

A MAGYAR PROTESTÁNS IRODALMI TÁRSASÁG
KIADVÁNYAI.

*

PROTESTÁNS SZEMLE.

SZERKESZTI

S Z Ö T S F A R K A S,

THEOL. AKADÉMIAI IGAZGATÓ TANÁR,
A MAGYAR PROT. IRODALMI TÁRSASÁG TITKÁRA.

1898

TIZEDIK ÉVFOLYAM.

I-X. FÜZET.

A VI. FÜZET A KOLOZSVÁRI GYÜLÉS EMLÉKKÖNYVE.

BUDAPEST,

HORNÝÁNSZKY VIKTOR CS. ÉS KIR. UDVARI KÖNYVNYOMDÁJA.

1898.

TARTALOMJEGYZÉK.

I. Értekezések és tanulmányok.

	Lap
A lelkiismeretről. <i>Dr. Szlávik Mátyás</i>	349
Alvinczi Péter életéből. <i>Ifj. Imre Sándor</i>	515
A philosophia a protestáns theológiában. <i>Stromp László</i>	45
Az átdolgozott Károli-bibliáról és bibliából. <i>Radácsi György</i> 504.,	576
Az evangélikus Csepreg pusztulása. <i>Payr Sándor</i>	299
Az unitarizmus Magyarországon <i>Pokoly József</i> 28., 150., 228., 285.,	375., 440
Báthory Zsigmondné és a váradi kálvinisták. <i>Dr. Veress Endre</i>	694
Bornemissza és Telegdi theol. álláspontja. <i>Dr. Rupp Kornél</i> . 1.,	129
Dézi Márton. <i>Zoványi Jenő</i>	79
Eszéki Imre, magyar reformátor. <i>Thúry Etele</i>	316
Irodalmi Társaságunk erősítése. <i>Szóts Farkas</i>	421
Jelentés az Ó-testamentom revíziója ügyében. <i>Szász Károly</i>	497
Nietzsche uri morálja és a keresztyénség. <i>Dr. Szlávik Mátyás</i>	569
Ritschl theológiája. <i>Dr. Masznyik Endre</i> . 61., 168., 247., 305.,	393
Zsoltárköltészetünk Szenczi M. A. előtt. <i>Farkas Lajos</i> . 392., 425.,	526

II. Tárca.

Angol egyházi énekek. <i>Szász Béla</i>	452
A vallás és tudomány viszonya. <i>Miklós Géza</i>	468
Egyháztörténeti adatok. <i>Révész Kálmán</i>	622
Római álláspont és modern philosophia. <i>L-s</i>	526., 625

III. Egyházi szemle.

a) Hazai egyházi élet. *.*	90., 261., 471
b) Külföldi egyházi élet. <i>p-f</i>	184., 327., 546., 612

IV. Irodalmi szemle.

a) Hazai irodalom.

Amstrong-Péterfi: Isten és világ. <i>V. F.</i>	566
A tiszántúli egyházkerületi értekezlet Emlékkönyve. <i>Sz. F.</i>	192
Bacher és Bánóczi: Izr. Irod. Társaság Évkönyve. <i>Sz. F.</i>	198
Barla Szabó Károly: Egyházi beszédek. <i>Keresztesi Samu</i>	109
Begedi Lajos: Új Énekeskönyv. <i>Sz. F.</i>	642
Borovszky Samu: Tiszántúli ref. papok. <i>Révész Kálmán</i>	560
Csire István: Idvesség útja. Egyházi beszédek. <i>G. A.</i>	108
Dézi Lajos: Szenczi Molnár Albert élete. <i>Sz. F.</i>	104
Dósa Dénes: A szászvárosi Kuun-Collégium története. <i>Sz-s.</i>	195
Éble Gábor: Az ecsedi uradalom és Nyiregyháza. <i>Sz. F.</i>	339
Farkas József: A pesti ev. ref. egyház története. <i>V. F.</i>	271
Ferenczy Gyula: Szumer és Arkád. <i>Sz. F.</i>	480
Földváry László: Adalékok a dunamelléki egyházak. történetéhez. <i>Sz.</i>	562
Fördös Lajos és Szívós Mihály: Áhitatos Hölgy.	482
Gullyás Benő: Egyházi beszédek. <i>G. A.</i>	107
Jámbor Lajos: Bibliai képek. Ó- és újtest. történetek. <i>V. F.</i>	488

	Lap
Kecskeméthy István dr.: Jézus útja. Bibliamagyarázatok. <i>Grotius</i> .	408
Kiss Arnold dr.: Mirjám. Imádságos könyv.	412
Kovács Andor: Balszam. Imádságok. <i>F.</i>	194
Morvay Győző: A biblia és a költészet. <i>Péter Mihály</i>	639
Morvay J., F. Varga L.: Ref. Káté. Ismétlő Káté. <i>Váradi F.</i>	490
Nagy I., Boros Gy.: Imádságos könyvek. <i>Sz. F.</i>	635
Párizspápai Imre: Örökéletre vezető Keskeny-út. <i>Sz. F.</i>	113
Rácz Kálmán, Lic: Egyházi beszédek. I. köt. <i>Sz. F.</i>	484
Renan-Kossaczky: Szent Pál. <i>Sz. F.</i>	396
Rupp Kornél dr.: Tanulmányok a XVI. sz. vallásirodalmáról	341
Rupp Kornél dr.: Telegdi és Bornemissza.	342
Sebestyén Károly: A görög gondolkodás kezdetei. <i>V. F.</i>	111
Stromp László: Apáczai Cseri János mint paed <i>Sz—s.</i>	333
Sziklay és Borovszky: Vasvármegye monografiája. <i>V. F.</i>	200
Szilassy Aladárné: A nő. Monod Adolfól. <i>Sz—s.</i>	275
Thúry Etele: Az ev. ref. m. egyház története. <i>Sz. F.</i>	409
Zsilinszky Mihály: Tájékoztató a külf. stipendiumokról. <i>Sz—s.</i>	102

b) Külföldi irodalom.

Bendixen: Bilder aus der letzten rel. Erweck. <i>Sz. M.</i>	344
Dalton: Lasciana. <i>Révész Kálmán</i>	203
Falkenberg: Geschichte der neueren Philos. <i>Sz. M.</i>	493
Hoensbroech: Der Ultramontanismus. <i>Sz. M.</i>	416
Kaftan: Christl. Dogmatik. <i>Szlávik Mátyás</i>	204
Klingemann: Buddhismus, Pessimismus. <i>Sz. M.</i>	282
Lipsius: Glauben und Wissen. <i>Sz. M.</i>	279
Luthardt: Die christl. Glaubenslehre. <i>Sz. M.</i>	494
Nösgen: Symbolik, oder konf. Principienlehre. <i>Sz. M.</i>	418
Sabatier: Esquisse d'une philosophie de la religion. <i>Váradi F.</i>	645
Sell: Die Entwicklung der. r. k. Kirche. <i>Sz. M.</i>	413
Tiele: Inleiding tot de Godsdienstwetenschap. <i>Sz. F.</i>	115
Überweg: Geschichte der Philosophie. <i>Sz. M.</i>	118
Von Freunden der Wahrheit: Geschichtslügen. <i>Sz. M.</i>	346
Witte: Aus Kirche und Kunst. <i>Sz. M.</i>	277

V. Társulati értesítő.

Tájékozás a Bibliai Lexikon ügyében. <i>Szöts Farkas</i>	121
Mutatvány a Bibliai Lexikonból. <i>Kenessey Béla</i>	123

Az Emlékkönyv tartalma.

Egyházi beszéd. <i>Kenessey Béla.</i>	3
Elnöki megnyitó beszéd. <i>Hegedüs Sándor.</i>	16
Titkári jelentés a Társaság működéséről. <i>Szöts Farkas.</i>	23
Gondolatok a vallás jelentőségéről. <i>Gróf Kuun Géza.</i>	30
Apáczai Cseri János. <i>Stromp László.</i>	38
Választmányi és közgyűlési jegyzőkönyvek.	53
A Társaság 1897. évi számadása.	68
A Társaság vagyonkimutatása és 1898. évi költségvetése.	69
A Társaság kiadvány-készletének feltára.	70
A Társaság tisztikara és igazgató választmányja.	71
A Társaság tagjainak névsora.	78

X. évfolyam.

1898.

1-2. füzet.

32. 540

A MAGYAR PROTESTÁNS IRODALMI TÁRSASÁG
KIADVÁNYAI.

PROTESTÁNS SZEMLE.

SZERKESZTI

S Z Ő T S F A R K A S,

THEOL. AKADÉMIAI IGAZGATÓ TANÁR,

A MAGYAR PROT. IRODALMI TÁRSASÁG TITKÁRA.

A Protestáns Szemle, mint a Társaság folyóirata,
július és augusztus kivételével minden hó 15-én
jelenik meg.

Az egész évfolyam előfizetési ára nem tagoknak 4 frt.

BUDAPEST.

HORNÝÁNSZKY VIKTOR KÖNYVNYOMDÁJA.

1898.

TARTALOM.

I. Értekezések és tanulmányok:

1. Bornemissza és Telegdi theologiai álláspontja. (Első közlemény.)
Dr. Rupp Kornél 1
2. Az unitarismus Magyarországon. (Első közl.) *Pokoly József* 28
3. A philosophia a protestáns theológiában. *Stromp László* 45
4. Ritschl theológiája. (Első közlemény) *Dr. Masznyik Endre* 61
5. Dézsi Márton. *Zoványi Jenő* 79

II. Egyházi szemle:

- Külföldi egyházi élet. *p—f.* 90

III. Irodalmi szemle:

a) Hazai irodalom:

1. Zsilinszky Mihály: Tájékoztató a külföldi stipendiumokról *Sz—s.* 102
2. Dézsi Lajos: Szezei Molnár Albert. (1574—1633.) *Sz. F.* 104
3. Gulyás Benő: Egyházi beszédek. *G. A.* 107
4. Csire István: Idvesség útja. *G. A.* 108
5. Barla Szabó Károly: Egyházi beszédek. *Keresztesi Samu* 109
6. Sebestyén Károly: A görög gondolkodás kezdetei. *V. F.* 111
7. Párizspápai Imre: Örökéletre vezető Keskeny-út. *Sz. F.* 113

b) Külföldi irodalom:

1. Tiele: Inleiding tot de Godsdienstwetenschap. *Sz. F.* 115
2. Ueberweg's Grundriss der Geschichte der Philosophie. *Sz. M.* 118

IV. Társulati értesítő:

- Tájékoztás a Bibliai Lexikon ügyében. *Szöts Farkas* 121
Mutatvány a Bibliai Lexikonból. *Kenessey Béla* 123

Tisztelettel felkérjük mindazon t. tagtársainkat, a kik a mult évekre szóló tagdíjaikat még be nem fizették, hogy azokat a Társaság pénztárába (Budapest IV., Deák-tér 4. sz.) minél előbb beküldeni sziveskedjenek. A hátralékok a „Szemle“ mult évi 6. füzetében vannak kitüntetve.

Egyszersmind bizalommal ajánljuk t. tagtársaink különös figyelmébe és munkás-szeretetébe a **Bibliai Lexikon** ügyét, melyről a füzet végén levő tájékoztás és a Mutatványok bővebb felvilágosítást nyújthatnak.

Szöts Farkas,

társulati titkár.

Bendl Henrik,

társulati pénztárnok.

BORNEMISSZA ÉS TELEGDI THEOLOGIAI ÁLLÁSPONTJA.

— Bornemissa „Fejtegetés“ című könyve alapján. —

Bornemissa Péter 1578-ban a pozsonyi gyűlésen egy könyvet osztogatott szét, melyet Telegdi Miklós ellen és postillája ellen írt.

Ez a könyv elveszett, nem maradt belőle egyetlen példány sem. Telegdi azonban 1580-ban erre a könyvre hasonlóképen könyvvel felelt, melyben főképen „az io chelekedeteknek iutalmáruul való igaz keresztyéni tudománt oltalmazza, jóllehet egyebre is mindenre választ teszen, valamiben Péter az ű vallását ellenzi“.

Érdekes ez a munka azért is, mivel a hitvitázó irodalomnak nemcsak első irodalmi terméke, hanem azért is, mert egyfelől a Fejtegetés tartalmát adja kezünkbe, másfelől Bornemisszának sokat vitatott vallási kérdésére vonatkozólag erős bizonyíték. a mennyiben ebből is az tűnik ki, hogy Bornemissza az új vallásnak heves védője ugyan, de ez idő szerint még nincs megállapodva, melyik felekezethez csatlakozzék, a lutheránushoz vagy Kálvin hitéhez. Erősen protestáns, minden nyilvánvalóbb felekezeti character nélkül.

A Fejtegetés nagy része a jócselekedetnek a megigazulásra való szükségessége körül forog, s mivel Telegdi ezt Postillájában a Septuagesima vasárnapi prédikációjában fejtegeti, Bornemissa támadása is erre a prédikációra vonatkozik.

A könyv legnagyobb részét ez tölti be. Nem hallgat azonban Bornemissza másról sem, a miben ő Telegdivel ellenkezik. Könyvének második részében szól az anyaszentegyház jeleiről, a hazugságról, a tizparancsolatról, a keresztségről, úrvacsoráról, bűnről, szabadakaratról, a penitenciáról, a házasságról stb.

Telegdi mindegyiket sorra veszi, az utóbbiakat röviden érintve azért, mivel ezekre Postillájában már úgysis megfelelt.

A fejtegetést előre bocsátva és ismertetve, bemutatjuk a XVI. század e két legkiválóbb theologusát nemcsak ebben a könyvben vívott nagy küzdelmükben, hanem többi munkáik alapján a kisebb csatákban is, s hogy hű képét adjuk küzdésüknek, lehetőleg a szerzőket beszélgetjük.

Mellőzve ezuttal Telegdinek az egyes vádpontokra vonatkozó, sokszor igen talpraesett, éles dialektikáját, nagy ismereteit és mindenek felett a néha durva támadásokra adott szelíd hangú argumentumait, a Telegdi által felhozott ellenvetéseket állítjuk egybe.

Az egész Feleleten meglátszik, hogy Telegdi alaposan bírálta és részletesen ismertette Bornemisz Fajtegetését.

*

Mig hírrel hallottam — így kezdette Bornemisz munkájának előszavát, melyet a Christus Jesusban valo szenteknek és hiu atyafiaknak írt, — hogy Telegdi Miklós peechi pispóc az ő szokot predicatioit magyarul ki kezdette volna nyomtatni, más remenségbe voltam. Azt véltem, hog ha néhol eltévelyedne is, viszont valami szép iduősseges dolgokra is tanetana. De kilõmben eset annal a mint remeltem. Mert noha vg vagon, hog ũti veti az igazatis es mikor az igéket fejtegeti, a mi atyank fiainac az Euangelikusoknak irasokbol alkalmas ertelmet szedeget, de azt is mintha bottal vetnec ki belõle: hamar elfutamodik arrul, a mi a szegén egigyũ hiueket epené a christusnac igaz esmeretibe es az io marha mellet, mint az alnok chaplar, es a hamis kalmar hituán borát es marhaiat elő hozza, azon keppen Telegdi Miklós is a rutat a szépnee közibe õlgyéti es a leuet nag fenadia az husa nelkül — es Szent Pálnak imez mondasat: Meg nem hamissetyuk az Istenec igeiet, hanem az igazságnac ki ielenteséuel aianlyuc magunkat minden embereknek lelki esmeretinel az Isten elõtt: hamissan hozza elő es meltatlan nyomtatta a postillanac első leuelére: mert hog ez illyen szép czegeter alat búdós es nyulo bort arul.

Tészi ezt az Telegdi, a ki sok esztendőtül fogua reiam tört, sok fő püspököket es a feiedelmeketis többször szaz szernel ellenem indetotta, a ki azoknak ellene vyaskodék, a kie Nagyszombatban a religio dolgában valami vietast kezdetenee vala.

Tészi ezt az a Judás, ördögös, oru, poroszló, dilkos, hazug, Christus ellensege, bolond, szemfenyuesztő, baiolo, baluanyozó, chuf, cigán, az igaz éghaz haborgatoia, roka, álnok, koszos erdemű, angyali abrazatba öltözöt ördög, Christus chufolo, karomlo, feszető.

Ha meg nem merteklettem volna magamat, kemenyben kellett volna szólanom a Szent Prophétaknak és Apostoloknak példaiat köuetvén, kik rut gyalazatos neuekcel neuztec a Christusnac ellenségit. Oluasd meg errul 56. 1. Pet. 2. Phil.

Nem harag, sem boszuság, sem irigység indetott engemet arra, hog ellened irjak, hanem a predicatorságnac tisztu keszeretet engemet reia, hog olyan keppen bánok ueled, mert Isten akart en altalam teged meg szólletani, mivel mind tegedet smind a papi feiedelmeket mindenkoron tiszteltem személyükbe. Jollehet hog pokol anni parázna, tragar szó beszed, ektelen ondoe szitoe ninesen, mint nemely pap pispököc es Captalanság közt, melyet előseget a Tridentomi Conciliom az ő alnac decretomival, melyek az Aegyptom sötétséget teriesztik, mint azt Kemnicus Marton megirta a Conciliom uegezese ellen.

A ki elolvassa Telegdi postillaiat, de kiuáltképpen a Septuagesima Vasárnapi prediciot, főképpen kedig a io chelekedeteknec erdeme felől valo tudománt, melyrül abban a praedicatioban emlekezet vagon, megösméri a Telegdi ördögi tudományát, melly nagy sűrű homallyal akaria be vonni szemeket az oluasóknac.

*

Ezután következik a részletes fejtegetés. Telegdi theologiájának czáfolata, a protestans és római katolikus felfogás közti különbség feltüntetése. Lássuk ezt részletesen.

I.

A Septuagesimának neuzetiről. — Miséről, papi öltözetről. — Bornemissza lutheranus. — A szertartásokról.

Bornemisza először is az ellen szólal föl, hogy miért akar Telegdi e prédikációban arról szólni, hogy miért rendeltetett az Evangélium az időkhöz képest, s hibásan állítja Telegdi, hogy azért hívják e vasárnapot Septuagesimának, mert a mint a zsidók nagy óhajtvá várták azt a hetvenedik esztendő, melyben a babyloni fogságból megszabadulnak, úgy a keresztyének is megaláztván magukat s fekete mise ruhába öltözve várják az erre következő hetedik vasárnapot, a Laetare-t és akkor örülnek.

Telegdi azzal védekezik a támadás ellen, hogy az egyház a maga állapotját mindig a zsidók babyloni fogságához hasonlónak tartotta, melyből a szabadulás csak az utolsó ítéletkor jön el. Itt tehát csak hasonlatkép van alkalmazva a hetven évi fogság, a hetvenedik elnevezés pedig ennek csak symboluma.

Hogy van az — kérdi Bornemissza — hogy a katolikusok csak hét vasárnapra rendelték az ítéletnek várását — mikor mindig várni kell, mert nem tudjuk, hogy mikor jó el az ítélet.

Telegdi elszomorodik ezen s tiltakozik az ellen, hogy ő ezt mondotta, valamint az ellen is, hogy abban valami lehangoló volna a hívőkre nézve, hogy rájuk dictálja Máté 19. fejezetéből: Ha be akarsz az örök életre menni, tartsd meg a parancsolatokat. Mert Krisztus maga nevezi boldogoknak azokat, a kik a parancsolatokat megtartják.

Fursának találja s kifogásolja Bornemissza azt is, hogy az egyház szomorkodó és örvendező napokat rendel s hogy az ítéletnap várására rendelt hét vasárnap közé ékelték a farsangot, a mikor az egyház gyász köntöst visel, de mihelyt a templomból kijönnek a pápisták „farsangot úznek, laknak, torkoskodnak“.

Telegdi a farsangot a régi Bachanaliák maradványainak

jelenti ki, melyet az egyház mindenkor kárhoztatott, de mit tehetünk róla — mondja — „ha a szó fogadatlan kősség nem enged a mi intésünknek? Ez világi feiedelmec es birác, kikneec bot vagyon kezekbe elhagyhatnaiac, ha szivek szerent igyekeznéneec rajta“.

Bornemisszának azonban az a legnagyobb kifogása, hogy a papok is „fassang módra“ élnek, sőt még a bőjtben is dőzsölnek válogatott, finom, drága eledeleket esznek s jó borokat isznak. Bőjt-e ez — úgymond — midőn Chukat, potykat, vizat, tokot, keczeget, ieles fű zerzamokkal tiz husz keppen rátua sūtue fő borokkal torkig eszneec isznac?

Telegdi szépen védekezik az ellen. Azt mondja, hogy az igazi bőjtölés nemcsak a tiltott eledelektől való megtartóztatásban, hanem minden gyönyörűségnek, bűnnek kerülésében s a test sanyargatásában áll. A Bornemissza által említett bőjt, nem az egyház által hirdetett bőjt. Elismeri, hogy „sok gonoszság vagyon köztünk, nem chak fassangba, hanem egyéb időkben is“ — de mivel jobbak a Bornemisszával egy tudományban levők?

A septuagesima vasárnapi viola színű misemondó ruhába való öltözés két dolgot juttat Bornemisszának eszébe. Azt kérdi Telegditől, mutassa meg, hol tanított Krisztus urunk, vagy az apostolok az újtestamentumban az oltáron való áldozó misére s hol van elrendelve, hogy a misén különféle papi öltözetet kell használni.

Erre való válaszában Telegdi azt mondja, hogy e kérdésre úgy felel, mint Menalcas felelt Damoetasnak Vergiliusnál (a 3. Eccloga végén), t. i. „Mivel hóg chak versengesz es chak kerdezkecel, en is a te kerdesedet más kerdeszel verem hátra“. Azt mondja Bornemisszának, bizonyítsa be ő Telegdinek, hogy hol van az megírva, hogy Urunknak és az apostoloknak csupán írott meghagyásait kell követnünk, mivelhogy a szentlelek sok dologra nem írás által oktatta az egyházat, hanem élő beszéddel való tanítás által, melyeket úgy kell vennünk és tartanunk, mint az Istentől származott tudományt — a mint azt ő postitillájában a husvét után való negyedik vasárnapi predikációban megírta. Írásban hol olvasni a misé-

ről? Hivatkozik Dionisius Areopagita, Ignatius, Justinus, Basilus, Tertullianus, Augustinus, Clemens, Fulgentius, Theodoretus, Chrisostomus, Gregorius, Beda, Eusebius és egyéb szent doctorok írásaira, Dániel profétára (cap. IX. 12.) Malachiásra 1.; a 109. psalmusra — s Krisztusnak: Hoc facite in meam commemorationem mondására. Szent Pálnak a zsidókhoz írt levél 10. részében levő mondása szerinte nem szól a mise ellen, mert az egyház is azt vallja, hogy Krisztusnak egyetlen áldozata által szereztetett meg bűneink bocsánata s hogy nincs más, ennél több engesztelő áldozat s ezért „nem egyeb áldozatic es nem kilomb áldozat vagon a miseben, hanem vgyan azon (idem numero), mely a keresztfan áldoztatot es volt.“ Hivatkozik aranszáju Jánosnak a zsidókhoz írt levélre vonatkozó homiliára s ebből bizonyítja még pedig deákul — hogy jobban megteessék mit mond, mert magyarul nem szintén olyan tulaidon igékcel magyarazhatna még — hogy: 1. semper idem sacrificium offerimus, 2. verum sacrificium: 3. hoc quod nunc sit, est recordatio sacrificii Christi.

Tiltakozik Bornemisszának a Máté XV.-ből ráczitált mondása ellen: Ti semmivé tettétek az Istennek parancsolatit a ti szerzéstekért.

Ad hominem argumentál, mikor szemére veti Bornemisszának, hogy nem egy helyen esküdjök arra, hogy ő az Augustana Confessiót tartja, — „pedig ha azt tartanád, nem karhoztatnad a misét, sem a papi öltözetöt nem vetned hatra, mert az Augustana Confessióba azt beszellec azoc, az kie iratták, es Carol chasarnac be adtác, hogy hamissan fogtác ű reiaioc, hogy a misét el törtlenéiec, mert űc meg tartyac és nagy tisztességgel mondgyac s nagyob részre vgyan mind azon ceraemoniakcal, a mint az előt mondatot. Az oltarrul is emlekezetet tesz nec. Mikeppen lattyuk is szemeinkel, hogy a hol az Augustana Confessio szerent praedicalnac, ott mind oltar s mind papi öltöző ruha vagon. Kerd meg tahat ezektülis, hol parancholta Christus auagy hol parancholtac az Apostoloc nekik, hogy azt miuellyec“.

Az ünnepnapok nevének megváltoztatására való törekvéstegyszerűen Bornemissza hivalkodásának, haszontalan kevély-

ségének, okossága, bölcsesége fitogtatása hajlamának tulajdonítja, s lehetetlennek tartja, hogy Bornemissza *más magyar nyelvet* készítsen az eddiginél. Hiába prédikálta Bornemissza Semptén a vasárnapot ur napjának, megmarad az vasárnapnak, mint a husvét husvétnak, a karácson karácsonnak, s a többi is úgy, a mint a régiek hitták.

Nincs kifogása Bornemiszának a szép szertartások ellen, a buzasztentelési körmenet s azon prédikációk ellen, melyekben actualis dolgot fejtegetnek, így a szőlőmetszéskor a szőlőművesekről, hogy a népnek munka közben is ez jusson eszébe; Urunk születéséről, cselekedetiről, kínjáról, haláláról, feltámadásáról; csak az nem tetszik, hogy e prédikációkba a pápista papság sok superstitiót, bolond ájtatos és külső szemfényvesztő kevély isteni tiszteleteket kever, melyek rútak és éktelenek s az Úr Isten igéjétől is gyalázatnak tartatnak. Vonatkozik pedig ez a különböző színű miseruhákba öltözésre, az oltároknak nagybőjtben fekete színbe való bevonására, az Alleluja, Gloria in excelsis, és Te Deum énekének a nagybőjtben a miséből való kihagyására. Telegdi ez ellen a traditióra hivatkozik, főleg Augustinusnak a 106. psalmusra írt homiliájából hosszan citálván a Bornemissza argumentumaira, melyekben sz. Pálra (Col. 2. Tim. I. 4.) hivatkozik, bizonyítgatván, hogy ez idézetek nem vonatkoznak az egyházra, hanem azokra, kik az utolsó időkben a hittől elszakadtak — Bornemisszáékra.

II.

A Septuagesima vasárnapi Evangéliumnak sommajáról. — Az evangelium első részéről. — Miért kell jót cselekedni?

Bornemissza megütődik a Septuagesima vasárnapi prédikáció sommáján is. Így nevezi Telegdi beszédének azt a részét, melyben röviden előadja, hogy beszédében miről leszen szó, a Septuagesima vasárnapi prédikációban azt, hogy az anyaszentegyházban műveseknek kell lenni, kiknek munkájáért az Atyaisten megadja az örök életnek napi pénzét. Ez a nyilatkozat Bornemissza előtt úgy tűnik föl, mintha Krisztusnak ama

vigasztaló szavait Telegdi elferdítve „keserű mereggé“ fordította volna s az egész evangéliumot ebbe akarná foglalni, főleg, mintha szavainak az volna értelme, hogy az örök életet az ember csakis a maga munkájáért nyerhetné el, s a tételt hol így, hol úgy változtatva úgy mondaná ki, hogy az ember az örök életet Krisztus által nyeri ugyan el, de csak a maga munkálkodására való tekintettel.

Ime az igazi punctum saliens a *megigazulásra* vonatkozólag, a mely a két felekezet felfogásának és vallásának alap-tételét képezi!

Telegdi azt állítja, hogy „Isten megfizet és iutalmat ad a mi munkánkért“, úgy magyarázván, hogy a mennyiben a mi cselekedetünk a szőlőtökének Krisztusnak, a kibe beoltattunk gyümölcse, Isten úgy tekinti azokat, mint Krisztus örökös társaitól véghez vitt dolgokat, s Krisztus érdemeire való tekintettel a mi cselekedetünkre is néz. „A Christus orcaira néz Isten a mi chelekedetinkben, azt tekénti meg, hogy nem mi chelekedgyűc, hanem az ű malasztya mi velűnc.“

A szőlőművesekről szóló példabeszédnek ez az értelme: Akármennyit munkálkodunk is mi, Isten nem a mi munkánk értéke miatt, hanem ígérete szerint tartozik nekünk bérrel és jutalommal, de csak annyival a mennyit ígért s nem annyival a mennyit az emberek ítélete gondol.

Bornemissza arra figyelmeztet ezzel szemben, a mit sz. Lukács evangéliuma mond: Ha mindent megműveltek is, azt mondjátok, haszontalan szolgák vagyunk (17.). Erre Telegdi Chrisostomus érveivel felel (In II. Cor. cap. 12. Hom. 25): Isten a dicsekedést tiltja s nem akarja, hogy magunkat magasztaljuk és jótéteményeink folytán elbizakodjunk, hanem minden dicsőséget az Űrnak tulajdonítsunk.

Telegdi prédikációjának első részében azt igyekszik kimutatni, hogy szükséges jót cselekedni azoknak, a kik üdvözülni akarnak, mert Isten „nem kedueli es nem túri az ű szöleiben a tunakat es heuolkodokat“.

Erre a mondásra különösen felhívja Bornemissza az olvasók figyelmét, mint olyanra, „mellyel a gegeien űl Telegdi szent Palnac es torkát veri föl, sőt ű magát arczul chapdossa

Christust és az embert iduösségébe bizontalanná teszi, mert azt mondja sz. Pál (Róm. 4.): Ezért hitből, hogy kegyelem szerent legyen, erre, hoó bizonyos legyen az ígélet“.

Telegdi czáfolatában azt veti Bornemissza szemére, hogy megcsontkítja „a szent Pal irasat“, a ki azt mondja, hogy „ha a törvényből valok örökösöc, hiába valová tétetett a hit és haszontalanná lett az ígélet, mert a törvény haragot szerez, s a hol törvény nincs, vétkezés sincs. Ennek okáért a hitből, hogy kegyelem szerent legyen, erre, hogy bizonyos legyen az igeret mind az egész magnac. Nem annac, mely a törvényből vagyon chac, de annakis amely Abrahamnac hitből vagyon ki mindnyaiunknac attya.“ (51. l.) Hivatkozik Hyeronimus fejtegetésére (Ad Joan. 9.), a ki sz. Pál mondását szintén úgy magyarázza, hogy az örökség, tehát a mennyei jutalom nemcsak a zsidók közül megtért keresztyéneké, hanem azoké is, kik a pogányságból tértek meg. Arra való e mondás, „hogy a magnac egy része, mely a pogányságból löt naggá a hit által, ki ne rekesztessec az örökségből, és nem arra, hogy a mi io chelekedetinket tegye haszontalanná auag erdemetlenné“. (53. l.)

Szent Pál azért emlegeti a hitet, mert az újonnan megtértekről szól, a kik „vionnan lettenee io faua, kik nem igazulhattanac io chelekedetec által, miuel hogy a hit elöt erdemes iot nem chelekedtenec, hanem kegyelemből. De a ki egyezer igazzá es szenté lött, annac igazba es szentebbe kel lenni a io chelekedeteknec altala, mellyec a hitnek gyümölechi“. (53. l.)

Bornemisszának ezek mellett még mindig van egy erős argumentuma Telegdinek most kifejtett felfogása ellen: az, hogy elhagyja a fő okát, miért kell jót cselekedni: „E mai Euangeliumot — úgy mond — nem arra magyarázza Telegdi, a mire Christus es nem eg ígát vonszol a Christussal, mert ű elő vonsza, s Telegdi hatra rántia: Disparibus autem bobus non bene trahitur currus.“

Igaz ugyan, felel erre Telegdi — hogy Isten az ő jóvoltából szent fiáért ígért üdvösséget azoknak, a kik „chac ű benne ualo bizodalommal az ű igereti szerent variac. De az ű igerete conditionalis“. Azaz Ha...-val tette az ígéletet, — míg Bornemissza Máté és Lukács evangéliumára hivatkozik

(Math. 19. Luc. 10.), de helytelenül, mert idézetei a felfuvalkodott ifjúnak és egy farizeusnak esetére szólnak. Krisztus nem abból a szempontból mondja szavait, a melyből Bornemissa hivatkozik rájuk, hanem általánosságban szól és direct ahhoz az ifjúhoz intézi szavait, a ki azt kérdi tőle, mit kell cselekednie, hogy az örök életet elnyerje. A farizeusnak adott válaszában pedig csak a törvényre hivatkozik, a hol meg van írva, hogy szeressed uradat Istenedet stb.

A hitnek a megigazulásra elégséges volta mellett Bornemissa felhossa Krisztus e mondását: A ki hiszen, üdvözül, Telegdi ezt azonban sz. Pálból (Gal. 5.) magyarázza így: „Az a hit használ, mely a szeretetnek általa cselekedic” — tehát jót kell cselekedni annak, a ki üdvözülni akar. A fügefáról vett hasonlat nem bizonyíték, mert az ember, midőn Istennek fiává leszen Krisztus által, jó fa is leszen, a mely rossz gyümölcsöt nem teremhet, Krisztus által bűnbocsánatot nyervén jót cselekedik. „Szégyen eszt nem ertení enni esztendő prae-postnac es praedicatornac“.

Telegdi mentegetőzik, hogy Bornemissa vagy nem értette meg vagy megértette, de hamisan magyarázza az ő irását, mert ő azt állította, hogy „azoc chelekedhet nec chac iduóssegre valo iót, a kie Istentül hivattanac az ű szőlőié nec miuelesere, mert mi magunktol nem volnanc eleger chac meg gondolasara is az ionac, hanem Isten ad erőt reia, hogy iot chelekedhessünc, ű alkománi vaüunc — azt mondgya szent Pál Eph. 2. — kiket alkotot az io chelekedetekre, melyeket szerzet, hogy azokba iariunc.“

III.

Az Euangeliumnac Második reszérül.

Kik cselekedhetnek jót? — A keresztelestről. — Melyik az igaz egyház? — Őt kimenetel. — A sola fides. — Miért jött Krisztus a világra? — A böjtről. — A szerzetekről és szentek tiszteletéről. — A Jézus nevében való keresztelestről.

Kik cselekedhetnek jót? es hol es mint kell cselekedni?

Telegdi szerint azok, kik az anyaszentegyházban vannak es az ujonnan szülöttek.

Ez ellen Bornemisszának sines kifogása, de hozzá teszi a főntebbi szavakhoz, hogy az illetők „nem a feiebe, hogy az által adassec az örök élet, mert immar meg nyertec azt a hit által“. De az a kérdés itt, hogy ki az az anyaszentegyház, mert Bornemissza a katolikusokét annak nem ismeri el. Nem ismerheti pedig el azért, mert változtatták, toldozták, foldozták a tízparancsolatot, a hiszekegyet, a Miatyánkot, Sacramento-mokat és az egész szentírást. Másodszer azért, mert „Christus az ű seregéuel mindenkor haborgattatot, őket (Telegdiéket) senki nem haborgatja test szerent, mint Christust, az ű prophetait es apostolát haborgatac“. (66. l.)

Telegdi ezekre így czáfol rá: Az első vád hamis, Bornemissza maga sem tudja ennek igazságát bizonyítani, hanem csak egyszerűen állítja. Erre, mint irigységből, bizonyítás nélkül vakmerően hirdetett állításra, nem is kellene felelni.

„Ninch oly czikkel az egesz szent írásban, kit fel nem bontot a Pápaság“ — mondja Bornemissza (114. l.). Telegdi Erre Luthernek Epistola ad duos plebanos de Anabaptismo cz. levelével felel, a mely nem bizonyíték ugyan erre, mert az nem Luther szakadása utáni időből való. Hatalmas czáfolat ugyan Lutherből ezt idézni: „Fatemur in Papatu veram esse scripturam sacram, verum sacramentum altaris, veras claves ad remissionem peccatorum, verum praedicandi officium, verum cathechismum, ut sunt oratio dominica, decem praecepta, articuli fidei: dico insuper sub Papatu veram Christianitatem. imo verum nucleum Christianitatis“ — mert ez egy idézettel megezáfolhatta volna Bornemissza összes állításait s nem kellett volna egy egész könyvet összeírni védekezésére. A mire itt Telegdi, a ki rendkívül ügyes dialektikával tér ki Bornemissza minden obiectiója elől, hivatkozik, az nem a hitújító Luther nyilatkozata, hanem a buzgó, rajongó wittenbergi szerzetesé. Korábbi nyilatkozatot védelműl felhozni gyenge argumentum.

Az ellen a vád ellen, a mit Bornemissza felhoz, hogy szabad a pápának megváltoztatni az Isten szerzését, egyszerű tagadással felel minden argumentum nélkül.

Erősebb a sacramentumok megváltoztatásáról szóló vád.

Első sorban az egy szín alatt való áldozás behozatala. (L. postilla urvachoráról való praedic.)

Telegdi a kereszteleőről azt mondja, hogy „noha Christus azt parancholta volt az apostoloknak, hogy Atyának, Fiúnak és Szent Leleknek neuébe keresztelyenec, mind az által űe chac a Christus nevében kereszteltenec“. Így „Jézus nevében“ kereszteltek az apostolok, de most az Atyának, Fiúnak és Szentléleknek nevében keresztelnek, — a mire Bornemissza azt írja: „A mint latom nem erti Telegdi, hog most is chac a Jézus neuébe keresztelűne.“

Ugyancsak a Szentírás balul értelmezésével vádolja Bornemissza Telegdit, mikor felhossa ellene, hogy a Krisztus követését a szerzetes életre való buzdítással fejtegeti, mert azt írja, hogy sz. Pált és a többi szenteket a tizparancsolatban kell követnünk. — Telegdi védekezése a kettő ellen egyszerű és rövid. Tagadja, hogy a követésről tett nyilatkozatnak az volna értelme, hogy mindnyájan barátokká és apáczákká legyűnk, mert hisz abból, hogy szent Pál ugyanezt mondotta a Corinthusbelieknek, sem következett, hogy mindenkinek apostollá kellett volna lenni.

„Abban sem vétettem, hog szent Pált es a töb szenteket a tiz parancholatban kell követnűnc. Mert a hol te nem chac abban, sőt az Euangeliumban is beszelled, hog kel követni, aual meg nem hamisséttod az en mondasomat. Mivelhogy a tiz parancsolat is arra tanét engemet, a mire az Euangeliom. Tudni illic. Nem chac hogy iol élyec, hanem legelőszőr hogy esmeriem az Istent es ű benne bizzam, senkibe ne egyebbe, a mint oda fel is megmondam. Jo volna ha fel nyitnad a szemedet es iobban megtanulnad, a tiz parancholatot. Kit ha meg mivelnél, igy talalnád, a mint en mondom“. (118. l.)

Sokkal fontosabb azoknak czáfolata, a miknek alapján Bornemissza Telegdi egyházától megtagadja az igaz egyház jellegét, azért t. i.: „mert Christus az ű seregűel mindenkor háborgattatot, Telegdi egyházát senki sem háborgatja test szerent, mint Christust az ű prophetait és apostolit háborgat-tac.“ (66. l.)

Itt kellő tere nyilik Telegdinek a védekezésre, czáfolásra

s a diadalra. Fel is használja az alkalmat s iratának ez a legsikerültebb része.

Ha csak az Bornemissza kifogása a régi egyház ellen, hogy békében él, hogy nem háborgatják „test szerént.” ám tudja meg, hogy „a papokat es szerzeteseket Erdélybe es Varadtaian chac egy nehany esztendőel ez elöt meg fosztác es el üzec onnat, meg is óléneec benne. Mennyi templominkat, oltárinkat, claustromunkat chac magyar orszagban is rontottac a te partodon valo kegyetlenec. Angliaba mint öleté meg Janost a Roffensis pispóköt es Tamas Morust a Cancellariust Henricus Király, miuel hogy a papa engedelmetül el nem akaránac szakadni. Nemet országnac nagy reszeből ki üzetenec a Catholicus lelki pásztorok. Keues ur es nemes vagyon Magyar orszagban is, ki ioszagaba szenuedgye úket. Vai mely igen iol tudod — sóhajt föl — még Semptén lakál, hanszor kalodasztanac es birsagoltanac meg a te késztetésedre, szent Abrahamon es egyebüt a te urad ioszagában lakozo egynehany egigyü paraszt embert azért, hogy ide Szombatba iotteneec gyunni, miset es praedicatiot hallani s még sem bánt senki minket? Vallyon inkab ha te raitad allana, itt türnele engemet a hol most lakom? Engednede hogy abban a székben praedicallanec a kibe praedicalloc? . . .“

„De ha mi nem vagyunc, kichoda tahat az anyaszentegyhaz? azt fitogtatod, hogy te vagy a tieiddel egyetembe, miuel hogy törrel, tómlóchel, taitekot turunc-furunc arra a seregre, melybe ti vattoc . . . A törököket is kergettyüec es vagiuc, a hol Isten hozza segét. Az Ariaunsokat is, Anabaptistákat is üldözzüec és tómlóczózzüec. Tehat ha ettül kel megismerni az igaz anyaszentegyházat, ezekis mind a Christusnac nepei leszneec? . . .“

„Chodalkozom raitad, michoda arczáual mondod, hogy ez egesz világon semmi egyeb hit nem haborgattatic test szerént a tietekuel. Daud Ferencz, a szent háromságnac ellenésege vallyon miért ül mostan a tómlóczbe? Az hitért. Seruetust miért egetec meg Genuaba az te Calvinista tarsaid? a hitért. Az anabaptistákat miért vegezte egynehanszor ez ország a gyülesekben, hogy ki kergesseec a mi hazankból? a hitért.

David Györgyöt miért assac még a koporsobolis ki Basileaban es miért egetec meg a testet mind könyueiuel egyetembe? a hitért. Annac okaert ebből meg nem teczie, hogy ti volnatoc az anyaszentegyhaz, a mi kőz tinektec ollyakcal is, kiket ti sem mondotoc igaz hitű embereknecc lenni.“ (69. l.)

Visszatérve a septuagesima vasárnapi prédikáció második részére, mely Lukács evangéliuma alapján a szőlőművesek munkájáról és béréről szól, a mely a megigazulás példaképe, s ép ezért ennek értelmezésén fordul meg a két felfogás különbsége, Bornemissza kifogásolja Telegdi felfogását és magyarázatát, mit Telegdi így védelmez: „A hivatalrul choda messterseggel szolloc, azt irod, es mikor azt magyarazom, hogy a szőlőbe munkálkodni hivattatunc, azt a munkat chac a tiz parancholatra, es holmi baluanyazo chelekedetre es anyaszentegyhazamnac parancholattya szerent értem“. (70. l.)

„Ezt mondanám bolecz emberhez illendő tudomannac lenni, hogy még chac azt sem érted, miről vagyon a tiz parancholat. Meg talalod a tiz parancholatban miuel tartozol Istenec, hittel, tisztességgel, imádsággal, szeretettel. felelemmel etc. A hit által esmeriue hiszem az Istent es a kie esmerie, azoc tisztelic, imadgac, szeretic.“

Bizonyítja Mózesből, hogy az Isten parancsolatához nem kell hozzátenni.

A Septuagesima vasárnapi evangéliumban Krisztus öt ízben említi, hogy a gazda, t. i. az Isten munkásokat fogadni kiment. Az első kimenetelről ezt írja Telegdi az ő prédikációjában: „Első lön io ideien. igen reguel mert mindgyarast, hogy ez világ teremtetéc, kimene, mikoron az tőb állatoknac teremtése után monda az Isten: Teremchűnc embert az mi személyünkre es hasonlatosságunkra, es teremté Adamot Euat, ielentvén az ű Isteni io voltát es bölcheséget. Miért mene ki akoron? Miueseket fogadni az ű szőleicbe, azaz a vegre teremte az embereket, hogy az anyaszentegyháznac tagiai lennénecc, ismernéiecc, szeretnéiecc es dichernéiecc az ű teremtőieket. Megis szegődéc velec egy napi penzbe igeruęn az eletet, ha szauát fogadnáiac, es ű neki szolgálnáac. Viszontag fanyegetuęn űket az halállal, ha engedetlenec lennénecc. Es

minec vtanna az ördögtől meg chalatuán, bünbe esene, ismeg meg vieta a szegődséget, fogaduan, hogy elküldené az asszonyialatnak maguat, ki meg rontandó volna az merges kegyónac feiét“.

Ime tehát Telegdi a szőlőben való munkálás közé számitja azt is, hogy a munkások az Istent ismerjék, szeressék, és dicsérjék. Ám Bornemissza ezt úgy értelmezi, hogy ő csak a parancsolatokról szólott s az üdvözítő „esmeretit kirekesztenié“, azt igérvén, hogy Telegdinek az első kimenetelről írt magyarázatának csak utolsó részére felel, szemére lobbantva neki, hogy „az draga utolsó igéket emléti, s nem képesit, nem oktat, nem tanit, mire valo volna“.

Telegdi álláspontja itt az, hogy Krisztus, ki az asszonyállatnak megígértetett, azért jött a világra, hogy megkeresse és üdvözítse azt, a mi elveszett vala; azért halt meg, hogy az Istennek sok felé elszéledt fiait összegyűjtse. Mert az az Isten akarata, hogy mindenki, a ki látja az ő fiát és hiszen ő benne, el ne veszszen, hanem örökké éljen.

De Bornemissza erre mind csak azt feleli: „Vaj Telegdi, Telegdi, hogy nem érte, hogy immar el vesztetté volt az öröc eletet!“

És Telegdi ismét védekezik, még pedig azzal, hogy az ő tanítása is az, hogy első szülőink az ördögtől elcsábittatván bünbe estek, s hogy az ember magától semmi jót nem cselekedhetik, legalább nem olyat, a mi isten előtt kedves lehet.

A szőlős gazda második kimenetelét a vízözön idejébe teszi Telegdi, mert Isten ebben mutatta ki a gonosz emberek iránt haragját és hatalmával legyőzte őket, míg Noe iránt, a ki jámbor és istenfélő vala, irgalmas volt, hogy Noe és ivadécai tanulják meg ebből, hogy az Istentől félni kell a gonosznak, de szeretni kell őt a jámbornak. „Mert ez a szőlőbe valo dolgozas, felni és szeretni az Istent!“

Bornemisszának azonban ez a magyarázat sem tetszik, mert hiába, Telegdi nem mondotta meg, hogy az Istent csak úgy lehet szeretni, ha előbb ő megbocsátja bűneinket, az ő szent Fiának áldozatjáért. „Telegdi itt is azon ég bakot nyúzza, hogy ű is munkás volt.“ Elismeri, hogy Noe munkás volt, de

csak az Isten ígérétebe vetett azon bizalom által, a mely Krisztusra vonatkozik.

A harmadik kimenetelt Ábrahám idejébe helyezi Telegdi, a kit Isten az ő maradékaival együtt az ő szőlőjébe küldte, mikor frigyét kötött vele s neki nagy ígéretekkel tőn. De — mondja rá Bornemissza — legfőbb ígérete ez vala: A te magodban a Christusban meg aldatnac minden nemzetséged, a mint sz. Pál mondja: „Hűn Abraham Istennek es azt tulajdoneta Isten igazságul neki. Ezben gúitót űis szőlő miueseket. Mond az vris rola: Abraham latot engemet, es örüle raita“.

A negyedik kimenetelt Telegdi a következőképen aposztrofálja: „A negyedic kimenése Istennek a taiba lón, mikor ű szent fólsege è világon ielenté magát, nagy rettenetes büntetésekeel az Aegiptusbeliec ellen es kiualtképpen valo io atyai akarattal szabadetással az ű hiueihez. Mellyet à végre chelekedée, hogy miueseket fogadna az ű szöleiebe. Azért mondgya Moyses: Hallade Israel, azt keuannya à te urad Istened te túled, hogy fellyed útet, iary az ű utain es szeresed útet“ (Deut. 10.)

Erre Bornemissza így válaszol: „Ezen Moyzes inti a népet, hogy a Christust meg ne utalnac. De meg utaluán nem az ő szöleieben kezdenec munkalkodni. Es mond nekic az vr. Moyzes atta nekic a törüent, de senki chelekedetiuel be nem tellyesíti. Mond szent Pál. Mert nem is lehet. Es mond ismet. Azt az igazságot, kit az Isten ada nekic, nem akarác venni, hanem ű magoc keresenec Isten elöt valo igazságot, de nem találác. Mert az Isten nem keduel más félet az öuei kiuül. Nagy tanulságot volnanac ezec, ha szaporethatnoc a szót. De a kinec kedue vagyon reia, mennyen végére ezeknek, kiböl soc örömet veszen“.

Természetesen nem fogadja el ezt a megjegyzést a jó Telegdi, hanem igyekszik azt bizonyítani, hogy kikről mondja Krisztus azt, hogy nem a törvény szerint cselekesznek. Nem azt mondja — válaszolja Telegdi — Krisztus, hogy a törvényt *senki* be nem töltheti a saját cselekedeteivel, hanem ezt: „Nemde Moyses attae nektec a törüent es senki ti közzületek nem chelekedic a törüent“. Tehát Bornemissza a „ti közzületek“

kifejezést elhagyta, a mi pedig nagyon fontos, mert az az értelme, hogy „azok közül, a kiknek szól vala“. Szólt pedig akkor azoknak a hitetleneknek, a kik nem mentek az Úr szőléjébe dolgozni. Bornemissza tehát Telegdi vádja szerint elvette a citatumból azt, a mi oda való volt és hozzátette, a mit Krisztus nem mondott, „mert a *senki* szót olyan közönseges-keppen, hogy a tellyes emberi nemzetre vetesséc, nem találod az urnac mondasaban, hanem chac vgy a meniből az istenteleneket illeti“.

Szent Pál mondásának értelmezése ellen is több kifogása van. A Róm. 8. eredeti szövegében ugyanis így van: *Sapientia carnis inimica est deo: legi enim dei non est subiecta, non enim potest, vagyis a test bölcsesége (vagy okossága, értelme) ellensége Istennek, mert az Isten törvénye alá nem vettetik (nem hajol), mert nem is lehet. Mire vonatkozik itt a non enim potest? Arra, hogy a testi bölcsesség Isten törvénye alá hajoljon. Pál tehát azt tagadja, hogy a törvénnyel összeférhessen a testi bölcsesség. Az újonnan szülöttekről ugyanott pedig azt mondja, hogy nem test szerint járnak és élnek, hanem lélek szerint — a miből az következik, hogy nem követik a testi okoskodást, sem a testi indulatot (a mit a görög szöveg *φρόνημα* kifejezése jelent) s ezért ez a mondás rájuk nem is vonatkozhatik.*

A másik citatum, melyet Bornemissza felhoz, a latinban így van: „*Ignorantes iustitiam Dei et suam quaerentes statuere, iustitiae dei non sunt subiecti*“, vagyis: Nem tudván az Istennek igazságát és a magok igazságát keresvén támasztani, az Istennek igazsága alá nem adták, magukat alá nem vetették“ (Róm. 10.). Szól pedig azokról, a kik a törvényben keresvén igazságot a Krisztus hite nélkül meg nem találták az Istennek igazságát, mely a Krisztusban való hitből van. Hogy miért hivatkozik erre Bornemissza, mikor erre Telegdi még csak vonatkozást sem tett — nem tudja elképzelni.

Hiába hivatkozik Bornemissza a Deut. 10.-re, mely így szól: „Hallád-e Izrael, azt keuannya a te urad Istened te tülled, hogy fellyed ütet, iary az ü utain es szeresed ütet“, megutálván a Krisztust, nem az ő szőléjében kezdének mun-

kálkodni. Telegdi ezt sem írja alá egészében, mert az ő álláspontja az, hogy sohasem volt oly idő, hogy a seregek istenének szőlőjében nem lettek volna munkások, mert még abban a gonosz és istentelen időszakban, mikor Illés proféta élt, akkor is megtartott az Isten magának hét ezer jámbort, a kik nem hajtottak térdet Bál előtt. (Királyok 3. könyve 19. fejezet.)

Istennek utolsó kimenetelét az ő szent fiának elküldése által magyarázza Telegdi. Mert az azért jött, hogy munkásokat szerezzen magának, a kiknek munkájáért a világ végén, az utolsó ítéletkor fog megfizetni, mert Krisztus azért jött a világra, hogy megkeresse és üdvözítse azt, a ki elveszett vala (Luk. 19.) és azért halt meg, hogy Istennek szétszórt fiait összegyűjtse (Ján. 11.), mert az az Isten akaratja, hogy minden, a ki látja az ő fiát és hiszen ő benne, el ne vesszen, hanem örök élete legyen. (Ján. 6.)

De Péter tagadja, hogy Telegdi a megfeszített és megváltó Krisztusról szólt, hanem róla csak mint prófétáról és tanítómesterről emlékezik meg.

Telegdi ez ellen is erősen védekezik. Tudja ő, hogy Krisztus megfeszítettet s hogy a keresztfán eltörölte minden adósságunkat, de ez csak azt jelenti, hogy megfizette ugyan azt, a mivel tartoztunk, de úgy, hogy halálával önmagának tett bennünket adósaivá.

Ez az értelmezés azonban ellentmondani látszik annak, a mit a jó cselekedetek hasznáról és érdeméről mondott.

E circulus vitiosusból Telegdi a következő fejtegetéssel igyekszik menekülni: „Vallom, hogy a Christus keresztinec általa tellyesseggel fel eppettettünc es mind mi magunc s mind chelekedetinc megszenteltettünc es kedvesse letünc az atya Istenec előtte. Sõt szinten be oltattunc a Christusban, vgy hogy valami iot miuelünc azt ű miueli es annac okaert tekinteti vagyon reia az atya Istenec, mint az ű fia keresztfaianac gyümölcshere. Oly igen chac ű benne bizom kedig, hogy semmit iot magamba nem mondoc leni, hanem mindent neki tulaidonetoc; ű indét, ű ád erőtis reia, hogy iot chelekedgyem, ű coronazza es erdemezi en bennem, nem azt a mi

enyém, hanem az ű aiaidékit. Varom az en munkamnac jutalmát Istentül, de az ű fiaért es az ű fia által. Kire valo tekenetből öröc életet igért azocnac à kie iot chelekednee“.

Bornemissza a Telegdi fejtegetéséből még azt olvasta ki, hogy azok a munkások a kikről eddig szólott, a saját munkájok és érdemeik által nyerik a jutalmat, az örök életet. Ez a felfogás megegyezik a Pelagiánusok tanával, s így Telegdi könnyen e felé hajlik. Természetes, hogy Telegdi siet magát ez alól is tisztázni és félre értett szavait bővebben magyarázni.

Mint már a mondottakból is láttuk, szó volt arról, hogy az Isten megfizet a munkásoknak az ő munkájokért, de ez nem azt jelenti, hogy a munkások munkájokért örök életet is nyernek. Igaz tehát, hogy Isten megfizet a munkáért, de nem azért, mintha az őnmaga miatt érdemelné a jutalmat, hanem mert az Isten saját jóvoltából igérte ezt a megfizetést, a melyet mint igaz bíró teljesít is. Tartozik ugyanis azokat a cselekedeteket, melyek tőle származnak, s így mintegy az ő ajándékai is, tehát az ő kegyelmének, segítségével jöttek létre, megjutalmazni, mint a Szentírás mondja: „Isten mindenkinek megfizet az ő cselekedetei szerint“ (Mat. 6.), szent Pál pedig: „Nem hamis az Isten, hogy elfeledkeznek a ti munkátokról és szeretetekről, melyet mutattatok az ő nevéhez, hogy szolgáltatok a szenteknek s mostan is szolgáltok“ (Zsid. 6.)

A mi tehát a jócselekedeteket illeti, Isten csak annyiban kedveli és jutalmazza azokat, a mennyiben azok az ő Fiának nevében, tőle és általa származnak, a ki nemcsak hívja a munkásokat az ő s-ólőjébe, hanem erőt is ad nekik a munkához, mert Krisztuson kívül csupán haragot, halált és veszedelmet érdemelnénk, míg ő vele, ha benne maradunk s vele egy testté leszünk, megérdemeljük az atyaistennek kegyelmét, az életet és az üdvösséget.

Bornemissza álláspontja e dologban az, hogy mi emberek a parancsolatoknak legkisebb részét sem töltjük úgy be, mint azt Isten kívánja, mutassa ki tehát Telegdi, hol az az ember, a ki Istennek egyik vagy másik parancsát hiven teljesíteni tudja.

Telegdi ez ellenvetésre először azt válaszolja, hogy Isten absolute nem erőltet bennünket lehetetlen dolgokra s olyat épen nem parancsol, a mit senki sem tudna teljesíteni. Hivatkozik sz. Pálnak a Rómaiakhoz írt levelében a 8. fejezetre: „Azért bocsátá Isten az ő fiát a bűnös testnek hasonlatosságába hogy a törvénynek igazsága beteljesíttessék mi bennünk“, azután alexandriai Kelemennek a lib. 5. stromatum-jából olvas rá egy hosszú citatumot. Második válasza a föltett kérdésre az, hogy Isten parancsolatait meg tudja tartani az újonnan született, a Krisztus által felépített s a Krisztusban lakozó ember, mint azt a szentháromság után való vasárnapi evangélium magyarázatában kifejtette.

Egyik legsarkalatosabb tétele a protestantismusnak a *sola fides* tana. Vannak, úgy mond Telegdi, a kik azt állítják, hogy az örök élet elnyerésére elég a hit; mások meg azt vallják, hogy a jó cselekedeteknek saját érdemei által nyerik meg az örök életet.

Az elsők tehát fölöslegesnek hirdetik a jó cselekedeteket, az utóbbiak pedig több értéket tulajdonítanak nekik a valóságnál.

Mi az igaz felelet a kérdésre? Telegdi magyarázata im ez :

Minden keresztyénnek jót kell cselekedni, de hit nélkül nem cselekedhetünk jót. A kik azt állítják, hogy elég hinni s ezenkívül semmi sem kell ahhoz, hogy üdvözüljünk, arra vonatkozólag hivatkozik Krisztusnak az örök élet elnyerésének föltételeit tudakozó ifjúhoz intézett szavaira: Tartsd meg a parancsokat, azt cselekedjed és élsz. Azoknak pedig, a kik többet tulajdonítanak a jó cselekedeteknek, mint a mennyit lehet, az irtalmas szamaritánus példájára. Itt a megsebzett ember az egész emberiséget jelenti, a mely éppen a bűnbeesés folytán annyira megromlott, hogy saját erejéből nem képes elnyerni az örök életet — de nem képes magától még jót gondolni sem, annál kevésbbé pedig jót cselekedni. Mikor tehát Krisztus az ifjút arra utalja, hogy tartsa meg azt, a mi a törvényben van, azt parancsolja neki tulajdonképen, a mi a legfőbb törvény: hogy szeressük Istent és felebarátainkat,

— azaz Istent mindenekfölött szeressük, nemcsak akkor, ha jutalmaz, hanem akkor is, ha büntet. s hogy jobban szeressük mint vagyónukat, szülőinket, rokonainkat és barátainkat; felebarátainkat pedig ne csak úgy, hogy ne sértsük, ne bántuk, hanem segíeyzük is; ne csak ne rágalmazzuk, szidalmazzuk, hanem oktassuk, vigasztaljuk és dicsérjük; nemcsak hogy vagyónából hamissággal, uzsorával, csalárdsággal, álnoksággal és erőszakkal el ne vegyünk, hanem a *mienkből is adjunk* neki. Ez a szeretetről szóló parancs értelme, mely a törvény formáját is magában foglalja.

De a szeretetről szóló parancshoz oda vannak téve a: „teljes szivedből, teljes lelkedből, teljes erődből és minden elmédből“ kifejezések is. E kifejezések, mondja Bornemissza, az Isten törvényének oly tökéletes megtartását kívánják tőlünk, hogy semmiben még csak egy mákszemnyire se vétsünk ellene. Tehát megtarthatja-e valaki a parancsokat oly tökéletesen, a mint Isten kívánja tőlünk?

Mint már említettük, Telegdi felelete erre az, hogy a Krisztusban újonnan született ember megtarthatja, még pedig Krisztusnak végtelen irgalmassága folytán, hogy emberi alakot vett föl és sebeinket, mint a szamaritánus a latrok kezébe esett emberét, bekötözte, azaz a törvénynek és Evangéliumnak orvosságával megorvosolta. És ámbár az erőtlenségből megmaradt még bennünk egy rész, azért hagyta a szentségeket, hogy a ki azokkal él, kegyelmi erőt nyer, hogy akarhassa is és cselekedhesse is a jót.

Mit kell azon érteni, hogy Istent *teljes* szívünkben szeressük?

A teljességet kétféleképen érthetjük. Először úgy, hogy az Istent akkép szeressük, hogy nálánál jobban semmit se szeressünk; ne tegyünk ellene, parancsait ne szegjük meg. De ily értelemben nem tarthatjuk meg Istennek e parancsát, mert gyarlók vagyunk, szüntelen vétkezünk. E parancs tehát csak végcél, a mely felé törekednünk kell, tehát igyekezzünk a tökéletes szeretet elérésére s a mit itt el nem érhetünk, elnyerjük azt a más világon. A teljesség másik értelmezése az, hogy

valamit gyakrabban teszünk, valamivel különösen, gonddal, odaadással foglalkozunk.

Ilyen értelemben aztán már teljesíthetjük a parancsokat. Vagyis főképen azt igyekezünk cselekedni, a mit Isten parancsol s ha gyarlóságból vétkezünk is, azt teljes szívünkben megbánjuk és igyekszünk megjavulni. Hogy ezt csakugyan így, a második értelmezés szerint kell magyarázni, hivatkozik az írás egyes helyeire. (V. ö. 94. l.)

Visszatérve a mivesek fogadásának értelmezéséhez, Bornemissza ellenveti Telegdinek azt is, hogy Krisztus tulajdonképen nemcsak azért jött a világra, hogy mivéseket fogadjon és hívjon a szőlőbe, hanem azért is, hogy a törvényt az utolsó pontig betöltse — továbbá tagadja, hogy az írás a jámbor életet igazságnak, vagy fizetésnek nevezi.

Az előbbi állítás ellenében hivatkozik Telegdi az ő kis karácsonyi prédikációjában adott fejtegetésre, mely annak bizonyításával foglalkozik, hogy miként töltötte be Krisztus a Mózes törvényét és mint szabadított meg minket tőle.

A másodiknak azonban elismeri jogosultságát, mert a jó élet, vagyis a jó cselekedet csakugyan nem fizetés — de fizetésnek azt nevezi, a mit az Isten ad ezért. Hogy az adakozás mint igazság említettik a sz.-írásban, azt Mátéval igazolja: „Meg lássátoc, hogy a ti igássagtokat emberek előtt ne miuellyétec“ (Máté 6.). Hivatkozik Kemniciusra, a kit Bornemissza többször rácítál Telegdire. Kemnicius a tridenti zsinat ellen írt könyvében (pars I. fol. 172.) így szól: *Nam et nova renatorum obedientia ornatur in scriptura titulo iustitiae.*

Bornemisszának Telegdi fejtegetései ellen az is egyik kifogása, hogy azt prédikálja ugyan ő is, hogy Krisztus meghalt ugyan a világért, de ezt csudálatos sötéten összezavarja azzal, hogy az ő halálával azt érdemelte, hogy az Isten minkünk azért adjon szentleket, hogy az által jót cselekedvén, mi magunk érdemeljük meg az örök életet.

Visszatérve pedig az evangélium magyarázására, azt mondja Bornemissza, hogy ez az evangélium Istennek nemcsak őt, hanem ötezernél is több kimenéséről szól, mert Isten soha egy pillanatra sem szünik meg munkásokat hívni szőlejebe; a

mi pedig az öt órának Telegdi által való magyarázatát illeti, ott arra inti az olvasót, hogy emlékezzék arra, a mit ő az igaz anyaszentegyházról mondott, a mely nem a római pápára építettett, hanem az úr Jézus Krisztusra, mert Telegdi az anyaszentegyházon a pápát érti. Már pedig az írás (1. Thess. 2. Dániel 7. Apoc. 11., 12., 13.) a pápát Antikrisztusnak mondja.

Az öt órának fejtegetésére Telegdi a sz. Péter és Pál napi első prédikációra utal, hogy a védelmet hosszúra ne nyújtsa; a pápának antikrisztusi volta ellen pedig ugyanazon napi második prédikációra utalja (melyet külön is kinyomattott, mint megjegyzi, de mi nem ismerjük egyetlen példányát sem), a melyben azt bizonyítja, hogy nem a pápa az Antikrisztus, hanem azok, a kik őt annak nevezik, tagjai az Antikrisztusnak.

De Bornemissza azt is mondja, hogy a mit a római egyház az Isten parancsán kívül, sőt ellene kitalált és kigondolt, azt is mind a jó cselekedetek közé számlálja Telegdi.

Erre már elhagyja Telegdit is a béketűrés és így felel: „Ugy bánol velűnc mint ellenség, és ez nec okaiert hitele nem lehet a mi gyalázatunkra mondua chenalt beszeded nec, mig elegendő bizonsággal nem tamasztod annac igassagat. Mert mondani es nem erösseteni mondásodat, chac szél. Parancholat kiuül sem, hanem ha chac azt mondod te Isten parancholattyanac lenni, a mirül nyiluán ualo irás vagyun. Kit mi vtánnad nem vallunc. Mert sokra oktatta az ű népet Isten irás nelkül is“.

Hasonlóképen a pápáról és a káptalanokról szóló megjegyzést sem hagyja szó nélkül és lendületes kifakadását így végzi be: „A lant pengetésrül chac azt mondom, hog neked ver tánczot az a lantos, iard el igen szépen. Járod is a mint látom. Tánczoly chac tanczoly, leszen még oly idő hvg elfeleited a tanczot es a soc chufságot“.

Azt a kérdést illetőleg, hogy mit kell művelnünk az Isten szőlőjében, Telegdi felfogása az, hogy erre maga a tizparancsolat tanít meg, a hol megtaláljuk, hogy mivel tartozunk Istennek: t. i. hittel, tisztelettel, imádsággal, szeretettel

és félelemmel; felebarátunknak pedig ugyanazzal a szeretettel, melylyel magunkat szeretjük. Telegdinek azt az érvelését, hogy a bõjtölést, a szerzetesek szertartásait s a némely napokra rendelt különös ájtatosságokat oly eszközöknek tekinti, melyek az embert a tizparancsolat könnyebb megtartására képesebbé teszik, nem fogadja el Bornemissza, szent Pálnak e helyére hivatkozva: *Habent zelum, sed non secundum scientiam* (Róm. 10.) „Jó a bõit, úgy mond, chac hog bõit legyen es io ertellemmel legyen. Hogy vag semmit vag igen keueset egel igál a testi keuansagodnac megzablazására es aietatos tõredelmeségre, tanulásra, de igazan ualo tanulasra es igazan ualo kõnyõrgésre, nem a megholt szentec elõt ualo esedezésre, nem Mise hallásra, nem bolchóra. Ne valagass a napban es az etelben. Ugy hogy Isten elõt penteken erdemesb hogy nem mint szerdan, hogy bûn chac megkostolni is a húst, de nem bûn a Toc, a Viza, a Kechege, a Ratot hal. az io bor. Ezt szent Pal õrdõgi tudomannac beszelli.“ (Tim. I. 4.)

Telegdi ezek ellen a bõjt első vasárnapi prédikációjára hivatkozik, a hol körülbelül ezeket mondja:

Azok, a kik azt mondják, hogy senkit sem kell kötelezni a bõjtre, hanem mindenki akkor bõjtöljön, a mikor neki tetszik, bizonyára azért teszik ezt, mert azt hiszik, hogy akkor igen kevés ember fog akadni, a ki önként bõjtöt vállaljon, s így a bõjt lassanként feledségbe megyen. „Higyed, hog az pokolbeli õrdõgneec alnaksagabol szarmazot hamis vallas ez: Mert az Istenec igeie mást ad mi nekünc elõnkbe.“ Hivatkozik a ninivei király rendeletére (Jónás 3.), Jozafátra (2. Par. 20.), Zahariás prófétára (Zach. 8.) és Krisztusra (Mat. 6.), a ki a farizeusok bõjtjében épen azt feddette meg, hogy a bõjtölés módját helytelenül szabták meg. A különösen rendelt bõjti napokon kívül az ájtatos ember tetszés szerint bõjtölhet bármikor.

A húsétel eltiltásának pedig az az oka, hogy a hús táplálóbb étel, mint a hal, vagy más bõjti étel, tehát a húsétel elvonásával a gonosz testi kívánságok elnyomása a czél, nem azért, mintha Manicheus felfogás szerint a hús tisztátalan volna. A mi pedig az eleség megválogatását illeti, annak több

helyen találjuk nyomát az írásban, a próféták és apostolok eljárásában. Már az ó-szövetségben eltiltotta Isten a nyúlhúst, a disznóhúst és egyéb állatok húsát (Deut. 14. Exod. 12.). Azt is meghagyta, hogy senki kovászos kenyeret ne egyék húsvét ünnepeán; Sámsonról pedig olvassuk (Judic. 13.), hogy bort sohasem ivott, Dánielről pedig (Dan. 1.), hogy sem húst nem evett, sem bort nem ivott, hanem, „bochúuel élt“. Hivatkozik az apostolok (Act. 15) és sz. Pál példájára, a ki azt mondja (I. Cor. 8.): Hogy soha húst nem ennék inkább, hogy sem mint felebarátját megbotránoztassa. Timotheusról tudjuk, hogy nem ivott bort, csak vizet, de mert rossz gyomrú ember volt, sz. Pál parancsolta neki, hogy igyék egy kevés bort is (I. Tim. 5.) Philo pedig azt írta (Lib. de Essenis), hogy az ő korabeli keresztyének rendszeren nem ettek húst és nem ittak bort. Hosszan bizonyítja ezután Origenessel, sz. Ágostonnal, Tertullianussal, Athanasiussal, Vazullal, Kelemennel stb.

Igaz, hogy a húsétel magában véve nem gonosz étel, mondja Telegdi, de gonosz annak, a ki nem jól él vele; de nem jól él vele mindaz, a ki az anyaszentegyház tilalma ellen élvezi. De a húsétel tilalma itt nem a Manicheusi tan szellemében értendő, mert azt a római egyház, sőt az Augustana confessio is kárhoztatja, ha valaki a bőjtöt arra magyarázza, hogy általa bűneink bocsánatát reméljük, és egyéb érdemek helyett a bőjtölésből váránk jutalmat.

A szerzetességet illetőleg Bornemissza ezt a kérdést intézi Telegdihez: „Szent Ferencz, Domonkos, Benedek szerzetirül nem olvastad-e, mit jelentett Krisztus Urunk, mondván: Ne hívassatok mestereknek, egy a ti mesteretek“ (Mat. 23.), sz. Pál pedig: „Ne mondjad én Pálé, Péteré, Apoloé vagyok“. (Jak. 3.)

Telegdi válasza: Krisztus ott a kevélység ellen szól, nem a szerzetesek ellen, szent Pál a visszavonás ellen ír és nem az ellen, hogy valakit mesterül ne válaszszunk magunknak, mert ha úgy kellene az írás eme helyeit értenünk, akkor nem lévén mester, nem volna tanítás sem. „Lám, így folytatja, a te nem Euangelikus atyádfiai communis praeceptornac hijae Melanchtont. Inkább illetve titeket, ha arrul akarnék vetekedni, hogy nem mint szent Ferenczet, Damankost es

Benedeket, a Christusnak es szent Palnac mondása: Kie a Rabbi neuet oly igen keuanyatoc, egyebeknek sem akartoc hiuattatni, hanem chac tanétonac es praedicator uramnac. A plebanosnac es Caplannac regi alázatos neuket tellyesseggel hatra uetem. Es ki Luteré kőzzületek, ki Caluinusé, ki Illiricusé, ki Maiore, ki Istenség tudgya chac kie“.

A szentek tiszteletéről szólva míg egyfelől neveltségnek tünteti fel Bornemisza a római egyház eljárását, másfelől így végzi „egy háznak meg kellene telni a könyvekkel, a kiket százezer hamis isteni tiszteleteknek feitegetéséről írhatnának“.

Erre már Telegdi is rádupláz: „A ti hitelenségekről, teuegyestekről, kepmutatástokról, heiba valo dickekedestekről Tömény ezerszel valo szaz tömény ezer hamissagtokról, nem egy ház, hanem 9876543210 varas is telhetneie meg vele, annit írhatnánk, ha hozza érkezne“.

Bornemiszanak másik állítását, hogy „nincz oly czikkel az egész szent írásban, kit fel nem bontot a papaság“, Luterből czáfolja, hivatkozván ennek az Epistola ad duos plebanos című korábbi vallomására: fatemur in Papatu veram esse scripturam sacram . . . insuper sub papatu veram christianitatem, imo verum nucleum Christianitatis esse“.

Ime Telegdi itt már eltér a helyes útról, és hamis argumentummal védekezik Bornemisza állításaival szemben. Mintha kifáradna a küzdelemben, vagy cserben hagyná dialectikája. Eddig csak igaz fegyverekkel küzdött, tudományyal harcolt, most már nem riad vissza a szofizmától sem. Ereje elhagyja, üres levegőt vagdal és épen azért érdeklődésünket nem köti le.

Lankadtságát egyébként az is mutatja, hogy e tétel végén csak két sorban felel egy másik ellenvetésre, s erre is gyöngye, elhaló hangon, nem mondván egyebet, mint: „Az is nem igaz, hogy mi azt mondanioc, hog szabad Papanac megvaltoztatni az Isten szerzését“.

Az egy szín alatt való áldozás ellen felhozott ellenvetések czáfolása helyett egyszerűen az úrvacsoráról való harmadik prédikációjára utal.

Bornemissza éles szeme megütközik azon is, hogy Telegdi azt mondja, hogy noha Krisztus azt parancsolta az apostolnak, hogy az Atya, Fiú és Szentlélek nevében kereszteljenek, ők mégis csak a Krisztus nevében kereszteltek, holott pedig sz. Pál világosan mondja, hogy mikor megkeresztelkedünk, az ő halálában keresztelkedünk, mert csak ő halt meg minekünk.

Telegdi mentegetőzik, hogy nem arról szólt ő, a miről szent Pál, hanem a *de forma verborum*, a keresztség kiszolgáltatásakor elmondott szavakról. A mi pedig a Krisztus követéséről tőle mondottakat illeti, azok nem azt jelentik, hogy minden ember barátta és apáczává legyen, mint a hogy nem következett szent Pál e mondásából: „Kövessetek engem“ az, hogy minden Korinthusbeli apostollá legyen.

Dr. Rupp Kornél.

AZ UNITARISMUS MAGYARORSZÁGON.

(Első közlemény.)

Hazánkban az unitárius név a XVI. század legvégén, az 1600. év okt. — nov. léczfalvi tábori országgyűlés határozataiban fordul elő, mint hivatalos elnevezés. Ezt megelőzőleg sem hivatalos, sem magánjellegű iratokban nem találjuk ez elnevezést, sőt magok az unitáriusok is csak lassanként a XVII. század elején kezdik magukat így nevezni. Ettől az időtől fogva azonban mind inkább-inkább elterjed és az antitrinitariusok számos ágazata elfogadja; mígnem manapság „a szentháromság-tagadók“ általános nevévé lett.

Minthogy az unitárius név hazai termék, azért választottuk jelen fejtegetésünk czimeül is, habár egy rövid visszatekintést kívánunk vetni a hazai unitárius felekezetet megelőző antitrinitarius mozgalmakra is és habár — meggyőződésünk szerint — az unitárius egyházat, a maga hivatalos hitvallásával, inkább illette volna nálunk a „sociniánus“ elnevezés. Azonban azt sem lehet tagadnunk, hogy a hazai unitarismusnak vannak bizonyos sajátos vonásai, főleg 1570—71-ig, a melyek minden más antitrinitarismustól megkülönböztetik, sőt a „non adorantismus“, habár nem magyar eredetű is, legelsőbbben a magyarországi unitáriusok között emelkedett oly fontosságra a hitvallásban, hogy hivatalos elfogadását csakis a fejedelmi erőszak akadályozhatta meg. Szóval a hazai antitrinitarius mozgalmak joggal megérdemlik, hogy történelmi szempontból tárgyalván őket, unitarismus néven jelöltessenek eleitől fogva.

Az unitarismusnak nyomaival Magyarországnak nyugati, nagyobb felében, vagyis az Erdélyen kívüli, a tulajdonképeni Magyarországon találkozunk először, de fontosabb szerepre mégis Erdélyben jutott ez irányzat. Úgy hogy alig alakult meg az erdélyi református egyház, alighogy létele törvény által biztosított, már is csakhamar szinte végveszedelemmel fenyegette az unitarismus.

Mint az egyházi reformáció minden radikálisabb irányzatát, úgy jellemzi mindenekfelett az unitarismust az, hogy terjeszkedni testvérei rovására szokott. Mint a reformáció legifjabb és legradikálisabb ága, Európa minden országában megtámadta az idősebb testvéreket; azonban tartós eredményt csak Erdélyben és Lengyelországban ért el. (A hollandi, angol és amerikai unitarismus későbbi keletű.)

Ugyanazon törekvés szülte az unitarismust is, mint a német vagy a svájci reformációt: megszüntetni a római egyházba az idők folyamán becsuszott bibliaellenes visszaéléseket és tanokat s magát a bibliai, az őskeresztyénséget felleveníteni. A különbségeket közöttük a római egyházban konstatált visszaélések és hibás tanoknak különböző szempontból való mérlegelése és a biblia különböző értelmezése közösen szülték. A német reformáció főiránya a bibliaellenes tanok és visszaélések megszüntetése, a svájci reformációé pedig a bibliai keresztyénség helyreállítása. Es e két irányzat annyira megfelelt feladatának, hogy egy későbbi reform-kísérlet a római egyház ellen önálló és külön alapon támadást már nem intézhetvén, a még mindig harcra kész elmék előtt egyetlen tér maradt fenn t. i. a reformok helyességének, gyökeres voltának kétségbevonása, ezek képviselőinek félreszorítása, hogy ők is érvényesülhessenek. Ezt a képet mutatja az unitarismus, mely a tanreformmal elégedetlen, ezt az anabaptismus, mely a keresztyén élet bensősége tekintetében tapasztalt hiányokat, ezt a sociális anabaptismus, melynél a vallási reform a sociális törekvéseknek csak köpenye volt.

Egy másik oka a terjeszkedés ilyen irányának a késői fellépés amaz eredménye, hogy a korábbi irányok által önállóságunkban megingatott elmék nagy fogékonyssággal bírtak minden iránt a mi új. A forradalmi lázas idők izgatottsága nem mérlegelt, nem ítelt aggodalmasan, hanem csak csatla-kozott ide vagy oda és pedig minél élénkebb volt a római egyház visszaéléseinek érzete, annál inkább találtak a szélsőbb irányzatok is kedvező fogadtatást. Ezért az unitarismusnak a többi reformirányok ellen való támadása ott volt a legerősebb, hol a reformáció első alakjában nem maradt meg, hanem a német irányt csakhamar a svájci váltotta fel. Ez az eset Lengyelországban és Erdélyben is. Továbbá ott volt legveszedelmesebb a korábbi egyházakra nézve, hol apostolai már megelőzőleg egyik vagy mindkét reformációnak is vezérei gyanánt szerepeltek. A hitnézetek gyors változtatása annyira megingatta a lelkek szilárdságát, hogy az újabb vallás-változtatás már nem ütközött egy megállapodott és lehiggadt

vallásos meggyőződésbe; másfelől a kevésbé önállóan gondolkozók annyira bizalommal viseltettek eddigi vezetőik iránt, hogy minden bővebb fontolgatás nélkül előre feltették azok további irányának helyességét s követték őket; — mások pedig a reformok rohama által megszedítve, lelkesedve ragadtak meg mindent, a mi a régitől, a meggyülölt római katholicismustól minél távolabb esett.

Csak az elfogultság hajlandó arra a naiv feltevésre, hogy a reformáció későbbi korában az igazságok ereje lett volna döntő a vallási alakulásokban; sőt ellenkezőleg azt tapasztaljuk, hogy az igazságok soha sem találnak gyors és könnyű befogadtatásra. És elfogultság szüleménye más oldalról az is, ha r. kath. részről a reformatiót a Pandora szelenczéjének felnyitásával vádolják és hogy a legszélsőbb „isten-telenségeknek“ útját készítette elő. Itt általános emberi tünetekkel találkozunk. Sem az igazság feltétlen meggyőző ereje, sem a levetkezhetlen emberi rosszaság túlzott fokozódása, hanem az ember embervolta adja a kulcsot kezünkbe e tünetnyek megfejtésénél. A reformok valódi jellege, a reformáció tulajdonképeni sajátsága ama szellemi forradalom lázas izgatottságának fokozódásával hovatovább csak chablonná, vagy a temperamentum dolgává lett a legtöbb embernél. Csak igen keveseket lelkesített valami homályosan sejtett, tehát bizonytalan, de azért kétségtelenül nemes eszme: a vallásos igazságoknak valódi mélyére lehatolva, annak igazi, pozitív tartalmát felkutatni s feltüntetni.

Ezt a képet mutatja a magyarországi unitarismus is.

Az unitarismus reformációkorbéli első nyomairól az anabaptistáknál találkozunk. Hetzer, Denck, Campanus, Joris stb. anabaptisták és unitáriusok is. Azonban, bár az unitáriusok is voltak Erdélyben s Lengyelországban egyidőben — a mi a külsőséget illeti — anabaptisták, lényeges különbség van mégis közöttük. Sőt az anabaptisták, mint felekezet — az olaszországiak egy időbeli történetétől eltekintve — határozottan trinitáriusok; csupán egyesek találhatók köztök, kik az antitrinitarismusnak is apostolai. Viszont az unitáriusok anabaptistasága, helyesebben a felnőttek keresztelésének nálok behozatala, pusztá külsőség, melynek mélyebb alapjai soha sem voltak. A leglényegesebb különbség az anabaptisták és unitáriusok között az, hogy amazok a keresztyén életnek tisztaságát tüzték maguk elé feladatul, míg az unitáriusok szeme előtt első sorban a tan tisztasága lebegett. Ezért az unitarismus tanbeli reformáció a szó szoros értelmében. Annyira erre a pontra fektetett minden súlyt, hogy sem egyházi szervezet,

sem erkölcsi reform tekintetében nem bír semmi önállósággal, sőt csak némileg sajátos színezettel sem. Későbbi sorsában ezen körülménynek fontos szerepe is van.

Az anabaptismus tehát előfutárja az unitarismusnak, de lényegesen más vallásos irányzat mégis, úgy hogy csak egyes anabaptisták és nem maga az anabaptismus hozható oki egybefüggésbe az unitarismussal. Az egyetlen fontos érintkezési pont közöttük a vallás igazságainak és ezek alapja-, forrásának: a bibliának szabadabb szellemben való felfogása, a miben az anabaptismus belsőbb és így iránya a mysticismus és a rajongás, az unitarismus pedig a külsőre fektetvén súlyt, a bibliai kritika alapjainak megvetéséhez járul igen sokkal s rationalista irányba fejlődik. Maga a felnőttek keresztsége az anabaptismusban a megtérés, újjászületés követelésének, az unitáriusoknál pedig a gyermek keresztséget rendelő bibliai parancs hiányának a következménye.

Az unitarismus, mint tanbeli reform csak egyetlen kérdést talált maga előtt, melynél a reformáció két főbb ága nem ment vissza teljesen — a szó legszorosabb értelmében véve — a bibliáig t. i. a szentháromságnak kérdését, a keresztyénségnek legfontosabb tanát. A keresztyénség katholicitásának eleitől fogva maig ezen tan volt az összekötő kapcsa, sőt több ennél: ez a keresztyénség egyedüli alapja. Bármennyire térjen is el egyik vagy másik egyház, egyik vagy másik iskola e tannak niczeai formulázásától az értelmezésben: míg a keresztyénséggel való közösséget fentartja, míg keresztyén vallásrendszer nevet s jogot igényel magának, addig e tant sem veti el. Épen ezen tan fontosságában van az unitarismus keletkezésének nagy jelentősége is, mert bár csak egy ponton támadja az akkori egyházakat, de ez a támadás mélyebben belevág a keresztyénség életébe, mint Luther, Zwingli, Kálvin, Karlstadt, Schwenkfeldnek a keresztyénség belső és külső oldalára vonatkozó összes reformtörekvése. A keresztyén hit és életrendszer sarka, középpontja a Krisztus istensége. E körül jegeczesedett ki a keresztyénség egész tanrendszere, ehhez való viszonylatban alakult ki a keresztyén élet ideálja. Midőn tehát az unitarismus e központot kiveté, a hittani rendszer többi részei is utána hullottak s az erkölcsi élet maximái is kellett, hogy változás alá jöjjenek.

E pontnál jutott az unitarismus a válság szélére. Másfélszer év munkáját könnyűnek látszott egy pár komoly és tudományos jellegű munkával megváltoztatni, de helyére újat építeni és pedig azon az alapon, melyen a keresztyénség felépül, a kijelentés alapján, lehetetlenség volt. Mindig megérezte

és meg is érzi ezt az unitarismus. Ezért a XVI. századbéli antitrinitarius írók soha sem szakítottak a Krisztus istenségével, hanem más jelentőséget adtak e fogalomnak. Tagadták öröktől fogva való létezését s hivatalánál fogva tartják Istennek, mint a socinusok, Dávid Ferenczék, a lengyel unitáriusok. Hogy imádandó-e vagy nem: a mely kérdésben Dávid Ferencz meggyőződését hősies martyr halállal pecsételte meg, itt már alárendelt jelentőségű. Servet pantheistikus felfogása mellett a Krisztus istensége kérdésbe sem jöhetett: itt az öröktől fogva valóság problémája a vitatott dolog. Socinus és társai nem gondoltak arra, illetőleg nem tudtak tenni semmit az ellen, hogy nekik hivatalból való istenük is legyen; Servet feláldozta a személyes Isten fogalmát, csakhogy a rendszer kikereküljön és a keresztyén élet alapelvei áldozatul ne essenek.

A régibb unitarismus ezen törekvése kétségtelenül annyi eredményt képes volt elérni, hogy a keresztyénség katholicitásában való részvételre igényt tarthatott és kijelentett vallás gyanánt a biblia alapjára helyezkedhetett, a mi nélkül legfeljebb egyik vagy másik bölcészeti rendszer alapjára helyezkedve, a rendszer viszonylagos helyességének megfelelő s azzal együtt változó bölcészeti vallásrendszer, észvallás lett volna. A bibliai kijelentés alapjára állva, kiindulási pontjához hiven erősen hangsúlyozta és érvényesítette az emberi józan ész jogát, a mi által teljesen jogosult ellenzékelt képezett a papiros-pápák uralma alá süllyedt többi protestáns felekezetekkel szemben.

A hazai unitarismus minden izében az a régi unitarismus volt, melylyel szembe ma az ú. n. „tisztá unitarismust“ szokták állítani. Habár sokan úgy vélekednek, hogy e vallási irányzat legkitünőbb vezéregyénisége, Dávid Ferencz, pályája utolsó időszakában a „tisztá“ unitarismusnak lett volna híve, egy előre vetett fénysugára lett volna az unitarismus „tökéletes“ irányának: mégis kénytelenek vagyunk hangsúlyozni, hogy az ú. n. „tisztá“ unitarismust a XVI. század nem ismerte és Dávid Ferencz utolsó hitvallásában is ott találjuk: „valom, hogy a Jézus Krisztus, a megígért Messiás, az Istennek az idők teljességében mejelentett fia, nem természet szerint, de hivatalánál, *tiszténél fogva Isten*“ (Jakab E. Dávid F. II. 75. l.)

Nem valószínűtlen, hogy az unitarismus nyomai hazánkban messze felnyulnak, közel a mohácsi vész idejéig. Azonban ez csak gyanítás, melynek semmi más alapja nincs, minthogy a 30-as években nálunk anabaptisták találhatók és az ana-

baptisták között, mint fentebb említők, voltak antitrinitarius gondolkodásúak is. A valószínűséget azonban igen csekély mértékre szállítja le az a körülmény, hogy a mi anabaptistáink leginkább Morvaországból jöttek át, hol Niekolsburgban volt 1526 óta főtelepük és ezek határozottan trinitariusok, sőt az antitrinitarius irányba terelődött olaszországi anabaptistákat is visszatéríték trinitariusokká. — Az anabaptisták első ismert híve volt nálunk Fischer András lőcsei, majd csetneki lelkész, kit Katzianer tábornok vértanuságra juttatott (Prot. Szemle 1894. 350—54). Az ő tanítványai és társai közül Leudischer György leibitzi lelkész, Simonis ochtinaí és Gnisner Bálint dobsinaí lelkésznek neve ismeretes. Fischernek és tanítványainak számos követői voltak Szepesben és Gömörben. Még egy Ezsaiás nevű, bártfai anabaptista lelkészről van ez időben tudomásunk, ki 1534-ben tartózkodott Bártfán (Tört. Tár. 1890., 353. l.). Azonban ezen említett lelkészek anabaptista irányáról alig tudunk valamit, míg a 40-es évektől fogva folyton üldözött anabaptisták határozottan Morvaországból eredtek és azokkal együtt trinitariusok voltak (Kath. Szemle 1893., 805—38.)

A trinitas dogmája ellen intézett támadások előfutója nálunk *Stancar* Ferencz, mantuai olasz, ki Magyarország és Erdély földén több évig és pedig legalább is két ízben tartózkodott. Ő maga ugyan trinitarius, ki később a lengyel unitáriusok ellen mind végig erősen küzd s a kit a már unitárius Dávid Ferencz is többször ostromol, de azért a Krisztus két természetéről szóló egyházi tannak ellensége és makacs támadója volt. I. Timotheus 2, 5-re támaszkodva vitatá, hogy a Krisztus csak emberi és nem egyszersmind isteni természete szerint is közben járó, mert ha isteni természete szerint is közben járó volna, közben kellene járnia neki mint Istennek maga és az emberek között is, a mikor közben járásról szó sem lehetne.

Midőn 1549-ben Erdélyben járt, ezen felfogását elhallgatta. Még akkor igen nagy szivességgel fogadják és úgy Petrovics, mint a szebeniek őt kéri fel az általok felállítani szándékolt magasabb fokú tanintézet tervezetének elkészítésére. (Archid. d. Vereins. f. Sieb. Landeskunde N. F. XVI. 98—99.) De már 1555-ben Bártfától le egészen Szebenig maga ellen ingerelte a protestánsokat hirdetni kezdett nézeteivel. Bártfán Stöckel Lénárdal és Radaschi Mihálylyal tartott vitatkozásának eredménye a városból való kiutasítás lett. Szereplésének híre csakhamar betölté a haza keleti felét és zsinatot zsinat után tartanak az atyák, hogy tanait ellensúlyozzák.

A Hegyalján a tályai, Szatmárban az ó-várii, Erdélyben a széki zsinat egyhangúlag ellene nyilatkoznak és Heltai Gáspár még az év folyamában könyvet ír és nyomtat ki ellene Wittenbergben (Régi Magy. Könyvt. III. 432. sz.). Azonban Stancar nem könnyen hagyta magát és a kolozsvári, s szebeni városi tanácshoz fordult, felhíván azokat tudatlan és eretnek lelkesek megbüntetésére. A zsinaton elnöklő Tamás (kicsoda? l. Teutsch. Urkundenbuch II. 240. l.) superintendenst, mint a háromszorosan vak zsinat világtalan vezetőjét apostrophálta. Vádjaira a zsinat nevében Dávid Ferencz felelt „Dialysis scripti Stancari“ című művében (1555. Kolozsvárt jelent meg.) czáfolván Stancar nézeteit, visszautasítván rágalmét és egyben kijelenti, hogy a világi hatóság csak kötelességét fogja teljesíteni, ha őt t. i. Stancart állításai visszavonására kényszeríti vagy pedig felettébb meggyötörve kivégezteti. — Benünket most leginkább Stancarnak azon állítása érdekel, hogy a széki zsinatról nemcsak hogy kizárták őt, hanem még jelen levő némely követőinek sem engedték meg, hogy argumentumaikkal előhozakodjanak. Dávid Ferencz azonban tagadja, hogy Stancarnak szólni kész hívei lettek volna jelen, sőt úgy látszik, hogy híveiről sem tud egyáltalában semmit. A körülmények arra engednek következtetést, hogy Stancarnak igenis voltak és pedig feles számu követői. Megjelentek-e közülök némelyek a széki zsinaton, jelentkeztek-e szólásra: az nem bizonyos. Tudományosságának híre, Petrovics és Kendi főurak pártfogása biztosította részére azt, hogy necsak olyan könnyű szerrel sikoljanak át az emberek nézetei felett. Erdélyből Lengyelországba távozása után néhány évvel, 1561-ben Caprophontes (Szathmári?) Ferencz wittenbergi tanuló panaszkodik Kálvinnak, hogy Stancarnak számos követői vannak, sőt „sem Németország, sem Lengyelország, sem semmi más tartomány nincs annyira megtámadva Stancar veszélyes dogmájával, mint a szerencsétlen Pannonia“. Kéri Kálvint, hogy legalább egy levelet írjon Magyarországra Stancar ellen s ez lesz a legkedvesebb ajándék az összes hű papi seregre, a nemesekre és főurakra nézve; ennek lenne legnagyobb haszna Magyarországon (Corpus Ref. 47, Calvini Opera Omnia 19, 208. l.) Ugyanezt bizonyítja Melius egyik legelső munkája is, „a Krisztus közbenjárásáról való predikációk,“ melyeket — szám szerint 7-et — 1561-ben nyomtatott ki és nov. 1-én irt előszavában „a magyarországi kereskedő és áros népeknek“. Ugyane tárgyú latin műve is ekkortáiban jelenhetett meg, de ennek emlékezetén kívül semmi nyoma. („Az Aran Tamás tévelygéseinek meghamisítása : 7-ik eretnkség.)

Caprophontes említett levele és Mélius két műve a közbenjáróról és közbenjárásról eléggé bizonyítják, hogy Stancar működése maradandó nyomokat hagyott hátra hazánkban. És ha Stancar trinitarius theologus is, nézetei nagyban hozzájárultak ahhoz, hogy a figyelmet a Szentháromság kérdésére terelessék

Az anabaptismus és Stancar-féle tanok között egyfelől és az unitarismus között másfelől az összekötő kapcsot kerespetérdi Arany Tamás képezi. Személyéről ugyan keveset tudunk, de vallásos nézeteit fentartotta Melius Péternek műve: „Az Arany Tamas hamis és eretnek tévelygésinek . . . meghamisítása“, melyet Huszár Gál 1562-ben nyomtatott ki Debreczenben, továbbá Arany Tamásnak 1561. decz. 13. Debreczenben a Török János földesúr házában, a debreczen egyházi és világi magistratus előtt kelt reversálisa, melyben tanításait vissza vonja. A két forrásból kitűnik, hogy Aranytamán anabaptista Stancar-féle és unitárius tanok keverékével állunk szemben, sőt egyenesen anabaptistának lehetne őt neveznünk, ha az oly jellemző keresztség-ismétlésről, helyesebben felnöttek kereszteléséről teljesen nem hallgatnának ezen emlékek.

Arany Tamás nem volt képzett theologus, a mi nézeteiből, argumentálása s ellenvetéseiből világosan kitűnik; de a Szentírásban nagy jártassággal bírt és bajos eldönteni, vajjon itt-ott, főleg a bűn kérdésénél mutatkozó, nagy ügyességgel védett álláspontját élelműségének és bibliában jártasságának avagy némi theologiai készütségnek lehet-e betudni. Melius egy későbbi nyilatkozatából arra lehetne következtetni, hogy talán lelkész lett volna, de a szóban forgó tárgyra vonatkozó emlékek idevonatkozólag mit sem szólnak.

Álláspontja a szentháromság és az eredendő bűn tanát támadja a legélesebben; egyéb kérdésekben vallott nézetei kevésbé lényegesek. Föltétele az, hogy „a Krisztus nem Isten, hanem csak Istennek fia és ember fia“, tehát teljesen unitárius álláspontra helyezkedik. Továbbá a szentháromságban tagadja a három személyt és a Szentlélekről azt állítja, hogy az „Istennek szerelme“. Stancarra emlékeztet azon felfogásra, hogy a Krisztus nem mind a két természetében közbenjáró és engesztelő Isten és ember között, mert „ha a papság, kérés, közbenjárás változással, azaz teremtett állatokhoz illendő cselekedetek által, úgy mint sirással, vérontással lett meg: az Isten nem változhatik, sem szenvedhet, hát a Krisztus Isten-sége szerint nem közbenjáró“. Tehát Arany Tamás szerint a Krisztus embersége szerint jár közben, habár más oldalról tagadja, hogy a Krisztusnak „teremtett lelke“ lett volna, a

mi megfelel azon nézetének, hogy „nincsen az embernek teremtett lelke, hanem csak teste és belefuvallott lelke vagyon“.

Sokkal bővebben tárgyalja Mélius Arany Tamásnak az eredendő bűnről szóló nézetét, melynek kiinduló pontja ez: „Ádám elesvén, nem vesztette el az ártatlanságot, az Isten kegyelmét és az életet, hanem inkább akkor találta meg.“ Magyarázataul ezen állításnak azt hozza fel, hogy Ádám az eset előtt nem bírta Istennek ígéretét s így semmit sem vesztetett el; ellenben az eset után ígéretet vevé a Krisztus felől, kegyelmet és ártatlanságot is nyert. A mi Ádámnak eset utáni bűnösségét illeti, arra Arany Tamás azt mondja, hogy ezen ő bűne megvolt már az eset előtt is és pedig „a jónak és gonosznak tudó fájáról“ áradt el és nem Ádám esete következtében keletkezett. A bűnnek oka az Isten, mert a bűn meg volt előre Istennek tudatában, az Isten által a paradicsomba beállított „jónak és gonosznak tudó fában“. az Isten által az emberbe oltott akarat és erőknél a bűnre való hajlandóságában. Az esetnek is, épen úgy mint a bűnnek, Isten az oka és ez az eset csak jobbra, boldogabbá tette az embert, a menyinyiben a Krisztusra vonatkozó ígéretet szülte az embernek. Különbén Ádámot nem a Sátán, hanem a kígyó csábította el, mert a Sátán nem egyéb, hanem a bűn és mint ilyen: egy.

A bűn és bűnösség kérdésével kapcsolatban azt állítja Arany Tamás, hogy bűnbocsánatért nem kell könyörögnünk, mert Isten már egyszer, a Krisztusban, mind az elmúlt, mind a jelen való, mind a jövőendő bűnöket megbocsátotta és Istennek ezen bűnbocsánata tökéletes levén, nincsen semmi „megbocsátani való hátra bűneinkben“. Nem kell Istentől testi jókat sem kérnünk, mert „valahol mi testi jó vagyon ú. m. kenyér, bor, gazdagság, földi gyümölcs, pénz etc. mind ördög, mert elvonzza Istentől az embert, ördöggé teszi, elkárhoztatja“. „Nem kell azt mondanunk: szenteltesék meg a te neved, mert hogy szentelheti az ember Istent, ha átkozott az ember?“

Végül három, ezektől független állítással találkozunk, melyek közül az első szerint az embernek nincsen teremtett lelke, hanem csak teste és belefuvallott lelke; a második szerint „a kenyeret az Úr vacsorájának idején nem mondotta Jézus az ő testének sem figurative, sem simpliciter, azaz semmi okkal, hanem csak az ő testét mutatta az ő tanítványainak“ (Karlstadt magyarázata), és végül a harmadik szerint a törvényt, mely Keresztelő Jánossal megszűnt, nem kell hirdetni és tanítani. (Agricola antinomismusa.)

A Krisztus Istenségét illetőleg felhozott tagadásában a subordinatiót magukban foglaló bibliai helyekre támaszkodik, valamint egyéb kérdéseknél is a biblia egyes kifejezései szolgálatják álláspontja alapját, azonban az Ádám esete és a bűn kérdésénél vitatkozása dialectikai él és erő, theologiai és bölcsészeti argumentumok használása által meglepő vitatkozó képességet és nagy elmeélt árulnak el. Hiányzik nála ugyan a tudóst jellemző készültség; de bibliai jártassága, éles logikája, viszont sokszor ezeknek egyszerre eltűnése: zavarba ejt bennünket személyét illetőleg, de annyit képesek vagyunk konstatálni, hogy nem túloz Huszár Gál a Mélius czáfoló műve előszavában, midőn azt mondja, hogy „a minapi disputációkat Arany Tamás *nagy készüllettel* iudította vala“. Valósággal eclectikus a kor „haeresiseiben“, mert a Krisztus Istensége és a Szentlélek kérdéseiben antitrinitarius, Krisztus közbenjáránánál Stancar-párti, a bűn és esetenél anabaptista szinezetű, az úrvacsorában Karlstadt követő és a törvény érvényessége kérdésében antinomista.

Huszár Gál említett előszava szerint „alattomban“ ment Debreczenbe s indított disputációkat, melyekkel „sok jámborokat megzavart“. Mélius és társainak, kiknek hátuk mögött ott állott a városi magistratus is, könnyű volt „legyőzni“ „a derék tudományban“ laikusnak látszó Arany Tamást, valamint a reversalisba is beirathatták, hogy nemcsak legyőzetett, de meg is győződött, azonban 1566 tájban ott látjuk az unitáriusok között, a mi nyilván mutatja, hogy „meggyőződése“ nem volt őszinte és csak alkalomra várt, hogy jobb meggyőződésére visszatérhessen.

Arany Tamás debreczeni fellépése sem maradt eredmény és követők nélkül. Már Huszár Gál is említi, hogy sok jámborokat megzavart és maga Mélius is szól Magyar Predikációinak második előszavában Arany Tamásnak követőiről. Ezen követőkről többet még most nem tudunk, de valószínűséggel állíthatjuk, hogy ezek is csatlakoztak a pár év mulva feltűnő unitarismushoz.

Ezen előzmények, habár nagyobb mozgalmat nem keltek is, de kétségtelenül előkészítették az unitarismusnak felléptét és a már elől említett okokkal együtt nagy mértékben közreműködtek arra, hogy az unitarismus egy pár év leforgása alatt diadalra jusson Erdélyben és hódítson Magyarország számos vidékén.

A hazai unitarismus megalapítója, s megszilárdítója *Blandrata* György, Izabella királyné anyja, Bona királyné,

Izabella, János Zsigmond, Báthory István, Kristóf és Zsigmond udvari orvosa, ki midőn 1563-ban Lengyelországból végleg Erdélybe jött lakni, az unitarissmussal nemcsak ismerős, hanem ennek lengyelországi megalapítója, sőt mondhatjuk számüzöttje is volt. Hogy e vallási irányzat diadalra juttatója, szellemi küzdelmeinek vezérharczósa, Dávid Ferencz, Blandratának Erdélybe költözése előtt barátságban lett volna az antitrinitarius eszmékkal: annak semmi nyoma, sőt 1559—1564-ig terjedő szereplése az ellenkezőt bizonyítja. Igaz ugyan, hogy Blandratával korábban is lehetett ismeretségben, mert Blandratának Izabella halálakor 1559-ben Erdélyben való időzése (Corp. Ref. 45 k. 600. l.) és a kalvinismusnak ugyancsak ezen évben Erdélyben megszilárdulása csodálatosan összesznek: de az összeköttetés pozitív nyomai még ma hiányoznak és ha Blandrata 1559-ben folyt is valamennyire be a kalvinismus előmozdítására, ez nem igen járt együtt az unitarismus magvetésével. Károli Péter és más egykorúak tanúsága szerint Blandrata nyerte meg Dávid Ferenczet nézeteinek s ezt körülbelől az 1564/65-ik évre tehetjük (Károlyi Péter: *Brevis et perspicua Explicatio* 25, 266. l.)

A két férfiúnak szövetsége és közös actiója szinte végszedelembé dönté az erdélyi református egyházat. Azonban bármily ártalmára lettek legyen is annak, nem szabad mellőznünk e helyen azt sem, hogy megalapítását is épen nekik köszönheti. Dávid Ferencz volt az, ki 1559 óta folyton ostromolta az evang. egyházat. Ő és elvtársai, főleg Heltai Gáspár és Molnár Gergely buzgalma tette Kolozsvárt reformátussá és hajták végre ugyanazt a munkát, melynek Kálmáncsehi és néhány társa kezdeményezésekor 1556—59-ig útját állották volt. Blandrata Erdélybe jöttekor a magyarság és a protestáns székelység reformátusok; csak az állami elismertetés hiányzott még. Hogy mi történt a királyi udvarban ez időben, nem tudjuk. De ha figyelembe vesszük, hogy János Zsigmond még 1561-ben az evangélikusok mellett foglal nyiltan állást (Tört. tár. 1878. 471. l.) és viszont azt is látjuk, hogy a döntő enyedi zsinatra 1564-ben Blandratát küldi király-képül s az itt kimondott elválást helyben hagyja, az ide vonatkozó tordai országgyűlési törvényzikket megerősíti: nem lehet két-ségünk a felől, hogy e változásban legnagyobb része Blandratának van. Nem lehet ugyan róla feltételeznünk, hogy ő a kalvinismus diadalát kálvinista érzelmeinél fogva mozdította volna elő, hiszen Genfet, sőt részben Lengyelországot is antitrinitarius eszméi miatt kellett odahagynia, hanem igenis úgy kell tekintenünk ezen magatartását, mint az unitarismus elő-

készítése és sikeres terjesztése érdekében, számítással felvett szerepet.

Blandratát, Báthory Istvánnak lengyel királylyá választásakor, ügyes diplomatának ismerjük meg. Ez a diplomatai tehetsége érvényesült az unitarizmus történetében is. Nem akart kockáztatott lépést tenni, ezért a talajt készíté elébb elő és csak mikor minden rendben volt: szánta el magát a döntő lépésre. Eszméiért sokat szenvedett, sokat küzdött és azok érdekében lelkiismeretén is tágitott olykor, ha veszély fenyegette azokat. Tapasztalatai már bőven voltak e téren Lengyelországból és jól tudta, hogy a mily nehéz a vallás-változtatás terén megtenni az első lépést, ép oly könnyű a másodikat és még könnyebb a harmadikat. A talajt készíté tehát a maga számára elő, midőn a második lépés megtételében segítette az erdélyi magyarokat.

Öntudatos, tervszerű eljárását szinte nyomon lehet követni. Egrí Lukács fellépése távol Erdélytől a Tisza vidékén, Egrinek álláspontja, a gyulafejevári első hitvita tételei, a marosvásárhelyi czikkek, majd az erdélyi katechizmus: lassú átmenetet és észrevétlen összekötő kapcsot hoznak létre a kalvinizmus és az unitarizmus között, a mi az utóbbinak 1567—68-ban történt elhatározó fellépése számára a sikert feltétlenül biztosítja. Alig kételkedhetünk benne, hogy az 1567-iki debreczeni zsinat nélkül szinte észrevétlenül ment át az erdélyi református egyház az unitarizmusba. A heves küzdelmeket Dávid Ferencznek és társainak lehet az unitárius részről felróni. De hát Dávid Ferencz egy felől a meggyőződés embere volt, más oldalról heves temperamentum, ki az egyszer igazaknak elismert nézetektől nem tántorodott el és azonnal kész volt azokat hirdetni a házak tetejéről is. Meggyőződése szólni. írni készte, a nélkül, hogy a következőkkel számot vetett volna. A gyakorlati érzésnek ezen hiánya oly nagy volt nála, hogy még egyházát is képes veszedelembé dönteni meggyőződéseért. Ez a Blandrata utolsó és Dávidra nézve oly szomorú végű diplomatai lépésének magyarázata, mikor t. i. ez legjobb eszközét is lesújtá, mert nem támasz volt többé, hanem veszedelem.

Blandrata és Dávid Ferencz tehát a református egyház megszilárdítása és állami elismertetése körüli harcokban ismerkedtek meg egymással. Ekkor ismerte fel Blandrata Dávidnak nagy dialectikai tehetségét, a Szentírásban való bámulatos jártasságát és közelebbi viszonyba lépett vele, hogy saját eszméinek s ezek életbeléptetésének megnyerje. Belátta azt, hogy a lutheri és kálvini reformáció diadalmas előharczosa,

ennek épen győzelemre vezetője, egy maga is szinte teljes biztosíték arra nézve, hogy Lengyelországban már elterjedt nézetei Erdélyben is diadalra jussanak. Viszont Dávid Ferenczet a hála és bizalom érzelmei fűzték Blandratához, kinek a szintéren való feltűnése egyszerre biztosította azt, a miért ő, Dávid Ferencz, már több, mint négy év óta sikertelenül disputált és harczolt; nemcsak, sőt befolyására Alesius letételével egyszerre superintendens és udvari pap is lett. Ismeretességük és összeköttetésük gyümölcse Dávidnak a Blandrata nézeteire való áttérése s ennek következtében az unitárius egyház lett, melynek megteremtésére szentelte összes erejét és tehetségét s a melyért folytatott harczaiban fejtette ki rengeteg irodalmi munkásságát. Dávid udvari papsága állandó érintkezést hozott létre a két férfiú között, azonban az ő megnyerése végett nem igen volt szükség hosszabb s valami rendkívüli befolyásra. Hiszen azt sem tudjuk kimutatni, hogy őt a kalvinizmusra is valami tartós befolyás vitte volna, sőt egész egyénisége és szereplése azt mutatja, hogy nem épen minden alap nélkül jelemzék az egykorúak is „*mirifice rerum novarum studiosus*“-nak. A dialektica embere volt, valódi mély vallásosság nélkül ki előtt a tetszetős argumentum többet nyomott a latban, mint a kedély minden vágya, minden érzelme. Soha sem lett volna arra hajlandó, hogy szíve vágyát, a lélek nyugalmát felibe helyezze egy csattanós magyarzatnak, hogy-mint Luther, eszét foglyul vigye szívének.

Az 1565-ik év volt minden valószínűség szerint az az idő, mikor az unitarizmus nyilvános fellépését előkészíték, a mikor az elvtársak szerzésére gondoltak és mintegy útját egyengették annak, hogy fellépésök sikerrel járjon. A sikerhez a lehető kedvező viszonyok is járultak. A fejedelem lelke, teste a két doktornak kezében volt. A fejedelem maga is egy kiforratlan ifjú, kinek még neveltetése is hozzájárult s egészségi állapota is nagy mértékben előmozdította, hogy gondolatokat, eszméket, sőt akaratot is mástól vegyen cselekedeteihez. Másfelől Dávid Ferencz, egyúttal kolozsvári plébános, most már a második felekezet superintendense, ezen minőségbeli befolyását is érvényre juttatta. Kolozsvárt bizalmas körben terjeszté először újabb nézeteit. Egri Lukács és Basilius István lesznek legelső híveivé. Majd az iskolára is kiterjeszti gondjait, hogy nézeteinek itt is érvényt szerezzen s végre 1566-ban szószékre is lép azokkal.

Míg Blandrata és Dávid Ferencz Erdélyben a maghintés munkájával foglalkoztak, azalatt Magyarországon a Tisza vidékén kitört a vihar Egri Lukácsnak fellépésével. Ugyanis

Egri Dávidék környezetéből, még az 1565-ik év folyamán szülőföldére Egerbe, hazatérve, azonnal hozzá fogott új nézeteinek terjesztéséhez. Hirdetett tanai csakhamar ismeretessékké lettek és a felsőtiszavidéki egyházak már 1566 január 22-ére Gönczre zsinatra gyülekeztek, hogy „a sátán által vetett eretnokség tovatérjesztésének eleit állják“. A gönczi zsinat fennmaradt emlékei Egri Lukács tételeinek czáfolásával foglaloznak.

A mi ezen tételeket illeti, ha összevetjük azokat egyfelől az 1566. évben megjelent ily tárgyú iratokkal, másfelől az 1567. évi unitárius zsinati propositiókkal és művekkel, vagyis tehát az unitarismusnak hivatalos álláspontjával: kétségtelen, hogy Egri tételei úgy a gyulafejevári tételek, marosvásárhelyi czikkek, a káté, valamint az 1567-iki állásponttal is rokonságban állnak, de azért az ugyanazon évben megjelent nyilatkozatokkal s művekkel együtt lényeges eltérést mutatnak a következő évben fellépő valódi unitárius állásponttól. Egrinek is általában véve az 1566-iki kísérleteknek bizonyos puhatolózó jellege, van s alanyilag azon meggyőződésben vagyunk, hogy Egri Lukács szinte kész tételekkel jött Egerbe és pedig egyenesen azzal a czélzattal, hogy az ellenállást idegen területen próbálja ki. Blandrata diplomáciájára vall az 1566. év minden eseménye. Már Egri Lukácsnak tételei is úgy vannak összeállítva, hogy p. o. ma, midőn nem élünk amaz izgalmas korszakban és nem aggaszt bennünket minden, a hitvallás-szerű nyilatkozatban kellő helyre nem helyezett szócska: alig vesszük észre az érdeket, mely kiszámítással, tervszerűleg elburkolva igyekszik a közfelfogásban elfogadott álláspontot apránként sarkaiból kiforgatni. Csakis azon kornak finom dogmatikus és vallásos érzéke vehette észre, hogy mi lappang a sorok között és mi csak az események ismeretének birtokában felhívott figyelemmel látjuk be azt az érdeket, mely védőt és támadót egy jelentéktelennek látszó pont körül oly makacs és elszánt küzdelemre késztet, s a tervet, mely szerint az események folynak.

Egri Lukács álláspontja 1566-ban a következő. 1. Isten csak a kijelentésből lehet megismerni és így róla többet nem tudunk, mint a mi abban foglaltatik. 2. Az Isten egy, t. i. a Jézus Krisztus Atyja. 3. Az Atya Isten istensége egy; ő örök változhatlan, oszthatatlan lény s az ősWithal helyesen nevezte ousiának. 4. Ezen Istenségben (lény, ousia, essentia), három egyenlőképen örök és egylényegű személy (hypostatis) létezik: Atya, Logos, Szentlélek. 5. Az istenség okfeje, kezdete az Atya, kitől származnak a Logos és Szentlélek. 6. A Jézus

Krisztus az Atya Isten egy szülött fia, igaz Isten és ember; ő az Atyának örök Logosa, kinek ugyanazon lényje, istensége van az Atyával; mint ember Szűz Máriától született emberi természetben, mely testből és okos lélekből áll. 7. A Szentlélek az Atyától és Fiútól származott isteni lény; örök Isten. Elismeri az istenség ezen háromságát (trias és nem trinitas).

Az orthodox felfogás is alig találhatna ezen hitvallásban kivetni valót. De a levegő villamossággal volt tele s az izgatott kedélyek a villammutató finomságával bírtak. Az eddig használt kifejezéseket Egri Lukács némileg megváltoztatta, a mi szükségszerűleg támasztá azt a gondolatot, hogy a változtatás nem ok nélküli, hanem czélzatos. A kellő magyarázatok után is megmaradt a feszültség, mert habár a leginkább gyanus 2-ik tételhez Egri Lukács azon megnyugtató értelmezést fűzi, hogy 4-ik tétele értelmében az Atya sohasem volt a Logos és Szentlélek nélkül, mégsem volt hajlandó tételét így formulázni: egy az Isten, ki Atya, Fiú és Szentlélek. Egri álláspontjában tehát, bármennyire fedezgeti is, az Atyának a háromságban való kiemelésével egy oly lépés foglaltatik, mely később a Logos és Szentlélek homousiája alól rántja ki a talajt. Különben az Egri hitvallásában nincs egyenes támadás a katolikus tan ellen, hanem igen is alap van adva annak támadására és heterodoxnak tekintetett, mert a szokott formulázástól eltért, habár azt tartalmilag nem tudta vagy akarta is indokolni.

Ezen indokolatlan változtatás nyugtalanítá a többi protestánsokat és ez az Egri Lukács ellen való fellépésnek igazi oka, nem pedig valamely egyházellenes tan. Az orthodox atyák aggodalma annál érthetőbb, mert Egri Lukács, daczára kiindulási pontját képező első tételének, az ousia, hypostatis s trias kifejezéseket, habár ezek a niceai symbolum értelmezése szerint a Szentírásban Istenre nem alkalmaztatnak, megtartja; tehát még azzal sem védekezhetett, a mit az ez évi marosvásárhelyi zsinat felhoz, t. i. hogy ezen kifejezésmódok irás-kívülisége miatt változtatta meg a szentháromsági tan szokott formulázását.

A vita Egre nézve védekező álláspontról folyt, azonban egyízben ő is támadólag lép fel, midőn Károlyi Gáspár a Logos és Szentléleknek az Atyával való egyenlő lényegűségéről azt mondja, hogy ez vagy azért mondatik, mivel a Logos és Szentlélek a lényeg dolgában épen úgy önmagukban bírják léte-lük okát, mint az Atya, vagy pedig mivel részesednek az Atya lényegében, hogy így az Atya lényegesítő (essentiator) legyen, „a mit még gondolni is borzasztó“. Egri ezen állás-

ponttal szemben helyesen mutat rá, hogy valami új és írás-ellenes tan, mintha a Fiú=Logos magától való Isten lenne (a se esse, aut habere essentiam) és arra a nézetre támaszkodik, hogy a háromság lényege ugyanaz, a mi Atya Istené, mivel a Logos és a Szentlélek öröktől fogva lényegileg benne vannak az Atya lényében vagyis hogy az Atya soha sem volt az ő egyenlő örök és egyenlő lényegű Logosa és Lelke nélkül Igaz ugyan, hogy az orthodox Atyák sem úgy értették ama kifejezést, mint mondva volt, mert annak eredeti értelme nem egyéb, mint tiltakozás ama fölfogás ellen, mintha a Logos az Atya „akarátától“ való volna, a mikor nem lenne vele egyenlő Isten, hanem mint teremtmény állana szemben az ő alkotójával.

Egri Lukács hitvallása ezek szerint 1566-ban még nem támadja meg lényegében a szentháromságról szóló katolikus s orthodox tant, hanem szokatlanul alkalmazott kifejezéseivel „homályos és fondorkodónak“ látszott, miképen Károlyi Gáspár mondja, vagyis tehát gyanus volt az orthodoxok előtt.

Egri Lukácsal hasonló szellemet képviselnek az 1566. év többi idevonatkozó nyilvános emlékei is, t. i. a gyulafejevári első vita, a marosvásárhelyi zsinat és „az erdélyi“ káté. Azonban más hang hallatszik már az 1566-ik év márczius 15-iki tordai zsinat propositióiból és a Dávid—Károlyi Péter-féle vitatkozásokból. Az utóbbi, mint magánvita, aligha került hamarosan a nagyközönség elébe s így nyílt fellépés gyanánt nem is tekinthető, ellenben a tordai zsinat propositiói igen zavarják a fejlődés összhangját és azzal a különös tünémenynyel találkozzunk, hogy egy hónappal utóbb, a gyulafehérvári vitán egy szinte orthodoxnak mondható hitvallással lépnek Blandrataék a fejedelem jelenlétében tartott zsinat elé. Sokan úgy magyarázták eddig ezt, hogy a tordai zsinaton Blandrata és Dávid tovább mentek a reform útján, mintsem ezt az adott viszonyok megengedték, ezért jónak látták kissé összebb vonni a vitorlákat, vagy pedig a gyulafejevári vitán nem voltak többségben. (Jakab E. i. m. I. 73., I. Kiss Áron Ref. zsinat 414. l.) Azonban az 1566-diki év vitatkozásainak történetére kellő világosságot vet a debreczeni 1567-ki zsinat „Rövid Hitvallása“, melyből kitünik, hogy Dávid és Blandrata 1566 április 26—28. napjain tartott gyulafejevári zsinaton léptek először nyilvánosság elé s az itt megállapított hitvallást a marosvásárhelyi zsinaton ugyanazon év máj. 19-én „csudás változtatás és hamisítás által megvesztegették“, majd „a vásárhelyi végzés kijavítottat a káté kiadása által“, mely káté „Váradon a Czeglédi György úr házában kevés kivétellel

kijavítottatott“, végül „ez a káté ismét a tordai zsinatocskán nyílt szónoklatokban meghamisítottatott és vissza vettetett“. Minthogy pedig „a tordai zsinatocska“ február 13-án tartatott és mivel az álláspontja megfelel a Blandrata,—Dávid-féle propositióknak (Lampe: 149. l.) s ezért abban a véleményben vagyunk, hogy a tordai zsinat nem 1566 márczius 15-én, hanem 1567 február 13-án tartatott, vagyis hogy az unitarizmus nyílt fellépése csak az 1567. évre esik és a debreczeni február 22-ikén kezdődött trinitárius zsinat a tordai február 13-iki antitrinitarius zsinat visszhangja.

Pokoly József.

A PHILOSOPHIA A PROTESTÁNS THEOLOGIÁN.

I.

• Feladatunk a következőkben az lesz, hogy kimutassuk, hogy a tudományos kutatás mai állapotában mily helyzete van a bölcsészetnek a theológián belül s e helyzetből folyólag általábanvéve mily befolyással és jelentőséggel bír a philosophia a theologiai tanulmányokra nézve.

Jelentőségesnek látjuk e kérdés tisztázását főleg azért, mert igen sokan vannak manapság is, a kik még mindig azt a régóta hangzó elvet vallják, hogy a hitnek és észnek, a szívnek és fejnek, a theológiának és philosophiának egymáshoz semmi közük; egyik a másikkal meg nem fér, a mint nem fér meg két kard egy hüvelyben, a mint nem örölhet két molnár egy malomban. A theologia, különösen ennek azon árnyalata, a mely nem annyira vallástudomány, mint vallás-*tan* akar lenni, szent borzalommal, aggodalmas féltékenységgel utasítja el magától a philosophiát, mint a melynek hitetlen kriticismusa őt legdrágább „*positív*“ kincseitől igyekszik megfosztani; a philosophia viszont a legtöbb esetben bizonyos előkelő kicsinyléssel néz le a theológiára, mint a melynek „*positív*“ tényeit idejüket mult, elavult régiségeknek, letűnt idők immár értéktelen maradványainak tekinti s ez okon a theologia tudományos jellegét is egyenesen kétségbevonja, vagy legfeljebb annyira hajlandó, hogy azt amolyan elmaradt ódondászatnak tekintse. Ily állásponton természetesen a két ellenfél között nincsen kapocs, nincs mód az egyességre; viszonyuk tehát csak teljesen negatív s a philosophiának a theologiai tanulmányok keretébe való és ha tisztán csak propaedeutikus célzatú bevonása is teljesen indokolatlan, sőt megbocsáthatlan hiba volna!

De nem lesz e viszony képtelen akkor, ha megállapításánál úgy a theológiát, mint a philosophiát, a modern tudományos felfogás színvonalán, mint a többi tudományokkal

egyrangú és ezért a maguk helyén egyenértékű tudományokat, tehát *tisztán tudományos szempontból* fogjuk fel, teljes szabadsággal megjelölve mind a kettőnek tudományos feladatát s munkakörét.

E szempontból mindenelőtt hangsúlyoznunk kell, hogy itt nem egy külön szabadalmas elv előjogával bíró vagy ezt legalább is megkövetelő, tehát egyoldalúan supranaturalistikus teológiáról, de a szó mai értelmében vett tudományos teológiáról lehet csak szó; olyan teológiáról tehát, a mely az összes tudományok encyklopaedikus keretén belül mint a többi tudományokkal (természet, nyelv- és történettudományok stb.) teljesen egyenrangú s egyenjogú tag akar érvényesülni. Mint ilyen érvényesül pedig akkor, a midőn a tudományos megismerésnek *céljában s módszerében* egyaránt a többi tudományokkal ugyanazonos elvi alapra áll. Céljában, mert nem ismer más feladatot, mint az igazság kutatását; módszerében, mert e kutatás közben nem használ, nem akar használni más eszközt, mint a megismerésnek minden tudomány mezején egyedül jogosított s jogosult eszközét, a logikai és speculativ gondokozást; a melylyel szemben *egyelőre* a hit minden igénye, az egyház minden érdeke háttérbe szorul. Mert igaza van annak a theologusnak,¹ a ki a teológiának fogalmát úgy határolja meg, hogy az „a hitnek *tudománya*“ és „*nem hit* a hitről“, s hogy *ily értelemben* annak — ne értsük félre a szót — úgyszólván „*hitetlennek*“ kell lennie, csak hogy tudományos lehessen. A mi a hit s az egyház érdekét nézi, az a theologiai *tudományos* kutatásnak elvszerűleg nem a priori célját, de a posteriori — s itt aztán elmaradhatlan és egyúttal üdvös eredményét, gyümölcsét képezi.

Ezen elvi megállapodásunkért, a melylyel a teológiának mint tudománynak első sorban kizárólag *theoretikus* célú szab-tunk, lesznek tán, a kik theologiai rationalismussal fognak vádolni; úgy hiszszük azonban, hogy joggal, mert a mi álláspontunk csakis annyiban rationalistikus, a mennyiben t. i. *minden* tudomány, s ezért *mint ilyen* a theologia is úgy céljában mint módszerében csak észszerű lehet s így ismeret-körének észszerű határaival s lehetőségével tisztában van. Épen nem állunk a rideg és önző rationalistikus tagadás végletén, sőt ezzel szemben határozottan valljuk, hogy a teológiának mint tudománynak tárgya: a hitnek emberi, psychologiai ténye mellett, az e tény isteni correlatumát képező

¹ H. Schulz: „Die Theologie in ihrem Verhältnisse z. Wissenschaft u. Frömmigkeit.“ Göttingen 1890. 4. l.

kijelentés, melyen ama pszichológiai tény s általán a vallásnak mint pszichológiai állapotnak valósága és így a keresztyénségnek is történeti realitása alapul. Midőn azonban a kijelentést, mint a theológiának a hittel correlát értékű tárgyát jelöljük meg, távol állunk attól, hogy e fogalmat, mint az orthodoxia által tisztán metaphysikai, tehát supranaturalistikus értelemben s ezért egyoldalúan hangsúlyozott tudományos principiumot juttassuk érvényre, a mely, mint ilyen, már természeténél fogva észfeletti sőt észellenes, a miből vezetik le aztán „positív“ oldalról azon fentebb említett jogigényt, hogy a theológiának a többi tudományokkal szemben úgy a cél, mint a módszer dolgában különös és egyetlen előjoga van. Ellenkezőleg mi ez előjogot épen a theologia tudományos jogigényének megóvása érdekében kétségbevonjuk s e végből különbséget teszünk a theologia tudományos tárgyát képező kijelentés *tartalma* és *alakja* között, alapvetőnek s kötelezőnek csupán csak amaz előbbi mivoltában fogadván el azt. Alakja, kifejezése szerint a kijelentés emberi, történeti közvetítés útján jutott reánk s ennyiben pusztán dogmatikai képzet, ép úgy mint akár a csoda, a jóslat, az Írás s az inspiratio, a melyek mindezért, külső megjelenési formájuk szerint, a történeti oknyomozó kutatás és bírálat tárgyát képezik; s ép ez a pont az, a hol a theologia, mint tudomány, a nyelv-, irodalom- és történet-tudományokkal a legközvetlenebbül kapcsolatos. Tartalma, lényege szerint azonban a kijelentés a vallásnak mintegy substantiáját, reáléját s ez alapon a theológiának egészen specifikus, minden tudomány anyagától és körétől megkülönböztetett anyagát és körét képezi. Ezt az ő állandó és változhatlan tartalmát képező anyagot dolgozza fel a theologia a tudományok szerves közösségében, mint az ő különös, mondhatnók charismatikus tárgyát; ez az ő otthona, s ez otthonos munkamezejét meg is fogja tudni tartani és igazolni mindenkoron a többi tudományok tárgykörei mellett s ezekkel szemben. De csak addig, a míg e körön belül marad s idegen — akár természettudományi, akár metaphysikai területre át nem csatangol; a mivel egyúttal a többi tudományokat is arra fogja készíteni, hogy ezek is szorosan a magok körén belül maradván, innen a theológiának számukra idegen területébe ne tolakodjanak. Feldolgozza pedig ezt az ő speciális tudományanyagát a tudományok szerves birodalmának alkotmányos törvényei szellemében, cél és módszer szempontjából velök azonos eszközökkel.

Más, mint a jelzett alapon, nézetünk szerint a theológiát, bármily erélylyel s praetensióval követelje is tudományos jel-

legének elismertetését, a tudományok egyenjogú s rangu társnak soha elismerni nem fogják s felette szánó mosolylyal fognak térni napi rendre. Hogy ez meg ne történjék, arról gondoskodni egyedül a theologia van hivatva, s ezt újból hangsúlyozzuk, csak akkor éri el, ha már a priori lemond összes, még a scholastika theológiából átöröklött illetéktelen kiváltságos igényeiről s egész tudományos munkálkodásában mindenben a többi tudományokkal ugyanazonos elvi alapra helyezkedik.

Ámde ha így tisztába hoztuk a theologia tudományos tárgyának, körének s a többi tudományokhoz való viszonyának kérdését; nem lesz érdektelen, sőt ép oly nélkülözhetlen e kérdések tisztázása a philosophia szempontjából sem, mert meggyőződésünk, hogy a theologia és philosophia viszonya meg csak ez utóbbinak a többi tudományokhoz való viszonya alapján állapítható meg sikeresen. Szükséges pedig ezt tennünk annyival inkább, mert miként a theológiának, úgy a philosophiának magának is igénypört kell folytatnia létjogáért, bárha létjogát manapság leginkább csak a magukat exactnak nevező tudományok vonják is kétségbe. Az a kifogásuk a philosophia ellen, hogy ennek még csak a fogalma sincs megállapítva. Hogy míg minden tudományak megvan a maga konkrét köre, addig philosophia annyi van, a hány philosophus. Ezen eltérések pedig onnan származnak, mert a philosophia zavarában még mindig nem tudja, mi a tárgya, határa, mi a módszere és kriteriuma, rendszerről rendszerre téved és egynél sem tud megállapodni. (*Jouffroy* szavai, idézve Barthélemy Saint Hilaire: „A philosophia viszonya a természettudományokhoz és a valláshoz“ c. m. 37. l.)¹ Nem szándékunk itt e kifogásokat tüzetesen czáfolgatni, ragyogó dialektikával elvégezte már e munkát az épen most említett francia bölcsező, kimutatván egyrészt, hogy a philosophiai rendszereknek épen alapjellemből folyólag szükségszerűleg *egyénieknek* kell lenniök, s ha a philosophia valaha eljutna a természettudományok helyzetébe, nemsokára katekhismust erőszakolna az elmékre, a mivel egyenes öngyilkosságot követne el; másrészt pedig, hogy a különféle tudományok rendszere és módszere is változik, mert *fejlődik* (i. m. 58—60. l.). Minélfogva a philosophiától nem lehet, de nem is szabad követelni, hogy egyforma legyen, s másrészt nem szabad a rendszer és módszer változását, mint kifogásolható gyengeséget egyedül csak a philosophia terhére könyvelni. Ellenkezőleg a philosophiának

¹ A m. tud. akadémia kiadása, ford. Péterffy Jenő. Bpest, 1890.

létjogát a többi tudományokkal szemben éppen azon egyetemes emelkedettség, azon általános szempont biztosítja, a melylyel az az egyes, mindig csak a részletkutatás jellegével bíró tudományokkal szemben, tehát mint az *alapelveknek*, a végokoknak, a létezők természete lényeges fogalmainak *tudománya* elfoglal. Ha a tudomány csak a részleteknél marad, ha a különféle tudományokat magasabb összefüggések, alapelveik s az ezeket magában foglaló substantia egységes s egyetlen főeszméje alapján magasabb, egyetemes egységükben nem foglaljuk össze, akkor valóban „az egész mindenség érthetetlen marad, a tudomány összefüggés nélküli tények halmazává lesz s a természet előttünk mély homályba burkolózik. Szükségeinket ugyan ki fogja elégíteni, mint kielégíti az állatokét, de sem értelmünkhöz, sem szívünkhöz nem szól többé,“ (u. o. 18. l.).

Isten, világ, ember (én) eszméje nélkül ugyan mivé lenne a tudomány? S bárha e három eszme s ebből folyólag Isten létének, az akarat szabadságának s a lélek halhatatlanságának követelményei csak éppen — postulatumok Kant szerint; de nem regulálják-e egyúttal szükségszerűleg egész tudományos gondolkozásunkat, bárha ennek nem is „constitutív“ elemei?! Miként az „érzékeségünk“ (Sinnlichkeit)¹ által feltételezett érzéki képzetek az értelmünk által feltételezett fogalmak nélkül vakok Kant szerint, egész fogalmi operatiónk is viszont ép úgy a sötétségben tapogatózna eszünknek imént említett három őseszméje nélkül; s bárha ez eszmék mindvégig eszmék maradnak is csak, és soha fogalmakká nem lesznek, más szóval — soha értelmünkkel azokat tudományosan megismerni nem fogjuk: azok nélkül szelleméletünk mégis meg nem élhetne s azokra az egyes tudományok, melyek csak mindig a részletekre terjeszkednek ki, soha világosságot nem vethetnek. Haladjon bár pl. a természettudomány bármily bámulatos gyorsasággal, s emelkedjék bármily szédítő magasra: csak annál tisztábban fogja látni, hogy a természetismeretnek örök határai vannak; és pedig egyrészt a természetben az anyag és az erő, másrészt én bennem, ki a természetet vizsgálom, az öntudat ténye, a melyeknél megszólal lelkünkben az örök „Ignorabimus!“ Csak annál rejtélyesebb lesz előtte a világ, melynek örök hét rejtélye: az anyag és erő lényege, a mozgás eredete, az élet keletkezése, a természetnek látszólag terv-

¹ Kant a «Kritik der reinen Vernunft»-ban e szót nem erkölcsi, de pusztán sensualistikus értelemben használja, tehát mint azon állapotunkat, mely minket érzékeink által a dologi világgal összeköt.

szerű berendezése, az egyszerű érzékelés keletkezése, az okos gondolkozás és az ezzel összefüggő nyelv (beszéd) eredete s végül az akarat szabadságának kérdése; melyek mögött ismét, a mennyiben esetleg nem mind teljesen transcendens, vagyis örökre megfejthetlen jellegűek, ott zeng az ingatag „Dubitemus!“ jelszava. Mint ezt századunk egyik legnagyobb természettudósa oly hámoztalan s becsületes őszinteséggel beismerte. (*Du Bois Reymond*: „Über die Grenzen des Naturerkenntnis“ és „Die sieben Welträthsel“ cz. m. Lipcse, 1882.).

Mi a létezők, az egyes tudományok kutatásának tárgyát képező konkrét dolgok és jelenségek mögötti lét maga? Hol keressém, mikép magyarázzam meg magamnak e létnek az alapját, végokát, forrását s végcélját? Mi vagyok én magam? Mi az az erő én bennem, a mely szembe helyez engem a léttel, bár én is ennek egyik mozzanata vagyok, de sőt szembe helyez önmagammal, a mennyiben *gondolkozásokkal* ama lét, ama végok, a természeti és erkölcsi világrend s a saját magam benső világa problémáinak megoldására ösztönöz? Mi az a csodálatos erő én bennem, a mely engem, porszemnyi „mozzanatot és jelenséget“ — mint Hegel mondaná — az abszolútumon belül mintegy a mindenség fölé helyez, a mennyiben ennek kutatására kész és képesít? Röviden, van-e hát probléma nagyobb és dicsőbb: Isten, világ és ember problémáinál s azon viszony kérdésénél, a melybe ezek egymással állítandók? És én mindezekkel foglalkozom, mert ember vagyok. S ha azokat elhanyagolnám, ha rájuk tekintetet nem vetnék, magam is megszűnném létezni az, a mi vagyok. Teszem pedig ezt azon csudás tulajdonságomnál fogva, a mely engem, embert, minden más természeti létezőtől megkülönböztet: szellemem erejével gondolkozásommal, bárha másrészt érzem is annak véges s törékeny voltát! S teszem ezt benső *szükségyszerűség*-ből, mert lényemből folyik „s annyira kényszerítő, hogy mióta emberiség létezik, sohasem hagyott föl vele. Minden korban, minden népnél, minden műveltségi fokon megkísérlette az emberi szellem ama titkok megoldását, s a philosophia és a vallás formájában a felelet jövőre sem fog hiányozni“ (Bart. S. H. i. m. 90. l.).

Íme tehát, nem tekintve egyéb a philosophia és a tudományok viszonyába vágó közelebbi kérdéseket, csakugyan vannak olyan problémák, a melyek a philosophiát a különféle tudományok mellett és *felett*, mint *összefoglaló*, az egyes tudományok *alappfogalmaival* foglalkozó tudományt létjogában igazolják egyúttal azonban azon benső rokonságnál fogva, a melyet a vallással úgy tárgya mint célja közösségében fel-

mutat, első sorban is a vallás tudományával, a *theológiával* hozzák a legközelebbi a legközvetlenebb kapcsolatba. Philosophia és vallás tárgya, célja közös, csak a sphaera más, a melyben azt szemlélik. Az egyik sphaerája a gondolkozás, a másiké az érzelem. Amott a jelszó: „Kutassunk!“ emitt: „Én hiszek!“ Ámde e hit, mint a vallás pszichológiai alapténye a theológiának, mint tudománynak csak tudományos objectum, csak kutatásának anyaga. Minő szerepet fog hát az ő területén játszani a philosophia, a kutatásnak tudománya?

II.

Vallásos hit s philosophiai elmélkedés egyaránt az ember lelki állapotában gyökerező alaptények, mint ilyenek azért absolut értékűek, mert lényegünkhöz tartoznak. A míg rózsa lesz, illatozni fog, a míg madár lesz, énekelni, repülni fog, a míg ember lesz, az isteni dolgokról elmélkedni, az istenségben hinni fog. S e „két halhatatlan testvér“ — mint őket Thiers oly szépen nevezé (u. o. 81. l.), mégis örökös perben él.

Enyém az ész, én vagyok az egyedüli, a jogos örökös — szól a philosophia. Az én alaptényem az ész — örök, isteni, egyetemes. Örök „mert teremtése az emberével egy időre esik s ez nélküle egy pillanatra sem létezett, mert pusztán annyiban ember, a mennyiben észszel bír“. Isteni, „mert Istentől származhatik egyedül“. Egyetemes, „mert az emberi természet alkotó része lévén, szükségkép és kivétel nélkül mindenkiiben feltalálható“ . . . de egyetemes azért is. „mert általán minden tárgyra alkalmazható“. S ez az ész szabad is, „mert önmagában találja törvényét“, s mindenekfölött való, „mert általa társalag az Isten az emberrel“ (u. o. 121. l.).

Enyém a szív — szól viszont a vallás — és én vagyok az egyedüli, az igazi, az egyetlen örökös. A mit te az észszel csak kutatsz, a nélkül, hogy ha megtalálod is, megismerni képes volnál, azt én már eredetileg birom. Az én alaptényem, a hit — ez örök csak igazán, mert a szív dobbanásával egyszerre születik s a míg ember lesz és szív dobogni fog, ezt melegével végső dobbanásáig táplálni fogja; igazán egyetemes, mert nincs ember, nincs nép, még a cultura bármely csekély fokán is, a mely előtt az istenfélelem ismeretlen volna; igazán szabad, mert szárnyait az anyagi lét korlátai nem gátolják röptében; igazán isteni, mert Isten egyenes kijelentése gyújtotta azt lángra s mindenekfelett való, mert csupán Istenben s Isten által él s mert általa beszél az ember Istennel . . .

Ime a két halhatatlan testvér örökségpöre, a melynek folyamán egyik a másikat minden jogból kitudni iparkodott; a vallás elfoglalta a philosophia fellegrát, a philosophia pedig a vallás birtokterületére tolakodott s az eredmény --- *mindkettőnek elkorcsosodása* lett.

Nagyon komoly s igen megszívlelendő tanuság ez, melyet számunkra a történelem nyújt!

Jézus evangéliuma, bárha az ő élete külsőleg egy egyszerű néptanító működésének keretében s csupán népe körén belül folyt is le, benső lényegénél fogva universális jelentőségű volt s arra hivatva, hogy az emberiség egész világnézetének s így a philosophiai gondolkozásnak is új elvet adjon, új irányt mutasson. S bárha tőle minden távolabb állott, mint philosophiai rendszert nyújtani, ellenkezőleg az ő egész élete s többnyire esetleges körülményekhez kapcsolódó tanítása az *Isten szellemében való új életnek* kijelentését képviselték; bárha Jézus maga nem írt soha egyetlen betűt se, mert az ő szellemközlésének legközvetlenebb s legtisztább eszköze az élő szó s e szellem megélése, életvalóságban való bemutatása vala: már tanítványai az apostolok s főleg aztán az egyházatyák főtörekvésüknek ismerték, hogy e ker. kijelentésnek kifejező alakot adjanak, hogy annak ama esetleges körülményekhez kapcsolódó természetéből folyólag mintegy szétszórt elemeit lassanként összehordva, állandó szilárd formába tömörítsék: oly feladat, melynek teljes megoldása a patristika korába esik. Így áll elő a fejlődés folyamán a katholiké ekklesia, a maga positiv dogmaival, symbolumaival, melyek, mint a keresztényen kijelentésnek *speculativ* kifejezései immáron a kor egyháziassan vallásos jelleménél fogva, a philosophiai gondolkozásnak alapul szolgáltak. Minthogy pedig ama dogmák és symbolumok, mint nehéz theologiai viták és küzdelmek árán kivívott győzelmi jelek, a kor általános meggyőződése szerint még *formájukban* is mint absolut igazság és érinthetlen tekintély voltak elismerve, vajmi természetes, hogy az első keresztényen philosophiai *speculatio* azoknak nem vizsgálatát, de *beigazolását* tekintette a maga feladatának, más szóval a tudományos gondolkozást pusztán *eszközként* használta fel a hit igazságainak az ész foruma előtt való beigazolására. S hogy ezt tehesse, rá volt utalva ama tanigazság teljes rendszeres kiépitésére, a mit a *scholasticismus* a legapróbb részletekig, a legsubtilisabb gondnal, szinte csodás szorgalommal végre is hajtott. Természetes azonban, hogy mivel ez iskola *speculativ* philosophiai műveltsége idegen talajból fakadt, ama rendszeres tanépitület megalkotására s beigazolására is ezen átöröklött

idegen bölcselmi speculatiót használta fel, t. i. a plátói s aristotelesi philosophiát, a mely egyébként is kínálva kínálkozott a keresztyén alapdogmák metaphysikai igazságának beigazolására. S csodálatos jelenség, hogy bár ez iskola alapelve az Augustinus-féle „Fides praecedit intellectum“ elvét megismétlő Anselmus-féle „Credo ut intelligam“: mégis ama philosophiai speculatiónak s vele a nominalismus és realismus nagy harci jelszavainak bevonulásával valójában az intellectus kerül mindinkább felszínre, az értelmi speculatio a dogmák tárgyalásánál bámulatos energiával veszi át a vezérszerepet, a hit a maga benső közvetlen mivoltában (fides salvifica) háttérbe szorul s theoretikai elhivéssé (f. historica) lesz . . . S míg a theologia büszkén hirdeti, hogy a philosophiát a maga szolgájává tevő („philosophia — ancilla theologiae“), nem veszi észre, hogy ugyanez a *vallás meg — tulajdonképen philosophiává lett* s ezzel elhagyta azon egyetlen, neki megfelelő légkört, a melyben életét biztosíthatja. S az eredmény „azon vallási zsarnokság lett, a mely a régi politikai zsarnokság helyére lépett“ (Bart. S. H. 110. l.) s a mely a philosophiailag megállapított dogmákkal szemben megkövetelt fides historica révén hosszú századokon keresztül békóban tartotta a lelkeket.

A reformáció — tudjuk — e békókat összetörte. Szemben a pápás egyház dogmatismusával, mely a fides historica révén hitet, észet egyaránt hatalmával korlátolt s a kettőt egymással összeegyeztetni csakis az egyiknek teljes megalázása útján volt képes: a reformáció Isten és ember benső, subjectiv viszonyát juttatta érvényre s ezzel a hit és ész között is a helyes viszonyt ismét helyreállította. Luther mystikus nagy lelkének a scholastika theologia metaphysikai jellemű tan-speculatiói mindvégig idegenek, sőt gyűlölték maradtak. Volt idő, a midőn Melanthon is, különösen Wittenbergben kötött barátságuk első, mondhatnók mézes heteiben, bámulattal szeretett barátja Luther erős lélkének befolyása alatt Aristoteles-től teljesen elfordult; de csakhamar ismét visszatért e régi humanistikus szerelméhez s Aristoteles cultusával aztán a philosophiai metaphysika számára megnyitotta a prot. theologia bátykapuit is. Hogy egyébként a metaphysikai irányzatnak továbbra is, a protestáns theológiában is, uralkodásra kellett jutnia, annak legfőbb oka, hogy bárha a reformáció hősei a *hit* dolgában visszamentek is egész az Írásban foglalt igére, de a *tan* dolgában megállapodtak az egyetemes katolikus symbolumoknál, a minek érthető psychologiai oka azon törekvésük volt, hogy szemben a *római* catholicismussal

beigazolhassák azonosságukat az *egyetemes* keresztyén egyházzal; de a minék ép oly érthető psychologicali következménye volt az is, hogy ez egyetemes symbolumok par excellence metaphysikai jellegéből folyólag a reájuk támaszkodó prot. dogmatikai *speculatio* is mindinkább metaphysikaivá lett. S nagyon jól tudjuk, hogy már a Melanthon után következő theologus nemzedék, mely az ő híres „*Loci communes*“-eiből indult ki, teljes lélekkel igyekezett — történetileg eléggé ismert s jól érthető okokból — az egyházi dogmarendszert megállapítani. Igaz, hogy egyetlen forráselvének az *inspiratiót* vallotta s valójában nem is akart egyebet tenni, mint hogy az „inspirált írásban“ gyökerező tanokat rendszerbe foglalja, ámde e munkájában ott voltak a normáló tekintélyű ősi symbolumok, s az eszköz, a melylyel e munkát végezte, megint csak a *speculatio* volt, melynek irányát az egyetemes symbolumok határozták meg, módszerét pedig a hagyományos *philosophia* szolgáltatta. S bár ha a protestáns theologia még határozottabban hangoztatta fölényét a *philosophiával* szemben, a mennyiben magát egyenesen Jézussal azonosította s a *philosophiát* azzal a számarral, a melynek hátán Jézus Jeruzsálembe bevonult: valójában itt is az eredmény ugyanaz a szomorú tény lett, a mi a scholasticismusnál a középkorban, t. i., hogy a vallás itt is feloldódott a *philosophiába*; a reformátorok benső, szabad hite itt is „*fides historica*“-vá lett, a *philosophiai speculatio*-val megállapított egyházi tanrendszer köteles külső elhívésévé. *Philosophiává* lett pedig a vallás azért, mert azon tényeket, a melyek éppen az ő benső *mysteriumait* képezik, de a melyek az ész *speculatio*ja által soha meg nem fejthetők, milyenek a trinitás, az emberré levés, a váltság stb., éppen ezen *speculatio* útján igyekezett indokolni; s e tekintetben *orthodoxia* és *rationalismus* egyaránt és egyformán — *philosophia*: bárha amaz első e gondolatnak még csak az árnyékát is, mint szentségtelen vádat, magától megbotráncozva utasítja el. Hiába! A vallásban igenis van metaphysikai elem, de annak elfogadása egyszerűen a hit tárgya; a vallás azonban ezért — mint ezt Schleiermacher híres „*Beszédeiben*“ oly klasszikusan kimutatta — egyáltalán nem metaphysika („*Reden ü. d. Religion.*“ II. r. „*Über das Wesen d. R.*“): az a theologiai irányzat, a mely a vallás metaphysikai elemeit akár indokolás, akár czáfolás szempontjából — miként amaz elsőt az *orthodoxia*, ez utóbbit a *rationalismus* cselekszi — a *philosophiai metaphysika* dogmatismusával tárgyalja: dogmatikus s *philosophiai* jellemű maga is s a Kant előtti bölcelemnek azon általános hibájában osztozik, hogy az *értelemmel* *speculál* oly dolgok felett,

a melyek az értelemnek nem „constitutív“, hanem csupán „regulatív“ elemei, más szóval, a melyeket soha sem bebizonyítani, sem megdönteni képesek nem leszünk s a melyek csakis mint benső lelki világunk (Kant szerint „eszünk“) által megkívánt (postulált) eszmék, hittények léteznek számunkra. A bölcsészeti ismeretelmélet, szemben a metaphysikai tényekkel, immáron tisztában van azzal, hogy — mint ezt Kant formulázta — „fogalmak érzékletek nélkül üresek“, vagyis, hogy az érzéki világunkat, a természeti létet meghaladó dolgok ismeretünk körén túl esnek. S az lesz épen ezen rövid elmefuttatásunknak a philosophia és theologia viszonyára immár levonható *első fő tanúsága*, hogy tehát a vallás óvakodjék *philosophiává lenni*, a mit akkor ér el, ha a theologia elismerve az imént említett ismeretelméleti maximát, dogmatikus speculatióban a philosophiai metaphysika immár otthon is hitelüket vesztett elemeinek értékesítésétől tartózkodni fog.

Hogy ily értelemben a philosophia tanításának a theologiára, és épen protestáns talajon, mily tisztító és mélyítő befolyása van — azt hangsúlyoznom felesleges. Egyik leghatalmasabb eszköz ez arra, hogy az immár idejüket mult *metaphysikai speculatiók*, a melyek valójában a *philosophiától kerültek át a theologiába*, innen lassanként *kiküszöböltessenek* s a keresztyén vallás a maga igazi benső lényegében, a maga *jézusi közvetlen tartalmában* minél tündöklőbbé tétessék. Tenni fogja pedig ezt s hozzá sikerrel, akkor a theologia, ha ama metaphysikai tanképzetek benső *psychologiai* alapjait felkutatva, az azokban rejlő igazságokat, mint a vallásos léleknek philosophiai indokolásra egyáltalán úgysem szoruló *közkincsét* mutatja érvényre, úgy, a mint ezt Pál apostol s nyomában Schleiermacher oly egyetlen s klasszikus módon cselekedte. A keresztyén dogmatikai speculatio örök alapténye, a *Jézus vallásos öntudata*, melynek legklasszikusabb, legmélyebb kifejezése a jánosi: „Én és az Atya egy vagyunk“ (Ján. ev. 10, 30.), kell, hogy a *mi vallásos öntudatunk* alaptényévé alakuljon át, melynek ismét klasszikus kifejezője a páli: „Élek pedig nem én, hanem él bennem a Krisztus . . .“ (Gal. 2, 20.). Íme a *keresztyén kijelentés és a keresztyén hit psychologiai alaptényei Jézusban és a hívőben*. Miként értsük Jézusnak amaz Istennel való egységét, nem az egyházi dogmatika, hanem az ő saját istenemberi individualitása alapján; miként öltük magunkra mi e Krisztust, miként feszítettessünk keresztre, haljunk meg és támadjunk fel ő vele: íme az új korszak theológiájának *nem többé metaphysikai, de psychologiai*, nem is új, de régi, mert még Pál apostolra visszamenő problémái. S csak olvas-

suk meg a Pál tanításának klasszikus kincsesházát, ev. prot. hitünk magna chartáját, a római levelet: s meglátjuk, melyik theologia helyesebb: az-e, a melyet az egyházi scholastika a vallást philosophiává tevő tévirányban kifejtett, avagy az egyszerű tanítás-e, a melynek typusát az Úr apostola képviselé, s melynek fonalán egyenesen eljutunk a Krisztushoz s általa az Atyához!!

Ámde ha baj, hogy a vallás philosophiává lesz: nem kevésbbé baj, ha *viszont a philosophia lesz vallássá*, azáltal, hogy absorbeálja magába a vallás tényeit s ezzel a vallást, de egyúttal önmagát is létében megszünteti. Ez állapot valójában a philosophiának mindig bizonyos decadentiája s rendszerint ott mutatkozik, a hol az emberi ész a skepsis karmai közé jutva, végül is önmagával s a világgal meghasonlik, ezért kárpótlást keres az istenségben, a melyhez önmagából s a világból kimenekül s philosophiából theosophiává lesz: mint ez az Aristoteles utáni görög bölcelettel is történt. De előfordul ott is mindenütt, a hol a philosophia a vallás területébe csap át s ennek tényeit a maga rendszerén belül értékesíti. Az újkor két legnagyobb philosophusa ez állapotnak legérdekesebb s legtanulságosabb példáját szolgáltatja s ezek — Hegel és Kant.

Hegel, az újkori bölcelet e nagy Heraklitosa, ki az egész mindenségben az „absolutum“-nak dialektikai fejlődését látta, a mely fejlődés folyamán belül minden jelenség és egyúttal mozzanat (*Erscheinung* u. *Moment*), mely jelenségek s mozzanatok tehát — pl. hogy csak a földgót érintsük: anyag és szellem — az absolutum szempontjából nem egymáson kívül s ellen, de egymáson belül s mellett állanak, olyformán, hogy ők az absolutum tartalmát, ez pedig nekik egységüket képezi: Hegel mondom csak bölceletének szigorú consequentiáit vonta le akkor, midőn az emberi szellem tényeit, tehát a *vallást* is, mint jelenséget és mozzanatot az absolutum ama fejlődésének végtelen folyamatába helyezte s így a vallás összes tényeit a saját dialektikája, vagy — a mi itt mintegy — a saját metaphysikája elvei szerint, a saját philosophiai rendszerén belül érvényesítette. Így nyer Hégelnél a keresztyénség minden egyes mysteriuma — trinitás, váltság, emberré levés, kiengesztelődés — új speculativ tartalmat; bátran mondhatjuk, így alakul át Hegel philosophiája vallássá, mert a midőn a keresztyén dogmatika e kardinális elemeit philosophiai rendszerében e rendszer szellemében átkereszteli s a keresztyén vallást, a philosophiai speculatiónak a theologiába való bevezetése segélyével, „képzetserűségéből“ kivetkőztetve pusztá „fogalmi ismer-

retté“ destillálja : akkor valójában azt, legalább a hegelista bölcselő számára feleslegessé, lejárttá teszi, s mintegy a vallást a philosophia lombikában elpárologtatván, a philosophia vegyi kotyvasztékát teszi a vallás tárgyává. Tudjuk, hogy az akkori ortho-doxia, melynek dogmabástyáit a kanti kritika ugyancsak megrongálta, kapva-kapott Hegel bölcséletén, mert hiszen ez az ő hitképzeteit, a régi elavult s hitelükben erősen megtámadott tekintélyeszközök t. i. a csodák és jóslatok helyett, a szellem (absolutum) autoritásával igazolta: de azt is tudjuk, hogy ez a theologia — épen a hegeli dialektika elmaradhatlan következményeképen — szükségszerűleg túlzott metafizikai irányt vett s bizonyos scholasticismusbá esett; míg másrészt, egészen a mester elveinek megfelelően, egy Straussnál természetszerűleg megszületett amaz e különben nagy és tiszteletreméltó léleknek nem kevésbé nagy és sajnálatos aberrációjáról tanuskodó új pantheistikus hit, mely Feuerbachnál már pananthropismussá, a beteg szív holdkóros öncultusának vallásává vedlik át, hogy végül a hegeli speculatio tiszta hegyi forrásaiból fakadó új életvize az emberiség cultusát hangozólyozó úgynevezett „humanismus“, helyesebben atheismus, socialismus és materialismus piszkos folyójává változzék át. Íme a praktikus gyümölcse s egyúttal elrettentő példája annak, a midőn a philosophia elhagyja a maga határait s vallássá tolakodik fel!

Ha végkinövésében nem is ilyen szomorú, de a keresztyén vallás, mint vallás létére ép oly megsemmisítő s végzetes *Kantnak* idealis moralismusa, a mely, mint tudjuk, alaplényegét abban bírja, hogy nem a vallásból vezeti le az erkölcsöt, de ellenkezőleg az erkölcsre, a „gyakorlati ész“ ez örök, absolut, autonom benső törvényhozására alapítja magát is; a vallást; mely elven belül Kant maga is a keresztyén vallás összes alaptényeit a maga ethico-philosophiai alapfogalmai szerint értékesíti („Religion innerhalb der blossen Vernunft“) s Hegel analogiájára a keresztyénséget philosophiai rendszerében teljesen absorbeálja. Isten országa e tan szerint valójában nem egyéb, mint Kant ama idealis erkölcsi közössége, melyben a gyakorlati ész törvényhozása uralkodik a kategorikus imperativus alapján: épúgy, mint pl. Hegelnél Isten önkijelentése nem egyéb, mint az absolutum ama dialektikai önfejlődése. Így lesz a Kant ethicismusa vallássá, mely a keresztyén vallást végeredményben mint pusztán „statutarius“ tehát fejlődési mozzanatot, szemben amaz ideális erkölcsi közösséggel, feleslegessé teszi s detronisálja: a nélkül azonban, hogy azon Kant által hangoztatott eszméket, melyeket a gyakorlati

ész postulatumaiként feltétlenül adottaknak állít (Isten, szabadság, lélek halhatatlansága) moralismusa önmagából meríteni képes volna; ellenkezőleg azokat egyenesen a vallástól veszi kölcsön. Hiszen ha nem így volna, akkor nem kellene azokat *csak* postulálnia, csak észlényegünk követelményeinek állítania: de kifejthetné, megmagyarázhatná s nemcsak a szív, de az értelem számára is feltétlen bizonyosságukban demonstrálhatná őket.

Kant példája a legékesebben szóló bizonyíték a mellett, hogy a bölcelet sohasem helyettesítheti a vallást, mert az alapeszméket, melyek számára csak postulatumszerű problémák maradnak, épen mint „postulatumokat“ valójában mégis a hit alapján bírja. S Kant egész ideális morális közössége szappanbuborékként pattan szét abban a pillanatban, a mint a hit az ezen közösség hármassá támaszlopát képező eszméket el nem fogadja.

Maradjon tehát a philosophia philosophiának s ne akarjon vallássá is lenni: ime ez legyen jelen elmefuttatásunknak második főtanúsága. Ne higgye egy percze sem, hogy vesztély nélkül pótolhatja a vallást. Táplálja csak tovább is, mint fa ágait, a tudományokat, köztük a theológiát, a mennyiben a nekik alapul szolgáló elveket, az értelmi, a tudományos megismerés módját és útait tisztázza s őket magasabb egységükben összetartja; de másrészt ne feledkezzen meg arról, hogy tudásunk határai ki vannak mérve, mert a mindentudást Isten csupán magának tartotta fenn s az embernek az ész, e mennyei szikrát a folytonos küzdés és törekvés feltétele mellett adta:

„Mondottam ember, küzdj és bízva bizzál“. (Madách I.)

S ha ezt tartja szemei előtt, nem lesz fenhéjázó, nem fogja a theológiát, annál kevésbbé a vallást magát lenézni, sőt elérve azon határokhoz, a honnan az ő tudása tovább már nem hatolhat s a hol a hitnek boldog és zavartalan birodalma kezdődik s angyalok seregei énekelnek az Úrnak: ő is közéjük fog állani s ajka zsolozsmája belevegyül a dicsőítő chorusba: „Gloria in excelsis Deo!“ (Humboldt S.)

Tartsa mindig a theologia szemei elé, hogy *meddig terjed* a tudományos megismerés határa. Hogy ez ne igyekezzék az értelem speculációival *tanokat* állítani ott fel, a ho erre erővel, eszközökkel nem rendelkezik; sőt ellenkezőleg igyekezzék teljes erejével azon munkálkodni, hogy a keresztyén dogmatikai tanrendszer metaphysikai elemeit visszavezetve az *Ige egyszerű, pszichologiai magyarázatára*, azokat egyszerű emberi

tartalmukban tisztázza. Ez az örök igazság Herdernek azon gyönyörű gondolatában, hogy a bibliához egyedül ennek *emberi* olvasása méltó.

Rámutatva tudományos megismerésének korlátaira és azon útra, a melyen biztos sikert érhet el, a philosophia erősítse továbbá a theológiát, mint tudományt abban, hogy megbecsülje s sértetlenül megóvja minden, akármely oldalról feltolakodó tekintélylyel szemben a *tudományos kutatás szabadságát*. Éreznie kell, hogy ha van e világon „lenyűgözhetlen erő“, az csupán a gondolkozásnak, ennek a Descartes által oly fényesen tudatra hozott egyetlen elvitázhatlan nagy kincsünknek a szabadsága, „hála a Teremtőnek érte, hogy ilyenek alkotta!“ (Bart. S. H. 13. l.)

És tanítsa meg a theológiát arra, hogy *türelmes* legyen. A dogma bizony nem tud türelmes lenni; meg is van reá az ok, mert közösségi tudatot fejez ki. De a philosophia, épen mert nem dogmát, nem symbolumot, de egyéni kutatáson alapuló meggyőződést fejez ki, melynek tartalma épen az egyéniség elvi természeténél fogva más és más — sohasem fog erőszakosságra vetemedni s „nem érez magában jogot arra, hogy mást is kényszerítsen az általa felismert igaznak elfogadására, vagy épen feláldozzon miatta“ (u. o. 123. l.). Legyen e tekintetben a theologia igazán *vallástudomány*, és ne *vallástan*. Érezze, tudja, hogy a közösségét meghatározó tannal nagyobb, magasztosabb az egyén boldogságát alkotó hit; a mely hit mindig individuális, mint ezt Schleiermacher oly mélyértelműleg tudatra emelte: az universumnak *individualis szemlélete*. És nem — elhívés. A hit a maga benső individuális, pszichológiai lényege szerint sohasem lehet intolerans. Hiszen egyéni meghatottság az az universum által s nem oly szent és oly boldogító-e e szemlélet és érzelem a más szívében, lelkében is, mint az enyémben? Nem a hit az, a mely a társadalmat szétdarabolja, pártokra tépi s annyi vért ontott és máglyát gyújtott: de a dogma, mely systemába foglalja azt, a mivel a szív systema nélkül is boldog, sőt boldogabb! „Az új Róma, az istentelen — bár következetes, még most is szórja átokmennyeköveit s kiveti az eretnekeket: a régi Róma a valóban kegyes és előkelő stylben vallásos, vendégszeretettel fogadott be minden Istent s ezért volt eltelve Istennel... A holt betűknek — melyeket a vallás megvet — hívei a világot tele lármázták és zajongták, az Örökkévalónak igazi szemléllői azonban csendesek voltak mindig...“ Az igazi vallásosság nem üldöz, az igazi vallásosság szabadságot ad mindenkinek! (Schleierm: Reden

ü. d. R. II. b.) Támogassa hát itt a philosophiai individualismus a theológiának szabadságtiszteletét s járjon ez előtt mindenben jó példával, hogy Istennek segedelmével az a régi „rabies theologorum“ mesebeli fogalom má váljék mihamar, s Isten országához ismét egy lépéssel közelebb jussunk.

Irányozza végül a philosophia a theologia szemét folyton a részleges, a felekezeti köréből az *általános*, az *egyetemes*, az igazában keresztyéni felé, a dogmáról az Ige felé; hogy megtudjuk végül, hogy az Istenországának alkotmányát nem valamelyik felekezet dogmája, de kizárólagosan az ő Igéje fogja képezni s képezi s hogy rájussunk végül, hogy a kinek mindnyájunknak egygyé kellene lennünk a Krisztusban, ezt a Krisztust a róla szóló tanok kedvéért a korinthusi gyülekezet módjára *darabokra ne szaggassuk!* Ekkor aztán elkövetkezhetik az idő, a midőn a dogmák választó falai leomolván, megmarad az egyetlen, az örök Ige, az *egész* emberiség egyetlen örök dogmája! Ekkor aztán nem lesz sem zsidó, sem görög: sőt ekkor lesz az *Ige* s az ezt megragadó *egyéni* hit alapján Isten „minden mindenekben“ . . .

Igy felfogva. ily feladatkörrel beillesztve a theologiai tanulmányok keretébe a philosophia tehát csakugyan nem ellensége, hanem édes testvére, hű szövetséges és segítő társa a theológiának. *Előkészíti s képesíti a theologus szivét és elméjét a theológiának, mint tudománynak nagyobb stílű s méltóbb és igazabb felfogására és művelésére.* Természetesen e feladatra csakis protestáns talajon képes: de itt egyúttal *kötelezve* is van. A protestantismus diadalra juttatván az individuális szabadság elvét, újjászülte a philosophiát is és azóta theologia és philosophia együttesen fejlődtek, erősödtek. Ha volt köztük összeköttetés, ez csak a scholasticismusból felmaradt örökségből eredt: ámde hitnek és észnek, vallásnak és tudománynak, theológiának és philosophiának egymással állandó ellentétben maradniok nem lehet! Mindkettő szelleméletünk gyümölese. harmoniajukat tehát szükségszerűleg megköveteli szelleméletünknek benső, minden dualismust s önmeghasonlást kizáró egysége. S ez egység már is — a tanulmányunkban jelzett módon — biztosítottnak vehető!

Stromp László.

RITSCHL THEOLOGIÁJA.*

(Első közlemény.)

Nincs veszedelmesebb dolog, mint a határ- és hatáskörök összezavarása. De nincs is nehezebb dolog, mint azoknak épségben tartása és betöltése.

Különösen érezzük e két állítás igazságát, mikor a theológiáról és a philosophiáról van szó. Mert e tudományok határ- és hatáskörét a leggyakrabban zavarják össze.

Ne vegyünk mást: a középkorban a philosophia a theologia szolgáloja volt. Sőt az evangélikus protestáns scholas-

* E tanulmány a pozsonyvidéki ág. hitv. evang. papi értekezlet 1897 tavaszán és őszén tartott gyűlésén részben már felolvastatva — s élénk megvitatás tárgyát is képezte. Sokak óhajtásának teszek eleget, midőn újra átdolgozott alakjában és egész terjedelmében ezennel közre bocsátom. Szerettem volna ugyan még várni vele akár a horáciusi kilencz esztendeig is — de azt tartom, hogy nekünk magyaroknak, kik minden téren úgy hátra maradtunk s tán leghátrább ép a theológiában, nem szabad várnunk — hogy nekünk inditanunk kell, úgy a hogy lehet. Mert az álló víz megposhad s a tétlenségnél a leglassúbb haladás is jobb. S közrebocsátom még egy más fontos okból is. *Ritschl* theológiája meggyőződésem szerint közszükségletet pótol. Orthodoxismus, liberalismus lejárták magukat. Amaz, mert — hála Istennek! — a tudatlanság kell, hogy tágitson a tudás előtt; emez, mert a *vallási bizonyosság* alapjává is az emberi tudást akarta tenni. *Ritschl* megértve kora egyházi életének nagy baját: a meglevő táplálékokkal való elégtelenséget s az ebből származó közönyt, sőt hitetlenséget, rámutatott az örök alapra s tudományos methodussal látva a munkához, reformálta a theológiát és — biztosra vehetjük — theológiájával reformálni fogja az egyházi életet is. Ezért szükséges, hogy minél előbb minél szélesebb körben érdeklődést keltsünk iránta nálunk is.

En csak indítani akarok. Majd jönnek utánam mások jobb munkával, több sikerrel. S nekik akarok szolgálatot tenni, midőn a *Ritschl theológiája* gazdag irodalmából a legjelesebb művek lajstromát is ide ígtatom.

Magának *Ritschlnek* főműveit az ő theologiai fejlődéséről szóló részben soroljuk fel. Itt tehát azokat mellőzzük. De felsoroljuk iskolája legkiválóbb tagjainak főműveit: 1. *Herrmann W.* Die Metaphysik in der Theologie 1876. Die Religion im Verhältniss zum Welterkennen und zur Sittlichkeit 1879. Der Verkher des Christen mit Gott. 1886., 1892. és 1895. 2. *Kaf-*

tika nagy hősei p. o. *Hollazius* is fennen hirdette: „est philosophia non dux theologiae sed pedisequa; serviat ancilla Hagar dominae, non imperet; imperium affectans, aede sacra eliminatur“.

S mi lett e látszólag benső, bár inkább csak egyoldalú frigykötésnek eredménye? Az, hogy a theologia és philosophia kölcsönösen megrontották egymást. A philosophus elkezdett theologizálni, a theologus pedig philosophálgatni s azon köz-

tan J.: Das Wesen der christlich. Religion 1881. s 1888. Die Wahrheit d. christl. Religion 1889. és 1894. Brauchen wir ein neues Dogma? 1890. 3. *Bender W.*: Das Wesen der Religion 1886. 4. *Bornemann W.*: Unterricht im Christenthum. 1891. Bittere Warheiten, 1891. 5. *Harnack A.*: Lehrbuch der Dogmengeschichte. 1888—1890. Grundriss d. Dogmengesch. 1889—1891. 6. *Schultz H.*: Die Lehre von der Gottheit Christi 1881. Grundriss der evang. Dogmatik 1892. Grundriss d. christ. Apologetik 1894. Altest. Theologie 1889. s 1892. 7. *Wendt H. H.*: Der Inhalt der Lehre Jesu. 1890 s 1892. 8. *Höring Th.*: Ueber das Bleibende im Glauben an Christus 1880. Zur Versöhnungslehre 1893. Die Theologie und der Vorwurf der „doppelten Wahrheit“ 1886. 9. *Kähler M.*: Die Versöhnung durch Christus 1885. Der sogenannte histor. Jesus und der geschichtliche biblische Christus 1892. Die Wissenschaft der christ. Lehre (I. Apologetis; II. Dogmatik; III. Ethik) 1893. 10. *Ritschl O.*: (Albertnek a fia): Albrecht Ritschl's Leben 1892—1896. (Két vaskos kötet. Nemcsak legalaposabb, de egyetlen életirat. Becsessé teszük különösen, hogy közölve vannak benne R. levelei is és bő kivonatban kéziratának tartalma is. E mű egyik fő forrásunk vala.) Ueber Werthurtheile 1895. 11. *Weiss J.*: Die Predigt Jesu vom Reiche Gottes 1892. Die Nachfolge Christi und die Predigt der Gegenwart 1895.

A *Ritschl* *theológiájára* vonatkozó *ismertetések* és *pro et contra bírálatok* szinte megszámlálhatatlan tömege közül pedig legyenek felemlítve szintén a főbbek: 1. *Stählin L.*: Kant, Lotze und A. Ritschl 1888. *Nippold T.*: Die theologische Einzelschule 1893. *Frank Fr. H. R.* Geschichte und Kritik der neueren Theologie 1894. és Die Kirchliche Bedeutung der Theologie A. Ritschl's 1888. *J. Thukötter*: Darstellung und Beurtheilung der Theologie Ritschl's 1887. *Lipsius R. A.* Die Ritschl'sche Theologie (Jahr. f. prot. Theol. 1888. *Pfleiderer O.*: Die Ritschl'sche Theologie Kritisch beleuchtet 1891. (Lásd egyszersmind Religionsphilosophie-ja I. 512 s köv. l.) Die halb- und neu Kant. Religionsphilosophie című fejezet). *Lemme L.* Die Principien der Ritschl'schen Theologie 1891. *Pfennigsdorf E.*: Vergleich der dogm. Syst. von R. A. Lipsius und A. Ritschl 1896. *F. Traub*: Ritschl's Erkenntniss theorie (Zeitschr. F. Theol. u. Kirche 1894.) *Kattenbusch F.*: Von Schleiermacher zu Ritschl. 1893. *Scheibe M.* Die Bedeutung der Wethurtheile 1893. *Wegener R.*: Ritschl's Idee des Reiches Gottes 1897. *Glage M.*: Die Grundfehler der Ritschl. Theol. 1893. *Ecke G.*: Die theol. Schulle A. Ritschl's etc. 1897. *Francozia művek*: *Bertroud E.*: Une nouvelle de la Rédemption 1891. *Bois H.*: La Dogme grec 1893. *Schoeu H.*: des Origines historiques de la Theologie de Ritschl. 1893. *Favre R.*: Les Principes philosophiques de la Theologie de Ritschl. 1894. *Angol művek*: *Wenley R. M.*: Contemporary Theology and Theism. 1897. *Scott H. M.*: Nicene theology (Chicago 1896.) és különösen *Orr James*: The Ritschlian Theology and the Evangelical Faith London 1897. (E mű nekünk is igen jó szolgálatokat tesz.)

ben, míg így az egymás mesterségébe kontárkodtak, a két tudomány határ- és hatásköre teljesen összezavarodott s örökségbe kaptunk — a philosophiáról nem is szólva — oly theojogiákat, melyek — sit venia verbo! — öszvér-természetük miatt a vallásos élet és a gyakorlati egyházi élettevékenység, szóval az Isten országa építése szempontjából teljesen meddőknek, sőt kárhuzatosaknak bizonyultak.

Nem akarok igazságtalan lenni. Áll az az ú. n. modern liberalis theológiáról ép ügy, mint az úgynevezett modern orthodox theológiáról. Mert nézetem szerint a kettő között lényegileg nincs különbség. Egyik is, másik is inkább philosophia, mint theologia, csak hogy amaz nagyon iskolázott, emez igen iskolázatlan. Amaz megfordult mindenütt, ült a *Cartesius* és *Spinosza*, *Leibnitz* és *Kant*, *Schelling* és *Hegel*, sőt az újabb sceptikusok, illusionisták s materialisták lábainál is; emez ellenben — nagy óséhoz a középkori scholastikához híven — a régi plátói, aristotelesi és a hellenistikus iskola rozsdás fegyvereit szedegette elő és az elődök taposta hagyományos úton járva ú. n. naturalis theológiával vette körül revelata theológiáját.

S hitte s hiszi mind a kettő, hogy a *keresztényen vallás üdvigazsága* csakis az ő eszük, dialectikus okoskodásuk formulázta *tételekben*, szóval a teoriában van s hogy épen azért, a ki az ő dogmatikai rendszerükre nem esküszik, az nem igazi theologus, de még csak nem is keresztényen. Ez ok miatt az áldatlan harc köztiük. Kik a *Krisztust*, egymást is készek azok darabokra tépni.

S tépik a *Krisztus egyházát* is. Csak az a vigasztaló, hogy annak az ő tételeiknél biztosabb és erősebb fundamentuma van, hogy *Krisztus* maga oltalma anyaszentegyházának s hogy midőn egyházában sötétség borul az elmék és szivekre, akkor ő rendesen különös jelt ad önmagáról, támaszt férfiakat, kik Igéje örök fényénél új szövétneket gyűjtanak és az útvesztőből kivezetik népét. Támaszt férfiakat, kik a gyűlölködő theologusoknak is fülébe dörgik az apostoli igazságot: az ismeret felfúj, a szeretet épít!

Ilyen férfiú volt *Ritschl Albert*, korunk nagy theologusa.

Czélzatosan nevezem őt nagynak. Hiszen még ellenségei is elismerik róla, hogy nagy történész, exegeta és systematikus, hogy „olyan mint a hegy messziről — köd borul rá; de azért tudjuk, hogy hegy van a köd mögött“ (Orr James).

Igen, *Ritschl* nagy szellem, hatalmas és tartalmas egyéniség, masszív gondolkodással s jellemmel.

Benne az előző korok s saját kora theologiai irányai

mind újjászülettek, mert ő — épen úgy mint *Schleiermacher* — mindenikkel megbirkózott, ő minden theologiai iskolát kijárt, míg saját rendszerét végleg megalkotta.

Sokat tanult, sokat tudott s ép e sok tudása és sokoldalúsága teszi érthetővé, hogy korát oly nagy mértékben és különböző irányban befolyásolja. Ez teszi érthetővé, hogy ma a theologia világában az ő szelleme uralkodik, hogy a pusztuló félben levő régi iskolák romjai közül mind nagyobb arányokban emelkedik ki az ő iskolája.

S már maga ez az iskola is milyen sajátságos!

Ritschlnek esze ágában sem volt, hogy a szó közönséges értelmében vett iskolát vagyis *theologiai pártot* szervezzen. Bizonyosság erre a következő eset. Egy ízben a lelkészek közül való hívei felszólították, hogy külön pártot alakítson s lépjenek az egyházi téren is actióba. *Ritschl* elutasítólag felelt: „Nevem — úgymond — a pártokkal való szakítást jelenti s ha hevesen támadnak e miatt, kárpótlást nekem a theológiával való foglalatosság és a — — — kathedra. Öngyilkosság volna, ha én pártzászlót bontanék. Én és barátaim csendesen dolgozunk, ha hogy valamit elérhetnénk az egyház szolgálatában, s ha valaki hozzám akar csatlakozni, hirdesse az igét theológiám szerint s a többit bizza Istenre“.

S jellemző az is, hogy ú. n. iskolája tulajdonkép nem is az ő szoros értelemben vett iskolájából azaz hallgatói közül állt elő. A kik legelőször hozzácsatlakoztak, azokat mind az ő nagy monográfiái hódították meg. S ezek között a legkiválóbb *ritschlianusokat* — *Herrmannnt*, *Thiköttert*, *Harnackot*, *Schultzot*, *Schürert*, *Gottschicket*, *Kattenbuscht* — találjuk.¹

De még jellemzőbb, hogy követői jó nagy részét épen az orthodoxoktól hódította el. Hiszen — hogy csak egy két példát mondjunk — *Harnackot* Dorpát, *Gottschicket* és *Schürert* Erlangen nevelte, *Schultz* meg épen a gnadenfeldi szeminárium-ból került ki. És mégis igen nagyon érthető dolog ez. *Thikötter* ad hozzá legjobb magyarázatot, midőn e vallomást teszi: „A mi után vágytam, s a mi homályosan s töredékesen lebegett lelkem előtt, azt nyujtották nekem *Ritschl* művei tiszta és világos alakban: a theologia és a kegyes keresztyén hit egyedül

¹ Maga mondja 1875-ben, tehát göttingai prorektor korában Bartels A.-hoz írt levelében: Habe ich mit unter gedacht, dass ich als genug wäre, um mich vom Katheder zurückzuziehen, so werde ich dieses nunmehr bleiben lassen. Mich beschleicht mitunter eine allgemeine Gleichgültigkeit gegen das Doceiren, zumal da meine geschworenen Anhängen nicht meine Zuhörer waren, sondern meine Leser sind . . .

*Krisztus személyére és a belőle kiáradott kegyelmi hatásra alapítandó menten minden philosophiai speculatiótól és metaphysikai költéstől.*¹

S legjellemzőbb s szinte egyedül álló jelenség a theologiai iskolák fejlődésében, hogy *Ritschl* tanítványainak csak *indítást adott s irányt* jelölt, egyébként azonban őket önálló és szabad fejlődésükben meg nem bénította. Innét, hogy ez iskolában egyetlen tanítvány sem esküszik a mester szavára, ellenkezőleg — mindenik a maga függetlenségét vitatja s egyik másik (p. o. Kaftan, Hermann) egyenesen tiltakozik az ellen, hogy őt a ritschlianismus képviselőjének tekintsék.

S igazuk van. A ritschli-iskola, mint meghatározott kör, egységes párt csak *Ritschl* elkeseredett ellenségei képzelődésének szüleménye. Jól mondta *Ritschl*: neve a pártokkal való szakítást jelenti! Ő nem rendszerét, hanem szellemét és centralis eszméit hagyta örökségül. S e szellem s az eszmék hódító hatalma abban van, hogy kizárólag Krisztusban és az ő evangéliumában gyökereznek s hogy az eredeti, a hamisítatlan tiszta keresztyénség megújítását czélozzák! Igen, ez iskola tagjait csak az *alapelvek* és a *tudományos módszer* közössége tartja össze s épen azért igen találóan mondja *Ecke*, hogy: „Thatsache, das die Eigentümlichkeiten der Ritschl'schen Schule nicht sowohl in der Zustimmung ihrer Glieder zu inhaltlich übereinstimmenden Glaubenüberzeugungen, als in der gemeinsamen Befolgung gewisser methodischer Grundsätze besteht“.²

Azért van élet és fejlődés ez iskolában s ezért övé a jövő. A jelek eléggé mutatják. Orthodox angol theologus, *Orr James* mondja, hogy ma a *Ritschl theológiája uralkodik az egész világon*. S erről nem is olyan nehéz meggyőződni.

Németországban ma már a legkiválóbb egyetemek kapui megnyitlak előtte. *Göttingenben Schürer és Schultz, Berlinben Harnack és Kaftan, Marburgban Hermann és Weiss J., Jenában Wendt, Halléban Loofs, Kähler és Reischle, Heidelbergben Troeltsch, Strassburgban Lobstein, Giessenben Stade és Kattenbusch, Tübingában Häring és Gottschick, Bonnban Sell* mind hozzá tartoznak.³ S rendelkezésére állnak igen kiváló szakirodalmi organumok is, mint p. o. a *Schürer-Harnack-féle Theol. Literaturzeitung, Brieger-féle Zeitschrift für Kirchen-*

¹ Jugenderinnerungen eines deutschen Theologen. 216. l.

² G. Ecke, Die theologische Schule H. Ritschl's etc. 1897. 76. l.

³ A hol pedig ninesenek e theológiának hívei — a nagy orthodox egyetemen (Lipsee, Erlangen, Rostock stb.) — ott is beszélnek róla. Így ép jelenleg *Lipcsében* tartanak felolvasásokat *Ritschl theológiájáról*.

geschichte, a Gottschick-féle Zeitschrift für Theologie und Kirche s mint egyházi organum a *Rade-féle Christliche Welt*.

De nemcsak Németországban, másutt is napról-napra szaporodnak az iskolának hívei. Schweitzban ott van Astié Lausenneban s mások Basel és Zürichben is. S van organumuk is, a Vermittler című lap. Németalföldön ugyanilyen a „Kerkelyke Courant“. Franciaországban ott a híres Sabatier s mások. Még több ritschlianus van Angolországban, sőt Amerikában is (p. o. Mc. Giffert a new-yorki seminariumban).

S örömmel jelezhetjük, hogy e legújabb theologiai mozgalom iránt mi magyarok sem voltunk egészen közönyösek. Epen Szemlénk általános körvonalakban bemutatta már Ritschl theológiáját.¹ De én úgy tartom, hogy méltó e nagy férfúval és az ő theológiájával behatóbban és közelebbről is megismerkedni, méltó dolog az ő és rendszere concret, élettéljes képét is megrajzolni.

Tudom, hogy ez nehéz, de tudom azt is, hogy igen hálás föladat. Kisértsük meg ama tudatban, hogy e téren: et voluisse sat est!

I.

Ritschl theologiai fejlődése.

Benső hajlam — interna vocatio — közelebb: istenfélelem, kegyes és szerető szív nélkül nincsen igaz theologus. Ezért mondták már a régiiek, hogy „pectus facit theologum“. Csakhogy ép ezt a nélkülözhetlen valamit nem lehet az iskolában s a könyvekből megszerezni. Azt, ha nem is adja, de bizonyos, hogy a nevelés fejleszti ki.

Ritschlben kifejlesztették már otthon a szülői házban.

Papi családból származott.

Atyja,² sőt már a nagyatyja is evang. papok voltak. Kivált apja valóságos nagy pap s theologus. Nem is maradt a vidéken. Berlinbe került s előbb a theologia doctorává,

¹ I. Prot. Szemle III. évf. 1. füz. 1891. „A legújabb theol. iskola“, ez. dr. Szláviktól. (V. ö. A legújabb theol. történetéből. dr. Szlávik. 1887. 47. lap).

² Ritschl György Károly Benjamin életrajzát maga Ritschl Albert írta meg a Herzog-féle „Real-Encyclopaedie für prot. Theologie u. Kirche“ (Gotha, 1860). XIII. kötetben; a R. Albert életét pedig az ő Ottó fia írta meg. E fejezetben az Orr James The Ritschlian Theology ez. művén kívül főleg a két életrajzot s különösen az Otto Ritschl nagy művét használtuk fel.

majd az evangélikus egyház püspökövé s Pomerania generalis superintendensévé tették.

Megérdemelte. Nemes, emelkedett lélek volt; mély valóságos kedély, világos fej és erős akarat jellemezték.

Theologiai irányát tekintve — positiv evangéliumi alapon állott, de a komoly tudományt becsülte még ellenfeleinél is; ezért voltak, a kik pietistának, szigorú orthodoxnak, de viszont, a kik hitetlennek tartották. A hitelenség hírébe azért keveredett, mert a modern lutheranizmus egyoldalúságát kárhoztatni merte. S kárhoztatta azt, mert ő az őszinte s nem a szemforgató s képmutató kegyességnek volt barátja. Jellemző e részben a következő eset. A generalis zsinatok üléseit, mikor eleinte mint egyszerű tag ő is rendszeren részt vett, mindég hosszabb és hosszabb imával nyitották meg, utoljára pedig már félórás imádságokat is mondtak. Mikor aztán egyszer reá került a sor, felállott és elmondta a — — *Miatyánkot*.

S a milyen szellem hatotta át őt magát, olyan egészséges vallásos szellemenben, igaz istenfélelemben s kötelesség-hűségben nevelte gyermekeit is. S e munkájában teljes odaadással támogatta őt derék felesége, kiről (mert gyönyörűen énekelt!) följegyezték, hogy „mint a hangja, olyan tiszta a lelke is!”

Ilyen szülék gyermeke volt *Ritschl Albert*.

1822. márczius 22-én Boroszlóban született. Bölcsőjétől a leggondosabb nevelésben részesült. Zsenge korában inkább az anyja, később azonban (a mi igen természetes) főként az atyja szellemi befolyása alatt állott. Anyjától örökölte zenei hajlamát.

Kitünő tanuló volt mindig. Mikor az érettségit tette, a „primus omnium“ kitüntetést ő nyerte el. S édes atyja sarkalatos vezetése érvényesült abban is, hogy már akkor — igen érdeklődött a theologiai tudományok iránt.

Othon, atyja könyvtáranak rendezgetése közben ismerkedett meg a theologiai irodalom nevezetesebb termékeivel. Innét, hogy ő a theologiai pályát egészen önként s tudatosan választotta. Maga mondja: „A theologia tanulmányozására nem a gyermeki megszokás indított, hogy legyenek az, mi apám, hanem a speculativ hajlam, mely a legfőbbnek megértésére sarkalt s mit kétségkívül a történelem iránt való vonzalom és a Plátóval való foglalatosság táplált. S elhatározásomat nem bántam meg, noha az a gyűlölet és fanatizmus, mely épen a theologia terén érvényesül s a gyanúsítások és intrigák, mikkel bizonyos párt a tudományos törekvéseket ostromolja néha-néha fölbresztették bennem a vágyat, hogy szakítsak pályámmal. De nem volt kedvem más pályához, azért örö-

mest maradtam theologus s törekszem *tudományos theologus* lenni“.

S theologus lett.

Pályafutását a *bonni egyetemen* kezdte meg. Két ok vitte oda. Egyik — inkább személyi — hogy rokonai voltak ott, másik — inkább tárgyi — hogy a híres *Nitzsch*-et hallgathassa.

Bonnban *Nitzsch* is, *Bleek* is — mint a kik atyjával benső baráti viszonyban állottak — igen szívesen fogadták s különösen *Nitzsch* gyakorolt reá jótékony befolyást.

Nitzsch — mint tudjuk — a közvetítő theologusok egyik legkiválóbbika, mondhatjuk feje volt s különösen a systematika theologia terén tünt ki. Ő is *Schleiermacher* befolyása alatt állott. Főképen arra törekedett, hogy a keresztyén hitet és a tudományt egymással ellentétes elemeik jogosultságának elismerésével kibékítse. Azért a positiv kinyilatkoztatás tartalmát tudományos vagyis a philosophia nyújtotta általános fogalmakban igyekezett előterjeszteni.

*Ritschl*nek imponált *Nitzsch* s szinte szívdobogva hallgatta őt. De igen nehezen tudta őt követni szokatlan terminológiája és mély speculációjá miatt. Am azért szerencsésének tartotta mindig, hogy ő vezette be a theológiába, hogy tájékozta a legfőbb theologiai fogalmak, a csoda, kinyilatkoztatás, kánon stb. iránt s hogy felismertette vele a supranaturalismus és rationalismus végleit s a catholicismus és protestantismus alapelveit.

S a mit tanult, arról *Ritschl* be is számolt, még pedig nemcsak magának, hanem édes atyjának is.

Mert ép az az érdekes, hogy apa s fiú ekkor is folytonos szellemi kölcsönhatásban maradtak. S atya valóban bölcsen és tapintatosan irányította fia tanulmányozását.

Atyjának megírta, hogy eredményekről még nem beszélhet, hanem csakis általános benyomásokról. Körülbelül sejti, látja az utat, melyen tovább kell haladnia s képes felfogni a theologiai s philosophiai kérdéseket s hiszi, hogy ez elég a továbbhaladásra.

S mit felelt neki apja? Örül annak, hogy feladatát szabadon s önállóan felfogta, mert nézete szerint az összes részszerű ismeretek és jegyzetek nem érnek semmit, ha a theologiai tudományok legbensőbb alapjába, mélyébe és összefüggésébe be nem hatolunk. Azért meg van elégedve az első semester eredményével, mert látja, hogy fia már tájékozódik a theologiai tudományok iránt. S egyelőre többet nem is kíván. „Nekem — úgy mond — teljesen elég, ha tisztában

vagy már az iránt, mi körül forog a dolog a theológiában, ha tudod, hogy itt az *emberi szellem legfőbb s legmélyebb kérdései lépnek eléink és hogy a keresztyén dogmák több, mint pusztán önkényes, hagyományos formák.*“

Egy másik levelében pedig a következő igen nagyon megszívlelendő szavakat írja fiának: „Kérem Istent, áldjon meg téged és a munkát, a melybe fogtál s engedje, hogy pályádon czélt érij. Méltó a te hivatásod, hogy egész lélekkel s teljes erővel neki feküdjél. Egy más hivatás sem foglalkozik oly szent dolgokkal, mint a tied. S egyik sem biztosít a benső, személyes élet számára oly nagy boldogságot és megelégedést. De meg is kíván egy s más természetes és szerzett képességeket. Isten te tőled amazokat nem tagadta meg, ezeket pedig lelkiismeretes és rendes munkássággal megszerezheted. Hiszem, meg is szerzed és a szorgalmas tanulmányozással a mocsoktalan életet is párosítod, s a rossz társaságokat kerülöd s mindenkor Isten útján jársz. De hogy ezt meg is cselekedhesd, ne feledd, hogy csak egy van, ki minket erre képessé tehet, az, a kit egykor majd hirdetned kell. Ót keresd, rajta csüggj, el ne bocsásd s jól mégyen dolgoz. A hűségesszülői szeretet imája támogatni fog. Naponkint gondolkod reád s kérjük az Istent, igazgassa ifjúságod lépéseit, őrizzen kísértésektől s testi s lelki szükségeidben melletted álljon. Viszont bizunk abban is, hogy te sem feledkezel meg rólunk, hogy szeretettel gondolsz reánk és irántunk való szeretetdből mindazt kerülöd, mi nekünk bűt okozhatna.“

Boldog ifjú, kit atyai szeretet és gondoskodás veszen körül élete pályáján.

Boldog ifju, kinek — miként Ritschl Albertnek — édes atyja csaknem minden levelében emez evangéliumi igazságot vési a szívébe: hívő, kegyes lélek nélkül hiába való minden te tudományos munkálkodásod és törekvésed, mert: fides praecedit intellectum, ex fide intellectus, credo, ut intelligam!

Ezért kötötte fia lelkére, hogy a szent beszédeket olvassa, hallgassa, azok tartalmát, főbb gondolatait otthon külön könyvecskébe följegyezze, hogy naponként imádkozzék s kedveseiről imájában megemlékezzék s mindenek felett kérjen Istentől — tiszta szívet.

S hogy lelkére kötötte a szellemi atyái, tanárai iránt való tiszteletet! Különösen ajánlotta neki, hogy Nitzsch műveit s azok közt is főként a „Heilige Schrift und Gottes Wort“ címűt szorgalmasan olvassgassa, mint a mely telve van elfogulatlan, alapos s egyszersmind szigorúan keresztyéni speculatióval.

S e mellett folyton sarkalta arra is, hogy az ének és zenében, egyházi s világiban egyaránt tökéletestítse magát.

S valóban Ritschltre nézve édes atyjának minden levele szellemileg és erkölcsileg újjászülő, erősítő hatást gyakorolt.

Csak a szentbeszédekre vonatkozó atyai óhajnak nem tudott eleget tenni. Megpróbálta azokat is figyelmesen végighallgatni, — hanem nem sikerült. Lelke — mindig el-elkalandozott másfelé, mert a bonni prédikációk üresek, hosszúak és szárazak voltak s másrészt azon meggyőződésének is kifejezést adott, — s ez inkább az elvi ok vala —, hogy a szent beszédek építő hatása teljesen elvész, ha az értelmet a szónok követése végett meg kell feszítenünk.

De annál feszültebb figyelemmel hallgatta az egyetemi előadásokat, különösen Brandis psychológiáját s Bleek bevezetését az ótestamentumba s Nitzsch bibliai teológiáját.

Magánlag pedig olvasgatta Strauss híres Jézus életét, mely akkoriban a theologiai világ epochális eseménye vala. Hanem ezt nem minden elfogultság nélkül cselekedte. A priori semmit sem hitt el a nagy kritikusnak, mert — úgymond — „Nitzsch az ő felolvasásaiban meggyőzte őt a straussi elv tarthatatlanságáról. De a további tanulmányozás folyamán annyit mégis hajlandó volt elismerni, hogy a Jézus gyermekkorára vonatkozó történetek legnagyobb része — mythos.

A radikális Strauss nem tudta foglyul ejteni Ritschl lelkét, — ám az ellenkező, a tulsó orthodox irány még kevésbé.

Egy falusi ünnepély alkalmával 1840-ben látott Ritschl legelőször eleven orthodoxot, még pedig a legjavából, a Hengstenberg táborából. S egyszer s mindenkorra betelt vele, mert hát — úgy mond — „okosabb dologról nem tudott az beszélni, minthogy rágalmazta a más irányokat, sőt magát. Nitzschet és Bleeket hitetleneknek kiáltotta ki“.

Már ekkor ezt az éles ítéletre valló megjegyzést tette az ifjú Ritschl: „Hisz ezek az emberek a tudomány körét a hitével összezavarják!“

Nemsokára azonban még közelebről is megismerkedett a Hengstenberg-féle iránynyal. Berlinből bizonyos Diedrich Gyula nevű orthodox theologus jött át hozzájuk Bonnba, kivel csakhamar barátságot kötött s tudományos theologiai eszmecserébe bocsátkozott.

Diedrich Nitzsch fentemlített művét támadta s az Írás és Istenige azonossága mellett érvelt mindég a symbolikus könyvekből s különösen hangsúlyozta, hogy a kettő között a különbség felvétele esetén a határt nem lehet megvonni. A 18

éves Ritschl azonban a maga álláspontját így körvonalozta az ellenfelével szemben: „A mi a symbolikus könyveket illeti, azt hiszem, a dolog így áll: mi a biblián és nem a tradíción állunk s ha úgy volna is, a symbolum feltétlenül nem köt minket, mert az emberi mű s ha feltétlen megtartását követeljük, akkor bent vagyunk a róm. kath. egyházban. Én kevésbé ismerem a symbolumot, de ebben az úrvacsora fogalom nem fejezi ki meggyőződésemet; Istenigéje és az Írás közt pedig a bibliában a határ megvonható, noha tudom, hogy oda még évtizedek kellenek.“ S e vita indította Ritschl. hogy Bleck semináriumában a „ὡς πληρωθη“—féle idézeti formulát Máténál, Márknál s Jánosnál vizsgálat alá vegye.

S közben elmúlt az év s a következő vagyis a 3-ik semesterben ugyancsak Nitzschtól a Dogmatikát hallgatta, hanem ekkor már nem követte őt vakon. Kezdett önállóan gondolkodni, kritizálni. Főként az egyház és az ó-test. profétia igazi fogalmával akart tisztába jönni s olvasta tovább szorgalmasan az újtest. iratait (Rückert Commentárja szerint a II. Kor. levelet) és lassanként megérlelődött benne az elhatározás is, hogy Bonnt oda hagyja, mert hisz, a kikért odajött, Nitschet és Bleeket „kimerítette“! S az ottani könyvtárt is igen hiányosnak találta.

A főök azonban az volt, hogy lelkében az ellentétes eszmék forrni kezdtek s — Bonnbán az egyensúlyt sehogy sem tudta helyreállítani. S reménye sem volt, hogy ott helyreállíthatja. Másokat akart hát hallgatni, — másoktól is tanulni.

Bonnból Halléba vitte Ritschl Julius Müller, Tholuck és Erdmann hire. S hitte, hogy itt világos és határozott vallási meggyőződésre tesz szert ama nagynevű theologusok vezetése mellett. De hiába! Kit Nitsch meg nem tudott győzni a supranaturalistikus álláspont helyességéről — azt Müller s Tholuck még kevésbé győzhették meg.

Legbarátságosabban fogadta őt Tholuck. Magával vitte sétáira s könyvtárát is megnyitotta volt előtte. Tőle hallgatta a philippibelickekhez és a rómaiakhoz írt leveleket. S eléggé lekötötték figyelmét előadásai, mert — úgymond — „nem a hagyományos megemészthetlen, sérthetetlen építő phrasisokban dogmatizált.“ De aztán úgy találta, mintha „Tholuck az első hetekben minden szellemét s elevenségét kimerítette volna“; az interpretatio philosophikus oldalát mind elhanyagolta s az Írás tartalmát tudományosan meg nem alapította, hanem építőleg körülírta. Systematikai előadásait pedig confususoknak s ethikai előadásait felületeseknek találta.

Így útja mindinkább elvált Tholucktól; — csak könyv-

tárának vette még hasznát, neki magának többé nem. Később ő maga így jellemezte őt: „Nem annyira tudományos befolyást akart gyakorolni az ifjakra, mint inkább építőt; a nem szellemes ifjakat kigúnyolta. Tudományos szempontból határozottan, majd úgy beszél mint az egykori hallei évkönyvek, majd mint egy herrnhutti, sőt a hegeli befolyás elől sem zárkózik el. Alapjában poetikus lélek, de ezt sem szabad versei után mérlegelni s pietása nem tudni mi iránt vagy, — az egyházi tan vagy a biblia iránt-e? Önkényes, eclecticus s soha sincs vele tisztában az ember; azt sem tudni, mit vesz komolyan, mit gúnyol. Inkább mint prédikátor jeleskedik“.

Még többet várt Ritschl J. Müllertől, a kinél a practica theologiát hallgatta. Csalódott; — kitünő beszédeit dicséri, — dogmatikai rendszerét azonban szintén confususnak mondja. Dogmatikája hallgatását abba is hagyta.

Így történt, hogy Ritschl korábbi közvetítő álláspontját feladta. Nagy része volt ebben Erdmannak, a ki különösen vallásbölcseleti előadásaival a philosophia iránt való érdeklődést költé fel benne. Az ő vezetése mellett szinte beleélt magát az absolutum philosophiájába, de nem lett hegelistává. A hegeli philosophia csak gondolkodása formájára volt hatással; világnézete ethikus tartalmát az intellectualismusnak nem áldozta ő fel soha. Ritschl [vallásphilosophiájának határát Mat. XI. 27. jelölte meg: „Senki sem ismeri a Fiút, hanem csak az Atya, az Atyát is senki nem ismeri, hanem csak a Fiú és a kinek a Fiú meg akarja jelenteni“. Azért bár dicsérte Erdmann praecis kifejezései s éles gondolatmeneteért, de mégis hozzátette: „Nem elégít ki egészen. — Miért? — nem tudom“.

S mégis ez időtájt találta meg az úvesztőből kivezető fonalat. Rájött, hogy a theologiában egy lépést sem tehet előre addig, míg a keresztyén vallás központi eszméjével a *kien-gesztelődéssel* tisztába nem jó. Elővette tehát Anselmus „Cur Deus homo“-ját s Klaibernek „Von der Versöhnung“-ról írt művét. S mindkettőt igen tudományosnak találta. A kiengesztelődést történetileg igyekezett felfogni — mert dogmatikailag még felfogni nem tudta. S meggyőződését e pontra nézve ez időben ilyen formulázta: „Krisztus érettünk meghalt, de ő a halált nem mint büntetést szenvedte el, hanem mivel az az emberi élet nyomorúságához tartozik. S a mennyiben benne hiszünk, mi is vele halunk, tehát elszenvedjük a halált is, de mint büntetést a bűnökért s e lakolás által *δικαιοι* vagyunk. Ebben a Krisztus feltámadásában van az a posteriori bizonyíték Krisztusnak a bűnön s halálon való diadala mellett; ámde, hogy a büntetlen Krisztusnak halálában mennyiben nyilvánul a bűn

és halás meggyőzése, azt — úgymond — még felfogni s kifejezni nem tudom.“ Pedig ezt szerette volna tudatosan megérteni.

Ekkor jutott kezébe Baur könyve a kiengesztelődésről. Tholuck tette őt arra figyelmessé. Áttanulmányozta s megérté belőle, mi a történet, közelebről mi a dogmatörténet? S figyelme most még inkább a hegeli philosophiára terelődött. S szeme megnyílt. Láta, mily nagy mező az a theologia, s hogy e mezőn a nagy szellemek útmutatása mellett szétekintett s áttanulmányozta Dorner, Göschl s Philippi műveit, egyszerre megtalálta a theologia alapkérdését is. A kiengesztelődés dogmája elvezette őt a *Krisztus személyére* vonatkozó központi dogmához.

Nem jutott ugyan még ekkor sem végleges megállapodásra. — a hegycsúcsok még ködösek voltak, — de már derengett mégis előtte.

S ez újabb tanulmányairól is beszámolt atyjának s igen jellemző, hogy atya — ki a positiv evangéliumi alapon szilárdan megállt — egy szót sem szőtt fia philosophiai tanulmányai ellen. Ellenkezőleg azt írta neki: „Hegelt nem lehet ignorálni — de ne a philosophia legyen a fő. Tanulmányozd mindig csak az Írást egészben s részekben s akkor a dogmák tartalmáról és összefüggéséről jobban tájékozódol, mint a speculativ rendszerekből. A tétel: ex fide intellectus, talán még nem egészen világos előtted, de annál világosabb leszen, minél mélyebben tekintesz az Istenbe és szivedbe. Nem baj, ha a kiengesztelődés tanát speculativ úton akarod megérteni, de az igazi intellectust akkor találod meg, ha a bűn dogmáját nem csupán felfogod, hanem saját szivedben elevenen meg tapasztalod“.

Böles beszéd volt ez s bizony nem ok nélkül vallotta be Ritschl, hogy — atya intései tartották meg őt az igaz úton.

S miként a dogmatikai, különösen az Isten személyisége, a teremtés, Krisztus személye s a váltságra vonatkozó kérdések tanulmányozásában, ugyanígy folyton tovább képezte magát a gyakorlati theologia terén is. A homiletikai seminariumokban szorgalmasan dolgozott s szónokolt. S e mellett a kitűzött pályakérdésekkel is foglalkozott. Atyja ezt is igen helyeselte: „Ha díjat nem nyered is meg, magából a munkából igen nagy hasznod lesz, mert egy pontra koncentrálod tehetőségedet s megismered tudásod határát. «A láthatatlan egyházzal» (De ecclesiae invisibilis notione) írt pályaművét be is adta. A díjat nem nyerte ugyan el, de érdemes munkájával, dicséretet aratott.

Igy telt el két és fél év a theologiai pályán.

Az utolsó két semestert (a 6. és 7-diket) azután főképp philosophiai tanulmányoknak szentelte. Erdmannt és Schallert hallgatta, de Schwarz Károly privatdocensnél is beiratkozott s az ő előadásából szintén igen sokat tanult: világos képet nyert az ókori egyház dogmatikai fejlődéséről.

S e közben szorgalmasan tovább tanulmányozta Baur műveit is, így különösen a keresztyén gnozist s az ő Szentháromságról szóló művét, mert ez időben, még Baurt Németország legnagyobb theologusának tartotta.

Végül pedig — neki látott Augustinus műveinek s egyenesen azzal a szándékkal, hogy kutatásainak eredményét külön munkába foglalja s azt mint philosophiai doctori értekezést nyújtja be. S már ekkor foglalkozott a gondolattal is, hogy theologiai tanárságra adja magát.

Doctori munkájával, melyen valódi lelki gyönyörűséggel dolgozott, hamarosan el is készült. Címe ez volt: „Expositio doctrinae Augustini de creatione mundi, peccato et gratia. Halis 1843.“

Atyja az ő szándékairól s művéről nagy örömmel vett tudomást, de egy dolog mégis aggasztotta, t. i. hogy fia a hegeli speculatióba merülve, elhanyagolja a positiv bibliai tanulmányokat. S ez azért aggasztotta, mert attól félt, hogy a philosophiába való elmerülés hitélete kárára lesz. „Mégvallom — írta neki ez időben — aggódom miattad s csakis az nyugtat meg, hogy elég elfogulatlan vagy s az igazságot nem emberi systemákban keresed. Mert a mi felfűj, a mi nem szenteli meg a szívet, s nem erősíti meg az akaratot, a mi istenfélelemre nem vezet, az vagy ártalmas vagy haszontalan, vagy elégtelen“.

Ritschl igyekezett eloszlatni apja aggodalmát. Válaszában szinte kész theologusként lép elének.

„A szeretet ama szavai, miket írtál, alkalmat adnak énnekem, hogy örök hálám s gyermeki engedelmességemről biztosítsalak. Szorgalmamba vetett bizodalmaid minden másnál nagyobb ösztönzés. De úgy látszik, bizalmatlankodol theologiai irányom iránt s ez oly választó fal közöttünk, mit csak huza-mosabb együttlét ronthat le. De azért mégis megérintek egy-két apologetikai pontot. Óhajtod, hogy szakítsak mostani theologiai álláspontommal. Bizonyosan azért, mert te engem quasi elveszett fűnek tekintesz s azt véled, hogy a speculativ theologia a keresztyénséggel és az egyházzal ellenkezik. Ezt kürtöli Strauss, Feuerbach és Bauer, de ellenkezőről tesznek tanuságot Baur, Zeller, Vatke s a többi tübingai theologusok.

Ha te a keresztyénséget nem szorítod csupán a bibliára, hanem az attól különböző egyházi dogmának is rész juttatsz abban, hát ezt a speculatív theologia is vallja. De szerinted ez a theologia igen negatív és nem pozitív. Hát kérdem, mi positivebb Baur történeti felfogásánál és Vatkenak a szabadságra vonatkozó felfogásánál? *De te nem akarsz philosophiát a theologiában!* De hisz az igazság csak egy! S aztán a régi theologiában nincsenek philosophiai elemek? Nincs Pál s Ágostonnál nyoma a platonismusnak s a scholastikában a törekvés az istenfogalmat visszavezetni egyszerűsége nem philosophia? S magának a conservatív theológiának alapnézete, az Isten és világ egymástól elszakítása, nem philosophiai eredetű? S ki kötelez minket, hogy oly philosophemát fogadjunk el, mely elégtelennek bizonyult? Vallom, állítom, hogy theológiám keresztyén és pozitív, ezt hidd el. S ha elszakadtam volna a keresztyénségtől, hogy lehtenék theologus?

S még egyet. Aggódom theológiám mellett erkölcsi fejlődésem miatt is. Kritikai és dialektikai jártasság, szóval, sophistika tanulmányozása nekem nem célom, hanem igen, hogy történetet, Istent, világot megismerjek. E tudományos tevékenység az én erkölcsi praxisom, a buzgóság e mezőn az én vallásom, és reményem, hogy lelkem egyéb irányai s oldalai e pontból dicsőíttetnek meg, mert így kell lennie. Religiositas erkölcsi praxis nélkül irreligiositas és épen azért ama bizonyos lelkész, kiről a mult évben beszélgettünk, vallástalan, ha még úgy beszél is Krisztushoz való szeretetéről. Magamon tapasztaltam, hogy egy oly cél, mint a milyent én magam elé tűztem, erkölcsileg erősít s aczéloz. Sok csiszolni való van még rajtam, de ez is csak concret erkölcsi praxisban, a hivatalos államéletben lehetséges. Azért kérlek ne tartsengem javíthatlannak. Theológiám erősíti akaratomat, tehát se nem ártalmas, se nem haszontalan avagy elégtelen. Ellenben a leg-hőbb kegyesség is teljesen gyümölcstelen lehet az erkölcsi életre nézve. Azért kedves atyám — bízzál bennem e részben is: a gyermeki szeretet hozzád s anyámhoz szintén egyik forrása az erkölcsnek. Ne fojtsd vissza ezt az által, hogy eltaszítasz magadtól. Te ifjúságomtól fogva önállóságra neveltél; te buzdítottál a philosophia tanulmányozására, meg kell tenned még azt a lépést is, hogy megszerzett tudományos önállóságomat elismered“.

Igy írt a 22 éves Ritschl. Érett felfogás, határozott theologiai álláspont jellemzi minden sorát. Pedig még csak a kezdet kezdetén vala.

Mely theologus ifjú halad ily biztos lépésekkel — kitü-

zött cél felé. Ő mindig a felé haladt és — egyre feljebb és feljebb is jutott.

A pihlosophiai doctori vizsga letétele után, egy ideig még Halléban maradt s magánlag főként Kantot és Schleiermacher műveit tanulmányozta; aztán utazni, világot látni ment.

1843. október 1-én azonban már újra a munkánál, *Berlinben* találjuk. Nem csupán azért ment oda, hogy egy smás theologiai előadást hallgasson, hanem főként, hogy candidaticumi vizsgáját letegye.

Először is az írásbeli feladatokat dolgozta ki. Három tételt kapott fel: 1. Quid docet N. T. de nostra Dei cognitione. 2. Was ist von der Polemik der Reformatoren gegen die Philosophie zu halten? 3. Ein Predigtentwurf über Böm. II 4.

Mind három föladatnak emberül megfelelt. Legbecsesebb első és főmunkája. Önálló theologiai tanulmányok érett gyümölcse. Még érzik ugyan rajta a hegeli bölesészet hatása — de inkább csak formáján — tartalma már a bibliából való eszmékből szövődik. Hiszen kiinduló pontja is e tétel: a vallás nem ismeret, hanem oly életmód, mely által az ember bizonyos meghatározott viszonyba lép az Istennel! S Ritschl theologijája nagy eszméinek derengése emez állítás is: a keresztyén Istenfogalom az újtestamentumból merítendő! Vagy: az ismeret másodrendű elem a vallásban!

S szintén igen érdekes a második candidaticumi munkája is, melyben a reformátoroknak a scholastika philosophia ellen való polemikáját ismerteti. Itt azonban egészen hegeli nyomokon halad. A reformátusok theologijája — mondja mintegy végeredményként — maga sem tudván teljesen megoldani a kijelentés és ész ellentétének problémáját, a philosophiát abstract formájában nem győzhette le. A protestáns egyház igazi és azért diadalmas theologijája az, a mely olyan philosophiai gondolkodás szabadságára támaszkodik, a mely az objectiv keresztyénség iránt sem nem közönyös, sem nem ellenséges, hanem a keresztyénségben a valódi szellem előterjesztését ismeri fel. (Darstellung des wirklichen Geistes.)

A candidaticumi vizsgát is megállván, Ritschl haza ment szüleihez s náluk maradt közel egy évig. Ez idő alatt tett eleget katonakötelezettségének is szolgálván, összesen 6 hétig. A többi időt pedig részben prédikálással, részben theol. tanulmányokkal töltötte. De nem volt megelégedve magával. „Tanulni a munkálkodás határozott célja nélkül magában véve tarthatatlan, nemhogy az embert tarthatná el“. „Ha nincs hivatala az embernek, gyászos az élet a családban. Ezeket otthoni tartzkodásáról mondja anyjáról írt leveleiben.

Készült tehát hivatalra, *theologiai tanárságra*. Tübingiába Baurhoz akart menni, de atyja kívánságára mégis előbb Heidelbergbe Rothéhoz ment. Majd aztán — mehet Baurhoz is! Mert az atyja ezt sem ellenezte. Ellenkezőleg, akarta, hogy fia minden jó alkalmat felhasználjon önképzésre, hogy ne ássa el a nyert talentumot, hanem kereskedjék vele. S fia örömezt engedett neki, mert ő maga is úgy vélte, hogy mielőtt tanítana, még mindig sokat kell tanulnia.

Heidelbergben Rothe igen szívesen fogadta s Ritschlnek különösen tetszett, hogy e nagy theologus, úgy theoretikus, mint praktikus szempontból teljesen ment minden előítélettől és igen szerény. Egyébként azonban Ritschl itt már egész önállóan, a maga útján haladt.

Bibliai tanulmányoknak fekiüdt s lassanként majdhogy egy egész bibliai theologiát nem írt össze; beledolgozta abba a bevezetési anyagot is, mert szerinte az irodalomtörténet a theologiai fejlődésnek nélkülözhetetlen feltétele. De e műve csak töredék maradt.

E mellett azonban részletkérdésekkel is foglalkozott. Legkedvesebb themája volt a bauri hypothesis az ebionitismusról. Ehhez olvasgatta Schliemannak a Clementinákról írt vaskos könyvét s tanulmányozta a legrégebb paulinus iratokat, a héberlevelet, Barnabast, Clemenst stb., hogy összehasonlítás útján kimutassa, miszerint Pál tanának valójában szoros értelemben vett követői nem voltak, hanem az ó-egyházban az objenismus uralkodott. Másik kedves tárgya pedig a páli christologia volt. Ehhez is ugyancsak gyűjtögette az anyagot, mert szándéka az volt, hogy Tübingába átmenve licentiatusi munkája kidolgozásába fog. Közbe-közbe pedig cikkezett a theol. szaklapokban, így többek közt erősen megbírált Dietleinnak Baur ellen „Über das Urchristenthum“ czímen írt művét.

Heidelbergtől ugyancsak 1845. augusztusában vett bucsút és ment az igéret földére, *Tübingába*.

Eddig is sokat köszönt tudományos tekintetben Baur iratainak, még több hasznot reménylt a vele való személyes érintkezéstől. A tübingiai iskola ez időben virágzásnak fő korát élte. Baur és leülekesebb tanítványai: Zeller, Schwegler az őskeresztyénség történetét az összes idevágó irodalmi emlékek beható vizsgálata alapján búvárolták. Álláspontjuk ma már lényegileg meghaladott, de tiszteltté teszi nevüket a történeti igazság kikutatására fordított kitartó munkásságuk és az eredmény, melyet egy s más pontra nézve felmutattak. S örök

érdemük, hogy az eszmét a jelenségekben keresvén, a források pontos vizsgálatára irányították a közfigyelmet.

Ritschl is ez iskolában tanulta meg a történeti kutatásnak helyes módját s ugyanott nyert indítást arra is, hogy teljes érdeklődéssel forduljon az újszövetségi iratok tanulmányozása felé. Feltette magában, hogy habilitáltatni fogja magát s hogy értekezése tárgya a Lukács evangéliumának a Marcion és a Máté evangéliumhoz való viszonya legyen. S a mit feltett, azt meg is valósította. „Das Evangelium Marcions“ czímen egészben a tübingiai kiritikai iskola szellemében 300 oldalnyi munkát írt, a mely 1846-ban meg is jelent. E munkát hosszas ingadozás után a bonni theol. fakultásnál nyújtotta be s ugyanott állta meg a licentiatusi vizsgát is 1846. máj. 8-án.

Igy lett magántanárrá 24 éves korában *Bonnban*.

Masznyik Endre.

DÉZSI MÁRTON.*

Az erdélyi reformátusok történetének egy fontos és érdekes mozzanata fűződik nevéhez és működéséhez, minélfogva bizonyára megérdemli, hogy az utókor ne feledkezzék el róla teljesen.

Dézsen született 1639-ben.¹ Kádármesterséget folytató atyjának családi neve nagy valószínűséggel nem „Dézsi“ volt, hanem ő az akkori idők szokása szerint szülővárosáról nevezte el így magát. Tanulását otthon kezdte s talán ugyanott be is fejezte volna, ha Pápai Páriz Imre, a dézsi egyházban 1647-től 1656-ig lelkészkedett jeles egyházi író föl nem ismeri benne a többre hivatott tehetséget. Főleg ennek a buzdítására folytatja tovább iskolai pályáját. Anyjának szülővárosába, Sárospatakra ment, hol a felsőbb tudományok hallgatói sorába 1661. június 4-én iratkozott be (subscribált).² Tanulmányai végeztével osztálytanítói (publicus praeceptor) tisztelet viselt, s br. Bocskay István udvarában ennek mostoha gyermekei, a három Klobusiczky mellett nevelősködött. Miután 1665. márczius 19-étől³ ez évi szeptemberig⁴ főiskolai senior volt, a Kapy György költségén⁵ külföldre ment, hogy a theologiai tudományok nagy mestereit tanulmányozhassa. Ugyanazon évi

* E tanulmánynak egy része — más alakban és más összefüggésben — már megjelent. „A coccejanismus története“ című munkámban, de mint-hogy ez mindössze száz példányban volt kinyomtatva, a nagy közönség előtt, különösen így, a Dézsi Márton életrajzába beillesztve jóformán új dolog a közölt rész is.

¹ A leideni egyetem anyakönyvében beiratkozásakor (1665.) 26 évesnek van jelezve.

² Sárospataki főiskola anyakönyve 171. lap (A marosvásárhelyi collegium könyvtárában.)

³ Koucz József „A marosvásárhelyi kollégium története“ 175. l.

⁴ U. o. 1665. szeptember 9-étől Felvinczi Sándor van jelezve a seniorok névsorában. A Dézsi seniori számadását ez idő alatt ötször vizsgálták meg: márczius 19-én, április 18-án, május 22-én, június 17-én és augusztus 4-én.

⁵ Bethlen Miklós önéletrása I. k. 426. l.

november 19-én a leideni egyetemre iratkozván be,¹ vágya beteljesült, a mennyiben ott másokon kívül úgy magát Coccejus Jánost, korának legkitünőbb theologusát s ennek hűséges elvtársát és barátját, Heidanus Ábrahámot, mint elkeseredett ellenfelüket, Hoornbeck Jánost módjában volt hallgatni. Dézsi a Coccejus irányához csatlakozott, annyival inkább, mivel négyévi leideni tartózkodása alatt állandóan az ő házában lakván, idejét közvetlen közelében s társaságában töltötte. Leidenbe érkezte után nemsokára, 1666. áprilisában üdvözlő verset írt ugyan a Hoornbeck elnöklete alatt értekező s különben is voetianus érzelmű Eszéki Istvánnak „Disputatio theologica antisociniana de sacramentis, magistratu christiano etc.“ című munkája mellé,² de ez csupán honfitársi szivesség volt, melyet elvi szempontból a disputatio tárgya se gátolhatott meg. Ebben az évben De Raci János bölcsészettanár elnöklete mellett maga is tartott nyilvános értekezést, melynek „Disputatio philosophica de visu“³ volt a címe. Nov. 27-én kezdte s december 4-én folytatva decz. 11-én végezte be. Az egész hat részből áll s nyomtatásban 26 negyedréti levélre terjed. Patronusának, Kapy Györgynek ajánlotta munkáját, mely 71 fejezetben foglalkozik a látásra vonatkozó természettani s bölcsészeti tudnivalókkal, teljesen a korabeli tudományosság színvonalán, a tárgyára vonatkozó irodalom alapos ismeretével; kiterjeszkedik az olyan nézetekre is, a melyekkel szemben ellentétes álláspontot foglal el, mindenkor előadva azok czáfolata mellett a maga nézetét is. A látás helye az értekező közt, a látás természete, a fény és szín stb. jó szóba fejtegetései folyamán.⁴

Leidenből 1669-ben, a Coccejus halála évében tért vissza hazájába, hol a következő évben a kézdivásárhelyi tekintélyes egyház lelkésze lett. Nem sokáig maradt itt. Mint kiváló képességű tudós hírében álló ifjút már 1671-ben theologiai tanárnak hívták a nagyenyedi főiskolához, melyen székét egykori principalisa, br. Bocskay István jelenlétében ez évi november 28-án foglalta el. Ez időtől fogva kiváló buzgalommal és sikerrel hirdette coccejanus meggyőződését előadásai, főleg pedig a helvét hitvallásnak, heidelbergi káténak és coccejus „Summa doctrinae de foedere Dei“ című művének magyarázása közben. De miután tanítványaitól a nagy

¹ Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde. N. F. XVI. k.

² Régi Magyar Könyvtár III. k. első fele 2340. sz.

³ U. o. 2338. sz.

⁴ Egy példánya megvan a sárospataki főiskola könyvtárában.

közönség, kivált a főiskolai oktatás felett mintegy ellenőrzést gyakorolni szerető orthodox lelkészek is értesültek elveiről, csakhamar mozgalom indult meg ellene, melynek az volt a czélja, hogy eltávolíttassék a tanári kathedráról, nehogy az erdélyi papság következő nemzedékének keze alól kikerülő részét megmételje. Kiterjedt e törekvés hasonló okból rajta kívül Pataki István kolozsvári theologiai tanárra, ki szintén coccejanus volt, valamint a cartesianus Csernátoni Pál, enyedi bölcsészettanárra is.

A scholastikusok élén Tofeus Mihályon, Apafi Mihály fejedelem nagynevű udvari lelkészén kívül Pósházi János és Buzinkai Mihály, a Sárospatakról elküldözött s Apafi által tanítványaikkal együtt Gyulafehérvárra telepített nagytudományú tanárok állottak. Apafi, ki vallási és egyházi ügyek iránt kiválólag érdeklődött s a magyar hittudományi irodalomnak maga is szorgalmas munkása volt, már ekkor szintén ismerős lehetett a Hollandiában oly nagy port vert újszerű hitnézetekkel. Hiszen könyvtárában úgy a Cartesius és a coccejanus Burmann művei, mint a Coccejus-ellenes Hoornbeckéi helyet foglaltak.¹ Őt igyekeztek megnyerni az említett orthodox tudósok a magok részére s Tofeus folytonos árulkodásaival végre is kivitte, hogy Apafi határozottan fellépjen Dézsi és társai ellen. Mint újtókat, 1673-ban mindhármokat Fogarasra rendelte a fejedelmi udvarhoz, hol számos vádpontot terjesztettek eléjük, melyekre ők egy „apologá“-ban tették meg észrevételeiket és mentségeiket.² E védírat a legnagyobb részben, sőt minden valószínűség szerint egészen a Dézsi tollából folyt.³ Az ugyanekkor többnyire országos ügyek intézésével elfoglalt főurak, kik máskülönben is csekély számmal jelentek meg, az ügy tárgyalását annak fontosságára való tekintettel egy ad hoc összehívandó közzsínatra halasztották el, melyet Radnóthra ki is tűztek. Addig is azonban megrendelték a három tanárnak, hogy míg e zsinat véglegesen döntene ügyökben, tanaikról hallgassanak.

A zsinat határideje még el sem érkezett, mikor a vádlottak száma még egygyel szaporodott. Hunyadi Pál, nagyenyedi lelkész, Dézsinek leideni tanulótársa, bár Coccejus utódjának, az orthodox Spanheimnak volt hallgatója, azt

¹ Magyar Könyvszemle 1881. 125. l.

² Az 1680. febr. 22-én kiadott s a radnóthi zsinat tárgyalásait leíró és határozatait tartalmazó ítélet említi.

³ Pósházi később ismertető művében Dézsit említi, mint apologia-író (M. D. P. E. in Apologico M. S.) s ez semmi esetre se lehetett más apologia.

merészelte hirdetni a szószékből, hogy míg Krisztus meg nem halt s halálával lelkét a bűnért áldozatul le nem tette, az ördög mind addig igényt tartott a bűnös emberi nemzettséghez.¹

A zsinat 1673. jún. 16-án² a meghatározott helyen összeült. Jelen volt úgy a nemességnek, mint a papságnak színejava. Első sorban azt döntötték el, hogy ki legyen a zsinat elnöke. Hosszas vitatkozás után abban egyeztek meg, hogy az Apafi képviselője elnököljön ugyan, de nem fejedelmi biztosi minőségben, hanem mint az egyház főpatronusának helyettese. Ezt azért találták szükségesnek hangsúlyozni, hogy ha valamikor netalán katolikus vallású egyén ülne a fejedelmi széken, ez esetből, mint praecedensből jogot ne formálhasson magának a református egyház ügyeibe való beavatkozásra. Ezután arról tanácskoztak, hogy kik ítélkezzenek a fenforgó ügyben s mily módon? A lelkészek azt követelték, hogy kizárólag nekik álljon jogukban ítéletet mondani, a világiak pedig kizárassanak belőle. A nemesség viszont patronusi jogánál fogva nem akarta elvállalni a tétlen néző szerepét, hanem azt kívánta, hogy az összes jelenlevők határozzanak. Végre is abban állapodtak meg, hogy a lelkészi kar tagjai, mint a kiknek a theológiában a világiaknál nagyobb tájékozottságuk van, magok vizsgálják meg a vádak mibenlétét s az eredményt az urak elébe terjesztvén, velők együttesen hozzák meg az ítéletet. Így is történt. A lelkészek az Apafit helyettesítő Rhédei Ferencz elnöklete alatt a templomban összegyűlvén, először is leszavazták a legtürelmetlenebb orthodox papokat, kik minden kihallgatás nélkül akarták volna elítélni a vádlottakat, őket egyenesen máglyára tartva méltóknak.³ Majd elhatározták, hogy a kérdés eldöntését hittani vitától teszik függővé, melyben egyik felől természetesen Dézsinek és társainak kellett részt venniök, míg velők szemben Tofeus és Pósa-házi állott.

A vita kezdetén a megrémült Dézsi akadozva védekezett, de midőn Csernátoni e miatt botjával megfenyegette, magához tért s élénken, tüzzel fejtegette véleményét. A többiek is mind-

¹ Az ítélet az ügyét is ismerteti.

² A források 15-ét említik, de az ítélet 16-ára teszi a zsinat kezdetének idejét.

³ *Husztli* „Origo, incrementum et facies hodierna trium illustrium gymnasiorum ref. in Transsilvania“ cz. munkájában egyenesen azt állítja, hogy már a máglya is készen volt számukra. *Benkő* azonban (Transsilvania Pars prior II. k. 385—388. l.) így magyarázza a máglya szerepét.

nyájan előadták védelmüket. Beszédeik folyamán az evangélium felől a már előbb benyújtott apologiával megegyezőleg először is kijelentették, hogy a mennyiben az a Krisztus földi működésére vonatkozó örvendetes üzenetet, mint már megtörténtet foglalja magában, az ószövetség nem tartalmazhatta, csak is a felőle tett isteni ígéreteket. Tiltakoztak azon vád ellen, mintha ők a felsőbb polgári hatóságok ellen izgattak volna. Ők csak azt állítják, hogy a 82. zsoltár nem a külső, világi előjáróságról, hanem az Isten országáról szól. Kifejtették, hogy szélesebb értelemben véve Mózes idejéig is létezett az ószövetség, de szűkebb értelemben csupán a törvény kiadása óta. Ki azt is, hogy az újszövetségi hívek nem kötelesek az ószövetségi szertartások megtartására. Nyíltan szemökbe mondták vádlóiknak, hogy a kik bizonyítás nélkül akarnak valamit elhíttetni, pápai tekintélyt tulajdonítanak magoknak. Kiterjeszkedtek ezeken kívül egyes kisebb jelentőségű coccejanus tételekre is. úgyszintén Csernátoni is igyekezett kimagyarázni cartesianusi elveit.¹

Utoljára is határozatra került a sor. A vádoltak nem győzték meg a gyűlés tagjait s ezek a szívökben égő theologusi düh sugallatára szigorú ítéletet hoztak. A „tévelygések megfélekezése“ czéljából vétségeik mértékéhez képest kemény büntetést szabtak a vádlottakra. A coccejanusokra kimondták, hogy Dézsi elmozdítottatik tanári állásától, a papi hivatalban megmaradhat, de csak azzal a feltétellel, hogy eláll téves nézetei mellől, különben pedig ettől is megfosztatik; Pataki István komolyan megintetik s reversalist tartozik adni, melynek értelmében, ha továbbra is hirdetni fogja tanait, szintén el fog bocsátatni; Hunyadi Pálnak prédikálás alkalmával a szószékről kell visszavonnia, a mit mondott. Elhatározták egyszersmind, hogy miután e sok egyenetlenséget a Cocejus munkái születték, azok többé ne magyaráztassanak, hanem csak is a befogadott szerzők könyvei. Philosophia viszont olyan tanítassék, mely szolgál a theológiának és vele összhangzásban van.²

E határozatokat felterjesztették az Apafi társaságában együttlevő úri rendekhez, a kik azután sokat enyhítettek a sem nem keresztyén, sem nem protestáns szellemű ítéleten.

¹ Mindez olvasható az ítéletben, mely a nagyenyedi Bethlen-kollégium kéziratárában őriztetik s a melyet én lemásoltam és a Protestáns Közlöny 1889. évi folyamának 38—39. évi számában teljes szövegében közöltem. Apafin kívül aláírták: Rozgonyi János, Kiskomáromi István, Rimaszombati István és Zempléni Ferencz.

² L. az ítéletben.

A tant illető részein elvi szempontból mit se módosítottak, de a tulajdonképen való ítéletet akként változtatták meg, hogy a vádlottakat sem hivatalukból nem tették le, sem reversalis adására nem kényszerítették. Utasították egyúttal a püspököt s a gondnokokat, hogy az iskolák feletti felügyeleti jogukat folyvást gyakorolják, nehogy ezután is valami „botránkozató dolog” taníttassék. Arra az esetre pedig, ha ez ismételten megtörténnék, semmi újabb zsinatra vagy gyűlésre ne várjanak, hanem a hibásakat azonnal bocsássák el állásukból.¹

A három napig tartott² gyűlésezésnek tehát az orthodoxra nézve eredeti tervökhöz mértem csaknem tökéletes kudarcz lett a vége. Ez legkivált azoknak a tekintélyes főuraknak volt köszönhető, kiknek a bevádolt tanárok egyen-egyen alumnusaik valának annak idejében: így Bethlen János kan-
cellárnak Csernátoni, Kapy Györgynek Dézsi, Bánffy Dénesnek Pataki. Ez urak és rokonaik nagy összeköttetéseiket felhasználva mindent elkövettek védenzeik érdekében, semmi fáradságot nem kíméltek, csakhogy megmentsék őket a meggyőződésért való hivatalvesztéstől.³ Fáradozásait nagyban megkönnyítette az a szerencsés körülmény, hogy a püspök, Kovásznai Péter, ki régebben maga is szenvedett elveiért üldözést, sőt fogságot is, szintén a szabadelvű gondolkozású theologusok közé tartozott, a ki a coccejanismus törekvésével épen rokonszenvezett is.⁴

Gondolni lehet, hogy Dézsi és elvtársai nem állapotokt meg a kezdetnél. Talán óvatosabban és leplezettebben, de kétségen kívül továbbra is hirdették elveiket a vezetésök alá adott ifjúság előtt. A püspöki elnézés ugyan, melyre Kovásznai részéről bizton számíthattak, nem sok ideig tartott. Kovásznai már a következő hónapban meghalt s helyére esküdt ellen-ségök, Tofeus lépett. Azonban semmi nyoma nincs, hogy ez

¹ U. o. — ² U. o.

³ *Bethlen* Miklós önéletírásában i. h. mondja: „Tudja Isten, mennyit fáradhattam ekkor ebben”.

⁴ *Pataki* István a felette tartott halotti beszédben azt is felhozza dicséretére, hogy abban az irányban működött, melyben az embereknek meg akarták mutatni, hogy a szentírás nem olyan theológiát tanít, mely üres speculatiókból áll, hanem a mely élő hitet, lángoló kegyességet és minden lelki kötelesség gyakorlását nyomja be a lélekbe s tökéletesen átalakít. — A radnóthi zsinat történetét leírta *Bethlen* János: *Historia rerum transsilvanicarum*. II. k. Bécs, 1783. 388—393. l. — *Bod* Péter: *Smyrnai* szent *Polykarpus* 100—103. l. — *Szilágyi* Sándor: *Erdély irodalomtörténete* (Budapesti Szemle I. folyam IV. k. 1858.) 211—214. l. — *P. Szathmáry* Károly: *A gyulafehérvár-nagyenyedi Bethlen főtanoda története*. Nagyenyed, 1868. 89—92. s 96—97. l.

már most újult erővel fordult volna ellenök. Hogy miért nem érvényesítette hatalmas állását az orthodoxia-ellenes rendszerek követőivel szemben, kiket pedig prédikációiban oly erős kifakadásokkal illetett, azt teljes hitelességgel nem tudom kimagyarázni. De úgy sejttem, hogy nem tévedek, ha annak tulajdonítom, hogy a coccejusi és cartesiusi tanok szünet nélkül, még pedig mind fokozottabb mérvben terjedtek. Hiszen a magyar ifjak, kik felkeresték a külföldi egyetemeket, Németalföldön alig hallgatták a scholastikus tanárokat, hanem szinte kizárólag a coccejanusokat és cartesianusokat!¹ Hiszen Pósa-házi néhány évvel később roppant elkeseredve panaszkolja, hogy az orthodox irány hívei napról-napra fogynak s az újítók már majdnem triumphálnak!² Ilyen viszonyok közt felette koczkázatos vállalat lett volna Tofeus részéről, hogy maga ellen zúdítsa a lelkészi karnak tekintélyes részét s az általa hibáikért egyébiránt rendesen kiméletlenül ostorzott világiak nagy többségét. Kényes helyzetet teremthetett volna a maga számára s ő, a kiváló tapintattal és nagy tapasztalattal bíró eszes férfi óvakodott az ilyentől. Prédikált „az eklézsiába berohant vaddisznók“³ ellen. Érezte is velők specialiter Dézsi ellenességét,⁴ de nyiltan nem lépett fel újra ellenök.

Hogy Dézsi tanítványai lelkébe szüntelen igyekezett átplántálni a coccejanismus eszméit, bizonyítja az az értekezés is, melyet 1681-ben az ő elnöklete alatt egyik hallgatója, Enyedi István „de lapsu, peccato et causa peccati“ tartott.⁵ E munka tárgya szerzőjének nem nyújtott alkalmat arra, hogy a coccejusi sajtós nézetekre vonatkozólag állást foglalhasson, theologiai álláspontja mindamellett kétségtelenül megállapítható ama két kifejezéséből, melyek egyikében némely scholastikus „deliriumát“⁶ ítéli el, másika szerint pedig ő „mind a józanészt, mind a szentírást követve“⁷ alkotja véleményét.

¹ Pósa-házi alább ismertetendő művében egy leideni tanár levelére hivatkozva írja, hogy a magyarok Witticheket hallgatják s az orthodoxokat mellőzik. Az ezt panaszló orthodox tanár Hulsius vagy Spanheim volt, de az utóbbit valószínűbbnek tartom.

² Pósa-házi u. o.

³ „Szent zsoldárok resolútiója“ 393. l.

⁴ Hermányi Dienes József. ki 1751-ben egy „Erdélyi református püspököknek élete“ című, kéziratban maradó művet írt, feljegyzé, hogy Tofeust püspöksége idejében meglátogatta Dézsi, de az süveget sem vette Dézsinék s le se ülteté házában. (Megvan e mű másolatban az erdélyi múzeum kéziratrában.)

⁵ Altalam használt példányát a magyar nemzeti múzeum könyvtára őrzi.

⁶ A. 4. levél. — ⁷ C. 1. levél.

Pár év mulva egy igen heves támadást kellett visszavernie Dézsinek, a melyet Pósházi intézett az egész Magyarország „református egyházaiban és iskoláiban zavarokat okozó újítók“, tudniillik a cartesianusok és coccejanusok ellen. „Syllabus assertionum, thesium et hypothesium illarum (e multis), quibus neoterici quidam theologi et philosophi hoc tempore in Belgis, Hungaria et Transsylvania, scholas et ecclesias turbant, ex propriis ipsorum scriptis collectus, cum succincta ad illas animadversione“ című öt negyedréti ivre terjedő munkája, mely 1685-ben Kolozsvártt nyomtatott, volt Pósházitól arra szánva, hogy helyreállítsa az orthodoxia egyeduralmát, még pedig oly módon, hogy egy csapásra mindkét ellenséges rendszer áldozatul essék; ha pedig e cél nem volna elérhető, legalább az ő állhatatos igazhitűségének nyilvános bizonyítékául szolgáljon. A művét átható szellemet híven kifejezi már az a jelige is, mely a címlevél második oldalán foglal helyet s így hangzik: „Nulli facilius ad magnam pietatis famam perveniunt, quam superstitiosae vel hypocritae.“ A szöveget aránylag hosszú, szinte öt lapnyi előszóval nyitja meg, melyet a magyarországi és erdélyi ref. egyházak és iskolák tiszteletreméltó és tudós lelkészeihez, illetőleg tanáraihoz intéz, azután pedig 44 coccejanus és 32 cartesianus állítást vesz bírálata alá. Az előbbi 44 tétel közül 39-et Coccejustól vesz, 5-öt pedig Dézsi után közöl.¹ Az egész füzetet egy pár sorból álló „conclusio“ fejezi be.

Mielőtt a Dézsi tételeit Pósházi után ismertetném, elő kell adnom a kiváló érdekességű ajánló sorok tartalmát, melyeket 1685. jan. 26-án „erdélyi régi száműzetésében“ írt. Melanchtonra való hivatkozással kezdi, a ki a korában dult vallási viszályok, így a szentségek feletti viták alkalmával elkeseredve fakadt ki az egyenetlenkedések ellen. Majd azt kérdi, hogy neki és azoknak a kegyes embereknek, kik szivőkön hordozzák az egyház jólétét, azaz természetesen kizárólag az orthodoxoknak, nincs-e szintén elég okuk a gyászolásra? A kérdésre a feleletet is megadja, mikor azt mondja, hogy szemeik, füleik, általában összes érzékeik azt a tapasztalatot nyújtják, hogy olyan időket élnek, melyekben Polykarpussal elmondhatják: „Óh jó Isten! mily időkre tartottál meg minket?!“ és Jeremiással: „Ki fog adni az én fejemnek vizet és szemeimnek könyök forrását, hogy nappal és éjjel sirassam népem leányát?“ Igen, sírnak, siratják a megalázott hazát, Magyarországot, mely annyi évi háborúskodás után már-már az

¹ Az apológiából.

utolsókat leheli. Gyászolják előbb oly virágzó egyházaik és iskoláik megsemmisülését. De a bánat, gyász és fájdalom fő oka mind nem ez, hanem azok a botrányok és szakadások, melyek a megmaradtakban keletkeztek és uralkodnak. És kik okozták ezeket? Néhány nyughatatlan ember, kiket a botrányos ujdonságok felizgattak s most már semmi sem tetszik nekik, a mit nem cocejusai és cartesianusi tripusról hallanak. Ez a ragály néhány évvel ezelőtt kezdődött Németalföldön, de ezzel a térrel nem elégedett meg, hanem a magyarországi és erdélyi egyházakba és iskolákba is behatolt. Mily gyászos a holland egyházak, iskolák és egyetemek állapota az ott divatozó újítások miatt, legjobban jellemzi egy ottani jeles tanárnak hozzá írt levele, melyben elbeszéli az illető, hogy a coccejanusok és cartesianusok serege az egyház veszedelmére napról-napra nagy mértékben növekszik s a jók vele együtt gyakran sajnálkoznak azon, hogy az újítások magvait az ott tanuló magyar ifjak is befogadják. Egyik híresnevű és nagy tudományú tanár hasonlóképen írja, hogy mennyire fájlalja azokat a jelenségeket, melyek Magyarországon is mutatkoznak az újítások tanítása következtében, úgy, hogy a magyar ifjak már hazájokban magokba szívják a veszedelmes elméleteket. Pósházi szerint a magyar protestantismus Ucalegonja elhamvadástól féltheti magát, mert hisz a szikrákat már is magába vette s az egyházak és iskolák ereiben a lappangó tűz észrevétlenül terjed. Azaz, dehogy lappangó!? Hiszen a belviszály már lánggra lobbant közöttük s a kölcsönös szeretetnek alig maradt egy szikrája. Mindenütt gyanakodás, versengés, fanatikus és szakadásra vezető elvek. Az ifjak, kik a patronusok nagy költségén külföldi egyetemeken időztek, magokkal hozzák az olyan tanok fekélyét, melyek nem építenek, hanem rombolnak és visszavonást okoznak. Neki, a ki már 26 év óta fáradozik, nagy fájdalmat okoz az a mindennapi tapasztalat, hogy még az általok képzett tanítványok¹ is elfajulnak és Absolonok, sőt Lutherrel szólva, „pediculi nos mordentes“ lesznek. Attól tart, hogy az egymás elleni küzdelem úgy fog végződni, hogy a kölcsönösen ejtett sebekben mindkét fél el fog vérzeni. Kívánja, hogy ez ne történjék. Neki különösen az fáj, hogy testvérek háborgatják az egyházat. Hogy miképen teszi ezt, annak rajzát munkájában akarja adni.

Ennek folyamán terjeszkedik ki aztán — miként említém — Dézsinek öt tételére is, melyek a következők:

1. *Krisztus kárhoztatta a világi méltóságokat, mint a*

¹ Czelzás Dézsire, ki Sárospatakon tanítványa volt Pósházinak.

melyek az igazság kereséséhez feleslegesek. Pósházi ezt az állítást részben homályosnak, részben lázítónak tartja. Az a kérdés, hogy mit ért Dézsi igazság alatt? Polgári igazságot-e? Annak kétségtelen hatósága az Istentől szervezett világi előljáráóság. Evangéliumi igazságot-e, amely által isten előtt megigazulunk? Azt meg senki se várja a világi hatalomtól. Bizony! ez lázítás, mely a királyok és fejedelmek koronája ellen tör.

2. *Az új profétái tiszt az ószövetségi híveké felett abban áll, hogy nem függenek többé a Mózes székétől, melyben a farizeusoknak, kik benne ültek, oly nagy tekintélyök volt, hogy mindenben engedelmeskedni kellett nekik. És már nincsenek is az egyházban olyan tekintélyek, mint a milyenek a Mózes székében ültek.* E tételben össze van keverve az igaz a hamissal. Tévedés, hogy a Mózes székében ülőknek absolut hatalmuk volt. Attól tart, hogy az egyházi fegyelem fel lesz forgatva az ilyen tanítások által. Minden felsőbb hatóság megtagadása ugyanaz az iszonyú anarchia és independentismus, mely az anglikán egyházakat tönkretette, azóta pedig Németalföldön pusztít és a melynek gátat kell elébe vetni, hogy épen azt ne tegye Magyarországon. A ki azt az egyházi fegyelmet elutasítja, mely az isten igéjének megfelelőleg alakult, pestise az egyháznak.

3. *A jó és rossz tudásának fája nem volt szentség.* — Szembeállítja ez újító tétellel a régi hittudósok általánosan vallott nézetét, sőt magának Coccejusnak az állítását is. Íme! tehát a tanítvány a mestert, a kit mindenkinek fölébe helyezett, felül akarja mulni az újításban. Az indokot, melyet Dézsi felhoz. Pósházi nevetségésnek bélyegzi. Amaz szerint ugyanis a szentséggel való éléstől senki sem tiltatik el, csak jó lelki ismerete legyen, de Isten a szóban forgó fától eltiltotta az első embert. Mintha mindenik szentség közvetlen érintés által hatna!

4. *Mózes előtt az áldozatokat illetőleg nem létezett rendelet, de Noé mégis isteni akarat közreműködésével áldozott.* — Az újító helytelenül állítja szemben az Isten akaratát az Isten rendelésével, mert az ő akarata parancserejű. Vigyázzon, hogy esztelenül az ellenség kezébe ne szolgáltasson fegyvert az orthodox (vagyis református) theologia megdöntésére!

5. *Az áldozatok voltaképen szentségek valának.* Nemcsak paradox, hanem heterodox állítás is, mely felette kedvez a pápisták ügyének. A református tudósok másképp nyilatkoznak. „Újítónk“ Róm. IV. 11-re utal, melyre nézve Pósházi is megengedi, hogy ott a szentség iratik le, de nem az áldozat. Végül kéri az újítókat, hogy mikor első sorban biblikusoknak

akarnak tartatni, ha nem akarják az „orthodox“ theológiát elárulni s elveszíteni, a polemikát is tanulmányozzák, melyet — úgy látszik — nem méltányolnak eléggé.

A munka utólján levő zárszóban kifejeksi rettegését a vallás jövője felett, ha csak Isten minél előbb el nem távolítja a mindkét szakbéli újításokat. Ő azért írta meg művét, hogy tudja meg az utókor, hogy volt egy próféta, a ki figyelmeztette kartársait e csodálatos vélemények szirtjeitől való óvakodásra.

Midőn Pósházi 1684. vége felé¹ e művét néhány tanítványától Kolozsvárra küldé kinyomatás végett, azok útközben megállottak Nagyenyeden a kollégiumban tanuló ismerőseik meglátogatása végett, a kikkel azután mulatozni kezdtek. Múltság közben az enyedi diákok kitudták, hogy mit visznek magokkal gyulafehérvári kollegáik. Mig őket aztán néhányan beszélgetéssel elfoglalták, addig a többiek titokban előkeresték málhájokból Pósházi kéziratát, melyet egymás között felosztva, kevés idő alatt az egészet lemásolták. A másolatot Dézsinek adták át, kinek így lehetővé vált hogy mire ellenfelének vitairata a sajtó alól kikerült, egy terjedelmes „Replicá“-t készítsen, ugyancsak latin nyelven. Válaszát rövidebben, csak a lényegét tartva meg, kidolgozta magyarul is.² Napvilágot azonban egyik sem látott. Bizonyosan nem talált pártfogót, a ki vállalkozott volna, hogy az izgatottságot a saját költségén fokozza a pártok közt.

A fenmaradt, magyarnyelvű czáfoló irat czíme: „Summája az Pósházi uram Syllabusára való Replicának“.³ Egyenként veszi elő a Pósházi művében foglalt 44 pontot s ugyanoly sorban válaszol rájuk. Érvelése folyamán sokszor szeméreti amannak, hogy ferdít, s gyakran él ellene erős kifejezésekkel. A maga megtámadott tételeit védelmezve, mindig harmadik személyben beszél magáról. Ím' így védekezik:

1. Hivatkozik arra, hogy ő a Helvét Hitvallás értelmében tanít a világi méltóságokról és hivatalokról is.

2. Ő sohasem állította, hogy a Mózes székében ülőknek olyan határtalan hatalmók lett volna, hogy még az Isten törvényétől se függjenek. Egyébiránt ő tud úgy engedelmeskedni és feljebbvalóitól függni, mint Pósházi.

3. Pósházi az ő argumentumát csak kerülgette, de

¹ Dézsi mindjárt említendő művét 1684-ről keltezi.

² A magyar kidolgozásban igen sokszor utal azokra a bizonyítékokra, melyeket a latin válasziratban felhasznált s ott közölt.

³ Megvan a nagyenyedi Bethlen-főiskola könyvtárában. Az egész 16 sűrűn írott kis 8-a-1r. levélre terjed.

meg nem erőtelenítette. Abban pedig téved, hogy Coccejusnak más volt a nézete. Az volt neki is, sőt Kálvinnak is.

4. Felszólítja Póсахázit, hogy mutasson csak egyetlen parancsot, melylyel Isten Mózes ideje előtt rendelte volna az áldozást. Hibás állítás az is, hogy a mi Isten rendelése szerint történik, az mind parancs következménye. Másképen tanítja Pál 1. Kor. VII. 6. és XII. 25.

5. Jobb Kálvinnal szidalmaztatni, mint rosszabb társaságban dicséرتetni; Kálvin pedig, a mit a szentírás áldozatnak mond, szentségnek nevezi.

E munkáját, mely Erdélyben befejezője volt a coccejanismus és voetianismus közti irodalmi harcoknak, megelőzte ugyancsak 1687-ben kiadott s az ifjabb Apafi Mihálynak ez évi szept. 18-án fejedelemmé iktatása alkalmára írt latin üdvözlő verse, mely tanártársának, Pápai Páriz Ferencnek és közös tanítványaiknak hasonló tartalmú verseivel együtt „Plausus festivus ad solennia inaugurationis Michaëlis Apaffi“ czimmel Kolozsvártt jelent meg.¹ 1685. okt. 21-én a Pápai Páriz Ferenc első feleségének temetésén gyászbeszédet tartott,² mely azonban nem ismeretes s valószínűleg nem is nyomtatott ki. Állítólag szintén ő szerezte az Osdolai Kun István által Kolozsvártt 1677-ben közrebocsátott s azután többször is megjelent „Hétnapi utitárs“ című imakönyvet, a mire nézve azonban biztos és közvetlen adat nem létezik.³

A kitűnő tudós, hírneves tanár és jeles író, ki egy új magyar bibliának a kiadása iránt is melegen érdeklődött,⁴ munkás és hasznos életét hosszas sinlődés után alig ötvenkétéves korában 1691. júl. 24-én déiben végezte be,⁵ de nem mulasztotta el előbb arról gondoskodni, hogy tanszéke arra méltó egyénnel legyen halála után is betöltve, midőn utódjául volt tanítványát, Enyedi István, marosvásárhelyi lelkészt ajánlotta.⁶

Zoványi Jenő.

¹ Régi Magyar Könyvtár II. kötet 1541. sz.

² A 68. zsolt. 14. verse alapján „de tentationum ett a afflictionum serminis a Deo sapienter fixis“. (Irodalomtörténeti Közlemények 1892. 514. l.)

³ *Benkő* i. m. 400 l. csupán annyit mond, hogy ő revideálta e munkát, a mi talán a legfogadhatóbb állítás.

⁴ Erre vonatkozó 1684-ben írt levelét a Protestáns Közlöny 1882. évi folyama közölte.

⁵ Rövid életrajza *Bod*: Magyar Athenas 65–67. l., *Szinyey*: Magyar írók élete és munkái II. k. 736. és 849. l., *Zoványi*: Theol. Ismeretek Tára I. k. 274. l.

⁶ *P. Szathmáry K.* i. m. 149. l.

EGYHÁZI SZEMLE.

Külföldi egyházi élet.

Az emberiség története — mondja Göthe — a hit és a hitetlenség nagy harca. Minden idők történetében ott találjuk ezen állítás igazolását, csak hogy a hit alatt nem a vallásos hitet kell kizárólagosan értenünk. Azonban korunkban a társadalmi élet ezer meg ezer vonatkozásában a vallásos hit küzdelmét is feltalálhatjuk, csak szemünket kellőleg tartjuk nyitva. És egyúttal azt is tapasztalni fogjuk, hogy az egészséges és üdvös fejlődési irányt a hitnek harcosai képviselik, kiknek nem a hitetlenséggel csupán, hanem ennek egyenértékű ellentétével, a vak s holt hittal is meg kell harcolniuk. Jelenben a hit egyfelől a vakhittel, a róm. katholicismus és a rajongó felekezetek vak hitével, más oldalról pedig a hitetlenséggel és pedig a materialistikus tudomány és a socialismus hitetlenségével áll harcban. Lehet ugyan, hogy elfogultsággal vádolnak majd, ha a józan hitet, a társadalmi, egyházi, állami élet, a tudomány, irodalom, művészet helyes alapját a protestáns vallásos hitben keressük és találjuk fel: hát annyit senki nem fog tagadhatni, hogy ez valósággal közép helyen áll a kétszélsőség között és hogy ez hit, benső, vallásos, keresztyén és bibliai hit.

A protestantismus a maga ellenségeit mindkét ellentétes táborban megtalálta. A szekták és a tudomány is ostromolják, de ezekkel folytatott harca nem oly szenvedélyes, nem oly veszedelmes, mert mindkettő természeténél fogva csak kis körre szorítkozik. A szekták ferde bibliai alapjával szemben a józanul értelmezett biblia, a hitetlen tudománynyal szemben a hívő tudomány kész fegyverek. Azonban annál jelentékenyebb a másik két ellenfél, melylyel a protestantismusnak immár csaknem mindenütt a föld kerekén küzdeni kell, a melyekkel való harcban alig találhat oly közös terrenumra

melyről harcát folytathassa. A hagyomány és atheismus nem kap helyet a protestantismusban.

Régidő óta, a mióta csak megszületett, küzd a mi protestantismusunk is a r. catholicismusnak hol nemzetiesen színezett, hol ultramontán irányával. Harcza csak azóta elkeseredettebb, a mióta az ultramontán irány kerekedett felül az ellenfélnél. Az internationális catholicismussal még a közös haza üdve, java kérdésében sem juthat megegyezésre, mert annak hazája nincs.

Újabb időben itt van már a mi nyakunkon az az ellenség is, melyet eddig csak híreből ismertünk és a melyről azt hittük, hogy a négy folyam vidékén termő talajt nem találhat. mert hát „extra Hungariam non est vita“. De ma már komolyan kell foglalkoznunk ezzel a veszedelemmel is és pedig annál inkább, mert hát a socialismus egyik faja, az agrar-socialismus itt van, beköltözött a mi magyar kálvinista népünk szívébe. A nagy magyar Alföldön déltől fel északig található már ez a társadalom-felforgató törekvés. Láttuk a tiszántuli egyházkerület püspökének és a f.-szabolcsi e. m. esperesének ezen e. m. lelkészeihez idézett körlevelét és élő szóval is hallottuk, hogy az ottani agrar-socialismus a socialdemokratia programjából átvette az atheismust is.

A socialismus minden vallásnak ellensége. Bebel Ágoston a német birodalmi gyűlésben adott volt egykor hangot pártja ezen nézetének, midőn kinyilatkoztatta, hogy a „socialdemokratia“ célja politikai téren a köztársaság, gazdasági téren a kommunizmus, vallási téren pedig az atheismus“. Ugyanezen Bebel mondá a birodalmi gyűlés 1893 febr. 3-iki ülésén: „Ellenségei vagyunk minden égi és földi tekintélynek, melyekkel önk eddig mintegy kötelen vezették a nagy tömeget, az eget átengedjük az angyaloknak és a verebeknek“. És midőn Bachem képviselő, szemrehányásképen veté a socialdemokraták ellen: „Önök nem hiszik a feltámadást, nem a túlvilágot“; a socialdemokraták egyhangúlag dörgék oda: „Nem“. Socialistikus munkáskönyvkereskedésekben buzgón terjesztenek egy iratkát, melynek címe: „A socialismus, mint a vallás és népiskola ellensége“. melynek kezdő soraiban ott áll mindjárt: „A socialdemokratia ellensége a vallásnak. Atheista párt ez, mely minden erejével arra törekszik, hogy a vallást kiverje az emberek fejéből“. Most is legújabbán egy socialdemokrata pártgyűlésen egy egy hamburgi elvtársnő, Steinbach asszony, midőn annak lehetetlenségét fejtegette, hogy mindenki boldog legyen. a hallgatóság nagy tetszése között jelenté ki, hogy „ahhoz egy Isten kellene, a kiből pedig már mi bizony még sem hiszünk.“

Mint említettük volt, az agrar-socialismus törekvése, direkt tárgyat tekintve, különbözik ugyan a munkás-socialismustól, de programjukban az atheismus közös

Látjuk azt is, hogy mily különböző utakat igyekeznek az emberek követni a társadalmi rendet fenyegető veszély elhárítására. A socialista számára a törvény keményebb és nem egyszer, sőt mindig ott találtuk p. o. a német császárnak hadseregéhez intézett beszédeiben a felforgatóknak fegyverrel való fenyegetését. Hogy erőhatalommal itt nem sokra lehet menni, az már ma is „több, mint bizonyos“. Hogy társadalmunk beteg, az fejtegetésekre nem szorul és azt sem szükséges hosszasan bizonyítanunk, hogy a veszélyes állapotok felidézésében minden társadalmi körnek megvan a maga része. Közel 1900 éve annak, a mikor a szeret evangéliuma hirdettetni kezdett, de azért a gyűlöletnek ó-szövetsége tartja ma is karjaiban a társadalom legnagyobb részét.

A kik elismerik a socialismus részszerű jogosultságát — pedig minden gondolkozó ember ilyen — és a mellett vallásos lélekkel is bírnak, egészen önkénytelenül jutnak arra a következtetésre, hogy erőszak helyett a Krisztusi szeretet evangéliumával kell begyógyítani a vérző sebeket. Úgy látszik, nálunk is gondoltak már erre. Csakhogy a szó nem egyéb, mint „flatus“, még ha a Krisztus evangéliuma is, a míg életet nem ölt magára. Hiába tartjuk oda a szűkölködés miatt elégedetlennek a Gen. 3, 19-et, Exod. 20, 17-et stb., hiába hirdetjük az igét, míg egyúttal arra is nem gondolunk, hogy a Krisztusi élet, cselekedetek áthassák a társadalmat. Így gondolkoznak ama különböző egyházi körök is, melyek az élő keresztyénség felébresztésétől várják a társadalmi nyomor és kiáltó ellentétek elenyésztetését és így az alap elvételével a socialismus megszüntetését is. Vagyis más szavakkal a socialismus programjának helyes részét a keresztyénség útján akarják megvalósítani. Ily czélokot szolgálnak Németországban a különböző egyházi socialismusok: a keresztyén socialismus, evangéliumi socialismus, sőt részben a nemzeti socialismus is. Emberi gyarlóságunk fényes bizonyossága, hogy mikor a főkérdésben megegyezünk, a részletek elválasztanak, sőt ellenfelekké tesznek bennünket.

A porosz egyházi főtanács eleinte igen sokat remélt az egyház socialis munkálkodásától. 1890-ben maga buzdította a lelkészeket arra, hogy lehetőleg mindent kövessenek el a társadalmi bajok enyhítése, orvoslása körül. Ezzel neki indította a lelkészeket a socialis küzdelmek harczerének és az lett az eredmény, hogy főleg az ifjabb generatio számos tagja,

heve által elragadtatva, inkább socialista agitátor, mint lelkész szerepébe öltözködött; akár csak nálunk, midőn a hazafias érzés politikai korifeussá és képviselővé teszi az elhagyott nyáj pásztorát. A túlságos socialis tevékenységet megsokalván, az egyházi főtanács 1895-ben egy másik, korlátoló rendeletet adott ki, a miért a mult nov. hó 23-án Berlinben egybegyült egyetemes zsinaton Stöcker, a keresztyén-socialismus főfő előharczosa, hevesen megtámadta a zsinat elnökét, dr. Barkhausen, igyekeztvén kimutatni az egyházi főtanácsnak a két rendelet különböző tartalmában mutatkozó következetlenségét. Dr. Barkhausen visszautasítja a vádat s egyben kijelenté, hogy az 1895-iki rendelet épen nem a lelkészek socialis tevékenysége ellen irányul, hanem néhány ifjú lelkésznek köztudomásra jutott visszaélése ellen, a mi miatt a főtanácsnak kötelességszerűleg kellett fellépnie, mert a lelkésznek első kötelessége lelkipásztori feladatának betöltése és csak másodsorban foglalkozhatik socialis tevékenységgel.

Mint hogy a theoria minden kérdésben irányozni akarja a gyakorlatot, nem hiányoznak olyanok sem, kik az elmélet vesszőparipájára ülve minden egyháztársadalmi tevékenységnek elvi ellenségei. A kik Ritschl felfogása szerint az egyházat mint institutiót túlbecsülik, abban a hiszembben vannak, hogy az ige szószéki hirdetése, a sakramentumok kiszolgáltatása, a gyülekezeti közösség elegendő és alkalmas az emberi nem boldogságát előmozdítani; azért mindenféle egyetemesdinek ellenségei és a belmissiót, mely specifikusan egyháztársadalmi tevékenység és a melynek segítségével küzdenek a különböző egyházi színezetű socialismusok a társadalmi bajok ellen és a socialdemokrata leküzdésén, — feleslegesnek tartják.

Az ily irányú támadások ellen az „evangéliumi socialis congressus” válaszmánya nem régiben egy nyilatkozatot adott közre, melyben álláspontjuk helyességét és eredményeit feltárni igyekeznek. Felsorolja a következő eredményeket: sikerült nekik e kérdésekben némileg új meggyőződéseket létrehozniok és pedig 1. hogy a prot. egyház csakis akkor lehet vezérlő szellemi hatalom, ha követői és szolgálói felkeresik és orvosolni igyekeznek az egyházi, társadalmi és erkölcsi bajokat 2. hogy a mai socialdemokratia nem kicsinylendő és megvetendő dolog, hanem súlyos gazdasági, társadalmi és egyházi bajoknak sajnálatos, de természetrendre szerint létrejött következménye; 3. hogy a bérmunkások helyzetének — a törvényes korlátok között — való emelésére irányuló törekvés ép oly jogosult és tiszteletreméltó, mint bármely hivatásbeliek hasonló törekvése; 4. hogy minden rendű, rangú s hivatású köröknek legfőbb

kötelességük a munkásosztály elidegenítése helyett, annak helyzete emelése által, a munkásokat a hazafias, törvényes és királyhoz hű álláspont talajára visszavezérelni. Egyúttal kifejezést adnak a congressus ama programjának, hogy socialis reformmunkájukban minden ellenáramlatok daczára továbbra is kitartanak és törvényes alapon, nemzeti irányban, a monarchikus államrend kötelekei között fogják keresztyén jellegű, a munkásosztály helyzetének javítására irányuló működésüket folytatni.

Az szabad egyházi socialis konferencia, mely inkább a birodalom nyugati felében talál hívekre, november hó 9—10-én tartotta üléseit Barmenben Stöcker, Weber és mások vezetésé alatt. Az első szónok Bodelschwingh volt, ki hosszabb beszédben óva intett a pessimismustól. Különösen hangsúlyozta, hogy a hithűség, az ő tapasztalatai szerint, folyton emelkedőben van az egyházban. „Mily ritka volt régen a hívő lelkipásztor és mennyire gyakori ma. A templomok, egyesületi házak, belmissiói intézetek, az utolsó huszonöt év alatt, gomba módra nőttek ki a földből. Természetesen még ma is erős harcban állunk, de semmit nem árt az egyháznak az, ha ellenségei által újabb és újabb buzgalomra ösztönöztetik. A boldogult Frommel mondá egykor: az egyház rendkívüli segítő nyert a socialdemokráciában, mely azt folyton tevékenységre és éberségre serkenti. Ezen harcban a legjobb és az egyetlen fegyver a hív bizonyágtevők által hirdetett ige. A hol ilyen nem található, szerezze meg a gyülekezet. Derék lelkipásztorokért kell könyörögni és a főiskolák számára, melyek a theologia kovácsműhelyei, derék professorokért . . . A prédikációk manapság inkább csak monologok, melyek elszállnak minden hatás nélkül a hallgatók feje felett. A kívül álló tömeget, mely nem megy többé a templomba, az által kell megnyerni, hogy saját hajlékaikban keressük fel őket. De hogy a socialdemokraták gyűléseibe elmenjünk — kedves atyámfia Stöcker — azt nem tartom helyesnek. A gyermekek útján lehet legkönnyebben a néphez jutni s ezért mindenütt gyermek-ápolodák és gyermekistentiszteletek rendezendők be“. A gyűlés tárgyai között ott volt Stöckernek, a porosz zsinathoz intézett és már említett interpellációjá is. A fő programpontot v. Oertzen Dietrich előadása képezte a következő tárgyról: „A protestantismus jelentősége az állam és ennek socialis feladataira nézve“; továbbá Stöcker következő értekezése: „Az egyházi és socialis tevékenység kölcsönhatása.“ Mindkét szónok hangot adott korábbi álláspontjának is, melyben kifejezésre juttatták ama nézetüket, hogy az egyház csak az állam-

tól elkülönülve végezheti és föltheti be kellőleg a maga feladatát. A konferencia öt különböző munkakörű bizottságot küldött ki, melyek közül a hitvallási, egyházbizottság és egyházpolitikai bizottságnak működési körébe az egyház szabadságának, függetlenségének, valamint az akadémiai tanszabadság tárgy szerű szabályozásának előmozdítása tüzetett ki.

Azonban bármilyenek legyenek is a socialis viszonyok Németországon, a mai államegyházi szervezet keretében nem fordulhat olyan dolog elő, mint legközelebb Schweitzban, hol Zürich egyik külvárosában, Auszerfihlben, egy socialdemokratát választottak lelkészszé. A dolog úgy lesz érthető, hogy Schweitzban minden 20-ik életévét betöltött, protestáns, megkeresztelt férfinak szavazati joga van minden korlátozás nélkül. — A „Züricher Freitagszeitung“ botránynak minősíti, hogy atheista elemek, kiknek egész éven át nem jut eszökbe az istenházát felkeresni, egy socialista agitátort tolnak fel a gyülekezet nyakára. „Ha ez az irány tovább fejlődik — mondja végül — államegyházunk romlása meg van pecsételve és minden egyházas és keresztyén érzelmű polgárnak a szabad egyházban való tömörülése csakis idő kérdése.“ A veszedelem már régebben is fenyegetett, úgy hogy a berni zsinat egyéb tárgyak mellett azzal a kérdéssel foglalkozott a mult novemberben, hogy ki bír az egyházban szavazati joggal. A kérdést actualissá az tette, hogy igen sok a végzett theologus, kiket nem tudnak elhelyezni, habár a zsinati tanács számos segédlelkészi állást szervezett is. Minthogy a lelkészi állások 6—6 évenként új választás alá jönnek, a lelkészválasztás az aspiránsok nagy száma miatt valósággal üzleti ügygyé váltott, a mikor az általános választási jognál fogva jogosult szavazók megvesztegetése napirenden van. A szavazatra jogosultságot tehát — tekintettel a városokban tapasztalható közönyösségre és az egyház iránti hidegségre — a keresztelésen kívül a confirmatiohoz kötötték. a mit a nagy tanács is helyben hagyott.

Poroszországban, hol a november 20-iki zsinat a lelkészi fizetéseknek kérdésével is foglalkozott, tekintettel a korteskedésre és jobb parochiák után való vadászásra, abban állapodott meg, hogy a 6677 lelkészi állásnak mintegy $\frac{3}{5}$ -éhez, 4040-hez egyenlő javadalmat kötött. Azonban már most is emelkednek jóshangok, hogy a czélt aligha érik el, mert még mindig van több mint 2600 olyan lelkészi állás, mely jobb levén az átlagnál, fokozott alkalmat fog nyújtani a zsirosabb parochiák elnyeréseért könyökkel is buzgólkodók üzleti szellemének érvényesülésére. Különben pedig a porosz lelkészi állások elég jól vannak dotálva, sőt az egyház már arra is

gondolhatott, hogy az egyház szolgálatában álló alsóbb rangú közegek hátrahagyott özvegyei s árvái támogatásban részesüljenek.

A protestantismus másik nagy ellensége, a római katholicismus, nem kevésbé fenyegető veszélyt rejt magában, mint a socialismus. A lélekkalászat, botrányok, népbolondítás, protestánsok gyalázása és elnyomása, már t. i. a hol lehet, napirinden vannak.

Bajor-pfalzban, a speyeri felsőbb leányiskolának egy kath. tanítónője, Full kisasszony, szinte mellékfoglalkozásképen űzi a proselyta szerzést. Egy speyeri prot. tanulóleányt ez év elején már rábírt volt arra, hogy hitétől elszakadjon és gyóntatója segélyével egy párisi kolostorba akarta elhelyezni, azonban a leány szülei még idejekorán neszét vevén a dolognak, gyermeküket kiszabadíthatták a lélekkufárok karmai közül. Nem sokkal később azonban egy Halle közelében lakó lelkésznek Speyerben időző leányával kötött ismerettséget Full kisasszony és a reggeli séták ürügye alatt misére járt vele és kath. vallásoktatásban részesítette. A leánynak aug. 13-án szüleivel együtt Schweitzba kellett volna utaznia és a leány Speyerből el is ment ugyan, de szülei gyermekek helyett egy levelet kaptak, melyben a leány katholizálását tudatja szüleivel. És ettől fogva a leánynak nyoma veszett. A szülék a kath. püspökhöz fordultak s ez az áttérés megtörténtét megerősíte ugyan, de a leány hollétéről nem tud, vagy nem akart hírt adni. Az eset, melyet a pfalzi „Kirchl. Korresp.“ közöl, melyért a felelősséget is elvállalja, nemcsak egyszerű lelkiismeretlen üzelem egy gyermekeleánnyal, hanem törvényszegés az áttérés formáságainak megsértése miatt és családi állás ellen elkövetett büntény, emberrablás. A lapok hírei szerint a közgazgatási hatóság a leányiskolát bezáratta s Full kisasszonyt állásáról lemondatta.

Bajorországban eféle dolog megtörténhetik, de talán még sem büntetlenül. A katholicismus vakbuzgósága aligha erősebb valahol, mint itt, hol — régibb hírünk szerint — az áttérő protestánst újra megkeresztelik. Az állam ugyan igyekeznék a felekezeten kívüliség látszatát megőrizni, azonban a paritást úgy értelmezik a felekezetek között, hogy a családos prot. lelkésznek épen annyi fizetést rendelnek, mint a garçon r. kath. plébánosnak, mert a paritás nem engedi, hogy az állam valamelyik felekezetnek kedvezzen. Természetesen az nem jó számításba, hogy a r. kath. lelkészek nagyobb perccenttel vannak alkalmazásban, sőt még arra sincs figyelemmel kellőleg a kormány, hogy a bajor parasztság körében

mutatkozó agrar-socialismusnak legfőbb oka a kath. egyháznak a népet kipumpoló könyör- és más adománygyűjtő-rendszere. Az „Augsb. Abdztg.“ szerint, a különben is szegény népet a catholicismus a végsőkig kiszipolyozza azon ürügy alatt, hogy lelkét biztosítja. A legszegényebb gyülekezetben is kell a plébánia templom mellett egy pompás kiállítású lourdesi kápolnát felépítenie. Arany és ezüstműví szövetek, pompás zászlók és egyéb egyházi szerek ezreket és ezreket nyelnek el. A kolostorok kolduló barátai egész éveken át szakadatlanul járnak-kelnek s minden elképzelhető adományt gyűjtenek telhetetlen papzsákjokba. Egyes francia és olasz bucsújáró helyekre több ezer frank vándorol ki évenként, a miknek fejében az adakozók holtuk napjáig befoglaltatnak a szent misébe. Személyenként az egész dolog csak 80 fillérbe kerül és ha az egész családra terjesztik ki, úgy még olcsóbb. Pogány gyermekek vásárlására, Jézus gyermeksege tiszteletére alakult egyesületek, az isteni Megváltó társasága, a római szent kollégium, a szent mise-szövetség stb. egyesületek roppant pénzt elnyelnek. Úgy látszik, mintha X. Leo s elődei kora tért volna vissza. 10 fillérért árulnak egy könyvecskét, mely megismereti azon eszközt, melynek segítségével szegény lelkeket a purgatoriumból kiszabadíthatni és általános szokás, hogy egy kisebb vagyont hátrahagyó halottért 2—300 misét mondassanak. Ide járul még az is, hogy a haldoklókat minden úton módon igyekeznek a papok reá venni a kegyes hagyományok tevésére és e tekintetben sokszor oly szemérmetlenül járnak el, hogy a világi hatóságok kénytelenek közbelépni.

Ily vakbuzgóságú nép között súlyos helyzete lehet a protestáns egyháznak. Azonban ez lankadatlan buzgalommal küzd nemcsak fenmaradása, hanem terjeszkedése mellett is. Igen jó példa reánk nézve a következő statisztikai kimutatás a vegyesházasságokról. Előzőleg azt kell megemlítenünk, hogy alig van róm. katolikus és evang. luth. egyházon kívül más vallásfelekezet és a prot. egyház 28 %-át bírja az összlakosságnak. A tiszta evang. házasságok száma 8623 és a vegyeseké 2642. A vegyes házasságok közül 1415 evangélikus szertartás szerint kötött meg és ezen házasságok közül 1394 esetben biztosított a gyermekek evang. vallásban való neveltetése. A többiek közül 25 esetben a gyermekek nemök szerint követik szüleik vallását és 1100 esetben a gyermekek kath. vallásban való nevelése kötött ki. A catholicismus tehát kétségkívül nagy hatalom, de hitbuzgó protestantismus mégis képes felette diadalmaskodni.

Pedig mily eszközökkel küzd az ultramontanismus a

népbolondítás terén! Ime egy elzász-lotharingiai példa. Albersweilerben, közel Saarburghoz, a fő-utca egyik szegeletén Úrnappkor oltárt emeltek. Az oltár háta megett egy kereszt van felállítva — úgy férfi magasságnyi. A kereszt lábánál egy zsámoly, melyre egy erőteljes 14 év körüli fiút állítottak s csupaszra vetkőztetve, mindössze egy úszónadrágnyi decoratióval felékesítetten, két karját a kereszt két szárához kötötték. A feszület aljánál két, hasonló korú leány térdelt, mély áhitatos imádkozásba mélyedést mutatva. A processió sorából kilépvén a lelkész, a feszület elé állott és egyházi szertartását a fentebbi szín mellett végezte a hívek épületére. Szer-tartás végeztével a fiú köteleit levágták és egy közeli házba vitték. Az ájtatos szertartás oly vonzó erőt gyakorolt, hogy következő vasárnap meg akarták az egészet ismételni, azonban a csendőrség elég durva volt a kegyelet ilyen formáját megakadályozni.

A napilapok valamelyikében láthattuk nem régebbe, hogy a katolicizmus terjeszkedése bámulatos eredményeket ér el a római „hivatalos“ kimutatások szerint és pedig — természetesen — a pogány missiónak sikeres működése következtében. Érdekes dolgot beszélt el egy afrikai német kereskedő e tárgyról és ez a siker kulcsát is kezünkbe adja. A baseli missióval az említett kereskedő sehogy sem tudott megférni és kijelenté, hogy ő és társai a missiót nem hajlandók támogatni, mivel a baseli missió a pálinkaárulás ellen foglal állást. Nekik pedig, mint kereskedőknek, földolog az üzlet és a pénz minden áron. Ezért szivesebben fognak kezét a katolikus missióval, bár ők maguk evangélikusok. Hogy miért? Hát a multkor — beszéli a kereskedő — egy falu a Njong folyó mellett unszolá őt, hogy ott fiók üzletet nyisson, a mire nem volt hajlandó, mivel azt hitte, hogy a baseli missió tart állomást abban a faluban és ki is jelenté „ha missió van a falutokban, nem kaptok tőlem üzletet. „Hiszen maga a missió árulja nekünk a rumot“ — volt a válasz. Tehát a r. kath. missió és a kereskedők egy czéllal dolgoznak, ha mást mondanak is. És így nyerhet a missió számos ezer lelkeket és a mellett tönkre tesz egész néptörzseket.

Es erre a hódításra nagyon is szüksége van a kath. egyháznak, hogy fogyatékoságait, melyek itt a vén Európában, a főfő r. kath. államokban oly szembetűnő, eltakargassa. Belgium után Franciaország a legkatolikusabb állam Közép-Európában, a mit ugyan a francziák vallásossága kevésbbé bizonyít, mintsem az, hogy 3247 apáca zárdát táplál s ezekben 905 különböző rendű s színezetű 58,836 apáca lakik.

E rengeteg számú zárdából 49-ben vannak betegápolók, 15-nek lakói folytatnak szemlélődő életet és körülbelül 2800-nak a lakói pedig a nevelés nemes munkáját végzik. Azonban sem az apácák sem a klerus buzgólkodása nem hoznak elő valami fényes sikert a nevelés terén. Mióta a felekezeti iskolák fennállanak, már közel 100 millió frankot áldoztak a katolikusok e célra, azonban daczára minden törekvésnek, legfeljebb 5% marad a tanulók közül hű a kapott képzéshez. A népnek nagy tömege csak „practisál“ a nélkül, hogy hinne. Pedig ha valamely népre, a francziára igen elferne egy kis vallás és jó erkölcs. A legerősebb alkoholtartalmú ital, az absinthból, maga Francziaország többet fogyaszt el, mint az egész világ. 1896-ban 170,000 Hlt. fogyasztott el és minden francziára fejenként 14 liter esik belőle, és a kép kiegészítésül szolgál az, hogy a tébolyodottak $\frac{1}{3}$ -ad része az alkoholismusnak áldozata.

Ily körülmények között valósággal nemzeti missiója van annak az alig 600,000 főnyi protestantismusnak, melyet pedig annyira üldöznek a katolikusok. Csak nem régiben is egy ultramontán lapot „Voix de Vérité“ czímmel indítottak meg melynek bevallott célja „a protestáns üzemek leálcázása“ Természetesen az újabb időben mutatkozó és pedig épen a klerusban fellépett irányzat, mely számos lelkészt a kath. egyházból kilépésre és a protestantismushoz való csatlakozásra készítetett, ezen jó urak szerint nem a catholicismus körtünete, hanem a protestantismus bűne. Pedig hát mindenesetre meg kellene magát figyelnie annak az egyháznak, melynek volt lelkészei közül csak a jelen semesterben is öt hallgat a párisi protestáns theológián, sőt kívülök ott van egy volt jezsuita is.

A mozgalom, úgy látszik, hogy elég széles körű. Bourrier abbé, egy egész kis társaságnak, volt kath. papoknak, támogatásával adja ki „Le Chrétien français“ című „bulletin“-jét, melynek bevallott célja, hogy a rokon gondolkozásúakat egy táborba toborozza össze. Bevezető soraiban a következőket mondja az említett lap októberben megjelent első száma: „Mi mindnyájan papok vagyunk: világi papok, szerzetesek, irgalmas barátok. Némelyünk már kilépett a római egyházból, némelyünk még annak fenhatósága alatt s kebelében él. Mi mindnyájan egyazon vallási reformot akarunk, a kath. egyház megifjodását, azt a keresztyénséget, melyet az apostolok hirdettek, kiket mi a Jézus beszédei egyedül hiteles magyarázóink tartunk. A pápaság előttünk pusztán emberi intézmény“. stb. . . Bourrier abbé egy hasonló szellemű levelet intézett érsekéhez is, azonban még ez ideig semmi bántalomban nem

részesült. Ellenben egyik elvtársát, Philippot abbét püspöke eltávolítá egyházától és ő most a párisi theologián hallgat. Számosan vannak rokongondolkozásúak, kik azonban maig megmaradhattak állásukban és a jövő titka, hogy mi lesz a sorsuk. Az ősz Chiniqui atya a reformmozgalmak hírére átjött Amerikából Franciaországba, hogy e bátor férfiakat tanácsában és támogatásában részesítse.

Kétségtelenül az idők jelét kell e jelenségekben szemlélnünk és bátorságot, lelkesedést meríthetnénk belőlük, hogy az evangéliumnak fegyvere a protestantismus minden ellenége ellen hathatós, csak arra vigyázzunk, hogy a só meg ne izetlenedjék, mert ha megizetlenedik, semmi egyébre nem való azután, hanem hogy kivessék és az emberek eltapodják. (Máté 5, 13.)

p—f.

IRODALMI SZEMLE.

a) Hazai irodalom.

Tájékoztató a külföldi egyetemeken magyarhoni protestáns ifjak számára tett alapítványi ösztöndíjakról. Az evang. egyházegyetem megbízásából összeállította *dr. Zsilinszky Mihály*. Budapest, 1897. kiadja az evang. egyházegyetem, 8° 124 lap ára 50 kr., kapható Bendl Henrik egyházi pénztárnoknál Budapesten (IV., Deák-tér 4.).

Negyedfélszáz esztendő óta járnak kivált a papi és tanári pályára lépő ifjaink ismereteik öregbitése végett hitfeleink áldozatkészségéből alapított ösztöndíjak segítségével a külföldi egyetemekre, de azért ezeknek az ösztöndíjaknak kimerítő összeírását, keletkezésök okmánszerű kimutatását és az ösztöndíjak jelen állapotrajzát mindezeideig sajnosan nélkülözte mind a protestáns egyház egyeteme, mind a külföldre törekvő tanuló ifjúság. Igaz ugyan, hogy ez ösztöndíjak összeírása végett 1870-ben báró Prónay Gábor, 1879-ben báró Radvánszky Antal, 1886-ban és 1888-ban b. Vay Miklós főfelügyelők és főgondnok útján tettek már kísérletet az illetékes egyházegyetemek, s e lépéseket néminemű siker koronázta is; de a prot. ifjak külföldi egyetemi ösztöndíj-alapítványainak első kimerítő és hiteles kimutatását, történetét és jelenrajzát csak most bírjuk *dr. Zsilinszky Mihály* államtitkár és egyházi felügyelő fent jelzett «Tájékoztató»-jában.

A Tájékoztatónak kettős értéke van. Egyfelől gyakorlatilag az a haszna, hogy maga a közegyház és a magasabb kiképeztetés végett külföldi egyetemekre menő s többnyire igen szegény ifjaink megtudhatják belőle, hogy hol és minő alapítványi ösztöndíjaink vannak s minő célra, minő feltételek mellett, kik nyerhetik el. Másfelől az az irodalmi becse van a Tájékoztatónak, hogy *Zsilinszky* a vallási és a külügyi miniszteriumok útján az alapítványokra vonatkozó okmányokat beszerezte, kinyomatta s hozzájuk az illető egyetemekre és az ösztöndíjak keletkezésére vonatkozó érdekes történeti

visszapillantást írt. Ennek megfelelőleg a tájékoztató két részből áll. Az első magában foglalja a történeti tájékoztatást és az ösztöndíjak jelenrajzát (1—44. lap); a második Okmánytár cím alatt, az alapítványra vonatkozó alapító levelek és az ösztöndíj-szabályzatok másolatát közli az eredeti nyelveken (45—124. l.).

A Tájékoztató főleg azon adatok közlésére szorítkozik, melyek a most is meglévő ösztöndíjakra és segélyezésekre vonatkoznak; de itt-ott megemlíti azokat is, a melyek egykor léteztek, de különböző okokból, legtöbbszörre a miatt, mert nem akadt rájuk pályázó, jobbára az újabb időben, megszűntek. Kutatásaiban kiterjeszkedik Ausztriára, Németországra, Svájcra, Angliára, Hollandiára és Franciaországra. Ezek egyetemlein jelenleg a következő ösztöndíjalapítványok vannak a magyar protestáns ifjak számára.

Ausztriában *Bécsben* a Metternich-alapította s gróf Thún Leo által 1851-ben tovább fejlesztett *prot. theologiai fakultáson* az «Universitäts-Verein für Convicte» nevű convictusban tíz szabad hely, egy kisebb (Kollár-féle) ösztöndíj s egy magyar irodalmi alapítvány van prot. theologus ifjak számára.

Németországon *Göttingá*-ban két magyar ösztöndíjalapítvány van, ú. m. a Burgstaller-féle és a hannoveri magyar ösztöndíj; annak 60 tallér, ennek mintegy 50 tallér az évi kamatja és magyar ev. theol. ifjak kaphatják. — *Greifswald*-ban a Szirmay-féle tekintélyes (mintegy 45—50 ezer márka) alapból három magyar prot. lelkészjelölt nyerhethet 600—600 márka ösztöndíjat. — *Halle-Wittenberg*-ben ma is fennállanak a Kassai-, Temlin-, Kubinyi-, és Poldt-féle alapítványok, melyek közül a három első egyesített. Az egyesített alapból, melynek jövedelme 800 talléron felül áll, évenként 100 tallérral 7—8 magyar prot. tanuló segélyeztetik, a Poldt-alap mintegy 300 tallér évi ösztöndíját magyar lutheránus lelkészjelöltek nyerhetik el. — *Heidelbergá*-ban nincs külön magyar ösztöndíj, de az általános rendeltetésű ösztöndíjából magyar prot. ifjaink is kaphatnak stipendiumot. — *Jenában* Károly Agost szászveimári nagy herczeg alapításából 12 magyarországi és erdélyi evang. ifjú számára van egyetemi «szabad asztal». — *Lipcseben* b. Gut Schmid és Balla alapításából két ösztöndíj-alapítvány van 120 és 216 márka jövedelemmel s ezenkívül a convictusban is két szabad hely. — *Marburg*-ban két 300—300 márkás ösztöndíj kapható ref. magyar lelkészjelöltek számára. — *Rostockban* két lutheránus theol. ifjú részére két ösztöndíj-alapítvány áll fenn, melynek 375—375 márka az évi jövedelme. — *Tübingában* négy magyarországi és erdélyi ifjú számára állami eredetű alapítvány van, melyből egyiknek 257 márka jut évenként.

Svájc egyetemlein kevesebb az ösztöndíj, mint vélné az ember. Magyar alapítvány voltaképp nincs is. De *Baselben* vannak oly ösz-

töndíjak és alumneumok, melyeket magyar ifjak is könnyű szerrel megkaphatnak. Ilyenféle beneficiumok tudunkkal *Zürichben* is vannak, de ezekről említés sincs téve a Tájékoztatóban. A Francia Svájc egyetemein sehol sincsenek magyar stipendiumok.

Angolországban, illetve Skóciában *Edinburg* «new college»-ben a «free church» egyes tagjai évről-évre 50 forinttal szoktak segélyezni rendszeren két magyar református lelkészjelöltet. A többi egyetemen és college-kben nincs magyar stipendium.

Hollandiában *Utrecht* egyetemén Bernhard, Everwyn és Alphen alapításaiból rendszeren három magyar ref. papjelölt kap egyenként 700—750 frt ösztöndíjat.

Íme, ezek a magyar prot. ifjak számára még most is meglévő ösztöndíj-alapok a különböző külföldi egyetemeken. Számuk kevesebb, mint hajdan volt, de most is elég tekintélyes arra, hogy segítségével a szegény sorsú prot. papi és tanári nemzedék a maga külföldi tanulmányát megkönnyebbítse. A könyv szerzője mind a közegyháznak, mind a tanuló ifjúságnak elismerésre méltó hasznos szolgálatot tett az ösztöndíj-alapítványok történetének és jelen rajzának megírásával s az alapító-levelek közrebocsátásával. A Tájékoztató könyvtáruházon nem kapható, de 50 krért megrendelhető Bendl Henrik egyházi pénztárnoknál (Budapest, IV. Deák-tér 4. sz.)

S—s.

Szenczi Molnár Albert (1574—1633). Írta dr. *Dézi Lajos*. Budapest, 1897., a Magyar történelmi társulat kiadása, M. Tört. Életrajzok XIII. évf. 4. és 5. füzet. Képekkel és műmellékletekkel. 243 lap, ára 3 f. 20 kr., megrendelhető Ráth Mór könyvkiadónál.

Azoknak a díszes kiállítású s nagy gonddal készített M. T. Életrajzoknak, melyeket a M. Tört. Társulat megbízásából Szilágyi Sándor szerkeszt, egyik igen becses s minket protestánsokat kétszeresen is érdeklő darabja a halhatatlan érdemű zsolttár-fordítónak és biblia-revizornak, Szenczi Molnár Albertnek dr. Dézi Lajos fiatal történettudósunk tollából minap megjelent életrajza. A mit az irodalom- és az egyháztörténet régóta sajnosan nélkülözött, Szenczi Molnár Albertnek eredeti forrásokból merített s a modern történetírás minden eszközét gondosan értékesítő, kimerítő életrajzát ebben a munkában bírjuk először. Az eddigi rövidletekkel és vázlatokkal szemben dr. Dézi magának Molnárnak naplóját, leveleit és más irományait használta fel, mely nevezetes irodalmi hagyatékot most rendeztetni sajtó alá a M. T. Akadémia.

Szenczi Molnár Albert egyike a XVII-ik század legérdekesebb s talán leghasznosabb irodalmi és egyházi alakjainak. Dézi ezt a küzdelmes, tevékeny és érdemekben gazdag életet a XVII. század

ismeretes vándortudósainak az alakjaihoz hasonlítja, kik olthatatlan tudományszomj által lelkesítve, rendkívüli irodalmi tevékenységet fejtettek ki s bámulatos sokoldalúságra tettek szert. Ám azért az Opitz Mártonhoz és Comenius A. Jánoshoz hasonlító Szeneci Molnár Albertben a sok hozzájuk való hasonlatosság mellett két oly kiváló egyéni vonás van, mely a mi Molnárunkat ha tehetség dolgában nem is, de erkölcsi egyéniségében jóval fölébe emeli a XVII. század ama vándor tudósainak. Molnár mint nevelő, nyomdai corrector, könyvkiadó, kántor, rektor, lelkész és író egész életében a legszorosabban összekapcsolta a nemzeti érdeket a tudományos érdekekkel s egész működése a *nemzeti* irodalom és tudományosság emelésére irányult. Ez a nemzeti eszme a Molnár életének és működésének legjellemzőbb vonása, mit dr. Dézsi is egész nyomatékkal kiemel. Másik sajátos vonása Molnárnak, mi által ismét magasan kiemelkedik a külföldi vándor tudósok közül, az a nemes idealismus, mely egész életfolyásán átvonul. Míg a vándor tudósok némelyike, mint a renaissance-kori Erasmus, vagy a fentebb említett Opitz Márton, a tudományos érdemeik iránt tapasztalt elismerést és pártfogást a maga anyagi előnyére használja föl, addig Molnár a kora fejedeleinél és tudósainál kivívott magas összeköttetést és barátságot mindig a magyar nemzeti irodalom emelésére értékesíti; maga pedig egész életében szegénységgel küzd, az oppenheimi rektorságnál soha sem viszi magasabbra s végül is nyomorban hal meg.

Életének viszontagságos pályája a nemzeti irodalomért való önzetlen munkásságban folyt le. E göröngyös pályának érdekes vándora, mondja találóan dr. Dézsi, keveset ismert abból, a mit az élet örömeinek nevezünk. Mint a mondabeli bolygó zsidót a reá nehedező átok, úgy zaklatta őt folyton az a tudat, hogy még nem szolgált eleget hazájának. Mint bolygó fény hol itt, hol ott tünt föl előtte csalogatóan a közjó ideálja, s ő lázas sietséggel futott utána, futás közben nem törődve bajjal, szenvedéssel, nem életével, nem családjával. Ez az önfeláldozó tettvágy, ez a hazájának való használás óhaja ösztönzi lázas tevékenységre s ez a nemes vágy tartja fenn lelkét hányatott élete legsúlyosab körülményei között. Gyermekeifjan, már 15 éves korában, ezért hagyja el hazáját; ezért tanul, képi magát óriási nélkülözések között és vasszorgalommal Wittenbergben, Strassburgban, Heidelbergben, Marburgban, közben több ízben házi nevelőséget folytatva az önfentartásért; ezért utazza be Svájcot, Olaszországot s egész Németországot; ezért vállal sokszor az ő tehetségéhez és tanultságához nem méltó állásokat Frankfurtban, Altdorfban, Nürnbergben, Oppenheimban; ezért nem tud megtelepedni hazájában, hol az akkori háborus világban nem folytathatja kedves irodalmi tevékenységét; ezért utazik, izgat, gyűjt pénzt és szerez fejedelmi pártfogókat hazájában és külföldön; s ezért levelez

és érintkezik európai hírvű tudósokkal. Az volt a több ízben kifejezett meggyőződése, hogy nagyobb művei közül csak egynek a kiadásával is nagyobb szolgálatot tesz hazájának, mint ha sok éveken át bárhol személyesen tanította volna az ifjúságot vagy a gyülekezetet.

Ebben Molnárnak igazat adtak mind a kortársai, mind az utókor. Nemes és hasznos törekvése és érdemei bámulatra és dicséretre ragadták legkiválóbb kortársait itthon és a külföldön. I. Rákóczy György és Bethlen Gábor, Mórícz hesseni fejedelem, Rudolf császár és V. Frigyes cseh király egyaránt pártfogói. Barátságot köt több európai hírvű tudóssal, köztük Keplerrel és Opitzczal; még vallási ellenfele, Pázmány Péter is, dicsérettel emlékezett meg Molnár munkásságáról. Halála után Opitz azt a nyilatkozatot teszi róla, hogy hazája többet köszön neki, mint bárki másnak, a ki kortársai közül a tudomány művelésével foglalkozott. S valóban mind a *Zsoltárok* hatalmas költői fordításával, mind a *Latin-görög-magyar szótár* készítésével, mind a magyar *Biblia* javított és kisebb alakú kiadásával, mind a Kálvin *Institutio*-jának s több más terék munkáinak a lefordításával, mind végre a Mórícz hesseni tartomány gróf számára írt *Magyar-Nyelvtan*-nal maradandó érdemeket szerzett a magyar nemzeti és egyházi irodalom terén. Protestáns egyháztörténetünk és irodalmunk mezején pedig korának legkimagaslóbb alakja. Helyesen emeli ki dr. Dézsi, hogy «hitsorsosai között senki sem volt, a ki tudományos képzettség, látkör, ismeret és tapasztalat tekintetében vele versenyezhetett volna. Összes kortársai közül is csak az egy Pázmány hasonlítható vele össze. Molnár kisebb nála eredetiség, de felér vele, sőt talán meg is haladja őt hatás és sokoldalúság dolgában.» Mert Molnár hatása a tanügy, az egyházi irodalom, a nyelvészet és költészet terén egyaránt korszakalkotó. Az ő tudásának és buzgalmának köszöni irodalmunk az első szótárt, az első nagyobb és tudományos nyelvtant, a javított biblia-fordítást, s a vallásos költészetnek remek alkotásait a zsoltárokból, melyeket kálvinista templomainkban maig énekelnek s «a melyeknek gazdag változatosságú formái alapjává lettek a magyar verselés további fejlődésének». Ő ültette át Kálvin fő munkáját, de a genfi mester szenvedélyes tüze hiányzott belőle. Korának keserű, életre-halálra, menő harcrai között egyházának erős és szenvedélyes katonágra lett volna szüksége, de ő tudós és költő maradt, hazájában soha sem találta nyugtát, sőt kenyerét is alig. S életének is ez a tragikum.

Szeneci Molnár Albertnek, ennek a valódi tudós- és poéta-temperamentumnak viszontagságos életét dr. Dézsi műve lépésről-lépésre kisérve, híven követi, kimerítően ecseteli és rokonszenvesen rajzolja meg. S a főalakot sikerülten állítja be kora siralmas egyházi és irodalmi viszonyai közé, melyek háttéréből magasztosan domborodik ki a szegény sorsüldözött magyar író szenvedő, küzdő,

de az utókor öntudatában megdicsőült alakja. Az élénk és korhí jellemzéseket szépen illusztrálják a számos (összes 37) szövegképek és műmellékletek, mely utóbbiak Molnár arcképét, marburgi egyetemi beiratkozást tanúsító bizonyítványát, Remhez küldött levelét, Kálvin Intitutiójának czimlapját tünteti föl. A könyv kiállítása, mint a M. T. Életrajzok többi kötetei, nagyon szép. A becses életrajzot melegen ajánljuk olvasóink pártoló figyelmébe.

Sz. F.

Egyházi beszédek. Írta *Gulyás Benő* mezőcsáthi ev. ref. lelkész. *III. kötet. Ára 2 kor. 80 fill.* A szerző tulajdona 1897. 160 oldal.

A termékeny írónak immár harmadik kötete ez. Tartalmaz 22 beszédet, melyeknek nagy része (15) alkalmi, kisebb fele (7) pedig közönséges. A kötetnek sok erénye, de sok hibája is van. Írója sokkal nagyobb rhetor mint exegeta, úgy hogy beszédeinek felénél nem helyes a textus magyarázat, pedig ennek hiányában semmiféle szónoki tudomány pótolni nem képes.

Nagy hibája ez az exegetikai lanyhaság- a mi egyházi beszéd, irodalmunknak, s azért kell (sajnáljuk, hogy épen szerzőnek köteténél) ostromolnunk. Mert ha a beszéd, nem az örök forrásból indul ki, nem ama kösziklára veti fundamentumát, a mely egyedül vetetett, t. i. a Krisztusra, akkor az a beszéd lehet igen szép szónoki mű, igen ügyes pour-parler, de egyházi beszéd nem.

A tér szűke nem engedi e helyen, hogy a hibás beszédek mindegyikéről részletesen szóljunk, csak utalunk a többek között az I., VIII., X., XII., XIX és XX-ik beszédeire, melyekben a textus gondolata végképen nem egyezik meg a beszéd fő gondolatával.

Az Evangélium mindeneket átható ereje hiányzik azután a beszédek legnagyobb részéből ezen a réven, pedig erre volna nagy szükségünk, mert ugyan mit használ nekünk a legszebb szónoki constructio, a lehető leggazdagabb szónoki figurák változatossága, ha nincs bennök rész abból az erőből, mely éltet és megelevenít. Bámuljunk az ilyen beszédek szerkezetét, ügyes összeállítását, de hatásukat nem érezzük.

Bizonyoság rá szerző kötete, melynek minden darabja egyforma szónoki jártassággal s mondjuk ki mindjárt, perfektséggel van megírva, s mégis milyen óriási különbség van hatásra nézve a fentebb említett és a III., VI., XI., XIII., XIV., XV. számú helyes írásmagyarázaton épült egyházi beszédek között.

Szerző egyebekben minden beszédében a formában kiválóan járatos, nagy gyakorlatosságú szónokként lép fel. Irálya folyó sima, itt-ott szinte költői lendületű, bibliai idézetekkel gazdagon ékített, de a melyek nem mindig tudják feledtetni a textushoz való hűtlenség okozta

ürességet. Beszédeinek szerkezete ügyes, de néha épen ez az ügyesség válik kárára, mikor miatta hátat fordít a biblia egyszerű eszmenetének. Alkalmi beszédei közül igazán szépek a bűnbánatiak és a második karácsonyi beszéde.

A kötet kiállítása csinos, nyomása szép, ára mérsékelt, a kik a szónoki formáknak kedvelői, azok szerző művének megszerzésében hasznos tanulmány tárgyat találnak. G. A.

Idvesség útja. Szószéken tartatott beszédek. Írta *ifj. Csire István ev. ref. lelkész.* Szerző tulajdona. Ára 1 frt 20 kr. I. kötet. Csurgó, 1897. A szerző előszavával.

A kötet a szószéken tartott húsz beszédet tartalmaz. Kettő alkalmi, a többi közönséges. Voltaképen egyházi beszéd csak egy van benne, a VII-ik számú. Az I., III., V., VIII-ik számúak pedig biblia-magyarázatok. A többiek rövid elmefutások a Biblia egy és más helye fölött rövid reflexiókkal. A mint szerző előszavában mondja, nagy igényekkel nem lép föl, csak munkálkodni akar ő is, *mig nappal vagyok*, és a czélját el is érte, mert munkálkodott. Beszédei sem lépnek fel nagy igényekkel, a mint föntebb említettem, csak egy a rendszeres beszéd köztük, alig négy a biblia-magyarázat, a többi pedig rövidke elmélkedés. De a maguk igénytelen voltában kedves szép dolgok. Írójuk járatos a Bibliában és a biblia tudományokban, mély kedélyű lélek, ki szeretete megleget meg tudja éreztetni mindenütt. Tárgyait szereti s ez a szeretet teszi vonzóvá munkáját. Stílusa könnyű, színes, okoskodása világos, egyszerű, igyekszik közel maradni az Írás átlátszó-ságához, reflexiói igazak s látszik róluk, hogy az író beleélte magát a Bibliába, megértette annak lelkét, csak az a kár, hogy a maga ezirányú hangulatát nagyobb erővel nem igyekszik átvinni hallgatói lelkébe. Legtöbbször meglegszik a textus hatásának constatalásával a nélkül, hogy azt a szónoki megindítás minden fegyverével hallgatói lelkébe átvinni igyekeznék. Ezért nem tarthatnak dolgozatai túlnyomó részben a beszéd címre számot. Még csak azt említjük meg, hogy néhol latitudinariizmusa elragadja nemcsak a helvética confessio, de a biblia határain túl is, mikor pl. a XII-ik beszédjében azt mondja: *«minden vallásfelekezet értelme és útja lehet igaz és idvességre vezérlő, hogy melyiké inkább az — nem tudhatjuk»*, no talán az Assasinoké mégsem az, meg írva is nagyon *«nincs több közbenjáró Isten és emberek között, csak az ember Jézus»*.

A kötet mint zsenge termék csinos, majdnem pazar kiállítású, szép nyomással készült, a mire úgylátszik, szerző külön súlyt is fektetett. Mint olvasmányt szép és kedves irányánál fogva bárkinek is a legjobban — de a szószékre — nem igen ajánlhatjuk.

G. A.

Egyházi beszédek. Írta *Barla Szabó Károly* alsó-segedsi lelkész. Budapest, Hornyánszky Viktor könyvnyomdája 1897. Ára 1 frt 20 kr.

Minden prédikáció annyit ér, a mennyit épít. Ezen igazság szerint kell megítélnünk azon beszédeket, melyek azon czállal iratnak, hogy mint «Isten beszédei» a templomokban hirdettessenek. Míg az emberi tudomány hirdetésére nagyon sok mód és alkalom van, az isteni tudomány terjesztésére a templom tartatott fenn, a mit annyira megszoktak és tudnak már egyszerű hallgatóink is, hogy az isteni beszéddel, a bibliával ellenkező beszédeket nem is fogadnák szivesen, nem is tartanák a templomban megengedhetőknak. És ez nagyon jól is van így. A templomot tartjuk tisztán az Isten igével, az legyen azon eszközünk, a melylyel az érület nemesítésére, s az akarat elhatározására befolyást kívánunk gyakorolni. A mely beszédek nem egyeznek meg a bibliával, a melyekben nem az isteni, hanem az emberi gondolatok akarnak irányt mutatni a cselekvésre, azok lehetnek szépek, de nem a templomba valók. A mely pap a templomi szószékről nem az Isten beszédét magyarázza, hanem világi tudományt hirdet: az lehet kitünő szónok, képzett tudományos pap, de nem lesz lelkésze, lelki gondozója és ápolója az ő híveinek.

Annál nagyobb az örömem, ha néha-néha biblikus beszédeket hallok, vagy olvasok, a melyekből a bibliai melegség sugárzik, a melyeknek hangja alázatos, szavai szelfdek, szeretetteljesek, s a melyek csak azon czélt tűzik ki, hogy másoknak örömet szerezve, azoknak lelki megnyugtatóására és vigasztalására szolgáljanak.

Ilyenforma a Barla Szabó Károly könyve, mely 20, leginkább közönséges s pár alkalmi beszédet tartalmaz. Ő nem önmagát, hanem a bibliát magyarázza, nem önmagát, hanem az Isten igéjét hirdeti; beszédei mind textusszerűek, még a jelentéktelennek látszó textusra is rak tartalmat s a tartalomba önt lelket és pedig olyan lelket, a mely nem öl, hanem frissít, elevenít és kibékít.

A bűjtölésről (III. sz.), az ételekben és italokban való bűjtölésről azt mondja Jézussal: az ilyen bűjtnek minden jutalma abban áll, hogy látták az emberek. Hanem mikor a bűnösnek szívéét égeti a vád, nem hagyja nyugodni, elzavarja álmát, elveszi étvágyát, nyugalmát; mikor a bűnnek keserűsége undorodást kelt minden iránt, a mi az előtt édesgette, csábította: akkor bűjtől a bűnös. De azt a bűjtöt nem mutogatja, nem viszi emberek elé. Nem látja azt más, mint az Isten.

Az ilyen bűjt már megutáltatja a bűnösset azt a bűnt, a mi neki annyi fájdalmat okozott, Istenhez fordítja tekintetét, ki egyedül segíthet rajta. És az Isten, a ki mindeneket tud, ki reá néz titkon, látja gyötrődését, látja, hogy őszintén bánja és szeretné jóvá

tenni elkövetett vétkeit, megfizet neki nyilván. Bizodalmat önt szívébe, biztatja Jézus érdemével s a bűnös bátorságot merít magának fölkelni a lelki fájdalom beteggyéből, s új életet, jobb életet folytatni. Lelkében az igaz fájdalom, az igaz bűjt kiégette a bűnös hajlamok csiráit s előkészítette a jobb, nemesebb érzelmek számára. Minél őszintébb volt fájdalma, annál jobban megtisztult szíve, annál gyorsabban nőnek benne a jónak magvai, annál gyorsabban borítják be, temetik el az ott élt vétkeknek nyomait; minél tovább halad a jó úton, annál távolabb marad tőle bűneinek kínzó emlékezte. Ilyen az igaz keresztyén bűjtje.

Nehéz, gyötrő fájdalom, mely elveszi az élet édességét, melyet csak az Isten szeme lát, de az aztán igazán tisztán lát — és ha igaz volt a bűjt megfizet érte nyilván, megküldi áldását: a feledést, a bocsánat édes reménységét.

Ilyen a bűnbánó, a bocsánatot kereső, az Istennel kibékülni vágyakozó ember lelkiállapota, ilyen az ő lelki bűjtje, melyet nem az embereknek, hanem a szíveket és veséket vizsgáló és ismerő Istennek mutat be.

Templomavatási beszédében (XVI.) is ez a lélek szól hozzánk, mely a templomból kizárja az irigységet, gyűlöletet, vagyon- s dicsőségvágyat.

A világi tudományoknak más iskoláik vannak; a vagyont, dicsőséget más házakban, más mezőkön keressétek; irigységeknek, gyűlölségeknek itt nem találtok tárgyat.

Ti jőjjetek ide, kik a földi jókban megelégedést nem találva vagy az élet terhei alatt elfáradva, szívetekben megsebezve, lelki béke után óhajtoztok. Ti meg fogjátok hallani az Úr szavát: békeség veletek. Ha megverettetik a te néped nemzeted ellenségeitől és könyek folynak a hazában szerteszét, a honfi bánat könyei: jőjjetek ide, boruljatok le a minden nemzetek Istene előtt, kérjétek, hogy szárítsa fel a könyek tengerét.

Ha gyermekekkel áld meg Isten, kik mint viruló olajvesszők ékesítik családi koszorútokat, hozzátok őket ide az Úr elé és szenteljétek neki a keresztség vize által.

Ha társat talál az ifjú, kit életéhez óhajt csatolni, itt tegye le a szent fogadást az Úr szemei előtt. Ő lát a szívek fenekére, ő látja ott a hazugságot. Ő előtte hazudjatok, hogy a szerint büntetessen; ő előtte valljátok az igaz hűséget, hogy a szerint áldhasson meg.

Szépen jellemzi Nábált s feleségét Abigailt, továbbá Semeit és Dávidot, a kiknek képeiben a bünt és erényt, az elbizakodottságot és alázatosságot festi, a mint a biblia őket ismerteti.

Remek festés az Őszszel (XVIII.) című beszéde, melyben az

Isten jelenlétét, hatalmát mutatja be a szél zúgásában s a tova szálló felhőkben.

A hely szüke nem engedi, hogy több részletet idézzek, de e néhány részletből is megismerheti az olvasó, hogy Barla Szabó könyve igazán templomba való beszédeket tartalmaz. Nemcsak a bibliát ismerő és értő elme, nemcsak a biblia lelkétől áthatott lélek szól hozzánk e beszédekben, hanem a népek történetének s a régiségtannak is alapos ismerője, a ki a textushoz szükséges ismereteket a vallás-erkölcsi tartalommal szépen rakja össze, hogy élő, eleven alakban, helyesen magyarázva és építőleg alkalmazva álljon előttünk az Isten igéje.

Azzal a kívánsággal zárom ismertetésemet: adjon Isten szerzőnek erőt, hogy minél több ily hasznos munkával gyarapítsa egyházi irodalmunkat.

Keresztesi Samu.

A görög gondolkodás kezdetei Tahalestől Sokratesig.

Az összes töredékek fordításával írta *dr. Sebestyén* Károly. Filozófiai Írók Tára XIX. kötet. Szerkesztik *Alexander* Bernát és *Bánóczy* József. A. M. T. Akadémia támogatásával kiadja a Franklin-Társulat. Budapest, 1898. 233 lap, ára 1 forint 50 kr.

Az ó-görög vagy Sokrates-előtti philosophia sikerült monografiája ez a könyv, melynek megbízhatóságát növeli szerkezetének sajátos módja. Minden bölcsészeti iskola kritikai ismertetése után ugyanis nyomban következik az ismertetett írók irodalmi töredékeinek magyar fordítása; az egész könyv elébe meg a hét fejezetben tárgyalt gondolkozási irányokhoz külön-külön bevezető tanulmányokat bocsát elő a szakavatott szerző. Ez a könyv nagyon helyes tárgyalási módszere.

A mű célját szerzője ekként fejezi ki: Képét fogjuk nyújtani a Sokrates-előtti görög gondolkodásnak a megbízható és hitelesekül elismert töredékek alapján. Összefüggésben feltüntetjük e töredékekben megnyilatkozó gondolkodást, mert esakis az összefüggés magyarázhatja meg a homályosabb helyeket és szabja meg értékét az egész rendszernek.

Magát a görög bölcsészetet szerző Zeller nyomán tisztán a görög szellem eredeti alkotásának tartja és határozottan állást foglal a régi alexandriai írótól eredt amaz állítás ellen, hogy a görög bölcsészet mindenestől Kelet terméke és későbbi idegen jövevény Hellaszban. Azokkal tart, a kik kimutathatónak tartják azt a folytonosságot, a melylyel a görög hitélet, az ethikai szemlélődés s a politikai viszonyok megteremtették az egymásból fejlődő, egymást követő, egymást szülő philosophiai rendszereket. A görög bölcséletet

az a hatalmas görög genius alkotta, mely «megteremti költészettől és bájtól sugárzó vallási életét, megeleveníti isteneit, halandóvá tévén őket és örök életet ad halandó hőseinek, megénekelvén őket».

A görög bölcsészet, miként az egész görög kultúra, az ión gyarmatok főhelyén, Miletosban Thalasszel kezdődik. Ez a philosophia még nem metaphysika a szó valódi értelmében, nem is igazi természettudomány, hanem metaphysikából és physikából kevert hylosoismus. Ennek az ó-ión iskolának három főalakja: Thales, Anaximandros és Anaximenes. Iskolájok első érdeme, hogy egységet, rendszert hoz az ismeretekbe; másikk, hogy speculatio útján oly gondolatokat pendítenek meg, melyeket később a módszeres természettudomány nagy vívmányok gyanánt fogad el, mint pl. a testek háromféle halmaz állapota, a föld gömb alakja, az égi testek kialakulása stb.

Az ó-ión természetbölcséletet a Herakleitosé váltja föl. Jelentősége abban áll, hogy «a természeti és szellemi világ között kapcsolatot létesített; elválhatatlan egységgé kötötte a két külön világ szemléletét». Tűz az alkotója és halála mindeneknek a fizikai és az erkölcsi világban is.

Ezután a rejtelmes Pythagorasra és követőire tér át szerzőnk. Igazi mystikus bölcsészet, melyről csak az bizonyos, hogy hívei nagy matematikusok, hogy a világrendet számokban fejezik ki s hogy míg a matematikát hatalmasan előre viszik, addig a számuknak az erkölcsi világra alkalmazásával üres szófeccsérlésbe és szórszálhasogatásba tévednek.

Egészen új világ az eleaibölcselők (Xenophanes, Parmenides, Zeno, Melissos) eszmevilága. Ezek főérdeme: a kritikai szellem fölbresztése. Először az isten-világ tarka látszatára emeltek kezét; majd az érzéki világ mulandóságára vetik rá magokat; de kritikájok, mely megteremti a dialektikát, végre sophistikában vész el.

Anaxagoras értelem-elméletével Attika klasszikus földére költözködik a bölcsélet. Alapelve, hogy minden természeti tünemény mozgáson nyugszik s az összes mozgásokat az értelem (νοῦς) igazgatja. Mens agitatomem.

Nevezetes természet-bölcsész volt Empedokles. Ő az elem fogalmának a megalapítója s nála jelennek meg először külön fogalmakként az erő és az anyag.

Legnagyobb sikert azonban az atomista iskola ért el s ennek nagy mestere, Demokritos. Ennek az iskolának köszöni a tudomány a testek áthatatlanságáról, háromféle halmaz állapotról, az anyag elveszhetetlenségéről stb. szóló tanokat.

Az ó-görög bölcselők sorát a sophisták zárják be, kik már nem fizikusok, mint az összes eddigi bölcselők, hanem inkább dialektikusok: a tetszetős bizonyítások, az erőszakos szófacsarás és a

szellemes szójáték mesterei. Többnyire felületes, üres elmék; de akadnak közöttük nemesebb alakok is, mint Prodikos, Hippias, Protagoras, Gorgias.

Ez a Sebestyén könyvének tartalma, rövid vázlatban. Derék könyv, alkalmas vezérfonal az ó-görög bölcsészet homályos, de rendkívül érdekes korszakának megismerésére. A philosophusok és rendszereik ismertetésében megbízható, mert eredeti töredékeiből dolgozik s a legkitünőbb kommentátorokat követi, kiknek nagyszámú műveit jól ismeri. Ez a könyv egyik jó oldala. Másik a töredékeknek kritikai összeválasztása és szép magyar fordítása. A mű a bölcsészet kedvelőinek megbecsülhetetlen segédkönyv, melynek gondos megírása dicséretére válik az érdeemes szerzőnek.

V. F.

Örökéletre vezérlő Keskeny-út, melyet az ember elméjébe ütköző tévelygő gondolatoknak akadályából, háborgó elmélkedéseknek köveiből és sokféle kételkedéseknek szövevényeiből irogatott *Pápai Páriz Imre*; az üdvösségüket kereső hívek lelki épülésére 8-ik kiadásban átdolgozta *Tóth Sándor*, kiadta Véver Oszkár. Békés, 1898. kis 8-adrét, 281 lap, ára füzve 70 kr., kötve 1 frt.

Református egyházunk régi áhitatossági irodalmának egyik érdemes darabja ez a Keskeny-út, azaz «olyan ösvény, mely az embert a sokféle kételkedések, tévelygő gondolatok és háborgó elmélkedések szövevényeiből kivezeti». Érdekes jele az időnek, hogy a jóra való hiterősítő munka némi stylaris átdolgozással újabb kiadást ért; s még érdekesebb az, hogy az új kiadást könyvkiadó rendezte, a miből a könyv kelendőségére lehet következtetni.

A könyv szerzője, Pápai Páriz Imre ref. lelkész és vallásos író, a híres Párizpápai Ferencz szótárírónak édes atyja, 1616-ban Pápán született, előbb a deési, majd a gyulafehérvári egyház lelkipásztora s II. Rákóczy György udvari papja volt. Mély vallásosságú ember, képzett theologus s gyakorlott vallásos író volt, kinek a XVII. század közepén írt «Keskeny-út» című hitszilárdító munkája, a jelen átdolgozást is számítva, eddig nyolcz kiadást ért. Meghalt 1666-ban.

A «Keskeny-út» célját az első kiadás alkalmával a szerző ekként körvonalozta: «Az Isten kegyelme munkáinak és a Lélek járásainak nem tudása, a bennünk levő erőtlenségnek nem erőtlen, hanem gyakorta erős felfordulása miatt még az újjászülettek is sok dolgokban megütköznek és sok akadályokat találnak, melyek a lelkek csendességében és kegyességünk tisztéinek egyenes folytatásában kárt is tesznek. E kis könyv az afféle akadályok töviseitől az idvességnek egyenes útját tisztogatja, az ő idvességeket munkálkodó híveknek nagy hasznokra».

E cél érdekében a Keskeny-út szerzője az evangéliumi keresztyén vallási és erkölcsi igazságok egész rendszerén végig vezet, kioktatja és erősíteni igyekszik olvasóit. A Keskeny-út, tartalmát tekintve, valóságos népszerű Hit- és Erkölcsstan, mely a hitoktatás és hitépités kettős czáljának szolgál. Formáját, szerkezetét véve pedig kiszélesített katekizmus, mely kérdések és feleletek alakjában tárgyalja a keresztyén hit- és erkölcsi élet fontosabb igazságait.

A könyv szelleme, iránya bibliás és református. Szerzője hívő keresztyén ember és hangulatos író. Hisz az evangéliumi kijelentésben, a Szentírók és a Szentírás inspirációjában; hisz az Atya teremtő hatalmában, gondviselő jóságában, bűnbocsátó kegyelmében; vallja a Krisztus megváltó és közbenjáró isten-emberi fenségét; tanítja a Szentlélek ujjászülő, megigazító és megszentelő isteni erejét; hiszi, hogy az Evangélium Istennek hatalma minden hívő üdvösségére stb. És tanítja mindezeket nem elvont dogmatikus formában s nem is száraz okoskodásokban, hanem erőteljes biblicus nyelven, példákkal és hasonlatokkal fűszerezett modorban. A Szentírásról szóló részben pl. ezt a szép helyet olvassuk: *K.* Mitől van az, hogy a Szentírás némely embernek üdvösségére szolgál, másik előtt pedig csak bolondságnak látszik? *F.* Nem a Szentírás ennek az oka, hanem az emberek különféle lelki természetete.

A ki átolvassa, meggyőződhetik róla, hogy a Keskeny-út észjárása, modora, nyelvezete népszerű és magyaros, s e jó tulajdonságai miatt ma is kedves és kelendő lesz értelmes népünknel, csak meg kell vele ismertetni. A gyakorló lelkész tapasztalásból tudhatja, hogy a jó vallásos könyvek papnak, hitoktatónak és tanítónak megbecsülhetetlen segédeszközök a serdültek és felnőttek vallás-erkölcsi irányzásában, gondozásában.

Pápai Páriz, vagy ismertebb néven Párizpápai Imre Keskeny-útját Tóth Sándor dolgozta át. Az átdolgozás azonban inkább csak nyelvi és írályi; a tartalmat csupán csak a III-ik részben (A világ igazgatásáról) érinti, a mennyiben ennek természettudományi elemeit a mai tudományos felfogáshoz idomítja. Az áldozás az eredetit sem meg nem csonkította, sem beosztását, gondolatmenetét és hitelvi álláspontját meg nem változtatta. Maga az írály-revizió sem valami gyökeres, mert a nyelvezet ódonszerűsége mindenütt megérzik a közel harmadfél-százéves munkán.

A református keresztyén nép oktatásra és a vallásos buzgóság fokozására alkalmas könyvet melegen ajánljuk népünk jóakaróinak pártoló figyelmébe. Minél inkább növekedik egyes vidékeken a vallástól való elidegenedés, annál inkább terjesztenünk kell a még nem inficiált helyeken a jó keresztyén vallásos iratokat. *Sz. F.*

b) Külföldi irodalom.

Tiele: **Inleiding tot de Godsdienstwetenschap.** Bevezetés a vallás tudományba. Gifford-felolvasások az edinburgi egyetemen 1896. nov.—decz. havában. Holland kiadás, Amsterdam, 1897. van Kampen en Zoon, VII. + 273. lap, 8°, ára 2 forint 75 krajczár.

Az angol egyetemeken van egy néhány nagy alapítvány, melyeknek az a rendeltetésök, hogy kamatjaikból a külön meghívott tudósok tudományszakjokból az egyetem tanítói és tanulói, valamint az érdeklődő művelt közönség előtt cyclusos előadásokat tartsanak. A vallástudomány terén pl. híresekké váltak az oxfordi Gibbert és az edinburgi Gifford-előadások, melyeken oly világhírű tudósok hallatják szavukat, mint az angol Müller Miksa, a német Pfeleiderer, a francia Reville, a holland Tiele. ki most immár a harmadik meghívásra tartotta meg azt a tíz előadást, melyből a fentebbi «Bevezetés» keletkezett. Érdekes tudni, hogy egy ilyen felolvasási cyclus rendes tiszteletdíja tízezer forint és a költségek megtérítése, s hogy a felolvasásokat a szerző köteles legalább angol nyelven kinyomatni.

Tiele, a fenti «Bevezetés» szerzője, hollandus tudós s a vallás történetének és höléseletének professora Leidenben; elsőrendű szakember az összehasonlító vallástudomány terén, kinek a vallástörténelem nemzetközi szakfolyóiratában («Revue de l'histoire des religions») Párisban megjelent tanulmányain kívül számos vallás-történelmi monográfiája és egy általános vallástörténelmi kézikönyve («Compendium der Religionsgeschichte») van. Mult évben megjelent fentírt könyve *első felét* alkotja a «Vallástudományba való bevezetés»-nek. Tiele ugyanis két részből akként szerkeszti meg a vallás tudományát, hogy 1-ső része szól a vallás életéről és fejlődéséről s ez a *vallás morphológiája*; 2-ik része tanít a vallás lényegéről és eredetéről s ez a *vallás ontológiája*. Kézalatti könyve csak a morphológiát tartalmazza; az ontologia később következik. És így az összehasonlító vallástudomány Tiele szerint arról tanít, hogyan keletkezik és fejlődik a vallás általában s mi a vallás eredete és lényege? Tehát szervezett philosophiai tudás a vallásról, vagy röviden a vallás philosophiája.

A vallás alakтанát tárgyazó tíz előadás egyik vezéreszméje az, hogy a vallás is fejlődik. Csakhogy a vallás fejlődés tanának két jellemző sajátága van, melyeket Tiele a *fokozat és irányzat* szavakkal jelöl meg. Fokozatilag akkor fejlődik valamely vallás, mikor saját belső magva,

eszmei lényege belterjileg nő, izmosul, halad, emelkedik; irányzatilag akkor, mikor a vallás belső eszmei magva más-más külső alakulatot nyer. A keresztyénség pl. magasabb fokozata vagy fejleménye a zsidóságnak; ellenben a romanizmus és a protestantizmus csak más-más irányzata vagy alakulata a keresztyénségnek. E szerint a vallásban fejlődik némileg a vallás eszméje is, de sokkal inkább változik a vallás alakja, irányzata. Az eszmei vagy fokozati fejlődést csak magasabb belső erő (kijelentés) idézheti elő; az irányzati vagy történeti fejlődést társadalmi és egyéni viszonyok szülik. A fokozati fejlődés alárendeltségi és fölrendeltségi viszonyba helyezi a vallásokat egymással; az irányzati fejlődés által azonban csak egymasmellérendelt vallásalakulások keletkeznek.

A vallás fokozati fejlődésében Tiele két *főfokozatot* különböztet meg, ú.m. a *természeti* és *erkölcsi vallások* fokozatát, melyek között nagy és lényeges a különbség. Genetice első a természeti vallás s azután jó az erkölcsi, miként az emberben is első a testi és azután a lelki; de azért az erkölcsi vallás már eredetileg benne van a természetiben, miként a testi emberben benne rejlik a lelki ember. Csakhogy az erkölcsinek ez az öntudatra ébredése és kiválása a természeti vallásból valóságos cataszropha, valódi történeti esemény.

A *természeti vallások* mindig és mindenütt az *animismus* keretében jelennek meg. Az animismus, vagyis a lélektelen, de mozgó lények és dolgok megjelése, mintha gondolkoznának, éreznének és akarnának, magában véve még nem vallás. Az animismus voltaképen gyermekes, naiv philosophia, olyan, mint mikor a gyermek a maga játékszereit érzéssel, akarással ruházza fel. Ám azért a természeti vallást nem az animismus teremti, csak ő szolgáltatja hozzá a lélektani keretet, a lelki talajt. A természeti vallások legkezdetlegesebb megnyilatkozása a *spiritismus* vagy *polydämonismus*, az a primitív hit, hogy a szellemek nincsenek saját egyéni testhez kötve, hanem testnélküli, árnyékszerű lények, melyek szabadon járnak-kelnek, bárkit és bármit megszállhatnak vagy a légben-égen körülengenek. E hitből alakul ki a vallási imádatnak vagy istentiszteletnek az a módja, mely *fetischismus* neve alatt ismeretes a vallástudományban. A fetischismusként az a lényege, hogy bizonyos tárgyakat vagy lényeket oly tisztán és oly tisztelőben tart, hogy azokat a szellemek megszerethessék, lakóhelyül választhassák s ennek fejében az embereket megvédjék. A most ismeretes természeti vallások kivétel nélkül mind ezzel a spiritisticus és fetichistikus jelleggel bírnak. Miből egyszersmind az is látható, hogy a fetischismus nem egyik külön alakja a vallásnak (pl. nemcsak a néger törzsek vallása), hanem minden természeti vallásnak általános alkatrésze, kultusi sajátága, épen úgy, mint a polydämonismus vagy spiritismus a természeti vallások metaphysicai jellemvonása, az animismus meg a természeti embernek az ő primitív vallásával összekapcsolódó kezdetleges philosophiája.

A természeti vallások magasabb fokozata a *mythicus vallások*,

melyekben a szellemek állati vagy emberi testhez köttetnek, individualitással ruháztatnak fel, erkölcsi tulajdonságokat öltöten magukra, de azért még koránt sem urai a természetnek. E fokozaton a polydámizmus *polytheismusá* válik, mikor a számtalan istenek közül a főbbek nevet, jellemet, külön hatáskört és jelentést nyernek, de azért még túlyomólag természeti hatalmak. A polytheismus fokozatán ismét két irányzat különböztethető meg, ú. m. az állatos és az emberes polytheismus; abban az istenek állati vagy emberi-állati alakokban képzeltek s erkölcsi vonásaik még kevesebbek; ebben az istenek emberi alakban és emberi módon (anthropo-morphismus) nyilatkoznak meg, erkölcsi vonásaik megerősödnek s a természetiek fölött túlsúlyt nyernek, a nélkül, hogy ezek az emberiesített istenek a szellemi és erkölcsi fogyatkozásokat végleg levetköznék.

Egészen más természetűek az *erkölcsi-szellemi vallások*, melyek a természetiekkel szemben külön vallás-fajt képeznek. Ezek mindannyian belső erkölcsi ébredésből születnek, saját erkölcsi eszményt állítanak fel, melyet az istenség akarataként tüntetnek föl. E mellett ezek az erkölcsi vallások mindannyian *személyiek*, azaz valamely kiváló vallási egyéniségtől származnak, ki a maga teremtő geniusát a vallására letörülhetetlenül rányomta. Ilyen erkölcsi vallások a zsidóság, a bramanizmus, a confucianizmus, a mohamedanizmus, a Zarathrusta és Buddha vallása, de mindenek felett a keresztyénség, melyeknek mindenikében ismét számos irányzatok vagy felekezetek keletkeztek. Az erkölcsi vallások körében a vallási és erkölcsi alapvonások szerint ismét két-két csoport különböztethető meg. A vallási eszmét tekintve az arja népfaj vallása inkább *theanthropikus* jellegű, míg a semitaké inkább *theokratikus* jellemmel bír. Az erkölcsi alapvonást illetőleg az erkölcsi vallások legtöbbje inkább *nép*, vagy *nemzeti vallás*, melyek valamely nép vagy nemzet egyéni természetéhez illeszkednek; kettő közülök azonban elvszerűleg áttörve a nemzeti lét kereteit, nem csupán egy népnek, fajnak vagy nemzetnek, hanem az egész emberiségnek szól. Ezek az *egyetemes vagy világ-vallások* (buddhiszmus és keresztyénség). Ime, ez röviden jelezve, a Tiele szép könyvének tartalma. Nem bevégezt mű, nem befejezett rendszer; a vallás tudomány nagy kérdései föl vannak veve, de csak történeti oldalról vannak megoldva benne. A lélektani és metaphysicai megfejtést a folyó évrre ígért ontologiai rész van hivatva teljesíteni. De művének ez az első fele is rendkívül instructiv és termékenyítő olvasmány. Nemcsak bevezet, de valósággal beavat az összehasonlító vallástudomány modern kutatásaiba. A nagy kutató éles megfigyelései, az alapos tudós rengeteg ismeretei a szakembert is meglepik és sok ismerettel gazdagítják; az ismeretek szép elrendezése, az előadás világossága és a stylus könnyedsége a laikus olvasó előtt is kedvessé és élvezetessé teszi a könyvet. S különös vonzerőt gyakorol olvasójára a munkának az a ritka sajátsága, hogy szerzőjének kiváló boncoló elméje mellett mindenütt kiérzik igazi vallásos lelkülete is, mi által nemcsak tanítja, hanem építi is olvasóját.

A tudományos elfogulatlanság és a vallásos melegség eme szerencsés egyesítése legkiválóbban a keresztyénség méltatásánál nyilatkozik meg, a mi ismét nagy előnye e munkának. A modern vallásbölcseleti művek a tudományos elfogulatlanság vagy tárgyilagosság kedvéért igen gyakran bele esnek ama másik nagyobb hibába, hogy igazságtalanok lesznek a keresztyén valláshoz. A fejlődés-elmélet által megvesztegetettve, Jézus vallását is csak a történeti viszonyok eredményének, csak a történet egyik fejleményének nyilváníttják, sajnosan megfelejtkezve a valláskeletkezés ama másik nagy tényezőjéről, a revelatio isteni munkájáról. Tiele azonban nem esik belé ebbe a modern tudományos hibába. Nála a keresztyénség megrövidíttelenül megmarad annak, a mi a valóságban: isteni ültetés, mennyei erőközlés a nazareti Jézus által. Ha ki kell fejeznem, írja egy helyen, a magam vallásos meggyőződését, készséggel bevallom, hogy Krisztusban az igaz vallás, az emberiség vallása jelentetett ki: a világ világossága és a föld sava, mely szelleme kovászával mindent átjárni és megszentelni hivatott és képes. Ez a sok oldalú és végtelen alkalmazkodási képességgel felruházott vallás, mely mindig újabb és újabb formákat teremt magának s ekként az emberben és az ember által mind teljesebben és tisztábban kifejlődik.

Sz. F.

Friedrich: Überwegs Grundriss der Geschichte der Philosophie. Dritter Theil. Die Neuzeit. Zweiter Band: Nachkantische Systeme und Philosophie der Gegenwart. Achte, mit einem Philosophen- und Litteratur-Register versehene Auflage, bearbeitet und herausgegeben von dr. Max Heinze, ord. Prof. der Philosophie an der Universität Leipzig. Berlin, 1897. 527 lap. Ára 6 márka

Überweg életrajzi és bibliographiai adatokban igen gazdag művének az ókori, görög-római philosophiát tárgyaló I. kötete 8-ik kiadásban 1894-ben, s a középkori ú. n. patristikai és scholastikai kort tárgyaló II. kötete 7-ik kiadásban 1886-ban jelent meg. A utolsó kiadásnál az újkori bölcseletet felölelő III-ik kötetet az eddigi hét kiadással szemben két részben adta ki átdolgozója, Heinze lipcsei tanár. A Kantelőtti s a Kantféle bölcseletet tárgyaló első része 1896-ban, a Kant utáni s a jelenkori philosophiát ismertető második része 1897-ben jelent meg.

Jelen kötetünk két fejezetben tárgyalja az újabb és legújabb philosophiát. Az első «a Kant kritikájából eredő rendszereket (1—124. l.), a második korunk bölcseletét» (125—502. l.) ismerteti. S tényleg e két fejezet alá minden nagyobb nehézség nélkül be is foglalható az újabb és legújabb kor bölcselete, a melyet p. o. *Windelband* «a XIX. század bölcselete» czím alatt tárgyal.

Az első fejezet egy általános tájékozással kezdődik a Kant kritikái philosophiából eredő rendszerekről. Kant bölcselete tudvalevőleg dualis-

mussal végződött. Gondolkozásának idealistikus és realistikus elemei nélkülözlik a szükséges egységet. Ezekhez csatlakoznak az újabb rendszerek és pedig úgy, hogy Fichte subjektív, Schelling objektív, és Hegel abszolút idealismusa inkább Kant gondolkozásának idealistikus, Herbart és Schopenhauer realismusa ellenben inkább e gondolkodás realistikus alapjellegének egyenes következménye és további kifejtése. E rendszerek mellett Schleiermacher és Benecke világnézetét az előző kiadásokkal szemben kevés változtatással ismerteti a mi kötetünk, úgy hogy azoknak egyszerű megemlégtése után azonnal kötetünk teljesen új és önálló részének, «a jelenkori philosophiának» ismertetésére térhetünk át. A ki e részt összehasonlítja az előző kiadások hasontárgyú fejtegetéseivel, azonnal be fogja látni, hogy a régi kipróbált *Überweg helyére* itt maga az átdolgozó *Heinze lépett*, kinek teljesen önálló műve e majd 400 lapot magában foglaló gazdag fejezet.

A jelenkori philosophiát Heinze rövid vonásokban következőleg jellemzi: «A jelenkori bölcséletet éppen nem jellemzi valamelyes új irány, mert a mechanistikus evolutionismus, a fejlődés theoriája sem új elvileg véve. A philos. gondolkodást Németországban Kant bölcselete befolyásolja. Még az önállóbb rendszerek is Kanton alapulnak, csakhogy felhasználják Spinoza, Leibnitz és Schelling gondolatait. Kant kritikájával újabban frigyre lépett a Hume által egyengetett ú. n. positivistikus iskola, mely a metaphysikának hadat üzenve, a philosophiának szigorúan tudományos jellegét hangsúlyozza s a természettudományokkal keresi az érintkezést, a mint másrészt maga a természettudomány is újabban a philosophiához közeledik. E törekvéssel együtt jár az, hogy újabban az ismeretelmélet s az experimentális psychológia érdeke lépett előtérbe. Ez alapon bár az ismeret elméletet a további philos. gondolkodás alapjainak tekintik, mégis *az ethika, a jogbölcsélet, a sociologia s a vallásphilosophia felé hajlik napjaink német bölcséletének az érdeke.* Franciaországban s még inkább Angliában a positivismus s az agnosticismus, a római kath. egyházi semináriumokban pedig a középkori thomismus vagy újscholastika kezd mindenfelé tért foglalni a katedrákon és az irodalomban».

Ezután sorra ismerteti Überweg-Heinze a Hegel iskolájának jobb és balpárti irányát; a Herbart, Schleiermacher, Schopenhauer és Benecke követőit; Trendelenburg berlini philosophus Aristoteles-féle organikus világnézetét, az idők kerekeit a Schlauch a középkorba visszafele terelni akaró s XIII. Leó pápa 1879. aug. 4-iki Tamás encyklikája által inspirált német újscholastikát; Lange, Cohen, Natorp, Leibmann, Volkelt, Vaihinger, Ritschl, Lipsius, Helmholtz és Zöllner új kantianismusát; Laas, Riehl és Jodl positivistikus empirismusát; Schuppe és Rehmke greifswaldi philosophusok realismusát; Avenarius empirio-kriticismusát; Vogt, Wagner, Moleschott Büchner materialismusát; Darwin fejlődési elméletét és Häckel rendszerét; Fechner psychophysikáját; Wundt lipcei tanár idealismusát; Brentano, Lipps és Uphues psychologismusát; Hammerling akaratatomis-

tikáját; Gerber én-bölcseletét; Kirchmann mérsékelt realismusát; s Stirner és Nietzschek az individuum absolut szabadságát hirdető világnézetét.

A jelenkori német bölcselet jövő feladatát Falckenberggel egyezőleg Überweg-Heinze abban látja, hogy a természeti és szellemi tudományok vívmányainak s a tapasztalati létnek sokoldalú felhasználásával módszeres alapon a Fichte-Hégel-féle idealismus föllevenítésére törekedjék. Hozzátehetnők még Lotze ama követelményét is, a mely az absztrakt gondolkodásnak a kedély által való kiegészítése szükségképeniségét hangsúlyozza.

A *külföldi philosophia* részletes ismertetése (301—500. l.) egyik teljesen új s igen értékes szakasza Heinze művének, mely az előbbi kiadásokban «Der gegenwärtige Zustand der Philosophie ausserhalb Deutschlands» közös címe alatt 1. §-ban tárgyalta a nem-német philosophia rengeteg anyagát. Az átdolgozó részéről bölcselet tapintatra vall, hogy az egyes népek és nemzetek bölcseletét kebelbeliek feldolgozásában nyújtja olvasóközönségének. Ily módon ismerteti a *francia* (35—46. §.), az *olasz* (343—372- l.), az *angol* (372—453. l.), az *éjszakamerikai* (453—458. l.), a *svéd* (458—470. l.), a *lengyel* és *orosz* (68—69. §.), a *magyar* 5.)71) s végül a *spanyol*, *portugál* és *újjörög* philos. iskolákat és rendszereket (72. §.) A *magyar philosophiáról* dr. Szlávik Mátyás eperjesi collégiumi igazgatótanár nyomán szintén megemlékezik ez előkelő tankönyv, még pedig sokkal érdemesebben, mint a korábbi kiadások vagy akármely más bölcselet-történet. Bölcseleti törekvéseinket általánosságban így jellemzi. «A magyar philosophiát kezdetben Cartesius (Ápáczai Cs. J.) befolyásolta; ma pedig kevésbbé a francia és angol, mint inkább a német philosophusok, különösen Kant és Hegel befolyása alatt áll. A positivismus mellett az újthomismusnak is vannak hívei, sőt utóbbi egyeduralmat gyakorol a kath. semináriumban. Az aránylag önállóbb philos. gondolkodók: Horváth C. és Brassai». Sorra ismerteti azután rövid vonásokban a magyar philosophia művelőit: Kant és Hegel hatását, a positivismus terjedését, Horváth C. concretismusát, Brassai positiv philosophiáját, az egyes bölcseleti studiumok jelenkori művelőit s a régebbi és újabb bölcselet-történetírókat. Kár, hogy az ästhetika művelőinek, hol meglehetősen önállóak vagyunk, nagyobb tért nem juttatott; de így is örömmel regisztráljuk e térfoglalásunkat.

Művünk értékét és használhatóságát rengeteg irodalma mellett csak emeli a bölcselet és philos. írók gondosan összeállított kimerítő jegyzéke (503—527. l.). Nem lehet eléggé melegen ajánlanunk e művet azoknak, kik napjaikban a philosophia irodalma és világnézetei iránt érdeklődnek. Mert ma már a philosophiát a tudomány egyetlen ágában sem nélkülözhetjük s erre a legalkalmasabb útmutató olyan kimerítő bibliographiai és életrajzi gyűjtemény, mint a milyen Überweg-Heinze bölcselettörténetének ez a legújabb kiadása.

Sz. M.

TÁRSULATI ÉRTESÍTŐ.

A Bibliai Lexikon érdekében.

Magyar Protestáns Irodalmi Társaságunk ama korszerű határozata, hogy magyar közönségünk számára Bibliai Lexikont ad ki, technikailag és irodalmilag elő van készítve. Az igazgató-választmány legutóbbi ülésében megállapította a mű tervezetét, KENESSEY BÉLA kolozsvári theol. igazgató személyében megválasztotta a szerkesztőt, elrendelte a szakértő munkatársak felkérését, a szerkesztővel mutatvány részleteket készíttetett, megtette az előzetes költségszámítást, offerteket kéretett a nyomdákból, lépéseket tétetett az illusztrációhoz szükséges clichék beszerzése iránt, s elhatározta, hogy az ügy népszerűsítése irodalmi és társadalmi úton megkezdessék, a közel tízezer forint előállítási költség beszerzése ügyében társadalmi actio indítassék s a két protestáns egyház konventje alkalmával konferencia tartassék.

E fontos lépésre egyházi irodalmunk és közönségünk ama több ízben és több felől kifejezett szüksége birta, hogy végre-valahára egy olyan bibliai kézi lexikonunk legyen, a mely encyclopaedikus tömörséggel és tárgyilagossággal, tiszta evangéliumi alapon, betűrendben ölelje fel és szabatosan magyarázza meg a Szentírásban előforduló összes történeti, földrajzi, régiségtani, irodalomtörténeti, theologiai stb. kérdéseket, dolgokat és alapfogalmakat s pontosan ismertesse a bibliában szereplő személyeket. Az elfogadott tervezet mindezt oly módon kontemplálja, hogy az egyes cikkek tisztán a bibliai adatokra és anyagra támaszkodjanak, s az egyes kérdéseknél csak azt konstatálják, hogy mit tanít erről vagy arról maga a biblia és ne bocsátkozzanak kritikai hozzászólásokba és még pör alatt levő hypothesisekbe. Mert a munka célja tudományos ugyan, de egyszersmind gyakorlati építő is; s a mű maga a bibliai ismereteknek olyan tárháza akar lenni, melyet csak fel kell nyitni, hogy bármely bibliai kérdésben pontos és szabatos tájékozást nyerjünk.

A külföldi egyházi irodalom ilyen bibliai lexikonokban felettebb gazdag, mert az ily természetű munkák rendkívül jó, tudományos és gyakorlati szolgálatot tesznek úgy az igehirdető lelkeszi karnak és a vallástanítóknak, mint a biblia-olvasó közönségnek. A mi magyar egyházi irodalmunk és közönségünk mindez ideig nélkülözni kénytelen az ilyen fajta bibliai kalauzokat és tájékoztatókat. BOD PÉTER Szentírás értelmezésére vezérlő „Magyar Lexikon“-a ma már elévült s csak könyvzeti értékkel és érdekléssel bír s antiquariusi ritkaság számba megy. MAKLÁRI PÁP LAJOS „Bibliai Egyezményes Szótár“-a igen becses szótár, de csak szó- és locus-gyűjtemény, behatóbb magyarázat nélkül; a FÖRDÖS-féle concordantia pedig épen csak töredék. A Társaság által tervezett „Bibliai Lexikon“ azonban az összes bibliai ismereteknek valóságos tárháza lesz, melyet akár magyarázatos bibliának is nevezhetnénk, mert a Szentírás helyes értelmezéséhez szükséges összes anyagot rendezve és kidolgozva nyújtja az olvasónak egy 62—65 *lexikális ívre terjedő* s képekkel

illusztrált *testes kötetben*. A Bibliai Lexikon a két testvér egyház legkiválóbb szakférfiainak közreműködése mellett Kenessey Béla szerkesztésében a „Calver Biblexikon” alapján, mintájára és képeivel illusztrálva, de a legkiválóbb külföldi szakmunkák felhasználásával lehetőleg az 1899. év folyamán csinos, erős kötésben fog megjelenni.

Ennek a hézagpótló műnek Irodalmi Társaságunk azonban csak irodalmi és technikai előkészítője lehet, mert korlátolt anyagi ereje miatt eddigi kiadványainak megrövidítése nélkül ily költséges vállalatba nem bocsátkozhatik. De nevét és szellemi erejét szívesen adja a vállalathoz s az ügy technikai és administrationalis részét is készséggel magára vállalja, ha *a magyar protestáns közönség a Bibliai Lexikon előállításának költségét összehordani hajlandó*. Mielőtt tehát Társaságunk a megrendelési felhívást kibocsátaná s az írókkal és a nyomdával véglegesen szerződnek, biztos tájékoztatást kíván szerezni az iránt, hogy valóban közszükség-e a Bibliai Lexikon létrehozása s kész-e a magyar protestáns közönség a munka kiadására szükséges közel tízezer forintot társadalmi úton, aláírásokkal, adományok és segélyek nyújtásával előállítani? Különösen a M. P. Irod. Társaság tagjait, az első sorban érdekelt lelkészeket és az egyházi lapok szerkesztőit kérjük nagy bizalommal, hogy a Bibliai Lexikon ügyét lelkesen felkarolni, a gyülekezeteket s ezekben a tehetősebb urakat és urnőket adományok és segélyek nyújtására rábírní igyekezzenek. Mert kétségtelen dolog, hogy minél nagyobb összeg gyűl össze adományok útján a szükséges tízezer forintból, annál olcsóbbra lesz tehető a mű előfizetési ára, a mi első sorban a leginkább érdekelt lelkészi karnak válik javára. Az Irod. Társaság teljességgel nem kíván nyereszkeskedni a vállalattal s örülni fog, ha minél csekélyebb árban bocsáthatja a könyvet a t. közönség rendelkezésére.

Legyen szabad remélnünk, hogy sem a kegyes pátronusok és patronák, sem a bőkezű mecenások nem fognak hiányozni a műnek kiadásánál, hisz arról a Szentkönyvről van szó, a melynek minden sora, minden szava a mi tanulságunkra iratott meg s a melyben a mi örök életünk kiapadhatatlan forrása buzog. Legyen szabad remélnünk, hogy úgy az egyházi sajtó, mint a lelkészi kar, melyek minden jó ügy felkarolásában elől szoktak járni, a Lexikon ügyében is megteszik a tőlük telhetőt. Társaságunk egész buzgósággal magáévá tette az ügyet; áldozatkész másodelnökünk ötszáz frtot, könyvbizományosunk száz frtot ajánlott fel a Lexikon céljára. Szerkesztőnk s a két prot. egyház legjelesebb bibliai tudósaiból szervezett munkatársaink teljes biztosíték a munka szellemi sikerére nézve. Most már közönségünkön van a sor, hogy tegye meg a magáét. Részemről meg vagyok győződve róla, hogy ha művelt közönségünk és egyházi-iskolai testületeink is magukévá teszik a pártolásra méltó ügyet, a magyar Bibliai Lexikon sorsa anyagiilag is biztosítva lesz.

Ezért ismételten és melegen ajánljuk ezt a fontos irodalmi kérdést az irányadó lelkészi és világi körök munkás szeretetébe.

A Bibliai Lexikon tartalmáról, irányáról és külalakjáról tájékoztatást nyújthatnak az alábbi mutatóanyagok, melyek a szerkesztő tollából kerültek ki. Kidolgozása, külalakja olyan lesz, mint az itt következő mutatóanyagoké.

A kegyelem Istenének áldása legyen a szent munkán!

SZÓTS FARKAS,
a M. P. I. T. titkára.

Ábrahám, azaz „népek atyja“ vagy nevezetik *Ábrám*-nak is, azaz „nagy, vagy felséges atya“ (1 Móz. 17, 5.), az Izrael népének, az Izraeltól származott arab törzseknek a Midiánitáknak, Edomitáknak stb. ősatyja. Történetét 1 Móz. 11, 26 és 25, 10 közli. Atyja Therach (Károli: Tharé) volt, a ki házanépével Ur Kasdimból, azaz Chaldea Ur, vagy Uru nevű városából, mely minden valószínűség szerint az Eufrates jobb partján, Babylontól délkeletre feküdt, Háramba, Mesopotámia egyik északnyugoti városába költözött. Innen ment tovább Á. testvérének fiával, Lóttal, együtt Kánaán földére isteni parancs folytán a bibliai időszámítás szerint 2023-ban, tehát körülbelül 2146-ban Kr. e. Kánaan volt amaz „igéret földje“, a melyen az Isten szövetséges népének, az Á. maradékainak a maga nagy hivatását be kellendett töltenie. A jövődöntek zálogául Isten „szövetséget“ (l. „Szövetség“) kötött Ábrahámmal (1 Móz. 15, 7 s köv. és 17, 1 s köv.); a szövetség jele a körümetélkedés (l. e szót) volt (17, 10 köv.); de a szövetséghez egyszersmind felséges *igéret*ek is csatoltattak. Az igéreték 1. megszámlálhatatlan sokaságú utódookról, 2. Kánaan földjének birtokbavételéről és 3. amaz áldásról szóoltak, a melylyel megáldatnak benne és az ő magvában mindazok, a kik őt áldják. (1 Móz. 12, 1 kk.; 13, 14 kk.; 15, 5, 17, 4 kk.; 22, 16 kk.) Á. Kánaánba érkezve, az egész országon keresztül vonul északtól egész délig, előbb Sicheimmél (12, 6), majd Béthelnél (12, 8) telepszik meg egy időre s mind a két helyen oltárt emel Istennek. Majd dél felé megy, sőt egy éhínség arra kényszeríti, hogy Egyiptomba menjen (12, 10 kk.); de a honnét csakhamar visszatért Bethelbe (13, 3). E vándorlások arra mutatnak, hogy Á. mint nomád törzsfőnök, mint pásztorfeljedelem, a ki száakra menő pásztornép felett parancsolt és ezereket számláló csordákkal és nyájakkal bolyongott, mindig a jó legelőket és a vizekben gazdag helyeket kereste. A csordák s nyájak mindjobban szaporodván, kénytelen volt Lóttól elválni, a ki aztán a termékeny Jordánvölgybe ment (13. r.). A milyen békeszerető és önzetlen volt Á. ez elválásnál, ép oly hű és harcias volt akkor, a mikor Lótót a kelet királyainak kezeiből kellett kimenteni (14. r.). Az ezen királyok leveretéséből visszatérő Á. találkozik Melkhisédekkel, Salem királyával, a ki őt megáldja s a kinek Á. tizedet ad „mindenekből“. Majd Hebron vidékén sátorozik s itt folyik le az a felséges jelenet, a mint a Siddim völgyének jakóiért mintegy közbenjáróként könyörög az Úrhoz (18, 16 kk.). Hebronból tovább menve, megfordul a Filiszteusok vidékén is, a hol Gérarban Abimélekkel épen olyan kellemetlen kalandja van, mint volt Egyiptomban (20, 1 kk.); de később Abimélekkel barátságot köt Beersababan (21.

22 kk.). Házassága élete azonban még mindig gyermektelen; Hágártól, a szolgálóleánytól ugyan született egy fia, *Izmael* (16, 1 kk.); de *Sarával* együtt még mindig csak várja az isteni ígéret beteljesedését. Végre megszületik *Izsák* és ekkor Hágárnak és Izmaelnek el kell hagyni a házat (21, 11 kk.; h. ö. 17, 18). Nagy hitének, Isten iránt való feltétlen engedelmisségének azonban még tűpróbán kell keresztülmenni, vénségének gyermekét, Izsákot kívánja tőle az Úr. Ő készséggel enged; de az utolsó pillanatban elengedtetik neki a nagy áldozat végrehajtása (1 Móz. 22). Ez az a hit, a mely neki tulajdonították megigazulására. Mikor Beersababól újból Hebron vidékére tér, meghal *Sára* s ő a Makpela barlangját veszi meg a Khetitáktól a körülötte fekvő földdel, hogy ide temethesse el az ő halottját s ezzel szerzi meg az első örökbirtokot az ígéret földjén (23. r.). Felesége halála után fiának, Izsáknak a megházasítására gondol s hű szolgálója, Eliézer Háránból, az ott elmaradt rokonság közül hoz feleséget Izsáknak (24. r.). Meghalt 175 éves korában (25, 7) s ő is a Makpela barlangjába temették el. Sirját a mohamedánusok Hebron mellett még ma is mutogatják; ők is ősatyjukat tisztelik Á.-ban, mint a kítől származott Izmael és származtak, a *Keturával* kötött házasság folytán a Midiániták és egyéb arab törzsek (25, 1 kk.). — Miután Á. többször részesült isteni kijelentésekben (1 Móz. 12, 7; 13, 14 kk.; 15, 1. 7 kk.; 18, 1 kk.), nevezetik *prófétának* (20, 7), vagy Esaiásnál az *Isten barátjának* (És. 41, 8 h. ö. Jak. 2, 23). Egyéniségében ugyan megtaláljuk az emberi gyengeségeket is, így különösen a 12, 11 kk. és 20, 2 kk.-ben, a kicsinyhitű világi bölcseségadta hamisságot, a miért ugyan megszégyenül (20, 9 kk.); de általában mégis hitének ereje és kedélyének tisztasága magasan kiemeli őt a többi patriarchák közül, mint a hívőknek igazi atyját. A határtalan, feltétlen bizalom az Isten ígéretei iránt s a hű engedelmisség jellemzik őt; ezeknek köszönheti nagyságát (15, 6). Pál apostol úgy mutatja őt fel, mint a ki hite által igazult meg és nem cselekedetekből (Gal. 3, 6—9. 16. 18; Róm. 4, 2 kk. 13); de Jakab apostol is joggal hangsúlyozza, hogy az Ábrahám hite nem üres, holt hit volt, hanem élő és tettekben nyilatkozó hit (Jak. 2, 21 kk.; h. ö. Ján. 8, 39). A zsidók mindig kegyelettel tekintettek Á.-ra s büszkén vallották magukat az ő fiainak (Ján. 8, 33). A halál utáni boldogság helyéül is az Á. *kebelét* tekintették (Lk. 16, 22 k.). A paradicsomban lévő ősatyának a közvetlen közelében leendő tartózkodást értették alatta. (Mt. 8, 11; Lk. 13, 29). Az új testm. különben nemcsak azért becsüli oly nagyra Á.-t, mert ő „kezdette az Úrnak nevét segítségül hívni“, vagy mert profétailag látta az ő magvának jövődjét (Ján. 8, 56 k.),

[Ábrahám, Bethlehem, Dániel]

a kiben az ígéretek tökéletesen beteljesednek (h. ö. Gal. 3, 16), hanem különösen azért, mert ő volt a legkiválóbb képviselője az ingyen kegyelemből kiválasztottnak, a kik hit által igazultak meg. Az Isten által kiválasztott népeknek, minden népből, nemzet-ségből, nyelvből és ágazatból ő a törzsatyja. És. 51, 1 k.; Róm. 4, 11 k.; 9, 6 kk. Gal. 3, 7. (L. az Eliezer, Hágár, Izsák, Izmael, Jákob, Ketura, Körülmetélkedés, Lót, Melkisédek és Sára sz.) K. B.

Bethlehem („kenyér háza“), ma Bet-Lahm. Efratának, azaz „termékeny“-nek is nevezetik (Mik. 5, 1); 8 kmnyire délre Jeruzsálemtől egy sziklás, de mindenfelülről dús növényzettel és szőlőskertekkel körülvett s 777 m. magasan fekvő fensíkon. Itt játszódik le a Ruth könyvének bájos története; hírnévét azonban Dávidtól vette. („Dávid városa“ Lk. 2, 4. 11), mint a ki itt született. Roboám később megerősítette (2 Krón. 11, 6). A fog-ság után kevesen lakták (Ed. 2, 21; Neh. 7, 26). Jézus születési helye (Mát. 2, 1; Lk. 2, 4). A mostani Bet-Lahmnak körülbelül 7000, legnagyobb részt keresztény lakosa van; görög és róm. kath. és egy kicsiny prot. gyülekezettel. Egy másik, de kevésbé ismert B. említetik még Jós. 19, 15 (talán Bir. 12, 8, is), a Zebulon törzsének birtokán; meglehet, hogy az a Bet-Lahm, a mely ma Názárettől nyugatra van. K. B.

Dániel (Isten bírása = a ki az Isten nevében ítéletet mond), egyike a biblia legesodálatosabb prófétái alakjainak, a kiról Ez. 14, 14 Noéval és Jóbbal együtt úgy emlékezik meg, mint igaz emberről, vagy a 28, 3-ban mint bölcsről, a ki előtt semmi elrejtett dolog nincsen. Felőle közelebbi adatokat a róla nevezett *könyvben* találunk, a mely a magyar fordításban mint 4-ik nagy prófétái munka az Ez. műve után van sorozva, de a héber eredeti szövegben a Kanon 3-ik részébe, az ú. n. iratok (Ketubim) között van. Hogy D. később is milyen kedvelt alakja volt a népmondának, mutatja az a sok legendaszerű elbeszélés, a melyek körülötte csoportosultak s a melyeket az apokrif irodalom őrzött meg. Ott találjuk pl. a három férfiú énekét az égő kemenczében, Zsuzsánna és D. történetét, D. és a Bel papjairól s a babyloni sárkányról szóló elbeszélést. A D. *kve* szerint D. mint fejedelmi származású ifjú Jojakim király 3-ik évében Nebukadnezár által hurczoltatott Babylonba, a hol Baltazár nevet adtak neki s három barátjával együtt előkelő állást foglalt el s nagy tekintélynek örvendett. A nehéz megkísértések daczára is az Úr hű szolgálai maradtak (1—6. r.), megtartották az eledelekre vonatkozó parancsokat (1. r.), vonakodtak a bálványimádástól (3. r.), nem hajoltak meg a zsarnoki önkény előtt (6. r.) s mind ezekért

vértanúságukban is csodálatos módon tartotta meg őket az Isten. D. különösen az álomlátások magyarázatában s a jövődőlésben tűnt ki. Ez által jutott nagy tekintélyre úgy Nebukadnezár (2. és 4. r.), mint ennek fia és utóda Baltazár alatt (5. r.), sőt ennek köszönhetette, hogy az ő Istenét úgy ezek az uralkodók, valamint Dárius (6. r.), a médek királya is elismerték és tiszteletben tartották. — A kv. 2-ik felében (7—12. rk.) D.-nek egy csomó prófétái látomása közöltetik. D. kijelentései egyéb próféták látásaitól abban különböznek, hogy ezek inkább politikai és pedig világ-politikai jellegűek, a mennyiben a világbirodalmak történetét tüntetik fel, hogy e világbirodalmak sorsával viszonyban szólhasson azután az Istenországáról. A világbirodalmaknak s az Istenországának ellentéte, amazoknak ez ellen folytatott küzdelme s az Istenországának diadala képezi ennek az első apokalypsisnek, azaz kijelentésnek, a világ-történet e leleplezésének a tárgyát. Célzudatos, egységes történeti felfogás jellemzik. A világi hatalmasságokat közelebről a négy világbirodalom képében mutatja fel, a chald, a méd, a persa és a görög-makedon birodalmakban (2, 31 kk.; 7, 3 kk.). Négy a világnak, az universumnak a száma. Feltűnő sajátsága e látomásoknak, hogy a míg a 3 első világbirodalmat illetőleg csak röviden, általánosságban beszél, addig a Nagy Sándor birodalmának történetén kezdve mind nagyobb fontossággal és gazdagabb részletezéssel ír, míg végre Antiochus Epiphanes (uralk. 175-től 164-ig Kr. e.) dolgairól, a zsidó vallás ellen intézett támadásairól, kegyetlenkedéseiről már egészen kimerítően emlékezik meg (11, 21-től 45-ig; h. ö. 7, 8. 20 k. 24; 8, 9 kk.; 9, 26 k.; 12, 7. 11.), hogy aztán felmutassa a zsarnokra bekövetkezendő büntető ítéletet és az Istenországának az utolsó időkben leendő megalapíttatását. A D. kvének éppen az volt a közvetlen célja, hogy a zsidó népet abban a rettenetes élet-halál harcban, melyet ez a syr zsarnokkal vívott, bátorítsa és a hit-hűségben megtartsa. A végkifejlés, a diadal közel van — biztatja a népet, — az utolsó és legnehezebb szorongatásra bekövetkezik a megváltás és az Istenországának megalapíttatása a földön. Csak 1335 nap van hátra még, „boldog, a ki várja és éri“ ezt az időt (12, 12). A munka úgy, a mint ma a kánonban előttünk van, a legnagyobb valószínűség szerint éppen Ant. Epiphanes korában. Kr. e. 167 körül iratott, erre utal tartalma, az eredeti szövegben a sok chald nyelvű részlet és végül az, hogy a héber kánonban az „iratok“ közé van felvéve; ez azonban nem zárja ki, hogy a műben bizonyos történeti és prófétái természetű Dánieli száj-hagyományok vannak összegyűjtve, a mennyiben éppen az újabb assyriológiai kutatások több a D. kvével egyező adatot derítettek fel. A mű-

nek nagy hatása volt az új testmra. Az új testam. alap gondolatai: az *Istenországa*, az *mennyeknek országa*, az *embernek fia* első sorban a *D.* kvén alapulnak, habár ezek ott sokkal mélyebb és gazdagabb jelentést nyertek. Az új testam. is a döntő harcztot, mely a Krisztus egyháza és az Antikrisztus között fog lefolyni, az idők végére teszi s ez időszámítás a Menny. Jelen. kvében egyenesen a dánieli időszámításon alapul. (H. ö. Mát. 24, 15; Mk. 13, 14; Dán. 9, 27; 12, 11; Menny. Jel. 11, 9. 11; 12, 6 stb.). A kettős feltámadás az üdvre és az ítéltre (12, 2), az ember fiának az ég felhőiben leendő eljövetele (7, 13) s ennek a világi hatalmakon nyerendő győzelme az új testam.-ban élénk visszhangra találtak. — A prófétán kívül még említés tétetik 1. Krón. 3, 1 egy *D.*-ről, a Dávid és Abigail fiáról; továbbá egy Edrással hazatérő papról (Esd. 8, 2; Neh. 10, 7). A Babylonból visszatérő zsidók között különben megemlítettnek *D.* barátai is: Misael (Neh. 8, 4), Azariás (Neh. 10, 3) és Hananiás (Neh. 10, 24). K. B.

Eben-Ezer (a segítség köve), az az emlékkő, a melyet Sámuel az Úr segítségének, a filiszteusok felett nyert győzelemnek és megszabadulásnak emlékezetére állított fel (1 Sám. 7, 12.) Mispától nyugot vagy délnyugoti irányban. Ez emlékkő helye annál fontosabb volt, mert 20 évvel azelőtt ugyanazon a helyen volt az izraeliták tábora, a mikor kétszer veretett meg az izr. népe a filiszteusok által, sőt a frigyláda is az ellenség kezébe került. A tábor helyének E.-E. neve különben már előbb megemlítették, mint mielőtt e névnek eredete elbeszéltnék (1 Sám. 4, 1; 5, 1). A név különben valósággal vallásos példabeszéddé lett, szálló igévé vált: az isteni segítségnek s támogatásnak emlékköve; „eddig segített az Úr!“ K. B.

Hit, hinni. Az a szó, a mely a mi bibliafordításunkban a legtöbbször *hit*-tel van fordítva, a héber eredetiben *emunah*, a mely tulajdonképen a jellemnek megbízhatóságát, szilárdságát, hűségét és ragaszkodását fejezi ki. A kinek élete az Istenben gyökerezik (*amon*), annak „nyelve orvosság“ (Péld. 12, 17) és megtartja szavát (Jer. 17, 28); megmarad a hűségben, még ha oly nagy volna is a kísértés a hűtlenségre (1 Sám. 26, 23); az ilyenre a legfontosabb dolgokat is rá lehet bízni még az esetben is, ha nem lehet különösebben őt ellenőrizni (2 Kir. 12, 16; 22, 7; 1 Krón. 9, 22; 2 Krón. 31, 15). Ez az erény oda tartozik az igaz ember tulajdonságai közé (Esd. 26, 2; Jer. 5, 1) s ezt nemcsak az emberek, de maga az Isten is nagyrabecsüli (Péld. 12, 21; 28, 20; Jer. 5, 3). Ez ékesíti egykor majd a Messiást (Esd. 11, 5); sőt ez jellemzi magát az Istent is, mint hűséges

szövetséges Istent (Zsolt. 36, 6, Kár.: igazmondásod; 89, 25; 146, 6; 5 Móz. 32, 4 „igaz“). Mindez azt mutatja, hogy az *emunah* tkp. eredetileg bizonyos erkölcsi és nem vallási magatartást jelöl. De az az ige (*amon*), a melyből e szó származik, szilárdul ragaszkodni, valamin megépülni, támaszkodni, meg erősítve lenni, ápoltatni, hordoztatni s b.-t jelent s így e szót már a régi zsidó magyarázók is Hab. 2, 4-ben hittel fordították, a mi jelenti a hívő ragaszkodást az Isten ígéreteihez s az életnek az Istenben való gyökerezését, rajta való megépülését, a mint a próféták az ígét ebben az értelemben sokszor használják. — A *hinni* — az *amon* — az emberekkel szemben jelenti az ő testm-ban, valamit igaznak elhinni, ha megbízható ember mondja azt (1 Móz. 45, 27), továbbá a bizalmat, a melylyel az ember valakinek eléje megy (1 Sám. 27, 12); de megvan e szónak az az árnyalata is, a mi a magyarban: *valakinek* h. és *valakiben* h.; Istenre alkalmazva előfordul Istennek h. és Istenben h. (5 Móz. 9, 23; Esd. 43, 10; 1 Móz. 15, 6 stb.) Továbbá vallásos értelemben alkalmaztatik részint magára az Istenhez való viszonyra, részint az ő követekre; mindkettő 2 Móz. 14, 31 egymás mellett: és hívének az Úrnak és Mózesnek, az ő szolgájának. Az ilyen h. tartja magát a beszédekhez (Zsolt. 106, 12) és az Úr csodadolgaihoz (2 Móz. 4, 8. k. 31) s mint ilyeneket ismeri el. Sőt tovább megy és az ő reménységét az Istenbe veti (Zsolt. 78, 22). Az ilyen h. következménye, hogy az ember hallgat az Isten parancsaira, követi azokat (5. Móz. 9, 23; Zsolt. 106, 24); hogy elfogadja az Isten ígéreteit és legyőzi a fenyegető veszedelmektől való aggodalmakat (Esd. 28, 16), mert a ki hiszen, nem siet az. Ez az a h., a mely kedves Isten előtt; ezt tulajdonította I. Ábrahámnak megigazulásul (1 Móz. 15, 6), daczára a megelőzőleg tanúsított kételkedésnek; jutalma ennek a nehéz időkben való megtartatás (Esd. 7, 9). Az Ó. T. a hitet úgy fogja fel, mint a szívnek az isteni ígéretekben vetett feltétlen bizalmát, mint hűséget és mint az Isten hatalmára való támaszkodást (Zsolt. 73, 26; 112, 7). A h. türelemmel és kitartóan vár az isteni segedelemre (Esd. 8, 17; 30, 15), reménnyel csügg az ígéretek beteljesedésén (Zsolt. 62, 6; 42, 6), lemond a saját érdemeiből való megigazulásról (Zsolt. 130, 3—5) s bizalommal keresi és ragadja meg a bűnbocsánatot (Esd. 44, 22; Jer. 29, 13; 31, 9; Zak. 12, 10). — Az U. T.-ban a *synoptikus evangéliumokban* a hit az előfeltétele Jézus csodagyógyításainak. A két vaktól azt kérdi Jézus: Hiszitek-é, hogy én megcselekedhetem ezt? (Mát. 9, 28); Jairusnak azt mondja: Ne félj, csak higgy! (Mk. 5, 36); a kapernaumi százados hitének örül (Mát. 8, 8—10); a gutaütött meggyógyításakor öröm-

[Hit, hinni]

me szemléli a beteg-vivők minden akadályt legyőző hitét (Mk. 2, 3—5); a kananita nőnek nagy hitét ismeri fel annak szünetelen való könyörgésében (Mát. 15, 28) és a hol csak segít Jézus, mindenütt a hitre utal: eredj el és a te hited szerint legyen néked (Mát. 8, 13; 9, 22, 29; Mk. 10, 52; Lk. 17, 19). De a hol a hit hiányzik, ott ő sem segíthet (Mt. 13, 58). Ez a h. nincs közelébről meghatározva; egyszerűen hit a Jézus csodaerejében, bizalom abban, hogy ő akar is, tud is segíteni. Hit az ő személyében, hogy belőle gyógyításra való erők származnak (Mk. 5, 30). A hívőnek mindenek lehetségesek (Mk. 9, 23). Az a hit, a melyet Jézus kíván, azonban nem valamely tantételnek elhívése, vagy elfogadása, az a hit egy élő erő, a mely minden kételkedéstől ment és szabad, az erős hit a kishitűségtől nem a mélyebb ismeretben különbözik, hanem a minden kételkedéstől való mentességben. A kapernaumi századosnak, vagy a kananita nőnek, a kik az ő nagy hitükért dicsértetnek, bizonyára sokkal tökéletlenebb ismeretük volt a Jézus személye és lénye felől, mint Péternek, a ki megdorgáltatik: oh kicsinyhitű, miért kételkedtél? (Mát. 14, 31). A hitnek ugyanez a viszonya van a bűnbocsánathoz is. A mikor Jézus bűnöket bocsát meg, ugyanazt mondja: a te hited téged megtartott (Lk. 7, 50). E hit az imádság meghallgattatásának is a feltétele (Mt. 21, 22; Mk. 11, 24). Az igazi hit, ha még oly parányi is, mint a mustármag, a legnagyobb dolgokra képes (Lk. 17, 6; Mt. 17, 20). E hitnek nem szabad aggságoskodnia, mert az Isten gyermekei soha nincsenek elhagyatva. Akár a jövőn való aggodás, akár a veszélyben való rettegés kishitűség (Mt. 6, 30; 8, 26). De ugyancsak kishitűség a Jézus segítségében való kételkedés is (Mt. 16, 8). Tanítványai azok, a kik hisznek ő benne (Mt. 18, 6; Lk. 22, 32; 18, 8). — A míg a synoptikusok a hitet, mint élő erőt tüntetik fel, addig a Ján. evg. különösebben e hitnek a tárgyát fejt ki. E hit tárgya Isten és Krisztus; Istennek ama szeretete, a melylyel az ő egyszülött fiát adta e világnak, hogy valaki hiszen ő benne, el ne veszzen, hanem örökéletet vegyen (3, 16). A hit meggyőződés az igazság felől, az igazság pedig az Isten; megismerés, megismerése annak, hogy a Jézus ama Krisztus, az élő Istennek fia (6, 69) és ez a hit még határozottabban körülíratik a jánosi levelekben (1 Ján. 5, 1. 5). Az győzi meg e világot, a ki hiszi, hogy Jézus az élő Isten fia. — Pál apostol a maga leveleiben elismeri ugyan a hitet, mint a csodatételnek előfeltételét (1 Kor. 12, 9; 13, 2); de tanításainak központjába a hitnek a bűnök megbocsátásához való viszonyát állítja. A törvényhez ragaszkodó szigorú zsidóság és a törvénytől szabad evangelium között az elvi különbséget abban a hit által

való megigazulásban látja, a mely az evangéliumban jelentetett ki, a mikor Isten a Krisztusban a bűnök bocsánatát kínálja a hit feltétele alatt (Róm. 3, 21—26). Ez a hit által való megigazulás ellentétben áll a cselekedetekből való megigazulással, a melylyel a zsidóság dicsekedett (Róm. 3, 27), daczára annak, hogy már az Ó. T. hatalmas bizonyosságot tett a h. által való megigazulás felől s ennek példányképe gyanánt Ábrahámot mutatta fel (Róm. 1, 17; Róm. 4; Gal. 3). Ez az összekötő kapocs a zsidó- és a pogánykeresztények között. „Hivóvé lenni“ = keresztényénné, a Krisztusé lenni (Róm. 3, 28 kk.; 13, 11; 1 Kor. 3, 5). A hit az evang. prédikálásából, a hallásból vagy (Gal. 3, 2; Róm. 10, 14). E prédikáció tárgya a Krisztus (2 Kor. 4, 6) és pedig a megfeszített és a feltámadott Krisztus, a ki meghalt a mi bűneinkért és feltámadott a mi igazulásunkért (Róm. 4, 25). A Krisztus feltámadása nélkül hiábavaló a mi hitünk (1 Kor. 15, 14, 17). A hit tulajdonképen ép úgy értelmi, mint érzelmi és akarati tény. Az evangelium prédikáltatik; az evang. hallásából az értelem meggyőződik, hogy neki az igazság prédikáltatik Istennek ama szerelméről, a melyet a Krisztusban jelentett ki e világnak; a szív megtelik Istennek szerelmével, az Isten szeretete tölteti ki a mi szívünkbe s az ember odaveti magát e szeretet karjaiba, az emberi akarat pedig teljesen alárendeli magát az Isten akaratának s nem magának kíván élni, hanem élni Istennek, hogy éljen többé nem ő, hanem éljen benne a Krisztus. A hit tehát Pál ap. szerint a Krisztussal és a Krisztusban való élet. Résztétel a Krisztus életében, halálában és feltámadásában. A hit meghalás az ő embernek és feltámadás az új embernek (Róm. 6, 5. 6). Ez új életben pedig békeségünk vagy (Róm. 5, 1 kk.) és örökös társai vagyunk a Krisztusnak (Róm. 5, 2. 10). A hitben gyengék (Róm. 14, 1 kk.) azok, a kik nem ismerik el a hitnek egyedül megigazító voltát, hanem még bíznak a cselekedetekhez is. Pedig a fiúságnak lelkét csak a hitből nyerjük (Gal. 4, 6) s ebből az Isten fiainak szabadságát (Gal. 3, 25 kk.) A hit mint az életnek belső szabályozó tekintélyeül a Szt. lelket veszi s általa a szeretetben lesz munkás (Gal. 3, 2; 1 Kor. 13). A szeretet a hit legtökéletesebb gyümölcse, vagy a hit is szeretet, Istennek szerelme a Krisztus által, a melytől se magasság, se mélység el nem szakíthat (Róm. 8, 35 kk.). S mikor az ap. azt mondja, hogy a hit majd látássá lesz (2 Kor. 5, 7), ez a hitnek csak külső formájára vonatkozik, mert annak lényege megmarad mindörökké (1 Kor. 13, 13). — A *Jakab* levele az első pillanatot úgy látszik, mintha a hit alatt csak bizonyos hittani tételnek az elhívését értené (2, 19) s ezt a hitet csak ugyan joggal is mondhatja holtak, hiába-

valónak (2, 14 kk.) és az ilyent Pál ap. is csak annak mondaná; de jobban megnézve nála is megvan a hitnek bizonyos mélyebb jelentősége. A mikor azt mondja, hogy a hitből származott imádság megtartja a beteget és felsegéli őtet az Úr; ha bünt cselekedett, megbocsáttatik néki (5, 15), akkor a hitnek ugyanazon erőt tulajdonítja, mint maga Jézus. A tanítvány ebben a Mesterhez hű. — A Zsidókhöz írt levél 11, 1-ben egész szabatos meghatározását adja a hitnek s azt mintegy ellentétbe állítja a tudással; de azért a hit tartalmát tényleg szigorúan a Krisztusról való prédikációhoz köti (4, 2) és e hitnek elkezdője és elvégzője a Jézus. Azt azonban mégis látjuk, hogy már a hit fogalma ezekben az iratokban nem olyan életteljes s nincs annyira a tanrendszer központjába állítva, mint az U. T. egyéb irataiban s mint különösen Pál apostolnál. Az apostoli kor után már a hitről inkább ez a felfogás vált uralkodóvá. K. B.

Prédikáció, prédikálni. A hit a hallásból vagy, a hallás pedig az Istennek ígéje által (Róm. 10, 17). A *p.* tehát előfeltételezi az Isten ígét, melyet a prédikátor vesz, hogy tovább adja s általa hitet ébresztszen a hallgatókban. A próféták figyelve lesik az Úrnak szavát, hogy aztán azt prédikálhassák (Jón. 3, 1; Mt. 12, 41; És. 28, 9, 53; 1; Ján. 12, 38; Róm. 10, 16). „És szóla az Úr nekem“ — vagy „lón hozzám az Úrnak szava“ — rendszeresen ezzel vezetik be a próféták felséges prédikációikat. Jézus is azt szólja, a mit az ő atyjánál látott és hallott (Ján. 8, 38), nem magától szólja, hanem a mint az ő atyja adja néki. A megdicsőült Krisztusnak is prédikáltatnia kellett (1 Tim. 2, 6, 7; 3, 16; Ap. Cs. 10, 42), hogy e *p.* alapján állana elő az egyház. A szerencsén főembernek a kezében ott az Írás, de mimódon érthetné, hanemha valaki megmagyarázza néki? (Ap. Cs. 8, 30, 31). Az ígéretek ott vannak az írásokban, de a prédikációban kell azoknak kijelentniök (Róm. 1, 1, 2; 16, 25, 26; Kol. 1, 26; 2 Tim. 3, 14, 15). Miután a Krisztusról való példa nem emberi szó, hanem Isten ígéje, azért azt az Isten lelkének ereje kíséri; ez ama csatorna, a melyen a Lélek kitöltetik (1 Thess. 1, 5; 2, 13; Gal. 3, 2, 5; 2 Kor. 3, 8; Ef. 6, 17; 1 Kor. 2, 4, 13); és miután az Isten ígéje a ker. hitnek és életnek nemcsak előállási alapja, hanem annak megtartója, megújítója és üdvözítő ereje, azért a *p.* egyaránt szükséges és fontos, mint tovább építő, öntöző igehirdetés és mint alapvető, plántáló beszéd (1 Kor. 3, 6; Kol. 1, 25, 28). Az ige hirdetése az egyházban egyidejű magával az egyházzal (Ap. Cs. 2, 11) és sohasem szűnt meg az sem Jeruzsálemben (Ap. Cs. 2, 42), sem a lelki ajándékokban gazdag korinthusi gyülekezetben (1 Kor. 1, 5, 6; 12—14 vr.), sem a pásztori levelek korának

egyházában, mely levelek olyan sok utasítást adnak az ígének mind alkalmas, mind alkalmatlan időben való hirdetésére (Tit. 2, 15; 1 Tim. 4, 13, 16; 2 Tim. 2, 15; 4, 2). Bőséggel és minden bölcsességgel lakozék a Krisztusnak beszéde az egyházban (Kol. 3, 16). És a Pál levelei sem egyebek, mint megannyi nagyszabású *p.* A *p.*-nak nem szabad csupán bizonyos szónoki remeknek lennie, hanem az Isten ígéből kell fakadnia, mert nem beszédben áll az Istennek országa, hanem a Léleknek erejében (1 Kor. 2, 1, 4, 5, 13; 2 Kor. 2, 17; 1 Pét. 4, 10, 11). Az igazi *p.* e három elemből áll: tanítás vagy magyarázás; hirdetése azoknak, a mik a hallgatóknak hasznukra vannak, tehát építés; és felhívás az Istenhez való megtérésre, vagy bizonyoságtétel a Krisztusban való hitről (Ap. Cs. 20, 20, 21). Az igehirdetésnek az evangéliumnak az Isten által megadott tartalma kell vonatkoznia. Ezt nem szabad meghamisítani (2 Kor. 2, 17; 4, 2), nem szabad megüresíteni világi ékesszólással, hanem meg kell hagyni a maga isteni hatalmában (1 Kor. 1, 17, 18, 21; 2, 1—5). A prédikátor ne önmagát prédikálja, hanem a Krisztust (2 Kor. 4, 5). A *p.* annyira a tények hirdetése, hogy ha a feltámadás senmi, akkor a *p.* is hiábavaló (1 Kor. 15, 14). A *p.* csak abban a mértékben bír méltósággal, hatalommal és annyiban kél a nyomán áldás, a mennyiben nem egyéb, mint az igazi magnak vetése. A tanításnak vonatkozással kell lennie a hallgatókra (Mt. 4, 23; 9, 35, 36; 13, 51, 52; Lk. 12, 42; 2 Tim. 2, 15; 1 Kor. 14). Végül a prédikátornak kéréssel, intéssel, sőt dorgálással is eleje kell tártani a lelkeknek a bűnnek veszedelmes, fenyegető voltát (2 Kor. 5, 20, 21; 2 Tim. 4, 2; És. 58, 1; Mik. 3, 8). A *p.* célja: a gyülekezet építése. A görög szónoklással szemben, mely minden építést félretett, az apostol az építést tűzi ki minden beszéd céljául (1 Kor. 12, 7; 14, 3—5; 12, 26), vagy pedig, hogy az Istennek egész üdvterve hirdettessék, mint hasznos, mert bűnbánatot és hitet ébreszt (Ap. Cs. 20, 20, 21, 27). A *p.* egyfelől az üdvnek, a bűnbocsánatnak, a megigazulásnak, a Léleknek adományozása, közlése (2 Kor. 3; Gal. 3, 2, 5), tehát kegyelmi eszköz, másfelől a legnagyobb hálaadó áldozat, az ajkak gyümölcse azok részéről, a kik az ő nevét vallják (Zsid. 13, 15), előkészítése a hallgatóknak az Isten előtt kedves áldozattá (Róm. 15, 16; 1 Pét. 2, 5, 9), hogy legyen oly nép, melyet Isten sajátjának tart.

K. B.

Urim és Tummin. E szavak legegyszerűbb magyarázata az volna, a mit Bod. P. mond: „Úgy gondolom, hogy mi lett legyen az U. és T., és mint tett Isten azáltal feleletet, meghatározni minden kétség nélkül nem lehet, míg pap nem támad az U.-mal és T.-mal (Neh.

7, 5)“; mert tényleg a legeltérőbb magyarázatok merültek fel e két szót s az általuk jelölt dolgot illetőleg. Károli le sem fordítja őket, hanem mindenütt az eredeti formában használja. Luth. „világosság és igazság“ szóval fordítja, Bod P. pedig így: világosságok és fökéletességek. Maga a biblia nem ad semmi közelebbi felvilágosítást az U. és T.-ról; a mit ezekre vonatkozólag egészen bizonyosan megállapíthatunk, épen csak ennyi: az U. és T. valami érzékileg is megfogható tárgy volt legalább is két darab, és hogy a főpap efodján vagy efodja mellvértjének a tartályában volt elhelyezve (l. Efod.) (2 Móz. 28, 30; 3 Móz. 8, 8, 4 Móz. 19, 17; 5 Móz. 23, 25). Az U. és T. rendeltetése az volt, hogy általuk tudja meg a főpap kétséges esetekben a J. akaratát. De a Jehova akaratának megkérdezését soha nem volt szabad magánérdekek szempontjából eszközölni, hanem mindig csak olyan esetben, a mikor az egész nép érdeke kívánta. A törvényben az U. és T.-nak kétféle használati módja van: egyszer arra szolgált, hogy a Jehova, mint bíró, általuk döntse el a jog és jogtalanság, bűnösség vagy ártatlanság eseteit; azért mondatik az efod mellvértje, a melyben az U. és T. volt, az „ítélet mellvértjének“ (chosen hammispot; 2 Móz. 28, 15. 29. 30). Azután ezáltal adja tudtul Jeh., mint népének királya, a maga királyi parancsait, azért utasíttatik Josué arra, hogy minden vállalkozásánál igazodjék Eleazár főpap után és majd megmondja neki az U. és T. segítségével a Jehova akaratát (4 Móz. 27, 21). Hogy a papi törzsre, főleg pedig a főpapra bízott U. és T. a népeletre s a teokratikus állam rendjére és vezetésére mekkora befolyással volt, kitetszik 5 Móz. 33, 8 kk., a Leviről mondottakból, s erre nézve történeti adataink is vannak. Jos. 9, 14 kifogásolja, hogy az Úr száját meg nem kérdik; ez kétségtelenül a 4 Móz. 27, 21 rendelkezéseire vonatkozik. A Jehovától való tanácskérés nagyon sokszor említettik: Bir. 1, 1; 20, 18. 23. 27 k.; 1 Sám. 10, 22; 14, 36 kk.; 22, 10. 13; 23, 9—12; 30, 7 k.; 2 Sám. 2, 1; 5, 19. 23 k. E történeti példákból látszik, hogy a Jehovának az U. és T. segítségével való megkérdezése nemcsak a szenthelyen vagy a hol a szövetségláda fel volt állítva, (1 Sám. 20, 10 és Bir. 20, 27 k.) történhetett meg, hanem mindenütt lehető volt, csak efod lett légyen rendelkezésre és a J. megkérdezésére alkalmas pap. Megjegyzendő, hogy a legeslegtöbb esetben az isteni felelet csak egyszerűen igenlő vagy tagadó, vagy csak épen egy ujjmutatást ad, utalva valamely törzsre vagy helyre; de részletes feleleteket az U. és T. nem nyújt. Csak 1 Sám. 10, 22 és 2 Sám. 5, 23 k. adatik részletesebb felelet. Sőt 1 Sám. 14, 37 és 28, 6 szerint semmi

felelet sem jött, a miből azt következtették, hogy valamely bűn miatt megszakadt az összeköttetés a Jehovával. A próféta, úgy látszik, mind jobban háttérbe szorította ezt a varázsszerű jóslatkérést s a fogság utáni korban a jobb jövő reményeihez tartozik egy igazi urimos és tumminos főpap varázsa (Esdr. 2, 63; Neh. 7, 65). Az U. és T. is amaz elveszett tárgyak között említetnek, a melyek a 2-ik templomból már hiányoztak. Teljesen bizonytalan, hogy az U. és T. miként adta a feleletet a tett kérdésekre. Megbízhatatlan Josephus ama tudósítása, a mely szerint az U. és T. egy és ugyanazon volt a főpap mellvértjén volt drágakövekkel s ez ékkövek felcsillámló fénye volt a jele az isteni jóváhagyásnak, vagy elhomályosodása a tagadólagos válasznak. Épen ilyen megbízhatatlan a Philo magyarázata, hogy az U. és T. tulajdonképpen a mellvért kettős szövésű szövetébe bedolgozott két kép volt, a világosság és az igazság erényeinek symboluma. — Sokan az U. és T.-ot egyiptomi eredetűnek tartják. Az egyiptomi emlékeken gyakran fordul elő egy kis kép, a melyen a világosság istene *Re* és az igazság istennője *Tme* együtt ábrázoltatnak, s e kép, zafirkó táblácskára vésetten, állítólag a főpap nyakában lógott aranylánczon s ennek segítségével mondott ítéletet. Csakhogy az egyiptomi főpap ezt a hivatalos dísz épen csak bírói tárgyalásoknál hordta s annak akasztotta a nyakába, a kinek igaza volt, és semmi adat sincs arra nézve, hogy ezt az istenség akaratának kitudakolására használta volna eszközül. Az U. és T. nagyon valószínűleg bizonyos szent sorsvetés lehetett. A nevük „világosság és igazság“. Valószínű, hogy két tárgy (talán drágakő) volt, különböző színű vagy alakú, vagy különböző jelzésű valamely képpel vagy felirattal, a melyek közül az egyiknek igenlő, a másinak tagadó jelentése volt; míg olyan esetekben meg, a mikor nem „igen“-ről vagy „nem“-ről volt szó, hanem a tanácskérés bizonyos meghatározott személyekre, törzsekre, vagy valamely városra stb. vonatkozott, akkor a két tárgy jelentését a sorsvetés előtt állapíthatták meg, a mire nézve bizonyosan kifejtett szokásos eljárást követtek. Abból a körülményből, hogy némelykor semmi felelet nem jött, még nem feltétlenül szükséges egy harmadik — mondjuk — kockának a felvétele, vagy, mint némelyek mondják, egy maréknyi részint köszörült, részint köszörületlen gyémántkockára gondolni; mert lehetett eset, hogy a sorsvetésnél egyik tárgy sem esett ki, vagy mind a kettő egyszerre s ez jelezte, hogy nincs felelet. És végül, nem tévedünk, ha azt állítjuk, hogy ez a szent sorsvetés bizonyos hagyományos, bár előttünk ismeretlen, szertartásokkal volt összekötve.

KENESSEY BÉLA.

A Magy. Prot. Irod. Társ. pénztárába
1897. december 1-től 31-éig befolyt összegek
kimutatása:

1. Pártfogó tagok kötvényei után 5%-os kamat: Tolnai ev. ref. egyházmegye 1897—1898-ra.

2. Alapító tagok kötvényei után 5%-os kamatok 1897-re: Maros-Vásárhelyi ev. ref. collegium, Kecskeméti ev. ref. egyházmegye, Vajdahunyad-zarándi ev. ref. egyházmegye, Kiss Ferencz ev. ref. lelkész Földesen, Fehérvár-esurgói ev. ref. egyház, Meczner Béla gondnok S.-A.-Ujhely. Nagyenyedi ev. ref. egyház. 1898-ra: Nógrádi ág. h. ev. egyházmegye, Széll Akos kir. közjegyző Szegeden. 1893—97-re: XIII Szepes városi ág. h. ev. egyházmegye. 1896—1897-re: Felső-zempléni ev. ref. egyházmegye, Csengey Gusztáv ev. theol. tanár Eperjes. 1897—98-ra: Pápai ev. ref. egyházmegye. 1894—1897-re: Sárospataki akad. olvasó-egylet. 1896—1898-ra: Bernáth Elemér Kassa.

3. Alapító tagok tőkebefizetése: Baltik Frigyes ág. h. ev. püspök B.-Gyarmat 10 frt, Dávid Gyula ev. ref. lelkész N.-Harsány 10 frt.

4. Rendes tagsági díjak évi 6 frtjával befolytak 1897-re: Weber Samu ág. h. ev. lelkész Sz.-Béla, Benke István főg. tanár S.-Szt-György, Késmárki ág. h. ev. egyház, Tisza-derzsi ev. ref. egyház, Kis-Marja ev. ref. egyház, Fülöp József ev. ref. lelkész Körmend, Pozsonymegyei ág. h. ev. egyházmegye, Patonay Dezső ev. ref. lelkész Szt-Márton-Káta, Raffay Sándor ev. theol. tanár Pozsony, Mezősassi ev. ref. egyház, Bihar-n.-bajomi ev. ref. egyház, Krupecz István ág. h. ev. lelkész Udvarnok. 1894—96-ra: Nagy Elek ev. ref. lelkész K.-Palád. 1896—1897-re: Marton Sándor tanár Kecskemét, Végvári ev. ref. egyház, Tabajdi Lajos ev. ref. lelkész Szatmár, Felsőbányai ev. ref. egyház, Halom Ádám ev. ref. lelkész M.-Szt-György, Báránd ev. ref. egyház, Vagner S. ág. h. ev. lelkész Varsád, Tóth Miklós ev. ref. lelkész B.-Szt-Mihály, Séra Ferencz ev. ref. lelkész Sitér. 1896-ra: Kátai Endre ev. ref. lelkész D.-Szt-György, Medgyaszay Vince ev. ref. lelkész B.-Fő-Kajár, Nyakas Balázs ev. ref. h. lelkész Búd-Szt-Mihály. 1895—1897-re: Ifj. Jeszenszky Károly ág. h. ev. lelkész Mezőberény. 1895-re: Györfly József ev. ref. lelkész Réde. 1898-ra: Ballagi Géza tanár Sárospatak, Tóth Sándor ev. ref. lelkész Feketehegy, Ujfalussy Béla Mihálydi. 1893—1897-re: Tordai unitárius középiskola.

5. Pártoló tagsági díjak évi 3 frtjával befolytak 1897-re: Hajdu János ág. h. ev. lelkész Zsegnye, Kis Ernő főg. tanár Pápa. Földes ev. ref. egyház, Csizmadia Lajos ev. ref. lelkész Lepsény, Arday I. Dániel ev. ref. lelkész Zsarnó, B. Kovács József Végvár, Tóth Pál igazg. Miskolcz, Dorogi Lajos ev. ref. lelkész Kis-Ujszállás, Földes György ev. ref. lelkész Zabola, Bendl Henrik Budapest, Fischer István gyógyszer Bártfa, Hegedüs Sándor Budafok, Burján András Monor. 1896—1897-re: Kálmán Gyula ev. ref. lelkész Ságvár, Sályi ev. ref. egyház, Vitus Lajos tanár Szászváros, Gyarmathy Ferencz Sz.-Údvarhely, Szele György ev. ref. lelkész Tépe, Mód Lénárd ág. h. ev. lelkész Simonyi, Barsi Sándor ev. ref. lelkész Bokod 1896-ra: Kocsis József ev. ref. lelkész Sonkád, Hegedüs Sándor Budafok, Zsigmond Mihály ev. ref. lelkész Hosszúfalu, Kardos Károly M.-Sziget. 1898-ra: Moravcsik Mihály ág. h. ev. lelk. Aszód, Gecei Péter ev. ref. lelkész Tarezal, Thern László gym. tanár Igló, Jókai Lajos ev. ref. lelkész K.-Ölved. 1895—1897-re: Áchim Ádám ág. h. ev. lelkész Szarvas.

6. Előfizetés a Szemlére 1898-ra: Gergely Károly bérlő Gyömrő 4 frt, Révai Leo könyvkereskedő Budapest 3 frt 60 kr.

Összesen befolyt 614 frt 60 kr.

Budapest, 1897. december 31.

Bendl Henrik,
társ. pénztárnok.

**A Magy. Prot. Irod. Társ. pénztárába
1898. január hó 1-től 31-éig befolyt összegek
kimutatása:**

1. Pártfogó tagok kötvényei után 5%-os kamatok 1898-ra:
Debreczeni ev. ref. egyház.

2. Alapító tagok kötvényei után 5%-os kamatok 1898-ra:
Tesztyénszky Ferencz ág. h. ev. főesperes Pozsony, Csurgói ev. ref. fők. könyvtár.
Evang. theologusok Otthona Pozsonyban, Mezőföldi ev. ref. egyházmegye, Kassai
ev. ref. egyház, Szeremlei Sámuel ev. ref. lelkész H.-M.-Vásárhely, Szováti ev. ref.
egyház, Pozsonyi ág. h. ev. theol. akad. könyvtár, Pápai ev. ref. főiskola. Gyulai
ev. ref. egyház. Marosközi unit. belsemberek, Hat szab. kír. ág. h. ev. egyházmegye.
1895—1896-ra: Acsi ev. ref. egyház. **1894-re:** Szalay Károly Budapest.
1892—1897-re: Dókus Ernő orsz. képviselő Budapest. **1897-re:** Szászvárosi
ev. ref. kollegium, Mayer Endre theol. tanár Eperjes, dr. Ajkay Béla Kisfalud,
1898-ra 3 frt.

3. Rendes tagsági díjak évi 6 frtjával befolytak 1898-ra:
Vékony József H.-M.-Vásárhely, Sárkány Sámuel ág. h. ev. püspök Pilis, Nagy
József ev. ref. lelkész N.-Szeben, Szücs János ev. ref. lelkész Enying, Szentpéteri
Samu ev. ref. lelkész Pelsőcz, Csiskó János ág. h. ev. lelkész Kassa, Rácz János
ev. ref. lelkész Keckemét, Kemenesaljai ág. h. ev. egyházmegye, Andrásy Kálmán
ev. ref. lelkész Buj, Fábrián Dénes Budapest, Fejes István ev. ref. esperes S.-A.-
Ujhely, Budapesti ág. h. ev. főgymnasium, Poszvék Sándor ev. lye. igazgató Sopron,
Szabó Aladár theol. tanár Budapest, Benkő István ev. ref. lelkész Rákos-Palota,
Szikszóvidéki ev. ref. lelkészi kör. **1897-re:** Veress Ede ev. ref. esperes Búcs,
Marton Lajos Budapest, Hegedűs Károly ügyvéd Budapest, báró Podmaniczky Gézáné
Kis-Kartal. **1895—1896-ra:** Belényesi ev. ref. lelkészi kör (11 frt). **1896—
1897-re:** Bodor Domokos tanár Sepsi-Szt-György, Bocsor Lajos ev. ref. esperes
Tengőd, Pozsonyi ág. ev. theol. olvasó-kör. M.-Szigeti ev. ref. egyház. **1894—
1895-re:** Kálmán Sándor ev. ref. lelkész Hirip, Czike Ferencz Budapest. **1897—
1898-ra:** Boódi ev. ref. egyház. **1896-ra:** Hajdu András ev. ref. lelkész Lipótvár.
1895-re: Fábrián János Budapest. **1892—1897-re:** Szunyogh Szabolcs orsz.
képviselő Budapest. **1893—1894-re:** Vajda Ferencz ev. ref. lelkész Szász-Lóna.
1894—1897-re: Sárospataki «Erdélyi önképző kör».

4. Pártoló tagsági díjak évi 3 frtjával befolytak 1898-ra:
Sziráczy János ev. tanító Szarvas, Mihálovics Samu ev. ref. lelkész Bér, Czekus
László ev. lelkész A.-Szántó, Bodolay István ev. ref. lelkész Kesznyéten, Barna
Antal ev. ref. lelkész Körtvélyes. **1894-re:** Szily György ev. ref. tanító Ács.
1897-re: Raksányi Károly ev. ref. lelkész B.-Henyé, Kókai Lajos Budapest.
1895—1896-ra: Csabay Pál ev. ref. lelk. Balog. **1896—1897-re:** Nagy Sándor
ev. ref. lelkész Hidvég, Illyei János ev. ref. lelkész B.-Harsány. **1894—1895-re:**
Terry Gyula ev. főesperes Rozsnyó.

5. Előfizetés 1898. évi Szemlére: Budapesti egyetemi könyvtár 4 frt,
Képviselőházi könyvtár 4 frt, Zilahi ev. ref. főgymnasium 3 frt 60 kr., Soproni
ág. h. ev. tanítóképezde 4 frt.

6. Koszorúért: Berkeszi ev. ref. egyház 2 frt.

Összesen befolyt 507 frt 60 kr.

Budapest, 1898. február hó 1-én.

Bendl Henrik,
társ. pénztárnok.

A MAGYAR PROTESTÁNS IRODALMI TÁRSASÁG
KIADVÁNYAI.

PROTESTÁNS SZEMLE.

SZERKESZTI

S Z Ő T S F A R K A S,

THEOL. AKADÉMIAI IGAZGATÓ TANÁR,
A MAGYAR PROT. IRODALMI TÁRSASÁG TITKÁRA.

A Protestáns Szemle, mint a Tarsaság folyóirata,
július és augusztus kivételével minden hó 15-én
jelenik meg.

Az egész évfolyam előfizetési ára nem tagoknak 4 frt.

BUDAPEST,
HORNÝÁNSZKY VIKTOR KÖNYVNYOMDÁJA.
1898.

TARTALOM.

I. Értekezések és tanulmányok:

1. Bornemissza és Telegdi theologiai álláspontja. II. *Dr. Rupp Kornél* 129
2. Az unitarismus Magyarországon. II. *Pokoly József* 150
3. Ritschl theológiája. II. *Dr. Masznyik Endre* 168

II. Egyházi szemle:

- Hazai egyházi élet. * * 184

III. Irodalmi szemle:

a) *Hazai irodalom:*

1. A tiszántúli egyházkerületi értekezet Emlékkönyve. *Sz. F.* 192
2. Kovács Andor: Balzsam. Imádságok. *F.* 194
3. Dósa Dénes: A szászvárosi Kún-Collegium története. *Sz—s.* 195
4. Bacher és Bánóczy: Izraelita Irod. Társulat Évkönyve. *Sz. F.* 198
5. Sziklay és Borovszky: Vas vármegye monográfiája. *V. F.* 200

b) *Külföldi irodalom:*

1. H. Dalton: *Lasciana. Révész Kálmán* 203
2. Kaftan: *Christliche Dogmatik. Szlavik Mátyás* 204

Tisztelettel felkérjük mindazon t. tagtársainkat, a kik a mult évekre szóló tagdíjaikat még be nem fizették, hogy azokat a Társaság pénztárába (Budapest IV., Deák-tér 4. sz.) minél előbb beküldeni sziveskedjenek. A hátralékok a „Szemle“ mult évi 6. füzetében vannak kitüntetve.

Egyszersmind bizalommal ajánljuk t. tagtársaink különös figyelmébe és munkás-szeretetébe a **Bibliai Lexikon** ügyét, melyről az 1—2. füzet végén levő tájékozás és a Mutatványok bővebb felvilágosítást nyújthatnak.

Szöts Farkas,

társulati titkár.

Bendl Henrik,

társulati pénztárnok.

BORNEMISZA ÉS TELEGDI THEOLOGIAI ÁLLÁSPONTJA.

(Második közlemény.)

IV.

Az evangélium harmadik részéről.

A jó cselekedetek érdeméről. — Jutalmunk érdeme Krisztus által. — Az örök élet mint bér és ajándék. — A fides historica. — Mért kérünk örök életet? — Mátyás király példája. — Bornemissza panasza.

Az evangélium harmadik részében azt bizonyította Telegdi, hogy noha Isten az ő jóvoltából adja az embernek az örök élet jutalmát, mindazonáltal ezt csak azok nyerik el, a kik munkálkodnak.

Mivel a Fejtegetésnek ez a része a legsarkalatosabb és legfontosabb kérdést tárgyalja, Telegdi is bőven és részletesen foglalkozik vele. Mikor Bornemisszának alább említendő fejtegetéseit czáfolgatja vagy tíz oldalon keresztül, végre nem tartván elégségesnek a pusztá hivatkozást, álláspontjának erősítésére az egész magyarázatot közli a postillából.

A jó cselekedetről való igaz tudomány Telegdi szerint az, ha a közép úton járunk. Szt. Pál u. i. (I. Cor. 9.) azt mondja: Nem tudjátok-e, hogy a kik a pályát futják, mindannyian futnak, de egyik veszi el a jutalmat? Úgy fussatok, hogy megfoghassátok. Mindenki, a ki a küzdő helyen versenyez, mindentől megtartóztatja magát. És azok ezt azért cselekszik, hogy a romlandó koronát elnyerjék, mi pedig a hervadhatatlant.

A pályafutásban a földolog a jutalom elnyerése, a melyért kiki önként küzd, a melyre ugyan felszólítottunk, de nem

kényszerítettünk, kijelentetvén előttünk, hogy azé lesz a jutalom, a ki versenytársát legyőzve előbb ér célhoz. Tehát, a ki gyorsabb és erősebb, azé a jutalom. A ki pedig küzdeni nem akar, az tudja, hogy neki semmit sem adnak.

Tehát kinek köszönheti jutalmát a győztes? Annak-e, a ki adta, vagy lábainak? Igaz, hogy lábainak is, de hiába futott volna, ha gyors futása jutalmát az a jámbor ki nem tűzte volna. Tehát a kettő együtt jár, hogy az ajándék jó akaratból rendeltessék s annak adassék, a ki gyorsabb a többinél.

Így van az Isten kegyelmes akarata viszonyban a jó cselekedetekkel is. Krisztus urunk az ő sz. vérével érdemelte és nyerte bűneink bocsánatát, az üdvösséget és örök életet s mindezt a mi érdemünk nélkül hirdettette ki az apostok által és ígérte nekünk, de hozzá tette, hogy munkálkodjunk érte, mondván: A ki utánam akar jönni, tagadja meg magát, vegye fel keresztjét és kövessen engem.

Krisztus tehát e világ piaczaról az ő szőlőjébe hívott bennünket s azt parancsolta, hogy munkálkodjunk a napi pénzért és ha munkálkodunk, megadatik nekünk az ígért bér.

Kérdés tehát, hogy ha Isten munkánkért megfizet nekünk, kinek köszönjük a bért, magunknak-e, vagy sem? Magunknak nem, mert ha Krisztus a mi munkánk nélkül nem nyerte volna, s nem ígérte volna, hiába munkálkodnánk. Tehát a jutalmat annak köszönhetjük, a ki szőlőjébe hívott s erőt adott ahhoz, hogy munkálkodhassunk.

A mi dolgunk tehát, hogy a jutalomért küzdjünk, de ennek semmi hasznát sem vennők, ha Krisztus az ő érdeme által a mi érdemünk nélkül előre nem készítette volna számunkra azt, a mit keresünk.

Tartozik ezért az Isten nekünk bérrel a mi cselekedeteinkért, de nem tetteink következményeképen, hanem mert mikor a munkásoknak bért ígért, akkor adóssá tette magát vele. Miből következik, hogy az örök élet ajándék is, bér is. Ajándék, mert Isten csak azért tartozik vele, mert megígérte; bér, mert csak azoknak ígérte és adja, a kik munkálkodnak érte. Bornemissza erre azt feleli, hogy sz. Pál „megtanít min-

ket reia es meg ma_arázza, mi legyen a mi pálya futásunc es hasartunc mindõn imezt iria: Jol vitezkedgyel hog meg õrizzed hitedet is es lelki esmeretedet. Elsõ az igaz hitnec õrzése, az utan a lelkiismeret. Az igaz hit peniglen mi legyen, azt nem Telegditûl kel megtanulni, mert û arról historiee szól, hanem sz. Páltul, a ki azt mondgya: Bizon dolog, hog a Jesus Christus a bûnõsõknec idõossegere iõt e világra, kie kõzzûl eggyie en vagyoc. Es mond a szent Pál: Ezt melto hog mindenképpen hozzanc szorechuc“.

Telegdi örömet veszi ezt a magyarázatot, de azt is szeretné, ha Bornemissza azt is megmondaná, hogy mit tart jó lelkiismeretnek. Elfogadja Bornemissza felfogását sz. Pál helyének magyarázatáról, hogy a hívek futnak, és tusakodnak, és hivén, jót cselekedvén és jámbor életet élvén igyekeznek elnyerni a kitűzött jutalmat. De sz. Pál azt is mondja (I. Cor. 9.) hogy: „Én úgy futok, hogy bizonytalanul hiába ne legyen“. Tehát nem kételkedve, mint Bornemissza véli, hanem bizonyossá teszi az ember szívét, hogy jó cselekedetek által való futás jutalma az örök élet.

Ezt fölöslegesnek tartja hosszasan fejtegetni, mivel Bornemissza sem tagadja, hogy a pályafutás a hitnek és jó lelkiismeretnek megõrzése, „mert ebbõl — úgymond — vagy akarod, vagy nem, az következik, hogy a jo chelekedetec által is iutunc az örõc életre“.

Azon állítást, a hol Bornemissza azt mondja, hogy Telegdi historiee szól a hit felõl, úgy czáfolja, hogy mivel a historica fides mortua fides, a mortua fides pedig az, melyrõl sz. Jakab azt mondja, hogy „a hit cselekedet nélkül megholt“, tehát Telegdi hite, nem lehet historica fides, mert õ mindenütt épen azt írja és mondja, hogy nemcsak hinni, hanem jót is kell cselekedni annak, a ki üdvözülni akar.

Bornemissza azt tanítja, hogy „szükséges a munka s nagy fizetése is leszen, de arra figyelmezteti az olvasót, hogy jól eszébe vegye. hogy a kinek Isten megkegyelmezett, bûnüket megbocsátotta és az örök életnek könyvébe nevüket beírta, Krisztus érdemeiért, azoknak munkájok kedves és a fizetés is az õ nevében fog történni“.

Ita est, domine Petre, mondja Telegdi, csakhogy ez a mondás csak az újszülöttekre vonatkozik; az is igaz, hogy csak a Jézus nevében leszen a fizetés és azért fizet nekünk Isten a mi munkánkért, mert a Jézus nevében vannak. A ki egy óráig munkálkodott is a szőlőben, nemcsak a kevés munkáért, de ha napestig fáradott volna, akkor sem érdemelné az örök életnek még csak egy pénzét sem, mint sz. Pál mondja (Rom. 3.) „Nem egyenlők e mostani időnek nyomorúságai a jövődő dicsőséghez, mely meg fog jelentetni nekünk“. De másfelől meg megérdemli azon ígéret folytán, melyet Isten tett az ő szent fiában azoknak, a kik jót cselekednek.

Ez ellen Bornemissza a Krisztussal fölfeszített lator példáját hozza elő, a ki „semmit nem munkalodott az előt olyat, ki által az örök életet érdemlette volna; nem érdemlette volna sem az ű vallása, sem könyörgés, hanem chac a Jezus Christus“.

„Vgy vagyon, hog a megtérés előtnem munkalodot, mondja Telegdi, es nem érdemlet semmit, de a megtérés utan munkalodéc, mert minéc utana sziuéuel hit volna a meg igazulásra, nem chac bizakodéc, hanem szaiaual vallást tön az iduösségre könyörge, fohaszkodéc, vgy vive oszton be urunc ötet a paradichomba. A iutalmat pedig Christus érdemlette es az ű kedve atta a megtért es könyörgő toluainac: sőt azt is ű atta, hogy meg tért es könyörgőt“.

Bornemissza szerint ebből ismét csak az következik, hogy jót kell ugyan cselekednünk, de nem azért, hogy általa várjuk az örök életet, mely csak Jézus Krisztus halála által ígértetett azoknak, a kik benne bíznak.

Telegdi, bár többször fejtegette már ezt a tételt, újból szükségesnek tartja reá reflectálni. Hivatkozik Máté evangélistára (Mat. 25.) „A kik jót cselekedtek, az örök életre mennek“, sz. Pálra (Gal. 6.) „Jót cselekedvén meg ne fogyatkoztatok“, Tess. I. Zsid. II. s szent Ágostonra (in Psalm. 120.), ki így ír e tárgyról: „Mi az, hogy ne tudja a te bal kezed, mit mivel a te jobb kezed? Azt jelenti ez, hogy midőn jót cselekedel, az örök életért cselekedjed, mert ha e földön azért

míveled a jó cselekedetet, hogy e földiekkel bővelkedjél, ottan tudja a te bal kezed, mit mivel a te jobb kezed. Ha csak emberi dologért és e jelen való életért míveled, a mit mívelsz, csak bal kezed cselekszik, ha pedig az örök életért cselekszel, a te jobb kezed cselekedik.“

Ime tehát, mondja Telegdi, szent Ágoston azt vallja, a mit Bornemissza tagad, t. i. hogy az örök élet elnyeréséért kell jót cselekednünk.

De Bornemissza ezt mégsem írja alá, hanem felfogását a gyermekek példájával magyarázza, azt hozván fel, hogy a szülők is buzdítják a gyermekeket s noha őket törvény szerint megilleti atyjok öröksége, mégis azzal serkentik őket, hogy ha jók lesznek, nekik hagyják vagyonukat, ha pedig nem fogadnak szót, elesnek tőle. Tehát csak serkentés, buzdítás az, midőn bérnek nevezi és mint jutalmat igéri Krisztus az örök életet, hogy ígéretéhez képest ne szűnjenek meg a hívek az Úrnak szolgálni.

Vgy vagyon, feleli erre Telegdi, hogy a jutalomnak ígérete édesgeti, és buzdítja a keresztyéneket a jó cselekedetekre, de nem hamis az Isten, hogy csak ígérje és ne adja meg a felbuzdítottaknak azt, a mit ígért. A gyermekek példájára vonatkozólag megjegyzi, hogy bár törvény szerint őket illeti az örökség, még ez nem elég bizonyosság rájuk nézve, hogy csakugyan meg is kapják, mert jogot ad a törvény is a szülőknek, hogy ne részesítsék benne gyermekeiket, ha nem méltók rá, tehát még a vérszerinti származáshoz is szükséges, hogy jók legyenek a gyermekek, mert csak így tudhatják, hogy övék lesz az örökség, mivel az atya nem zárhatja ki abból fiát, ha nem ad okot a kitagadásra.

„Nekünc is ugy vagyon dolgunc az Istennel, mondja tovább Bornemissza, mint a gyermekeknek attyokkal, mert tóruen szerent es Isteni igasag szerent mostis azoke az örök élet, kiknek megkegyelmezet Isten szent fiaert, mindazáltal noha őuec, mégis elő számlállya Isten az örök életbe mely soc íoual fizeti meg a mi kiehin szolgálatunkat.“

Telegdi is ezt vallja, de hozzá teszi, hogy csak remény-ségben az övék, mint sz. Pál mondja (Tit. 5.): „Istennek ked-

véből megigazulván, reménység szerint vagyunk örökösei az örök életnek“, de nem oly bizonyossággal, hogy el nem vesztethetők; sőt sokan el is vesztik. Tehát nagyon messze lehet ám az életnek örökségétől az, a ki egyszer reménybeli örökkössé lett, ha elhanyaglik, — mert ha meg nem újulhat és meg nem térhet, örökös sem lehet.

De az sem elég ahhoz, hogy örökségül bírjuk az örök életet, ha egyszer Isten lelke nekünk adatott és megigazultunk az Isten ingyen adott ajándékából, de az is szükséges hozzá, hogy jó gyümölcsöket is teremjünk.

Hivatalosak vagyunk ugyan az örökségre, de azt nem nyerhetjük el, ha jót nem cselekszünk, „Valamit műveltek, mondja sz. Pál (Coloss. 3.) mindent szivetek szerint műveljétek, mint az Úrnak szolgálván és nem az embereknek és tudván, hogy az Úrtól veszítetek az örökségnek jutalmát“, tehát itt is a jót művelőknek, azaz a cselekedőknek ígéri az örökséget, még pedig jutalmul.

Bornemissza végül odáig megy, hogy elismeri, „hogy noha chac Christus erdeme az örök élet, ű intalma, ű bére, de ű benne mi bérünknek mondhattuoc, de azért mégis ne úgy várjuk mint bért. Mert nem azért mondatie bérnek, hogy a mi chelekedeteinkért adatnéc, hanem hogy béuen megfizetődie az örök életbe minden munkanc: improprie bér“.

Egy fabulat is mond erre magyarázatképen, hogy könynyebben megérthessék elfogását. „Mikor egy kiraly szaz forentot adatot egy parasztnac, hogy aiandekon egy nagy repat vit neki. Es mint Mathias királyrul bezellec, hogy egy szegeny domine Mathiánac oskola mesternek egy tál káposztás husért nag orasagot adot, az egy répa nem erdemlette volna a szaz forentot, sem az egy tál étec a tiz kővárat, szinte vgy nem mondhatjuk az örök életet bérnek, hanem ha improprie.

Telegdi válasza erre szó szerint im ez:

„Jeles etymologia. Bér, mert ber; nem sokcal különb mint imez: Tormentum torma, ugyan ki hasad belőle. Vallyon a deac ige merces, honnét auag mitül mondatik? a merendo, est enim praemium quod datur pro labore seu stipendio. Hát mire nem azért bér magyarusis, hogy erdemlyuc valamit? Hanem ha

mas értelme vagyon Magyarul és Deákul, más Totul, más Nemetül az írásnac, kit te sem mernél mondani, mert vg nem ég, hanem soc féle volna a keresztyeni tudomány. Hogy bér, azt az írás is mondgya, hogy kedig improprie, azt te teszed hozza. De nem talaltam én sem az Isten igeiebe, sem a régi szent Doktoroknak írásokban ezt az ígét, annak okáért míg meg nem mutatod vag a Bibliában, vag a szent atyagnál, chac tartch magadnak. De minemü fabulakcal bizonyetod a te vallásodat. E világon mennyi requisitoriat irnac, mind aual sem találud meg ezt a Mathias király donatióját. De hogy Isten donal es ad az io chelekedetekert, azt meg találjuk a sz. írásban. Nem illic ide sem a répa, sem a káposztás hus. Kilóm a repa s a káposztás hus az Isten fiainac is chelekedeteknel. A repa chac repa, a káposztás hus chac káposztás hus, de az mi is chelekedetünc nem chac mi munkanac, hanem a mi bennünk lakozo Istennek alkotmánya, ű dolga, ű kedue, ű aiandéka: A lélekneec gyümölcse, azért érdemes.

Miért futez illyen igen a bérnec, iutalomnac, es erdemnec neuetól, ha Keminecius a több nem Euanglikusokkal egyetembe örömet él véle? Nem chac azért kedig, hogy béuen adatic az öröc életneec iutalma, hanem azért is, hogy Isten azt fogatta, hog Krisztusért iutalmazza a mi is chelekedetinket. És miuel hogy nem a heualkodoknak vagy gonoszül chelekedőknek, de azoknac adatic, akie munkalkodnac az urnak szőleiben.“

Azután Kemineciusra hivatkozva, annak mondásából (Apologia Confessionis Augustanae et Vittenbergensis) bizonyítja, hogy az örök élet úgy ajándék, hogy egyszermind a mi cselekedeteinknek jutalma, érdeme és bérül adatik a munkásoknak az Isten ígérétenek erejéből, a mely Isten, mint Melanchton (Locis comm. anno 1522. editis) mondja kötelessé tette magát nekünk és adóssá azoknak, a kiknek semmivel sem tartozott, a maga ígérete által.

Midőn holtak voltunk, persze csak erkölcsi értelemben véve, Isten csak az ő sz. Fia által keltett bennünket életre s így csak neki köszönhetjük, hogy élünk, de nemcsak azt, hanem azt is, hogy oly életet élünk, mely az örök életre vezet.

Ép azért, *noha gratia*, egyszersmind *merces* is az örök élet s viszont *noha merces*, egyszersmind *gratia* is, mivel sz. Ágoston szerint a jó élet, melynek jutalma az üdvösség, *gratia*.

Hogy az örök életben sok a jutalom, hogy mindenkinek elég adatik belőle s hogy minden ember megelégszik azzal, a mit ott kap, abban igazat ad Bornemisszának, de a szenteknek jutalma érdemeik szerint nem egyenlő, mint annak bizonyítása sz. Agostonnál Tom. 6. De Sancta Virginitate cap. 26 olvasható.

A fejtegetést így végzi Telegdi: „Vegezetre, holot azt mondgya Christus, hogy az elsők el vétén az egy egy pénzt zugódnac uala az cheledes ember ellen monduán: Ez utolsoc chac egy oráig miueltének, mégis egyenlőkéé, teued úket mi hozzánac, kie az napnac terhet es heuet uiseltúe. Ne úgy értsd azt, mintha a boldogok között irigység vagy zúgolódás lenne hanem úgy, hogy az Isten oly nagyra becsüli a keresztyén ember kevés szolgálatát is és oly bőven megfizet érte, hogy ha az emberek közt is így fizetnének, a többiek irigykednének a kevesebbet dolgozókra.“

„Ravas magyarázat ez, mondja Bornemissza, és nem is illik a példához, mert a zúgolódók nem a boldogok között lesznek, hanem a bal kéz felől lévők között“.

„Én ravaszul nem magyarázom az evangéliumot, felel Telegdi, hanem híven és jámborul. Az magyarázza ravaszul a ki magától gondol valami olyan magyarázatot, mely a betűhöz nem illik. Így magyarázta ezt sz. Ágoston, Gergely (Homil. 61.), Chrisostomus (Homil. 65.) stb. Az én beszédem nagyon is hozzá illik a példához, mert abban az van, hogy mind az elsők, mind az utolsók elvették a bért, a napi pénzt, tehát a megígért jutalmat, melyet nem kapnak meg a balkéz felől lévők. Lám, te is azt mondod a prédikációd elé írott rövid magyarázotdban, hogy az Isten egyformán fizetett az elsőknek is, meg az utolsóknak is — és meg is adta nekik, a mibe szegődött velük³— de azt nem mondhatod hogy a balkéz felől levőknek egyenlő fizetésük lenne a jobb felől levőkkel, mert azoknak örök tűz, emezeknek örök élet és boldogság adatik“.

Panaszszal végzed el könyved első részét, mondja Telegdi Bornemisszának. Először is azon panaszkodol az én prédikációim ellen, mintha azok rakva volnának Isten és lelkiismeretem ellen való magyarázattal. De te ezt csak mondod és nem bizonyítod. Továbbá azt hányod szememre, hogy nagy ravaszul, mind elhagyom azt, a mi széke, veleje volna és a mi fejébe az Úr magyarázta a példát, hogy t. i. a mit a cselédes ember felelt a kapások panaszkodására: Barátom nem törvénytelen, nem hamisan cselekszem te veled stb. Ez sem igaz, nem hagytam el. Ha nem csacsogok és haszontalan, dicsekedő szókat nem is szaporítok, mint te, mindazonáltal megmagyaráztam az Evangeliumnak minden részét oly röviden, a mint elég volt egy prédikációban. Elhagytam, a mit te hozzá tész, de megírtam, a mit az evangeliumnak igaz értelme megkívánt tőlem, hogy megírjak.

Ez a válasz én tőlem, így végzi Telegdi, a te könyved első részére, kit, ha sok szót akarnék szaporítani, nemcsak annyival, a mennyit előhoztam, hanem az Isten igéjének, a sz. doktorok írásainak s közönséges Conciliumoknak számtalan helyével erősíthetném.

V.

Bornemissza könyvének második részéről. — Az anyaszentegyház jeleiről. — Nem szent a Bornemisszáék gyülekezete. — Nem közönséges és nem apostoli a Péter gyülekezete. — A pápaság nem fordította el a Krisztus paransolatait.

Bornemissza azt ígérte Fejtegetésének első lapján, hogy először Telegdinek Septuagesima vasárnapi evangéliumáról fog szólni, azután, pedig egyéb tévelygéseiről, mégis, a mint eddig az evangélium értelméről szólott, abba sok minden mást elegyítvén, úgy a második részbe kezdvén, fogadásáról úgy látszik, megfeledkezett, mert új dolgot vészen elő. Azt írja ugyanis itt, a második részben, hogy az anyaszentegyházról fog szólni. Igaz ugyan, hogy ezt sem teszi, hanem az anyaszentegyház nevezete alatt ellenük köszörüli pennáját, őket ostorozza, szidogatja és pirongatja. Bizonyára ezzel akarja bizonyítani, hogy

az igaz anyaszentegyháznak tagja és prédikátora, hogy szitkozódni és minden hamis dolgot reájuk költeni és kiáltani tud.

Mivel azonban ő úgy tanulta a niceai zsinat végzéséből, hogy az anyaszentegyháznak nem a szitkozódások és rágalmaszások a jelei, hanem quod una, sancta, catholica et apostolica est, — a hol ezek a tulajdonságok nincsenek meg, az nem is anyaszentegyház. A Bornemisszáék gyülekezete tehát sem nem egy, sem nem szent, sem nem közönséges, sem nem apostoli, tehát nem is a Krisztus egyháza, hanem az ördögtől sok felé tékozoltatott sokaság.

Miért nem egy? Azért, mert ki Lutheranus ti közöttetek, ki Zvinglianus, ki Calvinista, ki Flaccianus, ki Maiorista, ki Anabaptista, ki nem tudom én micsoda. *Sőt csak annak sem mehettem még eddég végére, te mi légy. Úgy mint ki néhol a Lutheranusokkal tartol a Calvinisták ellen, néhol a Calvinistákkal a Lutheranusok ellen.* A hol tehát egyesség nem található, mint ti nálatok, ott senki igaz anyaszentegyházat ne keressen.

Bornemisszának ez ellen az a mentsége, hogy az egyenetlenségért az ő egyházát hamisnak, az egyességért pedig Telegdiéket igaz anyaszentegyháznak nem kell tartani. Lám a törökök is egyetértenek, s ebből az következik, hogy mert köztük nincs visszavonás, tehát ők az igaz egyház, és még sem a Kristus népei, úgy az sem bizonyíthatja Telegdiék igaz anyaszentegyházának valóságát, hogy egyik.

Telegdi itt csak arra utal, hogy az egyház fogalmánál csak keresztyénekről lehet szó, de hogy ők képezik az igaz egyházat s nem Bornemisszáék, csak arra hozta fel az egyességet. Különbben a mi a törököket illeti, kiket Péter említ, helytelenül hivatkozik azok egyességére, mert azok nem úgy értenek egyet, mint a Telegdiék, „mert Kazul basa az őüi-vel egyetembe kilömbet vall a több törököktől és azért hadakozik is ellenec.“

Nem szent a Bornemisszáék gyülekezete.

Formicata est enim cum amatoribus multis, azaz kiszakdván abból az egy gyülekezetből, melyben Krisztus lakik és országol, sok szeretőkkel ölgződött, Lutherrel, Zvingliussal

Calvinussal, Maiorral, Illircussal stb. Sőt ők maguk sem merik igazán szentnek mondani, mert senkit sem találnak közöttük, a ki szent volna, s nem merik azt mondani, hogy volna bennök valami igazság és szentség. Telegdi tudja, hogy sok polyva van ő közöttük is, de a sok polyva között jó buza is van elég, azaz vannak az ő egyházukban igaz és szent keresztyének.

Épen ezért nem közönséges a Péter társasága.

Mert az a közönséges, a mi az egész világra kiterjed, a mi minden időben volt, van és leszen. Nem ilyen a Bornemisszáé, mert sem Ázsiában, sem Afrikában soha nem volt, hanem csak Európának (a mely a világnak legkisebb része) egynéhány tartományában zsugorog, és Luther előtt nem tudnak senkit sem felhozni, a ki azt vallotta volna, a mit ők vallanak. Hogy pedig az ő egyháza milyen régi, eléggé bizonyítják a régi conciliumok és szent doktorok, kik ugyanazon tudományt tanították, a melyet ők hirdetnek.

Végül nem is apostoli a Péter sokasága.

Nem tudja eredetét per continuum episcoporum successionem az apostolokra visszavinni, nem tudnak mutatni egyházfejedelmeket, a kik az ő vallásukon lettek volna, de ők mutathatnak szent Pétertől Athanasius római püspökig, ő utána pedig a mai napig.

Bornemisszának erre ez a felelete: Igaz ugyan, hogy régi a pápaság, de az nem igaz, hogy a legrégebb, hanem azok az igen régiek, a kiket a próféták, Krisztus urunk s az apostolok követtek.

Hogy a pápa egyháza hamis anyaszentegyház és mert hamis tudományú és gyilkos, Bornemissza ezekből bizonyítja:

A hamis egyház első jele Bornemissza szerint a hazugság. A mit Telegdi anyaszentegyháznak tart, az nem más, mint a római papságnak egy serege, a mely az utolsó pontig teljesen elforgatta, a mit Krisztus urunk parancsolt, rendelt és hagyott. Telegdi maga a cathekizmusba foglalta a tíz parancsolatot, a Hiszekegyet, a Miatyánkot, a keresztségnek és Úrvacsorának igéjét, de mesterséggel, álnokul, hazugsággal, csalárdul.

Bizony könnyű ezt neked mondani, mondja Telegdi, de

csak az a baj, hogy nem bizonyítod. „Hogy egy puntig mindent felfordítottunk volna, azt hamisnac lenni őszöddel, Lutherrel bizonyítám meg ennek előtte, most pedig *tennen magaddal bizonyítom*. Ki midőn az en septuagesima vasarnapi predikaciomnac másodík részéről irsz, egy czikkelyét mind helyen hagyod, kiből meg tetézek, hogy itt nem igazat mondasz, mert ha csak az maradna is helyen a mi tudományunkba, nem fordítottuk volna mind egy puntig fel a mit Krisztus parancsolt. Hogy amaz öt dolgot hamisan, álnokul Cathekizmusba nem csináltam, azt is meg adom ingyen majd értened.

Azt kérdem tülled, ha csenaltam én Cathecismust? Látad-e valaha ennekem Cathekizmusomat? Soha nem. Lássá azért egész világ, mily igazmondó vagy te, ki minket nevezsz hazugoknak, hogy azt merészled mondani, a mi úgy nincsen. A ki Catechismust soha nem csinált, az valamit vagy igazán, vagy hamisan Cathekizmusba nem tött. *A Canisius Péter Cathecismusát még ifjú koromban en fordítottam magyarrá*, de hogy chenaltam volna, meg eddeg nem chenaltam egygyet is. Mert nem volt szükség, mivel hogy néhány fő és jeles tudós emberek, kiknek tanítványok is alég lehetek, eleget chenaltanak.“

VI.

Bornemissza ellenvetései Telegdi tízparancsolata ellen. — Bornemissza ezt Calvintól vette. — A hit úgazatairól. — A miatyánkról. — A keresztségről.
— Az úrvacsoráról. — A bünről.

Telegdi anyaháza is tanítja a tízparancsolatot — úgymond Bornemissza — de ő náluk a tízparancs csak kilenczből áll, mert a másodík parancsot: ne csinálj magadnak képeket és ne tiszteld azokat, kihagyták. Azért tették ezt, mert bálványozó képekkel van rakva templomuk, melyek előtt térdet-fejet hajtanak, és nagy tiszteletet szereznek. Ezért aztán az utolsóból: Ne kivánd a másét, kettőt csináltak.

Mennyire ellenkezik Péter arithmetikája az igazsággal, azt akarja bebizonyítani Telegdi. Lássuk, írja, mennyire igazmondó a Bornemissza gyülekezete. Azt mondja elől is, utol is, hogy mi is tíz parancsolatot tanítunk, a közepén pedig,

hogy nálunk csak kilencz vagyon. Ha tizet tanítunk, nem kilencz, ha kilenczet, nem tíz. Ha igaz volna is, hogy a másodikat elloptuk, az utolsóból pedig kettőt csináltunk, akkor sem kilencz parancsolat van nálunk, hanem tíz.

A tudós Hosius Szaniszló, a ki mint kardinális 1580-ban halt meg Rómában a keresztyén hitről szép könyvet írt, melyben a tízparancsolatot is fejtegeti. Canisius Péter is két katekizmust csinált, egy kicsit, melyet Telegdi tolmácsolt meg, csak röviden írja az első parancsot, és egy nagyot az öregek számára (melyet Petrus Busaeus sok szép helyekkel ékesít meg). Ebben, úgy mond Telegdi, megtalálná Bornemissza, ha olvasná, hogy Mózes parancsában egy ige sincs, melyet ők elvettek volna. Ugy van ez az ő bibliájukban és egyéb könyvekben is.

„És nemcsak mi, hanem a régiek s a Confessionisták is, mint Luther, Urbanus Regius, Erasmus, Sarcerius, Brentius, Joannes Spangebergius, Joachimus Uvestphalus, Melanchton, Georgius Maior szintén azon módon számlálják a tízparancsolatot mint mi. Calvintól vetted te, hogy az elsőből kettőt, a két utolsóból egyet csinálsz. Kiről jó módon választ teszen neki Uvestphalus, (in Apologia Confessionis de Coena cap. 40.). Ugyanott arról is megfelel, a mit te is esacsogsz, hogy a bálványozó képeknek oltalmáért loptuk volna el a második parancsolatot. Olvasd meg nála, ha kell neked, az nem pápista, hanem lutheranus.

Te szent Agostonnal és néhány régi doctorral akarod bizonyítani, hogy úgy kell elosztani a parancsolatokat, a mint Calvinusnak és neked tetszik. De te ezeket sohasem olvastad, mert ha olvastad volna, tudnád, hogy szent Ágoston úgy osztja fel a parancsolatokat, mint mi.

Bornemissza még azt is fölhozza Telegdi ellen, hogy az csak farizeus módon magyaráz, nem pedig Krisztus szellemében: „Mintha csak külső jámborságot kívánna Isten, és mi azt a mi erőnkől megszerezhetnők“ stb.

A szentháromság után való hatodik vasárnapi prédikációra hivatkozás mellett Telegdi röviden így fejt ki felfogását: „E parancsolatot: Ne öl, nem csak az szegi meg, a ki

kezével valakit megöl, a pharizeusok vélekedése szerint, hanem az is, a ki haragszik és szívében gonoszt akar felebarátjának és a ki valami jellel megjelenti haragját, vagy mást szidalmaz — mint Bornemissza Telegdit —, mert Mózes is azt mondja, hogy a ki megharagszik atyafiára, méltó az ítéletre, mert a harag a gyilkosságnak gyökere.

A hit ágazatairól, Bornemissza figyelmét a következő rész kötötte le Telegdi tanításából: Krisztus kínhalált szenvedett, de a szívek bizodalját nem tartja elégnak e szent halálban való megnyugvásra, — továbbá, hogy vakmerő bizodalomnak tartják a pápisták, ha az ember valóban hiszi bűnei bocsánatát és az örök életet.

Nem kételkedünk ezek közül egyikben sem — mondja Telegdi — de nem akarunk olyan vakmerők lenni, mint ti, kik azt valljátok, hogy mindegyitek bizonyos benne, hogy üdvözül, míg én, t. i. Telegdi, azt állítom, hogy magad sem mered igazán azt vallani, hogy mindenki, a ki téged hallgat, és veled egy valláson van, üdvözül. Mert ha azt mondanád, akkor kétségbevonnád Krisztus azon tanítását, hogy az ő igéjének hálója gonoszokat is fog, a kiket a világ végezetén az angyalok kiválasztanak a jók közül és az égő kemenczébe vetnek. Mi hiszszük, folytatja tovább, hogy ha penitenciát tartunk, bűnünk megbocsáttatik és bizunk abban, hogy ha a penitenciának méltó gyümölcse terem bennünk, elnyerjük az örök életet.

A miatyánk imádkozásánál az Bornemissza kifogása a pápisták ellen, hogy azt „a bodog Asszonnac es nagy soc szenteknek, kinec egyet, kinec kettőt, kinec hármat, kinec többet is mondanak“. Telegdi ezt is tagadja, mert „mi senkit arra nem tanetunc, hogy midõn miatyánkot mond, a szenteknek mondgya, avagy az által kerien valamit túlc“.

Azt is kíváncsian kérdi Bornemissza Telegditől, hogy „hol szerzet Christus sót, nyalat, olait, korosmát, gyertyát a keresztséghez?“ — „Miért hogy csak kérded — válaszolja Telegdi — es nem tudod megmutatni, hogy valami gonosz volna ezekben, mert ninchen is, mint Christus Pilatusnac, azon keppen enis nem felelec semmit teneked heualkodo ker-

dezkedésedre. Nem is vagy melto reia, hogy a keresztyeni rítusoknak misteriomit erched“.

Az úrvacsoráról Bornemisza ezeket írja : A pápista papok az Úr vacsorájának egyik részét, az italát ellopták s a kenyérből új Krisztust csináltak. Sugas olvasás által azt megáldozzák a te bűneidnek bocsánatjáért, mintha a Krisztus áldozatja nem lett volna elég arra. A kenyeret imádtatják veled, és sok kigondolt tiszteletekkel, ezüsttel, arannyal tiszteltetik a Maozint, a kiről Dániel profétált. (Dán. 11.)

Telegdi egyenként felel a vádakra. Az elsöre vonatkozólag hivatkozik az úrvacsoráról mondott harmadik prédikációra, melyet később részletesebben is fogunk ismertetni. „Az imádtatásról és tiszteletről eleget szolt — úgymond — az úrnapi prédikációban. Hiszen — mondja elkeseredve — azért vettél bajt irásom ellen, hogy megfejtegeted azt, a mivel én ott bizonyítom a mi dolgainkat. Ha ezt tennéd, válaszodnak elfogadnám, de míg csak gyűlölséges beszédekkel és szítkozódásokkal tusakodol ellennünk, addig nem tartozom neked válaszolni, azért, mivel helyén áll az, a mit irtam és te nem bizonyítottál ellene semmit se.“

„Hogy a kenyérből Krisztust csinálunk, az is káromló beszéd, mert mi nem csináljuk azt, hanem valljuk, hogy a szentségben Krisztus vagyon a kenyér személye alatt az Isten igéjének ereje által, a mint azt meg is bizonyítottam, a hol helye volt, de te arra a bizonyosságra sem tudtál semmit se felelni, azért mégy efféle trágár beszédekkel el mellőle. „Az áldozatról sem mondok mást, mint a mit a miséről mondtam, mert ahhoz sok szó kellene, ha valóban akarnánk róla vetekezni. Te sem bizonyítod, hanem csak tagadod, hogy nem áldozat ez a szentség.“

Bornemissza azt is különösnek tartja, hogy az újszülöttekben való vágyódást a pápisták nem tartják bűnnek, holott a Szentírás a vágyódást is bűnnek is tartja.

Telegdi tanítása itt az, hogy a keresztség által Isten kegyelme folytán minden bűn megsemmisül annyira, hogy a visszamaradó gonosz kívánság nem bűn, de csak abban az esetben, ha nem engedjük kitörni, mert csak azért marad

vissza bennünk, hogy legyen mi ellen gyakorolni „a keresztyéni vitézkedést“. Hivatkozik e felfogásának bizonyítására sz. Pálra (Rom. 8.), sz. Jánosra (I. Joann. I. „Ime az Isten báránya, ki elveszi a világ bűneit!“ Nemcsak fedezi, hanem el is veszi!), sz. Ágostonra (contra Jul. lib. I. cap. 6.).

A másik ellenvetésre, hogy az evangélium is bűnnek mondja a bűnre való vágyódást, azt feleli, hogy Bornemissza általánosságban szól és nem hivatkozik az írás bizonyító helyére, mert nem is hivatkozhatik. Kisegíti őt Telegdi sz. Pál apostolnak a Rómaiakhoz írt levele 7. fejezetének idézetével, hol Pál bűnnek nevezi, de nem azért nevezi, mintha az valóban bűn volna, hanem azért, mivel hogy „az első szüléknek bűnétől vagy on és bűnre vonson“. Itt azután hosszasan bizonyít sz. Ágoston egy idézetével, sőt egy csomót felsorol, mint e kérdés bővebb illusztrálására vonatkozó legendákat.

VII.

A szabad akaratról. — A penitenciáról. — A házasságról. — A gyilkosságról. — Bornemissza apostrofálása.

A szabad akaratról Bornemissza azt mondja, hogy az minden emberben megvan, mert képes ép úgy rosszat cselekedni, mint jót művelni, csak hogy az utóbbihoz Isten segítségével szükséges.

Ez nem is új dolog Telegdi szerint, mert hiszen a Manicheusok és Pelagianusok régen tanították, de ezek ellen elégnek tartja sz. Ágoston szavait idézni: Est igitur arbitrium, quod quisquis esse negaverit, catholicus non est, azaz: van szabad-akarát, melyet a ki tagad, az nem keresztyén.

Csodálkozik azonban Bornemissza állhatatlanságán, hogy a mit ő maga sem tagad, azt az ellenkezés okáért hazugságnak nevezi. „Ha mi hazudunk, te is hazudsz, mert vallod, hogy Ádámban az esés előtt tökéletes szabadakarát volt, melyet azután sem teljesen vesztett el, hanem részben megmaradt az emberi nemzetben az jó erkölcsökre és a magoknak gonosz tételtől megoltalmazására való szabadság.“ Hivatkozik

együttal a sz. István vértanu napján mondott prédikációra, hol bőven tárgyalta az akarat szabadságát, és Melancthon egy mondására, melyben az a jó cselekedeteknek három okát említi: az Isten ígését, a szent lelket és az emberi akaratot, a mely enged az Isten ígésének és ellene nem támad.

A penitencziáról azt veti ellen Bornemissza, hogy „a pápaság a bűnhöz egyenlő töredelmességet kíván a penitencziatartó bűnös embertől“.

„Tudjuk mi, válaszolja Telegdi, hogy a bűnért csak Krisztus tehet eleget, tehát nem vagyunk olyan bolondok, hogy olyanra erőltessük magunkat, a mi tőlünk nem telik. A mi elégtételünk sem érdemlik a bűnök bocsánatját, de méltó penitencziánkat is olyképen tekinti, mint azt a jó cselekedetknél mondottuk. Ha olvastad volna, mint magyaráztam az adós szolgának szavait a sz. háromság után való 22. vasárnap-i prédikációmban — nem kellett volna olyat írnod mi felőlünk, a mi nincsen. Még neki kezdesz ezek után a rutozásnak és újonnan kigyót, békát kiáltasz reánk — kit az Úr Isten bocsásson meg neked és se itt, se a más világon meg ne büntessen érte“.

A házasságot nem ismeri el Bornemissza szentségnek, mert hiányzik az „istennek láthatatlan kedvéről való láthatandó jele“ s bár a házasság, ha példázza is a Krisztussal való társalkodásunkat, nem parancsoltatott jelül, hogy mindenki, a ki megházasodik, egyszersmind kedvében is lesz Krisztusnak. Telegdi pedig épenséggel csaknem a fertelmességhez hasonlítja a házasságot, mikor a papok szüzességét dicséri.

Telegdi az első állítást a vízkereszt után való második vasárnapi prédikációban mondottakkal czáfolja, a második ellen már egyenesen föl pattan „micsoda? nem parancsoltatik jelül, hogy a ki megházasodik, Istennek kedvében jár? Sőt ellenkezőleg, midőn Isten azt parancsolja a házasoknak, hogy nevedjenek és sokasodjanak, azt jelenti, hogy a törvény szerint való társalkodás kedves ő szent felségének és azok a személyek Istennek kedvében vannak“. A mi pedig a szüzességről mondottakat illeti, arra azt feleli, hogy „fertelmes-

ségnek mondja-e az a házasságban való társaságot, a ki a szüzességet dicséri? Midőn egyik cselekedetet dicséri, azzal nem szidalmazza a másikat“.

Ezekkel bizonyítja, hogy Bornemissza alaptalanul nevezi őket hazugoknak, mert ő a hazug, és nem Telegdiék, mivel hazugul költ reájuk némely dolgokat, másfelől olyakat állít hazugságoknak, a miket nem tud bizonyítani, holott Telegdi be tudja bizonyítani, hogy nem azok. És ha a hazugság bizonyos jele a hamis egyháznak, az a gyülekezet, melyben Bornemissza van, bizonyára az, mert hazugsággal és nem igaz beszéddel támadja őket és hazugul vádolja az ő tanításukat. Ez pedig nemcsak Bornemisszának „Fejtegetés“ című könyvéből tűnik ki, mely ellen ezeket írja, hanem minden írásából, főleg pedig ördögi prédikációiból, melyek tele vannak az ő tudományuk és tanításuk ellen szórt minden kigondolható hazugsággal.

Ilyen hazugságnak mondja azt, a mit Bornemissza említ, hogy midőn egy ízben Nagy-Szombatban egy házban prédikált és a többek közt azt mondta, hogy Isten az istenteleneket mennykövével s villámával sújtja, a villám hirtelen beleütött a pápista templomba s a feszületet és egyéb dolgokat összetörte. Nem úgy van ez, mondja Telegdi, mintha Isten a Bornemissza tudományának szent voltát s a pápisták istentelenségét bizonyította volna a csodával. Igaz, hogy beleütött a villám a sz. Miklós egyház sanctuariumába, de csak néhány eszerébben tett kárt, a feszületet, bár érte és hasította is, nem rontotta el, sőt a rajta levő Krisztus képet még csak meg sem karcolta.

Ezt — úgymond Telegdi — csak azért hozza elő, hogy az olvasó lássa, mily szemtelenül szokott Bornemissza az ő bosszúságukra fecsegni, mert olyakat is ír felőlük, a miket soha nem is gondoltak, nem hogy elkövettek volna. Minden reménye Bornemisszának abban a hiedelmében van, hogy nem tud olyat hazudni Telegdiék ellen, a mit az ő írásának olvasói el nem hinnének, mert némely esztelenek azt hiszik, hogy Bornemissza csakugyan valami, pedig a semminél is semmibb, a hazugnál is hazugabb.

A hamis egyházzól szoltában Bornemissza azt is említi, hogy annak egyik ismertető jele a gyilkosság, hogy pedig a pápa gyilkos, azt az egész világ látja, azért azt nem lévén szükséges bizonyítani, Telegdi személyéről szól, a ki nemcsak Nagyszombatban, hanem igen sok vármegyében sokat gyorsalkodott és forgott a híveknek háborgatásában és üldözésében, a poroszlóságban és gyilkosságban, főleg pedig Bornemisszát és a szombatiakat háborgatta, de hiába, mert sem neki, sem a szombatiaknak nem árthatott, sőt használt vele, mert Bornemisszát daczára, hogy Zólyomba üzték, Isten egészen közel hozájuk, Semptére hozta vissza.

Telegdinek ezekre ezek a szavai: Nem tagadja, hogy mindenkor törekedett Bornemisszát és minden ragadozó farkast Krisztus aklától távol tartani, a mit tennie hivatásánál fogva mint lelkipásztornak kötelessége is volt, és ezért örömet és szíve szerint vetette magát a protestánsok ellen, sőt ezután is azon lesz, hogy még abból a líkból is kiugrassa Bornemisszát, melyben most róka módon lakik, s nem szünik meg a mennyei istennek s a földi fejedelmeknek esedezni, hogy nyujtsák ki Bornemissza ellen karjukat, vonják ki fegyvereiket, büntessék, kergessék, üldözzék mindaddig, míg meg nem tér, ha pedig megtérni épen nem akar, öljék meg és töröljék el a föld színéről, hogy annál többet ne dühösködhessék a keresztyén anyaszentegyháznak romlására, a mennyit eddig dühösködött.

A mi azt illeti, hogy Telegdi nem árthatott Bornemisszának és híveinek, arról azt mondja, hogy nem is ártani akart nekik, hanem csak azon igyekezett, hogy ők ne ártsanak az anyaszentegyháznak. A Semptére való jövetellel is kár dicsekedni, mert ha Telegdi nem is úzhetta el onnét Bornemisszát, elűzték később a saját hívei, azért mert írásait ékteleneknek és istenteleneknek ítélték, őt magát pedig kiverték, azért mert nem vonta vissza, a mit írt, mivel pedig nem akart Bornemissza onnét elmenni, sok tétovázás után megpecsételt kezeírásával hitére fogadta, hogy visszavonja hazugságait, a mit aztán szintén nem tett meg. És Bornemisszát nemcsak a papiisták, hanem a Lutherek, Kálvinisták is kárhoz-

tadják az ő förtelmes, trágár, hivalkodó, haszontalan, botránkoztató, gonoszra tanító, Isten ellen késztető írásaiért, úgy annyira, hogy még azok is megrójják, a kik szemébe dicsérik.

Mint látjuk, a mit Bornemissza az ő Fejtegetése előszavában Telegdire mondott, azt neki ez hasonlóképen viszonzozza. Egyik sem adós a másiknak. A fegyverek tehát eléggé egyenlők és az érdemleges válaszban nem hiányzik a személyeskedés sem. Ennek tulajdoníthatjuk, hogy Telegdi, mikor Bornemissza könyvének harmadik részéhez ér s azt méltatni akarja, épen úgy tesz, mint Bornemissza tett az ő prédikációjának első részével.

Ez a harmadik rész különben nem egyéb, mint egy Septuagesima vasárnapi minta-prédikáció, melyet Bornemissza azért írt, hogy a Telegdi-féle fejtegetés czáfolása után megmutassa, mi az igazi értelme azon evangélium magyarázatának, így tehát mintegy következménye a „Fejtegetés“ két első könyvében mondottaknak.

Természetes, hogy Telegdi ezt semmi áron nem ismeri helyesnek és jónak, sőt igyekszik azt bizonyítani, hogy mily hamis csaplár és álnok kalmár Bornemissza, a ki büdös bort és hitvány marhát árul szép czégér alatt, mert nem az olvasókra bizza, hogy ők ítéljék meg, hanem ő maga dicséri, hogy mily jeles, drága, hasznos és igen szükséges dolgokat ír. Nem is kívánja ezt a prédikációt Telegdi czáfolni, hiszen arról, a mi a benne mondottakkal ellenkezik, eleget írt ebben a könyvben, s ép azért az olvasóra bizza, ítélje meg, mivel jobb az az övénél és melyikük keresi jobban és mélyebben az evangéliumnak értelmét. Kevés haszon van Bornemissza sok üres és értelem nélkül való beszédében, és akárki is szólhat és írhat sokat, de nem attól függ a dolog, és nem azt kell nézni, hogy ki mennyit ír, hanem mit ír.

Jó tanácsul azt mondja Bornemisszának, hogy ne tartsa magát olyan bölcsnek, mint Salamon, s higgye el, hogy ő benne is van tudatlanság. Azért mielőtt valamely írását kibocsátja, mutassa meg barátainak, kiváltképen olyanoknak, a kik többet tudnak nála, mert senki nem elég magának és az

ember nem tud maga és dolgai felől igaz ítéletet tenni, szükséges ezért, hogy mások ítélete alá vessük magunkat.

Álljon itt a befejezés egész terjedelmében, annak jeléül hogy a küzdő s magát győztesnek érző ellenfél, békejebb nyujtásával vesz bucsút legyőzöttnek tartott társától:

„Békét hagyok efféle beszédnek, és elvégezem az te veled való harsokodást. Ne bánd, ha kedved szerint nem esett az én írásom, mert nem az volt igyekezetem, hogy azt írjam, a mit te vagy akárki más kedvelne, hanem a mi igaz és a Krisztusnak Evangéliumával együtt jár. Ebben a mennyire lehetett, örömet szenvedtem neked, hogy szitokkal és átokkal (a te módod szerint) nem igyekeztelek tégedet illetni. A hol a hazugságrul szólottam, ha ott valamennyire visszatéríttem neked azt, a mit reánk fogtál, és nyilván megmondottam, hogy nem mi vagyunk a hazugok, hanem ti vagytok, megbocsássad az egyet. Mert nem lehetek abban egyéb, mivel hogy tudományunknak igasságát kellett oltalmaznom és a hazugságnak vétkét magunktól eltávoztatnom. A kegyelmes úr Istennek szent lelke legyen veled és vezéreljen minden jóra tégedet.“

Dr. Rupp Kornél.

AZ UNITARISMUS MAGYARORSZAGON.

(Második közlemény.)

A göncei zsinat után, a tordait mellőzve, a gyulafehérvári első disputatióra kell áttérnünk, habár kétségtelen, hogy ez előtt valami antitrinitarius vitának kellett léteznie. A göncei zsinat tagjainak a tiszántúli ref. lelkészekhez intézett levele ez utóbbiaknak disputációjáról tesz említést és pedig oly formában szól róla, hogy a szövegben alább említett Augustini Péterrel kell a vita alkalmát összeköttesse hoznunk (Lampe 138. l.). De Augustini Péter ismeretlen szereplésétől eltekintve, kellett bizonyos körülményeknek időközben felmerülniök, melyek szükségessé tették, hogy Gyulafehérvárott 1566. ápril 25-én, a fejedelem személyes jelenlétében, a tiszavidéki, vagy „magyarországi“ ref. lelkészek részvétele mellett, „elégé, sőt felettébb czivakodó zsinat“ tartassék, mely „sokaknak lelkét a kétség veszedelmébe írta“. (Az 1566-iki katechismus előszava.) Azonban ezen előzmények ismeretlenek levén, kénytelenek vagyunk magának a disputationak ismert részleteihez fordulni. Annnyival inkább tehetjük ezt, mert sem a káté előszava, sem Dávid Ferencz 1567-beli művei nem szólnak valamelyes megelőző vitakozó zsinatról; ellenben Mélius az unitarismusnak Kolozsvárott fellépéséről egyenesen a gyulafehérvári zsinatra visz át bennünket eme szavaival: „A mint elsőben Kolozsváron kitojta a vipera, mint skorpió tojást, vagy megszületett az ördögtől ásott kút füstjéből (Jel. 8., 9.), Gyulafehérváron az Úr 1566. éve ápril havának 26, 27, 28-dik napjain megczáfoltatott.

A zsinat actáit az 1566-ban Kolozsvárott kinyomatott „Sententia Concors“ stb. című mű tartotta fenn (Szabó Károly RMK. II. 99. sz.). Ezek szerint Blandrata és Dávid a zsinatra nyolczpropositiót, hat antithesissel nyujtottak be, melyek mindenkére a „magyarországbeli“ lelkészek „limitációval“ feleltek.

A zsinat lefolyásáról a káté előszavából annyit tudunk

meg, hogy az igen heves volt. Erre mutat az is, hogy a nyolcz propositio felett négy napon keresztül vitáztak, míg végre valamilyen megállapodásra juthattak. A megállapodásról Mélius azt mondja, hogy „Servét eretnekségének szerzői az igazság erejétől meggyőzötve, megváltoztatván a magok véleményét, helyreállott az egység“, hogy Dávidék álláspontja „megcáfoltatott és megigazított, miként azok tételei és aláírásai bizonyítják“ (Kiss Á. i. m. 469, 487. l.); ellenben Dávid Ferencz erre azt feleli, hogy „ezen hazugság kiigazításáról a felséges király az egész egyházzal együtt gondoskodni fog, mivel a dolog egészen másképen áll. Mert a vita után Mélius egységű módosítások kérésére és a mi feltételeink elfogadására szorítottatott“ (Refutatio Scripti Melii 1567.). Azonban a vita legfőbb eredménye Dávidék részére az volt, hogy — a káté előszava szerint — „sokaknak lelke a kétség veszedelmébe üzetett“, vagyis hogy sikerült az eddigi hitvallás helyes és igaz volta felől kétséget támasztaniok.

Ezen zsinat ugyanazt a képet mutatja, a mit göncezi, t. i. hogy a vitázó felek a lényegben egyetértének, azonban a szavak felett elkeseredett harczot folytatnak. Hogy ekkor úgy Blandrata és Dávid, mint a magyarországi lelkészek a háromság kérdésének lényegében egyetértének, ezt a legvilágosabban bizonyítja a második propositio antithesisére adott limitatio: „si ergo constat de rebus ipsis, cur nobis de vocabulis bellum indiceretur.“

A gyulafehérvári vita propositioi rövid summában a következők: 1. köz-hitvallásul egyedül az apostoli hitvallás tartandó meg. 2. A háromság (trias) a Szentírás szerint az Atya, Logos és Szentlélek, melyre megkereszteltettünk. 3. A három egy, hatalomra, dicsőségre és értelemre nézve. 3. a) Elvetik ezen kifejezéseket: egy Isten és három személy és a három személy egy Isten. 4. Az Atyából kell kiindulni, kiből öröktől fogva származott a Logos és Szentlélek, kik az Atyától sohasem választatnak el. 4. a) Elítélik azokat, a kik szerint a személyek kezdete az Isten, hogy az Atya személye a lényegből, az Istentől származzék. 5. Az egy Isten a Jézus Krisztus Atyja, a ki egyedül van önmagától és a ki kezdete minden istenségnek. 5. a) Elítélik azokat, kik az egy Istent valami másnak akarják, mint az Atya. 6. A Logos Isten örök bölcsesége, ki Istentől minden idő előtt titkosan született Isten, úgy hogy helyesen mondjuk, hogy az Isten Istent szült; 6. a) A Logosban személyt és lényegét megkülönböztetni nem lehet s ő nem magától született. 7. A Szentlélek Isten és az Atyától és Fiútól származik. 7. a) Nem tulajdonság, hanem

Istennek és a Krisztusnak lelke. 8. A Logos az idők teljességében testté lett. — Az egész tehát még rövidebben összefoglalva a következőleg fejezhető ki: Az Atya, Fiú és Szentlélek mindenik Isten, de ugyanazon istenségű s mindenik öröktől fogva való. — A különállás eredménye az, hogy az „ousia“ és „hypostasis“ kifejezések mellőztetnek; ama helyett jön az „istenség“ (divinitas, eiusdem divinitatis = homoousion), az utóbbi helyett ugyan semmi, de elismerik, hogy más az Atya, más a Fiú és más a Szentlélek és hogy mindenik Isten.

A magyarországbeli lelkészek limitatiójukban egyetérté- nek ezen tételekkel. A homoousion helyett náluk is az „unius et eiusdem divinitatis (egy és ugyanazon istenségű) kifejezés áll; az Isten nevet helyettesítik olykor az ótestamentumi Jehovával, azonban már az Atya, Fiú, Szentlélek megkülönböztetésénél a „hypostasis“ kifejezést használják.

Úgy látszik, hogy unitárius részről leginkább Blandrata vett részt a vitában. Erre mutat a második tételre adott feleletnek az a része, hogy ezt Blandrata azon kijelentése alapján fogadják el, hogy Deut 6, 4.-ben a „Jehova“ alatt nemcsak az Atya, hanem az Atya a Logossal és a Szentlélekkel elválaszthatatlanul és öröktől fogva értendő, a mit ugyan később Blandrata tagad és egyenesen arra hivatkozik, hogy épen ezen felfogás ellenébe vetett ellenvetéseit még Kálvin sem tudta megzafolni (Disputatio Albana. Heltai kiadása L₃). Dávid szerepe inkább ez után kezdődik; a mint a káté előszava mondja, Dávid terjeszté a vitás tételeket a marosvásárhelyi zsinat elé a limitatiókkal együtt.

A következő hónap vagyis május 19-én tartott marosvásárhelyi zsinat megállapodásait úgy lehet tekintenünk, mint az erdélyi református egyház 1566-ik évbéli hivatalos hitvallását a szentháromság kérdésében. Bizonyítja ezt az a tény, hogy nyíltan bevallják előbbi álláspontjuktól való eltéréseket az egyház lelkészei és katechismusokat is ezen zsinat álláspontján állva szerkesztik meg.

A zsinatot Dávid Ferencz superintendens hívta össze, hogy foglaljon az egyház állást a fenforgó fontos kérdésekben. Ezért eleibe terjesztette a maga és Blandrata propositióit, valamint a magyarországi lelkészek limitatióit is. Az eredmény ugyan nem volt valami fényes reá nézve, de kétségtelenül kielégítő az idő és fáradság mértékéhez képest. A Sententia Synodális, mely az előre bocsátott propositio s limitatióra következik, hol a limitatióhoz, hol a propositióhoz közeledik s lehető röviden a következő: A szentháromság, azaz az Atya,

Fiú és Szentlélek, egyenlő Isten. Az Atyától származik a Fiú és Szentlélek; mind hármójukkal közös az egy és ugyanazon istenség. A lényeg és személy kifejezéseket elvetik és annak a titoknak: hogyan lehet a három egy és az egy három — magyarázatába nem bocsátkoznak.

A marosvásárhelyi zsinat megállapodása vagy hitvallásáról meg kell jegyeznünk, hogy az az ideig felmerült vélemények között a legbibliaibb. Mellőzve van benne minden, későbbi, a görög bölcészetből átvett terminologia és benne foglaltatik mindaz, a mit a biblia az Atya, Fiú és Szentlélek, azaz a szentháromságról tanít. Előnye a Dávid-Blandrata-féle propositiók felett az, hogy őszinte, kiterjeszkedik minden, a bibliából megfejthető kérdésre és semmit sem hagy — nolle-velle — homályban, a mit onnan megtudhatunk. Előnye a magyarországi lelkészek limitációjával szemben az, hogy szigorúan bibliai és minden biblián kívüli terminusokat elkerül. Hibája — ha ugyan hiba — abban áll, hogy a görög bölcészeti kifejezéseket azért veti meg, mivel azok a bibliában fel nem találhatók, habár magukat a tényeket, melyeknek jelölésére szolgálnak, kétségtelen bibliai tanoknak ismerik el. A viszony jelzésére tehát ők maguk alkotnak terminust p. o. a niceai homoousion helyett az „unius eiusdemque divinitatis“-t, vagy pedig hosszás körülírást használnak, miképen az Atya, Fiú és Szentlélek külön létezésének kifejezésére, csak azért, hogy elkerüljék a hypostasis, a személy szó használatát; holott ama személyek nem azért neveztek a katholicus tanban személyeknek, mintha tér és időben elkülönített személyiséggel bírnának, hanem mert mindeniknek külön, önmagában is létel, ezenkívül ugyanilyen munkásság tulajdoníttatik a bibliában.

A marosvásárhelyi zsinat trinitarius álláspontját, tehát az erdélyi magyar egyházak és lelkészeknek református voltát a most ismertetett sententia synodalis kétségtelenné teszi, de még jobban megerősíti azt ezen egyházak esperesei és lelkészei által kiadott katechismus, mely „a vásárhelyi zsinatbeli egység normája szerint“ készült („Catechismus“ etc. A₁ levél) és a mely „legkegyelmesebb Urunk, a királyi felség beleegyezésével és akaratából nyomattatott és adatott ki“ (I. cím lap).¹

Ez a káté nem egyéb, mint a heidelbergi theologusok által 1564-ben, egy levél kíséretében (Szabó Károly R. M. K.

¹ Boldogult Jakab Elek ezen könyvben is, mint majd minden, ezen időben Kolozsvárt és Gyulafehérvárt anonym megjelent munkában, a Dávid Ferencz irányát és génie-jét vélte felismerni, azért ezt is neki tulajdonítja. („Dávid Ferencz“ II. 68. lap.)

II. k. 90. sz.) a kolozsvári lelkészeknek megküldött „Heidelbergi Catechismus“, melyet az erdélyi „magyar egyházak seniorai és a többi lelképásztorok és egyházi szolgák“, a magyarországbeli atyafiak revisiója mellett átdolgoztak, — vagy a mint ők fejezik ki magukat, — „ismételték benne a vásárhelyi zsinaton kifejtett véleményöket“.

Az „ismétlés“ abban áll, hogy a vásárhelyi zsinati véleményt abba beledolgozták, tehát a megfelelő helyeket átformulázták, és a többi részeket többnyire érintetlenül hagyták. Azért mondjuk, hogy többnyire, mert egyes, különben a trinitás dogmájával összefüggésben sem álló, kérdéseket ki is hagytak — valószínűleg a rövidség okáért. Az így átdolgozott káté „Váradon, a Czeglédi György úr házában, kevés kivétellel kijavíttatott“ — mondja Mélius és még ugyanazon évben Kolozsvárott a Heltai-nyomdában ki is nyomattatott.

A kátében a Heidelbergi Catechismus 27-ik kérdésétől fogva egészen az utolsóig, a 129-ig, az 53-ik kivételével egy és ugyanazon anyag foglaltatik. Az első 22 kérdés mellőztetik s ezek helyett a következő négy kérdés áll: Minő valóságú vagy? Mit tesz az, hogy „keresztyén?“ Miben különbözik a keresztyén más emberektől? és Mindenki keresztyén-e, kiből ezen jelek feltalálhatók? Azonban már a 23. és 24-ik kérdés közé négy új, az apostoli hitvallásra vonatkozó kérdés vétetik fel, a 25 és 26 helyett a következő öt új kérdés áll: Három Isten van-e tehát? Miért tünteti ki a Szentírás az Atyát oly sok jelzővel? Az Atyának ezen kiemelése ártalmára van-e a Fiú és a Szentlélek egyenlőségének? Hiszed-e, hogy az Atya, a te Atyád is? Vajjon minekutána mindeneket megteremtett, a teremtményekre gondot többé nem visel?

De elhagyva a részletes összehasonlítást, egy pár jellemző feleletet kell megtekintenünk, hogy az „emandatorok,“ a javítók, hittani álláspontjával megismerkedjünk. Íme: „Három Isten van?“ Felelet: „Nem. Mert többféle és különböző Isteniség nem létezhetik. Hanem egy az Atya Istensége, melyet mind öröktől fogva közöl tökéletes teljességgel a Fiúval és Szentlélekkel.“

„Miért ékesíti fel tehát az írás az Atyát oly sok kitünőségekkel, mint“ p. o. . . . „Mivel ő az, a kitől vannak mindennek, kezdete, forrása, kútfeje a Fiú és a Szentlélek istenségének; egyedül ő magától való Isten: ezért bírja azt az előnyt és részesül abban a tekintélyben.“

„Az Atyának ezen kitünősége nincs-e valami ártalmára a Fiú és a Szentlélek egyenlőségének?“

„Épen nincsen; mert — a miképen az írás tanítja — egyenlők az Atyával, figyelembe véve és kivéve az előjogok előbb említett okait.“

A 28. és 29-ik kérdés közé be van illesztve a következő fontos szakasz:

„Mit hiszel az Isten fiáról?“

„Hiszem, hogy a Jézus Krisztus mind Logos voltánál, mind ember voltánál fogva az Isten fia és ezért valódi Isten és ember. A mennyiben Logos: az Atyától minden időknél előtte titokzatosan született, a ki által mindenek teremtettek (facta sunt), hogy végre az idők teljességében testté lett a végből, hogy bennünket az ő Atyjával kibékítsen s a hívőket a bűnbocsánat, megigazulás és örök életben részesítse.“

A Szentlélekről szóló 53-ik kérdés és a rá adott felelet így hangzik:

„Miért vallod, hogy hiszel a Szentlélekben is?“

„Mivel a Szentlélek valóságos Isten és az ő nevében is megkereszteltettünk, — a ki, mivel az Atya és a Fiú lelke, velők ugyanazon hatalmú és dicsőségűnek tekintetik; — a ki által Fiában bennünket az Atya megszentel és annak öröksége részesévé tesz, hogy örökké megmaradjunk.“

Ezen idézetek után világos dolog, hogy trinitarius és nem unitarius kátéval van a jelen műben dolgunk, de a melynél Blandrata és Dávid hatása már meglátszik, a melyben a substantia és persona kifejezések nem fordulnak elő és kellőképen hangsúlyoztatik az Atya egyedül magától való istensége.

Mint fentebb is említők, ezen kátében kifejtett hitvallást tartjuk az egész hazai trinitárius vitában a legbibliaszerűbbnek, mivel egy felől elkerüli a nicaenumból kifejtett scholasztikai terminusokat ép úgy, mint a Dávidék által már a következő évben forgalomba hozott Socinus Faustus-féle mystikus magyarázatokat, másfelől pedig figyelembe vesz mindent, a mit a biblia Istenről, az Atya, Fiú és Szentlélek viszonyairól mond és tanít. Ezért ez a hitvallás lehetett volna az egyedüli alap, melyen az egyházak megingott összetartása újból megszilárdulhatott volna. Hogy nem így történt: annak Blandrata és Dávid az okai.

Mielőtt az oly fontos 1566-ik év eseményeit összefoglalnók, meg kellene még emlékeznünk arról az írásos, magánvitáról, mely 1566-ban Dávid Ferencz kolozsvári plébános és Károlyi Péter kolozsvári iskolaigazgató között folyt le, s a melyet Lampe-Ember egyháztörténete hagyott hátra a közemlékezetben (152—162. l.). Azonban ennek ismertetését itt mellőzzük. Mellőzzük pedig, mivel a következő év eseményei-

ben ugyanezen nézet újból előfordul s így egyszerűen annak bizonyítására szolgálhatna az említett vita, hogy Dávid Ferenczék 1566-ban a kellő s a tárgy rendkívüli fontosságához méltó őszinteség hiányával foglalkoztak a kérdéssel a nyilvánosság terén, de mellőzzük más oldalról azért is, mert bár az idézett forrás határozottan 1566-ra teszi ezen vitát, előttünk mégis kissé gyanúsnak tetszik ez az időpont azért, mivel nehezen tudjuk feltenni, hogy Károlyi Péter ily viszonyok között 1567. év végéig maradhatott volna kolozsvári igazgató-tanár. Pedig hogy addig volt, azt Szakaricza határozottan mondja, midőn elbeszéli; hogy Kolozsvárt Károlyi Pétert hallgatta és ott maradt hallgatására a most említett év végeig (l. Szegedi K. István Theol. Sinc. L. C. előszava).

Ha az 1566. év eseményein végig tekintünk, legelsőbb is azt kell constataálnunk, hogy ezen évben még unitárius egyház nálunk nem létezik: a magyar egyházak hitvallása a Királyhágó és a Tisza mindkét oldalán a református hitvallás. Tehát az az egész izgalom, melyet Blandrata és Dávid új irányú fellépésökkel szítottak, sem várakozásuknak nem felelt meg, sem pedig a fontos kérdés megoldását előbb nem vitték.

Az Egri Lukács álláspontja csupán gyanút keltő, a mennyiben a hitvallás kifejezéseinek változtatása a mögötte rejlő célzat és szándéokra utal vissza; de különben „orthodox“. A gyulafehérvári propositiók, monotheistikus felfogással, az egy istenséget s ebben az Atya, Fiú és Szentlélek ugyanazon istenségét elfogadják, triasnak nevezik és coaeternitásukra nézve Blandrata azt a magyarázatot adja, hogy az Isten nemcsak Atya, hanem Atya a Logossal és Szentlélekkel együtt öröktől fogva és elválaszthatatlanul. A tiszavidéki vagyis magyarországi lelkészek ezen magyarázatban és felfogásban megnyugosznak és a marosvásárhelyi zsinat ugyanerre az alapra áll s így készül el az erdélyi magyar egyházak kátéja, mely a magyarországi lelkészek censuráján átmenve, adja az erdélyi reformátusok hivatalos hitvallását. Az erdélyi magyar egyházak álláspontja Dávidékra nézve nyereség is, vereség is. Ugyanis a hypostasis és ousia kiküszöbölését egyenesen saját számlájukra írhatták fel, mint sikert, mert ez kétségtelenül az ő fellépésöknek a következménye. Azonban nem csupán ennek. Tekintélyes és főreszők van ebben a magyarországi lelkészeknek, Méliuséknak is, kik midőn látták, hogy Blandrata és Dávid támadásai az ő orthodox tanukat veszélyeztetni és mikor látták, hogy a pusztán üres külsőségeket képző terminusok ellen intézett roham sikere magát a lényegyet is veszélyeztethetné, azért engedtek a terminologia dolgában.

Az egyház egységét és épségét fontosabb dolognak tartották, sem hogy szavak miatt szakadást idézzenek elő. Azért tehát belenyugodtak a „személy“ és „lényeg“ szavak mellőzésébe. Tagadhatatlanul valami naivság látszik ki ezen jóhiszeműségből, mert hiszen Blandratát és Dávidot már ismerhették és ennek gyulafehérvári propositiói, melyek csak utólagos corrigáló nyilatkozatok mellett voltak elfogadhatók, világossá teheték előttök a szerzők szándékait is. Azonban más oldalról nem is annyira a Blandrata és Dáviddal való kibékülés, mint inkább az egyház egyetemének megtartása lebeghetett czélul szemök előtt, a mit ideiglenesen a marosvásárhelyi zsinattal és a kátéval el is értek. Csakhogy ezen engedékenységekért később eléggé meg is lakoltak, mert minduntalan szemökre veté az ellenfél, hogy „mind az állatot, mind a személyt“ már egyszer megvetették és ahhoz újból visszatértek. Épen úgy nem méltányolták, sőt velök szemben kizsákmányolták ezt a körülményt ellenfeleik, mint a hogy nem méltányoljuk kellőleg ma sem. Az egyház egységének megóvására hozott áldozat volt ez tőlök az egységbontó Dávid és Blandratával szemben és mégis Dávid Ferenczet állítják oda, mint olyat, a kinek más czélja nem volt, mint az egyházak egységének fentartása, sőt még az evangélikusok megnyerésével egy nagy nemzeti egyház alkotása (Jakab E. i. m. több helyen).

De ha ennyiben siker koronázta Dávidék törekvését, saját külön irányukkal — a mi már a lényegét illeti — vere séget szenvedtek. A vásárhelyi zsinati vélemény és a káté semmi heterodox tant magában nem foglal és sem nyílt kifejezés, sem titkon elhallgatás által nem gravitál az unitárius irányzat felé.

Dávid, Blandrata és — saját vallomása szerint — Basilius István már ekkor unitáriusok voltak, de unitárius egyháznak, avagy csak egyházközségnek is, ekkor még semmi nyoma. Az országgyűlés a felmerült új irányzattal nem foglalkozik, hanem egy részről „a pápai tudományhoz és emberi szerzéshez ragaszkodó egyházi renden való személyeket igazítja ki“ az országból (Erd. orsz. gyűl. emlékek II. 302), másfelől pedig az oláhok reformálásának útját egyengeti (i. m. 326.).

Azonban mindez csak külső eredmény. A valóságban már Blandratáék új alapot kaptak, hogy összpontosított erővel sikert arathassanak. Az „eiusdem divinitatis“ kifejezés után jöhetett, hogy a fiúnak ugyanaz az istensége, mint az Atyának, és így örökkévaló, de mert a fiú időben kezdett lenni, tehát csak istensége örök és nem egyúttal ő maga is. Ez a felfogás bővebb és tudományos kifejtése az 1567. évben történik a „De

falsa et vera unius Dei cognitione“ című, műben, a melyhez az átmenetet Dávid és Károlyi Péter disputájában, valamint az 1567. február 13-iki tordai zsinat hitvallásában találjuk fel és adjuk elő.

Dávid Ferencz és Károlyi Péter vitatkozásának ideje pontosan meg nem határozható. Részletei a Lampe-Ember-féle történet 152—162. lapjain, állítólag magának Dávid Ferencznek kéziratáról vett másolatban, nemkülönben Dávid Ferencznek: „A szent Irásnak vött Magyarázat az Jézus Krisztusról és az ő igaz istenségéről“ című 1568-ban Gyulafehérvárott kiadott műve 3-ik részében, állítólag Károlyi Péternek kézírata után reprodukálva, találhatók fel. A két adat, lehet hogy egy és ugyanazon vitatkozásról, de ennek két külön részéről szól. Az első szerint főleg a Szentlélek istenségéről, az utóbbi szerint a Logosnak öröktől fogva istenfiúságáról folyt a vita.

Az utóbbi, mint a mely Károlyi Péter nézeteit adja, csak annyiban érdekelhet bennünket, hogy annak alapján Dávid Károlyit apostasiával vádolta. „Mert — úgymond — Colosvári mesterségében, feleletében ekképen írt énnekem: Az irás a Logost nem nevezi Fiúnak, hanem csak példázóképen avagy a jövődő testnek felvételéért Prover. 30, Dán. 4. Jóllehet az irás erről azt mondja: hogy a magasságbeli Istennek szájából jött ki, származott és született, mindazonáltal a születést az Istennek, ki nem látja, hogy az irás nem tulajdonképen, hanem példázóképen tulajdonítja. Most im *írásban az iguz és Török Christus felől* ezt megtagadván (Károlyi P. egy elveszett műve), a Logost öröktől fogva való fiúnak magyarázzák (!) lenni“ . . . „hát úgy Cároli Péter vallása szerint nem öröktől fogva való Isten, melyeket mostani írásában megtagadott és nyilvánvaló Apostatává lett.“

Az előbbi adat Dávid Ferencz nézetét főleg a Szentlélek istenségéről adja. A főgondolat ebben már egyenesen az unitarismus főgondolata, t. i. az Isten egy és ez az Atya; más vele egyenlő istenségű lény nincs. A Logosról elismeri, hogy létezett az incarnatio előtt is Istenben, mint valóság és lényegszerű (verum Logon in Deo esse quiddam reale et substantiale non nego“ i. m. 154. l.), mert ha a Logos nem létezett volna, akkor a láthatatlan Isten a Logos által magát ki nem jelenthette volna. Pál apostollal együtt vallja, hogy a Logos Istennek alakjában volt (Phil. 2, 6.), de már János ev. 1, 1. eme kifejezésében: και θεός ην ο λόγος, azt mondja az ἦν (erat)-ről, hogy ez pusztnan emphatice mondatik. Vagyis ő a Logost, mint öröktől fogva, a testben megjelenésig az

Atyában létezőt fogja fel, de az Atyától való külön lételét a testben megjelenés előtt tagadja, a mi azt mutatja, hogy a Logost az incarnatioig az Atya valamely reális és substantiális tulajdonságának tekinti. Ezért mondja János evangéliuma idézett helyére is, hogy ott e kifejezésben „és Isten vala az ige“, a „vala“ csak a kifejezésbeli, a szónoki nyomatékosság kedvéért használtatik és emphatice értelmezendő, de nem apodictice és genuine.

A mint a Logos istenségét, épen úgy tagadja a Szentlélekét is és czáfolja Károlynak a Szentlélek Istensége bizonyítására felhozott hét argumentumát. Az argumentumok syllogismusok és a czáfolat a syllogismus szétbontása. Természetesen syllogismusokkal ily kérdések el nem dönthetők, mivel emberileg is egyáltalában eldönthetetlenek. A Károlyi syllogismusai ép oly gyarlók a hit eme nagy titka megfejtésére, mint Dávid czáfolatai. Némelyik syllogismus, mint rhetorikai forma, megáll Dávid ostroma daczára is, ellenben másokat könnyen szét lehetett szedni. De bármint álljon is a dolog, Dávid a kérdést épen nem vitte egy hajszálnyival sem előbbre, nem tette érthetőbbé, egyszerűbbé, sőt végkövetkeztetése, t. i. a Szentlélek az Atyának és Fiúnak lelke, — tekintve azt, hogy az Atya Isten véghetetlen lélek (mens aeterna), a Fiú pedig a testté lett Logos vagy később a Szentlélektől fogantatott ember, ki Isten azért, mert Istennek lelkében mérték nélkül részesült, továbbá a Logos — mint előbb láttuk — az incarnatio előtt az Atyának reális és substantiális tulajdonsága; a Szentlélek pedig az Atya és Fiú lelke: — logikailag is, íráselvileg is sokkal gyarlóbb felfogás, mint a melyet a katolikus hitvallás előad és valóságos gallimathias.

Nem a katolikus tan védelmére czéloznak e fejtegetések, hanem egyszerűen az álláspontot akarjuk a maga valóságában bemutatni, hogy azután az unitarismus terjedésének és pedig hihetetlen gyorsasággal való elterjedésnek helyes magyarázatát is tisztán lássuk, a mennyiben némelyek a tan igazságának, mások érthető és egyszerű voltának hangsúlyozásával akarják azt indokolni, holott — ha az igazság kérdését mellőzzük is, — az egyszerűség és érthetőség nem pusztá állítás, hanem az álláspont felboncsolása után állapítható meg.

A mily nézetet hangoztat Dávid a Károlyival folytatott vitában, ugyanolyan jelentkezik a tordai zsinat hitvallásában is. Ezen zsinatról a Lampe-Ember-féle egyháztörténet azt mondja, hogy „ebben a magyar nemzetiségű egyházak némely lelkészei, Blandrata György és Dávid Ferencz vezetése alatt, egy istentelen hitvallást adtak ki a háromságról“ (147. l.) és

közli is e hitvallást (147—48. l.). Mélius pedig — mint idéztük is már — azt állítja, hogy „a káté ismét a tordai *zsinatocskán* nyílt szónoklatokban meghamisított és visszavetett” (Kiss A. i. m. 487. l.); a mit pedig (i. m. 469. l.) a zsinat végzéséről mond, tökéletesen összevág a Lampe-Ember egyháztörténetében közölt hitvallással.

Mélius a tordai zsinat végzéséről a következőket mondja: A helyreállott egyességet „nyilvános szónoklatok és vitákban, kivált a Tordára február 13-ra összehívott gyűlésnek rút fertőjében: a hol a valóságos háromságot, a Krisztusnak és Szentléleknek valóságos, önálló, örök és jehovai istenségét és természetét gonoszul *eltagadták*; a Logost és Szentleket csupán az Isten némi erejének és az örök Logost az Isten fiát, nem az Atyától öröktől fogva származott Istenfiának, hanem csak attól testi tekintetben származottnak állították” (i. m. 469. l.).

A tordai zsinat hitvallásának pedig tartalma a következő: Elsőben is egyedüli közhitvallásul a régiek közül csak az apostolicumot fogadják el, épen úgy, mint a gyulafehérvári propositiók, a marosvásárhelyi sententia synodális és a káté is; azután, ennek alapján, mondják, hogy hisznek egy Istenben, a mindenható Atyában, kiből a Logost és a Szentleket soha ki nem zárják, sőt állítják, hogy ezek az Atya Istenben kezdet és vég nélkül jelen vannak. Énnyi az, a mit a Logos és Szentlélek örök istensége helyébe helyeznek.

Az első tétel végén ezen szavak állanak: „eltérünk azok magyarázatától, ki az „egy“ jelzót („egy Istenben“) a lényegre és nem a Krisztus Atyjára alkalmazták és abban a lényegben három személyt keresnek a Krisztus magyarázata ellenére“. Ez a tiltakozás a Dávidék legkedvencebb jelszava, mely tulajdonképen nem a katolikus tan, hanem ennek scholastikus felfogása és kifejtése ellen irányul, a mely előre feltette az isteni lényeg s ebből származtatta a három személyt. Az így előálló négység ellen való tiltakozással Blandratáék már a gyulafehérvári zsinaton előállottak és e tekintetben Méliusék teljesen egyetértenek velök (a 2-ik propositio antithesise). A hitvallás második tétele a fiúról szól, kit Úrnak, Istennek egyetlenegy szülött, tulajdon természetes és szeretett fiának, főpapnak, közbenjárónak“ ismernek el s hozzáteszik: „nem vizsgálják szórszállhasogatólag a sophistákkal, vajjon az Atyának lényegéből vagy személyéből származott-e? mert ezektől a Szentírás sehol sem emlékezik“. Erre mondá Mélius, hogy az örök Logost, az Isten fiát, nem az Atyától öröktől fogva származott Isten fiának, hanem csak attól testi tekintetben

származottnak állították, t. i. hogy testben megjelenése óta tekintik Isten fiának. A hitvallás harmadik pontja a Szentlélekről szól, a kit „az Atya és Fiú lelkének, vigasztaló és tanítónak“ nevez. A kettőre együtt vonatkozik Mélius megjegyzése, hogy a Logost és a Szentlelket csupán az Isten némi erejének állították.

Dávid Ferencznek Károlyi Péterrel folytatott vitája és a tordai zsinat hitvallása között nemcsak rokonság van, hanem azt mondhatjuk, hogy a kettőben lényegileg megegyező fel-fogás nyilvánul, a mi időbeli, illetőleg fejlődésbeli fokozatuk egyenlőségéről tesz bizonyosságot. Mindkettő arról tanuskodik, hogy a marosvásárhelyi megállapodás és a káté álláspontja Dávidék előtt csak átmeneti álláspont volt, mely haladásukat hátráltatta, lassította, de annál szilárdabbá tette.

Az 1566-iki egyességet Blandrata és Dávid törte meg. Úgy látszik, hogy a közben eső kilencz hó alatt annyi társra tettek szert, hogy „zsinatocskát“ tarthattak, a valódi unitárius álláspont felé a második lépést is megtehették. És a legnagyobb valószínűség szerint megtették volna velök az erdélyi egyházak egészen észrevétlenül az egész utat, ha közben a magyarországi lelkészek szeme meg nem akad a dolgon és ha a tordai zsinat után másfél hónap mulva tartott debreczeni zsinat közbe nem lép és erőteljes, de egyúttal erőszakos állásfoglalásával Blandrataék irányáról a leplet fel nem lebbenti és egyúttal az odium theologorum szenvedélyes harcát lángra nem lobbantja.

A most meginduló, négy évig szakadatlanul folyó, kiméletlen vallási viszály szülőoka a debreczeni zsinat és indító oka a tordai hitvallás. — A debreczeni zsinat nevében kiadott két hitvallás és egy törvénykönyvvel a szenvedélyes vitairatok egész sora nyílik meg.

Unitárius részről az egész harc alatt a legfontosabb mű a „De falsa et vera unius Dei Patris, Filii et Spiritus sancti cognitione libri duo“ című 1567-ben Gyulafehérváron megjelent mű, melynek egyes, — határozottan ki nem mutatható részei a magyarországi unitarismus első irodalmi termékei. A mű szerzői a címlap szerint — lengyel- és erdélyországbeli egyetértő egyházak szolgálói, azonban Blandrata, Gentilis és Socinus Faustusnál is lehet részleteket benne találni és az anyagnak legfőbb része az, melyet a már évek előtt megindult lengyel unitarismus a trinitáriusok elleni küzdelemben összeszedett, rendszerbe foglalt.

Az egész mű két könyvre és 24 (9 + 15) alszakaszra oszlik és nem annyira quodlibet tartalmának hatalmas ereje,

mint inkább az I. 4. részben foglalt. a trinitást gúnyoló, különben lehet, hogy részben valódiak után reprodukált képek tették hiressé, mely képek miatt üldözésnek is volt kitéve.

Ehhez a munkához a hazai unitárius egyháznak életében számos fontos történeti mozzanatok csatlakoznak. Ez az első irodalmi termék, melyet ereje és belterjedelmére nézve később századokon át, legfeljebb egy mű, az Enyedi György Explikációja közelít meg, de túl egy sem szárnyal; ez a lengyel és erdélyi unitarizmus testvéresülésének első lépése, a mikor a lengyelek nagy szolgálatot tesznek erdélyi hitsorsosaiknak, mely szolgálatot később bő kamattal nyernek vissza; ez az egész anti-trinitarius vita igazi, kiapadhatlan fegyvertára, sőt nemcsak argumentumokat, hanem egész műveket merítenek belőle, változtatlanul, átírva, fordításban ott újra kibocsátván az egyes részleteket, és végül az unitarizmus oly nagy győzedelmének, rövid, de fényes uradalmának valódi oka, a fejedelem rokonszenve, majd átállásának ez a könyv az első megnyilatkozása, mint a mely a fejedelemtől Blandrataék rendelkezésére bocsátott állami könyvsajtónak első terméke.

A munka bevezetése, mely II. János királyhoz van intézve, tanuskodik arról, hogy a könyv kiadói bírják a király jóakarátát, támogatását, bár még nem állott volt az ő részökre. Könyvnyomdát állított ugyan fel számukra, de azért a könyv kiadói maguk is tudják, hogy a király nem az ő emberök teljesen, azért arra kéri, hogy kövesse Gamaille tanácsát. Úgy látszik, mintha csakugyan évek során át követte volna is János Zsigmond e tanácsot. A gyulafehérvári II-ik hitvitának református kiadása, Mélius levelei arról értesítenek, hogy a fejedelem „csak az igazságot“ szeretné megtudni és nem „a Blandrata eretnekséget elfogadni“! a kolozsvári főtemplom tárgyában kelt ítélete, a nagyváradi disputatio leírása és Forgách Ferencz tudósítása a marosvásárhelyi 1571-iki országgyűlésről, az unitárius volta mellett tanuskodnak. Az adatok bizonyos ingadozást mutatnak jellemében és elfoglalt állásában, a mit obiektivitás vagy passivitásra magyarázni nem lehet, hiszen ily forradalmi, lázas korban szilárd karakter közönyös és oly gyenge ember, mint ő, pártokon felül emelkedett nem lehetett.

Visszatérve a munkára, erről azt mondhatjuk, hogy bár alakilag számos fogyatkozásai vannak, és mint a kiadók is elismerik, túl sok benne az ismétlés, de azért igen ügyes beosztású. Az első könyvben, mely történelmi résznek nevezhető, a főcél a szentháromság orthodox tanának képtelenségét kimutatni és kigúnyolás által megegyezni. A második

könyv pedig az unitarismus theologiai és christologiai pozitív alapjait kívánja feltárni, a miben polemikus módszert követ. Az első könyv sokkal sikeresebben oldja meg a maga feladatát, mint a második, habár egyes részei jóval alatta állanak a második könyv komoly és tudományos tárgyalási színvonalának.

Az első könyv tartalmát egészen röviden a következőkben soroljuk fel: Az 1. fejezet az Antikristusra vonatkozó újtestamentumi nyilatkozatok gyűjteménye; a 2-ik adja a szentháromság tanának történeti fejlődését elvontan; a 3-ik ugyanezt in concreto az egyháztörténelem nyomán tárgyalja; a 4-ik fejezet a szentháromság tanának következményeül a szentháromság egy Isten kiábrázolására törekvő képeket (8 kép) mutat be és gúnyol ki; az 5-ik fejezet a szentháromságra és Krisztusra vonatkozó theologiai és philosophiai definitiókat, kifejezéseket; a 6-ik Augustinus ide vonatkozó nyilatkozatait állítja egybe; a 7-ik fejezet a Szentírás egyes helyeinek a szentháromság vagy egyes személyeire vonatkozó eltérő magyarázatait adja — Erasmus után; a 8-ik fejezet a szentháromságra vonatkozó botrányos kifejezéseket sorolja fel s végre a 9-ik egybe szed, illetőleg felsorol egynéhányat azon isteni tulajdonságokból, melyeket az orthodoxia hívei tanítanak. A 8-ik fejezet után van egy 75 soros hexameter-mértékű vers „Amantibus veritatis divinae adhortatio“, mely azonban tartalmánál fogva inkább a 2-ik könyvbe illenék.

Az egész könyvnek alapjellemben az a szertelen gúny, a nevetségessé tétel, a tudományos czáfolatnak, a kellő komolyság és alaposágnak hiánya. Nem annyira az ellenfelek czáfolata akar ez lenni és célja nem komoly meggyőződést ébreszteni tanult embereknél, hanem bizonyos könnyúséggel és jelszavakkal, mint: „sophistae, Antichristus“, a könnyűvérű és alap nélküli embereket megnyerni.

Egészen eltérő természetű már a 2-ik könyv, mely a gondolkozókhoz fordulva, jól fölépíteni szándékozik azt, a mit mint rosszat, az előbb lerontott. Rendszer ugyane második könyv 15. fejezetében még annyi sincs, mint az első könyvben, de van tudományos komolysága.

Célunkra tartozik, hogy ezt a részt kissé bővebben ismertessük, mert hiszen itt találkozunk először az unitarismus kifejtett és állandó elveivel.

Az 1-ső fejezet bizonyos mystikus érzélemmel tekint vissza a reformációra és elmondja, hogy bár Krisztus az Antikrisztus által megrontott Istenországát Lutherrel megkezdte építtetni s e művet Melancton, Kálvin által folytatta, mégis

a nép bűneiért 40 évig kellett az Antikrisztus pusztaságain bolyongnia az emberiségnek, míg végre a tökéletes ismeretre (az unitarismus) eljuthatott; de azért az Antikrisztussal még mindig kell küzdeni a mai napig is.

A 2-ik fejezet a törvény és evangélium közötti különbségről szól és az unitarismus christológiájának egy pánzcéla volt a trinitáriusok szigorú bibliai alapon intézett támadása ellen. E szerint az egész ótestamentum nem egyéb, mint az újnak typutusa. Minden, mi benne megiratik, az Isten által előre megjelentett ábrázolása az újtestamentumban a Krisztussal bekövetkezett tökéletes megvalósulásnak. Innen következik, hogy két teremtés, két világ, a dolognak két kezdete, két Ádám, két születés, két élet, két fiú, két ország, két szövetség, két írás és pecsét, két tanító, két sacramentum és az embernek két érzése van. De ugyancsak e szakaszban még erősebben nyilvánul a mysticismusra való hajlam, midőn háromszoros és négyszeres typusokat keres és tüntet fel. P. o. Krisztus halála hármassal. Ábelben árnyék által, Pilátus alatt testileg s az Antikrisztus által lelkiképen. Hármassal a feltámadása is p. o. Énók és Illyésben képleg, a husvét ünnepén testiképen és Luther felléptétől lelkileg. Hármassal az Egyiptom, a Babylonból való kihívás, a pusztaság, a kísértés. Négyes korszakra oszlik a történelem, ú. m. Istenfiának első ideje a világteremtése előtt, mikor Krisztus az Atya praedestinációjában élt, majd jő az ígéret, az eljövétel és végre a megdicsőülés kora.

E fejezet nemcsak azért fontos, mivel ennek segítségével védtek a maguk felfogását a Krisztus hivatalos istenségéről, hanem azért is, mivel a többnyire racionalistikusnak tartott erdélyi régi unitarismust éppen az ellenkező iránynak, t. i. a mysticismusnak a világításában mutatja be, a mint hogy tényleg erősebb náluk a mysticismusra való hajlam, sem hogy a rationalismus.

A 3-ik fejezet a Logosról szólván, először bemutatja, hogy mily különböző és ellentétes nézetek merültek fel a keresztyénség körében a Logosról, majd állítja és bizonyítja, hogy a Logos nem Krisztusnak praexistentialis létformája. Arra a kérdésre, hogy mi hát a Logos, feleletet nem ad, hanem egyszerűen csak utal arra, hogy az a „Verbum Dei“, mely Krisztusban megtestesült. Igen szép részlete fejezetben, midőn a Logos megtestesülése előtti állapotának vizsgálatát magától elutasítja, mert a vizsgálatra nézve a Szentírás támpontokat nem nyújt, mert Isten titkaiba be nem láthatunk és mert a Logosnak az örökkévalóság és idő előtti léte s e lét

minémiségének ismerete az üdvösségre semmit sem használ; ha használna, akkor majdnem az egész emberiség elveszne, elkárhoznék, mert arról csak igen keveset, majdnem semmit sem lehet tudni és csak igen kevesen hatolnak be annyira az írás titkaiba, hogy ezt a csekélységet is felismerjék. Elegendő tehát az üdvösségre nézve annyit hinni és tudni, hogy a Krisztusban az ige testté lett, ellenben azt hinni, hogy a Krisztus lehetett és létezett a testen kívül a test előtt is: egyenesen veszedelmes a lélekre nézve. A Krisztus Isten ugyan, de nem azért, mert a test előtt is létezett volna.

A 4-ik fejezet az unitarismus confessióját foglalja magában és így ezen rész az egész kettős könyv tulajdonképeni magva. Előbb Istenről általában s a Fiúhoz és Szentlélekhez való viszonyáról, végre a hitvallás részleteiről a következőket foglalja magában: „Az ótestamentumban Isten mint egy Jehovát jelentette ki magát, ki nemcsak igéjével és lelkével volt öröktől fogva együtt, t. i. mint a melyek által működött, hanem a többi összes hatalmával (potentiae) és erőivel (virtutes) is, mivel Isten nem tökéletesbülhet, sem nem gyarapodhatik. De hogy, midőn azt mondják: az Isten az ő igéjével és lelkével mindig együtt volt, valami új háromságot ne látszassanak behozni: ezért kijelentik, hogy az igét és lelket ők nem valamely külön személyeknek, egyedi lényeknek (individuum), hanem az Isten erőinek (virtutes), munkálkodásainak (sáfarkodás, dispensatio, oeconomia) tartják, melyekkel mintegy kezeivel élt a világ teremtésénél. Az ige nem valamely személyes, az Atya lényegéből öröktől fogva született fiú, hanem a kormányzó Isten bölcsesége, akarata, hatalma, melyet magát régebben a prófétákban s utoljára szent Fiában kijelentette. A Szentlélek az Isten ajándéka, hatalma, ereje s nem valamely harmadik személy vagy viszonylat. *Nem más az Isten igéje: mint maga a beszélő Isten s a Szentlélek, t. i. az Atya Isten ereje és hatalma: mint maga a hatalmas és szent Isten.* Ezen gyönyörű és mély gondolatokat azonban hasonló magas színvonalon bizonyítani és védelmezni már nem voltak képesek és mindkét nemű argumentálásuknál látjuk, hogy az emberi lélekben meg-megvillanó isteni szikra miképen nyugóztatik a röghöz kötött értelemnek durva és ügyetlen békóiba. Ez az „anti-trinitárius“ támadás tulajdonképen a trinitás legszebb apologiája volt, de sem „a katolikus“ (református) fél ezt megérteni, sem „az evangélikus“ (unitárius) oldal felfogni képes nem volt, hanem folyt a küzdelem életrehalálra a két tábor között.

A fentebbi kijelentések után következik a hitvallás, mely a következő:

„Hiszünk egy Istenben, a ki az Atya, *kitől* vannak mindenek s mi is ő benne I. kor. 8, 6. Ez az Atya Isten minden erővel együtt, melyekkel élt *mind két világ* teremtésénél, egyedül *önmagától* való Isten s minden Istenség, üdv s javak kútfeje. Benne hiszünk bizó hittel, ki az ő végzetlenül kegyelménél fogva bennünket a Szentlélek megújító s újjászülő firdője által, melyet reánk szent fia s Jézus Krisztus által bőségből árasztott, üdvözített“. (Az Atya.)

„Hiszünk a mi Urunkban, a Jézus Krisztusban, *a ki által* vannak mindenek I. Kor. 8. 6. Az Istennek ezt a fiát sem láthatatlan, sem halhatatlan, sem mindenek felett való Istennek, sem olyannak, *a kitől* vannak mindenek, vagy hogy valaha *magától* való Isten lett volna, nem mondjuk, hanem hogy Isten Istentől, világosság a világosságtól, igaz Isten az igaz Istentől, bölcs a bölcsőtől, halhatatlan a halhatatlantól. Mindezek pedig az Istenfiának, amaz embernek tulajdonítanak, ki fogantaték Szentlélektől, született Szűz Máriától, minthogy mindezeket az Atya neki adta. Ezt a látható Jézus Krisztust az Atya egy szülött Isten igéjének nevezzük, ki minden teremtmények első szülöttje“. (A Fiú.)

„Hiszünk, hogy a Szentlélek az Atya Isten és a Fiú lelke. . . Egyszerűen Istennek nem mertük nevezni, mivel a Szentírásban sehol sem mondatik nyíltan Istennek, annál kevésbé segélyül hívni s imádni, mert erre sincs példa“. (A Szentlélek.)

A 4-ik fejezetben adott ezen hitvalláshoz közvetlenül csatlakozik az 5. és 6. fejezeteknek a hitvallás megértetésére szolgáló magyarázatai, míg a 7. fejezet a Krisztusnak tulajdonított olyan nevek ellen polemizál, melyek az ő öröktől fogva való voltára vonatkoznak. Tulajdonképen azt vizsgálja, hogy a Krisztus maga, neve, munkája az ótestamentumban előfordul-e vagy sem, hogy ebből következtessen a Krisztusnak fogantatása óta lételemére s tagadja, hogy az incarnatio a katolikus tan értelmezése szerint megállhatna.

A 2-ik könyv hét első fejezete mintegy egyöntetű egész gyanánt tekinthető s positiv alkotásnak nevezhető, habár a polemia nincs is belőle kizárva.

A 8., 9., 10-ik fejezet erős polemia az orthodox tan ellen és pedig a 8. fejezet éle a Krisztus praexistentiáját támadja, a 9. fejezet a szentháromságot bizonyító helyek kritikája, a 10. fejezet pedig a Krisztus öröktől fogva születésének igazolására felhozott bibliai locusokat bírálja. Mindhárom, de főleg a két utóbbiban számos részlet, mint Blandratának legkedvezőbb vita-themája ismeretes.

A 11., 12., 13-ik fejezetek Ján. ev. 1. Koloss. 1. Hebr. 1. fejezeteinek magyarázata tárgyilagos modorban. A 14. és 15. fejezetek practikus dolgokat foglalnak magukban, t. i. az egyenértékű szólamokat és Szentírásban különféle értelemben használt kifejezéseket adják elő illusztrálva.

Ezekben befejezve a mű ismertetését, ha egy bíráló tekintetet vetünk még az egészre, azt fogjuk találni, hogy az ismétlésektől eltekintve, feleslegest alig foglal magában. Minden részlet ugyanazon czélnak szolgál, t. i. az ellenfél álláspontjának hitelét megingatni s aztán megczáfolni, erre aztán a saját nézetét az így előkészített alapon felépíteni és ha még kételyek lehetnek, ezeket is eloszlatni. Ezen főczélra szolgál ugyan minden részlet, de ezeknek összefűzése és összefüggése csakis ezen főtörekvésben bírja egységét s önmagában a műben rendszer nincs.

Ellenben benne van — úgy szólván — minden, a mivel a szentháromságot ostromolni és az unitárius álláspontot védeni lehetett. Sőt benne van Dávid Ferencz későbbi álláspontjának csirája és czáfolata egyaránt.

A gyulafehérvári nyomdának a terméke ugyan a könyv, de — fájdalom — tartalma épen nem magyar elmék szülötte. S ha a reformátusoknak e korból szemökre lehetett vetni, „hogy a hit tárgyában a magyarok nem saját lelkiismeretökre esküdhettek, hanem csak német, francia és olasz tekintélyekre“: bizony az unitáriusoknál sincs különben. Mi, a kik nem vagyunk unitáriusok, de az unitarismust, mint az emberi lélek nemes és nagy dolgok után törekvő irányának egy jelenségét tudjuk méltányolni, megvalljuk, hogy büszkék volnánk, minden ellenkező felfogásunk daczára is, ha a hazai unitarismusban csak egyetlen magyar gondolatot is találnánk. De nem találunk úgy általában, mint ezen műben sem. A legjelentékenyebb részeket Pauli Gergely és Schoman György lengyel antitrinitáriusoktól, az olasz Blandrata György, Socinus Faustus és Gentilis Bálinttól találtuk e műben. Az átírás származhatott magyartól is, de az idea — a háromságot gúnyoló képek beillesztésétől, Csázmai István, ezen épen nem szellemes cselekedetétől eltekintve — mind idegen. Különben erről később bővebben fogunk megemlékezni.

Pokoly József.

RITSCHL THEOLOGIÁJA.

(Második közlemény)

Ritschl bonni működése 1846—1864-ig tartott s főként újtestamentumi tanulmányokra szorítkozott. Ez időszak fordulópont életében. Lassanként elvált Baurtól. Különösen a Pál apostol irataival való beható foglalkozásnak tulajdonítható ez. A négy főlevélen kívül hiteleseknek találta ekkor már az első thessalonikai, a philippibeliekhez, a Philemonhoz és a kolosszeiekhez írt leveleket is. S ez alapon a hallei „Allg. Lit. Zeitung“-ban megbírálta Baur „Paulus“-át is, hangsúlyozván vele szemben, hogy Pált úgy érthetjük meg teljesen, ha őt nem csupán mint theologust, hanem mint embert és apostolt is szemügyre vesszük. S ép e czélból igen fontosak a kisebb páli levelek is.

S később még inkább kitűnt az elvi különbség közte és a tübingiaiak közt. Látható ez első nagyszabású monographiájából, mely „Die Entstehung der altkatholischen Kirche Bonn 1850.“ czímen jelent meg. E mű a I. s II. századbéli keresztyén egyház történetét tárja fel. Alapgondolata im ez: a római katholicismus keletkezése nem nyugszik zsidó-keresztyén alapon, mint Schwegler gondolja, nem a páli és a zsidó-keresztyén irány kiegyenlítésén, mint Baur állítja, hanem kizárólag páli alapon. A pogánykeresztyénség a páli eszméket nem tudta megérteni, mert hiányzottak nála az ahhoz szükséges ótestamentumi ismeretek és a kellő élettapasztalatok. Épen azért a keresztyénséget mint új törvényt fogták fel s ez alapon állottak elő a hierarchikus és sacerdotális intézmények, szóval az ó-katholikus egyház. Ez alapon fejlődött ki a logos-speculatio s általan a hellenismus megotthonosodásával az ó-kath. theologia is.

Ritschl nevét ezen kétséggkívül egyik legjobb műve egyszerre széles körben ismeretessé tette. Akadtak kiváló theologusok, így p. o. Delitzsch, a kik művét egyenesen epochalis

jelentőségűnek tartották. De legérdekesebb magának a mesternek, Baárnak nyilatkozata. Ritschl ugyanis megküldte neki is művét s Baur — mint ez Ritschlhez intézett válaszából kitűnik — kiemelve ugyan az ellentétes pontokat s különösen is sajnálkozva a Schwegler ellen irányuló gyakori polemia felett, magáról a műről azt mondotta, hogy „vonzó, anyagban gazdag s önálló, alapos és beható tanulmányra vall“, hogy „ő maga is haszonnal olvassa, sőt tanulmányozza“. Épen azért így buzdítja a fiatal Ritschl: „Csak előre a sikerrel megkezdett pályán, Önre szép hivatás vár!“ S kívánja neki tiszta szívéből, hogy a mű tanári pályáján is előbbre segítse.

Ritschl büszke volt Baur e nyilatkozatára s most még inkább azon volt, hogy mielőbb rendes tánárrá lehessen. Tett is lépéseket ez irányban, de egyelőre hasztalanul. Elismerést igen, de állást nem nyert, mert a bonni kar még nem találta őt elég „érett“-nek, azaz elég „orthodox“-nak. Ez igen elkezértette őt, de atyja megvigasztalta: „Csak dolgozzál tovább, megnyered te még a bonni fakultás barátságát is.“

S Ritschl dolgozott. Dogmatörténeti tanulmányokba fogott s a fakultás engedélyéből minden külön habitatio nélkül 1849-ben a dogmatörténetet elő is adta. Majd az újabb theologia történetéről tartott felolvasásokat. Aztán pedig újra elővette a synoptikusokat, cikket is írván a synopt. evangéliumok kritikájának jelen állásáról. 1857-ben pedig egészen új tárgyat vett elő: a symbolikát. E tárgyra a gyakorlati egyházi élet mozgalmái irányították figyelmét. S tényleg gyakorlati szempontból foglalkozott is vele. „Nem érem be, írta idevágólag édesatyjának, a symb. ellentétek Marheineke-féle objectiv és speculativ madártávlatával, én a symbolikát gyakorlatilag óhajtom tárgyalni, vagyis mint polemikát a római katolikusok ellen és unionistikát a protestánsok között“. Egy kérdést a sok közül utóbb külön is kidolgozott t. i. az egyház fogalmát s ez értekezése „Die prot. Lehre von der Kirche“ czímen a „Monatschrift für die ev. Kirche der Rheinprovinz“ czímű szaklapban (10. évf. 9 f.) jelent meg. De ennél sokkal érdekesebb és actualisabb dolog volt az *unióról* tartott publicuma. Hengstenberg s általan a modern lutheránusok ellen szállt síkra, kik az országos egyházban a lutheránus confessionalismus kizárólagos uralmát akarták biztosítani. E törekvés által Ritschl épen magának az uniónak lényegét látta veszélyeztetve. A két confessio közeledése szerinte a mindkettőben meglevő s élő egységelv s hajlam alapján nyugszik. Ennek eredményét teszik szerinte a modern lutheránusok kétségessé. Pedig a lutheri confessio nem maga az egyház, és a kalvinis-

mus nem secta. Az utóbbinak absorbeálása nem lehet czél, hanem igenis, hogy mindkét confessio sajátosságai egybe olvadjanak. Elég közös kő van, miből az evangéliumi katolikus egyház megépíthető. Mert be kell vallanunk, hogy „mi még nem vagyunk az az ev. egyház, mely hivatva volna, hogy egyetemes keresztyén egyházzá legyen”. Nekünk még sok akadályt kell leküzdenünk. Ilyenek a ker. államhoz és a ker. közösségen belül és kívül a hierarchismushoz való viszonyunk. Az ó-egyház a pogány államhoz és a zsidó-keresztyénséghez való viszonyt oly alakban oldotta meg, a melyet a protestantismus Ján. 18., 36. szerint kerülni tartozik. A mi akadályaink még nagyobbak, de hát mi még csak 300 évet éltünk. Épen azért nincs okunk szégyenkezni, hogy a világ ítélete szerint a római egyház mögött maradtunk.

A mi már az unió dolgát közelebb is illeti, Ritschl szerint, valamint az evangélikusoknak és katolikusoknak egy keresztyén egyházban való egységük a keresztség szentségén nyugszik, úgy a lutheránusok és kálvinistáknak egy evangélikus egyházban való benső egységük is a két szentségen épül fel s ha e részben még nagyobb volna is a dissensus, mint a milyen, az uniótörekvésnek érvényesülnie kell. S érvényesülni fog, ha a reformátori tanban foglalt főszeponatok a köztudatba mennek. Általában 3 foka van az uniónak: 1. az egyházkormányzat uniója (p. o. Poroszországban és Hessenben); 2. a cultus, közelebb az úrvacsorai szertartás uniója a hitvallási különbség érintetlenül hagyásával (Schleiermacher álláspontja s a Brüdergemeinde praxisa); 3. az úrvacsorai közösség által szükségszerűleg követelt hitvallási egység. Ez bekövetkezik, ha a tanbeli ellentétek megszűnnek. Ennek pedig előfeltétele, hogy a Formula Concordiae által megrontott helyes viszony az egyház és iskola (vagyis a theol. tudomány) között helyreálljon.¹

A kitartó s eredményes munkálkodás végre is meghozta óhajtott jutalmát. Ritschl 1853-ban a fakultás ajánlatára a bonni theologia rendkívüli tanárává lett s minthogy Derner még ugyanezen évben Göttingába ment, részben őt is helyettesítette. Ez időtől fogva főként dogmatikai és exegetikai tanulmányokkal foglalkozott. Dogmatikáját ki is dolgozta, de az — sajnos — ép úgy, mint annak későbbi átdolgozásai is csak kéziratban maradtak ránk. E mellett azonban folyton figyelemmel kísérte az egyházi élet mozgalmait is, sőt 1853.

¹ Szándékosan időztem tovább e pontnál, mert nagyon megszívlelendőknek tartom nálunk is e nyilatkozatokat.

decz. 8-án a brühli papi értekezleten felolvasást is tartott a hitvallás és az egyházzól. S ebben is az újlutheri tanok ellen szállott sikra. Felolvasása 1864-ben meg is jelent „Über das Verhältniss des Bekenntnisses zur Kirche“ czímen. Alapgon-dolata, hogy az egyháznak mint a hit és a Szentlélek közös-ségének az evangélium s nem a hitvallás az alapja. Az evan-gélium, mondja, egyedül Isten ténye a hívőkért, a hitvallás ellenben a hívők ténye. Épen azért az egyház és hitvallás egymáshoz való viszonyának pusztán jogi felfogása sajátkép hitetlen felfogás. Nem szabad tehát a hitvallásból egyházi törvényt csinálni s azzal az evangéliumi keresztyénséget az átkos particularismus szellemének nagyranövelésével fejlődé-sében megakadályozni.

Két évig helyettesítette Ritschl az eltávozott Dornert s mégse őt nevezték ki utódjává. Ám ez újabb csalódás sem vette el munkakedvét; dolgozott tovább. Revideálta dogma-tikai kéziratát és az ó-katholikus egyházzól írt nagy mono-graphiáját is. S ezenkívül czikkeket írt a szaklapokba, így töb-bek közt az essenusokról a „Tübinger Jahrbücher“-be (1855. 3 f.).

S végre megjött a kedvező alkalom is, a mikor munkássága méltó elismerésben részesült. 1855. szept. 25-én az ágostai vallásbéke 300-dos fordulója napján a bonni fakultás „honoris causa“ a theologia doctorává avatta. Nagy kitün-tetés volt ez. Hogy a következő évtől fogva hallgatóinak száma megszorodott, Ritschl azt is doktorságának tudta be.

Hanem míg hallgatói szaporodtak, addig ép ez időben elveszté nagymesterének, Baurnak barátságát. Tudományos szempontból már is igen távol álltak egymástól, de a kölcsö-nös személyes tisztelet és vonzalom szálai még összefűzték őket. Most ezek is elszakadtak. Erre alkalmi okot Ritschlnek a Schwarz E. „Zur Geschichte der neuesten Theologie“ czímű művére írt névtelen bírálata szolgáltatott. Ebben ugyanis töb-bek közt odanyilatkozott, hogy a meglevő theol. iskoláktól a theologia újjászületése nem remélhető. A theologia valódi evangéliumi regenerációja a bibl. theológiával való methodikus foglalkozástól várható. A bomló félben levő tübingai iskolá-nak is az a legfőbb érdeme, hogy a bibl. theológiára terelte a figyelmet s elismerésre abban a mértékben tarthat számot, a mint az őskeresztyén történetnek a Baur, Schweigler által kifejtett rendszerét megdönti. Baurnak nagyon fájt e bírálat. Nem azért, mert egész élete fáradságos munkáját becsmérelte le, hanem mert Ritschl azt névtelenül írta meg. Ez eljárást moralis szempontból el kellett itélnie. Ritschl-től ilyen kétszínű-séget nem várt. Meg is írta ezt neki. Ritschl a szemrehá-

nyásra igen hidegen csak annyit felelt: „Igaztalan a vád. Számítás és célzatosság nem vezette. Érzelmei pedig oly tér, melyre vonatkozólag csak ő maga adhat felvilágosítást.

Ezzel vége volt baráti viszonyuknak.

E közben elkészült az ó-kath. egyházzal szembeni nagy monographiája átdolgozásával. S 1857-ben meg is jelent az. Egészen új munka lett belőle. Az első kiadástól, mondja maga atyjához írt levelében, toto coelo különbözik. Ebben tűnik ki a bauri iskolával való teljes elvi szakítása.

S alig készült el e munkával, már újra másba, t. i. a hit által való megigazulás tana tanulmányozásába fogott. Luther iratainak olvasása vezette őt e kérdésre, melyet most dogmatörténetileg és dogmatikailag akart megérteni. Egyelőre azonban a közbejött! események (atyja halála, nősülése) más felé terelték figyelmét. De aztán újra a munkához látott s most már (1859. őszétől) mint rendes tanár.

Székfoglalója „De ira Dei“ szolt s előadásokat az ethikából, a Márk evangéliumról az újtest. bevezetésből, majd az újtest. theológiából, a dogmatörténet és dogmatikából tartott.

Theologiai fejlődése szempontjából legfontosabb dolog volt az ethikával való foglalkozás. E közben került ugyanis Kant szellemi befolyása alá. S a befolyás 1859-től hova-tovább mind nagyobb mértékben érvényesült nála különösen, hogy főmunkája történeti részének kidolgozásába fogott. Egyről azonban már ekkor is teljesen meg vala győződve, t. i. hogy az erkölcsbölcseletnek legelőször Kant vetett olyan alapot, a mely a keresztyénséggel összeegyeztethető. Aztán újra a felvetett nagy kérdésre irányult figyelme. 1860-ban Anselmust tanulmányozta át, s tanulmánya eredményét a „Jahrbücher für deutsche Theologie“ című szaklapban (5. k. 4. f.) „Studien über die Begriffe von der Genugthuung und von dem Verdienste Christi“ czímen közzé is tette. Ezekkel egyidejűleg azonban újra (s most már harmadszor) átdolgozta dogmatikáját is s ebben különösen az Istenről, a bűnről és az egyházzal szembeni részről. S közbe-közbe ráért a gyakorlati egyházi ügyekkel való foglalkozásra is. Így p. o. újból felolvasásokat tartott s vitakozott most a bonni, majd a neuwiedi papi értekezleteken.

De 1864-ben véget ért bonni munkássága. Göttingába hívták meg tanárnak s ő a meghívást el is fogadta. Ritschl tanári és irodalmi munkásságának fénykora Göttingában állott be. Nehezen szokta meg e várost, de aztán úgy megszerette egyetemét és társaséletét, hogy néha háromszor, sőt négyszer

is tehette volna, még Berlinnel sem cserélte föl. Felolvasásokat itt is nagyrészt ugyanazon tárgyakból tartott, mint Bonnban (dogmatika, ethika, újszöv. exeg.). De ezenkívül néhány jeles ifjúval, különös örömmel foglalkozott specialis tárgyakkal is. Így mindjárt az első években a „Formula Concordiae“-val. Közbe pedig, különösen megrendült egészségi állapota helyreállítása céljából, utazgatott hol ide, hol oda, de főbbnyire egyetemi városokba, fel-felkeresvén régi barátjait. Betegsége volt oka, hogy ez időben irodalmilag keveset produkált. Hogy pedig a németországi prot. egyesület megállapításában sem vett részt, noha a mozgalom vezetői csatlakozására bizton számítottak, annak oka kimondott jelszava volt, t. i. hogy: neve a pártokkal való szakítást jelenti. Épen azért, egészsége helyreálltával, minden idejét napról-napra szaporodó hallgatóinak s a göttingai társasköröknek szentelte. Gyakran tartott jótékony czélokra nyilvános fölolvadásokat, melyekről azt mondták, hogy különöseu nőknek tetszetek. 1867 óta már a theol. szaklapokban is mind sűrűbben találkozunk nevével. Folytatta még Bonnban megkezdett dogmatörténeti tanulmányait s azokat közzé is tette. Különösen fontos e részben: „Über die Geschichte der christlichen Gottes-Begriffs“ czímen megírt három értekezése. („Jahrbuch für Deutsche Theologie 1868.“)

Már ekkor tulajdonkép „Von der Rechtfertigung und Versöhnung“ című főmunkáját készítette. Meg volt ugyanis győződve arról, hogy csak előzetes történeti tanulmányok után foghat dogm. rendszere kidolgozásához. S épen azért most már az egyházi élet napirenden levő kérdéseivel s fontos mozgalmáival még kevésbé óhajtott foglalkozni. Pedig újra meg újra be akarták vonni a pártharczokba. Megint majd a protestáns egyesületek hívogatták pünkösdi gyűlésükre Brémába, majd a lutheriek egyetemes értekezletükre Hannoverbe. Egyikre se ment s igen jellemző különösen az a megokolás, melylyel a protestáns egyesületek meghívását utasította vissza: „Nincs kedvem nyilvános egyleti tevékenységnél közreműködni. Ennyit általában. Az ev. egyházban pedig csak oly egyesületeknek van szerintem értelmök, melyek egyes gyülekezetek vagy tartományi egyházak erejét fölülmuló különös feladatokat tűznek maguk elé. De az egyetemes célú egyházi egyesületeket elhibáztottnak tartom. Ilyen a protestáns egyesület is, minthogy a német tartományi egyházak confoederatióját tűzte ki eredeti feladataul s így valójában nem egyéb, mint a lutheri és unionistikus párt surlódására szolgáltat alkalmat. Itt közrehatni vagy csak tanuskodni is nem akarok. A lutheri lelké-

szek és theologusok értekezleteit még értem, mert azok a maguk külön pártérdekét szolgálják. De a prot. egylet vagy az ev. egyház és a modern (nem keresztyén-ellenes, hanem egyházilag indifferens) cultura kölcsönös egymásra való hatását (de a feladat csak az egyházban oldható meg), vagy oly párt szervezését czélozza, melynek működésére a legtöbb tartományi egyházban a törvényes talaj még nincsen biztosítva.“

S nagyszabású dogmatörténeti tanulmányai még a bekövetkezett gyász évei alatt sem szüneteltek. Pedig sok és nagy csapás érte őt 1869—1872-ig. Előbb forrón szeretett feleségét, majd kedves Zsófi leányát veszítette el. S munkakedve egy cseppet sem lohadt. Ellenkezőleg a szellemi munkában keresett s talált írt fájó szívére. Maga írja ez időben egyik barátjának felesége haláláról szólván: „Életem igazi fénye oda van. Egyedül a munka éltet; az száműzi tőlem a bús gondolatokat. S nem vádlom e miatt magamat hűtelenséggel az elhunyt iránt, hiszen az ő áldása nyugszik munkámon“. S valóban áldás volt munkáján. A „Von der Rechtfertigung und Versöhnung“ című főmunkájának első kötete már-már elkészült. Ép utolsó részén dolgozott s e közben a hegelistából majdnem kész kantianus theologussá lőn. Nagyon érdekes dolog megfigyelni ezt az átalakulását.

Az iustificatio s közelebb az erkölcsi bünsúly és elégtétel (sittliche Schuld und Strafsatisfactio) tanának történeti vizsgálata közben kezdett behatóbban foglalkozni Kanttal és a kantianusokkal s ekkor teszi e vallomást: „ezeknél (t. i. a kantianusoknál) egy-oly eszmére találtam, a miről Baur mit sem tud, de még Schleiermacher és „tutti-quantum post eum“ sem. Ez eszme: „hogya kiengesztelődésnél első sorban a *bűn megbocsátása* s nem a *büntetés felfüggesztése* jó tekintetbe“.

Igen természetes, hogy ep ez oknál fogva most még nagyobb gonddal tanulmányozgatta Kant műveit. S bár nem követte őt szolgálailag a mi érthető, mert Ritschl önálló theologiai gondolkodását mindenkivel szemben megőrizte, mégis tény, hogy ez időtől fogva Kant bölcsellete szolgáltatta neki ama keretet, melybe saját theologiai eszméit illeszté, sőt mondhatjuk, hogy — a mint ez főművének különösen III. kiadásából kitűnik, dogmatikai rendszerében Kant erkölcs bölcsészetének alapeszméit is értékesítette. Mert tagadhatatlan, hogy Kant és Ritschl világ s életnézetének központi eszméje egy és ugyanazon isteni erkölcsi rend. De míg Kant bölcselleti okoskodás útján jut annak felismerésére, hogy a világ célja Istennek erkölcsi országa, addig Ritschl ugyanezen gondo-

latot, t. i. hogy Isten és országa a világezzel, theologailag, vagyis a Krisztusban való váltságtények által alapítja meg.

Ritschl műve valóban epochalis jelentőségű. Mikor e mű „Die christliche Lehre von der Rechtfertigung und Versöhnung“, I. kötete „Die Geschichte der Lehre“ (Bonn, 1870) megjelent, a theologus világban eleintén alig vették észre, sőt p. o. az erlangeni Franck nagyon is kiesinylőleg szólott róla, de annál nagyobb feltűnést keltett az Németországon kívül, különösen az angoloknál, a kik azt már 1872-ben le is fordították.

Ritschl azonban e kedvezőtlen fogadtatás nem kedvetlenítette el, hanem dolgozott tovább a második vagyis biblicotheologiai és a 3-ik vagyis a dogmatikai részen. Hanem ekkor már Kanté mellett egy más szellemi befolyás is kezdett érvényesülni nála, t. i. a Lotzée.

Ritschl Lotzéval a göttingai nagy philosophussal, Göttingában ismerkedett meg s mindvégig, még azután is, hogy Lotze Berlinbe távozott, benső barátságban állott vele. Világhírű művét a Mikrokosmost 1864-ben olvastatta, mikor dogmatikáját harmadizben adta elő s dolgozta át kéziratban. S az a mű sok részben átalakító hatást gyakorolt theologiai gondolkozására. S ennek nyomait a „Rechtfertigung und Versöhnung“-nak már első kiadásában is észlelhetjük, még pedig különösen a világegyetem eszméjéről, az Isten személyiségéről s az örökkévalóságról szóló fejtegetéseknél. S még inkább tapasztaljuk ezt a későbbi kiadásoknál. Ennek oka pedig abban keresendő, hogy Ritschl utóbb Lotze ismeretelméletét teljesen elfogadta. Bizonyosság e mellett a theoretikus és practicus vállalási ismeret közt való elvi különbség megtétele s a rendszerben oly nagy szerepet játszó : érték ítéletek (Werth-Urtheile) szerepe. De Lotze befolyása inkább csak alaki maradt mindvégig, a mi természetes is.

De a kit a theologus világ oly kevésbé méltatott eddig, teljes elismerésben részesíté a kiváló munkást csakhamar a figyelmes felsőség. Már nagy műve első kötetének megjelenése után egymásután értek őt a kitüntetések. Nem is említve, hogy már korábban kinevezték őt a hannoveri tartományi zsinat és az ú. n. tudományos vizsgáló bizottság tagjának, ez időben rövid közökben négyszer is hívták Berlinbe tanárnak, sőt főegyházi tanácsosnak is. De Ritschlnek semmi kedve sem volt Berlinbe menni. Csendre-nyugalomra volt szüksége, hogy nagy művét befejezhesse. Be is fejezte : 1874-ben ugyancsak Bonnban a másik két kötet, t. i. „Der biblische Stoff der Lehre“ és „Die positive Entwicklung der Lehre“ is megjelent.

Készen volt tehát a nagy mű, melyen mint maga mondja, az utolsó 6 $\frac{1}{2}$ év óta direktte s az utolsó 17 év alatt indirekte dolgozott.

A legelső elismerésben megint maga az államkormány részesítette, a midőn „Consistorialrath“ czímmel és a vörös sasrend IV. osztályával kitüntette. Meg is érdemelte, mert műve a mint az eredmények megmutatták, forduló pontot képezett a protestáns theologia történetében. Reuss kiváló strassburgi theologus azt mondta róla mindjárt megjelenésekor: „Ha a theologiát az előző században a történeti kutatásnak e szellemében kezelték volna, mily egészen más irányt vett volna az egyház fejlődése! Nem kellene ma a tudomány szolid fundamentumához szükséges köveken dolgoznunk“. Egy más theologus, Sepp pedig egészen elragadtatva így kiált fel: „Hála és dicsőség a theologusnak, a ki egyikét a dogmáknak, helyesebben: a keresztyénség dogmáját teljes mélységében és gazdagságában kifejtette. Becsületszavamra mondom: Korunknak nincs könyve, mely annyira tudományos s a szó valódi értelmében építő lenne. Nemcsak tankönyv ez, de olvasó könyv, sőt brevier theologusok kezében“. S most már kezdtek is iránta érdeklődni, még az orthodoxok is, sőt talán azok leginkább.

Egyszerre csak azon vette magát észre Ritschl, hogy theologiai iskola képződik körülötte. S aligha csalódunk, ha azt hiszszük, hogy e körülmény indította őt: „Der Unterricht in der Christlichen Religion“ című tankönyvének megírására s kiadására is (1875.). E kis könyvét ama saját tapasztalat szülte, hogy a gymnasiumok felsőbb osztályaiban, különösen az érettségi vizsgálatot tevőknél, a vallás tanítása tekintetében, mint a tudományos vizsgáló bizottság tagja, nagy hiányokat észlelt. De eme művecskéje által a theologiaja szellemében való magasabb képződésnek is akarta útját egyengetni. Inkább is theologus kezébe való az, mert benne nagy műve alapeszméit tömören összefoglalva nyújtja. Maga is azt mondja róla: „Es ist keine Milchspeise, sondern sehr starke, concentrirte Nahrung“. Hit- és erkölcsstan egységes rendszerben.

Ezzel Ritschl elérte fejlődésének csúcspontját s e magaslaton meg is maradt. Csak munkatere változott. A systematica theologia kidolgozása után újra egyház-történeti kérdésekkel foglalkozott. Idevágó tanulmányait főként a Brieger-féle: „Zeitschrift für Kirchengeschichte“ című folyóiratban közölte. S azok közül különösen kiválik: „A lutheránus egyház keletkezéséről“ című értekezés (1876-ban). Azt mondja e művéről ő maga Zöpffelhez írott levelében, hogy: „Ezt a

ezimet is adhattam volna neki: Melancthon, mint a lutheránus egyház megalapítója. De nem akartam mindjárt elevenbe vágni. Így is előre tudom, hogy fejtegetéseimen, mivelhogy azok bizonyos előítéleteket rombolnak szét, megbotránkoznak egyfelől a közvetítő theologusok, kiknek nagyrabecsült hősét rablom el, másfelől a lutheriek, kiknek a kevésre becsült férfit nyakukra viszem“. S tényleg emez értekezés lényegileg annak kimutatására szorítkozik, hogy a reformáció eredetileg teljesen universalistikus egyház fogalmát sajátkép Melancthon egyoldalú tárgyalása változtatta át a tiszta tan iskolájának particularistikus fogalmává.

Ugyancsak ez időben közölte Ritschl a Brieger-féle folyóiratban a protestantismus két elvéről szóló s a „Prolegomena zu einer Geschichte des Pietismus“ című értekezését is. Maga a pietismus története („Geschichte der Pietismus“) című nagy műve azonban közbejött prorectorsága miatt, mely minden szabad idejét elrabolta, úgyannyira, hogy mint maga mondja, még csak levélírással sem jutott ideje s vágyva-vágyott a szünidők után. csak később látott napvilágot, nevezetesen az első kötet, melyben a református egyház pietismusának történetével foglalkozik. 1880-ban a második pedig, melyben a XVII. és XVIII. századbeli lutheránus egyház pietismusával foglalkozik, 1884 és 1886-ban, jelent meg. E mű nemcsak történeti, de dogmatikai szempontból is igen nevezetes. Loofs azt mondja róla, hogy benne a dogmatikus historikus mezbe öltözik. Sajátképi forrásai az illető korbéli asketikus művek. énekek és életrajzok voltak. Képzeltük, hogy magának a forrásanyagának összegyűjtése is mily fáradsággal járt. Ritschl a pietismust nem mint izolált jelenséget veszi szemügyre, hanem beilleszti a protestáns, sőt mondhatjuk, az egész keresztényen egyház történetébe s e magasabb álláspontból méltatja. Altalában reformátori törekvést lát benne s kimutatja, hogy mint ilyen lép az föl a protestáns egyházban is. A pietisták előtt a teljes tökéletes egyházi élet ideálja lebeg, de valójában a római katolikus szerzetességet újítják meg, a mennyiben őket is a világgal való szakítás, sőt a világmegvetés és a contemplatív kegyesség jellemzi. Amde a reformáció életideálja ép ellenkezőleg a világ-megszentelés s e munkához az isteni gondviselésbe vetett élő hittel, imával s a világi hivatás megbecsülésével lát, mert ép a világi hivatásokat tartja ama körnek, hol a hitből sarjadó emberszeretetet kölcsönösen gyakorolni kell. A reformáció a három szerzetesi erénnyel a világi hivatásban való hűséget állítja szembe. Ez általános szempont kiemelése után fog Ritschl a pietismus részletes

jellemzésébe úgy, a mint az történetileg egyfelől a református, másfelől a lutheránus egyházban jelentkezett. Főismertető vonása a conventiculomok alakítása. Mert a pietisták az elvilágiasodott s gyakran reformálhatlan, sőt szerintük valóságos Bábelnek mondható egyházban a keresztyén életideál, a valóban újjászülöttek, az activ szentek közössége meg nem valósítható. Ott azonban, hol a fennálló egyház talaján maradnak, hierarchico-katholikus törekvésekre hajlanak. Ezután áttér Ritschl a pietismus különböző formáira, úgy, a mint azok egyfelől a református, másfelől a lutheránus egyházban egész irányoknál és egyes személyeknél jelentkeznek.

Ritschl e műve, különösen az első kötet, igen nagy felűnést keltett s főként pietistikus oldalról nagy visszahatást, sőt ellenségeskedést idézett elő. S ez még inkább fokozódott, midőn Ritschl műveit az ország különböző egyetemein tanuló theol. ifjúság is fokozódó érdeklődéssel kezdte tanulmányozni s mikor szellemének hatalma, még a legorthodoxabb körökben is nagy hódítást tett. S csak olaj volt a tűzre Ritschlnek „Theologie und Metaphysik. Zur Verständigung und Abwehr“ czímen 1881-ben megjelent újabb munkája, melyet azért írt meg, mert észrevette, hogy igen sok pontban félreértik, sőt főként az orthodoxok szándékosan félremagyarázzák. Azért is leginkább ellenük fordul, hogy mit szinte kedvtelve bolygattak, ismeretelméletének kérdését tisztázza

Kétségtelen. hogy Ritschlnek nem erős oldala a philosophia. De ez természetes. Hisz ő antimetaphysikus. ő a keresztyén kijelentés alaptényeiből indul ki s rendszere nem egyéb, mint a bibliai ismeretanyag theologiai földolgozása. Ép azért nem valamely a priori megalkotott, vagy egyszerűen elfogadott philosophiai rendszerre, hanem a bibliai keresztyén világ és életnézet álláspontjára helyezkedik s abból abstrahálja ismeretelméletét is. Kant és Lotzéhoz is csak azért csatlakozik, mert ismeretelméletüket theológiájával, illetőleg a keresztyénséggel összeegyeztethetőnek s a theologia önálló jogosultságának megállapítására alkalmasnak találja. A philosophiának tehát nála pusztán formális jelentősége van. Ellenfelei azonban ép ezt nem akarták megérteni azért, hogy fenti műve megjelent, legott elhangzott a vészkiáltás, hogy Ritschl könyvével magát a keresztyénséget alapjában támadja meg.

S támadták minden oldalról. Luthardték úgy, mint Pfeidererék. S ép az a szomorú, hogy nem annyira a veszélyeztetett keresztyénség érdekében. mint babérai s a keserű csatlódás miatt, hogy önálló utat törve se az egyik. se a másik theologiai párthoz nem csatlakozott.

Miként az orthodoxok, úgy a liberálisok is eleinte mindent elkövettek, hogy Ritschl magukhoz csatolják. Még 1876-ban Lipsius keresve keresi az ő barátságát. Szíves hangú levél kíséretében küldi neki dogmatikáját. Biztosítja arról, hogy főművét alaposan számba vette s örömmel constatálja, hogy igen sok lényeges pontban egyetért vele. így a christológiában, a megigazulás és az egyház tanában, ha nem is biblicotheologiai, de igenis dogmatikai szempontból. Hanem utóbb kitűnt, hogy Ritschl se a speculativ vallásbölcészeknek, se az igazhíttű theologusoknak nem kell. Lipsius ugyan (igaz, hogy csak Ritschl halála után) elismerte, hogy a Ritschl tanában található igaz elemekkel szemben elzárkózni nem lehet, de azokat egyfelől a tudományos világismeret követelményeivel, másfelől a keresztyén mystika mozzanataival bensőbb összefüggésbe kell hozni a mai dogmatikának. Ámde Pffeiderer engesztelhetetlen maradt mindvégig s Ritschl theológiájában nem lát egyebet. mint: „kétféle igazságot“, „merő pelagianismust“, „ebionitismust“, „a sarkalatos protestáns tannak, a hit által való megigazulásnak feladását s a kath. sarkalatos tannak: az egyház által való megigazításnak megújulását“. Szóval: „Fatalis neokatholicismust“. S ép azért kijelenti róla s híveiről, hogy „ezeknek a theologusoknak más szellemük van“.

Ám a liberális theologus-ellenfelek legalább megengedett fegyverekkel harczoltak. Követték az Urat: „Ha rosszul szoltam, gyózz meg“! Az orthodoxok ellenben: a tudományos theol. irodalom teréről az egyházkormányzati térre léptek. Mert sajnos, még ma is vannak emberek, a kik azt hiszik, hogy a tudományos kérdéseket szavazás útján, értekezletek, gyűléseken és zsinatokon lehet eldönteni. Így gondolkoztak a hannoveri papok is. Legtöbbje a nélkül, hogy Ritschl műveit olvasta volna, csupán ujságok után indulva, főként Luthardt adott szavára, állást foglaltak Ritschl ellen s vád alá akarták őt helyezni. De a derék Düsterdieck Ritschl érdemeit oly világosan s a zsinat visszás eljárását oly meggyőzően kimutatta, hogy a hatósági hitüldözésnek vége szakadt. „Alig hiszem, mondá Düsterdieck, hogy e synodus minden tagja képes a fenforgó theol. kérdések felett ítéletet mondani“. S az ő fejtegetésére csakugyan belátták mindnyájan, hogy a synodus nem *hitbiróság*. (Glaubenstribunal, sajnos, nálunk ezt még egyesek nem látták be s csak a minap is akadtak jeles papok, a kik theol. kérdések eldöntésére fegyelmi bizottságot óhajtanak vala kiküldeni!) Dühös ellenfelei azonban még ekkor sem nyugodtak meg. Ellenkezőleg a maguk erejében és tudományában

nem bízva, nem sokkal azután pünkösdkor papi értekezletet tartottak s meghívták oda Rostockból a hirhedt *Dieckhoffot*. hogy adja elő nekik az „igazi christológiát”. *Dieckhoff* a pünkösdi lélek, emberül kitett magáért Csinált *Ritschl*-ből egy fő-fő eretneket és azt agyonütötte a tisztelt értekezlet szemeláttára. *Ritschl* el se olvasta művét. „Minek bosszantsam magam — mondá — mindég újabb és újabb félremagyarázások miatt. Hiszen *Dieckhoff* professortól mi telhetik? Ő már egyszer *Hoffmannt* és *Kahnist* (tudvalevő, nagy orthodox luth. theologusokat!) is megsemmisítette heterodoxiájuk miatt”. De *Dieckhoff* és társai annyit mégis elértek, hogy *Ritschl* átok alá került. Valami hermannsburgi atyafi ugyanis névtelen levélben tudtára adta: „*Ritschl* Úr! A lapokban olvastam, hogy Ön nem áll a luth. egyház hitvallásán és a Szentírás alapján. Tévelygése engem igen szomorít. Mi lesz Önnel, ha meghal? Hogy áll meg majd az utolsó ítélet napján? Tanácslom, térjen meg. S ha nem akar, úgy tegye le hivatalát önként. Én s társaim naponként imádkozunk megtéréseért s ha ez nem lehetséges, kérjük Istent, hogy Ön tovább ne taníthasson”. *Ritschl* megmosolyogta a naiv lelket s azontúl, valahányszor betegség környékezte, jóízű humorral mondogatta: „*Die Herrmannsburger* beten wieder”. Egyébként azonban nem reagált a támadásokra: „Nem akarom — mondá — *Spenert* utánozni, a ki minden szére-szóra kimerítő válaszokat írt. Okosabb dolog is akad s a 60 esztendő embernek nem lehet idejét elpcsékolgatni”.

Ment a maga útján. Dolgozott tovább. Megírta s ez volt egyetemleges felelete a támadásokra, az egyetemi tanács kívánságára *Luther* születése 400 éves forduló ünnepe alkalmából ama nagyszabású beszédjét, melynek párja nincs s melyről nagy kortársa *Schweitzer* Sándor így nyilatkozott: „E rövid művet, melyben a vallás, a protestantizmus és különösen *Luther* jelentősége tárul föl, ha az eretnekítő orthodoxok megolvasásák, el kell pirulniok, ha ugyan még pirulni tudnak. Előtünk, svájcziak előtt pedig *Ritschl* theológiája érthetővé lesz. A jelen bomlott theológiája újra éledhet általa, ha ugyan mindent szét nem rombol nálunk is ép úgy, mint egykor a zsidóságban a zelotizmus. Vajha mennél több tanuló sietne *Ritschl*-hez, mert ő lényegileg fejlettebb alakban keresztyén pietással és szabadsággal nyújtja, mire én lelépő törekedtem”.

S valóban úgy van.

Ritschl emlékbeszédében legjobban jellemzé önmagát. A reformátori keresztyénségre pillantva vissza, *Luther* hithős személyiségének és elveinek, mintegy magában véve teljesen

kiforrt s bensőleg egységes világ- és életnézetnek rajzában protestantismus jövendő diadalának reményét alapítja meg. Kimutatja, hogy Luther életének alaphitvallása a keresztyén ember szabadsága, mint mely nélkül az evangélikus hit összes hitvallásai üres héj mag nélkül s mely világmeggyőző hatalom s feltétele a kulturának, az államéletnek, a hivatásszerű munkának és az önálló tudománynak. S ha mind e téren mindamellet mégis igen hátra vagyunk, ez csak annak bizonyosága, hogy „a protestantismus a gyermekbetegségek epochájából még ki nem lépett“, s hogy épen azért a jövő érdekében mozgásba kell hozni amaz erőket, melyek a siker biztosítékai. Közelebb: reformálni kell a theológiát, gyümölcsözővé tenni az egyházi vallásoktatást, erősíteni az erkölcsi közérzékét és a politikai határozottságot s mindezt a szellemi javak értékesítése szempontjából. És mindenekfelett megtanulni Luthertől: Bizni Isten segítségével, mert a keresztyén szabadság az Istenbe vetett személyes bizodalom szabadsága, mely az Istennel Krisztusban való kiengesztelésből ered a valódi „protestantismusnak próbaköve, világgyőzelmünk záloga“.

S tényleg — mire e beszédében a fősúlyt helyezte — a theologia reformálásában és a vallásoktatás gyümölcsözővé tételében emésztette fel egész életét. Most is élte vége felé, hogy az áldatlan polemiáktól elfordult, újból a gymnasiumi vallásoktatás ügyének fellendítésén kezdett fáradozni. Oka volt rá. Tudjuk, hogy ő az ú. n. tudományos vizsgálóbizottság tagja volt. Mint ilyenek közel 30 esztendő alatt elég alkalma volt megfigyelni az érettségi vizsgálatoknál azt a methodust, melyet a vallástanárok alkalmaztak s azt az eredményt, a melyet elértek.

Sajnosan kellett tapasztalnia, hogy a vallás tanításának a tanulóknál semmi foganatja, sőt, hogy az kedv helyett kedvetlenséget kelt a tárgy iránt. Ennek okát ő különösen abban találta, hogy a tanulókat a keresztyén vallás gyakorlatilag összefüggő ismeretébe nem vezették be, hogy csak izolált ismereteket nyújtottak. S azokat is minden vonatkoztatás nélkül az életre. Ezt Gossler miniszter fölhívására memorandumban elő is adta s neki köszönhető, hogy a gymnasiumi vallástanítás terén Németországban üdvös reformok léptek életbe.

Ily üdvös és sokoldalú tevékenység közben köszöntött be éltének estéje. 1886-ban még egyszer megválasztották prorectornak. De már ekkor érezte testi s lelki erőinek gyengülését. Már nehezebbre esett a komolyabb theologiai közlemények olvasása is, s ha a hivatalos teendőik megzavarták abban,

maga mondja, hogy más napon már alig tudta magát olvasott tárgyába újra beleélni. A társaságoktól visszahúzódtott; a közélet nyomorúságos viszonyaiban se sok öröme volt; a készülődő francia-német háború pedig örökös aggodalmakkal töltötte el lelkét. Maga mondja: „Theologisch bin ich gar nicht. Alle wissenschaftliche Arbeit liegt darnieder“. Még egyszer azonban újra éledt. A göttingai egyetem fennállása 150 éves jubileuma alkalmával, melyet mint prorectornak neki kellett rendeznie s ünnepi beszédet is tartania. Terhes munka volt ez, szinte idegessé tette, de fáradozása nem volt hiába való. A jubileum 1887. augusztus 8-án fényesen sikerült. Ünnepi beszéde, valamint több akadémiái beszédje is megjelent Bonnbán 1887. „Drei akad. Reden“ cím alatt. A füzet nagy felütést kellett s a napi sajtót is soká foglalkoztatta. Fontos, actualis kérdést tárgyalt benne. Kimutatta a klerikalizmus, a specifikus liberalizmus s a socialdemokratia politikai irányzatainak benső összefüggését, a mennyiben hebizonyította, hogy ez irányzatok egy ugyanazon talajból, t. i. a középkori világnézetből sarjadnak. S ekként az ultramontán történetírók ama vádját, mintha a revolúciónak anyja a reformáció volna, visszaadressálta a római katholicismusra.

A jubileumi évvel letelt prorectorsága is. Most mibe már korább belefogott, tovább dolgozott félbe maradt „Fides implicita“ című munkáján. E mű, mely csak halála után jelent meg, különösen azért nevezetes, mert abban a scholastika theológiát eddig ismeretlen oldalról világosította meg. Közlebről a scholastikusoknak a tudományra és a hitre vonatkozó nézeteit tárgyalva benne kimutatja, hogy már azok különbséget tettek a *tudományos* és vallási ismeret között, a mennyiben a scientiának ismertető jegyeit az önállóságban és világosságban, a fidesét pedig az önállótlanóságban (kijelentés illetőleg egyháztekintély!) és homályosságban találták meg. S szembe állítja ezzel a protestáns felfogást, mely Lutherre támaszkodva, a kijelentés tekintélyének felvétele mellett is hirdeti a vallási ismeret önállóságát és világosságát.

Ugyanekkor fogott „Theologie und Metaphysik“ című műve újabb kiadásának sajtó alá rendezéséhez, minthogy az első kiadás már elfogyott s a művet még mindig igen keresték. Hasonlóképen újabb kiadást kellett rendeznie „Rechtfertigung und Versöhnung“ című főművéből is, melynek különösen a III-ik kötetét kapkodták. Sőt lelkész-hívei a hannoveri zsinaton ellene megindult újabb támadások alkalmából arra is fölszóltották, hogy egyházi lapot alapítson. De elvéhez híven, e fölszólításnak nem tett eleget. S különben is elég dolgot adott

neki közben megint félbemaradt „Fides implicitá“-ja befejezése és a tanítás.

A „Fides implicita“ volt utolsó műve s egyszersmind testamentuma.

Alighogy bevégezte, 1888 őszén hirtelen beteg lett. Nagyon fáradtnak érezte magát. De azért tovább egész karácsonyig megtartotta előadásait. Az ünnepnapok alatt azonban még rosszabbul lett, úgy, hogy specialista orvossal kellett magát megvizsgáltatnia. Az orvos biztató nyilatkozatot tett s tényleg, mintha javulás állott volna be nála. Még föl is kelt ágyából, correcturákat végzett s leveleket irogatott. 1889. jan. hava vége felé azonban újra oly gyengének érezte magát, hogy a halál gondolatával kezdett foglalkozni. Istenbe vetett megnyugvással várta végóráját. Kihúzta egész márczius 20-ig. Ekkor beállt végórája. Fia több ízben kifejezett akaratához híven, felolvasta néki az „Óh fő véres sebekkel“ kezdetű ének két utolsó versét. Meghallgatta, aztán egy-két mély lélegzet s szelíden elhunyt.

A göttingai temetőben tették örök nyugalomra. Barátai s tanítványai pedig márványszobrot állítottak emlékének az egyetem könyvtárában. De maradandóbban őrzik emlékét művei s a szellem, a mely tanítványaiban tovább él, hat és alkot.

Dr. Masznyik Endre.

EGYHÁZI SZEMLE.

Hazai egyházi élet.

A napirenden lévő s az egyházakat ma csaknem kizárólagosan érdeklő kérdés a lelkeszi fizetések kiegészítéséről szóló törvényjavaslat, a mely nem kevesebb discussióra ad okot, mint annak idején az ú. n. egyházpolitikai törvények. Az új javaslattal szemben az ág. h. ev. egyház határozottan ellentétes állást foglal el. Csak hirlapi tudósításokból és nem hivatalos jellegű közlésekből ismerjük a f. é. febr. 16-án tartott ág. h. ev. és ev. ref. közös bizottság értekezletének határozatait, mely bizottságot a mindkét egyházat közösen érdeklő ügyek tárgyalására küldött volt ki még a két egyház 1891/92-iki zsinata, de úgy látszik, hogy a közös bizottságban, közös meg egyezés nem jött létre. a mennyiben az ev. ref. bizottsági tagok állítólag úgy határoztak, hogy „van ugyan a törvényjavaslatnak sok intézkedése, mely módosításra szorul, azonban egészben mégis örömmel üdvözli érte a kormányt”; míg az ág. h. ev. bizottság úgy látta, hogy „a törvényjavaslat alapján elvetendő, mert nem őszinte. Ugyanis egy szó sincs benne arról, hogy ez az 1848: XX. t.-cz. rendelkezéseinek a végrehajtását akarja czélozni; de az ellenkezőt, azaz az ideiglenes rendezés czélzatát sem fejezi ki. Már pedig lehetlenség belenyugodnia az ág. h. ev. egyetemes egyháznak abba, hogy az 1848: XX. t.-cz. rendelte összes szükséglet fedezését a mai elviselhetlen egyházi adóterhek mellett leendő alamizsnaszerű kiegészítés képezné, már pedig a javaslat jelen alakjának meghagyása mellett könnyen bekövetkezhetnék akár a mostani, akár különösen más kormány alatt, hogy a prot. egyház további fizetésemelési követeléseivel szemben a végrehajtó hatalom erre a törvényre, mint az 1848: XX. t.-cz. véglegés végrehajtására mutatta rá. De több elvi kifogás is van. Nevezetesen ez a törvényjavaslat is megteszi azt a háromszázados graváment

képező megkülönböztetést a kath. *egyház* és a protestáns *felekezetek* között, melynek pedig az 1848: XX. t.-cz. óta meg kellett volna szünnie. Nem fogadják el továbbá a javaslatot azért sem, mert az 1848: XX. t.-cz. kimondja, hogy ezt a javaslatot a kormány a felekezetek meghallgatásával köteles előterjeszteni; ez pedig nem történt meg. Végül pedig, az apróbb kifogásokon kívül, a melyek mellett még a tárgyalásokba bele lehetett volna menni, nem fogadhatják el autonómiájuknak azt a semmibe sem vevését, mely nem az egyháznak, hanem a lelkésznek juttatja a fizetés kiegészítést, a melyet aztán az egyház törvényes fegyelmi hatóságának esetleges felmentő ítélete daczára is megvonhat a közoktatási kormány. Mindezek alapján a bizottságnak az ág. h. ev. egyetemes egyház által kiküldött tagjai azzal a javaslattal kívántak az együttes ülés elé járulni, hogy a két prot. egyház a mostani javaslatot, mint a törvény rendelkezésének meg nem felelőt s az autonómiába beleütközőt, utasítsa vissza s a benne contemplált alamizsnaszerű segínyt a javaslatnak törvénynyé válása esetére se fogadja el^a. Az ev. ref. bizottság külön határozata, hogy miket sorol a javaslatnak amaz intézkedései közé, a melyek módosításra szorulnak, nincs megmondva a szűkszavú tudósításokban, csak arra nyertünk felvilágosítást más úton. t. i. Kun Bertalan püspöknek, a konvent egyházi elnökének ama nyílt leveléből, a melyet Fejes István konv. képviselőnek hozzá febr. 12-ről intézett hasonlólag nyílt levelére válaszolt, hogy az ev. ref. bizottságot mi vezette a törvényjavaslat elfogadásában. „Tanácskozásunk kezdetén — mondja Kun B. — „mindjárt elő is hoztam e kérdést (t. i. lehetőknek és szükségesnek látja-e bizottságunk a fenförgő körülmények közt lépéseket tenni a végre, hogy egyetemes egyházunk, a már ekkor a törvényhozás elé terjesztett törvényjavaslat felől nyilatkozzék) s erre nézve értekezletünk egyhangúlag azon véleményben volt, hogy ha ezt a törvényjavaslatot a miniszterium vagy mi, az 1848: XX. t.-cz. részben való végrehajtása gyanánt tekintenők is: akkor, az abban kimondott utasítás szerint, kérnünk kellene időt és alkalmat arra, hogy a miniszterium bennünket meghallgasson és mi nyilatkozhassunk a törvényjavaslat felől. De mivel ezt a törvényjavaslatot a miniszterium nem tekinti úgy, mivel az idézett törvényre sem a törvényjavaslatban, sem annak indokolásában nincs hivatkozás. tehát az 1848. XX. törvényezikben contemplált meghallgatás, vagy nyilatkozattétel elmaradását nem tekinthetjük alapos oknak arra, hogy ezen törvényjavaslatnak mielőbbi törvénynyé lételét bármely lépéssel, vagy kifogásokkal

késleltessük. De nem tekinthetjük mi sem e törvényjavaslatot úgy, mint a többször említett XX. t.-cz. folyamányát; hiszen mi magunk kértük, sőt sürgettük többször a magas kormányt, hogy szegényebb lelkészeink fizetését 600, vagy 800 frtra egészítse ki, mivel azok túrhetetlen szegénységgel küzdenek. Az erre illetékes szakminiszter úr, megértve kérelmünk jogos voltát, kész volt azt teljesíteni s bekívánta a törvényjavaslat-hoz szükséges adatokat, a lelkészi javadalmak összeírását, elkészítette a törvényjavaslatot az állam pénzügyi viszonyaira, a különböző hitfelekezetek lelkészeinek qualificatiójára és társadalmi állásukra tekintettel. Most ebben különböző hiányokat, sérelmeket keresni, sőt ezt gyanúsításokkal illetni, ezek által a már törvényhozás elé beterjesztett törvényjavaslatnak tárgyalását, törvénynyé emelését hátráltatni nincs helyén és hitfelekezetünkre nézve károsá lehet. Ez által azt érhetnők el, hogy a törvény által biztosított segély ismét hosszú időre elmaradna s kisebb jövedelmű lelkészeink ismét kénytelenek lennének a nélkülözéssel és szorongató szükségéggel küzdeni, a miért hitfelekezetünk előljárai a felelősséget nem igen vállalnák el“ stb. A f. évi ev. ref. konvent elé pedig elbirálás végett a bizottság részéről a következő pontozatok lesznek beterjesztve a fentebbi indokok alapján: „1. A magy. kir. kormánynak a lelkészi jövedelem kiegészítéséről szóló törvényjavaslatát nem tekintjük az 1848: XX. t.-cz. végrehajtásának, annyival inkább, mert sem a törvényjavaslatban, sem annak indokolásában erre hivatkozás nincs. 2. Ezen törvényjavaslat által minden jogos igényeinket teljesen kielégítve nem látjuk. 3. Megnyugtató nyilatkozatra hivatandó fel a m. kir. kormány, hogy az 1868. év óta az egyházkerületeknek közvetlenül, valamint az újabb időben az egyházi közalap részére juttatni szokott állam-egély jövendőben is biztosíttassék egyházunk részére. 4. A fentebbiek által és önerőnkől nem fedezhető szükségéink kiegészítését azonban az 1848: évi XX. t.-cz. szellemében törvény által kívánjuk biztosíttatni“. (Sáros-pataki Lapok 9. sz.).

Íme így nyertük meg az ev. ref. bizottság határozatait illetőleg a felvilágosítást a legilletékesebb helyről, a konvent egyházi elnökétől. A két álláspontot összehasonlítva, csak természetesenek találjuk, hogy ha a közös bizottság közös megállapodás nélkül zárta be üléseit. A nélkül azonban, hogy a két bizottság megállapodásainak birálataiba bocsátkoznánk, tisztán elvi szempontból, el kell ismernünk, hogy az ág h. ev. bizottság álláspontja sokkal határozottabb, míg az ev. ref. bizottságban több a fenforgó szükséghez való accomodatio.

És az ág. h. ev. egy időszaki sajtója is bámulatra és figyelemre méltó erővel ostromolja a törvényjavaslatot. Az „Evang. Egyház és Iskolá“-ban Isó Vincze győri lelkész „drága alamizsnának“ mondja és jobbnak tartja, ha ezt a javaslatot a prot. egyház határozottan visszautasítja és megmarad az 1848: XX. t.-cz. beváltásának a követelése mellett. Az „Evang. Egyházi Szemlé“-ben (2-ik sz.) „Alföldi“ már a czímbe maró gúnnyal írja „államilag fokozatosan segélyezett ág. h. ev. lelkész,“ pedig ezt csak a rövidség okáért írta így — úgy mond — mert teljes czímül ezt kellett volna írnia: „és állami felügyelet és ellenőrzés alá helyezett szegény ág. h. ev. lelkész.“ „Azt hiszszük“ — mondja, — ha bárki is ezen törvényjavaslatot figyelemmel átolvassa, azon gondolatra jön, hogy hazai ág. h. ev. egyházunk, mint egy ember fog tiltakozni az államsegély ily módon való nyújtása ellen s egyhangúlag azon határozatot hozza: nem kérünk ily alamizsnát. Meg fog szünni minden nézeteltérés akkor, a midőn egyházunk autonómiájáról, becsületéről van szó. Azt hiszszük, hogy e téren ág. h. ev. egyházunk nem fog egyedül állani, hogy a teljesen még nem államositott kálvinista papság velünk tart.“ . . . „Az ev. lelkész szegénységében is független volt. E szegénység a javaslat által czéltzott módon el nem tűnik; de a lelkész zaklatva és önállóságában fenyegetve lesz“. Kifogásolja a közigazgatási hatóságnak a jövedelmek után való puhatólózását, a segédlelkész-tartás költség csekély voltát, az affiliatio kezdeményezhetési jogát, („a gyülekezet nem tisztán a lélekszámban nyeri létjogát s az egyházi érdek mélyen sértve lesz, ha az affiliatio sürgettetni fog“), végül azt az intézkedést, mely szerint az államilag segélyezett lelkész ellen panasz adható be a miniszteriumnál. „Már maga a kiindulási pontja is ezen intézkedésnek mélyen sértő egyházunkra, mintha ev. egyházunk kebelén túrná az erkölcstelen és államellenes elemeket. A denuncziálásnak tág kaput nyitnak“ stb.

De az ev. ref. egyházi lapok nagy része sincs magának a hivatalos bizottságnak az álláspontján. Nem tetszik a törvényjavaslat, mert az egyházak sorsán per absolute nem segít semmit sem. Azoknak a felekezeteknek ad legtöbbet, a melyek legkevésbé erőltetik meg magukat. A „dotációcskás törvényjavaslat“ czímmel a „Debr. Prot. Lap.“ kiemeli, hogy a prot. lelkész egy kis fizetéspótlást is csak úgy kaphat, ha az a római és görög kath. papság hátránya nélkül történhetik. „A törvényjavaslatban — a mi prot. felekezetünkre életkérdés — nem találunk semmit, a mi egyházunkat fenntartó egyháztagjaink helyzetén segitene; e javaslat szerint

marad minden jelen nehéz, majdnem elviselhetetlen állapotában s a javaslat 15. §-a arra, hogy t. i. kedvezőbb helyzet állhasson elő, kellő garanciát épen nem nyújt. Mi azt vártuk, hogy az államkormány, melynek hű értesülése van arról a nagy áldozatról, melyet hitsorsosaink úgy a népnevelés, mint egyházuk fentartása s majdnem mindenütt a nemzeti missióból teljesítenek, a kormány tudja, látja, hogy érdekében ez áldozat terhei alatt összeroskadunk — megállapítja majd az állami adónak bizonyos olyan százalékát, a melynél magasabbal az egyház tagjait az autonomia sem terhelheti és ezeket tekintetbe véve, ily számítás alapján rendeli el, illetőleg javasolja a törvényhozásnak a lelkészi fizetésnek kiegészítését.“ A „Sárospataki Lapok“ azt mondja: „Az általános hangulat az, hogy nem elégtí ki a javaslat a jogos várakozást, de azért elfogadandó, mert igen sajog a seb, a mely régóta üttetett. Hát mi egész tisztelettel meghajlunk a szenvedések tüzeiben égők sóvárgásainak bármi módon való kielégíttetése előtt. csak egyet nem kell feledni, azt t. i., hogy itt nem egyesekről, hanem a magyar ref. egyház egyeteméről van szó, a mely nem alkudozni, de jogot élvezni van hivatva történelmi múltja, erkölcsi fensége, vallásos tisztasága és napfényként ragyogó hazafisága alapján, a melyek érdemessé teszik arra, hogy első legyen s ne utolsó, a mely az oláh papok mögött következik. . . . Azért delendam esse censeo s ezt a felhívást intézzük az érdekeltekhez: ha van még sajgó seb (s mennyi van!) a magyar ref. egyházban, sajogjon egy kis ideig, mert az idő teljessége közel vagy, itt van az ajtó előtt és zörget, a melyben jogos kívánalmaink, követeléseink teljesülni fognak!“

Íme egy kis rövid szemle; mozaikok, de a melyek egyen-egyen és együtt is sokat mutatnak. Nem értéktelen kavicsdarabok, hanem egy széttört velencei tükörnek még szilánkjában is fényt visszaverő töredékei. Erő van a mögött, mikor a küzdő szegénység még így mer tiltakozni és beszélni. Ha egyénileg nem is osztozunk mindenben a felmerült nézetekkel; de tárgyilagosan nézve sokkal szivesebben halljuk e hangokat, mint pl. az ú. n. országos lelkészi értekezlet első memorandumának a hangját (mert *mást* adtak aztán be a miniszternek), a mely a socialisták követeléseitől alig különbözött. Szomorúan olvastuk „az éhes ember philosophiáját“, a melynek ez az emlékirat lenyomata volt Jól esik azonban látnunk, hogy a benyújtott irat már más hangon szól és azt kéri, hogy a lelkészi fizetések 800 frt minimumig való kiegészítése mellett a terménybeli fizetés töröltessék el, hogy így a nép terhe is

könnyíttessék ; mert „a papság fizetését állami segélyezés által egy bizonyos minimumig kiegészíteni, a terménybeli fizetést pedig továbbra is fentartani és a nép terhének könnyítését figyelmen kívül hagyni: nem csupán egyházunk, de egyenesen az állam érdeke ellen van. Mert ilyen fizetési rendszer mellett a legrövidebb idő alatt be fog következni az a szomorú körülmény, mely sajnos már ma is nem egy helyen fenyeget, hogy az egyháztagok, nem bírhatva tovább a súlyos egyházi terheket, a hitfelekezetnélküliség csábító karjai közé menekülnek“ stb. S hivatkozik a socialismusra, „mert képzelni sem lehet, hogy a hit s tiszta erkölcs közvetlen nevelő erejű hatása alól magukat kiszakított állampolgárokból és azoknak ivadékaiból ne mindent felforgató, féktelen szabadosságra törekvő sociálisták növekedjenek fel“.

Mi a magunk részéről abban a meggyőződésben vagyunk, hogy a terménybeli fizetés rendezését, hogy az állam nem akarta a kezébe venni, ezt nagyon helyesen tette, mert ezzel autonom jogainkba még jobban belenyult volna ; ezt csak a mi zsinataink tehetik meg úgy, hogy azért jogok ne confiscáltassanak el. A törvényjavaslatnak szerintünk a legnagyobb baja, hogy ez is azt a híres „Paritäts-Prügelstock“-ot alkalmazza ránk is, a melylyel mindig mérni szokott. Minden kultuszbudgeti exposéban ott szerepel a „nemzeti szempont“ hangsúlyozása, hanem ez azért mindig csak theoria marad, a mikor a legmagyarabb elemnek különösebb erősítéséről volna szó. Ez elem iránt különleges intézkedések megtételétől mindig vonakodnak a befolyásos tényezők, mert hát paritásnak kell lenni ! De talán mi bennünk is hiba van e tekintetben. Egyik egyházi lapunk nem egészen igaztalanul vádolja a protestantismust azzal, hogy „mi ma már nem igen vagyunk tényezők“ és ha talán kissé pessimistikus is ama nézet, hogy ma a társadalom tengelye csak e két végponton nyugszik : római katholicismus, jobban mondva jezsuitismus és socialismus, mégis van benne valami ; mert a protestantismus mind e mai napig legnagyobb részt megelégedett csupán tagadólagos tulajdonságainak a kifejtésével, a helyett, hogy hatalmasan kifejtette volna positiv erőit, a melyek társadalmakat átalakítani és egészséges alapokon fejleszteni képesek. Épen a protestantismusnak az a hivatása, hogy a társadalmi ágazatoknak, elkezdve az egyéntől, a családon át fel az államig, mindenek ethikai alapokat adjon, belenyuljon az emberek lelkiismeretébe és az evangélium erejével alapeszméket, elveket vessen az élet fundamentumául. A római katholicismus mindenha többé vagy kevésbé csak finom egoismus és materialismus volt és az ma is ; egy örökös alkalmaz-

ködés és a tényleges viszonyoknak approbálása, olyan próféta-ság, a mely mindig az emberek szája ize szerint szól — ha a mint Mikeás próféta mondja — enni adnak neki, békességet hirdet, ha azonban a bő költsékezt elvonják tőle, háborúságot jövendő. A protestantismusnak azonban tényleg mindig az Úr követségében kell járnia és a legmagasabb vallási és ethikai alapelveket oda állítani az emberek elé, hogy figyelmeztesse őket égi eredetükre és örökkévaló czéljaikra, a melyek szerint mindenekben úgy kell munkálkodniok, mint az Isten sáfárainak és az Isten örököseinek. Az evangélium eszményi világnézetlet kell beültetni a lelkekbe s azt az ethikai felfogást, hogy nincsenek jogok nagy és szent kötelességek teljesítése nélkül. Szétfolyó, halavány s csak tagadólagos értékű nézettekkel nem lehet építeni. Az építésre csak erőteljes és az étellel kapcsolatban álló eszmék, elvek alkalmasok.

Itt kezd a socialismus már nálunk is társadalmi tényező lenni, a melylyel feltétlenül számolni kell s a melynek sok igaz gondolatát nem szabad figyelmen kívül hagyni. Igaz, hogy legdurvább formájában nyilatkozik még meg. Most még csak, hogy úgy mondjuk, első érzés gyanánt a bête humaine éhségét érzi. Ez követelőzik nála; de már ebben is ott van a létminimum biztosításának a jogos kívánsága, a mely utóvégre is természeti, vagy valódi jog. A társadalom ez elől nem zárkozhatik el s azt már nemzetgazdászok és statistikusok egyaránt beigazolták, hogy a socialismusnak legnagyobb előmozdítója a nyomás, leghathatósabb ellenszere pedig a szabadság. A valódi szabadság azonban csak ott lehet, a hol az Úrnak Lelke van. Szabadokká csak az igazság tesz. E kettőnek, az evangélium által, a protestantismus a letéteményese és e kettő ennek positiv ereje. Ezt az erőt kell nagy egyházi társadalmi munkával bevinni az életbe és így lesz az anyagelvű világnézetből származó socialismusnak ez az egyetlen ellenszere. A protestantismusnak azt az életfelfogást kell képviselnie, hogy minden embernek feladata tulajdonképen a szolgálatban áll és nem az uralkodásban. A legfőbb ideje volna, hogy egyházi főhatóságaink is a maguk tekintélyének súlyával lépnek fel a nagy egyháztársadalmi kérdéseket illetőleg s ne csak az administrációra nézve hoznak üdvös határozataikat, hanem egy közösen megállapítandó emlékiratszerű felhívásban tennék közzé irányító eszméiket, bölcs tanácsaikat s jelölnék meg az alapelveket, a melyeken az egyház egyetemének társadalmilag munkálkodnia kellene. Szórványosan merülnek fel gondolatok, jelöltetnek meg eszközök, itt ott történik is már valami; de ezek sporadikus jellegűek. Ezeket össze kellene

foglalni és egy életteljes program alkatelemeivé tenni. Az élet árja zúg és nem lehet csak várni „dum defluit amnis“. A német egyház főtanácsa untalan foglalkozik a socialis kérdésekkel s már 13 évvel ezelőtt egy nagy munkálatot adott ki e czímen: „Die Aufgabe der Kirche und ihrer Innern Mission gegenüber der wirthschaftlichen und gesellschaftlichen Kämpfen der Gegenwart“, a melyben alaptételül erőteljesen hangsúlyozta, hogy az egyház figyelmét és munkásságát minden előző időknél fokozottabb mértékben igénylik a mai gazdasági és társadalmi küzdelmek és az egyház hivatása e küzdelmeket is az evangélium kovászával áthatni s egyszerűsmind kijelöli mind amaz eszközöket, a melyek célra vezetők volnának. Messze vinne ez eszközök felsorolása ; itt a célunk csak az volt, hogy ezekre a dolgokra is felhívjuk a figyelmet, hogy ne mindig csak incidentaliter intéztessék el valami és csak symptomák képezzék a gondoskodás és orvoslás tárgyát, hanem az egész szervezet vétessék vizsgálat alá s a nyerendő diagnosis-nak megfelelőleg alkalmaztassék és ajánltassék gyógyszer. Ma már az orvosi tudománynak is központját a közegészségtan képezi, a mely pedig az egészséges környezet létrehozását s az egészséget megtartó intézkedések megtételét hangsúlyozza. Praeventiv jellegű és nem executiv. Az executionnak már rendesen nem sok haszna van. A természettudományi gondolkodás sok jó dologra tanította meg az embereket. Még az egyház is vehetné valami hasznát !

* *

IRODALMI SZEMLE.

a) Hazai irodalom.

Emlékkönyv az evangéliom szerint reformált tiszántúli egyházkerületi egyházi értekezlet, 1897. szeptember 21-én Szatmáron tartott közgyűléséről. Debreczen. 1898, a városi nyomda nyomása, nagy 8-adrétben 173 lap. ára? . .

Tudtommal immár második Emlékkönyvét bocsátotta ki a tiszántúli kerületi egyházi értekezlet, mely mint a dunamelléki, szintén 1895-ben szervezkedett. Mindkettőnek közös a célja, nevezetesen a keresztyén valláserkölcsei és egyházi élet intensív ápolása és fejlesztése; mindkettő a társulás, gyülekezés és sajtó útján törekszik a cél elérésére, tehát nagyjában megegyeznek egymással úgy a célban, mint az eszközökben. Am ezért a szervezetben lényeges eltérés van a két értekezlet között; mert míg a dunamelléki az egyházkerületi gyűlés helyén és idején szűkebb körben és kisebb arányban tartatik, addig a tiszántúli értekezlet önállóan, szélesebb körben és nagyobb méretekben s rendszeren más-más városban foly le. Az első Nagy-Váradon volt 1895-ben, a második Szatmáron 1897-ben.

A szatmári értekezletről kiadott Emlékkönyv két részre oszlik; az első részben az értekezleten tartott beszédek és értekezések, a másodikban a gyűlési ügyiratok, jelentések és jegyzőkönyvek olvashatók.

A beszédek és értekezések: Imádság és prédikáció *Szell* Kálmántól; Alelnöki megnyitó beszéd *Balogh* Ferencztől; Javaslat az egyházi adózásról és előadói beszéd *Ferenczy* Gyulától; Javaslat a lelkészképzésről; A lekipásztori gond régi kipróbált eszközeiről *Gergely* Károlytól; A protestáns felső leánynevelés ügye és érdeke Szatmáron *Tabadi* Lajostól; A diákonusi intézmény szervezése, haszna s hatása *Garzó* Gyulától. A füzet második részében a gyűlési ügyiratok függelékében az értekezlet alapszabályai, ügyrendje, számadása és tagjainak névsora van kinyomatva.

A beszédek és értekezések sok figyelemreméltó dolgot tartal-

maznak. Közös, általános vonásuk: a meglankadt egyházi és valláserkölcsei élet élesztésére való törekvés. De ez a közös jelleg a dolgozatok írói és tárgyai szerint más-más erővel és módon nyilatkozik meg. *Balogh* Ferencz hatalmas megnyitója pl. egész reformatori hévvel sürgeti, hogy a «szószék, iskolák, kormányzó gyűlések és sajtó» mellett szükséges, hogy az egyházi értekezlet a *társadalmi tevékenység* útján új tüdője legyen az egyház testének; ennek az egyháztársadalmi tevékenységnek pedig az legyen a vezérgondolata, hogy «minden az egyházból induljon ki és minden az egyházért történjék» s hogy e munkába főleg a presbyterek és hitbuzgók az ügynevezett presbyterissák is bevonassanak. — Az egyházi adójavaslat és Ferenczi Gyula indokolása az egyház anyagi rendezése és háztartásának újjászervezése tekintetében sürget életrevaló reformeszméket. Javasolja, hogy az egyház fentartása végett az eddigi igazságtalan és aránytalan személy-, illetve család-adó mellé hozza be az egyház törvényhozási úton a vagyonaránylagos egyházi adót, a vagyon növekedésével arányban kissebbedő 10, 8, 6 és 5 $\frac{1}{2}$ -os kulcs szerint és sürgeti, hogy az így remélhető adónövekedésből felemeltessék az egyházi tisztviselők (lelkészek és tanítók) fizetése, amazoké osztályonként 800, 1000, 1200 és 1400 frtra, emezeké 400, 500, 600 és 700 frtra, s a mit a gyülekezetek e terhekből nem bírnak meg, azt egészítse ki az állam; végül javasolja, hogy az egyház kormányzói és törvényhozói «tartalék-alapok felállításával gondoskodjanak a jövőről és a szövetkezeti eszme felkarolásával fektessék pénz- és vagyonkezelésüket helyesebb alapra és siessenek segélyére a vergődő magyar társadalomnak is». Mellözve a lelkészképzésről szóló bizottsági javaslatot, a lelkipásztori gond régi kipróbált eszközeiről szóló *Gergely* Károly-féle javaslatban az az óhaj-tás domborul ki, hogy a gyülekezeti pastoralis cura gyakorolhatása végett a népes egyházak parokhialis körökre osztassanak; hogy a valláserkölcsei élet emelése céljából a gyülekezetekbe bizonyos egyházi fegyelem hozassék be; hogy a gyülekezetekben egyöntetű liturgiai szabályok állapíttassanak meg stb. — *Tabajdi* Lajos tartalmas értekezésében helyes érveléssel azt az életre való eszmét sürgeti, hogy Debreczenben a mostani felsőbb leányiskola tanítónképző intézettel egészítettessék ki. — Végül *Garzó* Gyula szép történeti és jól megokolt hitelvi alapon azt javasolja, hogy gyülekezeteinkben a diakonusi és diakonissai intézmény szerveztessék; hogy ez a fontos belmissziói munkamező irodalmi úton ismertessék és népszerűsítsessék, s hogy Debreczenben diakonissaképző intézet állíttassék fel.

Mint ez a kis ismertetés is mutatja, az Emlékkönyv számos jóra való eszmét vet felszínre és fejt ki, kétségtelen bizonyítványaként annak, hogy eszmélnünk, emelkednünk és tennünk kell, ha haladni és erősödni akarunk. S ha az Emlékkönyvben megnyi-

latkozó lelkek törekvéseit tekintjük, örvendező érzéssel konstatálhatjuk, hogy ref. egyházunk minden gondolkozó tagja Tiszáninnen és Tizántúl, Dunáninnen és Dunántúl abban a fődologban egyetért, hogy a meglankadt egyházi élet élesztésre s több elmaradott fejlődésű egyházi intézményünk fejlesztésre és újjászervezésre szorul. Vajha a kivitelben is olyan következetesség és kitartás mutatkoznék, mint a milyen termékenység és készség nyilatkozik a tanácsolásban és tervezésben.

Sz. F.

Balzsam. Vasárnapi, hétköznapi, ünnepi és az élet koraihoz és más viszonyaihoz alkalmazott **Imádságok.** Irta Kovács Andor, hernád-vécsei ág. hitv. evang. lelkész. Miskolcz, 1897. Ferenczy B. kiadása, kis 8-ad rétbén 186 lap, ára kötve? . . .

Ismét egy új magánhasználatra szánt imakönyv, mely pár hónapra követte Tóth Józsefnek «Gileád Balzsama» cím alatt a mult év közepén megjelent imádságos könyvét. Ifjú lelkipásztor írta mind a kettőt, magánimakönyv mind a kettő, egyazon fajta imádságok vannak mind a kettőben, és mégis lényeges különbség van a két mű között. Tóth hangzatosán, virágosan, Kovács kegyesen és bensőséggel imádkozik; Tóthnál a forma és a szónokiasság az uralkodó vonás, Kovácsnak a vallásos erő és melegség az erősebb oldala; Tóthnál inkább az értelem elmélkedik, Kovácsnál a vallásos lélek buzgólkodik; Tóth a fejével, Kovács a szívével imádkozik; Tóthnál csak külsőleg társalgunk az Istennel, Kovácsnál benső életközösségben érezzük magunkat a mennyei atyával; Kovácsban több a vallásos erő s így buzgóbb, erőteljesebb mert keresztyéniebb az imádság.

S ezzel kifejeztük azt is, hogy Kovács «Balzsam»-a becsesebb előttünk, mint Tóth József «Gileád Balzsama». Van benne építő erő, evangéliumi íz, vallásos emelkedettség. Ezek valóságos balzsamcseppek.

A könyv tartalma: 14 reggeli és estéli imádság, 20 ünnepi könyörgés és 25 alkalmi imádság az élet koraihoz és más viszonyaihoz alkalmazva.

Hangulatának és irányának feltüntetése végett álljon itt e kis mutatvány az adventi imádság végéből:

«Te pedig Megváltóm, Tanítómesterem, siess hozzám, mert szomjuhozza az én lelkem a te igédben az életnek vizét. Reád várok minden nap örömben, boldogan.

A te utánad való epekedésben elfogyatkozik az én lelkem. Nélküled elvesznék, halál várna reám. Életet és üdvöt csak Te adhatasz nekem.

Megmondottad legkedvesebb tanítványod által, hogy «a kinél nincsen az Istennek fia, nincsen annak élete». Jer hát, végy la-

kást lelkemben, hogy veled lehessenek, s Te bennem maradhass. Jőjj, jőjj Krisztusom, életnek! Reménységgel várlak, élő hittel fogadlak, s szeretettel marasztallak magamnál.

Ragyogj, ragyogj le reám, mennyei hajnal, örök fényű csillaga az égnek, Istennek szelleme: Szentlélek! Fényednél készülök kellőleg fogadni Atyámnak szülöttét.

Világolj be minden emberszívbe, tisztítsd meg, szüld újjá azokat erőddele, hogy az Úr dicsőségének legyen szentelve s templomává váljék minden lélek a született Krisztus bölcsőjének.

Mutass utat, vezess, vonj magaddal engem, szeretteimet, minden testvéreimet, hogy meg ne szünjünk munkálni, készülni mindaddig, míg nem halljuk az angyal mennyei örömet hirdető szavát; míg meg nem jelenik az Úr ajtónk előtt s el nem hív az örök boldogságra, melyet a Krisztusban készített az őtet szeretőknek».

A könyv elején olvasható Zelenka püspök szép ajánló szava, mely a mű néhány bírálójának nyilatkozatait is magában foglalja. Ezek között nagyon szép és találó Szász Károly dunamelléki püspök következő nyilatkozata: «Ez imádságok szellemét és hangulatát a két prot. egyház bármelyikének híve is használhatja s buzgósága táplálékát abban megtalálhatja. Művelt és közép műveltségű családoknak vannak szánva s e szempontból általában dicséretre méltók. Styljük egyszerű, bibliai, rajongás nélküli hittel és buzgósággal teljes, költői virágoktól ment, de emelkedett és tiszta. Egészen véve egyéni és házi istentiszteletre alkalmasok».

Kovács «Balzsam»-át irodalmi nyereségnek tartjuk s ezért melegen ajánljuk híveink között való terjesztésre Valóságos lelki gyógyszer van benne, mely egészen alkalmas az egészséges lelkek épségben tartására s a beteg lelkek meggyógyítására. Hitének ereje megtart és növel a hitben. Egészséges buzgósága buzgóságra éleszt. Tiszta evangéliumi eszme- és érzület-virága üdit, fölemel, vigasztal és megkönnyít. Krisztusba vetett élő, erős hite lángra lobbantja a lélek lappangó hiterejét. Gondolatainak keresztyén tartalma helyesen oktat, érzéseinek nemessége sikeresen épít. Jó lélekkel mondhatjuk: ez a könyv egyike a legértékesebb magyar imakönyveknek. F.

A szászvárosi ev. ref. Kún-kollégium története. Írta *Dósa Dénes* ev. ref. Kún-kollégiumi tanár. Szászváros, 1897. Schuller-testvérek nyomása, nagy 8-ad rétbén 210 lap, ára 3 korona.

A szászvárosi Kún-kollégium, mely a gróf Kún-családról, ez iskola állandó patronusairól méltán viseli ezt a nevet, alsóbb osztályaiban egyike a legrégebbi ref. középiskoláknak. Mert habár pozitív adataink nincsenek is rá, de minden valószínűség szerint 1550—

1570 között keletkezett s alapítója nem lehetett más, mint Szászváros reformátora, a hirneves Károli Boldi Sebestyén. Az iskola sok viszontagságot látott a századok folyamán. Egész kialakulása, teljes főgimnáziummá fejlődése csak a jelen században a hatvanas évek derekán történt, de viszontagságos multja nemcsak a jelen században, hanem a régebbi időkben is sok érdekes egyház- és tanügytörténeti adatot tartalmaz.

A kézalatti könyv szerzője, Dósa Dénes, jó stylusu, gyakorlott író, ki gondos utánjárással szedegette össze a felkutatható adatokat s helyes történeti érzékkel és nagy ügyszeretettel dolgozta ki ezt a kis monográfiát, mely méltó helyet foglal el a millennáris esztendőben megjelent jobb tanügyi monográfiák diszes sorában. Forrásul főleg két elmunkálatot használt: *Dáné* István «A szászvárosi ev. ref. középtanoda története» című munkáját, mely az erdélyi ev. ref. egyházkerület 1863-adiki Évkönyvében jelent meg, főképen pedig néhai *Szabó* György szászvárosi igazgató-tanárnak e tárgyra vonatkozó kéziratát.

A kollégium története három időszakra oszlik. I. Az iskola a szászvárosi ev. ref. egyházközség hatósága alatt 1570—1799-ig. II. Az iskola a supremum consistorium hatósága alatt 1799-től 1848-ig. III. Az iskola legújabb fejlődése 1849-től 1895-ig.

A szászvárosi régi iskola ideiglenesen a kolostorban volt elhelyezve, végleges helyiséget 1645-ben I. Rákóczy György építtetett számára az önmaga által ajándékozott telken a templom szomszédságában s az egy emeletes épületben állítólag saját költségén 24 ifjút is taníttatott. Belső szervezete, tanrendje egészben véve megegyezett a fehérvári, később nagy-enyedi főiskola alsóbb osztályainak szervezetével, annak úgy szólva kisebb képmása, particulája volt. Ezt bizonyítja a régi anyakönyve, melybe 1669-től kezdődőleg a rectorok neve és az általok beírt tanulók névsora is be van jegyezve, a melynek elején megvannak az iskola régi törvényei is. Legrégibb ismert nevű rectora Gidófalvi R. Dániel volt 1669—1673-ig. A tanulók névjegyzéke arról tanuskodik, hogy a szászvárosi kollégium főleg a hunyadmegyei kálvinista magyarság, illetve nemesség fiainak volt nevelő-intézete. Az iskola fentartásáról ebben az időszakban a szászvárosi gyülekezet gondoskodott, a hunyadmegyei nemesség pl. Barcsay Ákos, a későbbi fejedelem, is járult a fentartásához; I. Apafi Mihály 1663-ban a sebeshelyi tizedet (mely nagyon tekintélyes beneficium volt) ajándékozta a szászvárosi orthodoxa schola rectorának; de az iskola anyagi helyzete ebben az első időszakban egészben véve nagyon szegényes volt.

A kollégium történetének II-ik időszaka a jelen század elején veszi kezdetét s az 1848-ik évi pusztulásig tart. Ekkor kerül a szászvárosi egyháztanács vezetéséből az egyházkerületi főtanács

közvetlen hatósága alá s ezzel fejlődésének új korszakába lép. Az egyházi főtanács a nőtlen és változó rectorok helyébe élethossziglan kinevezett rector; a rector mellé sub-rectort, a kollégiumhoz pedig fő- és aligondnokokat nevez ki Hunyadvármegye legderekabb férfiai közül; később a kollégiumi helyiségek kibővítése s a tanerők fizetésének javítására egész Erdély-szerte sikeres gyűjtést rendez, melyből számos alapítvány és végrendeleti hagyomány keletkezett. Ennek következtében a szászvárosi iskola tőkevagyonra, mely 1800-ban az átvételkor 4700 frtot tett, az egyházi főtanács gondviseleése alatt főleg gróf Kún Zsigmond főgondnok buzgó közreműködése mellett 1848-ig mintegy 110 ezer váltó frtra emelkedett, tehát körülbelől meghuszsorosodott. Ez összegből s újabb gyűjtésekből a lutheránus százok folytonos akadékoskodása mellett újjáépítették a kollégiumot, de mire ezt tető alá vonták, elfogyott a pénzök és kitört az 1848. évi szabadságharc. A belső szervezet és a bentlakás ebben az időben is a nagy-enyedi kollégium mintája szerint alakult.

A kollégium történetének harmadik időszaka a szabadságharc leveretésétől fogva napjainkig tart. Az absolut korszak első éveiben ez az iskolánk is sok nehézséggel küzdött. A félben maradt építkezés dr. Lészay Dániel gondnok buzgalmából nagy nehezen befejeztetett, de az iskola erős német ellen-áramlat és a hanyag tanítás és nevelés miatt nem akart benépesülni. A megtartott vizsgálat az igazgató nyugdíjazásával és Szabó György enyedi professor igazgatóvá tételével végződött, kinek lelkiismeretes tanári buzgósága és a vagyonkezelésre gyakorolt befolyása néhány év alatt ismét anyagi és szellemi lendületbe hozta az iskolát. Az anyagiak rendezése végett nagyszabású országos gyűlést eszközölt ki, mely közel huszezer frt alapítványt eredményezett s minek összehozásában nagy része volt gróf Kún Kocsárdnak is; a szellemi újjászervezést pedig oly sikerrel vitte végbe, hogy az 1858-ban még csak három elemi osztályból álló iskolát, 1866-ig fokozatosan nyolcz osztályú teljes főgimnáziummá fejlesztette, miben ismét gróf Kún Kocsárd főgondnok volt a jobb keze, ki a kollégiumnak hiányzó északi szárnyát ebben az időben (1863—65-ben) a saját költségén 17 ezer frttal kiépíttette, 1868-ban a hátszeg-vidéki eloláhosodott egyházi nemesek Szászvároson tanuló gyermekei segélyezésére 4 ezer frt alapítványt tett; később 1877-ben a kollégium általános céljaira 50 ezer frt alapítványt tett. Az így fellendült kollégium épülete 1882-ben a homloképület végében 12,453 frt költséggel ismét megbővítettett, melyből 6 ezer frtot újra gróf Kun Kocsárd fedezett. De ezzel sem végződött be a nagy tanügybarát áldozatkészsége, mert 1891-ben a kollégiumi internátus által szükségelt iskolai kórház számára telket ajándékozott s. az azon épült kórházra 3 ezer forint alapítványt tett.

A Kún-kollégium teljes újjászervezése a nyolczvanas években fejeztetett be államsegélylyel, a mikor ez a szép hivatású és derék középiskolánk az 1883-ik évi törvény rendelkezéséhez képest a tanárok fizetését megjavította; a kollégium külső kiépítése azonban még most sincs teljesen befejezve, a mennyiben az első 16 ezer frtos építési segélylyel czélszerű torna-csarnokot építetett s más javításokat eszközölt, de az 1894-ben megnyert s most már részletenként folyósított 35 ezer frt építési segélyből még ezután fogja a nyolcz tágas tantermet magában foglaló déli szárnyat kiépíteni.

A könyv további részeiben a tanárok életrajzi adatai s a könyvtár története olvashatók, miket az 1870—1896-ig ott tanult és 1881—1896. években érettségi vizsgálatot tett növendékek névsora egészít ki.

A szépen írott s tárgyánál fogva eleitől végig érdekes munkára felhívjuk az érdeklődők figyelmét. Sz—s.

Évkönyv 1898-ra. Kiadja az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat. Szerkesztik *Bacher* Vilmos és *Bánóczy* József. Budapest, 1898. Franklin-Társulat nyomása, kis 8-adrétben 370 lap, ára fűzve 2 frt. Lampel R. bizománya.

Négy évvel ezelőtt, 1894-ben tömörültek irodalmi társulattá a hazai izraeliták. Elnökük *dr. Kohn* Sámuel rabbi, titkárük *dr. Bánóczy* József igazgató-tanár. Társulatjok célja: a szentírásra s általában az izraelita vallás- és erkölctan ismertetésére szolgáló művek kiadása és terjesztése, nyilvános felolvasások rendezése, népszerű vallásos művek kiadása, pályakérdések kitzzése. E célok érdekében már is szép tevékenységet fejtett ki a társulat. Kiadott négy kötet Évkönyvet (1895—1898), néhány kötet theologiai művet (Talmudi szabályok, Zsidók története Sopronban) és egy részletet (Mózes öt könyve) a magyar Szentírásból. E mellett szép sikerrel végzi az ismeretterjesztő felolvasásokat.

Kézalatti Évkönyve immár a negyedik e nemben. Tartalmas, terjedelmes és becses dolog, mely a társulatra vonatkozó közlemények mellett egy csomó irodalmi munkálatot tartalmaz. Első nagyobbik részét (1—328 lap) irodalmi dolgozatok foglalják el; második kisebb részében társulati közlemények olvashatók.

Az irodalmi munkálatok nagyon változatosak, úgy műfaj, mint tárgy tekintetében. Tudományos értekezések, történeti közlemények, ismeretterjesztő leírások, rajzok és jellemzések, versben és prózában írott szépirodalmi munkálatok egymást váltják fel az Évkönyvben. A tudományos dolgozatok könnyedén, essay-szerűleg, a nagy közönség által is élvezhető modorban vannak tartva. Az összes irodalmi munkálatok száma 26, mindenik más és más szerzőtől. A szerzők

közt *Palóczy, Bacher, Radó V., Kayserling, Rosenberg, Róna B., Venetianer, Bernstein B., Waldapfel J.* s több más magyar izraelita író nevével találkozunk.

Az első dolgozatban *Palóczy* Lipót az Európában található nevezetesebb zsidó-templomokat ismerteti, több érdekes megjegyzés kíséretében, melyek között figyelemre méltó az, hogy míg a németországi, hollandiai és angolországi zsidók között fejlett és tiszta a zsidó hitélet, s diszesebb templomok építésére nagy az áldozatkészség, addig a francia, olasz és spanyol zsidóság keveset áldoz cultusi célokra. Különösen kiemeli a nagy világfürdőhelyek (Karlsbad, Marienbad, Teplitz stb.) szép zsinagógáit. — *Bacher* Vilmos Ben-Szira bölcsesége könyvének (az apocryph J. Szirach) a mult évben felfedezett eredeti kéziratát ismerteti és méltatja egy tudományos értekezésben. — *Dr. Klein* G. tanulságos értekezést ír «az erkölcs és vallás» viszonyáról, sikerülten polemizálva Gizycki György, Stanton Coit s több jelenkori bölcselel úgynevezett «független morál»-ja ellen s helyesen vonva meg a végkövetkeztetést e szavakban: «Szilárdon kell ragaszkodnunk ahhoz, hogy erkölcs és vallás együvé tartoznak, mint a Törvény kéttáblája egy egységet képez. Senki sem kompetensebb ennek megítélésére Jézusnál magánál, ki legfőbb törvényül az Isten szeretését (vallás), másodikul felebarátaink szeretetét (erkölcs) jelölte ki. — *Dr. Rosenberg* Sándor a prozelitáknak a zsidóságba való befogadásáról, tehát a zsidóság áttérsi szabályairól értekezik a Talmud és a Sulchan Árukh tanításai szerint. — Tartalmas bibliai értekezést ír az Évkönyvbe *dr. Kecskeméthy* Lipót ez alatt a cím alatt: Isten szentsége Ézsiásnál; valamint a *dr. Pollák* Miksa ethikai tanulmánya is nagyon értékes, melyben az ótestamentom tanítását ismerteti az élet becséről, arra az eredményre jutva, hogy a zsidó világ-nézet se nem optimizmus, se nem pessimizmus, hanem a kettő között ama melliorizmusnak a híve, mely azt tartja: nincs élet, mely csupa örömből és boldogságból állana, de oly élet sincs, mely elejétől végig csupa fájdalom volna; vannak az életnek tiszta örömei, de vannak árnyoldalai is bőséges számban, s így bizonyos, hogy e kettőnek vegyületéből áll az emberi élet.

Az Évkönyvben történelmi közlemények is vannak. *Dr. Kayserling* M. Mordechai észak-amerikai zsidónak azt a dugába dőlt kísérletét ismerteti, hogy Grand Izland szigetén (New-York és Canada közelében) 1825-ben az üldözött zsidóknak menedékhelyet, új zsidó-államot akart szervezni. *Dr. Wenetianer* Lajos a héber-magyar összehasonlító nyelvészeti törekvéseket ismerteti és bemutatja a héber-magyar nyelvrokonság főbb képviselőit Erdösi Sylvester, Szenczi Molnár Albert, Geleji Katona István, Komáromi Csipkés György, Tóthfalusi Miklós, Otrókoci Foris Ferenc, Bél Mátyás, Révay Mik-

lós, Versegby F. és Horváth István személyében. *Waldapfel* János az egyetlen magyar izraelita tanítóképző-intézet történetét mondja el. *Dr. Bernstein* Béla 1848-ik évi magyar-zsidó reformmozgalom történetét beszéli el sok érdekes részlettel. *Buchler* Sándor a magyar zsidók viseletéről értekezik.

E tudományos és történeti munkálatokon kívül néhány lendületes vers (*Radó* A.: A fügefa; *Róna* B.: A salle judaïqueban; *Feleki* S.: A pesti régi zsidó-temetőben; *Lenkei* Henrik: Mózes arczmása; *Sebestyén* Károly: Ítélet napján stb.) több elbeszélés, rajz, életkép stb. egészíti ki az Évkönyv magas irodalmi színvonalon álló tartalmát.

A társulati közlemények során elnöki megnyitó (Kohn-S.), titkári jelentés (Bánóczy József), a közgyűlés és választmány jegyzőkönyve, a társulat költségvetése, kivonat az alapszabályokból, a Társulat tisztviselőinek, választmányi és többi tagjainak névsora stb. olvasható a tartalmas Évkönyvben. Sz. F.

Magyarország vármegyéi és városai. III. köt. Vasvármegye. Az állandó központi munkatársak felügyelete alatt írta a vasvármegyei helyi munkatársak bizottsága. 5 színes képpel. 3 térképpel, 7 fénynyomattal, 16 autotypiával és 458 szövegképpel. Budapest, 1898. az „Apollo“-nyomda nyomása. 622 lap, ára díszes kötésben 6 frt.

Magyarország vármegyéi és városai cím alatt nagyszabású irodalmi vállalat indult meg a múlt évben. Az a célja, hogy hazánk multjának és jelenének teljes képét adja, hogy Magyarország monográfiáját irassa meg. Szakemberek által kidolgozva világos, könnyed előadásban az olvasó megtalálja e műben a megyék, városok, községek történeti, földrajzi, természetrajzi, statisztikai, hadügyi, közgazdasági, továbbá közigazgatási, vallási, irodalmi, közoktatási stb. adatait. A központi szerkesztőség elnöke *Rákosi* Jenő, a szerkesztők: *dr. Sziklay* János és *dr. Borovszky* Samu.

Ennek a nagyon érdekes és közhasznú vállalatnak most megjelent harmadik kötete *Vas vármegye* monográfiáját tartalmazza, melyhez *Rákosi* Jenő, maga is Vas szülötte, lendületes előszót írt. E szerint: «Egy kis világ, magában kikerekített világ ez a könyv, a legszebb, a legértelmesebb, a legmunkásabb és legjobb módú országrészek egyikéről: büszkesége annak, a ki oda tartozik, öröme a magyarnak, a kit más vidék adott a hazának».

És a könyv kimeríti azt az anyagot, a mit a Vasvármegyeinek nevezett földterület magában foglal föld alatt és föld fölött. Kimeríti vizeiben, szántóföldjeiben, rétjeiben, erdeiben, hegyeiben, völgyeiben, bányáiban. Kimeríti beépített részeiben, beszámolva köz-

ségeivel, tanyáival, városaival. Kimeriti állatvilágában, számot adva a hasznos állatok számáról és minéműségéről; számot az erdőn, mezőn tanyázó vadakról. Kimeriti emberanyagában, nem felejtkezvén meg erejéről, becséről, fajáról, vallásáról, szokásairól, gazdagságáról és szegénységéről. Kimeriti történelmében, a szürke régi idők-től kezdve keresztül ama küzdelmes évszázakon, a mikor ez a határvármegye kapuja és bástyája volt az országnak nyugat felé; a kapun bejött a mi jó volt, a bástyáról visszaveretett az ellenség. Kimeriti kulturájában, aesthetikájában, érületében, a mely mindig tündöklött a haza szolgálatában. És felmutatja nemesi családjait és kiváló fiait, kik a közélet különböző ágaiban kifejtett tevékenységük által országos hírnévre emelkedtek.

Ez a könyv tartalma.

Vas vármegye monográfiájában az egyházak ismertetésének is jutott hely. A róm. kath. egyházak a szombathelyi püspökséghez tartoznak s műtörténeti szempontból több hírneves templomuk van. Első közöttük a remek jaáki templom, de szépek a szentgotthárdi apátsági, a szombathelyi székesegyházi, a kisczelli apátsági és a máriafalvi stylszerű templomok. A protestantismus is jelentékeny multtal bír e vármegyében. A Nádasdy, Esterházy, Baththyány, Erdődy stb. családok, mielőtt konverváltak, hatalmas pártfogói voltak e vidéken a protestantismusnak. Itt működött a híres sárvári nyomda, itt folyt le a gyászos emlékü csepregi colloquium, melyen a két hitvallású evangélikusok elkülönöztek egymástól. A prot. közművelődésnek is nevezetes intézetei voltak e területen. Sárváron és Német-Ujváron közép, Kőrmenden főiskola működött a protestáns korban, melyeket azonban számos virágzó gyülekezettel egyetemben teljesen megsemmisített az úgynevezett ellenreformáció. Az említett főúri családok hithagyása után oly heves volt a protestáns üldözés, hogy 96 templomot vettek el és az egész Vas vármegye területén csupán csak Felső-Eőr (ref.) s Nemes-Csoó és Nemes-Dömölk (luth.) voltak artikuláris, azaz nyilvános isteni tisztelettel bíró helyek. S mind e mai napig csak Felső-Lövön vannak a protestantismus érdekében fontos missziót teljesítő tanintézetek, melyeket a hírneves Wimmer Ágost a jelen század közepén szervezett és emelt nagyobb virágzásra. A gyülekezetek közül azonban, kivált a lutheránusokéi közül, a jelen század folyamán többek új életre keltek s a lutheránusok, három, a reformátusok egy egyházmegyébe vannak beosztva s az 52 anya s még több leányegyház összesen mintegy 77 ezer a két hitvallású protestánsok lélekszáma.

A mű kidolgozását szakok szerint más-más, de a helyi viszonyokkal ismerős férfiak végezték és szaktekintélyek revideálták. A kidolgozás minőségéről némi képet nyújthat pl. a «Tudomány és irodalom» című fejezet, mely gondosan beszámol a vasvármegyei

írókról és irodalmi termékekről, kezdettől fogva napjainkig. Erdősi Sylvester J., Abády B., Magyar István, Faludi F. mellett Berzsenyi D., Dukai Takács Judit, Szelestey László, Torkos László, Békési Jenő, Wimmer Ágost, Purgstaller József, Kuncz Adolf, stb. működésének és műveinek méltatásával s egyszersmind — az újabb időből valóknak — képével találkozunk a könyvben. A kiváló férfiak fejezetéből csak Erdődy Péter esztergomi primás, Jurisics Miklós, Nádasdy Tamás nádor, Esterházy Antal gróf, Batthyány Ádám, Károly Lajos gróf (az első fel. miniszterelnök), Horváth Boldizsár, Hollán Ernő, Széll Kálmán, Radó Kálmán, Márkus József stb. neveit említjük föl, kiknek rövid élet- és jellemrajza és jobbára arcképe is látható a munkában. A nevezetesebb történelmi helyek, ú. m. Kőszeg, Vasvár, Sz.-Gothárd, Szombathely, Sárvár, Ikervár, Mura-Szombat, Rohonc, Németujvár, Körmend, Jaák, Borostyánkő, Tarcsa, Léka, Vörösvár stb. részletesen ismertetve és képben is be vannak mutatva.

Hasonló gondossággal és alaposággal van kidolgozva a vármegye és a nevezetesebb városok története, közművelődése, közoktatásügye, ethnografiája, közigazgatása, törvénykezése, mezőgazdasága, ipara, kereskedelme, állatügye stb., melyek szép feldolgozását mindenütt gazdag illusztrációk díszítik és élénkítik.

A könyv nyomása tiszta, kiállítása csinos, illusztrációja gazdag és nagyon szép. Az egész mű igen becses monografia. V. F.

b) Külföldi irodalom.

Lasciana, nebst den ältesten evang. Synodalprotokollen Polens. 1555—61. Herausgegeben und erläutert von Hermann Dalton. Berlin, Verlag von Reuther und Reichard, 1898. Nyolczadrét, I—XVI + 1—575 lap. Ára 12 márka.

A nagyérdemű Dalton Hermann, ki 1858-tól harmincz éven át Oroszország fővárosában, Szent Pétervárott református lelkész volt, széles körű irodalmi munkásságát a lelkészi állástól való visszalépése óta fokozott mérvben folytatja s a fentjelzett kötetben egy olyan munkával ajándékozta meg az irodalmat, mely minket magyarokat is igen közlelő érdekel.

Dalton ezen legújabb műve a harmadik kötetét képezi azon gyűjteményes munkának, melyből «Beiträge zur Geschichte der ev. Kirche in Russland» szerény czim alatt előzőleg már két kötet jelent meg; az elsőben az oroszországi lutheránus egyház alkotmánytörténetét (Gotha, 1884.) a másodikban az oroszországi ref. egyház okmánytárát (Gotha, 1889.) adta a tudós szerző. A jelen kötet pedig első sorban a nagy vándorreformátornak, Laszki (vagy Lasko) Jánosnak hat nagyfontosságú reformatori emlékiratát, majd 107 levelét tartalmazza az 1515-től 1558-ig terjedő 43 évi időközből; azután a kis-lengyelországi prot. zsinatok jegyzőkönyveit adja, 1550-től 1561-ig.

Dalton már előzőleg, 1881-ben megírta Laszki János életrajzát; most a levelek alapján számtalan új adatot illeszt be L. élettörténetébe. A leveleket is egytől-egyig magyarázó jegyzetekkel kíséri, melyekből kitűnik, hogy az egész Laszki irodalmat tövéről hegyéig alaposan felkutatta és ismeri.

Laszki János levelei nemcsak tartalmuknál, de azon egyéneknél fogva is, kikhez a levelek intézve voltak, történelmi értékűek. Bullinger, Bucer, Erasmus, Kálvin, Melanchton, Zanchi egyaránt levelezésben álltak Laszkiival. Ránk, magyarokra nézve pedig különösen becses e gyűjtemény azért, mert találunk ebben I. Ferdinánd és Zápolya János magyar királyhoz, Laszki Jeromoshoz, Bebek Imréhez, Brodarics Istvánhoz, Gerendi Miklóshoz, Katzianer Jánoshoz, Roggendorf Vilmoshoz írott leveleket, mind az 1529—36 közti évekből.

Laszki János testvére Jeromos, ki először Zápolyának, aztán I. Ferdinándnak volt nagy befolyású párthive és diplomatája, nagy szerepet játszik hazánk ezidőbeli történetében. Sorsa változatos; egyszer királyi adományokat (Késmárk, Debreczen), fényes kitüntetésekert nyer; máskor

börtönben sanyarog. Reformátor testvére, János, ő általa lépett érintkezésbe hazánkkal, melynek földén több ízben megfordult, sőt János király által a veszprémi püspökségre is kineveztetett, mely királyi kinevezés azonban nem nyert pápai megerősítést s ekkép csak üres cím maradt.

Érdekes adatokat nyerünk a lengyel zsinati jegyzőkönyvekből az unitarizmus fellépésére nézve. Az unitár mozgalom viharmadarai — mondja Dalton — elég korán feltűnnek nálunk. Goniadzi Péter már az 1556. évi seczemini zsinaton fellép tévtanával, a zsinat azonban egyhangúlag állást foglal az új Arianusok és Servetiánusok ellen; Goniadzi azonban folytatja vakandok-munkáját. Itt és ott követőket szerez, a kalandos Stancar is mellé áll; azonban míg Laszki János állott a lengyel egyház élén, nem léphettek fel az unitárok nyíltan a győzelem reménységével. Laszki halálával (1560) egyidejűleg azonban fellép a híres olasz orvos Blandrata, ki, bár Kálvin már leálczázta, Lengyelországban az evangéliumi hit igaz bajnokának tette magát s tagadhatatlanul nagy tehetségével és ékes-szólásával mintegy megbűvölte és meghódította a lengyel protestánsokat. Vezérszereppel bízzák meg az egyházban alig egy év múlva, az 1561-ki pniczovi zsinaton már az ő hitvallását fogadják el, melyben ártatlan külső alatt már ott volt a vézes tartalom. (389, 390. l.)

Lapokat lehetne így kiírni Dalton művének érdekesebb részleteiből. Erre azonban nincs terünk. E nagybecsű munka megérdemli, hogy mennél többen ismerkedjenek vele. Ugy a reformáció, mint hazánk történetére és nagy alakjaira vonatkozólag számtalan új adatot tár elénk, azért különösen tanintézetünk könyvtárai részére elkerülhetetlennek tartjuk megszerzését. A nagyérdemű tudós szerzőnek pedig a távolból, teljes elismerésünket és köszönetünket fejezzük ki. *Révész Kálmán.*

Kaftan: Dogmatik. Grundriss der theologischen Wissenschaften. XI. Abtheilung. I—II. Auflage. Freiburg i. Br. 1897. (Mohr — P. Siebeck) 644. lap. Ára 8·50 márka.

A *Mohr-féle cég* Freiburgban és Lipcsében egy idő óta valóban jó szolgálatot tesz a theol. tudományak a theol. vezérfonalak kiadásával. *Cornill* ószövetségi bevezetését, *Müller* egyháztörténetét, *Harnack* nagyobb és kisebb dogmatörténetét és *Heinrici* encyklopaediáját gyors egymásutánban követte *Achelis* gyakorlati theológiája és *Reischle* vallásbölcsélete. Most *Kaftan* dogmatikáját adta ki, a melyet rövid időn *Herrmann* etikája fog követni. Az új göttingai iskola tehát nemcsak egyházas szellemű jó gyakorlati papokat nevel, hanem a theol. tan- és kézikönyvek jeles szakemberek tollából való közrebocsátásával a tudományak is jó szolgálatot tesz.

Kaftan berlini tanárnak a tudós theol. körökben várva várt dogmatikája két részre oszlik. Az első «*Prolegomena*» cím alatt a dogmatika alapvető részét, vagy Nitzsch-el szólva: «az elvek tanát» (1—111. l.),

a második hét cikkben magát a hittanrendszert (117—635. l.) tárgyalja. A mű végén található tárgymutató csak előnyére szolgál a könnyebb használatra.

A sok tekintetben új és úttörő dogmatikának, mint Ritschl teológiája egyik legérettebb tudományos irodalmi termékének, jellemző sajátága főleg az alapvető hittani fogalmakat tárgyaló «prologemenák»-ban keresendő, míg a hittani rendszert magát tárgyaló második részben az újabb dogmatikai irodalom megszokott nyomain halad. Az elsőnek ismertetésével fogunk tehát mi is behatóbban foglalkozni.

A dogmatikát Kaftan «a keresztyén igazság ama tudományának» definiálja, «a melyet az isteni kijelentés alapján hiszen és vall az egyház». E definicióban rejlik a dogmatika irásszerű, felekezeti és rendszeres tudományos jellege, mi mellett azonban hangsúlyozza, hogy «a két evangéliumi hitvallás ma már nem zárja ki egymást», és «Die Grenzzäune zwischen den beiden evang. Konfessionen sind in der wissenschaftlichen Theologie gefallen, und lassen sich nicht wieder aufrichten».

A «prologemenák» közelebről három fejezetben az írásról, az egyházi hitvallásról s a dogmatika feladatáról szólnak, mi mellett azonban az írás, mint autoritativ és normativ hittani ismeretforrás csak a vallással, a hittel és a kijelentéssel való szerves összefüggésében érthető meg teljesen.

«A keresztyén vallás lényegét» Kaftan szerint, «az istenországa és a kijelentés kettős alap gondolata határozza meg. A Jézus Krisztus által hirdetett istenországaiban ismeri föl a keresztyén ember a világ felett álló örök czélját, a melynek megvalósulása azonban az erkölcsi fejlődés útján halad a világban. A Krisztus által megállapított kiengesztelés erejében és alapján tudja magát a ker. ember bűnei daczára ez országra meghívottnak s mindkettőnek személyes egységében áll a ker. vallás igaz lényege». A vallás fogalma Schleiermacher óta a ker. dogmatika alapvető fogalma, mely ma az új n. természetes istenismeret helyére lép. Alapvető különösen a kijelentés és az írás megismerése tekintetében. Schleiermacher pszichológiai meghatározása alapján mondja Kaftan is, hogy a vallás, mint személyes benső hitélet, «in erster Linie *praktische Angelegenheit des menschlichen Geistes*», a melyben az ismeret is egészen más törvényeket követ, mint a tudomány elméleti világmagyarázata (12—13. l.). Az istenországa s a kiengesztelés ténye döntő a ker. vallás lényege tekintetében s ez különbözteti meg minden más vallástól, a miért is «a ker. vallás alap gondolata a vallásnak és az erkölcsiségnek az evangélium által követelt teljes és tökéletes egysége» (20. l.).

Konkrét megjelenésében a ker. vallás hit, a melynek «erkölcsi életrendje annak szabad engedelmissége». A ker. hit közelebről közvetlenül bizonyos ismeret Istenről és az ő üdvkijelentéséről, mely azonban «úgy tárgyilag, mint alakilag az elméleti megismeréstől különbségben az isteni kijelentés és a ker. vallás gyakorlati alapeszméi (istenországa, ki-

engesztelés) által van meghatározva» (3. §.). A hit a ker. vallás központja s annak konkrét megjelenése. A kultusz annak élesztése és táplálása, az erkölcsi rend annak szabad cselekvősege. Mint ilyen a hit «istenhit», s annak ismerete «istenismeret», a miből viszont következik, hogy «nem elméleti, hanem gyakorlati eszmék annak tárgyai». A vallásos ismeretnek sajátos jellegét az elméleti ismerettel szemben Schleiermacher ismerte föl először a hittanban. Az elméleti ismeret a valóság objektív felfogása és gondolkodó feldolgozása, míg a vallásos ismeret egyetlen benső személyes tapasztalat a maga nemében. Azért nevezik éppen hitnek és nem tudásnak. Mert hát különbség van objektív-tudományos vagy elméleti exakt és vallásos ismeret között. Az abszolút létről nincs objektív tudásom, de van subjektív közvetlen vallásos bizonyosságon alapuló tapasztalatom. E ponton nagy elismeréssel adózik szerző mesterének Ritschlnek s «az ő vallásos értékítéleteinek».

A ker. vallás, mint a kijelentés vallása lépett fel a történelemben. Izrael előkészítette, Jézus Krisztus teljességre emelte, a szentlélek kitöltésével személyes elsajátítás és megértés céljából a gyülekezetnek adott. A kijelentésben találja meg a ker. hit a maga sajátos objektumát, az élő Istent, kinek nyomaira aztán a természetben s a történetben is ráakadunk. A kijelentés azonban az igazság közlése céljából csak a hit számára való s a hiten vezet át.

A történeti kijelentés teljes valósulása az istennek önkijelentése a Jézus Krisztusban (4. §.), s annak záróköve a pünkösdi gyülekezet. Csakis a kijelentésnek a hittel való együvértartozása képezi az írás tekintélyelvének helyes megértését.

A Szentírás, mint a történeti isteni kijelentés egyedüli autentikus okmánya «a ker. dogmatika egyetlen sajátos ismeretelve», a melynek «hit által való elsajátítása» szüli a dogmatika által tárgyalandó ker. ismeretet. «Csakis az írás történeti értelmezése és tartalmának hit által való elsajátítása, vagyis az isteni kijelentés és a ker. vallás gyakorlati alapeszméi által való meghatározása útján nyerjük az élettelen mechanikus inspirációval szemben a «testimonium spiritus sancti internum» igaz értelmét (5. §.).

A «prolegomenák» 2-ik fejezete az egyházi hitvallásról, s közelebbről az egyházi fejlődés fokozatairól s az egyházi dogmáról szól (56—82. l.).

A ker. ismeret fejlődése az egyházban az isteni szellem vezérlete mellett fokozatosan haladó fejlődés, melynek legfőbb fokozata az evangéliumi keresztyénség a reformáció egyházaiban (6. §.). E fejlődés azonban korántsem dogmatikus, mint Thomasius, vagy metaphysikai-panlogistikus, mint Hegel akarná. Az egyházi fejlődés főfokozatai a maradandó érvényű tankülönbségre jutott görög-keleti, római kath. és evang. prot. egyház, mely egyházak közötti alapvető különbség a transcendens üdvnek az erkölcsi élethez való viszonyában keresendő a világban. A vallásnak és

az erkölcsiségnek benső evangéliumi egysége a reformáció egyházában jut teljes kifejezésre, a miért is csak az vallja a hit által való megigazulás Pál-féle tanát (64. l.).

Ez egyházi fejlődés eredménye a dogma, mely tárgyilag véve, «a gyakorlati vallásosság valamely határozott alakja», alakilag véve pedig «a hittárgyakról alkotott elméleti spekuláció». Mint az egyházi fejlődés szükségképi folyamánya, bátran mondhatjuk, hogy «ein sogenanntes undogmatisches Christenthum (á la Dreyer) ist sinnlos».

Az egyházi hitvallás kérdésénél (9. §.) helyesen mondja Kaftan, hogy az evang. egyház lutheri vagy kálvini hitvallása a dogmatikára nézve normatív értékű, mivel azt mutatja, hogy miként kell a kijelentés tartalmát az evang. keresztyénség fokozatán elsajátítanunk. Ezzel szemben azonban a hitvallások theológiája, mint részben az előző fejlődés fokozataihoz tartozó, nem kötelezhet bennünket. Különbséget kell tehát tennünk a hitvallásoknak a hithez és a theol. formulázáshoz tartozó dolgai között, vagy más szóval kifejezve: a hitvallás nem bír a tantörvény jelentőségével sem az egyházra, sem a dogmatikára nézve (86. l.).

A dogmatika faladatát (10. §.) most már a ker. kijelentés hitében foglalt ismeret előadása és kifejtése képezi. Normája az írás és a hitvallás, végeredménye rendszeres jellege mellett az egyházi gyakorlat szolgálata. Schleiermacher kezdeményezésére Ritschl örök érdeme, hogy a hitbeli ismeret, mint valódi ismeret jellegét s annak a kijelentésen való alapulását érvényre emelte s ezzel a dogmatika helyes útját a jövőre nézve egyengette (93. l.). Dogmatika épen «kijelentésen alapuló hitismeret és korántsem metaphysikai spekuláció».

A dogmatika előfeltétele (11. §.) a ker. hitnek általános igazsága és egyetemes jelentősége, a minnek kimutatása a dogmatikát megelőző apologétika körébe tartozik. Minden más dogmatikai probléma történet-philosophiai természetű. Az újabkori hittani rendszerek két végpontra jutottak, aszerint, a mint azokban a positiv-történeti, vagy az általános philos. faktor a túlnyomó. Pléda rá Philippi és Biedermann dogmatikája. A kettő között egyensúlyban áll Dorner, ki az egyházi dogmának a philos. spekuláció által való áthatására és megújulására törekedett. Viszont Frank rendszere Dorner és Philippi hittana között foglal helyet. Tehát a rendszerek meglehetősen eltérnek egymástól. Döntő jelentősége van a dogmatikára Kantnak az elméleti ismeret és a gyakorlati ész határainak megvonásával. Az istenismeret épen az utolsó és legfőbb ismeret.

A dogmatika elrendezésénél (12. §.) Kaftan ellene van «a szokásos dogmatikai rendszer konstruálásának». Fődolog az, hogy «a hitnek és a kijelentésnek belső elvi egysége az egyes részeknél kifejezésre jusson. A részleteknél következőleg jár el: mivel minden hit istenhít, s a hit minden ismerete istenismeret, azért az Istenről szóló tan a speciális dogmatika első darabja. Ehhez egészen természetszerűleg csatlakozik a világról szóló tan, mivel «a ker. világnézet a ker. istenismeret korrelátuma».

A további kérdés az ember bűnössége s a Krisztusban való üdv, mint 3 és 4. darab. Az 5. tárgyalja az egyház és a kegyelemeszközök tanát, a 6-ik, mivel az üdv csak a hit által sajátítható el, a hitet, s mivel az üdv eschatológiai jellegű, a 7. cikk a ker. reményt, mint az üdvről szóló tan természetes folyományát. Rövidség okáért így is fel lehetne a dogmatika különös részét osztani: Isten, ember, Krisztus.

Az egyes cikkeknél úgy jár el, hogy összeállítja az egyes tanalakok bibliai tananyagát, azután ismerteti az egyházi tant s végül kifejti a hitbeli ismeret positivumát. Egyebekben, a mint mondtuk, az újabb dogmatika megszokott nyomain halad.

A műnek egyik főelőnye a világos előadás, a szigorú következettség, a vallásos melegség, a szilárd hittudat, s úgy az elvi, mint a kifejtő rész egyes dogmatikai kérdéseinél a részletekig terjedő és teljesen megbízható dogmatikai irodalom. E tekintetben biztos kalauzul szolgál a dogmatika behatóbb tanulmányozásához. Örvendek rajta, hogy e hatalmas dogmatikára fölhívhatom az illetékes körök szives figyelmét.

Szlávik Mátyas.

A Magy. Prot. Irod. Társ. pénztárába
1898. február hó 1-től 28-áig befolyt összegek
kimutatása:

1. Pártfogó tagok kötvényei után 5%-os kamatok 1897-re:
Szász Domokos ev. ref. püspök Kolozsvárott.

2. Alapító tagok kötvényei után 5%-os kamatok 1898-ra:
özv. Haán Lajosné B.-Csaba, H.-M.-Vásárhelyi ev. ref. kolleg. könyvtár, Pokoly
József theol. tanár Kolozsvár, Tatai ev. ref. egyházmegye, Pápai ev.ref. hittanhal-
gató önk.-köre. Sepsi ev. ref. egyházmegye (40 frt után 2 frt).

3. Alapító tagok tőkebefizetése: Palóczy Horváth István Örkény,
100 frt), Sepsi ev. ref. egyházmegye (részlet 20 frt).

4. Rendes tagsági díjak évi 6 frtjával befolytak 1898-ra:
Török József ág. h. ev. főesperes Czegléd, Demjén Márton ev. ref. lelkész Vesz-
prém, Késmárki ág. h. ev. lyceum, Kanyaró Ferencz fög. tanár Kolozsvár, Iglói
ág. h. ev. főgymn. tanári kar, Tóháti ev. ref. lelkészi kör, Vén Mihály ev. ref.
esperes Bikfalva, Berghoffer Károly Gyömrő, 1896—1897-re: Mátészalka ev.
ref. egyház, Ádám Imre ev. ref. lelkész, Makád, 1896. félévre, 1897. és
1898-ra: Stromp László theol. tanár Pozsony, 1897—1898-ra: Masznyik Endre
theol. tanár Pozsony, Zoványi Jenő ev. ref. lelkész F.-Földvár, 1897-re: Belo-
horszky János dr. Ujvidék, 1896—1898-ra: Bodor Géza Alsócsernáth.

5. Pártoló tagsági díjak évi 3 frtjával befolytak 1898-ra:
Tóth Benő ev. ref. lelkész Ivánca, Mozsay Mihály tanító F.-Görzsény, Scherfeld
Nándor ev. lelkész Krompach, Dózsa József ev. ref. lelkész Tata, Szteló János
ny. ág. h. ev. főesperes Rozsnyó, 1893—1894-re: Kovács Lajos ev. ref. lelkész
Hetény, 1897—1898-ra: Horváth Sándor ág. h. ev. lelkész Vele, Gamauf
György kép. igazg. Eperjes, 1897-re: Mándi ev. ref. egyház, Somogyi Kálmán
ev. ref. lelkész Atánd.

6. Adomány Tornai ev. ref. egyházmegye gyűjtése 2 frt 79 kr.

Összesen befolyt 348 frt 89 kr.

Budapest, 1898. márczius 1-én.

Bendl Henrik,
társ. pénztárnok.

A M. Prot. Irodalmi Társaság szellemi ügyeit érdeklő megkeresések és
küldemények, továbbá a reklamációk, lakásváltozások, valamint a tagsági jelent-
kezések Szöts Farkas titkárhoz (IX. Kálvin-tér 7. sz.), a tagsági díjak és minden
másféle pénzke Bendl Henrik pénztárnokhoz (IX. Deák-tér 4. sz.), a könyvmeg-
rendelések pedig Hornyánszky Viktor bizományoshoz. (V. Akadémia bérháza)
intézendők.

Tájékozás

a Magyar Protestáns Irodalmi Társaság felől.

A Magyar Protestáns Irodalmi Társaság czélja egyfelől «a protestáns tudományos irodalomnak, még pedig első sorban a protestáns egyháztörténelemnek művelése» és irodalmi s társadalmi úton való népszerűsítése; másfelől a «közhasznú vallás-erkölcsi olvasmányok terjesztése» s az evangéliumi keresztyén élet erősítése és nemesítése.

Ezekre a czélokra jelenleg a következő kiadványai szolgálnak:

I. Protestáns Szemle.

Tudományos havi folyóirat. Megjelenik (július és augusztus kivételével) minden hónap 15-én, évenként 10 füzetben 40—45 íven. Tartalmát értekezések, tanulmányok, kisebb monografiák, hazai és külföldi egyházi és irodalmi szemlék képezik. Czikkei a tudomány színvonalán állnak, de a nagyközönség által is élvezhető módon vannak kidolgozva. *A Protestáns Szemlé a Magyar Prot. Irod. Társaság minden tagja tagdíj fejében kapja.* Előfizetési ára nem tagoknak egész évre 4 frt. Most a X-dik évfolyam járja.

II. Monografiák.

Tudományos egyházi, főleg egyháztörténeli művek sorozata, melyben kidolgozott egyháztörténeli eredeti monografiák jelennek meg. Évenként egy kötet, eddigelé 9 kötet. A Társaság *pártfogó, alapító és rendes tagjai tagdíj fejében, a pártoló tagok kedvezményes áron* kapják.

III. Koszorú.

Vallás-erkölcsi népies kiadványok sorozata. Elbeszélések, életrajzok, történeli rajzok, hitelesítő traktátusok. Évenként 10 füzet, eddig 40 füzet. *A pártfogó és alapító tagok tagdíj fejében kapják.* Ára füzetenként 4 kr., 15 füzetből álló kötetenként 80 kr.

IV. Házi Kincstár.

Vallás-erkölcsi építő könyvek sorozata, főleg a művelt közönség számára. Első kötet: *Csendes órák*, angolból fordította *Szécs Károly*, dunamelléki püspök. A tagok is előfizetés vagy megrendelés útján szerezhetik meg. Ára csinos vászonkötésben 1 frt, finom papíron díszkötésben 2 frt.

Mindeme kiadványok megrendelhetők a Társaság főbizományosánál, *Hornyánszky Viktor könyvkiadónál* (Budapest. Akadémia bérháza).

A Magyar Protestáns Irodalmi Társaságnak tagja lehet bármely művelt honfi és honleány, ki a Társaság czélját előmozdítani hajlandó s ez iránti szándékát vagy a titkárnál (*Szécs Farkas*, IX. Kálvintér 7. sz.) vagy a pénztárnoknál (*Bendl Henrik*, IV., Deák-tér 4. sz.) bejelenti. *Pártfogó* taggá lehet az, a ki egyszer-mindenkorra ötszáz frtot befizet vagy kötvényileg biztosít, *alapító* taggá az, a ki egyszer-mindenkorra száz frtot fizet vagy biztosít a Társaság javára. *Rendes* tagok évenként *hat* frt tagdíjat, *pártoló* tagok évenként *három* frtot fizetnek. T. tagtársainkat bizalommal fölkérjük, hogy mindenik bár egy új tagot szerezzon a Társaságnak.

Szécs Farkas,

a Magyar Prot. Irod. Társaság titkára.

A MAGYAR PROTESTÁNS IRODALMI TÁRSASÁG
KIADVÁNYAI.

PROTESTÁNS SZEMLE.

SZERKESZTI

SZŐTSFARKAS,

THEOL. AKADÉMIAI IGAZGATÓ TANÁR,
A MAGYAR PROT. IRODALMI TÁRSASÁG TITKÁRA.

A Protestáns Szemle, mint a Társaság folyóirata,
július és augusztus kivételével minden hó 15-én
jelenik meg.

Az egész évfolyam előfizetési ára nem tagoknak 4 frt.

BUDAPEST.

HORNYÁNSZKY VIKTOR KÖNYVNYOMDÁJA.
1898.

TARTALOM.

I. Értekezések és tanulmányok:

1. Az evangélikus Csepregh pusztulása. *Payr Sándor*. 209
2. Az unitarismus Magyarországon. III. *Pokoly József*. 228
3. Ritschl theológiája. III. *Dr. Masznyik Endre*. 247

II. Egyházi szemle:

- Külföldi egyházi élet. *p—f*. 261

III. Irodalmi szemle:

a) Hazai irodalom:

1. Farkas József: A pesti ref. egyház története. *V. F.* 271
2. Szilassy Aladárné: A nő. Monod Adolftól. *Sz—s*. 275

b) Külföldi irodalom:

1. Witte: Aus Kirche und Kunst. *Sz. M.* 277
2. Lipsius: Glauben und Wissen. *Sz. M.* 279
3. Klingemann: Buddhismus, Pessimismus etc. *Sz. M.* 282

A „Magyar Protestáns Irodalmi Társaság“ ez évi **közgyűlése** a kolozsvári ref. és ág. h. ev. egyházak meghívására Kolozsvárott, május hó végén fog megtartatni. A közgyűlés ideje és tárgysorozata külön meghívón fog a Társaság tagjaival közölni.

Tisztelettel földkérjük mindama tagtársainkat, a kik a mult évekre szóló tagdíjukat még be nem fizették, hogy azt a Társaság pénztárába (Budapest, IV., Deák-tér 4. sz.) minél előbb beküldeni sziveskedjenek. A hátralékok a «Szemle» mult évi 6-ik füzetében vannak kitüntetve.

Egyszersmind bizalommal ajánljuk t. tagtársaink különös figyelmébe és munkás-szeretetébe a **Bibliai Lexikon** ügyét, melyről az 1—2. füzet végén levő tájékozás és a Mutatványok bővebb felvilágosítást nyújthatnak.

Szóts Farkas,
társulati titkár.

Bendl Henrik,
társulati pénztárnok.

AZ EVANGÉLIKUS CSEPREG PUSZTULÁSA.

Egyháztörténeti korrajz Bethlen Gábor idejéből.

Ha ma kényelmes vasúti kocsikban Dunántúlnak a Rába és Répcze mentén fekvő termékeny rónáján, *Sárvár* és *Csepreg* mellett elhaladunk, füstölgő magas gyári kémények tűnnek szemeink elé, melyek nemzetünknek a gazdaság és ipar terén való örvendetes haladását hirdetik.

Negyedfél századdal ezelőtt; abban a lelki sötétségben, mely hazánkat a mohácsi vész és török dúlás idején borította, a dunántúli részen szintén eme helyek, *Sárvár* és *Csepreg* tűntek ki mint világító tűzoszlopok az éjszakában.

A magas műveltségű *Nádasdy* Tamás megtartván eljegyzését *Kanizsai* Orsolyával, *Sárvárt*, *Csepreget* és az ezekhez tartozó uradalmakat, mint leendő neje hozományát nyomban birtokába vette.

1535-ben hozta haza az új asszonyt. És szünetelvén egy ideig a háborúk, a sárvári várkastélyban élte a mézes heteket.

De a családi boldogság tűzhelyénél sem feledkezhetett meg *Nádasdy* hazájáról s arról a nemzetépítő nagy munkáról, melyre az ő fenkölt lelke hivatva volt.

Új-Szigeten, *Sárvár* mellett, nagy költséggel, szilárd anyagból iskola épületet emelt. S ebbe *Erdősi Sylvester* János személyében olyan kiváló tudós férfiút nyert meg tanítóul, a kit néhány évvel később a bécsi egyetem is szívesen fogadott be tanárai közé.

És a magyar Luthernek nevezett *Dévai Biró* Mátyás is bécsi és budai fogságából kiszabadulva *Nádasdy* Tamás udva-

rában talált menedéket. Az a fenmaradt néhány levél, melyet a gazdag főúr és a reformátor egymással váltott, azt mutatja, hogy Nádasdy Dévainak nem csak bőkezű pártfogója, hanem bizalmas jó barátja is volt.

Az iskola mellé hamar épült azután a könyvnyomtató műhely is. Ebből kerültek ki eme két tudósnak művei. Nyelvtant irtak elsöben, hogy népünket az olvasásra és helyes magyar beszédre megtanítsák, azután pedig kátét. Erdösi János az új szövetséget is lefordította magyar nyelvre s 1541-ben kinyomatta.

Mátyás király ideje után ez volt Magyarországbán az első könyvnyomda és magyar nyelven írott könyv hazánk földén itt Nádasdy lakóhelyén jelent meg nyomtatásban legelőször.

A nagy Nádasdy ezekkel az eszközökkel terjesztette a magyar nép között a tiszta evangéliumi hitet és ezzel a nemzeti művelődést és felvilágosodást. És így lett Nádasdy uradalma, első sorban Sárvár, iskolájával, tanítójával és könyvnyomdájával „hegyen épült város“, mely mintegy világító torony messze hintette szét a hazában a világosságnak szelid, nemesítő sugarait.

Sárvárnak ezen szép hivatásában csakhamar édes testvére és segítő társa lön a szintén Nádasdy uradalmához tartozó Csepreg is Sopronmegyében a Répcze partján.¹

I.

Csepreg lakóival is korán megismertették a Nádasdy által ide küldött lelkészek és tanítók a reformáció tanait. Az itt alapított iskola, melybe az özvegy nádorné, Nádasdy Tamásné 1565-ben a jeles *Sibolti* Demetert hívta tanítóul, csakhamar túlszárnyalta a sárvárit. A sárvári iskola-igazgatók előléptetésnek vették, ha Csepregre helyezték át őket.

¹ Forrásaim: Farkas S. Csepreg története; Ribini Memorabilia; Szilágyi S. Magy. Története; Bauhofer, Kirchengeschichte; Szalay J. Eszterházy. Miklós; és több történeti munkának ide vonatkozó adatai. Kézírtai forrásokat is használtam.

Régi írók Csepregnek iskoláját kollegiumnak, akadémiának is nevezik. Annyit bizonyosan tudunk róla, hogy már a XVI. században is nagy hire volt.

Az iskola igazgatója mellett volt egy segédtanár is (collaborator), a kinek a tanítás mellett különös tiszte volt, hogy a kórust, az isteni tiszteleteken közreműködő ifjúsági énekkart is vezette. A kisebb deákokat az öreg deákok tanították a tanárok felügyelete alatt. Magok az öreg deákok meg felsőbb tudományokat is tanultak úgy, hogy a csepregi iskolából kikerülve mindjárt tanárokká, papokká lehettek.

Az öreg deákok ellátásáról a jó nádorispánné, özvegy Nádasdy Tamásné külön jótéteményekkel is gondoskodott. Két hármaskerekű malomnak évi adóját, vagyis nyolczvan mérő gabonát adott évenként e célra. A protestáns tanítók és lelkészek nevelése már a régi időben is áldozatot várt a hitbuzgóságtól.

És a csepregi jeles iskolát nemcsak a helybeli és vidéki főemberek, nemesek és polgárok gyermekei látogatták, hanem német fiúkat is adtak ide cserébe Sopronból, Bécs-Ujhelyből és egyéb városokból.

Lelkészi állomása is kettő volt Csepregnek. Az egyik lelkész a piaczi vagy felső, nagy templomban szolgált, a másik az alsó vagy magyar utcai templomban. Papjai között nem egy volt, a ki a Pázmány Péter bibornok érsekkel folytatott vallásos viták alatt országos hírnevet is szerzett.

A szellemiek mellett anyagiakban is gazdag, jó módú volt Csepregnek régi evangélikus lakossága. A szántóföldek művelése mellett a város egyik kiváló jövedelmi forrását képezte a bortermelés. A hegymester fontos személyiség volt régente a csepregiek ügyes-bajos dolgaiban. A régi kontraktusokban az ő neve is rendszerint ott szerepel az aláírók között.

Igen jelentékeny és számottevő volt ugyanitt az iparosok osztálya. Nem csak a vargáknak, patkoló kovácsoknak, szíjgyártóknak, nyergeseknek, szücsőknek, bognároknak és a többi szokott mesterséget űzőknek volt rendes czéhük, hanem az akkori háborús világ olyan kézműveseknek is adott keresetet,

a milyenek voltak a kopja-, puska-, sisak-, paizskészítők és kardesiszárok.

Külön szerződött órasmestere is volt a városnak már negyedfél század előtt. Az orvosi teendőket a város borbélyja gyakorolta. Ez birta bérben rendszerint a városnak külön épült fürdőházát is.

Évenként négyszer volt Csepregen országos vásár, mint akkor mondták: ország sokadalma. Ilyenkor messze földről is eljöttek ide az eladók és vásárlók. Olyan nagy dolog volt egy-egy ilyen vásár a csepregiek előtt, hogy ilyen alkalmakra az iskola-igazgatónak is külön díjat vittek a diákok. Bizonyára azért, hogy legyen egy kis apró pénze a bevásárlásra.

A város ügyeit a polgármester vezette a város birájával, a tanácsossal és nótáriussal, a kit rendszeren csak deáknak hívtak. Az érdemes tanács ugyan csak komolyan vette a dolgát. Jaj volt annak, a ki az esküdt tanácsosok tekintélyét kellőleg nem tisztelte. Ha csak kalodába vitték az ilyen, akkor még úgyis jól járt; de megvesszőzve ruhátlanul a pellengérré kerülhetett, vagy kezét, nyelvét sőt fejét is veszíthette a bűnös. A városi tanács elől a földesúr és úriszék elé ment az appelláta feljebb.

A jó rend érdekében segédkeztek a tanácsnak a czéhek is, élükön az atyamesterrel. Kemény volt a regula itt is. Egy meszely bornál a mesterlegénynek nem volt szabad többet innia a koreszmában. A ki poharát feldöntötte, a ki perlekedett, káromlást szólott, a ki koczkán vagy kártyán játszott, a ki a vasárnapi prédikációt elmulasztotta és más hasonlókat művelt, az mind külön büntetés alá esett. Ha a segéd mesterré lett, a tisztességes keresztyén házas élet érdekében egy év alatt meg kellett nősülnie, különben kizárták a czéhből.

Virágjában volt még az egyházi fegyelem is. A méltatlanokat eltiltották az úri szent vacsorától. És a kik rossz hordással, rágalmazással s hasonló bűnökkel vétkeztek, azok térden állva tartoztak az eklézsiát megkövetni.

Ilyen rendes, jómódú és virágzó város volt Csepreg s mint ilyen különösen kedves helyök az evangélikusoknak. Gyűléseiket, zsinataikat rendszeren itt tartották. Itt volt a piaci

nagy templomban 1591-ben az a híres összejövetel is Nádasdy Tamás nádor fiának, *Ferencznek* elnöklete alatt, melyen ez a vallását forrón szerető főúr az evangélikus es református testvéreket összeegyeztetni akarta.

A Nádasdy grófok, mint földes urak és buzgó evangélikusok nagy gondot fordítottak az egyházi ügyekre. Több ifjat tanítottak saját költségükön külföldi akadémiákon, hogy ezekből nyerjenek Csepreg számára jeles papokat és tanárokat. A harmadik Nádasdy gróf, *Pál*, (Ferencz fia és Tamás unokája) oly vallásos, kegyes férfiú volt, hogy fiai számára maga irt imádságos könyvet és ezt a csepregi nyomdában ki is nyomatta.

Így éltek a virágzó városnak lakói evangélikus földes uraik atyai gondoskodása alatt megelégedve és előre haladva. Ez ime a protestáns Csepregnek életképe a XVI. században és a XVII-ik elején. Volt itt béke, műveltség, jólét. Az ország kisebb városai között egyike volt Csepreg a legvirágzóbbaknak.

Elleneink szeretik azt mondani, hogy a hova a reformáció lábát betehette, ott pusztulás, hanyatlás járt annak nyomában. No, Csepreg történetének protestáns időszaka éppen az ellenkezőt bizonyítja.

Majd ráteszi kezét a városra a római egyház is. De akkor a híres iskola, könyvnyomda elpusztul és Csepreg szemlátomást süllyed, hanyatlik.

A virágzás korára a pusztulásnak kegyetlen napjai következnek, romokba temetve hirtelen és váratlan mind azt, a mit hosszú évek munkája épített. A polgári és vallási háborúk iszonyú sarcot követeltek Csepregtől, elhamvasztva az egész várost és vérbe fojtva lakóinak színét, javát.

Az itt elmondandó történet kulcsát adja annak a rejtélynek : hogyan veszett nyoma Sopron- és Vas megyében annak a sok virágzó evangélikus gyülekezetnek, mely itt Sárvár és Csepreg körül hazánk művelődés történetében a XVI. és XVII. században oly kiváló szerepet vitt.

II.

1618-ban tört ki Csehországban a harmincz éves háború. A sokat zaklatott cseh protestánsokat a braunai imaház bezáratása és a klostergrabi templom lerombolása a végsőig elkészerítette. A császár nem hallgatta meg panaszait, kénytelenek voltak tehát erőszakos eszközökhöz nyulni. A prágai palotába vonulva Slavatát és Martinitzet, a gyűlölt helytartókat és Fabricius titkárt ősi cseh szokás szerint levetették az ablakból és *Thurn* Mátyás vezetése alatt kitűzték a felkelés zászlaját.

II. Ferdinándot, a protestánsok esküdt ellenségét nem akarták a csehek királyul elfogadni. V. Frigyes személyében más királyt választottak s hitrokonait, a magyar protestánsokat is felhívták a szövöttezésre.

Az egyesült cseh, morva és osztrák protestánsok, kik 1619-ben már Bécs külvárosáig nyomultak előre, követeket küldtek a pozsonyi országgyűlésre felsereglett magyarokhoz. Maga *Thurn* Mátyás a vezér mondá a nála követségben járó *Thurzó* Szaniszlónak, hogy tej a tejhez nem hasonlít jobban, mint a csehek sérelmei a magyarokon esett sérelmekhez.

Magyarországon valóban hasonlók voltak az állapotok. A jezsuiták és köztük első helyen *Pázmány* Péter, ármánykodással és erőszakkal igen sokat ártottak a protestáns hazafias pártnak és a bécsi békekötés ellen szóval, tettel tiltakoztak.

Pázmány Péter nagy magyar volt, de jezsuitának még nagyobb. Ismeretes ama nyilatkozata: „Hitelünk és tekintetünk csak addig durál a német nemzet előtt, miglen Erdélyben magyar fejedelem hallatik florealni azontúl mindjárt contemptusba jutván, gallérunk alá pökik a német“. Bár alapjában így volt meggyőződve, mégis a mint csak lehetett, üldözte *Bethlen* Gábort és a vele tartó protestánsokat.

Ezeknek templomait elfoglalták, lelkészeit elűzték és vége-hossza nem volt az ezerféle zaklatásnak. S maga II. Ferdinánd király ellen is annyi súlyos törvényszegést tudtak a protestáns rendek felsorolni, hogy II. Endre arany bullájára

hivatkozva jogosultnak mondták ki a felkelést s nem akarván bevárni, míg a cseh szomszéd égő házfedeléről reájok is átcsap a tüzi veszedelem, fegyvert fogtak.

A felkelők élén *Bethlen Gábor*, a vallásos lelkű, vitéz és bölcs erdélyi fejedelem állott s kiválóbb hívei voltak a protestáns főurak közül: *Széchy György*, *Thurzó Szaniszló*, *Thurzó Imre*, *Rákóczy György*, *Nádasdy Pál*. Maga Bethlen e szavakkal írta meg Rákóczy Györgynek a felkelés okát: „Meggyőzött sokképen nemzetemhez való igaz affectusom, az nagy Istennek igaz tiszteletéhez való nagy érzelmem és magamban elvégeztem, hogy az Isten tisztessége mellett nemzetünknek szabadságáért kitámadjak“.

Midőn Bethlen győzelmes seregeit már ide a dunántúli vidékre is elhozta, a protestáns főurak közül gróf *Batthány Ferencz* Német-Ujváron és gróf *Nádasdy Pál* Sárvárrott hozzá pártoltak. Így történt, hogy földesurával, Nádasdyval Csepreg is meghódolt Bethlennek. Hogy Nádasdy Pál csakugyan Bethlen táborában volt, ezt már onnan is tudjuk, hogy az erdélyi fejedelem itt jártakor irt Nádasdy Német-Kereszturról a táborból *Klaszsekovics István*, akkori evang. püspökünknek levelet, melyben egy lelkészt kér tőle, hogy ez tábori papjának az isteni tiszteletben segítse.

Bethlen 1619. őszén járt itt először, a mikor a soproni polgárok neki november 30-án meghódoltak. Másodszor pedig azután, hogy Besztercebányán Magyarország választott királyának kiáltották ki, 1620-ban. Ez utóbbi alkalommal Bethlen a rohonci kastélyban Batthyány Ferencznek és nejének volt vendége, kik a választott királyt fényes lakomával fogadták.

De ezen győzelmi napok után másként fordul a háború kockája. A cseheket Fehérhegynél megverik. II. Ferdinánd győz. Erre Bethlen is kénytelen volt csapatait a Dunántulról elvonni. Eljött. most a fizetés, a bosszú órája azon városokra nézve, a melyek az elébb Bethlenhez mertek pártolni.

II. Ferdinánd király ezeknek megbüntetését hű emberére, gróf *Eszterházy Miklósr*a s valami gróf *Collalto* nevű hadvezérre bízta. 1620. évi decz. 11-én kelt a király levele, mely szerint a felkelők lecsillapítására és a makacsok megbünteté-

sére Eszterházy nevezetik ki főbiztosul s a hol karddal kell megoldani a csomót, ott a császári vezér is segíteni fogja.

Eszterházy Miklós maga is protestáns szülőktől származott, de a jezsuiták-iskolájába kerülván, nagyravágyó lelke elhagyta szülőinek egyszerű vallását s mint a féle hitehagyó, kérérlhetlen ellensége lett a protestánsoknak.

Thurzó Imre Eszterházyt csak felcseperedett, „tegnap gyúrt urnak“ mondta, ki még csak kevéssel előbb egy özvegy asszonyt szolgált s ennek kegyelméből nyerte a nagyságos czímet. Tényleg úgy történt a dolog, hogy özvegy *Mágocsi* Ferenczné bele szeretett a szolgálatában álló Eszterházy Miklósba. Mikor azután egy újévi alkalommal az özvegy úrnő minden szolgáját megajándékozta, Eszterházy szemrehányásképen hozta szóba, hogy csak ő nem kapott semmit. Az urnő bevezette erre első szolgáját a kincses kamrába és reá bízta, válaszszon szabadon a mit akar. Eszterházy valami értékes fegyverdarabot választott. De az asszony nem így akarta. Most ő vetette szemére szolgájának: hát nincs-e a kincses kamrában annál semmi becsesebb? Hisz ő is ott volt: az úrnő! Neki kellett ezt a jámbor szerepet játszó ifjúval megértetnie. Házasság lett a dologból. És ez a szerencse lett alapja az Eszterházyak emelkedésének. Házasodással szerzik meg utóbb a nagy Thurzó birtokokat, és házasodással tántorítanak meg több gyenge lelkű asszonyt is evangéliumi hitükben.

Ez a magyarázata Thurzó beszédének. No de Eszterházy sem maradt adós a felelettel. Ő meg a protestáns vezérférfiakat, Thurzó Imrét, Rákóczy Györgyöt és Nádasdy Pált fiatalságuk miatt kicsinyelvén azt mondá: „Három gyermek igazgatja Bethlen alatt az országot“. Én édes Istenem, vajha ily gyermekeket adtál volna igen sokat a te szegény evangéliumi egyháznak!

Eddig ez még csak szóváltás volt a róm. kath. és protestáns főurak között. De következett ám az is, hogy tettel, véres karddal olták meg a csomót.

Eszterházynek, Lánzsér, Lakompak, Kis-Marton és Fraknó urának, mint királyi főbiztosnak, kezében volt most a hatalom, hogy szomszédján az evangélikus Nádasdy grófnak elég-

tételt vegyen. És erre Csepreg városa, az evangélikus műveltségnek eme kiváló székhelye lón kiszemelve.

A bosszú munkája rettenetes volt. Még a-győztes róm. kath. párt sem mert vele dicsekedni. Igazán feltűnő, hogy egyes történetírók egészen a legújabb időkig milyen mélységesen hallgattak Csepregnek 1621. évi elpusztításáról. Néhány homályos rövid szóval megemlítik ugyan, de annak teljes, hű rajzát és megdöbbenő képét csupán egy, a híres csepregi iskolában tanult ifjú diák ember írta le számunkra, a ki mint szemtanú jelen volt s maga is csak nagy nehezen menekült ki a halálos veszedelemből. Ő versben énekelte meg az egész történetet ily czim alatt: „Ének Csepreg Városának Lengyelek és Horvátok miatt való Siralmas Romlásáról 1621. Boldogasszonyhava 6-án“.

Ez ének, mely 110 négysoros versszakból áll, kéziratban nagyon el volt terjedve. Régi lutheránus családaink szent áhitattal és borzalommal olvasták harmadfél század óta apáink szenvedéseinek eme kiáltó emlékét. Sokan hinni sem merték, hogy ennyi kegyetlenség megtörténhetett volna. De az újabb történeti vizsgálat teljes igazat ad a csepregi diák szavainak. Más források is egybe vágnak az ő tudósításaival. Azokat a kiválóbb személyeket, kikről nevöket elhallgatva szól, mi ma már névszerint is ismerjük s jellemük, élet-sorsuk csakugyan olyan volt, mint a milyennek a verselő diák festi.

Az ifjút neve szerint nem ismerjük. A maga jellemzésére csak ennyit mond a versben :

Egy szegény deák, ki ezen verset szerzé,
A ki szemével mind ezeket nézé,
Mikoron veszélyben forgana élete,
Kit az Úr Isten az fegyvertől megmente,

Mostan immár szegény, nyavalyás bujdosik,
Csepregnek városán gyakran siránkozik ;
Tanulás nélkül az ideje, hogy múlik ;
Éjjel és nappal ezekről fohászkozik.

A pusztulás után bujdosnia kellett a diáknak, mert az iskolát is feldulta, a tanuló sereget is szétverte a durva zsoldos csapat.

De lássuk magát az egész történetet részletesen!

III.

Csepregnek jómódú, értelmes és szorgalmas népe az 1621-ik esztendő a háborús világban, habár nem minden aggodalom nélkül, de Istennek nevében mégis jó reménységgel kezdte meg.

Még füleikben csengtek a karácsonyi és újévi szent énekek, még nem feledték az ünnepi szent beszédeket, melyeket a jeles és népszerű pap, a kiváló szónok és egyházi író, *Zvonarich* Imre mondott a piaczi felső templomban.

Galgóczi Miklós uram is, az iskola rektora, az akkori idők szokása szerint, elkezdte újévkor sorba járni tanuló diákjaival a jó csepregi polgárok házait, hogy szép énekkel, csengő versekkel fejezzék ki jó kívánataikat.

De már az első hónap hatodik napján, tehát éppen vizeskereszt ünnepén váratlanul és készületlenül sodortattak abba a kegyetlen tűz- és vérkeresztségbe, a melylyel Csepregnek hazafiságáért és evangélikus hitéért kellett megadóznia. Gyászos sorsában osztozkodott a környékbeli nép is, mely félelmében ide futamodott.

Collalto, II. Ferdinánd hadvezére közeledett a város felé, ki Eszterházyval egyetértőleg intézte támadásait s ez idő szerint Batthyány Ferencz birtokait dulta. Útközben arról értesült, hogy Csepregen 800 magyar lovas van együtt. Ezeket akarta meglepni s egyszersmind a felkelőkhöz pártolt lutheránus várost is példásan megbüntetni.

Collalto serege német, tót, horvát, kozák és lengyel zsoldosokból s csak kevesebb számú magyar huszárságból állott. Csepregnek orvul való megtámadását s a virágzó hely feldulásának tervét *Lánzséron* és *Lakompakon* Eszterházy birtokain főzték ki. Eszterházy zászlaját lobogtatták az ellenséges had élén. Jelen is voltak ennek kapitánya, tisztjei és cselédjei.

A meglepetés annál rémületesebb volt, minthogy a csepregiek előzetesen azt a biztatást vették Eszterházytól, hogy nem fog rajtok boszút állani. Az sem lehetetlen, hogy ekkor már földesurok, Nádasdy is tárgyalást kezdett a meghódolás iránt.

A mondott napon kora reggel intézik a támadást a város ellen. A 800 lovas akkor már nem volt Csepregen és így a védtelen lakosság teljesen az ellenség prédájára maradt.

Nagy hadi láрма, sűrű lövöldözés és trombita harsogás verte fel álmukból a békés polgárokat. A várost ez a megrohanás egészen készületlenül találta. Önmegadásra, békealkudozásra fel sem hívták őket. Itt véres boszú, párt- és vallásgyűlölet vezette az ellenséget, a mibe az idegen zsoldosok részéről a fajgyűlölet is bele játszhatott.

A durva katonák a város utczáin és a házakban kard-élre hánytak aggot és gyermeket, férfiút és nőt. És az öldöklés nyomában járt azután a fosztogatás, rablás. Mint a szemtanú verselő diák írja :

Nem vala ő nálok személyválogatás,
Elfogyatkozik itt minden szánakodás,
Hanem egyaránt lőn ott az nagy mészárlás,
Minden ember között lőn ott az vagdalás.

Mert elől és utól valakit találtak,
Háznál, házon kívül valakiket láttak,
Aztat hol lelőtték, hol pedig levágták
És ruhájoktól is mindjárt megfosztották.

Meg nem mérkőzhetvén a városi polgárság a nagy fegyveres erővel, a ki a mint tudott, menekült, koncezul vetve üldözői elé kincsét, vagyonát. Collaltonak összesen csak öt muskétása esett el és huszonöt embere sebesült meg. Ez is azt mutatja, mily tehetetlen volt a polgárság a zsoldosokkal szemben.

A harcznak legirtózatosabb színhelye volt a két evangélikus templom. Az írás szavai szerint: „szent helyen vala a pusztító utálatosság“. (Máté 24, 15.).

Régezte a templomok erősebb falakkal bírtak és sok helyen, mint itt Csepregen is, kőfalakkal voltak körülvéve s

ezek a háborús világban mintegy természetes bástyául kínálkoztak. Azt hitték a jó csepregiek, hogy e szent helyeket, a durva zsoldos csapat is kimélni fogja. És itt az oltár körül közelebb hitték Jehova oltalmát.

Elsőben az alsó templomot és az ide menekült népet támadták meg. A nép a mi kis elesége és féltett kincse volt, no meg gyermekeit is ide hozta. De a vad kozák megrohanja és felgyújtja a templomot. E közben is rabol és fosztogat. Nem elégedtek meg azzal, hogy áldozataikat megölték, hanem a legnagyobb állati kegyetlenséggel kinozták és csonkították is őket. Mészárszékké tették Isten házát.

Sokan a toronyba menekültek fel. Ezeket az ellenség hitre lecsalta, de ígérését megszegvén ezeket is egytől-egyig felkoncizolta. Csak így történhetett a mit a verselő diák mond:

Ebben az egyházban annyi bő vér vala,
Mely az embernek az inát éri vala.
Mert az ellenség ott senkit nem szán vala,
A vérontásokban gyönyörködik vala.

Megholt emberekből tüzet raknak vala,
Az megholt testeket így perzselték vala.

Török, tatár nem lehetne kegyetlenebb, mint itt magyar volt a magyar elleu.

Itt az alsó templomnál az egyik lelkész is, (valószínűleg Nagy Mihály) megsebesült s csak nagy nehezen tudta életét megmenteni.

Nagy veszedelem éri az iskolamestert, *Galgóczy Miklóst* is. Hiteles történeti források bizonyítják, hogy a pusztulás idején ő volt az iskola vezetője s csak nagy nehezen menekülhetett meg. Sorsáról így emlékezik a diák:

Hasonló formán az szegény mester romla,
Maga személye is lengyel kézbe juta;
És feje váltsága lón néki nagy somma,
Fő-főkönyvei mind jutának prédára.

E sorokból is az következtethető, hogy *Galgóczy* a csepregi iskola rectora volt, mert mint ilyenek lehettek emlí-

tésre méltó fő-főkönyvei. Galgóczit Nádasdy Pál taníttatta Wittenbergben. 1619-ben a lelkes ifjú még külföldön volt s egyik nyomtatott munkájában emelkedett hangú szép szavakban mond áldást a Nádasdy házra. Nem gondolhatta, hogy ily hamar éri őket a romlás. Galgóczi ezt szerencsésen túl élte. Később ismét elfoglalhatta itt tanítói hivatalát, majd pedig mint szent-miklósi lelkész szolgálta egyházát.

Az alsó templomtól azután, befejezván ott a kegyetlen munkát, folytonos harez és dulakodás között feljöttek a vértől ittas poroszlók a piacra, a felső vagyis nagy templomhoz. Itt még nagyobb vérengzés történik, mint az alsó templomi volt.

A megrémült nép itt a templomteret körülvevő erős kőfal kerítésbe menekült. A katonaság tehát ezt kezdé ostromolni. A belül levők rimánkodtak, kegyelmet kértek ; ígérték, hogy leteszik a fegyvert és megadják magokat. De az ellenség fülei sikketek maradtak a segélykiáltásra s tovább ostromolták a kerítésfalat, míg nem rövid ellenállás után be is törtek azon. Részint a réteken hatoltak át, részint pedig létrák segítségével hágtak fel a falakra.

Az egész nép most még beljebb a templomba szorult. A kórus, templompadlás és a torony mind tele volt a szerencsétlen csepregi evangélikusokkal, nőekkel, gyermekekkel és férfiakkal. Hogy mi sors várt ezekre, azt már az alsó templomi jelenetek után könnyen el lehet gondolni.

A templomajtót fejszékkel betörik. Szentanuk állítása szerint e század elején 1820-ban még láthatók voltak ezen, ma már róm. kath. templom sekrestyéjének vaslemezrel bevont régi ajtaján a lövések és fejszacsapások, mint ezen idők szomorú emlékei.

A templomban még egyszer könyörgésre fogják a dolgot a benszorultak. De ki várhatna irgalmat a vad pribék hadtól! Adjuk itt át a szót ismét a verselő diáknak :

Sem vénet, sem ifjat, gyermeket s öreget
Nem kimélenek meg gyenge szép szüzeket ;
Felmészárolának kicsiny csemetéket,
Ezek szereznének sok kárt özvegyeknek.

Szegény tanuló deákok ott romlának,
 Sokféle módokon megkínóztatának,
 Mert ők is itten mind levágattának,
 Ilyen szörnyűképen ők is meghalának.

Szívszakgató jelenet folyik le a templom kórusán. Itt van a kóruson *Zvonarich* Imre is a felső templomi lelkész, ez a nagy tudós, a kinek nyomtatásban is maradtak fenn munkái s a ki a nagyeszű Pázmány Péternek is derekasan meg tudott felelni. Munkáinak címe: „Az Szent Irásbeli Hitünk Ágainak bizonyos móddal és renddel három könyvre való osztása“, melyet Haffenreffer tübingai hittudós után írt és Keresztúron nyomtatott ki 1614-ben (4-ed rétet 542 lap), és „Pázmány Péter pirongási“, melyet a róm. kath. hitvitázónak „Csepregi Mesterség“ című munkája ellen írt és 1615-ben adott ki szintén Keresztúron.

Zvonarich a veszedelem idején nem hagyta el a várost. Nem futott el mint a béres, hanem mint a jó pásztor ott maradt nyája között. Róla írja a diák:

Egy jó istenfélő prédikátor vala
 Ki az tudományban híres neves vala,
 A felső templomnál híven szolgál vala,
 Kit az egész város igen szeret vala.

Ott van a templomban hívei között a halálos veszedelem eme próba-tüzében. Hangosan imádkozik az erős, szabadító Istenhez, népét bátorítja, a nyugodt halálra készíti elő és égi örömökkel vigasztalja őket kárpótlásul a földi kínokért.

Mihelyt az ellenség felismeri, hogy ő a prédikátor, az általok gyűlölt evangélikusok lelki vezére: reá rohannak s átok és szidalom között megölik. — Így veszt el az evangélikus egyház ekkor egyik legnagyobb, tudós papját. Ha tollal, könyvvel le nem győzhették, elnémították öldöklő fegyverrel. A jezsuiták az ilyen eszközöket is igen jól megengedhetőknék találták még királyokkal szemben is. Mert azt vallották, hogy a cél szentesíti az eszközöket.

A verselő diák szerint a pápista papoknak is volt részük a vérengzésben. Osztzkodtak a csepregiek elvett javaiban s

egy barát azzal dicsekedett, hogy ő Csepregen igen vitézkedett s maga megölt tizenöt embert.

A vértanú halált szenvedett Zvonarichot pedig e szavakkal búcsuztatja :

Így szenved meg ő az martyromságát,
 Juhoeskái mellett élete fogyását,
 Kiért ő lelke megvette boldogságát,
 Dicső menyországnak fénylő koronáját.

A templom padlására menekülteket is kimélet nélkül az utolsó emberig leöldösték úgy, hogy kiömlött vérök patakként folyt alá a falakon. Ime ez történeti alapja a Csepreg vidékén élő hagyománynak, hogy a templom falán látható vörös foltokat akár hányszor bemeszelik, ismét kiújul, mert a megölt lutheránusok vére az.

Azokat, a kik a toronyban voltak fenn, a tűz emésztette meg. A templom felgyujtván, a nagy lángtengerben a három harang is leolvadt.

Fel van jegyezve, hogy ezen irtózatos helyzetben egy édes anya, ki szintén a toronyba menekült fel, kis gyermekét keblére ölelve leugrott a magasból. Az anya szörnyet halt és a boldogtalan gyermek életben maradt.

A martalócz had ezután az oltárnak esett. Felbolygatta ezt is a netán eldugott pénzt és kincseket kutatva. A templom sírboltjában pihenő holttesteknek sem engedtek nyugtot. Egy oda temetett főembernek tetemeit felhányták és a falon függő czimeres bársony zászlóját leszabva a földre taposták.

A verselő diák azon is felettébb kesereg, hogy az itteni papok és tanítók értékes és gazdag könyvtáraiban a fosztógatók mily nagy vandalismust vittek véghez. És így olvassa fejükre a megszegényítő példát :

Régi magyaroknak Mátyás királyuknak
 Könyvei még bőven mostan is megvannak,
 Kiket az törökök becsületben tartnak,
 Noha ők azokhoz csak semmit sem tudnak.

Nem úgy itt Csepregen. A módosabbakat a legnagyobb kínzásokkal kényszerítették arra, hogy vagyonukat előadják.

Egyesek életéért igen nagy váltságdíjakat követeltek. És a nőket, gyermekleányokat és öreg asszonyokat a legundokabb állatissággal gyalázták meg, sokat közülök rabságba is hurczoltak magukkal.

Három napon és három éjszakán át tartott ez az ember-telen garázdálkodás. Harmadnapon a városnak hátralevő részét is felgyújtva, eltávozott az ellenség. Ez volt az Angyal Dávid, kiváló történetírónk által elítélő gúnnyal úgynevezett „csepregi hőstett“.

Az ellenség eltávazása után merészelték csak előjönni rejtkehelyeikből a szerencsés megmenekültek. És lón nagy gyász, sírás és rivás a füstölgő romokon. Temérdek volt az árvák és özvegyek száma. Csak a tatárjáráskor láthatott ilyen pusztulást az ország. Holott itt keresztyén harczott keresztyén társa ellen.

A halottak száma, kiket egy közös nagy sírba hantoltak el, *ezerkétszázhuszonhárom* volt. Ezen kívül esnek azok, a kik tűzhalállal pusztultak el, s a kiket rabságba hurezoltak.

A hagyomány szerint a Répeze folyó kanyarulatánál, a szentkirályi major előtt emelkedő domborulat ez a nagy közös sír, a hol csakugyan ásás alkalmával tömérdek összehalmozott emberi csontot találni ma is.

A verselő diák mindezekért II. Ferdinánd kedves emberét. Eszterházy Miklóst okozza s Csepreg elpusztítását inkább a vallási gyűlölségnek, mint politikai okoknak tulajdonítja a következő versek szerint :

Az pápistaságnak bizonyos jelei
E szörnyűség dolgok férges gyümölcsei,
Mivel tudományát fegyverrel terjeszti,
Kegyetlenségeit hideg vérrel nézi.

És e nagy romlásnak, ha kérdik, ki oka,
Eszterházy Miklós ennek indítója,
Idegen népeknek mi reánk hozója.

Mint azon időben élt szemtanú bizonyára kortársainak meggyőződését tolmácsolja. A siralmas ének megírásának célját különben e szavakkal jelzi :

Rövid formulában akartam formálni,
 Csepregnek városát versekbe foglalni,
 A ki olvassa, hogy tudja megítélni,
 Minémű volt itten lutránosok dolgi.

Csepreg pusztulása szomorú példa arra, hogy a magyar amaz ezredév alatt, melyet e földön megért, hányszor fordult fegyverével a maga vére ellen. Ne háborodjék fel ma már lelkünk az ilyen történeteken. Szolgáljanak ezek inkább tanulságul s intsenek a hazaszeretetre, összetartásra és békességre. Áldjuk az isteni gondviselést, hogy az ilyen zord századoknak zivatarait immár eloszlatta s békésebb időket derített fel számunkra.

IV.

De mi lett hát Csepreg sorsa a pusztulás után? Volt-e hite, ereje kipótolni a szörnyű veszteséget s hamvaiból újra feltámadni? Volt.

Miként Izrael népe Nehemiás idejében, ők is hozzá fogtak Sionjuk újra építéséhez. Új kedvvel, új erővel folyt a munka. Híven támogatta őket földesurok, a szintén sokat vesztett Nádasdy Pál, a ki Csepreg pusztulása után nem tarthatván magát, elfogadta a felkelőknek felajánlott királyi kegyelmet s még a nikolsburgi béke megkötése előtt meghódolt.

Mindjárt Csepreg elpusztulása után 1621. évi január hó 13-án Bécsből írta II. Ferdinánd király Eszterháznak: „Előnkbe terjesztették, hogy tekintetes s nagyságos Nádasdy Pál, valamint Sopron városa is készek nekünk hódolni; és mivel ők szándékuk végrehajtásának módjáról báró Kunigsperg Lajossal tanakodnak, mi pedig téged különben is már biztosnak nevezünk amaz országrészben a lakosoknak hűséghez visszavezetésére: akarjuk, miszerint a mondott báróval közösen azt cselekedjétek, mit alkalmasnak fogtok látni, hogy Nádasdy és Sopron vissza hűségünkre térjenek“.

A földesúr meghódolása után a királyi seregek újabb támadásai ellen biztosítva levén, megkezdték a csepregiek városuknak mind külső, mind belső újjáépítését.

Még az 1621-ik évben meghívták a megölt Zvonarich helyébe a szintén kiváló tudós lelkészt, *Lethenyi* Istvánt.

A külső építkezések is serényen folytak. Polgármestereink Bécsben jár új harangokat öntetni. *Farkas* Imre nyomdája egymás után hozza napvilágra a becses irodalmi munkákat.

Az iskola újra benépesült s újabb virágzási korát éli. Sőt *Kis* Bertalan püspöknek nagy terve vannak. Kérő levelet bocsát ki 1641-ben, mely szerint a régi elromlott iskola helyett új épületet szándékoznak a csepregiek emelni és pedig egy öreg auditoriumot, pitvart, a tanítóknak s deákoknak házakat, kamarákat kőből és téglából.

De szép terveiket egy tollvonással keresztül húzta az új földesúr, Nádasdy Ferencz, Pál fia.

Ez nagyravágyó volt gyermekora óta. Apja, tanítója rosszat jövedöltek róla. Eleinte ő is szerette vallását, úgy látszott. Eszterházyval, a túlbuzgó térítővel, ki ekkor már nádor volt, hittani vitatkozásokat is folytatott írásban és szóval.

Ezek ugyan alig, de megtántorította az ifjú Nádasdy Ferenczet más. Tudta, hogy emelkedni, sokra vinni dolgát a nádor és a király tanácsosainak jóakarata nélkül nem lehet. Már pedig ezek szemében szálla volt az ő evangélikus hite. Volt továbbá a nádornak egy Julia nevű leánya, a kinek kezéért a költő *Zrinyi* Miklós is pályázott. Ennek szép szemei s a hatalom csábító fénye elkábították. Elhagyta kegyes apjának vallását.

Később barátból ellenséggé lett. Mint aféle hitehagyó szerette volna elhitetni a világgal, hogy tiszta okokból, meggyőződésből cserélt hitet s ezért előbbi hitfeleit kegyetlenül üldözte, erőszakkal térítette. Az evang. papokat és tanítókat egész uradalmából és így Sárvárról, Csepregből is elűzte. A csepregi utolsó evang. lelkésznek, *Peresznyei* Andrásnak halála után 1652-ben ennek özvegyét és apró gyermekeit a legnagyobb embertelenséggel vetették ki a paplaktól. Durva gazdatisztek, uradalmi hajduk és katonák erőszakkal terelték át azután a csepregieket a földesurok új egyházába. Az 1621-iki

nagy csapás után jött ez az 1643-iki, amannál még nagyobb, mert itt belső ellenség támadt a Krisztus nyája ellen.

A hitehagyott Nádasdy is mélyre bukott a magasból. Mint a Wesselényi-féle összeesküvés részese Bécsben vérpadon halt meg és összes javait elvesztette.

Csepreg az evangélikusok elnyomása után szemlátomást hanyatlott. Hires iskolája, nyomdája megszűnt. Az alsó templom helyén, melyet 1592-ben evangélikusok építettek, ma római kath. apácza zárda van leányiskolával.

Ime ez és ehhez hasonló történeti példák világítják meg: miért fogytak meg oly hirtelenséggel egyes városokban, sőt egész megyékben az evangélikus egyházak.

De mindegy! Csak a férgese hullt el akkor is, ma is. Megfogyva bár, de törve nem vagyunk, élünk, mozgunk. Azokból az elvekből, melyeket a reformáció mondott ki, ma már sokat megvalósított a világ. Az evang. egyház erejét nem is a tömegek teszik, hanem az igazság, az elv, mely zászlajára van írva. S bár hivatkozhatnánk a művelt államok népmilíóira: mégis azt akarjuk, hogy a mi egyházunk tagjait ne csak számlálják, hogy hányan vannak; hanem mérlegeljék, hogy igaz hazafiságban, művelődésben, felebaráti szeretetben, türelemben és egyéb keresztyén erényekben mennyit nyomnak, mennyit érnek.

Ez volt a mi dicsőségünk és fentartó erőnk a multban. Ezt az erőt, ezt a dicsóséget ne adjuk ki kezünkben a jövőben sem! „Tartsd meg azt, a mi nálad vagyon, hogy senki el ne vegye a te koronádat“! (Ján. jel. 3. 11.).

Payr Sándor.

AZ UNITARISZMUS MAGYARORSZÁGON.

(Harmadik közlemény.)

A „De falsa et vera unius Dei . . . cognitione“ megjelenése korszak-alkotó esemény a hazai unitarizmus történetében. Jelentőségét nem csupán a már eddig is kiemelt történelmi és irodalmi mozzanatok adják meg, hanem legfőképpen az a körülmény, hogy a hazai unitárius egyház hitvallásának az első és több mint kétszáz esztendőn keresztül változatlan, hivatalos képviselője. Nem terjeszkedik ugyan ki a hitnek más, az istenség meghatározásán kívül eső, kérdéseire s így mellette a többi hitczikkek idővel változtak ugyan, de magának az unitárius egyháznak alap- és sajátos dogmáját, az egész unitárius hitrendszer gerinczét megadja.

Hangsúlyoznunk kell itt, hogy a magyar unitárius egyházzal beszéltünk. Mert egyeseknek, a magyar unitárius egyház kebelében és unitárius egyházaknak a magyarországin kívül, sőt egyes, a hazában szétszórtan élő s az egyházzal magával csak is szellemi kapcsolatban és atyafiságos viszonyban levő gyülekezeteknek hitnézete, confessiója sok tekintetben és lényegesen eltért ezen 1567-iki hitvallástól. Maguk a megalkotói fordultak először ellene, de az aranynapok eltűntével, az innovációt tiltó katolikus Báthoryak, a református Bethlen és Rákóczyak, maguknak az egyház számos és olykor jelentős tagjainak a támogatásával is, megkötötték az egyházat ehhez a hitvalláshoz. A gyulafehérvári 1579-iki gyászos törvénykezés, illetőleg a következő év jan. 6-iki kolozsvári zsinat, majd a dézsi complanatio, 1638-ban ezen hitvallással oda köti az unitárius egyházat a „másfél Istent“ tanító dogmához s idővel nolle-velle, nemcsak hivatalos, de legnagyobb részt valódi hitvallása is lett az erdélyi unitáriusoknak, mit XVII. századbeli hivatalos kátéik, a XVIII. században Petrijevith Horváth Ferencz „Apológiája“ és Szentábrahámi L. Mihály „Summa universae theologiae“ című műve igazolnak.

A hitvallás tehát 1567-ben elkészült, megállapított, de még mindig nem volt unitárius egyház nálunk. Ennek a megszületéséig, illetőleg külön és önálló megalakulásáig sok küzdelmen és szenvedésen kellett keresztül menni s az unitarizmus hívei, a mily könnyen és meglepő gyorsasággal terjesztik tanaikat, épen oly nagy fájdalmak, csapások közt érik meg egyházuk megszületését, kialakulását.

Az 1567. febr. 13-iki tordai „zsinatocskára“ adott „orthodox“ válaszra, a debreczeni nagy zsinat hármaskörének munkálatára, két latin és két magyar nyelvű művel adják meg az unitáriusok a viszonzválaszt. A négy munka egy néhány ívtől eltekintve egy, t. i. a „De falsa et vera etc“. A Mélius latin szövegű hitvallására a felelet a „Refutatio scripti Melii etc.“ című munka, mely a debreczeni hitvallással szembe állítja az unitárius hitvallást, majd felbonczolja amazt és azután Méliusnak az unitáriusok álláspontját támadó, nyolcz argumentatióját veszi sorra s igyekezik visszaverni. Végre a mű negyedik részében a Krisztus, mint közbenjáróról tárgyalva Stancar álláspontja a támadás tárgya.

A könyv elé írt s a fejedelemhez intézett előszó Dávid Ferencz és „az erdélyi magyar egyházak seniorai“ nevében a marosvásárhelyi zsinatból 1567. szept. 1-ről van kiadva. Azonban ezen aláírás nem helyes. Magából a szövegből, midőn a 3-ik részben Méliusnak az unitáriusok ellen intézett első argumentálására megadják a feleletet, világosan kitűnik, hogy a vásárhelyi zsinaton trinitáriusok is voltak jelen, a kiknek Mélius iratai állítólag nem tetszettek volna. Voltak is egész természetesen, mivel Dávid Ferencz még ekkor és egészen Báthory István trónra léptéig az összes erdélyi magyar egyházak superintendense volt s ez alatt a két egyház egymástól nem váltott külön, egy igazgatás alatt élt s a Dávid által meghirdetett zsinatra eljöttek a református seniorok, p. o. Sándor András, Göcsi Máté, kiken kívül valószínűleg voltak még többen is, de a kik a superintendenssel nem értettek egyet s azért már a következő évtől fogva az egyes előszavak, összehívók stb. alatt nem „a magyar egyházak seniorai“, hanem „az egyetértő egyházak szolgái és seniorai“ elnevezést találjuk. Ez az „egyetértő“ (consentientes) kifejezés többrendbeli változásokkal előfordul 1568-tól fogva egészen az 1571. szept. 20-iki vásárhelyi zsinat egybehívójáig, de ettől fogva más lesz az unitáriusok megkülönböztetésére szolgáló kifejezés (Jakab E. i. m. II. 72, 17. l.). A magyar egyházak superintendense is 1571. szept. 9-től fogva Alésius (Teutsch. Urk.-buch II. 125. l.).

Maga a „Refutatio“ azért nevezetes munka, mivel ebben van először szembe állítva a küzdő felek hivatalos hitvallása és itt fordul elő maga az unitárius hitvallás először összevont alakjában. Egy pár érdekes történeti vonatkozás is becselessé teszi e művet.

Már a „Refutatióban“ is van czélzás Mélius magyar szövegű hitvallására, de ez külön kapta meg a feleletet a „Rövid útmutatás“ és „Rövid magyarázatban“. A felelet más természetű mint a „Refutatio“-é, de annál csattanósabb. Ha Mélius népszerűsíteni akarja a maga nézeteit, ha a néphez, a népnyelvén írott művel fordul, ugyanezt teszi Dávid Ferencz is (e két munkát neki tulajdonítom). És a helyett, hogy Mélius czáfolatába bocsátkoznék, neki áll általában a trinitárius álláspontnak és a „De falsa et vera“ nyomán magyarul is előadja azt, a mit a tudós világ számára latinul már elmondottak. — Ez áll különösen a „Rövid magyarázat“-ról, melynek első nagyobb történelmi fele a hazai viszonyokkal kibővítve adja az említett főmű második részének három első fejezetét. Nem szó szerinti fordítás, hanem szabad átdolgozás alakjában. Ezt követi a confessió magyar fordítása és végül befejezi a művet ama három „prédikáció“, mely szinte szóról-szóra megegyez az említett mű, Lib. II. Cap. 5-tel. Tehát a „Rövid magyarázat“ a „De falsa et vera etc.“ 2-ik része öt első fejezetének szabad átdolgozása s részben szó szerinti fordítása.

A másik műnek, mely Mikola Ferencznek van ajánlva, bár rendszeresség tekintetében úgyszólván alig érdemel figyelmet, mert tárgyról-tárgyra, anyagról-anyagra minden összefüggés, külső- vagy belsőrend nélkül csapong, van mégis egy nagy érdeme, a mi Dávid Ferencz művei között az elsők közé emeli, t. i. útmutatást ad a biblia helyes olvasására, értelmezésére, magyarázása vagyis, hogy a tudományos és gyakorlati exegesis alapelveiről tárgyal. Az unitáriusok általában igen sokat tettek a szentírás értelmes olvasásának, helyes magyarázásának, az exegetikai szabályok és elvek kiképzésének előmozdítására, mert már ezen korban ők is csupán a szentírásra támaszkodnak, s a Socinus Faustus által oly magasra felemelt „józan ész“ nem hangsúlyozzák és Dávid Méliustól is viszont mindig azt követeli: „literát mutass nekem“, s így a bibliai helyek értelmezésére nézve nem az volt a szabály, hogy és miképen foghatja fel a kérdéses helyet a józan ész, hanem inkább az, hogy magának az egész bibliának szelleme, összhangja, gondolatmenete és nyelvhasználata, korviszonyok és egyéb körülmények, mind-mind a bibliából vett adatai segítségével, miképen értelmezendő az illető kérdéses

szöveg. Úgy látjuk, hogy az exegesisre igen nagy súlyt fektet eleitől fogva az antitrinitarismus egészen Socinus Faustus virág-koráig, a mikor a systematika theológiára megy át a főszűly. A „De falsa et vera“ stb. nagyrésze, körülbelől $\frac{1}{3}$ -ada exegesis, melyben a két Socinus és Pauli Gergely megelőző működése az alap, sőt talán az ő munkájuk maga az anyag is. (V. ö. Sandius. Biblioth. Antitrin. 1685. az illető nevek alatt). János evangéliumának prologja, Pál apostolnak levelei közül a philippibeliekhez, kolossebeliekhez s a zsidókhöz írott levelek christologiai passusai, melyek Krisztus istenségével, a fiú praexistentiájával, a teremtésben való részvételével foglalkoznak, melyek az antitrinitárius christologia megannyi sebei voltak s melyekre Socinus Faustus találta ki a „prima et nova creatio“, a „creatio duplex“ elméletét: folyton foglalkoztatták az unitáriusokat s a „De falsa et vera“ műben is tekintélyes szerepet játszanak. Ezeknek kiegészítése végett a phrases aequipollentes és voces ambiguae-k (egyenértékű szólamok és két vagy több értelmű, homályos szók) táblázatos összeállításra csatlakozik. Már ezen eljárás segítségével sok oly tévedéstől megszabadultak az unitáriusok, melyekbe a trinitáriusok bele estek és viszont ezen eljárás segítségével csavarták el az egyes, határozottan ellenök szóló bibliai helyek valódi értelmét keresve a kifejezés „egyenértékű szólamát“, vagy állítván, hogy a szó homályos, kétértelmű (ambignus).

Dávid Ferencznek ezen most említett szabályai nem mindenben helyesek ugyan, téves és felesleges részleteket is foglalnak magukban, de az exegesis akkori állásához képest több megszívlelendő figyelmeztetést és intést adnak, melyek kifogás alá nem eshetnek. És a mikor a szabályok végén Dávid Ferencz rögtön bemutatja azok alkalmazását is a Gen. 1, 17. eme szavai felett: „Mondá Isten, teremtsünk embert“: egy oly magyarázatot ad, mely kora színvonalának teljes magaslatán áll. Dávid Ferencznek 1569-ben kiadott beszédein, Basilius és Enyedi exegesisében, Karádi Pál. Bogáthi F. Miklós exegetica munkálkodásában mindenütt megérezik Dávidnak, illetőleg azoknak hatása, kiktől Dávid is merített.

Véleményünk szerint Dávid Ferencz összes művei között ezen „Rövid Utmutatás“-nak második fele és 11—12 évvel későbbben készült „De dualitate“ című műve a leglényegesebbek, melyeknek legnagyobb és legmesszebb kiterjedő hatásuk volt. Nem versenyeznek ugyan a „De falsa et vera“ hatásával, de mi ezt nem is tartjuk a Dávid Ferenczének, csak is valamely kisebb és kevésbé jelentékeny, de máig meg nem határozható részt irhatunk belőle az ő javára.

A „De falsa et vera“ című munka s az ennek befolyása alatt létrejött három másik mű hatása rendkívüli lehetett a trinitárius ellenfelekre nézve. A szikszói és debreczeni zsinatok meghívói az 1567. év végén, a kassai és gyulafehérvári zsinatok 1568. elején, mindnyájan erre látszanak bennünket utalni.¹

A mint az erdélyi unitarismus teljes fegyverekkel a küzdőterre lép, megszólal az 1566-ban elhallgattatott Egri Lukács is a Tisza jobb partján. Ungi esperessége azt mutatja, hogy nem hiányoztak elvtársai sem közelében. Elhallgattatására hivatik össze a szikszói zsinat, mely egyúttal a tiszavidéki reformátusok álláspontjának megfelelő tüzetes és érelyes megállapítására lett volna hivatva. A zsinat eddig ismeretlen okokból nem ültetett össze, sőt valószínűleg a Schwenditől kért engedélyt sem kapta meg, ezért hívja össze Mélius, senioraival együtt, 1567. decz. 14-iki dátummal az 1568. febr. 2-ára tervezett debreczeni zsinatot. Azonban az a zsinat sem tartatott meg, legalább az eddig ismert okmányok (a gyulafehérvári, tulajdonképen tordai zsinat meghívója s Blandratának a kislengyelországi atyafiakhoz intézett levele, János Zsigmondnak a tordai zsinat helye és ideje megváltozását elrendelő parancsának) dátumai ezt egyenesen kizártnak mutatják.

De ha a tervezett zsinatok elmaradtak is, azok helyett

¹ Egyénileg ugyan meg vagyunk győződve, hogy az érintett események mindnyájan az említett művek, illetőleg a «De falsa et vera»... hatására utalnak, de azért még sem hallgathatjuk el azon okokat sem, melyek a kategorikus állítástól bennünket visszatartanak. — Már Kénósi T. János észre vette (De Typographiis Unitar. Mss.), hogy «De falsa et vera» előszavában a nyomdász haláláról van említés, és hogy míg az 1567-iki gyulafehérvári nyomtatványokat Hofhalter Ráfael nyomtatja, a gyulafehérvári 2-ik disputáció antitrinitárius kiadása Hofhalter Ráfael özvegyénél jelenik meg. Ebből azt a következtetést vonta, hogy Hofhalter Ráfael a «De falsa et vera» nyomtatása közben meghalt és midőn a munka, az ő holta után kinyomattott, az előszót a munkábaadás idejétől datálták. Minthogy pedig Hofhalter 1568. márcz. 3-án halt meg, (Archiv. d. Ver. f. Sib. Landeskunde III. 364. l.), így a munka a gyulafehérvári disputa után jelenhetett meg. Ezt látszik erősíteni az is, hogy e műről az említett disputában szó sem tétetik, hogy az 1568. aug. 22-iki váradi zsinatra megismerés végett elküldik a reformátusoknak az unitáriusok és végül, hogy a «Demonstratio falsitatis doctrinae P. Melii» című 1568-ban megjelent műben, mint megjelenendőről van róla szó, (in eo, qui mot sequitur, libro etc.) — A fentebbiekkel ellenkező következtetésre szolgáltatnak okot a következők: Thuri Mátyás már 1568. márcz. 28-án már tud e könyvről (Lampe 222.), és hogy Csázmainak Thordai S. András művére, a képek kinyomtatása tárgyában adott feleletét 1568-ban még Hofhalter Ráfael nyomtatta. (V. ö. Kanyaró: Vitairatok Mélius korában. Könyvszemle. 1896.)

egy-egy havi időközzel, más zsinaton ugyan, találkoztak az ellenfelek.

A kassai zsinat elérte azt a főcélját, a miért a szikszóit meghirdették a seniorok. A Schwendi által elfogott s Kassára hurczolt Egri Lukácsot leczáfolta s börtönben hagyta, míglen „eszére nem tér”. Egri Lukács a börtönben később urat cserélt és hiába tért eszére, hiába írt alá az orthodox katolikus hitvallásoknak, ott a fogságban senyvedt el. (Századok 1895 124. l.).

Vele szemben a trinitáriusok, úgy a reformátusok, lutheránusok, mint a katolikusok keményen, sőt embertelenül bántak el. Nem csak önmaga bizonyítja jóhiszeműségét, mikor tévelygéseinek okául azt adja, hogy az erdélyi eretnekek meggyőzése volt az ő célja, (Lampe 216. l.), hanem maga Blandrata is elismeri, hogy Egri Lukács nem ért velök teljesen egyet, (qui tametsi rem totam ad unguem non tenet etc. Lubieniecius : Hist. Ref. Polonicae 1685. 229. l.). Már Ribini is reá mutatott, hogy Egri álláspontja nem antitrinitárius és mi is egyetértünk vele, mert magának a kassai zsinatnak az actáiból, illetőleg Egrinek 27 propositiójából főleg a 3-ikban, de a többiben is ott látjuk, hogy az egy igaz Isten, ki a megígért Jézus Christus Atya örökké magában bír a az ő egyenlően örök s egyenlő lényegű igéjét és lelkét, mely utóbbiak külön hypostasisok, azaz személyek az atyától (Lampe 187—196. 3., 7., 10., 21. és 25. propositio). Egri Lukács egészen mást tanít, mint az erdélyi unitáriusok. Neki a Krisztus nem azért Isten, mivel a szentlélektől fogantatott, szüztől született, a szentlélekkel megkenetett és isteni méltósággal az Atyától felruházott ember volt, hanem mert Isten-ember volt, kiből az Atyának egyenlően örök és egyenlő lényegű logosza testté lett; és ez a logos nem az Atya egyszerű szava, mely annyiban tekintendő fiúnak az incarnáció előtt, a mennyiben az Atya örök elhatározása folytán majd általa fogantatik az, ki a szentlélekkel való megkenetéséért, váltságmunkájáért Isten fiának, Istennek nevezetik, habár természet szerint nem Isten: hanem ez a Logos öröktől fogva külön hypostasisal bír az Atyától és mint ilyen által teremti Isten a világot kezdetben, a ki tehát realiter létezik és nem csak az isteni elővégzésben az incarnatio előtt is. Továbbá a szentlélek neki nem az Atyának és Fiúnak lelke és ajándék pusztán, hanem az Atyával és Fiúval egyenlő örök, egyenlő lényegű, tőlük származó, öröktől fogva saját személyiséggel, hypostosisal bíró tulajdonsága az Istennek. — Kétségtelenül közelebb állt Egri Lukácsnak felfogása a Kálvin Jánoséhoz és mélyebb is, mint az ellene

fordult trinitárius atyáké és egyéb heterodox színezetű tan nincs benne, mint az az állítása, hogy a három hypostasis nem volt öröktől fogva külön választva az Istenben (22. prop.), hanem a Fiú, vagyis az Ige a világ teremtésekor, mint a ki által teremti az Atya a világot, bir külön állással s majd pedig az időnek teljességében jelenti meg benne, mint Krisztusban, magát a láthatatlan Isten (14. prop.). A szentléleknek is, mely élte, táplálja a világot a Fiúnak a földön megjelenése előtt is, nyilvánvaló külön alakban megjelenése csakis a Krisztus idejében történik. Vagyis tehát midőn azt állítja, hogy a három hypostasis nem volt kezdetől fogva elkülönítve az Istenben, ezt úgy érti, hogy nem jelentetett ki, azaz öröktől fogva három hypostasis volt az Istenben, de ez csak akkor lett az emberek előtt, tehát a világ előtt nyilvánvalóvá, mikor az Atya az ő fiát és szentlelkét e világra küldötte volt az időnek teljességében. És ezt a felfogást eretneknek tekintették az orthodoxok azért, mert ők nem csak keresték, de feltalálni is vélték már az ó-szövetségben, hogy az Isten magát mint háromság a zsidóknak is kijelentette volt; kijelentette nevében a Jehova Elochimban, — kijelentette angyalok által ott.

Így tehát Egri Lukácsot az Atyák unitáriusnak bélyegezván, unitáriusnak tartják sokan mai napig is. A vele szemben követett eljárás, nem lehetetlen, hogy az unitáriusokat akkor még sokkal inkább gyarapította, mint ma, mivel elvtársai közül a kegyetlen eljárás valósággal az ellenfél táborába űzhetett többeket, míg most csak az ő nevével szaporítjuk a XVI. századbeli unitáriusok számát.

A debreczeni zsinat helyett összeülő gyulafehérvári 2-ik hitvita már jóval kevesebb sikert hozott a trinitáriusoknak, mint a kassai zsinat. Ezt azonban már jó előre is lehetett látni. Az 1567-iki fejérvári országgyűlésen választott executorok (t. i. János Zsigmond végrendeletének végrehajtása felett örökös bizottság tagjai) részére egy oly eskű minta készített, melyet ugyan bármelyik trinitárius érzelmű ember is elfogadhatott, de mégis, mintha az udvari pap keze nyoma volna már rajta. Majd az 1568. év elején januáriusban tartott tordai országgyűlés kimondja a feltétlen vallásszabadságot és pedig kimondja oly alakban, a mely sem a történelmi tradícióknak, sem a tényleges helyzetnek, sem pedig a törvényhozók intenciójának meg nem felelhetett. Az udvarnál levő unitárius gondolkozásuk befolyásának érvényesülését veszszük észre rajta. Egy a főczél: hogy t. i. a most megindult újítás elé senki jogszerű akadályokat ne gördíthessen. A legképte-

lenebb alakban van kimondva ez a feltétlen vallásszabadság, t. i. a gyülekezet independentismusa van benne elismerve a hit dolgában, a superintendensi hivatal, illetőleg a közegyházi szervezet pedig továbbra is fentartatik az alkotmányban; azaz vallhat kiki, pap, világi, egyes és gyülekezet bármely hitet, de azért a régi superintendense fenhatósága alatt marad, a ki azonban hit kérdésében semmi pressiót nem gyakorolhat.

Ezen törvényszakaszt a kancellária asztalánál egy újtó theoretikus theologus fogalmazhatta, mit az egész szakasz intentiója, gyakorlatiatlan volta és a végső szavak bibliai hangja is bizonyít, „mert az hit istennek ajándéka, ez hallásból lészön, mely hallás istennek ígéje által vagyón“. — De hogy nem egészen úgy volt gondolva ez a törvény, mint a hogy mondva, az már ezen évfolyamán is kiténik a kolozsvári templom és plébános-választás feletti vitánál, valamint kiténik az 1570-iki törvényekből is.

Ezen törvénynél még azt is meg kell jegyeznünk, hogy azt úgy is lehet felfognunk, mint az unitárius vallás recipiálását. Ezt és az 1571-ik marosvásárhelyi országgyűlés törvényeit szokták egymással szembe állítani, hogy a kettő közül egyik vagy másikban van e vallás recepcziója kimondva. A dolog azonban úgy áll, hogy a recepczió egy törvényben sines rája külön kiterjesztve. Az unitárius vallás nem úgy recipiáltatott, mint a többiek, t. i. expressis verbis, hanem az általános vallásszabadság formájában. És azért a magunk részéről a hallgatóságos recepczió idejéül ezen 1568-iki artikus meghozatalának korát tartjuk, mely azonban csak recepta religiót szűl, de nem egyúttal egyházat is. Az általános vallásszabadságot az 1570-iki törvények már megszorítják, de az 1571-iki vásárhelyi gyűlés a confessió szabadságát ismét védi, a mit úgy lehet értenünk, hogy a confessió alatt nem privát confessiót, hanem többeknek, gyülekezetnek confessióját foglalja ez elnevezés alá. Minthogy ily confessió eddig négy volt és minthogy Báthory István 1571-ben a vallásszabadságának, a János Zsigmond alatt fennállott vallásokra nézve, fentartását esküvel igéri s mivel végre 1572-ben az innovatio eltiltatik: az 1571-iki marosvásárhelyi végzést úgy tekinthetjük, mint a mely a recepta religiók sorát bezárja, de nem kiegészíti. Az unitárius vallás recipiálása hallgatóságosan, a feltétlen vallásszabadság kimondásával 1568. januárban történik.

A mint a teljes vallásszabadsággal az unitarius vallásszabadsága is biztosítva volt, ennek elterjesztéséről kellett még gondoskodni. A fejedelem már meg volt nyerve, ha nem is az új vallásnak, de az újításnak. Már 1566. jún. 8-án azt hatá-

rozsa a kolozsvári tanács, hogy a marosvásárhelyi zsinaton a háromságra nézve megállapított artikulusokban a város a tiszta és valódi isteni tant ismeri fel, melyekkel *a fejedelem nem csak hogy egyet értett, hanem azoknak kinyomatását és kiadását is elrendelte.* (Protoc. 1566—1568. Ms.). Az 1567—8. évben, a mikor az unitarismus legfőbb diadalait aratja, maga a fejedelem folytonosan betegeskedik. Mint láttuk, végrendeletet is tett. Tanácsulésekbe olykor-olykor bevonzolták inkább, mintsem maga ment volna (Deutsche Fundgruben T. 148—9. 1.) Beteges, gyenge, különben is határozatlan és erély nélküli egyénisége bábjáték volt környezetének, Csáky kanczellár és Békés Gáspár főkomornyik kezében. A politikai történelem számos példával igazolja, hogy János Zsigmond csak árnyék volt az említett és ezeken kívül még több, a fejedelem környezetében levő, inkább ambiciózus, mint hazafias és államférfiúi rátermettséggel bíró férfiak befolyásának hatása alatt. Hogy a vallási kérdésekben mily mértékben érvényesült Blandrata és Dávid Ferencznek reá gyakorolt hatása, azt a gyulafehérvári második és a nagyváradi disputa s ez idő körüli egyháztörténeti események mutatják nekünk.

Békés gyors politikai carriére-je s az unitarismus gyors terjedése és hirtelen való felvirágzása ugyanazon természetű forrásból, egy önmagával is tehetetlen s környezete kezében bábbá sülyedt fejedelem gyengeségének és önállótlanágának ügyes felhasználásából, kizsákmánylásából fakad. A mily részvétellel kísérjük figyelemmel a lengyel unitáriusok emberfeletti erőfeszítését és küzdelmeit, a mily mértékben nem tagadhatjuk meg rokonszenvünket a Báthoryak és Rákóczyak által üldözött és keresett módokkal elnyomni szándékolt hazai unitáriusoktól: ép oly ószintén ki kell mondanunk más oldalról azt is, hogy a hazai unitarismus fényes napjának János Zsigmond alatt való feltünése több élelmességet mutat, mint a mennyit egy ideális szellemi irányzattól, a jövő vallásától, megvárni lehetne. Hasonló jelenségekkel bőven találkozunk a keresztyén egyház történetében; protestáns egyházaink is igen sokszor beszennyezték a lelkiismereti szabadság zászlaját, sokszor éltek vissza a helyzettel, de a történetírás legalább annyira eljutott már ma, hogy a gyengeségekkel, a hibákkal ne hivalkodjék.

Ha megtekintjük a gyulafehérvári második hitvitát, a melyre nézve elég szerencsések vagyunk, hogy mindkét oldalról birhatjuk leírását, a legpontosabb és lelkiismeretesebb pártatlan analysis után sem találjuk meg benne azt az eredményt, mely a hazai unitarismusnak kőbe vésett szent legendáját, Kolozs-

várnak Dávid Ferencz által, csodás sikerrel, egy beszéddel való meghódítását az unitarismus fenséges diadalát igazolja.

A gyulafehérvári fejedelmi lak most már másodizben látta a vitatkozó feleket. A palota nagy ebédlő termében külön csoportra válva állottak fel a küzdők és érdeklődők; a fejedelem fényes udvarával már reggel öt órakor ott volt a vita színhelyén. A condicziók felett vívott előzetes csatározás az unitáriusokra kedvező eredménynyel végződött; hiszen az ellenfél kívánságának, a külföldi akadémiák ítéletének elfogadása magát a vitát is feleslegessé tette volna. A vita rendjét Blandrata tűzte ki, t. i. hogy először a háromság, aztán a Fiú örök születése felől vitázzanak.

A megindult disputa épen nem tartá magát a sorrendhez s az argumentumok rendre jöttek sorba; egyik provokálta a másikat, míg végre az egész vitatkozás jóformán egy összebonyolódott chaosszá lett. Nem tagadhatjuk ugyan, hogy a küzdő felekben meg volt az érzék a tárgy nagy fontossága és szentsége iránt, de kénytelenek vagyunk azt is bevallani, hogy a pietásnak, a tárgy, a kérdésiránt való kegyeletnek nyomaival alig találkozunk, bármelyik félen is. Egy ádáz theologiai vita folyik szemeink előtt, hol a dialectika minden fegyvere megvillan, nyílt és cselvágások suhannak jobbra-balra a levegőben, az értelem az ész minden erőt, ügyességet és fortélyt kifejt s az alatt míg a harcosok és szemlélők egyaránt belemelegesznek a küzdelembe, a szeretet, a vallásos érzés éltető melege távol repül a csata színterétől.

Dávid Ferencz és Blandrata, kik a sophisták szórszálhasogatásainak kerülését tüntetőleg hangoztatták, kik csakis a szentírás alapján akartak küzdeni, oly kérdéseket fejtegetnek, melyek bármely agगतolózó scholasticus theologusnak is hírnevet szerezhettek volna és a mellett bőven használják a katolikus atyákat, a reformátorokat és egész kedvteléssel szegik nyakát a szentírásnak. Nem minden alap nélkül idézi Károlyi Péter ellenök a Markaf példáját, ki azt a kegyet kérte Salamontól, hogy az önmaga által kiválasztott fára köttessék fel, ha már épen fel akarja a király akasztatni. De hát, bármennyire keresett is ily fát az erdőben, csak nem birt reá akadni.

Viszont Mélius és társai erőnek erejével fel akarják találni az ó-szövetségben, hogy már ott az Isten, mint Atya, Fiú és Szentlélek jelentette ki magát, hogy az ó-testamentumi kegyesek a trinitást imádták. És bár önmaguk tapasztalhatták, hogy az új-testamentumi téren nagy sikerrel állhatnak meg ellenfeleikkel szemben, a vízbehaló makaességával ragasz-

kodtak a legképtelenebb állításokhoz is, miképen Mélius, még cabbalistikus magyarázatokhoz is folyamadtak, csak hogy az örök fiút már az ó-testamentumban szerepeltessék. És annyira meg voltak győződve argumentumaik helyes voltáról, hogy majd minden viszonyválasznál constatálják ellenfeleik megczáfolását.

A vita lefolyására és főmenetére nézve mindkét fél lényegileg megegyezik, csak az episodokat színezik ki pártállásuk szerint. Így p. o. a trinitáriusok fennen hirdetik, hogy Czeglédi György Blandratát annyira sarokba szorítá, hogy az felelni nem tudott, hogy ezen szavakra fakadt volna: ő nem theologus, hanem orvos, be van rekedve és nem tud válaszolni stb. Viszont az antitrinitáriusok, mentvén Blandratát. Pendet Györgyöt (Czeglédi) gúnyolják, ki az első fehérvári vitán azt merészelte állítani, hogy az Atya függ (pendet) a Fiútól. A „Refutatio Scripti Melii“ ezt kész a Mélius nyakába is varni, de ez a disputatio, valamint a váradí is Czeglédire fordítja. Felhozzák azt is, hogy Mélius a 9-ik napon távozni akart a Dávid Ferencz felelete elől és a fejedelem kijelentette, hogy ha Méliusék nem akarják is hallgatni, ő maga akarja. — Kétségtelenül mindenik állításnak van valami alapja, de a tény maga a pártszínezetű héjből világosan ki nem hámozható. Egyetlen dolgot lehet tényül elfogadni, t. i. hogy Békés Blandratát a Krisztus praexistens létele kérdésében felelősségre vonta, hogy eddig nem úgy tanított, mint most.

A magunk részéről, a vitázók álláspontjára helyezkedve, úgy látjuk, hogy a Fiú öröktől fogva való lételeben a trinitáriusok győznek az új-testamentumi bizonyítékokkal, de vere séget szenvednek az ó-testamentumiak legtöbb részével. Az antitrinitáriusoknak ó-testamentomból vett érvelése olykor feltétlenül korrekt, még a mai álláspontról is a felfogás dolgában és megdönthetetlen a közös alapon, habár az újszövetségi írók által használt ó-testamentumi idézetek súlya alól csak nehezen bontakoznak ki és félig-meddig tarthatják meg álláspontjukat. Czáfolatában mindkét fél szerencsésebb, mint védekezésében, úgy, hogy a mily sikerrel törik össze Dávidék Mélius és társainak az ó-testamentumba is áthelyezett trinitárius álláspontját. ép oly szerencsétlenek a magok „kent-fent“ Krisztus tanukkal, vagyis annak igazolásával, hogy Krisztus az időben fellépett és az Atyától isteni méltóságra emelt Isten. A két egyetetlen Isten tana oly súlyosan nehez edett rájuk és ellenfeleik oly sikerrel fordították vissza fejükre a három Isten helyett a két Isten hívés vádját, hogy ezzel

hajták bele Dávid Ferenczet a nonadorantismusba. és hogy már 1570-ben elismeri Dávid Ferencz álláspontja helyte lenségét.

A vita után mindkét fél — szokás szerint — a maga számlájára írta a győzelmet. Arról, hogy melyik fél álláspontja volt a helyesebb, nekünk sem okunk, sem jogunk niucs itt itélni. azonban a tények a következőket mutatják. A gyulafehérvári és nagyváradi vita más körülmények között jó ugyan létre, de egy és ugyanazon kérdés körül forog. Es Dávid Ferencz 1570. nov. 29 én Paläolog Jakabhoz intézett levelében (Jakab E. i. m. II. 12. l.), valamint ama másik gyűlésen, melyben már más minőségben vett részt ugyanazon díszterem falai között, elismeri, hogy akkori álláspontjáról az ellenfél érveit megczáfolni nem képes. (Defensio Franc. Dávidis 1582. 256. l.). — Azonban ez csak a vita benső értékére tartozik. Ő érezhette és érezte is, hogy az ellenfelét nem tudta megczáfolni, de azért a győzelmi dalt méltán énekelhette, mert a gyulafehérvári vita után a fejedelmi udvar az ő és elvtársai oldalára állott; tehát a vita feltétlenül nekik juttatta a sikert.

Kik, hogyan, mikor csatlakoztak a fejedelmi udvarból az unitáriusokhoz; azt megmondani nem tudjuk. Valószínű, hogy elől ment Békés és csak azután a fejedelem. A „De Mediatoris Jesu Christi hominis Divinitate“ című 1568-ban megjelent mű Békésről,¹ mint Gamalielről beszél, valamint Dávidnak a Pókai Jakabnak ajánlott műve: A szentírásnak fundamentumából vett magyarázat (Gyulafehérvár 1568. szept. 7.) Pókairól még úgy szól, kit nem lehet unitáriusnak, csak az unitarismus iránt érdeklődőnek tekintenünk. — Katholikus és unitárius későbbi források (Jakab E. i. m. 127. l.), egy egész sor belső titkos tanácsosról tudnak, kik a jó példával előlmenő fejedelmet az unitarismusba követték mindjárt e hitvita után.

Ha a számot és személyeket nem tudjuk is megállapítani, de arra nézve, hogy az unitarismus csakugyan az udvar vallásává lett, kétségtelen adatot szolgáltat a kolozsvári templom pernek eldöntése. E pert nemzetiségi szempontból már Jakab Elek kimerítően ismertette (Dávid F. élete I. 115—117. és Kolozsvár tört. II. 129—133. l.) azonban egyháztörténetileg még nem volt kellőleg méltatva.

Előzményei közül kiemeljük azt, hogy bár 1557. és 1558-ban maga Dávid Ferencz állott Kolozsvárt a legerősebben Luther nézetei mellett és Izabellától levelet is eszközölt ki, melynek erejével a város közönségét az ágostai hitvallás

mellé esküvel kívánta kötelezni és felhatalmaztatott, hogy az ellenszegülőket (rebelles) a városi bíró közbejöttével, a város szolgái által meg is büntesse; (Városi protocoll. 1556—66. pag. 13. Ms.) és panaszkodott is azok ellen a tanács előtt, kik a városba némi ujításokat behozni merészelték, valamint büntető határozatokat is eszközölt ki az illetők ellen (u. v. pag. 40.), mégis mikor ő maga a sacramentáriusok mellé áll, lassanként, minden zavargás és izgalom nélkül kálvánistává lesz az egész város. Az 1556—66. évek aránylag elég terjedelmes protocolluma semmi ellenállásról nem tesz tanúságot.

1565-ben azonban megváltozik a dolog. A decz. 11-iki határozat az Isten tiszta és hamisítatlan igéje ellen támadókról emlékezik meg, kik miatt a lelkészek alig maradhatnak a városban. Rendeltetik, hogy az ilyeneket tudják ki a senátorok a prédikátortól és kényszerítsék, hogy vitakozzék meg a prédikátorral és ha legyőzetik, egy ingre vetköztetve ostromtassék meg és űzessék ki a városból (u. v. 259. l.). Az 1566—68. évi csonka protocollum vallásos zavargás emlékével van tele. Most már a lelkészek és hitszónokok állanak egymással szemben és a tanács nem győzi a plébánust és a lelkészeket figyelmeztetni, hogy egymást a szószékről ne vagdadják, hogy a Vásárhelyt megállapított hitvalláshoz ragaszkodjanak, hogy ha valamelyik közülök isteni kijelentést vesz, arról nem a templomban, hanem valamely magánháznál vitakozzanak. — Majd Heltai Gáspárt, Amicián Titust és a többi szász papokat intik, hogy hivatalukat ne hagyják el, hanem folytassák a prédikálást, (1567. márcz. 9.) és miután ismételten hiába szólítják fel őket, másokkal töltik be helyöket.

A viszály oka eléggé világos. Dávid Ferencz újítása az, ki Blandrata útján vett újabb kijelentéseit a szószékre vitte a gyülekezet nyugalma felzavarta. Hiába hivatja fel a bíró és inti komolyan, hogy az egymás ellen való nyilvános szóváltásokkal hagyjanak fel, a botrány folyik mindaddig, míg a szász prédikátorok helyükből nem távoznak és Dávid pártiakkal nem láttatják el minden szószék.

Az így munkált egyesség, mely nem győzelem volt, hanem a scandalumtól húzódó szász lelkészek önkéntes visszavonulása, még nem hozta meg a kívánt gyümölcsöket, sőt ellenkezőleg, egy erős forrongás tört ki a magyar és szász polgárok között. Korántsem nemzetiségi küzdelem ez, hiszen az előzmények világosan mutatják a vallási harcot. A szászok, kik reformátusok voltak, (és nem lutheránusok, mint Jakab Elek véli. Reformátusságukat Heltai és Amicián Titus papsága fényesen igazolja), most hangoztatni kezdik, hogy a piaczi főtemplom

az övök, a plébános a szászok közül választandó stb., a mi mind arra mutat, hogy a városban szakadás volt készülődés az egyházi téren és biztosítani akarják maguknak a főtemplomot, a plébánust és plébániai jövedelmeket. Az ingerültség oly nagy, hogy Dávid Ferenczet halállal fenyegetik. (A protocollumban nincs dátum. Jakab E. 1568. febr. 9-re teszi Kolozsvár tört. II. 175.).

Igy került a templom-per és pedig a magyar polgárok kezdeményezésére, a királyi törvényszék elé. Replikák és duplikák váltatnak a két fél között, de ezekben a vallási indok gondosan mellőzve van és a civilis jogczím képezi, a dolog természetére szerint, a bizonyítás tárgyát. — A Perről a szászok részéről fentartott emlékirat (Deutsche Fundgr. I. 88—149. l.), valamint a magyar polgárok magyar nyelvű panaszirata (Ker. Magvető 1885. 25—30. l.) elárulja a vallási bánteret is. A magyarok panasza felhossa, hogy András szász prédikátor azt merészelt mondani: „ha magyar plébános lenne, az isteni dicséretnek ordine et decenter (rendesen és illendőképén) nem lehetnének“, míg a szász emlékiró, bár a fejedelmi ítélet-levél Dávid Ferenczet említi, kétszer is Heltait szerepelteti társaival a szászok képviselőiben.

Az ítélet a magyarokra nézve lett kedvező. Csáky kancellár előtt a szászoknak vesztett perök volt már kezdettől fogva. Az ítélet kihirdetésére a félholt fejedelmet is becsipelték s így olvasták azt fel ünnepélyesen a két fél előtt, mely ítélet a plébánusi tisztet a két nemzet között közössé tette, t. i. szász plébános után magyar, magyar után szász következtek; a főtemplomot a magyar bíró hivataloskodása alatt a magyarok, a szász bíró idejében a szászok birják. Így osztatik meg az iskola, a templom-vagyon kezelése stb.

Az egész ítélet lényege az, hogy az egyházat elválaszthatatlanul összekötözte Csáky. Az unitárius magyarok jogot nyertek ahhoz, hogy a szász Dávid Ferencz után szintén unitárius magyar plébánust választhassanak, hogy a főtemplom és plébániai jövedelmek közösek s egy legyenek.

1568. jún. 13-án hirdettetett ki ez ítélet, mely a református szászok összes elszakadási törekvését tönkre tette. Mert ha egy az egyházközség és ennek vagyona, ha közös a templom: nem lehet külön egyház. — Az a mit az 1568. januáriusi törvényről mondtunk ime itt van beigazolva. A feltétlen vallásszabadság Dávid s Blandrataék érdekében jött a törvénybe azzal a képtelen fogalmazással és a Dávid s Blandrataék érdekében lesz Kolozsvártt kijátszva.

Arról nem szólunk, hogy a szászoknak mennyiben volt

igazságuk követelésükkel, habár úgy látjuk, hogy az volt, csak azt emeljük ki, hogy az egyházközönségi hitegység unitárius részről így teremtetett meg saját veszedelmükre; de azért ha szükség volt rá, p. o. Szászvároson, Szegedi Lajos lelkészül beállításánál, viszont unitárius érdekből nem vétetett figyelembe a fejedelem által.

A kolozsvári szászok jogos igényüktől elüttetve, ha csak mindent elveszteni nem akartak, kénytelen-kelletlen unitáriusokká lettek. Nem valami nagy üdviválgással kísérték Dávid Ferencnek a Torda-utczai szegletkövön tartott lelkes beszédét, hanem ellenkezőleg a legnagyobb elkeseredéssel fogadhatták. Vallási külön nézetük miatt vesztek el addigi jogukat és e feletti fájdalomban így kiált fel a már említett szász emlékiró. „Égnek örök istene! te igazságos bíró! boszuld meg ezt a veszedelmes emberen (Csáky) és társain s mérges nemzetségén. Mi szegény bűnösök vagyunk s hozzád édes istenünkhöz hálátlanok voltunk“. (Jakab E. Dávid F. I. 117. Deutsche Fundgr. I. 149. l.). Az ősz Heltai kit túlbuzgó írók oda helyeznek a Dávidot vállalra vevő tömeg élére, ekkor tájban adja ki a disputatio trinitárius leírását és közel egy évig még mindig félrevonultságban él, míg végre 1569. év második felében, megbánva „vastag tévelyeit“ ő is unitáriussá lesz és újból lelkészi állást vállal.¹

A gyulafehérvári II-ik hitvita fentebbi hatását a küzdő felek magatartása is igazolja. A trinitáriusok, kik 1566-tól fogva támadtak, most visszahúzódnak a támadástól és védelemre szorítkoznak. Az 1568-iki váradi, az 1570-iki csengeri zsinaton csak távolról czáfolják az ellenfelet, a kivel szemben most már érzik, hogy nem lehet igazuk, mert „kinek ura pörösse, Isten annak orvossa“. Hanem aztán saját területükön annál keményebben, szinte inquisitori buzgalommal fognak nézeteik megszilárdításához. Az „eretnek“ könyveket elégetik, az antitrinitárius lelkészeket állásuktól megfosztják, hogy az igaz hitet megvédelmezzék. Annnyira elfoglalja őket egyházuk megerősítésének kérdése, hogy az 1568-ik évben irodalmilag alig produkálnak.

¹ Heltai két évig tartá magát vissza a lelkészi tisztól, mit a következő feljegyzések is igazolnak. A templom-gazda számadásai szerint 1571. elején az egyháznak Heltaival szemben fennálló adóssága: 1567-ben, midőn szolgálatát elhagyta, félévre adóssai maradtak 50 frttal. Ebből ugyanazon évben megfizettek neki 8 frtot s maradt fizetetlen 42 frt. 1569-ban újra meghívatatván, félévi fizetéséből 50 frtból kifizettetett 25 frt. Fennmarad fizetni 25 frt. 1570-ről egész fizetése hátralékban van s ez kitesz 100 frtot. Buzában fizettek 4 frtot. Tehát a tartozás összege 163 frt. (kolozsvári városi levéltár. Jakab E. ez adatokat hibásan közli: Kolozsvárt tört. II. 175—6. l.).

Ellenben az antitrinitárius fél önbizalma óriásit nőtt. Gúnyos hangon írnak a városi zsinatnak, hogy őket miért nem hívták. Hivatlanul el nem mehetnek, de elküldik azért követüket és a „De Falsa“ etc. művet, hogy az unitárius állásponttal megismerkedhessenek. — A következő évben egy valószínűleg megtartott és meghírsült békekísérlet után,¹ ők lépnek fel támadó fél gyanánt.

A váradi hitvitát az unitáriusok provokálják. Ők kötik ki, hogy ez magyarul tartassék. A vita helye és nyelve egyenesen reá mutat a hódítási célra. Azt jól tudhatták, hogy Méliusékat érvekkel le nem győzik, de hiszen ez már mellékes dolog volt, ha Mélius híveit elhódíthatják. A nagy közönség hallhatta, érthette a vitát s látta, hogy a nagytekintetű Békés sőt maga a fejedelem is Dávidék mellett fog s előtte ott állott a követendő fényes példa. Igaz ugyan, hogy nem igen csábított. Váradon soha sem volt unitárius gyülekezet, bár egyes unitáriusok még félszázad múlva is akadnak. (Unitárius írók ellenkezőt állítanak, t. i. hogy Váradon is volt egyházuk. Károlyi Péter 1570-ben kiadott prédikációival ezt megcáfolja).

Sőt most már nemesak a magyarokra, hanem az evangélikus századokra is rávetik szemüket. Dávid Ferencz ugyan csak 1569-ben zsinati meghívót eszközöl ki János Zsigmondtól, hogy a szász lelkészeket összehívhassa s velök német nyelvű vitába bocsátkozhassék, (Urkundenbuch II. 115. l.). A cél csakis ugyanaz lehetett, mint a váradi disputációnál, de e vita aligha tartatott meg valaha.

Az unitáriusok a hitvitákmellett igen sokat produkálnak irodalmilag is, azonban a minőség alatta áll az 1567-ik évié. A kibocsátott latin művek egyrésze a „De falsa et vera“ egyes részeinek szó szerinti vagy kissé bővített kiadásai. Dávid Ferencznek egy, Basiliusnak két magyar nyelvű műve az 1568-ik s Dávid prédikációi az 1569-ik évről a legnevezetesebb irodalmi termékek, melyekkel úgyszólván be is rekesztetik az unitárius theologiai irodalom ezen fénykora. Dávid és Blandratának Major Györggyel folytatott vitája és Dávidnak 1571-ben megjelent két magyar nyelvű műve, mely szintén polemia Károlyi Péter ellen, kevésbé jelentékeny a hazai unitarizmusra tartalmánál, mint inkább terjedelménél fogva — A Major elleni vita kifelé irányul a külföldre, a Dávid

¹ A sokat vitatott debreczeni disputációra nézve nem találván pozitív adatot, a körülmények mérlegelése után, annak idejét Kanyaróval (Ker. Magv. 1892. III. 16.) és Révész Kálmánnal (Prot. Szemle 1894. 348. l.) ez időtájrának kell tennünk.

utolsó két magyar műve pedig még oly állásponton van tartva, melyet maga Dávid már 1570-ben meghaladott. Nem meggyődéskéért, de a dicsőségért küzd benne.

A „De Regno Christi et Antichristi“ című mű, melyet az unitáriusok szintén Dávidnak tulajdonítanak, a hazai unitarizmusnak csakis nyomda-terméke. Egyelőre magunk is úgy tekintettük, mint a magyar unitarizmus hit és erkölcsi rendszerének előadását, a miért a magyar unitarizmusnak némi eredetiséget is hajlandók voltunk tulajdonítani, azonban pontos összevetés után kitűnt, hogy az egész munka Servet Restitutiójának szóról-szóra való kiollózása. A „Restitutio Christianismi“ 2-ik, a „De fide et justitia regni Christi“ című részének egyes fejezetei vannak benne reprodukálva, itt-ott kihagyásokkal ugyan, de csakis annyi változtatással, hogy a caputok bevezető és befejező mondatait stylizálják át a felismerés megnehezítése végett. A könyv végén a gyermek-keresztségre vonatkozó rész pedig a Wilini S. „Könyvecské“-jének (R. M. K. I. 80), nyomán készült.

A „De Regno Christi et Antichristi“ tehát annyi jelentőséggel bír reánk, hogy a hazai unitarizmus és Servet álláspontja között az összekötő kapcsot a műben megtaláljuk, habár a befolyást kimutatni nem lehet.

Az unitárius irodalom tartalmilag még egy fontos jelenséget tár elénk, t. i. a közeledést az anabaptizmus külsőségeihez. Lengyelországban már 1565-ben, sőt már 1556-ban is megtámadták a gyermek-keresztséget és egyes gyülekezetek a magyarországi trinitárius vita idején végleg szakítottak vele (Sand. i. m. 41, 194. l. Lubieniecius i. m. 175 l.). Ezen lengyel hatásra jelentek meg a tordai zsinati meghívóhoz csatolt (1568.) s a gyermekkeresztségre vonatkozó tételek, Wilini Sándor könyvecskéjének fordítása és a „De Regno Christi“ etc. függeléke.

Formailag is van az egész unitárius irodalomnak egy jellemző tulajdonsága, a mi főleg a trinitárius irodalommal szembeállítva igen feltűnő, t. i. a hang, a modor simasága és szelidsége. Mintha kieserélték volna a sacramentáriusok ellen a királynőhöz folyamodó, ezeket büntető, Stancart halálra kivánó Dávid Ferenczet és társait. Ez a mérséklet, természetesen, igen jó hatással volt sikereik előmozdítására és arra a hitre vezette az olvasókat, hogy ők csak is isten igéjével küzdenek, az erőszakosságot megvetik stb. Azonban csalatkoz-nánk, ha e beszédet ténynek is elfogadnánk s azt hinnénk, hogy az unitarizmus kieserélte az embereket. Beszélhettek a türelem és szelidség hangján, mert türelemre nekik maguk-

nak volt legfőbb szükségük és beszélhettek mérsékelten, hiszen biztonságban voltak a fejedelem pártfogása, majd főnöksége alatt. A biztonság nyugalma és nem a türelem s a mérséklet szól ki ama szavakból. A kolozsvári szászok nem sok türelemben és kiméletben részesültek. A katolikus özv. Literati Zsigmondnét büntetés terhe alatt tiltja el 1568-ban a kolozsvári tanács attól, hogy szentképeket, oltárt tartson és kath. pap, vagy szerzetessel vallásos cselekményt végeztesen saját lakásán. Dávid Ferencz ódája a háromszemélyű Istenről, a Csázmai gúnyképei, a Logos nevével Méliushoz írott anonym levél stb., épen nem a mérséklet hangján vannak tartva. És midőn Károlyi Péter felpanaszolja, hogy Nagyfalvi Balázt házanépével együtt télvíz idején „kiexcutiálta“ Basilius István Belényesből, Dávid Ferencz azt veti ellene, hogy az Isten önnönmaga excutiálja ki a minisztereket helyökből, midőn az együgyűeknek megadja érteni az igazságot. (R. M. K. I. 86. Sz. Hh₂ l.). De azért Marosvásárhelyt folyton ostromolja, számos zsinatot tart benne, hogy az Istennek segítsen az együgyűek felvilágosításában. János Zsigmond az 1571-iki januáriusi vásárhelyi gyűlésben büntető végzést sürgetett az unitáriusokat szidalmazók ellen.

Egészen a túlzásba vitték már a türelemmel és mérséklettel való szenvelgést, úgy, hogy Károlyi Péter felsorolva egyet és mást a Heltaitól kinyomtatott s a Logos nevével Méliushoz intézett levélből reá mutat: „Ez az az alázatosság és modestia, melylyel ez ideiglen erősen bántanak és a melylyel a szegény községnek szemeket be akarák dugni“. (R. M. K. I. 76. Z_{4a} l.). A servét kutyák, disznók a szurokba ragadt legyekre stb., a felelet a tudatlan szamarat, szalai kaszák, macskák, csikók stb. elnevezésekkel volt megadva. Basilius István „maculatoriumában“ a trinitárius ellenfelek csavargók, hitetők, kik három Istent és két Krisztust vallanak. Azonban a modestia felhagyása nem marad el, sőt annyira bemegey a nép közé is, hogy a jámbor Borsos Sebestyén is azt írja a trinitáriusokról, hogy János Zsigmond „őket is táplálja vala a Krisztus tanítása szerint, azoknak kigyomlálását az Isten igéjére hagyta vala, mely Istennek igéje őket naponként irtogatja vala“. Ez „Isten igéjének“ ugyan később jó hasznát vették, a XVIII. században, a katolikusok, de keservesen érezték hatását az összes protestánsok és első sorban az unitáriusok. Ugyanis a katolikusok 1709-iki egy felterjesztésében ezeket olvassuk: „Nem az igazság, hanem az erőszak alkalmazást tartá szem előtt II. János király — a mint népei nevezték — Erdély felforgatásában, ki csak nem egész Erdélyt arianussá tette, kinek tanítója, az arianus Blandrata, ezt az eljárást sugalmazta,

(melyet mivel azon korban Kolozsvárt nyomtatattatott, pusztán megismerés czéljából mellékelek), s így szólt fejedelméhez: Ha Erdélyt arianussá akarod tenni, ezekre ügyelj: 1. Egy katolikusként se adj hivatalt, ha csak arianussá nem lesz; 2. senkinek se adj jószágot, ha csak a katolikus hitet el nem hagyja; 3. egy katolikust se alkalmazd udvarodba, míg arianussá nem lesz; 4. szüntesd be a katolikus papok javadalmazását és akkor az ifjuság megfogyatkozik. A tanácsot tett követte és egynehány év múlva elcsodálkozott Erdély, hogy ő egészen arianus". (Ker. Magvető 1875. 395. l.).

De bármint történt a dolog: az isten igéje irtogettatta-e „az Antichristus találmányát a háromságos . . . minden szerzésével egyetemben". (Erd. tört. Adatok T. 34. l.), a fejedelem példáját követte-e az ingadozó nép, (u. v. 29. l.), avagy a Blandrata receptje használt: tény, hogy az unitarizmus az erdélyi magyarság és székelység tekintélyes részét, számos, Erdély határain túllevő egyházközséget nyert meg magának, úgy hogy 1578-ban „mindenek csodálkozására" 322 lelkész gyűlt össze a tordai zsinatra. (Def. Fr. Davidis 229. l.). Unitáriusok voltak Baranyában, a nagy Alföldön, Máramarosban egyaránt, unitárius volt számos székely és magyar esperesség Erdélyben.

Az 1569. és 1571-ik évek azonban megfordítják az unitárius dagályt. Az előbbi évtől kezdve a tanban, az utóbbittól kezdve a külviszonyokban zavarok állanak be. Dávid Ferencz nem nyugodhatván meg azon, hogy ellenfeleit le nem győzheti, bírálat alá vette saját álláspontját és belátta, hogy az tarthatatlan. Támadta eddig a három egyenlő Isten hívést és e helyett két egyenlőtlen Istent tanított, a mit a logikának és dialektikának minden sallangjával sem lehetett elfedni. A győzelemvágy bele vitte a Glirius Mátyás és Paläolog Jakab-féle non adorantismusha, belevitte oly időben, midőn a régi szép napok elmúltak. Ő mindezt észre sem vette, vagy észrevenni nem akarta. Vitte egyházát, mert ekkor csakhamar egyháza lesz, a tökéletesnek tartott igazságok, a esalatkozhatatlanul helyes álláspont felé... a szirtnek, melyen kétségkívül összemlik egyházának hajója, ha Blandrata idejében áldozatul nem dobja őt magát az egyházért. De Dávid ezáltal az igazság martyrja, Blandrata pedig „áruló" lett mind a mai napig azelőtt, kik egyházuk régi fényének elhomályosulásán keseregve a jövő felé irányozzák reménykedő tekintetüket.

Pokoly József.

RITSCHL THEOLOGIÁJA.

(Harmadik közlemény.)

II.

Ritschl theologiai rendszere.

1. Ismeretelmélet, theol. módszer és értékítéletek.

Az ismeretelmélet szorosan véve nem tartozik a theologiai rendszerhez, de annak megértéséhez úgyszólván az egyedüli kulcs.

A tudománynak ugyanis nem csupán a természet és a szellemvilág jelenségei, de maga az ismerő erő is, épen mint a szellemvilág egyik jelensége s az összes jelenségek vizsgáló szerve, tárgyát képezi. A nélkül, hogy megvizsgáljuk az ismerő erőt magát, annak lehetőségét, feltételeit, minőségét, határait. könnyen a szertelenségek, üres hypothesisek, szóval a képzelet világába terelődünk.

A bölcsészet története mutatja, hogy az emberi gondolkodás egészen a legújabb időkig az ismerőtehetségnek, tehát a tudományos kutatás szervének, eszközének vizsgálatával nem igen törődött.

Kant volt az, a ki ezt először komolyan és alaposan megselekedte. S épen azért vele kezdődik az úgynevezett criticismus kora a tudományok terén, a theologiában is. És ez elvi jelentőségű fordulat.

Ezóta minden tudományos theologus számol az ismeretelmélet nagy kérdésével. Számol Ritschl is. Sőt, minthogy ép e pontra nézve őt — szándékosan, avagy szándéktalanul — nagyon is félreértették, az ismeretelmélet kérdésének tisztázása végett „Theologie und Metaphysik“ czimen (II. kiadás, Bonn 1887) egész kis könyvet írt. De ugyan-e kérdéssel behatóan foglalkozik „Rechtfertigung und Versöhnung“ czimű főművének (II. kiadás, Bonn 1833. 14—25. lapjain is).

Minthogy rendszere megértésének ismeretelmélete alap föltételét képezi, idevágó fejtegetéseit lehetetlen csupán futólag érinteni.

Ritschl szerint minden tudományos theologus kénytelen az ismeretnek bizonyos meghatározott elmélete szerint eljárni. Épen ezért — úgymond — „meggondolatlan és hihetetlen állítás, hogy én a theológiából minden metaphysikát kiküszöbölök. Mert, ha én a theológiával tudományosan foglalkozni képes vagyok, a mit még eddig nem vont senki se kétségbe, úgy oly ismeretelméletet követek, mely az ismereti tárgyak meghatározásánál a dolog bizonyos fogalma szerint (nach einem Begriff von Dingen) igazodik, tehát metaphysikai jellegű. Azért köztem és Luthardt között a vitapont így formulázandó: melyik methaphysika jogosult a theológiában?”¹

Birálat alá veszi a theologia körében felmerült különféle metaphysikai álláspontokat. Kimutatja mindenekelőtt, hogy a theológiában általán három különböző methaphysikai álláspont érvényesül.

Az első *platonikus* alapon nyugszik s a scholastika m. p. nemcsak a közép, de az új s legujabbkori scholastika. szóval a dogmatismusba vesző orthodoxia körében otthonosodott meg. E szerint minden az eszméből, vagyis az általános fogalmakból vezetendő le. Az eszme az absolutum, a substantia, szóval a dolog (Ding). Ez hat reánk változó ismertető jegyei (Merkmale) által s kelt érzéseket, képzeteket bennünk, úgy azonban, hogy maga a dolog az ismertető jegyek mögött, mint a tulajdonságok változhatatlan egysége nyugszik.

Ez eszme az Isten, következőleg a dogmatika feladata őt, mint a változhatatlan tulajdonságok subjectumát, mint absolutumot megismerni és azután ez alapon őt még egyszer az ő világra való hatásaiban feltüntetni, mintegy elévezetni (vorführen). Az Isten tehát az absolutum a substantia általános fogalma alá vettetik.² S ugyan így jár el a hagyományos

¹ Theologie und Metaphysik. (40. és 41. l.).

² Ki hinné, hogy a mi philosophia-gyalázó nagy orthodox dogmatikusaink maguk a legnagyobb philosophusok! Luthardt dogmatikájának 22. §-ában azt mondja: «A keresztyén Istantan az üdv kijelentéséről való tan». — S a jegyzetben hozzá teszi: «Idevágólag Luther a scholastikusokkal ellentétben p. o. Ján. XVIII. 3 ról szólva azt mondja: Jegyezd meg, hogy Krisztus e mondásában a maga és az Atya ismeretét egybefűzi olyanformán, hogy tehát egyedül általa és benne ismerhető meg az Atya. Mert gyakran mondottam, és újra mondom s ha meghalok, akkor is emlékezzenek meg róla és őrizkedjenek mindazon tanítóktól, mint kiket az ördög nyergel meg és vezet, a kik legfelülről kezdve tanítanak és prédikálnak az Istenről, teljesen eltekintve a Krisztustól, a hogyan eddig a főiskolákban speculáltak és játszottak az ő

dogmatika Krisztussal is. Kiindul az ő megismerésénél praexistens istensége általános fogalmából s aztán — bár rendszerint hasztalanul — igyekszik kimutatni amaz istenséget az ő történeti személyében. Tehát előbb rajzolja meg a képet, mintsem megfigyelte volna annak tárgyát a maga valóságában, történeti működésében. S végre hasonlóképen jár el a bűnnel is. Kiindul az emberi természet passive öröklött romlottságának általános fogalmából és csak aztán veszi vizsgálat alá s ítéli meg az activ bűnöket. S egészben véve ez a dogmatika nem Krisztus kijelentésében, hanem Ádám tökéletességében keres tájékozódást, mert ehhez méri a bűnt és a bűnhöz annak megváltóját. Az első embert pedig ez eset előtt megint csak egy általános fogalomból, az ember eszméjéből, úgy, a mint az a teremtés által megtestesült értelmezi.¹

Nyilvánvaló, hogy ez a Metaphysika a theológiában jogosulatlan és hamis. Alaptévedése az a hit, hogy az ismerő tehetség nem csak arra van hivatva, hogy mint eszköz az adott anyagot feldolgozza és rendszerezze, hanem, hogy általában önmagából teremtse, mintegy pók gyanánt az egész mindenséget a gondolkodó szellemből kifonja. Hát pedig a metaphysikának nem az a feladata, hogy a valóságot megteremtse, hanem hogy megismerje; nem az a feladata, hogy az adott dolgokat levezesse abból, a mi nincs adva, hanem hogy azok benső rendjét kikutassa.

A második metaphysikai álláspont *Kanti* alapon nyugszik. Kant az emberi ész ismerését a jelenségek világára, tehát véges határok közé szorította. Szerinte a dolog, vagy a dolgok magukban véve (das Ding, oder die Dinge an sich) megismerhetetlenek. Ez utóbbi tétel Ritschl szerint helyes ítélet a

menyei dolgaival, hogy mi ő, mit gondol, mit cselekszik önmagában». (Walch. VIII. 697.) Sime Ritschl (Theol. u. Methaphysis 6., 7. és 17. l.) kimutatja, hogy ugyan e Luthardt mindjárt a következő a 23 §-ban a természeti isteni kijelentésről beszélvén, így szól: «Minden tudásunk Istenről kijelentésen alapszik. E kijelentés első sorban Istennek, mint teremtőnek öntanúskodása az ember belsejében és a világ által. Az ezen alapuló Isten-tudat azonban csak az üdvtörténetileg közvetített Isten tudatban válik tökéletessé s igazzá». E §. mondja Ritschl, azon lapon áll, melyen Luther tétele, csak hogy ép az ellenkező oldalon, tehát hátat fordít annak. Hátat fordít maga Luthardt is, a mennyiben dogmatikájába bevezeti az egész természeti theológiát, illetőleg philosophiát. S még philosophusabb dogmatikus Franck, a ki a keresztyén istenfogalom «*legpositívebb*» tana gyanánt hirdeti, hogy az Isten lényege az *abszolutság*, vagyis (ezt már magyarul ki se lehet fejezni!) «Die Aussage des durch sich selbst. und in Sich selbst, und Sein sich selbst». És ezek a positiv dogmatikusok ítélnék elevenek és holtak felett!

¹ Theologie und Methaphysis 41. l. v. ö. Rechtfertigung und Versöhnung 19. l

dolognak scholastikus felfogására vonatkozólag. De az első tétel maga sem ment a scholastika tévedésétől, mert a jelenségek világa megismerésünk tárgyát csak az esetben képezheti, ha felteszszük, hogy azokban valami való, t. i. a dolog jelentkezik. Különbén a jelenség nem egyéb, mint pusztá látszat. Kant tehát a jelenség fogalmának használatával saját tételét dönti meg, hogy t. i. a valódi dolgok megismerhetetlenek.

De azért kétségtelen, hogy Kant ismeret-elmélete Ritschl theologiai rendszerére nézve alapvető jelentőségű. Theoretikus úton megismerhetlenné tartja Kant a dolgok lényegét, de ez az agnoscitismus bő kárpótlást nyer nála a praktikus ész útján. Ezen az úton ugyanis Kant a világ theologiai felfogásához emelkedik föl s azt úgy fogja fel, mint eredete szerint isteni alkotást, mint erkölcsi rendet, melynek célja az erény egyetemes köztársaságának megvalósítása. Látni fogjuk, hogy Ritschl-nél szintén mily nagy szerepet játszik a praktikus tudás, az ú. n. értékítéletek (Werthurtheile).

De azért maga Ritschl mégis nem annyira Kant, mint inkább Lotze ismeret-elmélete követőjének állítja magát. Az ismeret-elmélet harmadik formája, mondja, a *Lotzée*. E szerint a jelenségekben, a melyek bizonyos korlátolt térben, korlátolt terjedelemben és meghatározott rendben változnak, mi magát a dolgot, mint reánk ható ismertető jegyeinek okát, mint a célzt, melynek azok mint eszközök szolgálnak, mint állandó változásaik törvényét ismerjük meg. S ezzel az emberi megismerésnek határai is határozottan megvannak jelölve. „Soha sem fedjük fel a lét és nem lét (Sein und Dasein) titkát; de a feladat reánk nézve csakis akkor volna fontos, ha nekünk kellene világot teremtenünk. Ámde a mi ismeretünk célja csupán az, hogy azt, a mi megvan, felfogja. A létnek csak csodatényei állnak előttünk, eredete titok. Tudásunk azért sajátkép nem a dolgok magvának, hanem csak héjának ismeretében áll^a.”

Lotze ez álláspontját Ritschl is teljesen magáévá teszi.

Ontologiai alapelve, hogy minden dolog egységes egész a maga nemében s csakis hatásai összességében ismerhető meg általunk. A hol nincs hatás, ott dolog sincs ránk nézve. A mi ismeretünk tehát nem a dolgok lényegére és eredetére, hanem csak tényeire és jelenségeire irányul. A mi van, azt mi csak abból tudjuk, a miben az előttünk és nekünk megnyilatkozik.

Kétségtelen, hogy ellenfelei ép e pontnál támadták meg őt legerősebben. A keresztyén meggyőződés defectusát vetették szemére a miatt, hogy ő és társai csupán Isten vagy Krisztus

azon hatásainak kimutatására szorítkozik, a miket a hívő, mint a gyülekezet tagja az evangélium hirdetése közvetítésével tapasztal meg önmagán. Mert — úgymond — ép ellenkezőleg, nekünk Krisztussal, a mi üdvözítőnkkel *közvetlen* személyes viszonyba kell lépünk.¹ Erre azonban Ritschl igen találóan ezt feleli: Ha a hatásokat helyesen fogjuk fel, az azokban jelentkező okoktól sem gondolhatunk el. A közönséges emberi ész téves felvétele az, ha az okokat bizonyos térfelület mögött képzeljük, vagy ha azokat korábbi időpontra tesszük, mint magukat a hatásokat. E tér és időbeli megkülönböztetés csupán a gondolkodás művelete; a valóságban ok és hatás egybeesik. Következőleg, a mit mi vallásosan, mint Isten vagy Krisztus hatását magunkban constatálunk, az épen a mi üdvünk szerzőjének jelen- és nem távolléte mellett kezeskedik, még pedig a személyes viszonyulás sémájában. S ez az eredeti reformátori theologiai álláspont is.

Luther határozottan szakított a scholastika theológiával. Kijelenti, hogy Isten lényege, mint olyan megismerhetlen s hogy a mit e néven a scholastikusok árulnak, az a tan haszon-talan és káros, hogy Isten kegyelem-akaratának ismerete egy azonos Krisztus megismerésével, hogy Krisztus Istensége csakis működéséből érthető meg.²

S e helyes ismeret-elméleti álláspontot foglalta el Melancthon a Loci theol. című műve első, vagyis 1521-iki kiadásában, midőn a theologia feladatát általában így határozta meg: „Hoc est Christum cognoscere, beneficia eius cognoscere, non quod isti (sholastici) docent, eius naturas, modos incarnationis contueri“. Még világosabban nyilatkozik ugyanezen műve második (1535) kiadásában. „Mens humana speculationibus non assequitur naturam dei, in Christo apprehenditur misericordia dei. . . Idque fit non speculativis cogitationibus ut loquar verbis usitatis, sed practicis cogitationibus, hoc est, cum corda perterrefacta agnitione peccati reiciunt se in Christum, et in eo apprehendunt promissam misericordiam. Haec est sapientia Christianorum. Haec methodus non provieditur a priore, hoc est ab arcana natura dei ad cognitionem voluntatis dei, sed a cognitione Christi et misericordiae revelatae ad cognitionem dei. In hoc cognitione exercere et confirmare

¹ Theologie und Methaphysik 49. l. v. ö. Theol. Lit. Ztg. 1881. 191—92. l.

² Luthers Ansicht von der Methode und den Grenzen von den dogmatischen Aussagen über Gott. Schultz H. L. Zeitschrift für Kirchengeschichte, 4. k. 77—104. l.

animos longe melius est, quam philosophari de arcana natura dei“.

Sajnos, Melanchthon utóbb nem maradt hű kimondott methodikus elvéhez, hanem (a mi különben nem csoda, hiszen a philosophia tanára volt!) lassanként a scholastikus apriorismusz medrébe terelte egész theológiáit.¹

S végre lényegileg Kálvin is a lutheri ismeret-elméleti álláspontot foglalja el.²

Ritschl tehát nem új methodust hoz be a theológiába, hanem egyszerűen visszatér az eredeti reformátori ismeret-elméleti állásponthez, de ugyanazt egyszersemind *psychologiailag* is megalapítja.

Az ontologiai álláspont mellett ugyanis szerinte a psychologiai felfogásnak is nagy jelentősége van a theológiában. Mert a theologia nem természeti dolgokkal, hanem az ember szellemi életének állapotaival és jelenségeivel foglalkozik.

De Ritschl szakít a hagyományos, közelebbről a platonikus alapon nyugvó scholastikus psychologiai felfogással, a mely szerint a lélek, mint elvont egység erői és hatásai mögött *nyugszik* s mint ilyen nyugvó valami veszi s fogadja be az isteni kegyelmet s válik az úgynevezett „unio mystika“ (inhabitatio totius trinitatis in homine credente) helyévé. El fel-

¹ Theol. u. Metaphysik. 58—68. l.

² Kálvin Institutiojában, (1539—1559.) a természeti vallástól halad ugyan a természetfelettihez, vagyis a kijelentetthez s az Istenről, mint teremtőtől az Istenhez, mint megváltóhoz s ennyiben a scholastika theológiával rokon rendszere, de lényegileg Lutherrel egyazonos ismeret-elméleti álláspontot foglal el ő is. Világosan kijelenti ugyanis a hitről szólva (lib. III. 2., 6 7.), hogy Isten kegyelemakarata Krisztusban, Krisztus pedig az ő lgével kapcsolatos jótéteményeiből és adományaiból ismerhető meg. «Vera est Christi cognitio, si eum, qualis a patre offertur, suscipimus, nempe evangelio suo vestitum; quia sicut in scopum fidei nostrae ipse destinatus est, ita nonnisi praeceunte evangelio recte ad eum tendamus. Et certe illie nobis aperiuntur thesauri gratiae, quibus clausis parum nobis Christus prodesset. Fidei voce (Paulus comprehendit novum et insolitum docendi genus, quo patris misericordiam magis illustravit, et de salute nostra certius testatus est Christus, ex quo apparuit magister. . . Principio admomendi sumus, perpetuum esse fidei relationem cum verbo, nec magis ab eo posse divelli, quam radios a sole, unde oriuntur. . . . Neque enim id unum in fidei intelligentia agitur, ut deum esse noverinus, sed etiam, imo hoc praecipue, ut *qua sit erga nos voluntate* intelligamus. Neque enim scire, quis *in se* sit, tantum nostra refert, sed qualis esse *nobis* velit. . . . Nunc iusta fidei definitio nobis constabit, si dicamus esse, divinae erga nos benevolentiae firmam certamque eognitionem, quae gratuita in Christo promissionis veritate fundata per spiritum sanctum et revelatur mentibus nostris et cordibus obsignatur». — Ennél szebben s helyesebben kifejezni a keresztyén theologia alapelveit már nem is lehetne.

fogáson épül fel a scholastikus mysticismus, innét ered a quietismus és a pietismus.

Ritschl szerint mint minden dolog, úgy az emberi lélek is realis egységes egész a maga nemében s csakis mint ilyen öntudó. Épen azért a reá ható benyomásokkal szemben nem merőben passiv, de mint önálló ok maga is hat, vagyis a hatásokat kölcsönhatással fogadja be. A lélekreható okok tehát a lelki tevékenységeknek csak megindítói, következőleg az isteni kegyelem-hatások, a megfelelő vallási és erkölcsi aktusokból ismerhetők meg. Nem az a kérdés, hogyan ragadja meg és tölti be a szentlélek az embert, (a scholastikus psychologia e kérdése örökre megoldhatatlan marad!) hanem a szentlélekben való életet nyomozzuk s mutassuk ki abból, hogy a hívők smerik az Isten kegyelmi ajándékait, (I. Kor. 12, r. 12. v.) mádják az Istent, mint atyjukat (Róm. 8, 15.), s birják a lélek gyümölcsseit (Gal. 5, 22.). E tételek nem tagadásai a szentléleknek, hanem megismerése és megragadása. S ez az eljárás-mód nem új. A hit által való megigazításnak magyarázata az ág. hitvallás apológiájában egészen egybevág ezzel.¹

S ugyanezen methodust követi Kálvin is, midőn a dolgot a jelenségek folyamatából, vagyis Isten különös hatásait a megfelelő emberi actusok sorozatából mutatja ki. Érdekes példa erre többek közt a poenitentiáról (quae in totam vitam proroganda est homini) szóló tana, hol is arról, mint az ember öntevékeny életfolyásáról (modificatio et vivificatio) beszél.²

Az egyes lelki functiókat tehát ép mert szervesen összefüggenek s kölcsönhatásban állanak, nem szabad egymástól elszakítani, ellenkezőleg az ellentétes lelki jelenségekben is keresni kell az összekötő szálakat.

Igen fontos elvi kijelentés ez épen theologiai szempontból.

Ki van ezzel már eleve mondva, hogy a lélek szervesen fejlődik s ép azért egyszerre egészen új — multjától teljesen idegen — elemet be nem fogadhat (modern újjászületés!), s hogy benne a hatás egyszersmind visszahatás is s ép azért az isteni hatásokat sem önmagukban, hanem csakis az emberi

¹ Rechtv und Versöhn. 22. l.

² Instit. rel. Christ. (1539—1559.) c. 3, 2. és 9. Poenitentiam interpretor regenerationem, cuius non alius est scopus nisi ut imago dei . . . in nobis reformatur. Atque quia ea instauratio non uno momento vel die vel anno impletur; sed per continuos, imo etiam lentos interdum profectus abolet deus in electis suis carnis corruptelas . . . sibi que in templa consecrat, sensus eorum omnem ad veram puritatem renovans, qui se tota vita exerceant in poenitentia.

öntevékenységekben mint azok eredményében, közelebb p. o. a kijelentést a hitben, a kegyelemet a szabadságban szemlélhetjük s ismerhetjük meg.

De ki van ezzel mondva az is, hogy az élet és lélek nagy tényeit pusztán theoretikus úton, az izoláló gondolkodás és okoskodás segítségével megoldani nem lehet.

Ha szabad paradox állítással élnem, Ritschl szellemében azt mondanám : az ismerésnél van még egy magasabb és tökéletesebb ismerés. És ez nem a theoretikus, hanem a praktikus tudás, vagyis az élet és lélek nagy tényeit egységük és azonosságukban birtokló megélés.

Pál apostol ugyan-e gondolatot így fejezi ki: a ki azt hiszi, hogy ismer valamit, az még nem ismeri úgy, a mint kellene, ellenben a ki az Istent szereti, az az Istentől is meg vagyón ismerve. (I. Kor. 8., 2., 3.).

Épen azért nem csupán theoretikus, hanem praktikus, közelebb valláserkölcsei érték fogalmak is vannak s ezek mint nem pusztán érzéki szemléletek, hanem benső isteni hatás eredményeként jelentkező szellem tapasztalatokon alapuló ítéletek minden másnál biztosabb meggyőződést és biztosítottabb igazságot fejeznek ki.

Ez értékítéletek Ritschl theologiai rendszerében e mondotakból folyólag kiváló jelentőséggel bírnak, de nem új dolog náluk. Ő a vallásos megismerés önálló értékítéleteinek (Werthurtheile) fogalmát Lotze-tól vette át. Lotze ugyanis tanítja, hogy az emberben a theoretikus ismerő tehetségnél magasabb, vagyis oly tehetség is van, minélfogva képes érték szerint ítélni. De Ritschl ugyan-e fogalmat főműve (Rechtfert. u. Versöhn.) III. kötet 28. §-ában „A vallási megismerés sajátossága“ cím alatt theologiaiilag is megalapítja. Arra a kérdésre felel, hogyan viszonylik a vallási ismeret a theoretikus vagy philosophiai ismerethez? Kimutatja, hogy tárgyi szempontból a kétféle ismeret között való különbséget megállapítani nem lehet, mert nemcsak a keresztyén gondolkodás, de a philosophia is a világnak, mint egésznek felfogására törekszik, sőt a philosophia — kivéven a materialismust — e czélből valamely formában az Isten fogalmát is segítségül hívja. A különbséget tehát a subjectiv körben kell keresni. A szellem a dolgok megismerésekor mindig bizonyos érzésekkel telik meg, a mennyiben a megfigyelt anyag megítélésénél a nyert ismeretnek bizonyos értéket tulajdonít. A philosophiai ismeret sem érdektelen, mert érdek nélkül semmiért sem fáradozunk. De különbséget kell tenni, *kisérő és önálló értékítéletek között* (zwischen begleitenden und selbstständigen Werthurtheilen).

Amazok a theoretikus ismeréssel és minden technikus megfigyeléssel és combinációval kapcsolatosak. Ellenben önálló értékítéletek az erkölcsi ismeretek körében lépnek fel, a mennyiben az akaratot a javak után való törekvésre, vagy azok kerülésére indítják. A másnemű ismereteket tehát érdekteleneknek csakis annyiban lehet nevezni, a mennyiben ily morális hatás nélkül szűkölködnek, mert egyébként kedvet, vagy kedvtelenséget az eredmény, vagy eredménytelenség szempontjából azok is keltenek.

A vallásos ismeret az értékítéleteknek külön osztálya, a mennyiben erkölcsi alapra nem vezethető vissza, minthogy vannak vallások, a melyek az erkölcsi életrenddel egyáltalán nem függnek össze s merőben természeti jelleműek. Az erkölcsi életrenddel való kapcsolat csak a vallások magasabb fokán jelentkezik. A vallásos megismerés oly önálló értékítéletekben jelentkezik, a melyek az embernek világhoz való viszonyára vonatkoznak s az elégtelenség, vagy elégtelenségnek olynemű érzelmeit keltik fel, a mikben az ember Isten segítségével megszerzett viláгурalmát élvezi, vagy Isten segítségének hiányát e tekintetben fájdalmasan tapasztalja. A keresztyénségben az erkölcsi eselekvésnek vallási motívuma éppen abban van, hogy az Isten országa, mint főjavunk világfeletti czélt tűz ki mi élünk és éppen az értékítélet, hogy Isten országában a világ fölé való rendeltetésszerű felemelkedésben üdvösségünk biztosítva van. Ez ítélet pedig azért vallási, mert a hívő, világhoz való ezen viszonyának értékét jelöli meg, ép úgy, mint azon ítéletek, a melyek szerint Istenben még akkor is bízunk, ha ő szenvedéseket bocsát ránk.¹

Érdekes, hogy Ritschl a vallásos megismerés ezen önálló értékítéleteinek jogosultságát a reformátori eredetű symbolikus iratokból szintén igazolni tudja. Luther — úgymond — a nagy kátében az első parancsolat magyarázatánál világosan czéloz azokra: „Deus est vocatur, de cuius bonitate et potentia omnia bona tibi certo pollicearis, et ad quam quibus libet adversis rebus ac periculis ingruentibus confugias, ut deum habere, nihil aliud sit, quam illi ex toto corde fidere et credere. . . . Haec duo, fides et deus, una copula convingenda sunt“. — E tételekben szerinte több igazság van, mint a miről az iskolás theologia előtte és utána álmodott. Isten ismerete csak az esetben vallásosismeret, ha Istent úgy fogjuk fel, mint a ki a hívő számára a világ felett való hatalmat biztosítja. A hit ezen értékítéletén kívül nincs istenismeret, mely erre a névre érde-

¹ Reehfert. u. Versöhn. III. 189—193. 1.

mes volna Igaz, azt mondják, hogy először meg kell ismerni Isten és Krisztus lényegét, hogy azután a szerint az ő értéküket reánk nézve meghatározhassuk. De ez a felfogás épen Luther szerint helytelen. Ellenkezőleg Isten vagy Krisztus lényegét csak az ő reánk vonatkozó értékükön belül ismerjük meg. Mert Isten és hit egymástól elválaszthatlanok.¹

A vallásos megismerés önálló értékítéletei tehát nem valami általános, vagy csupán történeti tényekre irányuló érdekek nélkül való ismeretek, hanem egyszóban kifejezve: hit-igazság.

Lényege az objectiv isteni, vagyis a kijelentett tartalom, de e tartalmat valóban csak az érti meg, a ki megélte, a kiből az életmeggyőződésé vált. Mert a vallásnak mindig meggyőződéssel van dolga. A keresztyén tan célja sem a *tétel*, hanem hogy az a vallásos tartalom, melyet kifejez, *híve* legyen. Épen azért minden theologiai gondolat és képzet a subjectiv üdvérdek szempontja alá helyezendő.

A theologia tehát Ritschl szerint nem éreketlen theoretikus tudás a hit dolgairól, ellenkezőleg itt fő a *személyes meggyőződés*, hogy Isten, Krisztus, a Szentlélek, az egyház, szóval minden vallási nagyság *a mi üdvösségünk* céljából van és hat. S minél erősebb bennök a hitünk, annak erősebb azok kegyelmi hatása is bennünk.

Íme Ritschl ismeret-elmélete. Látnivaló, hogy a philosophiának nála pusztán formális jelentősége van. Elfogadja Kant s még inkább Lotze ismeret-elméletét, mert azt a theológiával, helyesebben a keresztyénséggel összeegyeztethetőnek s a theologia önálló jogosultságának megállapítására alkalmasnak találja. S ez ismeret-elméleti, logikai és pszichologiai szabályok szerinte a theológiában a „*ratio*“, az „*intellectus*“. Ennyiben pedig még a legnagyobb orthodoxok is racionalisták, mert mint Hollazius mondja: „*ratio*“ nélkül az isteni kijelentés egyáltalán nem fogható fel, mivelhogy: „*sicut sine oculis nihil videmus, sine auribus nihil audimus, ita sine ratione nihil intelligimus*“.²

Ezt vallja Ritschl is — egy kis megszorítással s ez az, hogy „*valamint mi csupán a magunk fülével hallunk és a magunk szemével látunk, úgy ismerni is csak a magunk s nem a mások eszével ismerhetünk*“.³

S én azt hiszem, hogy ebben is igaza vagyok.

¹ Rechtfertigung und Versöhnung III. 198. l.

² Exam. theologicum 69. l.

³ Rechtv. und Versöhn. III. 23.

2. *Theologiai alapelvek: Kijelentés, Írás és gyülekezet.*

Ritschl szerint minden vallás, de legfőképen a keresztyén vallás *kijelentés*. Istent és az ő dolgait csakis Isten által az ő kijelentéséből ismerhetjük meg. Pusztán theoretikus úton, inductio, analogia speculatio, intuitió, vagy intellectualis szemlélődés útján a trascendens fővalóság ismeretére eljutni nem lehet.

A theologia feladata tehát a kijelentés adott tényeit megélve s megértve, összefüggésük és vonatkozásuk szerint rendszerezni.

Ez álláspont ismeret-elméletének követelménye. S ugyanabból foly, hogy ő csupán a kijelentés adott tényeinél marad, a mi ezeken túl van, más szóval, a mi nincs kijelentve, az önmagán vett isteni lét, lényeg, viszonyok s természetek kérdéseivel nem bajlódik, mert meggyőződése szerint ezen merőben abstract fogalmak idegen talajról, a philosophiából kerültek a theológiába s együtt az ú. n. naturális theológiát alkotják, már pedig a naturalis theológiából ker. hittételt se levezetni, se megvédeni, se megczáfolni nem lehet, sőt a naturális theologia mint pusztán theoretikus megismerés útján alkotott tudás, az Istenről és az ő dolgairól a keresztyén üdvttannal össze sem egyeztethető.

Ritschlnek ez oknál fogva ú. n. metaphysikája nincs — nincs se aristotelesi se hegeli, se semilyen.

Szerinte helyes és teljes istenismeret csakis Istennek a Jézus Krisztusban való kijelentéséből, illetőleg minthogy — s ez is ismeret-elméletéből foly — kijelentés és hit szükség-szerűleg együttjáró azaz corelativ fogalmak, csakis a hitből merithető.

S különös, hogy orthodox ellenfelei őt mégis egyfelől leplezett naturalismussal, másfelől pedig merev subjectivismussal vádolják.

Az első váddal szemben azt hiszem felesleges őt védelmezni. Azt ellene csak a tudatlanság, vagy a rosszakarat emelheti.

De megáll talán a másik!

Dehogy! Hiszen a mily világosan kijelenti, hogy a keresztyén üdvigazságok anyaga a világból s mindabból, mi abba tartozik, nem merithető, hanem csakis Isten kijelentéséből, ép oly határozottan tanítja, hogy a hit a kijelentésből táplálkozik, következőleg az objectiv isteni realitásokhoz, Krisztushoz, Íráshoz és az egyházhoz van kötve.

A hit azt éli meg, a mi mint vallási tartalom a kijelentés tényeiben adva s közölve van.

Miért vádolják tehát Ritschl mégis subjectivismussal? Erre a feleletet Stöcklin „Die Bedeutung der Theol. von A. R. für die Gegenwart“ című cikkében¹ találtam meg.

„Ritschl theológiája — mondja Stählin — a subjectivitas theológiája, mert szerinte a vallásos viszony története nem objectiv történet Isten és az ember között, lévén ez a viszony csakis az ember részéről változó, Isten részéről ellenben változatlan“.

No hát én ennél szebb apologiát Ritschl mellett nem olvastam. Hiszen Istenbe magába változást bevinni, az volna ám csak igazi theologiai absurdum!

Ellenkezőleg ha valami, az érdeme Ritschlnek, hogy ő Isten akarata örök és változhatatlan voltát hirdeti. De nem ezt hirdeti-e Pál apostol is, a ki szerint Istennél még az ő haragkiöntése is kegyelem, negatív szeretet, jobban mondva a szeretet amaz energiája, mely az embert, ép mert üdvözíteni akarja, bűnnel magához nem ereszti s veszi.

Hanem értjük mi e vádat.

A baj az, hogy Ritschl a hitet nem köti bizonyos ú. n. orthodox tanfogalmi objectiv realitásokhoz, hogy neki elég az üdvhöz, a mit Isten Krisztusban nyújt s nem kell sok minden más egyéb, a mit emberek nyujtanak Krisztusról.

Az a baj, hogy ő Krisztus megélését s nem az orthodox christologiai tantételek elhívését tartja fő és üdvre szükséges dolognak.

Pedig bizony neki van igaza.

A világot csak Krisztussal lehet meggyőzni. A mai scepticismusnak és a mi vele jár, a materialismusnak is csak ő az orvossága.

Vagy más mentség is volna? Hát, kínálnak eleget. A romanismus a maga családokozhatatlan egyház, illetőleg pápatekintélyét s nem követel mást a végre, hogy üdvbiztosító intézetének részvényesei legyünk, csak értelmünk feláldozását, vakhitet.

Ez volna az egyik. S a másik? — Az a mit orthodox dogmatikusaink kínálnak: családokozhatatlan scholastikus rendszer, theologiai metaphysika, philosophiai metaphysika helyett, tele platói, aristotelesi, anselmusi speculatióval, meddő, üres és emészthetlen, subtilis dogmatikai distinctiókkal s körülöntve a hagyományos „rabies“-szel.

¹ L. Allg. ev. luth. Kirchenztg. 1896. 6., 7. 8. sz.

Hát, Ritschl nagyérdeme, hogy a theologiai szélmalom-harcznak véget vetett és száműzte a theológiából úgy a lehetlent, mint a képtelent, hogy ott, a hol a természettudós és philosophus esze megállt s a theologus hiú képzelgésbe és álomhüvelyezésbe esett, „megállj“-t kiáltott s az ismeretbeli bizonyosság köréből a hit és életbizonyosság, meggyőződés és tudás körébe vezetett.

Hová fel nem érsz észszel, felérsz hittel. Mert a hit nem a természeti, hanem a természet feletti dolgok, az isteni kijelentés tényeinek megéléséből eredő közvetlen bizonyosság: személyes üdvtapasztalat.

És e tapasztalatnak egyetlen tartalma: Krisztus. Benne tárul föl előttünk minden titok.

S miből ismerem meg Krisztust és az ő igazságát? Krisztust megismerjük a keresztyén kijelentés alaptényeiből. S mi e tények, szóval a hit anyag forrása?

A forrás az *Írás*, mint az eredeti Krisztusi kijelentés történetileg hiteles okmánya.

Igen, Ritschl theológiájának kizárólagos forrása az *Írás*. Minden tétele a bibliai anyag theologiai feldolgozásának eredménye. Körön kívül anyagot nem keres. Ó a keresztyénséget, mint magában egységes és teljes világnézetet: Istennek Krisztusban való kijelentését csakis az *Írásból* igyekszik felfogni s előterjeszteni, mert szerinte is: Verbum Dei condit articulos fidei. Tehát, határozottan positiv bibliai alapon áll.

De — s ez ismét sajátos vonás nála — az *Íráselv* mellett ép oly határozottan érvényesül nála a *gyülekezeti* elv is.

Ki ismerheti meg Krisztust és az ő igazságát? Az, a ki a kijelentés tényeit megélte. S hol lehet ezt megélni? — Az élő keresztyénségben; a gyülekezetben.

S épen, mert az *Írás* az ősgyülekezet tiszta evangéliumi hitének is bizonyossága, azért Ritschl theologiai tételeit az *Írás* alapján, de egyszersmind a gyülekezet álláspontjáról is fogalmazza.

A hívő Individuum ugyanis szerinte, tag a testben s mint ilyen a közösségből ki nem válhat, attól el nem szakadhat. Ha megteszi, többé nem keresztyén. A testen kívül a tagnak nincs élete. Ebből foly, hogy a mit megél a kijelentésből, azt a gyülekezetben éli meg s így a mit mond, azt is a gyülekezettel való szerves összefüggésben mondja, vallja és hirdeti.

És ez igen fontos mozzanat, mondhatnók, sarkalatos pont Ritschnél.

Ha valamiben, abban különbözik ő korának legtöbb

theologusától, hogy rendszerét s így magát a keresztyén világismeretet is, nem valami a prioristikus subjectiv elvből construálja, mint ezt a philosophus dogmatikusok és dogmatikus philosophusok teszik, hanem a gyülekezet birtokában levő s abban élő üdvtények s igazságokból.

Ebben és nem másban keresendő rendszerének egységes álláspontja. Ez az egynemű felfogás (gleichartige Auffassung) nála, ki a keresztyénséget, mint egészet, mindég összes s egyszerre egymásmellett jelentkező különféle constitutiv részeiben s benső összefüggésük szerint vizsgálja; ez ama benső kapocs, mely rendszerében mindent összefoglal s egységesít. Ő a keresztyénséget a keresztyénségből, a gyülekezet élete s hitéből akarja megérteni. Ezért köti a hívó individuumot, ép úgy, mint a theológiát a gyülekezethez.

De ép ez okból nem közönyös az *egyházi tanfejlődés* iránt sem, csakhogy mivel szerinte sajátkép csupán az Írás tárja fel az eredeti keresztyén hittartalmat s hamisítatlan, minden idegen elemtől ment keresztyén igazságokat, a nélkül, hogy az ősgyülekezet minden hitbeli meggyőződésének és életrendjének szükségszerű és kötelező voltát hirdetné a későbbi tanfejlődés eredményeit, vagyis a gyülekezet tanait is, az Írás szabályozó tekintélye aláveti s e kettőnek, t. i. Írás és egyházi tannak összeegyeztetését tűzi ki főczélul.

Innét, hogy az egyházi tan révén becsúzott idegen metaphysikai elemeket is kiküszöbölni igyekszik theológiájából, hogy p. o. az új platonikus és aristotelesi philosophia maradványaival a szent háromsági és christologiai abstract speculatiókkal is teljesen szakít, mert abban az evangélium vallás-erkölcsei igazságának, zavaros és felesleges toldalékát, szóval naturális theológiát lát.

Ritschl theológiája tehát — s ez is főérdeme — mint a folytonos haladás és reform theológiája, mint egy a megvetett alapokon nyugvó új kísérlet jelenik meg s maga hívja ki önmagával szemben az exegetikai s történeti álláspontra helyezkedő komoly kritikát.

E tudattal lépünk be hát immár előcsarnokából belső épületébe.

Dr. Masznyik Endre.

EGYHÁZI SZEMLE.

Külföldi egyházi élet.

Megemlékeztünk volt ugyan már egyszer a mult év végén tartott porosz tartományi zsinatnak a lelkészi fizetések rendezésére nézve tett egy intézkedéséről, de mert e kérdés nálunk is aktualis jelentőségű és mert magát az egész rendezést is eredeti gondolatnak s megismerésre méltónak találjuk, újlag visszatérünk erre a témára.

A lelkészi fizetések állami kiegészítése kétségtelenül igen kényes dolog. A kecske is jól lakják, a káposzta is megmaradjon: igazi tojástáncz. Ne sértse az autonomiát, de azért az államérdekei is biztosítva legyenek; ne fogassanak a történelmi egyházak feltétlenül egy és ugyanazon kalap alá, hanem azért a vallás-egyenlőség és viszonyosság csorbát ne szenvedjen; ne keveset, ne sokat, hanem épen elegendőt adjon az állam; csak hogy a mi nekünk kevés, az az államnak elég és a mi nekünk elég, az az államnak sok, stb. stb. Az államsegélyezés mindenesetre bizonyos függőségi viszonyba hozza az egyházakat az állammal.

És mégis mily különös! A legutóbbi porosz egyházi rendelkezés, mely a lelkészi fizetéseket *újabb* állami támogatással rendezi — és pedig elég tisztességesen rendezi — ezen államsegélyt, mely körülbelől több mint 2 $\frac{1}{2}$ millió márkát tesz ki és a mely az eddigi segélyt hat millió márkára emeli, arra használja fel, hogy az egyháznak az állammal szemben fennálló függőségi viszonya köteleit lazítsa, az egyházat némileg függetlenítse.

Természetesen, így egyszerűen elmondva, bajos a dolgot megérteni. Azonban világos lesz mindjárt előttünk minden, ha mindenekelőtt eszünkbe veszszük, hogy a német evangélikus egyházak legtöbbjének és így épen és főleg a porosznak nincs autonómiaja. A német felfogás szerint a vallásos élet, a vallás

az állampolgárt képező egyén személyi életének egy megnyilatkozása s így az egyház az állami életfeladatok egy részének vezetésére és megoldására hivatott állami organismus és nem az állam souverainitásának alávetett autonom társadalom. A német tartományi prot. egyházak consistoriális szervezetéből a II. Frigyes féle állami omnipotentia szűrőjén átszűrődött elmélet ez, melynek egyik gyakorlati eredménye az, hogy a cultus budgetnek körülbelül $\frac{1}{5}$ -része a lelkészi állások javadalmának emelésére fordítatik. Újabb időben az egyháznak fontossága és az állami életben nagyráhatottsága a socialismus mind erőteljesebb terjeszkedése folytán igen nagyot nőtt az állam szemében. (Mellesleg megjegyezhetjük, hogy a mi kongrua törvényjavaslatunk aránylag oly gyors elkészülésének is erősebb indító oka volt a magyar agrar-socialismus, mint az ú. n. egyházpolitikai törvények.) És így az egyház maga sokat köszönhet finanziaalis rendezkedése szempontjából, sőt némileg függetlensége szempontjából is a socialismusnak. Úgy látszik, hogy sub pondere crescit.

Az állam által eddig nyújtott 3.350,000 márka dotációból a gyenge állomások 2400 márka alapfizetés és ezt egészen 3600 márkáig emelő korpótlékozzattal segélyeztettek. Azonban minden egyes esetben külön, maga az állam állapította meg, vajjon az egyházközség képes-e megadni az alapfizetést. A korpótléknál már nem vizsgálta az egyház képességét. Az államnak ezen beavatkozása az egyházközségek belügyeibe, t. i. hogy az alapfizetés megadására sok esetben képesnek ítélt oly egyházközségeket is, melyek valóban nem voltak azok és utasította őket a lelkészi javadalomnak erejükön felül való felemelésére: igen sok baj és vizsálynak vált magvává. Az állam későbbben, mikor már az eddigi lelkészjavadalmazási mód nem felelt meg többé a korviszonyoknak és az egyházi hatóságok, zsinatok és consistoriumok által újabb rendezésre szólítottatott fel, kinyilatkoztatta ugyan készségét a segélyezés emelésére, de egyúttal reá mutatott arra, hogy számos egyházközségnek feleslege levén, a rendezéshez ezen feleslegeket is igénybe óhajtja venni. Már közel két év előtt felemlítettük ezt a körülményt, a mi a végleges rendezés kérdését végleg elodázni látszott, mert a porosz egyház minden államjogi theoria daczára is vágyakozik a mostaninál nagyobb függetlenség után, nemhogy eddig érintetlen ügyeit, p. o. vagyoni feleslegét is az állam kezébe adja.

Minthogy sem az állam az egyház által kívánt támogatást, sem az egyház az állam részéről óhajtott eljárási módot acceptálni nem volt hajlandó, habár a segélyezés és a fennálló

viszonyok abnormis voltát mindkét fél elismerte: végre az állam nyilatkozott az iránt, hogy mennyivel volna hajlandó az egyházat lelkészi jövedelmei kiegészítésében támogatni. Ez összeg az összes történelmi egyházak részére négy millió márkára tételtett, mely a 14,000 evang. és kath. lelkész részére megajánlatott s melyből az evangélikus egyházra 2.650,000 márka jut.

Ekkor az egyház egy gyökeres eljárásra határozta el magát, mely méltán dicséretére válik, habár sokaknál elégedetlenségre szolgáltatott is okot. Tudniillik, az egyház legnagyobb rákfenejének, a lelkészi állomások betöltésénél előforduló gonosz üzelmeknek beszüntetése végett a lelkészi jövedelmeket az egyházközségek $\frac{3}{5}$ -részében egyenlősítette, hogy így a nagyobb jövedelem után való üzletszerű törekvésnek a lelkészi állást lealacsonyító gyakorlatát beszüntesse. Ezt eszközli az által, hogy mindenki, bármely helyen is elérheti a fizetés maximumát.

A legkevésbé tetsző, de a terv kiviteléhez okvetlenül szükséges, első lépés az volt, hogy a lelkészi javadalom minimumát 2400 márkáról 1800 márkára szállították le. Ez a kezdő lelkész fizetése ez időszert, de a mely alapfizetés idővel újra visszaállítatik 2400 márkára, ha t. i. az egyház ereje ezt meg fogja engedni; sőt már most is, kivételes helyzetű egyházaknál megengedtetik, hogy az alapfizetést 2100, vagy 2400 márkáig kipótolhassák. Az alapfizetéshez öt izben esedékes 600—600 márka korpótlék járul, úgy hogy 25 évi szolgálat után egy 1800 márkával kezdő ifjú lelkész már 1800 forint alapfizetéséhez 3000 márka korpótléket kapván, 4800 márka fizetést fog élvezni, sőt a mennyiben a gyülekezet által előbb említett 600 márka alapfizetés-pótlék kiszolgáltatnák, a fizetés maximuma 5400 márkáig emelkedik. Az így előálló szükséglet fedezésére a korpótléki pénztár szolgál, a melybe minden gyülekezet tartozik beszolgáltatni az 1800 márka lelkészi alapfizetésen felül eső addigi lelkészi jövedelmi hányadot, továbbá ide járul még az államtól adott újabb évi segélyezés is. Ezen közegyházi kasszának erejétől van feltételezve, hogy jövőben az alapfizetés minden ilyen lelkészre nézve 2400 márkára emeltessék, t. i. mikor már ez nélkülözheti a minden egyes egyházközség részéről befizetett 1800—2400 márka közötti 600 márka különbséget. Mint említve volt már, az 1800 márkás alapfizetés körülbelől az összes lelkészi állások $\frac{3}{5}$ -ében fog fennállani. Erre nézve a kulcs az, hogy minden lelkészi állás, melynek jövedelme a 3599 márkán alól van, mindenikben jövőre az alapfizetés csak 1800 márka

lesz. A lelkészi állások $\frac{2}{5}$ -e azonban a 3600 márkán felül állván ezekre nézve a következő alapfizetések vétettek fel: a hol eddig 3899, 4199, 4499, 4799 márkáig terjedt a lelkészi jövedelem, jövőre ott a kezdő lelkész csak 2400, 3000, 3600, 4200 márkát fog alapfizetésül kapni és korpótlékban mindaddig nem részesül, míg a többiekre felvett alapfizetés is az illető által szolgálati évei után igényelt korpótlék összege lelkészi állása jövedelmét felül nem haladja. Tehát a ki egy 3000 márkás lelkészi jövedelemre választatott meg, korpótléket csak tiz szolgálati év után és pedig három izben fog kapni, a ki pedig 4200 márkás jövedelemre választatott, csak 20 évi szolgálat után fog és pedig egy izben esedékes 600 márká korpótléket kapni.

A törvényben tehát, mint látszik, egy alap és sarkalatos protestáns elv, a lelkészek egyenlősége van megoldva, habár egy másik, t. i. hogy a gyülekezet annyi fizetést adjon lelkészenek, a mennyit akar, resp. a mennyit tud, hátrányt szenved is. Az 1800 márkára leszállított alapfizetést némileg elviselhetővé teszi az ifjú lelkészekre az, hogy koruknak körülbelől megfelelő és az is, hogy segédlelkészi szolgálataik is beszámíttatnak a korpótlékoknál, nem különben, hogy ha a gyülekezet ereje engedi, 600 márkát még adhat a lelkésznek a nélkül, hogy az korpótlékába beszámíttatnék. A jövő lelkészi generációra nézve az is vigasztaló, hogy a korpótlék-pénztár erejének emelkedésével az alapfizetés 2400 márká fog lenni.

A korpótlék-pénztárnak, ezek szerint egy igen hatalmas intézménynyé kell magát kinőni, mert 25 év után, feltéve a 6677-ből 1800 márkára leszállított 4040 lelkészi állás betöltője életben marad, pusztán ezek számára több mint $14\frac{1}{2}$ millió márká kell évenként. Különben e pénztárnak jövedelme pontosabban feltüntetve, mint fentebb tettük, a következő: Minden lelkészi állomás után a 4800 márkás legnagyobb fizetéshez szükséges korpótlék fele részét tartozik az egyházközség évenként a korpótlék-pénztárba beszolgáltatni. Tehát egy oly egyházközség, melyben eddig a lelkészi fizetés 3600 márká alatt maradt s így jelenben benne 1800 márká a lelkészi alapfizetés, minthogy 1800 márkától 4800-ig 3000 márká van, köteles évenként 1500 márkát, egy mostan 4200 márkás állomás után pedig évi 300 márkát befizetni. Ha ezen összeget az egyházközség fizetni képes, fizeti saját erején és ha feleslege marad, az az övé, ha pedig fizetni nem tudja, akkor a hiány az államsegélyből pótolatik. Az alapfizetés és korpótlékhiány fedezésére az állam részéről szolgál a már említett hat millió márká segély, melyből $2\frac{1}{2}$ millió újabban folyósított.

Nevezetes intézkedése még ezen törvénynek az, hogy a lelkészi javadalom alapjául szolgáló földek haszonélvezete az egyházközségeknek átadatott s ezek abból a lelkészeknek annyit tartoznak fizetni, a mennyire a lelkészi javadalom értékelésénél a földjövedelem felbecsültetett. Így a lelkészeket a gazdálkodástól is teljesen fel akarják menteni, hogy magukat teljesen hivataluknak szentelhessék, másfelől pedig útját akarják vágni azon, eddig általánosan tapasztalt jelenségnek, hogy a mióta az állam a lelkészi fizetéseket a minimumra kiegészíti, a lelkészi földek egészen elhanyagoltattak, mert a gazdálkodással járó fáradság nélkül is hozzá juthattak a jövedelemhez, sőt minél kevesebbet hozott a föld, annál többet adott az állam pótlék gyanánt, a mi a gazdálkodással nem rokonszenvezőre igen jó ösztönző volt arra, hogy gazdálkodásával ne törődjék. Azonban a jelen törvény megengedi azt is, hogy a lelkészek gazdálkodhassanak és a gyülekezettől, bizonyos meghatározott összegben a földet átvehessék. Ez az intézkedés főleg azokra nézve tétetett, a kik filiáik miatt fogatot tartani kénytelenek s a kik jövedelmük egy részét vesztenék, ha ennek fentartását készpénzből kellene teljesíteniök. (A. L. K. Z.).

Ezen törvényben igen sok egészséges, olyan gondolat van, melyet nem ártana nálunk is meghonosítani, p. o. az egyenlően magas kezdőfizetés és a szolgálati idővel emelkedő korpótlék. Az egyházi adózás egyöntetű és kötelező rendezése, a lelkészi földek alapos és lelkiismeretes felbecslése és a mostan kilátásba helyezett, valamint adott államsegély összeg mellett körülbelől 800, sőt 900 frt alapfizetés és öt évenként esedékes öt izbeni 100—100 frt korpótlékkal 25 évi szolgálat után 1300—1400 frtra emelhetnök lelkészeink fizetését és még tekintettel lehetnének a városi élet magasabb szükségeire is. Természetesen a mostani viszonyok között, mert ez egy kis központosítással is járna, ilyet létesíteni nem lehetne, hanem csak is akkor, midőn az anyaszentegyház érdekét minden másféle érdeknél fontosabbnak tekintenénk.

A mily kedvező megoldást nyert a porosz lelkészi fizetések rendezésének ügye, ép oly szerencsétlenül jártak a bajor lelkészek az ő jövedelmünk rendezésével. A képviselőház kilencz szavazattöbbséggel elvetette a kormány ide vonatkozó javaslatát.

A bajorországi protestáns lelkészek az 1874-iki állami rendezés értelmében 1500 márka alapfizetéssel és a 15-ik szolgálati évtől kezdődő, öt izben esedékes 180 márka ötöd-éves korpótlékkal birtat. 1888-ban az alapfizetés 1800 márkára emeltetett és a korpótlékok változatlanul maradtak.

1894-ben v. Müller kultuszminiszter egy oly javaslatot nyújtott be, melynek értelmében a korpótlék ugyan változatlanul marad, de az alapfizetés 2180 márkára emeltetik. Minthogy az erre szükséges 380,000 márkát a kath. párt soknak találta, a javaslatot ezen formájában elvetette, hanem e helyett egy újabb korpótléket s így a hatodikat illesztette be a lelkészi fizetésbe 180 márkával a 10-ik szolgálati év után.

A most megbukott javaslat annyiban tér el az előbbiektől, hogy a lelkészi alapfizetéseknek az államadósság converválása folytán a kamatláb csökkenéséből beállott apadását is ki akarta egészíteni s a 10-ik szolgálati év után egy kettős, azaz 360 márkányi korpótléket akart beilleszteni, hogy így 35 évi szolgálat után a prot. lelkész fizetése 3060 márka legyen. Megemlékezett a javaslat a kath. lelkészekről is, kiknek — tekintettel arra, hogy a kath. egyház a korpótlékozástól idegenkedik — alapfizetését 2000 márkában állapítja meg, mely 20 évi szolgálat után 2200, és további 10 év múlva 2400 márkára fog emelkedni. További emelkedés nincs. A lelkészi javadalmazás kérdésének ismertetését be is fejezhetjük, ha felemlítjük még, hogy prot. lelkész részére 1800 márka pensio és kath. lelkész részére 1100—1200 kiérdemülési illeték van biztosítva. — Az összes javaslat 294,600 márkával terhelte volna meg a költségvetést, mely 26 millió márka fölöslegről számol be; tehát pénzügyi akadályok fenn nem forogtak.

A javaslat a legkedvezőbb kilátások mellett került a ház asztalára, de már a bizottsági tárgyalások megmutatták, hogy törvénynyé nehezen fog vállalni. Az előkészítő bizottság a gazdasági depressióra és protestánsok és katolikusok között megőrizendő paritásra hivatkozással a javaslat mellőzését ajánlta, a mit a ház meg is fogadott, 76 szóval 67 ellenében mellőzvé az.

Mindenesetre figyelemre méltó jelenség ez, melyet nekünk is igen jól szemügyre kell vennünk, mivel hasonló viszonyok nálunk is igen könnyen alakulhatnak. Épen ezért foglalkozunk mi is bővebben ezzel az ügygyel.

Ha nem mondanók is, az olvasó úgy is eltalálja, hogy itt erős felekezeti és politikai érdekeknek kell szerepet játszani. Bajorország mindig erősen katolikus állam volt és bajor Miksa katolicismusát a harmincz éves háború idejéből máig is siratja az akkori német császárság sok része, de legjobban Csehország. Ma úgy áll a dolog, hogy Bajorország lakosságának $\frac{2}{3}$ -a katolikus $\frac{1}{3}$ -a protestáns, tehát az utóbbi erős kisebbség. A jelen század utolsó negyedében, ennek kezdetén, habár folyton katolikus volt is az állami politika, de mégis

tűrhető vala, míg az utolsó évtizedben határozottan ultramontánná nem lett. A centrum bajorországban is diadalmaskodott a nép segítségével, mint „nép párt“. Azonban a mult és azt megelőző évben, mikor már túlhatalmassá lett e párt, arra a tudatra ébredt a nép, hogy a centrum csak „talmi“ néppárt és semmit sem tesz a népért, hanem ellenkezőleg azt még jobban elnyomja. Így keletkezett a bajor „paraszt-szövetség“, az igazi néppárt, mely túlnyomólag katolikus ugyan, de a centrumnak elkeseredett ellensége. Ezt a néppártot akarja a centrum megbuktatni s a parasztságot ismét megnyerni magának, azért a jelen javaslattal szemben is a nép érdekeit, elnyomott gazdasági helyzetét hangoztatta, míg a „paraszt-szövetség“ a javaslat mellett volt. Most állanak éppen a választások előtt s így dokumentálni akarták a népnek, hogy ők és nem a „Bauernbund“ a nép érdekeinek igazi istápolója.

A vallási ok is, igen természetesen, nagy szerepet játszik a dologban. Mint a parasztszövetség vezére, dr Sigl, nyíltan kijelenté, a centrum azért nem fogadja el a katolikus lelkészekre is kedvező ezen javaslatot, hogy a protestánsok se kaphassanak semmit és mégis azzal sátoroznak, hogy ők a nép terheire való tekintetből lemondanak a maguk részéről a kath. lelkészek megérdemelt fizetésemeléséről s ha ezeket nem emelik, a paritás tiltja, hogy a prot. lelkészét is emeljék. Az előadó dr. Schädler kanonok a paritás hiányát már most is felhányta, reá mutatván arra, hogy 42 év alatt egy prot. lelkész jövedelme 105,660 márkát tesz ki, míg egy kath. lelkész ugyanazon idő alatt csak 87,600 márkát, azaz 18,060 márkával kevesebbet. A mostani javaslat még kedvezőtlenebbé tenné a kath. lelkészek helyzetét, a mennyiben a jelzett idő alatt a különbség 23,760 márkáig emelkednék. Felhozta a disparitás illusztrálására a nyugdíjazásra nézve fennálló különbséget is.

A kultuszminiszter egy másfélórás beszéddel védte a javaslatot s kimutatta e képzelt disparitás légből kapott voltát és reá utalt arra, hogy a segédlelkészségek czímén folyósított államsegélyből a katolikusok részére 89% esik, míg a protestánsokra csak 11%, tehát a disparitás miatt nem a katolikusoknak van joguk panaszkodni. Wirth lelkész és képviselő viszont reá mutatott a prot. lelkész családos voltára, a lelkészi lakból a népre áradó áldásra, a mivel szemben siettek a katolikusok, főleg Dr. Bichler kanonok hangsúlyozni, hogy e tekintetben a kath. parochia is megteszi a magáét. Hogy ez mennyire igaz, arról a parasztszövetség tagjai tettek aztán

tanúbizonytságot a caelibátus és gazdasszony uralom áldásainak közvetlen ismerői. Wieland a parasztszövetség tagja a kath. lelkészi jövedelmek beváltását tette erős kritika tárgyává és élesen kelt ki a plébánosok zsarolása ellen, hozván fel esetet, mikor a plébános egy halotti szertartásért közel 80 márkát követelt. Szóba kerültek a hagyaték vadászatok is (Chr. d. Chr. W.)

Az eredmény a már említett szavazás lett, a mely valószínűleg nem következett volna be, ha a javaslat az általános választások után kerül a ház elé. A tanulság pedig reánk nézve az, hogy az államsegélynek lehetnek keserű utóhatásai is. Hiszen mi még $\frac{1}{5}$ -ét sem teszszük ki a lakosságnak és ultramontán áramlat indul meg valaha hazánk határain belül, bizony-bizony szomorú napoknak fogunk elébe nézni. Főleg ne felejtsük azt, hogy csak is erős egyháziasság és élettelmes protestantismus mellett állhatunk meg a haza mezején, a nélkül pedig pusztulunk, fogyunk, mint most is úgy az áttérések, mint a gyermekek eligérése és a vegyesházasságok révén. Mire majd komoly harcra kerül a dolog, ha az állam többsége is ultramontán lesz: ugyan ki véd meg?!

A francia protestantismust, bármily elenyésző csekélység legyen is számbelileg, belső ereje valódi hatalommal teszi. Az a sok és minden oldalról jövő támadás, melylyel megrohanják az ultramontánok, arról tesz tanúbizonytságot, hogy benne élet és pedig ellenfelére nézve veszélyes, fenyegető élet van.

Az egész művelt világszerte óriás port felvert Dreyfus affaire valóságos örületbe hozta az ultramontán világot és a csöcseléket a protestantismus ellen Franciaországban. Scheurer-Kestner, a pör revizióját sürgető szenátor, protestáns ember és akciója megindításától, de különösen annak siker nélkül maradásától fogva a zsidók és protestánsok egy kalap alá kerültek a jezsuiták vezetése alatt álló katolicizmus szemében. A zsidó Dreyfus a közvélemény előtt hazaáruló és a ki ezt rehabilitálni akarja, természetesen annak csakis zinkosa lehet. A párisi csöcselék annyira fanatizálva van, hogy csak egy szikra kell és a zsidó s protestáns üldözés megkezdődik.

A katolicismusnak fékevesztett szenvedélyességét még inkább fokozza azon már említett mozgalom, mely kebelében mind nagyobb és nagyobb hullámokat vet, a mely számos lelkészét a protestantismushoz való csatlakozásra viszen. Erről eddig inkább csak protestáns oldalról értesültünk, de most már maguk a katolikusok is foglalkoznak a dologgal. A

protestánsok üzelmeinek leleplezésére alapított „La Vérité“ elmondja, hogy szórványosan eddig is fordultak elő ily hittől elszakadások, de ezek csak szórványos jelenségek voltak. Azonban ma a baj komolyabb, mint valaha volt. Nem egyes esetekkel, hanem egész irányzattal áll szemben az egyház, mely hatalmas mozgalomban nyilvánul, a mennyiben itt-ott egész pártok alakulnak a klérusban, készen az elszakadásra „A mi eddig oly szilárd és egységes papságunk meg van ingatva; egy — habár még rejtett alakban levő mozgalom indult meg kebelében a protestantismus felé. Nemesak hatan vannak azok a papok, kik az utolsó hónapokban, mint lelkészjelöltek foglaltak helyet a párisi protestáns theol. fakultás padjain, hanem még más négy is beiratkozott a montaubani prot. fakultásra. Tíz egyszerre. És ez még nem minden. Még több is fog következni.“ A „La Vérité“ 18 olyan kath. papot sorol fel névszerint, kik nem régiben prot. egyházi szolgálatba léptek, a kiket még többen is fognak követni. Hatalmasan működik e tekintetben Bourrier, ki a mult év végén Páris egyik prot. templomához lelkészül ordináltatott, ki „Le Chrétien français“ czímű lapjában az egész mozgalom számára egy orgamumot teremtett meg. A Bourrier által a klerushoz szétküldözött 4000 példányból csak 7 példányt utasítottak vissza. A megindult mozgalomnak támogatására a francia protestantismus mindent elkövet és hatalmas lépéseket tesz az iránt, hogy az áttérő kath. lelkészek existentiáját biztosítja. E végből egy egylet is alakult „l'oeuvre des prêtres“ czímen lelkészek és világiakból s ez egylet bizonyossága szerint valóban sokan vannak, kik a kath. egyház szolgálatából kiválni szándékoznak. Az egylet. tekintettel a nem mindig tisztos indokokra, nagy körültekintéssel jár el; így 1896-ban a 45 jelentkező közül csak 14-et fogadott el, 1897-ben 12-öt; az elutasítottak száma előbb 31, tavaly pedig 19 volt.

Az avertált katolikus papokat egyidőre protestáns családoknál helyezik el s később, a körülményekhez képest theologiai tanfolyamra bocsátják, vagy más állásra juttatják. Ujabban menházat akarnak az ily papok számára alapítani, hol bizonytalan ideig tartózkodhatnak, míg t. i. állást nem nyernek. Ez idő jó alkalom egyúttal arra is, hogy az illetők kellőleg megismertessenek s az alkalmatos egyéniségek, kik lelkészek akarnak lenni, hithű lelkési családoknál helyeztetnek el egy ideig. azután pedig bizonyos szükséges előtanulmány elvégzéttével valamelyik schweiczi egyetemen p. o. neuchâtelben fogják végleges kiképeztetésüket megnyerni. Az idők ezen jeleihez mi is csak áldást kívánhatunk. (A. L. K. Z.).

A francia protestántizmus erősödésében igen nagy része van az evangéliumi szövetségnek, mely 64 éves fennállása alatt több mint 600 városban és 3000 faluban hirdette az evangéliumot. Szabad, evangelizáló tevékenysége csak javára váltott az egyházaknak, 80 iskolát alapított, számos templomot, paplakot épített és egyes gyülekezetek önállóságát vetette meg alapját. Az evangelizáció, melyet itt mint önkéntes, szabad társulati vagy egyesületi tevékenységet kell érteni, az egyházaknak feltétlenül javukra váltott. Az általa alapított gyülekezetek közül 24 a református, 8 a szabad, 3 a methodista s 1 az evang. egyházhoz csatlakozott. Az evangéliumi szövetség 1833 óta 7.700,000 frankot költött munkássága érdekében és jelenben is 32 ügynököt (lelkész, tanító, evangelista) foglalkoztat; fentart 19 állomást 32 filiát, 10 iskolát és 370 gyülekezetet látogat meg. (R. K. Z.)

A hol a szabad, társulati tevékenység így egészíti ki a hivatalos egyházak szintén buzgó és odaadó működését, ott a legnagyobb bizalommal lehet a jövőbe tekinteni. És most, mikor a francia protestántizmus a nantesi edictum kiadásának háromszázados évfordulóját ünnepli (1898 ápril 13). nem csak testvéri érzülettel veszünk részt az ő örömnepükben, hanem egyúttal reménységünk is szilárdul abban, ki az ő egyházának örök fundamentumát vetette, ki megmutatja a benne bizóknak, hogy ő az élet és feltámadás.

p-f.

IRODALMI SZEMLE.

a) Hazai irodalom.

A pesti református egyház 101 éves története. Írta *Farkas József*, a budapesti theologiai akadémia tanára s az egyháztanács jegyzője. Kiadja a budapesti ev. ref. egyház. Nyomatott Kecskeméten Tóth László nyomdájában. 387 nagy 8-ad rétű lap, ára 1 frt 50 kr.

Régi vágya a fővárosi reformátusoknak, hogy csuda-gyorsasággal fejlődő egyházuknak eseményekben változatos s tanulságokban gazdag multját megismerjék. A munka eredetileg a millenniumra volt szánva s megírásával Farkas József egyháztörténészünket, az egyháztanácsnak hosszabb idő óta jegyzőjét bízták meg, a ki azonban e megbízatásának talán tőle is függő, de még inkább tőle nem függő okok miatt a kitűzött időnél jóval későbbben tehetett eleget, s a célba vett százéves történetből közel százkétéves lett.

A munka természetét leghivebben maga a szerző jellemzi. Művem főhivatásaként, mondja az előszóban, kétségkívül azt tekintetem, hogy történetet adjak; de az események elbeszélésénél nem a történelemmel foglalkozó tudósokat, hanem hazai protestáns s legelső sorban a budapesti ref. egyház műveltebb, vallásos keblű s az egyház ügyei iránt érdeklődő férfi és nő tagjait tartottam szem előtt, s célom az volt, hogy művemből necsak az ész, de a szív is nyerjen táplálékot, az olvasónak necsak történeti ismeretei szaporodjanak, de a vallásosságnak, egyháziasságnak keblében égő szent tüze is élesztessék. Nem az okmányokat akartam én e munkában a levéltár poros fiókjából napfényre hozni, hanem azt az erős hitet, azt az igazi kálvinista vallásosságot, azt a hő szeretetet a magyar ref. egyház iránt, mely az apák és anyák lelkében élt, azt szerettem volna s szeretném feleleveníteni, élesztetni, erősíteni.

S valóban ilyen népszerűsített és építő irányzatú történettel van dolgunk a kézalatti munkában, melyből sírjaikból kiemelkedve vonulnak el lelkeink előtt a pesti egyház új életre keltésében, megalapításában, felvirágoztatásában kitartóan munkálkodott hitbajnokok.

A mai budapesti ref. egyháznak voltakép két története van. Egyik a reformációkori ősi egyházé, azé, a mely a XVI. és XVII-dik században a régi Budán, Ó-Budán és Pesten a török uralom idején megtűrve, de gyenge erőben tengődött s melyet a Buda és Pest visszafoglalását követett pápista reactio egy egész századig teljesen megtört s úgy szólván nyom nélkül kipusztított. Másik az 1796-ban hamvaiból feleledett s kivált az utolsó negyven év alatt rohamosan megerősödött és nagyra nőtt újkori budapesti egyház története. Amaz ősi budapesti ref. egyházzal szerző csak néhány lapon (1—18) egy pár halvány adatban emlékezik meg, mert a többiek az egyházakkal együtt teljesen megsemmisültek; az új életre kelt kálvinista egyház 101 éves történetével azonban, miként a czím is kifejezi, annál behatóbban foglalkozik.

A legújabbkori pesti református egyház története, az egyház három hírneves papja működési korának megfelelően, három korszakra oszlik. A Báthory Gábor, a Török Pál és a Szász Károly lelkészkedésének korszakára.

Báthory Gábor korszakában (1796—1839) kel életre az egyház. Ekkor biztosítja a testvér egyházkerületek támogatásával a lelkész fizetését; ekkor nyer 1801 tavaszán Pest városától a mostani Kálvin-téren egy fél katastralis hold telket; ekkor épít az ország minden részében lakó reformátusság segítségével 1805-ben emeletes házat, melynek első emelete lelkészlakásul s tanácstermül, földszintje pedig imatermül és iskola-helyiségül szolgált a templom felépítéseig; ekkor (1816 június 12-én) tették le a templom alapkövét s ugyancsak a Báthory idejében 16 esztendeig tartott nehéz küzdelem és erőfeszítés után fejezték be templomuk építését a még mindig felette csekélyszámú hívek a hazai s főleg a környékbeli hitrokonok hathatós gyámolításával. Végül erre az időszakra (1816) esik a német lelkészség, a gyülekezet elemi iskolájának és tanítói állásának szervezése, valamint az előbb kisebbszerű, később a mai nagyobb szabású orgona beállítása és melléje orgonista állás rendszeresítése. Hogy mily csekély számú volt ekkor még Budán és Pesten a reformátusság, mutatják az anyakönyvek, melyek tanúsága szerint ez első husz esztendőben csak 15 volt az évi születettek átlagos száma s így az egész lélekszám csak 300—400 körül lehetett. S így ezt az aránylag elég gyors szervezkedést nem a nagy anyagi vagy számbeli erő, hanem a nagy buzgóság hozta létre.

A Báthory-korszakban gyermek-éveit élt pesti egyház Török Pál lelkészkedése alatt (1839—1883) az ifjúság valódi «Sturm und Drang» korszakába lépett. Nagy elődjének e nagyobb utóda, megáldva hatalmas szervező erővel, felruházva kiváló kormányzó képességgel, hár nem csekély akadályokkal küzdve, nagy léptekben viszi előbbre a központi helyzeténél fogva nagyra hivatott pesti

egyházat. Először a «nagy árvíz» által romba döntött paplakot állította helyre, azután papfizetési alapot gyűjtött, később a toronyóra és a templom-tornác (portale) költségeit gyűjtötte össze, végre a templom és más egyházi épületek építéséből fent maradt s közel százezer oszt. frtra menő adósságot törlesztette le szintén gyűlésből, mely az egész hazai ref. közönségre kiterjedt. Alig volt ezzel rendben, sőt részben ezzel párhuzamosan már más nagy tervezésbe fogott a merész alkotó. Kezébe vette s egy évtized bámulatos munkájával megvalósította a negyvenes évek protestáns jelesei által indított pesti protestáns, illetve ref. főiskola tervét. Előbb 1855-ben a pesti theologiai intézetet nyitotta meg, azután 1859-ben a pesti ref. főgimnáziumot hozta létre, hű barátja s mindvégig kitaró hatalmas munkatársának, *Gönczy* Pálnak, a hirneves paedagogusnak fáradhatatlan segítségével. Ugyancsak ő létesítette az iskolák elhelyezésére szükséges épületeket. Előbb 1859-ben a paplak fölé emeltetett második emeletet a főgimnázium elhelyezése végett, azután 1863-ban a főiskolai választmányossal és a dunamelléki egyházkerülettel kezdet fogva megépítteti az oroszán-utcai épületrészt a theologiai intézet és az időközben szintén az ő gyűjtéséből megvásárolt Ráday-könyvtár számára. Az ő idejében és az ő kezdeményezésére épült föl 1865-ben az egyházi telek Lónyay-utcai két emeletes része, mely legnagyobb részében mind e mai napig bérhelyiségül szolgál. Ugyancsak ő alapította s tartotta fenn 8 évig (1867—1875) a pesti ref. felső leányiskolát, mely azonban Kalocsa Róza igazgatónőnek Szatmárra távozásával megszűnt, de egészben véve sem volt egészséges alkotás.

A Török-korszak alatt virágzó ifjúvá növekedett pesti egyház számban és anyagi erőben bámulatosan megnövekedve, az utolsó 15 év alatt rohamos fejlődésnek indult. Török halála évében, 1883-ban az addigi egy lelkészi álláshoz másodikikat, 1896-ban pedig a budai részén harmadikat szervezett. Főgimnáziuma részére a székes-főváros és az állam hathatós (25 + 50 = 75 ezer frt) támogatásával 1888-ban közadakozásból és 33 ezer frt törlesztő kölcsönrel szép modern iskolaépületet emelt, négy alsó osztályához párhuzamos osztályokat nyitott s a tanári fizetéseket az 1883-ik évi törvény rendelkezései szerint fokozatosan és 18 ezer forint állami segély felhasználásával korszerűleg rendezte. Majd a szorosabb értelemben vett egyházi élet fejlesztése végett előbb a Zuglóban (VII. ker.) 1894-ben 15 ezer forint költséggel kisebb templomot és segédlelkészlakást, majd országos gyűjtéssel, fővárosi segélylyel és 50 ezer forint törlesztő kölcsönrel 1896-ban közel 200 ezer forint költséggel díszes templomot építtetett. S az építkezéseknek ezzel sincs még vége. Kis-Pest filiájában 1897-ben a pesti anyaegyház anyagi és erkölcsi támogatása mellett csinos templom épült; Kőbányán a templom és lelkészlakás közel 70 ezer forint költséggel most van építés alatt; a budai

lelkészak és nagyobb bérház építése közel 200 ezer forinttal 1898. augusztus 1-én veszi kezdetét; s hogy a rohamosan megszorított fővárosi reformátusság a város templom nélküli részein is isteni tisztelethez juthasson, 1897-ben a Rózsa-utca 20. száma alatt évi 900 frttal istentiszteleti célra tágas termet bérelt ki és rendezett be az egyháztanács. Íme, az utolsó 10 év alatt egy modern főgimnázium, egy díszes nagy és három kisebb templom épült a budapesti református egyház kebelében.

Nagy lendület tapasztalható a pesti egyház e legújabb korszakában a vallás-erkölcsi gondozás terén is. A vallástanítást a nyolczvanas évek elején 1 rendes hitoktató, 1885-ben 2 rendes, 1886-ban 3 rendes, 1888-ban 5 rendes, 1897 óta pedig 10 rendes (köztük 2 állandósított) hitoktató és egy segédlelkész, s a fiók-egyházakban (Kis-Pest, Erzsébetfalva) három elemi iskolai tanító végzi a vallástanítást, kik az 1897-ik évben 2864 elemi, 424 polgári és 291 középiskolai, összesen tehát 3579 gyermeket oktattak a reformált vallás igazságaira. S az iskolai vallásos nevelést kiegészíti és tovább folytatja a társadalmi lelki gondozás az egyes egyházi társulatok kebelében, melyek szervezésére főleg a theologiai akadémia tanáraitól és buzgóbb növendékeiktől indult belmissziói szellem szolgált okul. A történet írója részletesen kimutatja, hogy a vasárnapi (bibliai) iskoláknak, a vallásos összejöveleteknek, az ifjúsági és nő-egyesületeknek (Reform. ifjúsági egyesület, budai ref. nőegylet, Ref. közművelődési egylet, Nagypénteki ref. társaság, Lorántffy-egyesület) mily jelentékeny részök van a pesti egyházi élet amaz örvendetes föllendülésében, mely ott az utóbbi évtizedben tapasztalható.

Mindezekről a dolgokról részletes és pontos leírás található a Farkas József könyvében, mely tárgyánál, terjedelménél és szép kidolgozásánál fogva egyike a magyar protestáns egyházi irodalom legérdekesebb és legértékesebb monografiáinak. Annak a nagykiterjedésű, sok ágú és immár mind anyagi, mind szellemi tekintetben nagyarányú organismusnak, melyet budapesti egyháznak nevezünk, szépen összeállított képe ez a könyv úgy az egyház, mint a főgimnázium multja és jelene tekintetében. Lelki gyönyörűséggel olvasható benne, hogy a félszáz esztendőn át külső gyámolításból tengődő szegény és néptelen egyházból mint lesz a század második felén kezdve részint a vezetők bölcsesége, részint a kedvező körülmények emelő ereje által, úgy népszerűség, mint tagjai kiválósága, valamint helyzete előnyei tekintetében az országnak csaknem első gyülekezetévé a budapesti református egyház.

Nem tudjuk eléggé ajánlani megszerzését minden művelt protestáns embernek, de különösen a pesti egyház tagjainak, kik egyházuk multjának pontos ismerete mellett megragadó példáit és lélekemelő jeleneteit találhatják benne a vallás és egyház iránti hő

szeretetnek és buzgó áldozatkésztségnek. A nagymunkásságú szerzőnek pedig, ki annyi jóra való művel gyarapította egyháztörténeti irodalmunkat, e legújabb derék munkájához melegen gratulálunk.

V. F.

A nő. Két beszéd. Írta *Monod* Adolf, fordította *Szilassy* Aladárné. Budapest, 1898. Hornyánszky V. nyomása, nyolczad-rétben 91 lap, ára 1 írt, a „Lorántffy Zsuzsánna-egyesület“ javára. Megrendelhető az egyesület pénztárnokánál (Szóts Farkasné, IX. Erkel-u. 3.).

Annak a szép keresztyén munkának, melyet a lelkes «Lorántffy-egyesület» a szegények, árvák és elhagyatottak testi és lelki gyógyításában kifejt, egyik fontos ága a jó keresztyén olvasmányok megkedveltetése és terjesztése is. A «Lorántffy-egyesület» e tekintetben is példás munkát végez, mert egyrészt dicséretes buzgósággal terjeszti a «Koszorú» népiratkáit, másrészt oly művek előállítását is célba vette, melyek a műveltebb körök keresztyén hit és erkölcsi életének nemesítésére is felette alkalmasok. Az első ilyenmű művet maga az egyesület nagy buzgóságú elnöke, *Szilassy* Aladárné bocsátotta ki, maga fordítván le s a saját költségén nyomtatván ki *Monod* Adolf hírneves francia ref. lelkész és író két beszédét.

Az első beszéd «a nő hivatásáról», a második «a nő életéről» szól. Keresztyén mélységgel s a nagy írőhoz méltó szépséggel mutatja ki, hogy a nő hivatása, az Írás és a természet rendje szerint, szeretettel és alázatos szívvel megállani a férfi mellett különböző életpályákon. Az első beszédben a női hivatás általános elveit állapítja meg, a másodikban annak részleteivel, mintegy a gyakorlatával foglalkozik.

A forma, melyben ezek a termékenyítő gondolatok közöltetnek, az egyházi beszéd, vagy tán inkább addressszerű könnyed felolvasás, mindenütt a biblia alapján s annak magasztos eszmévilágában.

A mű szellemére fényt deríthetnek a következő részletek: «Az Írást vizsgálva, abban egyes elszórt megjegyzések helyett egy tökéletesen kikerekített, egységes tanra bukkatnam, mely könyvről könyvre, századról századra száll. Igaz, hogy keresni kell a nőt a bibliában, de ha egyszer megtaláltuk az ő állását, ez ép oly áldásosnak, mint dicsőségesnek tűnik fel előttünk.» A dolog veleje az, hogy «a nő az életben is, mint az Írásban, legyen nagy, de elrejtve mások szeme előtt.» «Bátran mondhatom, hogy minden vallás és rendszer közül egyedül a Szentírás ismerte föl és értette meg igazán az asszony természetét. Egyedül ő áll az arany középúton a déli és a germán népek ellentétes nézetei között, melyek egyike az asszonyt a férfi rabszolgájává alacsonyítja le, míg a másik a férfi

sorsának urává teszi. Csak az Írás kiméli meg a nőt, úgy a szomorú lealacsonyítástól, mint a túlzott hódolattól.» «*Az asszony hivatása: a szeretet hivatása.*» «A kereszt alatt, a bibliával kezében: így szeretem legjobban látni az asszonyt. Így van ismét visszaadva az Úrnak, a férfinak és saját magának. Mily nemes alárendeltségében, mily méltóságteljes alázatosságában, mily erős szelidségében!» «Az apostol kívánsága, hogy otthonotokat, melyben szerényen visszavonulva óhajt benneteket látni, szeretetetek, okosságtok, házatok rendben tartása és gyermekeitek gondos nevelése által a jóllét, béke és rend szentélyévé avassátok, melyben férjetek legkedvesebb szórakozását és legboldogabb pihenőjét találja a munka fáradalmai után, a külső élet bajjai között.»

Ily szellemben oktatja poetikusan szép, Isten ígéje szerint bölcs szavakkal a leányokat arra, hogy miként érvényesíthetik magukat az ő kicsiny erejükkel, hogy segítőtársai legyenek testvéreiknek, szülőknek, s egyszersmind megragadó képekben tünteti föl a hivatását híven betöltő keresztyén leányt. Ily irányban tanítja meg a keresztyén anyát, hogy a Szentírás nyomán miként egészítse ki s vigye tökélyre az iskolai nevelést a keresztyén családi élet nemesítő hatása által. Ily szellemben tárgyalja a diakonisszák, az özvegyek, az elváltak, a cselédnők, a nagyvilági hölgyek, a bukott nők stb. kérdését, mindeniknek elébe tárva az Írás nyomán azt a kötelességet, mely helyzetében reá vár, és felmutatva azt az erőt, mely a kötelesség teljesítésére képesít.

Lehetetlen élvezet és haszon nélkül olvasni ezeket a magasröptű fejtegetéseket, melyek a nő hivatását a Szentírás megvilágításában tárják elénk, a különböző életviszonyok szerint. Férfinak és nőnek lélektermékenyítő olvasmány, mely nemcsak élvezetet nyújt, de az Isten ígéje erejével hat, épít és megszentel. Lelkészeknek, hitoktatóknak gazdag anyaggyűjtemény, mely e mellett kitűnő útmutató és példa arra nézve, miként kell a Szentírás örök igazságait a nő hivatásának és életének különböző viszonyaira alkalmazni.

A fordítás értelmes, folyékony és elég magyaros. A kiállítás csinos. Megszerzése melegen ajánlható. Sz—s.

b) Külföldi irodalom.

Witte: **Aus Kirche und Kunst.** Leipzig 1897. Buchhandlung des Evang. Bundes (Carl Braun). VI. 470. lap. Ára 6 márka.

A mű 18 essayszerű értekezésből áll a polemika s az egyház- és művészettörténet köréről. Megírásukra «az örök Rómában nyert mély és maradandó benyomások» adták meg az impulsust. A bibliai keresztyén-séggel homlokegyenest ellenkező pápás egyháznak közvetlen szemlélete érlelte meg szerzőben, az «Evang. Bund» egyik legelső és legmunkásabb előharcosában a tervet, hogy az evang. keresztyénség világával szembe-állítsa Rómát és annak pápás egyházát.

Az értekezések fele bibliai és egyházi kérdésekkel foglalkozik. Alapos bibliai és egyháztörténeti ismeret párosul azok mindegyikében napjaink egyházi feladatai iránti mély fogékonysággal és eleven érzékkel. A műveltebb keresztyéneknek szólnak, és szép és könnyed irálya egy Hase, Beyschlag és Högel irányának belső és külső elegantiájára emlékezteti az olvasót.

Értekezéseinek szellemét előszavának következő szép passzusa jelzi: «A Krisztusban találja meg a szív és a világ a maga kiengesztelését és békéjét, mert ha hívek maradunk hozzá, az egész világ megszentelődik a mi szellemi birtokunkban. Benne és általa minden a miénk: legyen az Pál, az evang. egyház hőse és próphétája, vagy Apolló a szónak ura és mestere, vagy a régi hellén Apolló, a művészet géniusza, vagy végül Kéfász a maga állítólagos utódjaival Rómában. Minden a tiétek, ti pedig Krisztuséi vagytok és Krisztus az Istené.»

Első értekezése bibliai tárgyú és «Krisztus 30 évi esendjének jelentőségéről» szól. Szerző a Thomasius-Domer-féle kenotikus christológiának híve. E 30 évi csendnek jelentőségét az ember Jézusnak az ő messiási hivatására való megszentelődésében és fokozatos megérésében látja.

A többi három és a 6-ik értekezés polemikai irányú s a római egyház babonasága és fanatismusa ellen van intézve. Így az «írás-e vagy traditio?» című dolgozat mesterileg ismerteti a két nagy fogalom történeti keletkezését s gyakorlati egyházi jelentőségét. Traditio vagy írás, a pápa vagy a biblia? az itt a kérdés. S míg a protestantizmus azt tanítja, hogy minden tanfejldés forrása és normája az önmagát magyarázó írás, addig a pápás egyház dogmaalkotó tevékenységének biztosítására a pápa személyében összpontosuló traditiot hangsúlyozza s annak értelmében az írást és az egyházi fejlődést magyarázza. — Vagy a «láthatatlan egyház

és Róma» című értekezés azt a gondolatot fejtegeti, hogy az eszményi egyházzal, Krisztus valódi híveinek közösségével szemben ma Róma a kath. egyház és a pápa Róma, a melynek hivatalos egyházi tana ma a jezsuiták tana. Azért nincs ott helye a türelemnek s a szabadelvűségnek, hanem csak az abszolutizmusnak. Ez alapon a negyedik értekezés szerint *a keresztyénség római elferdítésével szemben való protestálás egyenesen a ker. vallásosságból eredő kötelesség*, vagyis 1870. óta «a pápas egyház veszélyes a népekre, a keresztyénségre s a vallásra nézve egyaránt» Benne a Krisztus tiszteletét Mária tisztelete szorítja le, s még Pál apostol az isten-igéjében látja fegyverünket, addig Róma egyháza a rózsafűzérben találja azt.

Ugyancsak polémikus irányú a «korunk küzdelme a hit és babona-ság közötti küzdelem» című értekezés. Teljes igazságában ismeri és értelmezte szerző Goethe ama ismeretes tételét, mely szerint «a hit és hitelenség közötti küzdelem a világ és emberiség történetének legsajátosabb és legmélyebb, sőt egyetlen témája», és kimutatja, hogy úgy a keresztyénség római elferdítésének, mint korunk modern naturalistikus hitetlenségének közös forrása a babona, mely abban áll, hogy olyat tulajdonít a kreaturának, a mit csak Isten tehet. A babona a hitelenség tagadásainak pozitív kiegészítése.

A 6-ik értekezés az újszövetség világánál tekintve, «a vasárnapban Isten ajándékát» látja s a ker. vasárnap megünneplését a reformátorokkal egyetemben a paradicsomi sabbath teljességének eszméjére alapítja. Nathusius művére emlékeztetőleg fejtegeti a vasárnap valódi ker. megünneplésének sociális fontosságát és jelentőségét.

A 7-ik értekezés szerint «a bibliai kritika az igazság segédje» vagyis a bibliai igazságban meg kell lennie az erőnek a tévelygés elviselésére és legyőzésére. Közelebbről az Ap cselekedetek könyvének kritikájára céloz a szerző, a melyre nézve Blass hallei tanár ama hypothesis-ének hódol, hogy e bibliai könyv Lukácsnak egy rövidebb és hosszabb tervezete. Becses történeti megjegyzésekkel kíséri itt fejtegetéseit a bibliai kéziratokról.

A «Savanaróláról», «Michelangelóról», «Colonnáról» és «Tassóról» szöllő életképeiben meggyőzően ismerteti ama fény- és árnyoldalakat, a melyeket Olaszhon szellemeiben is eszközölt a reformáció s az ellenreformáció. Michelangelo és Colonna sonettái igen ügyesen vannak fordítva, Művészi alkotásaik s a hitélet belső mozgalmái igen mélyen és szellemesen vannak jellemezve. Aesthetikai tekintetben talán legszebb részletei a külső kiállításra is igen elegáns kötetnek.

A római egyház s az evang. történeti igazságérzet közötti konfliktust különösen Döllingerről adott rajzában tünteti föl a szerző. Egyház-történeti alak minden ízében, ki mint theológus és történetíró a nemesebb értelemben vett egyházi traditio s mint ember és keresztyén a német birodalmi egység tántoríthatlan híve. Tragikuma csak emeli az ő értékét és

Leó pápa, a müncheni nuntius és Hefele püspök édesgetései az «egyházba» való visszatérése tekintetében erős történeti és hitbeli meggyőződésén hajótörést szenvedtek. Fejlődését különösen a reformációról és Lutherről szóló későbbi felfogásában mesterileg rajzolja a szerző, másrészt azonban a szerzővel egyetértünk abban, hogy éppen Döllinger korábbi történetírása adta meg az impulzust a mai pápás ultramontán dogmatikai történetírásra Janssen és követőinél.

Érdekes az 1880. restaurált «*kölni domról*» szóló értekezése, a melynek kolosszális épületében az egyház és a művészet szövetségét látja.

Értekezéseinek mindegyike éberségre hív fel a római ősi ellenséggel szemben és hűségre a reformáció drágán megváltott javai és vívmányainak megőrzése és megvédése tekintetében. Bizonyítja azt különösen az utolsó értekezés, melyet azt a címet viseli: «mit köszönhet és mivel tartozik Poroszország a reformációnak?» Poroszország a reformációnak köszöni fennállását, nevét, erejét, győzelmeit, a császári koronát és uralkodóinak bölcs mérsékletét. A miért is a reformáció által megtisztult egyháznak tisztelettel, védelemmel és támogatással tartozik az egész vonalon. A hohienstaufok bukásával összeomlott a német nemzet ú. n. római szent birodalma, mert már V. Károly a spanyol-habsburgi uralomnak köszönte a császári koronát. A pápaság által önző politikából felszabadított német államok aztán gondviselészerűleg a reformáció szolgálatába léptek. II. Joachim volt az első tipikus hatalmas porosz uralkodó s azóta Poroszország a protestantizmus megtestesülésével s a katolicizmus feletti győzelmével azonos. E gondolat alkalmat adott a szerzőnek, hogy pia desideriait elmondja a mai porosz egyház politikáról és különösen a német protestantizmusra felette sérelmes mai «paritás» elvéről.

Melegen ajánljuk a felette tanulságos és finom vonásokban megírott művet a Szemle olvasóinak szíves figyelmébe. A művet a szerző nejének és gyermekeinek ajánlotta.

Sz. M.

Lipsius: Glauben und Wissen. Ausgewählte Vorträge und Aufsätze. Mit einem Bildnis des Verf. Berlin, Schwetschke und Sohn, 1897. 467 lap. Ára 6 márka.

Dogmatikája után e nagyhirű jénai tudós nálunk is ismeretes. Jelen gyűjteményt, mely az 1871—1892. években tartott 22 előadását foglalja magában, fia adta ki. Ez előadásokban az újabb theologia köréből a gondolatoknak egész gazdagságával találkozunk, mi mellett a szigorú tudományosság, mint Lipsius egyéniségében általában, folyton karöltve jár a mély vallásossággal. Ez előadások hű képét nyújtják annak a nagyhirű dogmatikusnak, ki Kant, Hegel és Schleiermacheren át az isteni kijelentés vallásos tapasztalatán alapuló pozitív theológiáig jutott el dogmatikája 3-ik kiadásában. A legújabb theológiának jövő történetírója bőséggel meríthet az előadásokból, a melyek csakugyna hű rajzai a hit és a tudás

köréből vett szebbnél szebb hittani, bölcselmi és vallásos etikai kérdéseknek, a mint azok épen az utolsó 20 év alatt foglalkoztatták a legkiválóbb elméket a német theologusok táborában.

Előadásainak címei a következők: hit és tudás, a vallásos bizonyosság utolsó alapjai, az istenezsme, az isteni világkormányzás, a történelmi elem jogosultsága a keresztyénségben, a kereszt jelvénye, Krisztusképek, Pál missziói útjai, a Simon-monda, Erős várunk nekünk az Isten, Luther és Jena, Melanchthon Fülöp, Schleiermacher és a romantika. De Wette 100 éves jubileuma, Hase Károly, Ritschl teológiája, törekedjetek mindenekelőtt istenországa után, közös hitalapunk Rómával szemben, az evangélium a pogány kulturnépek világában s végül a theologia állása a tudományok összorganismusában. A kiválóbbakat a következőkben ismertetjük:

A berlini uniói egyesületben még 1871-ben tartott «hit és tudás» című előadás kimutatja, hogy a hitnek és a tudásnak Hegel spekulációja által postulált egysége álomnak és illúzióknak bizonyult s a régi dogmavilág teljes feloszlásával végződött. A metaphysica ölte meg itt a vallásos hitet s az egyházi dogma és a modern világnézet teljes ellentétét eredményezte az egész vonalon. Pedig a theologia nem nélkülözheti a modern kultúra fejlődését, a melylyel csak akkor lehet harmoniában, ha a kijelentés vallásos tapasztalata és közvetlenül bizonyos ismerete képezi az ő történelmi és pszichológiai vizsgálódásának a tárgyát s így maga is a szellemi élet egyetemes törvénye alatt áll. Az Istennek bennünk és a világban való szemléletéről, tehát Schleiermacherrel szólva vallásos kedélyállapotok leírásáról van itt szó, mely nem csekélyesebb bizonyossággal bír a hitre nézve, mint a tudomány az ismeretre nézve. E vallásos ismeret dómjának leghatalmasabb építője Schleiermacher volt.

«A vallásos bizonyosság utolsó alapjaival» az 1880. tartott 2-ik előadás foglalkozik. Utolsó alapja a kijelentés és korántsem, mint a rationalismus és orthodoxismus akarná, az értelem. Az etikai és a vallásos szellem a legfőbb ténylegesség, és nem a theológiai metaphisika, vagyis a vallásosság terén csakis a theologia és nem a causalitás fogalma a döntő. S itt Biedermann dogmatikájának «objektív értelmével» polemizálva hangsúlyozza, hogy minden vallásos bizonyosság személyes tapasztalat és nemelméleti ismeret. Ez épen a «testimonium spiritus sancti internum» igaz értelme és jelentősege.

«Az isteni világkormányzásról» szól az 1878. tartott 4-ik előadás, mely Schopenhauer és Hartmann élettelen sivár pesszimizmusának mechanikus világnézetével szemben az egyesre és az összességre kiterjedő gondviselést tanít, a melynek végcélja a világ szempontjából is «az istenországa teljes megvalósulása». Szépen fejtegeti itt Lipsius a vallásos ima jelentőségét és jogosultságát a keresztyénségben.

«A história jelentősége a keresztyénségben» című 5-ik előadás kimutatja, hogy a keresztyénség alapja nem eszmékben, hanem történelmi

tényekben keresendő. E ponton nagy érdemei vannak Ritschl theológiájának. A történet az erkölcsi világ fejlődése az istenországa végcélja felé, mert az istenországa az isteni világcél végleges valósulása s az erkölcsi világ teljessége. A történeti kereszténység erő-forrása Jézus Krisztus, mint az isteninek és az emberinek egysége s a kijelentés teljes valósága.

Melanchthon Fülöpről szól az 1891. tartott 12. előadás. A humanistát, a teológust s az egyházi reformátort jellemzi markáns vonásokkal azokkal szemben, ki régebben és újabban Luther munkatársában csupán modern szabadsághóst, ingatag közvetítő teológust vagy konfesszióanalís doktrinárt látnak. Gyönyörű rajzát találjuk Melanchthon reformátori, tanári és széleskörű irodalmi munkásságának, Lutherher és Kálvinhoz való viszonyának és későbbi küzdelmeinek. Loci-ja «a prot. tanmód legelső vallásos kánona», melyben minden dogmatizálás mellett is (főleg a későbbi kiadásokban) a kereszténység komoly erkölcsi szelleméhez ragaszkodott. A humanismus és az evang. hit egységének s a valódi prot. uniói szellemnek mindenkoron ő a megtestesült képviselője és követendő példányképe.

Hase Károlyról a prot. egyháztörténetírás nestoráról mesteri jellemképet nyújt Lipsius 1890. jan. 6. hallgatói előtt tartott (15-ik) előadásában «Óriásnak» nevezi «a szellemi élet birodalmában», továbbá «világító toronynak» s a tudomány királyának, kinél nagyobb neve nem volt Jénának Fichte, Schelling és Hegel óta. Gazdag tudományosság, fényes előadó képesség, művészi érzék, mély vallásos hit és bizonyos lovagias jellem jellemezte Hase egyéniségét és irmodorát. Volt benne valami «az erkölcsi szépségből», ki mint «újabb praeceptor Germaniae» a legkülönfélébb adományokat tudta harmonikusan egyesíteni a maga egyéniségében.

Lipsius egyik legtanulságosabb előadása a 16-ik, a melyet «Ritschl-theológiáról» a thüringiai lelkészi értekezleten tartott 1888-ban. E theológiát, vagy göttingiai iskolát «elsőrangú theologiai jelenségnek» mondja, a melynek egyik kiváló tulajdonsága «a gondolatok szoros egysége és szigorú következetessége». Egyik jellemző sajátága, hogy minden causalis világismeret kizárásával csakis a theologiai világnézetnek hódol s a ker. igazságot kizárólag a Krisztusban megjelent isteni kijelentésből vezeti le. El tehát minden metaphysikával a ker. teleológiából. Végeredményében Ritschl álláspontját «formai tekintetben positivismusnak, tárgyi tekintetben pedig rationalismusnak» mondja. Érdemeit az egyes ker. tanfogalmaknál azonban készséggel elismeri, s az ellene és követői ellen akkori-ban folytatott agitációkat a leghatározottabban elítéli.

Forduló pontot jelez Lipsius dogmatikai fejlődésében az «Evang. Bund» eisenachi egyetemes közgyűlésén 1889-ben tartott ünnepi előadása: «A mi közös hitalapunk Rómával szemben» címmel. A különféle prot. theologiai irányoknak ezt a «közös hitalapját» az élő személyes Istenben s annak a természetben és a történetben nyilvánuló örök szeretet akaratában, továbbá a Krisztusban mint egyetlen közbenjáróban megjelent tökéletes isteni kijelentésben s végül a hit által való megigazulás refor-

mátori alap gondolatában vetett hitben látja. E közös hitaiaapon egyek a prot. theol. irányok, s ezen az alapon közösen munkálhatják a prot. ev. érdekeit az «Evang. Bund» kötelékében. Helytelen tehát, ha p. o. Kübel és Frank áthidalatlan választófalakat emel a liberális és az orthodox tábor között. Ez előadás volt legnagyobb befolyással Lipsius dogmatikájának 3-ik kiadására.

Végül az utolsó előadás, a melylyel Lipsius 1871. Jénában Rückert tanszékének örökébe lépett, *a theologiának encyklopädiai állásával* foglalkozik *az ösztudományok organismusán belül*, s tele van ifjú hévvel és lelkesedéssel a szabad prot. tudomány s az evang. vallás igaz érdekei iránt.

Hiszük, hogy Lipsius nagy számú magyar tanítványait kellemesen lepjük meg e testes és tartalmas kötet ismertetésével, a melynek értékét csak fokozza az ő élethű arc képe. Sz. M.

Klingemann: Buddhismus Pessimismus und moderne Weltanschauung. Essen (Baedeker) 1898. 68 l. Ára?

Az európai kultúra s a keresztyén misszió behatásaitól csaknem mind e 'mai napig érintetlen az a nagy föld- és népterület, mely a buddhismust uralja. Még maig is az emberiség legnagyobb vallása, sőt vannak ma már *Neumann* és *Zimmermann* személyében Németországban modern apostolai, kik váltig azt vitatják, hogy a keresztyénség csak elfajult alakja a buddhismus erkölstanának s attól minden igaz gondolátelemben függesben van. A buddhismus pessimistikus gondolkodásmódjának philos. szószólója és beigazolója *Schopenhauer*, ki annak a modern eszmevilág körébe való beillesztésére törekedett «*Die Welt als Wille und Vorstellung*» című művében. Szerzőnek szélja kimutatni, hogy a buddhista világnézet «az élet absolut szenvedéséről» szóló főelvével az egymást kizáró ellentétnek viszonyában áll a keresztyénség valláserkölcsi világnézetével, s hogy a keresztyénség még a megváltás és újjászületés centrális fogalmában is a buddhismustól absolute független.

A buddhista pessimistikus világnézetnek, mint feltétlen determinis⁷ musnak «négy főigazsága» a következő: 1. Az élet természeténél fogva csupa szenvedés, a kínoknak és bűnöknek szakadatlan lánczolata. 2. A szenvedés oka az élethez való akarat, tehát a lét s az élvezet után való törekvés. 3. A szenvedés megszüntetése az élethez való akarat megtagadása útján lehetséges, s ennek útja, 4. az igaz ismeret, akarás, cselekvés. élet, törekvés, gondolkodás s végleges elmerülés.

Az élet csupa szenvedés: ez a pessimistikus buddhismus első és legrövidebb, lényegének teljesen megfelelő elve. Van az evangéliumokban is pessimistikus hangulat a felületes optimizmussal szemben, de azért Jézus szeretetétele aktiv élet. míg Buddhának a keresztyén életideáltól távol álló egyéniségével legfeljebb részvétre méltó. Hiszen Schopenhauer

szerint is: «részvét a morál alapja», mert «az egész világ nagy kórház»-hoz hasonlítható.

E szenvedés oka az élethez való akarat, a lét s az élvezet után való törekvés, vagyis az ú. n. «tanha». Az élethez való akarat, s nem — mint a keresztyénség tanítja — a bűn oka a szenvedések végnélküli láncolatának. Közelebbről a bűn s az ezzel együtt járó tartozás fogalmára nevezve áthidalhatlan ür észlelhető buddhizmus és keresztyénség között. A buddhizmusban metaphysikai, a keresztyénségben ellenben ethikai fogalom a bűn fogalma. Zimmermann «buddhista kátéja» s a Dammadam (az igazság útja: Neumann fordításában) szerint a bűn pusztán csak tudatlanságon alapul. Csupa kérlelhetlen szükségesség, absolut kausalitás az élet, a melyben az isteni üdvöztető kegyelemnek belényulásáról szó sem lehet. A feltétlen kausalitás (karma) nem ismer isteni igazságosságot vagy gondviselést, s így hát csakugyan «jobb nem lenni, mint lenni».

De ha az élet csupa szenvedés, úgy célja nem lehet más, mint az élethez való akarat megtagadása, vagyis a megváltás. E ponton különösen hangsúlyozzák Schopenhauer és a buddhizmus egyéb modern próphétái az evangéliomnak a buddhista tantól való eredetét, a mennyiben az evangéliomok is »a test meghalását« tanítják. A buddhista megváltás azonban egy intellectuális aktus, az önmegváltás egy neme és korántsem vallásos-ethikai fogalom. A buddhista megváltás célja a semmivel határos Nirvána, a megsemmisülés üdvössége, vagyik «a kedélynek s a szellemnek oly állapota, a melyben megszűnt az élethez való akarat, a lét s az élvezet után való törekvés, megszűnt a szenvedély, a vágy, a félelem s minden fájdalom». A temetőből hasonló örök békének «szóval le nem írható» állapota ez, mely messze távol áll a keresztyén üdvösségnek, szentségnek és békének ethikai állapotától. S ha van rokonság keresztyénség és buddhizmus között, úgy az legfeljebb a középkori mystikának világfájdalmas kontemplációjában volna keresendő, mely hasonlóan a teljes passzivitást s a létmegszűnést boldogító állapotát hangsúlyozza.

A buddhizmus 4-ik «főigazsága» a szenvedéstől való megváltás a maga nyolcz útjával. Az élet és a világ megtagadásán alapuló ethikai világnézete itt éri el tetőpontját, a melynek ideálja az önmegváltáson alapuló szerzetesi askétikus életideál. Ennek elérésére 10—10 fogadalom betartása és bilincs lerázása vezet, a melyeket egyenkint ír le a buddhizmus tanaiban igen jártas szerző.

Majd rátér a szerző Schopenhauer pesszimizmusainak jellemzésére, mely minden pontjában teljesen megegyez a buddhizmussal. A buddhista tannal egyezőleg Schopenhauer is vallja, hogy az élet s minden lét csupa szenvedés, s hogy e szenvedés oka az élethez való akarat, a melyből való megváltás az élet célja. Oszítja e nézetét *Haeckel* monizmusa is, a mely szerint a személyes halhatatlanság keresztyén képzetének mellőzésével halhatatlanság alatt pusztán csak az erő és anyag substantiájának megtartását érti. A buddhizmus modern alakja az alapon nem ismer sze-

mélyes istent, s a metaphysika terén a vak kausalitásnak, az ethika terén pedig a merev determinismusnak bódol. S mégis azt meri állítani Schopenhauer, hogy a keresztyénség lényegileg a brahmanismussal és buddhismussal azonos és Krisztusban az élethez való akarat megtagadásának megtestesülését látja. Kívánja, hogy a keresztyénség a buddhismushoz hasonlóan mielőbb szabaduljon «a dogmahit brutalitásától» a megtisztult erkölcsi világnézet érdekében.

A Schopenhauer bölcelete által inspirált ú. n. modern buddhismus hatása *Wagner* Parsivaljában *Wollbrandt* palmyrai mesterén és *Hammerling* homunculusán is észlelhető, mely művekből állításainak beigazolásául bő kivonatokat közöl a szerző.

Egyben, így végez a szerző, mégis csak egyezik a keresztyénség a modern világnézetbe átment buddhismussal, s ez a lét eredete és céljának nagy világproblémája. Azonban nagy különbség van a vak «tanha» s a személyes isten, az életszenvedéstől való önmegváltás s a bűntől való krisztusi megváltás, a Nirvána békéje és az istenországa örök üdvössége között. A buddhismus célja épen a szerzetesség és korántsem az emberi-ség. Krisztus és Buddha személyisége és tanai között óriási a különbség. Az isten előtt való kedvesség s nem az askétikus szerzetesség célja s szeretet műveiben munkáló keresztyénségnek.

Örömmel olvastuk e párhuzamokat, a melyek a mi tanulságunkra irattak meg.

Sz. M.

A Magy. Prot. Irod. Társ. pénztárába
1898. márczius hó 1-től 31-áig befolyt összegek
kimutatása:

1. Pártfogó tagok kötvényei után 5%-os kamatok 1898-ra:
Budapesti ev. ref. egyház, Tisza Kálmán Budapest.

2. Alapító tagok kötvényei után 5%-os kamatok 1898-ra:
özv. Czékus Istvánné Rozsnyó, Arany László Budapest, Dókus Ernő Budapest,
báró Kaas Ivor Budapest, 1897-re: Török-Szt-Miklósi ev. ref. egyház.

3. Rendes tagsági díjak évi 6 frtjával befolytak 1898-ra:
Dömötör Lajos ev. ref. lelkész Böleske, Balogh György ev. ref. lelkész Bicske,
Lévay József nyug. alispán Miskolcz, Szilágyi Márton ev. ref. lelkész F.-Gyarmat,
Sándor Sándor ev. ref. lelkész Miriszló, Somlóvidéki ág. h. ev. lelkészi kör, Bachát
Dániel ev. főesperes Budapest, Csiky Kálmán Budapest, Gyulai Pál Budapest,
Illyefalvi Vitéz Kálmán Budapest, dr. Kovácsy Sándor Budapest. Papp Károly ev.
ref. lelkész Budapest, Szilágyi Sándor Budapest, dr. Nagy Dezső Budapest.
1896—1897-re: Sebestyén Albert Buj, Tiszakürti ev. ref. egyház. 1897—
1898-ra: Antal Károly ev. ref. lelkész F.-Görzsöny, Soproni ág. h. ev. tanító-
képezde (januárban 4 frt szemlére, most 8 frt). 1897-re: Nagy-Károlyi ev. ref.
egyház, Hetvényi Lajos, ág. h. ev. vallástanár Sopron, Brocskó Lajos Budapest.
1896-ra: Fábian János Budapest.

4. Pártoló tagsági díjak évi 3 frtjával befolytak 1898-ra
Petrovics Soma: ág. h. ev. főesperes Szentes, Mezey János ev. ref. lelkész Óri-Szt-
Péter. 1897-re: Nagy Sándor, ev. ref. lelkész Mohi. 1896—1897-re: Baltazár
Antal, ág. h. ev. lelkész Jolsva.

5. Előfizetés Szemlére: Gibbon kolozsvári könyvkereskedő 1898-ra 4 frt.

Összesen befolyt 246 frt.

Budapest, 1898. április 1-én.

Bendl Henrik,
társ. pénztárnok.

A folyamatban levő konfirmáció alkalmából tisztelettel felhívjuk t. lelkész-
társainkat és a t. szülőket Társaságunk vallásos kiadványaira, melyek közül a
Koszorú-füzetek és a Házi Kincstárban megjelent **Csendes Órák** konfirmációi
emlékül is nagyon alkalmas művek.

A M. Prot. Irodalmi Társaság szellemi ügyeit érdeklő megkeresések és
küldemények, továbbá a reklamációk, lakásváltozások, valamint a tagsági jelent-
kezések Szóts Farkas titkárhoz (IX, Kálvin-tér 7. sz.), a tagsági díjak és minden
másféle pénzek Bendl Henrik pénztárnokhoz (IX. Deák-tér 4. sz.), a könyvmeg-
rendelések pedig Hornyánszky Viktor bizományoshoz. (V., Akadémia bérháza)
intézendők.

Tájékozás

a Magyar Protestáns Irodalmi Társaság felől.

A Magyar Protestáns Irodalmi Társaság czélja egyfelől «a protestáns tudományos irodalomnak, még pedig első sorban a protestáns egyháztörténelemnek művelése» és irodalmi s társadalmi úton való népszerűsítése; másfelől a «közhasznú vallás-erkölcsi olvmányok terjesztése» s az evangéliumi keresztény élet erősítése és nemesítése.

Ezekre a czelokra jelenleg a következő kiadványai szolgálnak:

I. Protestáns Szemle.

Tudományos havi folyóirat. Megjelenik (július és augusztus kivételével) minden hónap 15-én, évenként 10 füzetben 40—45 íven. Tartalmát értekezések, tanulmányok, kisebb monografiák, hazai és külföldi egyházi és irodalmi szemlék képezik. Cikkei a tudomány színvonalán állnak, de a nagyközönség által is élvezhető módon vannak kidolgozva. *A Protestáns Szemlé a Magyar Prot. Irod. Társaság minden tagja tagdíj fejében kapja.* Előfizetési ára nem tagoknak egész évre 4 frt. Most a X-dik évfolyam járja.

II. Monografiák.

Tudományos egyházi, főleg egyháztörténeti művek sorozata, melyben kidolgozott egyháztörténeti eredeti monografiák jelennek meg. Évenként egy kötet, eddigelé 9 kötet. A Társaság *pártfogó, alapító és rendes tagjai tagdíj fejében, a pártoló tagok kedvezményes áron kapják.*

III. Koszorú.

Vallás-erkölcsi népies kiadványok sorozata. Elbeszélések, életrajzok, történeti rajzok, hitelesítő traktátusok. Évenként 10 füzet, eddig 40 füzet. *A pártfogó és alapító tagok tagdíj fejében kapják.* Ára füzetenként 4 kr., 15 füzetből álló kötetenként 80 kr.

IV. Házi Kinestár.

Vallás-erkölcsi építő könyvek sorozata, főleg a művelt közönség számára. Első kötet: *Csendes órák*, angolból fordította *Szász Károly*, dunamelléki püspök. A tagok is előfizetés vagy megrendelés útján szerezhetik meg. Ára csinos vászonkötésben 1 frt. finom papíron díszkötésben 2 frt.

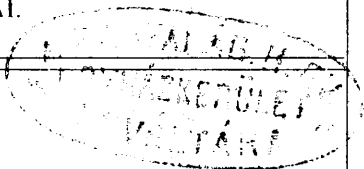
Mindeme kiadványok megrendelhetők a Társaság főbizománosánál, *Hornyánszky Viktor könyvkiadónál* (Budapest, Akadémia bérháza).

A Magyar Protestáns Irodalmi Társaságnak tagja lehet bármely művelt honfi és honleány, ki a Társaság célját előmozdítani hajlandó s ez iránti szándékát vagy a titkárnál (*Szöts Farkas*, IX. Kálvintér 7. sz.) vagy a pénztárnoknál (*Bendl Henrik*, IV. Deák-tér 4. sz.) bejelenti. *Pártfogó* taggá lehet az, a ki egyszer-mindenkorra ötszáz frtot befizet vagy kölvényileg biztosít, *alapító* taggá az, a ki egyszer-mindenkorra száz frtot fizet vagy biztosít a Társaság javára. *Rendes* tagok évenként *hat* frt tagdíjat, *pártoló* tagok évenként *három* frtot fizetnek. T. tagtársainkat bizalommal fölkérjük, hogy mindenik bár egy új tagot szerezzen a Társaságnak.

Szöts Farkas,

a Magyar Prot. Irod. Társaság titkára.

A MAGYAR PROTESTÁNS IRODALMI TÁRSASÁG
KIADVÁNYAI.

PROTESTÁNS SZEMLE.

SZERKESZTI

S Z Ő T S F A R K A S,

THEOL. AKADÉMIAI IGAZGATÓ TANÁR,

A MAGYAR PROT. IRODALMI TÁRSASÁG TITKÁRA.

A Protestáns Szemle, mint a Társaság folyóirata,
július és augusztus kivételével minden hó 15-én
jelenik meg.

Az egész évfolyam előfizetési ára nem tagoknak 4 frt.

BUDAPEST,

HORNYÁNSZKY VIKTOR CS. ÉS KIR. UDVARI KÖNYVNYOMDÁJA.

1898.

TARTALOM.

I. Értekezések és tanulmányok:

1. Az unitarismus Magyarországon. IV. *Pokoly József*. 285
2. Ritsehl theologiaja. IV. *Dr. Masznyik Endre*. 305
3. Eszéki Imre magyar reformátor. *Thúry Etele*. 316

II. Egyházi szemle:

- Hazai egyházi élet. * * 327

III. Irodalmi szemle:

a) Hazai irodalom:

1. Stromp László: Apáczai Cséri János mint paedagogus. *S—s*. 333
2. Renan-Kossaczky: Szent Pál. *Sz. F.* 336
3. Éble Gábor: Az ecsedi uradalom és Nyiregyháza. *Sz. F.* 339
4. Rupp Kornél: Tanulmányok a XVI. sz. vallásirodalmából 341
5. Rupp Kornél: Telegdi és Bornemissza. 342

b) Külföldi irodalom:

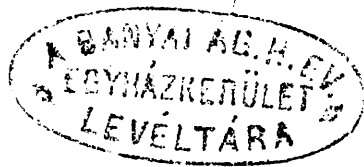
1. Bendixen: Bilder aus der letzten relig. Erweckung. *Sz. M.* 344
2. Von Freunden der Wahrheit: Geschichtslügen. *Sz. M.* 346

Tisztelettel fölkérjük mindama tagtársainkat, a kik a mult évekre szóló tagdíjukat még be nem fizették, hogy azt a Társaság pénztárába (Budapest, IV., Deák-tér 4. sz.) minél előbb beküldeni sziveskedjenek. A hátralékok a «Szemle» mult évi 6-ik füzetében vannak kitüntetve.

Egyszersmind bizalommal ajánljuk t. tagtársaink különös figyelmébe és munkás-szeretetébe a **Bibliai Lexikon** ügyét, melyről az 1—2. füzet végén levő tájékozás és a Mutatványok bővebb felvilágosítást nyujthatnak.

Szóts Farkas,
társulati titkár.

Bendl Henrik,
társulati pénztárnok.

AZ UNITARISZMUS MAGYARORSZÁGON.

(Negyedik közlemény.)

A hazai unitarizmusnak eddig tárgyalt első korszaka magában bírja az antitrinitarius mozgalmak és irányzatok majd minden jellemző tulajdonságát és a későbbi fejlemények magyarázatának kulcsát.

Mint Schweizban, Lengyelországban, úgy nálunk is, a református egyház kebelében jó létre, abból válik ki és kiválásának alapja a háromság s ezzel kapcsolatban a Jézus Krisztus örök istenségének tana. Egyéb hitcikkék egyelőre változtatás nélkül foglalnak helyet az unitarizmus tanrendszerében. Ennek okául talán azt is lehetne tekinteni, hogy a gyors és heves vitákban nem értek reá a hittan egyéb tételeinek kifejtésére, de sokkal helyesebb felfogásnak találjuk azt, hogy nem is volt e kifejtésre szükségök, mert egyszerűen megegyeztek a többiekben. A háromság fogalma nálók ontologiallag változik, de nem változik oekomiáját tekintve. A Krisztus Isten és ember ugyan, de embersége csak az ő sajátja, ellenben istenségét az Atyától az időben nyerte. Csak hogy ez az ember Jézus Krisztus teljesen úgy is ugyanazt a váltságmunkát hajtja végre, mint a trinitariusok Fiú-Istene; és a Krisztus által megszerzett váltság megnyerésének is ugyanazok a feltételei.

Hogy helyesen fogjuk fel az unitarius hittan tartalmát, az a hitrendszernek alább következő rövid összefoglalásából fog világosan kitűnni, azonban már itt is hivatkozhatunk a „Refutatio Scripti P. Melii“ című műnek az olvasóhoz intézett előszavára, melyben azt mondják Dávid Ferencz és társai, hogy Mélius művében (t. i. az általuk czáfolás alá vett debreczeni rövid hitvallásban. Kiss Á. i. m. 465. l.) sok fejezet van, a melyeket Mélius vagy azért hordott egybe, mert vékony füzetét testes kötetté akarta növelni, vagy pedig, mivel az ott

felhordottakra nézve — bár helytelenül — gyanúsítja őket. Azért ők csakis azokra felelnek, a mi őket illeti, a többieket pedig mellőzik. Felelnek pedig a trinitáriusok háromság-fogalmát kifejtő, bizonyító, védő és az antitrinitáriusokat czáfoló előadásaira, és hallgatással mellőzik a praedestinatio, a szabadakarat, az utolsó ítélet, az úrvacsora, a feltámadás és az asszonyok lelkéről szóló fejtegetéseket, a mely hallgatással — a fentebbi nyilatkozat után — indirecte arról tesznek bizonyosságot, hogy e kérdésekben Méliusékkal egy, tehát református állásponton vannak.

Ha most már kissé tüzetesebben akarjuk megismerni az unitárius hitnézeteket és ítéletet akarunk magunknak alkotni a felől, vajjon milyen tudományos jelentősége van az unitáriusok által eddig képviselt theologiai álláspontnak; mindekelőtt azzal kell tisztába jönnünk, hogy minő állást foglalnak el a bibliával szemben. Ez pedig annál fontosabb kérdés, mivel az eddigiekből is láthatni, hogy mindkét félnek theologijája tulajdonképen bibliai theologia. Ennek tudása eléggé megvilágítja már előttünk azt, hogy mennyiben lehetett egyik és mennyiben a másik félnek igaza, tudományos szempontból, de azért még sem felel meg arra: hogy fejlődhetett ki az unitárius álláspont, sőt épen ellenkezőleg még nagyobb homályban hagy bennünket e fontos kérdésben.

Az unitarismus, *kifejezetten* egyedül a bibliára támaszkodik és e mellett „az emberi okosságnak“ befolyást nem hajlandó adni a hit kérdéseiben. Már Egri Lukács 1566-iki első propositioja (Lampe 139. l.) kimondja, hogy az Isten örök, végetlen és láthatatlan lélek, azért *csakis* a szentírásban élénk adott isteni kijelentésből ismerhető meg. És ez egészen természetes és helyes felfogás. Csakhogy a trinitáriusok is ezt vallották. Azért tehát az unitarismus tovább megy és kimondja, hogy nekünk magának a bibliának szavaihoz kell ragaszkodnunk és az Istenre vonatkozó minden, a bibliában nem található terminológiát, mint a sophisták találmányát és az antikrisztus szerzeményét el kell vetnünk. Ilyenek: trinitás, essentia vagy ousia, persona vagy substantia vagy hypostasis, communicatio idiomatum stb. Mindezek emberi szerzések, már pedig „felemás barmot nem szabad volt összefogni, kétféle magot azon egy földbe vetni . . . melyekkel egyebet nem akart bizonyítani, (t. i. az írás) hanem hogy az emberi okosság és mesterkedés semmiképen nem illik az Isten igéjéhez, nem hogy azért ezzel szabadság adatnék a saját és kiváltképen való magyarázatra az írásnak, sőt inkább rendre hozzattatnak mindenek, hogy az Isten lelkének magyarázatját

kövessék és az egész derék szentírásnak folyásából az igaz értelmet kikeressék“ (Dávid: Rövid Utmutatás N₄ 1.).

Ezek szerint maga Dávid Ferencz is tiltakozik azon fel fogás ellen, a melyet Socinus Faustus saját hitrendszere alap-jává tett, de a melyet maga Dávid is, úgy ezen, mint későbbi korszakában, a gyakorlatban, elveivel ellentétben követett. — Az elv egészen helyes volt, t. i. az objectiv és szigorúan tudományszerű alapokon helyesen megállapított értelme az írásnak: ez a követendő; de az elveket könnyebb felállítani, mint tartani. Ime Dávid Ferencz is rögtön az ellenkező túlzásba csap és feltétlen subjectiv magyarázatnak a helyességét is vitatja, midőn így szól: „Nyilván látjuk pedig, hogy az írásban sok ellenkező mondások találhatók, melyeknek igaz értelmére nem mehetünk, hogy ha annak az ő értelmét nem vizsgáljuk vigyázással, isteni félelemmel, könyörgéssel és józan-sággal és miglen mi önnön magunkban a Krisztus lelkének értelmét meg nem tapasztaljuk és az nyilvánvaló bizonyosságot teend a mi szívünkben, miképen I. Thess. 5, és I. Ján. 4, írva vagyon, addig az igaz magyarázatnak útjára nem jutottunk“ (u. o.). Ezzel aztán megvolt adva az alap a czélzatos és bizonyos előfeltételekből kiinduló magyarázatra s ezen épült fel az unitárius isten-fogalom. Az ellenfelek készséggel elismerték és vitakozásaik közben el is fogadták a bibliát közös és egyetlen alapnak, de már e féktelen subjectivismusba bele nem mehettek. A maguk részéről csupán annyit kívántak meg feltétlenül, hogy az újszövetségi írók által használt ószövetségi idézetek azoknak magyarázata szerint, szóról-szóra elfogadtassék, de az unitáriusok alapelvök ellenére és daczára annak, hogy maguk részére ezt a bizonyítás módot megkövetelték, nem voltak hajlandók az új-szövetségi írók fentebbi idézeteit maguk ellen elfogadni és minduntalan corrigálták az evangelisták és apostolok magyarázatait. (V. ö. Váradisp. 9, 11, 18, 19. stb. 1. Gyulafehérvári disp. Gyfeh. kiadás B₄ stb. 1.) — A subjectivismusnak nagy érvényesülése bizonyos melegséggel és bensőséggel ruházta fel az unitáriusok biblia magyarázatait, de a minduntalan előtérbe nyomuló czélzatos-ság tárgyilag többnyire meghamisítja. Ez főleg a nyomatékossabb christologiai passzusoknál p. o. a János evangéliuma prologusánál, Phil. 2, Koloss. 1, Hebr. 1, I. Kor. 10, stb. helyeknél tűnik leginkább fel.

A bibliát a maga egészében istentől ihletett könyvnek tartották és a verbalis inspiráció egyáltalában felül állott minden vitán. Azonban bár hivatkoznak arra, hogy a törvényből egyetlen vita meg nem változtathatik és ezt az elvet később-

ben is, p. o. Válaszúti is vallja, mindazonáltal ez épen nem akadályozta őket abban, hogy p. o. Dávid Ferencz keresztelő János eme szavait „a ki én utánam jó, ki én előttem lett“, (Ján. 1, 27.) így ne magyarázza: én utánam jó, de nagyobb nálam, vagy p. o. Válaszúti ezen szavakat, „és Isten vala az ige“, így ne értelmezze ez (t. i. a Krisztus). Isten igéje azaz az Isten igéjének hirdetője vala. (Pécsi disp. Fol. 101.).

A czélzatos és erőszakolt magyarázat helyettesíté a multban a mai bibliai kritikát is. A mire ma, ha szabadulni nem tudunk föle, azt mondjuk, hogy interpoláció, régebben az oly helyeket elmagyarázták és a mellett a legnagyobb lelkinyugalommal állíták, hogy Istennek tiszta igéjéből, emberi toldalékok elvetésével vitáznak. Azonban némi nyoma már a bibliai kritikának is. Ugyanis, bár a bibliát Istentől ihletettnek tartják, mégis megengedik, sőt feltételezik, hogy a Szentháromság érdekében az meg van hamisítva. E tekintetben Erasmust vallák mesteröknek és ennek kritikai kiadását használják a legnagyobb előszeretettel. Erasmus után vetik el a I. Ján. 5, 7. verset, mint Hieronymus hamisítását, Basilius István a Mát. 28, 19. sőt állítja, hogy a margóról esüszott be és nem tartozik a szöveghez. Ilyen vitás hely volt Ján. 20, 28. is, melynél azt állíták, hogy a „neki“ szó hamisítás és későbbi toldalék. Egyéb szöveg-kritikáról még ez alkalommal nincsen semmi szó, de annál jobban bírálják a fordításokat. A vulgátát, mint hamisításokkal teljest elvetik; az ellenfeleik által használt Vatablus-féle kiadás s fordításról nem valami előszeretettel emlékeznek meg. A Béza új-szövet-ségi kiadását és fordítását sem sokra becsülik, sőt állítólag a váradi disputatióban, Sásvári Gergely, váradi ref. iskola-igazgató is kedvezőtlen nyilatkozott a Béza kiadásáról. Ők maguk legszivesebben az Erasmus kiadását és fordítását használták s magát Erasmust is mint félig-meddig antitrinitáriust tekintették.

A szentírás kanonikus könyvei mellett felhasználják az ó-testamentumi apocryphokat is, de csak világosítás okáért és döntő bizonyoságot abból nem hajlandók elfogadni. (Gyulafehérvári disp. i. k. H₂ l.).

Azonban az eddigieknél nem kisebb jelentőséggel bír az unitárius theologia megértésére az sem, hogy miképen fogják fel a biblia két részének egymáshoz való viszonyát, sőt épen ebben van az összes vitatkozásoknak, épen az erdélyi unitarismusnak, egyik legjellemzőbb vonása.

Abban ellenfeleikkel teljesen megegyeztek, hogy mindkettő a legszorosabban együvé tartozik, az Isten üdvözítő

munkásságának összhangzó kijelentése. Csakhogy míg a reformátusok szerint a két szövetség lényege egy és ugyanaz és a különbség pusztán az üdvösség intézési módjában (administratio) van, (Kálvin: Inst. L. II. C. 10. l.), addig az unitáriusok szerint a két szövetség között lényegbeli különbség, de mindenesetre hasonlóság áll fenn. A *De Falsa et vera* 2-ik részének 2-ik fejezete a törvény és evangélium közötti különbségről tárgyal és semminemű egyezőséget nem talál a kettő között. De annál inkább talál aztán hasonlóságot, ugyanis mind az, a mi a törvényben van, adatik vagy ígértetik, oly viszonyban van az evangélium tényeihez, adományaihoz és ígéreteihez, mint a test a lélekhez, az árnyék a valósághoz, a kép az eredetihez, az ígélet a beteljesedéshez.

Ezért szerintök az izraelitáknak tett ígérek, büntetések, átkok stb. mind testiek, mert ők maguk is testi emberek voltak, nem bírva a léleknek ujjá szülő erejét. Megigazulásuk is testi, mert test szerint keresték. Minden a mit kaptak, minden ígélet, mely beteljesült, az ó-szövetségben földi dolog volt. Megígértetett ugyan nekik az örökélet is, de ennek csak árnyékát látták, csak messziről tekinthettek bele, mint Mózes az ígélet földébe, (1. m. CC l.). Volt ugyan az Atyáknak is hitök, de nem oly hatályos és lelki hit, a melylyel már akkor megszerezheték volna az örök életet. Tetszék is Istennek ez a hit, még is igazultak belőle, de csak idő szerint és az örökélet megszerzése nélkül.

Ezen álláspont christologiai okokon alapult. A typos és architypos között való ellentét éles fentartása egyenesen a Krisztus örök istenségének és a trinitás realitásának tagadása végett multhatatlanul szükséges volt. Mert ha az ó-testamentumi Atyák részesei voltak azon üdvösségnek, a melyet az új-szövetségben a Krisztus közvetített, akkor ez csak is a Krisztus által lehetett, a mint a trinitáriusok állítják is. És így a Krisztus öröktől való istenségénél fogva munkálkodhatott a testben való megjelenés előtt is, a mi az unitárius christologia szerint ki van zárva. Nincs más üdvösség, csak is a melyet az ember Jézus Krisztus, ki Máriától született, megszerzett és ezt az egyes ember csak is ezen ember Jézus Krisztusban, nem pedig az Antikrisztus által kitalált örök fiúban való hit által szerezheti meg. Ebben az ember Jézus Krisztusban pedig, minthogy még nem is született és a vált-ságot végre nem hajtotta, az Atyák nem hihettek és a hit által valósággal nem is üdvözülhettek.

Az ó- és új-testamentum tehát egy és ugyanazon Istennek, az Atyának, kijelentése és mindkettő egy és ugyanazon

Atya Istenről szól. A kijelentés tárgya ugyan az, de nem ugyan olyan. Mindkettőben az Atya jelenti ugyan ki magát, de az ó-szövetségben csak typicusan, azért az ó-szövetségi kegyesek csak homályosan, valamely leplen át sejtik az eljövendő Krisztust s általa az Istent Atyának lenni. Nekik Isten még nem Atyjuk a valóságban, hanem csak a megjelenendő Krisztusba előre vetett hit és reménységnél fogva. Az új-szövetségben már saját fia által, mint kétségtelen Atyát, jelenti ki magát az Isten, ki mindenkinek Atyja, valaki az ő szent fiában hiszen.

Igy vezet át bennünket a két szövetség közötti különbség az Istenről, a Krisztusról a trinitásról szóló tanra.

Az Isten örök lélek (Lampe 152. l.) s mint ilyen csak is saját kijelentéséből ismerhető meg. Az Isten pedig úgy az ó, mint az új-szövetségben úgy jelentette ki magát, mint *egy Jehovát*. Így szól a Jehova Deut. 6, 4.-ben, és viszont a Krisztus Ján. 8, 54.-ben azt mondja, hogy a zsidók Istene az ő Atyja. Tehát egy az Isten és ez a Jézus Krisztus Atyja; egy lényegében, egy személyében, de ezen szavak: lényeg és személy, mint bibliánkivüliek kerülendők. Ez az egy Isten, az ő kijelentése szerint, igéjével és szent lelkével, melyek által teremté e világot, valamint minden erejével és hatalmával öröktől fogva való, változhatatlan. Azonban az ő igéje és lelke nem személy, nem valamely lény, nem is volt soha, hanem az Istennek ereje. Az ige az Isten ereje, bölcsessége, hatalma, akarata, melylyel hajdan prófétái, majd pedig fia által, ennek beszédében jelenté meg lelke határozatait. (De Falsa . . . EE. l.)

Azonban a szentírás szerint sok „Isten“ van. Itt tehát tudnunk kell, hogy az isten név a zsidóknál megillette a fejedelmeket, hatalmasokat, az angyalokat, kik amaz egy és tulajdonképeni Istennek megbízásában jártak el s annak hatalma egy részében részesültek, csakhogy ezek a zsidóknál soha sem nevezettek azon a néven, mint amaz egy Isten. Ez Jehova; azok Elohimnak neveztetnek. Ennek az Istennek vannak olyan tulajdonságai is, melyek senkivel és bármily okon Istennek nevezett egyénekekkel sem közösek, vagy közölhetők, t. i. egy, egyedül való, felséges, jó, örök, halhatatlan Atya stb. és vannak munkái, melyekben senki nem részes p. o. a világ teremtése, az üdvigéreték, Krisztus elküldése stb.

Ha az Isten ilyen, következik, hogy a Fiú ugyanazon és ugyanolyan Isten nem lehet és annál kevésbbé lehet egy lényegű az Atyával. Ő az Atyánál kisebb, nem egyedüli, nem önmagától való, nem felség, örök, halhatatlan, nem teremtője

a világnak stb., vagyis az egyenlényegűség — a mi különben is álbölcsészeti fictio — ki van zárva. A legfőbb figyelmet azonban az érdemli, hogy a Krisztus nem öröktől fogva való, mert az időben, Máriától született Augusztus császár uralkodás alatt. Megigértetett ugyan már a paradicsomban az eset alkalmával és a róla szóló ígéret az idők folyamán többször ismétlődött, míg végre úgy született meg, a mint ígértetett t. i. asszonytól. Születése előtt tehát a fiú csak ígéretben létezett, vagy pedig Isten elővégzésében, ezért ha ekképen értelmeznék a Fiúnak öröktől fogva születését, t. i. hogy az Atya öröktől fogva tudta és akarta a jövőben születendő fiút — minthogy Istennél minden időpont, a jelen és az örökkévalóság egy — akkor ellenfeleikkel egyet érthetnének.¹

Ez a Krisztus a megigért Messiás, a ki az ember Jézus, Szűz Máriától a Dávid családjából származott. Mint Krisztus az Atya Istennek kijelentése és pedig a tökéletes kijelentés, a kiben az Isten, mint Atya jelentette ki magát, a kiben beváltotta ígértét, melyet az ó-szövetségben az izraeliták és a népek üdvözítésére nézve tett volt, a kiben magát úgy tette az Isten nyilvánvalóvá, hogy benne mintegy az Istent láthatjuk; ő az Isten hypostasisának a characteré, lényének ki nyomata. (Hebr. 1, 3.).

Azonban ez az ember Jézus nem pusztán ember. Már születésénél fogva sem az, mert Szűz Máriától, férfiú nélkül, az Isten lelkétől, erejétől fogantatott. Ezért ő Isten fia. Csak-hogy nem pusztán ezért Isten fia ő. (Ugyanis a mi unitáriusaink nem követik Servetét az istenfűség olyan magyarázatába, mintha istenfűnek volna nevezendő már azért is, mivel Istennek lelke, illetőleg Logosa az apa-magot helyettesítette a Jézus fogantatásánál. Egyszerűen csak annyit mondanak, hogy fogantatik szentlélektől). De istenfű azért is, mert Istentől küldetett, mivel Isten, az Atya róla, mint szerelmes fiáról bizonyosságot tett. Ő rajta kívül az Istenben és az ő fiában hívők is istenfűi, de mégis ő az első szülött, a tulajdonképeni fiú, kinek hasonlatosságára születetnek ujja, szintén Istennek lelkétől, de már nem tulajdonképen, hanem hit útján, a Krisztusban hívők.

A Jézus, a ki Istennek fia, Krisztus azaz Messiás is, mivel az Atya őt szent lelkével mérték nélkül megkente és

¹ Az unitarismus első fellépte alkalmával, mint láttuk, a Logost öröktől fogva lévőnek tanította és azt állítá, hogy ez az öröktől fogva való Logos lett testté. De, hogy akkor sem őszintén hirdette, erre nézve v. ö. Sand. i. m. 28. (Bock. Hist. Ant. I. 56.).

elküldötte, hogy a régi ígéreteket beváltsa. Az Isten lelkével való megkenetésnél fogva isteni erő és hatalom is áradott át ebbe az ember Jézusba, melynél fogva ő, bár ember volt, még is csodákat tett. De azért a vele közölt isteni hatalom nem szüntette meg az ő emberségét; ő továbbra is test volt, éhezett, szomjuhozott, sírt, szomorkodott, szenvedett, megfeszítettet és meghalt, a mely halálból azonban őt Atyja fel-támasztotta.

Mint istenfia és Messiás, ki szentlélektől fogantatott és a szentlélekkel az Atyától mérték nélkül megkenetett, ez a Krisztus több is, mint Messiás: ez igaz Isten. Hogy lehessen pedig az ember Jézus Krisztus igaz Isten, erre a felelet az, hogy „az Atya Isten az ő megváltozhatatlan, megmértékeltelhetetlen és véghetetlen istenségét az ő fiának adta“ (Dávid F. A szentírásnak fundamentumából etc.), vagyis a Krisztus istensége nem az ő személyes istensége, hanem az Atyáé, a „kinek istenségén kívül más és egyéb nincsen“. Ezen istenségért „bizon isten a Christus“, mert még Mózes és Cyrus is istennek neveztetnek az Istentől nekik adott hatalomért, mert az Istennek tulajdon fia. A Krisztus istensége örökkévaló, habár maga a Krisztus időben lett is és ezen istenségnél fogva „nem csak tisztí szerint isten, miképen a fejedelmek és királyok“, hanem bizony isten, igaz isten, mert megkenetett és elküldetett, mert benne és általa mindenek újonnan teremtetek, mert ő öröktől fogva az Atya Istentől rendeltetett, mert istennek formájában vala, mert „az Atya Isten őtet felmagasztalta és ő magához egyenlővé tette és ő neki oly nevet adott, mely minden névnek felette vagyon“ (u. o.)

Ennek az ember Jézus Krisztusnak adá tehát „az Atya az ő hatalmát, istenségének teljes voltát, melylyel őtet ő magához egyenlővé tette“, „mindeneket adott neki sajátjául“, ezért az Atya Istennek parancsolatja szerint tisztelni és imádni kell, mint a kiben való hitben üdvözülünk. (Váradí disp. 172—3. l.). Ezért tehát a Krisztus mindeneknek felette örökké áldandó isten, (Róm. 9, 5. u. o. 175. l.).

Hogy miben áll mégis a Krisztus isten volta, az épen nem világos, mivel a fentebbiek szerint neki nincs személyes istensége, de azért még sem tisztí szerint isten, nem csak „nevezett szerint való isten“, nem pusztán „megistenült“ Messiás. „Nem más isten, hanem az Atya isten az ő istenségét adta neki és lakozik ő benne és azért ő isten, mert az cselekedett mindeneket ő benne“. (Dávid: A szentírásnak fundamentumából).

Ámbár a Jézus Krisztus ember és isten, de azért még

sem lehet communicatio idiomatumról. sőt általában két természetről sem beszélni nála, mert ő voltaképen ember, emberi természettel bír, vagy is inkább természeténél fogva ember, ellenben az istenség nem az ő személyes istensége s így az isteni természet, mely az istenségéből folynék, nála fel nem található. Isteni természete csak az ő istenségének van, de a mely istenség az Atyáé. A Logos őket nem zavarta, mert szerintök az, mint öröktől fogva mindig, úgy ma is az Atya ereje, hatalma, igéje, melynek megtestesülése semmi egyebet nem jelent, minthogy Krisztus az Isten „igéjének“ hirdetője magyarázója vala. (De Falsa . . . Bb 3-4. l.).

A Logosnak ily értelmezése mellett még egyetlen kérdés volt, a melyet tisztázniok kellett, t. i. a Logosnak, illetőleg a Krisztusnak János és Pál apostolok által tulajdonított teremtés kérdése, a mi az időben született és megkent ember-isten Jézus Krisztussal sehogy sem volt összeegyeztethető. Erre jött az „új teremtés“ elmélete, mely tulajdonképen az ujjászületést akarja náluk jelenteni, habár kiterjesztik a szó, a kifejezés határát a teremtésig a nélkül, hogy a *παλιγγένεσις*-szel szoros összeköttetésbe hoznák. Pál apostol ide vonatkozó helyeit confundálják és az ujjá születésből új teremtést construálnak, a nélkül, hogy figyelembe vennék Pálnak ide vonatkozó előadását.

A Logos-tan és az új teremtés sajátos fogalma, mely mindkettő élesen ellenkezik a bibliai állásponttal, ezek képezik a hazai unitarismus sarkpontjait, ezek adják meg sajátosságát, a melynél fogva különbözik más antitrinitárius irányzatoktól és a melyek lehetővé tették, hogy olyan conclusiókra jussanak, a minőkre jutottak. Mindkettőben roppan felületes biblia ismerőknek bizonyulnak és valóban homokra is építetek, a mit olyan éles dialecta, mint Dávid Ferencz, fel kellett, hogy ismerjen. Servét, ki kétségtelenül egyike a legnagyobb bibliai theologusoknak e korból és a kinek mély szemlélődő tehetősége mellett a szentíráshoz való ragaszkodása egy igazán átható és rendkívüli mélységű speculatiót teremtett az oekonomiai trinitás kérdésében, egészen másképen, tudóshoz illő komolysággal és alapossággal áll meg e téren, míg Blandrata és Dávid Ferencz Socinus Faustus sekélyes szellemének és üres phrasisainak estek zsákmányul.

A Szentlélek a trinitáriusok szerint a trinitás harmadik személye; nem isten az unitáriusok előtt, mivel sehol a szentírásban nyiltan istennek nem neveztetik. Nem isten, nem személy, nem individuum, hanem az Istennek lelke és a Krisztusnak is lelke. Erő, adomány, ajándék, melylyel az Atya

munkálkodik, a melyet ő is, a Fiú is ad. Hozzá imádkozni nem lehet, mert erre sehol példa nincs az írásokban. (De Falsa, EE₃ 1.).

Mi lesz tehát ezek szerint a háromság?! Az Antichristus költeménye, egy fictió, minek a bibliában semmi alapja. Sőt a háromság nem is háromság, mert ha más a személy, mint a lényeg, akkor négység áll elő; ha pedig a személy és a lényeg egy, akkor három isten fog belőle származni, továbbá ha a személy csak tulajdonság és az egyes isteni személyek egyenlő lényegűek, a tulajdonság nem szülvén, az Atya, Fiú és Szentlélek egy és ugyanazon Istennek csak más megjelenési alakja, a mi sabellianus eretnekség és a patrippassianismusra viszen.

A háromság mellett nem lehet Krisztusról, nem lehet igaz imádásról szó, mert a Krisztus közbenjáró Isten és ember között, már pedig a trinitásnak nem lehet közbenjárója és mivel igaz és hasznos imádság közbenjáró nélkül nincs, a trinitáshoz imádkozni sem lehet. A trinitás egy Cerberus, Geryon, három alakú Sphynx, Chimaera stb. (Jakab. Dávid Ferencz I. 55—9. l.).

A mint az eddigiekből látható, a protestantismus formale principiumát a szentírás egyedül szabályozó voltáról az unitáriusok elismerték és pedig úgy, hogy — legalább szóval — mellette az emberi okosságnak részt nem engedtek. De elfogadták a protestantismus anyagi alapelvét, a hit által való megigazulást és ezzel együtt természetesen az eredendő bűn, az akarat szolgaságának és a praedestinationának a tanát is. Így aztán az Isten üdvoekonomiáját, a Krisztus váltság munkáját egyenlően vallották a többi protestáns felekezetekkel együtt, nem különben ugyanazon sákramentumokat is tarták meg.

Mindezek a tanok azonban roppant szétszórtan és mellékes előadásokban találhatók fel a különböző polemikus iratokban, azért mi sem vállalkozhatunk, hogy azokat részletezzük, hanem csak röviden utalunk rájuk.

A mi az egész üdvtan kiindulási pontját, az eredendő bünt illeti, ezt mondja Dávid Ferencz: „szükség tudnunk, hogy mi mindnyájan meghaltunk és elkárhozhatunk, sőt inkább ebbe a halálba benne születünk az Istennek sententiájáért, mely Mózes első könyvének második részében írva vagyon: valamikor elrendel a megtiltott fának gyümölcséből, halálnak halálával kell meghalnod“. (Rövid Utm. G₁ 1.). Csakhogy az ó- és új-testamentum közötti különbségből folyik aztán, hogy a halál is kettős, t. i. a testi halál és a lelki halál! „Ádám-

nak az ő vétkeiből vagy az első halál, mely a testi“. Itt úgy látszik, mintha Socinus Faustus nézetét vallanák teljesen, de ez csak látszat. Az még ekkor nem is volt kifejtve, hanem csak alapjai voltak lerakva. Az Ádám bűnének a következménye több mint az ember testi halála, mert „ebből a haragnak edényeire következik a lelki halál, kik készítettének a veszedelemre és a Krisztust és az ő javait nem ismerik; minden, a ki a Krisztushoz nem megyen a halálban marad“, (u. o. H. 1.). Tehát a Krisztus nélkül a testi halál lelki halállá is lesz. De a Krisztus megismerése nem függ az embertől, mert a testi halál csak Krisztusnak álom „és azoknak, kiket abból *fel akar serkenteni szabadon* az ő Evangyéliomának szavával megtökéli“, (u. o. G₄ 1.). Az evangéliumnak még az az ereje is van, hogy általa „feltámasztatnak a gonoszok is, nem azért, hogy állhatatosak legyenek, hanem azért, hogy a *választottakat* keserítsék“. (H₂ 1.). Mind ezen szavakból: harag edényei, választottak, a kiket *fel akar serkenteni szabadon* stb., a praedestinatio tanának a vallása és a szabadakarat elvetése folyik, és pedig, mint egy alábbi idézetből kitünik, a Kálvin praedestinatio tanát vallják. Hogy a praedestinatio tana náluk elfogadott és vallott hittétel volt, ezt bizonyítja Sommer János, ki egyik tanév záró búcsubeszédében heves, de a mellett meglehetősen felületes támadást intéz e tan ellen, „mely eddig *a mi egyházainkban* hangzott“. (Tractatus Aliquot... Ingolstadii 1583. 101—102. l.), és pedig — mint a bevezetésből látszik — egyenesen és első sorban az absoluta praedestinatio ellen kél ki, (u. o. 100. l.).¹ Bizonyítja továbbá Dávid Ferencz, kinek „Libellus parvus“ című elveszett művében intéztetik támadás a Luther és Kálvin praedestinatio és hit által való megigazulásról szóló tana ellen. (Jakab i. m. II. 73. Bock. Hist. Ant. I. 241. l.).

A praedestinatio tanával elesvén a szabad akarat elmélete, a megigazulás vagy is üdvözülés útja egyedül a hit által lesz elérhető. És a mi unitáriusaink vallák is a hit által, ingyen kegyelemből való megigazulást. Mint a legtöbb hitczikk, úgy ez is csak itt-ott elszórt s mellékes nyilatkozatok

¹ „Cum inde a tempore exorientis Evangelii a Theologis purioris, quos vocant, doctrinae, non solum publicis scriptis, verum etiam viva voce, passim in Ecclesiis publice doctum sit, Deum quosdam ab aeterno elegisse ad vitam, quosdam vero ad mortem“ etc. Támadásának alapja egyfelől az, hogy Isten így nem lenne igaz bíró, másfelől pedig: „hanc doctrinam de praedestinatione, quae haecenus in nostris Ecclesiis sonuit, *pugnare cum totius vetustatis docta sententia*, quae est: Omnia sunt in potestate Dei, excepto ipsius timore“ (102. l.).

után állapítható ugyan meg az egész antitrinitárius polemia irodalmából, de annál világosabban kitűnik a külső harc megszüntével magas lángokban felcsapó benső meghasonlások. Ugyanis 1572-ben Sommer János megtámadta a hit által való megigazulás tanát, valamint az eredendő bűn hitzikkét is és ide vonatkozó tárgyalását 29 pontba foglalván össze, 1572. szept. 19-én az unitárius seniorok elé terjesztette. A seniorok ugyanazon hó 29-én Kolozsvárt megadott véleményökben Sommerrel merőben ellenkező álláspontra helyezkednek, illetőleg korábbi álláspontjukon megmaradnak s azt védelmezik. Jellemző Sommer irányára, hogy a seniorok így figyelmeztetik: „az írás ellenkező helyeinek egyeztetését az istenigéjéből és nem saját agyunkból kell végrehajtani“ (Sommer i. m. 59. l.). Elismerik, hogy a *iustificatio* szónak kettős jelentése van, hogy más a törvényből és a hit által való megigazulás, amaz az emberek, ez az Isten előtt, de a kettőt összezavarni nem szabad (1. thesis). Pálnak amaz állítása, hogy a törvény cselekedeteiből senki sem üdvözülni, nem pusztán arra az időre szólott, hanem istennek örök szava az. A cselekedeteknek tulajdonítani a megigazítást, ez a Krisztusnak és az ő halálának profanatiója s a mi üdvösségünk bizonyosságának felforgatása (15. th.). Tudjuk, hogy a bűnök Isten igaz ítéleténél fogva megbüntettetnek, és hogy nem kell vétkezni. De mivel az Isten a vétkezőknek nem csak egyszer, de többször is megbocsát, azt tanítjuk, hogy *a kiválasztottak el nem vehetnek és Isten kegyelméből teljességgel ki nem eshetnek, még ha vétkeznek is* (9. th.). Nyomorult és szerencsétlen az, kinek meg nem bocsáttatnak, hanem beszámíttatnak vétkei és boldog a kinek megbocsáttatnak és be nem számíttatnak (12. th.). — Sommernek szemére hányják, hogy homokból fon kötelet és a Krisztus egyházát ok nélkül zavarja (13. th.).

A sákramentumok közül az úrvacsorájáról alig-alig fordul elő az egész irodalomban egy szó is, azonban a keresztség 1567-től fogva napirenden van. Már a rövid magyarázatban is említetik, hogy eljutottak a keresztség valódi értelmére, ugyan ez említetik a „De Falsa et vera“ cz. műben, majd a tordai illetőleg II. gyulafehérvári zsinat meghívójához idevonatkozólag 36 tételt írnak össze és végül 1569-ben a De Regno Christi et Antichristi függelékében, valamint a Vilini Sándor „könyvecskéjében“ részletesen foglalkoznak e kérdéssel. Az eredmény a gyermek keresztség elvetése, az anabaptismus lett, a mi azonban János Zsigmond halála után hozatott be.

1565-ről van emlékezés fenn, hogy Blandrata és társai megfedették volna Pauli Gergelyt, a miért a paedobaptismus

kérdésének idő előtti bolygatásával egyenetlenséget vitt be az egyházba (Sand. i. m. 28. l. Bock. im. I. 10, 56. l.) Lubienicius még a tartalmát is adja (i. m. 188. l.) azon „nehány levél“-nek, melylyel az erdélyiek e kérdésben lengyel testvéreiket felkeresték. A miket ő itt elmond, teljesen megegyeznek Sommer Jánosnak „Declamatio contra Baptismum aductorum“ című fejtegetése eszméivel (i. m. 114—129. l.) és az alapgondolat az, hogy a keresztség *symbolicus* jelentőségű, mint a Mózes érczkigyója stb. Szükség ma nincs reá, hanem csakis a keresztyénység kezdetén volt; hiszen az apostolok a hívők gyermekeit szenteknek nevezik és valósággal is a keresztyén hitben nevelt gyermekek szentek és hívők, kik a keresztség nélkül sem vesznének el. Miután az eredendő bűnről szóló tévtant elhagyták, ennek következményét a keresztség fürdőjét is el kell hagyni.

Ezen nézetek legteljesebben, mint említve volt, Sommer-nél vannak kifejtve s következménye gyanánt a keresztség, mint *symbolicus* cselekvény, a későbbi időben csak is a felnőtteken hajtatott végre. Azonban még 1570-ben, midőn Miklós (Sztárai?) kolozsvári prédikátor a keresztségről új tanokat kezdett hirdetni és követni, felőle a városi tanács így végzett: „*plébános uram kívánsága szerint* bíró uram intse, hogy csendességben legyen a keresztelés felől való tanításban a Synodusiglan és a mire ott végeztetik, maradjon ő is abban“, (Protocoll, 1569—82. Mss.). Ez a körülmény arra mutat, hogy a gyakorlatban a keresztségről szóló tan semmi eredménnyel nem járt egészen 1578-ig, a mikor aztán a gyermek-keresztség beszünttetett (Defensio F. Dávidis 229. l.).

Még egy sajátosságot kell felemlitenünk a hazai unitarismus jellemvonásai közül, mely talán épen Dávid Ferenczre és az ő későbbi követőire nézve a legjellemzőbb, t. i. azt az apocalyptikus irányt és hangot, mely műveiket jellemzi. Nem ismerjük ugyan Dávid azon levelének tartalmát, melyet a Krisztus ezer évi országlása felől 1570-ben a lengyelekhez írt (Bock. i. m. I. 240. Sand. i. m. 56.), de a Rövid Magyarázat és a „De Falsa et vera“ II. Rész 1. fejezetéből kitűnik, hogy bizonyos rajongó irányzat tartá fogva e különben elég józan férfit. Az ó- és új-testamentumi jóslatokat és egyes tényeket saját korára alkalmazott és jövendőt mondott. Izraelnek 40 évi pusztai vándorlása, a jubiláris év, Babylon bukására vonatkozó jóslatok arra ösztönözték, hogy ő is jósolgassa a mai Babylon, a római egyház és Antikrisztus szerzeményének, a háromságos istenről szóló tudománynak bukását. Az évet is meghatározta, t. i. hogy 1570-ben fog az igazi Krisztus az

Antikrisztus végleges bukásával diadalmaskodni (l. részletezve Jakab i. m. 96—99. l.), és ezt nem úgy értelmezte, hogy az ő vallása recepta religio lesz, mint Jakab Elek is meglehetősen laposan magyarázza (i. m. 185. l.), hanem mint az ő tudományuknak feltétlen diadalát és az ellenkező fél véleményének megsemmisítését. Persze ő is a Malakiás utáni próféták sorába tartozott, de ezt nem látta be. Egész lelkét eltöltötte a Babylon és Antikrisztus bukásának szüksége, azért arra a gondolatra jött, hát ha ők hibáztak a tudományukban és így vette folyton újabb és újabb revisió alá azt. A Babylon bukásának határ-ideje mind messzebb-messzebb terjedt kifelé is, p. o. Erasmus János Antithesiseinek kolophonja szerint az Apoc. 12, 6. alapján 1585-ben kellett volna annak bekövetkezni; de bizony akkor sem következett be.

Ez a rajongó, beteges irány igen sokat ártott az unitarizmusnak. Ez vakította el Dávid Ferenczet is, ki utóljára az időknek semmi jeleit sem vette észre és vakon vitte egyházát a romlás szélére. Ez táplálta egyes kitűnő követőit és ez szülte meg nagy részben a szombatosságot, az unitarizmus legnagyobb szerencsétlenségét is.

A hazai unitarizmus első korszakának ismertetését ezekben befejezve, arra a nagyon fontos kérdésre kell még választ adnunk, hogy hol vette eredetét a magyar unitarizmus: vajjon mennyiben hazai, mennyiben külföldi termék; van-e benne eredeti vonás és mi az a mi átkölesönöztetett és honnan, kitől vétetett az, a mi idegen. Egy szóval: azt kell meglátnunk, hogy a magyar unitarizmus mily helyet foglal el a kor antitrinitárius mozgalmáiban.

Említettük volt már jelen értekezésünk kezdetén, hogy a legelső antitrinitáriusok az anabaptisták között találhatók és hogy fellépésük a reformáció első éveire esik. Azonban ezeknek semminemű rendszerük nem volt és a későbbi antitrinitárius mozgalmakra alig voltak befolyással. A XVI. század harminczas éveitől fogva Servétnak fellépése döntő befolyást lesz az egész irányzatra. Különösen pedig megégettetése után Schweiz különböző városaiban élő olasz gyülekezetek, melyeknek számos tagja már hazájában is foglalkozott antitrinitárius eszmékkel, valóságos meleg ágyai lettek az antitrinitárius törekvéseknek. Kálvinnak saját egyháza felett való örökös gondja s ebből folyó kiméretlen fellépése a Servet eszméivel megbarátkozott olasz antitrinitáriusokat egész Európában szét szórta. Legfőbb és leghiztosabb menedékhelyet Lengyelországban találván a menekültek, mindenfelől ide gyülekeztek s megalapítják a lengyel unitarizmust. Kálvin üldözése Erdélybe

kergeti a menekültek egyik legagilisebb tagját, Blandratát s ő létrehozza a magyarországi unitarismust.

Az egész antitrinitárius mozgalom két tanrendszerben, a Servetében és a Socinus Faustuséban jegezedesedett ki és egyházat is kettőt létesített, t. i. Lengyel- és Magyarországon. A két egyház azonban nem a két rendszernek felel meg; pusztán csak a számokra mutatnak most rá.

Servét tanrendszerétől a Socinus Faustuséig több mint 40 — sőt mondhatjuk — 70 évnvi időköz terjed és ebbe az időközbe esik úgy a lengyel, mint a magyar unitarismus keletkezése. Ez a körülmény tehát könnyen arra a feltevésre vezethetne bennünket, hogy ez egyházak Servét követői voltak. Pedig az épséggel nem áll. A lengyel unitáriusok a XVI. század végén már határozottan Socinianusok, addig pedig — jobb szó hiányában, azt mondhatjuk, hogy — eclecticusok, vagy quodlibetisták; a magyarországiak ellenben eleitől fogva Sociniánusok. Kissé különös lehet ugyan a fentebb constatatált tény, a socinianismus tanrendszer kialakulásának meghatározott ideje után ezen nyilatkozatunk, de az alábbiak meg fogják adni a magyarázatot.

Elsőben is azt kell constatalnunk, a mi az egyháztörténetben általánosan ismert és elfogadott tény, t. i. hogy Servét iskolát nem alapított, Servétnek tulajdonképeni követői nem voltak. Sajátságos jelenség ugyan ez, mert hiszen Servét Restitutio Christianismi-je egy teljesen kifejtett hit és erkölcstan, sőt még ennél is több: egy nézponból, tehát rendszerben tárgyalt, rendszerbe foglalt theologia és cosmologia. És ezt a kész apparatust még sem fogadta el — tudunkra — egyetlen ismert antitrinitárius sem. Ennek oka teljességgel nem az, mintha művei elnyomattak volna; hiszen mindenféle jól ismerik az elvtársak, sőt hazánkban egy elég tisztos terjedelmű kötetnyit is hoznak belőle a könyvpiacra magyar czégér alatt: hanem sokkal inkább az, hogy nem bírtak Servét mély kedélyével, buzgó vallásosságával és így nem tudták átérezeni a ő rendszerét, de más oldalról, bár túlnyomólag az értelem emberi, nem tudták nyomon követni Servét mélységes fejtegetéseit, a dolgok fenekére ható speculatióját, nem tudtak megbirkózni sajátos nyelvezetével és roppant távol állottak alapos biblia ismeretétől. Vagyis röviden: nem értették meg. Erre mutat az a körülmény is, hogy legegyszerűbb és érthető, világos fejtegetését a „De trinitatis erroribus“ első könyvében mindnyájan elfogadják és — úgy szólván — nincs antitrinitárius író, ki ezen fejezetre ne építene. Tartalma röviden ez: Az ember Jézus a Krisztus vagyis a Messiás, az istenfia és

végül Isten; a Szentlélek Istennek ereje, hatalma; az egyházi trinitás dogma az egy essentiával és három personával: quaternitas és háromfejű Cerberus; e szörny létrehozója, a katolikus egyház, a nagy Babylon, maga az Antikrisztus.

Ezeket a tételeket az egyes lengyelországi antitrinitáriusok átveszik, szajkó módra ismételtetik, a reáyonatkozó Servét féle bizonyító helyeket ismétlik: de mikor ezen tételeknek bővebb magyarázata szükséges, mikor az egész hitrendszerbe be kell azokat illeszteni, mikor a biblia ellentmondásait ki kell egyeztetni: itt már nem birnak a Servét nyomdokaiba lépni, hanem ki így, ki amúgy okoskodik és p. o. a lengyel unitarismus egész Socinus Faustus diadal-maskodásáig egy tarka-barka szövevény, akár csak egy harlequin. Ennek bővebb igazolása felesleges azok előtt, a kik csak valamennyire is ismerik a lengyel unitarismust.

Azonban nálunk csak 1566-ban látszik ingadozás, ellenben 1567-től 1569—1570-ig az egész unitarismus egységes. Sőt az 1566-iki ingadozás is csak taktika, mert hiszen Blandrata már 1565-ben megírja Paulinak, hogy ők a Logost legfelebb az Atya praedestinatójában tartják fiúnak, különben más fiút, mint a Máriától születettet, nem ismernek (Sand i. m. 29. l.).

És épen ez a punctum saliens. Az antitrinitáriusok ott zavarodtak össze, a mikor a Logosnak a Fiúhoz való viszonyát kellett megfejtetni; akkor akadtak meg, a mikor meg kellett magyarázni, hogy a Logos isten vala, mindenek általa lettek és nála nélkül semmi sem lőn, a mi lett, és a Logos testté lett stb., valamint a mikor a Kolos. 1. Phil. 2., Hebr. 1. megfelelő helyeinek értelmét kellett adni. A János evangéliuma prologjának a magyarázata volt döntő minden antitrinitárius rendszerre nézve; ez adta meg sajátosságát az egész felfogásnak. Servét bámulatos sikerrel oldá meg e feladatot, de az ő mélységének vizeire törekeny sajkával szállni senki sem mert ő utána. A lengyelek roppant kínban voltak ama prolog miatt. Laticiusnak Wolffhoz intézett levele szerint egy lengyel nyomtatványban ezek voltak olvashatók: „Ütlegekre vagy méltó, te János, a miért a többi evangelistáktól eltérsz. Ugyan hol vetted azt, hogy „kezdetben vala az ige?“ Ki tanított téged arra, hogy ilyeneket írj? Bizonyynal eretnek vagy, mivel a saját magad tekintélyében bizakodol.“ (Misc. Grön. V. 651—652. lap.)

A fentebbiekben már láttuk, hogy a magyar unitáriusok miképen fogják fel a János prologját. A kezdet azon időpont, mikor Jézus fellép, azaz a mikor az evangélium elbeszélése kezdődik; az ige a Krisztus által hirdetett evangélium s me-

taphora és metonymiával maga a Krisztus; hogy az ige Isten vala, ez annyi mint, hogy a Krisztus az ismertetett módon Isten vala; hogy mindenek általa lettek, ez semmi egyéb, mint az evangélium által eszközölt újjászületés, az új teremtés, még pedig a „mindenek“ egyszerűen synechoe és azokra vonatkozik, a miket János leír; hogy az ige Istennél vala, azt jelenti, hogy felléptekor senki nem ismerte, hanem csak Isten; végül pedig: az ige testté lett, egyszerűen helytelen fordítás, mely jól így van: az ige test vala azaz, a Krisztus ember volt, szenvedett stb.

És ez a felfogás, ez a magyarázat, melyet ott látunk a *De Falsa et verá-ban* (ZZ—Cé iv), ott látunk a vitatkozások minden fokán, nyilvános disputában, irodalmi téren, ez a Socinus Faustus magyarázata, a socinianismus alap kiinduló pontja. Az incarnatio előtt pusztán a praedestinatióban élő fiú, az Atyától megkent és a megkenésért Isten Krisztus, az Atya istenségének teljességével felruházott Fiú, sem nem ugyanazon Isten mint az Atya, sem nem más Isten, mivel mindkettőben ugyanaz az istenség: ez a Socinus Faustus felfogása.

És nem Socinus F. vette a magyar unitáriusoktól, hanem megfordítva. Ugyanis Socinus Faustusnak már 1562-ben (lásd levelét Dudichhoz 1580 decz. 3. Biblioth. Fratr. Pol. I. 497. l.) megjelent volt ezen magyarázata, mely a mi unitáriusainknak nagyon használt kedves könyve volt és a melyből merítik bölcsességüket.¹ A meddig Socinus F. haladt, addig eljutottak ők is, de tovább nem mentek. Ezért maradtak meg a praedestinatio s a hit által való megigazulás kérdésében a kálvini alapokon mindaddig, mígnem e kérdésekben szintén Socinus-hoz csatlakoznak akkor, midőn ez egészen kifejti a maga tanrendszerét. Ezek szerint a magyarországi unitarismust joggal nevezhetjük socinianismusnak, mert már kezdetekor is Socinus Faustus nézetein alapul és később is ezekre támaszkodik. — Azonban hangsúlyoznunk kell, hogy ez csupán a hivatalos hitvallásra áll. Mert Dávid Ferencz 1570-től mind jobban, végre teljesen szakít a socinianismussal és bár Blandrata és Hunyadi Demeter megszilárdítják is a János Zsigmond alatti tanokat, mégis Hunyadi Demeter után az egyház legtekinté-

¹ Több példányban található e mű könyvtárainkban. Feltűnő saját-sága, hogy csonka. Így kezdődik: „Liber Secundus. Explicatio Primi capitís Joannis. Pars prima. Lectori pio S.“ etc. A kolozsvári unitárius kollégium birtokában van oly példány is, mely Bora András székelykeresztúri iskola igazgató kézjegyet viseli. Bora pedig 1568 tájt volt az említett iskolában igazgató.

lyesebbjei Dávidot követik, mígnem a dézsi complanatio sanctionálja a socinianismust.

Az 1576—71. évek unitárius irodalma magán viseli a socinianismusnak alapvonásait is. Bár folyton hangsúlyozzák, hogy egyedül a szentírásra támaszkodnak, hogy az emberi okosságnak nincs helye isten igéje ellenében, mégis cryptorationalismusnak hódolnak, a mi annál kirívóbb, midőn más oldalról mysticus rajongással keverik azt. A bibliamagyarázat sokszor ügyes, de legtöbb esetben igen gyarló ferdítés, a mit azonban üres frázisokkal szépen tudnak értékesíteni. Azonban a nyelv sajátosságára igen nagy súlyt fektetnek s ez kiváló előnyük és érdemük. Maga a legfontosabb kérdés, a trinitás, illetőleg Krisztus személye, a Szentlélek mivolta a lehető legszellemtelenebbül van megoldva, úgy hogy csudálkozni lehet a felett, ha egy Dávid Ferencz ily szembeszökő ellentétekkel teljes s a bibliát megcsufoló tant hat évig védelmez, míg meggyőződik. Még Dudics is felül ennek a zagyaléknak és Bésához írott levelében kinyilatkoztatja, hogy Dávid Ferencz és Blandrata álláspontjában találja fel ő is az igazságot. Valóban ezen tekintélyes férfiak értelmi nagysága iránt kétely támad az emberben, midőn látja, hogy a trinitás ellen támadva, egy Isten hirdetés hangoztatásával egy gyékényen árulnak ellenfeleikkel és ezt azok figyelmeztetéseire daczára sem veszik észre.

Azonban Dávid Ferencznek meg kell adnunk, hogy ha késő is, ha saját vesztére is, de belátta alapos tévedését. Annak az álláspontnak, a melyről ellenfeleiket „legyőzték“ (?), a melyről több mint 300 egyházközséget szakítottak el a református egyháztól, annak kiméletlenebb támadója nincs, mint épen maga Dávid Ferencz. Blandratával az 1578—79-ik években folytatott vitáiban főleg a „De dualitate“ cz. műve. valódi alapossággal és mély elmével szedi apró részeire azt, a mit egykor ketten védtek Mélius és Károlyi Péter hasonló támadásai ellen. És Dávidnak ez az álláspontja kétségtelenné teszi előttiünk azt, hogy Mélius nem minden ok nélkül „énekelt“ az ő győzelmeiről, hogy a külső előny a nagy viták alatt a Dávidéké volt, de a győzelem, a tudomány fegyvereivel vívott győzelem koszorúja a trinitáriusokat diszíti. Különösnek látszik előttiünk, hogy írónk még eddig e körülményre súlyt nem is fektettek és hogy unitárius részről, a Dávidék ezen korbéli álláspontjáról a leghizelgőbb magasztaló szavakkal nyilatkoznak folytonosan. Már maga az a körülmény, hogy Dávid Ferencz 1570-ig vallja „és 1571-ig védi ezen álláspontot, hátrányára van az ő tudományos reputációjának;

az pedig, hogy a külső siker eredményein felbuzdulva szemet hunyjunk, vagy talán észre se vegyük azt a végzetes botlást, melynek kedvencz hősünk áldozata lett, egyenesen saját repulációjukat veszélyezteti.

Még egy állításomnak igazolásával tartozom, mielőtt ezen korszakot befejezném, t. i. hogy a magyar unitárius irodalom a lengyelből merített, sőt az actualis polemiák kivételével, annak átültetése is. A lengyelek mellett az olasz írók még azok, kiket leginkább felhasználtak.

A *De Falsa et vera* cz. mű címlapja és dedicatioja elismeri a társszerzőséget. Ha most csak nagyjából is reá tudunk mutatni az idegen forrásokra e műben, és ha egybevetjük magát ezt a munkát a tárgyalt kor egész irodalmával, nem fogunk rágalmozó színében feltűnni, mint a ki nagy tehetségű és szorgalmas írók babérait akarná megtépni. A hely szűke azonban jelenleg a bővebb részletezést nem engedi, ezért csak röviden fogunk utalni az általunk talált nyomokra.

A *De Falsa et vera* első részének 6. fejezete *Gentilis műve* (Sand i. m. 27, 31. Bock i. m. I. 371.); a F. fejezete *Erasmus jegyzeteiből* van összeszedve; Az *Adhortatiót* Sand (i. m. 31. l.) *Pauli Gergelynek*, *Jakab E. Dávidnak* tulajdonítja. A második rész első öt fejezetét *Dávid Ferencz* magyarul is kiadta a *Rövid magyarázatban*, de hogy ezen fejezetek lengyel eredetűek, ezt bizonyítja a keresztség repurgatiójára való utalás az első fejezetben, a kétszeres és háromszoros bibliai analogiák a 2. fejezet végén (V. ö. Bock. i. m. I. 610—611. Pauliról). Azonban a hitvallás szavait nem állott módunkban egybevetni s így csak a teljesen azonos alaphól következtek az azonos eredményre. A 9. és 10. fejezetben explikált helyek *Pauli* hasonló magyarázataiból vannak véve, a mit a bibliai helyek egybevetése is igazol; (Bock i. m. I. 609.); a 11. fejezet *Socinus Faustussal* teljesen megegyezőleg magyarázza a *János evangéliuma* prologját. Szavai ugyan mások, de a magyarázat egy. Ezt *Blandratának* tulajdonítják (Bock. i. m. I. 58.) A *Koloss 1*, és *Hebr. 1*. magyarázatait ugyan adta *Pauli* is, de semmi alapot nem találtunk, hogy viszonylatba hozzuk a *De Falsa* II. 12., 13. fejezeteivel. A *Phrases Aequipollentes* című 14. fejezet, mely külön is megjelent, lengyelül is kiadatott, de Bock szerint a szerzője *Blandrata* és *Pauli* csak fordító volna. (i. m. 614. l.) A 15. fejezetben levő *Voces ambiquae* Sand szerint *Socinus Laelius* műve (i. m. 25, 52. l.), de hasonló egybeállítással *Paulinál* is találkozunk (Bock i. m. I. 611. l.) Az első rész 3. fejezete és a 2. rész 2. fejezete lengyelül is megjelent, de adataink nincsenek a

viszony megállapítására (Sand i. m. 173. l. Boeck i. m. I. 10, 616. l.), habár az utóbbinak 1568-ban való megjelenése össze is esik a mi De Falsánk megjelenésével.

Az az élénk összeköttetés, mely a lengyelek és magyarok között rég időktől fogva fennállott, kétségtelenül meghozta a maga gyümölcsét ezen vallási harcokban is. Az a körülmény, hogy a lengyel unitarizmus előbb keletkezett, mint a magyar, annak bizonyos védnöki vagy birói szerepet biztosított e felett, habár a magyar unitarizmus sokkal egységesebb, sokkal józanabb és túlzásoktól mindenha ment maradt is. A XVI. századbeli unitáriusaink ezen habár szinte csak kegyeletbeli függési viszonyt elismerték és originalitásukat nem vitatták. Azonban másfelől az is igaz, hogy Dávid Ferencznek most, a következőkben ismertetendő második fejlődési fokozata a lengyel unitarizmustól független és ellentétes irányzatú. Csak-hogy viszont Dávidnak ez az iránya pusztán epizód a hazai unitarizmus történetében.

Pokoly József.

RITSCHL THEOLOGIÁJA.

(Negyedik közlemény.)

3. *Theologiai alapeszme: Istenországa.*

A keresztyén vallás alapigazsága a hit, eminens értelemben vett értékítélete: a Jézus Krisztusban megvalósult Isten országa. Ez ama központi eszme, a mely minden vallási igazságot magában foglal, s a melyből az evangéliumi keresztyénség dogmatikailag és etikailag konstruálandó. Isten országa ugyanis maga a teljes, tökéletes vallás eszme, a főjő. Lényege szerint minden vallás törekvés a főjő után, de a főjót a javak teljességével csakis Isten országában találjuk meg s bírjuk. De a keresztyén vallás ez alapigazságát sokan helytelenül értelmezik. Az eddigi theologusok közül még legáltalóbb a Schleiermacher meghatározása: „a keresztyén vallás a teleologicus (ethicus) irányú monotheistikus hitnek azon módja, a melyben minden a Jézus által való váltságra viszonyúl“. Ritschl szerint azonban e meghatározás sem egészen helyes, a mennyiben nem tűnik ki belőle egész határozottan a különös ismertető jegynek a nemi fogalomhoz való viszonya. Mert ha az isteni végeczél Isten országa, úgy a Jézus váltságának is szükségkép ezen végeczélra kell irányulnia.

A keresztyén vallás felfogásánál eddigelé a főbaj épen abban állott, hogy annak teleologicus jelleme csorbát szenvedett. Schleiermacher neutrális vallás fogalmával (absolut függettségérzet!) azért veszett abstract monotheismusba s azért vonatkoztatott a keresztyénségben mindent Jézus váltságára, mert ő az új-szövetségnek az ő-val való szerves összefüggését s analog jellemét kellőképen nem méltányolta. Pedig a természetfeletti, egyedüli s mindenható Isten fogalma, igaz hogy a nemzeti állam politikai függetlensége s a messiási remény érzéki jelleme által korlátozottan, de mégis kapcsolatos az ő-szövetségben is az Isten országa céljával és a vált-

ság gondolatával. A keresztyén vallásban azonban Isten országának eszméje áttör a természeti és nemzeti korlátokon s a népek egyetemes erkölcsi közösségévé válik. S a váltság fogalma is minden érzéki mozzanattól ment.

A keresztyénség a bibliai vallás monotheisticus szellemi és teleologicus neme s mint ilyen tökéletes szellemi s erkölcsi vallás. A két mozzanat kölcsönösen egymásra utal: a Jézus Krisztus célolta egyetemes erkölcsi istenország eszméje vezérelte őt magát is a váltságmű oly felfogására, a melyből szükségszerűleg folyt nála azon elhatározás, hogy ő Isten országát rendíthetlen hivatásbeli hűséggel s Istennel mind halálig való boldog közösségben hajtsa végre.

A keresztyénség e két oldalát azonban a theologusok balul ítélték meg. A váltságra helyeztek minden súlyt; abban találták meg az összes keresztyén ismeretek és életpraxis központját. S e mellett mindig rövidséget szenvedett a keresztyénségnek Istenországa eszméjével adott ethikai felfogása. E részben a római katholicismus a maga nemében még következetesebbnek mondható, mert az az egyházat nem csupán a szentségek institutiójának, hanem Istenországa teljes földi megvalósulásának tekintti. Innét a követelmény, hogy emberek s államok feltétlenül hódoljanak a pápának. De reformátoraink, az egy Zwinglit kivéve, Istenországát már inkább dogmatikai szempontból fogták fel, vagy Isten, Krisztus és a hívők között való kegyelmi közösségnek tekintették. Kant s még inkább Schleiermacher voltak, a kik a keresztyénségben Isten országának teleologicus gondolatát először hangsúlyozták. De helyes alapra nem akkor állunk, ha őket követjük, hanem ha visszatérünk az eredeti forráshoz a bibliához, közelebb Jézus Krisztus tanához.

Jézus Krisztus az általa megalapított vallásközösség erkölcsi célját Istenországában ismerte fel, a mennyiben abban nem csupán az istentisztelet közös gyakorlását, hanem az emberiségnek a szeretet elvéből folyó cselekvés által történő organisatióját tűzi ki feladatul. S ez nála nem philosophiai gondolat. Ezt ő tanítványainak rendeltképen meghagyta. De tiszta dolog, hogy ez erkölcsi élet a vallás normája alatt áll s tulajdonkép ezt az igazságot fejezi ki ama schleiermacheri tétel, hogy a keresztyénségben minden a Jézus Krisztus által való váltságra viszonyul. Mert a váltság a keresztyénnek Istentől való sajátlagos függését foglalja magában. E függés pedig magának a vallási viszonynak az erkölcsitől való különbségében jelentkező általános schemája. A keresztyénségben tehát minden viszonyul az emberiség erkölcsi organi-

satiójára a szeretetténykedés által, de minden viszonyul a Jézus Krisztus által való váltságra is, a mely nem egyéb, mint szellemi váltság, vagyis az Istennel, mint Atyával való közösségben bűn és világgal szemben nyert szabadság. Következőleg az Isten fiainak szabadsága ép úgy önczélja minden egyesnek, mint közös végeczélja az Istenországa, mivel magának a vallás-alapítónak életténykedése is megváltó és ország-alapító.

A keresztyénség e szerint monotheistice tökéletes szellemi s erkölcsi vallás, melynek mint ilyennek lényege a Jézus Krisztus megváltó és ország-alapító élete alapján megnyert istenfiúság szabadsága; elve, motivuma, az emberiség erkölcsi organisacziójára irányuló szeretet; czélja pedig az istenfiúságban ép úgy, mint az Isten országában az üdvösségnek biztosítása. Épen azért a keresztyénségből nem szabad se pusztá váltságtant s e pusztá erkölcestant csinálni. Az igazi keresztyén theologia a dogmatikában és ethikában egyaránt kell, hogy a váltság és az Istenország eszméjének constitutív befolyása alatt álljon. A dogmatikában mindent az Istentől való függés, az ethikában pedig a dogmatikai elv alapján úgy a személyes, mint a közösségi életkörében mindent a személyes öntevékenység schemájában kell felfognunk.¹

Ez elvi álláspontra helyezkedve, igen természetes, hogy Ritschl theolog. rendszerében Istenországával, mint központi eszmével foglalkozik. S igaza van. A mi a Szentírás, kell hogy ugyanazon eszme legyen a theologia alapeszméje is.

Magára az Isten országára vonatkozó főgondolatait pedig a következőkbe foglalhatjuk.

A Jézus Krisztus, különösen az ő váltsága által megalapított Istenországa Istentől magától eredő, általa kijelentett s köztök főjő (Róm. 14, 16—18; Márk 1, 15; Luk. 11, 2; Máté 6, 10; 22, 2—14; 8, 11; Luk. 14, 16—24; 13, 29.) s mint ilyen maga az isteni világcél, a vallás-erkölcsi ideál. S ez országnak, miként *elve*, úgy *törvénye* is a *szeretet*. Elve, a mennyiben alapítójában a Jézus Krisztusban Istennek szeretete testesült és nyilatkozott meg; törvénye pedig, a mennyiben Istennek a Jézus Krisztusban való szeretete ama motivum, mely az ország tagjait is Isten és egymás szeretetére indítja. (Márk 12, 28—33; I. Ján. 4, 19—21; 5, 1—3.) S ez emberszeretet ép az Istennek Jézus Krisztusban hozzánk való szeretetéből kifolyólag természeti vagy más egyéb korlátokat

¹ Rechtf. und Versöhn. III. 8—14.

(miként ezt a szűkebb körű ethikai közösségeknél tapasztaljuk) nem ismer: kiterjed az általán minden emberre. Máté 5, 43—48; Róm. 12, 14, 20—21; bárha gyakorlásának rendes útja s módja, hogy első sorban a hozzánk legközelebb állókra, az atyafiakra irányul. (I. Péter 1, 22; 3. 8; I. Thess. 4, 9; Róm. 12, 10.). Épen azért a szeretet törvénye ellentéte az emberi társadalom jogrendjének, mert többet kíván tőlünk, mint csupán a mások személye iránt való tiszteletet avagy azok személyes jogainak respectálását. A szeretet positiv kötelességeket is foglal magában, azaz parancsolja, hogy mi embertársaink javát minden tőlünk kitelő módon előmozdítuk, szóval, hogy életünket a közjóra szenteljük. Róm. 12, 16, 17; 15. 7; Phil. 2. 2—4; II. Kor. 13. 11; I. Thess. 5, 11. Ezért alapfeltétele a helyes istentiszteletnek is. — Máté 5. 23. 24, 38—42.

Isten országa tehát, melytől úgy a politikai, mint a ceremonialis jelleg távol áll. mint a keresztyénségbe foglalt emberiség tisztán szellemi s erkölcsi feladatainak megoldására hivatott egyetemes közösség, jellemét tekintve természet- és világ fölötti közösség. Természetfeletti, mert minden természeti s társadalmi formák (házasság, család, állam) fölött áll s világ feletti, a mennyiben egység alapja és életmeghatározó elve az isteniszeretet. mint a világ meggyőző szabadság ereje s az örökélet forrása. Ezért lényeges ismertető jegye, hogy a világban, világ- vagyis végezzél.

Isten országa magának az Istennek önczélja a világban. állandó a mulandóságban, változatlan a változóban. Maga a láthatatlan *főjő*, a mely csakis hatásaiban, tagjainak működése életében jelentkezik s szemlélhető, lényegében megismerhetetlen. Hit tárgya s épen azért nem egy és ugyanaz az érzéki észrevétel alá eső keresztyén gyülekezettel, az egyházzal.

A Jézus Krisztusban hívők közössége, gyülekezet vagy egyház, a mennyiben Istenben, mint Atyában való hitüket külsőképen ima és cultusban nyilvánítják; de Istenország a mennyiben minden külső népi, nemi, osztály s hivatás, különbség nélkül, a szeretetet gyakorolják egymásiránt az egyetemes emberi közösségben. Mint ilyen az Isten országa ugyanis nincs megkorlátozva külön szervezettel, szertartással, jogrenddel, kormányzattal, vagy dogmákban kifejezett hitvallással; nem is részszerű, vagy egyetemes közösség, hanem Isten Jézus Krisztusban közlött szeretetének országa és élete mi bennünk: igazi „regnum Christi spirituale“.

A történeti egyházak ez országnak csupán eszközei,

szervei s feladatuk ép abban áll, hogy mindenik a maga szűkebb körében az eredeti keresztyén eszmét, Isten országa egyetemes feladatait szolgálja s ez alapon vallási, istentiszteleti és erkölcsi tekintetben a keresztyénségnek minél magasabb fejlődési fokára emelkedjék.

De legyen elég.

A mondottakból is eléggé kitűnik immár, hogy Ritschl szerint a keresztyénség lényege, a keresztyén hit sajátképi tárgya és középpontja csakugyan az Isten országa. Ez ország sajátkép Isten kegyelmi ténye, megvalósult Jézus Krisztusban, igazságát birjuk a hitben s közösségében bizonyosak vagyunk Isten bűnbocsátó atyai szeretetéről, ezen Ő Szentlelke által sziveinkbe kiöntött szeretete által új életre kelve bizton haladunk rendeltetésünk és a világczél felé. Épen azért helyesen értve a dolgot, az Isten országáról szóló evangéliumi tan lényegileg egyazonos a hit igazságáról, vagyis a „hit által való megigazítás és kiengesztelődés“-ről szóló centrális dogmával, mert miként Isten országa, úgy a hit igazsága is Isten kegyelméből ered, mint Isten igazságát Krisztusban ragadjuk meg s Isten előtt általa állunk meg. Innét, hogy Ritschl a maga dogmatikai tanát Isten országáról főművében, mint „a megigazítás és kiengesztelődésről szóló keresztyén tant“ adta elő. „Unterricht in der christlichen Religion“ czimű vallástani kézikönyvében azonban már Isten országa amaz alapeszme, melyből rendszerének minden egyes részét levezeti.

Lássuk tehát e részeket is külön-külön, legalább nagy vonásokban.

4. *Theologia.*

Isten országa mint vezéreszme hatja át Ritschl rendszerének minden részét. Így első sorban az ő szoros értelemben vett theológiáját is.

Meggyőzően mutatja ki minden előtt, hogy az egyetemes emberiség eszméje s az általános ember szeretet feladata már a klasszikus pogányság körében sem volt ismeretlen. Hellén költők és böleselők bizonyítgatják az emberek közös rokonságát s az erényeket is nagyjából az emberi természet fogalmából vezetik le, s azok célja gyanánt a legtágabb értelem-

¹ Rechtf. u. Versöhn. III. 9, 25, 29, 86, 187, 236, 262, 270, 273, 276, 286, 297, 306, 311, 416, 434, 473, 566, 621., és Unterricht in der Christl. Relig. Bonn. 1895. V. kiadás 3—7. l.

ben vett emberi közösség megalapítását jelölik meg. De mind-
ezt az Istenezsme segítségül hívása nélkül cselekszik.

A keresztyénség volt az, a mely az emberi társadalmat
az Istenezsme alapján újjá teremtette, mert a kitűzött cél
elérésének egyedül biztos alapját csakis ez képezi.

Az emberi természet fogalmából ugyanis ép oly könnyen
le lehet vezetni annak ellenkezőjét is, mint a hogy abból a
stoikusok levezettek. Az általános erkölcsi szabályok ismerete
pedig magában véve sohasem elegendő arra, hogy a meg-
felelő ténykedéseket is előidézze és organizálja. Ide nélkülöz-
hetetlen a különös, még pedig vallási indító és kötelező ok s
erre a keresztyénség mutatott rá, a midőn a világ- és termé-
szetfölötti Istenezsmét jelölte meg ez egyetemes emberi élet,
a humanitás praxisa alapja gyanánt.

a) *Isten személyisége, lényege s tulajdonságai.* A keresz-
tyénség Istenfogalma legrövidebben meghatározva: *Isten szellemi
személyiség.*

Tudjuk, hogy Isten személyisége ellen különösen újab-
ban mily erős támadásokat intéztek, de az is tény, hogy e
támadásokat Ritschnél eredményesebben senki sem verte
vissza.¹

Isten személyiségét — mondja Ritschl — főként azért
támadják, mert az abszolútumot és személyiséget egymást ki-
záró fogalomnak tekintik. „Személyiség magára álló éniség
mással szemben; abszoltság korlátlanság, mely semmit sem
zár ki magából, csakis épen a személyiség fogalmában rejltő
kizárólagosságot“. Az abszolútumnak ez a Spinoza és Strauss-
féle² felfogása azonban semmi más, mint a tér képzete; hogy
ezzel a személyiség képzete egybe nem köthető, az kétség-
telen. De a személyiség fogalmának lényege nem abban van,
hogy minden mástól különbözik; ellenkezőleg az ember sze-
mélyisége minél fejlettebb, minél magasabb szellemi fejlett-
ségre emelkedik, annál nagyobb kört hódít magának s foglal
magába. Szellemi élet teljes elzárkózottság mellett nincs is.
Az isteni személyiség épen azért csakis a fejlett, az „önálló
emberi személyiség“ mintájára gondolható.³ A személyiség
kialakult sajátossága (ausgeprägte Eigenthümlichkeit) amaz
erő, mely a környezetet az élet tervébe felveszi s abban öntvé-
kenységének nem akadályát, hanem eszközét látja és jelleme
függetlenségével hatalmát gyakorolja felette. S e szellemi és

¹ R. u. V. III. 216—223.

² Strauss: Die christl. Glaubenslehre I. 504. l.

³ Lotze, Mikrokosmos III. 565. l.

erkölcsi fejlettségi fokkal együtt jár amaz örökkévalóság specifikus tapasztalata is, melyre a szellemi képesség általán irányul. Mert az örökkévalóság tulajdonkép a szellem hatalma az idő felett. A személyiségre rendelt emberi szellem azonban fejlődésében a nem-én által feltételezett s öntevékenysége a természeti s erkölcsi világ törvényei szerint igazodik. Mi csak leszünk személyiséggé. Isten személyiségét azonban semmi sem korlátozza. Abból, mi az isteni szellemre hat, tőle eredetileg semmi sem idegen s neki semmit sem kell elsajátítania, hogy önállóvá legyen; ellenkezőleg mindaz, mi rá nézve világ, alapjában az ő öntevékenységének kifejezése s mi reá hat, mindazt ő az egyedül általa lehetséges valóság körforgásaként ismeri. S mert mindent, a mi lesz, ítélete s célja egységébe foglal, azért ő örök; léte s tudatában ellenmondás nincs.¹

Az Isten személyisége e szerint ama forma, a melyben a kijelentés Istenét nekünk fel kell fognunk. Mert a theológiának a Krisztusban magát kijelentett Istennel van dolga. Épen azért Ritschl határozottan bibliai alapra helyeskedve istenismeretét kizárólag a Krisztusban való kijelentésből meríti.

Miként az ember, egységes lelke nyilatkozataiból, úgy az Isten is csak önkijelentő tényeiből ismerhető meg. E kijelentő tények sarkpontja pedig az a viszony, melyben Isten a maga Fiához a mi Urunk Jézus Krisztushoz s az ő közvetítésével a keresztyén gyülekezethez áll. E viszony — így hát a mi Isten fogalmunk kiinduló pontja s lényege — az *atyaság*.²

Istennek, mint szellem-személyiségnek teljes kijelentett lényege e tételbe foglalható: *Isten a mi Urunk Jézus Krisztusnak Istene és Atyja*.³ Ezzel nemcsak az van kimondva, a mi különben már kisebb nagyobb határozottsággal minden kulturvallásban érvényre jutott, hogy Isten szellemi személy, hanem a mi az ő-szövetségi vallásnak alapvonása, hogy Isten a maga nemében egyetlen, hogy ő nem a természettel lett, ellenkezőleg, hogy ő a világ teremtője és célja. De ezenfelül ki van még mondva indirecte az is, hogy ő mindazon népeknek Atyja, a kik a mi Urunk Jézus Krisztus gyülekezetében

¹ Schultz ugyan e gondolatokat így fejezi ki: «Isten semmiesetre sem *egy* személyiség, hanem *a* személyiség. Ő nem a tudhatatlan természetéletből lesz személyes léletté, hanem ő a személyiség, kinek akaratából áll élő a természetélet. (Év. Dogmatik. Göttingen 1892. 27. l.)

² R. u. V. III. 255. l.

³ Unterricht in der christl. Religion 9. l. 11. §.

egyesítvék. Röviden tehát amaz alaptételt így is formulázhatjuk: *Isten a mi Atyánk*. Mert az ő világezzelja, akarata ama gyülekezetre irányul, melynek főjava s közös feladata az ő országa. S Isten eme gyülekezethez ép azért viszonyul ily különös módou, mert ő eredetileg a Jézus Krisztus Atyja, Jézus Krisztus pedig ugyanannak elismert Ura.

Az Isten, mint Atya és az Istenfia. vagyis a Jézus Krisztus között való eredeti viszony kulcsa pedig a tétel, hogy *Isten a szeretet*.¹ Szeretet nem mint olyan, ki maga magát foglalja szeretetbe, hanem mint a kiközösséget akar t. i. országot öröktől Krisztusban az ő világában. A világ ugyanis Isten Jézus Krisztusban való örök és mindenható szeretetének teremtői ténye s épen azért ezélja is a szeretet vagyis Isten öumaga, az ő dicsősége. Isten magát, azaz a szeretetet akarta. az ő állandó akarata szeretetakarát. Az ember is az isteni szeretetből s szeretetért teremtett s mint Istenhez hasonló lénynek elsődrendű feladata, hogy Istennel és felebarátaival tökéletes szellemi közösségben éljen, hogy Isten országát, mint a szeretet országát valósítsa meg. A világezzél tehát egyszerűsmind emberczzél, a világterv üdvterv. Épen azért Isten kezében minden, a mi van. az üdvczélt szolgálja. S ez üdv nemcsak Izrael. hanem más népek körében is előkészített; de teljesen Jézus Krisztusban valósult meg és jelentetett ki. Mert úgy szerette Isten e világot, hogy az ő egyszülött Fiát adá. Épen azért Jézus Krisztusban ismerjük meg az Istent, mint a szeretet Atyját s benne találjuk meg Isten s egymás szeretetében egyesülten, mint az isteni szeretet és gondviselés népe üdvösségünket.

Így alapítja meg Ritschl keresztyén istenfogalmát: Istennek, mint szellem-személyiségnek atyaságát és ez atyaság lényegét, a szeretetet. S ugyan ő határozottan kijelenti, hogy a keresztyén istenismeretben a szeretethez (a jóság ennek általános feltétele!) nincs hozzáfogható értékű fogalom. Áll ez különösen is a szentségről, mely ó-testamentomi értelme szerint a keresztyénségben nem érvényes s új-szövetségi használatában homályos. Sőt még az Isten személyiségének fogalma sem vethető egybe a szeretettel, mert amaz emennek pusztán formája s eme nélkül amaz teljesen elégtelen volna a világtalány megfejtésére. Mert a személyiség pusztán formális fogalma mellett Isten akaratába minden lehető tartalmat beleképzelhetünk.² Épen azért nem a személyiség, hanem a sze-

¹ Unterricht in der christl. Religion 10, 11. l.

² R. u. V. III. 255. s kör. l.

retet fogalmából vezeti le Ritschl Isten összes tulajdonságait s világosítja meg az ő világhoz és abban az ő országához való viszonyulását.

Az isteni tulajdonságok nem egyebek, mint a szeretet jelenségei. Azért nem is szakaszthatók el a szeretettől; a lényeg minden jelenségében meg van, csakhogy más-más módon. S e mód ép a viszonyulástól függ. Épen azért az isteni tulajdonságokat leghelyesebben a szerint osztályozhatjuk, a mint azok vagy általán a világra, vagy pedig abban különösen is az üdvországra vonatkoznak. Csak egy-két példát a tulajdonságok levezetésére.

Az Isten, mint szeretet és Isten országa, mint világcél kölcsönös viszonya e tételbe foglalható: Isten szeretet akarata Isten országa gyülekezetének megalapítására a világ fundamentumának megvettetése előtt irányult. (Efez. 1, 4—6.) E viszonyból tehát szükségkép foly Isten örökkévalósága, a mely tulajdonság tehát nem csupán azt fejezi ki, hogy Isten léte a világ léte fölött kezdet és vég nélkül való s hogy neki más időmértéke van, mint az embereknek (90. Zsolt. 2, 4.), hanem hogy Isten a dolgok változásai között is mindig ugyanaz s hogy ő azon végcél és tervet, mely szerint a világot teremté s vezérli, változatlanul fentartja. S ez örökkévalósággal szükségkép kapcsolatos az Isten mindenhatósága és mindenütt jelenvalósága, a mi viszont nem csupán annyit jelent, hogy ő a világot akarata által teremté s tartja fenn s hogy tehát tőle függ minden egészben s rész szerint, hanem főként abban, hogy a kegyes tudat szerint, a mely Isten gondviselő kegyelmes jelenléte érzésétől teljesen át van hatva, a világteremtő s fentartó akarat az ember javát, üdvét czélozza. Azért ama tulajdonságoktól elválaszthatlan az Isten bölcsessége, mindentudósága és segedelme gondolata.

S e gondolat vezet át a tulajdonságok másik körébe, a sajátképi üdvországba, a hol — miként amott a mindenhatóság — elül jár az igazságosság, melynél fogva Isten következetesen az üdvre vezérli népét. S minthogy igazságosságánál fogva ezt a torló akadályok (tévelygés, elpártolás) daczára is cselekeszi, igazságossága hűséggé magasztosul s e hűség az új-szövetségben kegyelemmé.¹

De legyen elég az isteni tulajdonságokról.

A mondottakból is eléggé kitünik, hogy Ritschl szerint a keresztyén istenismeret, vagy mondjuk világnézet összefog-

¹ Unterricht in der christl. Religion 12—14. l.

latatát az Isten Jézus Krisztusban való atyai szeretetének és gondviselésének hite képezi. S e hit szempontja alá helyezi ő az összes teremtett dolgokat és azok változásait is, és így jut a *csodák* vallásos felfogására, így a *jutalom* s *büntetés* helyes értelmezésére is.

A vallásos világnézetben nem az aetiologikus, hanem a teleologikus álláspont jogosult. Az aetiologikus felfogásnak a természettudományokban van a helye. Teleologikus álláspont-ról pedig a csodák nem egyebek, mint oly rendkívüli természeti események, mikkel különös isteni kegyelmi hatások meg tapasztalása kapcsolatos. Épen azért azok, mint kegyelmi jelek csakis az isteni gondviselésbe vetett hit körén belül érthetők meg. Merőben célátvesztett dolog tehát azokat pusztán a természettudományok szempontjából vizsgálni s bennök a természeti törvényrendszer összefüggésének áttörését constataálni vagy tagadni. Azt tudni, hogy Isten a természet folyását hogyan igazgatja, midőn gyermekeinek segítségére siet, nem vallásos érdek és szükséglet s nem is vezetne megnyugtató eredményre se vallási, se tudományos szempontból. A vallásos szívnek elég tudni azt, hogy Istennek az ő világában minden készen enged, midőn az ember üdvét akarja munkálni. Épen azért fődolog, hogy a csodát kiki önmagán, saját életében tapasztalja meg. Többet ér ez, mintha a hagyományos csodatudósítások felé vallásilag közönyös fides historica-val fordul.¹

S ugyanily szempontból fogandók fel az isteni jutalom s büntetés is. A mint a csoda nem természeti, úgy a jutalom és büntetés is vallási s nem jogi fogalmak. Istennel szemben jogról beszélni nem lehet. Épen azért az érdem és jutalom, valamint a bűn és büntetés között az összefüggés vallási téren nem mechanikus, hanem organikus. A gondviselés titokteljes, de a kegyest nem téveszti meg, ellenkezőleg hitét, türelését, hűségét próbálja s a megoldást a végső ítéletre tartja fenn.² Azoknak, kik az Istent szeretik, mindenek javukra szolgálnak.

Ime Ritschl szoros értelemben vett theológiája. Látnivaló már a mondottakból is, hogy az ő „locus de Deo“-ja sajátkép nem egyéb, mint csupán a bibliai, m. p. új-szövetségi eszmék theologiai feldolgozása kizárólag vallás-erkölcsi szempontból. S látnivaló, hogy már e körben is a christocentrikus álláspont uralkodik. Jézus Krisztusban ismerjük meg Istent, mint Atyát, ki saját szellem-személyiségének lényege azaz

¹ Unterricht 17. §.

² R. u. V. III, 46; 47, 241—245.

szeretete alapján a szeretet országa megalapítása végett világot s abban magához hasonló lényeket, embereket teremt és mindent elkövet, hogy azokat szeretete közlése által és közösségében üdvözítse s ekként világczélját, országát megvalósítsa.

Kiterjeszkedhettünk volna ugyan még sok és igen fontos kérdésre, de szűk a tér, forduljunk tehát immár az anthropologia felé.

Dr. Masznyik Endre.

ESZÉKI IMRE MAGYAR REFORMÁTOR.

A férfiú, kinek nevét ezen sorok élére irtam, nem ismeretlen történetíróink előtt, ám nevének írása és olvasásában eltérők a vélemények. *Balogh Ferencz*¹ *Eszéki* (Zigerius) Imrének, *Ipolyi Arnold*² *Eszéki Szigeti* Imrének, *Rácz Károly*³ *Zigerius* Imrének, *Szilády Aron*,⁴ *Szigeti* Imrének, *Lampe-Ember*⁵ *Emericus Eszékinek*, *Bod Péter*⁶ *Eszéki* Emericusnak írja az egykori tolnai reformátort s hogy mindegyik írónk ugyanazon egy férfőről beszél, kitűnik abból, miszerint többé-kevésbé mindegyik *Zigeriusnak* 1549. aug. 3-án Tolnáról Flacius Illyricus Mátyáshoz küldött levelére hivatkozik. Ipolyit s utána Sziládyt valószínűen a wittenbergi egyetem anyakönyve vezette a Szigeti név felvételére, melyben 1544. december 20. feljegyzéssel ezt olvassuk „*Emericus Sigetinus Vngarus*“, mely feljegyzés cronológiára nézve megegyez ugyan az alább közlendő levél adataival, de a név után levő „Vngarus“ jelző nem oszlatja el azon gyanút, melyet Flacius Illyricusnak Zigerius leveléhez irt előszavából meritünk, melyben azt említi fel, hogy „Zigerius maga mondta neki, hogy ő is Illyriából való,⁷ s nincs kizárva azon eshetőség, hogy a wittenbergi egyetemen tanult magyar ifjak névsorában között „Emericus Sigetinus“ nem ugyanazon egy személy Zigeriussal, a kit Lampe-Ember, Bod. Balogh Ferencz s részben Ipolyi után *Eszéki Imre* néven ismer az egyháztörténelem.

A mi keveset Eszéki Imréről tudunk, azon levélben hagyta emlékezetben, melyet Flacius Illyricushoz irt s eddig Ribini⁸ után ismertünk. Az érdekes levelet, még 1550-ben

¹ A magyar prot. egyháztörténelem részletei. Debreczen 1872. 55. l.

² Vörösmarty Mihály XVII. századi magyar író élete és munkái. Budapest 1875. I. 19 l.

³ A magyar honi reformáció böleselmi története. Arad. 1882. 138. l.

⁴ Régi Magyar Költők Tára V. 305. s köv. l.

⁵ Historia Ecclesiae Reftae. 1728. 668. p.

⁶ Historia Hungarorum Eccl. I. 248. p.

⁷ Lásd alább az előszóban.

⁸ Memorabilia I. 90—93.

kiadta Flacius Illyricus saját előszavával ily czim alatt: „Ein Schrifft, eines fromen Predigers aus der Türckey an Illyricum geschrieben, Darinnen angezeiget wird, wie es dort mit der Kirche vnd dem Evangelio zugehet“, s mely három példányban megvan a Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárában. Az érdekes levelet az előszóval együtt Thury Károly bátyám, kapolyi ref. lelkész szives volt kerésemre lefordítani s mivel a hazai reformáció tárgyára vonatkozó egy- vagy közelkorú kütfőkben úgy is elég szegény az irodalmunk: közlöm azt, a mint következik.

„Egy kegyes prédikátornak a török hódoltságból Illyricus-hoz intézett írása, melyben az egyház és az evangéliom ottani sorsa van előadva.

Máté XXI.

Annak okaért mondom néktek, hogy elvétetik tőletek az Istennek országa és adatik a pogány népnek, hogy annak gyümölcsét teremje.

1550.

Flacius Illyricus Mátyás előszava.

Ezen levelet a török hódoltságból, a Jézus Krisztus evangéliomának egyik istenfélő prédikátorától kaptam július 22-én. Ez hat évvel ezelőtt jött ugyanonnét, a honnan most nekem ír (a hol előbb tanító volt) Wittenbergbe tanulni. Itt nagy ismerettségem volt vele, egyrészt mert tőlem egyet-mást tanulni akart, másrészt mert azt mondta, hogy ő is Illyriából való. De akkor betegsége miatt alig egy évet tölthetett Wittenbergben s öt évvel ezelőtt Wittenbergből ismét hazatért. Ezen idő alatt semmi írást se kaptam tőle. Ezért közli velem ez a levél, hogy mi történt vele azon idő alatt és hogy jelenleg hogy áll az ügye.

E levelet azonban nem más okért nyomatom ki, ezt tudja az Isten, mint e két okért. Először, hogy e veszedelmes időben, midőn a pokoli sárkány egészen feltátotta száját s a Krisztus egyházát teljesen felfalni és elnyelni akarja, minden kegyes keresztyéneknek hirdessem az Isten jóságát és mindenhatóságát, melylyel más helyeken is megtartotta nagy veszedelmek között egyházát, hogy a mi kegyes Istenünk szegény kis seregét azon tartományokban is megfogja tartani és védelmezni, csak mi a szent evangéliom megismert és elfogadott tiszta tudományában állandóan mindvégig kitartunk, az Istentől netán reánk bocsátandó keresztet türelemmel elhordozzuk és urunk, idvezítőnk, a Krisztus segedelmeért szünet nélkül könyörögjünk. És semmiképpen el ne kábitsa okosságunkat, mintha az istentelen interimisticus és adiaphoras

tanácsok által a mostani szerencsétlenségtől megszabadulhatnánk és az Isten segedelmét reménylhetnénk, mint hajdan a zsidók, midőn — mint a zsolttár mondja — az Isten tanácsát és segedelmét megvárni nem tudva, új vezetőket választottak és ismét vissza akartak menni Egyiptomba.

Inkább mit gondolunk, mit vélnek: a császár maga, a spanyolok és más pápisták e mi gyalázatos elpártolásunkról és az interimisták és adiaphorások könnyelműségéről? Bizonyára nem mást, mint azt, a mit nekem Othitz Jeromos, egy öreg spanyol, egy tekintélyes és tisztességes ember Wittenbergben mondott. Mert némi ismeretségem volt vele, egyrészt mivel tudtam olaszul, mert ő sokáig volt Olaszországban s volt néhány faluja Szicziában, másrészt mert mindketten azt hittük egymásról, hogy egyik a másikat megtérítheti és hitétől eltántoríthatja. Azt mondja ez nekem: kedves, miért állsz a legkönnyelműbb és legrosszabb emberek közé? Tegnap elvetted hitüket és másikat fogadtak el, most pedig ismét másikat fogadnak el és bizonyosan tudom, hogyha holnap arra lesz szükség, megint másikat fognak elfogadni. Így azt is látjuk, hogy a háború történetéről kijött könyvekben sokkal többet tartanak az elfogott választófejedelemtől az elfogadott tudományban való erős állhatatosságáért, és róla sokkal dicsőbben írnak, mint azokról, kik földi tisztességért, vagy veszedelemtől tartva a vallásban csaknem mindent készek elfogadni.

Azért annak, hogy ezen levelet kinyomattam, az az első oka, hogy a kegyes és szomorú keresztyéneknek tudtukra adjam, hogy az Uristen szegény népét a török pusztaságban és durvaságban csudálatosan megvédi és megtartja s hogy hasonlóképpen miiket is a pokol minden kapui ellen meg fog védelmezni, csak mi ezen vöröstenger előtt tartósan megálljunk és az Isten segedelmét erős hittel megvárjuk és kétségbe ne essünk.

A másik ok ez, hogyha lehet, kissé megpiríthassam a mi keresztyén potentátjainkat, kik elszégyenlhetik magukat, ha hallják, hogy a török urak a Krisztus hű szolgálait túrik és védelmezik s elszivelik, hogy országaikban a Krisztust prédikálják és hirdetik. Egyáltalán nem panaszkodom itt a spanyol vagy a husern junkerekre, vagy a pápistákra, hanem azokra, a kik előbb a Jézus Krisztus evangéliomát megismerték, elfogadták és vallották, sőt dicsekedtek is, hogy a tiszta tudományt elfogadták.

Nemde ritka és hallatlan csuda az, hogy nagy és kis uralkodók, kik még egy évvel ezelőtt nyilvánosan megjelent könyvekben a legnagyobb mértékben dicsekedtek, hogy a

Jézus Krisztus evangéliomát ismét világosan és tisztán bírják, hogy mondom ezek, most a kereszttől való félelemből, vagy egy kis ajándék, püspökség, vagy egy tartomány megnyeréséért, czímért vagy tisztességért az antikrisztust ismét imádják és minden igyekezettel azon fáradoznak, minden gondolataikat, ügyességüket, erejüket és hatalmukat arra irányozzák, hogy kedves Krisztus Urunkat Németországból végkép kitaszíthassák és kiutasíthassák? Azt mondom azért, bárcsak szívékre vennék a népek a Krisztussal szemben oly szelíd és jóakarató törökök példáit, és ha lehet meggondolnák, mily nagy gyalázat és bűn az, hogy azok, kik keresztyén uraknak nevezetnek, a szegény Krisztus és tanítványai iránt nem olyan jó akaratók és barátságosak, mint a legirtózatosabb törökök. Sőt, hogy a síró gyermek Krisztust most még az istállóban sem akarják megtérni, hanem egész igyekezettel azon vannak, hogy azt onnét egészen kitaszíthassák, noha a legborzasztóbb törökök nemcsak eltűrik maguk között a Krisztust, hanem a mennyiben lehet felsőbbségük fegyverével azt az antikrisztusi farkasok ellen meg is védelmezik.

Ha pedig e gonosz istentelen népeknél minden fáradság és munka teljesen hiábavaló, ha őket semmi példa meg nem indítja, csak legalább azt az egyet elérhetné náluk az ember, hogy megszűnnének a Krisztust és igéjét oly dühösen üldözni: úgy én ezen nagy igazságtalanság által inteni akartam minden kegyes istenfélő embert arra, hogy ezután annál buzgóbban fohászkozzanak az úrhoz az ilyen Faraók és Judások ellen, hogy annál előbb segedelmet és irgalmat nyerhesse nek tőle.

Erre az Akhítófelek és más istentelenek egyszerre azt fogják kiáltani, hogy mi lázadást akarunk kelteni és inkább török, mint keresztyén uralmat óhajtunk. Mert a képmutatók visszas ítélete szerint a zsarnokok akkor sem lázítók, akkor se adnak semmi okot a lázadásra, ha alattvalóik vállaira elviselhetetlen és haszontalan terheket raknak, sőt ha az ártatlan keresztyéneket leöletik, vagy ha azokat a Krisztustól elszakítják és az antikrisztus alá kényszerítik is; ha pedig egy szegény keresztyén, kivált ha egy prédikátor az embereket csak egy kissé is inti s azt mondja nékik, hogy a szent evangéliom megismert és tiszta tudományát minden buzgósággal, fáradsággal és veszedelemmel a mennyire lehet megvédelmezzék és megtartsák, arra azonnal azt mondják, hogy az a leggonoszabb ficzkó és lázító, a kit, hogy az egész nép el ne veszzen, mindenekelőtt el kell tenni a láb alól.

Ezeknek tehát én azt akarom felelni, hogy a törökök

zsarnokságát és kegyetlenségeit eléggé tudom és ismerem. De ez idő szerint sok keresztyén uralkodó úgy viselkedik, hogy sokkal gonoszabb mint a török. Istennek vannak saját gondolatai és ítéletei, melyek egészen mások, mint az emberekéi. Szeretném még ma az embereknek elmondani, hogy sokkal jobb volna, ha a keresztyén uralkodók bírnák Budát Magyarországon, minthogy a török, és mégis ott most, mivel a török uralkodik: a Jézus Krisztus evangélioma prédikáltatik; ha pedig a keresztyének bírnák a várost, akkor az ott nem prédikáltatnék, hanem Krisztus helyett az antikrisztus tiszteltetnék és imádtatnék. Így Jeremiással szemben is szeretném elmondani, hogy jobb volna ugyan, ha az Isten népe Jeruzsálemben maradna, minthogy fogolyként engedje magát elhurcoltatni, de mégis azok, a kik Babylonban istentelen királyok és uralkodók alatt voltak, olyanok valának, az Isten ítélete szerint, mint a legjobb fűgék, a többiek pedig, kik Jeruzsálemben zsidó királyok és a saját főpapjaik és írástudóik alatt otthon maradtak, olyanok voltak, mint a legrosszabb fűgék.

Ezért én ezen irattal nem szítok semmiféle lázadást, hanem csak azt keresem és óhajtom először, hogy az istenfélőket az isteni jelenvalóság ezen példája által a tiszta tudomány megtartásában reménységre, türelemre és könyörgésre gerjeszthessem, másodsor, hogy a keresztyén potentátokat, a mint ez idő szerint ugyan még neveztetnek, a törököknek éppen Krisztus iránt való szelidsége és jóakarata által arra indítsam, hogy ezután a Krisztus és szolgálói ellen kissé szelídebben dühösködjenek és tomboljanak, mint még eddig tették“.

Ezen érdekes előszó után, mely a magyarországi reformáció hódításait eredeti ügyességgel használja fel a németországi megerősítésére s valóban a mai korra is illő igazságokról szól, következik Zigerius Imre levele:

„*Illyricus Mátyásnak*, kedves barátjának és Krisztusban testvérének, *Zigerius Imre* kegyelmet és békességet kíván.

Ámbár többször akartam néked írni, mert emléked oly mélyen be van nyomódva szívembe, hogy rólad el nem felejtkezhetem, de ezt eddig még sem tehettem, a távolság, hivatali elfoglaltságom és a sokféle csapás és veszedelem miatt, melyeket itt mi a pápásoktól naponként szenvedünk. Ezért most néked ügyeimmet és az egyház állapotát, a mint az a török alatt van, röviden előadom. De, hogy annál jobban megérthessed, elejérül kezdve elbeszélem azt.

Midőn néhány évvel ezelőtt Wittenbergből elutaztam,

igen siettem, hogy *Tolnára* érjek, mely város akkor egészen istentelen és bálványozással teljes vala, annyira, hogy azon két hét alatt, míg ott voltam, annyi ezer ember között alig hármat, legfőlebb négyet találtam, kiknek az evangéliom igazsága tetszett. *Tolnáról Kálmáncsára* jöttem s ott az Isten igéjét másfél hónapig prédikáltam és az Úristen segítségemre volt. Mert sokan elhagyták a hamis és istentelen tudományt és a Krisztust követték, különösen a Páduában tanult Endericus Máté, ki ott iskolatanító vala és néhány pap. Innét Zeblebenbe vittem, mely város Port Rubeumhoz közel fekszik s közönségesen *Vörösmartnak* nevezetik. S itt tartózkodtam egy ideig Krisztus segedelme által. Noha pedig ez a tartomány telve volt tolvajokkal, rablókkal és gyilkosokkal, mégis csaknem mindnyájan bűnbánólag a Jézus Krisztushoz megtértek. Én pedig itt *Sztáray Mihály laskói pappal* — ki nekem a prédikátori hivatalban sokat segített — a tanítás végett egyesültem. *Nagy tömeg nép megtért és az evangéliom az egész alsó Magyarországon, mind a két Mysiág¹ hangzott és elterjedt.* Ámbár mi sok viszontagságot, veszedelmet és üldöztetést szenvedtünk, mégis az Úristen megsegített bennünket s a pokol minden kapuinak hatalma ellen megvédett és megtartott. Legutóbb két év és kilenc hónap mulva néhány istenfélő kegyes ember által ismét *Tolnára* vittem és a város végén egy templomba lettem behelyezve; itt a köznép széthűz, némelyek a Krisztushoz ragaszkodnak, némelyek meg a pápához s a pápaságot kézzel-lábbal védelmezik. Itt sok és nehéz harczunk volt, de az Úr csudálatosan, a török urak és kormányzók által megvédelmezett bennünket. Mert kormányzóik mindnyájan és különösen a juristák, kiket ők Kádi névvel neveznek, kedveznek nekünk.

Keresztelő János ünnepe táján a tolnai polgármester, kit birónak neveznek, nagy summa pénzzel Budára ment a császár számtartójához, kérve azt, hogy vagy ölessen meg engem, vagy utasíttasson ki a városból. De egyiket sem nyerte meg. E közben néhány kegyes istenfélő férfiú a mi ügyünket előterjesztette a legfőbb kormányzó basának. S miután ügyünket jól megértette, kis hija volt, hogy a polgármestert nyakon nem ragadta. *Ezen félyül megparancsolta, hogy az evangelicus hit prédikátorai,* mely hitet Luther találta ki. (mert így nevezi ő az evangelicus vallást) *mindenütt mindazoknak, a kik csak hallgatni akarják, az evangéliomot szabadon és félelem nélkül prédikálják és hogy minden magyarok és szlávok* (kik azt tenni

¹ A mai Bulgária és Szerbia.

valóban akarják) az Isten igéjét semmi veszélytől nem félve hallgathatják és befogadhatják. Mert (mondja a basa) ez az igazi keresztyén hit és vallás, azt is megengedte, hogy az evangyéliomot a keresztyéneknek Budán is szabadon prédikálhadják. De az Istentelen raguzaiak, a te földieid, a te evangyéliom ellen törnek, mert kereskednek a török táborban. Így *Tolnán* körülbelül hét hónapig voltam, mikor egy új iskolát alapítottam. Mert a régi iskolát még a pápások bírták. És iskolánkban közel 60 tanítványom, a köznéből pedig több mint 500 hallgatóm van. A pápások és a nép többi része még erősen ragaszkodik a pápa hazugságaihoz. Igen nagy a hiányunk segédekben. Ezért ha van ott néhány magyar, kérlek, légy szives azokat a legsürgősebben hozzánk küldeni. Mert ezen tartományokban az Urnak aratásra való gabonája sok, de az arató kevés. Sok városnak, mezővárosnak, falunak, honnét a pápások elűzettek, egyáltalán nincs papja. Mert a tanulók, kik onnét Magyarországra jönnek, féltik a bőrüket és kerülik a török területet.

Igy áll az egyház alsó Magyarországon. Egyházatok könyörögjön érettünk, hogy a mindenható Isten urainknak kegyetlenségét napról-napra mind inkább-inkább szelidítse és akadályozza, hogy mi így a szent evangyéliomot mindenütt félelem és veszedelem nélkül prédikálhassuk, és hogy azok, kik még annak ellene törekesznek, megtéríthessenek. Arra is kérlek, hogyha időd van reá, írd meg nekem, hogy áll az egyház Szászországban és Németország más helyein, és ha valami ujság jelent meg, sziveskedjél azt nekem megküldeni, mert igen nagy a hiány könyvekben. Küldök neked egy Mátyás-féle magyar forintot, kérlek fogadd el szeretettel és ne az adomány csekélységére, hanem az én jó akaratomra és szegénységemre tekints. Ha Isten is úgy akarná, szeretnélek téged mostanában ismét látni s szeretném kedves társaságodat élvezni. Üdvözöld nevemben Fülöp urat. Üdvözöldnek titeket az igének minden szolgálai alsó Magyarországról. Üdvözöld nevemben a magyarokat és kivált *Moczerus Mátét*, ki hozzám nagy hajlandósággal van, és kérem őt, hogy minket legelőször meglátogasson és ezen egyházi hivatalt vinni segítsen. Mert minden istenfélők nagy kívánsággal, szivesen kívánnak utánna. A mi kedves Jézus Krisztus urunk tartson meg téged sokáig jó egészségben. Kelt *Tolnán* augusztus 3-án, az 1549-ik évben.“

Illyricusnak rövid zárszavával végződik a füzet ekképen: „E levél egy egész esztendeig volt úton az út hosszúsága és más akadályai miatt. Úgy ír még nekem, mintha még Wittenbergben volnék. Arra pedig, a mit nekem az én földiemről a

raguzaiakról ír, hogy t. i. a kedves evangyéliomnak ellenállnak, azt mondom, hogy Raguz a egy nagy város, csaknem a végén Illyriának Görögország felé; hajdan a régiak Epidaurusnak nevezték, lakosai igen gazdag kereskedők, mint a nürnbergiek. vagy az augsburgiak, kereskednek a keresztyénekkal és a törökökkel mindig, mindenütt az egész úgynevezett közép-tengeren, azért azt tartom, hogy attól félnek, hogy nem kereskedhetnek a pópások között, ha a Krisztust befogadják és így küszöböli ki a Krisztust a Mammon-Isten, a kiért különben az egész világ fut-fárad. Mivel nem szolgálhatnak egyszerre a Mammonnak és a Krisztusnak, azért azt gondolják, szolgálnak a Mammonnak és társának a hasistennek, mint ezt most, a mi mamelukjaink is igen finoman és szorgalmasan teszik. És sokkal nagyobb bűn a megismert, elfogadott és vallott evangyéliomtól elpártolni, mint azt soha meg nem ismerni“.

„Nyomatott Magdeburgban Lotter Mihály által 1550.“

Ezen emlékirat alapján összegezzük az abban foglalt történeti adatokat.

„Ki volt Tolna városunk első reformátora? Mindeddig nem tudhattuk meg — olvassuk a Halasi-Patai-féle levélből.¹ a kiknek nevét 1540—1550. között feljegyezve találtam, így következnek: elsőnek tartatik köztük *Muceus Mátvás*, ki Tolnán halt meg 1551-ben, alatta iskola-mester volt 1546-ban Karancsi Mihály. Muceus után következett 1548-ban *Sztárai Mihály*, mondják, hogy Sztárai előtt *Eszéki Imre lett volna*, kinek hivataltársa volt Beremeni János, de ezekről semmit sem találok évkönyveinkben, melyek legnagyobb részben elvesztek“.

Eszéki levelének bevezető soraiból kétségtelen, hogy ő volt Tolnán a reformácziónak első hirdetője. „Midőn néhány évvel ezelőtt Wittenbergből elutaztam, igen siettem, hogy Tolnára érjek, mely város akkor egészen istentelen és bálványozással teljes vala, annyira, hogy azon legfölebb négyet találtam, kiknek az evangyéliom igazsága tetszett“. Ezt 1545-ről mondja tehát azon vélemény nem állhat tovább meg, hogy akkor már Karancsi Mihály volt ott az iskola tanítója, mert erről a levélíró mélyen hallgat, pedig az evangyéliomi igazságok diadalának hív feltárása indokából el nem hallgatta volna annak felemlítését, hogy Tolnán ki kezdette előtte az ige hirdetését. Senki. Bizonyíthatjuk ezt Eszékinék levelében felhozott azon tényével is, hogy 1548-ban való visszatérése után már „körülbelül hét hónapig Tolnán volt, mikor az új iskolát megalapította, mert a régi iskolát még ekkor is a

¹ Lampe-Ember: Idézett mű 666 s köv. lap.

pápások bírták“. Ha tehát a Halasi-Patai levél szerint Karancsi Mihály 1546-ban tolnai iskola-tanító volt, csak a régi pápás irány tanítója lehetett, mert valamint a reformáció szellemében való ígehirdetésnek s általa az evangéliumi egyház megalapításának, úgy az ezen szellemben való iskolai tanításnak is Eszéki volt Tolnán az első apostola. Ennek előadása után még kevésbé állhat meg a Halasi-Patai levél azon adata, hogy *Moczer*, vagy *Muceus*, magyar nevén *Tövísi Máté*¹ volt az első tolnai pap, mert ez 1548. okt. 9. iratkozott be a wittenbergi egyetemre, s Eszéki 1549-ben Tolnáról kéri, hogyha haza jön, őket „legelőször meglátogassa s ezen egyházi hivatalt vinni segítsen, mert minden istenfélők nagy kívánsággal szívesen kíváncsoznak utána“.

De Eszéki levelének bizonyító adatain kívül Illyricus előszava is állításom mellett bizonyít, sőt kizár minden másféle combinatiót, a mely Tolna reformátorát Eszékin kívül véli feltalálni. „*Ez — mondja az előszó — hat évvel ezelőtt jött ugyanonnét, a honnan most nékem ír (a hol előbb tanító volt), Wittenbergbe tanulni*“. Eszerint 1544-ben, mielőtt Eszéki a wittenbergi egyetemre ment, *előbb mint iskola-tanító működött Tolnán*, valószínűen még a pápás egyház, vagy város szolgáltatásban s lehetséges, hogy lelkében az 1544-ben Laskóra ért Sztárai keltette fel a vágyat arra nézve, miszerint hivatalát elhagyja s a reformáció ősi fészket, Wittenberget keresse fel. Ha lélektani indokolással nem lehetne is megoldani ezt a kérdést, szépen eligazít erre nézve bennünket maga Eszéki, mikor Tolnába visszaérkezése idejéről 1545-ről azt mondja, hogy *annyi ezer ember között alig hármát, legfőlebb négyet talált, kiknek az evangéliom igazsága tetszett*. Hogyan? Ha Eszéki előtt más ott reformátorkodott már, állíthatná-e ezt Tolna lakosairól? Vagy, ha ott már ezen idő előtt, a reformáció bár csak olyan tért is hódított, hogy 1540-től létezett ott evangéliumi egyház, mint a Halasi-Patai-féle levél tudósít: akkor hogyan állíthatott fel a kor- és szemtanu Eszéki olyan tételt, mely ennek épen az ellenkezőjét bizonyítja?

Azon tény, hogy Eszéki tolnai tanítói állomásáról ment Wittenbergbe, s azon jogosult feltevés, melyet Flaciushoz küldött levelének berekesztő soraiból olvasunk . . . „*üdvözlöd nevemben Moczerus Mátét, ki hozzáim nagy hajlandósággal van, mert minden Istenfélők nagykíváncsoznak utána*“, melyből az következik, hogy ez is valamiféle tanítói állomáson volt előbb

¹ *Máté* és nem *Mátyás*. Eszéki levelében *Matheum* Motzerum-ról szól, ha *Mátyás* volna, akkor a szövegben *Mathiam*-nak kellene állani.

Tolnán, lehetséges, hogy 1548-ban Wittenbergbe menetelig épen Eszéki mellett, de semmiesetre sem előtte, mert akkor az egymás iránt való viszony, vagy érzelemnyilvánítás bizonyára megfordítva lenne kifejezve a levélben, de mint előbbi időből való ismerősük után, szívesen kívánczoltak, nagy kíváncsággal, mert ha előbb nem ismerték tehetségeit, hogy kívánczozhattak a wittenbergi egyetemen tanuló után? Ismétlem, ez a két adat felment engem Eszéki tolnai reformátorságának bővebb vitatásától.

Eszéki hirdette tehát Tolnán először az evangyéliomi igazságokat. Midőn 1545-ben Wittenbergből hazaért, csak két hétig volt ezen városban s mivel ott rokon lelkekre nem igen talált, elment a török hódoltság alatt volt terület nyugati szélére, a somogyvármegyei Kálmáncsára, hol az Istenigéjét másfél hónapig prédikálta, s a hol sokan elhagyták a hamis és istentelen tudományt és a Krisztust követték, különösen a Paduában tanult Endericus Máté, ki ott iskola-tanító vala, és néhány pap. Ez az Endericus 1540. körül tanult a páduai egyetemen,¹ s Eszéki levele szerint 1545-ben kálmáncsai tanító volt. Az az út, mely ettől számítva 13 év múlva Tolna, Laskóról Kálmáncsára vezet s Szegedi Kis Istvánt mutatja fel e helyen, nagyon hasonló Eszékiéhez s ezen elsónél a Sziárai intéző kezére is gondolhatunk, kiről bevallja, hogy sokat segített néki a prédikatori hivatalban s vele a tanítás végett egyesült. Ime a 120 egyházat alapító Sztárainak egyik jobbkeze Eszéki Imre volt, mert nem annyira a saját igehirdetésének eredményéről, hanem a Sztáraival való egyesülésének illusztrálásául írja, hogy „nagy tömeg nép megtért és az evangyéliom az egész alsó Magyarországon, mind a két Mysiásig hangzott és elterjedt“.

Kálmáncsáról *Vörösmartra* vitték Eszékit. Mikor? Nem mondja meg, de a levelében közölt adatok szerint ez 1545. végén, vagy 1546. elején történt. Illyricus az 1544-ben Wittenbergbe ért Eszékiről azt írja, hogy „betegsége miatt alig egy évet tölthetett ott s öt évvel ezelőtt Wittenbergből ismét haza tért“. Ezt a levelet 1550-ben nyomatta ki s ha ettől öt évet vissza számítunk, ép úgy előáll 1545., mintha „a hat évvel ezelőtt Wittenbergbe jött“ (1550 — 6 = 1544.) tanuló alig egy évi ott tartózkodási idejét a hat évből levonjuk, vagy kimentele évéhez hozzáadjuk, mert mindegyik esetben 1545. esztendő évszámát nyerjük. Vörösmartról mondja, „itt tartózkod-

¹ *Frankl Vilmos*: Hazai és külföldi iskolázás a XVI. században. Budapest, 1873. 271. l. *Ribini*: Memorabilia 91. f. után közli.

tam egy ideig“, mely tartózkodásának szabatosabb meghatározását Tolnára való visszatérésének idejéül felhozott adatból állapíthatjuk meg. „Legutóbb két év és kilencz hónap mulva Tolnára vitettem“. Mivel Eszéki levelében az időszámítás Wittenbergből való hazatérésétől (1545) kezdődik: 1648. évvel jelölhetjük meg tolnai papságának kezdetét, s mivel előbb csak két hétig volt ott, Kálmáncsán pedig másfél hónapot töltött, ha két hónapot utazásokra számítunk is, legalább két esztendő (1546—1547.) lesz azon idő, melyet Vörösmarton töltött, vagyis ennyi idő alatt térítette meg az ott nagyszámmal levő tolvajokat, rablókat és gyilkosokat a Jézus Krisztus evangéliomára, s mint ilyent méltán sorozhatjuk őt ezen alsó-baranyai nevezetes város első lelkipásztorai közé, kiknek neve a Halasi-Patai-féle levél szerint részben úgy is ismeretlen.¹

Messze is elkalandoztunk Tolnától, a mint követtük Eszékit reformátori útjában, de csak azért, hogy vele együtt ismét visszatérjünk ezen híresneves városba. Ipolyi² tudni véli, hogy „Sztárai küldötte őt oda maga előtt, ki a wittenbergi iskolából való hazatérése után mindjárt segítségére állt, az alsó-baranyai vidéken még úgy látszik legtovább ellenállt Vörösmart térítésében“, de Eszéki azt írja, hogy „néhány Istenfélő kegyes ember által vitetett ismét Tolnára“. Hogy nem váratlanul, vagy rendeletre ment oda, kitünik abból, miszerint „a város végén levő templomba lett behelyezve“. A tolnai viszonyokról levele megadja a további felvilágosítást s feltünteteti a reformácziónak itteni térfoglalását s Eszékének mint egyház és iskola szervezőnek ezen városban elért fényes diadalait. Ám később sorsáról semmit sem tudunk, mert Eszékiről levelén kívül több adatunk nincs, de valószínű, hogy Sztárai az ő örökébe ment 1553-ban Tolnára.

Thüry Etele.

¹ Lampe-Ember : Idézett mű 664. l.

² Idézett mű 19. l.

EGYHÁZI SZEMLE.

Hazai egyházi élet.

Tartóztatok egyházi lapjainkban, szeretnék egy kévére valót összeszedni. De úgy veszem észre, hogy untig ki van már csépelve az az egy pár szál kalász is, a mi ösztövéren földben ösztövéren nőtt. Az ú. n. kongrua-javaslat (persze csak rövidség okáért nevezhető így) volt a lapok állandó tárgya s bármennyi elvi, vagy gyakorlati kifogást emeltek is ellene, mondották légyen bár „dotacioeskának“ és követelték légyen bár, hogy „ne kilencz év alatt, hanem egyszerre!“: mégis úgy látszik, hogy rövid időn törvény lesz belőle s aztán kezdődik anyagilag egy jobb kor az eddig sok nyomorúsággal tengődött lelkészi karra, a melynek munkásságát a lelkiekben megbénította az anyaggal való küzdelem. Jogos is, méltányos is a lelkészi javadalmak kiegészítése; mert ha az anyagiakból önmagukból nem származik is semmi szellemi, de az is kétségtelen, hogy a materialis gondok terhe alól felszabadult lélektől mégis több intensivebb munkát remélhetni, mint az azok által lenyüggött, megkötött szellemtől. Már magával a tanultsággal együtt jár egy csomó szellemi igény, a melynek kielégítetést kell nyernie, ha magasabb czélokért akarunk munkálni s ha harmoniát akarunk lelkünkben; de ez igények kielégíthetéséhez is anyagi eszközökre van szükség. A létminimum az a legkisebb jog, a mit mindenki megkövetelhet. És itt nincs is egyelőre többről szó. Ennek a megadása és biztosítása egészen igazságos, sőt az igazságosságnak is a legkisebb foka. A kérdés csak az lehet, hogy a létminimumot *ki* és *minő* feltételek mellett biztosítja? Mindenesetre a leg-egészségesebb állapot az volna, ha maga az autonom egyház biztosítaná, a melynek szolgálatában az illetők állanak s a feltétel nem volna más, mint a hű sáfárság. Mert bár hivat-

kozás történt az államsegélyes középiskolákra s rámutattak arra több oldalról, hogy a középiskolák államsegélyéből semmi baj nem származott. Sőt ezek fellendültek s a követelmények színvonalára emelkedtek; mégis bizony nem szeretnénk, ha az egyház életébe is olyan jelenségek férkőznének be, mint a minókkal, egyházi jellegünk kárára, az államsegélyes gymnasiumoknál már bőven találkozunk. Az aggodalom az állami kiegészítés miatt tehát nem épen jogosulatlan s abban is van sok igazság, mikor attól fél, hogy nem lesz sem akkora eszménység, sem akkora ethikai erő a segílyt nyerőkben, hogy teljes függetlenségüket és autonomikus önézetüket meg fogják tartani. Exempla docent! Épen azért ma sokkal inkább kell hangsúlyoznunk, mint azt valaha tettük, hogy felettébb nagy szükségünk van arra, hogy az egyház minél erőteljesebben nyuljon bele az emberek lelkiismeretébe, ébreszsze azt fel s kövesse egyedül azt a felséges czélt, a mely eléje nem emberek, hanem Isten által tűzetett ki; mert az egyház csak annyiban rendeltetett emberek szolgálatára, a mennyiben ezek között kell az Isten országát terjesztenie, de egyebekben nem vettetett szolgálat alá, hanem a legszabadabb, a legfüggetlenebb intézmény. Nem szabad kételkednünk, hogy egyházunk erről valaha elfelejtkezhetik akármiért is. A magyar prot. egyház multja olyan hagyományokat szállított reánk, hogy azok a maguk fenségével nemcsak felemelhetnek, hanem egyenesen köteleznek is. Ha áll az, a mit Laveley, a nagy állam-bölcsész az újkor történetének tanulságaként felmutat, hogy csak a protestantismusban van nemzetfentartó erő és hogy a jövőben csak annyiban maradnak fenn népek és nemzetek, a mennyiben protestánsok lesznek: kétszeresen áll ez reánk magyarokra nézve; itt a protestantismus kiválólag nemzeti ügy is.

Ezt ugyan elméletben sokan hiszik is, vallják is s váltig clemlegetik. Úgy vannak vele, mint az ótestamentomi zsidók voltak a próféták igehirdetésével. Elméletben elismerték, hogy a Jehova az Izráel istene és hogy ennek a Jehovának joga is van az ő népével szemben nagy valláserkölsi követelményekkel lépni fel; de a gyakorlatban mégis kellemebb volt — a mint Pál apostol mondja — a saját balgata elméjüket követni s Kámosnak, Milkómnak és Astarótnak vinni az áldozatokat. Mert miről volt szó? Arról, hogy ezeket a bálványokat ők formálhatták a maguk képére és hasonlatosságára; míg a Jehova meg azt követelte, hogy az emberek alakuljanak át az ő képére és hasonlatosságára. Nem az egyháznak, mint az „Isten majorságának“ kell a világ képére

alakulnia, hanem a világot, a társadalmat kell neki az Isten majorságává átalakítania. Ezt az átalakítás munkáját azonban öntudatosan végeznie kell. Protestáns egyházunk a türelemben és a liberalizmusban már odáig ment, hogy mindegy az, bármely vallást követ valaki és szinte úgy tetszik, mintha lemondott volna arról, hogy neki még hivatása a hódítás, a térfoglalás, a propaganda csinálás; hanem megelégszik azzal, hogy csak a védelemre és a sérelmi politikára szorítkozzék. Pedig türelmesnek lenni a körülöttünk zajgó türelmetlenséggel szemben, ez már lemondás, és liberalisnak lenni a mellettünk minden oldalról kisértő reactionarismussal szemben, ez már még a lemondásnál is több, ez a feladatokról való megfelejtkezés. A vallások egy-egy világnézetnek a képviselői, a kifejezői is, a hittani elvek és meggyőződések rányomják a maguk bélyegét az egész egyénre, annak legbensőbb énjére, magán- és közéletére s az egész társadalom kialakulására, a nemzet jellemére, annak irányzatára, politikai életére és köztevékenységére, azért egyáltalában nem közönyös, hogy melyik benne az uralkodó vallás s ennek megfelelőleg milyen a világnézlete.

A statisztika szomorúan mutatja, hogy hódítás helyett a protestantizmus nálunk folyton tért veszít. A rideg számok is már eleget beszélnek, de ezek csak a megtörténeteket konstatálják; statisztikába azonban befoglalni nem lehet azt a tömérdek közömbös lelket, a mely tulajdonkép senkié, s a melyiknek csak épen alkalom kell, hogy ezé, vagy amáé legyen. Ma még számszerűleg talán a mienk, holnap már a másik számát szaporítja. De a közönyösök sem lehetnek irrevelansok ránk nézve; mert a legnagyobb túlzás sem tehet akkora kárt, mint a közönyösség; a mi sebet ez vág az „álmos népeken“, az gyógyíthatatlan.

Az 1896-ról kiadott statisztikai évkönyv tanúsága szerint 1869—1896-ig az ág. hitv. ev. hívek 7·20%-a leesett 6·86%-ra, az ev. ref. híveké pedig 13·13%-ról 12·71%-ra, míg ugyanezen idő alatt a római katolikuskoké 48·66%-ról felemelkedett 50·99%-ra. A vegyes házasságok folytán való vesztesége a prot. egyházaknak ugyanezen évkönyv adatai szerint még evidensebb, tehát a succrescentiát veszítjük folytonosan.

Itt az ág. hitv. ev. egyház nyereség-veszteség számlája a létesült megegyezéseknél 358 veszteség; az ev. ref. egyházé 484 egyetlen egy évben s most már átlag minden reversálisos házasságra csak három gyermeket számítva is könnyű

rámutatni az így beálló nagy veszteségre. A felekezeten kívüliek számát az ág. h. ev. egyházból 755-en, az ev. ref. egyházból pedig 1540-en szaporították; ennyi itt is a veszteségünk.

A folyó év márczius haváról vannak előttünk a legutolsó adatok a „Stat. havi közlemények“-ben. Mellőzve az előző hónapok kimutatásait, mert itt nekünk csak épen egy pár illusztráló adatra van szükségünk, a márczius havi eredmény a következő: Róm. kath. vőlegény ág. h. ev. menyasszonnal 54 lépett házasságra, megegyezés létesült 13 esetben, ezek közül az apa vallására nézve 8, az anyáéra 5, veszteség 3; róm. kath. vőlegény és ev. ref. menyasszony 119, reversalis 26, apa vallására 15, az anyáéra 11, veszteség 4; ág. h. ev. vőlegény és róm. kath. menyasszony 43, reversalis 9, apa vallására 5, az anyáéra 4, veszteség 1; ág. h. ev. vőlegény és görög-keleti menyasszony között 1 házasság létesült s ez is az apa részére foglalta le a születendő gyermekeket. Ev. ref. férfi és róm. kath. nő között megkötött 124 házasságból 25 esetben létesült megegyezés és pedig 14 esetben az apa s 11-ben az anya vallására nézve, itt van tehát három nyereség; de azért az ev. ref. egyház számlája mégis megint csak egy veszteséggel végződik, ha nem számítjuk is be veszteségnek az ág. h. ev. egyház részére eligértetket, mert itt mégis a „családban marad“.

Éberség, vigyázás, jobb vallástanítás, több cura pastoralis, nagyobb szeretet, mélyebb közösségérzet, törhetlen hűség, fáradhatatlan munka stb. kellenének, szóval az kellene, a mit az Úr mondott a halászató Péternek: bocsásd mélyebbre a hálót! A hálót pedig le kell bocsátani a társadalom összes rétegeibe, azok legmélyére.

„Az élő vallás“ — mondja *Rade* „Die Religion im modernen Geisterleben“ című munkájában, „a legfeltétlenebb jogigényt formál az uralkodásra. Uralkodni akar a fő, a szív s a lelkiismeret felett, minden vonatkozást és viszonyt befoglalni kíván, a föld javainak értékét vagy értéktelenségét ő akarja megszabni, nincs semmi a természeti és szellemi világban, a melytől ne azt követelné, hogy neki szolgáljon. Ez az uralmi igény a vallás lényegéhez tartozik“.

Hát az tökéletesen igaz, hogy az „élő vallás“ mindent át akar hatni, mindent meg akar eleveníteni, értékesíteni és egy magasabb sphaerába emelni; de nem „uralmi igényből“, hanem a szeretetnek ama lelkéből, mely ha egyszer megérezte a felsőbb világ nyújtotta boldogságot, akkor ennek

mindeneket meg akar nyerni. Az élő vallásnak ez tartozik a lényegéhez és az, hogy megszenteljen mindent, főt. szívet és lelkiismeret, minden életviszonyt és minden munkát. Az élő vallás nem mondhat le a folytonos hódításról, a lelkekben való térfoglalásról és az ilyen vallás nem nézheti el sem a testi, sem a lelki nyomort, hanem annak enyhítésére, gyógyítására a legkülönbözőbb eszközöket használja fel. Protestáns egyházunk még ez eszközök közül igazán keveset vett igénybe s a mennyit igénybe vett is, az is meglehetősen kicsiny körre szorítkozik. Érdekes volna, ha valaki egyszer összeállítaná nálunk azokat a belmissziói munkákat, a melyek egyháztársadalmi téren végeztetnek, hogy egy kép állana előttünk, a mely híven mutatná meg, hogy tulajdonképen mit és mennyit tesz egyházunk társadalmilag. Itt természetesen nemcsak az egyhái munkát értjük, hanem azokat az egyházközségi intézkedéseket, a melyek csendben, a kis egyházak határain belül igyekeznek jót tenni a mi hitűnknek cselédeivel. A példák vonzanának, ha egyszer nem csak az adózók névsorát íránk már össze, hanem arról nyernénk képet, hogy vajjon a szeretet minő módokon és eszközökkel megy támogatására, segítségére az élet bajainak. És ha ezt látnánk, akkor lehetne igazán tisztáznunk, hogy hol, mit és hogyan kellene cselekednünk. Mert ma sajátságosan vagyunk. Egy rész folyton sürgeti az egyház-társadalmi nagyobb tevékenységet. A másik erre mindig azt feleli: teszünk mi eleget és egyformásítani a dolgokat nem lehet. A mi jó a nagy városokban, az kivihetetlen a kis gyülekezetekben stb. És így egyik sem érti meg a másikat. Idegenül állannak egymással szemben; még jó, ha nem haragusznak egymásra, bár ez sem példátlan. Az „elég“ nagyon viszonylagos valami. Félő, hogy sok helyütt egyenlő a semmivel és az illetőnek mégis elég, azt mondja, hogy többet nem tehet. Szívesen megengedjük, hogy emberi gyarló erővel már többre nem is képes; de van nekünk, a ki által mindenek lehetségesek. Ehhez az erőforráshoz kellene nagyobb mértékben fordulnunk.

Ha a lelkeszi fizetések kiegészítésével azt az eredményt érhetnénk el, hogy az anyagi nyomasztó terhek alól felszabadultak tényleg aztán az eddigi kenyérkereseti nehéz munkától szabaddá lett idejüket arra használnák fel, hogy magukat egyénileg mind jobban erősítsék a lelkiekben és mind nagyobb tevékenységet fejtenének ki a nyáj őrzésében és gondozásában, egyházunk missziójának a munkájában: akkor a legtúlzobb, vagy a legföltékenyebb autonomikus érzelmek mellett is csak hálával fogadhatjuk a felénk nyujtott segítő

kezet, mert meg vagyunk róla győződve, hogy minél többet és többet igyekeznek a lelkek meríteni a maguk és mások erősítésére az evangélium örök forrásából, a Léleknek teljességéből, annál szabadabbak is lesznek s annál kevésbé kötik meg őket az érdekek, a tekintetek és annál erősebb védelmezői lesznek minden autonomiának. Hadd tápláljuk ezt a reménységet a beállandó viszonyokkal szemben!

*
* *

IRODALMI SZEMLE.

a) Hazai irodalom.

Apáczai Cseri János mint paedagogus. Neveléstörténeti tanulmány. Írta *Stromp László*, a pozsonyi theologiai akadémián a bölcsészet és neveléstudomány ny. r. tanára. Budapest, 1897. Hornyászký V. könyvnyomdája, 150 lap, ára 1 frt 50 kr., megrendelhető a szerzőnél.

Apáczairól, a XVII-ik század kiváló protestáns tudósáról egész kis könyvtárt képező irodalmunk van, melynek egyik része Apáczaiakban főleg a philosophust, másik a paedagogust, harmadik a nyelvészt és író-tartja inkább szem előtt, míg az oly művek, mint a Szilágyi Sándoré és a Gyulai Farkasé Apáczai külső élettörténetére vetnek fényt.

Szerzőnek az volt a czélja, hogy Apáczai szellemi fejlődésének belső történetével ismertessen meg, tehát azokkal a mozzanatokkal, melyek e fejlődés eszméit és irányát jelölik. E végből műve I-ső részében előkészülés kora cím alatt Apáczai hazai és külföldi előkészületeit tárgyalja, II-dikban irodalmi művei és tanári működése alapján alkotásaival ismerteti meg, míg a III-dikban Apáczai paedagogiai rendszerét, még pedig nevelési eszményét, iskolarendszerét, didaktikai alapelveit és methodikáját tárja föl.

Mindezek alapján szerző szerint Apáczai a Bacon és Ratichek nyomában fellépett ama paedagogiai reformátorok közül való, a kik a XVI.—XVII. század nyelvi formalismusának rabigájába sülyedt iskolaügyet a reáliák, az anyanyelv és az encyclopaedicus műveltség segélyével meddő és tehetetlen állapotából kiségitették s a modern paedagogia alapját megvetették. Apáczai a magyar nemzeti közoktatásügy reformátora, a magyar nemzet Comeniusa. Nem szaktudós, nem czéhbeli bölcsész, nem philologus, nem is szaktheologus. Életczélja az volt, hogy nemzetében a tudományoknak az iskolaügy ujjászervezése által édes otthont teremtsen s azok anyanyelvű fejlesztése által nemzetét műveltté, nagygyá, hatalmassá tegye. Apáczai a nemzeti nevelés és tanítás úttörő apostola. Ennek a nagy eszmének volt az iskolában és az életben, tollal és szóval fáradhatlanul küzdő baj-

noka és martyrja is. Ez volt az ő charismája s e tekintetben hozzáfogható senki sem volt akkor e hazában, s nincs utód, a ki megközelítette, még kevésbé a ki túlszárnyalta.

Szellemi fejlődése részben már itthon, előbb a kolozsvári, majd a gyulafehérvári iskolában, ott Porcsalmi András, itt különösen Bisterfeld és Kereszturi Pál tanárok útján ama paedagogiai reformmozgalmak hatása alá került, melyek az egykorú Comenius hatalmas rendszerében és praxisában nyertek megvalósulást. Hollandiában, melynek franekerai, leydeni, utrechti és harderweiji egyetemein öt évet töltött, különösen Amesius, Voetius Gisbertus és Heidanus voltak rá irányító befolyással. Amesius a hittani orthodoxiába és a presbyterianismusba vezeti be, Voetiusnál kegyes egyénisége és nemzeti iskolák szervezését sürgető tanácsai tetszenek meg Apáczáinak, míg Heidanus a Cartesius-féle bölcészetnek nyeri meg a kiváló magyar ifjút. A mestereken kívül a hollandiai tapasztalatok és előhaladott közművelődési állapotok is nagy befolyással voltak fogékony lelkére. Láta a maroknyi népet, mely művelt, gazdag és boldog volt s lelkében megérlelődött az a meggyőződés, hogy mind e jólétnek és műveltségnek forrásai az iskolák. Ez a sok és figyelmes tapasztalat, folyton istápolva Voetius nemzeti iskolapolitikája által, megszűli a magasra törekvő ifjú lelkében a nagy elhatározást, hogy életét ennek a szent eszmének szenteli: az iskolák reformálása által nagygyá és boldoggá tenni nemzetét. Ez az igazi nyitja Apáczaí egyéniségének, mit maga is jelez az Encyclopaedia előszavában, mikor azt mondja: «Legkisebb vagyok azok között, a kik a magyar ifjúságot a tudományokban vezetni képesek, de azok közt, a kik ezt tenni is akarják, a legnagyobb». S tényleg a legnagyobb a magyar iskola-tanítók között.

Ezért írja «Magyar Encyclopaediá»-ját még Utrechtben, ezért fektet abban oly nagy súlyt a «scholák» ügyére, jelentőségére; ezért fordítja le s adja ki Fortius híres paedagogiai «Tanács»-át a tanuló ifjúság számára; ezért választja gyulafehérvári tanári beköszöntő beszédjének (*De studio sapientiae*) tárgyául az iskolaügy nemzeti reformját, melynek merész eszméi s még merészebb hangja s éles kritikai megjegyzései miatt állását is veszíti; ugyanez a vezérlő gondolat uralkodik kolozsvári tanári beköszöntőjében (*De summa scholarum necessitate*) s ezt a tervét valósítja meg Kolozsvárt az általa újjászervezett iskolai rendszerben; végül ugyanez az alapeszme vonul át az erdélyi fejedelemhez, Barcsay Ákoshoz ily cím alatt benyújtott akadémia-tervezetében: «A magyar nemzetben immár elvégtére egy akadémia felállításának módja és formája». Igaz, hogy csak néhány évre terjedő közpályája s az ország zavaros közállapota miattezekből a hévvel táplált és keserű kritika kíséretében kifejezett tanügyi reformokból Apáczaí keveset valósíthatott

meg; de az elvek kimondásának, az eszmei kezdeményezésnek dicsősége a lelkes, merész, nagytehetségű székely származású professzoré. Találón írja róla a szerző: Egy Széchenyiként küzd, fárad, korhol, gúnyolódik, ostoroz, a mint a szükség megköveteli, csakhogy népét felrázza, mert érzi lelkében, hogy hazájának még multja nincs, csak jövője van; ezt pedig csak jó iskola hozza meg. Új világ az, új nevelési eszmény, a melyet elénkbe tár; a melyben a reáliák ismeretéből merített «sapientia» képezi az épületanyagot, a tárgyi ismereteket logikus rendbe foglaló nyelv «eloquentiája» az épület-tervet s a «pietas» az oltalmazó, befejező tetőzetet.

E nevelési eszményre vezető didaktikai alapelve Apáczaiknak: a *természetesség*, mely az *anyanyelven* kezdi a tanítást; mely a *reálismereteket* állítja előtérbe; mely minden reáltárgyat *szemléltet*; mely a tanítást az *élet szempontjából* és érdekében végzi; mely *nyelvet és nem nyelvtant* tanítat s a nyelvtanítást is mindig tárgyi ismeretközléssel köti össze; mely a közelebből a távolabbira, a könnyebbről a nehezebbre, a konkrétól az elvontra fokozatosan halad előre; mely csak a megértettet emlézteti; mely gyakorta ismételtet s a tanultakat szabatosan és világosan összefoglaltatja stb. Mind oly elvek, melyeket Comenius óta szelvében vall és követ a paedagogus világ s a melyeket Apáczaik Comeniuszal egyidejűleg lelkesen sürget és kitartással követ.

Apáczaik Comeniushoz való viszonyára vonatkozólag Stromp sem azt nem tartja helyesnek, hogy Apáczaik egyszerűen Comenius utánzónak tartsuk, a mint ezt pl. Kiss Áron, Lubrich vagy P. Szathmári Károly teszi; sem azt nem fogadja el, a mit pl. Neményi vitat, hogy «azokat az elveket, a melyekre nézve véleményeik egyeznek, Apáczaik jóval Comenius előtt hirdette». Apáczaik és Comenius között alig volt valamelyes külső összeköttetés. Ezért Stromp szerint «történetileg akkor járunk el helyesen, ha mind a két alakot az addigi paedagogikai fejlődés s az ezáltal teremtett korhelyzet táljáról igyekszünk megérteni». Vagy is az igazság az, hogy egymástól teljesen függetlenül, egymással soha sem érintkezve, de egy azon korban élve, ugyanazon benyomások alatt élve, a két rokonlélek nagyon hasonló, sőt több tekintetben egyazonos nevelési elveket hirdet és érvényesít egyazon időben.

Ez a Stromp könyvének értékes tartalma, mely mint e rövid ismertetésből is látható, a nemzeti iskola s a nemzeti műveltség úttörő apostoláról hozzá méltó fejlődés- és jellemképet rajzol. Gondosan felhasznál minden vonást a képhez, mely elevenen, színesen és vonzólag tárja elénk a legnagyobb magyar paedagogus rokonszenves alakját. Az értékes munkára különösen felhívjuk a figyelmet, a szorgalmas szerzőt pedig szívesen üdvözöljük szép dolgozatáért.

S—s.

Szent Pál. A keresztyénség eredetének története. Írta Renan Ernő, fordította Dr. Kossaczky Arnold, Balassa-Gyarmat 1897., kiadja a Balassa-gyarmati könyvnyomda részvénytársaság. Nagy 8-ad rétbén 315 lap, ára diszes kötésben 4 frt 50 kr., megrendelhető a kiadónál, vagy Budapesten Hornyánszky Viktornál.

Renan, a geniális francia orientalista, ki «Jézus Élete» című művével világhírré tett szert, e munkája folytatásául még hat kötet könyvet írt, melyek mind a keresztyénség eredetének történetével foglalkoznak. E nagy történeti művének első (Jézus Élete) és második kötete (Az apostolok) megjelenésük után nem sokára magyar nyelven is kiadatott; a harmadik kötet magyar fordítása «Szent Pál» cím alatt minap látott napvilágot. A magyarban még hiányzó kötetek: az Antikrisztus, az Evangyéliomok, a Keresztyén Egyház és Marc Aurel.

Renan «Szent Pál»-ja tulajdonképen élet- és korrajz-részlet. Csonka, nem befejezett mű, mert hiányzik belőle a nagy apostol életének kezdő és befejező része s csak a tértitő utazásokat ismerteti. De a csonka életrajzban is megtalálhatni Renan fény- és árnyoldalának összes jellemző sajátosságait. «Jézus Élete»-nek az a nagy történeti tévedése, mely az Isten fiából egy álmodozó eszményi embert, egy félszeg rajongót csinált, «Szent Pál»-jában is fel-felbukkan. Elég, ha az ilyen mondásaira hivatkozom: «Jézus mindazoknak az atyja, a kik eszményi álmokban keresik lelkök nyugalját». Jézus «az idealista ember, az isteni költő, a nagy művész egyedül daczol az idővel» stb. (315. l.) «Jézus az ő mennyei dicsfényében úgy jelenik meg előttünk, mint eszménye a jónak és a szépnek» (314. l.). És még inkább kéri «Baur»-féle kritikájának túlzott skepsise, a mi fölött régen napirendre tért a tudományos történeti kritika. Minket Pál apostolról rajzolt képe sem elégít ki, mert igen merev, igen egyoldalú. De a remek szerkezet, a mesteri korfestés, a szemléltető fényes előadás, mely Renan összes irodalmi műveit jellemzi, a kézalatti könyvet is becses alkotássá és termékenyítő olvasmányá teszi.

Maga a kép, melyet Pál apostol egyéniségéről fest, sokban elüt a hagyományos Pál képtől. Ime néhány vonás. Pál «jellemének uralkodó vonása nem a jóság; büszke, érdes, visszataszító ember volt; védelmezte magát, makacsul ragaszkodott ahhoz, a mit mondott, kemény szavakat használt; azt hitte, hogy mindig igaza van, csökönyösen megmaradt nézete mellett, czivakodni, vitakozni volt kész. Nem volt tudós, sőt azt mondhatni, hogy az észnek paradox megvetése által s a természetfölötti képtelenségnek dicsőítése által sokat értett a tudománynak. Nem volt költő; művein nagyszabású eredetiség ömlik végig, de minden báj nélkül; formájok durva és majdnem minden kellem nélküli. Mi volt tehát Pál? Kimagasló

embere a tettnek, egy hatalmas, magával ragadni képes entusiastá szellem, egy hódító, egy hitküldér, egy jós»... (314. l.). Lutherhez hasonlít leginkább. «Mindkettőben ugyanaz a heveség a beszédben, ugyanaz a szenvedély, ugyanaz a tetterő, ugyanaz a nemes függetlenség, ugyanaz a szoros ragaszkodás egy tételhez, melyet megdönt-hetetlen igazságnak vallottak» (315. l.). A keresztyénség megalapításában sem juttat Pálnak oly kimagasló szerepet, mint pl. Baur; tanítói uralma napjainkban hanyatlani látszik. «A római levél nem foglalhatja többé a keresztyénségnek, hanem a hegyi beszéd; a valódi keresztyénségnek forrása az evangyéliomok, nem a Pál-féle levelek. Pál levelei veszedelmet és csapdát rejtettek magokban: szerző okait a keresztyén theologia legsarkalatosabb hibáinak. A szórszálhasogató Augustinusnak, a száraz Aquinói Tamásnak, a komor kálvinistáknak, a dohogó jansenistáknak, annak a kegyetlen teológiának, mely kárhozatra vet és a kárhozatra előre kijelöl: Pál az atya» (315. l.). «Nézetem szerint Pált Assisi Ferencz és az Imitatio írója (kinek művét Kossaczky «Utánzat»-tal fordítja) után kell soroznunk, a kik mindketten igen közlőrl látták Jézust».

A könyv 22 fejezetre oszlik, melyeket egy kritikai bevezetés előz meg s ebben Pál leveleit méltatja a szerző. Öt csoportba sorozza a nagy apostol leveleit. Feltétlenül eredetinek tartja a galáciaiakhoz, korinthusiakhoz és rómabeliekhez küldött leveleket; eredetieknek a thessalónikaiakhoz és philippibeliekhez írt leveleket; valószínűleg eredetieknek a kolossebeliekhez és a Philemonhoz írottakat; kétesnek az efézusbeliekhez írt levelet; hamisnak nyilvánítja a Timotheushoz és a Titushoz küldött leveleket.

E bevezetés után Pálnak Cyprus szigetén Barnabással tett útját ismerteti szerző. Itt Pál megtéríti a proconsult, Sergius Paulust. A kezdő missionáriusok ez új, eredeti és kedves munkáját vallásos romanticismus zománczával bevonva adja elő Renan.

Cyprus után Kis-Ázsiába mennek térítők, kikhez Mark János csatlakozik. Bejárják Pergát, honnan az új társ visszatér, Antiochiát, Ikoniumot, Lystrat, Derbet s innen ismét Antiochiába sietnek. Térítői munkájokat szép siker koronázza. Mindenütt a zsinagógákban hirdetik az evangyéliomot s legtöbbször a zsidók közül toborzák hívőiket. Antiochiában a körülmetélkedés kérdése kerül felszínre, melynek az oszlopapostolokkal való megbeszélése végett Pál Jeruzsálembé utazik. Itt a Jakab zsidó szellemével jön először összejutkozásba a pogányok apostola, ámde Péterrel megegyezik abban, hogy Péteré a körülmetélés evangyélioma, Pálé az előbbié. Egy elv, melyhez Pál rendületlenül hű maradt, mely a keresztyénség elterjedésének s a pogányok közé jutásának egyik leghathatósabb eszköze lőn, s melyben először érvényesült Pál universalismusa.

Jeruzsálemből újra Galaczia felé, majd Lukács kíséretében Macedoniába tart a fáradhatatlan apostol. Renan megragadólag írja le a macedoniai városok (Philippi, Thessalonika stb.) vallás-erkölcsi viszonyait, majd vonzólag ismerteti az új hit nemes női alakjait; Lydiát, Evodiát és Syntichét.

Majd a görögországi ut leírása következik. Athenében való szereplése, hol az areopag előtt az ismeretlen istenről prédikált; Korinthus városában való nagy tevékenysége, hol nevezetes gyülekezetet szervez, honnan első leveleit írja stb.

Korinthusból Antiochiába megy vissza a térítő apostol, a hol közte és a zsidóskodó Péter között heves szóváltás fejlődik ki, a miből később Jeruzsálemben s a Pál-alapította legtöbb gyülekezetben huzamosabb ideig tartó viszály keletkezik. — Ennek lecsillapítására írja meg a Galatákhöz szóló viharos levelét. Ezután nem sokára megalapítja az ephesusi gyülekezetet, megküzd a korinthusi egyházban kitört szakadással s e szakadás vezérével, Apolossal. A jeruzsálemiekkel is ki akarván békülni, nagy collectat gyűjtve, még egyszer elmegy Macedoniába s onnan Syrián át szomorú sejtelmek között Jeruzsálembé tart, útközben érzékeny búcsút véve a magához kért ephesusi vénektől.

Szomorú sejtelmek bevéáltak. Jeruzsálemben a Jakab vezetése alatt állt zsidó-kereszténynek hidegen fogadják, lázadást támasztanak ellene s bilincsre verik. Ananias a sanhedrin elé idézi, Claudius Cytias katonai őrizet alá veti s Caesareaba küldi Felix római kormányzó elé, a hol két esztendeig marad. Ekkor Porcius Festus, a ki Felixet követte a kormányzásban, a császárra appelláló Pált, a római polgárt, Rómába küldi, a hová Nero uralkodásának hetedik évében, a 61-ik év márczius havában érkezik meg a sok viszontagságot átélt apostol. S ezzel vége szakad a biográfiának, melyhez egy rövidke visszapillantás van függesztve Pál művéről.

A minden'izében eredeti és sajátos könyv Renan nagy írói erényeinek és nagy theologiai és történeti tévedéseinek hí tüköre. Az az engesztelhetetlen ellenszenv minden természetfölötti iránt a vallásban; az a makacs irányzatosság Jézus személye minden emberfölötti vonásának letörlésére; az a keménység, sőt ridegség, melybe Pál egyéniségét öltözteti; az a Baurtól vett s még inkább kiélesített ellentét, melybe az első század zsidó és pogányos keresztényeit minden lehető alkalommal belekeveri; az a merész, paradox és igazságtalan ítélet, melylyel Pál hatalmas theologiját sújtja: mind olyan hibái Renán művének, melyeket a tárgyilagos történeti kritika régen kimutatott s az olvasó melegebb vallásos érzéke szakszerű theologiai tanulmány nélkül is rögtön kiérez és ösztönszerűleg elítél. E lényeges hibákért azonban némi kárpótlást nyújtanak a könyv remek archeologiai részletei, a finom pszichologiai elemzések, a

mesteri kor- és helyzet-festések s az előadás művészi bája, melyek a csak néhol idegenszerű fordításban is kellőleg érvényesülnek.

A könyv átültetése irodalmi nyereségnek tekinthető. Maga a mű kritikával olvasva sokat eszmélet, ismeretben gazdagít, gondolkozásra késztet.

Sz. F.

Az ecsedi uradalom és Nyiregyháza. Gazdaságtörténeti tanulmány. Levéltári hiteles okiratok nyomán írta *Éble Gábor*. Tizenkét képpel. Budapest, 1898. Hornyánszky V. könyvnyomdája. Nagy 8-ad rétbén 171 lap, ára füzve 2 frt.

Gazdaságtörténeti tanulmánynak nevezi szerzője ezt a tanulmányt, mely gróf Károlyi Ferencz birtokpolitikáját tárgyalja; de még találókban lehetne közművelődési és egyháztörténeti rajznak nevezni, mely a XVIII. század gazdasági viszonyai mellett főként az akkori kulturális és egyházpolitikai állapotokra vet érdekes világot.

A mű sajátképpen önnálló részlet a Károlyi grófok XVIII-dik századbéli történetéből, melynek főleg két nagy eseményét öleli fel, ú. m. a híres ecsedi uradalom megszerzésének és Nyiregyháza újralapításának történetét. Mindkettőre vonatkozólag a legilletékesebb helyről, a gróf Károlyi nemzetség levéltárából szedte össze szerző a tájékoztató és bizonyító adatokat. A két dolog pedig tárgyánál fogva annyiban tartozik össze, a mennyiben Nyiregyháza egykoron része volt a híres ecsedi uradalomnak s azzal együtt került a gróf Károlyi család birtokába.

Az ecsedi uradalom hat vármegyére terjedő birtokai eredetileg az ecsedi Báthoryaké volt, azután 1624-ben Bethlen Gábor, majd 1647-ben Rákóczy György kezébe kerültek. II. Rákóczy Ferencz fejedelem és nővére Julia, Aspremont grófné, a birtokokat fölosztották maguk között; de a szatmári békekötés után a Rákóczy részét a kincstár a maga számára lefoglalta, míg a másik rész az Aspremont család kezén maradt. Tájékoztatlan történetírók, köztük első sorban Szirmai, azt a téves nézetet vitatják, hogy az ecsedi uradalom Rákóczy-részét politikai szolgálatok jutalma gyanánt császári adományként kapta gróf Károlyi Sándor. Most *Éble* eredeti és hiteles adatok nyomán kimutatja, hogy Károlyi Sándor az ecsedi uradalmat nem politikai szolgálat fejében kapta, hanem fia, Károlyi Ferencz pénzért vette meg az uradalomnak mind a Rákóczy-féle részét a kincstártól, mind az Aspremont-részt a családtól, még pedig előbb (1747. májusában) az Aspremont részt 80 ezer rénes frtért és 50 ezer frt zálogösszeg átvállalásával; azután pedig a kincstári részt Mária Teréziától (1748. áprilisében) 153 ezer frtért. A királyi donatio-levelt már csak Károlyi Antal gróf, Károlyi Ferencznek a fia kapta meg, ki ennek daczára nagy és bonyolódott

igénypereket volt kénytelen folytatni, melyek birói ítélettel csak a jelen század elején fejeztettek be.

A könyv második, nagyobb része Nyiregyháza újraalapításának történetét mondja el, a mi szintén Károlyi Ferencz gróf nevéhez fűződik.

Nyiregyháza eredetileg az ecsedi uradalomhoz tartozott, de a szatmári békét megelőző és követő időben a sok háború és természeti csapás miatt csaknem egészen néptelen tanyává süllyedt, úgy, hogy még az 1750-diki hivatalos összeírás is csak 24 gazdát és egy jobbágyot talált. Egészben pusztá volt, pápista gazda egy sem volt benne, csak egynéhány kálvinista s holmi dib-dáb orosz, mondja egy egykorú levél. Károlyi Ferencz telepítés után látott s miután pápista települőköt többszöri kísérlete után sem talált, lutheránus tótokat szedettet össze az alföldi új telepítményekről: Szarvasról, Csabáról, Orosházáról, Berényből, Komlósról stb. s Szabolcsvármegye védelme alatt 1754-ben azokat telepítette le Nyiregyházán. E miatt azonban sok keserűséget és zaklatást kellett elszenvednie a különben buzgó pápista főurnak a klérustól és különösen gróf Barkóczy Ferencz egri püspöktől, a kik istentelenségnek tartották kath. birtokra eretnekeket telepíteni, a nemes gróft bevádolták a helytartótanácsnál, az udvari kancelláriánál, a királynőnél s még a pápánál is; a jámbor nyiregyházi lutheránusok papját elűzték, s a helytartótanács közbejöttével pápás papot küldtek a vallásukhoz szilárdul ragaszkodó lutheránus telepések nyakára. De az erélyes és türelmes gróf is minden követ megmozdított a vármegyénél, a királynőnél s végre a pápánál az ő becsületes és szorgalmas telepesei érdekében, s hosszas küzdelem és erélyes ellentállás után sikerült a nyiregyházi lutheránus telepések számára külön királyi engedélyvel szabad vallási gyakorlatot kieszközölnie s egy hatalmas felterjesztéssel a római kuriát is megnyerte a maga és ügye részére.

A könyv többi része azokat az intézkedéseket ismerteti, melyekkel a gróf a nyiregyházi telepések anyagi boldogulásának s a város mai virágzásának alapját megvetette.

Éble műve nemcsak általános kulturtörténeti szempontból, de prot. egyháztörténeti tekintetben is érdekes munka. Szépen, tárgyilagosan van megírva. Kiállítás, illusztrálás, nyomása nemcsak csinos, hanem mondhatni díszes. Különösen szép benne a gróf Károlyi Ferencz színes képe.

Sz. F.

Tanulmányok a XVI. század vallásirodalmából. Írta *Dr. Rupp Kornél*. Budapest, 1898. Franklin-társulat nyomása, kis 8-ad rétből 106 lap, ára 1 frt 20 kr.

Dr. Rupp Kornél a budapesti ref. főgimnázium tanára, a «Tanulók Lapja»-nak szerkesztője e mi Szemlének előtt sem ismeretlen tagja a protestáns írói gárdának. A protestáns irodalom több termékét ismertette havi folyóiratunk hasábjain, Telegdi és Bornemissza cím alatt egy nagyobb irodalomtörténeti tanulmányából is közöltünk egy részletet.

A «Tanulmányok» stb. cím alatt kiadott kisebb dolgozatok egyes szakfolyóiratokban elszórta már majd mind megjelentek. Az itt összegyűjtött nyolcz tanulmány közül négy a Protestáns Szemlében, egy a Philologiai Közönyben, egy az Irodalomtörténeti Közleményekben, egy az Akadémiai Értesítőben látott napvilágot.

«Komjáti és Erasmus» című értekezésében azt mutatja ki szerző, hogy Komjáti Benedek szószerint fordította Erasmus Szent Pál leveleit az argumentumokkal együtt, s hogy a krakkói töredék Komjáti művéből való próbanyomás.

A «Krakkói Töredék»-ben, melyet a M. T. Akadémia 1896. évi május 4-iki ülésen olvasott fel dr. Szinnyei József, azt bizonyítja be Rupp, hogy helyes Szilády Áronnak az a sejtése, hogy a krakkói töredék Vietorisz nyomdájában a Komjáti-féle kiadás próbanyomásából származik.

«Pesti Gábor újtestamentoma» e mi Szemlének hasábjain 1896-ban megjelent ismertetés abból az alkalomból, hogy az Akadémia ezt az érdekes régi és ritka magyar könyvet hasonmásban kiadta.

«Ozorai szentírás fordításai» Ozorainak «De Christo et Antichristo et eius Ecclesia» című Luther szellemében írt polemikus munkájának szentírás idézeteit veszi alapul s ezekből jellemzi Ozorait, mint bibliafordítót. Ozorai munkája egy részről arról nevezetes, hogy alkalmat nyújt szerzőjének egykori katolikus voltára következtetni, másfelől meg abban a tekintetben értékes, mert a benne levő szentírási idézetek latin szövege ugyanazon betűkkel van nyomva, mint a krakkói töredék. Maga az Ozorai nyelvre tiszta, világos, egyszerű, ment minden keresettségől, könnyen folyó, érthető, szóval a XVI. század esiszolt, de nem finom nyelve, mit Rupp a Komjáti-féle Szent Pál leveleivel és a Pesti Gábor újtestamentomával való részletes összehasonlítás alapján állapít meg.

«Szegedi Kis István», «XVI. századbeli költőink», «Egy híres nyomda a XVI. században»: mindannyian a Protestáns Szemlében megjelent ismertetések, melyek Földváry László, Szilády Áron és Ferenczy Zoltán hasonló tárgyú könyvéről irattak.

A «Kyrie eleison a Halotti Beszédben» című tanulmány azt

mutatja ki, hogy a Kyrie eleison az ősmagyar keresztyén liturgiában is épen azt a helyet foglalta el, mint az őskeresztyén korszak kultuszában. Ott találjuk azt a templomban, mint imádságot és ritust, ott a körmenetek zsolozsmájaként, ott a temetéseknel mint halotti dalt, az örömnünnepek hálaimájában mint örömeinek, s végül a csaták zajában mint harczi riadót.

Ez rövid tartalma a Rupp-féle «Tanulmányok»-nak. Figyelemreméltó adalékok a XVI. század vallási irodalmához, elismerésre méltó bizonyítékai szerző szorgalmának és élénk kutató szellemének. Ezekből a dolgozatokból is fölemelőleg domborul ki a XVI-ik század protestáns irodalmának és lelkes írónak magas színvonala s ernyedetlen kultur-tőrekvése. Különösebb irodalomtörténeti becses bir Ruppnak az a felfedezése, hogy Komjáti nemcsak a Szent Pál leveleit, hanem az argumentumokat is Erasmusból fordította, valamint annak a bibliografiai ténynek döntő bebizonyítása is értékes dolog, hogy a krakkói töredék Vietorisz nyomdájában a Komjáti-féle kiadás próbanyomásából származik.

A szorgalmas szerző hálás mezon dolgozik. Tömerdek ott még a földériteni és tisztázni való kérdés. Csak előre a megkezdett úton.

F.

Telegdi és Bornemissza. Irodalomtörténeti tanulmány, írta *Dr. Rupp Kornél*. Budapest, 1898. Hornyánszky Viktor könyvnyomdája. Nyolczadrétben 101 lap, ára 1 frt 20 kr.

Ebben az irodalomtörténeti tanulmányban, melynek első fele a Protestáns Szemlében jelent meg, szerző a XVI-dik század vallási irodalmának két kiváló alakját, a római kath. Telegdit és a protestáns Bornemisszát mutatja be. Az ő postilláikban és más könyvekben a két egyház nagy polemikus harcza, a kor legérdekesebb szellemi küzdelme megy végbe, a mely mind a két részről heves, s a melyben egyik sem tekinthető legyőzöttnek.

A munka a tekintetben új nyomon halad, hogy a hitvitázó irodalomnak szellemét, a sorompóba vitt eszméket, a küzdő felek harczmodorát és írói sajátóságukat, tehát az akkori irodalom legjellemzőbb sajátóságait mutatja be, mindenütt közvetlen forrásból, az írók műveiből vett idézetekből. A tanulmány jelentősége tehát abban áll, hogy nem bibliografiai és biografiai adatokat szolgáltat, a mi e korra vonatkozólag nagyjában tisztázott dolognak tekinthető, hanem az írók és a kor szellemébe, belső eszmevilágába vezet be.

Három fejezetben három külön szempontból állítja elibénk a küzdőket: 1. theologiai 'álláspontjuk, 2. polemizáló modoruk, és 3. írói sajátágaik szerint. Leghosszasabban a theologiai álláspontjukkal foglalkozik, bő, sokszor igenis bőseges, szinte hosszadalmas idézetekkel támogatva jellemzését, vagy inkább hosszasan beszél-

tetve, vitakoztatva hőseit egymással. Bornemissza hitfelekezeti álláspontjára nézve azt az eredményt vonja ki, hogy B. a reformáció-nak heves védője ugyan, de még nincs megállapodva, hogy Luther vagy Kálvin egyházához csatlakozzék-e; erősen protestáns, de minden nyilvánvalóbb felekezeti karakter nélkül.

Polemikájakat (II. f.) ekként jellemzi szerző: Bornemissza nem prédikációkat akar adni társainak, hanem valóságos hitvitázó fejtegetéseket; propagálni akarja a protestantismust, de úgy, hogy az egyszersmind erős küzdelem is a római katolikusok ellen. Telegdi prédikációi az erős és elszánt küzdelem célzatával jelennek meg; elégtételt kell venni a mult sérelmeiért, útját állani a hódítás diadalainak, egyszersmind meg kell semmisíteni az ellenfelet. Mind a két küzdő fél erős és hatalmas, mert eszes és tanult mind a kettő. Bornemissza nagyon tanult ember: ismeri a Szentírás minden részét, olvassa a szentatyákat és a conciliumok végzéseit, tisztába van reformáció vezetőinek felfogásával; buzgó, sőt túlbuzgó, a ki gyűlöli a pápásokat és kiméletlen a velők való harcban. Telegdi szintén sokoldalú, nagytudományu férfiú, kitünő theologus, éles a dialektikája, de nyugodtabb, sőt szelidebb a lelke, mint ellenfelének.

Írói sajátosságait is gondosan feltünteti szerző (III. f.). Mind a két író nyelvézéke fejlett, stylusuk rokon, csiszoltságuk majdnem egyforma, tehát nyelvkezelés tekintetében is egyenlő magasan állanak. Telegdi intelligens, tanult író, a ki kora nyelvén szépen beszél, nem idegenkedik a népies szólásmódoktól sem; nyelve, mely mint irodalmi nyelv, jobbára a dunántúli tájszólásból alakul ki, tisztaságra, erőre, hatásosságra nézve Pázmányéval versenyez. Bornemissza erős, kemény sőt kiméletlen a polemiában, de édes szavú, virágos nyelvű, áhítatot lehelő az igehirdetésben és az imádkozásban. «Telegdi összes prédikációit és Bornemisszának prédikáció című kötetét Pázmány prédikációi mellé bátran oda állítom», mondja szerző, ki szerint mind T.-nek, mint B.-nak «elévülhetetlen irodalmi érdemeik vannak».

A tanulmányt, melynek csinos kiállítására a cs. és kir. könyvnyomda czímével kitüntetett Hornyánszky czéget dicséri, szerzője Szilassy Aladárnak, a vallási ügyek és irodalom buzgó pártfogójának ajánlotta a szerző; de tanulsággal olvashatja az irodalomtörténet bármelyik barátja és a szakember is.

V. F.

b) Külföldi irodalom.

Bendixen: **Bilder aus der letzten religiösen Erweckung in Deutschland.** Leipzig, 1897. (Dörfflig & Franke) 444 lap. Ára 4, kötve 5 márka.

Rendkívül élénken s meleg érzéssel megírott tizenöt jellemképpel van itt dolgunk Németország utolsó vallásos ébredése korából. E korról mondotta Tholuck, hogy 1817—1840-ig saját szemeink előtt nőtt föl egy új nemzedék az evang. hitvallás minden országában a balti tengertől Genfig s Északamerikától Párisig. E korszak főbb vallásos képviselőit rajzolják e szellemes tanulmányok, a melyekből csupa evangéliumi erő és prot. hitbuzgóság ömlik át az olvasóra. Ím egynehányat izlelitől:

Az 1772—1843-ig élt *Perthes*, az ismeretes góthai könyvkereskedő, kinek Neander egyháztörténetét köszönhetjük, a vallásos-egyházi újjáébredésnek legelső alakja, kinek egyéniségében ritka módon egyesült a vallásos erkölcsi komolyság a valódi történeti érzékkel. Ritka hévvel küzdött a Paulus-Rohr-Wegscheider-féle racionalismus ellen, s életének vezérigéjéül azt az igazságot választotta, hogy Krisztusban vannak elrejtve a tudományosság összes kincsei. Űzlete máig is virágzik Góthában.

Arndt Mórban a lelkes német hazafit mutatja be a szerző, kinek páratlan befolyása volt az egyetemi ifjúságra. A német szellemélet és prot. szabadság egyik lelkes hőse, ki hazafias lelkesedésével ritka módon össze tudta egyeztetni az evang. hitvalláshoz való hűségét s ki a frankfurti parlamentben 1848-ban azt hangoztatta, hogy a munkában s az imádkozásban van az igaz polgári erény és szabadság alapja. Neander azt mondja, róla, hogy drága gyöngyöket keresett, de midőn a legdrágábbat megtalálta, mindent feláldozott érte.

Majd *Harms* Clausra, az ismeretes «schleswig-holsteini egyházi atya» jellemzésére tér át szerző. Minden ízében eredeti márkáns prófétai egyéniség, kinek 1817-ben, a reformáció 300-as jubileumán a tervezett porosz unió ellen kiadott 95 thesise köztudomású. A nép fia volt, ki hatalmas nyelven tudott szólni s szinte prófétai látással be tudott pillantani az emberek lelkébe. Thesisei keserű orvosság volt kora hitgyengeségére s élettelen észvallására. Erős individualismusuk daczára máig is imponálnak. Azzal végzi: «Az ev. kath. egyház dicső egyház, mivel főleg a sákrámentomot vallja és abból táplálkozik. Az ev. ref. egyház is dicső egyház, mivel főleg az isten igéjéből él és táplálkozik. Legdicsőbb azonban az ev. luth. egyház, mely úgy a sákrámentom, mint az ige alapján áll.»

Hofackerben a kitűnő prédikátort, *Gossnerben* az önfeláldozó belmisszionáriust mutatja be a szerző. Gossner tanítója a kegyes *Sailer*, az ev. irányú kath. moralista, a kitől azt tanulta, hogy «Krisztus miérettünk és mi bennünk a mi igazságunk».

Kedves kép a *Tholuckról* adott jellemrajz, kinek egy amerikai híve nagy bátorsággal így irt levelet: «Mr. Tholuck, Europe», s a levél Halléban pontosan kezéhez jutott. Rationalista volt, majd öngyilkossági gondolatok gyötörték, végül Kottwitz báró vallásos háza nyerte meg 1818-ban a valódi vallásos keresztyénségnek. Halle volt akkoriban a Wegscheider-féle rationalista hitetlenség főszéke, ide küldte hát el őt a philosophus Hegel, hogy pereat-ot hozzon a hallei rationalismusnak. Itt fejtette ki évtizedeken át áldásos működését, s nem ok nélkül nevezték el «Studentenprofessor»-nak. Sok ifjú lelket nyert meg a Krisztusnak!

Neander az egyháztörténet újjáteremtője «legjobb zsákmánya a keresztyénségnek Izrael népéből», kihez az újabbak közül Delitzschet és Ballagit sorozhatnók. Igaz izraelita «ohne Falsch», kit inkább Platon, mint az ó-test. profetismus nyert meg a Krisztusnak. Halléban és Berlinben nagy befolyással volt reá Schleiermacher, kinek csak egy szenvedélye volt, s ez «a Krisztus s az ő tudománya». Egyháztörténete monographiai és biographiai alapon épült föl s minden ízében ellentéte Baur hegelianus és Hase mozaikszerű egyház-történetírásának. Nem ok nélkül mondták róla, hogy a «láthatatlan egyház történetirója». Pector-áltheológiája nagyobb súlyt fektetett a szeretetre, mint az igazságra. Az objectív értelem logikáját a történelemben nem tudta felismerni. «Hase egyháztörténetét olvasva, a rózsák illatát érezzük, míg Neander egyháztörténetébe elmélyedve érett szőlőben találja magát az ember».

Spitta a hymnológus, *Menken* a hatalmas homiléta s *Krummacher* az ékesen szóló pap és lelkes katechéta jellemzése után az áldott emlékezetű *Fliednert*, a diakonissa-ügy megalapítóját mutatja be a kitűnő tollú s mély érzésű szerző. A megváltó istenemeri nagysága volt az ő életének kezdő- és végpontja. Kollektá-útjai Hollandiában és Angliában érlelték meg benne a belmissziói munkásságot, s ma neve a német prot. diakonissza-ügytől elválaszthatatlan. Stein miniszter és Sieveking Amália voltak segítségére. Jeruzsálem, Smyrna és Alexándriában máig is áldják nevét, s már a huszas évek végével 244 nővért nevelt a betegápolás szent ügyének. Halálakor ezek száma 425-re emelkedett, kik 100 különböző helyen működtek mind a négy világrészben. Jól mondja szerző: «Fliedner élő példa arra, mit formálhat a Krisztus a szegény emberből. A kereskedelmi világban milliomos lett volna, s a milliomos mégis szegénynek halt volna meg. Hitével azonban mindent az Úrnak szolgálatába hajtott, s a hitével nagy dolgokat művelt az Úr szőlőjében».

Im ez Bendixen művének rövid tartalma s a vallásos újjáébredés korszakában szereplő egyéniségek fejlődési menete. Nem annyira az egyes egyének biographiája, mint inkább azok pszichológiai fejlődésének rajza

és vallás-erkölcsi méltatása. A szorosan vett históriai elem igen gyakran háttérbe szorúl a műben. E jellemképeket visszamenőleg folytatja a szerző a Lutherdt-féle R.-Ztg. jelen évfolyamában.

Bárcsak mi is tudnánk ilyen jellemképekkel szolgálni a műveltebb közönségnek a hazai protestantismus történetéből!

Sz. M.

Geschichtslügen. Eine Widerlegung landläufiger Entstellungen auf dem Gebiete der Geschichte. Auf's neue bearbeitet von *Freunden der Wahrheit*, 14. und 15. Auflage. Paderborn (F. Schöningh). 1898. 532 lap. Ára 4 márka.

«Az igazság legfőbb öre», XIII. Leó pápa 1883. aug. 15-én, (tebát a Luther-jubileumi évben!) Luca, Pitra és Hergenröther biborosokhoz intézett iratában «a valódi történettudomány fejlesztését» tüzi ki a kath. tudományosság feladatául. «Azok, a kik a kath. egyház s a pápaság gyűlöletes megtámadására emelik föl szavukat, nagy erővel, ravaszsággal és perfidiával épen a keresztyén kor történetét bántják s ezeknek sorát a magdeburgi centuriatorok nyitották meg». Az ilyen fajta történetírásban a szentatya «az igazság elleni összeesküvést» látja, mely a történetet «a gyűlöletes pártszenvédeyeknek szolgájává alacsonyítja le az egész vonalon». Ettől «megtisztítani a történetírást a kath. tudományosság elsörendű feladata». vagyis más szóval kifejezve: az objectív pragmatikus történetírás helyére lépjen a dogmatikai, a dogma korrigálja a históriát, a melynek egyedüli célja a pápaság szolgálata. Így született meg — részben *Görres, Möhler és Döllinger kezdeményezésére — a Janssen-féle történetírás* s annak epigónja: az Evers-féle Lutherirodalom, a Germania s a Magyarállam-féle szidalmazó tárczairodalom s annak összefoglalásául: *a Majunke-féle «történeti hazugság»*.

A művet ultramontán szemle-félének lehetne mondani a ker. történetírás felett, a miért is tárgyalja «a ker. őskor» (1—54. l.), «a középkor» (58—170. l.) s «a reformáció s a legújabbkor» (182—487. l.) történetírását. Célja kimutatni, hogy az eddigi történetírás: összeesküvés az igazság ellen.

Sorra ismertetik a «Geschichtslügen» szerzői az I. fejezetben a Pál- és Péterféle keresztyénséget, Péter római tartózkodását, Krisztus csudáinak tagadását, az apostoli hitvallást s az első szektafőnökök halálát, a hol természetesen a prot. bibliai és őskeresztyén kritikát érik «a történeti hazugság» vádjai. Csak tájékozottságukra vall az a körülmény, hogy egy sorba állítják «Baurt, Wienert és Lipsiust, mint racionalistákat» (16. l.), és «Strausst, Renant (sic!), Baurt, Haset, Ritschl és Harnackot, mint kritikuskokat» (43. l.) s csak természetesen találjuk az ultramontán történetíróknál, hogy «a főeretnekek természetes halállal nem mulhatnak ki». Így Judás, Montanus, Arius, Manes, Nestorius, a Hohenstaufok, IV. Henrik s a Bourbonok.

A II. fejezet «a középkorral» foglalkozik. Azzal kezdi, hogy «semmit sem támadtak annyira a földön, mint a pápaságot és daczára annak, semmi sem állandóbb a pápaságnál». A «történeti hazugságok» mesterseges csinálói szerint «a pápák toleránsok voltak az eretnekek és zsidók iránt» (az albigensek vérfürdője!), «soha egy pápa hit dolgában nem tévedett» (tehát Honorius pápa sem!), «senkisé megkonstatálta, hogy VI. Sándor pápa 5, és VIII. Ince pápa 8 fiúgyermeke («totidemque puellas»!) csakugyan saját gyermekeik voltak», «Lukrécia nem volt VI. Sándor pápa leánya vagy szeretője», sőt e szörnyetegnek «még Savanaróla megégetetésében sincsen része». «Rómában mindössze hét eretneket öltek meg egy évezreden át a protestánsok ezreivel szemben» (84. l.) A középkori scholastika «az igazi ker. philosophia a modern bölcsellett szemben, mely az egész vonalon csupa romhalmaz és tetemmező». További szakaszaiban foglalkozik a könyv Husz Jánossal, «ki cseh nemzetiségének» esett áldozatul «a coelibátussal, mely Európát civilizálta, a tudományt és művészetet megmentette s a munkát megszentelte», az inquisícióval s a kanonizált főmesterrel Arbuezzel és spanyol hóhérral, «ki csak néhány új (!) keresztyént végeztetett ki», az index-el, «mint ártatlan egyházi intézménnyel» s végül a pápai schismával, «mint a leginfámisabb prot. történeti hazugsággal. A fejezetet azzal a kijelentéssel végzik, hogy «Péter szikláján a pokol kapui sem vehetnek diadalmat»!

A IV. fejezet a «reformáció korával» foglalkozik. Janssen, Evers, Majunke, a Germania s mások nyomán a reformáció történetét megahamisítja s Lutherból torzképet csinál. Szellemi állapota «örjögés», moralitása «szennyese», bibliafordítása «plagium», patriotismusa «parasztláza-dást szülő rombolás», halála «öngyilkosság». Hisz' így mult ki a történetírás szerint Döllinger is, «kit halála gátolt meg az egyházba való visszatéréstől». Tetzeltűn bűnbocsánattal való kereskedelme, a lánczon levő biblia, a biblia-olvasás tilalma s Szászország a protestantismus klasszikus földje «prot. ráfogás». További szakaszai: Comenius Ámos, kinek pädagogiai eredetiségét kétségbe vonja; a jezsuiták, kik semmiben sem okozói a 30 éves háborúnak; Gusztáv Adolf, az éjszakai prot. hordák szörnyeteg vezére; az 1870. háború, mint Eugenia császárné s a jezsuiták állítólagos műve. Pius pápa szabadművészete s a sátánkultusz a kőművészegben, a hol azonban elhallgatják «az igazság» eme «ultramontán barátai» a Taxil-féle szédelgést s XIII. Leó pápának skandalózus felsülését; a vatikáni zsinat s a Kulturkampf s végül a 462—469. l. *Kossuth Lajos*, a «forevolutionárius». Itt megtudjuk, hogy a Kossuthot gyalázó Zimándy-Zelenyák-féle röpirat forrása a *freiburgi Herder-féle kath. Lexicon*, mely fajunk és geniusunk e megtestesüléséről azt mondja, hogy «tót eredetű». «fölsuvalkodott egoista», «Magyarország Boulanger-ja és Parnell-je», kiről «mint Gusztáv Adolfról tíz év mulva alig fog beszélni már valaki» stb. Azt is meg tudják mondani Dupanloup után e történetgyártók, hogy «a protestantismus a gnosticismushoz és arianismushoz

hasonlóan ma-holnap a történeté», «a protestantismus lényege a racionalismus s a mi benne positiv, önkénytelenül katholicismusra vezet». Tehát «*vagy katholicismus, vagy senmi*»: ez a mű tartalmához méltó utolsó zárószava.

A «Geschichtslügen» valósággal szemenszedett történeti hazugságok. Ravasz meghamisítása a történelemnek az ultramontanismus javára és a protestantismus befekettítésére. Ideje volna e veszedelmes irány ellen az actiót minden irányban és teljes erővel megindítani, kivált hazánkban, hol a nagypénzű hierarchia útján lassanként az aristocratia és a sajtó is az ultramontanismus karjaiba veti magát.

Az ultramontán törekvések ellen világszerte az evangeliumi elhűség, hitszilárdság s az életteljes, eleven protestáns öntudat a leghatásosabb ellenszer, a mint ezt napjainkban pl. a francia protestantismus példája mutatja. Az a maroknyi, de elvhű és hitszilárd protestantismus valódi sava a francia földnek s fénylő világossága a francia világnak.

A mi erőteljesebb egyházi ébredésünk is ott és akkor kezdődik meg, hol és a mikor nemcsak a papi és tanítói karunk, hanem művelt osztályaink és a sajtó is határozottan a keresztyén eszmék szolgálatába állanak s a krisztusi eszmék következetes érvényesítésére szánják magukat. Akkor aztán piszkos odújába vonul vissza az ilyen hazug és becsületlen szellem is, a milyen a «Geschichtslügen»-ben most nyíltan megjelent.

Sz. M.

A Magy. Prot. Irod. Társ. pénztárába
1898. április hó 1-től 30-áig befolyt összegek
kimutatása:

1. Pártfogó tagok kötvényei után 5%-os kamatok 1898-ra
Pozsonyi ág. hitv. ev. egyház.

2. Alapító tagok kötvényei után 5%-os kamatok 1898-ra:
Mészáros János ev. ref. lelkész Kecskemét, Büdsszent-Mihályi ev. ref. egyház, Beregi
ev. ref. egyházmegye, 1895-re: L. Nagy Árpád ev. ref. lelkész Acsád.

3. Rendes tagsági díjak évi 6 frtjával befolytak 1898-ra:
Benedek László ev. ref. lelkész Pánd, Gróf Zichy Kázmérené Újfalú, Tóth Dániel
tanár Pápa, Gaál Lajos ev. ref. lelkész Bodmér, dr. Frauschenfels Jenő Bécs.
1896-ra: Daray Vilmos egy. felügyelő Kis-Kőrös.

4. Pártoló tagsági díjak évi 3 frtjával befolytak 1898-ra:
Borsos Sándor ev. ref. lelkész Kolozs, 1896-ra: Cseresnyés Ödön ev. rev. lelkész
Balázsfalva.

Összesen befolyt 87 frt.

Budapest, 1898. május 1-én.

Bendl Henrik,
társ. pénztárnok,

Irodalmi Társaságunk ez évi **közgyűlése**
Kolozsvártt **május 31-én és június 1-én** fog megtar-
tatni. Május 31-én d. u. 4 órakor választmányi, 5 órakor
közülés; június 1-én d. e. 9 órakor istenitisztelel, 10 órakor
felolvasó ülés lesz. Az üléseken **Hegedüs Sándor** másod-
elnök elnököl, az istenitiszteleten **Kenessey Béla** prédi-
kál, a felolvasó ülésen **gróf Kuun Géza** és **Stromp**
László tartanak felolvasást. Az ülések részletes tárgy-
sorozata és a vasúti kedvezmények ügye külön meghívón
és hirlapilag fog a Társaság tagjaival közöltetni.

A folyamatban levő konfirmáció és az iskolai évváró vizsgálatok
alkalmából tisztelettel felhívjuk t. lelkésztársainknak és a gyülekezetek t. előljárói-
nak pártoló figyelmét Társaságunk vallásos kiadványaira, melyek közül a
Koszorú-füzetek mindkét nemű ifjúságnak, a Házi Kinestárban megjelent
Csendes Órák pedig a műveltebb és érettebb ifjúságnak konfirmációi emlékül
és vizsgálati jutalomkönyvül alkalmas művek.

Tájékoztás

a Magyar Protestáns Irodalmi Társaság felől.

A Magyar Protestáns Irodalmi Társaság célja egyfelől «a protestáns tudományos irodalomnak, még pedig első sorban a protestáns egyháztörténelemnek művelése» és irodalmi s társadalmi úton való népszerűsítése; másfelől a «közhasznú vallás-erkölcsi olvasmányok terjesztése» s az evangéliumi keresztyén élet erősítése és nemesítése.

Ezekre a czélokra jelenleg a következő kiadványai szolgálnak:

I. Protestáns Szemle.

Tudományos havi folyóirat. Megjelenik (július és augusztus kivételével) minden hónap 15-én, évenként 10 füzetben 40—45 íven. Tartalmát értekezések, tanulmányok, kisebb monografiák, hazai és külföldi egyházi és irodalmi szemlék képezik. Cikkei a tudomány színvonalán állnak, de a nagyközönség által is élvezhető módon vannak kidolgozva. *A Protestáns Szemlét a Magyar Prot. Irod. Társaság minden tagja tagdíj fejében kapja.* Előfizetési ára nem tagoknak egész évre 4 frt. Most a X-dik évfolyam járja.

II. Monografiák.

Tudományos egyházi, főleg egyháztörténeti művek sorozata, melyben kidolgozott egyháztörténeti eredeti monografiák jelennek meg. Évenként egy kötet, eddigelé 9 kötet. A Társaság *pártfogó, alapító* és *rendes tagjai tagdíj fejében*, a pártoló tagok kedvezményes áron kapják.

III. Koszorú.

Vallás-erkölcsi népies kiadványok sorozata. Elbeszélések, életrajzok, történeti rajzok, hitelesítő traktátusok. Évenként 10 füzet, eddig 40 füzet. *A pártfogó és alapító tagok tagdíj fejében kapják.* Ára füzetenként 4 kr., 15 füzetből álló kötetenként 80 kr.

IV. Házi Kinestár.

Vallás-erkölcsi építő könyvek sorozata, főleg a művelt közönség számára. Első kötet: *Csendes órák*, angolból fordította *Szász Károly*, dunamelléki püspök. A tagok is előfizetés vagy megrendelés útján szerezhetik meg. Ára csinos vászonkötésben 1 frt. finom papíron díszkötésben 2 frt.

Mindeme kiadványok megrendelhetők a Társaság főbizománosánál, *Hornyánszky Viktor könyvkiadónál* (Budapest, Akadémia bérháza).

A Magyar Protestáns Irodalmi Társaságnak tagja lehet bármely művelt honfi és honleány, ki a Társaság célját előmozdítani hajlandó s ez iránti szándékát vagy a titkárnál (*Szóts Farkas*, IX. Kálvintér 7. sz.) vagy a pénztárnoknál (*Bendl Henrik*, IV.. Deák-tér 4. sz.) bejelenti. *Pártfogó* taggá lehet az, a ki egyszer-mindenkorra ötszáz frtot befizet vagy kölvényileg biztosít, *alapító* taggá az, a ki egyszer-mindenkorra száz frtot fizet vagy biztosít a Társaság javára. *Rendes* tagok évenként *hat* frt tagdíjat, *pártoló* tagok évenként *három* frtot fizetnek. T. tagtársainkat bizalommal fölkérjük, hogy mindenik bár egy új tagot szerezzen a Társaságnak.

Szóts Farkas,

a Magyar Prot. Irod. Társaság titkára.

A MAGYAR PROTESTÁNS IRODALMI TÁRSASÁG
KIADVÁNYAI.

PROTESTÁNS SZEMLE.

SZERKESZTI

SZÖTSFARKAS,
THEOL. AKADÉMIAI IGAZGATÓ TANÁR,
A MAGYAR PROT. IRODALMI TÁRSASÁG TITKÁRA.

A Protestáns Szemle, mint a Társaság folyóirata,
július és augusztus kivételével minden hó 15-én
jelenik meg.

Az egész évfolyam előfizetési ára nem tagoknak 4 frt.

A KOLOZSVÁRI GYŰLÉS EMLÉKKÖNYVE.

ÁRA 50 KR.

BUDAPEST,
HORNÝÁNSZKY VIKTOR CS. ÉS KIR. UDVARI KÖNYVNYOMDÁJA.
1898.

Az Emlékkönyv tartalma.

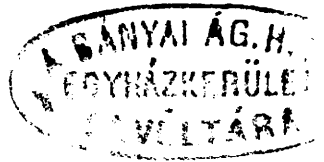
	Lapszám
1. Egyházi beszéd. <i>Kenessey Béla.</i>	3
2. Elnöki megnyitó beszéd. <i>Hegedüs Sándor.</i>	16
3. Titkári jelentés a Társaság működéséről. <i>Szöts Farkas.</i>	23
4. Gondolatok a vallás jelentőségéről. <i>Gróf Kun Géza.</i>	30
5. Apáczai Cseri János. <i>Stromp László.</i>	38
6. Választmányi és közgyűlési jegyzőkönyvek.	53
7. A Társaság 1897. évi számadása.	68
8. A Társaság vagyonkimutatása és 1898. évi költségvetése	69
9. A Társaság kiadvány-készletének leltára.	70
10. A Társaság tisztikara és igazgató választmánya.	71
11. A Társaság tagjainak névsora.	73

Tisztelettel fölkérjük mindama tagtársainkat, a kik a mult évekre szóló tagdíjukat még be nem fizették, hogy azt a Társaság pénztárába (Budapest, IV., Deák-tér 4. sz.) minél előbb beküldeni sziveskedjenek. A hátralékok a «Szemle» folyó évi 6-ik füzetében vannak kitüntetve.

Egyszersmind bizalommal ajánljuk t. tagtársaink különös figyelmébe és munkás-szeretetébe a **Bibliai Lexikon** ügyét, melyről a f. évi 1—2. füzet végén levő tájékozás és a Mutatványok bővebb felvilágosítást nyújthatnak.

Szöts Farkas,
társulati titkár.

Bendl Henrik,
társulati pénztárnok.

EMLÉKKÖNYV

A

MAGYAR PROTESTÁNS IRODALMI TÁRSASÁG

1898. MÁJUS 31. ÉS JÚNIUS 1-ÉN KOLOZSVÁROTT TARTOTT

MÁSODIK VÁNDORGYŰLÉSÉRŐL.

*

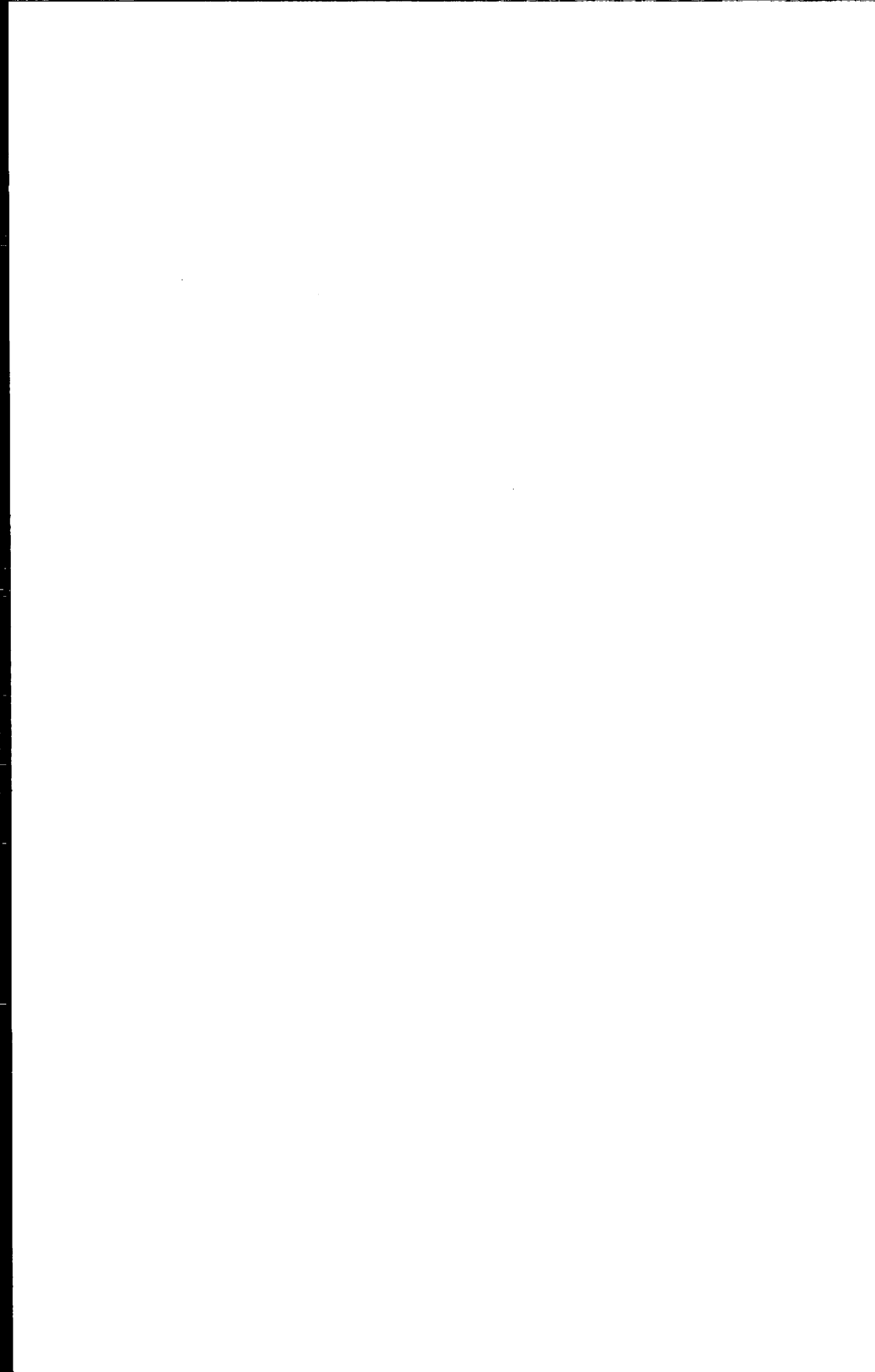
A NAGYGYŰLÉS HATÁROZATÁBÓL SZERKESZTETTE

SZŐTS FARKAS,

A TÁRSASÁG TITKÁRA.

BUDAPEST,
HORNÝÁNSZKY VIKTOR CS. ÉS KIR. UDV. KÖNYVNYOMDÁJA.
1898.

I.

Egyházi beszéd.

Elmondott a M. Prot. Irodalmi Társaság gyűlése alkalmával 1898. június 1-jén Kolozsvárt.

Ján. ev. IX. 25: „Ez egyet tudom, hogy vak voltam és most látok“.

Jézus épen a templomból jő ki. Az előcsarnok előtt ott ül egy ember, a ki születésétől fogva vak volt. A nyomor magára vonja úgy a tanítványoknak, mint magának Jézusnak a figyelmét. Csakhogy milyen óriási a különbség a tanítványok lelkében támadt gondolatok és a Mester szívében felkelt érzések között!

A tanítványokat böleselkedésre, okoskodásra, nagy kérdések felvetésére indítja a nyomor e képe. „Mester! melyik vétkezett, ez-é; vagy ennek szüléi, hogy ez vakon születettnek?“

Igen, böleselkedni, keresni az okokat, fürkészní a jelenségek között az összefüggést, ez könnyű. A hideg értelem hamar megcsinálhatja a maga syllogismusait. Az ok és okozat között levő összefüggés megállapítása a természeti embernek valóságos szenvedélye s megelégszik, ha ezt tényleg valahogy megoldja. De hogy könyörüljön, hogy felemeljen, hogy gyógyítson, megvilágosítson és boldoggá tegyen, ehhez már nem elég a rideg ész, ehhez isteni szeretet, megszentelt akarat kell. Az az erő szükséges, a mely lakozott a mi Urunk, a Jézus Krisztusban; az a lélek, a mely azt sugallja: „Szükség nékem annak cselekedetét cselekednem, a ki engemet elbocsátott, míg nappal vagyon; eljő az éjszaka, melyen senki nem cseleked-

hetik“. És ez a szeretet, ez a szent akarat, ez az erő és ez a lélek nem az okok felett bölcsekedik, hanem magát a tényt veszi, a melyben az Isten dolgai megjelentetnek és könyörül és gyógyít.

És azt kérdem, k. af., hogy mely esetben lenne ránk nézve tanulságosabb, építőbb a vakonszületett meggyógyításának története? Vajjon akkor-e, ha Jézus, a ki ott volt az Atyának tanácsában, mély értelmű magyarázatokban adott volna feleletet a tanítványok kérdésére és egyszer-mindenkorra feltétlen igazsággal eldöntötte volna a nyomor és szenvedések miért-jének nagy kérdését, megoldotta volna ezt a folyton gyötrő és mindenkit érdeklő talányt; avagy úgy-e, a mint ma előttünk van a történet, a mely veszi a meglevő tényt, bizonyoságot tesz az isteniszeretet csoda-erejéről, megmutatja ez erő hatásait s egy új világot tár elénk, a melyben azok, a kiket a Jézus meggyógyított, örömujjongva mondják: csak ez egyet tudom, hogy vak voltam és most látok!

Jézus látja a szükségét, a bajt; Jézus segít és a meggyógyított vak bizonyoságot tesz, hogy ő most lát.

Vajjon nem ez-e, k. af. ma is a Krisztus egyházának kettős feladata és vajjon nem ez-e a Krisztus szellemében végzett munkának az eredménye?

I.

Jézus látja a szükségét, a nyomort. És avagy kétezer esztendő óta javultak-e a viszonyok?

Én is csak tényeket akarok megállapítani s nem akarok kérdezősködni, hogy vajjon e tények előidézésénél kik vettek, az ősök-e, vagy a vakon születettek?

Mindenesetre mind a ketten; mert a keresztyén világ-nézet szerint „nincsen igaz ember, nincsen csak egy is“, mindannyian bűnösök vagyunk s e bűnből származik minden nyomor, minden baj, minden ellentét, minden harcz és minden elégedetlenség.

Ha világos századunk magasztalói közé akarnék beállani,

én is zenghetnék dythirambokat ennek dicséretére, mert az bizonyos, hogy a physikai tudományokban, a találmányokban s azoknak a gyakorlati életrevaló alkalmazásában egy kor sem tett annyit, mint épen a jelen, és az emberi ész kutató, alkotó nagysága szédítő magasságokat és mélységeket tárt fel, hidalt át s fejtett meg. Kényelmesebbé, gazdagabbá lett az élet. Finomultabbakká a társadalmi érintkezés formái s általánosabb, egyetemesebb a külső műveltség, az a műveltség, a mely statisztikai számokba szedhető. Kiterjesztettek a politikai jogok ; a jogok sánczai közé kezd felvétetni a negyedik rend is s legalább elméletben már mind erősebben hangsúlyoztatik az egyén elve és értéke függetlenül születési- és rangosztálytól. Bámulatos fejlődést vett a népek és nemzetek egymással való érintkezése, óriásilag nőtt ezek versenye s míg a latin költő megbámulta azt, a ki először bocsátá törekény naszádját a zúgó tengerekre, mert annak legalább is „hármás érz volt keble körül“, ma már egyszerű napszámok is kétszer-háromszor megteszik a tengerentúli új világba az útát. Rohamosan fejlődik az ipar, a kereskedelem, gazdagszik a tudomány és ha e nyüzsgő, zajló, gazdag, gyorsan haladó életet csak épen a gyorsaság, a nyüzsgés, a zaj és a gazdagság szempontjából ítéljük meg : szinte hajlandók vagyunk a reformáció korának kóbor lovagjával, Hütten Ulrikkal felkiáltani : Oh, milyen jó élni ! Micsoda kor ! A tudományok s művészetek virágoznak. A világ halad !

De ha a kornak a lelkiismeretébe néz bele az ember és ha a nyüzsgés mozgató erőit, a kifejlett, nagy, szabad verseny irányító erkölcsi elveit, a kor uralkodó világnézetét magasabb vallás-erkölcsi szempontból nézi ; azt vizsgálja, ha vajjon az ember benső erkölcsi tartalomban, nemesebb törekvésekben, eszményibb világfelfogásban, igazi szellemi szabadságban, szóval abban, a mi őt tulajdonképen emberré teszi : az *Isten fiúságban* nőtt-e, haladott-e s mind ez a nagy kultúra közelebb vitte-e a váltságához, az üdvösséghez, az Istennel való békéhez és a boldogsághoz : akkor kénytelen bevallani, hogy a mozgató erő : a létért való küzdelem és nem az a tudat, hogy Istennek vagyunk a sáfárai és a Krisztusnak örökösei ;

a nagy verseny irányító elve : az önző, finomabb, vagy durvább anyagelvűség s az ezzel karöltve járó uralomvágy és nem a feláldozó eszménység s a vele összeforrott, sőt egyenesen belőle származó ama meggyőződés, hogy az élet rendeltetése a szolgálat, hogy „a ki első akar lenni ti közöttetek, legyen ti szolgálok“ ; az uralkodó erkölcsi világnézet pedig mindent csak a *ma* és a mai *siker* szempontjából néz és ítél meg s távol van tőle hinni és bízni abban, hogy mi mennyei polgárok vagyunk s így a mi dolgainknak nem a *ma* és a *siker* a mérvvesszője, hanem az örökkévalóság és mi ha tusakodunk, örökkévaló javakért kell, hogy tusakodjunk s ha futunk, nem elmuló koszorúért, de az örökkévaló koronáért kell, hogy magatüntetők legyünk.

Micsoda kicsinyes személyi, vagy anyagi érdekek mozgatják az embereket s mennyi a lelki vak, a melyeknek fogalma sincs arról a magasabb szellemi világról, a melynek pedig polgárjoga biztosított számunkra a Krisztus által.

A létért való küzdelem teljesen igaz természettudományi elve az erkölcsi téren megteremtette a könyökkel való előhaladást, a mindenek harezát mindenek ellen ; az alkalmazkodás szintén igaz elve ethikailag lesülyedt a meglevő, a tényleges viszonyokkal való megalkuvássá, az azokhoz való alkalmazkodás elvévé, az önálló egyéniség megtagadásává s a fennforgó állapotok igazolásává. S a mint az ezen nagy természettudományi igazságokat megérteni nem tudó közgondolkozás így vonta le belőlük a maga hamis következtetéseit, úgy szerkesztette meg bizonyos természetes következtetéssel a maga világnézetét az anyagelvűségből a szocializmus is. Az egyén szellemi és anyagi létminimumának a követelése s ennek mindenképen való biztosítása mindenha jogosult volt és az leend minden erre irányzott törekvés ; de mekkora lelki vakság kell ahhoz, a mely ezt tisztán anyagi eszközökkel, egyformásítással s épen az egyéni jogok és tulajdon elkobzásával akarja megvalósítani. Természetesen, a hol nincsenek égi eszmények, a hol a szemek nem látnak túl a földi lét gőzkörén, ott a rög és annak minden áron való birtoklása lesz az eszmény, az egyedüli cél.

Ha a tőke és osztályérdek megcsinálta a maga morálját az anyagelvűségből, most a munka is megcsinálja azt s a míg a „szükség paragrafusok“ meg-meggátolják is az összes végkövetkeztetések levonásában, mégsem szünik meg hol tűzcsóvát emelni, hol torlaszokat építeni, itt bombát vetni, amott meg strikeban törni ki. Veszítenie alig van mit; de nyerni talán nyerhet. A hol a szemek vakok s nem tudják meglátni azt a békességet és azt a szabadságot, a melyet a Krisztus kínál e világnak, ott csak természetes az örökös háborgás, az elégedetlenség és az anyag szolgasága. És mennyi ilyen vak ül a Mammon templomának előcsarnokánál!

Ki gyógyítja meg őket? Ki küldi el a Siloá tavához, hogy szemeik megnyilván, lássanak?

Ma is és mindörökké csak *Az*, a ki egykor meggyógyította a vakonszületettet. Az ő nevében a munkát az egyháznak kell folytatnia.

Jézus megállapítja a tényt: de azután nem elméleti fejtegetésekbe bocsátkozik, hanem segít, gyógyít.

A Krisztus egyházának is, ha egyszer megállapította a tényeket, nem elméleteket kell fejtegetnie, vagy czáfolgatnia, hanem bele kell nyúlania az életbe és segítnie és gyógyítania kell.

II.

A keresztyén világnézetnek két alaptétele van, a melyen felépül: az egyik, hogy van egy isteni világrend, a melyet a teremtő, az élő Isten adott e világnak, de ez a világrend épen a leglényegesebb pontjában az emberi gyarlóság és bűn által megzavartatott; a másik, hogy van egy nagy és felséges isteni tény, mely a megzavart isteni világrendet újból helyreállítani van hivatva és ez a Jézus Krisztusban lett váltság ténye. Minden baj oka az isteni rend megzavarása és az isteni akarattól való elszakadás. Az üdvösség pedig e renchez való visszatérés s az isteni akaratnak teljesítése.

A keresztyén világnézetnek ezt a kettős alap-elvét kell az egyháznak s az ennek keretén belül alakult bármely intézménynek, vagy együletnek és társulatnak hirdetnie, élő

szóban és írásban az emberek elé állítania, velük a lelkeket ébresztgetnie s a vakok szemök világát megnyitnia.

A kik valaha csak szólottak az Isten nevében az emberekhez, azok mindig a lelkiismeret legmélyére nyultak le, mert mindig tudták, hogy az emberek legnagyobb része épen a lelkiismerettel foglalkozik a legkevesebbet és hogy e lelkiismeretnek a megnyugtatóására úton-útfélen talál a felületes ember száz meg száz könnyű okot, elfogadható, igazolható tekintetet, kielégítő érdeket, a mit az önszeretet kínál neki.

A hajdan kor prófétái, Istennek e követői az Izraelhez, a tényleges viszonyok igazolása helyett, a mikor a pénzért próféták békességet hirdettek, holott nem volt békesség sem az állami-, sem a magánéletben, benyultak az Izrael lelkiismeretének a legmélyére s rámutattak, hogy mind azok, a mikben az emberek bíznak, hiábavalók. Nem ér semmit az állami élet biztosítására, ha Egyiptomhoz mennek segítségért, vagy Assyriába visznek ajándékot, hogy ennek követségét nyerhessék meg; ezek is csak emberek s ha ki emberhez bízik, törött nádszálhoz bízik. A békességet nem fogja biztosítani harci szekerek sokasága, fegyveresek özöne, lovasok legiója, világbirodalmak szövetsége. Az államok életének és békességének csak egyetlen biztosítéka van: „folyjon mint a víz, az itélet és az igazság, mint a sebes patak“. (Ám. 5 : 24.) Az egyéni békesség és boldogság megszerzésére hiában való a rideg áldozatok bemutatása, az üres éneklés zaja, a képmutató bőjt, a sok munkátlan ünnep: egy a szükséges csak, hogy térjete meg! „Mosódjatok meg, tisztuljatok meg, vigyétek el az én szemeim elől a ti cselekedeteiteknek gonoszságát, szünjete meg a gonoszságunk cselekedetétől“. (És. I : 16.) A büszke és a maga igazságában önhitt ember alázza meg magát az Úr előtt, mert csak ez alázatosság magasztalhatja fel. Nincs más mint az isteni kegyelem és „ha a ti bűneitek olyanok volnának, mint a veres festék, fehérek lésznek, mint a hó“ — azt mondja az Úr. (És. I : 18.)

Korának megvesztegetett és elvakított lelkiismeretét rázza fel az az ó-testamentumi legnagyobb próféta, a ki utolsóknak küldetett, hogy a Messiás útját megegyengesse, a mikor

oda kiáltja neki: „Térjete meg, mert elközelített a mennyeknek országa!“ Nem üres beszéd csak az Úr ítélete s nem felületes okoskodások tárgya csak a bűn, a lelkiismeret, hanem a világon a legnagyobb és a legkomolyabb dolgok, a fejsze im' a fáknek gyökerekre vettetik s a mely fa jó gyümölcsöt nem terem, kivágattatik és a tűzre vettetik.

„Hogy ítéletet tegyek, azért jöttem én e világra, hogy a kik nem látnak, lássanak, és a kik látnak, vakok legyenek“ — mondja Jézus. A maga igazságosságában öntelt farizeus lássa meg azt az igazságosságot, a melyben feljebb kell bővölködnie; a sadduceus érezze, hogy modern pogánysága üres, sivár, műveltsége erő nélkül való; a pusztában elvonuló s ott a világ bűnössége felett jajongó essenus önszerezte, szentsége tulajdonképen bűn, mert minden embernek a világ savának és világosságának kell lennie s e világban élnie, hogy azt megszentelje; az írástudó ébredjen fel a betűnek óságából a léleknek újságára és az egész világnak egyetlen-egyre van szüksége: „Keressétek először az Isten országát és annak igazságát és mindenek megadatnak néktek!“ (Mát. VI: 33). Földi nyomor, idegen zsarnokság, a római császárnak való adófizetés, hamis bírák rossz ítélkezése, gazdagok és szegény Lázárok között levő ellentét, mind-mind elenyésznek, ha egyszer megtaláltátok a mezőben elrejtett kincset és azt megszerzitek.

Soha senki mélyebben nem járt az emberek lelkiismerete körül, mint Jézus és tényleg a világ bűnössége nem volna akkora, ha Ő nem jött volna el.

Nézzétek meg, afiai, férfiak, ti, a kik a mózesi szent törvényekre esküsztek s azt hiszitek, hogy törvényekkel, rendeletekkel s szabályokkal a világon mindent rendben lehet tartani, nézzétek meg s vegyétek eszetekbe, hogy „a törvény lelki állat“ — mondja Pál apostol — „de a bűn alkalmatlanságot vévén, megcsalt engem ama parancsolat által és az által megölt, mert én testi vagyok és rekesztettem a bűn alá. A mit én cselekszem, nem szeretem; mert nem azt mívelem, a mit akarok, hanem a mit gyűlölök, azt cselekszem“. „Óh én szegény ember! Kicsoda szabadít meg engem e halálnak

testéből!“ (Róm. VII.) Lássátok meg elvakult zsidók, hogy törvényeitek csak rabszolgaságba hajtanak, egy szabadság van csak s ez a fiúságnak Lelke; vegyétek eszetekbe, athénébeli férfiak, hogy „az Istennek nemzetsége vagyunk, azért mostan az Isten mindenütt hirdeti, hogy megtérjenek, mivelhogy rendelt egy napot, melyen igazán megítéli e földnek kerekességét a férfiú által, kit arra rendelt, mely dologról nyilvánvaló bizonyosságot tett mindeneknek, annak halálból való feltámasztásával“. (Ap. Csel. XVII. 22. s köv.)

És megmozdult a lelkiismeret; mert némelyek patvarokodának, mások pedig ismét akarának Páltól ezek felől valamit érteni (32. vs.).

„Mi az az Isten igazsága és hogyan állok meg az igaz Isten előtt?“ Teszi fel egész mélységében és magasságában a kérdést magának Luther és dörgi oda kortársai lelkiismeretébe is, abba a világba, a mely a renaissance kulturájától szinte elkábulva örömittasan élvezti a földet s a mely megunva égbevágvó csúcsos templomait, kijózanodva apokalyptikus szörnyeiben való hitéből és megtermékenyülve a felejtett pogányság derült világnézetétől, kezdte olesónak tekinteni az üdvösséget, pénzért megvásárolhatónak az isteni ítéletet s megvesztegethetőnek az isteni igazságosságot is. És a lelkiismereti kérdés felvetésétől tért magához a vén Európa s újhódott meg állami, társadalmi, családi és egyéni életében ott és annyiban, a hol és a mennyiben ezt a kérdést komolyan tették az összes életviszonyok alapjaivá.

És mindig a lelkiismereti kérdés tisztázásában volt az igazi gyógyító erő, a valódi segítség is. „Eredj el, a te bűneid megbocsáttattak“, és a beteg meggyógyulva megy el.

A keresztyén egyház és ennek keretében minden egyesülés és társaság kell, hogy ezt az igazi gyógyító erőt, a valódi segítséget vigye a társadalmak, nemzetek és egyesek életébe.

Ez a feladata közelebből a Magyar Protestáns Irodalmi Társaságnak is, a melynek oszlopos tagjai e pillanatban itt gyűltek össze e századok nagy történeteit átélt templom felleges ívei alatt, hogy a munka kezdetén az Urat dicsérik s

tőle kérjenek áldást és előmenetelt. Az Irodalmi Társaság a maga eszközeivel: az előszóval és a hetedik nagy hatalmassággal a sajtóval, kell, hogy nyitogassa a világ fiainak szeméit, hogy azok látván lássák meg a mennyei világosságnál önmagukat, az embereket, az életet, az igazságot, az igazság által a szabadságot, a szabadság által a boldogságot, a boldogságból az Isten gyermekeinek dicsőségét és a dicsőségből azt, a mi a világon a legszebb: az Urnak ábrázatára való elváltotatásunkat. Nyuljon bele a mai nemzedék lelkiismeretébe, mikor messze multunk rég elsárgult lapjait szedi elő, hogy azoknak tanulságait feltárja s bemutassa a korok eregyeit és bűneit, mozgóató erőt, törekvéseit és céljait. Rázza fel az alvókat irányzikkéivel s mutassa meg nekik az egy szükséges dolgot. Igazi, mély tudományossággal nyissa fel azoknak a szeméit, a kik azt hiszik, hogy az értelem világánál már mindent látnak; a kik holt tudományukat Istenről, világról, emberről, magáról a Krisztusról úgy tekintik már, mint a tudás kulcsát (Luk. XI. 52.), vagy a kik a legfőbb bölcsességnek az „ignoramus” tekintve a szellemi világ titkairól lemondanak, hogy velük mondjanak le annak javairól is. Szóljon a műveltekhez, a nemzet vezetőihez; a nőkhöz, a családanyákhoz; a néphez, a nemzet zöméhez, fentartó eleméhez s mind valamennyihez vigye az Urnak ama meg-elevenítő Lelkét, a melynek nyomán új élet fakad. Jelölje meg mindenki számára a legfelségesebb jogokat, de hangsúlyozza az ezekkel járó legszentebb kötelességeket is. Mutassa ki a legmagasabb keresztyén célokat, hogy ezek megvalósításával hogyan fog nemesedni a földi élet is, a míg a menygyeiekért küzd az ember. Felolvasásaival ébresztszen, lelkesítsen, sürgessen, követeljen, rázza fel a lelkeket, keltsen öntudatra s ne engedje, hogy ellanyhulva, elközönyösödve csak egyetlen protestáns ember is megfeledkezzék a maga nagy hivatásáról, kiváló előjogairól és szent kötelességeiről. Csak ha ezt teszi, marad meg létjogosultsága s lesz munkájának eredménye is. Lanyhasággal, iránytalansággal nem fog semmire sem menni.

Úgy olvassuk a Mózes II-ik könyvében, hogy az egy-

tomi sötétség közepette „az Izrael minden fiainak világosság vala az ő lakhelyekben“ (X. 23.). Ennek kell betelnie az igazi Izraelnek, az Úr választottjainak lakásaiban ma is, hogy a mi világosságunk beragyogjon az egyiptomi világ sötétségébe.

A gyógyítás eredményét a vakon született ezzel ismeri el: „ez egyet tudom, hogy vak voltam és most látok“.

A Krisztus nevében végzett munkának mindenha ez az eredménye s kell-e több, kell-e nagyobb siker, mint hogy az, a ki előbb örökös sötétségben ülve nyomorgott, egyszerre lát nagy világosságot?!

III.

A vak egyet tud csak, hogy lát.

Az ő meggyógyíttatásának a története pedig gyönyörűen tárja elénk, hogy miként nő, emelkedik a látása mind magasabbra és magasabbra annak, a kinek szemeit csak egyetlen fénysugár is érte az Isten világosságából, és hogy miként lesz maga az isteni kijelentés, mely valakinek osztályrészébe jut, mind szélesebb körben ismeretes.

Először a meggyógyított Jézusban, az ő orvosában, csak „egy embert“ lát. „Egy ember“ — mondja az őt faggatóknak, — „ki Jézusnak mondatik“. Nem tud róla többet. Talán hallott már felőle, de semmiesetre sem tud annyit róla, mint Bartimeus.

Mikor a Farizeusok azt vetik ellen, hogy nem lehet az ember Istentől, mert a szombatnapot megsértette s mikor magok között versengve, nem tudják eldönteni, hogy tulajdonképen kicsoda az a Jézus, a ki ilyen jeleket tesz, a meggyógyított vak már azt a bizonyosságot teszi felőle: „próféta az!“ Immár prófétát lát benne, a mikor a kérdezősködés mind öntudatosabbá teszi előtte, hogy milyen nagy dolgot cselekedett vele az Úr.

Majd védelmére kel Jézusnak, a mikor a hitetlenek bűnösnek mondják Jézust. „Ha Istentől nem volna ez, semmi ilyet nem cselekedhetnék“. Végül pedig, mikor a gyüleke-

zetből kivetettnek, azt a kérdést teszi Jézus: „Te hiszsz-e az Istennek Fiában?” Teljes hittel, erős meggyőződéssel vallja: „Hiszek, Uram!” És imádá Őtet.

Ime, hogyan emelkedik látásról-látásra egész az imádásig. A farizeusok okoskodása nem téveszti meg abban, a mit tud. Csak *egy* tud; de ez elég neki. A gyűlölet nem tántorítja el attól, a kinél megtalálta azt, a mit keresett, a meggyógyulást. Kizáratik ugyan a gyülekezetből; de micsoda kicsinység ez ahhoz, hogy felvétellett a Jézus tanítványainak, megváltottjainak igazi gyülekezetébe.

Vinni, szólni, hirdetni kell az Istennek nagyságos dolgait mindenfelé. A világosságot terjeszteni, mert soha nem tudhatjuk, hogy nincsenek-e épen ott igazságot szomjuhozó, égi fény után vágyó lelkek. Az evangéliumi világosságot árasztani kell, mert nem tudhatjuk, melyik fénysugár nyit meg egy-egy eddig világtalan szemet. És ma is tökéletesen úgy van, hogy a ki egyszer látni kezd valamit az Isten csodálatos üdv-világából, az látásról-látásra emelkedik. Az ember Jézusból próféta lesz, a prófétából pedig Isten Fia s e látásban ott találja meg üdvösségét a bűn sötéttségében járt ember.

Erre ugyan a mai ember is azt mondja, a mit Voltaire mondott volt: „Ha Páris piacán ezer ember és a saját szemeim előtt folynék le valami csoda, inkább kétkedném a kétezre és két szem látásában, minthogy azt elhiggyem“. De ezt mondták már a farizeusok is. És az Istenországának dolgai mindenkor csodálatosak voltak az emberek előtt, mert az Istenországa ellenkezik mind azzal, a mi érzéki, a mi testi. Megfoghatatlan az önzés előtt, hogy csak a szeretet lehet a nagy társadalmi talány megoldója; érthetetlen az uralomra törekvés előtt, hogy csak a szolgálatban lehet boldogság és a követelőző önhittség nem tudja elbinni, hogy csak az alázasok bírják örökségképen e földet.

Az Istenországának dolgait nem is kell ráerőszakolni az emberekre. A „kényszerítés belépni“ elvével nem is megyünk semmire. A Krisztus cselekedeteinek hatalmas beszédét csak azok értik meg, a kik ezt már magukon tapasztalták s a kik általa látók lettek. Jézus is parányi, az emberi ész előtt cse-

kély eszközzel adta vissza a vaknak szemvilágát. Egy jó szó egy mély gondolat, egy erőteljes bizonyágtétel, s a mi Istentől vagyon, ember azt el nem ronthatja. A vak látni kezd. A szomszédok észreveszik. (Ján. IX. 8.) „Nemde nem ez vala-é, a ki ülvén koldul vala?“ És némelyek azt mondják: ez az; mások, hogy csak hasonlít hozzá. Majd mennek tovább, viszik a hírt, keresik azt, a ki meggyógyította és így tovább. Terjed, megy a dolog s úton-útfélre állanak a betegek, hogy gyógyulást vegyenek attól, a ki meggyógyította azt, a ki előbb ülvén koldul vala, most pedig lát.

Ez a szellem, ez a lélek hódító útja. „A szél a hová akar fúni, fú és annak zúgását hallod, de nem tudod honnét jó és hová megyen“. De mikor aztán az Isten lelkétől megelevenítetteknek egész tábora kél már fel, akkor ezek kezdik irányítani a közvéleményt, ezek nyomják rá a maguk bélyegét a kor irányára, a közgondolkozást ezek vezetik, a közmorálnak ezek adnak mélységet s ezek fejlesztenek ki az állami és társadalmi életben olyan egészséges közszellemet, a mely nem engedi érvényesülni sehol és semmi tekintetben azt, a mi silány, kicsinyes, vagy épen bűnös is.

Ilyen szellem-táborra van szükségünk egyházi és nemzeti szempontból. Ilyen sereg toborzására kell a Magy. Prot. Irod. Társaságnak is, mint egyházunk erkölcsi támogatása mellett működő szervnek, törekednie és minden eszközét felhasználnia arra, hogy minél nagyobb körben gyökereztesse meg a tiszta evangéliumi protestáns alapelveket. Mert minél többeket fognak áthatni ez elvek, minél többeknél lesznek ezek igazán élet-elvekké, annál többen teendének bizonyágot, hogy „vak voltam, de most látok“ s a ki egyben, a legfőbben tisztán lát, annak a látása mind szélesebb körre terjed majd ki s egymásután fogja követelni az élet mindennemű viszonyainak tisztítását és gyógyítását.

Nem akarom e helyről bővebben fejtegetni, hogy épen a protestantismus mennyire elveszítette társadalmi életünkre a maga irányító befolyását, csak épen rámutatok e jelenségre, mint a melyet szintén meg kell látnunk s erre is fel kell nyitnunk különösen a mi hitünk eselédeinek a szereit; mert

mihelyt kivesznek azok az önkormányzati erők a nemzet életéből, a melyeket épen a protestantismus táplált: akkor —

De ezt hagyjuk. Ezt bekövetkezni nem engedhetjük meg.

Szemünk legyen a bajokon; Szívünk kész a segítségre; Karunk erős a munkára. Az Úrnak nevében előre! Mert „a kik az Úrban biznak, azoknak erejek megújul és szárnyokkal magasságra repülnek, mint a saskeselyűk; futnak és nem fáradnak el, járnak és nem lankadnak meg.“ (És. XL : 31).

„A minden kegyelemnek Istene, a ki hívott minket az ő örökkévaló dicsőségére a Jézus Krisztusban, tégyen azért titeket tökéletesekké, erősítsen meg, tégyen állandókká és állhatatosakká“. Ámen.

Kenessey Béla.

II.

Elnöki megnyitó beszéd.

Elmondattott a Prot. Irodalmi Társaság kolozsvári nagygyűlésén.

Tisztelt közgyűlés!

* Gyurátz püspök úr ő méltósága, részben elfoglaltsága, részben gyöngélkedése miatt — a jelen ünnepélyes közgyűlésen nagy fájdalmára — nem jelenhetvén meg, midőn abban a szerencsés helyzetben vagyok, hogy őt az elnöki székben helyettesíthetem, tolmácsolom azon üdvözlést, melyet általam a tisztelt nagygyűlésnek küld.

Titkárunk jelentéséből meg fogják hallani irodalmi társulatunk mult évi működését, mult évi munkásságát; számot fogunk adni anyagi és szellemi foglalkozásainkról s mindazon eredményekről, melyeket aránylag csekély eszközeinkhez képest elértünk.

Én röviden, néhány szóval, nem is egy év, hanem általában összes működésünk vázlatát kívánom adni azért, hogy rámutassak arra, mennyire szükséges irodalmi társulatunk s mennyire érdemes a pártolásra, megbecsülésre. A mint méltóztatnak tudni, folyóiratunkat: a „Szemlé“-t már 10 évfolyam óta kapják a társulat tagjai; a nép számára kiadott „Koszorú“ pedig már 5-ik évfolyamában jár. Jelentékeny az a monografiagyűjtemény is, melyet kilencz kötetben bocsátottunk a tagok rendelkezésére, valamint a „Házi Kincstár“, melyet nemrég indítottunk meg, valláserkölsi tartalommal.

A ki azt a fáradságot veszi magának, hogy ezeket a

műveket átlapozza, meg fog győződni belőlük, ki fogja olvasni azokból törekvésünk egész célját s meg fogja ismerni azon eszközeinket, melyekkel célunkat szolgáljuk. Kutatjuk a magyar protestantizmusnak multját, nemcsak azért, hogy a tudománynak szolgálatot tegyünk, de azért és főleg azért, hogy azok tanulságait vonjuk le jelen küzdelmeink számára s jövő hitünk erősítésére. Abban a mértékben, melyben multunk fájdalmas, nehéz küzdelmeit részletesen megismerjük, melyben behatolunk a magyar protestantizmus kiváló alakjainak tevékenységébe — győződünk meg arról, miként lehet és miként kell eljárni, ha szent és igaz ügy érdekében kívánunk működni. És, a mint méltóztatnak tudni, e mellett a külföldi egyház és tudomány haladását, munkálkodását is figyelemmel kísérjük, mert a tudomány fejlődését nemcsak elzárni nem kívánjuk, sőt inkább azzal szoros kapcsolatban, összeköttetésben akarunk s fogunk is lenni, mert termékenyítő hatása az elméket élesíti s ezáltal irodalmi és társadalmi színvonalunkat felemeli.

Figyelemmel vagyunk a valláserkölcsei fejleményekre, mert hiszszük, mert valljuk, hogy nemcsak irodalmi, de társadalmi szempontból is nagy jelentősége van annak a jelen korban, hogy a nézetek e téren necsak tisztuljanak, de emelkedjenek és beltartalommal is nyerjenek. E szerint kiváló figyelemmel vagyunk mindig a külföld irodalmi, theologiai mozgalmaira is azért, hogy világiaknak és papoknak egyaránt legalább főbb vonásokban az összeköttetést e téren a tudomány haladásával fentartsuk és ezzel is közrehassunk arra, miszerint úgy papjaink, mint a világiak néző pontját, tekintélyét és műveltségét emeljük. Sőt daczára annak, hogy, mint méltóztatnak hallani, igen csekély anyagi erő felett rendelkezünk, mégis egy nagy vállalatba kívánunk fogni, „Magyar Bibliai Lexikon“-t kívánunk létesíteni. Ebben is az a célunk, az a törekvésünk, hogy a tudomány álljon a vallás szolgálatában.

A tudomány álljon a magyar protestantizmus szolgálatában, még pedig két irányban: egyfelől összes készleteit rendelkezésére bocsátja a biblia megérthetésére, másfelől az

olvasó, különösen papjaink, lelkészeink számára alkalmat ad arra, hogy úgy az exegesis, mint a prédikálás színvonala emelésével a munkakör egyrészt számukra szélesedjék, másrészt a közönség fejlődő ízlése kielégíttessék.

A mily csekély e tekintetben anyagi erőnk, oly nagyok, oly nemesek ama feladatok, melyekkel foglalkozunk s épen azért nem hangsúlyozhatom eléggé, hogy közönségünk érdeklődésére, részvételére és áldozataira szükségünk van. Azt hiszem, hogy azon források, melyekhez vezettem a tisztelt közgyűlést működésünk megítélése tekintetében, biztosítékok arra, hogy társulatunk a pártolásra érdemes, a támogatásra minden tekintetben méltó.

De, tisztelt közgyűlés, nemcsak irodalmi szempontból bír jelentőséggel az, a mit teszünk, a mit akarunk; mi nemcsak irodalmi termékeket kívánunk közvetíteni a közönség soraiba, nemcsak ilyeneket terjesztünk közöttük, mert mindez nekünk csak eszköz. Bennünket sokkal nagyobb, sokkal hasznosabb egyházi és társadalmi célok elérése vezérel. Azon küzdelmek, melyeknek a protestáns egyházak régen kitéve voltak, melyeken át kellett menniök, egészen más természetűek azon küzdelmekkel szemben, melyeknek ma ki vagyunk téve. Régen küzdöttünk az erőszak hatalmával és a türelmetlenséggel, és valljuk meg, egyúttal híveink közönyösségével is. Régen kitartásunkat, működésünket, erőnket, buzgalmunkat bizonyítani kellett a nélkülözésekkel, a bujdosással; ma egészen más természetű küzdelmekkel van dolgunk, egészen másféle elleneink vannak.

Meg vagyok azonban győződve róla, hogy a mai küzdelem sokkal nagyobb, sokkal veszedelmesebb. Most a küzdelem részint a föld alatti rétegekbe vonul el, részben a tudomány fegyverét, részben a társadalmi érdekeket használja fel ellenünk, részben a féltékenységet és gyűlöletet szítja közöttünk. És minél inkább emelkedik a társadalmi műveltség, annál több eszköz áll rendelkezésére, annál több réteget képes fölfedezni, melyekben a protestantismus éltető gyökereit elvághatja.

Épen azért most, ha éber szemmel és tudományos ké-

szültséggel egyfelől érzékre teszünk szert, melyekkel felismerhetjük az apró földalatti gyökerek helyzetét, hol azok elszívják erőnket, elmetszik működésünk hatását, úgy, hogy észre se vesszük, mikor már fájdalmas sebet ejt rajtunk s szerencsétlenné tesz bennünket. Tehát, uraim, valóságos kutatást, fürkésztést kell társadalmunkban és irodalmunkban véghezvinnünk, hogy megkapjuk és felfedezzük a baczellusokat, s valóságos tanulmányt kell tennünk az eszközök megválasztásában, melyekkel azokat tönkretessük, megsemmisíthessük és ezáltal egyházunk virágzását elősegítsük, biztosítsuk. És azért nehéz a küzdelem e tekintetben, mert egyfelől modern fegyverekkel és érdekekkel küzd ellenünk, másfelől a képzetlen fanatizmust szítja és vezeti öntudatlan vaksággal és teljes erejével ellenünk.

A mi protestáns egyházaink egyszerű fala, egész szer-tartásával, közvetlenségével elüt azon fegyverektől, melyekkel a fanatizmus dolgozik. Ez az értelemhez nem fordul, hanem azt elhomályosítja, de fordul a képzelet- és szívhez s ha az elsőt már megmetyélezte, megrontja a szívet. És akkor vezeti vakon, vezeti belátása szerint a maga útján, hogy saját önző céljait megvalósítsa. Ezzel szemben nekünk kötelességünk, hogy ezt a félrevezetést meggátoljuk, azt kikerüljük, sőt elvágjuk gyökereit, elálljuk útját felvilágosító türelemmel és tudományos szeretettel.

Most tehát láthatják, mily jelentősége van társadalmi és egyházpolitikai szempontból egy oly irodalmi társaságnak, mely a tudomány modern fegyvereivel száll sikra s nem kíván csak csekély áldozatot, kevés türelmet és kis tanulást. Tehát először az értelemhez szól és csak azután veti fénysugarát a szívbe s a képzeletbe, hogy mint tiszta lény, az Istenhez közvetlenül fordulhassunk. Mi nem szolgálunk csupán az igével és az igazsággal, hanem vigyázunk arra is, hogy ezek közvetlenül jussanak az értelemhez, hatoljanak a képzeletbe s a szívbe, hogy meggyőződven az igazságról, egyházának, hazájának hű katonája, éber őre legyen és ne engedje magát semmi által félrevezetni.

Korunk a legnagyobb mértékben impresszionalista. Ez

a festészet, ez a társadalom, ez a politika, ez minden; ép ezért csak két ellentétes eszközzel lehet reá hatni: egyik a drasztikus mód, melyet a festészet is minden téren produkál, s ez a képzeletet nemcsak akarja, de tényleg egészen el is ragadja; a másik az értelem, az igazság, mely a maga tiszta fénye és melegénél fogva kell, hogy fölemelje a lelket és azt hiszem, nem kell fejtegetni azt, melyikhez forduljunk mi e kettő közül, melyiket tegyük magunkévá?

De másfelől vigyázni kell arra, hogy az impressziók, melyeket keltünk, s melyeket kitörülni akarunk a lelkekből, az evangélium javára szolgáljanak. Pál apostol mondta: „A betű öl, a lélek az, a mely megelevenít“. Bámultam mindig Pál apostol alakját és előrelátását, csodáltam mindenkor személyét, és mégis azon vakmerőséget követem el, hogy kijelentem, miszerint Pál apostolnak fogalma se volt arról, — minő igazat mond. Mi tudjuk azt, mi, kik meg vagyunk róla győződve, hogy a betű, a mely ma már a milliók rendelkezésére áll, mennyire öl.

Most, midőn a szabad sajtó érinthetlen (és az legyen is), egyaránt beviszi abba az igazságot, be a tévedést, s a kettőnek összeköttetése a gyenge értelem által veszedelmes bajokat, káros társadalmi mozgalmakat eredményez. Itt van helye, itt van létjogosultsága, kötelessége a protestantismus higgadságának és felvilágosító, nemesítő erejének.

Itt vezethet rá a hibákra, itt ad módot arra, hogyan kell megkülönböztetni a betű által bevitt tévedést az igazságtól, s míg így a szivekből kizárják a kevélységet, a tévedést és a szenvedélyt: beleplántálják a valót, az igazat, mely munkál, teremt és istenít.

Azt hiszem, hogy ha ezzel szemben, e feladattal szemben magamba szállok és vizsgálom, mily eszközökkel is rendelkezünk azok elhárítására, csaknem kétségbe kell esnem, akkora a távolság a cél, akkora a feladat és oly nagy a szükséges eszközök között. De ilyenkor, mikor a kétely marcangol, álmomban úgy, mint ébren létemben, terhes munkában és nyugodt perceimben egyaránt, egyedüli biztató rám nézve, ha visszaemlékszem a multa és azt mondom,

a mit szeretnék mondani mindenkinek: nagynak, kicsinynek, öregnek, ifjúnak, férfinak asszonynak egyaránt, hogy:

Szegények vagyunk? Kevesen vagyunk? — Gondolatok csak a Krisztusra és az apostolokra. Ők is szegények voltak, kevesen voltak!

Szegények vagyunk? Kevesen vagyunk? — Gondolatok Lutherre és Kálvinra, kik szintén szegények voltak, kevesen voltak.

Szegények vagyunk? Kevesen vagyunk? — Emlékezetek Dévai Biró Mátyásra, emlékezzetek Szenczi Molnár Albertre. Nem voltak-e ők is szegények, nem voltak-e ők is kevesen? S ha erre gondolok, belátom, hogy valóban erősek vagyunk hitben, szeretetben, kitartásban és buzgalomban. Ne méltóztassanak azt hinni, hogy én, mint világi úgy kívánok beszélni, mint egy elfogult hivatásos pap. Engem magasabb célok vezérelnek, semhogy a papok hivatásán csorbát ejtsek, mert nemcsak protestáns ember, nemcsak lelkes kálvinista, hanem magyar ember is vagyok! Épen azért, midőn úgy beszélek, mint a hogy eddig tettem, nemcsak azért beszéltem úgy, mert protestáns vagyok, hanem mert magyar ember is, szabadelvű is vagyok.

Meg vagyok róla győződve, hogy ha a vázolt irányban nem dolgozunk, ha fenn nem tartjuk az érintetlen felvilágosodást, a liberalismust: akkor a magyar politika is eljut oda, hogy a fanatizmus mocsarába süllyed, el oda . . . a honnan nincs kibontakozás.

Ne méltóztassanak hinni, hogy illetéktelenül dogmatikus fejtegetésekbe bocsátkoztam, hogy lelkészeink hivatásából politikát csináltam; azért tettem ezt, mert tudom, mert vallom s mert meg vagyok róla győződve, hogy Magyarországon a felvilágosodottság, a szabadság, a lelkiismereti szabadság az, mely áld, mely munkál s mely termékenyítőleg hat.

S midőn ezt teszem, szeretném, ha mindnyájan így tennének, ha mindnyájan így fognák fel a helyzetet, nemcsak mi, kik itt vagyunk, hanem mindazok, széles e hazában, kik hivatva vannak bármi kis körben is a hasonló gondolkozásra; akkor aztán nemcsak vallásunkat, nemcsak egy-

házunkat szolgálánk, de szolgálánk a hazát, egyetlen lépést nem tehetnénk, egyetlen szót nem ejthetnénk el, mely nem használna a protestantizmusnak, nem emelné annak színvonalát olyképen, hogy vele együtt, midőn a felvilágosodottságot osztaná szét, egyúttal a hazát, a nemzetet is emelné. E hitben, e tudatban, e szent meggyőződésben ezennel megnyitottnak nyilvánítom a jelen gyűlést.

Hegedűs Sándor.

III.

Titkári jelentés.

Felolvastatt Kolozsvártt a Társaság június 1-i nagygyűlésén.

Tisztelt Közönség! Megállva itt a magyar protestantismus eme klasszikus földén, melyhez régi és újabb időből a protestáns kulturának és protestáns alkotásoknak annyi dicsősége fűződik; elgondolva ama nagy és magasztos irodalmi és egyháztársadalmi czélokat, melyek megvalósítására ez a M. P. Irodalmi Társaság törekszik: most mikor ennek IX-dik munkaévről beszámolni készülök, a mi Urunk Üdvözítőnk ama szavai jutnak eszembe, melyeket a köréje tódult sokaság láttára tanítványaihoz intézett: „Az aratásra való gabona bizony hogy sok, de az arató kevés; kérjétek azért az aratásnak Urát, hogy bocsássa ki az aratókat az aratásra“ (Máté IX. 37—38).

Bizony, bizony ennek a mi Társaságunknak is nagyon sok az aratásra való gabonája. A végből alakult most tiz esztendeje, hogy a protestáns egyházi irodalmat művelje és népszerűsítse; hogy oda állva a templom és az iskola mellé, a világhatalommá nőtt sajtó hathatós eszközeivel szolgálja Istenországa szent ügyét; hogy valahára megszüntesse azt a sivár helyzetet, mely hazánkban negyedfél millió protestáns között a XIX-dik század szégyenére még mindig tapasztalható, hogy Magyarországon nincs valódi egyházi irodalom s nincs ennek se elég hivatott művelője, se elég Mecaenása, se kellő pártoló közönsége.

Egyházi irodalmunknak e szégyenletes elhagyatottsága indította arra most tiz éve a protestantismus jobbjait, hogy a megelőző irodalmi egyesülés erélyes, de rövid ideig tartott működése után újabb intézményt szervezzenek a magyar egyházi kultúra és irodalom művelésének és népszerűsítésének a M. P. I. Társaságban. A lelkes kezdeményezők előtt az a magasztos cél lebegett, hogy a keresztyén vallás-erkölcsi irodalom által necsak az egyház és iskola nevelő hatását

erősítsék és nemesítsék, hanem hogy a nemzet általános kulturális és etikai életébe is minél többet vigyenek be azokból az életnemesítő erőkből, melyeknek a tiszta evangyéliom révén az elvhű protestantizmus a legtermészetesebb letéteményese és legsajátabb birtokosa. Mert ezek a lelkes tervezők jól ismerték azt a veszélyt, mely az egyoldalú akár értelmi akár anyagi kulturával mindig karölve jár, ha és mikor a tudomány ellentétbe helyezkedik a vallással s ha a nemzet és az egyesek lelkében az anyagiak mohó vágya s az élvezetek féktelen bálványozása miatt meghanyatlik az erkölcsi eszmények kultusza. A M. P. I. Társaságban a keresztyén templomok és iskolák mellé a felnőttek számára olyan kultur-ethikai intézmény van állítva, mely a tudomány és a társadalom erkölcsi tartalékául szolgáljon, védgátat képezzen az elvilágiasult korszellem erkölcsi rombolásai ellen s az evangyéliom erkölcsi erőiből nemesítse az irodalmat, a kulturát és a társadalmat.

Mennyit valósított meg e nemes és nagy céljából eddigi fennállása alatt a M. P. Irodalmi Társaság, annak mérlegelése végett legyen szabad csak tudományos és népszerű kiadványainkra, meg az ezredévi országos kiállítás amaz ítéletére hivatkoznom, mely hazafias és vallásos kulturális működéséért a kiállítási éremmel tüntette ki társulatunkat. Erre a hazafias és keresztyén kulturális célra úgy az előző, mint a mult években egész lélekkel és minden erejével buzgón törekedett. Vezérelve mindig az volt, az ma is, hogy Jézus Krisztusban és az ő evangyéliomában van az igazság, az élet és az erkölcsi erő-készlet az egyén és a nemzet valódi boldogulására; hogy tehát egy protestáns irodalmi társulatnak első sorban ezeket az ember- és világnemesítő erőket kell a sajtó és az élő szó hatalmával a nemzet tudásába és érzületébe átültetni, s hogy ily fenséges célokért törekedni érdemes, dolgozni áldásos, áldozatot hozni istenes munka.

Ezt a vezérelvet tartotta szem előtt Társaságunk „Protestáns Szemle“ című tudományos havi folyóirata szerkesztésében is. Irányozikvei és tanulmányai nem a szaktheologia részletkérdéseivel, hanem a jelenkor ama nagy vallás-erkölcsi és társadalmi problémáival foglalkoznak, melyek a mindenféle mutatózó társadalmi forrongások által úgyszólván állandólag napirenden tartatnak. E mellett nagy gondot fordít a protestantizmus hazai multjának derítgetésére, mely téren még szintén nagyon sok az „aratásra való gabona“; és havonként gondos szemlét tart a hazai és külföldi egyházi és irodalmi élet fontosabb mozzanatai fölött. „Protestáns Szemle“-nk a mult év-

ben a IX-ik évfolyamban 45 ív terjedelemben küldetett meg a Társaság minden tagjának.

Könyvilletményül a mult évben Zsilinszky Mihály országgyűlési vallásügyi tárgyalásainak 14-ik kötetét adtuk ki 30 ív terjedelemben. Ezzel a munkával, mely a tagokat megillető könyvek sorozatában a IX-dik kötet, a hazai egyháztörténelemnek igyekeztünk szolgálatot tenni s hogy valóban tettünk is, mutatja a szakkritika, mely úgy az egyházi lapokban, mint a „Századok“-ban, (I. folyó évi májusi füzet) nagyon kedvezően nyilatkozott e kiadványunkról.

„Koszorú“ című vallásos iratkáinkból, melyek a keresztyén hitbuzgóság és erkölcsi érzület fokozására vannak szánuva, a mult évben ismét tíz új füzet (31—40.) jelent meg a szokásos 5—5 ezer példányban, melyekkel immár 40 számba emelkedtek eme kis népiratkáink. Ugyancsak a mult évben újabb 5—5 ezer példányt készítettünk tizenkét korábbi füzetből, mert ezekből fogytán volt az első 5—5 ezer példányos készletünk. A „Koszorú“ 1897. évi füzeteit, melyek egyháztörténeti rajzokat, vallás-erkölcsi elbeszéléseket és népszerű bibliaismertetést tartalmaznak, Várnai Sándor (Vándor deák), Papp Albert, Bányay Géza, Fartus József (Diósi Márton) és Kenessey Béla írták. A kiadás nyomdai és terjesztési költségeit a „Károli-alap“ nevű kis kézi pénztárunk fedezte, a szellemi előállítás költségeit azonban ismét annak a buzgó Mecénásunknak köszönhetjük, a ki tavaly immár a negyedik ötszáz forintot adta erre a célra Társaságunknak. Ezért a példás áldozatkészségéért Hegedüs Sándor másodelnökünknek tegnapi közgyűlésünk ismételt köszönetet és elismerést szavazott.

Mult évben egy negyedik kiadvány-sorozatot is nyitottunk „*Házi Kincstar*“ közös cím alatt szintén a Károli-alap költségén. Ezzel a kiadványsorozattal a művelt közönség számára akarnánk olyan keresztyén családi könyvtárt létesíteni, melyből keresztyén hitbuzgóságot és erkölcsi nemesedést meríthessenek a vallásos lelkek. Első kötetül Miller philadelphiai lelkész „*Csendes Órák*“ cz. erőteljes és fenséges vallásos elmélkedéseit adtuk ki, melyeket az angol eredetiből Szász Károly dunamelléki püspök fordított magyarra. Művelt keresztyének, férfiak és nők, nagy lelki haszonnal olvassák e kiváló könyvet s az illetékes kritika is a legnagyobb elismeréssel nyilatkozott a műnek mind tartalmáról, mind kitünő fordításról.

Ime, t. K., Társaságunk mult évi könyvkiadó munkássága, mely 110 nyomtatott ívvel gyarapította egyházi irodalmunkat.

Ezzel azonban még nincs vége mult évi irodalmi tevékenységünknek. Több felől jött sürgetésre kezébe vette Társaságunk egy hézagpótló nagy munkának, az illusztrált Bibliai Lexikon kiadásának irodalmi és technikai előkészítését. Ezzel a munkával kimerítő bibliai encyclopaediát szeretnénk kezökbe adni az igebirdetőknek, a bibliamagyarázóknak, a vallástanáítóknak és a bibliakedvelő művelt közönségnek. Igazgató választmányunk a kiküldött szakbizottság javaslata alapján 1897. december 13-diki ülésében megállapította a Bibliai Lexikon általános tervezetét, alapul vévén a Calwer Bibel Lexikont, megválasztotta a szerkesztőt Kenessey Béla kolozsvári theol. igazgató személyében, mutatóványokat készítettett s tétetett közzé a Protestáns Szemlében, öt fővárosi s egy vidéki nyomdától ajánlatokat szerzett be a nyomtatásra nézve s ezek alapján elkészítette a mintegy hetven lexikális ívre tervezett munka költségvetését s végül lépéseket tett Stuttgartban a Calwer-Bibel Lexikon clichéinek beszerzése végett. Ezek szerint a Bibliai Lexikon előállításához szükség volna összesen mintegy kilencezzer forintra, melyből előfizetés útján talán 3000—4000 frt be volna szerezhető, de a többit adományokból, aláírásokból társadalmi úton kellene összegyűjteni. Igen, mert Társaságunk a maga korlátolt anyagi ereje miatt s eddigi kiadványainak megrövidítése nélkül ily költséges vállalatba teljességgel nem bocsátkozhatik; nevét és szellemi erejét azonban szívesen adja a kétségtelenül hézagpótló vállalathoz s a mint a szükséges összeg együtt lesz, vagy legalább biztosítottak ígérkeznek, azonnal hozzáfog a munka elkészítéséhez. Ezt a nagy óvatosságot a helyzet parancsolja, mely előtt meg kell hajolnunk.

Ime csak egy olyan rossz esztendő is, mint a mult év, aggasztólag meggyengíti Társaságunknak különben sem nagy anyagi erejét. A mult esztendő gazdasági válsága miatt bevételeink mögötte maradtak az előirányzatnak, pénztári forgalmunk megcsökkent, kiadványaink kelendősége jelentékenyen alább szállt és tagdíjainkból a zárszámadás szerint 6747 frt maradt hátralékban, a minek nagyrésze a mult év számlájára esik. Könyvforgalmunk csökkenését mutatja az, hogy míg az előző évben 46,082 darab illetve 47,168 szám kelt el a Koszorúból, addig a mult évben csak 21,537 darabot illetve 26,456 számot tudott eladni tevékeny könyvbizományosunk, a Hornyánszky-cég. Hasonló tapasztalatot nyújt a Csendes Órák forgalma is. Ez pedig pénzügyileg azt jelenti, hogy Károli-pénztárunkba a mult évben tett közel háromezer forint befektetésből alig térült vissza ezer forint. Társaságunk tehát a

mult évet, gazdasági szempontból, a maga legszűkebb esztendői közé sorozhatja.

Ezért a sovány pénzügyi eredményért azonban, eltekintve a hátralékosok mulasztásától, nem hibáztathatók sem a társulat tevékenyebb tagjai, sem a tisztviselők, a kik a költségvetést pontosan betartották, sem kiadványaink terjesztői, kik a mult évben is megtették a tőlük telhetőt. Könyvbizományosunk forgalmi kimutatása arról tesz bizonyosságot, hogy kiadványaink terjesztői, kik jobbára a lelkészi és tanítói karból kerülnek ki, az 1897-diki mostoha évben is szaporodtak s mind többen és többen tesznek bizonyosságot arról, hogy a jó vallásos sajtó, legyen az füzet, könyv vagy időszaki irat, a mai olvasni szerető világban a lelkipásztornak és a népnevelőnek valóságos munkatársa az ige hirdetésében, az erkölcsök nemesítésében s az egyháziasság fokozásában. Társulatunk örömmel és elismeréssel veszi s jövőre is bizalommal kéri a lelkipásztorok és tanítók eme fontos közreműködését, mely egyesek részéről igazán példányszerű. Csak néhány példával illusztrálok. Kutas Bálint lelkész Török-Szent-Miklóson 2300, Harsányi Sándor lelkész előbb Clevelandban jelenleg Chicagóban 1700, Veres József ev. esperes-lelkész Orosházán 1500, Szabó József lelkész Eszenyben 790, Csurka István tanító Debreczenben 600 s mások ki öt, ki négy, ki háromszáz darabot adtak el vallásos iratainkból. Az is öröndetes jelenség, hogy egyes egyházi előljáróságok a konfirmációs és iskolai vizsgálatokon emlék- és jutalomkönyvül, a vallásos egyesületek (pl. a Lorántffy Zs. egyesület) karácsonyi és más ünnepi ajándékuul kezdik vásárolni és osztogatni Koszorú-füzeteinket; pl. az alsó-borsodi egyházmegye kétezer Koszorú-füzetet, a h.-bösszörményi egyház 700 Koszorú-füzetet, 30 példány bekötött Koszorút s 4 darab Csendes Órákat rendelt a vizsgálat alkalmával való kiosztásra. És hadd említsem föl a felső-szabolcsi egyházmegye ama dicséretes szokását, hogy a vallásos iratok előállítására szolgáló Károli-alapnak évenként jelentékeny adományokat szokott gyűjteni a gyülekezetektől, a mult évben is 115 frtot. Ha az ilyen példák nem volnának csak szórványosak, hanem több felől követőkre találnának, akkor a megerősített Károli-alap segítségével Társaságunk is évről-évre több és jobb vallásos könyvet adhatna a nép kezébe s rohamosan közelednék ama végcél felé, hogy evangyéliomi szellemű népiratkáinkkal kiszorítsuk az erkölcsromboló ponyvairodalmat, a társadalom felforgató szocialista iratokat s ezek mételyező eszméi helyett az evangyéliom örök igazságait csepegtethetnének a magyar nép lel-

kébe. Sajnos, hogy e téren való munkásságunkban tehetősebb hitfeleink sorából mind ez ideig még csak szeretett másodelnökünk részesít igazán hathatós anyagi támogatásban; pedig az aratásra való gabona ezen a mezőn is bizony, hogy sok; kérjük azért az aratás Urát, hogy bocsásson ki újabb aratókat az aratásra.

Társulatunk tagjainak számbeli gyarapodása a mult évben jelentéktelen s talán ez is a mostoha gazdasági viszonyok kifolyása. Az új tagként belépett 6 alapító, 17 rendes, és 5 pártoló, összesen 28 taggal szemben 24 kilépett és elhunyt tag áll. Tagjaink közül kidőlt a mult gyűlés óta gróf Tisza Lajos, az állami és egyházi közelet e vezérmunkása, ki Társulatunknak 500 forintos alapítója s kezdettől fogva érdeklődő választmányi tagja volt; elvesztettük Armos Bálint alapító tagot, ezt a jeles emberbarátot Debreczenben, ki tekintélyes vagyonát protestáns kulturális célokra hagyta; elhunyt közülünk Breznyik János, a selmeczbányai ev. főgimnázium nyug. igazgatója és hirneves jóltevője, ki igazgató-választmányunknak is tagja volt. Nevöket említsük áldásban s őrizzük meg nekünk is áldásos emléköket! Helyöket a közgyűlés tegnap töltötte be: Tisza Lajos gróf helyére Tisza István grófit, Breznyik János utódjául Stromp László pozsonyi theol. tanárt választván be a választmányba.

És most fordítsuk tekintetünket a multról a jövőre. A közel jövőben tovább folytatjuk havi folyóiratunk, a „Protestáns Szemle“ kiadását, az eddigi szellemben és terjedelemben, az egyházi tudományok művelése és népszerűsítése végett. Tudományos könyvkiadványaink során illető tagjainknak az idén is adunk könyvilletményt, mely „Egyháztörténeti részletek“ cím alatt Révész Kálmán, Zoványi Jenő, Payr Sándor, Földváry László stb. tagtársainktól hoz kisebb egyháztörténelmi dolgozatokat. „Koszorú“ sorozatunkban dr. Kecskeméthy István szerkesztésében ismét kiadunk tíz új füzetet a Károli-alap költségén és Hegedüs Sándor támogatásával. „Házi Kincstár“ könyvsorozatunkban a Csendes Órák mellé újabb kötetet most nem bocsátunk ki, hanem ennek a derék munkának sikeresebb terjesztésére teszünk kísérletet. S végül Isten segítségével megpróbáljuk pénzt gyűjteni a tervezett Bibliai Lexikon költségeinek fedezésére, mi ha sikerre vezet, ebbe a nagyobb vállalatba is bele fogunk.

Ezek a legközelebbi irodalmi terveink, melyek megvalósítása közben a következő évek monografia kiadványait is előkészíteni igyekezünk. Igazgató-választmányunk 1899-re könyvilletmény gyanánt Török Pál, Ballagi Mór és Révész

Imre biografiáit szeretné legalább részben kidolgoztatni és kiadni. Az 1900-dik évre pedig a Zsilinszky Mihály-féle országgyűlési vallásügyi tárgyalásokból készül az V-dik kötet. E közben a „Házi Kincstár“ számára is előkészítettünk egy újabb kötetet, szem előtt tartva tegnapi közgyűlésünk amaz elvi határozatát, hogy a „Házi Kincstár“ sorozatában lehetőleg a költészet és a szépirodalom is felhasználandó a vallás-erkölcsi nevelés céljára.

De szeretnénk ezek mellett Társaságunk társulati életét is fejleszteni. Ha őszintén meg kell vallanunk, Társaságunknak nincs még elég erőteljes egyesületi élete, tevékenysége és társulati közszelleme. Tagjaink között, kiket csak a kiadványok és az évenként egyszeri közgyűlések fűznek össze, nincs elég társulati érintkezés, érdeklődés és öntevékenység, úgy hogy inkább csak könyvkiadó-társulat vagyunk. Társulati életünk fejlesztése végett tegnapi közgyűlésünk azt a termékenynek ígérkező indítványt tette magáévá, hogy Társaságunk tagjai a nagyobb vidéki városokban fiók-egyesületekké tömörülve, rendezzenek *felolvasó gyűléseket* és újítsák föl Budapesten azokat a felolvasó estéket, melyek a kilenczvenes évek elején oly szép sikerrel tartottak. Mert meg vagyunk győződve róla, hogy ha Budapesten, Debreczenben, Kolozsvárt, Pozsonyban, Sopronban s a többi nevezetesebb vidéki központokon a helyben és vidéken lakó társulati tagjaink összefognak s időnként a helyi viszonyoknak megfelelő módon és alkalommal a protestáns egyház és iskola köréből, a keresztyénség vallási, erkölcsi és társadalmi életéből vett általános érdekű kérdésekről felolvasásokat tartanak, ezzel Társaságunk iránt növelhetnénk az érdeklődést, munkásságunkat könnyebben népszerűsíthetnők, kiadványainkat sikeresebben terjeszthetnénk s tagjaink számát is szaporíthatnánk. — Mert ne feledjük, hogy a mi Társaságunknak is az a legfőbb baja, a miről a legtöbb irodalmi társulat panaszkodni szokott, hogy nincs elég pártoló és olvasó közönsége; de ha jóra való kiadványaink mellett a nagy közönséggel való gyakori érintkezésben is bebizonyítjuk áldásos munkáinkat és életrevalóságunkat: hiszem, hogy magasztos feladataink aratásra való sok gabonája mellett az aratók száma is növekedni fog.

Azért serényen dolgozzunk és nagy buzgósággal kérjük az aratás Urát, hogy bocsásson ki minél több aratót, küldjön minél több munkást egyházi irodalmunk munkamezejére.

Szóts Farkas,
társulati tiltkár.

IV.

Gondolattöredékek a vallás jelentőségéről.

Igen tisztelt közgyűlés!

Igaz, fájdalom, nagyon is igaz, hogy egyházunk élete elevenítést igényel, hogy az újabb időben a protestáns vallásos öntudat emelésére s a szunnyadozó társadalom felrázására vállvetve kell működnünk, s hogy ez a feladat sürgős, mindennél sürgősebb s többé el nem napolható. Ez okon bölcsen határozta el a „Magyar Protestáns Irodalmi Társaság“, hogy évi nagygyűléseit vándorgyűlésekké teszi, „hogy a maga lelkesezését és buzgóságát oda plántálva az ország különböző részeibe, erősítvén erősödjék“. Az apostolok megjelenése is némiképen vándorgyűléseken történt s lépteik nyomán fény és világosság áradt. Az erdélyi részek magyar protestánsai örvendező szívvél fogadják s üdvözlük a „Magyar Protestáns Irodalmi Társaság“ itt megjelent tagjait a régi Kolozsvár falai közt, a mely város történetéhez, templomaihoz, iskoláihoz a magyar protestantismusnak annyi nagy és szép emléke szövődik, örökre felejtethetlenné, mindenkor tanulságosak. A magyar protestáns egyház ezen tudományos társulata mindjárt megalakulásakor engemet is beválasztott választmányába, bizonyára nem szerzett érdemek elismeréséül, mert ilyenekkel nem dicsekedhettem, de gyöngéd figyelemből a buzgóság és jó szándék iránt, s nekem e mai napon adatott első alkalom arra, hogy e nem várt, nem reményelt nagy kitüntetést személyesen megköszönhessem.

Igen is, egyházunk élete elevenítést igényel, a vallásos öntudat emelésére tennünk kell s tennünk sürgősen nap-nap után, a gyorsan elfolyó időnek egy óráját sem hagyva felhasználatlanul, munkánkat el nem hanyagolva, mert sok a mulasztás, a multakat terhelő s még több a teendő: a jövő feladatai. Azt mondják, hogy nincsen ok napjainkban vallásos közönytől panaszkodni, midőn alig van nap, melyen az öt világrészben valamely vallásos tartalmú tanulmány ne

bocsáttatnék közre, midőn a theologiai folyóiratok száma évről-évre szaporodik, sőt a mi ilyen arányban nem volt eddig, Chicagóban, a világhiállítás alkalmából vallásos congressust tartottak, melyen a létező vallásoknak legjelentékenyebbeit papjaik s hittudósaik képviselték s mely keresztyén elnökletén tartatott meg, keresztyén imával kezdődött s a béke és testvéri szeretet jelenetei közt érte végét. Mi ehhez képest a bolgár és kazar khán színe előtt megjelent keresztyén, zsidó s moszlim hittudósok vitája, melyben a merev különbségeket s nem az érintkezési pontokat keresték, mint a hogy azt a chicagói kongresszuson tették ! Az indiai sajtó darab idő óta arra törekedik, hogy a vallások kongresszusa ismételten összegyűljön s másodszer 1900-ban a Brahma-kultus s brahman műveltség világhírű székhelyén, Benaresben, a régi *Váranáshi*-ban tartassék meg. Benares tudvalevőleg a Ganges balpartján fekszik. A folyó magas partjairól széles lépcsők vezetnek le a vízhez, melyeken a hitbuzgó hinduk imádkozni szoktak s holtuk után itt égettetnek el. A leghiresebb templom e szent helyen *Bisesvár* „arany templom“, a Szivakultus központja, hová évenként India minden részéből felesszámú hindu zarándokol. A templom mellett egy kút van, melyet a bölcsesség forrásának neveznek ; vizének kiállhatatlan bűze van, mindazonáltal a zarándokok boldogoknak érzik magukat, ha utána sovárgó ajkuk megilletheti. Benares hindu theologiai iskolája igen híres ; könyvtárában őrzik a védák összes kommentárjait. Tudvalevőleg ez a város nyolcz századon keresztül a buddhismus központja volt, a IV-ik évszázadban azonban visszatért a Brahma-kultushoz. E kongresszusra meg fognak hivatni a brahmanisták, a buddhisták, Visnu és Sziva imádói, keresztyének, zsidók, moszlimok, tűzimádók s még más vallásfelekezetűek s az összegyűlték az előleges terv szerint harmincz napig fognak ülésezni. Nem vonjuk kétségbe az említett statisztikai adatok hitelességét, s a bolgár és kazar vallásvita színvonalát nem helyezzük a chicagói mellé, sőt még párhuzamában sem, a Benaresre tervezett kongresszus jelentőségét sem akarjuk kisebbiteni bármi tekintetben is, és mégis mindezek daczára fájdalom, a vallásos érzés elhidegedését kell konstatálnunk. Winckelmann és Lessing óta a klasszikus ó-kor szobrászatáról egy egész irodalom keletkezett, az olasz festészet nagy mestereiről írt munkák feleszámmal jelennek meg, de a hideg márványba ki tud oly életet önteni s a szépség oly magasztos eszméjét benne s általa kifejezésre juttatni, mint a belvederi Apolló, a vatikáni múzeum Merkurja, a kapitoliumi Jupiter és Venus, a milói Vénus s

más halhatatlan. örökbecsű antik műrecek alkotói s a vásznon ki tud napjainkban oly eszményi képeket teremteni, mint Raffael s a többi nagy olasz mester! És miért nem? Hiszen az elméleti szabályokról szóló utasítások száma legió s ezeket nagyhirű mesteriskolákon szakszerűen adják elő. A tudás gyarapodott, de az érzés s ihlet fogyatkozott meg s *hasznalóképen vagyunk a vallás dolgaival*. Az alapvető kritikai munkák a theologiai tanulmányoknak újabb láthatárokat nyitnak, bevilágítanak a keresztyénség első évszázaiba, apologiai irodalmának számos homályos kérdését megvilágosítják, a felesszámú magyarázatok minden homályt el akarnak oszlatni s néha, valljuk be, maguk a homály okozói; az összehasonlító vizsgálat keresve keresi az összekötő szálakat s ezenközben nem egyszer maga bontja fel az egymáshoz tartozók csomóit, a vallástörténelem sokszor túlmegy az eredeten s oly rétegben keresi az aranyérczet, a hol az nincs, s a vallás élő vizeit ott véli feltalálhatni, a hol azok nem fakadnak, a vallás és tudomány kiegyeztetésére gyakran oly kísérletek tétetnek, melyek mind kettőre nézve károsok, az illetőségek határai önkényesen kiméretnek, theosophia lép a vallás helyébe. A vallás *subjektív érzés s ihlet*; lelkünkben rejlő szikráját az érzéki világnak reája való visszasugárzása éleszti s e visszasugárzás egy mindeneget mozgató, életre keltő főhatalomról való fogalomnak megalkotására vezet. E főhatalmat a vallásos érzés a mívelődés egyik magasabb fokán személyes Istennek tartja és tudja s hitében megingathatlan. Senkiben nem volt meg annyira ez a vallásos érzés, mint Jézusban, a ki Istenben az emberi nem atyját látta és tudta s nála ez az érzés hasonlíthatatlanul *a legtökéletesebb* s ez okon az a tudomány, mely ezen alapul, Jézus tudománya *a legtökéletesebb*.

A vallásos érzés, mint a hogy azt az újabb ethnologiai tanulmányok kimutatták, a kultura különböző fokaira helyezkedett népek lelkéből nem hiányzik, sőt abban mélyen rejlik s a világot bíró s uraló főhatalomról való hit a napsugár különböző törései szerint, hol világosabban, hol sötétebben világít földi életük útjain. Azt, a mit mi nyilván vallunk s boldogoknak érezzük magunkat bárki előtt is kinyilatkoztatni és a mi voltaképen mégis lelkiismeretünk legfőbb s legnagyobb titka, mert a teremtett lény és teremtője közt létező legbensőbb viszonyt illeti, a kultura alantibb fokain levő népek idegenek előtt féltett titkuknak tartják, így p. o. a midón az ethnologia nagy mestere Bastian a végokok felől egy öreg hawai hittudóssal beszédbe akart elegyedni s cosmogóniájuk ezen pontja iránt nála kérdést tett, az öreg mélyen hallga-

tott ugyan, de nagy felindulás látszott rajta s a megújított kérdésektől mind inkább nyugtalanítva végre jobb kezét szívére téve fájdalmas arc kifejezéssel így kiáltott fel: *ez titkom!*¹ Nemesak a vad törzsek s a kultura alanti fokain álló népek, de mind azok, kik az ősfoglalkozásokat folytatják, a tengerparti vidékeken s a szigeteken a hajósok és halászok mélyen át vannak hatva a vallás őszinte igaz érzésétől, melyhez ugyan sokféle babonák is szövődnek, de azok az alapérzésnek sem őszinteségét, sem valódiságát meg nem változtatják, s ezen egyáltalában nincs mit csodálkoznunk, mert a ki a földre elveti a gabonamagot, érzi, hogy Isten áldása nélkül a magok kalászkra nem érlelődnek, a halász, ki hálóját kivetí, Isten áldása nélkül mit reméljen, mit remélhet? A hajós a zivatar fenyegető perceiben, midőn a bős hullámok hajóját elnyeléssel fenyegetik, Isten irgalmán kívül segílyt honnan várjon? Szemünket a veszély perceiben égfelé emeljük s az ég és föld urához kiáltunk segedelemért. Ez nem azt teszi, hogy a mivelt ember nem lehet annyira vallásos, mint az itt felhozottak, igen is lehet s vallásosságában őket sokkal felül is múlhatja, de egy feltétel alatt, ha nemesak tudja, mik a hitzettek s azoknak summája, de érzi, hogy földi boldogsága és sírontúli üdvössége azoktól függ, ha mélyen meg van győződve, hogy hit nélkül nincsen megigazulás, ha hite igaz s lételeme a világosság, de hogy a hit igazán élő hit legyen, szükséges, hogy nyomában jó cselekedetek teremjenek.

A vallás a *homo sapiens* elidegeníthetlen öröksége, egy velünk született érzés, tehetség megnyilatkozása, mint a hogy ezt az ethnologia s néppszichologia legalaposabb kritikai mivelői kimutatták. Comte A. szerint az ember gyermekkorában theologus, ifjúsága éveiben metaphisikus s érett korában positivista. Ez az állítás is egyike azon tévedéseknek, melyek Comte positivismusa ellen felhozhatók, már a kifejezés is téves, mert a „vallásos“ és „theologus“ nem egyenértékű fogalmak. Azonban ez állítását illetőleg abban az egyben igaz van a francia bölcésznek, hogy az ártatlan gyermek szíve kiárad a vallásos érzésektől. Boldog gyermekkor! Jézus maga arra tanította hallgatóit, hogy olyanokká legyenek, mint a gyermekek. A kultura alanti fokain levő népek az emberiség gyermekkorát élik, ezekben is igen élénk a vallásos érzés, habár tudatlanság s babona együttesen elhomályosítására törekednek, körülte sötétséget terjesztenek s csaltükröt tartanak a népies képzelet elé, hogy elámíttassék. A babona ere-

¹ «Heilige Sage der Polynesier» 158. l.

dete felvezet az emberi eszmélet kezdetéig; a legrégebbi irodalmak, ha nem himnuszokkal kezdődnek, mint a szanszkrit védákban, babonás formulák feljegyzéséből veszik eredetüket, mint az akkád népé. A járnai kezdő gyermek botlásai e babonák, melyek nélkül talán járnai sem tanulna meg, ezek a beszélni kezdő gyermek gagyogásai, melyek a helyes beszéd megelőzői.

A vallásos észbevételre lelkünk egy vele született tehetőséggel bír, melyet az első érzékbeli hatások működésbe hoznak, de valamint a szín- és hangérezék a figyelem hatályosabb és több oldalú igénybevétele által finomul, úgy ez a *tehetség is mind nagyobb tökéletesítésre képes*. A kultúra legalsó fokán levő népek az emberfeletti főhatalmat az *animismus*-ban látják s talán ezen eredeti felfogásból, vagy legalább ennek megfelelőleg fejlődött, ki az elmékedés evolúciója rendjén a *pantheismus*. Majd e hatalmat különmemű erőnek tartották s utóbb már a különmemű erőt személyesítve képzelték. Hellász bölcei közül Demokrit az atomokat mozgásban tartó „szükségesség”-nek (*anangké*) minősíti a fölényt, míg Herakleitos ugyanazt értelemnek tartja. Empedokles a dualismus tanában hisz s a mindeneket mozgató főerőknek a szeretetet (*philia*) s ellentétét: a gyűlöletet (*neikos*) tartja. Érdekes párhuzam nyílik a fokról-fokra fejlődő népek kosmogoniai perceptiói s az ó-kor bölcsészeinek világnézetei közt a nagy különbségek daczára is s minden legkisebb megegyezés méltó arra, hogy jegyzékbe vétessék. Nem kevesebbé érdekes látnunk azon egyeztetési kísérletet, melyet a görög bölcsészek tettek a mythosok és saját elméleteik közt, így p. o. Herakleitos: Diogenes Laertius IX-ik könyvében a mindeneket kormányzó értelemről azt mondja, hogy viselheti *Zeus* nevét is, ez a névadás nem változtat a dolgon.¹ A kultúra alanti fokain levő népek vallásos érzése magától értetődleg leginkább imáikban nyilvánul, s ez imáikban néha oly igaz vallásos érzés nyer kifejezést, mely saját keresztyén imáinkkal néha épen a leglényegesebb pontok egyikében egyezik, így egy északindiai drávida törzs a legfőbb lényhez ekképen imádkozik: *Oh Urunk, mi nem tudjuk, hogy mi jó nekünk, te tudod azt, azért imádkozunk hozzád.*

Hogy a vallás és erkölcs mennyire összeforrott egymással, azt a keresztyénségnél semmi jobban ki nem tünteti, de a vad népeknél sem hiányzik az erkölcsi érzés, csak hogy

¹ L. dr. Sebestyén Károly «A görög gondolkodás kezdetei Thalestől Sokratesig» (Budapest, 1898.), a 64. l.

nekiök kétféle ethikai parancsaik vannak, ú. m. azok, melyeket a saját törzsbeliek iránt s magukat illetőleg kell megtartaniok s ezeket a legszigorúbban tartják meg, s túlfelől a teljes szabadság az idegen törzsek, népek iránt úgy hogy tulajdonképpen csakis magukra nézve bírnak erkölcsi törvényekkel, mert az idegenek iránt „tiltó“ parancsok nem forognak fenn. Így p. o. Brinton megfigyelései szerint a nyugati indiánok házassági törvénye annyira részletezett és körülírt, hogy unokatestvérek közt a házasság teljesen kizárt és lehetetlen, s az élettörvény oly szigorún vétetik, hogy azon törzsbeliek inkább meghalnak éhen, mint sem, hogy azt valamiben megszegnék.¹ A keresztyén erkölcsstan nem válogat ember s ember közt, parancsolatai mindenkire nézve kötelezők s Jézus azon főtörvényén alapulnak: *szereisd felebarátodat mint temagadat.* „Szerezzétek a ti ellenségeiteket — mondja Jézus — jól tegyetek azokkal, kik titeket gyűlölnék“, i. Lukács evangyélioma 6. r. 27. v. Ezen fő erkölcsi törvénynek megfelelőleg kell, hogy a keresztyén élete alakuljon, az egyéné, családé s a keresztyén államé.

Jézus tanainak teljes félreismeréséből ered azok véleménye, kik egy és más nyilatkozatában az ellenség iránt megengedhető gyűlöletnek jeleit látják, mert e nyilatkozatokban egészen más valami van, mint a mit az illetők azokból kimagyarázni merészelnék. Lássunk néhány ilyen szöveget. Máté evangyélioma X. r. 21. v.-ben Jézus ezeket mondja: „Az atyafi az ő atyjafiát halálra adja és az atya az ő fiát; és támadnak a magzatok az ő szüleikre és azokat megöletik“. Ugyanezen rész 34-ik s következő verseiben Szent Megváltónk így szól: „Ne gondoljátok, hogy azért jöttem volna, hogy békességet bocsássak e földre: nem azért jöttem, hogy békességet bocsássak, hanem fegyvert“.

„Mert jöttem, hogy azt cselekedjem, hogy a fiú az ő atyának ellensége legyen, a leányzó az ő anyjának, és a menyé az ő napának“.

„És hogy az embernek ellensége legyen az ő háznépe“.

Ezen szövegekben nyoma sincs annak, hogy Jézus, a szeretet nagy törvényhozója, bármely szavával is gyűlöletre izgasson, ezekben egyedül arról van szó, hogy az evangyéliomi tanok végett vizsgálódás fog kiütni azon családoknál, melyekben egyes családtagokat az új hit elfogadásaért a többi családtag üldözni fog, hogy ez okon maga a társadalom meg fog hasonlani s egyik ember a másikat hitéért háborgatni fogja,

¹ D. G. Brinton «Religions of Primitive Peoples» (1897.)

mint a hogy mind ez meg is történt valósággal, p. o. Thesalonikában, hol mint az „Apostolok cselekedetei“ 17-ik részében olvassuk: „irigységből felindítatván a zsidók, kik nem hittek vala, és valami piaczon henylő latrokat melléjek vevén és sokan megseregelvén, felbátoriták a várost, és a Jazon házát megostromolván, akarják vala őket kihozni a község közé“.

„És mikor őket nem találták volna, vonák Jánost és valami atyafiakat a városnak Fejedelmei eleikbe, ezt kiáltván: Ezek azok, kik a világnak állapotját felfordították és most inhol vagynak“ (1. 5—6. vv.).

Ephesusban az urnak utaiért szintén nagy háborúság támadt. Egy Demeter nevű ötvös, ki ezüsből Diana temploma formájára kápolnácskákat alkot, felizgatta a többi mesterembert Pál és hittársai ellen, s ezek mondván: „Nagy az Ephézeusbeli Diana!“ betölték az egész várost háborúsággal, lásd az „Apostolok cselekedetei“ XIX. r.

Máté evangyélioma XIII. r. 50-dik v.-ben szintén nem találtaik semmi olyan, mit a gyűlölködésre való izgatásnak lehetne venni, hanem ebben a gonoszok méltó büntetéséről van szó.

Minden rendezett államban, legyen az egyeduralmi vagy köztársasági, szükséges, hogy bizonyos alapelvek érvényesüljenek, az államéletnek főalapelve pedig, melynek minden egyéb alárendeltek: az *erkölcs* s teyük hozzá a keresztyén erkölcs, a mely a szeretet törvényén alapúl.

A keresztyén vallásos érzés a szív mélyében eredvén, lényegileg kristály tiszta s minden földi érdek elegyedése nélkül való. Ha kelyhébe az önzésből, a kétszínűségből, csak egy csepp esnék, az többé nem az volna, minek lennie kell. A szeretet édességét egy csepp gyűlölet keserűségre változtat haja. Egyszerű szava a könyörgése s az áldásé. Imádságunk felkiáltás s megtérés az irgalom atyjához s erről az érzésről kell egész életünknek nyilvánvaló tanúságot tenni, mert mi nemcsak az ünnepeken, az isteni tiszteletkor s imádságaink idején, de földi életünk minden napján s a nap minden órájában kell, hogy valódi keresztyéneknek találassunk s naponként előbb menjünk a szent életben.

Mint protestánsoknak, jól jegyezzük meg, szent kötelességünk azon nagy kiváltságunkkal élni s élni tudni, hogy a szent könyvek olvasásába elmerüljünk s igyekezzünk lelkünknek azok teljes értelmét megszerezni, még pedig az adott segédforrások felhasználásával, de legfőbbképen és mindenekfelett a szent léleknek vezetése által s ezért buzgó fohász-

kodjunk Istenhez, hogy töltse ki lelkét mireánk és végezze el erejét bennünk is. A szentírás eredeti szövegeinek nyelveit s jelesen az új-testamentom nyelvét a görögöt iskoláinkban tanítani meg ne szünjünk, sőt azt gondosan ápoljuk, mint a hogy hitelődeink tették a reformáció korában. Felekezeti iskoláinkat és szíveinket a keresztyén vallás szelleme kell, hogy áthassa, hogy iskoláink ne csak névszerint legyenek felekezetiiek, hanem valósággal. A tudományok lankadatlan művelése közt legfőbb igyekezetünket azon tudományra fordítsuk, mely arra tanít, hogy mint lehetünk boldogok s mint tehetünk másokat is azzá. Ne csak türelemmel, de szeretettel is viseltessünk a más felekezetűek iránt, mert egy mennybéli atyának vagyunk fiai s leányai. Életünk munkái mindenben azon tanoknak megfelelőknek, azokkal összhangzóknak találtsanak, melyeket szenteknek tudunk és tartunk. Ne felejtsük, hogy szerénység illik a keresztyénhez. A magasztos szent czélokot szolgáljuk szent eszközökkel, mert az eszköznek összhangzónak kell lenni a czéllal. Keressük a mindennél becsebb alkalmakat az Úr nevében való összejövetelekre. Vallásos irodalmaink gyöngyeit igyekezzünk minél inkább s minél szélesebb körben ismertekké tenni tanulságul és sokaknak okulására s azokat nem rejtegetve tartani, mint a hogy a fősvény teszen kincseivel és ez okból a „Magyar Protestáns Irodalmi Társaság“ magasrendű czéljait szerényen és serényen előmozdítani törekedjünk, kiki tehetségéhez képest. Isten áldása legyen s maradjon ez üdvös társaság lankadatlan munkásságán.

Gróf Kuun Géza.

Apáczai Cseri János.

Felolvastatott a magyar prot. irodalmi társaságnak Kolozsvárott 1898. június 1-én tartott vándorgyűlésén.

Mélyen tisztelt közönség!

Nemzeti kulturánk nyugati véghelyéről, a „porta hungarica“¹ küszöbét őrző ősi koronázó városból, áhítatos zarándokként jöttem e lelkes, e szép metropoliszba, nemzeti művelődésügyünk e keleti határerősségébe; s midőn most a felolvasó asztal mellé állok, hogy prot. irodalmi társaságunk tiszteletreméltó elnökségének felhívására itt, Apáczai Cseri Jánosról emlékezzem, megdobban a szívem s lelkemben intő szózat kél: „Oldd le saruidat, mert a hely, a melyen állasz, szent föld“.

Mert szent a föld mindig, a melyet próféták és vértanuk lábai tapostak; szent a föld, a melyről ihletett ajakkal hirdették egy szebb, egy boldogabb jövőnek a kijelentését; szent a föld, a melynek göröngyével verejtékük, majd — bevégzett munka után — poruk elvegyült.

Apáczai Cséri János sírját kő nem jelöli; azt sem tudjuk, a kolozsvári temetőnek melyik elhagyott szögletében pihennek áldott hamvai. De itt élt, itt működött, próféta lélekkel innen költögette sötét időkben „álmos nemzetét“; innen hirdette a nemzeti művelődésnek s ez alapon egy boldogabb jövőnek igéit; s midőn a túlfeszített munkában nyomorék teste ifjan megtörött, itt lehellette ki nemes nagy lelkét, itt tért apáihoz nyugodni. Azért szent itt e föld minden magyar ember szemében; kétszeresen szent magyar nemzeti kulturánk napszámosa, irodalmi társaságunk előtt.

Oldjuk hát meg saruinkat. Unnepünk alkonyultán gyűjtünk meg az emlékezés szövétnékét, hogy világánál ragyogjon

¹ A Hainburg-Dévény közötti Dunavölgy, a nyugati hadak rendes útja, melynek közvetlen közelében fekszik Pozsony.

lelkünk elé teljes fényében az a név, a mely közös kincse, büszkesége immár minden magyar szívnek ; de legbüszkébb kincse mégis erdélyi szűkebb hazájának, szűkebb honában is az ő városának, kincses Kolozsvárnak.

*

A ki a nemzetek történetét a psychologia szemüvegén át vizsgálja s jelentőségüket nem csupán elért politikai sikereik, de még inkább azon nehézségek arányában mérlegeli, a melyekkel egyéniségük s faji kulturájuk kifejlesztése érdekében megbirkózniok kellett: az a XVII. század Erdélyhonára csak bámulattal fog tekinteni. Ez a maroknyi nemzet, az „izlam“ s az „imperium“ ostromló áradatai közé szorúlt szirtként áll ott, a melyet akárhányszor elborít a hullám, de elsodorni nem képes, sőt rajta végül mindig megtörik. Megőrizni nemzeti függetlenségedet a félhold szorongató ölelései között; e mellett karddal űzni vissza az „imperium“ sasát, valahányszor csak ez karmait az anyaország vallási és politikai jussai és szabadsága ellen kinyújtja ; töröknek a kellő időben török, rómainak ha kell római lenni, csakhogy megmaradhass magad mindig független és magyar ; e gigászi küzdelemben aranyat és vért áldozni a végkimerülésig, de becsületet soha ; kifelé a harczi buzogányt forgatni, ugyanekkor a másik kézzel idebenn a nemzeti erő, szabadság és műveltség szentélyét, a magyar Siont építeni s az áldatlan küzdelem okozta pusztaság helyére a nyugat-európai kultúra modern plántáit elültetgetni : ime ezt cselekedted te nagy szíveddel én királyhágóntúli testvérnemzetem ; s mert helyedet a létért való e roppant küzdelemben megtudtad állani, ezért voltál te kis Erdély oly nagy e században !

Bethlen Gábornak, kinek sastekintete ott jár mindenütt széles Európában, a hol a taláros diplomácia cselszövényei ama rettenetes vallásháborúnak drámai nagy felvonásait készítik elő, jut arra is ideje elég, hogy a legnemesebb és legáldásosabb fejedelmi kötelességet gyakorolja s népe számára jó iskolákat, sőt akadémiát is állítson. S e fejedelmi erényt öröklük utódai is. És bár köröskörül a harcok fergetege zúg, ott emelkedik ki a homályból Gyulafehérvár büszke főiskolája, melyet az „imperiumból“ hozott tudós tanárok (Opitz, Alstädt, Piscator, Bisterfeld) mihamar európai hírre emelnek ; körülötte a „particuláris“ iskolák, megannyi, köztük a kolozsvári is, a humaniorák triviumának tűzhelyei, a melyek az ifjúságot a fejedelmi collegium felsőbb philosophiai és theologiai szaktanfolyamaira készítik elő. Sajnos, e virágzás csak vajmi rövid ideig tartott ; s a későbbi gyengébb fejedelmek alatt a ziláltabb

politikai viszonyok között mind gyengébben lobogtak, ha ugyan épen végkép ki nem aludtak a kultura tűzhelyeinek szent lángjai.

E kornak a gyermeke Apáczai Cseri János, a kit a hagyomány szerint, Háromszékről Kolozsvárra utazó deákok útközben elhagyott árva fiúként fogadtak maguk közé s vittek magukkal, nem is sejtve, hogy a tanulni vágyó csángó gyermek pártfogásával egy paedagogikai reformátornak s a kolozsvári ev. ref. főiskola halhatatlan megalapítójának nyitják meg a küzdő pálya szabad sorompóit.

Ha valaki, úgy bizonynyal ez az árva ifjú tudta érezni, megítélni a legjobban, hogy mily kimondhatatlan áldás rejlik e fogalomban „iskola“. Hiszen ugyan mi lett volna ő belőle ennek az iskolának melengető szeretete nélkül? Hová tűnt volna az elhagyott árva gyermek sápadt arczáról a lassanként való elvadulás alatt az istenképe? Igaz, a szegénynek sorsa nélkülözés; sokszor kell éhes gyomorral ágyba feküdni, sokszor fűtetlen szobában dideregnie, miközben a meggyengült szervezetbe belopja magát a titkos, a halálos ellenség, az a láthatatlan parányméreg, a mely lassanként felemésztí a tüdőt, kiszíjja a csontokból a velőt s az ifjút, midőn férfivá lett s küzdése, fáradsága gyümöleseit élvezhetné, irgalmatlanul kora sirba dönti: óh, de melyik ifjú nézne ilyen pessimistikus szemekkel a jövőbe; melyiket ne emelné ki a jelen nyomorából a reménység édes tündérálma?! S a szegény ifjú, ha nem korcs, de nemes hajtása fájának, épen a nyomorúság, a nélkülözések között edződik jellemmé, a melynek az élet tartalma a munka, normája a kötelesség, áldása a magával megelégedett öntudat. — Nos az az árva csángó fiú a nyomor embereinek ebből a nemes fajtájából való volt. . .

Midőn iskolába lépett (1636—38. körül), Európában nemcsak politikai, de pedagogikai szempontból is nagy forrongás észlelhető; a mely méhében nagy átalakulások magvát hordozta. E mozgalomnak tulajdonképen való okát az empiria bölcselete által megindított (Ver. Bacon) s a Keplerek és Galileik által megtermékenyített új természetfilozofiai irányzatban, a pogány klasszikusok világnézetével szemben mind erősebben érvényre jutó kegyes prot. orthodox theologiai ellenzékben, a reformáció hatása alapján mindinkább kifejlődő nemzeti öntudatban s a psychologia mind tisztultabb felfogásában találjuk meg. A köztudatba kezdett átszivárogni, hogy az eddigi iskola rendszer a maga egyoldalú nyelvi formalismusával nem felel többé a nevelés és oktatás eszményének. A természettudományok és a reáliák követelni

kezdik az iskolákban polgárjogukat s épen nem elégsznek meg a móddal és mértékkal, a mely szerint eddig az elavúlt antik írókból s ekkor is csak a nyelvtanítás eszközeként kezeltettek. A vallásos kegyesség számúzni szeretné a tanintézetekből a pogány bölcsességet, összes forrásaival egyetemben s minden igaz bölcsesség és tudás forrásául a bibliát jelöli meg. Az anyanyelv mind hangosabban és követelőbben lép fel a betolakodott, de Róma uralmának meginogtával együtt tekintélyét vesztett idegennel, a latinnal szemben. A tapasztalati alapokra támaszkodó lélektan tiltakozik az eddigi nyelvdressura s értelmi tölcéserezés ellen s a tananyagnak kiválasztása, terjedelme s alkalmazása tekintetében a természetesség benső törvényét, a módszernek e törvény szellemében való megállapítását s a növendék egyéniségének szemmeltartását követeli (Montaigne, Ratichius). Egy új korszak hajnalpirkadása ez, a melynek méhéből a modern paedagogia világitó, éltető napja fog felragyogni. . . . Fel is ragyogott, s a kiknek nevéhez e nagy átalakulás epochája fűződik : künn a nagyvilágban Comenius ; idehaza, nemzeti kisvilágunkban pedig Apáczai Cseri János. Ezért nevezem én őt a magyar nemzet Comeniusának.¹

Az imént rajzolt paedagogikai reformmozgalmak hullámvéréseit megéreztek honi iskoláink is s első sorban épen Gyulafehérvár, a hol Alstädt és Bisterfeld közvetítették az összeköttetést a nyugattal s különösen ennek bibliai kegyes orthodoxyájával, a melynek egyik fészke épen Herborn volt, a honnan ők ide szakadtak. Hatásuk aztán tanítványaikra is mihamar kiterjedt. És úgy találjuk, hogy azon időben, a midőn Apáczaink Kolozsvárra jut iskolába, Gyulafehérvárott a herborni nagy mesterek és Keresztury Pál, Kolozsvárott pedig ama mesterek tanítványa, az ifjú Porcsalmi András, a régi nyelvi formalismus nyügét már áttörték s bizonyos tudományos egyetemességet hoztak be, a melynek keretén belül a természettudományok és a reáliák is helyet találtak ; de, hogy ezen encyclopaedismus még milyen naiv és idétlen volt, legjobban mutatja, hogy a tudományok lényegét és rendszerét nem azokból magukból, hanem a kegyes orthodoxyának megfelelőleg a bibliából igyekeztek levezetni és megállapítani. Ime, ily szellem befolyása alatt érik e két intézetben Apáczai, a későbbi encyclopaedia író paedagogus, a theologia candidatusává s indul 1648. őszén, tehát épen a harminczéves háborút

¹ «A Cs. I. mint paedagogus» czímű munkám 8. l. (Bpest 1898.), a melyre a felolvasás összes adatai tekintetében az olvasót utalni bátorkodni.

berekesztő évben, a „belgiumi akadémiákra“, hogy tanulmányait mélyítse.

Milyen világ volt az, a mely szemlélődő lelke előtt itt feltárult! Boldogság, jólét mindenfelé. A harminczéves háború vihara megkímélte az európai szárazföldnek e kis zugát s míg másutt a fegyverek zörögtek, itt békén elmélkedtek a derült muzsák. E szerencsés helyzete okozta, hogy Németalföld akkor mint a protestantismus Athenéje szerepel. A területre nézve felette jelentéktelen ország ez időben nem kevesebb mint hat egyetemet és jóval több, a mi akkori collegiumainknak megfelelő színvonalú u. n. „academicum gymnasiumokat“ tartott fel, a mi még csak érdekesebbé válik, ha tekintetbe vesszük, hogy a ref. lakosság az összesnek csupán harmadát képezte. Dán, svéd, francia, német, magyar ifjak, tudományszomjasan sietnek ide, a békés muzsák hajlékaiba, sőt még németországi lutheránus theologusok is, kiknek tudományos fészkeik otthon sokszor feldulta a háború zivatarára. Maga a nép vagyonos, egészséges, boldog. Büszke hajóira, nagyszabású raktáira, rendezett városaira, köztetereire, humanitarius középületeire; büszke könyvtáira, valóságos palotaszámba menő iskoláira, tudós tanáira, kiknek fizetésében szinte fényűző. Az iskolák szelleme orthodox, de nem betűragó; a hangsúlyt nem a dogmára, de az élőhitre fektető; s a mennyiben a dogmát hirdeti, azt mindig az erkölccsel mélyíti, a kegyes épületesség igényével köti össze s kutatásaiban a szabadság és elfogulatlanság elveitől épen nem idegen. Egyébként pedig az iskolák ama — már említett — paedagogikai reformeszmék és törekvések valóságos melegágyai. Nem az iskolának, de az életnek tanítanak, nem holt nyelvet, de első sorban is élő, hasznos tartalmat. Nem sokkal azelőtt még keserűséges romok tanyája volt ez ország, a mivé a zsarnok lelkű II. Fülöp zsoldosainak pusztításai tevék, és ime ez a kis nép mégis talpra tudott állani s magának független otthont, szabad hazát teremtett. Mikép volt ez lehetséges? Az erdélyi candidatus lelkében, ki öt évig tanulmányozza e viszonyokat, meggyökeresedik a meggyőződés, hogy mindezt csak az iskolák tevék s hogy „elvész a nép, a mely tudomány nélkül való“. Derék tanára és atyai barátja, Voetius, kit nagy tudománya s tekintélye miatt az „utrechti pápa“ névvel tiszteltek meg, s kivel hazája állapotáról gyakorta elbeszélget, maga is e tapasztalatot erősíti lelkében; nem egyszer hallja tőle, „hogy az scholák az magyar nemzetben jők nem lehetnek|valamíg csak idegen professorok lesznek közöttünk“; tanulmányai pedig, mikbe a sémi nyelvek és irodalom mezején elmélyed, mind jobban meggyőzik, hogy

a különféle kulturnépek igazi nagysága és fölénye tulajdonkép nemzeti nyelvű irodalmukban gyökerezik s meggyőződésévé lesz, hogy „az a nép, a mely mindent csak idegenből kölcsönöz, kétségkívül a legszerencsétlenebb és a legszánszalomra méltóbb“. Most érti meg immár az otthoni fejletlen állapotok szomorú titkát. De belátja azt is, hogy itt a sopánkodás mitsem használ, hanem csak a gyökeres orvosság. E perctől kezdve aztán többé nincs nyugta. Miként a tűzharang rémes kongása, úgy zúg az ő lelkében is a riasztó szózat, siess oltani, menteni, a míg lehet. „Elhatározam tehát, hogy ha Isten csak néhány évig életet is, a magyarnak minden tudományt magyarul adok“. S bár anyanyelve a tudományokra idegen, merev s a fogalmak megnevezésében vajmi szegény: ettől sem riad vissza, hanem megteremt egy tudományos nyelvet, a mely főleg ott, a hol a tárgyon uralkodik, olyan ügyes, hajlékony és kifejező, hogy szerzőjét tisztán e szempontból is, nyelvészetünk történetében halhatatlan hely illeti meg. Így születik meg, odakünn még híres „Magyar Encyclopaediája“ (1653), a melyről egyik bírálója nem ok nélkül mondá, hogy az „egy hirtelen kiemelkedő, előhegyek nélkül álló szűcs a kietlen lapály és pusztaság közepén“; a melyben az összes tudományokat, még a bölcsészetet is, az anyanyelven szólaltatja meg; oly kísérlet, a mely Descartesnak „A módszerről“ szóló értekezése mellett (1639.) szinte egyedül áll e korban, a német nemzet tudományosságát pedig, melynek első nemzeti ajkú mestere Thomasius, mintegy félszázaddal megelőzi. Ugyan e nemzeti szempont készíti arra, hogy még odakünn laktában megírja a „Magyar logikácskát“ és Fortius „tanácsát egy tanulásába elcsüggedt ifjúnak“ s mindkettőt az akkor kilencz éves fejedelmi ifjúnak, I. Rákóczy Ferencznek ajánlja, hogy őt a nemzeti tudomány eszméjének megnyerje. Nemzete elmaradottságának három okát látja: a jó tanítók, jó módszer és jó könyvek hiányát. S mert a legveszedelmesebb bajnak a legutóbbit tartja, „legelőször is annak mérgét“ akarja „eloltani“, ezért írja könyveit. Az a vágya, eszménye, a melyet az ifjú fejedelmi sarj lelkére köt, „hogy ne láttassunk többé, igen messze lenni attól a Plátó respublicája boldogságától, a melyben philosophusok uralkodnak és az uralkodók philosophálnak“.

Ime a benyomások, a melyeket a művelt és boldog Németalföldön szerez s a melyeknek hatása alatt ifju theologiai doktorunk lelkében megszületik a nagy elhatározás, életét egy nagy, egy szent eszmének áldozni; nemzetét a nemzeti tudomány által művelté s a nemzeti műveltség által

nagygyá, boldoggá tenni. Éveken át, kitartó lázas munkával készül theologusnak s lesz belőle — önkéntes paedagogus, akár csak nagy kartársa Comenius, ki hasonló viszonyok közt lett theologusból paedagogussá. A 26 éves ifju megtalálta a pontot. a hova lábait megvesse, hogy az ő világot sarkaiból kiforgassa s új életet, új világot teremtsen népe számára a nemzeti iskola által. Mert (és épen ez különbözteti meg őt a mystikus lelkű s chiliastikus ábrándok hálójában vergődő Comeniustól), ő hisz nemzete maradandó jövőjében, tudja, hogy a dermedtségből léssen feltámadás. — Egy Széchenyiként küzd, fárad, korhol, gyonyolódik, ostoroz, szent elhatározásának megfogánása percétől fogva, csakhogy népét felrázza; mert érzi lelkében, hogy hazájának még multja nincs, csak jövője van, ezt pedig a nemzeti tudomány, a nemzeti kultura, a nemzeti iskola hozza meg.

Abban a kolozsvári diákok által az úton felszedett árva csángó fiúban megszületett — a próféta. A ki immáron nem tusakodik többé a testtel, hanem ragadja a lelke, haza és csak haza, tanítani és csak tanítani. — Erzi szervezetében a halálos kórt, a mely lassan őrlő szüként pusztítja életfáját, ám ez csak annál nagyobb ösztön neki a munkára . . . Az élet rövid, a munka óriási. Azért hát „fáradj, míg ez mulandó életben vagy, holtod után bizony eleget nyugodhatsz. A boldogság munkát követel“ . . . A betegség, a mely rendszerint megbénítja a lelket is, energikus, erős jellemet csak még önfeláldozóbbá tesz, mert komoly magabaszállásra s erői kihasználására készíti őt. — Így volt ez Apáczaival is. A mint haza jön, attól a percztől kezdve élete folytonos égés, munka és küzdelem. Az a hivatása mint a szövétneknek, hogy míg másoknak világít, magát emészsze fel. Heve, melyet a tanításban mindenkefelett, megkövetel, magát szinte szenvedélyessé teszi, őszintévé a kiméletlenségig, szívóssá a türelmetlenségig, lelkesültté a rajongásig . . .

1653. őszén ért haza, mint a gyulafehérvári collegium poetica classisának meghívott rendes tanára — s alig foglalja el kathedráját, már is az ifjuság bálványává lesz. Tanterme valóságos búcsújáró helylyé válik, a hol a „poéták“ mellett philosophusok és theologusok is lábai elé telepednek — egyik hű tanítványa Bethlen Miklós szerint — „Biesterfeld német nagy professornak és Apáczainál ordine et professione elsőbb, de tudománnyal infinita alsóbb rhetoricæ et logicæ magyar asinus rectorainak nagy gyalázatjára és bosszúságára.“ Hatásának titka: egyénisége mellett a természetkövetelte módszerben s a realiak tanításában rejlett; míg többi társai, úgy látszik,

maradtak a régi fonák nyelvi formalismus mellett. Az élet számára tanított s ezért tanítása maga is élet volt. Ki is fejti híres beköszöntő beszédében (1654. jan. 11.), melyben „a bölcsesség tanulmányozásáról“ értekezik, miért tanít így. „Sírnom kellene inkább, mint szónokolnom, midőn az egész magyar nemzet örök szégyengyalázatára, bár elfordítom szemeimet, mégis szemlélni vagyok kénytelen a sok veszedelem, nyomorúság, szégyenletes tudatlanság és hanyag közöny mérhetlen tengerét, ezt a letörölhetlen piszokfoltot, a minek aztán a következménye az, hogy immár nem fegyveres erő, nem leigázás útján, de saját nembánomságunk, baromi tudatlanságunk, okos emberekhez és országokhoz nem illő tájékozatlanságunk, elfásult, eltompult lelkiismeretünk miatt érzéketlenek vagyunk a saját nyomorúságunk, meztelenségünk, szükségünk, szegénységünk iránt s majdnem minden mechanikai dologban a külföldhöz fordulunk. Hazudjak, ha nem idegenek tüzéink, ágyúsaink, lövészeink; fazekas, asztalos, posztós, kőfaragó, órás s a mechanikai tudományok többi neme mind annyira idegenek, hogy az anyagot és eszközeiket is az ő műszavaikkal nevezzük. Szégyeljük ugyan elvégre nagy oktalanságunkat! Piruljunk a miatt, hogy tovább is tudatlan, ügyefogyott barbároknak tartsanak, hogy — nagy kárunkra — az idegenek legkedvesebb gúnytárgyát képezzük Mert nevetnek rajtunk s bizony méltán, hiszen magam is nevetnék, midőn a tapasztalatlan magyaroknak tetszés szerint nyakukba varrják árúikat s álnokul kicsalva pénzüket, szegénységükön mások gazdagodnak“ . . . Boldog akarsz lenni, magyar? El akarod helyedet foglalni a művelt nemzetek között? Akkor tanulj és csak tanulj. Ismerd meg a természetet, kutasd fel erőit s használd fel javadra törvényeit. Iparod, kereskedelmed, művészeted, jóléted, méltóságod függ a reális tudományoktól. Ébredj, a tespedésnek vége halál!

Ámde nemcsak a reáliákban rejlik a bölcsesség de a nyelvekben is, a tudományok edényeiben s a „tudományok tudományában“ a philosophiában. Szereld fel hát magadat, lelkedet e fegyvertárból is, óh magyar! Isten lelke az, a mely az emberi elmét bölcselkedésre készíti s a kulturnemzetek épen nemzeti bölcséletük alapján lettek azokká. Minden tudomány alapja a bölcselkedés — és pedig a dubitatio philosophiája, mely a kételkedés elvéből indulva ki' szellemünket a dogmatismus békőiből az ismeret összes mezőin felszabadítja, mert a lényegünket képező gondolkodást önállósítja, s minden tekintély és befolyástól ment szabad kutatásra képesíti. „Cogito ergo sum“. Én gondolkodó lény vagyok. És ha

minden rajtam és kívülöttem hamis és csaló is: öntudatom ténye, hogy én vagyok és hogy e létem épen a gondolkodással van adva, megnyitja előttem a tudós jövő nagy perspektíváját, mert immáron megtaláltam az igazság egyetlen biztos kriteriumát, a melytől minden ismeret bizonyossága függ s a melyen a tudományok nagy biztos rendszere fel fog épülni. Forradalmi eszmék ezek, a melyek arra voltak hivatva, hogy a régi scholastikus bölceletnek, a melyeket már egy századdal előbb egy Rámus ostromolt, a melylyel immáron egy század állott küzdelemben, a végső kegyelmi dőfést megadják s az újkor philosophiájának, új világnézetének, tanszabadságának életalapját képezzék. És teljesen új eszmék — akkor, hiszen a mint Apáczai Hollandiába ment, még ott volt a hirdetőjük Descartes, a ki ép azért költözött oda, hogy gondolataival zavartalanul foglalkozhassék s irhassa meg örökbecsű „elmékedéseit“. A fogékony magyar ifju az új eszmék légkörébe jutva, rögtön átérzi azoknak megújító nagy jelentőségét. Szabadságra vágyó lelkét megéri tüzes szenével a szabadság philosophiája s rabjává teszi olyannyira, hogy épen gyulafehérvári beszédében Descartest mint a philosophiai tökély eszményét ünnepli, kihez az előző századok csak irigykedve tekintenek föl. Meg is szólaltatja Encyclopaediájában Rámussal együtt Descartest is — magyarul s evvel az újkor bölcselő szellemét beönti a magyar nép lelkébe is. — Mert meg van győződve, hogy nemzetet nagygyá csak philosophia tehet.

Magyar nemzetem, hallgasd meg nagy prófétádnak intését, s ne feledkezzél meg a „tudományok tudományáról“. Ez az az egyetemes tudomány, a mely megtanít téged az egyes részleges tudományok egyoldalúságain felülemelkedve, a világot és az embert magasabb, általánosabb szempontból tekinteni; a mely elvezet téged az igazság üdén fakadó forrásaihoz; a mely megtermékenyíti elmédet eszmékkel, gondolatokkal; a mely megtisztítja s mélyíti erkölceidet s benső életrugóit képezi társadalmi és politikai fejlődéseknak; a mely finomítja érzésedet, izlésedet, megnemesíti irodalmadat, művészetedet s nevedet a nagy kulturnemzetekével egy magaslatra emeli. Tudd meg, hogy annyit érsz, a mennyit géniussal önállóan teremtesz s halhatatlanságodat nem biztosítják annyira vitézi tetteid, mint tudományod s bölceleted!...

Ezt tanuljuk mi is ma, harmadfél évszázad múlva ettől a lánglelkű embertől... s kortársai?

Bűnül rótták fel neki, hogy „cartesianus philosophus“, ki minden tényleges állapotot felforgat s e vádat szívesen

hangoztatták azok, a kik gyávaságból, vagy lustaságból, a maradiság odúba visszahuzódtak s onnan huhogták reá átkukat. Hozzájárult a másik nem kevésbé nyomós vád, az independentismus vádja. A mennyire félt a dubitatio elvétől az egyházi orthodoxia s a megesontosodott iskolai pedantismus, ép oly rém volt viszont az álhatatlan II. Rákóczy György fejedelemnek az independentismus, ez a „veszedelmes angol mirigy“ s akadtak elegen, különösen az angol menekült Basirius, a kik a fejedelem fejét a legrémesebb dolgokkal telebeszélték. Ez aknamunka vége az lett, hogy Apáczeit a fejedelem 3 évig tartott áldott munka és áldatlan küzdelem után a gyulafehérvári főiskolából kiutasította s Bisterfeld elhalálozásával megürült igazgatói széket helyette, mint arra egyedül hivatott erő helyett az angol Basiriussal töltötte be. Az özvegy fejedelemasszony, Lorántffy Zsuzsánna ugyan szerette volna most Apáczeit Sárospatakra vinni, hogy ott az épen eltávozott nagy Comenius megürült helyét elfoglalja, a fejedelem azonban hajthatatlan maradt: „Nem illik az ilyen embernek javán munkálkodni“. Csupán annyit engedett meg, hogy hát menjen Kolozsvárra, a melynek belső farkas-utczai épülete úgy a hogy már elkészült¹ s csináljon ott, a mit tud.

Igy „fojtották a rákot a Szamosba“ — mint Bethlen Miklós humorosan megjegyzi, mert ez elmozdítással Apáczeink igazi életelemébe jutott. Energikus lélek a csapások súlya alatt meg nem törik, de teremt, és ha kell, a kövekbe is életet lehel. 1656. nyarán jött Kolozsvárra s ott találta a pusztá, alig

¹ Eddig a kolozsvári ev. ref. iskola az óvárban volt (hogy közelebről hol, többé nem tudjuk) s itt tanult még Apáczei is. A belső farkas-utczai telket, még Bethlen Gábor szemelte ki a felállítandó akadémia helyéül (1622. évi országgyűlés VI. t. cz.) azonban «securitás» okából az eredetileg Kolozsvárra tervezett főiskolát nem itt, de Gyulafehérvárott építette fel. A jövő azonban megesúfolta számítását. A gyulafehérvári collegium az 1658. évi tatárdúlás alkalmával porrá égett, tanárai elszéledtek, tanulóit pedig az Apáczei által megteremtett kolozsvári collegium gyűjtötte egy időre védő szárnyai alá, mígnem a Bethlen-collegium Nagyenyeden újból megéledt.

A collegiumnak Gyulafehérvárott történt felállítása következtében a kolozsvári iskola egyelőre maradt a régi (óvári) helyén, a régi állapotában, mígnem Bethlen Gábor második nejeinek, brandenburgi Katalinnak, de főleg I. Rákóczy Györgynek buzgóságából a belső farkas-utczai telken megépülhetett az új iskolaépület s nagyjátan el is készült 1656. őszére. Ekkor jött ide Apáczei.

Az Apáczei intézete fennállott egészen 1798-ig a mikor, tehát épen 100 éve, tűzvész teljessen elpusztította. Az új épület az elhamvadottól egy öllel nyugotra tovább épült fel. Manapság is az ev. ref. collegium otthona. (Fekete M. «A kolozsvári ev. ref. főtanoda története» cz. műve és dr. *Sárkány Lajos* e. i. coll. igazgató s dr. *Török István* coll. tanár s a collegium milieniumi történetírója szíves adatai nyomán. Köszönet érték!)

tető alá került falakat, a tantermek még el sem készültek, berendezésnek alig valami nyoma. De mi akadály lett volna ez Apáczai lánglelke előtt!? A kinek volt három nagy erkölcsi rugója, a melyek most is felemelték s agyát, szívét a tette megedzették. Egyik rugó tanítványai, a kik Gyulafehérvárról tömegesen zárandokoltak utána; a másik volt kedves mestere Porcsalmi, a ki szellemi gyermekét, most mint fölé magasra emelkedett tudós kollegáját s igazgatóját a becsületes szivnek önzetlen odaadásával s a munkatárs készségével fogadta; a harmadik pedig az a „daimonion“ ott a lelkében. Ezen erkölcsi rugók hatása alatt eszébe sem jutott, hogy családjában otthon sokszor tán sovány a napi kenyér s hogy testi ereje rohamosan fogy. Valami villamos erő volt az a lélek tüze, a mely fenntartotta, zaklatta, míg végül egyszerre — összerogyott.

Nyomban az alkotáshoz fogott. Ott van az utána vándorolt ifjúság, azokból kiválasztja a legjavát s megteszi az ellemi iskolák „collaboratorainak“ s a humaniorák „praeceptorainak“, tanítsanak tanulva: teher alatt nő a pálma. Fizetést is juttat nekik, a milyet olyat. 50 frt a legfőbb praceptorinak, 20 frt az elemi osztály tanítójának. A többi négy ifjú erőnek 25, 35, 40 és 45 forintok. Aztán itt van a jó Porcsalmi András, eltanítja ő a „rationális philosophiát“; a naturális philosophia, vagyis az összes természettudományok, a szent nyelvek, az egész theologia, no meg a jog is, a szervező munkán felül, ez marad az ő terhe. Nagy teher, az igaz, de hát a ki vállaira rakja, ad bizonyynyal erőt is az elhordozására. Nem okoskodik, nem tépelődik azért, tett halála az okoskodás, hanem tesz. S megcsinálja ily primitív eszközökkel a teljes collegiumot, nyolcz tanerővel, három — t. i. elemi-, közép- s főiskolai fokozatban, oly szervezettel, hogy intézete egyszerre mint a gyulafehérvári anyaintézet félelmes versenytársa emelkedik ki a semmiségből. Önképzés, kötelességtudás és hivatásérzet az alapok, a melyekre didaktikáját építi, természetesség az elv, a mely methodikáját meghatározza s az iskolát az étellel szerves összeköttetésbe hozza. Iskolája valószínűs közársaság, a melyben a tanítók is tanulnak s a tanuló is tanítanak s ez életteljes kölcsönhatásban egymást építik és emelik. Lelket lehelt a meztelen falakba a maga lelkéből s most már csak arra volt gondja, hogy az újszülöttet életben is tartsa, sőt növelje, izmosítsa s végül tudományos egyetemmé fejlessze.

E törekvéséből — lelkének legédesebb álma volt ez! — nem is csinál titkot, hanem kibontja a zászlót mindjárt a városi hatóság, gondnokok, lelkészek, tanári kar, ifjúság s

nagy érdeklődő közönség jelenlétében tartott iskolamegnyitó beszédében, a mely az ő legkedvesebb témájával, az iskolával foglalkozik s czíme „Az iskola égető szükségéről“ (1656, nov. 20.) Az eszmény, a mely a paedagogus Apáczai lelke előtt lebeg, a „homo“, az ember, a szó legnemesebb, legkomolyabb értelmében, tiszta istenképűségében. Embert valóban emberré csak a nevelés, az iskola tehet, különben állattá süllyed vissza. „Ember“ és „iskola“ tehát Apáczai paedagogikai szótárában ugyanazon értékű s jelentőségű fogalmak. S azért ha egy böles egykor szónokolni felállván, csak e szót ejtette ki: „ember“ s ezután leszállott, most ő is akár csak e szót ejtené ki: „iskola“ s aztán akár elbocsáthatná hallgatóit, mert oly jelentőséges, oly elmélkedésre keltő fogalom az. De nem hallgathat. A lelke fáj a gondolatra, hogy egész falvak vannak, a melyek vakok módjára élnek, a minek kára úgy a polgári mint a vallásos élet szempontjából kiszámíthatlan, holott az angolok és hollandok már a messze vad népek között is terjesztik az iskolákat és műveltséget. Azért hatalmas szóval inti nemzetét, hogy állítson gyermekei számára mindenütt elemi iskolákat s küldje ide azokat: oly kívánság, melylyel Apáczai mint az általános tankötelezettség előharczosa emelkedik ki szemeink előtt.

Középiszkoláink ugyan vannak, úgymond, bár ezeknél megint a tananyag és a módszer ősisága esik kifogás alá, de főbaj, hogy nincs egyetlen igazi főiskolánk, egyetemünk, már pedig, ha iskola ügyünknek felfelé való fejlesztésében tovább nem megyünk, olyanok maradunk, mint a „fára mászó vadak“, a kik magaslatra vétek jutni, pedig csak le kell ismét szállaniok a földre. Általános a tudatlanság, a nyomor s a közerkölesök romlása. „Mindentelé annyi feldúlt ház, birtok és falu; rongyos város, piszkos utca, ronda közút, és hogy egy szóval mondjam meg, a mit mondani akarok, annyi rosszul kormányzott közügy“. S mi mindennek az oka? Az, mert „nincs, magyarok, egyetlen akadémiánk, melyben az etikát, a vétek fékezőjét, az oekonomiát, családok kormányzóját, az orvosi tudományt, az egészség fentartóját, a mathesist, városok, utczák, templomok, paloták építőjét, a philosophiát, minden tudomány és szép művészet gyökerét együtt tanítsák... És ily szükséges támasztól megfosztva, merészelnék várni dolgaink szerencsés folyását és a tudományok és ismeret világosságát?... Valóban elébb vihetné el valaki kezével a csillagokat — — elébb mozgatná ki helyéből Archimedessel a földet, mint a művészetek és tudományok lankadatlan és buzgó művelése nélkül a nemzetet pallérozottá tehetné. Mert, a mi

a testben a szem, az az országban az akadémia . . . Akadémia ment meg bennünket a gyalázattól s nem az erőtelen nyelv, nem a hiú magával eltelt vélemény, a vak és mindig magának hízogató indulat!“

Mint ég, mint lángol e szenvedélyes lélek a szent ihletés tűzében, a melylyel szerelme, bálvány, a nemzeti műveltség fenségét rajzolja s mint forr szent haragra ; mint szórja átkait azokra, a kik e szent ábránd megvalósítását maradiságukkal, nembánomságukkal akadályozzák ; mint fenyegeti őket a kárhozat rémeivel, utókorok ítéletével, ha a fejlődésnek, haladásnak tovább is útját állják. Korholja a papságot, a mely farizeusi göggyében lenézi a tudományt s ennek művelőit s az iskolát a betűdogma nyügébe veri ; korholja a világiakat, a curatorokat, a kik a tanügy iránt közönyösek ; korholja a tanítókat, a kiket nem hivatásérzet, de a kenyér vitt e legszentebb pályára s a tanítványokat, a kik nem a tudományok tiszta szeretetéből, eszményi lelkesedésből szegődtek „Minerva zászlaja“ alá. Lelke undorodik a hétköznapi lelkektől, a kiknek magasabb eszmény iránt nincs fogékonyságuk, a szívük üres, vagy a gyomrukban van; azért szeretné felrázni lethargiájából „ezt az álmos, mámoros, hályogos szemű népet, hogy lássa meg végre valahára gyermekait a tudatlanság feneketlen mélységében“ s emelje ki onnan a tudomány segélyével a műveltség és boldogság derült magaslatára. Ezért „iskola“ és csak „iskola“ : ez a megváltó ige, a melytől népe sorsának jobbra fordultát reméli ; a melyet szeretne oda kiáltani a hideg szirteknek, a fergetegnek, hogy ezer viszhangban dörogjék azt a süket fülekbe. . . Nemzeti tudomány, nemzeti műveltség : ez az új jelszó, a melyet kijelent, a melyért küzd s a melylyel nemzeti létünk s jólétünk forrásait s egyúttal feladatunkat a kulturnemzetek közösségén belől örök időkre megjelölte. Proféták beszéltek így csupán, hajdan, régen. Jeruzsálem omló falain.

Ámde ő nem elégszik meg a pusztá szóval, hanem hogy eszményét valóra válthassa, „alázatos supplicatiókkal“ fordul „kegyes pártfogóihoz“, a nagylelkű Lorántffy Zsuzsannához s majd midőn II. Rákóczi György, a szerencsétlen lengyelországi expedíció után, a lengyel korona miatt, a mely után törekedett, fejedelmi süvegét is elveszté, Bárcsay Ákos fejedelemhez s sikerül is tőlük oly alapítványokat kieszközölnie, melyek főleg a Barcsay-féle ú. n. „cameraticum beneficium“ az iskola megerősödését nagyban biztosítani voltak hivatva.¹

¹ E „cameraticum beneficium“ manapság, a kolozsvári ev. ref. collegium igazgatóságának szives közlése szerint, évi 1908 frtot tesz ki.

Ugyanekkor történt, hogy a fejedelmi székhelyt a török elfoglalta, felégette s Bethlen Gábor collegiumát is lángok martalékává tevő. A tanárok, Basiriussal együtt, széteszlottak: a hajléktalanná lett ifjúság meg Kolozsvárra gyülekezett, Apáczai védőszárnya alá (1658.). — A veszedelem, mely a fejedelmi collegium elpusztulása következtében nemzetét fenyegette, most kétszeresen sarkalja Apáczait, hogy a főiskolai oktatásügyet újból erélyes munkába vegye s mert im most intézete túlélte az anyaintézet vesztét, e körülmény kétszeresen biztatta a sikerrel is. Rögtön tervezetet dolgoz hát ki „a magyar nemzetben immár elvégtére egy akadémia felállításának módja és formája“ ügyében s azt Bacsay fejedelem elé terjesztve, kérve kéri ezt, hogy fogjon halogatás nélkül az egyetem „erectiojához“. Kimutatja, hogy a gyulafehérvári alapok, kellő módon felhasználva, képesek a négy facultás (philosophiai, orvosi, jogi, theologiai) eltartására, sőt arra is, hogy azokból egy egyetemi nyomda, egy egyetemi könyvtár szerveztessék, egy botanikus kert létesíttessék, sőt még egy konyhára is kifutná, a mely a szegény ifjakat jó táplálékkal ellátná (a „mensa academica“ előpostája a XVII. században!) A fejedelem a tervet jó szívvel fogadta s Apáczai immáron jogosan remélhette, remélte is, hogy az egyetemet felállítja. Mily érzés lehetett ez, a mely most az ő nagy szívét eltöltötte! Mily ragyogó látomás, a mely lelkét bűvös fényével bearanyozta! Vagy tán nem is földi fény volt az már, hanem az a mennyei glória, a mely a szegény aszkóros paedagogus szeméibe ragyogott s néki — épen az igéretföld határán — a mennyek kapuit megnyitotta.¹ „Az Isten ebből az ostoba háládatlan magyar világból, mely ő reá méltatlan volt kivette“, így parentálja el hálás tanítványa, Bethlen Miklós, s munkás életének egész tragédiáját tárják fel Bod Péter e szavai: „Ha ez az ember tovább élhetett volna, úgy lehet ítélni, hogy a tudományok is jobb lábra állottak volna, kivált ha az ország csendességben maradhatott volna“. Úgyde, „az ország akkor a törökök, tatárok által elpusztított, ő is meghalt, Bacsay Ákos is megöletett, s a jó ügyeket füstbe ment“.

*

Igen, a próféták tragédiája az, hogy nekik nem adatott meg megélni eszméik győzedelmét. De az eszméknek van feltámadásuk s — bárha gyakorta csak későn — sikerük, diadaluk is. És ebben áll viszont a próféták — apotheosisa.

¹ Meghalt 1660. január 1. hajnalán, 34 éves korában!

Nos, Apáczai eszméi e diadalt, e feltámadást megélték. Nézzünk szerte széles e házában s mindenütt ott emelkednek az iskolák, melyeknek homlokzatán büszkén ragyog a felirat: „Nemzeti tudomány, nemzeti műveltség“. Nézzünk a nép közé s meggyőződünk, hogy immáron csakugyan magyar lett a magyar. Nézzük fejlődő iparunkat, kereskedelmünket, művészetünket irodalmunkat s mindenütt ott látjuk a nemzeti tudomány áldásait. Dévény romja fölött s a Czenk ormán, Munkács várfojáról s Zimony magaslatán büszke intő szobrok adják tudtúl az idegennek, hogy e földön itt a magyar nemzet lakik s hogy „e földön a vezető kulturának magyarnak kell lenni és az idők végtelenségeig maradni.“¹ Évszázados harcok s szenvedések daczára büszkén mutatunk e kulturára s bár érezzük, tudjuk, hogy még sok a tenni valónk, míg a nyugati nagy nemzetekkel egy színvonalra emelkedhetünk: de el fogunk, mert el akarunk oda jutni s ki fogjuk vívni, hogy a kulturnépek sorában a magyar geniusnak mind örökké tisztelet adassék!

És te, Kolozsvár, Apáczaink kedves városa, légy üdvöz e napon általunk! Falaid között csak imént folyt le az unió jubiláris ünnepe, azon unióé, a mely a nemzet ama nagy kijelentési napjaiban a két testvérhaza fiait s leányait elválaszthatlanul egybeforrasztotta, a közös nemzeti kulturmissióra; s irodalmi társaságunk boldog, hogy vándorgyűlését ily szellemi összefüggésben tarthatta meg vendégszerető falaid között. Látjuk iskoláidat, humanitarius s közművelődési intézményeid egész sorát, szivedre teszszük a kezünk, s érezzük abban a nemzeti öntudat hatalmas lüktetését . . . Valóban Apáczai városa vagy . . . Valóra váltottad azt, a mit nagy fiad hajdan, régen, harmadfél száz éve megálmodott. . .

Érez-e odafenn a lélek, odalenn a porhüvely?

Ha igen: akkor Kolozsvár népe menj ki manapon a temetőbe, oda, a hol régóta behorpadt sírokon nincs semmi jel, csak fű és vadvirág. S ha egy elhagyott sírhalomra találsz, a melyen zöldebb a fű, illatosabb a virág s felette vígabban énekel a madár: állj meg és imádkozzál. Bizonynyal nagy fiad hamvai pihennek ott.

Stromp László.

¹ Wlassics Gyula dr. közoktatásügyi miniszter szavai, az újjászervezett közoktatásügyi tanács első ülésének megnyitásakor 1898. május 25-én.

VI.

Választmányi és közgyűlési jegyzőkönyvek.

Választmányi gyűlés jegyzőkönyve.

Felvétellett a Magyar Protestáns Irodalmi Társaság igazgató-választmányának 1897. deczember 13-án Budapesten tartott üléséről, melyen jelen voltak: *Hegedűs* Sándor másod-elnök elnöklete alatt Antal Gábor, Bachát Dániel, dr. Csiky Kálmán, Petri Elek, dr. Szabó Aladár, Szász Károly, Szilassy Aladár, Zsilinszky Mihály választmányi tagok; Szóts Farkas titkár, Bendl Henrik pénztárnok, dr. Fromm Lajos ügyész, Hornyánszky Viktor könyvbizományos.

1. Titkár előterjeszti az 1897. évi kiadványokról szóló jelentését, mely szerint az összes megígért kiadványok mind pontosan megjelentek s megküldettek a tagoknak, nevezetesen:

a) a *monografiák* során Zsilinszky Mihály: Országgyűlési vallásügyi tárgyalások IV-ik kötete;

b) a *Koszorú füzetekből* a 31—40-ik számúak; még pedig két egyes, egy kettős és két hármas füzet;

c) a *Házi Kincstárból* Miller: Csendes Órák, Szász Károly fordításában.

Egyszersmind bemutatja a főbizományos által készített „Leltár“-t a társaság eddigi összes kiadványairól.

Választmány a kiadványokról szóló jelentést tudomásul veszi; a „Leltár“ elkészítését helyesléssel fogadja s elrendeli, hogy az a közgyűlés szokásos emlékkönyvében kinyomattassék.

2. Titkár bemutatja a ref. Konvent átiratát, melyben fölkéri a társulatot a) arra, hogy az Egyetemes Egyházi Névtár ügyében javaslatot és költségvetést készítsen; b) arra, hogy a magyar ref. egyház önálló történetét írassa meg; jelenti továbbá, hogy az Egyetemes Névtár újra szerkesztésére vonatkozólag két javaslat és költségvetés küldetett be a Társasághoz.

Választmány a Konvent megkeresését, mint Társaságunk iránti bizalom kifejezését, mind a két ügyben

köszönettel fogadja; de sajnálattal kénytelen kijelenteni, hogy mint tisztán irodalmi ügyekkel foglalkozó társulat a Névtár ügyéhez érdemlegesen hozzá szólni se nem alkalmas, se nem illetékes. már csak azért sem, mert a Névtár elkészítéséhez szükséges közigazgatási ismeretek és segédeszközök teljességgel nem állnak rendelkezésére, — a miért a hozzá beküldött két javaslatot és költségvetést is minden bírálat nélkül fölterjeszti a Konvent egyházi elnökéhez. — Az egyház történetének önálló megíratását illetőleg pedig tisztelettel kinyilatkoztatja a választmány, hogy miként eddigi működésének egyik főcélja a hazai prot. egyház történetének művelése volt s a legtöbb kiadványa az egyháztörténelem körébe vágott: úgy jövőre is különösen havi folyóirata és monografiái által a protestáns irodalomnak egyháztörténeti ágát szándékozik a legjobb igyekezettel kultiválni; arra azonban még nem látja sem az időt elérkezettnek, sem az eddigi előmunkálatokat kielégítőknak, sem a Társaság anyagi erejét elég erősnek, hogy a magyar reform. egyház önálló történetét most megíratassa.

3. Pénztárnok jelentést tesz a tagdíjak befizetéséről és általában a pénztár állapotáról. Hátralék még sok van a tagoknál, pedig a hátralékosokat ez évben is egyenként felszólította már egy ízben a fizetésre. Ügyész közbejöttével néhány alapító tag örökösei is megkerestettek kötelezettségek teljesítésére. A pénztár jelenleg már csak nagyon szűkösén bírja a költségvetésszerű kiadásokat.

A jelentés, a hátralékosok felszólítása s az elhunyt alapítók örököseinek megkeresése tudomásul szolgál. Pénztárnok, titkárral egyetemben felhatalmaztatik arra, hogy a több évről hátralékos tagoktól a kiadványok további küldését mindaddig, míg nem fizetnek, megvonja s az ilyeneket a fizetésre ismételten felszólítsa. Egyben ügyész is utasítatik, hogy a mennyire lehetséges, az elhunyt alapító tagok kötelezettségének érvényt szerezzen.

4. Titkár előterjeszti az 1898. évi kiadványokra vonatkozó tervezetét, melynek alapján a

Választmány elhatározza, hogy

a) az 1898. évi monografiául egy kötet kisebb egyháztörténeti dolgozatokból álló gyűjteményt ad ki, különböző tárgyokról és szerzőktől;

b) a *Koszorú-füzetek* kiadását újabb tíz, de mind egyes füzet közrebocsátásával a Károli-alap terhére foly-

tatja; a füzetek szerkesztőjévé ismét *dr. Kecskeméthy István* kolozsvári theol. tanárt választja; a kiadványok tárgyául az evangéliumi keresztyén hit- és erkölcsi élet egy-egy fontosabb eszméjének történet, elbeszélés, rajz vagy párbeszéd alakjában népies és hitelesítő modorban való kidolgozását tűzi ki, versben vagy prózában; egy-szersmind örömmel és köszönettel veszi Hegedüs Sándor másodelnök úrnak amaz újabb ajánlatát, hogy az 1898. évi tíz Koszorú-füzet írói és szerkesztői honorariumát ismét szives lesz kifizetni;

c) a „*Házi Kincstár*“ újabb darabjaul szintén a Károli-alap terhére előjegyzésbe veszi *Baksay Sándor* esperesnek lányok számára irandó konfirmációi emlékkönyvét, mi ha nem készülhetne el, titkár utasíttatik, hogy valamely idevágó jeles külföldi mű fordításáról gondoskodjék.

Jövőre vonatkozólag pedig Választmány megbizza a titkárt, hogy a monografiák során 1899-ben egyházi jeleseink életrajzából szerkesztszen egy kötetet, különösen figyelembe véve azt, hogy *Török Pál*, *Ballagi Mór*, *Révész Imre* életrajza lehetőleg benne legyen a kötetben; 1900-dik évi monografiául meg *Zsilinszky Mihály* Országgyűlési tárgyalások című művéből jőjjön egy újabb kötet

5. A *Bibliái Lexikon* ügyében jelenti a titkár, hogy szerkesztő iránt sikeresen tudakozódott, a ki a mű prospektusát el is készítette, sőt mutatványokat is küldött be belőle; jelenti továbbá, hogy a Társaság könyvbizománysától költségvetést kért a nyomtatásra és kötésre vonatkozólag; hogy az illusztrációkhoz szükséges clichék átengedése végett megkereste a *Calwer Anstaltot*, s végül, hogy a beszerzett adatok alapján az egész műhöz hozzávetőleges költségvetést készített, mely 9—10 ezer frt körül áll.

Választmány a jelentést tudomásul veszi. A *Lexikon* szerkesztőjévé *Kenessey Béla* kolozsvári theol. igazgatótanárt megválasztja, az általa részletesen kidolgozott prospektust elfogadja, a beküldött mutatványok közzétételét elhatározza; másfelől meg utasítja a titkárt, hogy a munkának minél olcsóbb kinyomatása végett más nyomdaktól is szerezzen be költségvetést s az ügy irodalmi népszerűsítése és a munka teljesebb megismertetése végett a *Lexikon* prospektusát és a mutatványokat a társulat folyóiratában és az egyházi lapokban tegye közzé; — végül az elnökség és a Választmány

konventi tagjai felkéretnek, hogy a szükséges előállítási költség beszerzése végett a két egyház konventi gyűlései alkalmával ebben az ügyben konferenzia tartását kieszközölni sziveskedjenek.

6. Titkár bejelenti dr. Szlávik Mátyás és Stromp László társulati tagtársaknak az iránti indítványát, hogy Schleiermacher Reden über die Religion cz. munkáját a német eredeti megjelenésének századik évfordulójára, 1899-ben adja ki magyar fordításban a Társaság, a fordításra Stromp készséggel vállalkozik.

Választmány teljes méltánnyal fogadja a két buzgó társulati tag kegyeletes intenióját s készséggel elismeri, hogy a híres Beszédek magyar kiadása nyereség volna egyházi irodalmunkra nézve; ámde tekintettel arra, hogy kiadványaink tudományos sorozata hazai egyháztörténeti művek számára immár több évre le van foglalva, azt tanácsolja az indítványozóknak, hogy a jubilaris esztendőben a mi közönségünk szükségéhez szabott szép Schleiermacher-tanulmányban róják le kegyeletüket a legújabb theologia regeneratora iránt, minek közzétételét tudományos folyóirata útján készséggel elősegíti a Társaság.

7. Titkár bejelent néhány kisebb megkeresést kiadványaink ingyenes megküldése iránt.

Választmány a kiadványok ingyenes megküldéséhez, tekintve Társaságunk szerény anyagi helyzetét, mint eddig, úgy most sem járulhat.

8. A tárgysorozat kimerítettén

elnök a jegyzőkönyv hitelesítésére Bachát Dániel és dr. Csiky Kálmán tagtársakat kéri s az ülést bezárja.

Kelt mint fent.

Hegedüs Sándor,
a társulat másodelnöke.

Szóts Farkas,
titkár, mint jegyző.

Hitelesítjük:

Bachát Dániel,
választmányi tag.

Dr. Csiky Kálmán,
választmányi tag.

Választmányi jegyzőkönyv.

Felvétellett a M. P. Irodalmi társaság igazgató-választmányának 1898. május 31-én Kolozsvártt tartott üléséről, melyen jelen voltak *Hegedüs Sándor* másodelnök elnöklete alatt Kenessey Béla, Kecskeméthy István, Masznyik Endre, Szabó Aladár, Szász Domokos, Kuun Géza gróf, Szász Károly, Szlávik Mátyás választmányi tagok; Szóts Farkas titkár; Hornyánszky Ernő könyvbizományos. Jegyző Szóts Farkas.

1. Titkár előterjeszti a kolozsvári ev. ref. és ág. h. evang. egyházközség előljáróságának együttes meghívását az iránt, hogy a Társaság 1898. évi vándorgyűlését Kolozsvárott tartja; egyszersmind bejelenti, hogy az elnökség ennek alapján a f. évi vándorgyűlést Kolozsvárra május 31. és június 1. napjaira kitűzte, a gyűlésre utazó tagoknak a m. kir. kereskedelmi minisztériumtól a M. Á. V. vonalain kedvezményes jegyet eszközölt ki. Ezzel kapcsolatban Masznyik Endre választmányi tag bejelenti, hogy a pozsonyi ág. h. ev. egyházközség kéri a Társaságot, hogy 1900-dik évi vándorgyűlését Pozsonyban tartsa.

Választmány a kolozsvári egyházközségek meghívását köszönettel fogadja s az elnökségnek a gyűlés összehívása érdekében tett intézkedéseit jóváhagyó tudomásul veszi; a m. kir. kereskedelmi minisztériumnak a kedvezményes vasúti jegyekért köszönetét nyilvánítja.

A pozsonyi egyházközségnek 1900-ra szóló meghívását előre is köszönettel veszi.

2. Titkár bemutatja az 1896. évi millenáris országos kiállítás bíráló bizottságától Társaságunk részére „hazafias és vallásos működéséért“ küldött kiállítási érmet s az erről szóló díszes oklevelet.

Választmány a kitüntetést örömmel tudomásul veszi s a kiállítási érmet és oklevelet a Társaság irattárába helyzeti el.

3. Titkár bemutatja dr. Miller J. R. philadelphiai lelkésznek angol nyelven írott levelét, melyben köszönetet mond Társaságunknak a „Csendes Órák“ (Silent Times) díszpéldányának megküldéséért s üdvözli Szász Károly dunamelléki püspököt a fordításért.

Szolgal tudomásul.

4. Titkár előterjeszti Hornyánszky Viktor társulati könyvbizományosnak a „Koszorú“ és a „Házi Kincstár“ című kiadvány-sorozatoknak 1897. május 1-től 1898. május 1-ig terjedő forgalmi kimutatását.

A Koszorú-füzetekből a múlt évben újból nyomtatott 13 régi (u. m. a IV., V., VI., XI., XII., XIII., XIV., XV., XVI., XVII., XVIII., XIX. és XX-dik) füzet és új sorozatként kiadott 10 új füzet, u. m. a XXXI. XL-dik füzet. Ennek az összesen 23 füzetnek nyomdai költsége volt 1589 frt 26 kr, más kisebb költségek (porto stb.) 22 frt 31 kr, összesen 1611 frt 57 kr. Ezzel szemben az eladott 21537 példányból a 45 %-os bizományosi díj levonása után a Társaság javára esik összesen 603 frt 42 kr tiszta bevétel, s így a végeredmény az, hogy az 1897. évben a Koszorú-füzetekbe 1611 frt 57 kr. — 603 frt 42 kr, = 1008 frt 15 kr új befektetés vált szükségessé. Ezt az újabb befektetést a korábbiakhoz hozzáadva (nevezetesen az I-ső sorozatba 1127.02, a II-dikba 113 99, a IV-dikbe 1008.15) és levonva ezek összegéből a III-dik sorozat 8.07 krt tiszta jövedelmét, kiderül, hogy a Koszorú-füzetekben jelenleg 2241 frt 09 kr van befektetve, minek ellenében azonban 149,943 sz. Koszorú van raktáron, melyek a bizományosi díj levonása után 3343 frt 72 kr. értéket képviselnek a Károli-alap javára.

A „Házi Kincstár“ 1-ső kötetül kiadott Miller-Szász-féle „Csendes Órák“-ból nyomattunk 3000 egyszerű, 500 díszes példányt; a nyomásért és kötésért jár 1249 frt 50 kr. Ezzel szemben eladott 489 egyszerű példány és 27 díszes példány összesen 516 példány, melyekért a bizományosi $33\frac{1}{3}$ %-os díj s más költségek levonása után a Társaság javára esik 359 frt 83 kr. E szerint az 1249 frt 50 kr költségből levonva a 359 frt 83 kr. bevételt, a Házi Kincstár 1897. évi vállalatába a Társaság 889 frt 67 krt fektetett be, minek fedezetül szolgál a raktáron és bizományban levő 471 díszes és 2489 egyszerű példány, melyek a $33\frac{1}{3}$ bizományosi díjjal együtt 3431 frt értéket képviselnek.

Választmány mindkét elszámolást azzal a javaslattal terjeszti a közgyűlés elé, hogy ez a titkár és a pénztárnok által az elszámolást számvitelileg vizsgálta

meg, a könyvekkel és a leltári készlettel hasonlítja össze, s ha a vizsgálat mindent rendben talál, akkor az elnökség a Koszorú-füzeteknél az 1008 frt 15 krt, a Házi Kinestárnál a 889 frt 67 krt mint a vállalatok által szükségelt befektetéseket s Károli-alap terhére utalványozni sziveskedjék.

5. Titkár felolvassa a pénzügyi bizottságnak az 1897. évi számadások megvizsgálásáról, a vagyonkimutatásról és az 1898. évi költségvetésről beterjesztett következő jelentését.

Tisztelt Választmány!

A M. P. I. T. pénzügyi bizottsága 1898. április 13-án vizsgálta meg Társaságunknak Bendl Henrik pénztárnok által készített 1897. évi számadását s ekkor állapította meg az 1898. évi költségvetést. E bizottság eljárásáról, melyben Hegedüs Sándor elnökle alatt Szilassy Aladár, Petri Elek és Szóts Farkas bizottsági tagok vettek részt, a következőkben van szerencsénk jelentést tenni.

1. Az 1897. évi számadásnak úgy bevételi, mint kiadási tételeit, továbbá a pénztári kimutatásokat és a pénztári okmányokat átvizsgáltuk és úgy találtuk, hogy a pénztárkezelés és a számadás, minden tekintetben pontos, rendes és okmányokkal igazolt.

Az összes *bevétel* 5814 frt 68 kr. volt, tehát 183 frt 24 krral kevesebb, mint az előirányzás. Alapítványokból 400 frt, könyvekből (a Koszorú-füzeteken és a Házi Kinestáron kívül) 206 frt 10 kr. folyt be. De a rendes tagdíjakból 472 frt, a pártolók tagdíjaiból 401 frttal kevesebb folyt be, mint a mennyinek be kellett folynia.

Az összes *kiadás* 5933 frt 42 kr. volt, 27 frt 92 krral több, mint az előirányzás. E miatt és a bevételeknél tapasztalt csökkenés miatt az 1897. év 118 frt 74 kr. deficittel végződött, a mi baj, mert bénítja a Társaság működését és elővigyázatra int a kezelésnél.

E végből javasolja a bizottság, hogy a társulati tagok elvállalt kötelezettségek pontosabb teljesítésére komolyan figyelmeztessenek; a hátralékok a tagok névsorában pontosan kimutattassanak; a hátralékosok az ősz elején egyenként felszólíttassanak, azok a tagok pedig, a kik többszöri felszólítás daczára évek óta nem fizetnek, az idej felszólítás sikertelensége esetén törültsessenek a névsorból.

2. A Károli-alap *bevétele* 640 frt 07 kr., *kiadása* 925 frt 99 kr. volt, tehát itt is többet költött a pénztár, mint a mennyit bevett. De az itt mutatkozó 150 frt 58 kr. túlkiadás a beruházások természetével bír, a mennyiben a Koszorú-füzetek előállítására fordítottatott s a meglevő példányok értékében fedezetet talál.

3. A Társaság *vagyonkimutatását* következőkben állapítottuk meg. A M. P. I. T. általános tőkéje 49612 frt 69 kr. Károli-alapja 3232 frt 96 kr.; Herczegszőlősi kánonok-alapja 379 frt 08 kr.; összesen 53224 frt 73 kr. E szerint az 1897. decz. 31-iki állapot az előző évi 53479 frt 47 kr-hoz képest 254 frt 74 kr. csökkenést mutat, miből 150 frt 58 kr a Károli-alap rovására esik.

4. A Társaság 1898. évi költségvetését következőleg javasoljuk:

Bevétel 5796 frt 50 kr. *kiadás* 5745 frt, *főlöleg* 51 frt 50 kr. A bevételeknél a tagsági díjakat a tagok száma szerint vettük föl, a hátralékokat külön nem vettük fel a költségvetésbe; könyvekből, alapítványokból és adományokból nem irányoztunk elő határozott összeget, de reméljük, hogy ezen a czímen az idén is foly be valamelyes összeg a pénztárunkba. — A kiadásokat az eddigi tapasztalatok figyelembe vételével és a lehető legminimalisabb tételekben javasoljuk.

Végül tisztelettel kérjük az Igazgató Választmányt, hogy az 1897. évi számadás megvizsgálásáról szóló eme jelentésünket a közgyűlésnek tudomásvétel végett ajánlani; a számvitel és a pénzkezelés pontosságát és rendességét kiemelni; Bendl Henrik pénztárnok úrnak, a Társaság köszönete és elismerésének nyilvánítása mellett a szokásos fentartással az 1897-dik évről a felmentvény megadását indítványozni; az 1898. évi költségvetési terv elfogadását a közgyűlésnek javasolni; a hátralékok nyilvántartására és beszédésére vonatkozó javaslatunkat magáévá tenni s a közgyűlésen támogatni méltóztassék.

Kelt Budapestén, 1898. április 25-én.

Hegedűs Sándor,
elnök.

Szöts Farkas,
titkár, mint jegyző.

Választmány a jelentést tudomásvétel és intézkedés végett ajánlólag terjeszti a közgyűlés elé.

6. Titkár jelentést tesz a Bibliai Lexikon ügyében, előadván, hogy az 1897. dec. 13-diki választmányi ülés határozata értelmében a mű prospectusát elkészítette és a P. Szemle 1898. évi I—II. kettős füzetében a szerkesztő, Kenessey Béla mutatványaival együtt közzétette. öt fővárosi s egy vidéki nyomdától költségvetést szerzett be, a clichék megszerzése iránt a Calwer Verlags-Anstaltnál lépéseket tett, s ezek alapján előadja, hogy a mű előállítására összesen mintegy 9000 forintra lesz szükség. Egyszersmind kéri a választmányt, hogy a clichék megszerzésére, a dolgozótársak felkérésére, a költségek összegyűjtésére, szóval a munka szellemi és anyagi előállítására nézve tegyen a választmány javaslatot s kérjen a közgyűléstől döntő határozatot.

Választmány a titkár jelentését helybenhagyó tudomásul veszi; a titkári előterjesztés javaslati részét pedig beható tárgyalás után a közgyűlésre pártolólag fölterjeszti.

7. Titkár előterjeszti, hogy az alapszabályok 20. §. értelmében a választmánynak hat működési évet betöltött tagjai kilépetteknek tekintendők, s hogy az elhunyt Tisza Lajos gróf és Breznyik János helyére új tagok választandók.

Választmány a titkár előterjesztésére megállapítja

1-ör azt, hogy a választmány fővárosi tagjai közül Bachat Dániel, Beőthy Zsolt, Csiky Kálmán, György Endre, Gyóry Elek, Horváth Sándor, Perlaky Elek és Petri Elek a választmányból kilépnek, de az alapszabályok értelmében újból megválaszthatók;

2-szor azt, hogy a választmány vidéki tagjai közül Antal Gábor, Arday F. Dániel, Ballagi Géza, Csengey Gusztáv, Duka Tivadar, Kiss Áron, Konez József, Kun Bertalan, Kuun Géza gróf, Masznyik Endre, Mitrovics Gyula, Németh István, Radácsi György, Révész Kálmán, Sárkány Sámuel, Schneller István, Szabó János, Szöllősi Antal és Zelenka Pál a választmányból szintén kilépnek, de újból megválaszthatók;

3-szor azt, hogy az elhunyt tagok helyébe egy fővárosi s egy vidéki új választmányi tag választandó a közgyűlés által.

Egyszersmind javasolja a közgyűlésnek, hogy a választmány kilépett tagjait kivétel nélkül ismét válasz-

szá be; új választmányi tagnak a fővárosból gr. Tisza Istvánt, a vidékről Stromp László pozsonyi theol. tanárt ajánlja.

Ezzel a tárgysorozat letárgyaltván,
elnök a választmányi ülést bezárja és nyomban közgyűléssé alakítja át.

Kelt mint fent.

Hegedüs Sándor,
a M. P. I. Társaság másodelnöke,
mint elnök.

Szóts Farkas,
titkár, mint jegyző.

Közgyűlési jegyzőkönyv.

Felvétetett a M. P. I. Társaságnak 1898. évi május 31-én és június 1-én Kolozsvárt tartott köz-és felolvasógyűléséről, melyen *Hegedüs Sándor* másodelnök elnöklete alatt jelen voltak: Szász Károly, Szász Domokos, gróf Kuun Géza, Kecskeméthy István, Kenessey Béla, Masznyik Endre, Szlávik Mátyás. Szabó Aladár, vál. tagok; Molnár Albert, Szabó Sámuel, Nagy Károly, Zoványi Jenő, Szánthó János, Varga László, Szabó Géza, Léway Lajos, Mezei Pál, Simó János, Gergely Károly, Veres József, Benke István, Bodor Géza, Csűrös József, Deési Gyula, Jánó Albert, Konez József, Nagy József, Tavasz József, Vas Tamás, Geréb Márton, Lénárt József, Parádi Kálmán, Földváry László, Szaboleska Mihály, Sylveszter Domokos, Bartók György, Tóthfalusi József, Vitus Lajos, Sárkány Lajos. Vadas Gyula stb. társulati tagok s úgy a templomban mint a felolvasó ülésen nagyszámú és díszes közönség. Jegyző Szóts Farkas, társulati titkár.

1. Hegedüs Sándor elnök a fenti választmányi ülést közgyűléssé alakítván át, felszólítására a titkár röviden előadja a közgyűlésre vonatkozó meghívást, az országos kiállítás részéről való kitüntetést és Millernek, a Csendes Órák szerzőjének levelét.

mely ügyeket a közgyűlés örvendetes tudomásul vesz.

2. Titkár előterjeszti a Társaság bizományosának, Hornyánszky Viktornak a „Koszorú“ és a „Csendes Órák“ 1897. évi állapotáról a választmányi ülésben már részletesen ismertetett elszámolását s a választmánynak erre vonatkozó határozati javaslatát.

Közgyűlés az elszámolást tudomásul veszi, s egyszersmind utasítja a titkárt és a pénztárnokot, hogy az elszámolást vizsgálják meg, a könyvekkel és leltári készlettel a jelentés adatait hasonlítsák össze, s vizsgálatuk eredményéről tegyenek jelen-

tést az elnöknek, kit felhatalmaz a közgyűlés, hogy ha az elszámolás rendben van, a könyvbizományos által előlegezett költségeket, a Koszorúra szükséges 1008 frt 15 krt, a Csendes Órákra tett 889 frt 67 krt, mint még vissza nem térült befektetést a Károli-alap terhére utalványozni sziveskedjék.

3. A választmány által intézkedés végett ajánlólag beterveztett pénzügyi bizottsági jelentésre vonatkozólag következőleg határozott a közgyűlés.

A számvitel és a pénzkézelés teljes rendben létét megnyugvással veszi s ennek alapján Bendl Henrik pénztárnoknak köszönet és elismerés nyilvánítása mellett az 1897. évről a felmentvényt a szokásos fentartás mellett megadja a közgyűlés.

Az 1898. évi költségvetést a pénzügyi bizottság és választmány által javasolt 5796 frt 50 kr. bevételben és 5745 frt kiadásban, tehát 51 forint 50 kr. fölösleggel jóváhagyja és megerősíti; egyszersmind utasítja a tisztviselőket, hogy a költségvetést lehető szigorúan betartsák.

Az aggasztólag fölszaporodott hátralékokra vonatkozólag a pénzügyi bizottság javaslatait elfogadja s e szerint a tagokat a tagdíjak pontos fizetésére ismételten felkéri; a hátralékok kimutatását a tagok névsorában újból elrendeli; a hátralékosoknak a f. évi ősz elején egyenkénti felszólítását szintén elhatározza; egyszersmind Szász Károly indítványára kimondja a közgyűlés, hogy az öt éven át semmit sem fizetett rendes, a három év óta nem fizetett pártoló tagok, ha ez újabb felszólításra sem fizetnek, az ügyész által törvény útján is fizetésre kényszeríttessenek s ha ez sem segít, akkor törültsenek a névsorból.

A Társaság anyagi erősítése végett Zoványi Jenő indítványára elhatározza a közgyűlés, hogy a taggyűjtés erélyesen megindíttassék s különösen a tehetősebb világiak a társulatba való belépésre felszólíttassanak, mert sajnálatos tény, hogy Társaságunktól még azok közül is többen távol tartják magokat, a kik az egyházi életben díszes tiszteleti állást viselnek. A taggyűjtésben való részvételre a Társaság összes tagjai, de különösen a választmányi tagok bizalommal fölkéretnek.

4. A folyó évi kiadványokra vonatkozólag az 1897. évi december 13-diki választmányi ülés javaslata alapján elhatározza a közgyűlés, hogy
1. a Protestáns Szemlét az eddigi terjedelemben és szellemben tovább is kiadja;
 2. a Koszorú-füzetekből az V-ik sorozatot Kecskeméthy István szerkesztésében kibocsátja, s Hegedüs Sándor másodelnök úrnak a füzetek szerkesztői és írói honorarium följajánlásáért, mit most már ötödik ízben tett, a Társaság hálás köszönetét és elismerését nyilvánítja;
 3. könyvilletményül a folyó évre „Egyháztörténeti részletek“ cím alatt Földváry László, Payr Sándor, Révész Kálmán és Zoványi Jenő tollából ad ki egy monografia gyűjteményt;
 4. a „Házi Kincstár“-ban most nem ad újabb kötetet, mivel Baksay Sándor a tervezett Konfirmációi emlékkönyv elkészítését nem vállalta el s mivel a Csendes Órák terjesztésére némi időt kell engedni.
5. A választmány előterjesztésére s az alapszabályok rendelkezése értelmében közgyűlés a kilépett fővárosi és vidéki választmányi tagokat közfelkiáltás útján hat évre egyhangúlag újból beválasztja a választmányba. E szerint
- a) a székes fővárosból Bachat Dániel, Beöthy Zsolt, Csiky Kálmán, György Endre, György Elek, Horváth Sándor, Perlaky Elek és Petri Elek;
 - b) a vidékről Antal Gábor, Arday F. Dániel, Ballagi Géza, Csengey Gusztáv, Duka Tivadar, Kiss Áron, Konecz József, Kun Bertalan, Kuun Géza gróf, Masznyik Endre, Mitrovics Gyula, Németh István, Radácsi György, Révész Kálmán, Sárkány Sámuel, Schneller István, Szabó János, Szöllősy Antal és Zelenka Pál a következő hat évre ismét a választmány tagjaivá választatnak.
- Az elhunytak helyére a székes fővárosból Tisza István gróf, a vidékről Stromp László pozsonyi theol. tanár szintén felkiáltás útján és hat évre a választmány tagjaivá választatnak.
6. A Bibliai Lexikon ügyében közgyűlés az 1897. dec. 13-diki választmányi ülés előkészítő intézkedéseit jóváhagyólag tudomásul

veszi; a mostani választmányi ülés javaslata értelmében pedig a következő határozatokat hozza:

a) a Bibliai Lexikon kiadását végleg elhatározza s ehhez képest

b) a Calwer Lexikon clichéinek beszerzése végett Szabó Aladár választmányi tagnak, ki június hóban különben is külföldre utazik, Stuttgartba utazására Hegedüs Sándor másodelnök úr adományából 60 frt úti költséget szavaz;

c) az előállítási költségek ama részének, mely előfizetésből nem mutatkozik beszerezhetőnek, aláírásokból és adományokból való társadalmi összegűjtésére az elnökséget és a választmányt felkéri;

d) a munka részletes tervének elkészítésére s a választmánynál leendő bemutatására, valamint a dolgozó társak szervezésére titkár és a B. Lexikon megválasztott szerkesztője felkéretnek.

7. Az indítványok előterjesztésére kerülvén a sor, Szász Domokos erdélyi püspök szép indokolás előbocsátásával 1000 azaz ezer frt alapítványt tett a Társaságnál, azzal a rendeltetéssel, hogy azt a Társaság mint forgó tőkét kezelje és classicus theologiai munkák fordítására és készítésére használja föl; egyszersmind kijelentette, hogy alapítványa rendeltetését külön alapító levélben fogja részletesebben körvonalozni.

Közgyűlés a szép alapítványt halás köszönettel fogadta és kijelentette, hogy az alapító intentiója szerint elkülönítve, alapszerűleg kezelteti s a kijelölt célra forgó tőke gyanánt mindig ad vires fogja fordítani.

Egyszersmind dr. Masznyik Endre indítványára elhatározza a közgyűlés, hogy a theol. szakirodalom s különösen a theol. kézikönyvek irodalmának fejlesztése érdekében kéressenek föl a két prot. egyház egyházkerületei arra, hogy akár alapítványok és évjáradékok, akár egyszersmindenkorra nyújtandó segélyadományok által ezt a fontos és egyetemes érdekű ügyet előmozdítani sziveskedjenek.

8. Az indítványok rendjén titkár javaslatára

elhatározza a közgyűlés, hogy a Társaság társulati életének fejlesztése végett a központból kiindítandó felkérésre a vidék főbb központjaiban quasi helyi irodalmi körök vagy fiók egyesületek szerveztesenek, melyek különösen felolvasások rendezése, kiadványok terjesztése és új tagok szerzése által

támogatnák és erősítenék a Társaságot; egyszerűs mind kimondja a gyűlés, hogy Budapesten az egykor szép sikerrel folyt téli felolvasások ismét szervezendők.

9. Ezzel a közgyűlés befejeztetvén, június 1-én d. e. 9 órakor ünnepélyes istenitiszteleet tartatott a bel-farkas utcza nagy templomban, hol Kenessey Béla kolozsvári theol. tanár mondott hatalmas beszédet és a Kolozsvári Daloskör zengett szép énekeket.

Istenitiszteleet végeztével a theol. fakultás dísztermében szép számú és díszes közönség jelenlétében *Hegedüs* Sándor másodelnök eszmékben gazdag magasröptű beszéddel nyitotta meg a nagygyűlést, melynek részéről *Szász* Domokos erdélyi püspök lendületes beszédben üdvözölte a Társaságot. A nagy tetszéssel fogadott megnyitó és üdvözlő beszéd után *Szóts* Farkas titkár ismertette a Társaság mult évi működését, mire *gróf Kuun* Géza vál. tag olvasta fel a vallás jelentőségéről szóló szép értekezést. Végül a közbejött akadály miatt személyesen meg nem jelenhetett *Stromp* Lászlónak Apáczai Cseri Jánost méltató lendületes tanulmányát *Masznyik* Endre pozsonyi theol. igazgató olvasta fel.

A nagygyűlés mind eme beszédek és felolvasásokat több ízben megújuló, néha kitörő tetszéssel és helyesléssel fogadta, s Szabó Aladár indítványára elhatározta, hogy úgy a predikációt, mint az elnöki megnyitót, a titkári és mindkét felolvasást Emlékkönyv alakjában kinyomatja s a Társaság tagjainak és az érdeklődő közönségnek megküldeti.

Ezzel a nagygyűlés június 1-én 1 óra után véget ért.
Kelt mint fent.

Hegedüs Sándor,
a Társaság másodelnöke.

Szóts Farkas,
titkár, a gyűlés jegyzője.

VII.

A M. P. Irodalmi Társaság 1897. évi számadása.

A) Bevétel.

1. Tagsági díjakból:			
a) Pártfogó tagoktól	675	frt — kr.	} 4293 frt 75 kr.
b) Alapító tagoktól	1041	„ 75 „	
c) Rendes tagoktól	1916	„ — „	
d) Pártoló tagoktól	661	„ — „	
2. Értékpapírok kamatjaiból	808	„ 56 „	
3. Takarékpénztári kamatból	97	„ 59 „	
4. Új alapítványokból	400	„ — „	
5. Adományokból	8	„ 68 „	
6. Könyvekért	206	„ 10 „	
Összesen	5814	frt 68 kr.	

B) Kiadás.

1. Protestáns Szemle nyomása és írói tiszt. díja	2992	frt 48 kr.
2. Monografia (Zsilinszky) nyomása és írói tiszt. díja	1505	„ 47 „
3. Tiszti díjak (titkár, pénztárnok, ellenőr)	1150	„ — „
4. Vegyesek (beszedő $\frac{2}{10}$ -a, postadíjak stb.)	135	„ 55 „
5. Károli-alapnak kamat	135	„ 34 „
6. Herczegszőlősi kánonok alapjának kamat	14	„ 58 „
Összesen	5933	frt 42 kr.

Hiány az 1897-dik évben 118 frt 74 kr.

C) Károli-alap számadása.

Állása 1896. december 31-én	3383	frt 54 kr.
Bevétele 1897. folyamán	640	„ 07 „
Kiadása 1897. folyamán	925	„ 99 „
Állása 1897. december 31-én	3232	frt 96 kr.

D) Herczegszőlősi kánonok alapja.

Állása 1896. december 31-én	364	frt 50 kr.
Bevétele 1897. folyamán	14	„ 58 „
Állása 1897. december 31-én	379	frt 08 kr.

VIII.

A M. P. Irodalmi Társaság vagyónkimutatása.

(Az 1897. december 31-iki állapot.)

1. A társaság általános tőkéje	49612	frt	69	kr.
Ebből el van helyezve : Értékpapirokban	20300	"	—	"
Takarékpénztárban	1239	"	—	"
Tagok kötvényein	31010	"	—	"
Készpénzben van	685	"	73	"
2. Károli-alap számláján	3232	"	96	"
3. Herczegszőlősi kánonok számláján	379	"	08	"
Összesen	53224	frt	73	kr.

E szerint az általános alapnál 118 frt 74 kr. a fogyás, a Károli-alapnál 150 frt 58 kr. a fogyás, a Herczegszőlősi kánonok alapjánál 14 frt 58 kr. a szaporodás — az 1896. évi állapothoz képest.

A M. P. Irodalmi Társaság költségvetése 1898-ra.

A) Szükséglet.

1. Protestáns Szemle nyomása és frói tiszt. díjai .	3000	frt
2. Monografia " " " " .	1200	"
3. Tiszti díjak (titkár, pénztárnok, ellenőr) . .	1150	"
4. Vegyes kiadások	150	"
5. Kamatokra (Károli-alap, Herczegszőlősi kán.)	145	"
Összesen	5745	frt — kr.

B) Fedezet.

1. Tagdíjakból:		
a) Pártfogó tagoktól 13000 frt után 5%	650	frt — kr.
b) Alapító tagoktól 18010 frt után 5%	900	" 50 "
c) Rendes tagoktól (390 tag á 6 frt) .	2340	" — "
d) Pártoló tagoktól (331 tag á 3 frt) .	993	" — "
2. Értékpapírok kamatjaiból	838	" — "
3. Takarékpénztári kamatokból	75	" — "
4. Tagdíjhátralékokból, adományokból és könyvekért	—	" — "
Összesen	5796	frt 50 kr.
Feleslegül mutatkozik	51	frt 50 kr.

Hátralékok kimutatása.

Pártfogó tagok kamatjaiban	75	frt
Alapító " "	750	"
Rendes tagok tagsági díjaiban	3558	"
Pártoló " " "	2364	"
Összesen	6747	frt

X.

A Társaság tisztikara és igazg.-választmánya.

- Elnök: *Gyurácz Ferencz* dunántúli ág. h. ev. püspök.
 Másodelnök: *Hegedüs Sándor* országgyűl. képviselő.
 Titkár: *Szóts Farkas* theologiai akadémiai tanár.
 Pénztárnok: *Bendl Henrik*, a pesti ág. h. ev. egyház pénztárnoka.
 Ügyész: *Dr. Fromm Lajos* ügyvéd.

Választmányi tagok a fővárosban.

1. Bachát Dániel.	11. Petri Elek.
2. Beöthy Zsolt.	12. Prónay Dezső báró.
3. Csiky Kálmán.	13. Szabó Aladár.
4. Győry Elek.	14. Szász Károly.
5. György Endre.	15. Szilágyi Dezső.
6. Hegedüs István	16. Szilágyi Sándor.
7. Horváth Sándor.	17. Szilassy Aladár.
8. Kiss Áron.	18. Sztéhlo Kornél.
9. Papp Károly.	19. Tisza István gróf.
10. Perlaky Elek.	20. Zsilinszky Mihály.

Választmányi tagok a vidéken.

1. Antal Gábor, R.-Komárom.	21. Masznyik Endre, Pozsony.
2. Arday J. Dániel, Zsarnó.	22. Mitrovics Gyula, Debreczen.
3. Baksay Sándor, Kun-Szt-Miklós.	23. Német István, Pápa.
4. Ballagi Géza, Sárospatak.	24. Poszvek Sándor, Sopron.
5. Balogh Ferencz, Debreczen.	25. Radácsi György, Sárospatak.
6. Bartha Béla, Debreczen.	26. Révész Kálmán, Kassa.
7. Stromp László, Pozsony.	27. Sárkány Sámuel, Pilis.
8. Csengey Gusztáv, Eperjes.	28. Schneller István, Kolozsvár.
9. Csiky Lajos, Debreczen.	29. Szabó János, H.-M.-Vásárhely.
10. Duka Tivadar, London	30. Szász Domokos, Kolozsvár.
11. Fejes István, Sátoralja-Ujhely.	31. Szeremlei S., H.-M.-Vásárhely
12. Géresi Kálmán, Debreczen.	32. Szilády Áron, Halas.
13. Gyurácz Ferencz, Pápa.	33. Szlavik Mátyás, Eperjes.
14. Karsay Sándor, Győr.	34. Szöllősy Antal, Makó.
15. Kenessey Béla, Kolozsvár.	35. Tóth Sámuel, Debreczen.
16. Kecskeméthy István, Kolozsvár.	36. Trsztyénszky Ferencz, Pozsony.
17. Kiss Áron, Debreczen.	37. Warga Lajos, Sárospatak.
18. Koncz József, Marosvásárhely.	38. Weber Samu, Szepes-Béla.
19. Kun Bertalan, Miskolcz.	39. Zelenka Pál, Miskolcz.
20. Kuun Géza gróf, M.-Németi.	40. Zsigmond Sándor, H.-Szoboszló.

XI.

A Magyar Prot. Irodalmi Társaság tagjai. *)

Sorsz.	Név, foglalkozás, lakóhely	Hátralék 1897. év végével
		frt
	A) Pártfogó tagok.	
	(500 frt tőkével vagy ennek 5% kamatja biztosításával.)	
	Bányai ág. hitv. ev. egyházkerület, Budapest	
	Békési ág. hitv. ev. egyházmegye, T. b.	
	Budapesti ág. hitv. ev. magyar egyházközség, Budapest	
5	Budapesti ev. ref. egyházközség, Budapest	
	Debreczeni ev. ref. egyházközség, Debreczen	
	Debreczeni ev. ref. egyházmegye, Kaba	
	Dunamelléki ev. ref. egyházkerület, Budapest	
	Dunántúli ág. hitv. ev. egyházkerület, Pápa	
10	Dunántúli ev. ref. egyházkerület, Komárom	
	Erdélyi ev. ref. egyházkerület (1000 frttal), Kolozsvár	
	Felső-szabolesi ev. ref. egyházmegye, N.-Kálló	25.--
	Heves-n.-kunsági ev. ref. egyházm., Kisujszállítás, T. b.	
	Halasi ev. ref. egyházközség, Halas	
15	Hódmező-vásárhelyi ev. ref. egyházközség, T. b.	
	† Káldy Gyula, volt dunántúli ev. felügyelő, T. b.	
	Magyarhoni ág. hitv. ev. egyetemes egyház, Bpest, T. b.	
	Pesti ev. ref. egyházmegye, Kosd	25.—
	Pozsonyi ág. hitv. ev. egyházközség, Pozsony	
20	Br. Prónay Dezső, egyetemes felügyelő, Budapesten, T. b.	
	† br. Radák Ádám, Mikeszázson, T. b.	
	Szentmártoni Radó Kálmán, Répczelak	
	Solti ev. ref. egyházmegye, K.-Szt-Miklós, T. b.	
	Szász Domokos, ev. ref. püspök, Kolozsvár	
25	Tisza Kálmán, főgondnok, Budapest	
	† Gr. Tisza Lajos, főgondnok, Budapest	
	Tiszai ág. hitv. ev. egyházkerület, Miskolcz	
	Tiszánineni ev. ref. egyházkerület, Miskolcz	
	Tiszántúli ev. ref. egyházkerület (2000 frttal), Debreczen	
30	Tolnai ev. ref. egyházmegye, Ócsény	
	† br. Vay Miklós, volt konv. elnök, T. b.	
	Br. Vay Béla és neje gr. Teleki Zsófia, Miskolczon, T. b.	
	† Vályi János, tiszántúli ev. ref. főgondnok, T. b.	
	Veszprémi ev. ref. egyházmegye	

*) E névsort, a hátralékok kimutatásával egyben, a közgyűlés határozatából teszszük közzé. A T. b. — Tőkét befizette. A nevek után kitüntetett összegek az 1897. év végéig való hátralékokat jelentik. Reklamációk a pénztár-nokhoz intézendők. A hátralékok törlesztését sürgősen kérjük. Szerk.

Sorsz.	Név, foglalkozás, lakóhely	Hátralék 1897. év végével
		frt
	B) Alapító tagok.	
	(100 frt tőkével vagy ennek 5%-os kamatja biztosításával.)	
	Ábauji ev. ref. egyházmegye, Kassa	5.—
	Ácsi ev. ref. egyházközség, Ács	
	Ádám Gerzson, főgymn. igazgató, Nagy-Kőrös. T. b.	
5	Ajkay Béla, magánzó, Kis-Falud	
	Ózv. Ajkay Imréné, sz. Pálffy Kamilla, Pápa. T. b.	
	Alsó-baranya-bácsi ev. ref. egyházmegye, Új-Soóve	
	Alsó-borsodi ev. ref. egyházmegye, Miskolcz	
	Alsó-némedi-i ev. ref. egyházközség (népies kiadványokra)	
	Alsó-szabolcs-hajdúvidéki ev. ref. egyházmegye, Hajdú-Böszörmény	
10	Alsó-zempléni ev. ref. egyházmegye, Semjén	5.—
	Antal Géza, ev. ref. főgymn. tanár, Pápa. T. b.	
	Arany László, földhitelint. igazgató, Budapest	
	† Armós Bálint, egyhk. tanácsbíró, Debreczen. T. b.	
15	Bács-szerémi ág. hitv. ev. egyházmegye, Újvidék	
	Baksay Sándor, ev. ref. lelkész, Kun-Szt-Miklós. T. b.	
	† Ballagi Mór, volt theol. tanár. T. b.	
	Balmaz-újvárosi magyar ev. ref. egyházközség Balmaz-Újváros. T. b.	
	Baltik Frigyes, ág. hitv. ev. püspök, Balassa-Gyarmat. Tőkére 60 frtot befizetett	
20	Gr. Bánffy György, egyhk. főgondnok, Bonczhida. T. b.	15.—
	Bánó József, esp. felügyelő, Osztropatak	
	Barsi ág. hitv. ev. egyházmegye	
	Bartalus János, ev. ref. lelkész, Bukarest	
	Bedő Albert, orsz. főerdőmester, Budapest. T. b.	
25	Békés-csabai ág. hitv. ev. egyházközség, B.-Csaba	
	Beöthy Zsolt, egyet. tanár, Budapest	
	Beregi ev. ref. egyházmegye, Munkács	
	Bernáth Elemér, kir. táblai tanácselnök, Kassa	
	† Bernáth István, ev. ref. lelkész, Dráva-Szabolcs	
30	Dr. Berzsenyi Jenő, ker. felügyelő, Kemenes-Sömjén. T. b.	30.—
	Bierbrunner Gusztáv, ev. lelkész, Ókér	
	Bihari ev. ref. egyházmegye, Nagyvárad	
	Bodola László, gymn. tanár, Csurgó	
	Bóné Géza, egyházmegyei gondnok, Budapest	
	† Breznyik János, nyug. igazg.-tanár, Selmeczbánya. T. b.	
35	Budai ev. ref. helyi bizottság, Budapest. T. b.	
	Budapesti ev. ref. főgymn. tanári kar, Budapest	
	Budapesti ev. ref. theol. önképző-kör, Budapest	
	Busbak Ádám, bankigazgató, Losonc. T. b.	
	Búd-szt-mihályi ev. ref. egyházközség, B.-Szt-Mihály	
40	Csengey Gusztáv, theol. tanár, Eperjes	
	† Csikay Imre, ev. ref. lelkész özv., Kecskemét	
	Csurgói ev. ref. főgymn. könyv ár, Csurgó	

Sorsz.	Név, foglalkozás, lakóhely	Hátralék 1897. év végével
		frt
	Czeglédi ev. ref. egyházközség (200 frttal) Czegléd . . .	
	† Czékus István püspök özvegye, Rozsnyó	
45	Czucz Lajos, ev. ref. lelkész, Nagy-Tótfalu. T. b. . . .	
	Dániel Gábor, főgondnok, Budapest. T. b.	
	Dávid Gyula, ev. ref. lelkész, Nagy Harsány. Tökére 70 frtot fizetett	
	Debreczeni hittanszaki önképző társulat, Debreczen . . .	5.—
	Debreczeni ev. ref. egyházmegyei lelkészi kör, Kaba . . .	
50	Debreczeni ev. ref. főiskola tanárai, Debreczen. T. b. . .	
	Gr. Degenfeld József, főispán, Debreczen	
	Derecskei ev. ref. egyházközség, Derecske	
	Dévai ev. ref. egyházközség, Déva	
	Dévaványai ev. ref. egyházközség, Dévaványa	
55	Dobosy Lajos, földbirtokos, H.-M.-Vásárhely. T. b. . . .	
	Dókus Ernő, földbirtokos, orsz. képviselő, Budapest . .	
	Drégelpalánkai ev. ref. egyházmegye, Diós-Jenő	
	Dr. Duka Tivadar, orvos, London, 55. Nevern Square S. W. T. b.	
	Eperjesi ág. hitv. ev. kerületi collegium, Eperjes. T. b. . .	
60	Eperjeskei ev. ref. egyházközség, u. p. Kis-Várda	20.—
	Erdővidéki ev. ref. egyházmegyei papi testület, Baróth Érmeleki ev. ref. egyházmegye, Asszonyvásár	
	Evang. theologusok Otthona, Pozsonyban	
	Fabiny Teofil, bányaker. felügyelő, Budapest T. b. . . .	
65	Fehér komáromi ág. hitv. ev. egyházmegye, Veleg	
	Fehérvár-csurgói ev. ref. egyházközség, F.-Csurgo	
	Felső-alsó-józsai ev. ref. egyházközség, Józsa	15.—
	Felső-baranyai ev. ref. egyházmegye, Kis Csány	
70	Felső-borsodi ev. ref. egyházmegye	10.—
	Felső-nógrádi ev. papi értekezlet, Szinóbánya	
	Felső-szabolcsi ev. ref. papi egyesület, Nyiregyháza . . .	
	Felső-zempléni ev. ref. egyházmegye, Ladmócz	
	Ferencz József, unit püspök, Kolozsvár T. b.	
	Ferenczy Gyula, ev. ref. tanár, Debreczen. Tökéből 20 frtot fizetett	4.—
75	Ferenczy Imre, ev. ref. lelkész, Krassó	5.—
	Fodor Gyula, ev. ref. lelkész, B.-M.-Szt-Király	
	Fogarasi ev. ref. egyházközség Fogaras	
	Füzes gyarmati ev. ref. egyházközség, F.-Gyarmat. T. b. . .	
	Gáborjáni ev. ref. egyházközség, Gáborján	
80	Galamb Gyula, tanácsbíró, Pécs. T. b.	
	Geduly Elek Ferencz, ev. lelkész, Miskolcz T. b.	
	† Geduly Lajos, volt ev. püspök, T. b.	
	Gégényi ev. ref. egyházközség, Gégény	
	Géressy Kálmán, tanker. főigazgató, Debreczen. T. b. . .	
85	Giczey Sámuel, ügyvéd, Budapest. T. b.	
	Gózon Gyula, ev. ref. lelkész, Szt-Gál	25.—
	Gömöri ev. ref. egyházmegyei könyvtár, Tornallya	
	Görbedi ev. ref. leányegyházközség, Aranyos-Medgyes . . .	
	Görgényi ev. ref. egyházm. Péterlaka. Tökéből 70 frtot fizetett	

Sorsz.	Név, foglalkozás, lakóhely	Hátralék 1897. év végével
		frt
90	Gyomai ev. ref. egyházközség, Gyoma	5.—
	György Endre, akadémiai tag, Budapest, T. b.	
	Győri ág. hitv. ev. egyházközség, Győr. T. b.	
	Győry Elek dr., ügyvéd, Budapest. T. b.	
	Gyulai ev. ref. egyházközség, Gyula	
95	Gyurátz Ferencz, ev. püspök, Pápa	
	† Haán Lajos volt ev. lelkész, Békés-Csaba	
	Hajdú-böszörményi ev. ref. egyházközség, H.-Böszörmény	5.—
	Hajdú-nánási ev. ref. egyházközség, H.-Nánás	
	Hajdú-szoboszlói ev. ref. egyházközség, H.-Szoboszló	5.—
100	Hász Sándor, kir. tanácsos, Arad T. b.	
	Hat szab. kir. városi evang. egyházmegye, Eperjesen	
	Haendel Vilmos, ág. hitv. ev. főesperes, Selmezbánya	
	Hegedüs Sándor, orsz. képviselő, Budapest. T. b.	
	Ózv. Hegyi Mihályné, sz. Józsa Eufrozina, Debreczen. T. b.	
105	Hódmezővásárhelyi ev. ref. főgymn. tanári kar, Hód- mező-Vásárhely	
	Hornvánszky V., cs. és k. udv. könyvnyomdász, Bpest T. b.	
	Horváth István, palóczy nagybirtokos, Örkény. T. b.	
	Horváth Sándor, ev. lelkész, Budapest. T. b.	
	Hörk József, ev. theol. tanár, Pozsony	10.—
110	Ihász Lajos, földbirtokos, Hathalom	
	Irinyi ev. ref. egyházközség, Iriny	
	† Ivánka Imre, volt főrendiházi tag, T. b.	
	Jászberényi ev. ref. egyházközség, Jászberény	
	Jósa Károly, ev. ref. lelkész, Ágya	
115	† Józsa Zsigmond, n.-enyedi volt theol. tanár, T. b.	
	Br. Kaas Ivor, lapszerkesztő, Budapest	
	† Kalmár Lajos, ev. egyh. felügyelő, Ipoly-Nyék	15.—
	Karancsy Dániel, ev. ref. lelkész, H.-M.-Vásárhely	10.—
	Karczagi ev. ref. gym., Karczag, T. b.	
120	Kármán József, ev. ref. lelkész, Új-Verbász	
	Gróf Károlyi Tiborné, Budapest. T. b.	
	Karsay Sándor, ev. püspök, Győr. T. b.	
	Kassai ev. ref. egyházközség, Kassa	
	Kecskeméti ev. ref. egyházközség, Kecskemét	
125	Kecskeméti ev. ref. egyházmegye, T.-Vezseny	
	Keéki ev. ref. egyházközség, Kék	5.—
	Kemenesaljai ág. hitv. ev. egyházmegye, Vönöczk. T. b.	
	Kenessey Béla, theol. igazg.-tanár, Kolozsvár. T. b.	
	Kézdí ev. ref. egyházmegyei papi értekezlet, Léczfalva. T. b.	
130	Gr. Khuen Héderváry Károlyné, Zágráb	
	Kiss Albert, ev. ref. lelkész, Debreczen. T. b.	
	Dr. Kiss Áron, tan. kép. igazgató, Budapest	
	Kiss Ferencz, ev. ref. lelkész, Földes	
	Kisújszállási ev. ref. egyházközség, Kisújszállás. T. b.	
135	Kolozsvári ev. ref. collegium, Kolozsvár. T. b.	
	Kolozsvári ev. ref. theologiai fakultás, Kolozsvár	
	Kolozskalotai ev. ref. egyházmegyz, Gyalu	
	Komáromi ev. ref. egyházmegye, Perbete	

Sorsz.	Név, foglalkozás, lakóhely	Hátralék 1897. év végével
		frt
140	† Kovács Ferencz kir. tanácsos, H.-M.-Vásárhely. T. b. Kun Bertalan, ev. ref. püspök, Miskolcz Kunhegyesi ev. ref. egyházközség, Kunhegyes Gr. Kuun Géza, kolleg. főgondnok, M.-Németi. T. b. Küküllői ev. ref. egyházmegye, Dicső-Szent-Márton Külső-somogyi ev. ref. egyházmegye, Tengőd	10.—
145	† Láng Adólf, volt ev. esperes. T. b. Laszkáry Gyula, ev. egyházker. felügyelő, Romhány László József, ev. ref. ny. esperes, Kocs. T. b. † Lónyay János, volt főispán, Máramarossziget Losonczy ev. ref. egyházközség, Losoncz	10.— 10.— 10.—
150	† Lukács Ödön, volt f.-szabolcsi esperes Madarasi ev. ref. egyházközség, N.-Kun-Madaras. T. b. † Madas Károly, földbirtokos, Budapest, T. b. Magyarósy István, ev. ref. lelkész, Zilah. T. b. Máramaros-ugocsei ev. ref. egyházmegye, Tamásváralja	20.— 5.— 30.—
155	Marosi ev. ref. egyházmegye, Mező-Bánd Marosközi unit. belső emberek, Maros-Szt-Király Maros-vásárhelyi ev. ref. collegium, Maros-Vásárhely Maros-vásárhelyi ev. ref. egyházközség, T. b. Mayer Endre, ev. theol. tanár, Eperjesen	30.—
160	Meczner Béla, zempléni egyh. gondnoka, S.-A.-Ujhely Mészáros János, ev. ref. lelkész, Kecskemét Mezőföldi ev. ref. egyházmegye, Székesfehérvár Mezőtúri ev. ref. egyházközség, Mezőtúr. T. b. Mezőtúri ev. ref. gymnasium, Mezőtúr. T. b.	
165	Miskolczi ág. hitv. ev. egyházközség, Miskolcz. T. b. Moesáry Lajos, földbirtokos, Andornak Módra Imre, ev. ref. lelkész, Kőröshegy Mokos Gyula, tanár, Budapest. T. b. Móricz Pál, volt orsz. képviselő, Budapest	10.— 40.—
170	Nagy Árpád, ev. ref. lelkész, Acsád, u. p. Pápa Nagy Ferencz, ref. főgymn. tanár, Kecskemét Nagy Ignác, ev. ref. lelkész, Kölked Nagy István, ev. ref. lelkész, Bisse. T. b. † Nagy László, szilágysági volt esperes	5.— 10.— 10.— 20.— 35.—
175	Nagy Sándor, ev. ref. lelkész, Tisza-Nagyrev. T. b. Nagy Zsigmond, ev. ref. s.-lelkész, Dömsöd Nagy Zsigmond, ev. ref. tanár, Debreczen. T. b. Nagybányai ev. ref. egyházmegye Nagybányai ev. ref. egyházmegyei tanító-egyesület	30.— 5.— 15.—
180	Nagyenyedi Bethlen-főiskola, N.-Enyed Nagyenyedi Bethlen-főiskola ifj. olvasó-egylet, N.-Enyed Nagyenyedi ev. ref. egyházközség, N.-Enyed Nagykállói ev. ref. egyházközség, N.-Kálló Nagy-károlyi ev. ref. egyházmegye Kántor János	5.— 15.—
185	Nagy-kőrösi ev. ref. főgymn. tanári kar, N.-Körös. T. b. Nagy-szalontai ev. ref. egyházmegye, N.-Szalonta. T. b. Nagyvárad Nógrádi ág. hitv. ev. egyházm. Losoncz	

Sorsz.	Név, foglalkozás, lakóhely	Hátralék 1897. év végével
		frt
190	Nyírmadai ev. ref. egyházközség, Nyírmada Ó-budai ev. ref. egyházközség, Ó Buda. T. b. Okányi ev. ref. egyházak, Okány. Tökéből 70 frtot fiz. Orbai ev. ref. egyházmegye	10.—
195	Orosházai ev. ref. egyházközség, Orosháza. T. b. Ócsödi ev. ref. egyházközség, Ócsöd. T. b. Pápai ev. ref. egyházközség, Pápa Pápai ev. ref. egyházmegye, Takácsi Pápai ev. ref. főiskola, Pápa	
200	Pápai ev. ref. hittanhallgatók önképző köre, Pápa Pápai ev. ref. főiskolai ifj. képzőtársulat Pápan † Papp Gábor dunántúli volt ev. ref. püspök. T. b. Pappszász Lajos, földbirtokos, Pusztá-Tenk. T. b. Perlaky Elek, magánzó. Budapest. T. b. Pestmegyei ág. hitv. ev. egyházmegye, Czegléd. T. b. Pokoly József, ev. ref. theol. tanár, Kolozsvár	
205	† Polgár József, volt magánzó. T. b. Pozsonyi ág. hitv. ev. lyceum tanári testület, Pozsony Pozsonyi ág. hitv. ev. theol. akad. könyvtára, Pozsony † Purgly Sándor volt egyházmegyei felügyelő, Kókkút Br. Radvánszky Béla főispán, Sajó-Kaza. T. b. Br. Radvánszky János, felügyelő, Hatvan. T. b.	5.— 5.—
210	† Ragályi György volt egyházmegyei gondnok. T. b. † Révész Bálint volt ev. ref. püspök. T. b. Révész Kálmán ev. ref. lelk., Kassa. Tökéből 10 frtot befiz. Rév-Komáromi ev. ref. egyházközség, R.-Komárom	
215	Rimaszombati főgym. tanári kar, Rimaszombat. T. b. Rohodi ev. ref. egyházközség, Rohod Rupprecht Tasziló egyházm. felügyelő, Város-Hodász Sárospataki akad. ifj. könyvtár, Sárospatak Sárospataki ev. ref. főiskola, Sárospatak	
220	Schneller István egyetemi tanár, Kolozsvár Schreiner Károly, egyházm. felügyelő, Sopron. T. b. Selmeezbányai ág. hitv. ev. főgym. t. k. Selmeezbánya Sepsi-i ev. ref. egyházmegye könyvtára, Bikfalva. Töké- ből 60 frtot befizetett	
225	Soltész Farkas ev. ref. lelkész, Tetétlen. T. b. Soltész László ev. ref. lelkész, Hajdú-Szoboszló. T. b. Soproni alsó ev. egyházmegye, Vadosfa. T. b. Soproni ág. hitv. ev. egyházközség, Sopron. T. b. Soproni ág. hitv. ev. lyceum, Sopron	
230	† Stettner Ignác, nyáradi volt ref. lelkész. T. b. Szabó János, ev. ref. esperes, H.-M.-Vásárhely Szabó Mihály ügyvéd, H.-M.-Vásárhely. T. b. † Szalay József ev. ref. lelkész, Martos. T. b. Szalay Károly ev. ref. főgym. tanár, Budapest	10.— 15.—
235	Szatmári ev. ref. egyházmegye Szász Gerő ev. ref. lelkész, Kolozsvár Szász Károly ev. ref. püspök, Budapest. T. b. Szászvárosi Kún-tanoda, Szászváros	10.— 10.—

Sorsz.	Név, foglalkozás, lakóhely	Hátralék 1897. év végével
		frt
240	† Dr. Szeberényi Gusztáv volt ev. p. B.-Csaba. T. b. . Szeghalmi ev. ref. egyházközség, Szeghalom. T. b. † Székely Károly volt ev. ref. esperes, (Özv. Barcsay Janka, Debreczen, Kunhegyes)	35.—
245	Sz.-Udvarhelyi ev. ref. collegium. Sz.-Udvarhely. T. b. Széki ev. ref. egyházmegyei papság. Szek. T. b. Széký Péter földbirtokos, Tisza-Igar. T. b. Szél Kálmán. ev. ref. esperes, Nagy-Szalonta T. b. Széll Ákos kir. közjegyző, Szeged	
250	Szemes László ev. ref. lelkész. Bors, Szent-Janos Szentesi ev. ref. egyházközség. Szentés T. b. Szent-Iványi Árpád esperességi felügyelő, Gömör-Felfalu Szent-Iványi József ev. egyh. felügyelő. Liptó-Szt-Iván Szeremley Sámuel ev. ref. lelkész. H.-M.-Vásárhely.	10.—
255	Szigethy Zoltán ev. ref. lelkész, Huszth Szilády Áron ev. ref. lelkész, Halas Szilágyi Dezső, a képviselőház elnöke. Budapest. T. b. † Szilágyi József, volt ev. ref. tanár özvegye, Pápa Szilágy-szolnoki ev. ref. egyházmegye	10.—
260	Szilassy Aladár közigaz. bíró, Budapest T. b. dr. Szlávik Mátyás ev. collegiumi igazgató, Eperjesen Solnoki ev. ref. egyházközség, Solnok Szontagh Miklós esperességi felügyelő, Új-Tátrafüred Szontagh Pál v. b. t. t. Horpács Szováti ev. ref. egyházközség, Szováts	10.—
265	Szöts Farkas ev. ref. theol. igazgató, Budapest T. b. Tatai ev. ref. egyházmegye, Tata Tatár János ev. ref. lelkész Szeghalom T. b. Tátraaljai ág. hitv. ev. egyházmegye Özv. gr. Teleki Sándorné. Gyömrő T. b.	
270	Thury Etele ev. ref. lelkész, Vámos Tiszafüredi ev. ref. egyház, Tiszafüred Gr. Tisza István orsz. képviselő, Budapest T. b. Tizenhárom szepesvárosi ág. hitv. egyházm. Igló Tornai ev. ref. egyházmegye, Zsarnó. T. b. Török-Szt-Miklósi ev. ref. egyház	10.—
275	Trsztýénszky Ferencz ev. főesperes, Pozsony Turkevei ev. ref. egyházközség, Turkeve Tüdös István ev. ref. theol. tanár, Sárospatak Unghi ev. ref. egyházmegye, Ungvár	10.—
280	Vajai ev. ref. egyházközség, Vaja Vajdahunyadzarándi ev. ref. egyházmegye. Tordos † Várady Károly volt főrendiházi tag, Budapest. T. b. Váradi Gábor orsz. képviselő, Máramaros-Sziget	45.—
285	Vasvári Sándor ev. ref. lelkész, Csepely Vecsey Oláh Miklós földbirtokos, Tokaj Vértessaljai ev. ref. egyházmegye, Seregélyes T. b. Vértessaljai ev. ref. egyházm. lelk. kar, Seregélyes. T. b. Vetési ev. ref. egyhk. Vetés. Tőkére 70 frtot befizetett Vizsolyi Ákos földbirtokos, Alsó-Pél. T. b.	

Sorsz.	Név, foglalkozás, lakóhely	Hátralék 1897. év végevel
		frt.
290	Warga Lajos ev. ref. theol. tanár, Sárospatak. T. b. Gr. Wass Béla földbirtokos, Szent Gotthárd T. b. Gr. Zay Miklós, esp. felügyelő, Zay-Ugrócz Zelenka Pál, ev. püspök, Miskolc ld. Zeyk József, földbirtokos, Gombás	5.— 20.—
295	Zólyomi ág. hitv. egyházmegye Besztercebánya T. b. Zsilinszky Mihály államtitkár, Budapest T. b.	
C) Rendes tagok		
(6 frt tagsági díjjal minden évben.)		
	Ádám Imre, ev. ref. s.-lelkész, S-Endréd	
	Adorján Miklós, népiskolai tanító, Csurgó	30.—
	Alsó-nógrádi ev. papi értekezlet, Szirák	24.—
5	Andrássy Kálmán ev. ref. lelkész, Buj Antal Gábor, ev. ref. püspök Rév-Komárom Antal Károly, ev. ref. lelkész, Felső-Görzsöny Anti ev. ref. egyházközség, Ant	6.—
10	Apostol Pál ev. ref. tanár, Kun-Szt-Miklós Bachát Dániel, ág. hitv. ev. esperes, Budapest Baczó Mózes, nevelő, Budapest	12.— 24.—
	Bajji ev. ref. egyházközség, Bajj	
	Bakos József, ev. ref. lelkész, Bakonszeg	6.—
	Bakóczy János, ev. ref. lelkész, Hajdu-Böszörmény	12.—
15	Balázs József, ev. ref. lelkész, Beszterce Bálint Dezső, ev. ref. lelkész, Sárospatak	6.—
	Balkányi ev. ref. egyházközség, Balkány	
	Balla Dezső, ev. ref. h. lelkész, Pápa-Kovácsi	6.—
	Balla Endre, ev. ref. lelkész, Csetény	6.—
20	Balla Lajos, ev. ref. lelkész, Monor Dr. Ballagi Géza, ev. ref. tanár, Sárospatak Balogh Ferencz, ref. theol. tanár, Debreczen Balogh György, ev. ref. lelkész, Bieske Balogh István, lelkész, Porrog-Szt-Király Bancsó Antal, theol. tanár, Sopron	18.—
25	Barabás Sámuel, ev. ref. körlelkész, Magyar-Lápos Baráth Ferencz, ev. ref. főgymn. tanár, Budapest Barcza Adolf, bányaigazgató, D. Almás Bárczay Elemér, földbirtokos, Tisza-Roff Dr. Bärtha Béla, jogakad. tanár, Debreczen	54.— 12.— 24.— 24.—
30	Begedi Lajos, ev. ref. lelkész, Gyöngyös-Mellék Begedi István, ev. ref. esperes, Istvándi Belényesi ev. ref. lelkészi kör, Belényes	24.— 24.—
	Beliczay Béla magyar egyh. gondnok, Budapest	96-ra 1—97-re 6
35	Dr. Belohorszky János, ügyvéd, Ujvidék Berczeli ev. ref. egyházközség Berczel Berei József, ev. ref. lelkész, Nagy-Ecsed Berghoffer Károly, tanár, Gyömrő Gróf Bethlen Sándor, Maros-Gezse	24.—

Sorsz.	Név, foglalkozás, lakóhely	Hátralék 1897. év végével
		frt
	Benedek Dénes, ev. ref. lelkész Makfalva	12.—
40	Benedek Károly, ev. ref. lelkész, Alvincz	24.—
	Benedek László, ev. ref. lelkész, Pánd	
	Benke István, kolleg. tanár, Sepsí-Szt-György	
	Benkő István, ev. ref. lelkész, Rákos-Palota	
	Biberauer Richárd, ref. segédlelkész, Kolozsvár	
45	Biczó Pál, ev. ref. lelkész, Pátka	24.—
	Bihar-diószegi ev. ref. egyházközség, B.-Diószeg	12.—
	Bihar-nagy-bajomi ev. ref. egyházak, Bihar-N.-Bajom	
	Bihar-udvari ev. ref. egyházközség, Bihar-Udvari	
	Bodor Domokos, ev. ref. tanár, Sepsí-Szt György	
50	Bodor Géza, ev. ref. lelkész, Al-Csernáton	
	Borbély Géza, földbirt. egyh. főgondnok, Tisza-Roff	24.—
	Boros György, theol. tanár, Kolozsvár	30.—
	Borsos István, gymn. tanár Pápa	48.—
	Böődi ev. ref. egyházközség, Beőd	
55	Brocskó Lajos, árvaházi igazgató, Budapest	
	Budapesti ág. hitv. ev. egyházmegye, Budapest	
	Budapesti ág. hitv. ev. főgymn., Budapest	
	Budapesti ág. hitv. ev. hitoktatói testület, Budapest	
	Budapesti ev. ref. theol. akad. tanári kar, Budapest	
60	Buzás Lajos, tanítókáplán, Duna-Vecse	24.—
	Buri Ferencz, egyháztanácsos, Szalacs	12.—
	Cseresnyés János, rendőrkapitány, Makó	24.—
	Csertán Márton, ev. ref. lelkész.	54.—
	Csia Kálmán, ev. ref. lelkész, Etéd	
65	Csik Dániel, ev. ref. püspöki titkár, Miskolcz	6.—
	Csiky Kálmán, műegyetemi tanár, Budapest	
	Csiky Lajos, ev. ref. theol. tanár, Debreczen	
	Csilléry Lajos, ev. ref. lelkész, Szada	42.—
	Csire István, ev. ref. lelkész, Somogy-N.-Bajom	
70	Csiskó János, ev. lelkész, Kassa	
	Csürös József, ev. ref. lelkész, Nagy-Almás	48.—
	Czeli Ignác, ev. ref. lelkész, Kézdi-Mártonfalva	24.—
	Czike Ferencz, tanító, Budapest	12.—
	Czike Lajos, ev. ref. lelkész, Ó-Szöny	
75	Palóczy Czinke István, ev. ref. lelkész, Rimaszombat	6.—
	Darányi Ignác, földmív. miniszter, Budapest	
	Daray Vilmos, földbirtokos, Kis-Kőrös	6.—
	Deák Lajos, kir. tanfelügyelő, Maros-Vásárhely	6.—
	Debreczeni Bertalan, főisk. jog-igazgató, Sárospatak	24.—
80	Deesi Gyula, ev. ref. esperes, Gyalu	6.—
	Deesi ev. ref. egyházmegye, Doboka	6.—
	Gr. Degenfeld Sándor, földbirtokos, Erdő-Szada	
	Demjén Márton, ref. lelkész, Veszprém	
	Dézi Mihály, ev. ref. lelkész, Bia	12.—
85	Dr. Dirner Gusztáv, orvostudor, Budapest	6.—
	Dókus Gyula, kir. kamarás, megyei főjegyző, S.-Ujhely	
	Dókus László, megyei aljegyző, Sátoralja-Ujhely	
	Dombrádi ev. ref. egyházközség, Dombrád	

Sorsz.	Név, foglalkozás, lakóhely	Hátralék 1897. év végével
90	Domján István, polg. isk tanár, Sepsi-Szt-György	48.—
	Domokos Antal, m. főpénztáros Kolozsvár	
	Dömötör Lajos, ev. ref. lelkész, Böleske	
	Engisch Frigyes, ev. lelkész, Szeghegy	
	Eötvös Károly Lajos, kir. tanfelügyelő, Szolnok	42.—
95	Eperjesi ág. hitv. ev. magyar és német egyhk. Eperjes	
	Dr. Erdős József, theol. akad. tanár, Debreczen	
	Eösze Zsigmond, ev. lelkész, Némedi (Tolnam.)	
	Fábián Dénes, ref. segédlelkész, Budapest	
	Fábián János, ev. ref. segédlelkész, Budapest	6.—
	Fabiny Gyula, min. tanácsos, Budapest	
100	Faragó János, kolleg. tanár, Pápa	
	Farkas József, theol. tanár, Budapest	
	Farkas Kálmán, ev. ref. vallás-tanár, Kecskemét	6.—
	Fay József földbirtokos, Ecsed	24.—
	Fehér József, ev. ref. tanár, Budapest	30.—
105	Fejes István, ev. ref. lelkész, Sátoralja-Újhely	
	Fekete Gyula, ev. ref. lelkész, Nagy-Kikinda	12.—
	Feleki József, ev. ref. lelkész, Foktó	48.—
	Felső-bányai ev. ref. egyházközség, F.-Bánya	
	Földváry László, főszolgabíró, Budapest	12.—
110	Fülöp József, ev. ref. lelkész, Körmend	
	Gaál Lajos, ev. ref. lelkész, Bodmér	
	Gáthy Zoltán, zenetanár, Pápa	6.—
	Garzó Gyula, ev. ref. lelkész, Gyoma	6.—
	Gávai ev. ref. egyházközség, Gáva	
115	Gergely Károly, ev. ref. lelkész, Nagy-Bánya	6.—
	Gérecz Károly, tanító, Sárospatak	42.—
	Gonda Béla, m. o. tanácsos, Budapest	
	Gyalokay László, püspöki titkár, Rév-Komárom	24.—
	Gyarmathy Zsigmond, földbirtokos, Bánffy-Hunyad	24.—
120	Győrffy József, ev. ref. lelkész, Réde	12.—
	Gyulay Pál, főrendiházi tag, Budapest	
	Hajdu András, ev. ref. fegyintézeti lelkész, Lipótvar	6.—
	Hajas Endre, ág. hitv. ev. lelkész, Szent-András	6.—
	Hajdú-bagosi ev. ref. egyházközség, H.-Bagos	6.—
125	Hajdú-hadházi ev. ref. egyházközség, H.-Hadház	6.—
	Halászi ev. ref. egyház, Halász	
	† Halom Ádám, ev. ref. lelkész, Mező-Szt-György	
	Hamar István, theol. tanár, Budapest	6.—
	Havadtői Mihály, ev. ref. lelkész, Angyalos	12.—
130	Haypál Benő, ev. ref. lelkész, Buda	6.—
	Hegedűs Károly, m. techn. iparm. főgazgató, Budapest	
	Hetvényi Lajos, ev. vallástanár, Sopron	
	Hegyaljai ág. hitv. ev. egyházmegye, Nyiregyháza	
	Hollerung Károly, ev. ref. gymn. tanár, Karczag	
135	Horváth Ferencz, ev. ref. gymn. tanár, Karczag	24.—
	Dr. Horváth József, ev. ref. theol. tanár, Pápa	6.—
	Dr. Horváth Ödön, jogakad. dékán, Eperjes	
	Hosszú-pályi ev. ref. egyházközség, H.-Pályi	

Sorsz.	Név, foglalkozás, lakóhely	Hátralék 1897. év végével
		ftt
	Ibrányi ev. ref. egyházközség, Ibrány	6.—
140	Iglói ág. hitv. ev. főgymn. tanári kar, Igló	
	Ilosvay Aladár, földbirt., egyh. gondnok, Nyir-Megyes	24.—
	Illyefalvy V. Kálmán, ev. ref. segédlelkész, Budapest	
	Ineze Lajos, ev. ref. lelkész, Erzsébetváros	36.—
	Jakucs Sándor, ev. ref. lelkész, Szováth	
145	Jánó Albert, ev. ref. lelkész, Hátszeg	12.—
	Jausz Vilmos, ev. theol. tanár, Sopron	
	Jármy Márton, földbirtokos, Kótaj, (kilépett 97 végével)	
	Ifj. Jeszenszky Károly, ev. lelkész, Mező-Berény	
	Jóba József, ev. ref. lelkész, Magyar-Atád	6.—
150	† Joó István, ev. ref. gymn. felügyelő, Debreczen	18.—
	Juhász György, ev. ref. lelkész, Ipp	
	Kabai ev. ref. egyházközség, Kaba	
	Kálmán Sándor, ev. ref. lelkész, Hirip	18.—
	Kalos Péter, ref. lelkész, Tisza-Bees	36.—
155	Kanyaró Ferencz, unit. főgymn. tanár, Kolozsvár	
	Kapi Gyula, ev. tanképző-int. igazg., Sopron	6.—
	Kápolnás-Nyéki ev. ref. egyházközség, k.-Nyék	24.—
	Kármán Pál, ev. ref. lelkész, Torzsa	
	Karsay Imre, ev. lelkész, Szil-Sárkány	6.—
160	Kasits Péter, ny. min. tanácsos, Budapest.	
	Kassai ág. hitv. ev. egyházközség, Kassa	
	Kátai Endre, ev. ref. lelkész, Duna-Szt-György	6.—
	Dr. Keeskeméthy István, theol. tanár, Kolozsvár	
	Dr. Kelemen Mór, curiai bíró, Budapest	
165	Kemecei ev. ref. egyházközség, Kemece	
	Kenessey Pongrácz, ügyvéd, kir. tanácsos, Rostói Puszta	
	Keresztesi Sámuel, ev. ref. vallástanárr, Budapest	30.—
	Kérészy Barna, ev. ref. lelkész, Tisza-Nána	6.—
170	Késmárky ág. hitv. ev. egyházközség, Késmárk	
	Késmárki ág. hitv. ev. ker. Lyceum, Késmárk	
	Kis Gábor, ev. ref. lelkész, Pápa	
	Kis-marjai ev. ref. egyházközség, Kis-Marja	
	Id. Kiss Áron, ev. ref. püspök, Debreczen	12.—
	Kiss Béla, ev. ref. lelkész, Vaál	30.—
175	Kiss György, ev. ref. lelkész, Ny.-Szt-Benedek	54.—
	Kiss István, ág. hitv. ev. lelkész, Sámsonháza	24.—
	Kiss József, ev. ref. theol. tanár, Pápa	12.—
	H.-Kiss Kálmán, tan. képző int. igazg., Nagy-Kőrös	6.—
	Kolozsváry Antal, ev. ref. lelkész, Fejérd	24.—
180	Komáromi ág. hitv. ev. egyházközség, Komárom	
	Koncz József, tanár, Maros-Vásárhely	
	Konkoly Thege Imre, földbirtokos, Tagyos	24.—
	Kónya Andras, ev. ref. lelkész, Hernád-Németi	
	Korda Lajos, földbirtokos, Pazon	42.—
185	Ifj. Kovács Antal, ev. ref. lelkész, Kilyén	6.—
	Kovács Gábor, ev. ref. lelkész, Moesolád	
	Kovács Gábor, ev. ref. missiói lelkész, Szinye	36.—
	† Kovács Kálmán, ref. theologus, Budapest	12.—

Sorsz.	Név, foglalkozás, lakóhely	Hátralék 1897. év végével
		frt
	Kovács Lajos, ev. ref. s.-lelkész, Budapest	18.—
190	Dr. Kovácsy Sándor, min. tanácsos, Budapest	
	Körmeny Béla, szolgabíró, Pápa	6.—
	Körösy János, ev. ref. lelkész, Körös-Ladány	6.—
	Krupez István, ev. lelkész, Udvarnok	
	Kubinyi Aladár, kir. törvényszéki elnök, Rimaszombat	30.—
195	Kurdi Béla, ev. ref. lelkész, Kopács	18.—
	Kutas Bálint, ev. ref. lelkész, Török-Szt-Miklós	6.—
	Lajos János, ev. ref. lelkész, Bögöz	18.—
	Laky Dániel, főgymn. tanár, Budapest	
	Láposy János, ev. ref. lelkész, Tisza-Eszlár	
200	Lator Sándor, árvaszéki ülnök, Máramaros-Sziget	24.—
	Lengyel Samu, egyh. vil. tanácsbíró, Borsod, Mező-Herentes	6.—
	Lészay Ferencz, ev. ref. főgondnok, Magyar-Gorbó	
	Lévay József, nyug. alispán, Miskolcz	
	Lévay Lajos, ev. ref. lelkész, Sár-Keresztúr	
205	Lukács Dániel, ev. ref. lelkész, Mező-Túr	12.—
	Lukácsi Imre, ev. ref. lelkész, Félégyháza	24.—
	Magyar egyesület, Halle a/S.	18.—
	Máramaros-Szigeti ev. ref. egyházközség, M.-Sziget	
	Mártha József, ev. ref. lelkész, Csenger-Bagos	30.—
210	Marton Lajos, ev. ref. s.-lelkész, Budapest	
	Marton Sándor, ev. ref. tanár, Keeskemét	
	Masznyik Endre, theol. igazgató-tanár, Pozsony	
	Máté József, ev. ref. lelkész, Mohács	
	Mátészalkai ev. ref. egyházközség, Mátészalka	
215	Meczner András, földbirtokos, A.-Bereczk	24.—
	Matus György, Pápán	
	Medgyaszay Gyula Vincze, ev. ref. lelkész, Balatonfő-Kajár	6.—
	Menyhárt András, ev. ref. esperes, Kecset	6.—
	Mező-sasi, ev. ref. egyházközség, Mező-Sas	
220	Mihálydi ev. ref. egyházközség, Mihálydi	
	Miklós Géza, ev. ref. vallástanárr, Szabad-Battyán	6.—
	Miskolczi ev. ref. főgymnasium, Miskolcz	6.—
	Mitrovics Gyula, ref. lelkész, Debreczen	12.—
	Molnár Albert, ev. ref. theol. tanár, Kolozsvár	24.—
225	Molnár Gergely, ev. ref. s.-lelkész, Fülöpzállás	24.—
	Molnár Lajos, ev. ref. lelkész, Harasztkerék	30.—
	Molnár Hugó, ev. ref. lelkész, Ujvidék	6.—
	Mozsonyi Sándor, ev. ref. lelkész, Kadarkút	24.—
	Müllner Mátyás, ny. theol. tanár, Sopron	
230	Nádudvari ev. ref. egyházközség, Nádudvar	6.—
	Nagy Béla, ref. theologus, Sárospatak	12.—
	Nagy Dániel, ev. ref. lelkész, Vámos-Pérec	6.—
	Dr. Nagy Dezső, ügyvéd, Budapest	
	Nagy Gusztáv, theol. tanár, Sárospatak	24.—
235	Nagyhonti ág. hitv. ev. egyházmegye, Selmeczbánya	6.—
	Nagy Imre, egyházm. tan.-bíró, Ugra	6.—
	Nagy István, ev. ref. lelkész, Harasztos	6.—
	Nagy József, ev. ref. lelkész, Nagy-Szeben	

Sorsz.	Név, foglalkozás, lakóhely	Hátralék 1897. év végével
		frt
	Nagy Kálmán, ev. lelkész, Gecse	6.—
240	Nagy-Károlyi ev. ref. egyházközség, Nagy-Károly	6.—
	Nagy-Kőrösi ev. ref. tan. képzőint. könyvtára, N.-Körös	
	Német István, ev. ref. tanár, Pápa	12.—
	Neupor Béla, ev. ref. lelkész, Dereske	
	Novák Lajos, theol. tanár, Sárospatak	6.—
245	Nyakas Balázs, ev. ref. lelkész, Büd-Szent-Mihály	36.—
	Báró Nyáry Béláné, földbirtokos, Pozsony	
	Nyirbátori ev. ref. egyházmegye, Nyirbátor	24.—
	Nyiregyházai ev. ref. egyházközség, Nyiregyháza	30.—
250	Ólbey János, ev. ref. lelkész, Nagy-Rozvány	6.—
	Pancsovai ev. ref. egyházközség, Pancsova	
	Panyolai ev. ref. egyházközség, Panyola	18.—
	Papp Károly, ev. ref. lelkész, Budapest	36.—
	Páriczy József, ev. ref. lelkész, Czigánd	12.—
255	Parragh Béla, ügyvéd, Tamási	
	Pátkay Imre, ev. ref. s.-lelkész, Kún-Szent-Miklós	
	Patonay Dezső, ev. ref. lelkész, Szent-Márton-Káta	
	Pátrohai ev. ref. egyházközség, Pátroha	
	Pazonyi ev. ref. egyházközség, Pazon	
260	Péterfy Sándor, kir. tanácsos, Budapest	
	Petri Elek, ev. ref. theol. tanár, Budapest	
	Báró Podmaniczky Gézáné, földbirtokos, Kis-Kartal	
	Poszvek Sándor, ev. theol. tanár, Sopron	
	Pozsonyi ev. theol. akadémiai olvasókör, Pozsony	
	Pozsonymegyei esperesség, Modor	
265	Dr. Pulszky Ágost, egyetemi tanár, Budapest	
	Pukánszky Béla, ev. theol. tanár, Pozsony	
	Rác János, ev. ref. lelkész, Kecskemét	
	Rác Kálmán, ev. ref. lelkész, Balsa	
270	Radácsy György, theol. tanár, Sárospatak	12.—
	Raffai Sándor, theol. tanár, Pozsony	
	Rákosy Lajos, ev. ref. lelkész, Lukafalva	
	Rédei Károly, ág. hitv. ev. lelkész Pusztaföldvár	
	Róka Lajos, ev. ref. s.-lelkész, Kis-Kovácsi	
	Rosta Ferencz, lyceumi tanár, Sopron	6.—
275	Ruszkay Gyula, ev. ref. lelkész. Jánosi	
	Sándor János, ev. ref. lelkész, Miriszló	
	Sárkány Sámuel, evang. püspök, Pilis	
	Sárospataki főiskola «Erdélyi kör», Sárospatak	
	Sebestyén Pál, ev. ref. lelkész, Korogy	48.—
280	Segesváry József, ev. ref. esperes, Kántor-Jánosi	6.—
	Séra Ferencz, ev. ref. lelkész, Sitea	
	Dr. Serédy P. Lajos, ev. főgymn. tanár, Budapest	36.—
	Simonidesz János, ev. lelkész, Szécsény	
	Solez Ödön, ev. lelkész, Ágfalva	6.—
285	Somlyóvidéki ág. ev. lelkészi kör Vesp., Nagy-Szöllös	
	Soproni alsó ev. egyházmegyei lelkészi egylet, Vadosfa	
	Soproni ev. tanító-képzőintézet tanári kara, Sopron	
	Soproni ev. theol. önképző kör, Sopron	18.—

Sorsz.	Név, foglalkozás, lakóhely	Hátralék 1897. év végével
		frt
290	Soproni felső ág. hitv. ev. egyházmegye Steinhöbel Lajos, ékszerész, Losonecz Stromp László, theol. tanár, Pozsony Dr. Szabó Aladár, theol. tanár, Budapest S. Szabó József, ev. ref. főgymn. tanár, Debreczen	30.— 6.—
295	Szabó Károly, ev. ref. esperes. Nagy-Kereki Szabó Károly, ref. lelkész, Paks Szabó Lajos, ev. ref. lelkész, H.-Hadház Szalacsi ev. ref. egyházközség, Szalacs Szalai Ferencz, ev. ref. lelkész. Szaporecza	6.— 6.— 12.— 12.—
300	Szalóczy Pál, ev. ref. lelkész, Tisza-Valk Szánthó János, ev. ref. esperes, Kosd Szarvasi ág. hitv. ev. főgymn. tanári kar, Szarvas Szászvárosi ev. ref. egyközség, Szászváros Szathmári Sándor, ev. ref. lelkész, Erminhályfalva	6.— 6.— 6.—
305	Szatmár-Németi ev. ref. egyházközség, Szatmár-Németi Ifj. Szekeres Mihály, ref. lelkész, Noszlop Szentkirályi Sándor, ev. ref. lelkész, M.-Madaras Szentpétery Sámuel, ev. ref. lelkész, Pelsőcz Szerepi ev. ref. egyházközség, Szerep	36.— 6.— 6.—
310	Szikszóvidéki ev. ref. papi kör, Szikszó Szilágyi Farkas, ev. ref. lelkész, Nagy-Enyed Szilágyi Sándor, egyet. könyvtárnok, Budapest Szilágyi Márton, ev. ref. lelkész, Füzes-Gyarmat Szolnoki Gerzson, ev. ref. lelkész, Hajdú-Böszörmény	12.— 12.— 18.— 30.—
315	Szombath János, ev. ref. s-lelkész, Balaton-Kis-Szöllös Szöllősy Antal, ev. ref. lelkész, Makó Szöllősy Antal, ev. ref. lelkész, Ny.-Szt-Erzsébet Szóts Sándor, ev. ref. lelkész, Déva Sztehlo Kornél, ügyvéd, Budapest	12.— 12.—
320	Szücs János, ev. ref. esperes, Enyeng Tabajdi Lajos, ev. ref. lelkész, Szatmár Tamó Gyula, ev. ref. lelkész, Torda-Szent-László Tatay Imre, ev. ref. lelkész, Székes-Fehérvár Tatay Lajos, ev. ref. lelkész, B.-Tamási Tavaszi József, ev. ref. lelkész, M.-Péterlaka	48.— 24.— 12.—
325	Tisza-derzsi ev. ref. egyházközség, Tisza-Derzs Tisza-füredi ev. ref. lelkészi kör, Tisza-Füred Tisza-kürti ev. ref. egyházközség, Tisza-Kürt Tiszaroffi ev. ref. egyházközség, Tiszaroff Tóháti ev. ref. lelkészi kör, Tisza-Szalka	18.— 12.—
330	Tólnay Dénes, ev. ref. lelkész, Léva Tomba Mihály, ev. ref. lelkész, Kis-Somló, u p. Jánosháza Tordai unit. középiskola Torda Tóth Dániel, főisk. tanár, Pápa Tóth Gábor, ev. ref. lelkész, Szabadszállás	42.— 6.—
335	Tóth János, ev. ref. lelkész, Karancs Tóth Kálmán, ev. ref. lelkész, Gárdony Tóth Lajos, ev. ref. lelkész, Tisza-Dob Tóth Miklós, ev. ref. lelkész, Búd-Szt-Mihály	6.—

Sorsz.	Név, foglalkozás, lakóhely	Hátralék 1897. év végével
		frt
340	Tóth Sámuel, ev. ref. theol. tanár, Debreczen	
	Tóth Sándor, ev. ref. lelkész, Feketehegy	
	Török József, ág. hitv. ev. főesperes, Czegléd	
	Dr. Trauschenfels Jenő, Bécs	
	Turgonyi Lajos, ev. ref. lelkész, Mező-Túr	30.—
	Udvarhelyszéki ev. ref. egyházm. könyvt., Sz.-Udvarhely	18.—
345	Ujággh Károly, ev. lelkész, Szepes-Merény	30.—
	Ujfalussy Béla, felső szab. egyházm. tan.-bíró, Mihálydi	
	Ujfalussy Endre, földbirtokos, Mártonfalva	24.—
	Vágner Samu, ev. ref. lelkész, Varsád	
350	Vajda Ferencz, ev. ref. lelkész, Szász-Lóna	18.—
	Vámosy Mihály, ev. ref. gymn. igazgató, Budapest	
	Varga Gyula, ev. ref. lelkész, Vönöczk	6.—
	Varga Károly, ref. s.-lelkész, R.-Komárom	12.—
	Varga Zsigmond, ev. ref. s.-lelkész, Ó-Buda	18.—
	Varga László, ev. ref. lelkész, A -Némedi	
355	Vasi felső ág. hitv. ev. egyházmegye, Felső-Lövő	
	Vass Tamás, ev. ref. lelkész, Maros-Vásárhely	6.—
	Végvári ev. ref. egyházközség, Végvár	
	Vékony József, földmives, Hódmező-Vásárhely	
	Vén Mihály, ev. ref. esperes, Bikfalva	
360	Veres József, ev. főesperes, Orosháza	
	Veres Károly, ev. ref. lelkész, Papolcz	24.—
	Veress Ede, ev. ref. lelkész, Bues	
	Özv. Vetsey Sándorné, háztulajdonos, Budapest	
	Vojtkó Pál ev. lyceumi tanár, Sopron	6 —
365	Vörös Károly, ev. ref. lelkész, Vác	6.—
	Weber Samu, ev. lelkész, Szepes-Béla	
	Zágoni ev. ref. egyházközség, Zágon	
	Zajzon János, ev. ref. lelkész, Erzsébetváros	
	Dr. Zelenka Lajos, törvysz. bíró, Budapest	
370	Gr. Zichy Kázmérené, Ujfalu	
	Zilahi ev. ref. kollégium, Zilah	
	Zitár Bertalan, ev. ref. lelkész, Pthrügy	6.—
	Zoltáni Elek, ev. ref. esperes, Léczfalva	18.—
	Zoványi Jenő, ev. ref. lelkész, Tiszaföldvár	
375	Zsigmond Ferencz, ref. lelkész, Artánd	
	Zsigmond Sándor, ev. ref. esperes, H.-Szoboszló	6.—
	Zsigó Endre, mérnök, Szalacs	
	Zsoldos Benő, joghallgató, Sárospatlak	12.—

D) Pártoló tagok.

(3 frt tagsági díjjal minden évben)

	Achim Ádám, ev. ref. lelkész, Szarvas	
	Antal Dénes, ev. tanító, Bana	24.—
	Antal Lajos, ev. ref. lelkész, Ászár	
	Antos István, földbirtokos, Abony	3.—
5	Arday Janka Dániel, ev. ref. lelkész, Zsarnó	

Sorsz.	Név, foglalkozás, lakóhely.	Hátralék 1897. év végevel
		frt
	Atya-i ev. ref. egyházközség, Atya	
	Bajesy Lajos, ev. ref. lelkész, Duna-Mocs	
	Bajkó György, ev. ref. lelkész, Kis-Borosnyó	15.—
	Bákai ev. ref. egyházközség, Baka	3.—
10	Balassa Lajos, ev. ref. lelkész, Pápa-Acsád	24.—
	Balázs István, ev. ref. lelkész. Türe	27.—
	Baltazar Antal, ev. ref. lelkész, Jolsva	6.—
	Baresi József, ev. ref. tanár, Pápa	
	Barna Antal, ev. ref. lelkész, Körtvélyes	
15	Bartalos Dezső, ev. ref. lelkész. Tót-Vázsony	12.—
	Bartha József, ev. ref. lelkész, Vis	12.—
	Barthalos Kálmán, ev. ref. lelkész. Dudar	12.—
	Dr. Bartóky József, megyei főjegyző, B.-Gyula	3.—
	Békés-bánfalvi ev. ref. egyházközség, B.-Bánfalva	12.—
20	Bélaváry István, ev. ref. lelkész, Csoknya	
	Bendl Henrik, ev. egyet. pénztárnok, Budapest	
	Benze Zsigmond, ev. ref. tanár, Pápa	3.—
	Benkő Lajos, ev. ref. lelkész. Hajdú-Nánás	
	Bezdédi ev. ref. egyházközség, Bezdéd	
25	Bicskei ev. ref. egyházközség, Bicske	3.—
	Biró András, ev. lelkész, Daróc	21.—
	Bitay Béla, ev. ref. lelkész, Csikszereda	6.—
	Bitay Mihály, ev. ref. lelkész, Udvarfalva	12.—
	Bocsor Lajos, ev. ref. lelkész, Tengőd	
30	Bodnár István, ev. ref. lelkész, Felső-Kelecsény	18.—
	Bodolay István, ev. ref. lelkész, Mező-Csáth	
	Bodolay József, ev. ref. lelkész, Kesznyéten	3.—
	Dr. Borosnyai L. Béla, orvos, Nagy-Szeben	3.—
	Dr. Borotvás Dezső, orvos, Makó	6.—
35	Borsos Sándor, ev. ref. lelkész, Kolozs	
	Bölony György, főszolgabíró, Cséffa	15.—
	Buji ev. ref. egyházközség, Buj	
	Burján András, m. á. v. raktárnok, Monor	
	Buza János, ev. ref. főgymn. tanár, Sárospatak	9.—
40	Csabay Pál, ev. ref. lelkész, Alsó-Balog	3.—
	Csák Máté, ev. ref. lelkész. Nagyvárad-Olaszi	
	Csákány Miklós, ev. ref. lelkész, Szilágy-Cseh	18.—
	Cseresnyés Ödön, ev. ref. körlelkész, Balázsfalva	3.—
	Csernák Béla, köztanító, Debreczen	
45	Csiky József, ev. ref. lelkész, Mező-Záh	12.—
	Csiszér Gábor, ev. ref. esperes, Egerpatak	12.—
	Csizmadia Lajos, ev. ref. lelkész, Lepsény	
	Csontos Olivér, ügyvéd, Maros-Vásárhely	9.—
	Csulak Zsigmond, ev. ref. lelkész, Kóbor	3.—
50	Czibor József, ev. ref. lelkész, Neszmély	12.—
	Czibur Imre, ügyvéd, Jolsva	
	Debreczeni Gábor, ev. ref. lelkész. Felső-Nyárad	
	Demecseri ev. ref. egyházközség, Demecser	
	Demeter Mihály, ev. ref. lelkész, Szotyor	21.—
55	Derzsi Dénes, ev. ref. lelkész, Mező-Kölpény	27.—

Sorsz.	Név, foglalkozás, lakóhely	Hátralék 1897. év végével
		frt
	Dezse Dániel, ev. ref. lelkész, Barabásszeg	12.—
	Dobronyovszky Gyula, ev. ref. lelkész, Alberti-Irsa	21.—
	Ózv. Domokos Mihályné, Tisza-Roff	6.—
	Dorogi Lajos, ev. ref. lelkész, Kis-Új-Szállás	12.—
60	Dózsa Dénes, tanár, Szászváros	12.—
	Dózsa József, ev. ref. lelkész, Tata	
	Döghe ev. ref. egyházközség, Döghe	
	Egerházy Lajos, ev. ref. lelkész, Torda	12.—
	Eperjesi ág. hitv. ev. theol. önképző kör, Eperjes	
65	Érmihályfalvai ev. ref. egyházközség, Érmihályfalva	3.—
	Fáncsik János, ev. ref. missiói lelkész, Nemes-Kisfalud	12.—
	Farkas György ev. ref. lelkész, Mándok	
	Farkas Károly ev. ref. lelkész, P.-Keresztúr	3.—
	Farkasdy Béla, ev. ref. lelkész, Patas	6.—
70	Fekete József, ev. ref. lelkész, Átány	3.—
	Félegyházy Antal, koll. tanár, Székely-Udvarhely	
	Fényeslitkei ev. ref. egyházközség F.-Litke	
	Felvinezy Lajos, ev. ref. lelkész, Kis-Igmánd	
	Földes György, ev. ref. lelkész, Zabola	
75	Földesi ev. ref. egyházközség, Földes	
	Földvári László, ev. ref. lelkész, Vác-Hartyán	
	Gaal Ferencz, ev. ref. h. lelkész, Borsod-Mező-Keresztes	3.—
	Gamauf György, képezdei tanárigazgató, Eperjesen (99-től kilép)	
	Gárdonyi ev. ref. egyházközség, Gárdony	
80	Gáspár Albert, ev. ref. lelkész, Aldoboly	3.—
	Gecsey Péter, ev. ref. lelkész, Tarczal	
	Geréb Márton, gymn. tanár, Kolozsvár	
	Dr. Gidófalvi István, kir. közjegyző, Kolozsvár	
	Gombai ev. ref. egyház, Gomba	3.—
85	Gózon Gyula, ref. lelkész, Somogy-Kiliti	12.—
	Gönczi Lajos, ev. ref. tanár, Székely-Udvarhely	
	Gulyás Lajos, ev. ref. lelkész, Kis-Új-Szállás	
	Gyalokay Béla, ev. ref. segédlelkész, Bokod	21.—
	Gyarmathy József, ev. ref. esperes, Szilicze	3.—
90	Gyarmathy Ferencz, ügyvéd, Székely-Udvarhely	6.—
	Györgyteleki ev. ref. egyházközség, Györgytelek	6.—
	Gyulaházai ev. ref. egyházközség, Gyulaháza	
	Gyulaj-i ev. ref. egyházközség, Gyulaj	
	Gyüre-i ev. ref. egyházközség, Gyüre	12.—
95	Hajdu János ev. lelkész, Zsegnye	
	Halász Árpád, polg. iskolai tanár, Makó	
	Harsányi Sándor, ev. ref. lelkész, Túrkeve	3.—
	Hegedűs István, egyet. tanár, Budapest	
	Hegedűs Sándor, kórallatorvos, Budafok	
100	Henter Pál, ev. ref. lelkész, M.-Jára	21.—
	Herepey Gergely, ev. ref. lelkész, Kolozsvár	15.—
	Hetesy Vincze, ev. ref. tanító, Mihályháza	15.—
	Horváth István, ev. ref. lelkész, Bürkös	3.—
	Horváth Sándor, ev. lelkész, Veleg	

Sorsz.	Név, foglalkozás, lakóhely	Hátralék 1897. év végevel
		frt
105	Hoznek Lajos, ág. hitv. ev. lelkész, Girált	18.—
	Ignác Károly, ev. ref. lelkész, Bánffy-Hunyad	12.—
	Illyés János, ev. ref. lelkész, Borsod-Harsány	
	Imre Sándor, nyug. egyet. tanár H.-M.-Vásárhely	3.—
	Jakab Áron, ev. ref. segédlelkész, N.-Acsád	18.—
110	Janó Mihály, jegyző, Kis-Új-Szállás	18.—
	Jávory Nándor, ev. ref. lelkész, Viszló (Somogym.)	
	Jeremiás Béla, ev. ref. lelkész, Pázmánd	15.—
	Jókay Lajos, ev. ref. lelkész, Kis-Ölved	
	Kálmán Gyula, ev. ref. lelkész, Ságvár	
115	Özv. Kandó Sandorné, Ivancsa	
	Kanyári ev. ref. egyházközség, Kanyár	
	Kardos Károly, tanár. Máramaros-Sziget	3.—
	Karika László, közbirtokos, Csep	9.—
	Kármán István, ev. lelkész, Feketepatak	12.—
120	Keeskeméthy Jenő, ev. ref. lelkész, Duna-Almás	3.—
	Kelemen János, ev. ref. lelkész, Acs	3.—
	id. Kemény János, ev. lelkész, Kis-Körös	
	Kenessey Dezső, gymn. h. tanár, Budapest	
	Kenessey Kálmán, hajózási főfelügyelő, Budapest	
125	Kertész Mózes, ev. ref. lelkész, Csejád	27.—
	Kiss Ernő, ev. ref. tanár, Pápa	
	Kiss József, ev. ref. lelkész, Kákics	
	Dr. Kiss Károly, ügyvéd, Nagy-Kikinda	21.—
	Kiskereki ev. ref. egyházközség, Kiskereki	12.—
130	Kiss Lajos, ev. ref. lelkész, Étfalva	12.—
	Kiss Mór, községi jegyző, Kocs	
	Kisvarsányi ev. ref. egyházközség, Kisvarsány	
	Kocsis József, ev. ref. lelkész, Sonkád	3.—
	Kocsordi ev. ref. egyházközség, Kocsord	15.—
135	Kodi Benő, ev. ref. lelkész, Ládháza	
	Kókai Lajos, könyvkereskedő, Budapest	
	Kolbenhayer Soma, ev. lelkész, Nagy-Kürtös	27.—
	Kolumbán Ferencz, ev. ref. lelkész, Szepsi-Szt-Király	21.—
	Komjáthy János, ev. ref. lelkész, Adorjánháza	12.—
140	Kovács Elek, ev. ref. lelkész, V.-Gálfalva	12.—
	Dr. Kováts Gyula, egyetemi tanár, Budapest	
	Kovács János, ev. ref. lelkész, Takta-Kenéz	15.—
	Kovács Károly, ev. ref. lelkész, Tisza-Palkonya	3.—
	Kovács Lajos, ev. ref. lelkész, Hetény	9.—
145	Kovács Lajos, ev. ref. lelkész, Lozsád	15.—
	Kozma Zsigmond, ev. ref. lelkész, M.-Sass	
	Közeghy József, ev. ref. lelkész, Kéttornyulak	12.—
	Kosztos Gyula, ev. ref. lelkész, Györgyfalva	21.—
	Id. Kutasi Ferencz, ev. ref. lelkész, Mező-Komárom	
150	Kübeicher Albert, ev. lelkész, Duránd	15.—
	Lányi Lajos, ev. ref. lelkész, Kocsord	15.—
	Lamperth Gyula, ev. ref. lelkész, Juth	
	László János, ev. ref. lelkész, Lábatlan	
	Laucsek Jónás, ev. esperes, Vadosfa	

Sorsz.	Név, foglalkozás, lakóhely	Hátralék 1897. év végével
		frt
155	Lénárth József, ev. ref. lelkész, Magyaró	
	Lénárth Lajos, ev. ref. lelkész, Kis-Újfalu	9.—
	Limberger István, ev. lelkész, Késmárk	
	Linczényi Lajos, ev. lelkész, Király-Lehota	
	Lőrincz Gyula, ev. ref. lelkész, Kis-Bacson	12.—
160	Maár Károly, ev. ref. lelkész, Zseliz-Kisfalud	12.—
	Madaras János, ev. ref. lelkész, Szóvérd	15.—
	Magyary Dániel, ev. ref. lelkész, Fintaháza	21.—
	Magyarósy Ferencz, gondnok, Hosszúfalu	24.—
	Magyary Kossa Lajos, földbirtokos, Tápió-Szt-Márton	12.—
165	Majerik János, vasúti hivatalnok, Losonez	3.—
	Mándi ev. ref. egyházközség, Mánd	
	Mándoki ev. ref. egyházközség	
	Marikovszky Menyhért, igazgató, Máramaros-Sziget	
	Máté Balázs, ev. ref. lelkész, Kis-Tótfalu	12.—
170	Melczér Gyula, ev. lelkész, Acsa	
	Mentovich Elek, kv. vezető, Maros-Vásárhely	21.—
	Menyhárd Elek, ev. ref. lelkész, Szász-Bréte	6.—
	Mezey János, ev. ref. lelkész, Őri-Szt-Péter	
	Dr. Mezey Ödön, orvos, Székely-Udvarhely	3.—
175	Mészáros Illyés, ügyvéd, Kis-Új-Szállás	12.—
	Mészáros Károly, ev. ref. lelkész, Mócsa	15.—
	Mihajlovics Soma ev. lelkész, Bér	
	Mocsy Lajos, ügyvéd, Garam-Vezekény	12.—
	Mód Lénárt, ev. lelkész, Vas-Simonyi	
180	Molnár Dénes, ev. ref. lelkész, Kéty	3.—
	Molnár Lőrincz, ev. ref. lelkész, Kolozsvár	21.—
	Molnár Sámuel, ev. ref. lelkész, Vámos-Ladány	
	Moravcsik Mihály, ev. lelkész, Aszód	
	Morocz Mihály, ev. ref. lelkész, Ó-Gyalla	
185	Mozgay Mihály, ev. ref. tanító, Felső-Görzsöny	
	Nagy Albert, ev. ref. lelkész, Baczka-Madaras	21.—
	Nagy Gida, ev. ref. lelkész, Diós-Jenő	3.—
	Nagy Kálmán, ev. ref. lelkész, Tarján	3.—
	Nagy Károly, ev. ref. theol. tanár, Kolozsvár	21.—
190	Nagy Sándor, ev. ref. lelkész, Gyermely	15.—
	Nagy Sándor, ev. ref. lelkész, Hidvég	
	Nagy Sándor, ev. ref. lelkész, Mohi	
	Nagy Sándor, ev. ref. lelkész, Szomod	
	Nagy-varsányi ev. ref. egyházközség	
195	Náményi Pál, ügyvéd, Torna	3.—
	Németh Péter, ev. ref. lelkész, Csomonya	6.—
	Nyikos József, földbirtokos, Neszmély	15.—
	Nyirbogáti ev. ref. egyházközség, Nyirbogát	
200	Nyirbogdányi ev. ref. egyházközség, Ny.-Bogdány	3.—
	Nyir-medgyesi ev. ref. egyház, Nyir-Medgyes	12.—
	Dr. Nyitray Pál, orvos, Kis-Újszállás	12.—
	Olajos Pál, ev. ref. lelkész, Gesztely	9.—
	Órbán Ferencz, áll. isk. igazgató, Szász-Máté	27.—
205	Őri ev. ref. egyházközség, Őri	

Sorsz.	Név, foglalkozás, lakóhely	Hátralék 1897. év végével
		frt
210	Pap István, ev. ref. lelkész, S.-M.-Berkesz	6.—
	Papi ev. ref. egyházközség, Pap	
	Papolezi Károly, ev. ref. lelkész, Szatmárhegy	21.—
	Parádi Kálmán, gymn. tanár, Kolozsvár	6.—
	Parragh Lajos, ev. ref. lelkész, Ajka	6.—
215	Paszab ev. ref. egyházközség, Paszab	
	Payr Sándor, ág. hitv. ev. püspöki titkár Pápán	
	Pelsőczy ev. ref. egyházközség, Pelsőcz	
	Petrovics Soma, ág. hitv. ev. főesperes, Szentes	
	Péterfy Dénes, kir. ítélő törv.-bíró, Budapest	27.—
220	Polgár János, ág. hitv. ev. lelkész, Meszlen	3.—
	Pongrácz János, ev. ref. lelkész, Héreg	15.—
	Poor Endre, gyógyszerész, Makó	6.—
	Püspök-ladányi ev. ref. egyházközség, Püspök-Ladány	3.—
	Rácz Géza, ev. ref. lelkész, Moór	12.—
225	Rácz Károly, ev. ref. lelkész, Ete	
	Rácz Lajos, gymn. tanár, Sárospatak	
	Rákosi György, ev. ref. lelkész, Nyárad-Szent-Anna	
	Ifj. Rákosi Lajos, ev. ref. lelkész, Sámsond	18.—
	Raksányi Károly, ev. ref. lelkész, Balaton-Henye	
230	Dr. Rätz Ottó, törvényszéki bíró, Sopron	
	Régeni Ferencz, ev. ref. lelkész, M.-Bikal	27.—
	Révay Pál, ev. ref. lelkész, Nagy-Bacson	21.—
	Réz László, ev. ref. lelkész, Homonna	9.—
	Riecsánszky Endre, ág. hitv. ev. lelkész, Bénye	3.—
235	Rigó Lajos, ev. ref. lelkész, Bihar	6.—
	Rózsay József, közjegyző, Vác-Hartyán	18.—
	Rupp Kornél, tanár, Budapest	
	Rupprecht Olivér, földbirtokos, Mesterháza	
	Sályi ev. ref. egyházközség, Sály	
240	Sándor András, ev. ref. lelkész, Patakfalva	15.—
	Sáros-zempléni ág. hitv. ev. egyházmegye, Budamér	
	Sass Béla, ág. hitv. ev. hitoktató, Budapest	3.—
	Scherffel Nándor, ág. hitv. ev. lelkész, Krompach	
	Schilling Ottó, kir. közjegyző, Szamos-Ujvár	18.—
245	Sebestyén Dávid, ev. ref. lelkész, Bana	9.—
	Seregély Dezső, ev. ref. lelkész, Nagy-Kanizsa	6.—
	Simon Elek, ev. ref. lelkész, Vadasd	21.—
	Somkerek Miklós, ev. ref. esperes, Szék	
	Somogyi Kálmán, ev. ref. lelkész, Ádánd	
250	Sörös János, ev. ref. lelkész, Tisza Polgár	3.—
	Sütő Károly, ev. ref. lelkész, Abauj-Vajkócz	3.—
	Sylvester Domokos, ev. ref. lelkész, Szászváros	3.—
	Szabó Dienes, ev. ref. tanító, Tápió-Szent-Miklós	15.—
	Szabó Géza, ev. ref. lelkész, Felső-Csernátöny	12.—
255	Szabó József, ev. ref. lelkész, Ungvár	24.—
	Szabó Sámuel, ev. ref. tanár, Kolozsvár	
	Szabó Sándor, ev. ref. lelkész, Turkeve	3.—
	Szabó Zsigmond, ev. ref. lelkész, Győr	
	Szacsavay Sándor, Kolozsvár	

Sorsz.	Név, foglalkozás, lakóhely	Hátralék 1897. év végével
		frt
260	Szarka Károlyné, Kis-Geresd	3.—
	Szász Károly, ev. ref. lelkész, Nyárad-Szereda	6.—
	Szász Márton, ev. ref. lelkész, Páva	15.—
	Száz Kálmán, ev. ref. s.-lelkész, Kádárta	12.—
	Szécsi Ferencz, ev. ref. lelkész, Felvincz	
265	Szekeres Mihály, ev. ref. esperes, Takácsi	
	Szele György, ev. ref. lelkész, Tépe	3.—
	Szendrey Gerzson, orsz. képviselő, Székes-Fehérvár	21.—
	Szendy Lajos, ev. ref. lelkész, Pacsér	6.—
	Szentgyörgyi Lajos, tanító, Kolozsvár	21.—
270	Szeremley Lajos, ev. ref. tanító, Taáp	21.—
	Id. Szilágyi Lajos, ügyvéd, Rác-Keve	27.—
	legifj. Szilágyi Lajos, tanuló, Rác-Keve	27.—
	Szilágyi László, ev. ref. lelkész, Kalota-Szent-Király	9.—
	Sziráczky János, ev. tanító, Szarvas	
275	Szombath György, pénzügyi s. titkár, Győr	6.—
	Szontágh Sándor, ev. lelkész, Szepes-Váralja	3.—
	Szöke Károly, földbirtokos, Közép-Pusztá-Bogárd	
	Sztehló János, nyug. ev. főesperes, Rozsnyó	
	Szutorisz Frigyes, ev. kol. tanár, Eperjes	6.—
280	Szűcs László, ev. ref. lelkész, Senyeháza	12.—
	Tárkányi György, ev. ref. vallástanár, Kolozsvár	27.—
	Téglási ev. ref. egyházközség, Téglás	
	Teleki József, ev. ref. lelkész, Póka	15.—
	Terray Gyula, ág. hitv. ev. főesperes, Rozsnyó	6.—
285	Thern László, ág. hitv. ev. vallástanár, Szepes-Igló	
	Tirsher István, gyógyszerész, Bártfa	
	Tisza-csegei ev. ref. egyházközség, T.-Csege	3.—
	Tokaji Aladár, főgymn. tanár, Szászváros	21.—
	Tomory Endre, ev. ref. lelkész, Héth	
290	Tornyos-pálczai ev. ref. egyházközség, T.-Pálczá	
	Tóth Benő, ev. ref. lelkész, Iváncsa	
	Tóth József, ev. ref. tanító, Pázmánd	18.—
	Tóth Pál, leányneveldei igazgató, Miskolcz	3.—
	Tóthfalusi József, ev. ref. lelkész, M.-Vásárhely	27.—
295	Träger Arvéd, Pinkafő	
	Trnyik János, ág. hitv. ev. lelkész, Tápió-Szent-Márton	9.—
	Trozner Lajos, ev. ref. lelkész, Somosd	12.—
	Turai ev. ref. egyházközség, Tura	
	Turkevei Casinó, Turkeve	
300	Túry Sándor, ev. ref. lelkész, Hubó	18.—
	Tuzséri ev. ref. egyházközség, Tuzsér	
	Újfejtői ev. ref. egyházközség, Újfejtő	
	Uzoni ev. ref. egyházközség, Uzon	
	Vadas Gyula, ev. ref. lelkész-tanító, Csermő	6.—
305	Vajda Mihály, ev. ref. s.-lelkész, Böösháza	6.—
	Varanay Lajos, ev. ref. lelkész, Új-Bars	24.—
	Varga Ferencz, ev. ref. lelkész, Csitt-Szentiván	27.—
	Varga József, ev. ref. lelkész, Padány	9.—
	Varga Lajos, ev. ref. lelkész, Majtis	

Sorsz.	Név, foglalkozás, lakóhely	Hátralék 1897. év végével
		frt
310	Varga Lajos, ev. ref. lelkész, Tót-Szent-György	
	Varga Sándor, ev. ref. lelkész, Győr-Szemere	3.—
	Varságh Béla, gyógyszerész, B.-Csaba	3.—
	Vas János, főiskolai szenior, Nagy-Kálló	
	Vas Mihály, ev. ref. lelkész, Gégény	
315	Vas-megyeri ev. ref. egyházközség, Vas-Megyer	3.—
	Vaszkó Endre, ev. ref. tanító, Padrag	6.—
	Vencsellői ev. ref. egyházközség, Vencsellő	
	Veresmarti ev. ref. egyházközség, Veresmart	3.—
	Veress József, ev. ref. lelkész, Galambod	21.—
320	Vitus Lajos, tanár, Szászváros	
	Vörösmarty Károly, ev. ref. s.-lelkész, Ó-Szöny	27.—
	Wass Lajos, ev. ref. lelkész, Bodok	9.—
	Záboji Gusztáv, tanító, Kis-Kőrös	27.—
	Zachár Samu, ev. lelkész, Ratkó	12.—
325	Zágoni Pál, ev. ref. lelkész, Nagy-Borosnyó	12.—
	Zalai ev. egyházmegeye, Nagy-Vázsony	3.—
	Zathureczky Gyula, gondnok, Baróth	3.—
	Zeke Lajos, ev. ref. lelkész, Siklós	3.—
	Zeyk Gábor, földbirtokos, Diód	12.—
330	Zeyk Károly, földbirtokos, Ajt	6.—
	Zoltáni Imre, ev. ref. lelkész, Sáromberke	21.—
	Zombory Gedő, ev. ref. lelkész, Megyaszó	12.—
	Zsigmond Károly, ev. ref. lelkész, Hosszúfalú	3.—
	Zsoldos Sándor, ev. ref. lelkész, Mező-Eörs	12.—
335	Zsurki ev. ref. egyházközség, Zsurk	

**A Magy. Prot. Irod. Társ. pénztárába
1898. május hó 1-től 31-éig befolyt összegek
kimutatása:**

1. Pártfogó tagok kötvényei után 5%-os kamatok 1898-ra:
Dunamelléki ev. ref. egyházkerület, Dunántúli ág. hitv. ev. egyházkerület, Radó Kálmán ker. felügyelő Répczelak.

2. Alapító tagok kötvényei után 5%-os kamatok 1898-ra:
Fehérkomáromi ág. h. ev. egyházmegye, Kármán József ev. ref. lelkész Ujverbász. Alsó-Némedi ev. ref. egyház, Bóné Géza Budapest, Budapesti ev. ref. theolog. önképző Köre, Kiss Áron Budapest. **1896—1898-ra:** Kúnhegyes ev. ref. egyház, **1895—1898-ra:** Thury Etele ev. ref. lelkész V.-Vámos (13 frt 75 kr)

3. Rendes tagsági díjak évi 6 frtjával befolytak 1898-ra:
Rédei Károly ág. év. lelkész P. Földvár, Tordai unit. gymn. könyvtár, Vargha László ev. ref. lelkész Némedi, Kovács Gábor ev. ref. lelkész Mocsolád, Beliczay Béla Budapest, Budapesti ág. h. ev. egyházmegye, Gonda Béla Budapest, Budapesti ev. ref. theol. tanári kar, Petry Elek Budapest, Sztehló Kornél Budapest, özv. Vetsey Sándorné Budapest, Zelenka Lajos Budapest. **1897-re:** Novák Lajos theol. tanár Sárospatak, Soproni alsó ág. hitv. ev. egyházmegye lelkész-egylete, Csire István ev. ref. lelkész N.-Bajom, Konez József tanár M.-Vásárhely. **1894—1895-re:** Tavasz József ev. ref. esperes M.-Péterlaka. **1894—1898-ra:** Németh István tanár Pápa. **1893-ra:** Alsó-Nógrádi ág. hitv. ev. papi értekezlet.

4. Pártoló tagsági díjak évi 3 frtjával befolytak 1898-ra:
Félegyházi Antal tanár Székely-Udvarhely, özv. Kandó Sandorné Ivánca, Hegedűs István Budapest, Kenessey Kálmán Budapest, Kovács Gyula Budapest. **1899-re:** Bélaváry István ev. ref. lelkész Csoknya, **1897-re:** Laucsek Jónás ág. ev. lelkész Vadosfa, Kódi Benő ev. ref. lelkész Ládháza. **1896-ra:** Sass Béla Budapest, **1896—1898-ra:** Morócz Mihály ev. ref. lelkész Ó-Gyalla, Szécsi Ferenc ev. ref. lelkész Felvincz, **1894—1898-ra:** Geréb Márton tanár Kolozsvár.

5. Alapító tagok tőkebefizetése: Okány ev. ref. egyház VII. részlet 10 frt.

6. Népies kiadványokért: özv. Kandó Sándorné Ivánca (40 kr.)

7. Szemlére: Herczeg Odescalchi Gyuláné 4 frt, Földváry Jenő Daruvár félévre 2 frt.

Összesen befolyt 354 frt 15 kr.

Budapest, 1898. június 1-én.

Bendi Henrik,
társ. pénztárnok.

A folyamatban levő iskolai évváró **vizsgálatok** alkalmából tisztelettel felhívjuk t. lelkésztársainknak és a gyülekezetek t. előljáróinak pártoló figyelmét Társaságunk **vallásos kiadványaira**, melyek közül a **Koszorú-füzetek** mindkét nemű ifjúságnak, a **Házi Kincstárban** megjelent **Csendes Órák** pedig a műveltebb és érettebb ifjúságnak és vizsgálati jutalomkönyvül nagyon alkalmas művek.

Tájékozás

a Magyar Protestáns Irodalmi Társaság felől.

A Magyar Protestáns Irodalmi Társaság célja egyfelől «a protestáns tudományos irodalomnak, még pedig első sorban a protestáns egyháztörténelemnek művelése» és irodalmi s társadalmi úton való népszerűsítése; másfelől a «közhasznú vallás-erkölcsi olvasmányok terjesztése» s az evangéliumi keresztyén élet erősítése és nemesítése.

Ezekre a célokra jelenleg a következő kiadványai szolgálnak:

I. Protestáns Szemle.

Tudományos havi folyóirat. Megjelenik (július és augusztus kivételével) minden hónap 15-én, évenként 10 füzetben 40—45 íven. Tartalmát értekezések, tanulmányok, kisebb monografiák, hazai és külföldi egyházi és irodalmi szemlék képezik. Cikkjei a tudomány színvonalán állnak, de a nagyközönség által is élvezhető módon vannak kidolgozva. *A Protestáns Szemlé a Magyar Prot. Irod. Társaság minden tagja tagdíj fejében kapja.* Előfizetési ára nem agoknak egész évre 4 frt. Most a X-dik évfolyam járja.

II. Monografiák.

Tudományos egyházi, főleg egyháztörténeti művek sorozata, melyben kidolgozott egyháztörténeti eredeti monografiák jelennek meg. Évenként egy kötet, eddigelé 9 kötet. A Társaság *pártfogó, alapító és rendes tagjai tagdíj fejében*, a pártoló tagok kedvezményes áron kapják.

III. Koszorú.

Vallás-erkölcsi népies kiadványok sorozata. Elbeszélések, életrajzok, történeti rajzok, hiteősítő traktátusok. Évenként 10 füzet, eddig 40 füzet. *A pártfogó és alapító tagok tagdíj fejében kapják.* Ára füzetenként 4 kr., 15 füzetből álló kötetenként 80 kr.

IV. Házi Kincstár.

Vallás-erkölcsi építő könyvek sorozata, főleg a művelt közönség számára. Első kötet: *Csendes órák*, angolból fordította *Szász Károly*, dunamelléki püspök. A tagok is előfizetés vagy megrendelés útján szerezhetik meg. Ára csinos vászonkötésben 1 frt, finom papíron díszkötésben 2 frt.

Mindeme kiadványok megrendelhetők a Társaság főbizományosánál, *Hornyánszky Viktor könyvkiadónál* (Budapest, Akadémia bérháza).

A Magyar Protestáns Irodalmi Társaságnak tagja lehet bármely művelt honfi és honleány, ki a Társaság célját előmozdítani hajlandó s ez iránti szándékát vagy a titkárnál (*Szöts Farkas*, IX. Kálvintér 7. sz.) vagy a pénztárnoknál (*Bendl Henrik*, IV., Deák-tér 4. sz.) bejelenti. *Pártfogó* taggá lehet az, a ki egyszer-mindenkorra ötszáz frtot befizet vagy költvényileg biztosít, *alapító* taggá az, a ki egyszer-mindenkorra száz frtot fizet vagy biztosít a Társaság javára. *Rendes* tagok évenként *hat* frt tagdíjat, *pártoló* tagok évenként *három* frtot fizetnek. T. tagtársainkat bizalommal fölkerjük, hogy mindenik bár egy új tagot szerezzen a Társaságnak.

Szöts Farkas,

a Magyar Prot. Irod. Társaság titkára.

A MAGYAR PROTESTÁNS IRODALMI TÁRSASÁG
KIADVÁNYAI.

PROTESTÁNS SZEMLE.

SZERKESZTI

SZŐTS FARKAS,

THEOL. AKADÉMIAI IGAZGATÓ TANÁR,
A MAGYAR PROT. IRODALMI TÁRSASÁG TITKÁRA.

A Protestáns Szemle, mint a Társaság folyóirata,
július és augusztus kivételével minden hó 15-én
jelenik meg.

Az egész évfolyam előfizetési ára nem tagoknak 4 frt.

BUDAPEST,

HORNÝÁNSZKY VIKTOR CS. ÉS KIR. UDVARI KÖNYVNYOMDÁJA.

1898.

TARTALOM.

I. Értekezések és tanulmányok :

	Lapszám.
1. A lelkiismeretről. <i>Dr. Szlávik Mátyás</i>	349
2. Zsoltárköltészetünk. Sz. Molnár Albert előtt (I. közl.) <i>Farkas Lajos</i>	362
3. Az unitarismus Magyarországon. (V. közlemény.) <i>Pokoly József</i>	375
4. Ritschl theológiája. (Befejező közl.) <i>Dr. Masznyik Endre</i>	393

II. Irodalmi szemle :

a) Hazai irodalom :

1. <i>Dr. Kecskeméthy István</i> : Jézus útja. <i>Grotius</i>	408
2. <i>Thúry Etele</i> : Az ev. ref. m. egyház története. <i>Sz. F.</i>	409
3. <i>Dr. Kiss Arnold</i> : Mirjám. Imádságok zsidó nők számára	412

b) Külföldi irodalom :

<i>Sell</i> : Die Entwicklung der r. k. Kirche. <i>Sz. M.</i>	413
<i>Hoensbroech</i> : Der Ultramontanismus. <i>Sz. M.</i>	416
<i>Nösgen</i> : Symbolik, oder confess. Principlelehre. <i>Sz. M.</i>	418

Értesítés és kérelem.

1. Társaságunk kiadásában a „**Koszorú**“-ból tíz új füzet (41–50. sz.) készült el, melyek a fizető **pártfogó- és alapító-tagoknak** 1898. évi illetményül a napokban küldettek meg.

2. Ugyancsak a Társaság kiadványaként kikerült a sajtó alól az 1898. évi **monográfia** is, mely a **pártfogó-, alapító- és rendes tagok** könyvilletménye. A fizető tagoknak ezt is megküldöttük a napokban.

A legutóbbi közgyűlés határozatából azonban a **több évről hátralékos tagoknak sem a fentjelzett két kiadványt, sem a havi folyóiratot mindaddig nem fogjuk expedíálni, míg hátralékukat ki nem fizetik.** A tagdíjak hanyag befizetése már is pénzzavarba hozta a Társaságot.

Ezért bizalommal kérjük tagtársainkat, hogy hátralékukat minél előbb törleszteni sziveskedjenek, ellenkező esetben — szintén a közgyűlés határozatából — kénytelenek leszünk ügyészünk közbejöttével törvényes úton a fizetésre rászorítani őket.

A LELKIISMERETRŐL.

A lelki élet jelenségeinek, gondolatainak és tényeinek egész külön világát szoktuk „a lelkiismeret“ szóval jelölni. Az utolsó évtizedekben számos tanulmány és értekezés jelent meg a lelkiismeretről,¹ ám azért maig sincsen a theologusok s a philosophusok körében a lelkiismeret lényegéről és funkciójáról teljesen kimerítő és egy nyomon járó tanítás;² sőt az újabb időnek egyik kiváló ethikusa, *Rothe* oly tág jelentésűnek mondotta a lelkiismeret szót, hogy azt a tudományos nyelvhasználatból kiküszöbölni kívánta.

Úgyde a lelkiismeret jelentősége kétségbevonhatlan tény és igazság; az utolsó, a mi az embernek megmarad, ha minden egyéb istenadta adományát eltékozolta és elveszítette; oly régi, mint maga az emberiség, a melynek közös javát képezi. Alapvető jelentőséggel bír az embernek egész életfolyására és világnézetére. Kant „A gyakorlati észbirálata“ című főművének végén azt mondja: „Két dolog tölti el a kedélyt mindig új és növekvő csodálattal és tisztelettel, minél gyakrab-

¹ *Herzog*, Realencyklopädie für prot. Theol. u. Kirche, V. 150. s köv. l.; *Rothe*, Theol. Ethik, II. 177. §.; *Gass* Die Lehre von Gewissen, 1869; *Kähler* Das Gewissen, I. 1878.; *Wuttke*, Christl. Sittenlehre, I. 305—312. l.; *Harless*, Christl. Ethik, 49. l.; *Ritschl*, Über das Gewissen, 1876.; *Sommer*, Gewissen und moderne Kultur; *Schmidt*, das Gewissen, 1889.; *Ersenhans*, Wesen und Entstehung des Gewissens, 1894.; *Sesberg*, Über Gewissen und Wissensbildung, 1896.; *Luthardt*, Zur Ethik, 1888, 1—18. l. és Ethik, 1896, 24. §.; *Martensen*, Christl. Ethik, 117. §.; *Dorner*, Christl. Sittenlehre, 244. s köv. l.; s *Tóth*, ker. erkölestudomány, 244. s köv. l., ki eléggé szépen ismerteti «a lelkiismeret megfogását és objectiv létét». L. ezeken felül *Öttingen* morálistatistikáját és *Frank* rendszeres theol. műveit, a melyekben az irodalom részletesen van felsorolva.

² Még a legjobbat *Nitzsch* adja dogmatikája 33. §-ában.

ban foglalkozik azokkal a gondolkodó értelem: a csillagos ég mi felettünk s az erkölcsi törvény mi bennünk“, s más helyütt egyenesen „a földön való felségnek“ mondja a lelkiismeretet. Az erkölcsi élet összes földi hatalmasságai között legnagyobb hatalom a lelkiismeret. Tekintélye előtt mindnyájan meghajolunk, s a ki ezt nem teszi, attól megvonjuk tiszteletünket. A lelkiismeretesség követelménye az élet összes viszonyaiban első és legfőbb erkölcsi kötelesség, s a lelkiismeretlenség a legerősebb vád, a melylyel valakit illehetünk. A lelkiismeret mértéke a legfőbb emberi mérték az emberek és dolgaik megítélésében, s nincs az a geniális képesség vagy fényes eredmény, mely bennünket e megítélő mérték alól dispensálhatna.

Magasabb szellemi lényegünket és rendeltetésünket kellene megtagadnunk, ha nem ítélnők a jót jónak és követendőnek, a rosszat pedig rossznak és elvetendőnek. S mint az egyén megítélésére, úgy az egész társadalom életére is döntő jelentősége van a lelkiismeretnek. Az életnek ide s tova hányódó hajóján a lelkiismeret az a horgony, mely bennünket megtart, s a lelkiismeret az az iránytű, mely életünk folyásának irányát meghatározza. Csak erős legyen az a horgony s jól mutasson az az iránytű, mely életünket szabályozza. Azért törekszünk mindenekfölött a lelkiismeret nevelésére, s a nevelésnek ez az erkölcsi oldala messze fölötte áll az intellektuálisnak, mivel a lelkiismeret nagyobb értékű, mint az összes tudás és ismeret. S a mi áll az egyes ember, áll a társadalom életéről is. Ha már nincs lelkiismeret az ipar és kereskedelem, a tudomány és művészet, a munka és a forgalom s az üzleti és személyes viszonyok mezején, akkor mitsem használ a törvény, sőt a szentírás szava sem. Az a társadalom, a melyből a lelkiismeret hiányzik, s a hol csak az önzés vagy az élvezet dominál, a belső szükségesség törvénye szerint rohan a veszedelembe és elpusztul könnyörtelenül.

Fundamentális tehát a lelkiismeret jelentősége minden téren. Csak a positivizmus s a vele egy nyomon járó materializmus nem akar tudni a lelkiismeretről és ennek jelentőségéről. No de ez általános érvényű erkölcsi törvényt és elve-

ket sem ismer, hanem csak conventionális szabályokat és erkölesi tényeket.

Hogy a lelkiismeret nagy kérdésére megfelelhessünk, nézzük először *magát a tényt*, aztán *a szót*, s végül a lelkiismeret *lényegét*.

Már a bűneset története, a melyről az Írás tudósít s a melylyel az emberiség története kezdődik, egy nagy pszichologiai igazságot fejez ki, mely lényegét tekintve azóta is ismétlődik az emberiség történetében. Kétszeresen is hallható itt a lelkiismeret szava, a midőn t. i. óva int a cselekedet előtt, s vádol és büntet a cselekedet után. Az esetek az Isten parancsát megszegve szégyenkeztek és féltek, s e félelem és szégyen érzete a lelkiismeret megnyilatkozása. Itt tehát a mi akarattunktól független közvetlen érzettel s a cselekedet önkénytelen megítélésével van dolgunk. Nem más az, mint az ember erkölesi lényegével szorosan összefüggő erkölesi tartozásnak a tudata, bensőnknek ama titokzatos hatalma, a melyet a felelősség rögtön támadó érzete nélkül senki meg nem tagadhat, sőt inkább bűnös cselekedetünk egész súlyának hordozására késztet s gyakran a kétségbeesés és öngyilkosság felé vezet. Ez csak azt bizonyítja, hogy a lelkiismeret a mi benső szellemi lényegünknek önkénytelen, elidegeníthetlen és elutasíthatlan ténye, mely mint minden ember közös tulajdona, határozottan erkölesi és korántsem pusztán érzéki természetű. S mit mond a lelkiismeret *neve*?

Sajátságos, hogy az ószövetségnek nincsen szava a lelkiismeretre, de azért annak funkcióit a szívnek, mint a személyes szellemi élet, tehát az érzés, gondolkozás és akarat központjának tulajdonítja. Az ószövetség ismeri a lelkiismeret világát. Ismeri azt a bűnesettől, Káintól és József testvéreitől kezdve az áruló Akhitophel öngyilkosságáig, s a nép és a király bűnbánó zsoltáraitól kezdve föl a próféták lelkiismereti szózatáig. Az ószövetség azonban közelebről nem foglalkozott a szellemi életnek e jelenségével, hanem a helyett a törvényre és a prófétákra utalt, sőt az evangélium is, Jézus szájában, a törvényre és nem a lelkiismeretre hivatkozott. S bár a συνειδησις szó 24 különböző helyen 31-szer fordul elő az új-

szövegségben, mégis ez a szó Jézus beszédeiben és az evangéliumban egyetlenegyszer sincs említve. A lelkiismeret nevét a maga leveleivel Pál apostol vitte be a ker. nyelvhasználatba és a ker. vallásos-erkölcsi világnézetbe; minek az a magyarázata, hogy az evangéliumnak miként Izraelben az irott törvényhez, úgy a pogányoknál „a szivcikke vésett törvényhez“, a lelkiismerethez kellett csatlakoznia.

A lelkiismeret neve tehát pogány eredetű, a görög-római kulturvilág erkölcsi tudatának természetszerű folyománya. De eleintén itt is, mint Antigone és Orestes története bizonyítja, a positiv isteni törvény pótolta a lelkiismeretet, s az erinnysek s a fúriák üldözései pótolják a lelkiismeret vádoló és büntető szózatait. Később, Euripides idejében jöttek tudatára annak, hogy azok az erkölcsi hatalmak, a melyeket a positiv isteni törvény s az erinnyisek nevével jelöltek, az ember saját belsejében gyökereznek és megdönthetetlen érvényűek. Azóta találkozunk a lelkiismeret nevével, mint a közvetlen élettapasztalat s korántsem a philosophia bizonyosságával. Jelen-tett pedig a neve tudatot, latinul „conscientiát“, a minek aztán a német „Mitwissen“ vagy „Gewissen“ s a magyar lelkiismeret felel meg. Az erkölcsi törvénynek és követelményeinek s azok feltétlen érvényének közvetlen és eredeti tudatát már a lelkiismeret neve is jelzi. E kérdéssel bővebben *Kähler* művének I. vagy történeti része foglalkozik (1878), mely azonban nagyon téved, midőn azt hiszi, hogy Krisztus a lelkiismeretet nem ismerte, s egyszerűen a maga tekintélyébe vetett hitet követelte.

De nézzük közelebbről a lelkiismeret *lényegét*.¹

Közönségesen azt mondják, hogy a lelkiismeret *az Isten szava az emberben*. Goethe is azt mondatja a maga Tassojával: „Ganz leise spricht *ein Gott* in unserer Brust“. S tényleg ebben a fogalom meghatározásban nagyon sok igaz gondolat-
elem foglalatik. Mert ha p. o. a lelkiismeret nagy költőjének, Shakespearenek drámáiban egészen az álmokig elhangzik a lelkiismeret rettenetes elítélő szózata, vajjon nem Isten

¹ V. ö. *Weckesser*, Zur Lehre vom Wesen des Gewissens, 1886.

szava-e az emberhez, a mely elől még lady Macbeth és III. Rikárd sem menekülhetett? S azért még sem tarthatjuk e definitiót teljesen kielégítőnek. Inkább helyes sejtelem az, mint kielégítő definitio. Mert a lelkiismeret szava nagyon különböző az emberek sziveiben Ádám napjaitól kezdve mind e mai napig. Aztán meg mily rettenetes Isten- és erkölcsellenes dolgokat követtek el az emberek a lelkiismeret neve alatt! Mennyire eltérők többi között az egyes lelkiismeretek, s az egyes családok, népek, nemzetek és hitvallások lelkiismeretének ítéletei! Lelkiismeretlenül cselekedtek-e azok a pogányok, a kik a zabolátlanságot istentiszteletnek vették, ellenségeik húsát megették vagy az özvegyet férje után maglyájára vitték? Vagy lelkiismeretlenül cselekedtek-e azok a „gyenge“ keresztyének Korinthusban, a kik a pogány áldozati húsból nem ettek, s az apostol, bár eljárásukat nem helyeselte, azok lelkiismeretét mégis kimélendőnek mondotta? S tényleg ismerünk gyenge és tévedező lelkiismeretet, sőt ismerünk olyat, mely az embert a jótól visszatartja s a rosszra indítja. Mindezek a jelenségek érthetetlenek volnának, ha a lelkiismeret benső birósága Isten szavát képviselné az emberekben. Ez ellen nem lehet felhozni azt, hogy itt az embernek pusztán csak természeti, nem pedig keresztyéni lelkiismeretéről van szó, miután láttuk, hogy a lelkiismeret nem a keresztyénség alkotása, hanem a görög-római kulturvilág erkölcsi tudatának folyománya. Ha a lelkiismeret Isten szava volna az emberben, akkor annak csalhatatlannak és egyetemes érvényűnek kellene lennie, a mit pedig a tapasztalás épen be nem igazol. Legfeljebb a fölvilágosodás klasszikus formájáról szolgálhatna.

A lelkiismeret lényegét tehát nem meríti ki ez a fogalom meghatározás, habár még *Schleiermacher* is azt mondja a maga dogmatikájában (I. 83. §.), hogy a lelkiismeret „az ember kedélyében nyilvánuló isteni szózat és eredeti isteni kijelentés“. De nem mondható a lelkiismeret erkölcsi tudatnak sem, mert ez az erkölcsi ismeret általában, és nem mondható erkölcsi érzetnek sem, mint *De Wette* akarná, bár érzeti oldala is van, mely egyetlen a maga nemében, s arra

irányul, hogy az ember belsejének harmóniáját helyreállítsa. Nem is csupán ösztön, p. o. engedelmességi vagy alárendeltségi ösztön a lelkiismeret, mint *Rothe* és *Kähler* akarnák, mivel a lelkiismeret első sorban tudat az Énről és az Istenről, és pedig közelebről az erkölcsi normákról való függésünknek s így magasabb szellemi lényegünknek eredeti és közvetlen tudata, a melyben a jónak követelménye abszolút tekintélyvel lép föl, s bennünket a tudat más alakjaitól eltérőleg feltétlenül kötelez. Továbbá nem azonosítható a lelkiismeret, mint *Schenkel* akarná, a vallással sem, s pláne nem építhető fel arra a ker. hit rendszere, bár a lelkiismeretnek a vallásos életre vonatkozó speczifikus jelentősége a büntudat folytán kétségtelen. A lelkiismeret követelményei és bizonyosságai, bár az Istenre, mint feltétlen normára utalnak, a vallásos igazság egész tartalmával még sem azonosíthatók. Gyakorlati ethikai és nem vallásos tudat és jelenség a lelkiismeret, úgy lényegében mint nyilvánulási alakjaiban, s ennyiben csak bizonyos megszorítással mondható „az emberben lakó Istennek“.

Újabbak végül, mint *Laas*, *Höffding* és *Paulsen* természeti ösztönnek, erkölcsi érzéknek és gyakorlati belátásnak, *Wundt* ellenben (*Ethik*, 413. l.) az erkölcsök, szokások, társalgási formák és vallásos képzetek fejlődő folyamányának mondják a lelkiismeretet, mely naturalizáló felfogással szemben örökké imponálni fog *Kant* komoly erkölcsi subjectivismusa. S mivel a lelkiismereten alapul az erkölcsi világrend speczifikus értéke, azért nem találó *Sommer* definitiója sem, ki abban „az ember igaz mivoltának sajátos magvát“ látja, s nem találó a *Schopenhaueré* sem, ki azt „az emberi cselekedetek protocollumának“ mondotta.

Abstract fogalom meghatározásokkal a lelkiismeret kérdésében nem boldogulhatunk. Tapasztalati ethikai jelenség az, ép azért annak lehető megfigyeléséből kell kiindulnunk. És pedig vonatkozik a lelkiismeret nem csupán az ember egyes cselekedeteire, hanem egész erkölcsi életére általában. Tapasztalatszerű alapon, a lelkiismeret nyilvánulásainak megfigyelése alapján következő biztos ismertető jeleire akadunk a lelkiismeretnek.

1. Az az objectum, a melyre a lelkiismeret funkciója vonatkozik, a *mi cselekedeteink*, és pedig az akarat positiv cselekvősségei ép úgy, mint az akaratelhatározást megelőző belső és külső motivumok.

2. Az a viszony, a melybe a lelkiismeret a maga tárgyával lép, a cselekedeteinknek qualitását meghatározó *ítéletek* mondható. Oly abszolút bíró az, kinek ítélete ellen nincs felebbezés, nincs mentség, mincs szépités. *Alexander B.* is ama képességnek mondja a lelkiismeretet, „melynél fogva saját cselekedeteink és egész erkölcsi mivoltunk fölött erkölcsi ítéletet monduk“ (*Pallas L.*, XI, 383. l.). Gondoljunk csak az ú. n. „büntető“ vagy törvényhozó lelkiismeret jelenségeire. Már az antik világ is erkölcsi bíróságnak mondja a lelkiismeretet, s annak nyilvánulásait egy pörnek lefolyásához hasonlítja, úgy azonban, hogy itt a tanu, a vádló, a bíró s az ítélet végrehajtója egy és ugyanaz az organum. S *Kant* is egészen helyesen „az ember belső bíróságának“ s „az önmagát megítélő erkölcsi ítéleterőnek“ nevezi a lelkiismeretet. Ez oldalról épen nem találó *Wundt* definitiója, ki a lelkiismeretet pusztán „az erkölcsiség imperativ motivumainak“ szempontja alá foglalja.

3. A lelkiismeret ítéletének csupán a jó és rossz kategóriáival és értékmeghatározásaival van dolga. Nem a hasznos vagy káros, nem a sikeres vagy eredménytelen, hanem kizárólag a fekete és a fehér golyó, a rossz és a jó érdekli. Mert más az, ha p. o. egy ügyetlenséggel, udvariatlansággal vádolom magam, vagy ha a lelkiismeret valamely ítéletét kell éreznem.

4. A lelkiismeret több, mint az erkölcsi cselekedetek egyszerű motivuma, mivel a functionáló lelkiismeret azokat a cselekedeteket, mint gondoltakat vagy végrehajtottakat már feltételezi. A lelkiismeret erősíti vagy gyengíti a motivumokat, s ez oldaláról indirekt értelemben véve a legnagyobb fontossággal bír az erkölcsi motivációra.

5. Végül hangsúlyozzuk, hogy a lelkiismeret minden egyes esetben úgy fungál, hogy foruma ellen nincs apellata. Individualitása mellett is minden ember által érezhető egyetemes érvényű s az egyéni önkénytől független objectiv hata-

lom. Az ember a lelkiismeretnél magasabb tekintélyt nem ismer. Ép azért mondotta *Kant* és utána *Fichte*, hogy a lelkiismeret nem tévedhet. De a mennyiben az emberi lelkiismeret ítéletei az erkölcsi eszmék mértéke szerint tapasztalatszerűleg mégis változnak, sőt ellentmondanak, annyiban relative szólhatunk a lelkiismeret tévedhetőségéről. Logikailag ugyan nincs „tévedő lelkiismeret“, mivel alapjában véve nem a lelkiismeret téved, hanem az azt befolyásoló, sőt meghatározó erkölcsi eszmék tévesek az embereknél.

A lelkiismeret tehát közelebbről tekintve az az ítélet, a melyet az ember saját cselekedetei fölött mond. Abban rejlik a hatalma és jelentősége, hogy bennünket bensőleg arra kényszerít, hogy cselekvésünket jónak vagy rossznak, fehérnek vagy feketének mondjuk. A lelkiismeret mint reális hatalom objectív érvényben tartja a belső emberben a jót és feltétlenül elítéli a rosszat.

Úgy az önmegfigyelés, mint a vallástörténet és ethnologia bizonyosságai szerint a tömegek ítélete azt igazolja, hogy a lelkiismeret közös tulajdona minden embernek. Lelkiismeretlen ember nincs, mert képességileg mindenkiben van lelkiismeret; közbeszédben azonban méltán nevezük lelkiismeretlen embereknek az olyanokat, a kik nem hallgatnak és nem hajtanak a lelkiismeret szavára. A kultúra legalsóbb fokán álló népeknek is van erkölcsi életök és erkölcsi ítélkezések vagyis lelkiismeretök. Ott, a hol a lelkiismeret működése hiányzik, vagy erkölcsi nyomorékkal vagy szellemileg törpe existenciával van dolgunk.

S ha a lelkiismeret *minden* ember közös tulajdona, akkor az az általános emberi természetnek az ember egész psychophysical organismusának egyik alkotó része, vagy a mi mindegy: Isten az embert lelkiismerettel teremtette. Nemcsak a gondolkozásra és akarásra adott neki képességet, hanem egyúttal a jónak és a rossznak elvi megkülönböztetésére is. A lelkiismeret tehát korántsem „a nevelés, szoktatás és tanítás minden ízében mesterséges produktuma“, nem is „tisztán subjectiv lélektani folyamat, a melynek helyeslő vagy kárhoztató szava épen nem szolgálhat a cselekedet erkölcsi érté-

kének biztos mértékeül“, mint azt Pauer I. állítja.¹ Nem. A lelkiismeret több mint pusztán „az egyéni moralitásnak a tükré, a melyben az ember subjectiv erkölcsi substantiája tükröződik vissza“. Mint bensónkben organizált legfőbb erkölcsi törvényszék nagyon is szigorú mértékkal mér, s az erinnysek ugyancsak üldözőbe veszik az előlük menekülni akaró bűnöst.

De ha a lelkiismeret őseredeti erkölcsi ítélő erő az emberben, akkor kérdés, hogy milyen norma szerint ítél? A lelkiismeret megítélő mértéke az ember vallásos erkölcsi élettartalma, úgy hogy a lelkiismeret in concreto mindig olyan, a milyen maga az ember. Ez magyarázza meg a különböző korok és egyének lelkiismeretének *formai egyazonosságát és tartalmi nagy különbözőségét*. A lelkiismeret formai oldala az embernek, mint Istenképét viselő lénynek az Istenre, mint ősképére és legfőbb normára való vonatkozásában van, a mint azt az isteni szellemnek bennünk való lakozása igazolja. Ez oldalról a lelkiismeret Isten által való állandó feltétlen kötelezettségünk tudata, s korántsem, mint *Kant* akarná, az autonom értelem gyakorlati törvénye. Ezen alapul az őskeresztyén és reformátori lelkiismereti szabadság helyes értelme minden külsőleg kötelező tekintélyekkel szemben; de egyúttal ezen alapul a lelkiismeretnek egy magasabb isteni tekintély által való megkötöttsége, mely tekintély épen bensőleg legitimálja magát ilyennek. Erről a formai oldaláról örök, változhatatlan szentség és valóságos isteni hatalom a lelkiismeret.

Tartalmi oldaláról azonban a lelkiismeret az ember egész vallásos-erkölcsi világnézetével függ össze, azért lényegében rejlik az, hogy bizony *fejlődésen* megy keresztül, mely viszont reá akadályozólag vagy előmozdítólag ható empirikus feltételekhez van kötve. A lelkiismeret tartalmát tekintve nem kezdettől fogva teljesen kifejlett kész organum, hanem ép úgy szüksége van a művelésre és kiképzésre, mint az ember bármely más tehetségének. A lelkiismeret normális fejlődése általában véve az összes lelki erők harmonikus kiművelésétől függ, közelebbről az erkölcsi neveléstől és okta-

¹ Az ethikai determinismus elmélete. 130. s köv. l.

tástól, mindenek felett pedig az isteni kijelentéshez való alkalmazkodástól. Lélektani tekintetben az érző tehetségnek elevenességétől függ a lelkiismeret érzékenysége; az értelemhez való viszonyát gyönyörűen fejezi ki *Trendelenburg* amaz igaz szava: „a lelkiismeret az értelem nélkül vak, s az értelem a lelkiismeret nélkül hideg és bágyadt“.

A lelkiismeret azonban nemcsak az egyénben, hanem a közösségben is nyilatkozik. Hogy nemcsak egyéni, személyes, hanem társadalmi lelkiismeret is van, az azon alapszik, hogy az egyének nem atomok, hanem mint már *Aristoteles* mondotta, társas lények, tehát a közösségben organikus egészet képezők. A miből következik, hogy a lelkiismeret a korszellem befolyása alatt is áll. Példa rá az őskeresztyénség, a reformáció s századunk vallásos fölébredésének lelkiismerete. S miként a lelkiismeret őre az egyes személyiségnek, úgy őre a közösségnek, az összszemélyiségnek is. Ez a „társadalmi vagy kollektív lelkiismeret“ azonban, mint *Martensen* helyesen megjegyzi, nem tévesztendő össze a közvéleménnyel, mely gyakran lelkiismeretlen is lehet, s a történet gyakran bizonyítja, hogy némely nép lelkiismerete alszik. Ez az erkölcsi common sens vagy esprit du corps, mint az ítéletek összességének fejlődése, tisztasága, ébersége és ereje az illető társadalomban, népben vagy nemzetben uralkodó vallásos-erkölcsi ismerettől és a közösségi érzelmek és akaratnak az erkölcsi célok és indokok iránti éber fogékonyságától függ.

Lényegében véve azonban a lelkiismeret az ember legszemélyesebb tulajdona. A miért is a lelkiismereti szabadság a lelkiismeret individualitásának folyománya, míg az azon való uralkodás *Tóth* erkölestudománya szerint is „minden emberi és isteni jussokba való vétkes beavatkozás“, tehát a legnagyobb jogtalanság. Épen individualitásában rejlik annak áldása, hatalma és ereje, a mint hogy Pál liberalitása is kimélte a gyengébb lelkiismeretűeket, Luther szerint pedig „gyöngéd dolog“ a lelkiismeret.

A lelkiismeretnek egy különös alakja a *keresztyén lelkiismeret*. A ker. embernek a Krisztus által szerzett s a hit által elsajátított bűnbocsánat miatt van „jó lelkiismerete“, mert a

bűnbocsánat vallása a jó lelkiismeret vallása is egyszersmind. A ker. lelkiismeret megítélő mértéke tehát a ker. vallásos-erkölcsi világnézet a maga összes javaival és követelményeivel, a miért is szigorúbb a ker. ember önmaga felett való ítélete a természetes ember ítéleténél. A ker. ember szive Isten temploma, jó lelkiismerete Isten szózata, a mint arra alkal-
milag maga Pál apostol is hivatkozott. A ker. lelkiismeretnek is különböző fokozatai vannak, vagyis a keresztyének között is akadnak „tágabb és szűkebb“, „könnyebb és komolyabb“, és „gyakorlott és gyakorlatlan“ lelkiismeretű emberek. Mert hát különbség van a szerzetes és Luther, vagy egy piteista és egy latitudinarius lelkiismerete között. A ker. lelkiismeretet kiművelő faktorok között a kijelentés mellett első rangú jelentőséggel bír a család, az iskola, az egyház s a nyilvános élet, a hol minden attól a tisztaságtól és hűségtől függ, a mely-
lyel az erkölcsi eszmék kezdettől fogva a példa, a szó, a tett és mások erkölcsi behatása folytán az egyénnel közöltetnek, nehogy benne ferde erkölcsi nézetek verjenek gyökeret.

Most már foglaljuk össze fejtegetéseink eredményét. Tisztán formális módon határoztuk meg a lelkiismeretet. Velünk született erkölcsi öntudatunk s feltétlen kötelességtudatunk az, mely a jónak és rossznak elvi megítélésében nyilvánul. Tartalma az egyén általános szellemi, de különösen vallás-erkölcsi fejlettségétől függ s ezen alapul a lelkiismeret művelhetősége, nemessége és tisztasága ép úgy, mint eltompulása és elfajulása is. Legfejlettebb és legtisztább a jó keresztyén ember lelkiismerete.

S végül még valamit *a lelkiismeret történetéből*. Nemcsak a lelkiismeretről szóló tannak, hanem magának a lelkiismeretnek is van története.

A lelkiismeretről való tudását nem a philosophiai speculációból, hanem az élet tapasztalataiból merítette az emberiség. A stoicismus antropológiája és ethikája már ismeri a lelkiismeret által szentesített erkölcsi törvény, s a moralitas és a legalitas közötti elvi különbséget. *Cicero* gyakran emlékezik meg róla, s midőn az élet többi hatalmasságai hanyatlóban voltak, a lelkiismeret volt a nyilvános élet s az egyéni lel-

kület legutolsó refugiuma. *Seneca* nagyon felséges felfogást ad a lelkiismeret jelentőségéről, és különösen a jó lelkiismeret értékéről. Közvetlenül a keresztyénség előtt számos bizonyosságát találjuk a lelkiismeret furdalásainak, s a rossz lelkiismeret kínjainak a görög tragikusoknál és a római satyrikusoknál. *Juvenális*, *Plutarch* és *Tacitus* élénk színekkel festik a lelkiismeret hatalmát s a bűnökkel és tartozásokkal telt lelkiismeret benső nyugtalanságát. A pogányság legelsüllyedettebb korszakaiban is hatalom volt a lelkiismeret, s épen e mély süllyedtség korszakaiból maradtak reánk a rossz lelkiismeretnek és titkos furdalásainak a legmegragadóbb példái. A békét azonban csak a keresztyénség hozta meg az emberiségnek. A lelkiismeret tekintetében is „az idők teljességében“ jelent meg a Krisztus, hogy a bűnös romlottság által gyengített lelkiismeret igazságát és erejét újból érvényre emelje az emberek között. A keresztyénség tanított meg arra, hogy a lelkiismeret nem csupán emberi erkölcsi törvény tekintélyével lép fel, hanem az Isten akaratának megnyilatkozása-ként érvényesül, mely előtt, mint belső isteni felség előtt, minden embernek meg kell hajolni, s a melyet épen azzal ismernek el az emberek, hogy tekintélye elől menekülni igyekeznek. A keresztyénség teremtette meg a jó lelkiismeretet, a midőn a Krisztusban való kiengesztelést s a jó lelkiismeretnek az Istennel való békéjét és szövetségét hirdette a maga evangéliumában, a melyet az ószövetségi törvény vagy a pogány philosophia meg nem adhatott a maga követőinek. Az egyházi atyák is magasztalják a jó lelkiismeret üdvözítő hatását és erejét. Így *Augustinus* szerint az Istenre teremtett s az Istentől táplálkozó lélek mindaddig nyugtalan, míg az Úrban meg nem nyugszik. A középkor a maga jó cselekedeteivel s a gyóntatószék gyakorlatával megzavarta a lelkiismeretet, de *Luther*, *Kálvin* és művek a reformáció újból megmutatta a ker. jó lelkiismeret útját. Hisz' tudjuk, hogy *Luther* evang. üdvismerete és üdvtapasztalata is a lelkiismeret aggodalmaiból született meg. És a mi hitvallásaink az evang. igazság legfőbb értékét és dicsőségét abban látják, hogy az a valódi lelkiismereti vigaszt nyújtja és tanítja; s épen a jó

lelkiismeretben rejlik az igazi keresztyén lelkiismeretesség valódi forrása és alapja.

A ker. igazság legitimációja a lelkiismeret foruma előtt magában foglalja a személyes hitbizonyosságot, vagy más szóval kifejezve: a lelkiismeret a legszorosabb összefüggésben áll az üdvről szóló evang. tannak központjával. Közelebbről *Luther* személyes életében nagy szerepet játszik a lelkiismeret, p. o. ennek bizonyosságaira hivatkozott a császár és a birodalom előtt Wormsban. Az evangélium és a bűnbocsánat szüli „a jó és vidám“ lelkiismeretet, s a ker. embernek konkrét tapasztalati életében is legyen a hitből eredő „biztos“ lelkiismerete. Ezt *Luther* és *Kálvin* több ízben erősen hangsúlyozták a világ ellenségeskedéseivel szemben. A lelkiismeret vádoló és birói hatalmának és a bűnös tartozásban való nyilvánulásának legnagyobb poetája *Shakespeare* a maga *Hamlet*-tragédiájában, *Macbeth*-ben s a *dämoni III. Rikhárd*-ban, hol a lelkiismeretnek legmegrázóbb tragédiájával van dolgunk.¹ *Shakespeare* műveiből a lelkiismeretnek egész tanát lehetne összeállítanunk.

Korunk legnagyobb hibája, sőt veszedelme a lelkiismeret gyöngülésében, sőt hanyatlásában nyilvánul. A lelkiismeretben pusztán subjectiv tényezőt lát, vagy a nevelés által létesített mesterséges productumot, mely mit sem bizonyít az erkölcsi törvény objectiv léte és érvénye mellett, s a melynek helyeslő vagy kárhóztató szava épen nem szolgálhat a cselekedet erkölcsi értékének biztos mértékeül. Innen a mi erkölcsi állapotaink általános súlyedése és lazasága egyéni és társas életünk egész erkölcsi vonalán. Ezzel szemben komoly lelkiismeretességre kell törekednünk minden téren. A lelkiismeretesség állandó tulajdonsága és készsége legyen az embernek. E ponton is az a keresztyén egyháznak és pásztorainak a hivatása, hogy az evangélium isteni erőivel ébresztgessék a szunnyadó és erősítsék a jó lelkiismeretet.

Eperjes.

Dr. Szlávik Máttyás.

¹ III. Rikhárd szerint „sok ezer nyelve“ van a lelkiismeretnek, s mindegyiknek egy-egy vádoló és ítélő bizonyosság felel meg. A lelkiismereti furdalásnak egyik legmegrázóbb példája.

ZSOLTÁRKÖLTÉSZETÜNK SZ. MOLNÁR ALBERT ELÓTT.

(Első közlemény.)

A XVI. század elején megindult hitújítás a maga nagy mérvű és gyors elterjedését jó részben kétségkívül annak a nemzeties szellemnek köszönhetette, melylyel az általános felvilágosultságot, a szabad vizsgálódást és lelkiismereti szabadságot egybekötötte. Nemcsak hirdette a szabadvizsgálódást, de hirdette mindig annak a nemzetnek a nyelvén, a melyhez szólott; s a midőn hadat üzent a szabad gondolkozás elnyomóinak, egyszersmind küzdött az ellen a kosmopolita felfogás ellen, mely a római egyház tanaiban a nemzeti elemek érvényesülésének mindig ellene szegült.

Ez ellen a nemzetközi (vagy talán helyesebben nemzetek felett álló) felfogás ellen küzdött a reformáció akkor, a mikor a maga érdekeit, eseményeit az egyes nemzeteknek érdekeivel és történeteivel szorosan összekapcsolta s a midőn az egyes embert egy tökéletesebb mennyország polgárává akarta tenni, egyszersmind rámutatott arra a földi hazára is, a melyet szeretni s ügyét szivünkön viselni sirig tartó szent kötelesség.

Ez a nemzeti elem érvényesült főleg magában a *nemzeti nyelvben*, melyen a reformáció híveihez szólott; az igében, mely a prédikátor ajkairól nemzeti nyelven hangzott, a közös gyülekezeti énekben, mely, mint „szent dallam“ hangzott fel azon a búvós zengésű hangszeren, mit anyanyelvnek nevezünk. Valóban a *nemzeti nyelvű éneklés*, midőn egyik hatalmas vívmánya lett a reformációnak, egyszersmind veszedelmes és félelmetes fegyver is ennek kezében s hódított is vele legalább is annyit, mint az ige fegyvereivel. A nemzeti nyelvű gyülekezeti éneklés rég óhajtott vágya volt a hívó lelkeknek, melyet úgy külföldön, mint hazánkban hiába

sürgettek évtizedeken át,¹ s midőn a reformáció e tekintetben is felszabadította magát a tilalom alól, a népek tömeges-től tódultak az isteni tiszteletre, a melynek már ők is tevékeny és nemcsak hallgató résztvevői lehettek. Így történt ez külföldön és így hazánkban is. Németországban annyira kedvelté lettek az első nemzeti dicséretes és zsoltárok, hogy a nép nemcsak a templomokban, hanem erdőn, mezőn, pihenéskor és munkaközben is egyaránt hangoztatta azokat, annyira, hogy a példabeszéd szerint „beleénekelte magát“ az új vallásba.²

Hazánkban sem volt kisebb a nemzeti nyelvű éneklés hatása, s erről maga a Cantus Catholici szerkesztője tesz bizonyosságot (1674. Kassa), midőn előbeszédében egyebek közt így szól: „a hivek nagy részét a római szentszéktől az éneklésbeli zengéseknek édesgetése vonta vala el“. Ezt az állítást nem lehet alaptalannak mondanunk; mert tényleg a hazai reformációnak első terjesztői megragadták a nemzeti nyelvű éneklés hatalmas fegyverét és használták is céljaik kivitelére. Az isteni tiszteletet, melyen az igét hirdetni akarták, rendesen nemzeti nyelvű énekkel kezdték, mit vagy maguk szerettek, vagy pedig a latin, vagy német hymnus-készletből fordítottak s átdolgoztak; az éneket bizonyos — már ismert — nemzeti melódiára szabták, s így az rövidesen közkincsévé lett az éneklő gyülekezeteknek.

Az énekszerzés tehát a reformáció tisztéhez hozzátartozott, s annak mintegy kiegészítő részét képezte. Ez a hivatalos énekszerzés adja tehát magyarázatát annak, hogy az e korból maradt énekeink nagy részében több a tudomány, mint az ihlet, több az alkalmi célzatú hitelemzés, mint a hymnusszerű fönség. Érezték e hiányt maguk a reformátorok is, s bár buzgóság dolgában nem szűkölködtek, mert a vallásos hit talán sohasem élt oly mélyen a lelkekben, mint épen ebben az időben; de ez a buzgóság még magában nem teremthetett igazi vallásos *költészetet* is. Ezért keresték fel a vallásos költészetnek ama kiapadhatatlan forrásait, melyekben mély és erős hit a költői képek és hasonlatok színgazdag pompájában tárult fel lelkük előtt. Dávidnak, a szent költészet eme Homérjának lábaihoz jártak ihletért,

¹ A közös éneklés megvolt az első keresztyén gyülekezetekben, de azt a latin nyelv általános használatára, az istenitiszteletnek egyformaságára és a művésziesen szépre törekvő kath. irányzat a laodiceai zsinaton eltörölte, s az ú. n. szertartásos, vagy váltó-éneklést hozta be.

² A reformáció idején példabeszéddé vált: „Das Volk singt sich in Luthers Lehre hinein“.

mint előttök már sokan: egy Béza Tódor, Marót Kelemen, Buchanan, Luther, majd Herder; az ő lantjának hangjai adtak kifejezést vallásos buzgóságuknak; a zsoltárok eszméivel termékenyült meg lelkük s azoknak költői képeibe, hasonlataiba öltöztették a saját vallásos gondolataikat.

A héber zsoltárköltészetnek ez a mély hatása megérezhető az egész prot. énekirodalmon, mely a legnagyobb részben a prot. világnézetnek leginkább megfelelő zsoltárokból szedte eszméit s mint másutt, úgy nálunk is a vallásos költészet egy sajátos fájának, az ú. n. *psalmusokból való isteni dicséreteknek* lett megteremtőjévé. Nem lehet ugyan tagadni, hogy a héber zsoltárok ezen nagy felkarolásának a protestánsok részéről voltak felekezeti okai is. És bizonyára van némi igazsága Kardos Albertnek, midőn a XVI. század lyrai költészetéről írt tanulmányában a többek között így szól: „... az új vallás apostolait nagyon is elragadta a hév; mentől élesebb ellentétben akarnak állani a római egyházzal és így a római katholicismussal szemben, mely az ó-törvényt csaknem mellőzé, ... ennek (t. i. az ó-törvénynek) tekintélye és tisztelete az újabb, meg újabb prot. felekezeteknél csak növekszik, míg a reformáció legszélsőbb hajtásában, a szombatosságban kizárólagos uralomra jut.”¹

Kétségkívül ez a felekezeti érdek is elősegítette a prot. zsoltárköltészet nagy virágzását; ámde mi azt hisszük, hogy a zsoltárköltészet nagy virágzásának okait inkább a *protestánsok evangéliumi puritán gondolkozásmódjában s a kor viszonyaiban találhatnók.*

A protestánsok ugyanis elvetvén a római tradíciókat a közbenjárókról szóló dogmákkal együtt, a szűz Máriáról és a többi szentekről szóló énekek helyett oly énekekre voltak utalva, melyekben a hívő lelke mintegy közvetlenül nyilatkozik meg az Isten előtt; minden közbenjáró nélkül tárja fel Isten előtt a maga siralmát, reményét és háláját. Erre a célra pedig igen alkalmasak voltak a Dávid zsoltárai. De meg a protestáns elv az emberi tekintélyvel szemben az isteni kijelentésnek, a bibliának tekintélyét állította oda hívei elé; ennek ígét hirdette a kathedráról, ennek szavát akarta hangoztatni énekeiben is. Maga Kálvin is csak a bibliából vett énekeknek adott helyet az istentiszteleten s azért fordította te a zsoltárokat; ezért fordították azokat nálunk is. A biblia mindenütt és mindenben; ez a szigorú protestáns elv terem-

¹ Kardos A.: A XVI. sz. magy. lyrai költészete (Egyet. Phil. Közl. 1883. 5. 1.).

tett nálunk egy nagy bibliai elbeszélő-irodalmat, s ez volt jórészen éltetője a templomi énekköltészetnek is.

Ez volt pedig annyival inkább, mert a zsoltárok szelleme egészen megfelelt annak a sajátos puritán és pessimista fel-fogásnak, mely e kor protestáns világnézetét át meg átha-totta, s mit e kor politikai és társadalmi viszonyai egészen érthetővé is tesznek. Az a mély megalázkodása volt ez a hívó léleknek, mely a maga őszinte bűnbánatában földig borult az Isten előtt; mely önmagában semmi jót nem látott, mert egy, hitvány féregnél nem tartá magát különbnek. Érezte bűnének terhét, melylyel szemben nincs más mentség, mint az isteni végtelen kegyelem; érezte saját romlottságát, melytől szabadulni s újjászületni vágyott. Ez a mély bűnbánó érzet jellemzi a zsoltárokat is s ezért keresték fel azokat oly nagy szeretettel, mert bennök a saját érzelmeiknek hű tolmácsát találták fel. Ezekhez járultak még a kor társadalmi és poli-tikai viszonyai is. A magyar társadalom alapjaiban felforgatva, megromolva volt. A hatalmas főurak önzése, lelketlen pénz-hajhászása és köpenyeforgatása minden jogrendi s erkölcsi alapot megsemmisített; nem volt semmi szent és semmi tiszte-letes; a törvény csak papiroson volt meg, gyakorlatban az ököljog divott. Az ország nagy részében a pogány török volt az úr, s a szegény magyar ennek fizette adóba keserves keresményét, s még örült, ha ily áron olyan a milyen nyu-galmat élvezhetett. Mind e viszonyok mélyen megrendítették a haza sorsán aggódó sziveket, mert mindezekben az Istennek méltó büntetését látták. *Büneiért sujtja Isten a magyart, ez a tősgyökeres héber prófétai mondás hangzott a hazában kelettől nyugotig.* A romlott magyar társadalmi és politikai viszonyokban az enyészethez közel álló Zsidóország hű képét látták. És a reformátorok mint egykor a zsidó próféták fel-emelték szavukat, hogy a mit lehet, még megmentsenek. Egyesek, mint Farkas András, párhuzamot keresnek a zsidó és magyar nemzet sorsa között s féltik annak sorsától emezt; mások az újjászületést és Istenhez térést hangoztatják, s a maguk mély bűnbánatának a zsoltárok képeiben és hason-lataiban adnak kifejezést.

Egy hatalmas magyar zsoltáriróadalom keletkezik e beha-tások alatt, telve az írók egyéni életéből és gondolatvilágából az eredetibe szőtt érdekes vonatkozásokkal, eszmékkel, intel-mekkel. Épen azért ezek az átiratok itt-ott eltéréseket mutat-nak az eredeti bibliai szövegtől, de a sorok között is olvasó irodalomtörténész előtt talán épen a jellemző betoldások miatt lesznek érdekesebbek és vonzóbbak, mint bármely mesteri,

de merőben szövegszerű műfordítás, mert bennök a zoltár-szöveg mellett bizonyos írói önállóság, egyéni gondolkodásmód, bátor szókimondás, egyszóval az írónak egész lelkülete is feltűnik az olvasó előtt. A vallási és a felekezeti versengés uralkodott az egész XVI. század gondolkodásmódján; a vallás kérdéseivel foglalkozott akkor férfi és nő, úr és szolga, s nem lehet csodálnunk, ha ez általános áramlatban a vallásos költészettel is nemcsak az erre hivatott reformátorok, de más rendű emberek is foglalkoztak s zoltáriróink között az akkori társadalomnak legkülönbözőbb alakjaival találkozunk.

Az alábbi sorok ezekkel az átiratokkal fognak röviden foglalkozni, nem annyira a szerzők többé-kevésbé ismert viszonyaira, mint azok munkáira fordítván a figyelmet.

Batizi András.

A zoltárirók sorát a reformáció egyik kiváló alakjával: *Batizi Andrással* kezdhetjük, ki mint egyházi énekszerző is, jelentékeny helyet foglal el irodalmunkban. Sziládi Á. kilencz énekét közli a „Régi Magyar Költők Tára“ II. kötetében s ezek között egy zoltár átirat is található, a XLIV. Psalmusé.

A zoltár élénk rajza a pogány uralom alá jutott zsidó nemzet kétségbeesett hangulatának; az istentől elfordult nép félelmes feljajdulása hangzik felénk áthatva vétkeinek vádoló tudatával, de egyszersmind azzal a mély hittel is, mely szelíden derengő sugárt vet a nemzeti kétségbeesés e sötét éjszakájába: hogy Isten a megtérő nemzetet mindig szívesen visszafogadja, s az eltaszítottat keblére öleli.

Ez a hangulat volt a Batizi korának hangulata, s ez a remény elborulásának derengő fénye. Bizonyosan azért is választotta e zoltárt átdolgozásra, mert abban a saját lelkének aggodalma, a saját erős hite és reménye van kifejezve. Lehető hűen, gondolatról gondolatra menve követi az eredeti bibliai szöveget, színezve mindazt, mit saját nemzetére s annak sorsára nézve közvetlennek, s így kiemelendőnek talál. Kifejezésre jut nála is az a tudat, mely pár év multán szinte nemzeti köztudalommá lett, hogy bűneiért sujtja Isten a magyart, s hogy a pogány török voltaképp nem más, mint újabb megjelenése a rettegett asszir és babilon hatalomnak, s eszköze az Isten méltó haragjának.

Mert te most elvetöttél minket,
Elhagytad az mi seregünket,
Reánk hozád ellenséginket
Hatalmaztad rajtunk őket.

Nem méltán büntetsz-e minket?!
Mert most elfeledtünk tégedet
Szívünkbe szedtünk Isteneket
Bálhoz emeltük kezeinket.

De nem esik kétségbe; sőt a megtért tékozló fiú beismé-
résével kiált istenéhez, mint a kinél egyedül talál menedéket:

Kelj fel már Úristen te álmasból,
Szabadíts ki minket nyavalyáinkból,
A szegény foglyokat fogságból
Hozd ki Mahumed országából.

Ime a világos ezézés az országot pusztító törökre; az
ézés közvetlensége, s az indulat heve ragadja magával az
átdolgozót, ez viszi oly terekre is, melyek túlesnek már az
eredeti szöveg körén. Ily úton jut el a hitből való megiga-
zolás dogmájához is, mely e kor vallásos költészetének egyik
leggyakrabban megessendő hangja s természetes folyománya
annak az Isten előtt való mély megalázkodásnak, mely mindent
csak az Istentől vár, mert önmagában tehetetlen. Azért kiált fel:

Nem kérünk Úristen érdemünkért
De kérünk tégedet szent nevedért.

Batizi ez éneke külalak tekintetében is érdekes alkotás,
mely elárulja szerzője zenei ismereteit. Kilencz tagú sorai,
melyeket helylyel-közzel egy tizedikkel is megtold, általában
elégé folyékonyak, gördülékenyek, a sormetszet ellen is
keveset vétenek. 3 + 3 + 3, vagy 3 + 3 + 3 + 1 beosztásuk
elégé alkalmas ahhoz a mélyen járó búsuláshoz, mely az
egész zsoltáron s annak átdolgozásán is előmlik.

Batizinak e zsoltárát a Szenci előtt megjelent ének-
gyűjtemények jó része átvette, így a Bornemiszaé, s Gönczié
is. Több énekesben, mint Huszár Gáléban és a Bártfaiban
e zsoltárnak egy más fordítása van meg, t. i. a Németi
Ferenczé, ki 1565-ben mint tokaji várkapitány a vár védelme
közben esett el; a Batizié ennek a fordításnak úgy a tartalom
mint a forma simaságát tekintve, egyaránt felette áll.

Szkárosi Horváth András.

Határozottan érdekes alak; többi énekei közt „Panasz
a Krisztusnak“ czímen egy zsoltárátirata is van.

Tályán kele ez új esztendőben
 Ezeröttszázban negyvenkileuczben,
 Hegy felépüljön minden Istenben
 Senki ne éljen már tévelgésben.

A II. zsoltár szövegét vette alapul, de — a mint ezt már a cím s az idézett colophon is igazolják az eredetit csak mintegy mottóul használja fel a saját szenvedélytől izzó lelke megnyilatkozásához. Nem Dávid, a zsoltáros király beszél itt, hanem maga a heves, ötletes, s minden ízében eredeti magyar reformátor. Dávidra csak mint tekintélyre hivatkozik, de voltaképen a saját gondolatait igazolja vele. Művének fő tárgya a Krisztus s az ő ellenségei: a papok, kiket oly maró gúnnyal, s oly erőteljes magyarsággal ostromoz, mely bátran állítható, a Dávidé és Sztáraié mellé. Nyelve tele van érdekes szólásmódokkal, magyaros kifejezésekkel; a négy sorú strófák egy rimben mennek ki, s tíz tagú soraiiban a szenvedély heve lüktet, élénken emlékeztetve az „Adhortatio mulierum“ (Mostan egy ifjú megházasodott) adonikus soraira. Az ének megvan a Bornemissza-féle énekesben. Valamint a Decsi és Csoma kódexben, honnan Thali (Vitézi énekek I. 34. 1.) s Sziládi (Régi M. K. T. II. 226—27. 1.) adták ki.

Egyik újabb zsoltárfordító:

Thordai Benedek.

Egyike a reformáció ama rejtelmes alakjainak, a kiknek életéről s működéséről neviükön kívül alig tudunk egyebet. A Régi Magyar Költők Tárában (II. k. 246—48. l.) között egyetlen éneke a XXX. zsoltár fordítása, melynek kezdő soraiból a „*Benedek Thordensis Verti*“ szavak olvashatók. A „verti“ szó azonban Thordainál sem jelenti az eredetihez való ragaszkodásnak azt a mértékét, melyet a fordításokban meg szoktunk kívánni; az ő képzelete is szabadabban csapong, miáltal a költemény bizonyos eredeti színezetet s költői zamatot nyer. Bár látszik ragaszkodása az eredeti zsoltár szöveghez, annyira, hogy ennek megfelelőleg az átdolgozás is tizenhárom versszakra terjed, minden versnek egy-egy strófát szentelve; de általában a fordítás nem hatol be az eredeti szöveg gondolatainak mélységéig, nem ragadja meg annak sajátos kifejezéseit, velős mondásait; a felszínen marad, s megelégszik a forma ügyes csiszoltságával. Mindazáltal az átdolgozás egyike a XVI. század legkiválóbb termékeinek e nemben; távol a szenvedélyszülte alkalmi vonatkozások, tanok, dogmák belekeverésétől, tisztán csak buzgólkodik, s e

tekintetben legtöbb kortársán felülemelkedve a Szezei zsol-
tárok magaslatáig jut.

De érdekes ez átirat formai tekintetben is. Tizenöt tagú
sorai, melyekből 3—3 képez egy strófát, 4 + 4 + 4 + 3 be-
osztásúak, folyékonyak, itt-ott lendületesek; e sorokból kettő
rimel párosan, a harmadik pedig refrain. úgy azonban, hogy
ez maga is a következő strófa refrainjével rimel össze. E
két refrain összecsendése aztán az egész átiratnak is bizonyos
zengzetességet, dallamosságot kölcsönöz. Az átiratot különben
a XVI. századnak majdnem minden énekgyűjteményébe fel-
vették s a „Juste judex“ dallamára énekelték.¹

Sok tekintetben rokon vele

Siklósi Mihály.

Ujhelynek gyanítható első reformátora, ki mint Perényi
Péter udvari papja Baranyában, Siklóson és környékén is
terjesztette az új hitet Egyetlen éneke maradt fenn, az „LIII.
Psalmus“, mely voltaképen nem más, mint paraphrasis az 53-ik
s még inkább az 54. zsoltár alapgondolatai felett. Az elsőből
az Istenben való reménységet és mély hitet, az utóbbiból
a pogánytól való szabadulás gondolatát vette át. A pogány
pedig nála határozottan a török, mely az igaz hívőket meg-
környékezte:

Ime most minket a pogán népek,
Kik ellenségi a te szent igédnek.
Mint oroslánok környül vöttek
Te szent egyházadat ők megkörnyékezték.

Siklósi is a mindinkább terjedő közhangulat tolmácsa:

Segélj meg minket te szent nevedért,
Tégy jót mivélünk nagy dicsőségédért.
Mind el kell vesznünk mi bűneinkért.

Szerinte is bűneiért veri Isten a magyart s a nagy nem-
zeti bukás örvényében nincs más menedék, mint egy nagy
nemzeti átalakulás gondolata, valódi megtisztulás a szenvedé-
sek tüzeiben, mely után Istennek kegyelme újra felragyog
az újjászületett és megtért nemzet felett. Valódi ó-testamen-

¹ A „Juste judex“ kezdetű hymnus igen kedvelt és használt volt
a XVI. században; megtalálható Sz. Molnár Alb. „Jubileus Academicus“-ában
(102—3. l.) ily cím alatt: Hymnus. Illucescente evangelio in Ungaria can-
tari solitus.

tomi, prófétai gondolat, mely akkor átrezgett minden jó hazafinak a szívében. Ezt a gondolatot tolmácsolja Siklósi, s ezt teszi egyszerű folyékony nyelven, de annyi közvetlenséggel, olyan melegséggel, mely ma sem hagyja az olvasót érintés nélkül. Nyelve távolról sem vetekedik a Thordaiéval, nem olyan zamatos, nem olyan lendületes, de mindenütt tiszta, könnyen folyó, s illő ahhoz a kenetteljes hangulathoz, mely az egészséget áthatja. Négyes sorai egy rímbe végződnek, s a páratlanok 5 + 5, a párosak 5 + 6 beosztásúak. Megtalálható a Bornemissza énekesében s a Gönczi-féle gyűjtemény mindenik kiadásában.

A Gönczi-féle énekesben s ettől kezdve csaknem minden énekes könyvben a fent tárgyalt ének után egy érdekes zsoldár-átirat szokott következni, melynek szerzője a versfők tanulsága szerint: *Michael Végkecskeméti*. Ki volt? mi volt? oly kérdések melyekre biztos feleletet adni ez idő szerint nem tud az irodalomtörténet. Neve után ítélve hihetőleg kecskeméti fi volt, s ott működött az 1535—1564. évek között, talán mint első prédikátor, vagy Sziládi Á. gyanítása szerint,¹ mint Kecskemét város főbírája. Átiratául az LV-ik Psalmust választotta, s választása bizonyára nem az esetlegesség műve volt; az ő lelkében is ott évdött az a keserű bű, mely a koronás költő lelkületén borongott e Psalmus írásakor. S midőn látta az események zavaros folyását, az igazság eltiprását, az emberek álnokságát, mely még a hű barátot is képes elárulni, bizonyosan joggal sóhajthatott fel:

Akarok inkább pusztában laknom,
Vadon erdőben széllal bujdosnom:
Hogy nem mint azok között lakoznom,
Kik igazságot nem hagynak szóllanom.

Lehet, hogy nem pusztán az egyszerű zsoldárvers (11—12. v.) visszaadása volt a célja, mikor így fakadt ki:

Egész ez város rakva haraggal
Egymásra való nagy bosszúsággal
Elhiresedett az gazdagsággal,
Hozzá fogható ninesen álnoksággal.

S talán épen arra a belvillongásra céloz, mely Kecskeméten az „öreg templom“ használata felett „a kétféle nép között“ kitört, a mikor is ezeknek eltávoztatása végett 1564. évi husvét után való első szerdán a pápista hiten levő esküdt

¹ I. m. IV. 286. l.

birák és polgárok a templomot a „Luther körösztényök“-nek átadták.¹ Egyébiránt Kecskeméti nagy gondot fordít az eredeti szöveg minden sorára, s nem hagy el egyetlen fordulatot sem, hiszen annak minden sora szent s minden gondolata az ő búbánatos lelkének tolmácsa. Nyelvezete egyszerű, természetesen gördülő; ment a czikornyás érzélgéstől, s a magyarázgató laposságtól, elmélkedik és buzog, mint maga Dávid. Verselése hasonlít a fent említett énekéhez, melytől csak abban tér el, hogy az első három sor mindenike tiztagú, s csak a negyedik tizenegy.

Hogy a XVI. század nagy eszmeárurolata milyen erős befolyással volt azon kor embereinek gondolkodásmódjára, lelkületére, s hogy mennyire áthatotta az egész szellemi életet annak mindennemű nyilvánulásaiban, talán mi sem bizonyítja jobban, mint az a körülmény, hogy a zsoltárátiratok közt sokszor olyan szerzők neveivel is találkozunk, kik az úgynevezett felsőbb körökhöz tartozván, a vallással, s annak dolgaival épen nem kötelességszerűleg, hanem igazi belső megindulásból, őszinte buzgalomból foglalkoztak. Csodálatos mély hatás lehetett az, mely e nem ritkán rabló lovagok módjára élő „kis királyokat“ bibliák, imádságos-énekes könyvek kiadására serkentette, prédikátorok és skholamesterek tartására buzdította; mely a „sokszor írni, olvasni alig tudó várhölgyeket arra bizta, hogy órák hosszán át elüljenek egy-egy vaskos prédikációs könyv olvasásába mélyedve, s odaadja az író tollat annak a büszke főúrnak a kezébe, mely azelőtt csak kardot forgatott, hogy most szent Dávid királynak és prófétának valamely psalmusát írja le vele.

E kornak elsőrangú lovagjai s politikai szereplői közé tartozott a XXXII-ik zsoltár egyik átirója, *Battyáni Orbán* is. Annjai ágon unokaöccse lévén az első magyar regényes elbeszélés szerzőjének: Istvánffi Pálnak, a verselő hajlam családi örökség gyanánt szállott reá. De bizonyára mély valóságossága s erős protestáns érzülete is, mely őt még a kór-ágyon sem hagyta el, ösztönözte, hogy őriző pásztorának éneket zengjen. S talán épen betegágyában fogant meg lelkében az Istenben való megnyugvás gondolata:

Bizodalmunk az hatalmas Istenben,
 Ó fíának az Krisztusnak hitiben
 Nem hagy minket elvesznünk életünkben,
 De meghallgat az ő nagy szerelmében.

¹ Hornyik: Kecskemét város története. II. 225. l.

Ebből az alaphangból indul ki az átírat s hűen ragaszkodva az eredetinek gondolatmenetéhez, egyszerűen minden magasabb lendület, de egyszersmind póriasság nélkül, zeng az ő Istenéhez való erős bizodalmaról. A héber vonatkozásokat ő is szereti a saját hitfeleire alkalmazni.

pl. Közel Isten az ő keresztyénihez,

s itt-ott a hazafias érzésnek egy hangja is megcsendül az átíratban. A formára, címre általában kevés gondot fordít s a „versek ékesgetése“ helyett inkább az eredetihez való hűségre, s tömörségre törekszik. Versfejei a „Batthiani Ur éneke“ szavakat adják; a sorok ütemezése 4 + 4 + 3 s ezek egyazon időben általában kedvelt, de ma elveszett melódiára („Árpád vala fő...“) énekeltettek. Az átíratot a bártfai énekeskönyv (1592) tartotta fenn.

A LXIX. Psalmus átíratának versfejeiből a *Stephanus Barát* szavak olvashatók. Nincs kizárva, hogy e név azt a Barát Istvánt jelöli, ki Kolozsvár városának előkelő polgára s az 1557. és 1561. ik években épen főbirája volt; ugyanaz tehát, kinek Kata leánya a híres unitárius papnak és püspöknek, Dávid Ferencznek volt a neje s kitől később elválasztott. Az átírat, mondhatni, csak névleg viseli a fent jelzett zoltárszámot, mert annak tartalmával tényleg alig tüntet fel valami közösséget. Az eredetiben a legszenvedélyesebb érzelmek lüktet, mely a maga heves lobogásában szinte rapszodikus szakadozottsággal háborog és tombol, s a bűn tudatától megittasult lélek a legbensőbb megindulás hangján esdekel Istenhez szabadításért. Az átíró pedig leszámítva az első két versszakot, melyben van valami az eredetinek tüzből, csendesesen s bizonyos nyugodt szinte epikus tárgyilagossággal beszél az Isten országa kereséséről, s a Jézus váltságahaláláról. Általában az egész átíraton kesztyénies szín ömlik el, az eredetit pedig a legélesebb particularismus jellemzi. Szerző tehát nem volt mestere a műfordításnak, mit bizonyít az is, hogy verssorait tagadhatatlanul szépen folyó alexandrinekben írta, s rimeit mind a négy sorban ugyanazok, s így az átírat bizonyos epikai egyhangúságot nyer, mi épen nem illik az eredetinek rapszodikus modorához s heves kitöréseihöz, sőt élénken emlékeztet a nyugodtan mesélő históriás énekekre s Tinódira. Az ének különben a Bornemissza és Gönczi énekeseiben maradt fenn, s az utóbbiban egész a jelen énekes megjelenéséig használatban volt.

Pap Benedek.

Hogy az énekszerzést nemcsak a prédikátorok és tanítók — tehát hivatalos emberek — hanem minden rangú és rendű világiak is művelték, erre nézve érdekes példa gyanánt szolgál *Pap Benedek* kassai polgár. Valószínűleg kortársa, s meghitt embere Szegedi Gergelynek, kinek kassai papsága érdekében nagy tevékenységet fejtett ki. Bizonyosan ez is lehetett az oka, hogy Szegedi egyik énekét, a CXII. Psalmust Pap B. nevére írta, azaz beleszótta nevét a versfejekbe („Benedictos Pap ikie“), minek következtében az irodalomtörténet ezt az éneket a legújabb időkig a Pap munkájának tartotta. Pap Benedek valószínűleg nemcsak buzgó, de tanult tagja is lehetett az előkelő kassai ekkleziának; legalább zsoltárátirata erre enged következtetni. Az átirat voltaképpen két zsoltár összetétele, és pedig a XXVI. és XXVII.-é; amaz a 81-ik sorig, emez azontúl a Psalmus végéig terjed. E kettőt együtt közli a Bornemissza-féle énekes; de az utóbbi önállóan is előfordul s így jött át a Gönczi-félébe, s így használtatott egész a mai énekeskönyv megjelenéséig. Az első átiratban, melynek kezdő soraiban szerző neve világosan olvasható, az emberi bántalom és hamis tanuk ellen az egyedül igaz bíróhoz Istenhez menekül az író:

Úgy cselekednek, mint egy gonosz emberrel
Az én ellenségim a szegény fejemmel
Igazságom fölött még ők fenyegetnek
Most a számkivetettel.

De nem csügged, mert Isten ismeri őt, s tudja, hogy ártatlan:

Úristen te voltál nékem világosságom,
Minden félelmemben te voltál bátorságom.
Én nagy bánatomban, keserűségemben
Légy vigasztalásom.

A méltatlankodásnak és panasznak e hangja annyira meleg, annyira közvetlen, hogy abból a szerzőnek esetleges bántalmaira, miket talán a papválasztás mozgalmas napjaiban kellett szenvednie, bátran lehet következtetni; és pedig annyival inkább, mert az eredeti szövegben, mely csak úgy sugárzik az Istenben való ártatlan örömtől, s az ő házának szeretetétől, a méltatlanul szenvedésnek illetően élénk szinezéséről szó sincsen. Szerző nagyon is szabad folyást enged

alanyi érzelmeinek, minek folytán átirata messze elcsapong az eredetinek gondolatkörétől, s terjengővé, szétfolyóvá lesz.

A 81. sortól a XXVII. zsoltár átirata kezdődik. Alapgondolata ugyanaz, mint a megelőzőé, csak hogy itt a bánat felhőt az Istenben meg nem szégyenülő hit glóriája sugározza be. Ez az öröm az átiratban sokkal gyengébb, szintelenebb, mint az eredeti szövegben, s csakis az előadás tüntet fel az előbbinél valamivel nagyobb lendületet. Verssorai gördülékenyek, a három első $3 + 3 + 4 + 3$, a negyedik $4 + 3$ beosztású; a két első sor valamint a negyedik is együtt rimel. E forma mindenesetre magyaros, mely még Balassa Bálintnak s Arany Jánosnak a figyelmét is magára vonta.

Farkas Lajos.

AZ UNITARISMUS MAGYARORSZÁGON.

(Ötödik közlemény.)

A nagyszerű hódítást és sikert, mely az unitarismust felépítésében kísérte, nyomon követi a visszaesés. A visszafejlődési folyamatnak inkább külső jelenségei s e jelenségek okai tűnnek szemünkbe, azonban ha jól megfigyeljük a szereplő személyeket, ezeknek lelkületében is ott találjuk, és pedig a külső visszahatás előtt már 2—3 évvel, a bomlás nyomait.

A váradai disputációban Dávid Ferencz figyelmezteté Blandratát, hogy álláspontjukról ellenfelek argumentumait nem tudják megczáfolni, hanem csak kijátsszák, megkerülik. (Defensio Fr. Davidis 256. l.) Kellemetlen fölfedezés lehetett reájuk nézve, hogy az Antichristus háromságos szerzeményei le nem győzhetők. Pedig le akarták és le is kellett győzniök a háromságosokat, hiszen mennyet-földet ígértek volt csupa igazságokból. Blandrata, ki már 1568-ban azzal dicsekedett, hogy Erdélyben ő teremté meg az unitarismust (Lubieniecius i. m. 230. l.), megelégedett az alapítás dicsőségével. A Genftől Kolozsvárig terjedő útjában itt-ott elsajátított antitrinitárius eszméknek Socinus Faustus álláspontja által karakterizált zagyvalékával eltelve, nem igen érezte azt, a mi Dávid Ferencznek egész valóját eltöltte: azt a nyugtalanságot, szinte kétségbeesést, mely ennek Palaeologhoz 1570-ben intézett levelében megnyilatkozik s melynek lényege ez: „érezem, hogy álláspontunk az egyedül helyes, de az ellenfélnek érveit megdönteni mégsem tudom“. Dávid Ferenczre maradt tehát a helytelen álláspont kijavításának feladata, annyival is inkább, mert az unitarismus szereplői között egyedül nála volt meg az a speculativ képesség, a mi ezen műre őt praedestinálta is. Dávid F. lelkének erejét alig mutatja valami olyan tiszta világításban, mint az a körülmény, hogy a belső kétség és hányattatás, a bizonytalanság ezen idejében is teljes készséggel lép ellenfeleivel a harci síkra és két utolsó magyarnyelvű

művében („Az egy ő magától való felséges Istenről“ stb. és . . . „Az egy Atya Istennek . . . istenségéről igaz vallástétel“. Kolozsvár, 1571.) bizonytságot tesz arról, hogy ha legyőzni nem tudja is ellenfeleit, de annál ügyesebben kerüli meg és játssza ki őket.

A Dávid Ferencz lelkében élő ezen bizonytalanság egyelőre nem folyt be zavarólag az unitarismusra. Azonban a külső harcoknak szüntével az addig — úgyszólván — egyedül vitatott kérdéstről, a trinitás dogmájáról a keresztyén hittan többi kérdéseire is ráterelődött a figyelem, azokat is feszegetni kezdék. Ekkor tünt ki az unitarismusnak gyöngesége, kiforratlan volta. Báthory István fejedelemmé választatása után megszűnnek a vallási viták, eltűnik az eddigi külső szereplés és ezekkel együtt beáll az a jótékony csend, a mikor az élet zajos küzdelmeiben, a szakadatlan harc miatt mellőzött önbírálatra megjő az alkalom. És ez az önbírálat az unitarismusra nézve csakis lesújtó lehetett. Igaz ugyan, hogy tekintélyes hivei, nagy számú követői voltak Dávidnak és Blandratának; egyházaik számát meg nem lehet állapítani: de bent a rendszerben, a hitvallásban annál kétségbeejtőbb volt a helyzet.

Az üdvösség kérdése ebben a korban nem volt pusztán frázis, hanem az emberek komolyan foglalkoztak azzal, hogy lelkük üdvét miképen érhetik el. A róm. katolikus tan az egyházhoz való tartozást az üdv bizonyos feltételének tartja; a protestáns hittan szerint egyedül a Jézus Krisztusban való hit által üdvözülhetünk. Az unitarismus elvetette az elsőt és megtámadta a másikat a nélkül, hogy biztos feleletet tudott volna adni. Szabad-e az ember akarata, avagy praedestinálva van: oly kérdések, melyekre maguk között meg nem egyezhettek. A szákramentumok jelentősége folytonos vita tárgya volt közöttük és egy ideig nem tudták eldönteni, hogy kis gyermekeket vagy felnőtteket kell-e kereszteni, avagy egyáltalában szük-séges-e megkeresztelni azokat, kik már keresztyén (itt = unitárius) szülőktől származtak s azoktól neveltettek. Sőt egyesek a lehető legmesszebb elmentek a vallási szababelvőség terén, a mikor a vallás, a hit és erkölcs alapját, a lélek személyes fenmaradását is megtámadták, a mivel aztán elejtették a test feltámadását, a lélek örök életét, a jutalmat vagyis üdvöt és kárhozatot, el a vallásos és erkölcsi élet mindenható tényezőjét.

És ezen benső zavar nem csakakkor támad fel, mikor Báthory István a censurát elrendeli s így a vezetőknek kezéből úgy szólván kiveszi a legfontosabb eszközt, melylyel

követőiket irányíthatják és összetarthatják. Az 1570-iki medgyesi országgyűlés János Zsigmondnak „az mostan támadott eretnekségek és azok indítói megbüntetése felől“ kiadott propositióját helyesli, mondván: „Felséged legelőször megtekintvén az úristennek tisztességét és az felséged fejedelmi méltóságát, efféle káromlásokat és eretnekségeket nem szenved országában, hanem végére menvén, mind autorit, mind hirdetőit meg akarja büntetni, hogy az úristennek ennél nagyobb haragja is reánk ne szálljon“ (Szilágyi S. Erd. országgyűl. I. 368. l.). Az itt említett „mostan támadott eretnekségek“ alatt nem az unitarismust kell értenünk (Szilágyi i. m. I. 276. l.), hanem az anabaptismust, a lélek halhatatlanságának tagadását és más, ábrándos tanokat „melyek a vallási forradalmakat, mint az iszap az áradást, követni szokták. (V. ö. Kanyaró J. „Unitáriusok Magyarországon“ Kolozsvár, 1891. 101. l.)

Valóban szomorú képet mutat ezen időben a hazai unitarizmus. Sehol sincs benne megállapodás, nincsen egyetlen egy hittani kérdés sem tisztázva és rendszerezve; távol attól, hogy talán az egész hittan, vagy hitvallás összefüggő egészszé volna kidolgozva. A magyarországi unitarizmusnak nem is volt arra elegendő nagyságú embere, vezetője, hogy unitárius hitrendszert teremtsen. Dávid Ferencz minden nagysága elégtelen volt e feladatra, pedig csakis tőle lehetett e tekintetben valamit várni. Reá és szellemi nagyságára nézve ezen állapotok nyujtják a legfontosabb jellemzést, t. i. éveken keresztül elfoglal, véd egy tarthatatlan álláspontot, a nélkül, hogy ezt felismerné; a nélkül, hogy a szóban forgó felfogásnak az egész hitrendszerre kiható erejéről még csak sejtelemmel is bírna; a nélkül, hogy a homlasi processusban észrevenné, hogy minden, a keresztyénség lényegét veszélyeztető mozgalmaknak az ő hittani álláspontjában van a szilárd gyökere. Viszont kor- és elvtársai között ő az egyedüli, ki a socinianus felfogásnak a Krisztusra vonatkozó abszurditását, a trinitas helyére lépő dualitást idővel meglátja, reparálni igyekszik és ezen, az ő erejét túlhaladó vállalkozásban oly kitarással megy előre, a mely a vértanuságtól sem döbben vissza. Ő volt az, ki 1569 óta már látja hittani alkotmányuk tátongó repedéseit, figyelmezteti társait a hiányokra, keres, kutat a kibontakozás után, míg végre Palaeolog és Glirius útmutatásai nyomán a Krisztus nemimadásában megtalálni véli az archimedesi pontot, melyről az Antichristus tudományát sarkából kiforgatja.

Különben nem szabad szem elől mellőznünk azt sem, hogy Dávid Ferencznek egész unitárius szereplése alatt csupán

egy kérdés, a Fiúnak az Atyához való viszonya lebeg szemei előtt. Ezt akarná tisztázni a nélkül, hogy a hitrendszer egyéb tanainak szervecs összekapcsolásával láthatólag foglalkoznék. Ezen törekvésében is bizonyos mérsékelt rajongás, apokalyptikus irány szolgálatában áll eleitől fogva egészen pályája végéig. Magát nagyra hivatott embernek tartja és proféciákat mond, kijelentés vételére számít. A midőn az unitarismus feltűnik Kolozsvárt, már akkor azt határozza a tanács, hogy ha a lelkészek közül valamelyik „isteni kijelentést vesz“, arról ne a templomban, hanem valamely magánháznál vitatkozának egymással (l. az idei „Prot. Szemle“ 4. füzet 240. l.); és az 1578-iki tordai nevezetes zsinaton a közönséges profécia lehetőségét canonilag engedélyezik (Defensio F. Davidis 229. l.). Dávid Ferencz maga is isteni kinyilatkoztatásból veszi egyik-másik szentirati hely értelmezését és a Krisztus istenségén kívüli dogmák csak annyiban vannak nála érintve, a mennyiben egyik vagy másakra nézve az Írás helyes értelmét felismerni vélte.

Ily körülmények között nem kell felettébb csudálkoznunk az unitarismus gyors aláhanyatlásán és nem kell feltétlenül külső és politikai természetű okokban keresnünk azt a magyarázatot, a mi a benső viszonyokból önként tárul elénk.

A kor élénk vallásos érzetét foglalkoztatta az új tudomány. A római katholicismus ellen intézett támadás s ennek sikere, újabb és újabb szenvedélylyel tölti el a lelkeket, hogy mindent a mi régi, a mi a római egyházzal összeköttetésbe hozható, mellőzzenek s a „tisztá“ keresztyénséget helyreállítsák. A forradalmi láz ragadta magával a lelkeket és pedig annyival inkább, mert az újításban a fejedelem és az ország számos főembere a zászlóvivő reformátorok mellett állottak. De midőn egy pillanatra megállott a haladás, a mikor átgondolták, hogy hol vannak, mit tartottak meg a régiből, mit nyertek az elvetettek helyett; mikor számot vetettek magukkal arra nézve, hogy vajjon az új hit jobban megnyugtattja-e lelküket az üdvösség után való reménykedésében, mint a megfutott többi vallásos irányzatok; mikor szemügyre vették, hogy hitüknek tételei mennyire elégítik ki az aggódó léleknek annyi előtérbe nyomuló vallásos és erkölcsi igényeit s ezek összhangban vannak-e egymással: rémülve kellett belátniok, hogy túlhaladtak a józan határokon, a rajongás szélén, sőt közepén állanak; sehol egy bizonyos hittétel, mely egyező értelemmel elfogadtatnék a hitsorsosok által; sehol egy sajátos jellemvonás, mely a felekezetnek határozott karaktert adna, sehol egy szerves hit, avagy világnézet, mely lelköknek

biztos iránytűje legyen. Ez a bizonytalanság, ez a chaoticus zavar épen oly, sőt még erősebb tényező az unitarismus hanyatlásában, mint a külső üldözés, avagy a politikai viszonyok kedvezőtlen alakulata. Hiszen, ha az unitáriusoknak viszontagságait összehasonlítjuk ama szenvedésekkel, melyeket a magyarországi két protestáns egyháznak el kellett viselnie; ha amaz üldöztetéseket, melyekről az unitárius írók annyi keserűséggel szoktak megemlékezni: a Báthoryaknak egyenesen az unitáriusok ellen irányuló (?) politikáját, Keserüi Dajka brachiumos térítését, I. Rákóczy György szombatos üldözését stb., azokkal a nyomorúságokkal, melyeket a magyarországi evangélikusok és reformátusok I. Ferdinánd, Rudolf, II. és III. Ferdinánd s I. Lipót idejében a főuraktól és főpapoktól épen úgy, mint az uralkodóktól szenvedtek a földesurak és a katonaság kíméletlen kényszer-térítésén, a nápolyi gályákon keresztül, az explanatiók és resolútiók alattomos kiirtási törekvéséig: mondom, ha ezeket összehasonlítjuk, akkor az unitáriusok szenvedése, üldöztetése egészen elenyésző jelenséggé lesz, sőt amazokhoz képest irigylendő, boldog állapotot képez. És vajjon mi törte meg mégis annyira? A külső üldözés semmi esetre, hanem igenis a belső bizonytalanság, saját hitvallásának határozatlansága, hittani álláspontjának az üdv után sóvárgó lélekre nézve elégtelen, bizonytalan volta. Dávid Ferencznek és néhány elvtársának Blandrata, Hunyadi Demeter, Basilius István stb. vezetése alatt álló többséggel szemben vívott küzdelme épen úgy igazolja felfogásunk helyességét, mint a szombatosságnak beteges irányzata.

Az unitarismusnak a nagy hitvitákon kifejtett hitvallása, mely a trinitás kérdésében a Socinus Faustus-féle dualismus álláspontján van tartva, irányadó marad az unitárius egyházban egészen a mult század rationalisticus mozgalmáig. Sőt a socinianismus egész hitrendszerét is átveszik idővel a mi unitáriusaink, de nem minden küzdelem nélkül szilárdul meg nálunk a socinianismus. Két nevezetes támadás van ellene, melyek közül az első Dávid Ferencz nevéhez fűződik, a másik pedig a szombatossággal van kapcsolatban egyháztörténelmünkben, holott attól különböző mozgalom és nem egyéb, mint Dávid Ferencz utolsó álláspontjának felelevenítése, de a mely az egykorúak szeme előtt csak szombatosság-számba ment s azzal egyforma elbánásban részesült.

Dávid Ferencz hittani fejlődésének második időszakában, melyet 1569-től 1579-ig, haláláig, számíthatunk, azon ellentmondás megszüntetését tűzte feladatául, mely korábbi hitvallásában a trinitással szembe állított egyenlőtlen Isten

felvételéből támadt. A megoldandó probléma felülmulta erejét, de tehetségéhez képest roppant erővel és mély ítélőképességgel dolgozott a nehézségek elhárításán. Aztán nemcsak a problémának rengeteg volta, hanem a külviszonyok is nagyban gátolták sikeres működését, habár más oldalról ismét külső körülményei úgy alakultak, hogy összes erejét feladata megoldására szentelhette.

János Zsigmond halálával a pápás Báthory István visszazorítja az unitáriusokat arról a fényes polcra, melyet az unitárius fejedelem és az unitárius mindenható kegyencz kedvezése folytán elnyertek. A legtekintélyesebb unitárius pártfogók részint elhalnak, részint átállanak valamelyik másik felekezethez, részint tehetetlenné lesznek. A vezetők, Blandratát kivéve, nagy tekintélyükben megcsökkennek; maga Dávid Ferencz is elveszti udvari papságát, sőt Báthory István még superintendensségét sem hajlandó 1576-ig elismerni. Az irodalomnak frissen buzogó forrását a gyulafehérvári nyomdának elvétele és Báthorynak a könyvvizsgálatot szabályozó rendelete (1571. szept. 17.) kiszorította.

E külső csapásokhoz jönnek a belső egyenetlenségek is. Az 1570-ben emlegetett „eretnkségek“ megszaporodnak. Az 1572-ben Olaszországból haza jött tanulók, kik „odamenetek előtt Ebioniták voltak, most kihirdetett vitatételeikkel a lélek halhatatlanságát ostromolják“ — írja Paksi Mihály 1572. decz. 4-ikén Simlernek (Miscell. Tiguriana II. 220-i). Sommer a hit által való megigazulást és a praedestinatio tanát támadta meg, a mi ellen az egyház esperesei keményen állást foglaltak (Sommer: Tractatus aliquot i. h.). Ismét mások, mint Miklós kolozsvári lelkész, a gyermekkereszttség ellen tanítottak, Tót Miklós pedig a feltámadás tanát vette ostrom alá.

Báthory István és vele az országrendek ezen zavaros állapotokra azzal feleltek, hogy feleleveníték az 1558. júniusi fehérvári országgyűlés határozatát, mely az új sectákat és felekezeteket tilalmazza. Az 1572-iki tordai országgyűlés első végzése egyenesen az újító unitáriusok ellen irányul és az innovatiót büntetés terhe alatt megtiltja. Nem Dávid Ferencz volt az újító, de Paksi értesülése szerint a fejedelem mégis az ő megejtésére vetett célt (i. h.). Az innovatiót tiltó végzések szinte évről-évre megújítatnak és folyton bővítettnek, a mi egyfelől arról tanuskodik, hogy a tilalomnak nem sok eredménye volt, habár Báthory fogamatba vette is a törvényt és többeket elesukatott. Gyulafehérvárott (Landsteiner K. *Jacobus Palaeologus* XXIII. Jahresbericht über das k. k. Josephstädter Ober-Gymnasium Wien, 1873. 44. lapon.), másfelől,

hogy a fejedelem nem adta fel Dávid Ferencz ellen ápolat terveit.

Dávid Ferenczre ezen idő alatt súlyos megpróbáltatások nehezedtek, melyek a nagy férfiú vallásos fejlődésére okvetlenül befolyást gyakoroltak. A csapások és szenvedések, valamint a külviszonyok nyomasztó hatása mintegy reá kényszerítették arra, hogy magával, hite s meggyőződése tárgyával foglalkozva, ezekkel tisztába jőjön s elhárítsa azt a botránkozás kövét, mely élte legnagyobb munkájában folyton csak gyarlóságát juttatta eszébe (Misc. Tigr. II. 217—22 l.).

Az udvari papság elvesztése tekintélyes jövedelemtől fosztotta meg, hasonlóképen a fehérvári nyomda felügyeletének elvonatása is, a mit, úgy látszik, gazdasági életében súlyosan megérezett. Meghasonlott egyházközsége előljáróival, Kolozsvár városa tanácsával is a lelkészi javadalmazás miatt. Eeken keresztül elhúzódott közte és a tanács között a folytonos tárgyalás a hitszónokok tartása, a plébánosi jövedelem miképen való kiszolgáltatása miatt, a minek oka főleg az ő anyagi zavaraiiban kereshető. Erre mutat az is, hogy ő, ki régebben a fejedelem udvari papja lévén, saját egyházközségében alig teljesített lelkészi szolgálatokat, 1572-ben felajánlá, hogy mindkét nemzet részére szolgálni fog, csakhogy a magyar prédikátor tartása díját meggazdálkodhassa (Jakab E. Kolozsvár tört. II. 216—17. l.).

Családi életében is egymást érték a szomorúságok. 1572-ben meghalt veje, Sommer János és leánya, annak felesége. Ugyanezen évben nősült másodszer, elvevén Baráth Katát, kivel azonban aligha élt egy nyugodt évet is, mert már 1573-ban családi perpatvar folyik közöttük (Protoc. protestationum. Kolozsvári városi levtr.), a minek a vége az lett, hogy a kolozsvári városi tanács előtt folyt hosszas perlekedést megunt feleség a fejedelem parancsával egyházi törvényszék elé viszi az ügyet és a református és szász evangélikusok együttes törvényszéke a házasságot feloldja. Maig is titok e családi vizsály alapoka, de az bizonyos, hogy úgy Dávid Ferencz, mint az unitáriusok tekintélyén nagy csorbát ejtett, a mit nem köszörült ki az sem, hogy 1576-ban Báthory István országgyűlési végzéssel az unitáriusok superintendensévé tette. Hiszen mintha csufolódni akart volna Báthory ezen engedésével, midőn a becsületében meggázolt és meggyalázott férfiút oda állította annak a felekezetnek élére, mely „a Krisztust istenségétől, a szent lelket essentiájától“ fosztá meg, mintegy jelölve vele azon véleményét: „par nobile fratrum“.

Ezen küzdelem- és szenvedésteljes időben folytonosan

a lelkét égető feladat megoldásán gondolkozott. Az 1573-iki enyedi zsinat, melynek emlékezetét Basilius Istvánnak Óvári Benedek simándi lelkészhez és társaihoz intézett levele tartja fenn számunkra (Uzoni-Fosztó: Hist. Eccl. (Szilágyi S. példánya), I. 192–94. f.) 2-ik articulusában foglalkozott a Krisztus istenségének és imádásának kérdésével. Bizonyára Dávid Ferencz volt az, ki ezen már régebben eldöntött kérdést újból feszegetni kezdte. Nem ismerjük ugyan e zsinat végzéseit, azonban azok után, a miket Basilius ír róla, t. i., hogy „ez articulusnak 2-ik részének utolsó cikkelyében akadott és ütközött vala meg Dávid Ferencz“ (i. h. 192. l.), továbbá „a mely predikátorok melléje állottak vala Dávid Ferencznek vallásában. Dobszai István urannak, az ország ítélő mesterének és több nemes férfiaknak intésekből is, az előbbi értelmekre térének és írva adák urunk ő nagyságának a felől megmagyarázott enyedi zsinatnak 2-ik articulusának utolsó részét, melyben, hogy megmaradnak ígéretet és fogadást tőnek“ etc.: mondom ezekből az következik, hogy Dávid Ferencz még akkor a nonadorantismust nem tanítá s hogy ezen enyedi 2-ik articulus azonos lehetett ama cikkelyekkel, melyeket a dézsi comp-lanatio is fentartott korunkra, mint a Dávid Ferencz megszentencziáztatásakor szerkesztett hitvallást.

Mikor jutott vajjon Dávid Ferencz kétségei között megállapodáshoz, ez is nehezen eldönthető kérdés. 1573-ban még nem, mert az enyedi zsinat 2-ik articulusa aligha jött volna létre az ő ellenzése daczára. Ugyanezen év december 27-én Palaeologhoz intézett levele is lelkének bizonytalanságáról tesz tanubizonyosságot (l. Jakab E. Dávid Ferencz emléke II. r. oklevél 2. r.).¹

A Krisztus nem-imádásáról először Sommer írt. ő fejtegette e kérdést 1582-ben „Ingolstadt“-ban (állítólag Kolozsvárt)

¹ Jakab Elek i. m. I. 204. lapján azt állítja, hogy „a Krisztusnak, mint természete szerint nem Istennek, Istenként nem-imádása kérdése az unitárius egyházban tényleg már 1570-72-ben el volt döntve, ők akkor is e tanokat vallották“. Ennek Basilius István, Blandrata, Óvári Benedek stb. mind ellene mondanak. Mert hogy ha a Basiliustól már idézett helyeket mellőzzük is, Blandratát tanúul el nem fogadjuk is, kétségtelen bizonyosságot szolgáltat nekünk Óvári B., ki 1579. decz. 6-ikán Hunyadi Demeterhez és Blandratához intézett levelében azt állítja, hogy három esztendeje „mitől fogva tanították ők, hogy nem kell a Krisztust imádni“ (Uzoni-Fosztó i. m. I. 191., 192. fol.). a mire Basilius megjegyzi: „innen eszünkbe vehetjük hogy titkos praktika volt ő közöttök Dávid Ferenczcel és ezt ők mi tőlünk mind eltitkolták.“ Lehetett tehát a Sommer, a Palaeolog, a Glorius, talán Homályos formában a Dávid Ferencz nézete is már 1572 tájt, de az egyházé sohasem volt s Dávid F. sem így hivatkozott rá a fehérvári gyűlésen 1579-ben.

kiadott posthumus művében, de az ő álláspontja még mérsékeltebb, a mennyiben azt tanítja, hogy az Izrael Istenét egyedül megillető imádás a Krisztust nem illeti meg, ellenben őt segélyül hívni lehetséges és hasznos, mivel ő közbenjáró (i. m. II. rész XII. fejj.) Dávid Ferenczről nem tudjuk, hogy ezen átmeneti álláspontot vallotta volna, de feltehető, habár a tőle ismert nézetek a Sommerétől felettebb eltérők, azoknál merevebbek, de az is igaz, hogy később korból is valók. — Dávid Ferencznek Polaeolog Jakabbal e tárgyban való levelezése, valamint azon körülmény, hogy védelmére a Defensio Francisci Davidis-t Palaeolog, Glirius és az ifjabb Dávid Ferencz írták (Sandius i. m. 59. l.), nemkülönben, a mit Basilius ír, hogy Dávid Ferencz „egy zsidó doktor által elhitettetvén“, ütközött meg az enyedi 2-ik articulusban, „mely dolgot a kolozsvári tanács megértvén, elküldték városukból és most Lengyelországban lappang“) e zsidó doktor pedig a legnagyobb valószínűség szerint Glirius (V. ö. Sandius i. m. 57. l. Jakob E. i. m. 211. l.) mindezek arra mutatnak, hogy Dávid Ferencz Palaeologtól és Glirius Mátétól kölcsönözte a Krisztus nemimádására vonatkozó és ezzel egybefüggő nézeteit s hogy 1577 tájban kezdé meghittebb társaival közölni új álláspontját s 1578. tájban kezdék e tant hirdetni némelyek a székely földön (Uzoni-Fosztó i. m. I. 192 l.)

Dávid Ferencz 1578-ban lépett fel nyilvánosan nézeteivel s Blandratának egy fenmaradt levéltörredéke szerint az 1578. márczius havában Tordán tartott s 322 lelkésztől látogatott zsinaton elvetették a kisdedek keresztelését és kimondák a „communis profetia“ jogosultságát.

Ez utóbbira azon naiv indokot hozza fel Blandrata, hogy így az újítók ellen hozott országos törvények alól kibújhasanak (Defensio Franc. Davidis 229. l.); a minő együgyűséget azonban Dávid Ferencz és társairól feltételeznünk nem is lehet, mivel az innovatiót tiltó első törvény is már 1572-ben a János Zsigmond korabeli hitvallást tette követendőül és nemesak általában szólott az innovatióról. (Szilágyi S. i. m. I. 528. l.)

Ez időtől fogva kezdődik meg Dávid és Blandrata között az élet-halál harcz. Előbb ők ketten, majd Socinus Faustus behívásával hárman vitatkoznak e kérdések felett. Ezen házi disputák emlékei fenmaradtak nagy részben és pedig Socinus Faustus is kiadta a közte és Dávid között folyt vita irodalmi maradványait és Dávid pártfelei is kiadták a Dávid és Blandrata vitáját a „Defensio Francisci Davidis“ 2-ik kiadásának függelékében „De Dualitate“ czímen 1582-ben.

A vita eredménye ismeretes. Részleteit a Defentio tartotta fenn és több más emlékek is. Jakab Eleknek Dávid Ferencz emléke cz. monographiája lelkiismeretesen felhasználja a található forrásokat. Dávid Ferencz merész tanaiért a dévai börtönben halt meg.

Azonban még mindig kérdés, hogy micsoda tanok voltak azok, a mikért Dávid Ferencz ilyen szomorú sorsra jutott. „A Krisztus nem imádása“, mondja a legtöbb mű, mely e kérdéssel foglalkozott, azonban egyebet eddig még nem hallottunk e nagyfontosságú új tanról. Pedig Dávid Ferencz ezen sonsequentiát megfelelő és terjedelmes előzményekre fektette, a melyeknek figyelemmel kísérése megérdemli a reá fordított fáradságot, s a melyekben Dávid addigi álláspontja legfényesebb eredményeivel szakít, azokat eltéli, összetöri és kísérletet tesz egy új antitrinitarius theologia központi részének szilárd megépítésére.

Mellőzve Socinus Faustusnak Dávid Ferencz halála után tíz év múlva kiadott s ezen vitára vonatkozó iratait, melyek méltán gyanúba foghatók megbízhatóság és hűség tekintetében s a melyek — daczára annak, hogy egy tekintélyes kis kötetet tesznek ki, exegetikai polemiánál alig tartalmaznak egyebet, azon másik művet kell irányadóul vennünk, melyet Dávid elvtársai adtak ki, s mely épen ezért, legalább Dávid Ferencz álláspontjára nézve, hitelesen tükrözi vissza a Blandratával folytatott vitát. Ez a munka a már említett „De dualitate tractatus Francisci Davidis in tria capita distinctus“.¹

Mindjárt a munka bevezetésében a három fejezet tartalmát adja meg a szerző, mely is a következő: 1. Kimutatja a dualitas alapját; 2. bebizonyítja, hogy azon érvek, melyekkel a dualitas elnevezését eltávoztatni igyekeznek, annak csak megerősítésére szolgálnak; 3. hogy a czitálni szokott bizonyságok épen nem megfelelők. Érdemes lesz egyes szemelvé-

¹ Valóban érthetetlen az a mellőzés, melyben íróink és különösen az unitárius írók e munkát részesítettek. Oly sokat és oly nagy elragadtatással beszélnek pedig Dávid Ferencz szabadszemű theologiájáról, korát meghaladó álláspontjáról, hogy szinte csodálkozni vagyunk kénytelenek, midőn mindezt a gyulafehérvári, a városi disputációkra, az 1571-ig megjelent irodalmi műveire és a Krisztus nem-imádásának egyszerűen csak megemlített tanára fektetik. Az indokot abban találjuk fel, hogy az újabb írók megnyugodtak Jakab Elek terjedelmes művében s az ebben kimondott ítéletben. Jakab Elek pedig, ki úgy látszik a Defentis Francisci Davidisnek első kiadását használta, megfoghatatlan módon a „De Aualitate“ czimű művet egyszerűen apocryph-nek bélyegzi, holott ha valamelyik munka, úgy ez képezi Dávid Ferencz géné-jének és szabadszemű theologiájának igazán becses maradandó emléket. Melegen ajánljuk tanulmányozását az érdeklődők figyelmébe.

nyeket vennünk ezen polemikus iratból már csak azért is, hogy miképen bírálja meg maga Dávid Ferencz azon argumentumokat, melyekkel — mai írónk némelyike szerint — ellenfeleiket meggyőzték.

Mindenek előtt — úgymond — a felett vitatkoztak ellenfeleinkkel, hogy az Atya, Fiú és Szentlélek, ez a három vajjon egy és ugyanazon lényegű-e, vajjon minden egyes közülök isten-e önmagában. Ezt meg akarták döntení, de nem tudták, mivel elfogadtak bizonyos kifejezéseket, melyek az Isten lényegére vonatkoznak p. o. istenségnek teljessége vala a Fiúban s azért neveztetik ez Istennek. Pedig ha a Krisztus ezért Isten és istennek mondható, miért ne volna ugyanazon lényegű, ha Istentől való Isten, mivel attól bírja lételet, és miért ne volna a Szentlélek is, ki szintén Istentől van, Istentől származik. „Azért sem a trinitást, sem a dualitást le nem ronthatjuk, ha csak azt nem tanítjuk, hogy Isten sem a Krisztussal, sem senki mással nem közölte a maga amaz (tulajdon) istenségét, hanem csak annak *erejét és hatályát*, a melyek a szentiratokban is „istenségnek“ (divinitas) neveztetnek; és hogy a mit Isten a teremtett dolgoknak ad, az nem öröktől fogva való, csakis ő maga kezdetnélküli“.

Majd az forgott kérdésben, hogy a Krisztus miképen Isten és miképen nevezhető Istennek, örök Istennek, teremtőnek: vajjon úgy, mint az atya, vagy azért, mivel magától bírja, vagy pedig mivel örök születésnél fogva az atyától kapta ezt? Minthogy megtartották a dualitást, nem tudták ezeket megczáfolni. Mert tagadták ugyan, hogy a Krisztus ama teremtő Isten volna, de mégis az új világ teremtőjének állíták és azt mondták, hogy örökké Isten leszen. A mit tehát ellenfeleik örök születésnél fogva állítottak a Krisztusról, ők azt tanították, hogy mindazt az időben nyerte. Már pedig akár magától való Istennek neveztetik, akár öröktől fogva való születésnél, akár az időben nyerte az istenséget: vajjon nem Isten-e; akár az első, akár a második világ teremtője: vajjon nem teremtő-e; akár öröktől fogva Isten, akár pedig az időben nyervén istenségét s úgy örökké Isten: vajjon nem örök Isten-e? Nemde két Isten van, akár egyenlő, akár egyenlőtlen. Vádolták ellenfeleiket, hogy három Istent tanítanak, midőn a háromság minden személyét Istennek nevezik, a mire azok azt mondták, hogy ez rágalom, mert ők azt tanítják, hogy az Atya, Fiú és Szentlélek ugyanazon istenségű, azért nem három isten, bár ha személyben különböznek is. És vajjon miért nem fogadták ők el ezen feleletet, midőn önmaguk is ugyanazt tanítják: t. i., hogy az Atyát és a Fiút azért nem

lehet két istennek nevezni, mivel az Atya istensége van a Fiúban? Tehát ő szerintök is az Atya és Fiú istensége egy és ugyanaz, csak személyökben különböznek, a mint ezt ellenfeleik a trinitásról állítják és az Atya és a Fiú számszerűleg kettő; a Fiú nem az Atyaisten, hanem más és az Atyánál kisebb.

Miután ezekben már nagyjából összetörte Dávid Ferencz eddigi álláspontját, melyet Blandrata még mindig osztott, áttér a legfontosabb kérdésre: vajjon Isten-e Krisztus most és nevezhető-e Istennek. Abban eleitől megegyeztek, hogy a Krisztus nem öröktől fogva való, most pedig tagadásba veszi azt, hogy örökké is isten lenne, mivel 1. Kor. 15, 28. szerint majd midőn minden alája leend vetve a fiúnak, akkor is alá fogja vetni magát annak, a ki neki mindeneket alávetett, hogy az Isten legyen minden mindenkben. Csak egyetlen hely szól ezen felfogás ellen, t. i. „és isten vala az ige“ (Ján. 1, 1.), de e helynek a magyarázatát megadja Luk. 24, 19.: „próféta vala, cselekedésben és beszédben hatalmas“, valamint Csel. 10, 38.: „mert Isten vala ő vele“, Úgyde sok istenek vannak az égen és a földön; ott az angyalok, itt a hatalmasságok, midőn Istentől küldetéssel láttatnak el. Cyrus, Mózes is isteneknek neveztetnek és a Krisztus semmiben nem különbözik ezektől, hanem csak hogy nagyobb, mivel mérték nélkül megkenettett s ezért Messiás, Krisztus = felkent, vagy mint Pál apostol magát kifejjezi: „az istenségnek teljessége lakozék benne“.

„Ha tehát ezeket jól megfontoljuk, akkor sem két örök istenünk, sem két teremtőnk, t. i. egy származott és egy születetlen, nem lesz, hanem amaz egy igaz Isten fog diadalmaszkodni, ki eleitől fogva követivel és szolgálival megosztá nevét ama cselekedetek és tisztekre nézve, a melyekre azokat rendelte“. Tehát ha Isten az ő Fia által mindeneket újjáteremt is, épen úgy nem lesz ez második teremtő, mint nem első teremtők az angyalok és Isten szájának lehelete, melyekkel az első teremtést végezte.

Az első fejezetet ezen szavakkal végzi be Dávid Ferencz: „Azt hiszem: ezekből beláthatod, hogy habár tagadtuk is szóval, hogy két Istent tanítottunk volna, mégis valósággal ellenfeleinkkel együtt ugyanazon pocsolyában akadtunk el és két egyenlőtlen Istent tanítottunk“.

A második fejezetben sorra szedi azon argumentumokat, melyekkel Mélius, Károli Péter és mások a gyulafehérvári és váradi disputációban, főleg pedig Károli Péter „Az egy igaz Istenről és az Jesus Christusnak örök istenségéről és fűségá-

ról való predicatiók“ cz. munkájában Dávidékra rábizonyították a dualitást és ezekkel czáfolja sorra a maga egykori és Blandratának mostani nézeteit. Ezek között legfontosabb az, mely Krisztusnak közbenjárói szerepét érinti.

Felveti a kérdést, vajjon nem vádolható-e tévtudomány-nyal, ha tagadja, hogy a Krisztus Isten volna, holott a szentírás nyilván tanítja, hogy ő megdicsőítettett, úrrá tétetett, az Isten jobbjára helyeztetett, hogy uralkodjék minden hatalmaságok felett, legyen feje az egyháznak, legyen főpap és király mindörökké? Itt mindenek előtt kérdésbe teszi, ha az-e a szentírásnak valódi és helyes értelme, a mit közönségesen elfogadni szoktak és miután sorra magyarázza, hogy mit kell ama fentebbi kifejezéseken érteni, újból egy kérdéssel áll elő. Ha a Krisztus most az égben uralkodik és mindenekre gondot visel, miképen uralkodhatik egy Isten, az Atya és miképen viselhet az gondot? A feleletet abba foglalja össze, hogy itt minden a mi, mint jelen időben való mondatik, a jövőre vonatkozik. Mi is jelenben a jövőre nézve mondatunk Isten fiainak, mert mi is a Krisztussal együtt fogjuk bírni az isten országát, a dicsőséget, a felmagasztaltatást. Ezeket mi *a Krisztussal együtt* csak várjuk s ezek nálunk nélkül nem fognak beteljesülni és a Krisztus sem fogja nálunk nélkül bírni. A Krisztus tehát a jelenben nem uralkodik az égben, nem üdvözít, nem tart meg, nem ad szentlelket és örök életet, mert így két uralkodó Isten volna az égben, kik mindenek felett hatalommal bírnának, üdvözitenének.

Micsoda haszna van tehát a Krisztus mennyben lételének, ha őt elmozdítjuk az Úrtól és az egyháza felett való gondviseléstől; minő reménység alatt várjuk az ítéletre, hogy kinek-kinek megfizessen, ha ő nem ismer bennünket, nem őrködik felettünk és nem lesz kezében az ítéletnek hatalma? Mielőtt e kérdésre felelne, megállapítja azt, hogy úgy a Krisztus eljövetele előtt, mint földön élte alatt is Isten volt az egyház feje, ő az, ki megfizet az embereknek és ő most is és jövőben is, ki ezeket cselekszi, mert miképen földön jár-tában az Atyának cselekedeteit cselekvé a Krisztus, most is, ha a mennyekben munkálkodnék, nem a saját, hanem az Atya cselekedeteit végezné. Ezek után reáter a Krisztus mennyben lételének hasznaira. Ilyenek: mi is felmegyünk a mennyekbe és az Atyának a jobbjára ülünk; továbbá hogy az égietket keressük és öldököljük meg földi tagjainkat; hogy a Krisztus testének teljessége és tökéletessége, azaz az egyház egybegyűjtetése az evangélium szolgálata útján elvégeztessék; hogy álljon az Isten arca előtt s közbe járjon és esedezzek

érettünk. Csakhogy ez a közbenjárás és esedezés nem úgy értelmezendő, a betű szerinti, durva értelemben, mint a hogy ellenfeleik is veszik, hanem a mennyei országnak megfelelően t. i., hogy Krisztusnak áldozata és érdeme folyton az Isten előtt van és ez az ő Isten előtt állása, közbenjárása és esedezése, mely egyszeri és örökre szóló emléke a Krisztus által velünk kötött szövetségnek.

A mily magas ethikai szempontból nézi Krisztusnak közbenjárását, épen úgy, sőt még szebben szól a Krisztus által megszerzett és az embereknek adott örök életről is. Az Isten fiában való hit által szerzett örök élet nem más, mint az Istenben való hit által szerzett örök élet. Akkor van örök életünk az Isten fiában való hit által. ha elhiszszük azokat, melyeket Isten az ő fia által nekünk azélet felől kijelentett és cselekedjük azokat, a miket az által nekünk parancsolt. Most csak reménységben bírjuk az örök életet, de a jövőben, a Krisztussal együtt fogjuk azt bírni. Hogy ezt bírni fogjuk-e, erről bizonyosság nekünk az Isten fiában vetett hitünk, a mi nem egyéb, mint hinni annak a bizonyoságnak, melyet az Atyaisten az ő fiában kinyilatkoztatott. Mit tesz tehát bírni az örök életet? Maga az Atyaisten a mi életünk, benne élünk, vagyunk és mozgunk. És a Krisztus valósággal a mi életünk és feltámadásunk, mivel benne bírjuk életünk és felláadásunk bizonyosságát és biztos zálogát.

Ezeket így felfogva bizonyos lesz előttünk az örök igazság, hogy öröktől fogva csak egy a teremtő, megtartó, bünbocsátó, örök életadó Isten. Ha másképen magyarázzuk a szentírást, mindig kettő lesz s megmarad a dulatás, t. i. az Atya és a Krisztus.

A „De dualite“ cz. munka első részének kivonatos tartalmát a fentebbiekben ismertetve, mellőzzük a 3-ik fejezetet, mely egyes szentirati bizonyosságok értelmének czáfolatát tartalmazza. Meglepő az a tiszta felfogás és magas ethikai nézőpont, mely itten elénk tárul és szinte a XIX. század theologusát halljuk szólani, midőn a trinitás antropomorphisticus felfogását, gyökeresen szakítva az athanasiusi felfogással, félre dobja és elénk állítja az Isten egységének a gondolatát magasztos tisztaságban, teljes, az emberi szívhez szóló melegségben. Eltűnik az a csoda megfoghatatlan egy és mégis három, egy és mégis kettő, hanem e helyett érezzük annak a szerető atyának a jóságát, ki rólunk gondoskodva magát az ő fiában, az ő felkentjében, a Krisztushan kijelentette, a ki nekünk szentségünk, váltságunk és örök életünk, mert benne az Atyának hozzánk való nagy szerelme jelentetett meg. És a fiú is

vér a mi vérünkéből ember, mint mi mindnyájan, de mégis más. Nem egy Mózes, nem egy Buddha; nem erkölcstanító, hanem a *Krisztus*, kiről Isten ígéretet tett az első emberpárnak, a kiről a próféták jövendöltek, a ki az idők teljességében született és Istennek lelkével mérték nélkül megkenetett. Páratlan ember, kiből az Isten megjelenté a maga, minket üdvözítő akarátát s a kinek kereszthalála és feltámadása által váltságunkat végrehajtá és örökre megpecsételé. Tiszta monotheisticus felfogás ez, mely az orthodox katolikus állásponttól épen oly távol áll, mint a modern s merev „egység-hívó“ unitárius felfogástól.

Igaz ugyan, hogy mindez nem tűnik kellő tisztaságban elénk Dávid Ferencz kifejezéseiben. Küzd a gondolatokkal, melyeket visszaadni nem képes és egész előadási modorán kitetszik, hogy az előadottak mintegy leplen át, homályosan, de mégis meglehetősen kivehető körvonalakkal állanak szeméi előtt. Van felfogásának visszatükröztetésében valami sejtélem-szerű és mi is csak mai ismereteink, mai felfogásunk segítségével vagyunk képesek kiegészíteni egy tiszta képpé azt, a mit ő homályos vázlatban adott elő. Nem a mostani theológiának Isten és Krisztus fogalma van ugyan meg nála, de talán minden idők fogalmazásai között legközelebb áll hozzá, úgy hogy ha mai nyelven kiegészítjük az általa mondottakat, mintha egy mai theologus állana előttünk. Különösen meglepő a Krisztusról való ethikai nézéspontja, mely olyan természetű, hogy saját korában lehetett miatta antitrinitárius, de ma már unitárius felfogásnak nem volna nevezhető, mert Channing Krisztusa is elmosódottabb, szintelenebb s az üdvbizonyosság után sóvárgó lélekre nézve jelentéktelenebb lény, mint a Dávid Ferencz Krisztusa, a ki nem más, mint a megígért Messiás, isteni erővel rendelkező lény s azért Istennek fia.

Sem ideje, sem alkalma nem volt Dávid Ferencznek, hogy a kifejtett dogmatikai központi nézet körül a többi hit-cikkeket is elhelyezze, hogy azokat kellő, illetőleg megfelelő alakban átdolgozza. Sőt egész pályája alatt, mintha ignorálta volna, hogy egyéb dogma is létezik az Istenre vonatkozóan kívül. A mit tett később, t. i. hogy állítólag létezett, de nyom nélkül elveszett „*Libellus parvus*“ című művében a praedestinatiót megtámadta, ez inkább negatív természetű dolognak látszik, de a miről, adatok hiányában, egyáltalában nem is szólhatunk.

A „*De dualitate*“ című munka második része Dávid Ferencznek 15 thesisét foglalja magában, melyeket a tordai (valószínűleg 1579. febr. 24. tartott) közzsínatra állított össze.

melyeknek czíme: „Második előadás arról, hogy csak Izraelnek egy, magától való Istene, a Krisztus Atyja és senki más az imádandó“. Ezek közül a 13-ik tételben ezen szavak is előfordulnak: „Az Istenen kívül sem magát a Krisztust, sem a Szentleket, sem a meghalt szenteket, sem senki mást nem kell imádni“. A 14-ik tételben azt állítja, hogy „a kik ezen igazságot tagadták, az ember Jézus Krisztusból, az Isten Fiából Istent csinálnak“.

A munka 3-ik részében Blandratának és Dávidnak az egy Istenről szóló három és a Fiúról szóló öt tétele van szembeállítva, melyekben ismételtetnek azok, a mik már az első részben is előadattak, azonban a Krisztusra, főleg ennek közbenjáró voltára nézve újabb nézeteket is találunk itt. Így, az Istenről szóló 3-ik thesisben azt állítja Dávid Ferencz, hogy a mindeneket teremtő, egyedül való Istent vagy magában, vagy a Szentlélek által közvetlenül is nem egyszülött Fia, a Krisztus által kell imádni és segítségül hívni, mert különben a Krisztus eljövetele előtt nem létezett volna Istennek igaz imádása. Midőn így megtámadja a Krisztus közbenjárói tisztéről szóló közönséges nézetet, szükséges kifejtienie azt is, hogy mit tart tehát ő a Krisztusról.

Vallom — úgymond első thesisében — hogy a kik a Krisztus tudományát és életét követik, a mint ez azoknak a jelenben használ, úgy azokkal a Krisztus velök leszen az idők végezetéig, mivel a Krisztus épen ezen értelemben uralkodik, könyörög övéiért, a kiket egyetlen áldozatával megváltott. A Krisztus jelenben is velünk van tudománya és lelke által, de egyébképen nincs velünk, hanem a mennyekben Mert ha a Krisztus másképen, tehát személyesen lenne velünk, ugyan mi szükség lett volna arra, hogy tanítványait oly gyakran buzdítsa, hogy ő kérni fogja az Atyát a Szentlélek elküldésére. A Krisztus őriz és megtart ma is bennünket, de nem személyesen és az egekből, hanem az Atya nevében egykor hirdetett evangéliuma által. Könyörög is érettünk, de nem úgy, mint földön létében, hanem akképen, hogy egyszeri könyörgése mindenkorra hatásos Isten előtt, a hol ő maga is ott áll s ez által megtartja a benne bízókat. Így kell gondolkoznunk közbenjárásáról és váltság-munkájáról is. Ingyen se gondoljuk, hogy ő az Atyát most térdre borulva hosszas könyörgéssel engeszteli, hanem elengedő az ő Isten előtt való örökös jelenléte, a ki már egyszer meghallgatta őt és nincs szükség további könyörgésre. Ha a váltság, melyet vérenek egyszeri hullásával szerzett, tökéletes mindnyájunkra nézve, úgy ezen ő egyszeri közbenjárása és egyszeri könyörgése is

hatályos reánk minden időkre nézve, csak az ő beszédében megmaradjunk és parancsolatait megtartsuk. Mert hiszen, ha ez nem úgy volna, ugyan nem bátorságban vétkeznének-e az emberek, tudván, hogy a Krisztus érettük minden egyes esetben közbenjár, kiengesztel és megvált. Tehát a Krisztus váltáság-munkájával úgy áll a dolog, hogy ő azt egykor végrehajtotta s ezzel közbenjárásit is egyszer s mindenkorra elvégezte és most a váltáság és közbenjárás munkájától szünetelve örökké az Isten ábrázatja előtt áll zálogául az ő váltásága és közbenjárása örökre hatályos voltak. Ebben áll az ő uralkodása is az egekben most, ezt jelenti jelenben az Atya jobbán való ülése, de a jövőben, mikor az Atya minden ellenégeit lábai alá vetendi, uralkodni fog valósággal az övéivel együtt mind a világ végezetéig. Ezért tehát a Krisztus jelenben nem mindenütt jelen való, nem gondviselő, a könnyörgéseket nem hallgatja meg és mint égben levő Isten nem is imádandó. Azonban nem lehet azt mondani mégsem, hogy a Krisztus mintegy tétlenül tartózkodik a mennyben, a mennyben művének és szolgálatainak ereje és hatása sohasem szűnik meg.

Ugyde a Krisztus a szentírásokban Istennek is nevezetik és maga Dávid Ferencz is, a fejedelemhez 1579-ben benyújtott hitvallásában „tisztnél fogva Istennek“ vallja. Hogyan egyeztethető ez meg azzal, a miket Dávid Ferencz a Krisztus munkájáról mond? A Krisztus személyére vonatkozó ezen kérdésre a 2-ik thesisben ad feleletet, mondván: valljuk, hogy a Jézus Krisztus a Szentlélektől fogantatott, mindig bűn nélküli volt és míg követségének tisztiben járt, Úrnak és Istennek nevezetethetett és neveztetett is és e tisztre nézve nevezhető is, azonban ezen kívül — állítjuk, hogy — nem hívható Isten gyanánt segítségül . . ., mivel sem öröktől fogva, sem örökké nem nevezetik Úrnak és Istennek“. Ezt kell róla hinnünk, mert nem az által dicsőítetik a Krisztus, ha róla mint az egekben uralkodó Istenről emlékezünk meg, hanem ha tanítványai vagyunk és leszünk.

A Krisztus tehát Istennek Szűz Máriától a Szentlélek által fogantatott Fia, azaz szűztől született ember, ki isteni erővel volt fölruházva és a váltáság-művének végrehajtására elbocsátva. Ezen munkájáért Istennek nevezetett és erre nézve nevezhető is, habár természeténél fogva nem Isten és isteni lényeg vele nem közöltetett is. A váltáságot és közbenjáróit tisztet halálával és könnyögetésével reánk minden időkre nézve érvényesen és hatályosan elvégezte, ha csak benne hiszünk. A Krisztusban való hit pedig nem egyéb, mint hit az Atyának

a Fiú által megjelentett bizonyágtételében, mely hitnek ismerető, igaz jele a benső tisztaság, szeretet, külső jámbor élet és jó cselekedetek. Ez utóbbiak nem akképen, mintha függelékét képeznének, hanem mivel az Isten igéjében igazságnak is megigazításnak neveztetnek.

Ezekben foglaltuk össze Dávid Ferencznek azon hitnézeteit, melyekért fogságában kellett meghalnia. A fejedelemhez a gyulafehérvári országgyűlésen 1579. június 1-én benyújtott és Sommer Reputatójában fentartott (l. Jakab E.: Dávid Ferencz II. 73. l.) hitvallása is ugyanezeket tartalmazza röviden. E nézetekben több van, mint az, hogy a Krisztus nem imádandó. Több, mert ki van fejtve az is, hogy miért és egyúttal elő van adva az Istenről és a Krisztusról, ennek személyéről és munkájáról való nézete

Dávid Ferencznél lassan eredtek meg e gondolatok. Homályosak, sejtelemszerűek és hiányosak is. A censura megakadályozta, hogy a nyilvános viták tüzeiben megtisztítsa s így csak saját lelkében izzottak azok és mikor kilépett velök a nyilvánosság elé, oly óriási távolság volt már közte és hit-sorsosai között, hogy azok őt meg nem értették. Ide járult még az is, hogy állításait a szentírásra akarván alapítani, sok helyen kénytelen volt annak értelmét félre is csavarni, mit a kor felfogása nem nézett el. Nemesak Blandrata, hanem Basilius is semijudaisansnak nevezi őt a Krisztus nem imádásáért. Erdélyben csaknem magára maradt tanaival. Az egyház a János Zsigmond korabeli hitvalláshoz tért vissza, de a Királyhágón túli unitárius lelkészek hívei maradtak. Az így létrejött meghasonlásnál még nagyobb baj volt az, hogy az erdélyi unitarismushoz már 1568–70-től lappangó apocalypticus szellem is némi táplálékot talált a nem-imádás tanából és egy új népies felekezetre vezetett.

Dávid Ferencz halálától fogva az egyháznak folyton küzdenie kellett a Dávid Ferencz-féle felfogással és a szombatossággal. A dézsi complanatio megtöri a nem-imádás tanát, de a szombatosság továbbra is fennmarad, csak hogy annyira eltér már az unitárius felfogástól, hogy utaik egymást azontúl nem keresztezik.

A socinianus-unitarismushoz a Dávid-féle unitarismussal és a szombatossággal való küzdelme betölti az 1579–1638. évek közé eső időszakot s akkor végleg diadalmaskodva meg is szűnik minden vizsgálódásunk tárgya, a mennyiben az utolsó századbeli fejlődést figyelemmel kísérni nem tekint-hetjük feladatunknak.

Pokoly József.

RITSCHL THEOLOGIÁJA.

(Befejező közlemény.)

5. *Anthropologia.*

Miként a theológiában, ép úgy az anthropológiában is a christologiai szempont uralkodik. És ez igen természetes, mert a mint Istent s a világot, ép úgy Krisztusból értjük meg igazán az embert is.

Isten Jézus Krisztusban, mint egyszülött Fiában s általa a mi Atyánk. És ez az örök szeretet akarta normalis elvi viszony Isten és az ember között.

De tényleg nem minden ember, hanem csakis az Istennel Krisztusban már kiengesztelődött hívek, a keresztyén gyülekezet tagjai állanak Istennel, mint Atyával fiúsági viszonyban.

Krisztuson kívül uralkodik a bűn, mint egyetemes hajlam és cselekvésmód és mint ilyen, az embereket Istenországával ellenkező országba, a bűnök országába (Reich der Sünde) fűzi össze ereje által.¹

a) *A bűnről általában.*

Mi a bűn? Ritschl szerint a bűn sajátkép csak indirecte nevezhető vallási fogalomnak, mert az valójában sem az eredeti isteni világrendben, sem az emberi szabadság képességében, mint szükségszerű mozzanat nem foglaltatik.² Az isteni kijelentés tartalmához sem tartozik, mert ennek fogalma is csak az Istentől eredő üdv pozitív viszonyulataira alkalmazható.

Ez az oka, hogy Ritschl a bűnről szóló tanban a bűnt, kizárólag a keresztyén kijelentés álláspontjára helyezkedve, mint oly tapasztalati tényt vizsgálja, melynek vallási meg-

¹ Unterricht 27. s 30. §. R. u. V. III. 314. s köv.

² Unterricht 28. §. R. u. V. III. 324.

ítélése csakis Krisztus s az általa kijelölt s követett cselekvés módnak, szóval a jónak mint ellenkező ellentétnek ismeretétől s értékebecslésétől függ.¹

Épen azért mellőzi itt az ó-szövetségi teremtéstörténetre alapított dogmatikai meghatározásokat, a justitia originalis tanát, mely az embernek egyedül a keresztyénségben elérhető valláserkölcsei állapotát az emberiség történetének kezdő pontjára helyezi azt s mint az ő természetes állapotát tünteti föl.²

A keresztyén dogmatika alapelve, hogy minden tan ismeretforrása Krisztus személyisége. Krisztus kijelentéséből érthetjük meg tehát a bűnt is; ép ezért annak megítélésénél nem az Ádámban rajzolt természeti ember-ideált, hanem a Krisztusban megtestesült keresztyéni életideált, mint a bűn pozitív ellentétét kell szem előtt tartani.³

Ezzel természetesen eselik az augusztinusi eredendő bűntan, mely a bűnnek a természeti nemzés útján való szükségyszerűségét és egyetemességét hirdeti s azt már, mint ilyet egyszersmind személyes vétkeknek s absolut romlottságnak minősíti és örök kárhoyattal sujtja.

A bűn — Krisztus bizonyysága és a tapasztalat szerint is — egyetemes. Ez tény. De ennek oka magában az emberben, az ő folyton fejlődő s kezdetben a jó teljes ismeretének híjával levő akaratóban, a szabadság korlátlan használatára való törekvésben s az ezzel párosuló önzésben és a nemzedékről nemzedékre erősödő kísértés hatalmában van.

A mi ezen felül vagyon: a bűn metaphysikája, közelebb a bűn első életrekelése, a bűneset transcendentalis közrehatás útján való létrejötte: az Ritschl nem érdekli, hanem igenis érdekli őt a tapasztalati bűn lényegének, súlyának foka s fajának meghatározása.

b) *A bűn lényege, súlya, fokai és fajai.*

A bűn, mint az Isten országának ellentéte, a Krisztusban megismert keresztyén életideál álláspontjáról egyrészt, mint vallási defectus, vagyis az Isten iránt való tiszteletnek és bizalomnak hiánya, másrészt, mint az ő akaratóval ellenkező, erkölcstelen életirány jelentkezik, szóval mint bűnország. S ez országban minden bűnös ember activ, bárha vétkeik individualiter különbözők is. S épen azért — a mi nem állhat

¹ R. u. V. III. 306. Unterricht 26. §.

² Ű. o. 307. s köv. I.

³ Unterricht 27. §. a) R. u. V. III. 316. s köv.

meg az eredendő bűnről — itt megáll: a bűnnel a személyes felelősség alapján kit-kit terhelő bűnsúly kapcsolatos.¹

De azért ép a beszámítás szempontjából bűn és bűn között nagy különbség van. S e pontnál Ritschl határozottan érvényre emeli a biblia által tett megkülönböztetést a *megbocsátható* és *megbocsáthatlan* bűnök között, a mi az eredendő bűn tana által illusoriussá vált volt.²

Megbocsátható bűnök: a tudatlansági bűnök; megbocsáthatlan a Szt.-lélek elleni bűn, vagyis a felajánlt keresztyén üdvönök elutasítása, a végleges ellenszegülés, megkeményedés. Ennek büntetése az örök kárhozat, vagyis a definitív megsemmisítés. Kiknél forog fenn ez a bűn, s egyáltalán fenforog-e valakinél? — azt ember, se praktikus, se theoretikus ítélet útján meg nem állapíthatja. Mi kell, hogy minden embert képesnek tartsunk a megtérésre.³

c) *A bajok.*

A bűnnel kapcsolatban megemlékszik Ritschl a bajokról is, miket a zsidó közfelfogáshoz hiven a hagyományos dogmatika is a bűn büntetésének tekintett.

Ritschl szerint e felfogás az Isten s ember között való viszony jogi felfogásával függ össze, a mi pedig a keresztyén vallási világnézettel sehogy sem fér össze.

A baj fogalma minden esetben subjectiv jellemű. Ugyanazon esemény egynek baj, másnak nem az. S ép ez okból a baj fogalmilag nem is határozható meg. A bajok javak s az erkölcsi jó eszközei is lehetnek, a mi p. o. a bűnről soha sem mondható. Altalán a baj nem is vallási fogalom. Ilyenné legfeljebb az esetben válik, ha a specificus vallási büntudat azt, mint isteni büntetést fogja fel. Ez a tudat azonban elégséges ok nekünk magunknak, hogy a bajt büntetésnek minősítsük, de nem alap arra, hogy mások baját szintén isteni büntetésnek tekintsük.⁴

A bűn büntetése -- vallási értelemben — maga a *bűntudat*, vagyis az Istennel való rendeltetés ellenes szakítás és ellenkezés; szóval: az Istennel való közösség felhomlásának érzete. Ez az igazi büntetés, a kárhozat. Ehhez képest még a halál sem baj, mert ezt a keresztyén még az esetben is, ha

¹ Unterriecht 31. §.

² R. u. V. III. 350. s köv. I.

³ R. u. V. III. 356. s köv.

⁴ R. v. V. III. 326—342.

mint az első bűn általános büntetését fogja fel, nem tekinti személyes bűne büntetésének, nem főbajnak, mert az Istennel való közösségének és üdvének épenséggel nem akadály. ¹

De — bár a bűn egyetemes, minthogy a bűnös emberek ellenkezését az isteni akarat követelményével, a jóval, mint tudatlanságból eredőt maga Isten véglegesnek nem tekinti sem az egyeseknél, sem a közösségnél — az emberek bűnösségükben sem szűnnek meg az isteni szeretet tárgyai lenni s ép ez okból hajtja végre Isten a maga örök szeretet, vagy kegyelem határozatát, hogy a büntudatot a *bűnbocsánat* által megszüntetve az embernek rendeltetészerű viszonyát és közösségét önmagával helyreállítsa; a bűnöst megigazítsa, ez alapon kiengesztelje s ekként, mintegy újjáteremtő akaraterejével újjáteremtve — országában egyesítse s üdvözítse. ²

Tette pedig ezt — Jézus Krisztusban.

6. *Christologia.*

Lássuk tehát most Ritschl christológiáját — vagyis azt a botránykövet, melyben ellenfelei leginkább megütközének.

a) *Elvi álláspont.* Ritschl Jézus Krisztust kizárólag vallási-szempontra alá helyezi, mert szerinte őt csakis a hívő keresztyén gyülekezet álláspontjáról lehet s kell is megérteni. Jézus biographiája, mint pusztán theoretikus dolog nem érdekli őt. Elismeri ugyan, hogy Jézus külső élettörténetét is meg lehet írni a források alapján, de vallási személyiségét vallásos érzék nélkül teljes értékében méltatni képtelenség. Hozzá hit nélkül közeledni nem lehet: „A ki — úgymond — minden zenét kellemetlen lármának tart — ne fogjon Mozart biographiájához s megítéléséhez“. Minden történeti alak fel fogásánál a személyes sajátságok felismerése képezi a főproblémát. Jézus Krisztus alakja ezért esik kizárólag *vallási szempont* alá. ³

Ezt tartva szem előtt, személyét és művét nem szabad egymástól elválasztani, mint az orthodox dogmatika teszi. Mert történeti művében jelentkezik személyisége a maga sajátosságában.

Ez is egyik oka, hogy Ritschl Jézus Krisztus történetelőtti, azaz transcendens metaphysikai létével nem foglalko-

¹ R. u. V. III. 326 s köv. l.

² U. o. 296 s köv. l.

³ Ritschls Leben von O. Ritschl. II. k. 208 s 209. I. V. ö. R. u. V. III. 358. és 383. s köv. l.

zik, nem az érdekli őt, miként lépett ki Krisztus az Isten szentháromas lényéből, hanem hogy mit tett s minő viszonyt létesített műve: az Istenország, a gyülekezet és maga, mint annak alapítója közt. S ezt kifejti Jézusnak saját és a hívő gyülekezetnek róla való bizonyágtétele, szóval az üdvtörténeti tények alapján.¹

b) *Jézus Krisztus személyiségének jelentősége.* Jézus Krisztus Istenországának, mint az emberek egyetemes erkölcsi közösségének megalapítója.

E feladat megoldása volt élethivatása. De ez csak az etnikai oldal, vagyis Jézus életművének az erkölcsi hivatás szempontjából való megítélése. Ettől azonban a vallási oldalt elválasztani nem lehet, mert amazt sajátkép emez világosítja meg s teszi érthetővé.²

Jézus Krisztus saját, személyes élethivatását abban a tudatban oldotta meg, hogy az ő műve nemcsak saját hanem *Isten önczélja* is, hogy benne és általa Isten önmagát, az ő örök szeretetakarátát, kegyelmét s hűségét jelenti ki s közli, mint főjót a bűnös emberiséggel. Ebből pedig az következik, hogy Jézus Krisztusban maga Isten örök lényege szerint jelentette ki magát országának realizálása végett. Azért Isten vagy Jézus Krisztus országa: egy. S ez ország ép ez okból eredete szerint világfeletti s természetfeletti jellemű s közvetlen eredménye és eszköze a Krisztus gyülekezete, mint a benne, vagyis Isten országa fejében, a mi Urunkban hívők gyülekezete.

A hit álláspontjáról e szerint Krisztus, mint Isten végczélja a világban, az Isten atyai szeretetének eredeti tárgya s mint ilyen katekzochén értelemben vett, vagy is *egyszülött Fiu*, az Isten fiainak ősképe, úgy, hogy csakis ő általa mehetünk az Atyához s nyerhetjük meg a Fiúságot. Innen töle való állandó függés viszonyunk.

Mi a Fiúban látjuk az Atyát.

S Jézus Krisztus épen az Atyával való solidaris egységénél fogva Ura nemcsak híveinek, hanem az egész világnak. S emez uralmát, vagyis világ felett való hatalmát kimutatta egész életében, de különösen halálában, mert épen halála által tette ő a neki ellenszegülő világot saját megdicsőülése eszközévé; pillanatnyi meghódolása volt örök győzelmének záloga — feltámadásának s műve tökélyrevitelének útja.

c) *Jézus Krisztus istensége.* Mint Urat, Jézus Krisztust

¹ R. u. V. 386.

² R. u. V. 410 és 416 s. köv.

minden név felett való név illeti meg. Ezen alapszik a hívőben, az ő Istenségéről való benső bizonyosság.

Igen, Ritschl határozottan vallja Krisztus istenségét. De e fogalom nála nem theoretikus, vagyis minden subjectiv érdeket kizáró, hanem u. n. érték ítéletet fejez ki, a minthogy nála általán minden fogalom, mint vallási dolog gyakorlati értékfogalom, mert a keresztyén vallásfogalmakat szerinte csak a keresztyén hit s nem a természeti emberi értelem ismerheti meg.

Krisztus istenségét is csak a hit ismerheti meg s ez érttékitélettel csak azt akarja kifejezni, hogy Isten Krisztusban teljesen kinyilatkoztatta önmagát, hogy ő benne miként az Atyában, úgy bizik s őt, miként az Atyát, úgy imádjá. Ezzel azonban távolról sem akarja Krisztusnak az Atyával való *absolut indentitását* kifejezni, a minthogy erre a hagyományos orthodox tan sem gondol, mert hisz a nemző és nemzett között különbséget tesz s az aseitast csak az Atyára vonatkoztatja, sőt fogalomba hozta a krypsis és kenosis fogalmát is az igaz, inkább kárra, mint haszonra. mert ez által ép ellenkezőt ért el, mint a mit akart, a mennyiben a történeti Krisztus istenségén ejtett csorbát.

Ritschl nem kerül ily útvesztőbe.

Krisztus neki örökön, azaz történetelőtti s történeti létében egyaránt ugyanazon személy: *Isten egyszülött Fia*, teljes, tökéletes önkinyilatkoztatása, országa megalapítója, Úr, próféta, főpap, király nem quantitative, de qualitative, lényege s jellege szerint egyenlő Istennel. Nem alter Deus, de az Atya képmása, ut, igaz élet, ki övéit az Atyához vezet, igéjével, szellemével kormányozza s ki előtt minden térd meghajol. Materialiter egy vonással sem gazdagszik alakja se pracesistens, se felmagasztalt állapotában. Ugyanazon nagyság ő mindig, a milyen volt földi életében

De épen azért nem is lépi át e határt. Adott tényekre építi christológiáját. A mi ezeken túl esik, az u. n. metaphysikai kérdéseket, hogy hogyan jutott Krisztus Isten országa titkainak birtokába, az ontologicus és intertrinitaristikus speculatioakat, a *ὁμο-ουσία* feszegetését, mint merő abstractiókat s a hívő keresztyénre nézve érthetetlen s meddő dolgokat mellőzi, mert szerinte ezek mind idegen talajról lettek átültetve. Ő csak az egy szükséges dolgot, a valláserkölcsei igazságot keresi s irtózik a pantheistikus mystikától ép úgy, mint a rationalistikus kategoriáktól, logikai schemáktól s dialektikus költésektől.

Krisztus praexistentiája nála Isten örök szeretetakarata,

minél fogva elhatározta, hogy egyszülött Fiában gyűjti hiveit egy fő alá; Krisztus földöntúli országlása pedig a feltámadás után ugyanazon akarat folytatólagos érvényesülése Isten országa teljességre vitele végett. S ha valaki ebben Krisztus mysteriumának szétrombolását vagy naturalismust lát, azzal nem törődik. Ő hitbiróságot senki felett nem ül, mert ő senkitől, még ellenfeleitől sem tagadja meg a hitet, theologiai véleményeltérések miatt. Pedig mint azt Thikötter alaposan kimutatta, megteheti vala ezt nagyobb joggal éppen Dieckhof felett, mint a mily joggal tette meg Dieckhof ő felette.

Elvégre is meggyőződése, hogy a philosophia kitalálta praexistens hypostasisok, a substantiák s essentiákban sem a szívnek vigasztalása, sem az égnek megnyugvása nem található, hanem igenis a Jézus Krisztus váltságában való hitben.¹

d) *Jézus Krisztus műve.* A keresztyénség — s ezzel immár Krisztus művére térünk át — lényegét tekintve *váltság* vagyis a Krisztusban való bűnbocsánat által létesülő megigazítás és kiengesztelődés, egyszóval üdvösség. E művön alapszik Jézus Krisztus *királysága*.

A királysága fő. Ritschl ugyanis Krisztus művét, a nélkül, hogy az erre vonatkozó egyházi tant mellőzné, lényegesen módosítja, a mennyiben a hármasság hivatalt egységes szempont alá helyezi. Ez egységes szempontot pedig a *királyi hivatalban* találja meg. Mert Krisztus istenségének — s im itt a személy és mű elválaszthatlan voltának érvényesítése, — a regnum Christi a direct próbája. De Krisztus, mint király egyszermind próféta és pap is. A prófétai és papi hivatal azonban már coordinált dolgok, amaz Istentől az emberre, emez az embertől Istenre irányul, de azért bár formalis ellentét van közöttük, tartalmuk egy azonos, mert a prófétaság királyi prófétaság, a papság királyi papság. E kettő tehát egyazon mű két oldalát tünteti fel.

Királyi prófétaság. Mint *királyi próféta* Krisztus kijelenti Isten kegyelmét és hűségét az embereknek, még pedig nem csupán igéjében, hanem hivatása teljes betöltésében, cselekvése és szenvedésében. De istenségének ez csak egyik oldala: Isten szeretetének személyében való kitérása. A vallásban azonban Istennek az emberekhez való viszonyával mindég kapcsolatos Istennek és az embernek a világhoz való viszonya is.

¹ R. u. V. III. 370 s. köv. és 419 s. köv. V. ö. Thikötter i. m. idevágó részét a christológiáról s O. Ritschl műve II. k. 212. l.

Krisztus, mint királyi próféta — Máté XI: 27. — istensége másik oldalát az egész világ felett való hatalmában mutatta ki. Nem a teremtői hatalomról, vagy csodaerőről van itt szó; ezek nem problémái a tudományos kutatásnak, mert emberi eszközökkel nem férközhetünk hozzájuk. Krisztus világ feletti hatalma negative léte történeti feltételeitől — zsidó előítéletek — függetlenségében; positive a szenvedésben, a tökéletes türesben jelentkezik. Ezzel győzte meg a világ Isten ügye ellen feltámadt concentrált hatalmát. Ez az ő világuralmának s egyszersmind büntelenségének tényleges bizonyítéka. Ezért egyetlen ő a maga nemében, kihez nincs fogható, mert — mit az ő szövetség kegyesei sem tettek — ő a halálnak is panaszhang nélkül ment neki, noha ártatlan vala!

Istenségének e két oldala (kegyelem s hűség és türese) lényegileg egy azonos dolog, mert a kegyelem a hűségben, a hűség a türesben nyilvánul nála s valamennyi ered Isten szeretetakaratóból. S épen, mert Krisztus az Isten szeretetének örök tárgya s mert benne, mint emberben Isten önmagát, mint a világ végcélját nyilatkoztatta ki. Krisztus embersége nem áll ellentétben az ő istenségével, miként azt az ő kettős természetéről szóló egyházi tanban látjuk, a hol is két heterogen nagyságnak egy személybe logikus gondolkodás útján való összefoglalásáról lévén szó, a problema megoldatlan maradt, mert vagy az egyik, vagy a másik, vagy mindkettő csorbát szenved.

Ritschl a keresztyén hittapasztalat alapján könnyen megoldja a kérdést, mert ő Krisztust mint embert, nem mint az abstract emberi természet birtokosát fogja fel, hanem egész concrete, mint az individualis ember Jézust, ki a maga sajátos hivatását tökéletes szeretet s hűséggel oldja meg s kiben ép ez okon Isten a maga lényegében ismerhető meg.

Királyi papság. A mi pedig Krisztus királyi papságát illeti, a mondottakból foly, hogy Ritschl szakít Krisztus halálának, mint helyettes elégtételnek juristikus felfogásával.

Krisztus királyi papságában szintén az ő műve teljessége jut érvényre csakhogy más oldalról: az ember Istenhez való viszonya szempontjából. Az áldozat czélja az embereket az Istennel való közösségbe juttatni, lényege pedig az engedelmesség. Krisztus az ő engedelmességét Isten iránt kimutatta egész életében, de főképen halálában, mely az ő hivatásbeli hűsége s egyszersmind saját személyes Istennel való közössége főpróbája volt. Azért az activa és passiva obedientia között való különbségtétel helytelen. Mert az engedelmesség a szenvedésben mindég csak a türes activ formájá-

ban jelentkezik s így ez is az *activ obedientia* szempontja alá esik.

Krisztus tehát első sorban maga-magának papja, ő a sajátképi tökélyes vallás *subjectuma*. De a maga Istennel való közösségét közölte tanítványaival is s e közlés tényleges eredménye a keresztyén gyülekezet, melynek tagjai Istennel ép oly viszonyban állanak, mint a gyermekek atyjukhoz. Ez alapon már most Krisztus, a miképen *solidaris* az Istennel az ő *királyi prófétaságánál*, azonképen *solidaris* az ő gyülekezetévé képzendő emberiséggel is *királyi papságánál* fogva. S ép e *solidaritásnál* fogva, miként ő Isten előtt képviseli a maga gyülekezetét, úgy Isten is benne, mint szeretete primär tárgyában, egyszülött Fiában, az ő igazságát beszámítja híveinek, vagyis ezeket is szeretetébe, fiaivá fogadja.

Ezzel természetesen a bűnös ember viszonya Istenhez teljesen megváltozik. Isten *propter Christum* (nem *pedig propter fidem*, mintha Krisztus igazsága a hívőnek saját *productuma* volna, mert Istennél sem a jó cselekedetek, sem az új élet esetleges csirái számba nem jönnek), tehát *propter Christum per fidem* (mert a hit ragadja meg a Krisztus igazságát, de e hit is a kegyelem műve!) a bűnösnek bűneit megbocsátja, őt ép e bűnbocsánat alapján kegyelmesen igaznak nyilvánítja, megigazítja és magához közösségbe fogadja, vele kiengesztelődik.

A megigazítással eloszlik a *bűntudat*, a kiengesztelődéssel megszűnik az Istennel való *activ* ellenkezés s helyre áll a béke, a fiúi bizodalom, a hit.¹

7. Ritschl soteriologiája.

1. *Az egyházzól.* A hit tehát sajátkép Isten újjáteremtői akarat-actusa a Krisztusban való bűnbocsánat alapján nyugvó megigazítás és kiengesztelődés eredménye bennünk, melylyel Istentől való feltétlen függésünket tényleg elismerjük.

E hitet pedig csak is a keresztyén gyülekezetben nyerhetjük meg, mert a Krisztusban való bűnbocsánat nem egyesé hanem sokaké.

Krisztusban nem az egész emberi nem (ellentét a lutheri tannal), nem is bizonyos *collectiv* csoport, hanem a keresztyén gyülekezet, mint egész van kiválasztva. Épen azért a keresztyén gyülekezeten kívül az egyes nem lehet kiválasz-

¹ R. u. V. III. 386 s köv. 410 s köv. s 437 s köv. I. V. ö. O. Ritschl i. m. 214—220 l.

tott. Mert Isten gondolatában a gyülekezet előbbre való az egyes tagoknál.

Krisztus életművének, a megigazításnak és kiengesztelődésnek közvetlen tárgya e szerint a keresztyén gyülekezet.

Egyház és Isten országa azonban mégsem identikus dolgok. Amaz inkább a vállalási, emez inkább az erkölcsi oldalt tünteti fel.

Ugyanazon személyek vannak ott, mint itt t. i. a Krisztusban hívők, de más a cselekvésük anyaga, jelleme egyik s a másik körben.

Amott az istentiszteleti cselekvés, az Istenhez, mint Atyához való viszonyulás a fő és ez öncél, mit semmi másnak alárendelni nem lehet; emitt fő az erkölcsi kötelességek, közelebb a szeretet kölcsönös gyakorlása, a mi cél is, de eszköz is más hasonló cselekvésekre. Szóval az egyház a sajátképi vallási istentisztelet közössége, az Istenország pedig, mely ethikai értelemben a földi élettevékenységre is tartozik, a szeretet tevékenység összeredménye. Dogmatikai szempontból azonban Istenországa a keresztyén remény tárgya s alanya a gyülekezet, mint láthatatlan egyház, helyesebben szentek közössége.

Mint ilyen a gyülekezet Istentől a Szentlélek által vagy on s bárha a kegyadományok különbsége szerint tagozódik, de a közös cél szempontjából tagjai mind egyenértékűek: papok, képesek és jogosultak Istent szolgálni. Áldozatuk az ima s az egymás iránt való szabad, szeretetténykedés.

A Szentlélek kegyelmi hatásának eszközei pedig az egyházban az ige s ezzel lényegileg azonos szentség. Ebből foly, hogy a hol Isten igéje hirdettetik és a szentségek helyesen szolgáltatnak ki, ott van keresztyén egyház, mely is épen ez oknál fogva minden subjectiv keresztyénségnek és hitnek szükségszerű előfeltétele és közvetítője, a mi annyit jelent, hogy a keresztyén üdv elsajátítása csakis az egyházban és egyház által történhetik meg.

A keresztyén egyház az ige egyháza, az ige a hit szülő oka, az egyház tehát, mint az ige egyháza, a hívők anyja. E tétel miatt vádolják Ritschl némelyek (p. o. Pfliegerer Otto is) neokatholicismussal, mintha ő így a reformátorok fides speciálisát elvetette s az Istenhez Krisztusban való közvetlen viszonyt az egyház közbeékelése által megtagadta volna. Pedig Ritschl sajátkép csak a tiszta reformatori elv következményét vonta le: az ige az egyház lényege, az egyházon kívül nincs keresztyénség, nincs igaz hit sem. A vád csak úgy állana meg, ha Ritschl az egyházat az egyházi hivatallal

és jogrenddel azonosítaná, de hisz ő az egyházi hivatalt és rendet épen nem pápista módra fogja föl. Szerinte az egyházi hivatal, mely sajátkép a hitvallásközösségből ered és melynek célja az egyház különböző vallási és erkölcsi műveltségi fokon álló tagjainak hitvallás és fegyelem által hitre nevelése s ekként a láthatatlan egyházba, illetve a szentek közösségébe való bevezetése, valamint az egyházi hivatallal járó jogrend is nem dogmatikai, hanem csak ethikai szükség-szerűsége alapszanak s épen azért az egyház vallási fogalmához direct semmi közük.

Ritschl — s ez ép az elvi különbség a saját és a róm. kath. egyház fogalma közt — nem a papságban, de az igében találja meg az egyház lényeges s ható elemét s így valójában ugyanazt mondja, a mit Schleiermacher is, t. i. hogy az egyházi közösségben találja meg az egyes mindazt, a mire néki az üdv szempontjából szüksége van. S ez minden az Ige, mint az isteni kegyelmi erők össz foglalatja. A Krisztus és a hívők között tehát nem az egyház, hanem az egyházban hirdetett Ige, vagy a mi ezzel teljesen egy: a Szentlélek közvetít. ¹

2. *A Szentlélek és az üdvösközök.* Ritschl szerint ugyanis a Szentlélek mint Isten és Krisztus lelke amaz élő hatalom, a mely az összegyülekezésben, mint keresztyén közszellem az Ige és szentségek által folyton hatva hat, az egyesekben hitet teremt, őket Isten ismeretére vezérli, újjászüli és megszenteli.

A Szentlélek minden működése az Igéhez és a szentségekhez van kötve. E kettő, Ige és szentségek pedig azonos dolgok. Ige a szentség lényege is, mert Igében közöltetik minden kegyelem.

Közelebbről a szentségek — keresztség és úrvacsora — külső oldaluk szerint emberi cselekvések, de a vallási felfogás az isteni kegyelem és áldás képzetét köti hozzájuk. Az első szempontból a liturgia, a másodiktól a dogmatika foglalkozik velük s a mennyiben a vallásos áhitat eszközei s velük, mint emberi cselekvésekkel az isteni kegyelem és áldás kapcsolatos egysorba esnek az imával. De a mint az ima meghallgatása tudományosan fel nem fogható, ép úgy nem mutatható ki theoretice a kegyelem áldásainak a szentségekkel való összefüggése sem, mert a szentségi cselekvések benső tartalma nem esik tárgyi szemlélet alá.

¹ L. Ritschl: „Die prot. Lehre von der Kirche“ cz. művét a Monatschrift für die ev. Kirche der Rheinprovinz“. 1851. 9. füzetben. Unterricht 81—82. §.

Közös jellemvonása a két szentségnek, hogy egyik mint másik az ideáliter felfogott gyülekezet cselekvése. Az egyes csakis a gyülekezet vallási közösségébe foglalva ezzel mintegy összeforva részesülhet a szentségben. A szentséget tehát, mint közvetítő, a gyülekezet teszi a kegyelem pecsétjévé és zálogává.

A keresztség által a gyülekezet a megkeresztelendőt befogadja s Istennel Krisztusban való egysége alapján közvetíti számára azon üdvjavakat, melyeknek birtokában van. S ép mivel a keresztségnél a gyülekezet ténykedése a túlnyomó s vele szemben a megkeresztelendő másnemű és szellemű, a keresztyén szülék gyermekeinek megkeresztelése még az egyháza nézve erkölcsi szükség, másrészt dogmatikailag is igazolt. Az Úrvacsora Jézus Krisztus célzata szerint az ő közeli halála bizonyosságát s egyszersmind értékét és jelentőségét példázza a tanítványokra nézve. E halál üdvjelentőségét az azzal párhuzamos ó-szövetségi áldozat (Exod. XXIV.) világosítja meg s a benne közölt kegyelem az evés és ivás cselekménye által sajátítottatik el. Az Úrvacsora analog az áldozati vendégséggel (I. Kor. X, 16.) s elrendelt megisméltése a gyülekezet fennállásának biztosítóka. A kenyér azonossága a gyülekezet egységének jele. Következésképpen az Úrvacsora a gyülekezetnek a hívek egyazonos ténykedésében nyilvánuló cselekvése s e cselekvés közvetíti minden egyes élvező számára a Krisztus halálában nyújtott üdv, a kegyelem és áldás bizonyosságát, megjelenítvén Krisztus élő személyiségének egész működését az összgyülekezetre való vonatkozása szerint. Épen azért minden kísérlet, mely az Úrvacsora hatását s a jegy és jegyzett dolog viszonyát dialektice és metaphysice akarja meghatározni, a szentségi cselekvés természetének félreismerésén alapszik, mert az, mint cselekvés nem mérhető metaphysikai és logikai fogalmakkal.

Czélja pedig az Úrvacsorának a kegyelem s hitben való erősítés s ez újra azt mutatja, hogy a hit nem emberi mű, hanem isteni adomány, mely empirikus alakjában kinél-kinél a maga individualis sajátossága, családi és iskolai neveltetése és társadalmi viszonyai szerint különböző módosulatokban jelentkezik ugyan, de egyazon forrásból eredvén, lényeges tartalma is ugyanaz. Gazdagságát exclusiv theoretikus formulákban teljesen kimeríteni nem lehet s kifejlesztésének módja sem teoriák vagy mesterséges methodusok, de a keresztyén étellel összefüggésben álló keresztyén nevelés, erkölcsi fegyelmezés és vezetés komoly munkája által történhetik. Végső alapja pedig magának az Isten kegyelmének actusa

melyet egyszóval az újjászületésben fejezhetünk ki. De ez az újjászületés nem anyagi és mechanikus változás az emberben, mint a hogy a pietisták és methodisták gondolják, hanem Isten Krisztusban való bűnbocsátó kegyelmének, a Szentlélek által történő elsajátítása a keresztyén közösségben adott eszközök felhasználásával. S eredménye a befogadott istenfűségi szellem gyümölcsei, a szeretet művei s reménye a legfőbb jónak, Isten országának teljes megvalósulása, a teljes üdv és az örök élet.¹

8. *Ritschl eschatológiája.*

S ezzel im a vegpontnál: Ritschl eschatológiájánál vagyunk.

Ez a rész Ritschnél igen rövid. Meggyőződése, hogy az újszövetség alapján az utolsó dolgoknak összefüggő elmélete meg nem szerkeszthető. Sőt az adatok még arra nézve is elégtelenek, hogy világos képet alkossunk a túlvilági állapotokról, közelebb az üdvözültek vagy kárhozottak létalakja és sorsáról.

De az bizonyos, hogy az örök élet az újszövetség szerint nem csupán túlhan, hanem innen is van s hogy az nem csupán Isten szemléletében, hanem királyi hatalom gyakorlásában is nyilvánul. Az örökélet remény, de valóság is, mint a hívőnek Istenben az ő atyjában érzett benső lelki öröme, megnyugvása, békessége s üdvössége. S ebből a harmonikus élet-érzetből sarjad a keresztyén világ felett való szellemi hatalma, melyet meg nem zavar s ingat semmi, még a halál sem. A hívő nem ismer halálfélelmet, mert rá nézve a halál átmenet az örökélet amaz állapotába, melyben a mulandóság terhétől megszabadítottunk.

Hogy viszont a kárhozat végnélkül való kín avagy végleges megsemmisülés leszen-e, azt definitive szintén nem lehet eldönteni. Egyébként nem is az a fő dolog itt, hogy a *miként* feszegetésével a tudványó kíváncsiságot kielégítsük, hanem fő a meggyőződés, hogy Istenországa teljes megvalósulásra jut. S hogy senki sem üdvözülhet ez országon s az ez ország összes üdvözültjeinek közösségén kívül.²

¹ Unterricht 83. és 89. s 90. §. R. u. V. III. 22., 105., 147., 436., 514., 560. I. V. ö O Ritschl i. m. 228. l.

² Unterricht in der christl. Religion 76. s 77. §.

Befejezés.

Ime Ritschl theológiájának vázlatos képe. Lényegileg csupán a dogmatikai rendszerre szorítkoztam, bár igen érdekes feladat volt volna az ethikai alapeszmék bővebb tárgyalása is. De — mellőztem, mert tudom, hogy így is igen hosszúra nyult tárgyalásom.

Nem állítom, hogy Ritschl theologiai rendszerének sok pontjához szó nem fér. Ellenkezőleg, kívánatos, hogy minél alaposabb kritika alá vétessek az egész rendszer úgy elvi álláspontját, mint részleteit illetőleg. Mert igen helyesen mondja Thikötter: „valamint nincs infallibilis egyház és infallibilis pápa, úgy nincs infallibilis theologiai iskola sem“.

De a kritika legyen józan és becsületes. Pusztán elfogultságból eredő ráfogások, gyanúsítások és elferdítésekkel közös ügyüknek nem használunk, hanem ártunk.

Sajnos, Ritschlnek jobbról s balról az ily kritikából bőven bőven kijutott. S talán ép ez szerencséje.

Az érdeklődés így még inkább fokozódott az ő rendszere iránt s ma már sokan vallják, hogy ez a theologia — *a jövő theológiája* s egyedül alkalmas arra, hogy az útvesztőből ki, s a valódi evangéliumi keresztyén élet újraélesztésére vezessen.

S erről én is meg vagyok győződve.

Mert Ritschl — a részletekben tévedhetett s tévedett is, de jó alapon állva, jó módszerrel, jó forrásból merít s a valódi bibliai keresztyén igazságok theologiai feldolgozása által a fő czélt: Krisztus országának terjesztését, építését szolgálja.

Az ily theologiai tudomány nem meddő, ez az életre tekintve, életet kelt s termékenyít.

És ez a theologia nem is új, hanem a reformátori, közelebb épen a lutheri és eredeti melanchtoni theologiai irányzat újra keltése: visszatérés nemcsak a keresztyénség, hanem a protestantismus ős alapjához s szelleméhez is.

S valóban Ritschl theológiáját nem is lehetne találójában jellemezni, mint Melanchtonnak ép általa is idézett eme szavaival:

„Haec methodus non progreditor a priori, hoc est ab arcana natura Dei ad cognitionem voluntatis Dei, sed a cognitione Christi et misericordiae revelatae ad cognitionem Dei. In hac cognitione exercere et confirmare animos longe Melius est, quam philosophari de arcana natura Dei.“¹

¹ Theol. und Metaphys. 61. 1.

Ám ne esküdjünk tehát Ritschl tételeire, de vele együtt mélyedjünk el az Istennek Krisztusban való kijelentésébe és theológiánkat ne építsük emberek által, hanem Isten által megvetett alapra, ama szegletköre, melyen kívül más alapot senki sem vehet.

S ne feledjük, hogy ez alapra építve is nem az épít jól, a ki elméletben, hanem a ki az életben, igen, *saját élete rendszerében* fejt ki az örök igazságot, azaz nemcsak ismer, hanem szeret s így tölti be a Krisztus törvényét.

Adja Isten, hogy a vélemények és nézetek különbsége mellett is mindig ez a szellem, a Krisztus szeretete uralkodjék mi közöttünk — magyar evangéliumi protestánsok között.

Dr. Masznyik Endre.

IRODALMI SZEMLE.

a) Hazai irodalom.

Jézus útja. Tíz egyszerű gyakorlati biblia-magyarázat a művelt közönség számára. Irta: *Kecskeméthy István*. Nyomatott Gombos Ferencznél. Ára 50 kr. Kapható szerzőnél Kolozsvárott.

A mint a cím mondja, tíz biblia-magyarázatot tartalmaz Kecskeméthy könyvecskéje. Hatot ótestamentomi textusokról, négyet az újszövetségből vett alapigéről. De a tíz beszéd azért a legszorosabb logikai sőt, szerves kapcsolatban van egymással. Jézus útját mutatják az ember esététől, az átkos és első ígéreten, az özönvíz és a pusztában felemelt kígyó jelein át, Ésaiás váradalmi tükörében, Keresztelő János letünésében és tanulságtételében, majd a bethlehemi jászol bölcsőben; körülte a pásztorok öröme a végpont, a Jézus útjának menyből való leszállásának végpontja.

Már a textus választás is nagy művészettel van keresztülvive. Úgy hogy az egész üdvtörténetet tartalmazza, a mint megígérve volt, jelek által megjelentetett s Krisztus testet öltésében beteljesedett. A kidolgozás pedig igazán mintaszerű. Ha gazdag Kecskeméthyben az inventio, még bámulatosabb a forma gazdagsága.

Könyvének minden darabja biblia-magyarázat ugyan, egyszerű biblia-magyarázat, s nem látszik meg egyiken is, hogy a formákat kereső szónoki mű akarna lenni; mégis micsoda változatosság, milyen formatökély, költői gazdagság jellemzi valamennyit.

A biblia-magyarázat egyszerű alakja a poétikának, jóformán minden műalakját megbírja Kecskeméthy kezében, az egyszerű daltól fel a beszédes drámáig.

Az köztudomású dolog szerzőről, hogy mestere a nyelvnek, stylusa magyaros, népies, azért mégis irodalmi magaslaton áll: de még ilyen szépen, ennyire menten minden túlzástól, ennyire természetesen nem írt Kecskeméthy.

Pedig az a próféta-költőség, melylyel ezeket a beszédeket megírta, szinte csábította őt a túlzásra.

Írásmagyarázata mindenütt érdekes, pontos, sok tudásra valló

S a jelen való élethez annyira alkalmazott, hogy méltón viseli a «gyakorlati» czímet.

Analysise páratlan, szinte szédületes itt és amott. Búvárló lelke előtt jelenné válik a régmúlt. Tétéleit, fejtegetéseit egy filozofus alaposságával s egy hívő ember erejével bizonyítja, egészen modern módon. Hit, tudomány és költészet, kezét fogva teszik becsessé és magában szinte egyetlené a Kecskeméthy könyvét.

Nincs benne semmi gáncsolni, semmi kivetni való.

Harmónikus kerek beszédek ezek tartalmilag, alakilag. Úgy olvastatják, úgy halgattatják magukat, mintegy édes karácsony-esti történet. Mely csupa báj, csupa költészet. S valójában költemények e beszédecskék a próza formájában.

Az egész kötetnek egységes conceptiója a maga drámai merészségével, a részletek szépsége, itt zordon fensége, ott szelid bája; az okoskodás positiv volta, a hitnek mindenütt áttörő ereje dicsérik és ajánlják a könyvet mindenkinek, ki épületes keresztyén olvasmányban, hatalmas katedrai beszédekben, vagy a vallásos költészet virágaibaa óhajt gyönyörködni. Tiszta szívből ajánljuk mindenkinek, különösen a kinek szól, a műveltebb közönségnek, mert sok-sok eddig ismeretlen, sokszor szégyenlett, tán gúnyolt, eltagadott igazságra fogják e beszédek megtanítani, s Krisztus urunk után saját szívükben is megmutatni, egyengetni, bizonyossá tenni.

Grotius.

Az evangélium szerint reformált magyarországi keresztyén egyház története, tekintettel az ág. hitv. evang. egyházra. Irta *Thúry Etele*, vámosi ev. ref. lelkész, a veszprémi egyházmegye főjegyzője és tanácsbírája stb. Pápa, 1898, szerző tulajdona, nagy 8-adrétben, 143 lap, ára 70 kr.

Elvitathatlan tény, hogy egyháztörténeti irodalmunk a legújabb időben némi lendületet vett. A millenáris évben és utána számos fő- és középiskolánknak s nem egy egyházközségünknek értékes monografiája hagyta el a sajtót. A Magyar Protestáns Irodalmi Társaság könyvilletményei között számos kiváló becsű egyháztörténelmi munka jelent meg s ennek a Társaságnak havi Szemléjében folytonosan közölletnek egyháztörténeti tanulmányok és értekezések. Mind olyan részletei egyházunk viharos történetének, melyek nemcsak az egyháztörténelmi anyagot gazdagítják, hanem az összefoglaló és rendszeres földolgozás terén is figyelemre méltó és örvendetes jelenségek.

A részletkutatók sorában eddig is számottevő munkát végzett Thúry Etele, a fentírt munka szerzője, kinek a csurgói, zánkai, komáromi, veszprémi és szentantalfai egyházakról írott kisebb monografiái arról tanuskodnak, hogy Thúryban szorgalmas kutatót nyert és bír egyháztörténeti irodalmunk. S ha történet-kritikai érzéke még

nem elég erős; ha hiányzik is nála a történeti felfogásban a termékenyítő bölcselmi mélység; ha feldolgozási ügyessége és írói gyakorlottsága még több kívánni valót hagy is: ám azért szorgalma, nagybuzgósága és tanulni, haladni vágyása nagy elismerésre méltó. A mi kisebbszerű irodalmunkban a Thúry-fajta történetművelőkre is szükség van s rájuk is fontos hivatás vár.

Fenti mű kiadásával az volt a célja a fáradhatatlan szerzőnek, hogy «önálló feldolgozásban, a mai napig felkutatott adatok színvonalán ismertesse meg eseményekben gazdag multunk tanulságos történetét». S e kitűzött céljának általában véve meg is felel a mű, melyben szerzőnek eddig ismert történetírói erényei kellőleg érvényesülnek s különösen kitűnnek az adatok gondos összeszedésében; de történetírói fogyatkozásai is szembe ötlenek.

Hazai egyházunk történetét Farkas és többi íróink nyomán Thúry is négy korszakra osztja. I. A reformáció elterjedése és megszilárdulása a bécsi békéig (1517—1608). II. A létért való küzdelem a bécsi békétől a szatmári békéig (1608—1711). III. A törvényen kívüli állapot korszaka, 1711—1790. IV. Az újraeledés korszaka 1790-től maig. Ezt a felosztást helyesnek, természetesnek tartjuk, mert ennek keretébe jól beilleszthetők egyházi multunknak úgy dicsőségteljes, mint szenvedésekben gazdag eseményei. A mint azonban Thúry végzi a beillesztést, az ellen egy-két ponton van némi kifogásunk.

Általában véve az események egymásutánja, a fejlődés feltüntetése több helyen nem elég szerencsés, mert nem elég pragmaticus. Így pl. a 7. és 8. §-okban, melyek a Ferdinánd († 1564) és Miksa († 1576) alatti állapotot rajzolják, nem eléggé tart sorrendet; átugrik Erdélyre, innen ismét Magyarországra, pedig a két országrészben egészen mások voltak az eseményeknek mind mozgatói, mind fejleményei. Itt-ott az események csoportosítása sem eléggé sikerült, a miből az a baj származik, hogy ismétlésekbe esik; pl. a 9. §-ban az egyházi szakadásokról szólva ismét előhossa Ferdinánd 1524-iki rendeletét; ismerteti Kálmáncsehi működését, jellemzi és el is temeti őt (31. l.), de később (33. l.) ismét visszatér rá s körülményesen megismétli erdélyi szereplését s a kálvinizmus megszilárdítása körüli érdemeit. Zavarosak továbbá és feleslegesen részletezők az unitáriusokról (10. §.), továbbá a két protestáns egyház egymásközi hitvitáiról szóló §-ok is. Az ilyen fajta hibák olyan írói hibák, melyek zavarólag hatnak az események előadásában s megnehezítik az olvasónál, hogy tiszta, világos képet alkosson a részletekről. Az ilyen zavaros részletek miatt nem tud aztán a mű jellemzetességre, plasticitásra s a vele járó mélyebb és maradandóbb hatásra emelkedni, hanem több része a színtelenség és erőtelenség homályába vész el.

Hasonló észrevételt vagyok kénytelen tenni arra a modorra is, a mint az egyes korszakok egyházi férfait bemutatja az olvasónak. Vegyük pl. a 30-ik §-t, mely a XVII. század hittudósairól szól. Megnevez egy csomó nevet és egy rakás könyvezímet. Ez se nem építő, se nem történeti tárgyalás. Így eléadva, nincs azokban a férfiakban se hús, se vér, se vonzerő. Sokkal jellemzetesebb volna minden korból egy-két kimagasló alakot életrajzilag és irodalmilag bemutatni. Így az Alvincziek, Kanizsaiak, Melótaiak, Geleiek alakja szintelenül elmosódik. Ugyanez a szintelenség és halványság bosszant a 29. §-ban, hol a presbyterianus mozgalmak rajzában sem a Tolnai alakja, sem maga a presbyterianus elv, sem Gelei jelleme és egyéni sége teljességgel nem domborodik ki kellő jellemzetességgel.

Már pedig szerző tudna jellemezni, ha gondosabban dolgoznék. Ott van pl. a 18 §-ban Bethlen Gábor szép jellemzése s elég eleven képet ad Szegedi Kis Istvánról és Méliuszról is; ott van továbbá a gályarabságról szóló 23. §., mely megkapó, szinte drámai erővel beszéli el történetünk e gyászos fejezetét; vagy ott a 34. §., mely Mária Terézia koráról és uralkodásáról sikerült képet nyújt.

Lényeges hibája a könyvnek az is, hogy míg a külső, politikai történettel sokat, túlsokat foglalkozik, addig a belső egyházi élet sovány, néha szinte mostoha elbánásban részesül. Legfeltűnőbb ez a hiba a II-ik korszakban, melynek 15 §-a közül csak három, még pedig a legrövidebb három foglalkozik az *egyház* történetével, a többi 12 a politikai történet előadására van pazarolva; sőt a III-ik korszakban is hét közül csak kettő igazi egyháztörténet, a többi itt is túlnyomólag politikai történet. E miatt aztán az irodalom, az egyházalkotmány, az iskolaügy története az egész könyv folyamán nagyon vázlatos, nagyon hézagos és nagyon sovány; már pedig épen a nemzeti irodalom és az iskolaügy hatalmas fellendítésében volt a protestantismusnak a legnagyobb ereje, dicsősége és érdeme a XVII. században, elannyira, hogy az irodalomtörténészek (pl. Beöthy Zsolt) «protestáns korszak»-nak nevezik ezt az időszakot. Aztán mire való annak szüntelen való emlegetése, hogy az iskola a protestáns egyház veteményes kertje, ha annak a gazdag, változatos és szomorúan érdekes protestáns kultúrtörténetnek, melyet egyházunk megfutott, csak elvétele és halvány vonásokban vannak nyomai a Thúry könyvében? Hol marad az a termékenyítő és eszméltető történelmi felfogás és történetírói virtuozitás, mely a protestantizmusban rejlő vallási, ethikai és kulturális erőket úgy tudja feltüntetni, a melyeknek azok háromszáz éven át bizonyultak, t. i. Magyarország nemzeti és alkotmányos életének kifejtő és fentartó erői? Erre a magaslatra, sajnos, nem emelkedik a kézalatti mű, a mit különben kisebb kereténél és tankönyvszerű jellegénél fogva bajosabban is érhetett el.

Ám azért vannak a könyvnek szép és méltánylandó tulajdonságai is. Dicséretes az adatok gyűjtésében való szorgalma, elismerésre méltó a munka jó református szelleme és iránya, méltánylást érdemel a bátorság, hogy összefoglaló egyháztörténet írásába mert fogni s azt a saját költségen kiadta.

A könyv jelen alakjában középiskolai tankönyvnek nem igen alkalmas; de olvasókönyvül az érettebb ifjúságnak és az értelme-
sebb egyháztagoknak bátran ajánlható; alkalmas továbbá arra is, hogy a sok helyen meghonosodott téli felolvasásoknál, vallásos estéknél vezérfonalul szolgáljon a felolvasó lelkészeknek és tanítóknak. Megrendelhető a szerzőnél Veszprém-Vámoson. *Sz. F.*

Mirjam. Imádságok zsidónők számára, írta *dr. Kiss Arnold* veszprémi főrabbi, Köves és Boros kiadása Veszprém. 391. lap 16-od részben, ára csinos vászonkötésben 2 frt 50 kr.

A midőn Izrael népe a Vöröstenger partjain a szabadság imáját zengte, a férfiak fohászához a nőknek is volt hozzátoldani valójuk és *Mirjám* vezetése alatt egy új éneket fűztek a befejezett dallamhoz. A magyar imádkozó nők, a Mirjámok érzéseit akarja kifejezni ez a zsidó női imakönyv, innen a könyv ó-testamentomi elnevezése.

Mirjam szerzője tolmácsot akar adni e könyvben a zsidónő kezébe, hogy az édes magyar nyelvnek zengzetes szavaival a biblia (t. i. Ószövetség) szellemében gyakorolhassa és nemesíthesse szive vallásos érzelmeit. S a hivatott író szép nyelven írott könyvével hézagpótló munkát végzett, mert hasonló mű még alig jelent meg a magyar irodalomban s így a könyvre a magyarosítás nemes hivatása vár a hazafias zsidó nők körében.

A Mirjam tartalma: szombati imák, nagy ünnepi imák, engesztelőnap-i imádságok, pészach-ünnepi fohászok, továbbá sebuoth, szukoth, emléknapi és alkalmi imádságok. Az imádságok közé itt-ott egy-egy tartalmas és eszméltető vallásos elmélkedés is van szöve s néhol versben is felhangzik egy-egy zengzetes fohász. Az imádságok eszmevilágát, szellemét, modorát bírálóat alá venni nincs helyén ebben a keresztyén folyóiratban, melyben különben is csak azért emlékezünk meg erről a zsidó imakönyvről, mert erre kiadók egyenesen felszólítottak. Azt azonban nem hagyhatjuk említés nélkül, hogy az imádságok oly színes, erőteljes és magasszárnyalású nyelvezettel s oly mélységes áhítattal, oly vallásos erővel vannak írva, milyen a keresztyén imakönyvekben is számot tenne.

A csinos kiállítású, testes kötet a kiadóknál Veszprémben rendelhető meg.

b) Külföldi irodalom.

Sell: Die Entwicklung der röm. katholischen Kirche im XIX. Jahrhundert. Leipzig (Mohr) 1898. 122. lap. Ára 1.50 márka.

Tudtunkkal *Nippold* jeni tanár legújabb egyháztörténetének a XIX. század romanismusát tárgyaló 2-ik kötetén és *Brück* német kath. egyháztörténetén kívül *Sell* bonni tanár műve az egyetlen, mely «a ker. vallástörténetnek ezt a legcsudálatosabb jelenségét menten minden pillanatnyi vallásos elkeseredéstől bírálati vizsgálódásainak tárgyává teszi.» Célja kimutatni, hogy a róm. catholicismus századunkban lépten-nyomon ultramontanissmussá, a kath. hitközség a római pápa országává fejlődött ki. Ma ott állunk, hogy a «a pápaság szellemi-papi jogaira hivatkozó elsőrangú világhatalom, udvara császári udvar, a melyen a nagyhatalmak követeket legitimálják s nemzetközi szellemi hatalma a világpolitika egyik legbefolyásosabb faktora». Mint ha *Hoensbroech* grófot hallanók, a midőn az ultramontanismus életgyökerének elvágását épen e világi-politikai hatalom megtörésétől várja és reméli.

Őt fejezetben tárgyalja szerző napjaink e nagyfontosságú kérdését. Címei a következők: «Az egyház átalakítása a konkordatum és a saekularisatio által Franciaországban 1780—1814»; «A romantika és a restauratio 1815—1830-ig»; «Liberális és nemzeti catholicismus 1830—1848-ig» «Demokratia és családokozhatlanság 1848—1870-ig» s «A családokozhatlan pápaság végleges diadala 1870—1897-ig» Ím ezek a fejezetek világosan megjelölik a legújabb romanismus fejlődésének főbb stádiumait.

Az első fejezetben azt olvassuk, hogy a francia forradalom előtti római egyház nem volt egységes egész, hanem csak «a kath. államegyházak aggregátuma», a melyeknek «vallási központja Rómában volt ugyan, de azért nem volt azok jogának forrása, kultuszának törvényhozója és tanainak szülő anyja». Franciaország polgári alkotmánya és későbbi konkordátuma képezi normális átmeneti formáját a XIX. század római egyházának. Az 1801. évi konkordátum volt a catholicismus legújabb történetének tulajdonképeni kiinduló pontja». Átmenetet képez az 1813. fontainebleau-i konkordátum s az egyházi államot restauráló 1814. bécsi kongresszus. Más képet mutat Németország, bár a dolgok később ott is a pápaság restauratioja felé vezettek. *Werner: «Geschichte der kath. Theologie des XIX. Jahrhundert in Deutschland»* czímű művében azt olvashatjuk: «Csak egy egyház van, a melynek kettős oldala a tiszta catholicismus s a tiszta protestantismus. A catholicismus képviseli a változhatatlant a tanban, s anyagi figyelmét az ideálra s a kedély és a phantasia szükségleteire fordítja. A protestantismus képviseli a felvilágosodás

s a megtisztult gondolkodás érdekeit, fejleszti a tudományosságot, küzd a mechanizmus ellen s terjeszti a türelem s a szabadelvűség szellemét. Mindkettő kiegészíti egymást. A katholicismus, a protestantismustól elszakítva hyperdogmatismusra, obscuradatismusra, fanatismusra, képzelődésre és pogányságra vezet, ellenben a hyperprotestantismus intellectualismusra, skepticizmusra, korlátlan gondolatra, sőt üres indifferentismusra vezet. Még így írhattak akkor kath. körökben a katholicismus és a protestantismus egymáshoz való viszonyáról.

Kedvezett a római katholicismusnak «a romantika s a restauratio 1815—1830-ig», melylyel Sell művének 2-ik fejezete foglalkozik. A romantika római kath. hajlamai a középkori tudomány és művészet iránt ismeretesek. A restauratio francia írói, egy *Maistre*, *Bonald* és *Lamennais*, valóságos «Pápaság nélkül nincs souverénitás, souverénitás nélkül nincs hit» ez minduntalan visszatérő alapgondolatuk s maig is ez az ultramontanismus sarkalatos alapelve.

A 3-ik fejezet «a liberális s a nemzeti katholicismussal» foglalkozik. E «tudományos vagy ideális katholicismus» székhelye München, főbb képviselői *Nöchler*, *Döllinger*, *Görres*, *Philipps*, *Jarcke*, *Brentano* és mások; Angliában *Newmann*, Olaszországban *Manzoni*, *Rosmini* és *Gioberti*. E korban a pápaság minden szellemi mozgalommal szövetezik. Szövetségesei a legitimista királyság, a politikai kath. liberalismus, az angol prot. nagyhatalom egyaránt. Csupa önzőrideg diplomatiázálással tölti életét.

«A demokrácia s a családokozhatatlanság» a 4-ik fejezet tárgya. Az 1848. forradalom mindenütt növelte a római egyház befolyását, s megteremtette a maig is virágzó német kath. nagygyűléseket. A világegyház eszméje foglalkoztatja elméit. A kath. agitáció legnagyobb vívmánya a josefinismust megsemmisítő 1855. osztrák konkordátum, s az 1857. insburcki jezsuita theol. fakultás. Franciaországban Veüllott «Univers»-e. Olaszországban a «civiltá cattolica», és Antonelli bíboros, ez a római Talleyrand egyengetik az 1864. Syllabus útját. E Syllabus dogmatizálása volt a vatikáni zsinat befejező merénylete.

A pápaság további fejlődése egészen természetyszerűleg két időszakra válik, ú. m. 1870—1885. s 1885-től mai napig, mely fejlődés a családokozatlan pápaság s az ultramontanismus végleges diadalára vezetett. Legteljesebb ez a diadal Franciaországban, melynek elméi ma Voltaire és Lourdes között ingadoznak. Olaszország a pápa mai helyzetével a vallási és hazafias kötelekek elszakításának képét mutatja. Angliában Manning, Németországban a canossai politika jelzi a pápaság fejlődésének útját. Célja a hármas szövetség megholygatása s a népek és nemzetek pápaság egyesítése.

«A hatalomhoz való akarat megtestesülése, a Nietzsche-féle titáni «Übermensch» personificatioja, ma a pápaság, sőt maholnap, mint az *Osservatore Romano* tavaly hirdette, egyetlen hatalma lesz Európának.

Nézzük csak még végül főbb következményeit és politikai terveit.

A pápaság szellemi hatalmának basisa a családokozhatatlanság, a mi pedig csakis a történelmi valónak elhomályosítását vonhatja maga után. Azért gondoskodik a *Nippold* által 1893. érdeme szerint méltányolt jezsuita irodalom Janssen folytatásaként a történelem s általában egész tudományosság korrigálásáról az ultramontanizmus szellemében. Ennek természetes következménye aztán a gondolkozásnak, az érzésnek és a phantáziának elhomályosítása a papságnál, a babonának s a bigottériának terjesztése a népelet körében, vagyis az, a mit szerzőnk a prot. vallásos erkölcsi és értelmi érettséggel szemben, «a katolikusok szellemi inferioritásának» nevez. A szigorúan infallibilista *Manning* konszatálta ez állapotokat Angliában és *Huymann* Franciaországban. A tudományos gondolkozásnak teljes képtelenségére és vastag babonára vall az a körülmény, hogy a világ csúfjára pápa, püspökök, kardinálisok és a papok ezrei fölültek a Taxil-féle szédeltéseknek.

De a pápaság még most sincs megelégedve a hatalmával. Függetlenségéhez territoriumot is kíván, holott ma sokkal szabadabb és függetlenebb, mint valaha volt az ő államában. A biborosok csoportja ma is világi uralom után áhítozik. Azért halálos ellenségeskedésben él a kúria az olasz királysággal, konspirál a francia köztársasággal, a schismaticus Oroszországgal, sőt ha kell Kinával vagy a hitetlen törökkel is. Ez czélból minden alkalommal igazi despota módjára proskribálja a gyűlöletes protestantizmus vívmányait: a személyes hit- és lelkiismereti szabadságot, s e tekintetben Leó, a «békepápa» még fanatikusabb, mint elődje, Pius.

A római egyház oly ellipsis, a melynek kettős központja a katolicizmus és az ultramontanizmus, az üdvöteszközlő egyháziasság és a világuralomra vágyó pápaság. A mai római kath. egyház sem nem csupán hierarchia, sem nem csupán állami egyház, hanem inkább internationalis állam az államban, vagyis teljesen megvalósult theokratia. Ha megtámadod a fejét, a vallásra hivatkozik és Krisztus helytartójává, az emberiség főpapjává változik át; ha pedig a ker. vallás nevében appellálsz hozzá, akkor hideg vérrel elidegeníten souveránitási jogaira hivatkozik, ki mint államfő könyörületből sem ismer kivételt. Politikai alapelve a «non possumus!»

Ez a mai situatio. Mint mindennek, úgy ennek is meg kell változnia az idők folyamán. Hisz a római keresztyénség is a vallás kenyere után óhajtozik és nem elégedhetik meg hosszú időre pápás hivekkel. Minő lesz ez a változás, a pápai hatalom külső korlátozásában vagy pedig a katolicizmus belső regenerációjában fog-e ez végbemenni, az a jövő titka. De ez a változás annál bizonyosabban meglesz, minél rohamosabban halad a papizmus az ultramontanizmus felé.

Valóban Sell műve tanulságosan világítja meg századunk keresztyén vallástörténetének e legcsudálatosabb jelenségét.

Sz. M.

Hoensbroech: Der Ultramontanismus. Sein Wesen und seine Bekämpfung. Ein kirchenpolitisches Handbuch Zweite vermehrte und verbesserte Auflage. Berlin (H. Walthers), 1898. 471. l. Ára 6, kötve 7 márka.

Az érdekes, tanulságos és időszerű műnek az a vezérgondolata, hogy az ultramontanizmusnak, mint egyoldalú politikai rendszernek nincs köze a valláshoz, s az ellene folytatott küzdelem korántsem egy a kath. vallás elleni küzdelemmel.

Bevezetésében az ultramontanizmust «oly világi politikai rendszernek mondja, mely a vallásnak köpönyege alatt s a vallással való összekeverés által tisztán politikai világuralmi célokat és érdekeket követ, s a vatikáni zsinat óta a római kath. vallás világi fejének, a pápának az egyes népek és fejedelmek fölött való abszolút politikai nagyhatalmi állását sürgeti és követeli». Az ultramontanizmus a pápában van megtestesülve s annak keletkezése és visszas kifizlödése az ál-Isidor-féle dekrétumokon alapuló pápai világhatalom megalapításával és kifejlödésével esik össze. Az ultramontanizmus eme várát bevenni népeknek, nemzeteknek, egyházaknak és államkormányoknak egyik legvitálisabb érdeke.

Műve első részében közelebbről «a kath. vallás s az ultramontanizmus közötti alapvető különbséget» ismerteti. Krisztus, az apostolok, az egyházi atyák s a vallásos középkor nem ismerik az ultramontanizmust, sőt a történet a maga egészében lépten-nyomon igazolja a politikai világi rendszer s a kath. vallás közötti különbséget. S itt czáfolja Hoensbroech *Beyschlag* és *Delbrück* professzorok ama nézetét, a mely szerint római kath. vallás és ultramontanizmus teljesen azonos fogalom, s így az ultramontan világiasság és római pápás vallás el nem különíthető. Nekünk is úgy látszik, s a tapasztalat is igazolja, hogy az ultramontanizmus a következetes római kath. vallás.

A mű második része «az ultramontanizmus lényegét» ismerteti. Meggyőzően kimutatja, hogy a pápaságnak egyetlenegy világuralmi törekvése sincs ma visszavonva sem elméletben, sem gyakorlatban. A pápai hatalomnak a világi fejedelmekhez, az állami törvényekhez, a konkordátumokhoz, az eretnekekhez s a tudomány és művészethez való viszonya tekintetében ma ugyanúgy írnak a jezsuiták, mint hajdan *Bellarmin*. Az 1864. Pius-féle *Syllabus* a modern ultramontanizmus összefoglalása, a mely szerint a pápa maig is a világi fejedelmeket megfoszthatja uralmuktól és semmisknek nyilváníthatja az állami törvényeket. Legfeljebb eszközeiben válogatosabb ma, mint egykoron. S a vallási türelem és jogegyenlőség, vagy az iskola s a tudomány szabadsága ma is ép úgy elvetendő eretnkség, mint az Unam sanctam vagy a *Syllabus* idejében.

Az ultramontanizmus leküzdése és teljes lefegyverzése képezi Hoensbroech gróf művének harmadik és legfontosabb részét. Szerinte «az ultramontanizmus nagyobb és veszedelmesebb ellensége a modern

államnak, mint a sociáldemokratia», mert «utóbbi korunknak csak akut betegsége, előbbi ellenben a világtörténelem krónikus baja». Az ultramontanizmus az államok ősi gonosz ellensége, s a polgári, gazdasági és vallási szabadságnak szétrombolója. E ponton élesen támadja szerző a német kulturkampf ügyetlen taktikáját, a kormányok és politikai pártok eszmegszegénységét s jellemgyengeségét, és újabban Canossába indult politikáját. Pedig «Németország a protestantizmusnak köszöni mai szellemi és erkölcsi erejét, és Spanyolország és Belgium az ultramontanizmusnak a maga halálát, a mint azt Laveleye meggyőzőleg kimutatta».

A legfőbb védelmi eszközt azonban a szerző «az ultramontanizmus gyökér elvágásában» látja, mit a kath. vallás s az ultramontan rendszer szoros elkülönítése útján érhetni el. Ne tekintsük a pápát fényes és költéses diplomatai képviselőre szoruló «Krisztus helytartójának», hanem csak a kath. egyház lelki fejének és főpásztorának. Ne tartson a kormány — mint a berlini liberális párt a szidalmazó Canisius-bulla alkalmával sürgette — a vatikánban követeket, ne hederítsen az Agliardi-féle szerepet játszó nuntiumokra, s ne bánjon el az uniformis hiboros püspökökkel, mint «egyházfejedelmekkel». Ezeknek a külső udvariasságoknak eltörlésével majd eltűnik az ultramontanizmus külső máza és imponáló fénye a megtévesztett lelkiismeretek előtt.

Legérdekesebb szerzőnknek a jezsuiták ellen való állásfoglalása. Tizenhárom éven át szerzett tanulságai és tapasztalatai alapján a következő jezsuita törvényt javasolja a német kormányoknak: 1. A jezsuita rend a német birodalomból s annak kolóniáiból kitiltandó. 2. Az egyes jezsuiták rendi munkássága minden téren betiltandó. E javaslatát azzal indokolja, hogy a jezsuiták tanai hazaellenesek és államveszélyesek, a melyek aláássák a felekezeti béke, az erkölcsiség s a jogbiztonság érdekeit.

Az utolsó fejezetet Hoensbroech gróf a *centrumpártinak*, az ultramontanizmus németországi képviselőjének szenteli. Borzasztó az — úgy mond — hogy a kormány azzal a párttal másként bánik el, mint a sociáldemokráciával, holott az az internacionális párt a pápas politika s a római világalalom törekvéseit és érdekeit követi mindenben és minden téren. végtelen tevéde, hogy a német kormány s az egyes pártok a centrum ügyéért versenyeznek, s ezzel a nemzeti érdekek lassú de biztos sorvadásának szolgálatába lépnek.

Hoensbroech műve sok politikus szeméről leveszi a hályogot az ultramontanizmus megítélése tekintetében. Nagy baj, hogy mi összetett kézzel nézzük az ultramontanizmus egyházi és politikai fészkelődéseit és térfoglalását. Pedig nálunk ugyancsak éber figyelemre van szükség!

Sz. M.

Nösgen: Symbolik oder Konfessionelle Principienlehre.
Gütersloh, 1897. (Bertelsmann C.) 516 lap. Ára 6:50 márka.

A Symbolikának, vagyis az egyes keresztyén felekezetek tanfoglalmai történeti ismertetésének aránylag fiatal kora daczára ma már egész irodalma van. *Plitt* és *Öhler* műveit gyors egymásutánban követték a *Schmidt*, *Kattenbusch*, *Müller* és napjainkban *Nösgen* rostocki theol. tanár művei.

Nösgen az eddigi elaprózó összehasonlító módszerrel szemben az ú. n. történetgenetikai módszert követi. Mint már a mű címe is («konfessionelle Principienlehre») mutatja, a symbolikának egységes organikus felfogására törekszik, a melynek közvetlenül sem a polemikához, sem pedig az irenikához nincs semmi köze. Nála a symbolika tudományos feladatú. Az egyes ker. felekezetek sajátos belső lényegének és egymáshoz való viszonyának megismerése. Ép azért védi szerző «a felekezeti elvek tanának» elnevezését a «komparatív ekklesiológiával», vagy a *Kattenbusch* által hangsúlyozott «Confessionskunde»-val szemben (1. és 2.).

A bevezetésen kívül (1—29. l.), mely a symbolika feladatát, nevét, viszonyát, terjedelmét és irodalmát tárgyalja, Nösgen műve három részből áll. Az első ismerteti «a különböző felekezetek symbolumairól szóló tant» (33—136. l.), a második «a symbolumok tantartalmát» (139—419. l.), a harmadik «az egyes felekezetek sajátos elvi lényegét» (420—500. l.). Egy teljesen megbízható tárgy- és névmutató (503—516. l.) emeli a mű értékét és használhatóságát.

Az első rész tehát az egyes ker. felekezetek symbolumait ismerteti s védi azoknak a ker. egyházban való szükségességét. «Szükséges nyilvánulásai azok az egyháznak, mint hitközségnek» Ap. csel. 4, 20; II. Kor. 4, 13. és Máté 10, 33. Az őskereszt. hitvallások után a luth., ref., róm., gör.-kath. és kisebb prot. hitvallásokat ismerteti, mely sorrendre nézve az a megjegyzésem, hogy az a symbolika történetgenetikai módszerével nem egyeztethető össze, mert nem az volt a symbolumok keletkezési sora és logikája.

A második rész a symbolumok tantartalmát ismerteti. Ismerteti pedig a ker. hittani rendszer főbb cikkei szerint következő tartalommal: a ker. tanismeret forrásáról, az Istenről, az emberről, Krisztus személyiségéről és művéről, a megigazulásról, a hitről, a megigazulás gyümölcseről, az egyházzól, a szákrámentumokról s az eschatológiáról szóló tant. E rész fejtegetései a megszokott nyomokon haladnak, objectiv tárgyalással és komoly tudományos alapokon.

A tudós szerző a legszélsőbb lutheri orthodox irányzat híve, a melynek dogmatikusa *Vilmar*, *Philippi* és *Franck*, egyháztörténetfrója *Kurtz*, encyclopaedikusa és exegétája *Zöckler* és társai. Csak természetesen tehát, ha Nösgen művének harmadik, vagyis az egyes ker. felekezetek sajátos elvi lényegéről szóló része a legeredetibb, legérdekesebb, de egyút-

tal a legegyszerűbb, mert a legfelekezetiőbb. Felekezetiessége itt sok helyütt megvesztegette objectív történeti ítéletét s a symbolikus helyére a dogmatikus lépett.

Az egyes egyházfelekezetek sajátos lényegének ismertetésében szerző nemcsak usuális, hanem dogmatikai értelemben véve («um Vermeidung aller Missverständnisse und Undeutlichkeiten») nyomatékkal hangsúlyozza, hogy helyesebb «a *lutheránus* egyház», mint a szokásos «evangélikus», vagy «protestáns» elnevezés. Azután azt emeli ki, hogy a lutherismusként az evangélium centralis érvényesítése a legjellemzőbb sajátossága, a mi különösen a megigazulás, írás és egyház tanaiban jut kifejezésre. Egyedül a Krisztushoz van az üdv: ez a lutheri egyház egyetlen sarkalatos vallási főelve, a miből következik, hogy ez az egyház valóságos «Glaubens-, Worts- und Sacramentsgemeinschaft».

Az evangélium *református* felfogása a prädestinatio alapján «inkább theokratiai, mint evangéliumi-soteriológiai», mivel annak «sajátos lényege a feltétlen isteni causalitás hangsúlyozásában» van. A Herzog, Schneckenburger, Stahl, Ranke, Jakobson és újabban Ritschl által a lutheri és a ref. egyház között tett elvi különbségeknek kevés jelentőséget tulajdonít szerző, mivel mindegyikük csak egy-egy mozzanatát emeli ki a lutheri vagy ref. vallásosságának. A ref. egyház «elfajulása» az anglikánus egyház a maga hierarchiai szervezetével.

A *római* egyház sajátos lényege, hogy pápás és római, s így «a szent apostoli és kath. egyház» elnevezésére jogigénye nincsen. Az üdvről szóló felfogásánál fogva dogmatikai, ethikai és kulturai tekintetben «Krisztus teljesen háttérbe van szorulva, s a római ker. ember hitére nézve alig van némi jelentősége. Az által pedig, hogy 1870 óta a pápából «egyházi XIV-ik Lajos vált», a pápistaság valósággal az Antikrisztus egyházává fajult, melyre igazán ráillik Ézsaiásnak (1, 6.) Izráelre vonatkozó hatalmas ítélete.

A *görög-keleti* egyház görög és orosz-szláv alakjában egyaránt dogmatikai és istentiszteleti egységre törekszik. Orthodoxyában és ceremóniákban megmerevült hagyományegyház minden ízében, mely minden tekintetben népei természetének felel meg. Csak a trinitás s a christologia terén tett valamit az őskeresztységben. A ker. vallásosság itt még csak gyermekkorát éli.

A *memnonitákat* az Istenországa külső felfogása és helyreállítására jellemzi, s e felekezet lényege a racionalista-deistikus Istenfogalom. A *baptisták* szerint a keresztység «csupa hódolás és engedelmesség a törvényben és az evangéliumban kijelentett isteni törvény előtt». Közelebről «a baptismus a ref. keresztység anglikánus alakjának egyik szélső kinövése». Vele ellentétben állanak a *quäkerek*, kik az üdvtörténetet és az üdvigét mellőzik a személyes üdvtapasztalattal szemben. *Wesley* az angol, *Spener* és *Zinzendorf*, meg a prot. *Loyola*, kik az isteni kegyelem mechanizálása útján való lélekvezetést tanítanak a jezsuiták értelmében

Az *unitáriusok* rationalista-deisták. A magyar unitáriusokról csak annyit tud, hogy «Kolozsvárt 50 ezren (?) vannak». Channinget és Parkert egyoldalúlag ítéli meg.

Nösgen symbolikájából merev felekezetessége daczára sokat lehet tanulni. Irodalmi tájékozottsága bámulatos, történeti tudása biztos. De merev egyoldalúsága sok helyütt megvesztegeti az olvasót. Könyve a lutheri felekezetieskedők egyik legjelesebb irodalmi terméke. Előadása meleg és élénk, több helyütt azonban nehézkes és szövevényes.

Sz. M.

A Magy. Prot. Irod. Társ. pénztárába
1898. június 1-től augusztus 31-éig befolyt összegek
kimutatása:

1. Alapítványi tőkebefizetés: Felső-nógrádi ág. h. ev. papi értekezlet.
2. Pártfogó tagok kötvényei után 5%-os kamatok 1898-ra:
N. gróf Tisza Lajos Budapest.
3. Alapító tagok kötvényei után 5%-os kamatok 1898-ra:
Szontágh Pál o. b. t. t. Horpács, özv. Szilágyi Józsefné Pápa, Fogaras ev. ref. egyház
Érmelléki ev. ref. egyházmegye, Kecskemét ev. ref. egyház, Felső-nógrádi ág. h. ev.
papi értekezlet. 1899-re: Kolozsvári ev. ref. theol. fakultás. 1897-re: Alsó-
zempléni ev. ref. egyházmegye.
4. Rendes tagsági díjak évi 6 frtjával befolytak 1898-ra:
Zajzon János ev. ref. lelkész Erzsébetváros, Budapesti ág. hitv. ev. hitoktatói testület.
Csiky Lajos theol. tanár Debreczen, Tóth Lajos ev. ref. lelkész T.-Dob, Tóth
Miklós ev. ref. lelkész B.-Szt.-Mihály, Vasi felső ág. h. ev. egyházmegye. 1897-re:
Tóth Kálmán ev. ref. lelkész Gárdony, S. Szabó József tanár Debreczen, N.-Honti
ág. h. ev. egyházmegye, Nyakas Balázs ev. ref. lelkész B.-Szt.-Mihály, Nagy Dániel
ev. ref. lelkész V.-Pércs, Nagy István ev. ref. lelkész Harasztos, Héjas Endre ág.
h. ev. lelkész Szt.-András. 1896-ra: Fekete Gyula ev. ref. lelk. N.-Kikinda,
1895—96-ra: Varga Zsigmond ev. ref. lelk. Ó-Buda. 1895-re: Péter Mihály
ev. ref. lelkész K.-Azar.
5. Pártoló tagsági díjak évi 3 frtjával befolytak 1898-ra:
Gönczi Lajos koll. tanár Sz.-Udvarhely, Limberger István ev. lelk. Késmárk. Pelsőci
ev. ref. egyház, Kiss József ev. ref. lelkész Kákics, Nagy Sándor ev. ref. lelkész
Szomod. 1897-re: Imre Sándor ny. egyet. tanár H.-M.-Vásárhely, Szabó Sándor
ev. ref. lelk. Túrkeve, Gáspár Albert ev. ref. lelkész Aldoboly. 1898—1899-re:
Baltazar Antal ág. h. ev. lelk. Jolsva. 1897—1898-ra: dr. Borosnyai L. Béla
N.-Kálló (6 frt 22 kr.). 1895—1898-ra: Trnyik János ev. ref. lelk. T.-Szt.-Márton.
1895—1897-re: Buza János ev. ref. tanár Sárospatak.
6. Szász Domokos ev. ref. püspök alapítványa 1000 frt.
7. Hegedűs Sándor alelnök adománya a bibliai lexicon elichéira
60 forint.

Összesen befolyt 1384 frt 22 kr.

Budapest, (IV., Deák-tér 4. sz.) 1898. szeptember 1-én.

Bendl Henrik,
társ. pénztárnok.

**A tagsági díjak és hátralékok befizetését
Társaságunk érdekében e helyről is sürgősen
kérjük.**

Tájékozás

a Magyar Protestáns Irodalmi Társaság felől.

A Magyar Protestáns Irodalmi Társaság célja egyfelől «a protestáns tudományos irodalomnak, még pedig első sorban a protestáns egyháztörténelemnek művelése» és irodalmi s társadalmi úton való népszerűsítése; másfelől a «közhasznú vallás-erkölcsi olvasmányok terjesztése» s az evangéliumi keresztyén élet erősítése és nemesítése.

Ezekre a czélokra jelenleg a következő kiadványai szolgálnak:

I. Protestáns Szemle.

Tudományos havi folyóirat. Megjelenik (július és augusztus kivételével) minden hónap 15-én, évenként 10 füzetben 40—45 íven. Tartalmát értekezések, tanulmányok, kisebb monografiák, hazai és külföldi egyházi és irodalmi szemlék képezik. Cikkei a tudomány színvonalán állnak, de a nagyközönség által is élvezhető módon vannak kidolgozva. *A Protestáns Szemlét a Magyar Prot. Irod. Társaság minden tagja tagdíj fejében kapja.* Előfizetési ára nem tagoknak egész évre 4 frt. Most a X-dik évfolyam járja.

II. Monografiák.

Tudományos egyházi, főleg egyháztörténeli művek sorozata, melyben kidolgozott egyháztörténeli eredeti monografiák jelennek meg. Évenként egy kötet, eddigelé 10 kötet. A Társaság *pártfogó, alapító és rendes tagjai tagdíj fejében, a pártoló tagok kedvezményes áron kapják.*

III. Koszorú.

Vallás-erkölcsi népies kiadványok sorozata. Elbeszélések, életrajzok, történeli rajzok, hiteősítő traktátusok. Évenként 10 füzet, eddig 50 füzet. *A pártfogó és alapító tagok tagdíj fejében kapják.* Ára füzetenként 4 kr., 15 füzetből álló kötetenként 80 kr.

IV. Házi Kincstár.

Vallás-erkölcsi építő könyvek sorozata, főleg a művelt közönség számára. Első kötet: *Csendes órák*, angolból fordította *Szász Károly*, dunamelléki püspök. A tagok is előfizetés vagy megrendelés útján szerezhetik meg. Ára csinos vászonkötésben 1 frt. finom papíron díszkötésben 2 frt.

Mindeme kiadványok megrendelhetők a Társaság főbizománosánál, *Hornyánszky Viktor könyvkiadónál* (Budapest, Akadémia bérháza).

A Magyar Protestáns Irodalmi Társaságnak tagja lehet bármely művelt honfi és honleány, ki a Társaság célját előmozdítani hajlandó s ez iránti szándékát vagy a titkárnál (*Szóts Farkas*, IX. Kálvintér 7. sz.) vagy a pénztárnoknál (*Bendl Henrik*, IV. Deák-tér 4. sz.) bejelenti. *Pártfogó* taggá lehet az, a ki egyszer-mindenkorra ötszáz frtot befizet vagy költenyileg biztosít, *alapító* taggá az, a ki egyszer-mindenkorra száz frtot fizet vagy biztosít a Társaság javára. *Rendes* tagok évenként *hat* frt tagdíjat, *pártoló* tagok évenként *három* frtot fizetnek. T. tagtársainkat bizalommal fölkerjük, hogy mindenik bár egy új tagot szerezzen a Társaságnak.

Szóts Farkas,

a Magyar Prot. Irod. Társaság titkára.

A MAGYAR PROTESTÁNS IRODALMI TÁRSASÁG
KIADVÁNYAI.

PROTESTÁNS SZEMLE.

SZERKESZTI

S Z Ö T S F A R K A S,

THEOL. AKADÉMIAI IGAZGATÓ TANÁR,

A MAGYAR PROT. IRODALMI TÁRSASÁG TITKÁRA.

A Protestáns Szemle, mint a Társaság folyóirata,
július és augusztus kivételével minden hó 15-én
jelenik meg.

Az egész évfolyam előfizetési ára nem tagoknak 4 frt.

BUDAPEST,

HORNÝÁNSZKY VIKTOR CS. ÉS KIR. UDVARI KÖNYVNYOMDÁJA.

1898.

TARTALOM.

Lapszáni.

Irodalmi társaságnak erősítése érdekében. <i>Szöts Farkas</i>	421
I. Értekezések és tanulmányok :	
1. Zsoltárköltészetünk Szenczi Molnár A. előtt (II.) <i>Farkas Lajos</i>	425
2. Az unitarismus Magyarországon. (Befejező közl.) <i>Pokoly József</i>	440
II. Tárca :	
1. Angol egyházi énekek. Fordította <i>Szász Béla</i>	452
2. A vallás és tudomány viszonya. <i>Miklós Géza</i>	458
III. Egyházi Szemle :	
Külföldi egyházi élet. <i>p—f.</i>	471
IV. Irodalmi szemle :	
a) <i>Hazai irodalom :</i>	
1. Ferenczy Gyula: Szumer és Akkád. <i>Sz. F.</i>	480
2. Fördös Lajos és Szivos M.: Áhítatos Hölgy.	482
3. Lie. Rácz Kálmán: Egyházi Beszédek. <i>Sz. F.</i>	484
4. Jámbor Lajos; Bibliai képek. <i>V. F.</i>	488
5. Morvay Ferencz: Ref. Káté. F. Varga L. Ismétlősök kátéja. <i>Váradi F.</i>	490
b) <i>Külföldi irodalom :</i>	
1. Falckenberg: Geschichte der neueren Philosophie. <i>Sz. M.</i>	493
2. Luthardt: Die christliche Glaubenslehre. <i>Sz. M.</i>	494

Értesítés és kérelem.

1. Társaságunk kiadásában a „**Koszorú**”-ból tíz új füzet (41—50. sz.) készült el, melyek a fizető **pártfogó- és alapító-tagoknak** 1898. évi illetményül a múlt hónapban küldettek meg.

2. Ugyancsak a Társaság kiadványaként kikerült a sajtó alól az 1898. évi **monográfia** is, mely a **pártfogó-, alapító- és rendes tagok** könyvilletménye. A fizető tagoknak ezt is megküldöttük szeptember folyamán.

A legutóbbi közgyűlés határozatából azonban a **több évről hátralékos tagoknak sem a fentjelzett két kiadványt, sem a havi folyóiratot mindaddig nem fogjuk expediáltatni, míg hátralékukat ki nem fizetik.** A tagdíjak hanyag befizetése már is pénzavarba hozta a Társaságot.

Ezért bizalommal kérjük tagtársainkat, hogy hátralékukat minél előbb törleszteni sziveskedjenek, ellenkező esetben — szintén a közgyűlés határozatából — kénytelenek leszünk őket ügyészünk közbejöttével törvényes úton szorítani a fizetésre.

IRODALMI TÁRSASÁGUNK ERŐSÍTÉSE ÉRDEKÉBEN.

Irodalmi Társaságunk ügyvivőse az idei közgyűlés határozatából következő körlevelet intézett a társulat tagjaihoz.

Kérelem tagtársainkhoz.

Magyar Prot. Irodalmi Társaságunk 1898. évi közgyűlése a társulat erősítése végett elhatározta, hogy a taggyűlést erélyesen meg kell indítani s hogy erre a Társaság összes tagjai felkérendők.

Társaságunk erősítését különösen két sajnós tapasztalat sürgeti. Egyik, hogy Társaságunktól, kivált a tehetősebb világi urak közül, még olyanok is többen távol állanak, a kik díszes tiszteleti állást viselnek az egyházban. Másik, hogy Társaságunkba rendszeresen kevesebb új tag lép be, mint a hányan elhalnak, vagy kilépnek. A számbeli erő eme fogyatkozását ha erélyes tagszerzéssel nem pótoljuk, Társaságunk nem hogy a virágzás útjára lépne, de maholnap a sorvadás lejtőjére jut.

Már pedig minden elfogulatlan ember kénytelen elismerni azt, hogy a M. P. I. T. a leghathatósabb támogatásra méltó hivatást tölt be. Havi folyóiratával („Protestáns Szemle“) az időszaki egyházi irodalomnak tesz nélkülözhetetlen szolgálatot. Tudományos könyvkiadványaival („Monografiák“) az egyháztörténelmet műveli nem közönséges sikerrel. Vallásos kiadványainak egyik sorozatával („Koszorú“) a népet és a serdülő ifjúságot, másikkal („Házi Kinestár“) a művelt közönséget látja el jó keresztyén vallásos iratokkal s mindkét úton eredményesen közreműködik az evangéliomi keresztyén hit és élet szilárdítására és nemesítésére.

Ennélfogva teljes bizalommal fölkérjük czimedet, hogy *a mellékelt taggyűjtő-ívet elfogadni, ismerősei körében Társaságunkat melegen ajánlani s részére minél több tagot gyűjteni sziveskedjék.* Ha nem tartunk össze, ha nem törünk előre, ha nem erősítjük meg ezt az egyetlen számottevő irodalmi társulatunkat, protestáns egyházi irodalmunk s vele anyaszentegyházunk szellemi élete szégyenletes hanyatlásba süllyed.

A taggyűjtő-ív visszaküldését alólirott titkárunkhoz (Budapest. IX., Kálvin-tér 7.) a folyó év végéig bizalommal kérjük.

Budapest, 1898. szeptember hóban. *Hegedüs Sándor* alelnök. *Szöts Farkas* társ. titkár.

Ez a körlevél és a benne kifejezett fontos törekvés, azt hiszem, eléggé indokolja, hogy Társaságunk megerősítésének a kérdésével e helyen is foglalkozunk.

A körlevél is sejteti, de a beavatottak is jól tudják azt, hogy a M. P. I. T. anyagilag teljességgel nem fejlődik, hanem inkább stagnál. Tagjai nem szaporodnak, sőt inkább fogynak. Hagyományokat alig kap s új alapítványok csak ritkán jelentkeznek. A társulat tőkevagyonra nem gyarapszik, sőt nem egy alapítványát törvényes úton sem lehet az elhunyt alapító tag örökösaitől behajtani. A tagsági díjak befizetése a társulati tagok nagy részénél oly hanyag, hogy bár a pénztárnok évenként több ízben egyénenként is inti, sürgeti a hátralékosokat, mégis a folyó évben immár 6747 frtra szaporodott a hátralék, s az évi rendes bevétel csak 5796 frtra, a rendes kiadás 5745 frtra volt előirányozható.

Még szomorúbb a kép, ha egy kissé részletezzük a helyzetet. Előre bocsátom, hogy Társaságunk a 10-ik munkaévét éli. És e 10 év alatt tagdíjat soha nem fizetett egy volt orsz. képviselő, kilencz lelkész, egy igazgatótanár, egy törvényszéki bíró, egy ügyvéd s egy vallástanár; 8 évi járulékkal tartozik öt lelkész, két gimnáziumi tanár; 7 évi hátraléka van 27 tagnak (van köztük theol. tanár és orsz. képviselő is); 6 évről van hátralékban 30 tag stb. Ezek valóban megdöbbentő adatok s az illető tagoknak rendkívül fogyatékos kötelességérzetről tanuskodnak; e mellett azt is mutatják, hogy itt nem

szegénységgel, hanem közönyösséggel, és az önkényt vállalt kötelesség alól való szándékos kibúvással van dolgunk, mert köztudomású, hogy a hátralékosokat kivált a három utolsó esztendőben, a pénztárnok egyenként is több ízben felszólította a fizetésre.

Ez a Társaság hanyag tagjainak szomorú statisztikája.

De forduljunk most ahhoz a képhez, melyet a Társaságon kívül álló egyházi tényezők nyújtanak. Aránylag még leg-erősebb támogatásban az egyházi testületek, községek és felsőbb corporatiók részesítik a társaságot. Református lelkész, miként tavaly egyik tagtársunk kiszámította, 381 támogatja a társulatot, a mi ha az összes ref. rendes és segédlelkészek számát 2400-ra teszszük, a ref. lelkészi karnak 16%-a. Ág. h. evang. lelkész van a társulatban 44, a mi a Királyhágón inneni 730-ból álló lelkészi karnak 6%-a. Még kevesebb számmal vannak képviselve az iskolák és a tanárok. 58 prot. fő- és középiskolánk közül csak 19 pártolja az Irodalmi Társaságot; 600 protestáns tanintézeti tanárból csak 102 tagja van a társulatnak. De legkevesebb anyagi támogatást a legszámosabb és legvagyonosabb egyházi tényező, a világi elem nyújt, melyből néhány buzgó gondnokon és főgondnokon kívül nagyon kevés tagja van a Társaságnak. Dunamelléknek 8 tractualis gondnoka közül csak 3, Tiszántúlnak 18 gondnoka közül csak 2, Erdélynek közel 100 tractualis és kollégiumi gondnoka közül csak 8 tagja kerül a Társaságnak. Hát a sok tanácsbíró, a még több intelligens presbyter hol maradt? . . .

Íme itt van a bajok kútfeje. A Társaság a mindjárt végére menő tizedik esztendejében sem tudott az egyházi közönység rokonszenvében mélyen meggyökerezni. Kevesen pártolják s azok nagy része is hanyagul teljesíti önként vállalt kötelességét; és óriási nagy, több ezerre megy az olyan művelt protestánsok száma, a kik tíz év alatt még tudomást se vettek ez intézmény létezéséről és nagy erőfeszítéssel végzett működéséről.

De hát vajjon megérdemli-e a Társaság a kért hathatósabb támogatást? Vajjon valóban pártolásra méltó az az

irodalmi tevékenység, melyet kifejt? Vajjon mutathat-e fel tíz évi működése óta olyan sikert, melyről önérzettel elmondhassa: ime, én megtettem a kötelességemet, jer, íteld meg s aztán pártolj tovább, támogass erősebben, segíts hatályosabban, magyar prot. közönség? Ezekre a kérdésekre én, a Társaság egyik tisztviselője, véleményt nem mondhatok; de szerénytelenség nélkül rámutathatok a Társaság kiadványaira, mint eddigi munkásságának maradandó jeleire. A Társaság havi folyóiratából, a Protestáns Szemléből most a X-dik évfolyam járja, olyan szellemben, olyan színvonalon tartva s olyan dolgozatokat hozva, melyekkel a külföld hasonló folyóiratai mellett sem vallanánk szégyent. A Társaság könyvkiadványaiból szintén 10 kötet főleg a hazai egyháztörténelmet gazdagította olyan monografiákkal, minő Zsilinszky M. Vallásügyi tárgyalásokja (négy kötet), Szeremley S. Szőnyi Benjáminka, a Károli-Emlékkönyv, Révész K. Száz éves küzdelme, vagy az idei Egyháztörténeti monografiák; és a theologiai tudományok más ágaiból jelent meg két kiváló fordítás, Drummond Természeti törvénye és Luthardt Keresztván erkölestana. Vagy említsem-e azokat a népies vallaserkölcsei iratkákat, melyek „Koszorú“ czímen, eddig 50 füzetben s közel 200 ezer példányban közkézen forogva, népünk és ifjúságunk vallaserkölciségének nemesítésére és szilárdítására oly áldásos befolyást gyakorolnak?

Ily körülmények között, azt hiszem, teljesen jogosult a Társaság vezetőségének a fent közölt körlevélben kifejezett kérelme s e kérelmében megnyilatkozott az a törekvése, hogy meglevő tagjainak taggyűjtő támogatásával erősödni, növekedni akar s az így megizmosodott erővel nagyobb tevékenységet szeretne kifejteni. Ezért zörget a tagtársaknál s ezért kéri őket taggyűjtésre, meg levén győződve arról, hogy az Irodalmi Társaság erősítésével a magyar protestantismus szellemi erősítését munkáljuk s fejletlen egyházi irodalmunkat emeljük és nemesítjük; meg levén győződve arról is, hogy az irodalmi közszellem és műveltség emelésével közegházunk vallaserkölcsei képző hatását s társadalmi és egyházpoltikai súlyát növeljük.

Szóts Farkas.

ZSOLTÁRKÖLTÉSZEUNK SZ. MOLNÁR ALBERT ELŐTT.

(Második közlemény.)

Sztárai Mihály.

A magyar reformáczió egyik legkimagaslóbb alakja: *Sztárai Mihály*, a protestáns énekügy történetében is kiváló jelentőséggel bír. Az evangélium világának ez a nagynevű apostola, kiben — mint Sziládi mondja — a vándormadarak ösztöne élt, mely őt egész életpályáján vezette, ki a maga egyéniségével, hitterjesztő buzgóságával, akadályt nem ismerő merészségével, szünni nem akaró kitartásával, erős vitatkozó vérmérsékletével, s népies szónoklataival mintegy 120 egyházat térített meg: mint énekszerző is kiváló helyet foglal el a prot. egyházi énekügy munkásai között.

Nyugtalan pályájának bővebb részletezése túlesik a dolgozat keretén,¹ minket e téren nem a reformátor, de a zsoltáríró Sztárai érdekel. Ez a megkülönböztetés azonban korántsem azt jelenti, mintha az énekszerző és a reformátor Sztárai működését valami éles határvonal választaná el; hiszen Sztárai mint énekszerző is reformátori munkát végez. Az ő költői működése úgy egyházi énekeiben, mint bibliai históriáiban s népies drámáiban egyaránt csak reformátori munkássága egyik irányának, sikerei egyik eszközének tekinthető, melylyel a maga elé tűzött nagy czélt, az evangéliumi hit terjedését megvalósítani igyekezett. E czélja megvalósításában, vitázó prédikációi mellett, mégis egyházi énekei voltak a legközvetlenebb hatással. Enekeinek száma 21 s ezek közül 16 zsoltárátirat. Keletkezési idejük és helyök ismeretlen, a mennyiben szerző

¹ Lásd idevonatkozólag: dr. Nagy Sándor: Sztárai Mihály élete és munkái (Egyet. Phil. Közl. 1883. évf. s önállólag is), és Sziládi A.: Régi Magy. Költ. Tára V. k. 293—369. l.

e tekintetben sem az ú. n. acrostichonokban, sem a colophonban felvilágosítást nem nyújt. Legnagyobb részük azonban mégis Laskón s az 1544—1551. év között keletkezhetett, a hol és a mikor Sztárai papi hivatalt viselt. A laskói egyháznak a folyamtól környezett magas templomdombja volt az a hely, hová a zenéhez is értő Sztárai szívesen ellátogatott, s mint a hagyomány tartja: itt énekelgette csendes nyári estéken szép hegedűszó mellett Dávid királynak általa magyar rithmusokba szedett zsoltárait.

Sztárai a laskói templomdombon csak a saját vallásos lelke oltárán áldozott énekeivel, de reformátori működésében rendszeren felhasználta őket a gyülekezetek egybehívására s a közös buzgóság emelésére is. Mert, a mint ezt Halasi Bálint, ki 1617—1618-ban laskói tanító volt, még Sztárait ismerő öreg emberek után följegyezte, Sztárai a maga reformátori működését rendszeren azzal kezdte meg, hogy a gyülekezetekben, a hol prédikálni akart, mindig önszerzette zsoltáiraiból énekelt egy pár verset; s a maga érczes magas bariton hangján oly szivvrehatólag tudott énekelni, hogy a nép messze vidékről sereglett hallgatására, s mire a támadó vitázó egyházi beszédre került a sor, a gyülekezet buzgalma, érdeklődése már jórészen fel volt élesztve, s meg volt nyerve az evangéliumnak. Ez a módszer, melynek már újdonsága is erősen érdekelte a népet, (mert azelőtt ilyesmit sohasem hallottak) bizonyára nem tévesztette el hatását a gyülekezetekre sem, melyek a Sztárai ajkán elhangzott rithmusos énekeket elcinte talán még nagyobb örömmel és lelkesedéssel fogadták, mint a prédikációiban hirdetett vallási igazságokat.¹ Ily viszonyok között Sztárai zsoltárai kétszeres jelentőséggel bírnak reánk nézve; egyik az irodalmi, a mennyiben minta gyanánt szolgáltak a kor egyházi énekírói, zsoltárfordítói előtt a tizenhatodik században, egészen Szencziig; a másik a vallási, mely az éneklő prot. gyülekezeteknek (sőt részben római katolikusoknak is) tápot adtak a buzgókodáshoz. sokáig, szinte máig.

Dicséretei közt van egy „az Úristennek való hálaadás és könyörgés“ „ki az evangéliumnak világos tudománya által épít bennünket az örök életre, mely dicséretet akkor szoktunk énekelni, mikor a község a prédikációra összegyülekezik“, aztán három karácsonyi s egy „a poenitentiáról és hitről“ szóló ének. A többi tizenhat éneke egyes psalmusok átíratai. És pedig:

X. *Psalm.* Lehető hű és egyszerű tolmácsa a szabadu-

¹ Lampe=Ember: Hist. Eccl. 662. s köv. lap.

lásért könyörgő Izraelnek, némi keresztyéni színezettel; strófái három sorból állanak, melyek még a múlt század énekes könyveiben is a Hartváni Imre-féle: „Háborúsága Dávidnak“ dallamára énekeltek.

XII. Psalm. Dávid Saul ellen panaszkodik ez énekben s a panaszt Sztárai az igaz egyház kettős üldözői: a törökök és a róm. kath. főpapok ellen fordítja:

Az hitetlen és kegyetlen pogánok
Mi környülünk járnak mint oroszlánok,
Az egyházi fejedelmek gonoszok,
Azért győznek az hitetlen pogánok.

XV. Psalm. Az isteni félelemről és a jó életről való tanulság, melyben megfelel szerző azon kérdésre, hogy

„ . . . ki mégyen mennyországban
És ki léssen az örök boldogságban?“

Az átirat nyilván didacticus érzézzattal iratott, mert szerinte:

„Sokan vadnak most olyatén emberek,
Kik azt vélik, hogy ők jó keresztyének,
Noha feslett és nem jámbor életék.
Sőt mindenben Krisztusnak ellenségek.“

A „Krisztusnak ellenségek“ pedig szerinte nem mások, mint a r. katolikusok.

XXIII. Psalm. Az eredetinek őszinte, bensőséggel teljes hangja érzik ez átiraton, bár szétfolyó hosszú sorai messze elmaradnak a héber szöveg velős tömörségétől. Mindazonáltal a jobb átiratok közé tartozik, melynek alkalmi érzézzatai, s kifejezései nem voltak a kortársakra hatás nélkül. Dallamául a Nagybánkai Mátyás-féle: Hunyadi János históriájának kezdő sora („Néktek emlékezem . . .“) van megjelölve s ha ez a jelölés Sztáraitól származik, abban az esetben ez az átirat 1560. évnél előbb nem keletkezett, minthogy Nagybánkai az említett éneket 1560-ban írta.

XXVI. Psalm. Hangja, szelleme ugyanaz a benső melegséggel teljes hang, mely az előbbi átiraton előmlik. A szerző Istenbe veti minden bizalmát s ügyének igaz volta erőt ad neki a méltatlan bántalmak elviseléséhez.

Igazságban vetem minden dolgomat,
Arra hízak tégedet mint uramat.

Ez a megnyugvás s az Isten jóságába vetett nagy bizalom képezi az alap gondolatot, mely az egész átiraton végig-

vonul, s annak bizonyos kedves keresztyénies színezetet ad. Gördülékeny sorainak versfőiben a „Michael fecit“ szavak olvashatók, mi a Sztárai szerzőségét még nem bizonyítja, annyival inkább nem, mert ez az átírat a XVI. században megjelent énekgyűjtemények közül csak egyetlen egyben fordul elő (Debreczen, 1579.), míg a XVII. század legtöbb énekese felvette. Hogy az itt, valamint a következő átíratban olvasható „Michael“ kire vonatkozik, talán Tuba, Siklósi, Végkecskeméti, vagy Sztárai Mihályra? nem bizonyos. A legnagyobb valószínűség mégis a Sztárai szerzősége mellett szól; legalább ezt igazolják az átíratban gyakran előforduló, s a Sztárai verselését jellemző inversiók.

XXVIII. Psalm. Egészben véve ellentéte az előbbinek; minden során a szenvedély, s az ellenfél gyűlölete ömlik el, melynek megrontásáért könyörög. Az átírat telve van alkalmi célzatokkal, s a héber eredetinek általános jellegű kitérései itt a kor felekezeties gyűlöletének vonásait mutatják.

XXIX. Psalm. Az eredetihez híven ragaszkodó átírat, mely egészen tárgyilagos hangon festi az Istennek mindenek felett való hatalmát,

XXXII. Psalm. Az átírat azoknak boldogságát rajzolja, kik az igaz úton járván, az isteni kegyelemnek részeseivé lettek. Az isteni kegyelem hangsúlyozása itt is az erőteljesebb dogmatikus felfogás műve, mert a mint maga mondja:

Sok emberek vannak ez széles világon,
kik tévelygésben vannak
Az Úristen előtt az ő érdemekben
igazulni akarnak.

Ime a prot. hitből igazulás elve szemben a jó cselekedetek érdemszerző pápás tanával. A szerző a maga nézetének igazolásául Dávidra hivatkozik, mint tekintélyre; az ő gondolatait állítja oda mint érveket, s nem csoda, ha e törekvése folytán maga az átírat is aprólékoskodó és hosszadalmas lesz. A mit a zsoltáriró 11 rövid versben, Szenci 6 strófában elmond, ő annak 15 versszakot szentel, mindenik versszak 4—4 sorból, s ezek mindenike 19 szótagból állván.

XXXIV. Psalm. A zsoltárgondolat központja a 8-ik versben nyer kifejezést:

Segítségül azért Istent hívjátok,
Ő jóvótát kóstoljátok, lássátok,
Igen nagy jó az bizonytal tudjátok.
Benne bizó emberek mind boldogok.

Különben az egész átirat szintelen és pongyola, mely az eredetiben is sűrűn előforduló didacticus részleteket még terjedelmesebben írja körül, mi természetesen csak a tömörségnek és költői becsnek rovására esik.

XXXVI. Psalm. Egyszerű elmélkedő zsoltár, ragaszkodva az eredetinek gondolatmenetéhez minden magasabb lendület és költőiség nélkül, itt-ott didacticus vonásokkal.

XXXVII. Psalm. Egészen az előbbi átiratnak a társa, csak hogy annál több didacticus elemmel, s jobban elnyujtva, bővebben fejtegetve az alapgondolatot, t. i. hogy miért kell néha az igazaknak is szenvedniök.

LXIV. Psalm. Ez átiraton is erősen érzik Sztárai terjengős, részletező modora; de érzik bizonyos egyéni vonás is, mely a zsoltárszöveg általános vonatkozásait kiélezi, az író saját viszonyaira alkalmazza, s ezáltal az egész átiratnak némi lendületet és melegséget kölcsönöz. Érdekes pl. az a versszak, melyben rágalmozó ellenfeleit így jellemzi:

Hamisságval élesztik nyelveket
 Úgy, mint az ő két-élű fegyvereket,
 És megvonták szájokat, mint ijeket,
 Lövöldöznek keserű beszédeket.

LXV. Psalm. Egyike a legsikerültebb átiratoknak, mely elég hűen, tartalmasan dolgozta fel az eredetinek eszméit. Gondolat gondolatot követ, s az eszméknek ez az élénk hullámzata az egész átiratnak bizonyos magasabb lendületet kölcsönöz.

LXXIV. Psalm. Méltó társa az előbbinek, sőt benső, mély érzelem s tömör rövidség tekintetében azt felül is mulja. Az eredeti szövegben úgy szólván csak hangulatát veszi át; azt a keserű panaszt, melylyel, az ellenségeitől üldözött Istenhez felkiált. Ám Sztárai itt nem a maga szenvedéseit rajzolja, de mintegy a saját hitsorsosainak, sőt mint nemzetének tolmácsa szólal meg.

Mint tolmácsa annak a köztudatnak, mely ránehezedett a haza jobbainak lelkiismeretére, t. i. hogy bűneiért veri Isten a magyart:

„ . . . méltán mi bűnünkért te megvertél minket,
 Mert nem tiszteltük, sőt ingereltük szent felséged

Végy ki immáron ez nagy inségből, ez idegen kézből,
 Hogy te szent neved magasztaltassék mi nemzetségünkötől“.

XCII. Psalm Egyszerű elmélkedés az Isten dicséretének üdvös voltáról, hüen ragaszkodva az eredetinek gondolatmenetéhez.

XCIV. Psalm. Az utolsó ismert átirata Sztárainak; elnyújtott modora, elmélkedő hangja s 16 tagú hármas sorai az egész átiratnak bizonyos vontatott, nehézkes jelleget kölcsönöz.

Ime Sztárainak 16 zsoltára, rövid tartalmi ismertetésben. Áttekintve ezeken, azt mondhatjuk, hogy szerzőjük egyike volt a XVI. század legkiválóbb énekíróinak. Nem volt elsőrangú költői tehetség, kit egy Balassával, vagy Szenczivel egy színvonalra állíthatnánk, de mindenesetre az első helyet foglalja el a vallásos költészet ama középszerű tehetséggel, de annál nagyobb buzgalommal megáldott munkásai között, kik az énekszerzést nem magáért a költészetért művelték, hanem művelték, mint eszközt egy magasztos cél érdekében, melyért földi jóllétüket, nyugalmaikat áldozták. Költői szárnyalás tekintetében Sztárai nagyon alatt áll, magasabb gondolatokat, költői ihlet szülte képeket nála hiába keresünk: hiszen ő első sorban reformátor volt, s énekszerző csak annyiban, a mennyiben ez reformatori tisztéhez tartozott. De eltagadhatatlan érdeme, hogy mint ilyen mindenesetre az első között volt, ki egy hatalmas eszközt látott céljai kiviteléhez a nemzeti nyelvű gyülekezeti éneklésben; ki istentől nyert szép hangját a hű sáfár lelkiismeretességével használta fel reformatori munkájának gyarapítására; s végül, a ki énekeivel megadta a mintát, mely után a korszak majdnem minden énekírója dolgozott.

Sztárai zsoltárainak első jellemvonása az az erős meggyőződés és rendületlen hit, mely magának a zsoltárköltészetnek is megadja azt a sajátos báját, mit mai napság nem igen tudnak az énekköltők eltanulni. Az ő reformatori mély hite, mely őt annyi akadályon átvezette fel-feltör az átiratok egyes sorain, s megengedi magának azt a szabadságot, hogy az eredetitől elcsapongva saját maga beszéljen a héber költő helyett, a nagybuzgalmú magyar reformátor Dávid király helyett. Az eredeti szöveg sorai nem igen nyugözik őt érzelmei nyilvánításában; rendesen csak az eszmék fonalát tartja meg, s a kiemelkedőbb gondolatokat kiszínezi, részletezi, miáltal énekei terjengősekké lesznek, nagy hátrányára a költői egyszerűségnek és a tömörségnek. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy az a költői szabadság sohasem áll a Sztárai egyéni érzelmeinek szolgálatában. Az ő türelmetlensége, szenvedélyes hangja, népies maró gúnyja, melyekkel ellenfeleit üldözte, zsoltár-

költészetében hallgatnak. Mintha templomban járna az író, hol csak a köznek: a vallásnak és a hazának van szava, de nem az egyénnek. Innen van, hogy mind Sztárai, mind Szegedi s mások zsoltárköltészetében is az egyéni meggyőződés mindig csak mint a köznek tolmácsa szerepel, s a mit a zsoltár szövegén kívül mondanak, az nem más, mint közmeggyőződés, a közegyháznak, a hazának bite, reménye, óhaja. Ezeknek tolmácsa volt az író, ezeknek érzelmeit kellett kifejeznie annyira, hogy a hol ettől eltért s talán egyéni húrokat pendített meg, e hangoknak a rokon gondolkodásúak szívében mindig visszhangot kellett ébreszteniök. Ily irányban dolgozza fel a maga zsoltárait Sztárai is; mindig az egyetemest tartja szem előtt, annak szükségéről énekel, úgy, hogy énekei itt-ott szinte az alkalmoszerűség jellegét viselik magukon. Innen van, hogy az eredeti héber gondolatokat, melyeket a zsoltár-író önmagára vonatkoztat, Sztárai az egyetemes keresztyén, vagy prot. egyházra alkalmazza, s ily módon az eredeti héber szöveget keresztyén színezetűvé teszi. Szól a Krisztusról (XXIX. zs.) vagy a Szentháromságról.

Sok hálát adunk mi Istenünknek
És mi teremtőknek, te szent fiadnak
És vigasztaló szentlélek istennek. (LXXIV. zs.)

Kifejezést nyer a kálvinizmusnak egyik legerősebb dogmája, a kegyelemből való megigazulás:

Sok emberek vagynak e széles világon,
Kik tévelygésben vannak
Az Úristen előtt az ő érdemekben
Igazulni akarnak. . . . (XXXII. zs.)

A hazának keserve s panasza a pogány török ellen:

Hatalmaddal tarts meg minket Úristen
Órizz minket kegyetlen nemzet ellen. (XII zs.)

A kor tanító irányát jellemzik átiratainak bevezetései, melyekben sokszor epikus részletezésben elmondja az illető zsoltár szerzetési viszonyait, hogy ezáltal az átiratnak is nagyobb jelentőséget kölcsönözzön. Különösen szeret magára Dávid királyra hivatkozni, őt állítja oda hivei elé tekintélyül és követendő például:

Tanuljátok meg azért Dávid prófétából
Mint megigazuljanak. . . (XXXII. zs.)

Ugyanezt látjuk átiratának végső soraiban is, melyekben rendszeren megnevezi az illető zsoltár számát, de egyéb tekin-

tetben nem igen nyújt felvilágosítást. Érdekesen nyilatkozik Sztárai naivitása s költőiségének hiánya is:

Lám ezeket a Szent Dávid próféta
Az ő zsoltár könyvében el-beirta,
Tizenötöd részben befoglalta.
Isten neki jót adjon, mert jól írta. (XV. zs.)

Sztárai maga is hódol kora azon divatának, mely a versszakok kezdő betűiben a szerző nevét, vagy egyes jelmondatokat örökít meg. Így: „Michael Starinus fecit“ (X), „Starai Mihál“ (XXIII.), „Starinus de insto“ (XXXII.), „Michael Starinus contra magnum orabat“ (XXXVII.) „Michael Starinus contra impios“ (XCII.) stb . . .

De Sztárai zsoltárai nemcsak a tartalom, hanem a forma tekintetében is érdekesek. Kiváló zenei érzeke, mit hihetőleg olaszországi tartózkodása alkalmával még alapos tanulmány-nyal is párosított, meglátszik gördülékeny verssorain, melyeket nem számlálgat-méreteget, mint kortársai közül a legtöbben, hanem zeneileg mérlegel. Innen van, hogy verssorai könnyen folyók s alig dőzczzennek meg itt-ott; strófái mindannyian egy rímbe végződnek s a metszetet pontosan megtartják, annyira, hogy a vers lüktetése kedvéért sokszor még a szórend is megbomlik s épen ez a gyakori inversio képezi Sztárai verselésének egyik érdekes jellemvonását. Sztárai mindenütt magyarosan versel, s a szótagok számát tekintve, versalakjai elég változatosak. Legkedveltebb alakja a 11-es schéma (4+4+3), mit hét átiratban alkalmaz (XII, XV., XXVI., XXXIV., XXXVII., LXIV., XCII.), aztán a tizenhatos (5+5+4+2) négy átiratban (X., XXXVI., LXIV., XCIV.); e forma már kevésbbé lendületes, mint az előbbi, de egészen magyaros:

Az hitlen | népek || földedről | vesznek || kik rontóink | nekünk. (X)

Ugyancsak tizenhattagú a XXIX. zsoltár is, csak hogy más csoportosítással (4 + 2 + 4 + 4 + 2):

Titeket mond | intlek || ez világon || kik nagy urak vattok.

Vannak tizenkilenc tagú sorai is (3 + 3 + 3 + 3 + 4 + 3) a XXIII. és XXXII. sz. átiratokban. E hosszú sorok régen divatosak lehettek, de éneklésre kevésbbé alkalmasak. Észre vette ezt a finom érzésű Balassa is, ki épen az énekelhetőség kedvéért darabolta szét ezt a formát s egyetlen sorból egy egész strófát csinált: a híres Balassa-strófát:

„Hogy el ne | vesszenek || sőt veled | legyenek || mindörökké | megtartod.“

Egy éneke (XXVIII.) tizennégy — $(4 + 4 + 4 + 2)$, egy pedig (LXV.) tizenkéttagú sorokból áll, a sormetszet a legtöbb helyen pontosan meg van tartva.

Sztárai nyelve mindvégig magyaros és egyszerűen népies. Költői képek és hasonlatok alig találhatók átirataiban; ő itt is — mint mindenütt — a nép embere, annak élt és írt, annak zengette énekeit s így nem lehet csodálni, ha mindenek felett egyszerű és értelmes akart lenni. E tekintetben alig eshetik Sztárai nyelve kifogás alá, s hogy ez az egyszerűségében és népies szólásaiban olyan tiszta magyar nyelv mennyire megtalálta az útát a magyar nép szívéhez, mutatja az a közkedveltség is, melyvel ez énekeket a nép fogadta és használta századokon át.

Sztárai zsoltárai valóban sokáig voltak közhasználatban, s egész 1806 ig, a jelenlegi énekeskönyv szerkesztéseig csaknem minden énekeskönyvben befoglaltattak és pedig nemcsak protestáns, hanem római kath. énekeskönyvekben is. Először kéziratban terjedtek, s terjesztőjük maga a szenvedélyes reformátor volt. Nyomtatásban legelőször az 1579-ik évi debreczeni énekesben jelent meg egynehány,¹ s aztán átvették a Bornemissza- és Gönczy-félék s ő utánok főleg a XVII. és XVIII. századnak csaknem minden énekeskönyve. Sztárai énekeinek népszerűsége áttörte még a felekezeti elfogultság korlátait is, s bevitte egyik-másik énekét az unitárius, sőt a pápás templomokba is. Az unitárius gyűjtemények átvették a XV. és XXIII. zsoltárt, a pápás énekeskönyvek közül pedig különösen Kájoni vett át többet (XII., XV., XXIII., XXVIII., XXXIV., LXIV., LXV., XCII., XCIV.); ezeket azonban jó részben átdolgozta, egyes helyeket kihagyott, vagy elforgatott, másokat pedig a saját elveinek megfelelőleg elváltoztatott.

Szegedi Gergely.

Sztárai mellett egyik legkiválóbb énekszerző, zsoltáriró, ki egyszersmind mint énekeskönyv-szerkesztő is jelentékeny szolgálatot tett a magy. prot. énekügynek. *Szegedi Gergely* pápás paphól tért át a prot. hitre s aztán Kálmáncsehi S. M. debreczeni püspök segélyével Wittenbergben jár; kiváló szónok, a kit az eperjesi gyülekezet és a kassai városi tanács egyaránt igyekszik papjának megválasztani. Majd Kálmáncsehy utóda s Mélius tisztvársa lesz, kivel 1562-ben együtt írja alá a „Confessio-Catholica“-t. 1567. táján valószínűleg Tokaj és

¹ „Énekeskönyv. Melyből szoktanak az Úrnak dicséretet mondani.”

Eger vidékén tartózkodik, mert Németi Ferencz tokaji és Mágócsi Gáspár egri várkapitányok nevére egy-egy éneket írt; ettől fogva semmit sem tudunk róla; Verancicsnak Pankotai Ferencz egri vikáriushoz intézett levele után azt lehet gyanítanunk, hogy Verancics fogságába jut, ki utasításokat ad a Szegedivel, mint volt plébánossal való eljárásra nézve.¹

Szegedi azonban nemcsak mint szónok és prédikátor, hanem mint énekszerző is kiváló helyet foglal el irodalmunkban. Énekeskönyve, melyet 1892-ben fedezett fel Hellebrand Árpád a boroszlói egyetemi könyvtárban, melyet a Magy. Tud. Akadémia 1893-ban teljes hasonmás kiadásában bocsátott közrendelkezésre, 1596-ban jelent meg Debreczenben. Ezt valószínűleg megelőzte egy régibb, és pedig 1562-iki kiadás, mely azonban elveszett; erre enged legalább következtetni Sz. Újfalvi Imrének a maga halotti énekeskönyvében (1602) tett azon megjegyzése, hogy az az énekes ezelőtt negyven esztendővel (th. 1562-ben) nyomtatott bár igen röviden és ugyancsak a debreczeni typografiában; idemutat az 1569-iki kiadásnak a czimben levő felirata is: „mostan *wobban* egben szedegettetött, es meg öregbítettött Sz. Gergel általa meg emedáltatott“. Mindezekből világos, hogy Szegedi énekesének e második megjelenésekor is életben volt még.

Szegedinek ez az énekeskönyve az első e nemben, mely a különböző alkalmi dicséretes és hymnusok mellett a zsoltár-átiratoknak is csaknem teljes gyűjteményét adja.² E gyűjteményben találkoznak először össze, kiket a Dávid zsoltáros szelleme megérintett. Próza fordítás és verses feldolgozás, házi olvasmány és templomi ének, idomítva, átdolgozva magyarázó bevezetésekkel és záradékokkal ellátva vegyesen fordulnak elő a gyűjteményben; mindenre talál a zsoltároknak anyagot a buzgó szerkesztő, ki gyűjteményével mintegy kielégíteni akarta azt a nagy lelki szükségletet, mely az azon kori hívőt az élet minden viszonyaiban, a családi hajlék csendes falai közt épen úgy, mint a templomok gyülekezeteiben buzgólkodásra ösztönözte.

¹ Lásd Sziládi Á. tanulmányát Szegedi Gergelyről, énekeskönyvének az akadémia által eszközölt facsimile kiadásában.

² Ez átiratok a következők: I., II., VI. (Szegedié), VII. (Szegedié), VIII., X. (Szegedié), XII., XXIX. (Szegedié), XXX., XXXI. (Sz.), XXXIV. (Sz.), XXXVIII. (Sz.), XLIV., XLVI., XLVII., L., LI. (négy átiratban), LVII. LXX., LXXI. (Sz.), LXXVII., LXXIX., XC., CIII., CXII. (Sz.) CXII., CXIII. CXVII., CXXI., CXXIV. (több átiratban), CXXVIII. (két átiratban, CXXIX., CXXX., CXXXIII., CXXXIV., CXLIII., CXLIV., CXLVIII., XLVII. — Lampe (Hist. Eccl. 739. l.) Szegediének tartja még a XX. zsoltárt is („Gyakorta való buzgó könyörgés...“), melyek versfejeiben a Gabriel Bethlen név olvasható, de ez az ének a Szegedi énekeskönyvébe fel sincs véve.

De Szegedi nemcsak, mint szerkesztő, hanem mint író is, korának legkiválóbbjai közé tartozott; s e tekintetben maga Szenczi Molnár Albert nyújtja számára az elismerést, midőn zsoltárai előbeszédében a többek között így szól: „a zsoltárnak nagy része meg vagyon fordítva fő emberek által, kik közül az én tetszésem szerint a legszebbek a Szegedi Gergelyé és Sztárai Mihályé“.

És Szenczinek e dicsérete nem méltatlan Szegedihez; mert bár átiratai jó távol állanak a Balassa és Szenczi költői magaslatától, ihlete sokkal gyengébb, lángolása sokkal enyhébben lobog, mint azoké, de a reformácziónak ama számos alakjai között, kik inkább hivatalból, mint hivatásból foglalkoztak zsoltárátiratokkal, mindenesetre az elsők között áll. Átiratait meleg vallásosság s a zsoltárok bensősége és igaz érzülete jellemzik; nyelve erőteljes, érthető, bár költőileg nem emelkedett; verselése könnyen folyó s változatos alakokban nagyon gazdag. Összesen tíz átiratáról van tudomásunk, és pedig:

VI. Psalm. Erőteljes megnyilatkozása az Istenben meg nem szégyenülő hitnek ez az átirat, mely a maga tizenhat tagú s egyenlő rimben végződő soraival, Szegedi erőteljes nyelvéről s ügyes verseléséről tesz bizonyosságot. Rithmikus beosztása ma már nem igen fordul elő, legalább énekben nem, mert kissé hosszúvá s nehézkes menetűvé teszi a sorok gördülését; mindazáltal Szegedi e nehézkes formában is könnyen mozog, s kiváló gondot fordít arra, hogy soraiban, melyeknek beosztása 5+5+6, a sormetszet pontosan megtartassék. Ime:

Örvendez lelkem, noha sok bűnöm, te benned Úristen,
Mert meghallgattad könyörgésemet, hatalmas Uristen,
Bizzál jó fiam az én lelkemben, ezt mondja az Isten.

VII. Psalm. Jóval alantabb áll az előbbinél, melynek tömörsége helyett itt az eredeti gondolatok körülírás magyarázgatásával s szétfolyó előadással találkozunk. Különösen érzik ez a bevezető versszakokon, melyek a szereztetés körülményeit adják elő. A minék az eredeti harmadfél sort szentel Dávid, Szegedi azt három teljes strófában beszéli el éneklő híveinek. Ez a mindenben és mindenütt tanítani akarás természetesen csak hátrányára van az ének lendületének. Az átirat verseibeiből a Szegedi Lőrincz neve jön ki, ezért egész énekeskönyvének felfedezéséig nem tartották azt a Szegedi Gergelyének; a mondott énekesben azonban világosan olvashatók a szerkesztők nevének jegyei: „G. Sz. an. 1564“, mi

Szegedi Gergely szerzőségének kétségtelen bizonytsága. Négyes sorai egy rímben végződnek, s 4+4+3 beosztásúak.

X. *Psalm.* Erőteljes átirat, mely a szabadulásért könyörgő Izrael kétségbeesett panaszát az eredetihez hűen tolmácsolja. Hármassorai egyenlő rímben végződnek s 4+4+3 beosztásúak.

XXIX. *Psalm.* A zsoltárok mélységes bűnbeismerése csendül meg ez átiratban is, melynek sorain a közvetlenség melege érzik. Négyes sorai egy rímben végződnek, s olykor rímtelenül csendülnek össze. Beosztásuk 6+6. A verssorokból a „Deskae ez ének“ szavak olvashatók; hogy kire vonatkoznak, ismeretlen. Szegedi énekesében azonban tisztán olvashatók a szerzőt mutató G. Sz. betűk.

XXXI. *Psalm.* Alapgondolata ugyanaz, mint a fentebbi psalmusé.

Mert az embernek semmi nagy ereje,
Az isten előtt nincs semmi érdeme,
Leszen mindennek elég segedelme,
Kit csak egyedül segél ő felsége.

Ugyanaz a mély megalázkodás Isten előtt, ugyanaz a borús fellegű sötét láthatár; de a sötét felhőkön a haragos Jehova villámai helyett a keresztyén Isten szeretetének szivárványa ragyog fel. A törvény sújtó ítélete helyett az atyai szeretet biztató szava hangzik alá a bűnös emberhez: „elég neked az én kegyelmem“. Ime a keresztyén isteni kegyelem és a kegyelemből való megigazulás eszméje, mely átteremti, derültebbé teszi a héber zsoltár gondolatvilágának ridegségét. — Mindenesetre egyik legsikerültebb átirat, mely közel marad az eredetihez a nélkül, hogy annak kietlen ridegségét átültetné, de el is tér attól a nélkül, hogy divatos alkalmi vonatkozásokkal túlcsapongana annak gondolatkörén. Verssorai, melyek mindenike 5+6 tagra oszlik, egy rímben végződnek, bár itt-ott rímtelen sorokkal is találkozunk.

XXXIV. *Psalm.* Szerkezetét tekintve hasonlít a VII. psalmus fent említett átiratához. Itt is ugyanaz a laza, bőbeszédű és krónikás modor uralkodik, mely az eredeti gondolatok tömörségét az előadásnak rapszodikus erejét nagyban gyöngíti. Csak növeli még a visszahatást a Szegedinél gyakran előforduló részleges bevezetés, melyben a bibliai szöveg feliratát is versbe szedi, s hogy e részletezés mennyire ártalmára van az átirat tömörségének, bizonyítja az a körülmény is, hogy a bibliai szöveg egyetlen bevezető versét: „Dávid éneke mikor elváltoztatta az ő beszédjét Abimélek előtt, ki maga elől kiüzé“ öt egész strófán keresztül magyarázza és

pedig annyi jóakarató jámborsággal, hogy e tekintetben az izléstelenségig jut. Ime: Dávid

Gyermek módra bolondoskodik vala,
Kezével ő az falra kapdos vala
Nyála szakálán mind alá fut vala,
Hogy bolondsággal magát eltitkolja. (3. vers).

A verssorok egyébiránt „Magóci Gaspar“ nevét adják, mi a kutatókat sok ideig arra a következtetésre vezette, hogy ez ének szerzője voltaképen Mágócsi; felfedezett énekeskönyvében azonban világosan ki vannak írva a Szegedi nevének kezdőbetűi s a Colofonban az iratás éve: 1564. Mágócsi Gáspár név itt tisztán annak a kegyeletnek munkája, melylyel Szegedi a reformációt buzgón pártoló egri kapitány iránt — ez idő szerint a saját pátrónusa iránt — viseltetett. Szegedi ugyanis — mint Sziládi írja — 1562-ben, vagy 1563-ban ismeretlen okból elhagyja Debreczent s Németi Ferencz tokaji várkapitányhoz, majd ennek halála után Mágócsihoz megy s itt Eger vidékén buzgólkodik az új hit érdekében. Verancsics egri püspök nem is hagyja ezt szó nélkül s 1564. okt. 10-én kelt levelében panaszolva említi, hogy Mágócsi Egerben, az ő városában az ő ellenére házat adott a maga concionátorának s az egri várat az eretnekek otthonává teszi.¹ Hihetőleg Mágócsinak ez az ép oly bátor, mint nemes tette indította Szegedit arra, hogy ezt az átiratot pátrónusa nevére szerezzé. Verssorai különben egy rímbe végződnek, s 5 + 6 tagúak, itt-ott azonban 4 + 4 + 3-féle beosztással is találkozunk.

XXXVIII. Psalm. Az előbbinél sokkal tartalmasabb, s az eredeti szárnyalásának inkább megfelelő átirat, melyben nemcsak erős meggyőződés, de némi ihlet is látszik; az énekes felemelt fővel áll a szembe zúduló ár elé s az Istenben rendületlenül bizó lélek bátorságával veti oda:

Segítséget nem várok én senkitől
Hanem csak tetőled én Istenemtől,
Téged vetlek mindenkoron paizsul,
Azért nem félek én az ellenségtől (12. v.)

Lendületes sorai egy rímbe végződnek s rithmikus beosztású (4 + 4 + 3) igen jól talál az egész átirat emelkedett hangulatához.

LXXI. Psalm. Egyik legérdekesebb átirata Szegedinek, melyben nem annyira a szabadulásért könyörgő Dávid panasz, mint inkább a bujdosásban élő átirónak keserves sóhaj-

¹ Verancsics: Összes munkái, V. 344., IX. 40., 196. l.

tása nyilatkozik. Valóban ez ének telve van egyéni vonatkozásokkal; sőt úgy tetszik, hogy magát a zsoltárszöveget is csak azért választotta Szegedi, mert annak több részében az ő hányattatása és keserve is kifejezésre jut. Az átirat a végső sor tanulsága szerint 1563-ból való, tehát éppen abból az időből, mikor Szegedi debreczeni tekintélyes állását elhagyva, a bujdosás zaklatásai és a bizonytalan jövő tépelődései között van. Németi Ferencz tokaji várkapitány oltalma alatt keres menedéket s ragaszkodásának kifejezést is ad az átiratban, melynek verssoraiban az „Uramnak Nemetinek enneköm“ szavak olvashatók. A zaklatott élet izgalmai között az író elveszti nyugodt tárgyilagosságát, melylyel eddig az eredeti zsoltárszövegeket feldolgozta; világos czélzásokat tesz a saját kora viszonyaira. egyházának veszélyben forgó érdekeire:

Mert megindult ellenségünk,
Végezést végezett mi ellenünk,
Hogy még hírünk se maradjon meg,
Ez földön soha nekünk.

Nagy káromlás szól ellenünk,
Pártütést támadást mond felőlünk,
Bosszuságból mindent ránk kiált,
Az mit nem hallott is tőlünk.

s aztán felhangzik a kor jobbainak közös nemzeti vezeklő kiáltása:

..... nem szeretsz Uram minket,
Bűneinkért nagy haragodból
Meg akarsz verni minket.

Végül maga a bujdosó reformátor is felsóhajt:

Im uram mire jutottunk,
Vénségünk idején kell búdosnunk,
Mikor minden édes erőnktől
Immár megfogyatkoztunk.

Mindenesetre egyike a leghevesebb zsoltáriratoknak, melyben sok igazság, közvetlen melegség és költői lendület érezhető. Szívből eredt és szívhez szólt s nem csoda, hogy a prot. egyháznak legtöbb énekeskönyve átvette, s buzgón énekelte, főleg az ellenreformatio izgalmas napjaiban, minden prot. gyülekezet. Négyes sorai egyenlőtlen beosztásúak, az első 8, a második 10, a harmadik 9, a negyedik 7 (vagy olykor 8) szótagból áll, s közülök az 1., 2., 4-ik össze rimel, a 3-ik rímelen.

CXII. Psalm. Sokkal nyugodtabb, mint az előbbi átirat; az egész átiraton az Istenben való bizodalom és keresztyéni

megnyugvás melege ömlik el. Érdekes, hogy Szegedi az eredeti szöveg „igaz“ embereit egyenesen a keresztyénekkal azonosítja, a kikre nézve elvül állítja fel:

Hogy a keresztyént megesmered hitiből
Kivül pediglen cselekedetiből.

A versfőkben „Benedictus Pap ikie“ olvasható (kirői főnnebb már megemlékeztünk); de énekeskönyvében világosan ki vannak írva a G. Sz. betűk, valamint a Bornemisza énekesében is Szegedi van szerzőül megemlítve. Négyes sorai 5+6 beosztásúak, s egy rímbe végződnek.

Végül Szegediének szokták még tulajdonítani a CXXII. *Psalm.* átiratát is (Örül mi szivünk...“), a mennyiben pedig az átirat csakis a Bornemisza énekesében (1582) fordul elő először, a Szegedi szerzősége mindenestre kétszázéves mondható. Mindazáltal ez átirat érdekes példánya azoknak a zoltáriratoknak, melyek közkedveltségüket abban a kétszázéves küzdelemben sem veszítették el, mely a régi és a Szenczi-féle zoltárok között kifejlődött. S miután az 1806-iki megújított énekeskönyvben a Szenczi-zoltárok jutottak uralomra, ez a dicséret közé soroztatott be, s ott úgy az erdélyi, mint a magyarországi énekeskönyvben (mint 15., illetve 75. dicséret) ma is buzgón használtatik.

Részletesen foglalkoztunk a fentiekben Szegedivel, nemcsak azért, mert a prot. zoltáriradalomnak mindenestre egyik legkiválóbb alakja volt, kinek nevét Lampe históriája is kiemeli, s kinek zoltárai több, mint kétszáz éven át voltak a magyar prot. vallásos buzgókodás táplálói, élesztői; hanem azért is, mert Szegedi zoltárai belértéküket tekintve is kiválóak, s belőlük a tartalomban őszinteséget és mély hitet, a formában erőteljes magyarságot s tiszta zengzetességet ma — az énekeskönyv megújításának napjaiban — sem szégyen tanulni.

Farkas Lajos.

AZ UNITARISMUS MAGYARORSZÁGON.

(Befejező közlemény.)

Dávid Ferencnek a Krisztus nemimadásáról szóló tana, melyről hirdetője azt hitte, hogy az ő holta után a hamis tanítók tudományát romba fogja dönteni, az unitárius egyházat végveszedelemmel fenyegette. Ez a veszedelem két oldalról is megtámadta az unitarismust: kívülről és belülről egyaránt.

Ha a különböző trinitarius felekezetek elkeseredett harcot folytattak az unitarismus ellen már azon tanért is, hogy a Krisztus a vele közölt istenségnél fogva Isten, a legnagyobb mértékben meg voltak sértve a későbbi fejlemény által, a mikor Dávid Ferencz a Krisztust embernek állítja s csak annyit volt hajlandó megengedni, hogy földön léteében, midőn isteni küldetésben járt, ezen küldetésnél fogva Istennek is volt nevezhető, a mint neveztetett is. A keresztyénség vallásos kegyeletének legsajátosabb tárgya volt megtámadva, a kor felfogása szerint kigunyolva, meggyalázva. Ezt nem tűrhatték el s ha eddig a szellem fegyvereivel küzdöttek, most már a világi hatalomtól az erőszak alkalmazását is megkövetelték. A trinitariusok és unitariusok között minden vallási közösség megszakadt, s helyét a teljes ellenségeskedés váltotta fel, mely elnézést nem ismer.

De nem kisebb, sőt még nagyobb volt a veszedelem, melyet e tan magában az unitarius egyházban támasztott: a megosztás, a szakadás veszedelme. Mert Dávid Ferencz új tudománya nem egy lépés volt előre, hanem ugrás a sötétbe; nem egy kérdésben való újítás, hanem szakítás a keresztyénség legsarkalatosabb tanaival, melyeket még a hivatalból isten Krisztus mellett meg lehetett tartani, de az ember Krisztus mellett nem. A non-adorantismus — mint ezt már kimutattuk, — nem alaptétel Dávidnál, hanem következménye más tételeknek. Előbb el kellett vetni a Krisztus közbenjárói minő-

ségéről szokásos felfogást, megtámadni a hit által való megigazulást, elvetni a kiválasztást, előtérbe állítani a jó cselekedeteket és csak azután jött a következmény: a Krisztust imádni és segítségül hívni egyáltalában nem lehet. És hogy idáig eljuthasson, sokszor fel kellett cserélnie az újtestamentumot az óval, etymologizálva ki kellett csavarni az egyes szentirati helyek értelmét, az ellentétesnek látszó bibliai locusok egyeztetése végett újabb és újabb teoriákat kellett feltalálnia. Így lett a közbenjárás épen úgy, mint az elégtétel egyetlen s egyszersmindenkorra befejezett cselekvény, a hit pusztá elhívés, a kiválasztás egyszerű elhívás, a jó cselekedetek megigazító eszköz és a Krisztus imádása képtelen és hamis tan azon okból, mert a Krisztus jelenben az Isten jobbán várakozásban tölti az időt, míg eljő a vég, míg az ő és az övéinek országlása el nem jön s ezen nyugodalmatlan várakozásban ő most mitsem mivel, sem nem látja, sem nem hallja övéit, tehát hiába is volna imádni és segítségül hívni. Ide már az unitariusok nagyobb része nem volt hajlandó őt követni. Nem tudott a szentiratok betűszerinti ihletésén csügghető lelkük szemet hunyni arra, hogy a bibliában Istennek nevezett Krisztus ne volna valamilyen Isten, hogy ne lenne folytonos közbenjáró, tett ígérete daczára ne lenne valósággal az övéivel, ne hallgatná meg tanítványait, mint egykor megígérte volt; hogy a benne való hit ne bizalom volna, hanem csak szavainak elhívése s hogy az üdvösség, a megigazulás az egyház romlásának egyik legfőbb okából, a jó cselekedeteknek pápista tanából származónak taníttassék.

A kisebbség azonban ragaszkodott Dávid Ferenczhez, sőt annak tanait tovább is fejtette. Főleg a magyarországi, az afföldi és dunántúli unitariusok állanak e tekintetben első helyen és a Krisztus nemimádása iránti buzgalmuk egyfelől a Krisztus istenségének abszolút tagadásába, másfelől pedig chiliasticus ábrándokba vitte őket bele. Azonban a fejlődés még itt nem állapodott meg, hanem tovább ment és nem sokára egy új hajtása lett a non-adorantismusnak, t. i. a szombatosság, vagy zsidózás. Így tehát rövid idő alatt négyféle árnyalatával találkozunk az unitarismusnak.

Az egyház zöme Blandrata, Hunyadi Demeter és Basilius István vezetése alatt megmaradt a régi hitvallás mellett, melynek a Krisztusra vonatkozó négy cikkelye a dézsi complanatiókor újra elővétellett s a mely ettől fogva oly erős hitvallása lett az unitarismusnak, hogy a XVIII. század unitariusai csak csudálkozni tudnak a Dávid-féle semijudaisansok felett. E négy cikkely szerint a Krisztus Isten a szentírás

értelmében, imádandó és tisztelendő, mint közbenjáró segítségül hívandó s jelenleg is feje, királya az egyháznak. Egyebekben, mint Blandratának Dáviddal folytatott utolsó vitájából látható, megmaradtak a hit által való megigazulás mellett, midőn a jó cselekedeteket, mint a hit szükségképeni gyümölcseit tekintik, vallják a praedestinatiót (De Dualitate. III. rész 4 thesis). Továbbá visszaállíták a gyermek-keresztséget.

Azonban rövidesen lényeges változás állott be a hivatalos egyház tudományában, a mennyiben azon időtől fogva, hogy Socinus Faustus a lengyel unitarismust erős küzdelem után a maga hitvallására és theologiai nézetei mellé vonzza, vagyis, hogy az a socinianismus alapján egy egységes egyházba szervezkedik, az erdélyi unitarismus is a socinianismus talajára lép. A hit és jó cselekedeteknek egymáshoz való viszonya, az akaratszabadsága ezen tannak a legsajátosabb jellemvonása, mely kérdésekben az erdélyi egyház szakít eddigi álláspontjával. Hogy mikor következett ez be: bizonyosan meg nem határozható. Lassan kellett történnie, a minthogy a socinianismus is csak lassan emelkedett diadalra a lengyel területen. Socinus Faustusnak vezérszerepre jutása 1588, Blandrata halála után történik s így feltehetjük, hogy míg Blandrata él, az erdélyi egyház teljesen a régi alapokon áll, annyival is inkább, mert püspöke 1592-ig Hunyadi Demeter, ki — úgy látszik — a legjobb viszonyban, így tan tekintetében is teljes egyetértésben volt Blandratával. Enyedi György püspöksége idejére tehetjük a socinianismusnak Erdélyben történetét, a mit igazolni látszik Enyedi és Socinus levelezése s az is, hogy az első rakovi káté elé előszót írt és egy művet is dolgozott ki „Explicatio locorum catechesis Racoviensis“ czímen (Kénosi T. János: Bibliotheca scriptorum Transylvano-Unitariorum Mt). A XVII. század folyamán megjelent unitarius katechismuszok és más theologiai művek már a socinianismus alapján állanak s az erdélyi unitarismus socinianismus a XVIII. században kiadott legelső s maig is egyetlen dogmatikájában, a Szentábrahám L. Mihály „Summa universae theologiae christianae secundum unitarios“ czímű művében is.

Míg az erdélyi unitarius egyház a Krisztus istensége és imádása tana alapján consolidálta magát, az alatt a magyarországi unitariusok, élőkön Karádi Pállal és Óvári Benedekkel, megmaradtak a Krisztus nemimádása mellett is, mint említve volt, erős lépéssel haladtak tovább a chiliasticus ábrándok felé.

Ezek az alföldi unitariusok voltak Dávid Ferencznek tulaj-

donképeni tanítványai, kik — úgy látszik — 1577 óta voltak beavatva Dávid újabb fejlődési iránya eredményeibe. Legalább Óvári Benedek 1579 végén, az erdélyiekhez írott levelében azt állítja, hogy három esztendeje „mitől fogva tanították azt, hogy nem kell a Krisztust imádni, avagy segítségü-bíni“ (Uzoni-Fosztó i. m. T. 253. l.). Közöttük, a legtekintélyel sebb, Karádi Pál, a nagynevű drámaíró, temesvári lelkész és a későbbi emlékek szerint, alföldi püspök volt, ki a mint Dávid Ferencz haláláról hírt hallott, egy epével és szidalommal teljes levélben kereste fel Hunyadi, Eppel, Szathmáry és Basilius kolozsvári lelkészeket. Lelke egész keserűségét kiönti ebben nevezettek és főleg Blandrata ellen, mint a kiket mestere árulónak vélt. Egy hónapra reá kelt az Óvári levele is, melynek csak kivonatos tartalmát ismerjük Basiliusnak arra adott feleletéből. Ezen néhány sornyi kivonatból Basiliusnak ama munkájával együtt, mely „Emlékezet és intés“ czímen marad fenn, mint töredék egy nagyobb műből, a melyet ő az alföldi semijudaisans atyafiaknak küldött, ismerhetjük meg ezeknek specziális theologiai álláspontját, a melyet csak némely elszórt emlékek segítenek még megvilágosítani.

A főtétel Karádiéknál is az volt, hogy Krisztus semmiképen nem nevezhető Istennek, nem jár jelenben közbe, nem uralkodik lelkiileg az ő egyházán, ezért nem imálandó. Basilius szerint Óvári Benedek azt írta volna Blandrata és Hunyadihoz ítezett levelében, *hogy ők nem hiszik a Krisztusnak mostani lelki uralkodását. sőt hogy a földön lejendő országról tudakoznak*“. Az itt említett „a földön lejendő ország“ a Krisztus ezerévi országlása, a chiliasmus. Hogy ezt mennyire komolyan vették Karádiék, az kitűnik Basiliusnak más adataiból is. Ugyanis midőn felsorolja azon „iszonyú dolgokat és keresztyéni hitünkben való romlásokat, melyek következnek a Krisztusnak *az ő módja szerint való* nemimádásából“, hatodikul azt említi, hogy a Krisztus Jézusnak mostani urasága és országlása . . . teljességgel megtagadtatik és lecse-pültetik“. Oka im ez: „Mert önnönmagok írják tagadhatatlanul, a kik rontják a Krisztus imádását, hogy mostan semmi urasága és országa nincsen a Krisztusnak, hanem a feltámasztás után, mikor az ítéletre eljő, akkor vészen az ő Atyjától uraságot és ez földi országot“. Majd így fejezi be ezen részt: „De mivel hogy oda fel e könyvecskébe (NB. Ez a rész elveszett) bővebb beszéddel írtam a Krisztusnak lelki országról, elég legyen róla itt rövideden emlékezniem. Sőt ennyi szóval sem írtam volna mostan felőle, de két Prédikátoroknak, kik a török birodalom alatt laknak, az ő levelek kényszerite

erre, mely levelekbe fenyegetnek azzal, hogy Dávid Ferencz-nél nagyobb ügyet és gondot adnak nekünk előnkben, mert a Krisztusnak e földön való uralkodásáról az ítélet nap után forgatnak írásokat, hogy azokból kikeressék. Ezek a Prédikátorok: egyik a temesvári, másik a simándi. De szükség ezeknek a bibliához ragasztani a zsidók rabbinusit, avagy magyarázó doctorit és a törökök Alkoranumját és Alfurkánját, úgy telik ki ügyekezetek, különben nem". (Uzoni-Fosztó X. m. I. 262. l.)

Ha már most ezekhez hozzávesszük, hogy a miképen Dávid Ferencz mestere, Palaeolog, úgy Karádi is kommentárt írt az Apocalypsisre és hogy ezen magyarázatok szellemét Bogáthi Fazekas Miklósnak következő szavai kellő világításba helyezik: „*nem tetszik* (t. i. Karádinak), *hogy mindent megtönnék magyarázók, valami benne van*“ (t. i. az Apocalypsisben, melyet Bogáthi négy művében is magyarázat tárgyává tett) világos lesz előttünk a szombatosság eredetének eddig kellőleg meg nem fejtett kérdése is és hogy ezen felekezet fejlődési irányát Dávid Ferencztől, Karádin és Óvárin át egyenes vonalban lehet levezetni.

A Karádi és Óvári vezetése alatt álló alföldi unitarismus tehát, a most felhozott bizonyságok szerint a Krisztus nem-imádása tanával együtt tanították a Krisztusnak ezeréves országlását, elvetvén azon felfogást, hogy Krisztus az ítélet napjáig feje lenne az egyháznak, hogy közbenjáró volna. Az ő urasága és királysága az ítélet után fog következni és földi lesz.

Egy külön irányt képviselnek a hazai unitarismusban a baranyai unitariusok, kiknek nézeteiről az 1572–90 (?) évek körül Pécsen lelkészkedő Válaszuti Györgynek ú. n. „Pécsi Disputatio“ című művéből értesülünk. Ezen, egyháztörténelmi szempontból is felettébb becses munka Válaszuti Györgynek Szkaricza Máté ráczkevei református lelkészszel 1588. aug. 27–31. Pécsen folytatott vitáját írja le, majd a mű nagy részében sorra veszi és czáfolja azon argumentumokat, melyeket Szkaricza a tanítás és a Krisztus istensége mellett az öt napos vitában, főleg két prédikációjában felhordott s melyeket Válaszuti a templomban sebtiben feljegyzett. Bár végül saját hittani álláspontját is összefoglalja röviden, mégis a terjedelmes munkából, mely túlnyomó nagy részében tisztán exegesis, alig tudunk meg valamit a baranyai unitariusok külön theologiai álláspontjáról.

A legszembevetőbb sajátság az, hogy tagadják a Krisztus Istenségét és pedig e tekintetben még radikálisabb alapon

állanak Dávid Ferencznél is, ki elismerte volt azt, hogy Krisztus földön lételekor a reáruházott tiszt és isteni erőnél fogva Istennek volt nevezhető s neveztetett is. Válaszuti nem hajlandó megengedni, hogy Krisztus Istennek neveztetett volna Isten-Jehova értelemben és exegesisében megczáfolja mindazon bibliai helyeket, melyeket e tekintetben felhozni lehet. Exegesisé jellemzésére megemlíthetjük, hogy Ján. 1, 1-ben „és Isten vala az ige“ kifejezést úgy magyarázza, hogy „Isten igéje“ vala (Pécsi Disp. 87b—94. fol.), továbbá, hogy Róm. 9, 5. eme szavait: „kik közül való test szerint a Krisztus. ki mindeneknek felette lévén, örökre áldandó Isten“, így adja vissza: „kik közül való az Christus hús szerint: áldott legyen Isten mindörökké“. Tehát a Krisztus semmi tekintetben nem Isten, Istennek nem nevezhető, nem is neveztetik sehol a bibliában, imádás sem illeti, sőt jelenben már tisztelet sem. Mert ugyanis az imádás kettőt jelent: benső imádást, a mi csak az egy Istent illeti s illette mindenha és külső tisztelet, leborulást, könyörgést. a minővel illették a prófétákat, angyalokat, hatalmasságokat és a Krisztust is. Mind az Istenre nézve történik, kitől a hatalmat kapták volt. Így lehetett a Krisztust is tisztelni. vagy ha tetszik, imádni, míg a földön volt, de „nekünk nem illik“ azokat követünk, kik akkor így jártak el (i. m. 12b. l.). A Krisztust ezek szerint ma sem benső, sem külső imádás vagy tisztelet nem illeti, őt nem lehet segítségül hívni. Hogy közbenjáró-e jelenben és feje-e az egyháznak, országol és uralkodik-e: arról nem emlékezik sehol. Nemkülönben jellemző még azon felfogás és tan is, hogy a keresztiséget nem az Atya, Fiú és Szentlélek nevében kell kiszolgáltatni, hanem csak a Jézus nevében, a mint kereszteltek az apostolok is. Egyébiránt a keresztiségre nagy súlyt nem fektetnek. Arról, hogy gyermekek vagy felnőttek keresztelendők-e: nincsen semmi határozott vélemény nyilvánítva. Fontos dolog még, hogy a chiliasmusnak egyáltalában semmi nyoma nem található e műben.

Mielőtt a negyedik irányzatra, a szombatosságra, áttérnék, meg kell egy különálló, eredeti egyéniségről, Bogáthi Fazekas Miklósról is röviden emlékeznünk. Bogáthi 1579-ben vagy 1580-ban is kolozsvári iskolamester volt (a kolozsvári városi számadások szerint 1580-ban 50 frt hátralék van fenn, „a tavalyi mesternek Bogáthy Miklósnak salariumából“. Ezen kitétel az 1581-iki számadásokban épen így fordul elő), tehát Dávid Ferencz elítéltetésekor ennek környezetében tartózkodott. 1579-ben ő is aláírta „a kételen consensust“, melylyel elismerték az unitariusok a Krisztus imádásának helyességét.

Azonban az aláírás daczára, némelyek reá haragíták a fejedelmet s ezért Baranyába menekült. Hogy 1582. közepén itt volt, azt hátrahagyott munkája igazolja. Talán még ez év folyamán tért vissza Erdélybe s ment Balássi Ferencz udvarába, majd tordai rektor s végül kolozsvári lelkész lett s mint ilyen halt meg 1592-ben.

Bogáthiról a szombatosok régi könyve azt hagyta emlékeztetni, hogy Hunyadi Demeternek és Blandratának amaz eljárása ellen, hogy ezek a lelkészeket a Dávid elítéltetésekor hozott hitvallásra megeskették, felszólalt több társával s ezért kellett menekülnie. (Ker. Magv. XXI. 145. l.) Ezek szerint Dávid-párti lett volna, a mit igazolni látszik a „kételen consensus“ kifejezése is. Azonban Baranyában, a hol már egészen szabadon taníthatta volna a Krisztus nem imádását és a hol ezen tan teljesen elfogadott volt, Válaszuti számára a héberrekhez írott levélből XVI. tételt szedett össze, s ezek között a 3-ik tételben azt mondja, hogy az Isten Krisztust „imádatni és bizonyos módon és formában tiszteltetni parancsolta“. (Uzoni-Fosztó I. m. 141. l.) Ezen nézetével a mellett tesz tanúságot, hogy reá nézve a consensus nem volt épen „kételen“, mert ez az ő meggyőződésének meg is felelt. Hogy mily formában tanította a Krisztus imádása tanát, arról csak hozzávetőlegesen szólhatunk ama feljegyzése nyomán, melyet Palaeolognak az apocalypsishez írott commentárjából még Baranyában létekor vetett papírra. Talán ő is így gondolkozott. T. i. a látható embereken, ama lelkeken, melyek mint Istennek képviselői, bizonyos formában szoktak megjelenni és az Atya Istenen kívül senkit sem kell imádni vagy tisztelni. Az Atya Istennek önmagától jár az imádás, embereknek és lelkeknek pedig Isten parancsolatjából a tisztelet, a mi által közvetve Isten imádtatik. A mi az Atya jobbán ülő Krisztus imádását illeti: midőn ő megjelenik látható alakban, dicsőség és tisztességgel koronázva, az ő országában, akkor majd meghajlanak előtte mindenek és imádják őt, mint királyok királyát és urak urát, de nem mint istenek Istenét. (Uzoni i. m. I. 244. l.) Lehet, hogy ezen Palaeologus által kifejtett nézettől eltérő véleménye volt már ekkor is, de hogy később minden bizonynyal, azt Erdélybe visszatérése és kolozsvári lelkészsége igazolja.

Míg egyfelől a Krisztusról, ennek imáadásáról szóló tanban közelített némileg a Dávid-párti alföldi unitariusokhoz, addig más oldalról a Krisztus jövő országára nézve eltérő nézeteket vallott Karádiéktól. Az apocalypis felett Karádival folytatott vitája világos bizonyíték arra, hogy a chiliasticus

felfogásnak nem hódolt és épen ezért rovatott is meg Karáditól, „ki ír róla (a magyarázatról), hogy nem tetszik, hogy mindent meglötnék magyarázok benne, melyet én nem mondtam“. Tehát Karádiek az egész apocalypsist még csak ezután, az utolsó ítélet után bekövetkezendő és megvalósuló jövődőlésnek tartották s várták s tudakozták „a Krisztus földi országát és uraságát“. Bogáthi nem osztá e nézetet és habár nem mond is mindeneke meglettnek, valami benne van, de még sem tekintette úgy, mint a Krisztus jövődőlő földi országára vonatkozó jövődőlést. Tekintettel a magyarországi unitariusok szabadelvű irányára és azon összeköttetésre, melyben egymással az Alföldön és Baranyában állottak, hajlandók vagyunk Bogáthi baranyai időzésének tulajdonítani, hogy Válaszutiék felfogásában nyoma sincs a chiliasmusnak.

Az unitarius egyházra a különböző tannézetek közül a legnagyobb veszedelmet a szombatosság hozta. Míg a többi tanirányok megmaradtak az egyház kebelében és mintegy iskolákat alkottak, a szombatosság szakított az egyházzal s azt épen oly romlottnak tartotta, mint a többi egyházakat, de híveit mégis legnagyobb részben abból nyerte, sőt üldöztetéskor szeretett hozzá is tartozni.

A szombatosságnak eredetével ma sem vagyunk tisztában és míg egyfelől a külföldi szombatosokkal való összeköttetését keressük; másfelől megelégszünk Nagy Szabó Ferencz elbeszéléseivel, hogy szenterzsébeti Eössi András „addig olvasá a bibliát, hogy szépen kitalálta a szombatos vallást“. Azonban maig sem sikerült semminemű összeköttetést találnunk az erdélyi és külföldi szombatosok között, másfelől, a mennyire a felekezetet ismerjük, több dolgot találunk nála, a melyet Eössinek már nem kellett kitalálni, a mely már készen kifejtve volt.

A mi nézetünk szerint a szombatosság egyenes folyománya a hazai unitarismus fejlődésének és igen könnyen és természetesen fejlődött ki, mint végső csúcs, amaz irányzatokból, melyeken Dávid Ferencz keresztülvitte egyházát. Nem tudjuk ugyan a szombatosságot a maga egészében positiv alakok alapján a Nagy-Szabó Ferencz által megadott év 1588-nál korábbra felvinni, de az bizonyos, hogy nem ekkor pattant ki.

A szombatosságnak, bővebb vizsgálat után, nem a szombat és a zsidóünnep megülésében, a mózesi cerimóniák és egyik törvények megtartásában fogjuk feltalálni jellemvonásait, hanem először a Krisztusról való tanban és másodszor az ó- és újszövetségnek egymáshoz való viszonyában. Amaz-

ból folyik a chiliasmus, ebből a mózesi törvények megtartása. Az egyes elemek utánnomozásában nem szabad figyelemmel lennünk a szombatosság későbbi fejlődésére, hanem úgy kell vennünk, a mint a legrégebb adatokból élénk tűnik.

A szombatos theologia kiinduló pontja a Jézus Krisztus személyéről és munkájáról szóló tan s egyúttal legjellemzőbb része is, mert a mily arányban homályosulnak a Krisztusról szóló keresztyén theologiai nézetek, épen olyan arányban súlyed is a szombatosság a zsidóság felé.

Hogy ki legyen a Jézus Krisztus, e tekintetben a szombatosság és a Dávid Ferencz-féle újabb felfogás teljesen egyetértenek. Ember, az Istennek szerelmes fia, a hivek feje, királya, tehát Úr, szent, király, Isten fia, (I. Kohn Sámuel dr.: „A szombatosok“ stb. 61. l.), ki Isten után a legnagyobb Ő, ez az ember Jézus, a Krisztus vagyis a Messiás, a világnak ura. A szombatosság a Jézust, Isten fiát, a megígért Messiásnak tartja, kit Isten elküldött már a világra, hogy általa megalapítsa azt az országot, melynek feje, ura, királya örökké a Krisztus, a Messiás. A mi a Krisztus személyét illeti, nincs a legkisebb eltérés sem Dávid Ferencz és a szombatosság között. Azonban mindjárt előtérbe lép a különbség a Krisztus munkájánál. Ugyanis míg Dávid szerint a Krisztus az atyától reabízott munkát, a váltságot, kereszthalála által minden időkre érvényesen végrehajtotta és minden idők emberei számára ez által megszerezte az üdvösséget, addig a szombatosok szerint akkor még nem végezte be teljesen az ő küldetését, nem szerezte meg minden időkre az üdvösséget, hanem csakis azok váltattak meg általa, kik ismerték és hittek benne, de már az utódakra a hitnek ez a hatálya ki nem terjed. Am azért ezen szombatos nézethez is megtaláljuk Dávidnál az összekötő kapcsolatot és ez a Krisztus közbenjáró szerepének a tagadása. *Consummatum est*, mondá Krisztus a kereszten és ezzel minden munkáját bevégezte s most már csak várja Isten jobbján, míg dicső uralkodása hívein kezdetét veszi. Ha a Krisztus most nem törődik az ő követőivel, akkor ezek tőle mit sem kérhetnek, mit sem várhatnak, mit sem nyerhetnek; nem nyernek üdvösséget sem. Dávid szerint sem nyernek a Krisztustól, hanem igenis az Istentől, csakhogy a Dávidék által annyira hangoztatott Krisztus = Messiás = felkent, a szombatosságban a Krisztushoz és Messiáshoz kötött közbenjárói és üdvözítői szerepet annyira kihegyezte, hogy csakis a Krisztus, a Messiás által remelték és várták az üdvösséget s e tekintetben közelebb állanak a közkeresztyén felfogáshoz, mint Dávidék.

Ha a Krisztus által nyújtott üdvösség csakis azok által volt megszerezhető, kik vele egyidőben élve benne hittek, egyebek az üdvösséget és boldogságot, valamint a megdicsőülést is csak várják. Dávid Ferencz erre nézve azt mondja, hogy a Krisztus is várja az Atya jobbján az idő eljöttét, mikor uralkodását megkezdi. És nem részesül előbb annak kormányában, mint mi. igazak, annak tagságában. Az istenfűságot, az isten országát most csak reménységben bírjuk, a Krisztussal együtt várjuk s ezeket ő sem fogja nálunk nélkül bírni. Karádiék ugyanezt vallják. Tagadják a Krisztus lelki országát, jövőendő országlásában hisznek csak. Sőt tovább mennek egy lépéssel, midőn ez országot földinek hiszik, melyben a Krisztus ezerévig fog az övéivel országolni. Így kötik össze aztán Karádiék Dávid Ferencz felfogását a szombatossággal, mely azt tanítja, hogy megjelent ugyan már a földön egy időben a Messiás, ki az ember Jézus, de a váltságot nem vitte oly tökéletességre, hogy minden ő követői és hívei abban már most részesülhessenek, ezért újra el fog jönni és az övéivel együtt ezer évig fog e földön országolni, a mint a zsidók is várták (t. i. a földi országolást) és a mint megjövendöltetett. (Az apocalypsisben az ezer évi birodalom. (V. ö. Kohn i. m. 66. l.)

Mint hogy pedig a Krisztus jelenben nem bírja az ő országát és az általa nyújtott üdvösség csak az ezeréves birodalomban lesz teljes, innen következik, hogy az Istennel általa kötött frigy sincs hatályban jelenben, hanem csak majd az ő másodszeri megjelenésével lesz. vagyis az új szövetség felüggesztetett és „mind ez világ maradt az ó-kötésben“ (u. o.). Igaz ugyan, hogy az új frigy felségesebb, mint az ó. ép úgy mint Mózesnél nagyobb a Jézus (i. m. 62.), de hatálya csak a Krisztus birodalmában fog lenni, midőn a váltság befejeztetik.

Itt jutottunk már ahhoz a ponthoz, a hol a szombatosság kezd elágazni és eltérni a Dávidék álláspontjától. Azonban e tekintetben is megtaláljuk az összekötő kapcsot. Ugyanis attól az időtől fogva, midőn az Isten egységének bizonyítása végett az ó-szövetség az unitariúsoknál annyira előtérbe nyomult, mert legfőbb argumentumuk éppen Deut. 6, 4. és az újtestamentum erőteljesebb christologiai passusaival mindig az ótestamentumot hozzák elé, szinte lépésről-lépésre kísérhető, hogy miképen nyer az ótestamentum fontosságban. Dávid Ferencz ugyan a szívbe írott új törvényt mindig fellebb becsüli a kőre írott ótörvénynél, de míg a trinitariások az újabb, a teljesebb, tökéletesebb kijelentéssel magyarázzák az ó-t, Dávidék

az óval magyarázzák az újat. Lassanként az ószövetség egészen commentárjává lesz az újnak, mint ez Dávidnál a „De Dualitate“ cz. műben és Válaszuti disputációjában látható. Ha már most az ótestamentum ilyen fontos szerepre emelkedik és p. o. a legfőbb hitcikk, az Isten egységének bizonyításában, tehát az üdvösség kezelésében az újtestamentum felé emelkedő bizonyossággá lett; ha a Krisztus munkájának állandósága s folyton tartó volta tagadásba vétetett és teljességre vitele a jövő országlás számára hagyatott fenn: csak egy és igen könnyű lépés volt annak kimondása is, hogy ez a fontos ó-kötés egészen a Krisztus jövő országlásáig marad érvényben és az új frigy uralma majd csak akkor váltja fel. E mellett tudjuk azt is, hogy Krisztusnak vannak nyilatkozatai, melyek a törvény érvénye mellett s így szombatos felfogás javára szólottak (Mt. 5, 17.) Az ótestamentum elfogadása magával hozta a mózesi ceremóniák megtartását, a cselekedetek becsét is, a miben Dávid Ferencznek a jó cselekedetekről való tana szintén támogatta a szombatos felfogást. Hasonlóképen a szombatoság megerősítésére szolgált a gyermek-kereszttség elvetése, a kereszttség hasznának tagadása, az úrvacsorának emlék-alkalomná változtatása.

Így összevetve a Dávid Ferencz-féle unitarismust a szombatosággal, látjuk, hogy ez abban már elő volt készítve minden részletében és csak annyi kellett, hogy Krisztusnak a törvény érvényére vonatkozó szavai szószerint vétessenek, és azonnal előállott a szombatoság. Eössi András ezt megtette s így lett a szombatos felekezet megalapítója. De soha ide nem jutott volna, ha az egyetemes kereszttyén felfogás minden egyes fontosabb tétele alól Dávid ki nem bontotta volna a talajt. Eössi felfogása mindenestre logicusabb és rendszerebb gondolkodásra vall, mint a „Demetriodusok“ unitarismusa vagyis inkább socinianismusa.

Nem feladatunk, hogy akár az unitarismusnak, akár a szombatoságnak külső eseményeit figyelemmel kíséreljük, hanem csak a benső mozgalmak érdekelnek bennünket. Miképen fejlődött tovább a szombatoság, elég részletességgel és alaposággal látható dr. Kohn Sámuel hivatolt munkájából. Hogy maga az unitarismus ért-e meg még valami újabb mozgalmat a tárgyalásunk alatti időben, azt teljes bizonyossággal nem tudjuk megmondani. A Beke Dániel és Szörös Mátyás között kitört harc a XVI. századbeli mozgalmaknak felelevenítése volt, de a melyben a benső küzdelmekről, a theologiai vitákról nem igen sokat tudunk és nem tudjuk megállapítani, hogy Beke és pártja mennyire tanítá a Krisztus nem imáadását.

Az egyenetlenséget a dézsi complanatio az 1579-iki, tehát a János Zsigmond-korabeli hitvallás alapján megszüntette s ezzel hitelvi kérdések miatt az unitarius egyház nyugalma többé nem igen zavartatott.

Az általunk az eddigiekben tárgyalt kérdés, a magyarországi unitarizmusnak történeti fejlődése, méltán megérdemli, hogy arra hivatottak a részletekben is foglalkozzanak e tárggyal. Vallástörténetileg is, de egyéni szempontból is igen érdekes és hálás foglalkozás, mely az emberi szellem sok irányú törekvéseinek, nyugtalanságainak, az üdvösség után való sóvárgás fáradságot, akadályt nem ismerő előretörésének egy igen nevezetes jelenségével gazdagítja ismereteinket. Örülnék, ha kísérletem a leginkább érdekelték figyelmét is felhívná az e téren kínálkozó szép munkásságra.

Pokoly József.

T Á R C Z A.

ANGOL EGYHAZI ÉNEKEK.

Martineau Jakab gyűjteményéből.*

I.

Az áldott orvos közeleg :
A drága főpap, Jézus,
Szava szívünk' enyhítve meg
Óh hallga! Szólal Jézus!
Édes szavú égi kar.
Édes visszhangjaival,
Óh te édes, drága dal:
Jézus, Jézus, Jézus!

Ő minden vétket megbocsát.
Óh hallga! Szólal Jézus!
Megnyitja a menny kapuját,
Vezérel minket Jézus!
Édes sat.

Kiszenvedt bárány, dics neked,
Dicséret néked, Jézus!
Csak ő a legfőbb szeretet,
Csak érted égek Jézus!
Édes sat.

* Ezt a szép műfordítást még a mult év folyamán kaptuk. A jeles műfordító azóta elhunyt. A közléssel az elhunyt intenciójának tesz eleget a

Szerk.

Elmúlik bűn és fájdalom
 E drága névtől: Jézus,
 Mily édes kéjjel hallgatom
 A te nevedet Jézus!
 Édes sat.

Testvéreim, óh jöjjetek:
 Dicsértessék a Jézus,
 Hirdessük ezt a nagy nevet:
 Megváltó drága Jézus!
 Édes sat.

Ti gyermekek, kicsik, nagyok,
 A tietek is Jézus —
 Csak az ő útján járjatok
 S veletek leszen Jézus!
 Édes sat.

S ha egykor égbe térhetünk:
 Előttünk lesz majd Jézus
 S trónjánál zendül énekünk
 E drága névről: Jézus!
 Édes szavú égi kar,
 Édes visszhangjaival,
 Óh te édes, drága dal:
 Jézus, Jézus, Jézus!

Eliott Sarolta. 1834.

II.

Halleluja! óh szép reggel,
 Szebb, mint képzelni lehet!
 Nem küzdök ma bú-sereggel,
 Ez a legszebb nap-kelet,
 Mely mosolyog szeliden
 S melyen szívem megpihen.

Isten jósága, mi' édes,
 Mint a harmat száll reám,
 Az életnek friss vizéhez
 Elvezérel jó Atyám,
 Ki ez üde hajnalon
 Mindent szín-aranyba von.

Ma Sionnak drága napját
 Szent munkában töltöm el,
 Együtt mélység és magasság
 Kincseit halmozva fel,
 Mert ez áldott reggelen
 Jézus szava szól nekem.

Ah Uram, világosíts fel,
 Tárd föl bűnös szívemet,
 Töltsd be vigasszal és hittel,
 Hogy járhaszak teveled,
 Hogy ígédnek szent szava
 Lelkemben visszhangzana!

Add, e napot úgy végezzem,
 — Mert a tied ez a nap —
 Áldásodban, kegyelmedben,
 Hogy örökkön áldjalak,
 Míg a végső reggelen
 Lelkem nálad megjelen!

Wesley Károly. 1740.

III.

Szól az Ur: „Vizeknek árját
 Ontom a szomj' földre szét,
 Hogy enyhítsék hús források
 A sivár homok tüzét:
 Hol most vándor nyög, eped,
 Leljen égi kerteket!”⁴

Ah még olyan száraz minden,
A föld átka oly setét,
Izrael míg útját vesztve
Fogyni érzi erejét.
A szem bárhol tévedez:
Itt-ott egy-két ért gerezd . . .

S még is a Hű ígéretje
Dicsően beteljesül,
Diadalban fog ujjongni.
Ki most sír, ró egyedül,
Ha az Úr áldása majd
Minden földeken kihajt!

Azért bátran föl, testvérek,
Föl a tévelygők után!
Keressük föl Isten népét,
Ha szégyen földi is tán . . .
Híva hegyen-völgyön át:
A Király ad lakomát!

Mindenünnen jójenek,
A Király ül ünnepet!
S bár hiába küzdünk néha
A rezunk veritékivel,
Ne feledjük: Zord az ösvény
A kereszt honába fel.
S a Király nyujt zöld babért
Az igaz szolgálatért!

Óh Uram! hallgass meg minket
S töltsd ki ránk szent Lelkedet,
Mely a harezban új erőt ad
S vigasztal bünk közepett.
Mi megtartjuk a hitet:
Siont újra építed!

IV.

Bizton Jézus ölében, ott bizton kebelén,
 Szerelme megvigasztal s égi kéjt lelek én!
 Szelid pásztor-szavával Megváltóm hirdeti:
 Jer, hajtsd fejed szívemre, Harezkod pihenve ki!

Bizton a Jézus keblén: Elszáll a bű, a baj,
 Bizton a sátán ellen sebe véd, betakar.
 Enyhül a bánat terhe, a kétely megszűnik,
 Már csak egy kis kísértés s apadnak könyeid.
 Bizton Jézus ölében, ott bizton kebelén,
 Szerelme megvigasztal s égi kéjt lelek én!

Jézus, óh szívem vára, Te érttem vérezél,
 Bizton állok e sziklán, Te égi jó vezér —
 Itt csendesen bevárom az éj míg elhalad,
 Míg az arany-partnál fénylőn fölkel a nap!
 Bizton Jézus ölében, ott bizton kebelén,
 Szerelme megnyúgasztal s égi kéjt lelek én!

Sutton Stephenson Henrik. 1854.

V.

Óh bár ezernyi nyelvem volna
 És ezerszeres ajakim,
 Hogy szívem legmélyéből szólva
 Fölszárnyalnának dalaim,
 Dicsérve folyton, szüntelen
 Mi jót az Isten tőn velem.

Óh mire várjak, mit még késsek?
 Ajakam hirdesd nagy nevét!
 Úr Isten, a te dicsőséged
 Hangozzék fennen szerteszét.
 Minden lélegzet, érverés
 Nevét dicsérni mind kevés.

Hivséges Jézusom, hirdetek,
 Hogy szíved tiszta kegyelem.
 Mert kín-halálod az mentett meg,
 Ama setétlő éjjelen —
 Hogy érettiünk váltságot adál
 És faidúl fogadál.

Jóságod' zengje minden ének,
 A míg csak szólani tudok.
 És hála-áldozatok égnek,
 A míg szívem egyet dobog
 És akkor is még, hogy ha majd
 Ajkam rebeg s végsőt sóhajt.

Fogadd el, bár szegény e hála,
 Kegyelmesen én Istenem,
 Jobbat mondok majd égbe szállva,
 Ha nálad lelkem megjelen —
 Az angyalok közt én is ott
 Halelujával áldozok!

Sutton Henrik Septinus. 1854.

VI.

Drága szózat Isten ajkán,
 A mely áldást hint reám,
 Ezen épül üdvösségem:
 Igéd fundamentomán,
 Benned minden élvezet,
 A mi Istenhez vezet . . .

Benned ízlelem előre
 A túlvilág örömét,
 Te vagy lelkem enyhítője,
 A mi táplál s óva véd —
 Élet kenyerét adod
 S élet vizét csorgatod.

Angolból fordította.

Szász Béla.

A TUDOMÁNY ÉS VALLÁS VISZONYA.

Argyll hercegének három könyve alapján.

A tudományos fölfedezések terén is rohamosan haladó századunk rationalismusának történet-bírálati túlzásai, valamint a nemrég divatos materialismus érzémeinek, s a közkedvelt positiv böleselet tanainak hatása folytán az egyháziatlan körökben csaknem általánossá lett az a nézet, hogy tudomány és vallás kölcsönösen kizárja egymást. Ez a balvélemény azonban csak kis ideig uralkodott az elmék fölött, s helyét a gondolkodó fők agyában manapság már az a helyes meggyőződés foglalta el: tudás és hit nem áll ellentétben, sőt a valódi tudomány s az igazi vallás egymást kiegészítik.

E tétel igaz voltának bebizonyítása azonban nem épen könnyű, mert az erre vállalkozónak alapos ismeretekkel kell bírnia a természeti és vallási tudományok terén egyaránt. A kísérletek azonban mégsem hiányoznak. Csak Henry *Drummond* világhírű munkájára kell rámutatnom, mely „Természeti törvény a szellemi világban“ czím alatt magyar nyelven is megjelent.¹ Könyve valóságos tárháza az eszméltető nagy gondolatoknak. De a mit ő kicsiben próbált, azt nagyszerű előkészületek után, évtizedek tudományos vizsgálódásai, s a ker. theologia terén szerzett ismeretei alapján akarta megoldani egy nálánál még nagyobb szabású honfitársa, George John *Douglas Campbell*, Argyll hercege, a ki a tudomány forrásából bőszéggel merítve, s az Úr hívó szavát is hallva, mint tudós, államférfi, szónok, egyházi író s buzgó keresztyén, egyike a hármaskiráltság legkitünőbb embereinek.

Nemrég megjelent s részben az „*Edinburgh Review*“² nyomán méltatandó munkája: „*The Philosophy of Belief; or, Law in Christian Theology*“.³ (A hit philosophiája; vagy: tör-

¹ A Magy. Prot. Irod. Társaság kiadványa, 1895. évf.

² 1896. évf., 378. szám, 430—454. l.

³ By the Duke of Argyll, London, 1896. 16 shillings.

vény a keresztyén theológiában). E könyvnek mellékeztíme tartalmára mutat, s ez: a *törvény* föl kutatása a theológiában. De mi a *törvény*? Szerző erre a kérdésre már egy harmincz év előtt közrebocsátott iratában, a kiválóan tudományos értékű „Törvény uralmában“¹ adta meg a kimerítő választ, ilyen formán:

Figyelmesen vizsgálván a természetet, abban a dolgoknak egy bizonyos *rendjét* veszszük észre, a melyet, valami erőnek vagy erőnek működése folytán, tapasztalatainkból *állandónak* ismerünk meg. Ezt az erőt egy közismert névvel, p. o. a *gravitatio*-val, azonosítva, megtaláljuk azt a fogalmat, a mely értelemben a *törvény* kifejezést a tudományos nyelven használni szokták: számos erőnek egy bizonyos cél elérése végett való egyesülése, egy cél megvalósítására szolgáló egybekapcsolódása. S az erőnek ez az egyesülése nyújtja a természeti tünemények kiszabott rendjének valódi megfejtését.

De az erőnek emez egybekapcsolódása, a törvény, egymagában nem elég erre; ez útbaigazít csupán, s nem viszen el a természeti tünemények titkos forrásához is. Mert a *törvény*, egy individualis erőt értve e szó alatt, változhatatlan ugyan, az egybekapcsolódások azonban végtelenül változékonyak és változatosak. Ha látni akarjuk, látjuk is az erőnek vagy az erőnek *működését*, de ez tudásunkat ki nem elégíti; elménk kíván abba mélyebben belelátni, s mintegy a tünemények mögé kerülve, azoknak valódi okát megismerni s megfejtéseket föltalálni abban a *Hatalomban*, a ki gondoskodik az erőnek egy meghatározott célra való egyesüléséről. Véges eszünk azonban ennek tartózkodási helyét nem bírta még föl kutatni, s lényének igaz mivoltát közvetlenül nem ismerhette meg; felőle a természeti tünemények vizsgálatából csak azt az egy bizonyosat tudjuk, hogy a természetben kinyomozható processusok *analogok* az eszközöknek általunk való célos használatával. Ez az analogia pedig kizárólagosan föltételezi, hogy létezik egy láthatatlan eszes *Valóság*, a kinek *akarataiból* történnek a látható világnak összes változásai.

De a hypothesis nem bizonyíték, sőt maga is bizonyításra szorul. Ime tehát az igazolás. A tudomány a látható világban levő (emberi) értelem nyilatkozata, s ez a tény szükségkép föltételezi a világon levő mozzanatoknak értelmi forrását. Mert vagy azt valljuk, hogy nincs tudomány, azaz nincs rendszeres összefüggés az erők és az eredmények között; vagy pedig — az igazsággal egyezőleg — elismerjük, hogy van

¹ „*The Reign of Law*“ — By the Duke of Argyll, London, 1866.

összefüggés a természeti folyamatokban, hogy van tudomány. Mi a mellett állunk és bármily támadással szemben is megállunk e mellett: *értelmi erő tetszik ki a természet tüneményeiből, s a természetben az anyagi erő és szellemi erő mindig egyesülve vannak.* És viszont, ha a törvény — individualis erőre használva e kifejezést — *változhatatlan,* ebből logikai szükségszerűséggel foly, hogy a természet működésének *egyesének* kell lenni, a mely fogalom magában zárja a természeti és természetfeletti egységét, vagyis az anyagi és szellemi működés egységes összefüggését. Az universumban szemlélfelhető és tapasztalható rendnek eme tudományos kifejezéséből foly a hit a Láthatatlanban.

A biologia széles mezejére ha lépünk: a *törvény* fogalma önmagában rejlfőnek tárja föl a *tervszerűség* eszméjét. És valójában, a természetben bizonyos egymáshoz fűzódott erők mindig egy határozott célra irányulnak, a mely körülmény azt bizonyítja, hogy e folyamat teljesen analog tulajdon elemék működési processusával. S a tudomány bizonyosságai rendületlenül igazolják is a bennünk, emberekben levő láthatatlan, nem érzékelhető erő s a természetben működő láthatatlan erő között fennálló analogiát. Az emberi tudomány az emberben lakozó szellemi munkálkodásnak az eredménye; s ez a kétségbevonhatlan tény hathatós bizonyossága a természetben rejlfő *szellemi erő létezésének* Mert a világegyetem s annak működése csak úgy válik érthetővé reánk nézve, ha elfogadjuk, hogy *van egy, a természet működési folyamatát megindító és e procedurát kifejtfő legfőbb értelem.* És viszont emez igazságról való meggyőződés arra a végső következtetésre vezet, hogy a természetben *teleologia,* célszerűség nyilvánul. S ez így áll valóban. A cél és terv szemlélete elválaszthatlan a természetben látható rendszeres működés szemléletétől. És e *cél a szépség,* melynek érzékelhető tanuságai előttünk a természeti folyamatok, szerves vegyületek (organic chemistry) által tárván föl annak eredményeit a növények és állatok színezésében.

Érdekes, hogy e *célt* illetőleg találkozik szerző nézetével egy másik nagy politikus, bölcseasz és theologiai író honfőtársának, Arthur J. Balfour-nak véleménye, kinek „*The Foundations of Belief*“ (A hit fundamentumai) című könyvét a „Budapesti Szemle“ hasábjain *Concha Győző* méltatta.¹ Felfogásom szerint azonban a természet működésének célja nem csupán a *szerves valóságok* színezésére irányul. A természet

¹ „Budapesti Szemle“, 1896. évf., 229. és 230. sz.

erőinek *egységes* agentíája, s a *világértelem* végetlenségének fogalma határozottan követeli *eme célra* való törekvést az egész világmindenségre kiterjedőleg. Tudományosan bebizonyított tény, hogy „*a szépség egyformán nyilvánul úgy a szerves, mint a szervetlen világban.*“¹ S ha csakugyan-

„*Egy Isten nyujt nekünk kezet,
A célhoz egy törvény vezet
S minden egy cél felé tör.*“²

akkor az érzéki világ felett álló szellemi világ organizmusai elé is ki van tűzve ez a cél, az (erkölcsi) szépség, s rendeltetésök, hogy legyenek „*olyan szentek, miként Ő szent, és tiszták, miként Ő tiszta!*“³

Készséggel aláírom azonban szerzőnek a törvényről szóló tanát, s az emberi cselekvés és a természet czélos működésének analog folyamatából vont összes következtetéseit. *Cosmos* és *teleologia* fogalmilag lehetetlen egy *okos* teremtő s egy *értelmes* rendező nélkül. S ez eszmék nemcsak a köztudatban nyertek biztos talajt, hanem a legkiválóbb tudósok előtt is elfogadásra találtak. Így p. o., hogy megint Drummondra hivatkozzam: Ő mindnyájunk által jól ismert és méltán csodált munkájához az alapot Argyll herczegének imént vázoltuk könyve vezérelvének elfogadásával veti meg. Csakhogy a glasgowi volt tanár nem kísérli meg a tudomány és vallás pantheonának egy remek csarnokban való megépítését, épen ebben különbözik a herczegtől; hanem a természeti és szellemi világ kincses bányájából a legszebb és legértékesebb köveket kiválogatva, ezeknek kicsiszolásával és egybeszerkesztésével alkot, a hit és tudás közös templomához, fénylő oszlopokat.

De hogy tárgyunkra térjünk: „*The Reign of Law*“ befejezéséül tárgyalja szerző a törvényt a teremtésben, az észben és a politikában. *Darwin* fejlődés-tana bizonyosság e törvényszerűségnek a teremtés munkájában való meglétele mellett, mert neki a létező alakoknak mások felett előnybe jutása *mikéntjét* sikerült csak kimutatni, ellenben az egyes particularis variációk *oka* felőli tudatlanságunkat kénytelen volt nyíltan bevallani. S minthogy ekkép értelmünk nem képes behatolni látható tüneményeket létrehozó erők mögé, s nem tudja fölkeresni és megtalálni egy határozott célra való egybe-

¹ H. Drummond: „Natural Law in the Spritual World“, magyar ford. 241. l.

² H. Drummond: „Natural Law in the Spritual World“, i. m. 267. l.

³ H. Drummond: „Natural Law in the Spritual World“, i. m. 260. l.

hatásuknak *okát*: a biologia története csakis úgy válik előtünk érthetővé, ha föltételezzük, hogy az anyagi erők *egy akaratnak az eszközei*, hogy *értelem honol a dolgok bensejében*, s hogy ez így volt idők kezdetétől fogva mind maiglan. Hasonlókép az „Ész törvénye“ cz. fejezet fejtegetései is arról győznek meg bennünket, hogy minél jobban megismerjük a természetet, annál bizonyosabbnak látszik előtünk, hogy az abban működő s különféle nyilvánulású erők. egy — az összesnek forrásául és központjául szolgáló — erő *módosulásai* csak. Hogy azonban ezek az erők igaz mivoltukban mik, s hol van elhelyezve ez az erő-forrás? ebben ismeretünknek határt szab egyfelől véges voltunk, másfelől a kérdésben forgó *potentia végetlensége*. Itt merő sejtelmekre vagyunk utalva. s ennek *lényege* felől a leginkább megközelítő fogalmat tulajdon *életetérőnk* ismeretéből nyerhetjük.

Ez alapeszmékre, mint a tudás és a hit biztos fundamentumaira épít aztán a természetvizsgáló és bölcselő író később megjelent s az előbbinek mintegy folytatását képező könyvében, a „*The Unity of Nature*“-ben.¹ A *Természet egységes voltában* kutatja the *Duke of Argyll* a törvény uralma s az összes vallások alapeszméi közt található összefüggést.

Az eddig elmondottak alapján annyi bizonyos, hogy a természet *cosmos*, azaz: *rendszer*; vagyis a benne levő összes mindenség oly benső összefüggésben van egymással, hogy ezáltal minden létező dolog egy *rendszernek* részül tünik föl előtünk. A természet emez *egységes volta* fogalmának oly réginek kell lenni, mint az *egy Isten* eszméjének. Az egy Isten fogalma szükségképi járuléka a természet egységes volta elfogadásának, mert az *egységes természet* gondolatában magától érthetőleg befoglaltatik *egy ható ok* létezésének elismerése, a melynek, vagy a kinek hatása érzékelhető a dolgoknak állapotán. S a természet emez egységes volta mellett tanúbizonyosság a tudomány, s a tudomány haladása; mert tényleg úgy áll a dolog, hogy valamely igazság fölfedezése elébb vagy utóbb rávezet a helőle következő vagy vele összefüggő, kisebb-nagyobb jelentőségű igazság ismeretére: úgy annyira, hogy az ismeretekben való gyarapodás által mind világosabb és világosabb lesz lelki szemeinkre nézve a természet tüneményeit szülő erőknek egymással való szoros viszonya, a természetnek egységes volta, s ezzel a végső oknak, vagy a theologiai nyelv Istenének egysége is. Ennélfogva a józan észből foly, hogy a mit a tudomány és a vallás igazság gyanánt egyér-

¹ „*The Unity of Nature*“ — By the Duke of Argyll, London 1884.

telmüleg tanít: a természet egységét és az Isten egységét — csak higyük, hanem teljes meggyőződésünkkel valljuk is, s minden erőnkéből ragaszkodjunk is ahhoz.

A „*Reign of Law*“-ban s a „*The Unity of Nature*“-ben kifejtett s igaznak ismert emez elvek alapján teszi *Douglas Campbell* vizsgálata tárgyává a zsidó és keresztyén vallásokat, s ezek sarkalatos tantételeit az ész előtt igazolni, és a tudománnyal összhangban állónak feltüntetni igyekszik a „*Philosophy of Belief; or, Law in Christian Theology*“ cz. és a megelőző kutatásokat mintegy bekoronázó művében.

E könyv élén egy érdekkeltő, önéletrajzos előszó áll, a melyben szerző teljes nyíltsággal bevallja — minek nyomát egyébként kötetében is észrevehetjük — hogy szakszerű oktatást nem nyert sem a bölcséletben, sem a theológiában. Ez a körülmény azonban, véleményünk szerint, nem foszthatja meg azt értékétől, sőt érdekesebbé és vonzóbbá teszi ránk nézve, s fölmutatja egyszersmind azt a nézpontot, melyből igazi jelentőségének kellő méltányolhatása végett tekintenünk kell a munka tartalmát. Mert csakis ennek az előbeszédnek ismerete által lesz érthető előttünk a hercegi író kiindulási pontja, a mely a *Hit philosophiájá*-nak első, „*Intuitive Theology*“ nevet viselő fejezetében van letéve. Szakképzettsége hiányának jellemző következményéül ő az „*intuitive*“ szót igen szabadon, s nagyon általános értelemben használja. „*Intuitio*“ ő nála az oktatás és tanultság eredményének hiányát jelenti, vagyis azt az ismeretet, a melyre minden előzetes vizsgálódás nélkül, mintegy *ösztönszerűleg* jutott el az emberi értelem. És így az *intuitív theologia* az a tudomány, a melyet az emberi elme tisztán intuitiója folytán, minden szakkészültség nélkül szerzett meg, s a mely ennél fogva ment minden theologiai balítélettől. Különböztetve e szakasznak teljes címe: „*Az intuitív theologia; annak meghatározásai és eredményei*“; s ez a fejezet a könyv kulcsa: tömör s mégis világos összefoglalása a korábbi nyomozódásoknak, s előzménye a keresztyén hitnek a természeti törvény világánál való vizsgálatának. Mert szerzőnek az a célja, hogy kinyomozza „*a törvényt a keresztyén theológiában*“; vagy másként szólva: a józan és segítségével, a tudomány újabb vívmányának fénye mellett, tegye vizsgálata tárgyává a biblia tanítását.

Ennek megfelelőleg a mű két főrésze közül a 200 oldalt betöltő, bevezető szakaszban előbb az emberi közfelfogásnak a keresztyén hitet illető egybehangzó bizonyosságáról szól, majd ezután a tudományos kutatás gyarapította józan észnek terjedelmes és hathatós igazolását nyújtja. S erre következik, a

kötet nagyobbik felét elfoglaló második, és az előbbinél fontosabb szakaszban, a biblia tanítását jellemző intellectualis, ethikai és vallásos alapelveknek vizsgálata.

A héberek theológiája — szerző véleménye szerint — csakis Istennek characterére és az embernek mivoltára vonatkozik. Izrael szent könyvében, az ó-szövetségben, hiányzik — hogy saját szavaival éljünk — „az őszintén bizalmas fogalom ama Lény felől, a ki nincs ismert avagy megismerhető viszonyban a világgal vagy az emberrel“ (204. l.). S ez az ő héber theologia „nem pusztán theismus, nem is tisztán monotheismus. Annál kevésbé van része, a legesekélyebb mértékben is, a pantheismus eszméjéből. A zsidó fogalom az isteni Lényről teljesen elütő volt mindezeketől“ (204—205.). Igaz, az ő hitőkben is, Ister „bizonynyal alkotója a természetnek“, azonban korántsem egy azzal. „Ő a mi lelkeinknek atyja; de soha sincs azonosítva a mi gyarlóságainkkal vagy romlottságinkkal“. A héber theologia, a nélkül, hogy megpróbálna behatolni abba a régióba, a mely a mi erőnkre nézve nyilvánvalólag elérhetetlen, nevezetesen: az isteni értelem és annak működési szabályai vagy törvényei között levő benső viszonyba, eljutott ama magasztos eszme tanításához, hogy azok a törvények nemesak örök változhatatlanok, hanem azok alkotják a természet valódi életét, hatalmának forrását, összes rendjének és szépségének egyedüli okát, és czéljainak és megértésének egyetlen kalauzát. De mégis megvan a különbség a phisikai és a morális törvények között, mert „más a felfogás Istennek a világban való *működési módja* felől, a mely ép oly fontos és sajátlagos a héberekre nézve, mint a törvény egyetemes uralmáról való fogalmuk; s megint más az *steni törvények eszméje* felől, mint a melyek önmagukban jog sak és igazságosak lévén, az emberre nézve érthetőek, s általa, mint morális characterű lény által, felfoghatóak!“ (220.)

Az ó-testamentumi vallásos eszmék illetén tárgyalása után, a könyv tulajdonképi tartalmául, a nagy terjedelmű s kiválóan érdekes „*Christian Theology*“ (keresztyén theologia) ez. fejezetet találjuk. Első sorban is azt tűzi ki ebben feladatául a szerző, hogy megállapítja a keresztyén vallásnak, a különböző vallásfelekezetek hitfelfogásában föltalálható, marandó értékű, örökérvényű igazságait, s nem is érinti a csak részben elfogadott vagy vitás ker. doktrinákat. És bár nem tarthatjuk is e nehezen eldönthető kérdésben munkáját teljességgel sikerültnek, annyit azonban el kell ismernünk, hogy okoskodása itt is világos, s mindenekfölött mélyreható. Tárnya kezelésében nem szorítkozik az új-szövetségnek tisztán ethikai

tartalmára, hanem bátran fordul ker. hitünk sarkalatos tételéhez, a messiási eszméhez, s nem egy helyt új és férfias fejtegetést ad az ész törvényei s a mai fejlett tudomány világánál vizsgált ker. theológiáról.

Krisztus mint Messiás; az áldozat-, a hit-, az inspiráció- és újjászületés mivolta cím alá foglalt fejezetekben kutatja Argyll herezege, hogy e tanok tekintetében a keresztyén felfogás mennyire áll összhangban a józan észszel, a helyes magatartással, s általában: az emberi élettel. Kövessük eszmesorozatát.

„A keresztyénségnek centralis hitcikkelye közreműködése egy személyes Messiásnak, a ki úgy fel tudta tárni Istennek dolgait, mint a hogy azok soha azelőtt ki nem jelentettek, és a ki főként a maga jelleme és hatalma felől bizalmat tudott önteni az emberekbe“ (339.). A hitnek eme közös vonása, t. i. a hit a Krisztusban, az Istenküldötte Szabadítóban, hatja át a héber és keresztyén theológiát egyaránt. Mert bár az idő teljességével megjelent Jézus Krisztust nem is fogadta el általánosan a zsidóság a rég megígért és epedve várt Messiás gyanánt; de az ő gondolkozásuknak a mi felfogásunkkal való közeli eszme-rokonságát az az egyetlen tény is mutatja, hogy ők várják a Szabadítót, míg nekünk az már megérkezett. Ennélfogva joggal mondhatjuk, hogy a messiási eszme volt a vallásos hitnek centralis vonása az emberi életnek mind korábbi, mind későbbi idejében.

E Messiás felől soha nem tápláltak az ó- és új-szövetségi emberek természetfeletti váradalmakat (a mely fogalomnak hitfelfogásukban hely sem jutott), hanem csakis *emberfeletti* (superhuman) reményekkel voltak felőle. Ők főként, ha nem egészen, oly Messiás eljövételét várták, „*a ki a szív és lélek ama ritka szellemi képességeivel bírjon, a melyek a spirituális igazságok legfinomabb és legtisztább sugarainak befogadására igazi retinkul szolgáljanak*“ . . . Hittek az összes látható valóságok mögött rejlő szellemi világ létezésében, s remélték, hogy majd feltárul az sokképen, általuk láthatóan s érzékelhetően“. Ennélfogva a héber, s még inkább a ker. egyházi theologia a *törvény egyetemes uralmának eszméjén épült föl*. Ez a körülmény teljességgel kizárja a Messiás felőli természetfeletti fogalom lehetőségét; s ha a természeti törvény egységes működésének gondolatát tény gyanánt elfogadtuk, róla csakis mint *emberfeletti* lényről szólhatunk.

De hogy a ker. hit milyen viszonyban áll a természet egységes voltát valló tudománnyal, erre nézve így tanít szerző:

A tudomány egybehangzólag azt hirdeti, hogy számos erő egy célra való egybehatásából áll fenn a mindenség remek alkotmánya, s így végleg megállapított igazságul kell elfogadnunk, hogy a világrendszerben *Értelem* lakozik s hogy ez, eszünkkel fölfoghatólag, nyilvánul is a lét minden fokán, s a tapasztaltuk eredmények megfejtéséül fölsimert összes folyamatokban. Viszont a ker. theológiában meg az a központi dogma, hogy az isteni értelem, emberi alakot öltve, jelenté ki magát, hogy az isteni cél nagyszerűbben, tökélyesebben s maradandóbb érvénnyel valósítsa meg, mint a hogyan az az emberiség előbbi történelmében nyilvánult. És ha ekként az istenség működése a természeti és a szellem-erkölcsi világra egyaránt kiterjedő, ha a Törvény uralma egyetemes; akkor „egy olyan egyénnek megígért eljövetele, a ki ez irányban végtelenül többet végezzen, mint a mennyit az előtte élt vezérek és próféták tettek, tökéletes harmoniában van azzal a fogalommal, hogy *minden isteni, úgyyszintén emberi cél csakis valamely véges eszköz használatával érhető el*“ (328). Ennélfogva az isteni célnak emberi nyelven s az emberi nem javáért való eme nagyszerűbb kijelentése logikai szükségszerűséggel következik a világrendszer fennállásában s működésében tapasztalható célszerűségből és bölcseségből. Mert ha az isteni értelem munkájának nyomát mindenütt szemlélhetjük az anyagi világban, mindenütt a biológia világában: a cosmos alkotmányával és történetével megegyezőnek kell tartanunk, hogy legyen az isteni értelemnek egy nagyszerűbb nyilvánulása is, magában az emberben és egyedül az emberért. És minthogy az isteni teremtő munkásság legtökéletesebb alkotása az ember, s mivel az emberi közfelfogás — általánosan — úgy tekinti Istent, mint minden anyagi és szellemi valóság forrását, minden létező vég okát: a világrendszerről való tudományos és philosophiai ismeretünkkel csakis az a nézet egyeztethető össze, hogy az *isteni értelem (végtelen) együtt működik az emberi (véges) értelemmel és jóra való törekvéssel az élet amaz ideáljának elérésére, a melyet minden egyes ember — többé-kevésbé világosan vagy homályosan — nemünknek rendeltetéséül ismer fel*. S valójában a végtelen bölcsességű Lény illetén működésének fogalma nemcsak az emberi józan észből következik, hanem megerősíti azt a tudományos fölfedezéseknek egész története is.

Ez a bizonyíték, értékes bár az apologia mezején, nem vihető át a constructiv theologia régiójába. Ez még nem bebizonyítása *Krisztus istenségének és messiási voltának*. A ker. vallás e két jellegzetes tantételének *történeti bizonyítékokon*

kell nyugodni, mint a melyeknek birodalma el van különítve a tudomány körétől. Ez azért még hozzá sem szólhat a próféták, vagy Istentől különösen ihletett egyének megjelenése lehetőségének kérdéséhez. Az *emberi élet összes felsőbb vonásai felül állanak a tudomány eszközeivel elérhető határon*, s így a tudás semmi segítségünkre sem lehet az emberi élet magasabb problémáiban. Ép ez okból a vallásos hit *tudományos bírálata*nak korlátozottni kell, s az eddiginél szűkebb térral megelégednie. A racionalisták az emberi észet a kijelentés fölé helyezték, a materialisták az érzékfeletti dolgok lételet tagadták; a ma divatos agnosticus elveket vallók már nem vonják kétségbe lételet az istenségnek, csak „megismerhetetlen”-nek nyilvánítják, Jó; fogadjuk el nézetöket igazság gyanánt. Istent valójában nem sikerült még eddig — és sohasem is sikerül — fölfedezni a tudomány műszereivel. A hit erősségei messze felülemelkednek a tudományos módszereken. Bármeckora erővel és kitartással ostromolják hát annak védő bástyáit: a ledöntéstől legkisebb okunk sincs féltetni azokat. Az az egy azonban bizonyos, hogy a szellemi világ megismerhetősége felöli tudatlanság előismerése bennünket ki nem elégíthet. Kutatnunk kell újabb érvek után. És az eredmény, az idők hosszú korszakán át előttünk rejtve volt természeti folyamatok titkainak csodás föltárásával, manapság már az, hogy az újabb fölfedezések által nyert ismeretek az emberfeletti értelemről addig vallott nézetünket föl nem forgatták, meg sem zavarták, sőt meglepően megerősítették.

Majd a constructiv bizonyításra térvén át, azt mondja szerző: Nagy tér választja el a kijelentett theológiát a természetitől, s még nagyobb a tudománytól. „Az analogiák nem identitások; s midön, mint a jelen esetben is, tisztán megvilágosítás végett élünk hasonlításokkal, lehetnek azok távolról vettek s tökéletlenek is. Következéskép óriási a különbség még a legeslegnagyobb prófétáknak is, a „kikhez hangzék az Úrnak szava“, Istenhez való viszonya, és ama másik viszony között, a melyet Jézus Krisztus a maga részére mindig vallott, és megkivánt, a melyet János evangelium írója fejezett ki találóan, a midön Jézust testben megjelent igének tünteti föl, és a ki emez incarnatio által embernek fia és Istennek fia is volt egyaránt“ (346.). Vizsgálódásaink útján, kitűzött célunk felé haladva, eljutottunk ezzel a *kijelentés mezejére*. Itt mintegy óriás emelkedik föl előttünk a *történeti Krisztus alakja*, s a szent írók adta szemüvegen át szemléljhetjük öt, halljuk beszédét, s hozzá kezdetünk szavainak értelmezéséhez, jellemének és bevallott céljának megítéléséhez. *E munkákban azonban*

a józan ész sem irányítóul, sem segítségül nem szolgálhat. Mert „emberfeletti“ kijelentés az, feltárása egy oly igazságnak, melyre emberi ész el nem juthatott; s a mely a végből revelálódott a szellemi világban, hogy véghezvitessék az, a mit az emberi törekvés egymagára el nem érhetett, de a mit mégis meg kellett valósítani az emberi történelemben, ha megvalósítottatott a cosmosban. Ez csakis egy újabb, nagyszorúbb a Fővalóság kezében egy magasztos célra. Isten is csak eszközök által gyakorolhatja mindenhatóságát, s természetesen, a czélnak megfelelő eszközöket is elő kell teremtenie. *Az istenségnek emberi incarnatiója tehát gondoskodás az emberek között a szellemi élet diadaláról, s a földön a „meunyek országa“ fundamentomának megvetéséről.* E csodás s mégis történeti esemény valóságát tisztán történeti bizonyságok alapján állapítható meg. S e tekintetben a régi kor ítélete ép oly illetékes, mint a mostanié. De mégis; a rég letűnt idők emberei fölött, e tárgyban is, végtelenül nagy előnye van a jelenkor gyermekének. Mi előttünk XIX. hosszú század bizonyága áll összegyűjtve a keresztyén vallásnak ereje és értéke felől. A történeti kritika használatán kívül nincs hát semmi másra szüksége a legszorgalmasabb kutatóknak, s a legintenzívebb gondolkozóknak sem. De aztán kevesebb sem érhetik be. A fejlett tudomány csodás eredményeivel viszonyba kell hozni az őstörténetnek korunk ásatásai segítségével föltárt titkait. A keresztyén s a héber theológiának hasznára volt a tudományos és történeti kritikai szellemtartás uralma. Ép ezért annak állandó használatára kell törekednie, hogy felkutathassa az igazságai bebizonyítására korunktól kívánt erősségeket. És az ez irányban való munkálkodás nem hogy gyengítené hitünket, de tényleg erősíteni fogja a Jézus Krisztus igaz messiási és istenfiúi volta felőli meggyőződésünket. Mert úgy vagyunk ezzel, hogy bár a történeti *Krisztus emberfeletti tulajdonai teljesen összeegyeztethetők a józan ész következményeivel, s annyira benső szükségünket érintők és oly nemes érzelmekre s elhatározásokra indítók, hogy akár rejtve maradnak előttünk az incarnatio titkai, miként a természet erői is láthatlanok reánk nézve, habár hatásukat érezzük is; akár felnyíl előttünk az a titokszerű alkotmány, a mely biztosítja a józan várakozást a felől, hogy abban nagyszorúbb dolgok várnak a transcendentalis világ rejtélyeit ismerni vágyó elmékre: hinnünk kell a Krisztus emberfeletti lényében; pedig ma nem méltányolják őt eléggé sokan, még oly egyének is, a kik egyébként habozás nélkül elismerik az általa hozott üzenetnek gyakorlati értékét.*

Ez a könyv záradéka; s így a hercegi író bizonyításában nem jut tovább az emberfeletti és az emberi értelem között levő *rokonság* kérdésénél. Az analogia azonban constructiv bizonyítékul nem szolgálhat; s csak természetes, hogy ez az argumentatio minket nem elégít ki. Mi *Krisztus istenségének bebizonyítását várjuk*. Szerző pedig azt meg sem próbálja. Az intuitiv theologia fogalmából folyólag egészen figyelmen kívül hagyja a metaphysica nagy kérdéseit, s még csak kísérletet sem tesz annak igazolására: *hogyan jelenhetett meg a természetfölötti értelem emberi testben?* Célja egyedül az, hogy kimutassa: *a természet theológiájának legnagyobb nyilvánulása az emberi életben és történelemben van*. S ennél fogva a keresztyén vallásnak, melyet leginkább gyakorlati szempontból vizsgál, szerinte nem lehet a végeztélja más, mint az igazságossághoz juttatás, az emberiségnek ideálja magaslatára való fölemelése. S tanulságosan érdekes, hogy a jelenkori bölcelet is, a ker. vallással egyezőleg, az *erkölcsi tökéletesedést* vallja *nemünk* rendeltetéséül. De hogy ez az erkölcsi eszmény *egy személyben megvalósulhatna, vagy épen megvalósult volna — ezt a ma uralkodó positiv philosophia határozottan kétségbe vonja*.

Az intuitiv theológiának szerző használta fogalmára is van egynéhány szavunk. Elismerjük, hogy tisztán a józan ész segítségével is eljutottak némely nomád törzsek az érzékfeletti dolgoknak némi sejtelméhez; de viszont az is tagadhatlan, (láthatjuk a hindu vagy a görög bölcelet történetéből), hogy az értelem-képzés, a tanultság, mégis közelebb visz a természetfölötti értelem ismeretéhez. De eljuttat-e *megismeréséhez* is?

A természeti ember előtt el vannak rejtve a szellemiek. A szellem-világ titkait az ész csak a kijelentés fényénél szemlélheti. „Senki sem ismerheti az atyát, ha csak a Fiú meg nem jelenti néki!“ Az ó- és újkori gondolkozás, s annak a természetfölötti tünemények megértése és megfejtéséért való sikertelen fáradozása, mind azt bizonyítja, hogy a világnak szüksége volt isteni kijelentésre, a halhatatlanság és élet ama revelációjára, melyet Krisztus hozott ajándékul a földre. S igazán, a ker. theologia alapeszméi felülmulják a tudománynak összes tanait, kipótolják azonban a józan észnek s a speculativ elmélődésnek hiányait; merészségökben s nagyszerűségökben különösek minden kornak tanult fői előtt, s egyszerűségök és erejük által vonzóak mind ama népekre nézve, kiket ma a világ „keresztyén nemzetei“-nek nevezünk. S a krisztusi vallásról való közfelfogás gyanánt örömet elfogadjuk a *herceg* találó szavait: „*A keresztyén vallásnak, mint bölcese-*

leti rendszernek, *legnagyobb fensőbbsege, talán minden másnál inkább a kimeríthetlen erő-forrásában rejlik!*"

A keresztyén vallás életelv, a melynek kiapadhatlan kútfeje a Jézus Krisztusnak tökéletes élete, ez az egész könyvet átható eszme ad Duke of Argyll művének rendkívül nagy értéket. Nem említve azt, hogy Krisztus istenségének esz-okokkal való bebizonyítását mellőzi: a róla szóló fejezet fejtegetései is meglepően világosak, meggyőzőek, tudományos színvonalon állók, s ezenfelül igen határozottak. Az író minden sorából látszik, hogy sokat forgatta és tanulmányozta is úgy a kijelentés, mint a tudomány könyvét. Minden elfogultság nélkül tisztán az *igazságot* keresi. Nem fogadja el vakon a szentírás vagy a hitvallásos könyvek tanítását; de ha a józan észszel, s a tudományos kutatások eredményeivel egyező igazságnak ismerte föl azt, ragaszkodik hozzá összes lelki erejével. Azonban, az egyházi tanok buzgó védelmezése közben, nem hanyagolja el az ész jogait sem. A legnyomatékosabban hangsúlyozza a tudományos bűvarlatok szükségességét, s a bibliai tudományok terén a történeti bírálat szüntelen való használatát. Mert a természetfölötti Lénynek revelációja a legmagasabb fokon az emberi észben nyilvánul, s így csakis ennek a segítségével juthatunk közelébb és közelébb az örök igazság ismeretéhez. S ha a vallásról és tudományról való eme nemes felfogása mellett ismerjük azt a bátorságot, a melylyel a keresztyénségnek sarkalatos s a tudomány által eddig nem igazolt kérdéseire fordul; azt a fáradhatatlan szorgalmat, melyet több mint harmincz év óta tudományos és egyházi téren kifejt; s ha tekintjük az általa elért nagyszerű eredményeket: *Argyll hercege* működésével a jelenkori legnagyobb angolok — egy Gladstone, egy Balfour mellett nyer helyet becsületükben; minket magunkat pedig e mostani könyvével gyönyörködtet, eszméltet, és serkent *megismerni* a tudomány „*megismerhetetlen*“-jét, a kiből, vallásos hitünk s tudományos meggyőződésünk egybehangzó ítélete szerint, *elrejtvék a bölcseségnek és ismeretnek minden titkai!* . . .

Miklós Géza.

EGYHÁZI SZEMLE.

Külföldi egyházi élet.

Nagy örömünkre szolgál, hogy a külföldi egyházi életről egyet és mást nagy hézagosan közlő szemlénket a velünk együtt olyan nagyon sokat szenvedett francia protestáns testvéreinknek néhány hónap előtt lefolyt nagy és örvendetes ünnepélyénél kezdetjük meg.

Április 18-án mult 300 éve annak, hogy IV. Henrik Nantesban a bretagnei herceg kastélyában aláírta ama rendeletét, melylyel hű fegyvertársai, trónrasegítói és egykori hitsorsosai, a francia hugonották szabad vallásgyakorlatát biztosítá. Bár nem telt bele száz év sem, az edictum visszavétetett, a dragonnádok megkezdődtek s a francia-protestantismus még keservesebb sorsra jutott, mint a mi, vértörvényszékekkel, gályákkal stb. sujtott egyházunk: mindazonáltal az a rövid idő is elegendő volt arra, hogy a francia protestantismus arra a sorsra ne jusson egészen, a melyre a spanyol és olasz; elegendő arra, hogy Franciaországot a virágzás és hatalom azon fokára emelje, a melyet többé el nem ér soha.

A francia protestáns egyházak csak 300 év mulva ünnepelhetik meg e jubileumot. Sem a dragonnádok, sem a nagy forradalom kora nem volt alkalmas az ünneplésre. Most végre 300 év után, bár most is nehéz körülmények között élve, megünnepelhatték a lelkiismereti szabadság törvényes biztosítása első aktusának emlékét. Az ünnep helye, természetesen, maga Nantes városa volt, hova a különböző francia prot. egyházak meghívtak a május 31-én kezdődő ünnepélyre. A rendezést a körülbelől 900 lélekből álló nantesi városi missió, illetőleg két lelkésze, Dartigue és Diény, teljesítették.

Az ünneplő közönség, az egyházak és egyházközségek küldöttei, május 30-án már gyülekezni kezdetek s a délután Párisból érkező vonat nagyszámú vendéget hozott magával. Az ünnepélyességek is megkezdődtek még ezen a napon egy estéli istentisztelettel, melyen Couve lelkész, megemlékezvén

előbb a protestantismus történetéről, Esdr. 8, 15. alapján a lelkiismereti szabadságról beszélt nagy lelkesedéssel, buzditván a hallgatókat e legdrágább kincs, az evangélium szilárd megőrzésére.

A jubileumi ünnepély tulajdonképeni megnyitása május 31-én volt, a mikor a megjelent képviselőknek első ülése is tartatott. Az ülést Dartigue lelkész nyitotta meg üdvözlésével a megjelenteknek és köszönetet fejezve ki, hogy Franciaország minden egyes protestáns egyháza képviselteti magát Nantesban ezen az ünnepen, egyúttal reá mutatott arra, hogy ez az egyetértés a legcsattanósabb czáfolat ellenfeleiknek, kik a protestantismus szakadozott és szétforgácsolt voltáról szeretnek hangosan nyilatkozni. Az elnöki megnyitó s üdvözlő beszédet a képviselők válasza követték, kik küldöik nevében üdvözölték a gyűlést, a nantesi gyülekezetek s átadták az üdvözlő iratokat. Ezen beszédekben az összetartozás, a közösség érzelmeinek adtak kifejezést a szónokok és különös tettséssel találkozott Couve-nak, a Commisison fraternelle képviselőjének beszéde. „Sok tenni való van még — úgy mond — a mi hazánkban és hazánkért, s erre felteszszük minden erőnket, azonban mindennek előtt meg kell tanulnunk egymást szeretni. Ez könnyű magunk, a református keresztyének között, mert egy az eredetünk és sok közös céljaink vannak. De tanuljuk meg szeretni lutheránus testvéreinket is, valamint azokat az egyházon kívül állókat, kiket separáltak szoktak nevezni, de a kikenél több oly dolgot találunk, a mely minket velök egyesít. Igyekezzünk róm. kath. testvéreinket is szeretni, velök együtt a haza javára munkálni és ezt az evangéliumnak megnyerni“. A képviselők üdvözléseinek befejeztével Dartigue elnök köszönetet mondott nekik s felolvasá az érkezett üdvözleteket s ezzel az ülés véget ért.

Az ünnepélyes megnyitó üléshez folytatólagosan csatlakozott a francia protestáns történelmi társaság ünnepélyes ülése. A főelőadást br. Schickler Ferdinánd tartotta „A nantesi edictumról“, melyben történelmi források nyomán adta az edictum keletkezését és rajzolta ennek korát. Frossard az edictumnak egy eredeti példányát bemutatta a gyűlésnek, de Félice Pál arról értekezett: miképen hajtattott végre a nantesi edictum? míg Gaufrès Franciaország iskoláiról olvasott fel, azt fejtegetvén, hogy mennyit köszönhet a francia tanügy a protestantismusnak, mely az egyház és iskola között mindig és mindenütt a legszorosabb kapcsolatot tartotta fenn. Előadásában egy áttekintő képet nyújtott arról is, hogy minő volt a francia iskolaügy az edictum kiadása előtt, annak hatása

alatt s visszavonatása után. Este egy népes gyülekezet előtt Weisz lelkész tartott előadást azon nehézségekről és akadályokról, melyek között az edictum létrejött. Az általa nyújtott korrajz a legnagyobb mértékben meghatotta a hallgató közönséget.

Másnap egy presbyteri gyűléssel kezdődött az ünnep, melyen a különböző gyülekezeteknek mintegy 50 gondnoka és képviselője volt jelen. A gyűlést a nantesi egyházközség presbyteriumának elnöke, Andra nyitotta meg, s üdvözlő szavára a delegátusok nevében a lyoni Guyroche válaszolt. Dieterben nem kevesebb, mint hat lutheránus presbyterium képviselőjében volt jelen s beszédében egyebek között a következőket hangoztatta: „Mi lutheránusok eddig, az üldözés napjain, nem szenvedhattünk veletek együtt, de most szorosán hozzátok csatlakozunk s ha ligáról van szó, úgy veletek egy szent szövetséget akarunk alkotni, mely a legfőbb javakért való küzdelemben együtt fog haladni.“ Davaine saumuri lelkész azon nézetének adott kifejezést, hogy az ünnepségnek legmaradandóbb emléke lesz, ha a francia protestánsok mindenha megmutatják, hogy ők a legjobb francziák. — A jubileumi ünnepség emlékére emléklapot fognak kiadni, melyet minden egyházközség temploma számára kap.

A montaubani egyetem egykori hallgatói külön gyűlést tartottak, melynek czélja, hogy a jövő tavaszon az egyetemnek 300 éves jubileumát megünnepeljék.

Ugyanezen nap délután a Société Centrale tartott gyűlést Fanche elnöklete alatt. Az elnök reámutatott arra az áldásra, mely a keresztyén munkásságból magára a munkásokra háramol és kifejezte azon véleményét, hogy az evangelisatio munkájára a református egyház a legalkalmasabb és leghivatottabb. „Kevés hitnek és kevés szeretetnek kevés a gyümölcse is — úgymond — de sok hit és sok szeretet, sok gyümölcsöt is terem.“ Pfender lelkész a Société Centrale tevékenységéről adott számot, Schmidt a diasporában végzendő munkáról, a a poisoni protestánsok állapotáról, a vegyesházasságok révén fenyegető veszedelemről értekezett. Jacot az evangelizáló társaság nevében üdvözlé a Société Centralt.

Az esteli alkalommal a különböző jótékonsági egyletek által végzett munkásságról adtak számot egy gyűlésben, a mikor Westphal tanár statisztikailag állította össze az egyleteket s ezek működését az ifjúság vallásos nevelése, az árvaügy, az alkohol elleni küzdelem, a szünidei gyermektelepek stb. körül. A legmagasztosabb képet mutatja a francia protestantismus életéről és benső virágzásáról azon adat, hogy Francia-

ország protestánsai évenként hét millió frankot áldoznak jótékonyági czélokra, a mely összeg a lélekszámmal egybevetve, egy-egy lélekre évi 11 frk áldozatot mutat. És ezen nagyszerű eredmény a vezetők reménysége szerint még nem a maximum, emelkedés várható.

Az ünnepély 3-ik napján, június 2-ikán közös úrvacsora vétel volt, mely alkalommal Coillard a Máté evang. 24. részének végső szakasza alapján az önmegtágadásról és a Szentlélek ajándékairól beszélt. Kilencz óraker a vasárnapi iskolások és tanítónők gyülekeztek össze, a mely alkalommal lélekemelő beszédek hangzottak el s a gyermekek között Prudhomme nevű ifjú művész által készített medaillonok osztattak szét az ünnep emlékére. A medaillon egyik oldalán egy, a lelkiismereti szabadságot ábrázoló női alak, egy a francia református egyházat jelképező gyermeknek a nyitott bibliát mutatja, melyben ezek szavak olvashatók: „Mindennek képes vagyok a Krisztus által“; a háttérben pedig látszanak a bretagnei herczeg kastélyának tornyai, hol IV. Henrik az edictumot aláírta. A második oldalon IV. Henrik képmása foglal helyet. Délben 400 terítékű bankett volt, melyen az első köszöntőt Couve mondotta a köztársaság elnökére, kit táviratilag üdvözöltek is.

Ugyancsak a harmadik napon tartá a missiói társaság is ünnepélyes gyűlését, melyen Appia ismertette a társaság keletkezését, Bögner a hazafiság és missióról értekezett, Bianquis János pedig a madagaskari missió küzdelméről tartott előadást. A missió-ügyre a társaság a jelen évben 300,000 frkot fordít, az oktatásügyre külön 15,000 frankot. Coillard azon nyomokról beszélt, melyek az üldözött és kivándorolt hugonották után Afrika déli részein fenmaradtak és a lessoutoi és zambesi-i missiót jellemezte. Este nagy gyűlés volt, melyen különböző beszédek tartattak, a nantesi énekkar énekelt és Schickler számos vetített képet mutatott be az edictum kiadása korából; többek között Nantes-ot 1598-ból. IV. Henriket, nővérét, anyját, d'Aubigné Agrippát, Sullyt, Duplessis Mornayt.

Negyedik nap, gyönyörű időben, a rendező bizottság egy bérelt gőzösön kivitte a vendégeket Sucé-be, hol a nantesi reformátusok hajdanában istentiszteleteiket tartották. Az élvezetes kirándulás után visszatérvén a társaság, az ünnepélyek véget értek. A még visszamaradt vendégek este Dartigue lelkésznel szűkebb körben tölték az estét és a más nappal távozva épen úgy, mint a korábban elutazottak a nagy napoknak felemelő emlékével hitben és szeretetben megerősödvé oszlottak el. (RKZ.)

Elismeréssel, csodálkozással, teljes elismeréssel kísértük a „nagy nemzet“ ezen kicsiny kovászának felséges eredményeit, a melyek a gyűlések mindenikén szemeink elé tárultak. Látjuk, hogy az evangélium Istennek ereje minden hívőknek üdvösségére, mely megtartja a maradékot a virágzásra, gyümölcsözésre. Önkénytelenül tolul ajkainkra a felkiáltás: bizony nagyságos dolgokat cselekedett az Úr és vágy és óhaj támad lelkünkben, hogy hatna át bennünket is az evangéliumnak ama kovásza, mely ötszörte kisebb sereget is tízszerte erősebbé tesz, mint mi vagyunk. Érezzük, hogy a test, az nem használ semmit. lélek az, mely megelevenít. Legyenek üdvözölve e helyen is a hitbuzgó testvérek!

Egy másik nevezetes esemény az ifjúsági egyleteknek Baselben július 6—10. napjain tartott 14-ik nemzetközi kongresszusa, melyről mi sem maradtunk el, habár nem úgy voltunk képviselve, mint akár az ifjúsági egyletek céljának fontossága, akár pedig tehetségünk és erőnk ezt magával hozná. Az első ülés előtti isteni tiszteleten az egyházi beszédet v. Orelli professzor tartotta az Úrnak a hegyen való megdicsőüléséről. Az istentisztelet végeztével a városi kaszinó termében megkezdődött a megnyitó ülés, melyen Krummacher superintendens az ifjúsági egyletek nemzetközi egyesületének egyik alapítója és nestora imát mondott, sir George Williams pedig Londonból, a megjelenteket üdvöző beszédet tartotta. Sir George Williams tiszteletbeli elnökké és Sarassin a tanácskozások vezetőjévé választattak. Ezekután Barde professzor Genfből, kit két év előtt mi is körünkben tisztelhattünk, jelentést tett az ifjúsági egyleteknek 1894. év óta történt fejlődéséről. A jelentés szerint 1894-ben volt az egész világon 5118 ifjúsági egylet 456,676 taggal, ma pedig az egyletek száma 5545, melyeknek 488,270 tagjuk van Ezen egyletek közül Németországra 1405 esik 85,000 taggal, Franciaországra 88 egylet 35,000 taggal. Angliára 1143 egylet 104,160 taggal, Amerikára 1415 egylet 234,976 taggal, Ausztriára 77 egylet 1843 taggal, Svédországra 60 egylet 6000 taggal stb. A nemzetközi központi bizottság, mely Genfben tartja székhelyét, utazó ügynökei, Fermaud és Phildins által Angliában, Skóciában, Belgiumban, Olaszországban, Magyarországon, Dániában, Francia- és Oroszországban agitált az ifjúsági egyletek terjesztése érdekében és különösen áldásdús volt Phildiusnak működése Cseh- és Morvaországban, hol a szétszórt protestánsok között 51 egylet alakult. A központi bizottság különös gondot fordított egyleti titkárok képzésére és e célból Berlinben és Genfben tanfolyamokat tartott. Ezen tanfolyamok

következtében az állandó titkárok száma s működésük eredménye is emelkedett. Az állandó munkások 1895-ben Kopenhágában s 1897-ben Elberfeld-Barmenben tartott konferenciáján körülbelül 100 egyleti titkár vett részt. A központi egyletnek 10,000 frankot kitevő defecitjét a jelenlevők azonnal összehozták. A központi bizottság jelentése után egyesek a különböző országokról jelentéseket adtak, jelezve az eredményt, a mi tapasztalható. Este 8 órakor Braun stuttgarti udvari lelkész a szolgálatról tartott jeles beszédet, melyben a németeket az ifjúsági egyletek, főleg a diák-missió felkarolására buzdította, intvén őket, hogy e nagyfontosságú, a protestantismus életére kiható feladattól ne húzódjának vissza pusztán azért, mert a mozgalom talán Franciaországból vagy Amerikából indul ki.

Második nap, július 7-én egy nemzetközi imagyúléssel kezdték meg a munkát, a mikor a nagy koncert-teremben jelenlevő, körülbelül 2000 résztvevő különböző nyelven mondott rövid imádságot. Ezen gyűlés főtárgya: „a keresztyén egyleteknek jelenlegi állása, előnyei és ama veszélyek, melyeknek ki vannak téve“, volt, miről a párisi és chikagói, newcastelli és ehuri küldöttek értekeztek röviden s a mely kérdés aztán megvitattatott. Délután Helbing szövetségi ügynök Elberfeldből a németországi katonai lelkigondozásról, dr. Fries Stockholmból, a diákok munkásságáról, Mr. Mott New-Yorkból a keresztyén diákegyetek meglátogatása végett tett útjáról, végül Clarence Hicks New-Yorkból és Ostermann Genfből a vasúti alkalmazottak között teljesítendő missióról értekeztek. Délután a nemzetközi diákszövetség konferenciái voltak.

Július 8-án dr. Wurster heilbronnai lelkész „a lelkigondozásról az ifjúsági egyletekben“ czímen értekezett. Délután a társaság külön vonatokon kirándulásra indult a Chrischona-ba, a mi az egész délutánt igénybe vette. A szombati gyűlésen az egyletek missiói munkásságáról folyt szó, a mi alatt azonban nem kül-, sem tulajdonképeni belmissió nem értendő, hanem azon keresztyén munkakör, mely az ifjúság előtt is nyitva van az evangélium érdekében. Ezen munkásság szüköség voltáról Eynard Emil Turinból és Findeisen pétervári lelkész, eszközeiről pedig Osterwiiek-Broijn Zeistből és Laune Sámuel Limes-ből beszéltek. Az értekezések után Barde professzor bemutatta a gyűlésnek az uruguay-i waldens gyarmatokon alakult néhány ifjúsági egyesület egy jelenlevő képviselőjét; egy portugál a brazíliai ifjúsági egyletek üdvözlését tolmácsolta, Fliedner lelkész pedig az ő madridi egyletének az időszerint Manilla és Kubában levő tagjai számára a gyűlés

imáját kéré. Ebéd után szűkebb körű hivatalos ülésen a központi bizottság jelentése került megvitatás alá. A jövő, 15-ik kongresszus 1902-ben Christianiában fog megtartatni. A költségvetség 34,000 frankban állapított meg. A központi bizottság tagjai egyhangúlag újra megválasztattak, valamint a bizottság kültagjai is.

Az utolsó napi gyűlés reggel 8 órakor imagyűléssel kezdődött, 11 órakor együttesen úrvacsorát vettek. Délután utoljára összegyűlve a kaszinó termében, hol rövid bucsúbeszéd után különböző nyelveken esendült fel az ima. 5 órakor a főtemplomban tartott istentiszteletet Williams beszéde és Krummacher superintendens imája zárta be s a 4000 főnyi közönség az apostoli áldás eléneklésével távozott.

A kongresszusra 800 hivatalos képviselő és ugyanannyi más résztvevő jelent meg. Németek voltak a legnagyobb számmal jelen, mintegy 330-an, azonkívül 3 finn, 4 orosz 5 norvég, 15 svéd, 11 osztrák, 8 magyar, 46 angol, 2 ausztraliai, 20 skót, 1 japán, 22 francia, 48 holland, 10 belga, 2 indiai, 1 afrikai, 1 portugál, 1 spanyol és 14 északamerikai jelent meg a különböző idegen nemzetiségek közül. (RKZ.)

Svájczban a zürichi-kantoni zsinat, mely nem régen ülésezett, két fontos tárgygyal foglalkozott. Egyik az új egyházi törvénykönyv, másik a romanismus előnyomulása. A mi az előbbit illeti, ez alkalommal még csak általános megbeszélés tárgya volt s részletes megvitatása csak később fog megtörténni. A javaslaton az egyháztanács két év óta dolgozott, azonban nem lehetett még magában a tanácsban a tanácsban sem egyes kérdésekre nézve egyöntetű véleményt elérni. A javaslat 1. §-a szerint „a zürichi-kantoni tartományi egyháznak, mint az egyetemes keresztyén egyház alkatrészének, feladata, hogy tagjait a Krisztus tanai és példája által vallásos érületben és erkölcsös életben nevelje. Ezen feladatát a protestantizmus alapelvei szerint és az állami alkotmány 63. §-ában biztosított hitvallás-szabadság alapján szellemi és valláserkölesi hatás útján akarja megoldani. A rendelkezésére álló eszközökkel az állam javán munkál“. A 7. §-ra nézve, melyben az egyházhoz való tartozás szabályoztatik, a szabadelvű és pozitív iránynak nem tudnak megegyezésre jutni. A szabadelvű többség a következő szöveget ajánlja: „A kanton minden evangélikus lakosa a tartománya egyház tagjának tekintetik, ha az 1. §-ban kimondott alapelvekkel egyetért, illetőleg a meny nyihen kilépését, vagy oda nem tartozását ki nem nyilatkoztatja“. Az egyháztanács kisebb része ellenben ezt ajánlja: „A zürichi tartományi egyháznak tagjai azok az evangélikus hit-

vallású heresztyének, kik megkereszteltettek és a tartományi egyházhoz tartozni akarnak. Ezen akarat előre feltételeztetik azoknál, kik a jelen törvény életbelépésekor tagok, ha csak határozott kilépési szándék nem jelentetik be az egyházi tanácsnál“. A mint látnivaló, itt a körül forog a dolog, vajjon a keresztség feltétele-e az egyházi tagságnak? Svájcban sok port vert már fel ez a kérdés és p. o. Baselben az a törvény, hogy a kereszteleés nem előfeltétele a konfirmációnak, tehát keresztleetlenek is konfirmálhatók. Ezért Baselben a keresztség nem feltétele az egyházi tagságnak sem; minden evangélikus lakos egyháztag, a ki kilépését ki nem nyilatkoztatta. Hogy ebből különös helyzetek keletkezhetnek, az világos. Így 10 év előtt Baselben mindenki feszült várakozással nézte, vajjon a methodisták, vagy a szocziáldemokraták által támogatott jelölt lesz-e baseli evangélikus lelkészszé; ugyanis megjegyzendő, hogy egyik fél sem látogatja az említettek közül az államegyház istentiszteleteit.

A pápistaság, mely Zürichben 17 templommal és 4 kápolnával rendelkezik, erős propagandát fejt ki a vegyesházasságok terén. Egyfelől arra törekszik a róm. papság, hogy a vegyesházasságok kötését s a gyermekeknek kath. vallásban való nevelését biztosítsa felekezete részére, másfelől, hogy a gyóntatószék segítségével az evangélikus házastársat a kath. fél útján megnyerje. Előfordul számos eset, midőn a haldoklót csak azon feltétel alatt látja el a pap az utolsó kenettel, ha kath. módon újból megköti a házasságot; előfordul az is, hogy az evangélikus fél háta megett gyermekét kath. ritus szerint újra keresztelik; előfordul hogy kath. leánynevelő intézetek a szülék tudta nélkül áttérítik a leányukat. Ezen bajok megakadályozása végett a zsinat elhatározta, hogy egy népszerű, békés hangú iratot bocsát ki, melyben az egyháztagok figyelmét felhívja az őket fenyegető veszélyre és óvatosságra, s kitartásra buzdítja; továbbá felhívta a lelkészek és egyházközségi előljárók figyelmét, hogy a gyülekezetet élénk figyelemmel kísérik, gondozzák és gondoskodjanak arról, hogy a nép egyháza történetét, hitzikkeit és azon tanokat, melyek a pápásktól elválasztják, alaposan megismerjék, valamint, hogy a gyermekek vallásos oktatására gondosan felügyeljenek. (RKZ.)

Azonban nemcsak Svájcban, hanem az egész keresztyén világon megérezhető, hogy a romanismus erősen a dagálylyal vitorláz a protestantismus elnyomására. Magunkról nem szólunk, mert úgy sem szoktuk hinni a hiób-hireket és mindenre azt mondjuk, hogy tulzottak; hanem lássuk a külföldet.

A mi politikai lapjainkban is olvasható volt az a nagy felindulás, melyet Günther Ernő schleswig-holsteini hercegnek kóburgi Dorottya főhercegnővel való házassága támasztott. Az eset sokáig nem jött teljesen a nyilvánosságra és nem tudta a nagy közönség, vajjon a passiva assistentia határát túllépte-e a bécsi Szent István-templom plébánusa, avagy pedig valamely új irányzat indult meg a vatikánban, mely még a passiva assistentiát is kárhoztatja a vegyesházasságoknál, ha csak a gyermekek kath. vallásban való nevelése előre nem biztosíttatik. A pápa rosszalását fejezte ki a plébánusnak ama házasságnál követett eljárása felett. Hogy mi volt ez eljárás, az ma sem egész bizonyos. Allítólag szerencsét kívánt volna az új párnak. Hivatalos kijelentés szerint, nem tartotta meg az idevonatkozólag 1864-ben közhírré tett szabályokat. Azonban utólag az is kitűnt, hogy eljárásában a bécsi püspökkel egyetértőleg cselekedett s így a pápa rosszalása azt is érte, sőt idő előtt sírjába is vitte, mert hanyatló egészségi állapotát a lapok által felvert láрма és támadás gyorsan és teljesen aláásta. (ALKZ.)

Németországon a német katolikusoknak Krefelden tartott 45-ik egyetemes gyűlésén Schmit püspök nagy elégedettséggel hangoztatta azon eredményeket, a melyeket a német katholicizmus az újabb időkben elért. Ezek — mint tudjuk — de mint ő maga is bevallá, politikai eredmények és a német birodalmi kath. centrum nagy erejében állanak. Beszéde úgy hangzik, mint egy harci riadó, a mely valószínűleg visszhangra is talál. (ALKZ.)

Angliában a ritualizmus roppant kiterjedést vesz napról-napra. A kath. szertartások már sok helyt meghonosodtak a templomban. Mr. Kensitnek támadása óta a parlament is foglalkozott e kérdéssel, sőt egyes püspökök tiltó rendeletet is adtak ki a ritualizmus ellen, de a püspökök többségének lanyhasága miatt nem sok eredmény várható, ha csak az angol társadalmi lelkiismeret a maga „7-éves“ álmából fel nem ébred. (ALKZ.)

Olaszországban a kormány erőteljes rendszabályokat léptetett életbe a kath. egyetek ellen, mivel a legközelebbi zavargásokat bebizonyíthatólag ilyen egyetek készítették elő s irányították is. A pápa encziklikájában panaszkodik ez eljárás isteni és emberi jogot tipró volta ellen és nem győzi eléggé dicsérni a fenyegetett egyeteket s így mintegy ellenállásra buzdítja azokat (ALKZ.)

Általában úgy látszik, mintha a romanizmusnak ezen tervszerű előnyomulása egy hirteleni fordulattal szándékoznék az evangélium világosságát elfojtani pedig tudhatná, hogy azon a pokol kapni sem diadalmaskodhatnak.

p—f.

IRODALMI SZEMLE.

a) Hazai irodalom.

Szummer és Akkád. Egy ős turáni nép a Tigris és az Eufrates között. Tanulmány az assyrológia köréből. Több rajzmelléklettel. Írta *Ferenczy Gyula*, volt krassói lelkész, a reformátusok debreczeni kollegiumában a történet és diplomatika ny. r. tanára, könyvtár-igazgató. Debreczen, 1897. Nagy 8-ad rétbén 104 lap, ára 1 frt.

Tévedés folytán csak most került kezembe ez a régebben beküldött érdekes tanulmány, mely a tudomány oly mezején mozog, melyet nálunk alig művel valaki. S mivel azt tartjuk, hogy jobb későn, mint soha, ha kissé megkésve is, bemutatjuk ezt az érdekes könyvet röviden e folyóirat olvasóinak.

A tanulmány tárgya Szumernek és Akkádnak, az ősrégi uraltai népnek a Tigris és Eufrates közén, a biblia Sineárjában a Babylon-assyr birodalom sorsával összefolyt története, melyet a jelen század utolsó negyedében a babyloniai ásatások nyomán fedezett fel a modern archaeologia. És felfedezte, megalkotta ezt a csudás birodalmat úgy, hogy ma már többet tudunk Assyriáról, mint némely európai birodalomról a középkor derekán. Ismerjük Assyria és Babylonia királyait, vállalatait, hadjáratait. Ismerjük az állami és társadalmi életet, vallásukat, nyelvöket és irodalmukat. Krisztus előtt 4—5 ezer évre visszanyulik ez a csudás birodalom okmányolt története, melyet a földrétegekből ásott, kutatott ki a tudomány.

A negyvenes évekkal megindult ásatásokból először az assyr réteg, ez a tiszta sémi világ, került napfényre, Khorsabádban és Kujundzsikban, a híres Ninivé helyén. Kiolvasták belőle Assyria történetét Kr. e. 2000 évtől, a mikor az északbabyloni semiták vagyis az assyrok a Tigrisen tulra rajzottak.

A második rétegből francia és angol kutatók munkájára Babylonia romjairól Babylonia története került napfényre; ebben a rétegben már halványult a sémi jelleg, az emlékeken más az embertypus, a feliratokban másik nyelv is előtűnt. A történetnek az a korszaka ez,

mely Kr. e. 1920-ban Chamuraggatszál veszi kezdetét, ki a városi apró dynastiákat legyőzve, Bábelt tette urrá a két folyam között.

Az utolsó réteg takarta Akkádót és Szumert, a hegyeknek és sikoknak népét, melynek elűtő írásjegyei, rejtelmes ékiratai, külön típusú emberalakjai, sajátos szobrai és műemlékei a mily rejtélyesek voltak néhány évtizeddel ezelőtt, ép oly beszédesek, érdekesek, sokat mondók a mai assyrológia világánál.

A rejtelmes ékirásos köveket fokozatos egymásutánban fejtették meg a tudósok. Az első sikeres ékiratfejtő a göttingai Grotefend, ki már 1802-ben helyesen megfejtett nyolcz írásjegyet. Utána Rawlinson, majd Oppert és Hincks az egész írásmód és nyelv kulcsát megfejtették és megállapították, hogy a feliratok egy része sémi nyelven (az assyr), másik nagyobb része pedig turáni nyelven, az akkádok és szumerek fogalom- és szótag-írásos nyelvén van írva. Ezt a nézetet a tudós Oppert, az angol Hincks, de különösen a francia Lenormant emelte tudományos érvényre, úgy, hogy ma már kétségtelen dolog, hogy a szumerek tiszta turáni vagy ural-altai nyelvet beszéltek és irtak, hogy ezt az ékirásos nyelvet a szumer és akkád nép találta fel s ez építette ki hatalmas nyelvrendszerre, hogy az assyrok és és babyloniaiak ettől az ősnéptől vették át a kulturát és a vallást.

Ezeket ismerteti Ferenczy könyve s egyszersmind számos nyelvészeti, vallási és traditionális adatot hoz fel annak bizonyítására, hogy a szumer nyelv csakugyan turáni nyelvcsaládhoz tartozó nyelv.

Másik érdekessége Ferenczy könyvének az, hogy a szumerek és akkádok őshazájára, kiköltözésére és az árjakkal való érintkezésére vonatkozó hypothesiseket gondosan összeszedi s néhány újabb erősséggel támogatja. A szumerek ugyanis nem voltak őslakók a Tigris és Eufrátes közén. Soha sem nevezik magukat ezen a földön benszülötteknek, de annál többször sejtetik azt, hogy más földről költöztek ide. És vajjon honnan?

Ferenczy ennek az őshazának a feltalálására két vezér nyomot lát. Egyik a nyelv, másik a vallás és a hagyomány. E két vezérnyomon «a szumerek őshazáját, a Góbi sivatagot körültekvő óriási hegylánczokon, fent messze éjszaken jelölöm ki, a hol a többi népek hagyományai szerint is az emberiség bölcsője ringott s hová az istenek hegyéről szóló mystikus hagyomány, úgy a szumerek vallása, mint a turáni és árja nyomok s a biblia utalása elvezetnek» (51. l.). E földön volt a szumerek őshazája, ez az az eső nélküli ország, melyről az ékiratok beszélnek, hol nincs oroszlán, nem terem meg a szőlő és a pálmafa, melyekre a szumer nyelvnek nincs is külön szava. Ezen a földön egykor együtt laktak a szumerek a többi turáni törzsekkel, névszerint az ugor-ural-altai-mongol-dravida törzsekkel és vándorlásuk során folytonos érintkezésben voltak velök, valamint a

skytha-törzsekkel, melyeknek turánisága különösen Nagy Géza és Fiók Károly kutatásai után, minden kétségen felül emelt konkrét valóság. Ezt az érintkezést is gondosan kimutatja Ferenczy s a szumereket egész a Tigris-Eufrates közéig kíséri, hol azután a sémi törzsekkel jönnek érintkezésbe, kik közül először az assyrok, azután a babylonok leigázzák őket.

Ámde ez a külső leigáztatás belsőleg a szumer és akkád kultúra átvételére vezetett a hódítók részéről. A Mesopotaniába bevándorolt szumerek tanították meg az embereket az istenek hitére, az írásra, a földművelésre, a építkezésre, a művészetekre, s tőlük kölcsönözték a többi népek a mondáikat, hagyományaikat és mythosaiikat. A szumereké az írás feltalálásának a dicsősége s a feníciai, az őshéber, az egyiptomi alfabet, a germán-skandináv-finn runák mind a turáni szellem bélyegét viselik magukon. Még a modern világ is megtartotta tőlük az időszámítást, a napok elnevezését, a hónapoknak, a körnek, az óráknak és a perczeknek beosztását.

Ez a rendkívül érdekes tartalma és eszmemenete a Ferenczy könyvének. Bizonyításaihoz, érveléseihez érdemileg nem szólhatok, mert ebben a feltétlen szakismeretet igénylő ismeretkörben laikus vagyok. De élvezettel olvastam s bizonyára bármely művelt ember érdekléssel fogja olvasni Ferenczy rendkívül tanulságos és eszméletető könyvét. Csak a stylusára kívánok megjegyzést tenni. Az a szónokias, virágos nyelvezet, melyet szerző használ. helyén van a szónoki művekben, de szokatlan és visszatetsző a tudományos munkában, hol világosság és szabatosság az irány fő kellékei. A könyv kiállítása elég csinos, de sajtóhiba több helyen található benne. Sz. F.

Áhitatos hölgy. Elmékedések és imák művelt hölgyek használatára. Írták *Fördös* Lajos és *Szivos* Mihály református lelkészek. IV-ik kiadás, Budapest, 1898. Hornyánszky Viktor kiadása, 16-od rétbén 311 lap. ára csinos kötésben 1 frt.

Magán imakönyv irodalmunk aránylag elég gazdag és változatos. Jelenleg is kettő van sajtó alatt, a Nagy Istváné és a Molnár Máriaé; tavaly *Tóth* József Gileád Balzsama, ez idén *Kovács* Andor Balzsama hagyta el a sajtót; pár évvel korábban a *Sántha* Károly Órangyala, nem sokkal azelőtt meg a *Gyurátz* Ferencz Lelki vezére és a *Papp* Károly Vándor útja jelent meg a könyvpiaczon. Ezek mellett ott vannak a régebbi és régi classicus imakönyveink, névszerint a *Tompa* M. Olajága. *Szász* Károly Buzgóság könyve, *Székács* J. Imádságokja, a *Csiky-Stark*-féle Hit, remény és szeretet s mindenek előtt a jó öreg *Szikszay* György Keresztýen tanításokja, melyek ki 3., ki 4., ki még több kiadásban forognak magyar közönségünk kezén.

Az «Áhitatos Hölgy» is a több kiadást ért, tehát a legjobb

imakönyvek közé tartozik; mert az idő a legjobb kritikus, ennek tűzpróbáját pedig a már 4-ik kiadásban közrebocsátott imakönyv diadalmasan kiállotta.

Tartalmát két csoportba osztott elmélkedések és imák képezik. Az I-ső csoportban az év különböző szakaiban, ünnep és köznapokon, úrvacsorakor és egyéb alkalmakkor használandó elmélkedések és imádságok foglalnak helyet; a II-dik csoportban pedig oly elmélkedések és imák foglaltnak, a melyek a hölgyek életkorához és egyéb körülményeihez vannak alkalmazva. A munka rendszere az, hogy minden alkalomra külön vallásos elmélkedés van előbocsátva, melyet aztán az imádság követ, még pedig olyan beosztással, hogy az elmélkedés mintegy az imádság praeludiuma s az imádság az elmélkedés koronája; tehát elmélkedés és ima teljes gondolati összefüggésben állnak egymással. Az I-ső csoport 8 évszaki, 11 ünnepi és vasárnapi, 12 köznap reggeli és estéli, 3 úrvacsorai és 15 egyéb alkalmi, összesen 49 elmélkedés és imádságot foglal magában; míg a II-ik csoport 28 különböző esetre szóló elmélkedést és imádságot tartalmaz. A 77 elmélkedésből és imádságból Fördös Lajos 43-at, Szivos Mihály 34-et írt.

Az elmélkedések és imák általán véve evangéliumi eszmekörben és érzelevilágban forognak. Mindenütt az a józan mérték-tartás, az a tiszta és világos hittudat, mely a két kiváló predikátort lelkipásztori és irodalmi munkásságában jellemezte. A szigorú confessionalismus az ünnepi elmélkedések és imádságok során talán itt-ott több dogmatikus ízt és jellegzetesebb hittudatot követelhetne; de azt teljességgel nem mondhatjuk, hogy az elmélkedések rationalista szárazságban vagy az imádságok latitudinarius erőtelenségben szenvednének, igaz, hogy a tulhajtott kegyesség édeskéssavanyúságától és bensőséget szenvedő kesernyességétől is távol állanak. Érzés, hang és módor ment minden túlzástól, mesterkéeltségtől és erőtettségtől. S a mily egyszerű és természetes az érzelem és gondolatvilág, épen oly tiszta, egyszerű s a mellett mégis erő- és keneteljes a nyelvezet. Se Fördös, se Szivos nem tartozik a declamáló, szóvirágos imádkozók közé, kik az érzések és a gondolatok erőtelenségét szóvirággal, frázisokkal pótolják. A szív teljességéből szólnak a száj, de azért nem pongyolán, nem is darabosan ejtik a szót, hanem mindig simán, lendületesen.

Ha a két szerző között kellene párhuzamot vonni, Fördöst inkább a gondolat, Szivost inkább az érzelem emberének mondanám. Fördös inkább az értelemhez kíván szólni s ezért itt-ott talán kissé száraz; Szivos inkább az érzelem hurjait zeldíti meg s ezért bensőségteljesebb és melegebb. Ám azért se Fördös nem doctrinér és erőtelen, se Szivos nem csapongó és érzélgős sehol. Szívben, szóban mindketten azok közül a biztos keresztyén tanítók közül valók, kik-

ben van a hitnek ereje s van a szónak építő hatása, kik termékenyítőleg és épületesen tudnak imádkozni.

A könyv kiállítása csinos, bár a nyomása kissé sűrűt, mit a nagy terjedelem tett szükségessé. Kötése nagyon szép, ára bámulatoson olcsó. A kiadó helyesen cselekedett, mikor ezt a derék munkát nem engedte feledésbe merülni. Hiszszük, hogy magyar hölgyeink körében továbbra is kedves lelki vezér marad az Áhitatos Hölgy.

Sz.

Egyházi beszédek közönséges és ünnepi alkalmakra, írta *Lic. Rácz Kálmán*, balsai ev. ref. lelkipásztor és egyházmegyei aljegyző. I. kötet. Nyiregyháza, 1898. Nagy 8-ad részben 499 lap, ára 1 frt 50 kr. Kapható szerzőnél Balsa, u. p. Szabolcs (Szabolcsm.).

Isten igéjét prédikálni nagyon szép, de nagyon nehéz hivatás. Mert a mily könnyű az Isten igéjének szép szavait, erőteljes szövegeit, hatalmas frázislogikáját elsajátítani: épen oly nehéz ennek az isteni erőnek és bölcseségnek a mélyére hatolni, a lelkébe nyulni, az erejéből megizmosodott lélekkel, méltósággal és hatalommal prédikálni. Pedig már Pál apostol megmutatta a helyes igehirdetés nyitját, mikor azt mondta: «Nem elegyítjük meg az Isten beszédét, hanem nyilvánvaló igazsággal kelletjük magunkat; mert nem magunkat prédikáljuk, hanem Jézus Krisztust, az Urat» (II. Kor. 4: 2. és 5.).

Egykor és nem is olyan régen, mikor még a «korszerű» és a «modern» egyházi beszédek divatja járta, mikor az okoskodó racionalismus és a színtelen latitudinarismus uralkodott, nálunk is sokan voltak, kik azt tartották, hogy az a legkülömb prédikátor, a ki hol poezissal, hol filozofiával, hol akárcsak hangzatos frázissal leginkább tudja elegyíteni az Isten beszédét. Isten igéjének és bölcseségének szószólóit akkor az emberi igék és emberi bölcsesség prédikátorai le akarták prédikálni. Ám ez a hiú és meddő törekvés a XIX. század «modern» prédikátorainál ép úgy csődöt mondott, mint a XVIII. század hirhedt rationalistáinál, kik az emberi bölcsesség magasztalásával, az önmaguk prédikálásával lassanként üressé tették az emberek szívét és az Isten házát. Ma ismét visszatértünk a régi keresztyén igazsághoz, hogy templom az Istennek háza, melyben *a tiszta, az elegyítetlen Isten igéjének kell prédikáltatni*; emberi bölcséget másutt keres és talál a modern ember. Ez a Krisziushoz és az ő evangéliomához való visszatérés még azokon az igehirdetőkön is meglátszik, a kik moderneknek vallják magukat; de még inkább a tiszta evangéliomot prédikálják ma már a bibliás igehirdetők, kiknek száma nálunk is évről-évre szaporodik.

A kézalatti egyházi beszédek szerzője a pataki iskolából került modern theologus és modern igehirdető, de oly erős evangéliomi

színezettel, hogy modernsége jó formán csak névleges. Modernségét abban látom, hogy kerüli az orthodox kereteket, formákat és fogalmakat s a keresztyénség üdvtörténeti nagy mysseriumait lehetőleg hallgatással mellőzi. Karácsonykor pl. nem prédikál sem az Ige, sem a szeretet megtestesüléséről, hanem csak azt hirdeti (IV. sz.), hogy ma is jogosult a mi karácsonyi örömünk, mert Jézus vallása ma is kibékíti elménket és boldogítja szívünket. Husvétkor nem a Jézus Krisztus feltámadását hirdeti, hanem csak arról prédikál (XV. sz.), hogy a halhatatlanság hite nem pusztá ábránd, de komoly valóság, a miről belvilágunk, saját lelkünk és a külvilág, a természet győz meg bennünket. Pünkösdben meg azt fejtegeti, hogy a keresztyénség meggyőzte és meggyőzi a világot a szabadság, az egyenlőség és a testvériség szellemével (XIX. sz.) De nemcsak a tárgyválasztás vall modern igehirdetőre, hanem a prédikálás modora is. Tulságos szabrdon bánik el a textusaival, pl. ebből a textusból: Megtaláltuk a Messiást (Ján. 1: 42.) karácsonyi beszédben (IV. sz.) ezt dispositiot csinálja: ma is jogosult a mi karácsonyi örömünk, mert Jézus vallása ma is I. kibékíti elménket, II. boldogítja szívünket; vagy Jézus eme szavaiból: Ime, én veletek vagyok mind e világ végezetéig, új évben (VI sz.) arról beszél, hogy Isten velünk van s ez indítson bennünket az Isten iránti I. hálára a múltban, II. bizalomra a jövőben, pedig a textusban a Krisztus velünk létéről van szó. Ilyen nem textuusszerű beszédek még a X., XV., XIX. számúak is.

Ám ez a szabadelvűsködése nem sokszor tántorítja el szerzőnket az Isten ígéje hirdetésétől és a Pál apostol állította igehirdetés szabályaitól Rácz a tiszta evangyéliomot hirdeti s azt ritkán és nem igen elegyíti. Maga is ezt igéri hiveinek a beköszöntő beszédjében (I. sz.) «Nem, ezerszer nem új tudomány az, a melyet én tinektek hirdetni fogok, sőt inkább az apostollal szólva «elhatároztam magamat, semmi egyebet nem tudni közöttetek, csak a Krisztust, a ki megfeszítettet» (I. Kor. II: 2.), mert «nincsen senkiben másban üdvösség» (Csel. IV: 12.); de hirdetem ezt a Krisztust minden elegyítés nélkül, minden babona nélkül, minden emberi rövidlátó himvarrás nélkül Jobban ragyog ő így, a maga egyszerűségében, mint minden emberi ékítés ráaggatásával. Hirdetni fogom nektek Istent, a mint arra az én Uram Jézus Krisztus tanított engemet az ő evangyéliomában és a mint az ő nagyságos dolgaiból ismerem őt, a melyeket cselekszik a természeti és erkölcsi világban» (7. l.). És azért ezt az evangyéliomot megnyugtató összhangzásban tudja tartani a tudomány követelményeivel. Azt vallja és azt hirdeti, hogy «nincs a kutató észnek a természetben olyan felfedezése, nem állapíthat meg a társadalomban vizsgálódó olyan rideg igazságot, a mely csak kérdésessé is tenné értelmünk előtt a Jézus vallását, és a melyet a legszebb összhangba nem lehetne hozni az ő magasztos elveivel.

Csak józan értelem és körültekintő vizsgálódás legyen folytonosan a vezérelvünk, Jézus vallása mindenkor kibékíti elménket» (26. l.). Azt követeli és azt is követi, hogy «a ki a mi vallásunk igazi védője, igazi prédikátora akar lenni, annak nem elég csak a bibliát ismerni, az jártas legyen egyéb tudományok világában is, annak a kételyek által kipróbált mélységes és törhetlen hittel kell bírnia. Igen, egyik lábunkat a biblia hatalmas bérczére, másikat a tudományos műveltség szikláira kell megvetnünk, s így prédikálni saját korunknak» (7. l.).

Ilyen modorban és szellemben hirdeti Rácz az Isten igéjét. Beszédei alapos képzettségű theológusra, gondolkozó fejre és kitűnő stylistára vallanak. Theológiája az az evangyéliumi szabadelvűség, mely se pártok, se confessiók dogmáira nem esküszik, de rendíthetetlen híve Jézus Krisztus evangyéliomának, melyet Isten erejének és bölcseségének tart, s melyről azt vallja, hogy világvilágosító igazság, világmeggyőző és világmegszentelő hatalom. «Mi győzelemre vagyunk jogosítva, mondja a reformáció ünnepi beszédben (XXVI. sz.), nekünk evangyéliomi vallásunk erejével meg kell hódítanunk a világot.» «A protestantismusnak győznie kell, mert Istentől született és maga a szent könyv hirdeti, az élet maga bizonyítja, hogy a mi Istentől született, meggyőzi a világot» (I. Ján. 5., 4.). Magáról a Jézus Krisztusról meg ekként tesz vallást (XXI. sz., 138. l.): «Nincs köztetek senki, a ki nagyobb tisztelettel volna Krisztus iránt, mint én, a ki hivatásomból kifolyólag szemlélem és látom azokat a megbecsülhetetlen áldásokat, melyeket az Ő vallása nyújtott és nyújt az emberiségnek. Én többnek hiszem Őt, mint pusztá emberi lénynek s ha csodatetteit az ész által felfoghatólag magyarázom, ez is Krisztus iránti ama hódolatom eredménye, melynél fogva őt még csodatetteiben is érteni óhajtom. Isten kiválasztottjának, Isten fiának hiszem a Krisztust, ki az ő mennyei Atyjától mindenkinél nagyobb tehetségeket nyert s az ő jellemének fönsége által az eddig élt legragyogóbb jellemeket is homályba borította. Ő az Atya után a legtokéletesebb valóság.»

Meglehet, hogy ez a vallástétel a szigorúan bibliás igehirdetés követelményeit nem elégíti ki, a minthogy szorosán véve nem is elégítheti ki, mert a *megváltó* Krisztus istenemberi személye és üdvözítő hatalma nincs eléggé kidomborítva; de mikor a liberalis theologia egyik leghatározottabb híve ennyit már bevesz az evangyéliomi hitből, mikor Krisztus ennyire meghódította az igehirdető lelkét, mikor az Isten igéjét így becsüli valaki: akkor már eléggé termékenyítő az igehirdetés, keresztyén eszméktől duzzad a fej, hitbuzgóságtól árad a szív és bátran harcol a lélek a társadalomban tapasztalt hitnyedés és hitközöny kóros, vétkes jelenségei ellen. S tényleg Rácz minden alkalommal meglátja és nem is hagyja sző

nélkül a hitben és erkölcsökben mutatkozó fogyatkozásokat. Egyik reformáció ünnepi beszédjében pl. a vallási közöny ellen következőleg küzd: «Valljuk magunkat önérzettel a reformáció egyházának, de ez ne csak azt jelentse, a mit fájdalom, a művelt osztály legnagyobb részénél ma jelent, hogy csak büszkék vagyunk egyházunk multjára, államfentartó küzdelmeire, közművelődési áldásaira; hanem mutassuk meg tetteleg is, hogy szeretjük egyházunkat. Mert a közöny egyházunk ügyei iránt, a semmivel nem törődés, a felekezeti elfogultságon felül emelkedést segélyező szabadelvűség, a szív ürességének e könnyen átlátszó álarcza nem a reformáció egyházának és híveinek, nem az igazi reformátusságnak az ismertető jegye; az csak fattyúhajtás és dudva a református keresztyénség kertjében. Felekezet nélküli vallás nincs, a ki felekezetéhez nem ragaszkodik minden felett, az nem is vallásos. És éppen itt van szüksége a legtöbb embernek belső reformra, szívbeli átalakulásra» (XXVI. sz., 172. l.).

A gyűjteményben levő 30 beszéd alkalomban és tárgyban elég változatosságot mutat. A magyar református lelkipásztor hivatása (I. sz.): nagyon szép és erőteljes beköszöntő. A közelgő váltság és a mai Keresztelő János intése (II. és III. sz.): vallásos melegséggel írott adventi prédikációk. Ma is jogosult a karácsonyi öröm (IV. sz.): kissé általánosságban tartott, nem eléggé textusszerű, de helyes eszméket hirdető karácsonyi beszéd. Örökkévalóság a mulandóságban (V. sz.): hangulatos, magasan szárnyaló évutolsó napi beszéd. Isten velünk van (VI. sz.): nem szöveghű, nem egységes eszme-körben forgó, de a millenniumra vonatkozásában termékenyítő, eszméltető újévi beszéd. A bánatban s az örömben Istent keressük (VII. sz.): imádkozásra és éneklésre serkentő közönséges beszéd. Az igaz bűjt (IX. sz.): a helytelen bűjt ellen helyesen polemizáló, az igaz bűjtöt meggyőzőleg fejtegető prédikáció bűjti urvacsoraszítás-kor. A hazaszeretet és annak ereje (X. sz.): a hazaszeretetről elvontan elmélkedik, textusát csak mottóul használja s a vallási építést nem eléggé szem előtt tartó márczius 15-diki beszéd. A Jeruzsálembé készülő Jézus (XI. sz.): voltaképp az igazi nagyságot fejtegető beszéd. Krisztus a diadal napján (XII. sz.): dispositióját nem a textusból veszi, de eszme körét textusa körül tartja és emelkedett szellemben, erőteljes nyelven hirdeti a virágvasárnap evangyéliomot. A Krisztus keresztye (XIII. sz.): gazdag megokolással, kitűnő kortörténeti háttérrel mutatja ki, hogy a megfeszített Krisztus botrány azoknak, a kik őt félreértik; bolondság azoknak, a kik meg nem értik; isteni hatalom és bölcsesség azoknak, a kik megértik. Az Istenember halál-küzdelme (XIV. sz.): vallásosságra hangoló, hitet erősítő nagypénteki beszéd. Halhatatlanság (XV. sz.): kissé elvont, a keresztyén eszmevilágba nem eléggé bemélyedő husvéti beszéd. A jövőn aggódni (XVI. sz.): egyszerű, kissé bágadt, közönséges beszéd. A mi min-

dent kárpótól (XVII. sz.): hiterőben, gondolatokban gazdag, érvelésben kitűnő beszéd. A menny a mi örökségünk (XVIII. sz.): kissé színtelen és nem eléggé erőteljes áldozó csüitörtöki beszéd. A kereszténység győzelme (XIX. sz.): sok szép és hatásos gondolat van benne, érvelése nyomon járó, szónokilag lendületes, de nem textusserű sem a dispositiója, sem a tartalma. A gyermeknevelésről (XX. sz.): tartalmasan, okosan és bibliásan oktat. Krisziust követni nem lehetetlen (XXI. sz.): textusa gondolkörétől eltérve, de a konfirmáció alkalmához találó, meleg, meggyőző kereszttyén tanítás. Szorgalom és értelem (XXII. sz.): gondosan készített, hatásos közönséges tanítás. A látható világ a láthatatlan magasabb világot bizonyítja (XXIII. sz.): magasabb eszmekörben mozgó, gazdag bölcselmi érvelésű beszéd. A közkedvesség (XXIV. sz.): jóra való gyakorlati tanítás. Mire tanít a hervadó természet (XXV. sz.): hangulatos vallásos beszéd, ősi alkalomra. A reformáció szülte új élet (XXVI. sz.): eszmékben, erőben és igazságban gazdag alkalmi beszéd, de még erőteljesebb a társa (XXVII. sz.), mely az evangyéliomi vallás létjogát mutatja ki hatalmas bizonyítékokkal. Csinos beszéd a kereszttyén intésről szóló (XXVIII. sz.), míg a templom- és iskolaszentelésiben (XXIX. sz.) ismét a hit és meggyőződés tüze gyújt és melegít. A bucsúzó lelkipásztor hálája és kérélmé (XXX. sz.), a kötet utolsó darabja, az érzelem melegsége által kiváló bucsúbeszéd.

Mindent összevéve: a megállható theologiai irányt, a kiváló tanultságot, a változatos tartalmat, az erőteljes szép irányt tekintve: Lic. Rác beszédeit a kiválóbb magyar prédikációk közé kell soroznom. Nem chablonos prédikátor, a ki tucatszámra gyártja a beszédeket, hanem Isten igéjét okosan magyarázza és helyesen alkalmazza az életre. Az evangyéliommal meggyőzni és megnemesíteni akarja a világot. Beszédei nemcsak tanulmányozásra méltók, de sikerrel használhatók is. Hibái kisebbek, könnyen leszokhatók. Merüljön mélyebben be az evangyéliomba és ragaszkodjék jobban a textusaihoz: elvitathatlan tehetségével, már is széleskörű tudásával és nem csekély írói ügyességével a legjelesebb prédikációírók közé emelkedhetik.

Sz. F.

Bibliai képek az ó- és új-szövetségből. Szövegét a Szentírás alapján a nép számára írta *Jámbor Lajos* békési néptanító 85 képpel. Budapest, 1898. Hornyánszky Viktor kiadása. Negyedréiben 140 + 146 = 286 lap, ára csinos vászonkötésben 1 frt 20 kr.

Népies iratoknak minden nemzetnél kedvelt alakja a vers, de talán egyiknél sem annyira, mint a mi magyar népünknel, mely mindig nagyon kedvelte a verseket és a nótákat. A kötött irányú ütemes menete és összecsengő rímei sokkal inkább fülbe mászóak,

mint akár a legszebb próza szavai. A népies irodalom ez általános lélektani igazságát a vallásos iratok terén is tapasztalhatjuk, többek között a Jámbor bibliai történeteinél is.

Jámbor Lajos békési tanító ezelőtt néhány évvel versbe szedte a biblia történeteit és Hornyánszky Viktor kiadta két kötetben, több ezer példányban. A versek illusztrálására az ügyes kiadó német és angol kézből nagyon szép képeket nyomtatott a szöveg közé. Az így feldíszített munka oly nagy tetszésben részesült jó magyar népünknel, hogy a kiadást most meg kellett ismételni, mit Hornyánszky akként eszközölt, hogy a két kötetes művet egy vaskos kötetben bocsátotta közre.

A könyv tartalma: versbe szedett szent historia, vagy a mint az új-szövetségi rész elé függesztett bevezetés mondja:

«Nem azért szállok én a messzi Keletre,
Hogy elmém a csodák titkait keresse;
Sasszárnyakon elmém azért indul útnak,
Hogy a hol Jézus járt: némán leboruljak,
S merengve a szentföld természeti báján:
Mintha a Megváltót színről-színre látnám,
Amint szertesét jár tanítva, gyógyítva
S a holtaknak sírját új életre nyitva.»

Mint e kis idézetből is látható, Jámbor elég csinos verselő. Egyszerű, népies nyelven ír, melyben sok helyt költői erő és szín is van, mely mindenütt simán, zengzetesen folyik s a ponyva vereselés laposságáig sehol se száll alá. Magasztos tárgya és jobb izlése megóvja az élvezhetetlen pongyolaságtól.

Magának a vállalatnak az irodalmi érték mellett vallás erkölcsi, sőt belső missiói jelentőséget is tulajdonítunk. Határozottan népszerűsíti és kedvelteti a Szentírást, megbarátkoztatja a népet az Isten igéje magasztos eszmekörével s ez alatt távol tartja elméjét úgy az erkölcstelen ponyva, mint a socialisticus népirodalom lélekmételező termékeitől.

A könyv tetszetőséget s ezzel a kelendőségét is nagyban fokozza a szép nyomás és különösen a sok kép, melyek között művészi becsűek is vannak és egyetlen egy sincs se izléstelen, se a tárgyhoz méltatlan. Ellenök talán csak azt az egy kifogást lehetne tenni, hogy a Krisztus-képek nem egy típusúak, a mi valószínűleg a különböző helyekről beszerzett clichékben leli magyarázatát.

A nép vezetői, lelkészek és tanítók ily művek terjesztésével az irodalomnak is, a nép erkölcsi nevelésének és emelésének is nagy szolgálatot tesznek.

V. F.

Két kis káté. *Református Kis Káté*, a gyülekezeteken kívül élő hitrokonaink lelkitáplálékául írta *Morvay Ferencz* ref. lelkész. Ára kötve 14 kr., kapható Farkas Emil ref. lelkésznel Nagy-Peterd (Baranyam.) — *Vallástani, bibliai és egyháztörténelmi rövid vezérfonal*, ismétlő iskolás gyermekek számára írta *F. Varga Lajos* ref. lelkész. ára kötve 20 kr., kapható a szerzőnél Majtison (Szatmárn.).

Rokon czélra, rokon tárgyról szóló és egyházi hatóság részéről kibocsátott káté mind a kettő. A *Ref. Kis Kátét* az a nemes törekvés hozta létre, hogy a szórványokban, gyülekezeteken kívül élő református gyermekek a szülők vezetése alatt vallásukat megismerjék és megszeressék. A *Vallástani vezérfonal*-at meg az az általánosan érzett közszükség szülte, hogy az ismétlő iskolások számára eddig nem volt alkalmas vallástani kézikönyvünk. Azta f.-baranyai egyik egyházi értekezlet (az Okor-sziget-vidéki) készítette, ezt a szatmári egyházmegye áldozatkészsége hozta létre. Mindkét könyvecske előállítására arra a végre-valahára, nálunk is mutatkozó ébredésre vall, mely *népünk és ifjúságunk belterjesebb lelkigondozásában* több irányban tapasztalható, mely jó keresztyén olvasmányokkal kezdi ellátni a népet s gondosabb vallás-erkölcsi nevelésben és oktatásban kívánja részesíteni a gyermekeket és az ifjakat. A belső missió emez ágaiban mutatkozó kezdeményeknek és tevékenységnek minden jó protestáns szive szerint örülhet.

Morvay Ferencz Református Kis Kátéja azon a fontos vallás-erkölcsi mezőn kíván a lelki gondozás segédeszköze lenni, mely mező nálunk egész a legújabb időkig csaknem egészen parlagon hevert. A missiói érzék hiánya miatt a szórványokban élő hitfeleinkkel korábban senki sem törődött. A diaspora-beli felnőttek templom és igehirdetés nélkül, a gyermekek iskola és hitoktatás nélkül éltek s nőttek fel, kész zsákmányául a mozgékonyabb felekezeteknek s biztos kárául saját egyházuknak. Ezen a kész hitfelekezeti veszedelmen a konvent által a népesebb szórványok gócpontjain szervezett missiói és körlelkésziségek csak részben segítettek, mert épen a legelszórtabb hitfeleink maradtak és vannak még maig is lelki gondozás nélkül.

Az Okor-sziget-vidéki egyházi értekezlet, követve a vértesaljai egyházmegye példáját, igen helyesen, akként akarja a szórványbeli hittestvéreket a református keresztyénség számára megtartani, hogy *vallásos könyvekkel* látja el őket. Először is a szórványbeli hittestvérek gyermekei számára készített rövid kis kátét, s ezután majd bizonyára arról is fog gondoskodni, hogy a felnőttek és az ifjak se legyenek vallásos táplálék nélkül, hanem hogy a bibliát, a Zsoltárt, a vallásos iratokat olcsón és könnyű módon megszerezhessék.

Most kiadott kátéja, mely *Morvay Ferencz*nek, a f.-baranyai egyházmegye jeles főjegyzőjének a tollából került ki, útmutatás akar

lenni a vallás legfőbb igazságainak elsajátíthatására s legboldogítóbb érzelmeinek felgerjesztésére, azoknak, kik idegen felekezetek között mint hivatalnokok, gazdák, kereskedők, iparosok, cselédek vagy akár-mely más pályán a gyülekezeti élettől elzárva, nincsenek abban a kedvező helyzetben, hogy gyermekeiket saját iskoláinkba járattván, szent vallásunk igazságaira szakértő tanítók által vezéreltessék. A kis káté csak a legfőbb igazságok foglalata, melynek elsajátítása után a gyermek a bibliát lelki haszonnal forgathassa. A könyvecske akként van szerkesztve, hogy az atya vagy anya maga csepegtethesse be gyermekei szívébe a vallás legfőbb igazságait. E végből három részre oszlik a munka. Az első a gyermek vallásos neveléséről szól az 5—8 éves korig. A második a gyermek vallásos oktatását adja elő a 8—10 éves korban. A harmadikban ugyanez folytatattatik a 12 éves kor betöltéseig s egyszersmind a konfirmációra való előkészítést is tartalmazza. Magát a tananyagot következőleg osztja be a Kis Káté. Az első fokozat apró imádságok s az úri ima betanítása, majd káté alakban a teremtés és gondviselés megtanítása. A második fokozat (8—10 év) Istenről és Jézus Krisztusról a legszükségesebb ismeretek s a ker. ünnepek ismertetése. A harmadik fokozat (11—12-dik évben) az egyházzól, sakramentumokról, Isten tiz parancsolatáról és a Hiszekegyről. Függelékül gyerekek és felnőttek számára a legszükségesebb imák olvashatók.

A Káté, miként ez a tartalomjelzés is mutatja, a fokozatosság elve szerint haladva jól megválasztott vallási tartalmat közöl a gyermekkel. És ezt a tartalmat világos, szabatos és egyszerű nyelven dolgozza fel. Mi hiszszük, hogy majd a gyakorlat, a káték e leg-szigorúbb, de legilletékesebb bírálója, ezt kis diasporás kátét egészen alkalmas és célra vezető műnek fogja bizonyítani.

A másik káté az ismétlő iskoláknak szánt rövid vezérfonal. A szatmári egyházmegye megbízásából készítette *F. Varga* Lajos, az egyházmegye főjegyzője. Tananyaga az általános vallástanból, a biblia ismertetéséből s az egyház történetéből áll s ennek megfelelőleg *három évi tanfolyamra* oszlik. Kérdésekben és feleletekben, tehát a káték módszere szerint van kidolgozva. Színvonala a falusi gyermek értelmi fejlettségének megfelelő. Stílusa egyszerű, világos, magyaros. Azt tartjuk e könyvről is, hogy alkalmas vallástani kézikönyve az ismétlő iskolásoknak. Jó a hittani álláspontja és helyes a methodikája. Csupán a tananyag kiválasztására és a könyv címére van két észrevételünk. Nem tartjuk helyesnek, hogy a vezérfonal a hit- és erkölcostant nem veszi be az ismétlő iskolások vallásoktatásába, s azt is hibáztatjuk, hogy szerző a kézikönyvnek oly hosszú és nehézkes címet adott, mikor azt egyszerűen és röviden Ismétlősök Kátéjának nevezhette volna.

Ettől eltekintve az úttörő munkát igen becses hűzágpótló kézi-

könyvnek tartjuk s teljes elismeréssel adózunk a derék szatmári egyházmegye vezérferfiainak, hogy a rendes iskolából kikerült gyermekek lelki gondozására ily jóraival segédeszközt nyújtott a papságnak. Mert elvitathatlan igazság, hogy a vallást az élet mindenik szakában gondozni, ápolni kell, különben ellankad, sőt könnyen el-sorvadhat; de a vallás rendszeres gondozására sehol sincs olyan nagy szükség, mint a serdülő ifjú korban, mikor az éretlen lélek a legkönnyebben hajlik a rosszra. Azért tartjuk igen üdvösnek és hathatós pártolásra méltónak azt a mind szélesebb körben mutatkozó törekvést, mely a gyermekeket a bibliai iskolák útján, az ifjakat ifjúsági egyesületek révén, a felnőtteket vallásos iratok és lapok által a keresztyén eszmékkel rendszeresen és folytonosan foglalkoztatni igyekszik. Igen, mert ha a léleknek mindennapi táplálékává tesszük az evangéliumot, csak akkor remélhetünk és várhatunk hitben és szeretetben gyümölcsöző keresztyén életet. Régi tapasztalat, hogy csekély hittől és kevés szeretettől csekély buzgóság és kevés áldozatkészség telik és sok nem is várható.

Mindkét káté hézagpótló s bizonyos tekintetben úttörő, mert a rendszeres iskolázásban nem részesülő gyermekvilág eddig elhanyagolt lelki gondozásának becses segédeszköze.

Váradi F.

b) Külföldi irodalom.

Falckenberg: Geschichte der neueren Philosophie von Nicolaus von Kues bis zur Gegenwart. Im Grundriss dargestellt. 3. vermehrte und verbesserte aufl. Leipzig 1898. 564 lap. Ára 6 márka.

Az újabb bölcelet történetének *Fischer H., Erdmann J. E., Zeller E., Windelband* és *Überweg-Heinze* által való klasszikus és kimerítő tárgyalása alapján szerző egy igen ügyes és sikerrel használható akad. tankönyvet készített, mely 1885. óta már 3-dik kiadásban forog közkézen.

Az újabb bölceletet két részben tárgyalja, még pedig «Des Cartestől Kantig» és »Kanttól a jelenkorig» cím alatt. A tárgyaló részeket nagyobb bevezetés előzi meg, a melyben az újabb bölcelettörténet tudományos jelentőségét és bő irodalmát ismerteti. E bevezetésben érdekesen jellemzi a három nagy nemzet (német, angol, francia) szellemi sajátosságát az újabb philosophia művelésében. Találón mondja nevezetesen, hogy a francia bölcselő jelesen formuláz, az angol a tapasztalatot írja le s a német a dolog lényegébe merül el. Ragyogó a francia előadás; fárasztó, de tanulságos az angol, s nehézkes és elvont a német. A speculatio hazája Németország; az evolutio, mint a szerves élet tudományának összefoglaló magyarázó elve Franciaországban van otthon; a tények óriási halmazának összegyűjtése azonban (p. o. Darwinnál) az angolok érdeme. A nemzetgazdaság, eredetét tekintve, angol tudomány; a tapasztalati lélektan és sociologia s a gyakorlati életre vonatkozó ethikai elmékedések hazája is Anglia, míg ellenben a természetphilosophia Németországban otthonos. A francia élesen, az angol világosan s a német mélyen gondolkozik. Franciaország a mathematicus, Anglia a praktikus, Németország a speculativ fők hazája. A francziák skeptikus, az angolok realista, a németek idealista gondolkodók. Az angol bölcselő geographus, a francia anatomus a német hegymászó. Az első leír, a másik analizál, a harmadik már t. i. a német «verklärte die gegebene Wirklichkeit».

Áttérve a tárgyaló részek ismertetésére, különös, hogy Jacobi hitbölceletét Kant előtt tárgyalja (261—265. l.), pedig az leghelyesebben Kant kritikai bölcelete ellentétéként tárgyalható. Keplert, Galileit és Gassendit egészen helyesen »a modern physika« címe alatt tárgyalja, míg az első kiadásban egészen érthetetlenül Cartesius rendszerénél kerültek elő.

Különös részletességgel tárgyalja továbbá Spencer és Nietzsche bölceletét, s teljesen új szakasz az első két kiadással szemben az amerikai, norvég, dán, holland, lengyel, orosz és magyar bölcelet. Sajnos, hogy velünk igen röviden végez, holott épen az ő folyóiratában: a Zeitschrift

für Philosophie u. philos. Kritik» hasábjain ismertettük részletesebben az újabb magyar bölcséleti törekvéseket.

Lényegesen változott és bővült az első s a két utolsó fejezet. Teljesen új szakasz «Von der Wiedererweckung der kantischen Philosophie bis zur Gegenwart» című szakasz, s «az egyes philos. disciplinák-ról», szóló áttekintés. A «philos. terminusok» etymologiai és elvi magyarázata (532—549. l.) szerencsés gondolat, s rendkívül megkönnyíti az újabb bölcsélettörténet tanulmányozását. Ehhez hasonlót és kimerítőt semmiféle más német újabb bölcsélettörténeti tankönyvben nem találhatunk. A «név- és tárgymutató» is igen ügyesen van szerkesztve.

Előadása élénk és világos. Azon kevés számú német tankönyv közül való, mely könnyen olvasható és megérthető. Történeti és irodalmi adataiban teljesen megbízható. Irodalmi tájékozottsága bámulatos. Nagy nyereségnek tartjuk e művet az újabb bölcsélettörténet irodalmában.

Sz. M.

Luthardt, Die christliche Glaubenslehre gemeinverständlich dargestellt. Leipzig (Dörffling & Franke), 1898. 633. lap. Ara 9 márka.

A német hittani irodalom jelentékeny munkával szaporodott Luthardt eme hittanával. 40 évig tanította e tudományt az ősz tudós a lipcsei katedrán, még pedig olyan szellemben, hogy a theologia s az egyház benső szövetségben legyenek, mert ez az ő ideálja. E nagy közönségnek szóló művével is az egyháznak akar szolgálni.

A tananyag beosztása IX-ik kiadásban 1894. megjelent «Kompendium der Dogmatik» cz. művének ismeretes keretében mozog. Így a bevezetésben (1—92. l.) tárgyalja a theológiát, a keresztyén vallást, mint a dogmatika tartalmát s a dogmatika elveit, vagyis a főbb hittani alapfogalmakat. Ez alapvető rész után következik «a keresztyén hittan előadásáról» szóló kifejtő rész (93—633. l.), a melynek főbb fejezetei; *a*) az Istennel való életközösség megállapítása Isten örök szeretetakarátában = theologia (93—211. l.); *b*) a világ és az ember, mint az örök isteni szeretetakarát történeti valóságának kezdete = cosmologia, anthropologia (212—272. l.); *c*) az Istennel való eredeti közösségünk megszakadása a bűn által = hamartologia (273—335. l.); *d*) az Istennel való eredeti közösség helyreállítása a Jézus Krisztusban = christologia (336—426. l.); *e*) a Krisztusban helyreállított üdvözösség személyes és az egyházban való elsajátítása = soteriologia (427—607. l.); *f*) az üdvözösség teljessége = eschatologia (608—633. l.).

Szerző tudvalevőleg a modern lutheri confessionalismusnak erős híve s annak az erlangeni Frankkal legiskolázottabb s legrendszeresebben gondolkozó feje. Erősen lutheri hitvallásos ízű álláspontja azonban nem bántó, s csak a főbb hittani alapfogalmak megítélésénél tűnik ki leginkább.

A keresztyén hittant «a ker. hit tudománya, azaz rendszeres és

egységes tárgyalásának» definiálja, a melyet a ker. ember vallásos hitéből az Írással s az egyházzal egyezően kell végeznie. Majd ismerteti a theologiai tudomány fogalmát, szükségességét s a hit és tudás s a theologia és philosophia egymáshoz való viszonyát, úgy azonban, hogy mindenütt «Die Voraussetzung des Theologien ist der Christ». A hittan tárgya nem pusztán a dogmatikus egyéni hite, hanem egyúttal a keresztyén egyház közhite.

Majd a főbb hittani alapfogalmak: a vallás és a keresztyénség ismertetésére tér át. Részletesen tárgyalja a vallás eredete és lényege kérdését és objektív és subjektív oldalát, mely kölcsönösen kívánja és kiegészíti egymást. Objektív oldalára nézve a vallás «történeti valóság», subjektive véve «psychologiai jelenség».

A keresztyénség «az abszolút igazság». Történeti kifejlődésének három fokozata Justin, Augustinus és Luther személyiségéhez fűződik. Lényege a Krisztusban való üdv a maga történeti valóságában és subjektív elsajátításában. Igazsága a vallástörténet bizonyágaiból s az egyesre s a közösségre vonatkozó páratlan jelentőségéből tűnik ki leginkább.

A keresztyénség történetileg a «romanismus és protestantismus» alakjában nyilvánul. «A romanismus függővé teszi a ker. igazságot a hierarchiailag szervezett római egyháztól», s így az egyházi legitimitást helyezi az ev. igazság fölé; míg «a protestantismus a keresztyénség lényegét a Krisztusban megjelent isteni kegyelem üdvigazságában látja, a melyről az Írás normatív tekintélyvel, az egyház feltételezett érvénnyel s a ker. ember személyes meggyőződéssel tesz bizonyosságot».

A protestantismus hittanának belső relativ különbségeit szerző úgy határozza meg, hogy a lutheri protestantismus anyagi elve a keresztyénség üdvigazsága a hit által való megigazulás alaptanában, míg az alaki elv az Írás egyedüli tekintélye. A ref. protestantismus alapdogmája ellenben az Istennek abszolút causalitása, a mivel a normatív tekintélyű Írásnak az egyház történeti fejlődésétől való merev elkülönítése függ össze.

A könyv alapvető részének utolsó fejezete «a dogmatika elveivel» foglalkozik. Főelve «a hitből eredő igazság», vagyis «a Krisztussal való hitbéli üdvközösség». Ez a dogmatika «főigazsága», a mi viszont «magával a keresztyénség lényegével», azaz «a vallás igazságával» azonos. Az Írás e dogmatikai főelv legfőbb alapja és normája az ingatag jellegű pápas tradícióval szemben. Mert Krisztus az A és O, a kezdet és a vég. A hittan azonban nemcsak bibliai, hanem egyúttal egyházas, tehát felekezeti jellegű, mivel Írás és egyház a legszerveesebb összefüggésben van egymással. A harmadik faktor a subjektív hittudat, mert Írás, egyház és ker. hittudat kiegészíti és feltételezi egymást.

Az egyház symbolikus tana és a subjektív hittudat viszonyának meghatározásánál szerző művében az objektív egyházi = hitvallásszerű felfogása túlnyomó. Túlságosan hangsúlyozza a hitvallásos könyvek «történeti szükségességét», s szem elől téveszti azoknak folytonos reformálást

igénylő kortörténeti jellegét. Igenis, a vallásos substantia maradandó a hitvallásokban, de azok formulázása a kor theologiai világnézete által van befolyásolva. Az egyházi tanfejlődést tehát a hívvallások meg nem köthetik. Az Írásban foglalt történeti kijelentés — elismeri maga Luthardt is — épen a norma normans, a melylyel szemben a symbolikus könyvek csak norma normatak, tehát másodrendű jelentőségűek. Abban azonban igaza van, hogy az egyéni vallásos hit a közösség hitétől el nem különíthető.

Luthardt hittanának különös vagy kifejtő része, a tutajdonképen hittani rendszer előadása ebben a szellemben s a kompendiumból ismert keretben és fentebb említett módszer szerint mozog.

Örvendünk rajta, hogy e művet bemutathattuk. Az egyházi kereszténységnek, s különösen a műveltebb prot. közönségnek nagy szolgálatot tesz vele Luthardt. Nem ismerünk hozzá hasonló művet a dogmatika újabb irodalmában. Rendkívül szükségesnek tartjuk, hogy nem theologus közönségünk is megismerkedjék egyházunk hittani rendszerével, a kereszténység alapigazságainak tudományos kifejtésével. Igazán nyereségnek tartanók, ha magyar prot. theologiai irodalmunkba is át lehetne ültetni.

Sz. M.

**A Magy. Prot. Irod. Társ. pénztárába
1898. szeptember 1-től 30-áig befolyt összegek
kimutatása:**

1. Pártfogó tagok kötvényei után 5%-os kamatok 1898-ra: Tiszántúli ev. ref. egyházkerület (2000 frt után), Bányai ág. hitv. evang. egyházkerület, Pesti ág. hitv. ev. magyar egyházközség. 1897—1898-ra: Pesti ev. ref. egyházmegye, Felső-szabolcsi ev. ref. egyházmegye.

2. Alapító tagok kötvényei után 5%-os kamatok 1898-ra: Fodor Gyula ev. ref. lelkész Szt.-Király. 1896—1897-re: Szolnoki ev. ref. egyház. 1898—99-re: Hajdú-Szoboszló ev. ref. egyház. 1897—98-ra: Móricz Pál Berettyó-Ujfalu, Hajdú-Böszörmény ev. ref. egyház, Pozsonyi ág. ev. lyceumi tanári kar, Ferenczy Imre ev. ref. lelkész Krassó, 1896—98-ra: Felső-borsodi ev. ref. egyházmegye, Mocsáry Lajos Andornak.

3. Rendes tagsági díjak évi 6 frtjával befolytak 1898-ra: Hosszúpályi ev. ref. egyház, Matus György Pápan, Nagy Imre ev. ref. lelkész Ugra, dr. Belohorszky János Ujvidék, Balla Endre ev. ref. lelkész Csetény, Kecs-keméthy István theol. tanár Kolozsvár. 1897-re: Kutas Bálint ev. ref. lelkész T.-Szt-Miklós, ifj. Szekeres Mihály ev. ref. lelkész Noszlop, Csík Dániel püspöki titkár Miskolc, Kátai Endre Duna-Szt.-György, Tompa Mihály ág. h. ev. lelkész K.-Somló, Palóczy Czinke István ev. ref. lelkész Rimaszombat. 1895—98-ra: Vajda Ferencz ev. ref. lelkész Sz.-Lóna 1892—98-ra: báró Nyáry Béláné Pozsony, 1894—98-ra: Konkoly Thege Imre Tata, Gyarmathy Zsigmond Bánffy-Hunyad. 1893—95-re: Turgyoni Lajos ev. ref. lelkész Mezőtúr (és 96-ra 2 frt), 1897—98-ra: Karsay Imre ág. h. ev. lelkész Szil.-Sárkány, Zsigmond Sándor ev. ref. lelkész H.-Szoboszló, Bakóczy János ev. ref. lelkész H.-Böszörmény. 1893—95-re: Kiss Béla ev. ref. lelkész Vaál.

4. Pártoló tagsági díjak évi 3 frtjával befolytak 1898-ra: dr. Rátz Otto Sopron, Sáros-zempléni ág. h. ev. egyházmegye, Jávorv Nándor ev. ref. lelkész Viszló, Hajdú János ág. h. ev. lelkész Zsegnye, Farkas György ev. ref. lelkész Abaujszina, Felvinezi Lajos ev. ref. lelkész. K.-Igmánd, Varga László ev. ref. lelkész T.-Szt-György. 1896—98-ra: Szutorisz Frigyes coll. tanár Eperjes, 1897-re: Nagy Kálmán ev. ref. lelkész K.-Tarján. 1890-re: Bélaváry István ev. ref. lelkész Csoknya. 1896—97-re: Menyhárt Elek ev. ref. lelkész Szász-Bréte. 1897—98-ra: Molnár Dénes ev. ref. lelkész Kéty.

5. Koszorúra. Hegedűs Sándor alelnök írói és szerkesztői honorariumokra két ízben adományozott 417 frtot.

Összesen befolyt 1077 frt.

Budapest, (IV., Deák-tér 4. sz.) 1898. október 1-én.

Bendl Henrik,
társ. pénztárnok.

**A tagsági díjak és hátralékok befizetését
Társaságunk érdekében e helyről is sürgősen
kérjük.**

Tájékozás

a Magyar Protestáns Irodalmi Társaság felől.

A Magyar Protestáns Irodalmi Társaság célja egyfelől «a protestáns tudományos irodalomnak, még pedig első sorban a protestáns egyháztörténelemnek művelése» és irodalmi s társadalmi úton való népszerűsítése; másfelől a «közhasznú vallás-erkölcsi olvasmányok terjesztése» s az evangéliumi keresztyén élet erősítése és nemesítése.

Ezekre a czélokra jelenleg a következő kiadványai szolgálnak:

I. Protestáns Szemle.

Tudományos havi folyóirat. Megjelenik (július és augusztus kivételével) minden hónap 15-én, évenként 10 füzetben 40—45 íven. Tartalmát értekezések, tanulmányok, kisebb monografiák, hazai és külföldi egyházi és irodalmi szemlék képezik. Cikkei a tudomány színvonalán állnak, de a nagyközönség által is élvezhető módon vannak kidolgozva. *A Protestáns Szemlét a Magyar Prot. Irod. Társaság minden tagja tagdíj fejében kapja.* Előfizetési ára nem tagoknak egész évre 4 frt. Most a X-dik évfolyam járja.

II. Monografiák.

Tudományos egyházi, főleg egyháztörténeti művek sorozata, melyben kidolgozott egyháztörténeti eredeti monografiák jelennek meg. Évenként egy kötet, eddigelé 10 kötet. A Társaság *pártfogó, alapító* és *rendes tagjai tagdíj fejében*, a pártoló tagok kedvezményes áron kapják.

III. Koszorú.

Vallás-erkölcsi népies kiadványok sorozata. Elbeszélések, életrajzok, történeti rajzok, hitelesítő traktátusok. Évenként 10 füzet, eddig 50 füzet. *A pártfogó és alapító tagok tagdíj fejében kapják.* Ára füzetenként 4 kr., 15 füzetből álló kötetenként 80 kr.

IV. Házi Kinestár.

Vallás-erkölcsi építő könyvek sorozata, főleg a művelt közönség számára. Első kötet: *Csendes órák*, angolból fordította *Szász Károly*, dunamelléki püspök. A tagok is előfizetés vagy megrendelés útján szerezhetik meg. Ára csinos vászonkötésben 1 frt. finom papíron díszkötésben 2 frt.

Mindeme kiadványok megrendelhetők a Társaság főbizománosánál, *Hornyánszky Viktor könyvkiadónál* (Budapest. Akadémia bérháza).

A Magyar Protestáns Irodalmi Társaságnak tagja lehet bármely művelt honfi és honleány, ki a Társaság célját előmozdítani hajlandó s ez iránti szándékát vagy a titkárnál (*Szóts Farkas*, IX., Kálvintér 7. sz.) vagy a pénztárnoknál (*Bendl Henrik*, IV., Deák-tér 4. sz.) bejelenti. *Pártfogó* taggá lehet az, a ki egyszer-mindenkorra ötszáz frtot befizet vagy kötvényileg biztosít, *alapító* taggá az, a ki egyszer-mindenkorra száz frtot fizet vagy biztosít a Társaság javára. *Rendes* tagok évenként *hat* frt tagdíjat, *pártoló* tagok évenként *három* frtot fizetnek. T. tagtársainkat bizalommal fölkérjük, hogy mindenik bár egy új tagot szerezzen a Társaságnak.

Szóts Farkas,

a Magyar Prot. Irod. Társaság titkára.

A MAGYAR PROTESTÁNS IRODALMI TÁRSASÁG
KIADVÁNYAI.

PROTESTÁNS SZEMLE.

SZERKESZTI

S Z Ö T S F A R K A S,

THEOL. AKADÉMIAI IGAZGATÓ TANÁR,

A MAGYAR PROT. IRODALMI TÁRSASÁG TITKÁRA.

A Protestáns Szemle, mint a Társaság folyóirata,
július és augusztus kivételével minden hó 15-én
jelenik meg.

Az egész évfolyam előfizetési ára nem tagoknak 4 frt.

BUDAPEST.

HORNÝÁNSZKY VIKTOR CS. ÉS KIR. UDVARI KÖNYVNYOMDÁJA.

1898.

TARTALOM.

Lapszám.

Jelentés az ó-testamentom Károli-fordításának az angol biblia-társaság
segélyével eszközölt revisiójáról. *Szász Károly* 497

I. Értekezések és tanulmányok :

1. Az átdolgozott Károli-bibliáról és bibliából. (Elsőkő zl.) *Radácsi Gy.* 504
2. Alvinczi Péter életéből. *Ifj. Imre Sándor.* 515
2. Zsoltárköltészetünk Szenezi Molnár A. előtt (III.) *Farkas Lajos* . 526

II. Egyházi Szemle :

Hazai egyházi élet. * * 546

III. Tárca :

Római álláspont és modern philosophia. (Első közl.) *L—s.* 553

IV. Irodalmi szemle :

a) *Hazai irodalom :*

1. Tiszántúli ev. ref. papok. 1597—1699. *Sz.* 560
2. Adalékok a dunamelléki ev. ref. egyházkerület történetéhez. *Sz.* . 562
3. Armstrong A. Richárd: Isten és világ. *V. F.* 566

Értesítés és kérelem.

1. Társaságunk kiadásában a „**Koszorú**”-ból tíz új füzet (41—50. sz.) készült el, melyek a fizető **pártfogó- és alapító-tagoknak** 1898. évi illetményül szept. hónapban küldettek meg.

2. Ugyancsak a Társaság kiadványaként kikerült a sajtó alól az 1898. évi **monográfia** is, mely a **pártfogó-, alapító- és rendes tagok** könyvilletménye. A fizető tagoknak ezt is megküldöttük szeptember folyamán.

A legutóbbi közgyűlés határozatából azonban a **több évről hátralékos tagoknak sem a fentjelzett két kiadványt, sem a havi folyóiratot mindaddig nem fogjuk expediáltatni, míg hátralékukat ki nem fizetik.** A tagdíjak hanyag befizetése már is pénzzavarba hozta a Társaságot.

Ezért bizalommal kérjük tagtársainkat, hogy hátralékukat minél előbb törleszteni sziveskedjenek, ellenkező esetben — szintén a közgyűlés határozatából — kénytelenek leszünk őket ügyészünk közbejöttével törvényes úton szorítani a fizetésre.

J E L E N T É S

AZ Ó-TESTAMENTOM KÁROLI-FORDÍTÁSÁNAK AZ ANGOL BIBLIA-TÁRSASÁG
SEGÉLYÉVEL ESZKÖZÖLT REVISIÓJÁRÓL .

Rég érzett szüksége — s abból keletkezett forró óhaj-
tása — a magyar két protestáns (helvét és ágostai) hitvallású
testvér-egyháznak, hogy magyar nyelvű bibliája legalább is
átvizsgáltassék és megújítottassék.

Nem új fordítást s így mintegy teljesen új dolgot,
— csak a Károli Gáspár fordításának, az eredeti Héber Ó-
Testamentommal összehasonlítása alapján való kijavítását ki-
vántuk, két lényeges okból.

Egyik az, mert mint köztudomású: Károli Gáspár az
eredeti héber szöveg felhasználásával ugyan, de a r. kath. egy-
házban használt s az eredeti szövegtől sokhelyt el-, sőt félre-
térő ú. n. Vulgata — és más latinnyelvű bibliák (Tremellius,
Pagninus stb.) és a Septuaginta nyomdokain dolgozott, főleg
az idő rövidsége miatt, melyre a szükség sürgető volta kény-
szerítette, részint a könnyebbség miatt is, mivel ő a latin és
görög nyelvben otthonosabb volt s könnyebben mozgott mint
a héberben. Mai — jártasabb — héber írástudóink, az ebből
származott értelmi s magyarázati hibákat fölismervén, kény-
telenek úgy az Írás templomi használatánál, s az ige hirde-
tésénél, mint az iskolai magyarázásnál az ily hibákat kiiga-
zítani, a mi a Szent Írás magyarázatának előnyére, de tekin-
télyének hátrányára — esetleg botrányra is — szolgálhat.

A másik ok: a magyar nyelvnek három század alatt
tetemes fejlődésében s már a Károli-korabeli irodalmi nyelvnek
elavulásában érezhető. Távolság van tőlünk, hogy a Biblia nyelv-
vének felséges egyszerűségét, s magas szárnyalásában is köz-
vetlen és mesterkéletlen kifejezését és az ihletett Írás igaz

modorát óhajtánók levetkezni! még kevésbbé azt világiasan és divatszerűen csiszolt irmodorral (styl) feleserélni! De a ki Károli fordítását ma, háromszáz év elteltével, olvassa, azt nem csak nehézkesnek, sőt olykor érthetetlennek is fogja találni. Magyar nyelvünk ma világosabb, gazdagabb s bármely idegen nyelvhez, a héberhez is, jobban tud alkalmazkodni s annak minden sajátosságát, még nehéz szavait s kifejezéseit, sőt mondatszerkezetét is hívebben és világosabban tudja utánozni és kifejezni.

A többi keresztyén nemzetek és felekezetek is érezték e nehézségeket, s igyekeztek azokat elhárítani. Még a Lutherbibliában is, nemcsak a helyesírást, de sokhelyt a kifejezéseket és az irályt is igazítás alá vették s bár az tekintélyét megtartotta s ma is közhasználatban maradt, mellette egészen új fordítások is keletkeztek, hogy csak a Bunzenét említsük. Az angol Jakab király-féle fordítás — mely pedig a Károliénál jobb, úgy nyelvében, mint értelmi hűségben, alapos átnézésen és átdolgozáson ment át, mely ma Revised-néven forog közkezen, az olvasók használatában úgy, mint a templomokban.

Ezt az Angol Biblia-Társaság eszközölte, mely a Biblia teljes szövegének az egész föld kerekiségén — több mint kétszáz nyelven — buzgósággal és nagy áldozatkészséggel való terjesztésében, halhatatlan érdemet szerzett s szerez folyvást magának.

E lelkes és buzgó — s ép oly nagy szellemi mint anyagi erővel működő társaság, mely hazánkban is minden nyelven, első sorban magyarul, terjeszti a hamisítatlan Írást, Isten igéjét — tudomást vett a mi magyar bibliánknak — a Károli-fordításban elavult voltáról is; előbb az Újtestamentom szövegével tett kísérletet s új, revideált Evangéliumot adott kezünkbe; de még nagyobb szükségét látván az Ó-Testamentom revisiójának, ennek eszközlésére önként ajánlott fel 300 font Sterling (a mi pénzünk szerint több mint negyedfél ezer forint) segílyt, csupán a revisio eszközlésére; azonfelül a kiadás és terjesztés, nyomdai és egyéb költségeit is magára vállalván.

Nem lehetünk azért elég hálával az Angol Biblia-Társaság e nemes áldozata — s azzal legnagyobb lelki szük-

ségünk könnyítése és támogatása iránt, mert csak magáért a fordításért, a mi szegénységünkben ennyit alig áldozhattunk — s a nyomtatásnak még nagyobb költségét, a Társaság olcsó példányáraival szemben, még kevésbé fedezhettük volna.

A Károli-bibliának e revisiója keresztülvitelére, a Biblia-Társaság bizalmasan dr. Ballagi Mór, Hunfalvi Pál és Szilády Áron ismert nevű hitsorsosainkat s csekélységemet szólította fel, hogy magunk a munkát vezetvén, magunk körül annak végrehajtására, mind a két felekezet ismert és kiválóbb munkásait, a héber nyelvben s a bibliában, valamint a régi és mai magyar nyelvjárásokban alaposan jártas tudós férfiak közül, minőket mind a két protestáns felekezet lelkészei és theologiai tanárai között találhatunk s találunk is.

A mindnyájokat lelkesítő ügyben, a kijelölt vezető férfiak még azon év (1886) október havában tanácsot tartottak s kijelölték mindazokat, kiknek szellemi működésére számíthattak, s elhatározták, hogy ezeket a tényleges részvételre felhívó körlevéllel megkeresik, egyszersmind közös értekezletre híván meg.

Az első értekezlet már november 5. és 6. napjain megtartott, Hunfalvy Pál, Ballagi Mór, Szász Károly, Szilády Áron, Keresztes József, Bachát Dániel, Fröhlich Róbert, Kenessey Béla és Petri Elek részvételével. A második, a szükséghez képest, 1887. ápril hó 4. és 5. napjain tartott, dr. Ballagi Mór, Hunfalvy Pál, Szász Károly, Szilády Áron, mint a Biblia-Társaság által felhívottak, továbbá Petri Elek pesti ref. theologiai tanár, Limberger István késmárki ág. evang. lelkész-esperes, Kenessey Béla, akkor pesti, később kolozsvári theol. tanár, Szabó Aladár budapesti, Radácsi György sárospataki ref. theologiai tanár — Erdős József sóvéi ref. lelkész, később debreczeni ref. theologiai tanár, Németh István pápai ref. theologiai tanár, Poszvék Sándor soproni ág. hitv. theologiai igazgató-tanár és Dicsőfi József debreczeni ref. theologiai tanár, később u. o. ref. lelkész, személyesen — s még néhányan részvételök írásbeli nyilatkozatával járultak hozzá.

Az utóbbi — két nap tartott — értekezlet beható eszmecserével a revisio feladatát és módját, a fentebbi elvek sze-

rint, jegyzőkönyvileg megállapította, s a munkafelosztás iránt végleg meg nem állapítható tervezetet készített, mely a jelen nem voltakkal közölni határozatott.

Dr. Ballagi Mór, ki a Mózes öt könyvét már régebb lefordította s a héber szöveggel párhuzamosan ki is adta volt (1841-ben) és a maga által kezdetlegesnek nyilvánított munkáját azóta újra dolgozta, de a revisióra kitűzött cél és megállapított elvek szerint jelen alakjában elfogadhatónak nem találta, egész kéziratát, minden díj nélkül, az intéző bizottság rendelkezésére bocsátotta.

A Biblia-Társaság által felkért négy tagot az értekezlet, Intéző Bizottság czimen megerősítvén, előadóul Szász Károlyt választotta meg s az egész revisióügy vezetésével és kezelésével — az intéző bizottság hozzájárulásával és ellenőrzése mellett — megbízta.

A munka megkezdődött s az abban való részvételre újabb erők is jelentkeztek.

1890. év nyarán Károli Gáspár bibliája megjelenésének 300-ik évfordulóján, a felejthetetlen férfúnak ércszobra Gönczön felállítatván s nagy ünnepélyességgel lelepleztetvén, melyben Duka Tivadar urat, Magyarország szülöttét, a Bible Society érdemes tagját is szerencsénk volt üdvözölhetni — a revisióban résztvevők ez alkalomból Sárospatakon ismét értekezletet tartottak, melyben — Duka Tivadar élénk részvételével — a munkafelosztást újból tanácskozás alá vették s azt véglegesen megállapították, fenhagyva az előadó szerkesztőnek továbbra is az intézkedés jogát és köteletségét — netalán bekövetkezhető nehézségek elintézésére.

A mire csakugyan szükség is volt! A vezető férfiak és a munkatársak sorából többeket — egymásután, gyorsan elragadott a halál. Legelőször Keresztes József nagyenyedi ref. theol. tanár, kitől pedig sokat várhattunk és sokra válalkozott is, már a munka tényleges megkezdése előtt 1888. novemberben, meghalt. Azután a két vezérférfit, dr. Ballagi Mórt és Hunfalvy Pált, oszlopos tudósainkat ragadta el a halál (1891-ben); azután Fröhlich Róbert, pesti ág. hitv. középiskolai tanárt, ki a Krónikák könyveinek revisiójára vállal-

kozott s azokból mutatóványt is adott . . . A kidőlt munkatársak helyébe újakul Balthazár Antal, jolsvai ág. hitvallású lelkész, Csengey Gusztáv eperjesi és Pukánszky Béla pozsonyi ág. hitv. theologiai tanárok, dr. Kecskeméthy István kolozsvári, Hamar István, budapesti ref. theol. tanárok jelentkeztek s tényleg közre is működtek.

Így a revisióban tényleg közreműködő munkatársak száma 15-re (10 helvét és 5 ágostai hitv.) szaporodott. A munkafelosztást, a megállapodás szerint Szász Károly szerkesztő teljesítette, ki az összes munkatársakkal folytonos érintkezésben, a revisiókat bevette, a superrevisióra kiadta, maga még egyszer utólagosan — különösen a magyar nyelv és irány tekintetéből átnézte, netaláni észrevételeit s javításait az illetőkkel közölte, a nyomdai revisiót maga teljesítette, többnyire kétszer — néha háromszor is — s így az éveken át tartott munkának folytonos mozgatója és vezetője volt.

A Biblia-Társaság jóvoltából a revisióra szánt s négy részletben nyújtott munkadíj felosztása iránt a sárospataki értekezlet úgy intézkedett, hogy a 300 font sterling (akkori számítás szerint 3250 forint) annyi részre osztassék fel, a hány oldal van az Ó-Testamentomban (a készülő kiadás oldal-száma előre látható nem lévén, alapul egy meglevő s közkezen forgó — Pest, Heckenast, 1857 — biblia vétetvén) 782 részre osztatott, így egy oldalra 4 frt 15 kr. esett, s ennek $\frac{2}{3}$ része 2 frt 76 kr. a revisióért, $\frac{1}{3}$ része, 1 frt 38 kr. pedig a superrevisióért adassék az illető munkatársnak. A részletenként takarékpénztárba teendő összegek után időközi kamatul mutatókozó maradék pedig az ügyvitelre, a munkatársakkal való levelezésekre, a nyomdai revisióra stb. fordítassék; a munkatársak közt az említett kulcs szerint felosztandó összegből a szerkesztő-előadó magának osztalékot nem kívánván.

A munka, kezdetben, az első lelkesedés buzgó hevében, nehézsége daczára is elég gyorsan indult meg; mert már 1889. deczember havában az Ezsaiás könyvéből 29 hasáb, Joel- és Ámosból 18 hasáb, 1890. márcziusban Jób és Zsoltárok Könyvéből 40 hasáb, júniusban Mózes első könyvéből 116 hasáb, 1891. áprilisban Mózes második könyvéből 66 hasáb

mutatványt, végre 1896. márcziusban Mózes öt könyvét és Jozsuét — az egész Hexateuchot, egyelőre ezt is mutatványul, és a munkatársak gyakorlati tájékozása végett mintegy példányul oszthattuk ki.

Közbejött nehézségek miatt a munka időközönként nagyobb félbeszakításokat s ezzel hátramaradást szenvedett, részint a munkatársak akadályoztatása s változásai miatt is, de a késelelem magában a munkában volt. A munkatársak az ország különböző részeiben szétszórva, egymástól távol s lelkészi és tanári hivatalos teendőik által lekötve, egymással természetesen nem közlekedhettek, személyesen nem érintkezhettek, hűzamos együttlételeire s rendszeres munkásságra nem egyesülhettek. Az angol Revised létrehozásánál úgy volt, hogy a revisio vezetői állandó tanácskozást, eszmecsereét és megállapodást gyakoroltak, s a hol egyértelmű megállapodásra nem juthattak, a mint a Revisedben gyakran előfordult egy-egy szóban vagy kifejezésben, a kisebbség véleménye is a szöveghez tett jegyzetben az alternatív eltéréssel is kitétetit; ez nálunk kivihető nem volt s csak az egy központi szerkesztő révén volt némi eszmecsere gyakorolható, a mi azonban a kelletténél kevésbé volt biztos és kifogástalan megállapodás s a különböző kezekből kikerült részletek néhol egymástól eltérő, s egymással ellentétbe jövő értelmezések és kifejezések maradtak benn a szövegben. Olykor a nyomtatásban is volt fennakadás vagy késlelés, sőt a szerkesztő minden figyelme s igyekezete daczára még nyomdahibák is csúsztak be s maradtak a szövegben. Úgy hogy a szöveg, a mint végre megállapított, nem maradhat állandó — bizonyára nem fog újabb 300 évig érvényes lenni, mint a Károli szövege s rövid időn szükség lesz egy újabb átnézésre s végleges megállapításra.

Az utolsó években azonban a munka ismét frissebben ment; a munkatársak több készséget, a befejezésre buzgóbb igyekezetet, s a munka közben nagyobb gyakorlottságot s könnyebbséget nyertek, a szerkesztő is folyvást sürgette őket, az általa leginkább óhajtva várt befejezésre, s így 1898 közepén az első kezdetről számított 10 év alatt befejeztetett.

Most, hálát adva Istennek s köszönetet mondva az e

munkát erkölcsileg és anyagilag támogató Angol Biblia-Társaságnak: az eredeti héber szöveggel gondosan egybevetett s átdolgozott Ó-Testamentomot átadjuk a közhasználatnak — s egyszersmind a bírálóknak és ítéletnek is. A szakértő és lelkiismeretes bírálat, ha a legszigorúbb, s a legkisebb részletekre kiterjedő lesz is, a munkának nem árthat, csak használhat. Nem új átdolgozásban (a mire egyhamar alig lehet kilátás), de új kiadásban még sok újabb javítást is eltűr s tökéletesebbé, igazabbá s használhatóbbá válhatik. Most, úgy mondjuk, készen van az elvállalt munka, de sem a szerkesztő, sem a munkatársak nem tartják azt tökéletesnek, bár lelkiismeretesen s a tőlök kitelhető gonddal jártak el hivatásuk és megbízásukban; de magok látják — úgy saját, mint munkatársaik dolgozatában — a hibákat, melyek feltűnőbbek egy nyomtatásban, mint a kézírásban. Sőt még a nyomdahibák elő nem fordulásáról sem vállalhatunk felelősséget, bár ilyenek kikerülésére, mind a Hornyászky-féle gondos és lelkiismeretesen s szakértelemmel vezetett nyomdában, mind a revisióban nagy gond fordított — tudva, hogy a nyomtatási hiba a legbosszantóbb és legkárosabb — épen egy bibliában!

Adja, Isten, hogy e magyar „Revised“ az angolnak nyomába lépve, becsületére váljék az annak létrejöttét oly jóindulattal s tetemes áldozattal elősegítő Bible-Societynek, s adhasson lelki táplálékot olvasóinak és használóinak, s a Károli-biblia homályos foltjait elfeledtetve, közelebb vezérelje a lelkeket az üdv forrásához, az Isten igaz Igéjéhez!

Budapest, 1898. október hó 31-én, a Reformatio 381-ik évfordulóján.

Szász Károly,
dunamelléki ref. püspök.

AZ ÁTDOLGOZOTT KÁROLI-BIBLIÁRÓL ÉS BIBLIÁBÓL.

(Első közlemény.)

A magyar biblia-fordítás története új lappal bővült 1898-ban. A mire nem volt képes — igen tiszteletre méltó okok miatt — három viszontagságos század, az a békés viszonyok közt, a változott idő és izlés hathatós sürgetésére s más művelt nemzetek parancsoló példaadása mellett végre megtörtént: a *Károli Gáspár bibliája*, ennek kivált *ó-szövetségi része, átdolgozott alakban* megjelent.¹

Most, hogy előttünk van s fehér szép lapjait, kerek s bogár-fekete betűit módunkban áll összemérni a *viszolyi* és *hannauai* bibliák sárgult leveleivel s megfakósodott betűsoraival: önkéntelenül is átrepül lelkünk a letűnt századok zivataros történetén, s míg ide-oda hanyattatik fény és árny között, szívünk megteljesedik a hála és kegyelet szent érzéseivel s kezünk imára kulcsolódik, hogy áldja, dicsérje, dicsőítse az örök Isten kifogyhatatlan kegyelmét, a mely hatalmasan megbizonyosodott a magyar prot. egyház iránt — az idő teljességében — *Károli Gáspárban és az ő Bibliájában*.

Az ég kegyelme volt valóban, hogy az az „istenes vén ember“, vállalain az évek súlyával, a nagyobb irodalmi munkára kevésse alkalmas körülmények között, néhányad magával, alig három év alatt, háromszáz évre szóló alkotással birta anyaszentegyházunkat megajándékozni, épen akkor, a mikor a reformáció diadalmas előnyomulása kétségbeesett harcra kényszerítette a vallási és politikai absolutismus megfogyott katonáit s a mikor magát az alakuló magyar szentegyházat is a meghasonlás ördöge kezdte részekre tépni — az ellenfélnek nagy örömére.

¹ Teljes czíme: „Szent-Biblia, Ó-Szövetség, Magyar Nyelvre fordította Károli Gáspár. Az eredeti szöveggel egybevetett és átdolgozott kiadás. Budapest. Kiadja a Brit és külföldi Biblia-Társulat 1898.“ Ára 1 frt 20 kr.

A belső lapon: „Hornýánszky Viktor esász. és kir. udvari könyvnyomdája.“

Az ég kegyelme volt valóban, hogy fejedelmi nevű s erényű férfiak együtt tudtak érezni az igénytelen gönczi prédikátorral, a kassavölgyi esperessel s ennek „nagy fáradtsággal, testi töredelemmel, de buzgósaős szeretettel“ végzett munkáját saját „törekedések és költségek“ által odahelyezték a hazai reformáció közös oltárára, hogy az ellenség ellen erőforrásává, a meghasonlás ellen pedig összetartó kapocsává legyen.

Most, hogy megválnk *tőle*, vagyis csak három századon át egészen lelkünkhez tapadt ódon formájától, most érezzük igazán — érzi: azt hisszük, minden vallásos gondolkozású magyar protestáns — hogy milyen nagy jót cselekedett általa a magyar prot. egyházzal a sorsunk felett őrködő Gondviselés, megtartván a Károli-bibliát közöttünk vészben és viharban, derűben és borűban, ziláltságunk és szakadozottságunk szomorú időszaikaiban *az egység jelképekűl, a lelki összetartozás bizonyosságául s messzire látszó tilalomoszlopul* mindazoknak, a kik gyönyörkődni bírnak a magyar prot. egyház szétदारabolt állapotában.

Most, hogy megválnk tőle, éreznünk kell azt is, hogy a vizsolyi biblia jelentősége még ma sincs méltóképen meghatározva nemzeti irodalmunk történetében s nincs még az egyháziban sem.¹ *Pázmány Péternek* kétségtelenül nagy érdemei

¹ Segédeszközökűl ajánlhatók: *Bod Péter*: „A szent bibliának története“. Szeben. 1748. — *Varga István*: Exegetica theologia. II. rész, 1816. — *W. J. M.* (Wadasdi Jankovits Miklós:) Biblia, tudniillik a Szentírás külön és eredeti magyar fordításainak öt példái. Pest, 1834. (Újabb nyomtatás a pesti „Egyházi Folyóírás“ 4-ik füzetéből.) — *Ballagi Mór*: Nyelvtudományi Közlemények. III. kötet. (A M. Tud. Akadémia kiadánya) 1864. s ugyanez „A Biblia“ cz. műben Tholuk August után, 1864. — *Szabó Károly*: Az erdélyi közönyvtárak régi magyar könyveiről cz. magyar értekezés az Erdélyi Múzeumegylet évkönyveinek IV. kötetében. 1866—67. — *Balogh Ferencz*: „A magyar prot. egyháztörténelem részletei. Debreczen, 1872. — *Bárány József*: „Magyar Zsidószemle“ 1885. májusi füzetében. — *Radácsi György*: „Az új biblia hírére“. „Sárospataki Lapok“ 1885. évf., 47—48. — „Károlyi Emlékkönyv“, szerkesztette *Kenessey Béla*. 1890. — *S. Szabó József*: „Károlyi Gáspár“ (pályanyertes alkalmi mű). 1890 — *Novák Lajos* hasonló műve. Protestáns Szemle, 1891. évf. — „A Károlyi-biblia 300-ados örműnnepének emlékkönyve“. Szerkesztette *Radácsi György* 1891. — *Rácz Kálmán*: A Károlyi Gáspár és Káldy György bibliafordításai s a Károlyi biblia-fordításának védelme. Sárospatak, 1892. — A Beöthy-féle képes irodalomtörténetben *Kardos Albert* tanulmánya (5—6. füzet.) Ezek mellett különösen maga a *vizsolyi biblia* (1590), annak *hannauai* kiadása (Szenczi-Molnár Albert 1608), a *Káldi-féle biblia* s ennek főként „Oktató Intés“ című toldaléka. 1626; a *Tóthfalusi Kis Miklós* által (1685), a *Balog Sós Mihály* és *Óri Fülep Gábr* által (1765), a *Mosotzy Institoris Mihály* által (1776), a *Pethe Ferencz* által (1794), a *Fűskuti Landerer Mihály* által (1804) kiadott s illetőleg javított Károli-bibliák s a *Torkos-féle Új-Szövetség* (Wittem-

mellett, szűkmarkúlag bántak — úgy tetszik nekünk — a hazai irodalom-történetírók a Károli Gáspár bibliájával; holott a milliókat tápláló szentkönyv úgyszólván naponként és óránként ápolgatta, erősítette a népben a hazai nyelvhez való ragaszkodást s ezzel együtt védelmezte a nemzeti érzés jogosultságát; a Pázmány-féle termetes és fulánkös vitairatok pedig csak a magasabb légkörben okoztak jótékony mozgalmat a magyar nyelv érdekében s ez a mozgalom sem születik meg, ha a protestantizmusban fel nem támad az elnyomott nemzeti geniusz, ha meg nem kaphatja mindennapi kenyerét a magyar nyelvű bibliákban s különösen a Károliében. E nélkül nincs soha Káldi-biblia sem!

Legalább ennyi elismeréssel — úgy érezzük — kötelesek vagyunk most, a mikor bucsúzunk a vizsolyi bibliától és annak 300 éven módosított másolataitól, hogy hozzá szokjunk annak egy *olyan változtatott formájához, a melyhez közel sem volt hasonló egyik sem az eddig létrejött sokféle Károli-biblia közül.*¹

A mi a letűnt háromszáz év alatt történt a *vizsolyi biblia* hiányainak oszlatgatása végett, az bármilyen soknak tűnjék is fel némelyek előtt, valljuk meg őszintén, hogy édes-kevés volt s javításnak, a szó mélyebb értelme szerint, alig nevezhető. Pedig a javítás szükségére korán mutatkozott s csaknem egyidejűleg született a vizsolyi bibliával!

Valami igézet, sajátzerű gyermeki hódolat tartotta fogva az első teljes² magyar biblia újra átnézőit s újra nyomatóit, a mi a nagy munka legfőbb jutalmának is tekinthető. Mintha próféta lelke nyilatkozott volna benne, szinte tartózkodtak helyreigazítani még a sietség szülte fogyatkozásait is s pótlásaikkal inkább bizonyos mutatózó gyakorlati szükségetet igyekeztek kielégíteni (zsoltárok, imák, katekhizmus hozzápótlása által), mint „az Isten beszédét egészen a maga arany tisztasága“ szerint megszólaltatni.

berga 1736) előszaván. — *Pázmány Péter* „Kalauz“ a 1613, 1623, 1637; *Pécsvárad* *Péter*: Felelet Pázmány Péternek két könyvecskéire. Debreczen, 1629. — *Pósházy János*: Igazság istápjá. 1669.

¹ Irodalmunk eddigi feljegyzései nyomán még nem tudjuk *biztosan* máig sem, hogy hol, milyen alakban s milyen számban nyomatott a Károli-biblia . . . *Balogh J.* p. o. idézett művében 1865-iki sárospataki bibliát is említ, a miről Sárospatakon senki sem tud semmit. A biblia különböző időbeli áraitól is igen hiányos feljegyzéseink vannak.

² A Pallas Nagy Lexikon 3. kötetében a Heltay-Biblia felől még ma is azt a hitet látszik terjeszteni „E-s.“, hogy az is teljes biblia volt, pedig *Toldy Ferencz* ellenében *Szabó Károly* (lásd i. m.) már megdöntötte, a mi egyébként magából a vizsolyi biblia előszavából is régen bizonyos . . .

Szenczi Molnár Albert, mint a tudós Szombathi János pataki tanár helyesen jegyezte fel róla,¹ csak a vizsolyi nyomtatásban esett *aprólékhibákat* jobbitotta meg a hannaui bibliában 1608-ban s *Jansonius János* 1645-ben Amstelodamban javítás helyett inkább rontott a Károli fordításán és szaporította a bajt *Tóthfalusi Kis Miklós* számára, a ki, noha számos kihagyott szót („egynéhány ezerig“) bevett s némelyeket pedig mint feleslegeseket kihagyott (Amstelodam 1685); egészben véve azonban semmit sem változtatott a Károli-biblia *jellemén*.

A későbbi kiadók, rendszerint Tóthfalusi K. M. után indulván, alig tettek egyebet, mint most ide (a lap aljára), majd oda (a versek végére) rakosgatták a párhuzamos helyek jeleit, vagy módosították a nyelv újabb követeléseit szerint a szók ragjain s szaporították vagy kevesbítették a kötőjelek számát² és rövidítették p. o. a részek vagy fejezetek elején álló tartalmi kivonatokat.

Sem a *Káldi György* vaskos és felekezeties támadása (1626), sem a *Komáromi Csipkés György* Bibliája³ nem bírta a Károli-biblia tekintélyét megingatni, sőt inkább az újabb és újabb kiadók szinte tüntetőleg említik, hogy „mindenben a Károli fordítása szerint való nyomtatványokat“ követik s a sorok között — úgyszólván — tiltakoznak az ellen, hogy a magyar prot. egyház más bibliával is kielégíthető volna.⁴

De a századok nem hiában tüntek el nemzetünk felett. Nyelvünk a XVIII. század utóbbi tizedeiben gyors fejlődésnek indult, s a külföldön, kivált Hollandiában és Németországban, hatalmasan fejlődő bibliai kritikának is mutatkoztak már némj

¹ A Pethe Ferencz-féle bibliához írott „Rövid Tudósítás“-ában. 1794.

² Kitérő példa erre az 1804-diki Fűskúti Landerer-féle kiadás (4-r.), a mely különösen orthographia szempontjából visszaesést képvisel, noha a legtisztább jó igyekezettel.

³ A Komáromi Cs. Gy. bibliájáról lásd — a fennebbiek egy részéhez — *Szinyei Gerzson* közleményét a Révész-féle Figyelmező 1875-diki folyamában, s különösen *Földváry Lászlótól*: Komáromi Cs. Gy. és bibliája. „Prot. Szemle“ 1891. évf.

⁴ Az 1765-diki ultrajectumi biblia előszavában ez is olvasható: „III. Ez' újjolag nyomtatott Szent Biblia is mind formájára, mind egyéb rendire nézve majd mindenkben a' b. e. Tót-falusi Uram' Exemplári vagy Példái szerint nyomtatott azért, hogy annyival-is inkább, az embereknek vagy a fordítás iránt lehető bal ítéletek, vagy a könyvnek más szokatlan formája iránt való kedvetlenségek eltávoztathassék.“ — Kívételt képez a *Torkos-féle* Újszövetség, a mely leplezetlen ellenszenvet mutat a Károli-biblia iránt s azt is kétségbe vonja, hogy Károli az új szövetséget görögből fordította volna. A lutheránusság szegényét látta abban a tudós, de elfogult „győri prédikátor“, hogy „a szegény magyar evangyelika ecclesiáknak, ha magyar nyelven akarták a szent-írást olvasni — amazokhoz (a Károli és Káldi-bibliákhoz) kellett folyamodniok“.

jelei,¹ a mi miatt aztán mindinkább érezhetővé s kirívóvá lett a vizsolyi biblia tisztos ódonága s egy-egy kiáltó szó innen is, onnan is meg-megzendült, követelve a protestantizmus, a vallás és tudomány nevében a Károli-biblia átdolgozását vagy helyettesítését.²

Nem a prot. körökből felhangzó kívánságokra, hanem önállólag s egészen sajátos czállal — a hazai zsidók megmagyarosításának reményével — adta ki *Bloch Móricz* az Ó-Szövetség hat első könyvét, a most ú. n. Hexateuchost 1840–42-ben (Mózes öt könyve és Józsué) s ez a magyarázatokkal kísért fordítás is növelte a vágyat egy újabb magyar biblia után, jóllehet ez még csak karmait mutatja a későbbi oroszlának, csak előre vetett fénye s még nem is egészen tisztá fénye a későbbi *Ballagi Mór* fordítói dicsőségének.

A Bloch-féle mű csonka maradt, de a protestánsok lett fordító mind nevével, mind további munkálkodásával ösztönné lett a további fordítási kísérletekre s egy új, a művelt igényeknek megfelelő biblia után való áhítozás vele és általa állandóságot nyert a prot. egyház kebelében. Annál inkább fokozódott pedig ez az áhítozás, mivel a r. kath. egyház már szükségesnek látta a maga Káldi-bibliájának revidiálását,³ épen a művelt osztályra való tekintetből.

A „Prot. Egyházi és Isk. Lap“ 1844. évfolyamának 24-dik számában *Horváth János* már így fakadozik egy új bibliáért:⁴ „*Biblia kell* De meddig késünk lelkiismeret szerint kimondani: eddigi bibliánk nem korszerű fordítás s műveltebbek körébe alig ajánlható. Ezt bebizonyítanom talán csak nem szükséges. Hát még több embernyomokra is el akarjuk-e a mindig újabban nyomtatandó régi s elavult fordítás által szebb ízlésű magyar prot. feleinket a biblia-olvasásától és kedvelésétől idegeníteni? . . . Az új fordítás nem czikornyás, czifra magyar, hanem férfias, népszerű nyelven, talán egy új lépés lehetne az *unióra* is, ha azt a superintendentiák

¹ *Varga István*: „Exegetica theologia“. Debreczen, 1807. — *Sebestyén István*: „Messiologia“. Buda, 1835. — Ideszámítandó a *Fáy András* „Óramutató“-ja. Pest, 1842. stb.

² *Varga* és *Sebestyén* mint fordítók is bemutatják magukat idézett műveikben; amaz egy pár költői részlettel (*Debora-éneke*, *Habakuk III.*; *Jób III. rész*); emez pedig az ú. n. *messiaticus* helyek áttételével; emez amazt nagy mértékben felülmuló képességgel.

³ A *Káldy-Szepessy*-biblia ez. Pozsony, 1835.

⁴ Vezérezikének czíme: „Sürgős igazítani valók“. Ebben egyebek közt így szól: „Lelkiismeret szerint való keresztyén s honfi kötelesség az unióra törekvés“ S ezzel a szép elvével még kívánatosabbá tette a biblia revisióját.

vagy a pesti general convent által felszólított s kinevezett evangélikus és református predikátorok s professorok maguk közt aránylag felosztva, az új testamentumon megkezdének s munkáikat a 8 superintendentia neve alatt kiadnák“.

A kiáltó szó az elevenig hatott s legott visszhangot nyert a *Székács* és *Bloch* együttes válaszában, a kik elfogadván az elvet, a módozatra nézve abban tértek el, hogy ők magok ketten, négyen¹ elegendőknek gondolták magokat a szent munkára s legott mutatványokat is közöltek a tervbe vett új szövetségből. *Kis János*, a hírneves író és superintendentus üdvözölte a vállalkozókat s fordítási alapelveiket s ugyanezt tették többen is, mint p. o. Losonczy Tóth Mihály, Egresi Galambos Sámuel,² a kik már bírálattal is kísérték a közlött mutatványokat. A dolog szépen indult, sokat ígért, de a . . . *Bloch-Székács-féle Új-Szövetség*³ mindamellett sem jöhetett létre és fordóvizébe fült az új bibliával élesztgetett *unio* is.

A nagy eszmék termékeny esztendejében, 1848-ban, újra megszólalt a Horváth János lelke a *Hetényi János* ajkain, a ki bármilyen becses maradványoknak ismerte el a régi bibliákat, azokat kénytelen volt, az új kor fényénél, sok helyen *foltművek*-nek bélyegezni és hű másolatát követelni egy oly könyvnek, a mely a hit és élet vezére — rendeltetése szerint.⁴

Ez a kemény hang sem használt, sőt a várható visszhangját is elnyelte az az irtózatos némaság, a mely a temetővé változtatott haza letarolt téerein honolt.

Zavarták-e, nem-e ezek a lelkes kitörések, a fajunkat annyira jellemző kifakadások, mohó reménykedések a *Brit és külföldi Biblia-Társulatot* a magyar biblia nyomtatása körül való buzgólkodásában: ezt — adatok hiányában — nem tudjuk; de az általában tudva van, hogy ez az isteni munkára vállalkozott társulat, azóta, hogy szárnyai alá vonta a fejedelmi pártfogóiból kifogyott magyar protestantizmust,⁵ soha nem

¹ *Ballagi* és *Székács*hoz csatlakoztak *Török Pál* és *Dobos János*. („Prot. Egyh. és Isk. Lap“. 1844. 34. sz.)

² „Prot. Egyh. és Isk. Lap“ 1844. évf. 29. sz. A szerkesztő, vagy inkább *Bloch M.* a bírálatokra legott megadja a választ s közbül-közbul maga is bírál és bírálati elveket állít fel.

³ Ez a kettős szövetség csakhamar négyessé lett (lásd fönnebb!) azzal a gondolattal, hogy a beérkezett fordítási mutatványokat vagy a saját fordításaikra küldött megjegyzéseket közösen fogják felülbírálni, tehát nyolcz szemmel fognak őrködni az isten-ige tisztasága felett.

⁴ Lásd: *Balogh Ferencz* i. m. 175. l.

⁵ A nev. biblia-társulat legelőször a 30-as évek végén kezdte a magyar bibliát nyomtatni Kőszegen. *Balogh Ferencz* szerint (i. m. 180. l.) a Sárospatakon 1832-ben nyomtatott új szövetség s ugyanott 1835-ben nyomtatott és *Somossy János* és *Kálniczky Benedek* theol. tanárok által ellenőrzött teljes

szűnt meg — a szükséghez képest — most az új szövetségnek, majd a teljes Szentírásnak magyar nyelven való terjesztésétől s ez lehetett egyik oka annak, hogy a Bloch-Székács-féle új szövetség az asztalfiókban maradt. Talán meggondolni való volt versenyre kelni egy nagy jótékonyosságú szövetséggel, a mely a magyar protestantizmus ama kitünőségeinek tanácsát bármikor szívesen meghallgatta; talán a külön mutatványokra érkezett bírálatok is gondolkozóba ejthették a derék vállalkozókat s talán az uniói törekvések sikertelensége is meglőszthatta munkakedvöket! . . . Az új magyar biblia csak nem született meg; a Károli-biblia maradt tovább is a hazai protestantizmus önként fogadott Vulgataja.

Tizennégy évi csendesség után, de a mely alatt egyre élt a vágy a javított bibliáért, *dr. Ballagi Mór*, mint a Magy. Tud. Akadémia tagja, teljes fegyverzetben lépett fel és pedig mind a tudományos Akadémia, mind a magyar prot. közönség előtt¹ a Károli-biblia gyöngeségei ellen s összehasonlítván annak egyes részleteit a Batori László, Heltai Gáspár, Káldi, Komáromi Cs. Gy., Tárkányi Béla és a saját fordításaival, arra a lesújtó ítéletre jut, hogy „*a Károli Gáspár biblia-fordítása. minden később tett igazítások után is, nem mondván a tudomány, de csak a közönséges é'et legszerényebb igényeinek sem felel meg*“. De ugyanekkor tisztelettel ismeri el a Károli-bibliáról, hogy bármilyen legyen is irodalmi értéke, az áldás, melyet az egyházban megtermett, kétségbevonhatatlan, mert milliom mert milliom magyar ember abból tanulta meg az üdv igéjét, abból épült, abból merített vigaszt szenvedéseiben, abból tanulta megismerni Őt, ki maga az élet, az út és igazság“.²

A Ballagi ítéletére elhatározó lehetett — részben legalább — az a sikertelenség is, a melyet annyi tisztes próbatétel után is tapasztalnia kellett a biblia-revisio terén; de mindenesetre tüzelhetette az a tudat, hogy a róm. kath. egyház — jóllehet többre tartja a pápáját a bibliájánál — 1851-ben és 1862-ben ismét javított bibliákkal állott elő irodalmunkban: a *Szabó József*éval és a *Tárkányi*éval, a kik közül az utóbbi bámulatosan fejlett nyelvünk összes vívmányait értékesíteni

biblia szintén a Biblia-Társulat kiadása. Jegyzőkönyveink szerint az egyházkerületi közgyűlés bizta meg nevezett tanárokat a biblia sajtó alá rendezésével s a nyomtatási árat szintén a kerület igyekezett előkeríteni. A Brit Biblia-Társulat küszöbölte ki nálunk a jegyzetes bibliákat, mivel a jegyzetek rendszerint theol. iskolákat képviseltek s az igének közvetlen hatását kockáztatták.

¹ *Ballagi* már ekkor a „Prot. Egyh. és Isk. Lap“ szerkesztője is volt s ebben a lapban is közölte biblia-fordítási kritikáját 1864-ben.

² Lásd a „Biblia“ Tholuck August után. 175. l.

igyekezett mint fordító s illetőleg mint javító,¹ az elébbi pedig a szöveg közé nyomatott 200 képpel próbálta megvenni az olvasó szívét.

Ballagi azonban a maga többféleképen igazolt ítéletét s bibliafordítási elméletét csak kezdeménynek kívánta tartatni, a mely alapul szolgálhatna egy körülményesebb s mindenre kiterjedő biblia-fordítási theoriához, a mi azonban nem született meg mindezeideig.

Részben a *Torkos András* felekezeties becsvágya² vagy a *Bárány-Sartorius*-féle Új-Szövetség,³ részben pedig a Ballagi Mór magas helyen ejtett és messzehangzó kemény kritikája bírhatta rá *Kámory Sámuel* pozsonyi ev. theol. tanárt, hogy a mi Komáromi Cs. Gy.-nek, Bárány-Sartoriuséknak és Torkosnak nem sikerült, a Károli-bibliát újjal, az új idő szülte igényeknek megfelelővel próbálja helyettesíteni. Ruth könyvével (1860), az Énekek énekével és a Síralmakkal (1861), majd Mózes öt könyvével (1869) tett kísérletei után 1870-ben kiadta Kámory az egész Szentírást (az apocryphus könyvek nélkül), majd az apocryphus könyveket is külön (1877) Pozsonyban. Az ág. ev. egyház készséggel támogatta a fáradhatatlan fordítót, de a kritika nem volt hozzá ilyen jóságos, mert eltagadhatatlan érdemei mellett oly sok főbenjáró dologban marasztalta el, annyi túlságoskodást bizonyított be ellene, hogy sokan csak mint irodalmi különlegességet részesítették figyelemben. Érezték nyelvezetének újszerűségét, lendületét a költői és prófétai iratokban; de az érzés sem vált kellemetessé a minden lapon meredező merészségek, sőt érthetetlenségek miatt. Nem találták meg benne, a minthogy nem találhatták, azt a nemesen egyszerű, kedves népiességet, a mit 1841-ben Horváth János sürgetett s nem a költészetnek, a prófétai léleknek azt a közvetlen erejét, a mi hódít, felemel, kielégít egyszerre és élvezetet nyújt a nélkül, hogy fáradnunk kellene érte. A keresettség, a különösségekkel való tetszelgés, a szójátékokkal, a betűrímekekkel való mohóskodás, a színes, árnyalatos szavakon, kifejezéseken való kapkodás: örök időre lehetetlenné tették Kámoryt, mint biblia-fordítót a nagy közönségre ép úgy, mint

¹ A Tárkányi Biblia (6- és új-testamentomi Szentírás) 1862-ben jelent meg Egerben az Alioli J. F.-féle bibliából kölesőzött, felekezeti színezetű magyarázatokkal. Ez a Káldi- és Szepesy-féle bibliák javított kiadása „a Vulgata szerint, figyelemmel az eredeti szövegre“.

² Lásd a fennebbi idézetet a Torkos-bibliáról.

³ Bárány György, Bárány János és Sartorius János még 1756-ban kiadták az új-szövetséget Lauban, isagogikai bevezetés-félékkel és a szöveget világosító jegyzetekkel. A Torkos-biblia szintén jegyzetes.

az egészen művelt osztályra nézve. Amaz álmélkodhatik sajátosságai felett, a miket nem képes megérteni, emez megmosolyogja erőlködéseit s mindenik egyformán leszámol vele. Csak az isagogus, vagy exegeta és a biblia-fordító használhatja eredménynyel, a ki tudja méltányolni azt a küzdelmet, a mibe egyik-másik eredeti sajátosságnak átültetése került s a ki a félig sikerült kísérletben is egyszerre látja a szándék helyességét.¹

A Kámory-biblia a helyett, hogy csillapította volna, inkább fokozta a szomjúságot egy új biblia iránt, vagy még türelmesebbé tett némelyeket a Károli fordításának sokszor hánytorgatott gyöngeségeivel szemben.

Balogh Ferencz, két évvel a Kámory-biblia megjelenése után — visszagondolva a vizsolyi biblia tisztos multjára — így sohajt fel idézett művében: „Alig pár évtized múlva három százada lesz, hogy Károli fordítása közkeletben áll . . . Fog-e emlékére márványt emelni a kegyelet? vagy márványnál dicsőbb emlékül, fog-e egy kifogástalan új bibliát varázsolni elő a magyar szellem?”

A Balogh sóhajtására a szép remények közt alakult „Protestáns Egylet”² készült megadni a feleletet, azzal biztatván tagjait, hogy könyvosztalék gyanánt megfogják kapni a *Ballagi Mór* által fordított új bibliát,³ a mi azonban nem történt meg. A Ballagi és a Prot. egylet által képviselt szabadelvűséggel szemben feltámadt az orthodox-irányzat féltékenysége s ez kihatott a tervezett bibliára is s jelentkezett a revisióra szétküldött ívek feljegyzésein is; de a mi mindezeknél lehangolobb lehetett mind Ballagira, mind a „Prot. Egylet”-re

¹ A Kámory-biblia bírálatát lásd a „Tudományos Szemle” 1872. évfolyamában Ballagi Mórtól; a „Figyelmező” (Révész-féle) 1872. évf.-ban Bokor József sárospataki tanártól s Balogh Ferencztől ugyanott és i. művében. — Kámory saját védelmére Ballagival szemben egy külön lapot indított „Honi Közlöny” cím alatt, a melyben sok szenvedélyeskedéssel, személyes bántalmakkal ront ellenfelének s ez által kiszolgáltatta magát a teljes leveretésre. Külön felelt Bokor Józsefnek is. — Rövid jellemzését lásd a „Sárospataki Lapok” 1885. évf. 47. számában.

² A „Prot. Egylet” (1871) a „Prot. könyvtár” nyomdokába lépett tervezett és közrebocsátott kiadványaival; de míg a „Prot. könyvtár”-t Révész Imre és Ballagi Mór együtt támogatták, a „Prot. Egylet”-nek Révész nélkül kellett megalakulnia s így nagyra hivatott tudósaink kis tábora is két részre szakadt s akadályozták egymást az anyaszentegyház építésében.

³ *Kovács Albert*, a „Prot. Egylet” titkára, 1875. decz. 11-én már azt tudatta a szakértőkkel, hogy a revisióban résztvenni kívánóknak szívesen küld minden ívről kefelenyomatot, hogy észrevételeiket és javításait megtehessek, a melyek érdemök szerint fognak méltányoltatni. „Ez által” — úgy mond — „a mi biblia-fordításunkat már megjelenése előtt az egész magyar közönség bírálata alá bocsátjuk, hasonlóképen alkalmat kívánván adni a „hitöröknek” az örködhetésre”. „Egyházi Szemle” V. évf., 26. sz.

nézve, az egy átalok nem is sejtett — sakkhúzásszerű — közbevetetés volt; meglepő közbeszólása a Brit és külföldi Biblia-Társulatnak, a mely 1878-ban, tehát elébb mint a Ballagi s illetőleg a „Prot. Egylet“ bibliája megjelenhetett volna, — kiadta az Új szövetséget a *Győry Vilmos, Menyhárt János* és *Filó Lajos* által revideált alakjában.¹

„Egyszerre csak forgalomba hozatott“ — így ír nagy meglepetten ez alkalomból a n-enyedi „Egyházi és Iskolai Szemle“² az új fordítás 50 kr. bolti áron; tehát oly olcsón, hogy árára való tekintettel azonnal elfoglalhatta a régi fordítás helyét. Csak *utólagosan* tudtuk meg, hogy az egészet két külön részre osztva fordította két külön ember; revideálta mindkettőt egy harmadik. Minő elvek szerint? minő eredménynyel? azt csak a kész munkából láthattuk“. „A munka az illetékes közönség előleges tudta, hozzászólása és *kritikája* nélkül kezdetett meg és fejeztetett be. Az illetékes közönség el volt zárva az előleges kritikától és helyreigazítástól; a három munkás előtt pedig szabad tér nyílt: akár a legképtelenebb elvnek követésére és alkalmazására.“ „Nem csuda, ha az *utólagosan* lehetségessé lett kritika nagyon kedvezőtlenül fogadta az új fordítást“.³

Bármily kedvezőtlen volt is e fogadtatás, a Károli-biblia életét kétségtelenül meghosszabbította a Biblia-Társaság váratlan közbelépése, a Ballagi Mór kedvét pedig végképen elvette a további próbatételtől s visszahatással volt magára a „Prot. Egylet“-re is, a mely minden érdemes tényező hozzájárulásával, a nagy nyilvánosság előtt folyó kritika segítségével kívánta a Károli-bibliát méltóképen helyettesíteni.

A Győry-Menyhárt-Filó-féle Új-Szövetséget a kritika kívánságainak s kifogásainak figyelembevételével csakhamar módosították a Biblia-Társaság ismeretlen megbizottai;⁴ de hogy a már megnövekedett igényeket így sem tudta ez a biblia kielégíteni, bizonyítja az, hogy Szeremley Samu, H.-M.-Vásárhely tudós lelkésze 1881-ben a Debreczenben összeült zsinat előtt⁵ kopogtatott a teljes Szentírásnak a közegyház tudtával és akaratával készitendő új kiadásáért.

¹ Lásd a Duka Tivadar gönczi beszédét. I. m. 117. l.

² IV. évfolyam, 11. szám.

³ Lásd a „Prot. Egyh. és Isk. Lap“ 1878. és 1879-dik évfolyamában a Nagy Gusztáv, Hunfalvy Pál és Ballagi Mór bírálatait s a Bartók-féle „Egyházi és Isk. Szemlé“-ben (1878. és 1879. évf.) a Keresztes Józsefét és a Menyhárt védekezését.

⁴ Újabbán már ez a másodszer is javított Új-Szövetség van forgalomban.

⁵ Lásd a debreczeni zsinat 1881-diki jegyzőkönyvének a 209. és 240. számú pontjait.

A Biblia-Társulatnak — e jelek láttára — éreznie kellett, hogy a magyar prot. biblia revideálására nézve az idő teljessége megérkezett. A Tompa, Petőfi, Arany költészetten lelkesülő, a Jókai regényein ábrándozó, a Fördös, Dobos, Tompa és Szász Károly imádságait imádkozó prot. magyar nép s a napi és heti sajtó által is napról-napra nevelt közönség nem elégíthető ki többé az „istenes vén ember“ latin nyelvtörvényekre szabott magyarságával s ha azt nem akarjuk, hogy a kissé műveltebbek végkép leszokjanak a családi bibliájuk kinyitogatásától: a Károli-bibliát úgy kell átalakítanunk, hogy abban nagy és kicsi, előkelő és közrendi egyformán gyönyörűségét találja.

A vizsolyi biblia 300-ados évfordulója is közeledett s a mi 1872-ben a Balogh Ferencz ajkáról édes óhajtásként elröppent, azt 1885-ben már százan-ezren érezték és sokan visszahangozták, hogy az lenne a legméltóbb hódolat Károlyi Gáspár iránt, ha bibliájának a kor igénye szerinti javított kiadását oda tehetnők szobra talapzatára.

Szerencsénk, hogy a „Brit és Külföldi Biblia-Társaság“ igazgató-választmányában magyar ember is van ezúttal rendkívüli kivételképen; egy menekült honvéd, a kinek a szive örökre a hazájáé marad! Ez az Angliába szakadt jó magyar, Duka Tivadar dr., meghallotta a magyar prot. egyház hangosan kiáltó szavát és közbenjárt szive egész melegségével, hogy javított bibliánk legyen.

És lett; nem 1890-re ugyan, de 1898-ra.

Radácsi György.

ALVINCZI PÉTER ELETÉBŐL.

A „Kassai nevezetes tanító“-nak tudvalevőleg nemcsak Pázmány Péterrel volt baja, hanem a saját felekezete tagjai is nem egyszer megtámadták.

1619-ben a pozsonyi országgyűlés alkalmával Kanizsai Pálfi János dunántúli püspök tartott ellene a szószezből beszédet, mert ostyával osztotta az úrvacsorát és a Kálvin irányával ellenkezőt beszélt, úgy hogy Alvinczinek Bethlen előtt is igazolnia kellett magát. Ez az igazoló-irat „Az Úrnak Szent Wacsoraiáról való Reovid Intés“ czímmel 1622-ben nyomtatásban is megjelent.

Már előbb 1614-ben a kassai egyház német papja Bussaeus Mihály szerzett neki vádaskodásaival kellemetlenséget. Ennek meg az volt a panasza, hogy nem viseli az „alba“-t, nem tartja meg a sugó gyónást, szóval: kálvinista.

E két oldalról jövő vádak természetesen fájtak Alvinczinek. Reá nézve vád volt a kálvinistaság is, a lutheristaság is, mert e két elnevezésben a magyar protestáns egyház kettészakadását látta.

Alvinczinek ugyanis minden tetteben és írásában határozott célzt lehet felismerni. Vitázó irataiban és politikai szereplésével, egyházi szónoklataiban és papi magaviseletével ugyanazt a célzt szolgálja: a két protestáns egyház és ezzel a magyar haza erősítését, biztosítását az ország ellenségének tartott r. kath. papsággal szemben. E végre nem látta elégnek a harczt, szükségesnek, még fontosabbnak tartotta a belső erősödést, a mi az egyesülés után következett volna. Igen szép szándék volt ez, de óriási feladat.

A többször megkísérelt egyesülés mindig meghiúsult s így Alvinczi sem remélhette, hogy ilyen módon valaha célzhoz jusson. A csendben munkálkodás biztatta csak sikerrel s a nélkül hogy szándékát hirdette volna, kassai egyházában ezt az egyesítést bizonyos mértékben véghez is vitte.

Munkáiban soha sem szól egyik vagy másik felekezet-

ről: küzd mindkettőért; nem a maga ide vagy oda tartozását bizonyítja, hanem azt, hogy az ő hite „az egy igaz biblica religio“. Az úrvacsoránál meggyőződése szerint kovásztalan kenyeret kell használni, de ezt nagyon fontosnak nem tartja. Kassán ostyát szoktak volt osztani oltár előtt: meghagyta az oltárt és osztotta az ostyát. De ha valaki kenyérrel kívánta, úgy adta neki.¹ Általában kereste az egyező és egyesítő pontokat s kerülte az olyanokat, melyek a különbséget éle-sítették: nem viselte a lutheranus papok ruháját és elvetette a sugó gyónást is. A ref. papok gyűlésére járt e mellett, az abauji esperességnek conseniora volt s mint ilyen gyakran járt más községekbe „vizitálni a helvetica confession levő atyafiakat“. „A kívül lévő falukból helveticus praedicatorokat behivattak Kassára praedicállani és onnan feljúl akademiából jött helveticus deákok szabadon praedicáltak a kassai nagy templomban“.²

Mindezek azt mutatják, hogy az Alvinczi „egy igaz biblica religio“-ja a kálvinista felfogáshoz mégis csak közelebb állott s inkább ennek alapján kívánta az egyesülést. Igaz ugyan, hogy így olyan forma ez, mint a ref. ember mondása a reform. és római egyházak egyesüléséről: „Engedjék el a római pápát, mi meg elengedjük a — déli harangszót.“

Nem csoda, hogy ily módon inkább mind a két féltől különbözést, mint az egyesülés szándékát látták Alvinczinél. Bussaeussal többször volt e miatt összeütközése, a magyar és német egyház csaknem harcban állott. Alvinczi sokféleképen volt elfoglalva, czivódni sem akart nyilvánosan paptársával s így csak húzódott az ügy. 1625. elején azonban már úgy viselte magát Bussaeus a magyar pap irányában, hogy ez nem tűrhette s május havában bejelentette a városi tanácsnak, hogy ha nem vetnek véget a rágalmaknak, ő a békeség kedvéért állásától megválík.

A dolog feltűnő volt. Alvinczi egyházának és hazájának munkáival s mint két fejedelem bizalmasa sokkal több hasznott tett, semhogy egyszerűen elbocsájthatták volna. Értesítették Bethlent is, ki jún. 17 én írt levelében,³ igen csodálkozva kérdezi Alvinczitől, hogy igaz-e ez az érthetetlen hír. Ügylátszik a tanács sem értette vagy nem akarta érteni, mert szept. 29-én a városi tanács reggel 5 órakor tartott ülésén megjelent „Dominus Reverendus Alvinczi“ és hosszú beszédben távozása okait előadta.

¹ Egykorú tanú-vallomások. Czelder Figyelője 1882. 545—557. l. —

² U. o. — ³ Szilágyi S., Bethlen G. és a kassai m. pap 19. l.

Az ekkor megindult tárgyalások hosszasan tartottak. A városi tanács és „a nemes kösség“ nagy gonddal foglalkozott a két pap dolgával s az ügy fontosságát mutatja, hogy az ekkor elhangzott beszédeket a jegyzőkönyvben nagyobb-részt szóról-szóra feljegyezték. E feljegyzések¹ alapján kívánjuk itt ezt az érdekes vitát ismertetni, illetőleg közölni Alvinczi beszédeit, melyek a két prot. egyház és a két pap viszonyát, Alvinczi álláspontját teljesen megvilágítják s a magyar pap érdekes alakját a maga valóságában elének állítják.

A szept. 29-iki reggeli gyűlésén emlékezteti Alvinczi² a tanácsot, hogy 1613-ban csak azt kimutatva sikerült Kassán a r. kath. vallás behatolását megakadályozni, hogy az egész város egy hiten van.

„De immár — folytatja — nem tudom micsoda maga gondolatlanságából amaz felfúvalkodott ember Bussaeus bennünket Cálvinistává teszen, minden magyar ecclesiát.

1. Tán azért, hogy azt tanallia fel az Augustana Confessióban, hogy az privata confessiot mi meg nem tartjuk. Azért mi az sugó gyónást noha meg nem tartjuk, de elég privatum való gyónás az, ha egyenként megyünk az Istennek asztalához: az sugógyónás az Pápistáknál maradt.

2. Avagy tán azért teszen Cálvinistává, hogy az Albát fel nem vesszük. Mi noha tán fel nem vesszük, de tán ugyan tisztességes ruhát viselünk és abban ha felmegyünk, azzal nem tehet Cálvinistává.

3. Avagy ezzel is, hogy mi azt nem valljuk, hogy az Cristusnak szentséges testét és vérét valóságosan corporali dentali nem rájuk. Én soha is senkit nem tanítottam, nem is tanítok, hanem vesszük . . . az Istennek testét és vérét megfoghatatlanképen az szentség által.

4. De a ki ugyan sok maga böcsülete ellen rütöl firkál oda fel az városokra, melyet egy diákkal iratott, az ki meg is mongya . . . in Libro . . . Busei . . . ugyan reánk keni azt az nevet . . .

5. Ezzel is nagy rettenetes dolgot cselekedett, hogy a miszlókai pappal vasárnap megesküdtetett házasság személyeket, kivel megszegte város törvényét, melyet ha magyar cselekedett volna, bizony impune el nem ment volna mellőle, mert soha meg nem engednék, hogy falusi pap bejönné csak keresztelni is, nem hogy esküdtetni. De hol az büntetés? Nincs.

¹ Kassa város jegyzőkönyve 1625. szept. 29-től 1626. május 22-ig. A város levéltárában.

² «Propria persona» tehát nem levelet írt, mint vele foglalkozva H Kiss K. és Paikoss E. mondják.

6. Az is immár nyilván vagyom, hogy északának üdeién consiliumot csinált némely német uraimmal és úgy későig tanácskozva fegyveres kézzel jött haza. Sőt ilyen szók is estenek tőlök, hogy „jobb minekünk németeknek egy lábíg meghalnunk, hogy semmint képesek Bussaeus uramat elbocsátanunk“. Az melyből mi jó lehet, akarki is jól gondolkodva feltalálhatja, hogy az ilyen conspiratióból nagy szörnyű dolog következhetik.

7. Ez is nem kicsin dolog, hogy az egyik . . . bátya egyik aljába négy golyóbist vetettek, de az német avagy magyar cselekedte-e, kitetszik nem sokára.

De immár hogy ugyan megmutassam, hogy nemcsak predicál az mi magyar ecclesiank ellen Calvinistákká akarva tenni bennünköt, hanem scripto tenus is mi reánk hárittya azt az nevet, mert egy mocskos írásból, kit . . . Antal uramnak dedicált — bár inkább aludt volna, hogy semmint olyan gyermeki viciumokkal nyálaskodott volna — hogy ott is kopasz hitűeknek nevez bennünköt. *Én Calvinista nem vagyok, sem Lutherista nem vagyok*, mert megtanúltam azt az szent Pál írásától, hogy sem Apollóstól, sem Kefastól nem kell nevezetni senkinek, hanem mi igaz keresztyéneknek nevezettök az Jézus Cristusról.

Mindezek az okok, az kik engemet vittenek arra, hogy én elbúcsúzzam kegyelmetektől, ettől az jó hirrel névvel tündöklő szép ecclesiától, noha conditionaliter búcsúztam. De mivel hogy látom, hogy mi némű nagy egyenetlenség vagyom mind az Republicában, mind az „Ecclesiában, most újra finaliter valedicalok“.

Még több oka is van azouban. „Továbbá ezelőtt egy néhány hónappal találtak vala meg kegyelmetek ezennis, hogy egy tót Predicátort állatnának az tót Ecclesiában, ki az magyar Ecclesiat is adjuvalhatná, mivel hogy az előttis Tot Predikátorok eleget szolgáltanak az német Ecclesiának; de akkor csak ilyen ilyen válaszszaal bocsáták az supplicansok: Alte Brauch, nem lehet.

Bizony ha az alte Brauchot kell vegezni, csak azt cselekedgye kegyelmetek, hogy az Nemes Tanács székítül, az Nemes Község száma közül az magyarokat mind kikülgyétek és privaljátok tiszteltől. Az magyarokat szoricsátok ki az Nagy templomból és külgyétek az új templomba.

De hála Istennek, nem oly időben vagyunk, hiszem, hogy Spanyol, Balon¹ és üdegen nemzet uralkodgyék mostan raj-

¹ Vallon.

tunk; vagyon véruinkból származott igaz magyar Fejedelmünk és jussa nem Németország, hanem Magyarországnak egyik metropolissává tette Kassa varosságát.

De hogy ugyan mégis sub rosa mást is mongyak, mikor az magyarok közül oly agyafúrt találkoznék, az ki azt kezdené persuadeálni és az embereknek elméjeket öszve köszörülni, hogy micsodát — úgy mond — ti magyarok vattok azok, az kik mind gazdagsággal, értékkel és állapottal felülmulliatok az németeket, ti birjátok az földnek az javát; ti hazafiak vattok és az többi, mit vártok ezektől, bizony elhitttem, hogy hamarabb meg festődnek némelyeknek az tafotával bélet köntöse; mert mind számára nézve lakosoknak, mind az eő Felsege magyar Praesidiumnak száma felül mulia az németekét, az kit megláthatni mikor az magiar ecclesiából kijönnek az emberek; de bár csak egyet mutassanak illyet, az ki azt persuadealta volna valaha. Soha bizony nem, nincsen is ollian ember kösztünk; de közülök im értheti kegyelmetek, hogy az mint felül meg mondám mire tendál igyekezetek; az mellyből semmi is soha nem következtetik.

Quod majus est. Vagyon Kassa városának alumnusa kettő is ott fen Angliában: Bakai Benedek uram és Tállyai uramék, ez minap kéretet vala kölcségehez 100 aranyat; de csak illyen válaszal bocsátának: nincsen. Ismét nem régen száz tallerth keretek vala, akkor is csak szintén ugy bocsátának az Nincsenel. De mind az által én 100 Arannak szerit töttem és meg küldöttem Bakainak, az kit meghis kívának, bizony meltánnis. Mire való az az szőlő, az kit az Templomban fel fügesztett zászlo dictal es mutat; bizony nem arra, hogy az Város jövedelmére fordicsiuk avagy magunk kölcsük el, hanem az szegény tanuló diákokra kölcsük. De ugya semmi telik benne, mert soha nincs, megha ha eddig csak külön tötték volnais, bizony tiz diakokis meg ertenek volna annak jövedelmével. De minthogy magyarnak kell nincs; ha német volna, bizony találnának. Ugyanis német uraim csak nyugszanak, valahova kelletik csak az magyarral szolgáltatnak, ha Fejedelemhez, országgyűléséhez, vármegyére egyéb más expeditiokra kel, csak az magyar szolgál; akkor Német uram niugszik; mostis az magyart gyalázzuk, megha az előtt igy nem vala az dolog, hanem mind nem is tudgiuk vala kicsoda német, kicsoda magyar, hanem egymást oly nagy szeretettel persequaltuk, hogy ugyan vetekedtenek az emberek, ki kedveskedhessék jobban egyik az másiknak.

De térek az magam dolgára. Ezt én nem azért mondom, mert ez kegyelmeteket illeti, hanem minthogy eo Felsegének

is megh kel irnom okát ez-en bucsuzásomnak, én ennél tovább semmi Uthon nem fárasztom kegyelmeteket, hanem egy atal-
liában még el bucsuztam es valedicáltam tisztemtől ilyen
conditioval, hogy soha tellyes életemben egy Predikallo szék-
bül ezzel az Buseussal nem predikállok. Azért kegyelmetek
lássá.

Az hatalmas Uristen adgyon szent szeretetet kegyelme-
tek köziben. hogy egymást szerethesse kegyelmetek s hogy
minden reánk következő veszedelemtől kegyelmeteket meg-
őrizzé, oltalmazza szívből kívánom és Istennek gongya vise-
lésekre hagyom kegyelmetek. De ez én bucsuzásom csak az
tisztemtől vagyon, mert concivisségemet le nem teszem, ha
ugyancsak Apostoli módra kelletik is kinn predikállanom, de
ugyan bejövök az mikor az szükség kívánia“.

A tanács ekkor nem döntött, hanem elrendelte, hogy
Bussaeust is meg kell hallgatni. Ez mindjárt másnap meg is
történt s a német pap hosszú beszédben mentette magát. Látták,
hogy az egyszerű mentegetőzéssel Alvinczi nem elégedhetik
meg, nem is közölték vele, hanem Wass Mihályt és Debrec-
zeni Jánost megbízták, hogy a generalist közbenjárásra kérvék.
Ez azonban késett. Október 9-én már sürgette Alvinczi a tanács
határozatát, de ezt felelték, hogy megvárják, mit végezhet a
generalis.

A generalis és vicegeneralis magokhoz hívták Alvinczit
s kérték, hogy mindent jól meggondolva „mind Istent, mind
jó lelkiismeretét és ez következő gonoszt, . . . haragiát
tegye le és maragyon meg hivatallyában.“ Előadták, hogy
távozása a r. katolikusoknak utat nyit a rágalmazásra és így
„religiójukat ezzel az ellenkezéssel jövendőben be is kezdik
ferkesztetődni.“ Mikor azonban szilárd elhatározását látták,
felhívták a bírót, ki ötödmagával oda is ment. Ekkor Bor-
nemisza János elmondta az (időközben hazament) Alvinczivel
folytatott tárgyalást, mely közben ez arra is hivatkozott, hogy
mikor egyszer Bussaeus a szószékben azt mondta, hogy a
magyarok úgy mennek az úrvacsorához, mint disznók a
vályuhoz, ő csak olyan feltétellel békült ki vele, hogy ha még
egyszer bármit vét is, rögtön elbocsátják. A bíró erre nem
emlékezett, hanem elmondta, hogy Alvinczit maradásra kérték
s Bussaeust figyelmeztették, hogy ne higgye, a mit Alvincziről
neki besugnak. A generalisnak pedig megígérte az őt senator,
hogy ismét felkérék Alvinczit, de előbb gyűlés elé adják
az ügyet.

Okt. 14-én tett jelentést a bíró s a tanács küldöttséget
jelölt meg, hogy azok a magyar papot felkeressék, „kérvék,

maradjon meg és ugyan megmondják, hogy mi egyáltalában el nem bocsátjuk. Isten és ez világ előtt is megmentjük magunkat, hogy mi okai semminek nem vagyunk.“

A Fürmender, Szegedi István, Schvertel Venczel, Róth Gáspár, Wass Mihály és Sziogyártó Demeter fel is keresték, igyekeztek maradásra bírni. De Alvinczi azt mondta: „Uraim, valamint s valahogy excusálta legyen magát Buseus uram, jól cselekedte s okossan, hogy magát nem vádolla, de az mellyet én felőlem írt és huhogot élő bizonyossággal itt vagyok, most megbizonyítom. Sőt ez írása is az mint az Tanácsházánál is jelentém: Nubila densa volunt dogmata calva mihi, bizonyára egyáltalában ez magyar ecclesiát és engemet ért azon: holott, ha én az Augustana confessiót minden Articulusiban igazán nem vallom és tanítom az fejemen égettessék meg. De hogy Lutheristának, Calvinistának nem akarok hivattatni az az oka, hogy az én Cristusomról neveztetett nevemem: Cristianus igazán akarok neveztetni Biró uram mondotta, hogy egy scartetát vitt fel az Predikáló székben, ott is abból azt bizonyította és ugyan azt monta, hogy eretnekek vagyunk.“ Ha tudta volna, hogy országgyűlés lesz, nem mondott volna le épen most, de már nem tehet róla. Ismételt kérdésre mégis így nyilatkozott: „Tudom azt, nem mód nélkül jöttem az Ecclesiába, mód nélkül sem akarok kimenni belőle. De . . . az szándékomban noha inhaereálok . . . kegyelmetekért ezt mégis megeselekedem, hogy míg az ország gyűlése tart, csendességben leszek“ — sőt megígérte azt is, hogy prédikálni is fog. Erről az eredményről mindjárt értesítették a generalist.

Így azután két hónapig a városi tanács nem foglalkozott a papok dolgával, a mi nem jelenti azt, hogy békesség volt. Deczember 16-án arra kéri őket Alvinczi, hogy határozzanak már egyszer véglegesen. Azonban Szócs Miklós, Miskolczi Gergely, Debreczeni János és Király Gáspár útján ismét csak arra kéri, hogy ne menjen. Alvinczi vagy megunt a huzavonát, vagy hogy ne lássék ő a hosszas czivakodás okának — azt felelte a követek rábeszélésére, hogy ha Bussaeus a szószékből kijelenti, hogy a kálvinista-néven nem a kassai magyar egyházat értette, a „tanításban correspondeál“ — kész a békességre.

E feltételt közölték a követek Bussaeussal, a ki ezt hihetően meg is ígérte, de nem tette meg. A tanács kezdte megenni a papok bajait s fontosabb dolgai lévén, három hónapig nem is szólt bele.

E halogatás Alvinczit nagyon bántotta. Igérete szerint teljesítette papi kötelességét, de 1626. márczius 21-én a szó-

széken kikelt a tanács ellen. Nagy haraggal „az Istennek ítélő széke eleiben citálta az Magistratust, azért hogy szakadás leszen az Ecclesiában egy gonosz ember miatt.“ Ismételten felhívta a tanácsot, hogy vegye elejét a szakadásnak. A bíró másnap a tanácsban ezt előadta s el is határozták, hogy az ünnep után hozzálátnak e dologhoz.

Bizony nagyon érthető a jegyzőkönyv végén lévő felkiáltás: „Szánja Isten, hogy az mi fizető szolgálkink paranesolnak mi nekünk!“ Egyszerűen azt mondhatták volna, hogy ám menjen el Alvinczi. De tudták, hogy a nagybefolyású papra szükségök van s Bethlenenek is ellenére lenne távozása — a mi a magyarok ellen működő Bussaeus okozta zavaroknak úgy sem vetne véget — ezért május 11-én csakugyan hozzáfoglak az ügy elintézéséhez.

E napon újra a gyűlés elé hivatták Alvinczit, hogy adja elő a vizsály okát. Ez röviden elmondta latinul, hogy már tudja a tanács és a község, hogy a német pap a magyarokat gúnyosan és boszúból kálvinistáknak szokta nevezni. Azután magyarul folytatta:

„En azért nem jöttem fel az kegyelmetek böcsületes személye eleiben, hogy itt szót szaporicsak, hanem ugyancsak ez az fundamentoma az én bucsúzásomnak az én társaim képében, hogy Buseus uram az szép egyességet fenekétül fogva felfordította köztünk, az mely egyesség mint floreált eddig az két natio között, tudhatja kegyelmetek. Hanem ő Buseus egyedül az, ki ugyancsak egyedül boszúságból mind engemet, mind az magyar hallgatokat erővel kálvinistákká akar tenni. En hívom az Istent bizonyságul, hogy ennedig egyebet nem tanítottam, hanem az mit az őt szabad királyi város acceptált, Aug. Conf.-t minden punctumaiban megtartottam, megtartom míg élek is. De ez, minapi predikációjában is azt merte mondani, hogy mi pad alá bűjtatjuk az Istent. Ez minemű káromlás, kiki meggondolhatja. Nem bűjtatjuk, mert én azt hiszem és tanítom, hogy az egy hatalmas Isten, ki igaz ember és Isten, mindenütt elválhatatlanképpen jelen vagyon, igaz Isten, igaz emberség szerint és hogy nem köttetett egy helyhez, hanem mindenütt realiter omnipotens est és soha egymástól el nem válik az emberség az Istenségtől. Az úr vacsorájában ilyen értelemmel voltam, vagyok és tanítok, hogy az sumpsióban igaz valóságos szentséget is, testét és vérért vesszük megfoghatatlanképpen az eő szent szava szerint és hogy nem pusztá jelet, hanem ugyan valóságot veszünk lelkünk üdvösségére.

De hogy amaz Capernaticam manducationem és crassam illam ubiquitatem nem amplectalom, aval legyek kálvinista —

itillye meg az Isten, én bizony sem lutherista, sem kálvinista nem vagyok Tudom azt is, hogy Luther Márton Istennek drága edénye volt, ki által az evangeliumnak szép tündöklő vigasságának erejével az pápát és annak dögleletes tudományát megkezdette rontani és minekünk nagy promotorunk lőn az Istenhez való buzgóságban. De Philippus Melanchtont Isten még melléje rendelvén, noha minden írásokbul kitetszik, hogy nem mindenütt egyeztek, mind az által nagy szépen és hasznosan építették az Istennek anyaszentegyházát: nem úgy mint Buseus uram, az ki csak egyáltalában rancorbul nem csak predicálásában, hanem írásiban és magaviseelésével is egyenetlenségre és separatióra hozza. Szánja az Isten. Azért hogy sokkal ne szaporicsam szómat, abból is egyáltalában kiteczik, hogy discordianak eő az autora, hogy az mely ez előtt Miszlókai Pap vala, szegény hogy alá jött volt Zablerius uram, megbeszélvén itt az állapotot megmonta, hogy engemet is „Alvinciust requirald, mert meg szokta — úgy mond — az ilyen jövevényeket segíteni“ — ment Buseus uramhoz először. Buseus uram ajánlotta magát, hogy promoveallia az miszlókai papságra, csak legyen várakozásban. Monda az szegény: addig uram valami sustentatióra is gondot kellene viselnem Zablerius uram commendalasa szerint azért Alvinczi uramhoz megyek, talán ad mégis valamit. Erre mindjárást Buseus monda: *sinis esse fidelis videas aut esto calidus, aut frigidus, si eo ibis, ad me non redibis*, az melyet az az szegény hittel is confirmalva mondott és kegyelmeteknek is kész volt volna megmondani. Hiszem immár nyilván vagyom ez, hogy nem mást, engemet ért és tart kálvinistának. Azért egyáltalában kegyelmetek lássa, de én soha többé nem predikállok, hanem leszen egy bucsúzó predikatióm. Maradjon meg az jó uram, de én bizony vele együtt nem predikállok, sem az én szolgatársaim.“

E beszéd csakugyan alkalmas volt arra, hogy a Bussaeus izgágaságáról a tanácsot meggyőzze. A bíró megkérte Alvinczit, hogy „kicsinné legyen várakozásban odakünn“, míg amaz védekezését előadja. Bussaeus azonban nem ismerte el ilyen dologban a várost bírónak s azt kívánta, hogy egyházi bíróság elé terjeszszék az ügyet. Alvinczi ugyan ebben sem volt vele egy véleményen, de azzal is megmutatta békés szándékát, hogy Zabeler Péter ötvárosi püspöknek és az eperjesi papnak bírákul meghívásába belenyugodott.

Május 19-én e két férfiú a tanács kiküldötteivel együtt egész nap tárgyalta az ügyet s végre el is intézte. A tárgyalás a jegyzőkönyv tanúsága szerint latinul folyt.

A két bíró előtt a tanácsháznál elmondta Alvinczi a panaszát, meghallgatta, megköszönte azok figyelmeztetését, hogy „ilyen stricte ne cselekedjék“ — és hazament. Azután Bussaeust hívták; a püspök megdorgálta, mire ez mentette magát, hogy sem Alvinczinek, sem a magyar egyháznak semmit nem vétett.

Egészen délig tanácskoztak eredmény nélkül. Délután a bíró házánál ismét összegyűltek s oda hívták Alvinczit. Elmondták neki „az prédikátorok“ is meg a tanács tagjai is az annyiszor felsorolt okokat, melyek maradása mellett szólnak. Erre aztán — így adta elő később a bíró „az nemes kös-ségnek“ — sok gondolkozásával Péte uram mondá:

„No látja Isten, hogy soha abban nem mesterkedtem, hogy valami gonoszra vagy haragra okot adjak és üdegen sem voltam az békességtől soha, most sem vagyok. Azért csak tudnám, hogy állandó lenne az békesség, most is mégis ex superabundanti cselekedném valamit, mindazáltal az kegyel-metek intercessiójáért is, ilyen böcsületes és jó embereknek ide alá való fáradságáért ihon megeselekszem, mivelhogy azt mondja, hogy sem engemet, sem az magyar ecclesiát nem értette az kálvinista néven. Tehát ezt publice az Isten szé-kéből mondja meg, hogy sem én reám, az tanítókra, sem az magyar ecclesiára nem dirigálta az ő concióit, tehát meg leszen az békesség és az előbbeni dolgok mind eltemetve legyenek. Én is az Isten székiből megjelentem, hogy valami egyenletlenség volt köztünk, sopiáltatott, azért immár kiki az ő szokott helyére szabadon elmehet és meg is mondom, miért volt az értetlenség.“ — Ezzel távozott.

E kivánság egészen méltányos volt. Magára és egy-házára nézve sértőnek tartotta, hogy a szószékiből kálvinis-tának nevezte Bussaeus, de ha az azt ugyanott nem is vissza-vonja, csupán azt jelenti ki, hogy nem reá és egyházára értette — hajlandó volt minden bántalommal együtt ezt is elfelejteni.

Jó ajánlatát meg is köszönték, de Bussaeus azt „egy-általában megeselekedni nem akarja.“ Zabeler és az eperjesi pap félrehívták s miután „az kapu között sokáig firtatták és persuadeáltak“, kijelentette és „ad calamum dictálta“, hogy kész megmondani, hogy beszédeiben nem a kassai magyar egyházat értette.¹

Igen természetes, hogy Alvinczi — kinek e jegyzőkönyvet tüstént elküldték — ezzel csak úgy elégedett meg, ha azt is

¹ „Quod conciones suas non direxisse ad Ecclesiam Hungaricam Cassoviensem, sed ad homines illos, qui calviniae haeresi sunt.“

hozzátesszi, hogy az egyház papjairól sem szólt.¹ Minthogy pedig ezt Bussaeusnak a lelkiismerete nem engedte meg, a két lelkész kijelentette, hogy kényszeríteni nem lehet. „Isten látja — mondák — eleget törekedtünk mindnyájan, hogy valami jóra vihessük, de ugyan semmit nem efficiálhattunk, mert szörnyen keményen viselte magát.“

Mikor ezt május 22-én a bíró a községnek így előadta, látván, hogy másként békesség nem lehet, elhatározták, hogy „böcsületes személyek által“ Bussaeusnak „bucsu adassék“.

A küldöttség azt a választ vitte, hogy Bussaeus magát még most is ártatlannak állítva, négy kívánságát fejezte ki: szállítsák el, a mint oda vitték, minden holmijával együtt; évi fizetését teljesen adják meg; „testimonialist adjanak az én innocentiámról és hogy az kálvinisták miatt kellett elmenni“; végül engedjenek időt bucsúbeszédre.

Az elbocsátása idején is így akadékoskodó papnak azt felelték, hogy elszállítják, fizetését is kiadják, bizonyítványt is kap, de abban a kálvinistákat nem említik, a bucsúbeszédet pedig nem engedik meg, tehát azt „elhagyja és intermittálja, mert nem szenvedik“. Mikor pedig nagy alázatosan ezeket újra kérte, egyszerűen nem feleltek neki.

Nyolcz hónapi folytonos huzavona után, a sok évvel azelőtt kezdődött ügy, így az Alvinczi teljes diadalával végződött. Bussaeus elbocsátásával megkapta a személyes elégtételt és a mi reá nézve is fontosabb volt: egy időre megőrizte az egyház egységét.

Ez az eredmény igen nevezetes. Alvinczi tekintélyét és közszeretben voltát nyilván mutatja. Bussaeus nem számított arra, hogy a határozottan lutheranus Kassa előljárói, kik 1579-ben a kenyeret osztó Károlyi Andrást elküldték, most az ő hite szerint kálvinista Alvinczi javára döntsének.

E győzelem Alvinczinek elégtételt, a városnak békét szerzett — míg a hatalmas magyar pap halála után a város csakugyan lutheranus volta a kálvinisták üldözésében meg nem nyilatkozott.

Ifj. Imre Sándor.

¹ „Neque antistites Hungaricos“.

ZSOLTÁRKÖLTÉSZETÜNK SZ. MOLNÁR ALBERT ELŐTT.

(Befejező közlemény.)

A zsoltárok vallásos szelleme, mely a reformáció korában át meg áthatotta a lelkeket, s az egész kor szellemére rányomta a maga sajátos bélyegét, nem hagyhatta érintetlenül az olyan fogékony kedélyt, a minő a *Balassa Bálinté* volt. A XVI. század e legnagyobb lírikusa is megragadta a szent Dávid hárfáját, hogy kifejezést adjon annak az erős hitnek, mely a mindjobban terjedő protestantizmussal elfogta a lelkeket, s hogy hangot adjon egyszersmind annak a mély buzgóságnak, mely az ő lelkét is szólásra készítette. Hiszen Balassa nemcsak azért írt, hogy mert a kor vallásos elragadtatása kapta meg őt is, hanem írt, mert benne költői lélek lakott, mely életének sokféle hányattatása, ezer csalódása és keservei közt az egyedül igaz bírónál, Istennél keresett menedéket. Balassa buzgósága nemcsak a kor vallásosságának visszhangja, hanem a költő egyéniségének áhitata is volt; ő nem hivatalból, de hivatásból költ.

Balassa költészetének örökbecsű gyöngyeit képezik azok a darabok, miket *istenes énekek* név alatt ismerünk. Bennök igazán századának lelke szólal meg. A protestantizmusnak ugyanaz a mystikus borongása, ugyanaz a mély és őszinte bűnbánata él bennök, mely önmagában csak rosszat, csak kárhozottat lát, melylyel szemben nincs más menedék, nincs egyéb kivezető út, mint az Istennek kegyelme. És ezt az alapérzületet a XVI-ik századbéli magyar protestantizmus az ó-szövetség komor világából merítette; az a feddő szózat, mely a reformátusok ajkain elhangzott, csak a próféták feddőzésének hangja volt; s az a közsóhaj, mely a feddőzésre felelt, a Dávid zsoltáiraiban találta meg a bűnbánathoz méltó szavakat. Nem csoda hát, hogy Balassa maga is felkereste a zsoltárok forrását, hogy abból saját vallásos lelkének is üdítő cseppeket meríthessen. Meleg szeretettel foglalkozott a

héber költészet e remekeivel, s részint vallásos buzgóságából, részint nemes becsvágyból hozzákezdett azok átdolgozásához. Sajnos, a szép terv csak terv maradt. Balassa bizonyára nem lett volna méltatlan átiteltetője a Dávid zsoltárköltészetének; vallásos lelkének melegsége, költői ihletének szárnyalása, nyelvének finoman színező ereje és zengzetes magyarsága, egyaránt kezeskedtek a kivitel sikeréről: de élete sokkal állhatatlanabb volt, semhogy ily csendes kitartást igénylő munkát teljesen befejezhetett volna. Ez volt az oka, hogy a nagy terv mellett csak öt zsoltárátirata maradt fenn; bár hogy többet is készített, erre magának a költő íródeákjának, ki a nevezetes radvánszki kódexet lemásolta, egy följegyzéséből lehet következtetni. A nevezett kódex 99-ik lapján ugyanis Hartyánnak, az íródeáknak következő jegyzete olvasható: „Még vadnak ennehány istenhez való énekek, kiket a psalmusokból is, magától is szerzett, ki mindenestül is tiz; azok más könyvben vadnak. Nem is adja azokat ki meddig több psalmust nem fordít még azokhoz“.¹ Mindenesetre csak sajnálni lehet, hogy ez a „más könyv“ a benne levő istenes énekekkel és psalmusokkal együtt elveszett, vagy valahol lappang.

A Balassa öt zsoltárátirata² nem készült szorosán vett templomi használatra, hiszen a szerző azokkal első sorban csak a saját lelkének buzgóságát élesztgette, de nem hagyhatjuk azokat figyelmen kívül már csak azért sem, mert egy részöket egyes prot. énekeskönyvek, jelesen az unitáriusok át is vették s tényleg használták; de nem hagyhatjuk érintetlenül azért sem, mert ezeket az átiratokat is ugyanaz a vallásos elfogódás, ugyanaz a büntudattal telt korszellem teremtette, mely a század legtöbb reformátorát a zsoltárok átdolgozására ösztönözte.

Zsoltárai között első helyen áll: „*Psalmi XXVII. Translatio ungarico carmine juxta Buchananii paraphrasin*“, „egy olasz ének mintájára“ című átirata. A zsoltár főbb gondolatai rövid tömör sorokban kifejezve, melyeknek erős lendülete szinte ragadja a lelket ég felé; igaz érzése pedig valóságos imává avatja ez átiratot, melyet az 1579. év táján Kolozsvárt megjelent unitárius énekes könyv is átvett.

LIV. Psalm. Egészen egyéni jellegű ének, mely az eredetinek általános vonatkozású verseit elhagyva, tisztán csak

¹ Balassa B. költeményei. A Tört. Társulat megbízásából szerkeszté, s jegyzetekkel ellátta Sziládi A. Budapest, 1879. 309. l.

² Megtalálhatók a Sziládi-féle Balassa kiadás 99., 122., 123., 131., 142-ik lapjain.

azt zengi, a mit a költő érzett, átélte: a saját szenvedéseit, üldöztetését s az Isten segedelmébe vetett erős hitét.

CXLVIII. Psalm. Az Istennek mindenhatóságát és bölcsességét zengi, hangja nyugodt, tárgyilagos. Hármassorai, melyek 3 + 3 + 4 + 2 szerint tagolódnak, egy rimben végződnek. Dallamát nem jegyezte fel a költő, de a sorok ilyen beosztása Balassánál többször is előfordul, melyek fölé egy akkor ismeretes lengyel dal kezdő szavai vannak feljegyezve; lehet, hogy e zsoltárt is arra alkalmazta.

XLIII. Psalm. Hogy mily költői szabadsággal dolgozza fel Balassa a zsoltárányagot, arra nézve kiváló bizonyosággá hozható fel ez az általánosan ismert zsoltár:

Mint a szomjú szarvas, kit vadász rettentett
Hegyeken, völgyeken széllyel mind kergetett,
Ri, léh s alig vehet szegény lélekzetet:
Keres kútfejeket:

Úgy keres Ūristen lelkem most tégedet
Szerte mind kiáltván a te szent nevedet.
Szabadulására, hogy önts kegyelmedet
Mind forrás-fejeket.

A költő nem ragaszkodik szorosan az eredeti tartalomhoz; költői lelke nem veszi fel a zsoltárok gondolatanyagának minden szilánkját, mely szabad repülésében akadályozná; csak a főbb pontokat veszi figyelembe, s ezeket köti össze egy művésziileg összhangzó egészbe, ezeket diszíti fel költői irányának gazdag és változatos színeivel, miáltal az egész átírat bizonyos egyéni jelleget, emelkedett hangulatot nyer, s nem mint zsoltárátírat, de mint eredeti költemény jelenik meg az olvasó, vagy hallgató előtt.

LI. Psalm. Állítólag a költő hatyúdala, mit a címfelirat szerint „a Béza verseiből fordított csak halála előtt való betegségében“. Mindenesetre egyike a legbensőbb, s legmelegebb hangú zsoltárátíratoknak, mely nyomon követi bár az eredetinek gondolatmenetét, de némi alkalmazást is tüntet fel az 1594-iki esztergomi ostromnál sebet kapott költő viszonyaira:

Ime kioldoztam
S te elődbe hoztam
Fene-ette sebemet:
Kit csak te gyógyíthatsz,
Életre fordíthatsz,
Szánd keserves fejemet;
Bűneim kínjával,
Testem fájdalomával
Ne gyötörd életemet.

Daczára azonban ez alkalmi vonatkozásnak, s daczára annak a benső, őszinte hangnak, mely az egész átiraton elömlik, s mely oly rokon a Balassa költői lelkének melegségével, Sziládi egy XVII. század elejéről kelt jegyzet alapján kétségbevonja a Balassa szerzőségét, s az átirat szerzőjéül Nyéki Vörös Mátyás magyar verselót gyanítja.¹

Balassa zsoltáraiban is ugyanaz az erős szenvedélyvel teljes költői lélek, a minőnek őt szerelmi költeményei s istenes énekei mutatják. Az eredetihez nem ragaszkodik szorosán, nem hagyja magát vezetetni a zsoltárgondolatok fonalán, hanem szabadon csapong; azt a gondolatot ragadja meg az eredeti szövegből, mely az ő lelkét is eltölti, s arról énekel, a mi hangot kér. Ő itt is a helyzet dalnoka. De bármily szabadon dolgozza is fel a zsoltárszövegeket, melyek nagy részénél Buchanan György skót költő latin zsoltárait vette alapul,² e tekintetben túlságokba sohasem megy. Felekezeti-ségnek, dogmáknak, a jeremiádok ismeretes kifakadásainak Balassa zsoltáraiban nincsen helye. Az ő vallásos költészete nem tanít, de buzgólkodik, nem igazságokat hirdet, de imádkozik. Innen van, hogy bár vallásos költészetének alapja, hangja és szelleme ugyanaz, a mi a kortársaké: t. i. a zsoltárok, de ő e forrásból sokkal tisztábban, nemesebben merít, mint azok. A mi azoknál erős és mély hit, vagy a hazaszeretet alkotása, az Balassánál a költői lélek szárnyalása, Isten trónjához való járulás, vezeklés. Amazoknál legtöbbször csak a tartalom igazsága szerepel; itt az igaz tartalom szép formában is jelenik meg. Balassa művelt költői érzékkel tudta megválasztani a schémát, melybe vallásos gondolatait beleöntötte; innen van, hogy verssorai az ének hangulatának mindig megfelelnek. Am vesse össze bárki XXVII. psalmus átiratának rövid, szinte rapszodikus sorait az elmélkedő CXLVIII. zsoltár tizenkét tagú soraival, a fenti állításról könnyen meggyőződhetik. Kár, hogy Balassa vallásos énekei sem a század elején végbe ment, sem a most folyó ének-reform munkálataiban nem részesülnek kellő figyelemben, a mint, — hihetőleg Balassa katholizálása miatt — az előző századok énekei is mellőzték más, különben sokkal gyengébb alkotások mellett.

Balassa mellett kell, mint zsoltáriróról, megemlékeznünk az ő íródeákjáról, *Hartyáni Imréről* is, ki a radványi kódex leírásával kötelezte le maga iránt a magyar irodalmat. A

¹ Sziládi: Balassa B. költeményei: 323—24. l.

² Buchanan: Paraphrasis psalmorum Davidis. 1566.

Bornemisza-féle énekes könyv 103-ik lapján egy zoltárátirat van, az LI-ik zoltáré, melynek versfejeiben a Hartyáni név olvasható. A Balassa költői lelke adott szárnyakat az írődeák ihletének is. Az 1593-iki bártfai énekesben ez a név a szöveg egy sorának megváltoztatása miatt Harsányira hangzik. Kétségtelenül az előbbi a hiteles.

Meg kell még röviden emlékeznünk egy pár átíratról, melyeknek szerzőit egyáltalán nem is ismerjük. A reformációnak e „névtelen hősei“, kik a lelkökben élő szent tűz által hajtva bolyongtak a hazában szerteszét, jó és alkalmatlan időben hintegetve az evangéliumi magvakat, s Istenre bízva azoknak gyümölcsözését, szintén megragadták a Dávid hárfáját, s felhasználták a nemzeti nyelvű gyülekezeti ének bűvös varázsát a „setében bolyongó nyáj“ egybegyűjtésére s közöztük az élő ige terjesztésére. Szent lelkesedésök heve, s a kitűzött nagy cél elérésének vágya teremtette ezeket az énekeket is, mint a többieket, ebben a lelkesedésben gemmisült az ember egyénisége a maga örömeivel, fájdalomával; feltisztult a hiúság köde, mely az író nevét az utókor számára a versfejekbe rejti, vagy örök emlékezetnek okáért a végső sorokban följegyzi; hiszen a reformátorok önmagukat is csak eszköznek tekintették egy felsőbb cél ügyében, s mint egykor az apostolok, ők is feláldozták jóllétüket, nyugalmukat. sőt életök sem volt drága, csakhogy elmondhassák: Én ama nehéz harcokat megharcoltam, a pályát megfutottam, hitemet megtartottam.

És ilyen névtelennek alkotását őrizte meg a Bornemisza énekes könyve; a szöveg maga a XC. zoltárnak egészen szabad és keresztyén elemekkel vegyített átdolgozása; eddig 1526 előttinek tartották, de Sziládi (R. M. K. T. I. k. 380—1. l.) kétségtelenül kimutatta későbbi eredetét.

Névtelennek alkotása a CIII. zoltárnak az az átírata is, mely a Régi Magy. Költ. Tára IV-ik kötetében (71—74. l.) található. Ügybuzgó szerzőjének úglátszik legkisebb gondja lehetett az, hogy nevét az utókor számára megőrizze, s mint egyszerű eszköze a reformáció nagy ügyének talán épen a kerekded befejezés kedvéért veti oda a colophont éneke végén:

Ezt mostan szörszék, Istent dicsérek,
Sok jóvoltában őtet megesmérék,
Keresztyén népet ezekre inték,
Az ezeröttszáz negyvennyolczban szörszék

Az egész átíraton, mely eléggé ragaszkodik a héber szöveg gondolataihoz, némi lendület érzik, de az eredetinek velős

rövidségét és szinte rapszodikus szárnyalását itt bizonyos naiv körülírás, jó indulatú figyelmeztetés, Pál apostolra hivatkozás váltja fel; míg a sorok lendületét egyes verspótló szavak lépten-nyomon megakasztják. Hiába, ő is reformátor volt első sorban, s csak azután zsoltárköltő. A többi érdekes példából álljon itt egy mutatvány, mely egyszersmind az írónak didaktikus célzatait, reformátori bátorságát, érdekes nyelvezetét is feltünteti, de azt is, mennyire szétmosódik kezei közt az eredeti gondolat célzata és tömörsége. Az eredetiben pl. 17—18. versek (Károli szerint) így hangzanak: „az Úrnak jóvolta örökkön örökké vagyon az őtet féltőkön és az ő igazsága az ő fiaknak fiaikon. Azokon, a kik megőrzik az ő szövetségét és megemlékeznek a parancsról, hogy azokat cselekedjék”. Szerző pedig így:

Mert azt megírta Szent Pál minékünk
Kinek írását mindnyájan kell hinnünk:¹
Ha Isten velünk, Krisztus mellettünk,
Akarnám látni ki volna ellenünk?

Ha Krisztus Jézust minekünk adta,
Ki ő nekeie nagy kincsös ládája,
Semmi nincs nála oly igen drága
Kit a Krisztussal minekünk nem adna.

Sorai különben eléggé gördülékenyek, s a strófaszereket hasonló a Siklósi multkor említett énekéhez. Megvan a bártfai és Bornemisza-féle énekes gyűjteményekben (ez utóbbiban ily címmel: „Szép hálaadás az Istennek mind testi, mind lelki ajándékaiért”), de átvették az unitáriusok, sőt a katolikus illyés is zsoltárai közé, persze változtatásokkal.

Egy másik névtelen éneke a R. M. K. T. VI. kötetében (17—18. l.) van közölve, ez a CXXI. psalmus átíratások tekintetben gyengébb a fent közlöttnél, melynek dallamméreteire hivatkozik, s a melynél a colophon szerint egy évvel később, tehát 1549-ben íratott. A zsoltárszöveghez híven, mondhatni szolgailag, ragaszkodik, s ezért benne lendületet hiába keresünk. Négyes sorai melyek legtöbbször két adonisinak összetételéből állanak. rímtelenül folynak egymásután. A legtöbb prot. énekeskönyv átvette.

Ugyancsak ismeretlen a szerzője annak a lendületes kis éneknek is, mely a CXXVII. psalmust dolgozta fel; úgy tartalom, mint az előadás módját tekintve sikerült visszaadása

¹ A „mindnyájan kell hinnünk” kifejezés után gyanítani lehet, hogy szerző erdélyi születésű. vagy lakos volt.

az eredetinek, melynek alapgondolata refrainszerűleg csendül meg minden strófa végén e szavakban:

Nincsen Isten nélkül segítség és üdvösség. Hármassoraiból kettő párosan rímel, s 6+6 beosztású, a harmadik pedig refrain 6+7 beosztással. A legtöbb régi énekesben feltehető.

Mindezzel azonban korán sincs kimerítve a névtelen zoltárköltők száma. Hiszen az a kor, a melynek vallásos buzgósága annyi ember kezébe adta a tollat, hogy egy-egy énekben dicséretet zengjenek az Úrnak, kik a zoltáros Dávid király lantját is megpendítették. Ezeket bizonyosan nem az írói viszketeg, vagy hiúság hajtotta az írásra, de hajtotta a saját lelkök buzgalma, mely megtermékenyült a bibliának buzgó olvasgatásában, s nyilatkozni vágyott. Így készültek aztán azok az énekek és zoltárok, a melyek először talán csak egy családi hajlék szűk falai között hangzottak el, később szájról-szájra jártak, az egyesek és gyülekezetek kézirati gyűjteményeiben lemásoltattak, sőt egyik-másik nyomtatott énekesbe is belekerült: de szerzőjük kilétét csak évek múlva, vagy talán sohasem fogja földérinteni az irodalomtörténet.

Igen, mert egy-egy lendületes dallamú ének csakhamar közkincsévé lett a gyülekezeteknek. A terjesztő maga a reformátor volt, ki faluról-falura járva a legtöbbször előénekelte egy-egy új magyar éneket vagy zoltárt, s ezt aztán a gyülekezet a maga számára lemásolta, s diktálás után énekelgette.

Az ily módon kezdeményezett gyülekezeti éneklés vetette meg alapját a prot. egyházakban itt-ott még ma is szokásos diktálási rendszernek; de ez a kezdeményezés eredményezte azt is, hogy a reformátorok által terjesztett énekek összegyűjtötése jó korán megkezdődött. Csaknem minden gyülekezetnek volt egy írott énekes könyve s benne összegyűjtve azok a magyar énekek és zoltárversek, melyek a szokásos szertartási énekek mellett a közös éneklés szövegét képezték. Ezekből az *írott énekgyűjteményekből*, vagy kódexekből, melyek a későbbi nyomtatott énekes könyveknek is alapját képezték, sokat elsepert a bekövetkezett események árja, de egynéhány mégis megmaradt érdekes emlékeül az elmúlt nagy időknek. A mennyire tárgyunkat illeti — mint a magyar zoltárok első gyűjteményeiről — ezekről is pár szóval meg kell emlékeznünk.

A XVI. század nevezetesebb énekgyűjteményei a következők:

I. Irott gyűjtemények: Az ú. n. „*Battyányi-kódex*“, eredetije a gyula-fehérvári Battyányi könyvtárban. Tartalma: ünnepi énekek, invocatiók, hymnusok, responsoriumok, versiculusok, antiphonák, s *latinból prózában fordított zsoltárok*; bezárja e sort a passio (Máté 26—27. alapján), s végül a Jeremiás Siralmaiból fordított 8 lamentatio. A gyűjtemény keletkezését Kálmán Farkas 1650. év utánra teszi,¹ ezzel szemben Volf György bebizonyítja a XVI. századból való eredetét, s azt, hogy a Gelei-féle „Öreg gradual“-nak ez képezte voltaképen a magvát.²

A *Pataki-kódex*, illetve kódexek, mert e néven kettő ismeretes; mindkettő a sárospataki irodalmi könyvtár tulajdona s gyönyörű iniciálékkal, festett kóta-vonalakkal ékes. Az első — mely Csáth községből eredt — hiányos, benne a zsoltárok az antiphonákkal s többi szertartásos és ünnepi énekekkel vegyesen foglalnak helyet. 1779-ben került Patakra s az utolsó lapok egyikén ez van felírva: Actum in loco, ubi scripserunt 14 die Martii Ao. 1602. Tehát valószínűleg a XVI. század végén iratott.

A másik gyűjtemény — a Patay József ajándéka — szintén hiányos, s belőle néhány szertartásos énekkel együtt a zsoltárok is hiányoznak. Keletkezési idejét nehéz meghatározni, mert több kéz írása; alkalmasint a XVI. század végén kelt.

A *Kálmáncsehi-kódex*, 1644-ből, a nevezett egyház tulajdona; benne négy kéz írása található, s két évszám és pedig 1622. és 1626. Beosztása a Battyányi codexével egyezik, csakhogy több éneket tartalmaz. A zsoltárok száma 50.

A *nagydobozai-kódex*, a címlapon az 1643-iki évszám áll; de több kézmunkája. Hihetőleg a XVI. század második feléből való, 38 prózai zsoltárt tartalmaz a vulgatából fordítva; a kódex ismertetője, Kálmán Farkas ezeket tartja a legrégibb magyar zsoltároknak.³

Az *Apostagi-kódex* már a XVII. század terméke, mert benne a zsoltárok a Szenczi fordításában vannak meg.

II. A nyomtatott gyűjtemények közül meg kell említenünk a *Gálszécsiét* (Krakkó, 1536.), *Székely István*: Isteni énekeit (Krakkó, 1538.), *Kálmáncsehiét*, ki — mint Szilvas-ujfalvi Imre a maga halotti énekesének előszavában mondja — magyarra fordította a psalmusokat; aztán a Beythe Istvánét. Sajnos, ezek mind elvesztek, s csak nevük, vagy töredékek maradtak fenn. Meg kell e helyen emlékeznünk a B. Székely

¹ „Prot. Egyh. Isk. Lap“ 1883.

² „Egyet. Phil. közl.“ 1890.

³ „Prot. Egyh. Isk. Lap“ 1881. 114. l.

István zsolttáraitól is,¹ bár e gyűjtemény ismertetése — nem lévén énekes könyv — túlesik e dolgozat keretén.² Hogy azonban mégis szólunk róla, oka egy részről az, hogy e gyűjtemény is egyik bizonyossága a reformáció azon nagy vonzalmának, melylyel a héber vallásos költészet remekeihez viseltetett, másrészt pedig azért, mert egyesek e gyűjteményt is énekes könyvnek tartják. Kardos Albert ugyanis Benczédiről szólva³ azt mondja, hogy zsolttárai „egyházi éneklésre szánva ugyan, de csak prózában“ jelentek meg, s hogy „nyelve erőteljes, zengzetes és éneklésre nem alkalmas; valószínű, hogy az ő zsolttárait tartalmazza a nagydobszai énekes könyv“. Nem tudom, látta-e Kardos úr a Székely zsolttárait, de az a példány, mely előttem fekszik⁴ állításának merőben ellentmond, s engem arról győzött meg, hogy a *Benczédi zsolttárai csak olvasás és nem éneklés tárgyát képezték.*

Igazolja ez állítást mindenek előtt annak a kornak szelleme, melyben első reformátoraink működtek. Ezek a reformátorok, valamint maguk is az Istennek a szentírásban kijelentett ígét hirdették, úgy a népnek is mindenek előtt a bibliát — mit az előtt nélkülözött — akarták kezébe adni. Abban a korban, a mikor a felszabadult evangéliumot férfiak és nők, urak és szegények mohó vágygal és szinte veteledve olvasták, a reformátorok főtörekvése oda irányult, hogy a szent könyvet, vagy legalább annak egyes részeit a nép kezébe adhassák. Ezért fordítja Komjáti a Pál leveleit, ezért fordítja Székely a zsolttárokat. E célzatát maga is bevallja, midőn ajánlásában, hol éneklésről szó sincs, a fordítás okául azt mondja, hogy: „az keresztyének az ő elméjének általa is *lelkében épüljenek* és bizzanak“, egyszersmind ígéri, hogy ha Isten életének kedvez, az egész biblia fordítását kiadja. Székely tehát zsolttárait úgy tekintette, mint az olvasásra szánt bibliának egyik előre kiadott részét, melyet rövid idő múlva az egész biblia követni fog.

De hogy nem éneklésre szánta Székely a maga zsolttárait, igazolja ezt a correctornak az olvasóhoz intézett ajánlata is. Az ajánló ugyanis a fordításról beszélvén, a többek között ezeket mondja: „ . . . Azok közül való ez Székely István is . . . ki munkája által atyámfia *olvasó* ajánlatik te-

¹ Soltar keonev Szekel Estuantul magyar nielre fordíttatott . . . (Krakkó, 1548.)

² Ugyanily szempont alá esik a Heltai zsolttárfordítása is (Kolozsvár, 1560).

³ i. m. 17. l.

⁴ A kolozsvári ref. collegium könyvtáré; teljesen ép példány.

neked . . . kit nem szükség, hogy én felette igen ajánljak, mert jól tudom, hogy bőségesen ajánlatott leszen tenedek, *ha olvasandod . . .*“

Ez az olvastató, tehát didaktikus célzat látszik különben az egész könyvön, s annak beosztásán. A gyűjtemény ugyanis két részre oszlik; egyik a psalmusokat tartalmazza, a másikban, „sidó szólásnak mogia és nehéz helieknek rövideden való magyarázatia keövetkezie . . .“ s e szólásmódra (t. i. a héber szöveg egyes szavainak exegetikai fejtegetésére) nézve mondja szerző, hogy a margón kívül helyezett „kóta“ (szám) eligazítja az olvasót s „a hol — úgymond — ahoz hasonlatos kótát találsz az margón (t. i. a könyv második részében). hát *ott keresd a versnek magyarázatát*“. Székely tehát az egyes versek értelmezésére fekteti a fősúlyt. A didaktikus célzatot árulja el szerzőnek a zsoltárokról való azon véleménye is, hogy a zsoltár summája ez: minden psalmus vagy prófétál, vagy tanít, vagy könyörög, vigasztal vagy hálát ad. Tehát éneklésről semmit sem szól, mi alig hihető, ha művét ének tárgyául tekintette volna.

De nem fogadható el Kardos véleménye azért sem, mert Székely zsoltárai *prózában levén írva, gyülekezeti ének tárgyául nem szolgálhattak*, s az, hogy nyelvök erőteljes és zengzetes, még nem vonja maga után azt, hogy éneklésre alkalmasak legyenek.

Igaz, hogy a prot. egyházban is divatban volt az ú. n. *prózai zsoltárok* éneklése; ámde ez tisztán a szertartásos énekek körébe tartozott, s a gyülekezet csak hallgatója volt (már pedig, hogy Székely zsoltárai a gyülekezet tagjainak szólnak, az a fentiekből is látható). A prózai zsoltárok éneklése, valamint a r. katolikus egyházban, úgy a protestáns templomban is a szertartásos éneklésnek egyik alkatrészét képezte, mit a kántor végzett a r. katolikusoknál latinul, a protestánsoknál magyarul. A zsoltárok mind a két helyen vagy introitus, vagy gradual alakban használtattak, vagy pedig feleletül szolgáltak az antiphonára. Kezdetben a r. katolikusok az egész zsoltárt elénekelték, később pedig a zsoltárnak egyes kiemelkedőbb helyeit. Nem is minden zsoltár szolgált éneklés tárgyául, csak Gelei közli (Öreg gradual 1636.) az összes zsoltárokat a Károlyi fordítása szerint. Más gradualék kevesebbet közölnek; a legteljesebb e nemű ref. gyűjtemény¹ ötvenkettőt, az unitáriusoké pedig csak tizennégyet tartalmaz.

A prózai zsoltárok éneklése az ú. n. „tonusok“ szerint

¹ A Battyányi-kódex.

történt. A tonusok pedig apró zenei tételek (hogy úgy mondjuk: zenei szólásmódok) voltak, melyekben a kezdő, záró, továbbá a legmagasabb és legmélyebb hangok voltak megjelölve, s a kántor ebben a zenei keretben énekelte a zsolnárt, bizonyos énekbeszédszerű (recitativo) modorban. A dallamnak a „tonus“-ban adott magvát szélesítette, nyújtogatta vagy összevonta aztán a kántor tetszése és ízlése szerint; s hogy a többnyire kevés zenei ismerettel bíró kántorok éneke nem volt mindig ízléses, azt az előadás említett nehézsége mellett gyanítanunk lehet.¹

A mi végül Székely zsolnárainak a nagy dobszai codexhez való viszonyát illeti, e tekintetben nem szólhatok határozottan, mintán a nagydobszai kódexet közelebről nem ismerem. Az a csekély mutatóvány, mit Kálmán Farkas a fentemlített ismertetésben közöl, alig mutat nagyobb egyezést annál, mely egy egyszerű szöveg különböző fordításaiban a legtöbbször előfordulni szokott.

A zsolnárgyűjtemények további sorozatában meg kell emlékeznünk a *Huszár Gál* énekeskönyvéről: *A keresztényi gyűjtelekzetekben való isteni dicséretetek . . .* (Komjáti, 1574.) Érdekes előbeszédében — hol az éneklés komolyságáról beszél — inti híveit, hogy „minden gaz kocsmán, virágénekek közt . . . az Istennek dicséretet ne énekeljenek“. Leírja az isteni tisztelet rendjét is, s mindenik zsolnárt után annak gondolataiból készült imát és bő magyarázatot csatol. A gradualok rendes tartalma mellett 47 zsolnárt foglal magában,² melyek egy némely részét karácsonyi, s más alkalmi ének gyanánt is felhasználja.

Az Akadémia könyvtárában van egy énekes könyv, mely Debreczenben Komlós nyomdájából került ki (1564—1576), melyet Toldi és Szabó K. a *Huszár Gál-féle gyűjtemény újabb kiadásának tart*; de Szathmáry József a tartalom és szerkezet között levő nagy eltérésekre hivatkozva, a gyűjteményt egészen önállóan vallja.³

Minket közelebről azért érdekel e gyűjtemény, mert

¹ Ezekről bővebben: Bartalus: Általános szemléje a magyar egyházak zenegyűjteményeinek a XIV—XVII. században (Budapesti Közlöny, 1868. 7., 8., 10., 11. sz.), u. a. A magyar egyházak szertartásos énekei a XVI—XVII. században. (Budapest, 1870.)

² I—XVII., XCV., XCVI., XCVIII., CXVIII., CXIII., CXI., CXLVI., XXIV., XLV., LXII., CXXXII., XXXI., IV., CXXXIII., LVII., CXI., CXIV., CXII., XVII., CXLIV., CXLVII., CXVII., CXXX., LIV. zs.

³ Szathmáry J.: A ref. templomi énekes könyv története („Prot. Szemle“ 1892. 453. s. köv. l.)

már tisztán a gyülekezet számára van rendelve, s a benne foglalt 34 zsoltár¹ verses feldolgozás, s azon írók munkája, kiket az előző részben felsoroltunk.

Mintegy bővítőmánya ennek az 1579-ben Debreczenben megjelent gyűjtemény (Énekes könyv, melyből szoktanak . . .), az előbbi zsoltárokhoz még 17 újabbat vett fel,² s köztük a Sztárai zsoltárait először.

A *Bernemisza Péter* énekes könyve (*Énekek három rendbe . . .* Detrekő 1582.); egyike a legteljesebb gyűjteményeknek, mely az eddigi ének-készletet csaknem teljesen felöleli s irodalmi és liturgiai szempontból egyaránt becses. A zsoltárok száma — köztük a Sztárai- és Szegedi-félék — 23-al bővült,³ s az eddigiek közül több nyert csiszolást.

A *Csáktornyai* gyűjteménye (Debreczen, 1590.), kilencz új zsoltárral,⁴ de több kihagyással.

A *Gönczi-féle* (*Keresztyén énekek* Debreczen, 1592.), kiadásban megtartott zsoltárok százados versenytársai voltak a Szenczi-féle zsoltároknak, melyek ennek ötödik kiadásában (Lőcse, 1635.), foglalnak először helyet.

Az ú. n. *Bártfai énekes* (1593.), melyet Szabó Károly — a nyomtatás helyéről következtetve — lutheránus gyűjteménynek tart.⁵ Tartalma, jó részben közös a korabeli ref. gyűjteményekkel, csak beosztása különböző, a mennyiben itt a zsoltárok nem külön csoportosítva, hanem — mint a Komjáti énekesben — a tartalom szerint a többi énekek közé vannak beosztva.

Íme, ezek a gyűjtemények őrizték meg a prot. egyházaknak tizenhatodik századbeli énekkincsét, s ebben a zsoltárokat. Ez a kincs közös volt főleg a ref. és ágostai hitfelekezetekkel, melyek az énekügy tekintetében — hogy úgy mondjam — közös háztartást folytattak. Ama keserű viták, melyek a két felekezet híveit egymástól elszakíták, inkább csak a dogmákra vonatkoztak, s az énekügyre nem hatottak ki. Az énekek közösek voltak; hiszen szerzőik is most egyik,

¹ XXXIV., XXXVII., XLIV., XLV., XLVII., L., LI. (négyyszer), LVII., LXXI., LXXIX. (kétszer), XC., CIII., CXII (kétszer), XIII., CXVII., CXXI., CXXIV., CXXVII. (háromszor), CXXIX., CXXX., CXXX., CXXXIV., CXLIII., CXLIV., CXLVIII., XLII. zs.

² I—III., VII., VIII., X., XII. (kétszer), XXVII., XXX., XXXII., LXX., CIII. (három változattal), XXIII., CXLV. zs.

³ II., VI., XII., XXVII., XXIX., XXX., XXXVI., XLII., XLIV., LI., LIII., LXIV., LXV., LXIX., LXXVII., CII., CXIII., CXX., CXXII., CXXIII., CXXX., CXLII. zs.

⁴ XX., CXLVII., LXIX., X., XV., XLIII., CXV., LXIV., CXXVII. zs.

⁵ Régi Magy. Költ. Tára 267. sz.

majd másik felekezet kebeléből kerültek ki, s a vallásos viták ama mozgalmas korában a bizonytalanság, a tépelődés sokáig élt az igazságot kereső lelkekben, most egyik, majd másik felekezethez vonva az embereket;¹ ámde a nemzeti nyelvű éneklés, az Istennek közös énekekben s a Dávid szép psalmusaiban való dicsérete közös elve, közös vágya és közös büszkesége volt a prot. gyülekezeteknek.

Volt ugyan egy áramlat a hazai prot. egyházak életében is, mely a Zwingli féle túlzó puritán elvek által sodortatva a r. kath. ceremóniákkal együtt az egyszerű gyülekezeti éneklést is el akarta törölni, sőt itt-ott el is törölte; de ez irány — melynek bár még a XVI. század végén is voltak hívei — uralomra nem juthatott. Innen is, onnan is emelkedtek tekintélyes hangok, melyek védték a kedélynek az isteni tiszteletben megillető jogait s hangsúlyozták az éneklés üdvös és kívánatos voltát. Somorjai János, dunántúli ref. superintendens „Magyar harmonia, azaz augustana és helvetica confessio articulussainak egyező értelme“ (Pápa, 1618) című művének az ecclesiák imádságairól és énekléséről szóló részében a többek között így szól: „Köl az éneklést a gyülekezetben mérsékelni, a hol azzal élnek Ha vadnak oly ecclesiák, melyek a hitből származott és törvény szerint való imádságot megtartják, de semmi éneklések nincsen, nem köl azért őket kárhoytatni, mert nincs minden ecclesiáknak az éneklésben való alkalmatosságuk.“ Gönczi pedig énekes könyve előszavában a többek közt ezeket mondja: „Vétenek, a kik az isteni dicséretnek ellene szólnak és szükséges voltát tagadják . . .“ — majd így folytatja: „mindezeket pedig azért számláljuk elő, hogy ezekből megmutassuk az mi országunkban levő ecclesiáknak az isteni tiszteleten való egyezését egyéb helyeken való ker. ecclesiákkal“.

Ime ez idézetek is eléggé bizonyítják, hogy a két prot. egyház hívei még a csepregi vitakozás idejében is az éneklés tekintetében teljesen egyező értelemmel voltak. Ugyanazokat az énekeskönyveket használták egészen a jelen század elejéig, a mikor ágostai részről az 1805-ben Pozsonyban, majd 1811-ben Győrött szerkesztett, ref. részről pedig az 1806-ban megújított énekes könyv hozatott közhasználatba. A két felekezetnek így is vannak közös énekei, de a zsoltárokat az ágostaiak teljesen kihagyták,² a reformáltak mind megtartották (a használhatókat

¹ Az énekszerző Sztárai is, ki most a ref. Tolnán pap, majd a lutheránus Sopronba vágyik, ezek közé tartozhatott.

² Az előszó igazolása szerint azért, mert „majd csaknem felesleges valónak tartjuk azoknak, kik ebben még zsidós zsoltárokat kívánnak, meg-

csillaggal jelelve meg); míg Erdélyben csak a keresztyén szellemnek megfelelő zsoltárok maradtak meg. E két prot. egyházzal szemben több eltérést tapasztalunk az ezektől elszigetelten élő és működő *Unitárius felekezethél*. Énekeik — s ezek közt Luther német zsoltárai — először kéziratban terjedtek el, s csak 1579. körül jelennek meg első nyomtatásban.¹ De a közszükséglet még 1697-ben (a 3-ik kiadás alkalmával) sem volt kielégítve, bizonyítják az ekkor megjelent énekes könyv előbeszédének szavai: t. i. „Az időnek mostohasága volt oka . . . hogy a szent éneklő könyveknek ritkasága, miután keresztyéni tiszteket nem gyakorolhatták sem házoknál külön, sem annál inkább közönséges gyülekezetekben“. Ugyan- csak ez az előszó hivatkozik Dávidra, mint a buzgólkodás mintaképe, mi egyszersmind azt is igazolja, hogy a Dávid zsoltárai a maguk felekezethez nem kötött általános vallásos jellegével az unitáriusok körében is kedveltek valának.² És tényleg, a nyomtatott énekesekben s a fönmaradt kéziratokban is ott-találjuk a legtöbb — már fönnebb ismertetett — éneklő psalmusait, főleg a Szegediét, Sztáraiét és Balassáét . . .

A XVI. század végén s a XVII. elején aztán itt is megkezdődik az önálló munkálkodás; *Bogáti Fazekas Miklós*³ pendíti meg a vallásos líra húrjait, s hangjában annyi báj, s annyi zengzetesség volt, hogy az egykori verselő diák szerint:

A kinek ez nem szép
Annál elme ninesen ép
Rajta van bolond hagyomány.⁴

A Bogáti zsoltárai — valamint a pár évvel később fordító *Thordai Jánoséi* is — csak kéziratban terjedtek el; ez utóbbiak mind a tartalom, mind a verselés tekintetében elmaradtak a Bogáti zsoltárai mellett, s a közhasználatban sem érvényesültek úgy, mint amazok. Az unitárius énekköltészetnek e legkima-

mondani, hogy ezen könyv tele vagyon keresztyén zsoltárokkal, azaz: Isten dicséreteivel“.

¹ Az „Unitáriusok énekes könyveiről“ I. V. Nagy János értekezését a „Ker. Magvető“ VI. k., 93—126 l. s Kanyoró F.-től a Magy. Könyvszemle 1895. 321—32. l.

² A Kolozsvár városi levéltárban találhatóak egyebek között ilyen feljegyzések: 1599. febr. 18-ról: „A magyar Ppsalterium csinálására pergumentumot“ stb. . . .

³ Bogátiról részletesen írtak: Jakab Elek: Ker. Magvető XV. és XXVI. k. és Dézsi Lajos: „B. Fazekas Miklós élete és költői működése“. Budapest, 1895. (Ez utóbbi főleg mint epikussal foglalkozik, s közli a Bogáti irodalom repertoriumát. (4. l.)

⁴ V. Nagy I. i. m. 121. l.

gaslóbb alakja az összes zsoltárokat lefordította, de zsoltárai csak egyes, részint a kolozsvári unit. kollégium, részint a nemzeti és erdélyi múzeum könyvtárában található töredékekben maradtak fenn. Bogáti munkájának czíme: „Szent Dávid zsoltárainak fordítása, melyek az időbeli Historiák értelmé szerint külömb-külobb Magyar ékes nótákra, az Isten gyülekezetének hasznára és lelképületére formáltattak és fordítottak Bogáti Miklós által.“¹

Bogáti költői egyénisége és hatása azonban nem maradt meg egy kis felekezet körén belül; zsoltárait más felekezet, a szombatosoké is átvette, mi eleinte arra a nézetre szolgáltatott okot, mintha maga Bogáti is annak a csodás rajongással eltelt kis felekezetnek a tagja lett volna, mely beleélte magát az ókori zsidóvilág lelki életébe, annak szokásait, hagyományait követte, ünnepeit ünnepelte, s aztán a közös mostoha sors érintkezésbe hozta az unitárius egyházzal, melybe végleg is beleolvadt. E nézetet vallotta eleinte maga Toldy is,² ki Bogáti zsoltáraiban zsidós szellemet vélt kiolvasni, s egyszersmind következtetést vont azon körülményekből, hogy e zsoltárok a szombatosak körében tényleg jobban el voltak terjedve, mint magánál az unitárius felekezetnél.

Más oldalról is érdekes az irodalmi nézeteltérés, a mely a Bogáti-zsoltárok unitárius, vagy szombatos eredetére vonatkozólag két kiváló irodalomtörténészünk között volt. A boldog emlékéú Lugossy József ugyanis a Jancsó-féle gyűjteményben egy, a XVI. vagy XVII. század elejéről kelt kézíratos énekeskönyvet ismertetett, melynek egy része határozottan szombatos énekgyűjtemény, s egyes darabjain szerzőül a szombatosok legnagyobb pártfogója, Péchy Simon van megnevezve.³ A tudós szerző nagy elragadtatással szól a gyűjtemény irodalmi becséről, s az abban előforduló zsoltárokat, melyeknek borongós hangja egészen megfelelt az üldözött szombatosok hangulatának, mindenestől a Péchy szerzeményeinek tartja. Ez ellen a vélemény ellen száll síkra Jakab Elek,⁴ s tudományos készültséggel, az egyes gyűjtemények alapos átkutatásával vivja vissza mind Bogátit, mind zsoltárait az unitárius egyháznak; kimutatja Lugossy ítéletének egyoldalúságát, s Bogátinak nagy tekintélyét a szombatos Péchy előtt is ki — mint Koncz József

¹ Fosztó Uroni: Unitárius történelme I k., 340.

² Magy. költ. tört. I. k. s újatban dr. Kohn Sámuel: A szombatosak története stb. (Bpest, 1889. 140—155 l.).

³ L. „Egy szombatos énekeskönyvről“. Új Magy. Múzeum. 1850—51. évf. C—CXXXVII. l.

⁴ L. fent idézett műveit.

is igazolta¹ — még halálos ágyán is elővételte leányával a bibliát és a Bogáti zsoltárát, s belőle XXXVIII., XXXIX., XL., XLI. zsoltárokat felolvastatta. A Lugossy által ismertett szertartásos könyvnek ugyanis csak az egyik és pedig kisebb fele szombatos eredetű, a másik fele pedig teljesen megegyezik azzal a gyűjteménnyel, mely a kolozsvári unitárius kollégium könyvtárában található, s a melynek Bogátitól való származása kétségtelen. Hogy az unitárius Bogáti zsoltárai oly nagy kedveltségnek örvendettek a szombatosok részéről, annak legfőbb oka kétségtelenül magukban a zsoltárookban rejlik, melyeknek borongó hangja, igaz vallásossága egészen alkalmas volt az üldözött szekta rajongásának táplálására; ezenkívül verselésüknek könnyedsége s magyaros lendülete, a mélabús magyar dallamok, a melyek szerint énekeltek, s a melyek a fájdalom — ma legnagyobb részükben elvesztek: e zsoltárokat költői becs tekintetében mindjárt a Balassáé mellé helyezik. Mint Balassa, úgy Bogáti zsoltárai is a közvetlenség erejével hatnak; mintha csak valamely helyzetből kapná ki a költő a tárgyat, melyet lantjára vesz. Ő is, mint amaz, nem a tanításnak, de a buzgólkodásnak embere s a tárgyat nem észével dolgozta fel, hanem mintegy felolvasztja költői lelke melegségével, s bearanyozza a költészet sugaraival. Innen van, hogy a zsoltárgondolat kifejezésében is inkább a költészet eszközeivel, képekkel, hasonlatokkal, s nem bölcs igazságokkal dolgozik. Így pl. a XIX. zsoltárban, melyben az Isten nagyságát rajzolja:

Reggel nézi a szép sebes napot, kinek az ég sátora,
Sátorából hogy jó, minden örül rajta, mert az élet gyortyája,
Mint egy mennyegzős vőlegényt kívánja, napot minden úgy várja.

Megható mély érzelem nyilatkozik a CXXXVII-ik zsoltárban, hol a költő a Babilonban bujdosó Izrael sorsában a maga hite miatt való bujdosását és csüggedését is rajzolja:

Hogy édes hazánkból fogságra jutánk
Babilon földére messze távozánk,
Útba vizek mellett együtt megnyugvánk,
Édes hazánkon könyezéink, zokogánk.

— — — — —
Azóta, hogy szép hazánkból eljöttünk,
Belőled szép Jeruzsálem! kiköltünk,
Minden világi jót mi elfeledtünk,
Nem tud lantot pengetni már mi kezünk.

¹ „Prot. Egyh. és Iskolai Lap“ 1880. 369. l.

Bár Bogáti egyénisége így megnyilatkozik zsoltáraiban, ez a nyilvánulás csakis költői természetű, s nem terjed ki az élet egyéb viszonyaira is, mint ez az előző zsoltárirók legfőbbjénél látható. Bogáti sohasem vegyít zsoltáraiba idegen elemeket; nem hirdet dogmákat, nem szidalmazza ellenfeleit, ő is, mint Balassa, csak buzgólkodik s nem tanít. Alapos héber nyelvi ismeretekkel keresi az eredeti szöveg mélységét s ezeket tárja fel költői lendületű soraiban. S talán épen ez a lendület, a dictióknak ez a szakadatlan láncolata az oka annak, hogy Bogáti sokszor áradozó, bőbeszédű lesz zsoltáraiban, s e tekintetben messze elmarad Szenczi rövid tömörségétől.

Verselését tekintve. Bogáti egyike a XVI. század legjobb verselőinek, s e tekintetben talán csak az egyetlen Balassa mulja felül. Gyakran használja a 16-os és 19-es, aztán a 12-ös, 10-es, 11-es és 8-as sorokat, melyek nem rimelnek mindenkor össze, de a sormetszetet pontosan megtartják. A zsoltárok szerkezetén nagyon meglátszik a Sztárai hatása, és pedig nemcsak a tartalom körülírással, elnyújtott előadásmódján, de főleg azokban az epikus jellegű toldalékokban, miket Bogáti énekeinek elejére és végére illeszt, a melyekben a szereztetés körülményeit, Isten iránt való háláját stb. írja le. Nemkülönben ő rá is jellemző korának az a szokása, hogy a költők a versfőkbe neveket, vagy egyes jelmondatokat szőnek be. Bogáti csak az utóbbit alkalmazta, így: „Erős a mi Istenünk, úr dicséjünk“ vagy: „Idnepet zentelj“ stb.

De bár Bogáti zsoltárai költészeti szempontból ily előkelő helyet foglalnak el a magyar prot. énekirodalomban, gyakorlatilag mégsem vertek mély gyökereket az unitárius egyházak életében s alig félszázados használat után a különben is kézíratos gyűjtemény sok tekintetben megrongált szövegekkel a tékáik polczaira került.

Annak a nagy áramlatnak, melylyel a Szenczi-féle zsoltárok a magy. protestáns világot meghódították, az unitáriusok sem tudtak ellentállani; így történt, hogy — mint Fosztó Uzoni mondja — 1665. jún. 25-én a szent-gotthárdi békekötés emlékére tartott örömnép alkalmával a Szenczi-féle francia dallamú és sokkal szabatosabb zsoltárokat fogadták el.

Sokkal általánosabb használatnak örvendtek Bogáti zsoltárai a *szombatos felekezet* körében. Ez a kis rajongó szekta, mely különben is az ő-szövetség tanait tekintette követendő vezérfontalul, rendkívül kegyelte a Dávid borongó hangú zsoltárait, a melyekben a saját szenvedéseit, buzgó mély hitét legtalálósabban látta kifejezve. Nem lévén azonban a törvényes

felekezetek védő korlátai közé felvéve, s a Dávid Ferencz- és Heltai-féle énekes könyveket sem fogadhatván el, énekeik csak kéziratban terjedeztek közöttük. Leginkább Bogáti zsoltárait használták, itt-ott hitelveiknek megfelelő módosításokkal, s pótolva zsidós ünnepi énekeikkel. Az énekeket rendszeresen másolták, és pedig Péchy Simon védelme alatt Szent Erzsébet és Kis-Solymos helységeiben, hol a másolásra egész irodájok volt berendezve.

Énekeiket általában az élet komor felfogása, s a rajongásig mély vallásosság jellemzi, keserveik, üldöztetések megindító panaszokban törnek fel, s egész költészetük bátran nevezhető a „bű elégiájának, a fájdalom költészetének“.

Voltak azonban önálló zsoltáraik is, bár ezek, mint prózai művek inkább csak a házi ájtatosság céljaira szolgáltak. Péchy Simon, ez az egyszerű nevelőből lett kancellár, s az erdélyi szombatosságnak fővédelmezője, fordította le a zsoltárokat ily czímen: „Psalterium cum explicationibus Vocum non cuiuslibet obviarum, ex hebraica veritate Hungarica translatum per Magnificum D. Simoneum Pechium.“ Az egyes zsoltárokhoz tudós magyarázatokat csatol, s beosztása is eltér a Bogáti zsoltáraitól. Péchy maga oly üdvösöknek tartotta a Dávid zsoltárait, hogy szerinte, a ki azokat naponként háromszor elolvassa, bizonyára üdvözülni fog.

Kiegészítéseül a XVI. sz. prot. zsoltárköltészetének, meg kell még emlékeznünk a zsoltároknak egy prózai fordításáról is, melyet a hatalmas országbíró, a protestantizmusnak egyik legnagyobb oszlopa és pátronusa: *Ecsedi Báthory István* végzett. Tüzetesebben nem foglalkozunk velők, mert nem templomi használatra irattak; de meg kell emlékeznünk róluk mégis, mert az a 72 zsoltár (melyből Toldynak csak 23-at sikerült megmenteni az enyészettől) érdekes képét mutatja annak a hitmélységnek, annak az önmagát vádoló bűnbeismerésnek, mely a jobbak szívében a XVI. században élt. A Báthory zsoltárfordításában a legmélyebb bűnbeismerés nyilatkozik a maga félelmes őszinteségével, s misztikus burkoltságával; de e zsoltárok egyszersmind a XVI. század legszebb, legköltőibb szépprózai termékei közé sorolhatók.¹

A XVI. század határdombján megállva, s egy futó pillantást vetve e kor zsoltárköltészetére, azt meddőnek semmi esetre sem mondhatjuk. Nem említve a kéziratot zsoltárokat (Bogáti), körülbelül 70—80 átiratról tehetünk említést e kor-

¹ L. Bövebben: Toldy: Adalékok a régebbi magyar irodalom történetéhez. Pest, 1870. s Beöthy Zs.: A szépprózai elbeszélés. I. k. 1886.

ban, melyeknek némelyikét 2—3 szerző is feldolgozta, s úgy e kor összes zsoldtárcsázata mintegy 100 átiratra tehető. Ez átiratokban a kor vallásos mély hite nyert, rendszerint egyszerű, természetes nyelven, közepes verseléssel, de kevés költőséggel kifejezést. Mind megannyi tükördarabjai a kor szellemének s az író lelkületének; mert bennök nemcsak egyszerű műfordítást találhatunk, de rendszeren megtaláljuk a sorok közt az író egyéniségét is, mi munkáiknak, ha nem is költői, de irodalmi becsét mindenesetre növeli. A zsoldtárcsázók — mint Sziládi helyesen mondja — „többször megengedik maguknak azt a szabadságot, hogy a zsoldtár egyes kifejezéseit a saját viszonyaikhoz idomítják. Ez az idomítás a paraphrasis határait néha nagyon is kiszélesíti, s oly gondolatokat is von azok közé, melyek az eredeti zsoldtár szövegéből sehogysem magyarázhatók ki . . . A héber előadási mód, a parallelismus gyakran megakasztotta a röviden írni, s kivált verselni nem igen tudó fordítót. Mit kiegészíteni nem bírt vagy nem akart, egyszerűen elhagyta, s a mit érdemesnek tartott megragadni, s kifejezni, azt az elhagyott részek után maradt hézagok pótlása végett nyújtotta, terjengette.“¹ Nem ritkán van eset arra is, hogy az író a zsoldtárokból csak épen magát az alapgondolatot kapja ki, s ehhez fűzi hozzá a saját egyéni gondolatait s érzelmeit. Ilyen a többek közt a Nagybankai Mátyás megható „Könyörgeése“ is, melynek alapeszméje a LXXI-ik zsoldtárból van átvéve. Költői érték tekintetében a zsoldtárcsázók meglehetősen egyenlő — és pedig közepes — színvonalon állanak. Hiszen céljuk nem az öntudatos műfordítás, hanem hitelveinek terjesztése volt. E mellett a czél mellett nagyon is természetes, hogy a „verseknek ékesgetését“, ha nem tartották is veszedelemnek — mint a XV. század jámbor szerzetesei — de mindenesetre mellékesnek tekintették. Termékenységre nézve Sztárai, Szegedi és Bogáthi említendők meg, költői érték tekintetében pedig a XVI. századbeli lyra nagymestere: Balassa Bálint emelkedik ki; átiratai menten, az alkalmi vonatkozásoktól, már igazi költői alkotások, s mint ilyenek, mintegy átmenetet képeznek a Szenczi zsoldtárcsázókhoz.

A XVI. században bőven termelt a zsoldtár, mert volt buzgóság a szivekben, volt őszinte mély vallásosság a lelkekben; tehát megvolt az az elem, mely a vallásos lyrának megadja — hogy úgy mondjam — az őszinteségét, a himporát. Sajnos, ez az elem ma nagyon megapadt. Ezt mutatják nemcsak azok a jó részben virágházi növényhez hasonló zsoldtár-

¹ Régi Magy. Költ. Tára. IV. 287. l.

átiratok, melyek ezelőtt pár évvel kísérletképen megjelentek, hanem az a körülmény is, hogy az énekjavítás ügye a szó szoros értelmében lekerült a napirendről, talán meg is halt. Költőink talán kicsinylik a héber poesis naiv vallásos őszinteségét s úgy vélik, hogy a Dávid lantjának húrjai ma már meglehetősen rozsdásak egy valamire való modern poéta ujjaihoz. Nem kutatom e jelenség okait; csak egyre kérem azokat, a kikben talán volna még egy kis érdeklődés vajudó énekgyűnk iránt, egy kis tehetség avagy hajlam a zsoltáros költészethez: keressék fel ezeket a régi tisztos mestereket, a kiknek műveit a fentiekben megkísérlettem röviden méltatni, s ha darabosnak találják is itt-ott a nyelvet, a melyen írtak, művészietleneknek a versalakokat, melyekben vallásos érzelmeik kifejezésre jutnak, de megtalálják bennök a vallásos énekköltészet legfőbb kellékét: az őszinte vallásos buzgóságot.

Farkas Lajos.

HAZAI EGYHÁZI ÉLET.

Még fülemben visszhangzik a harangok csengő szava, a mely az Úr házába hív, hogy ünnepet szenteljünk a reformáció nagy tényének emlékére és lelkem előtt felmagasodnak azok az óriási alakok, a kik Szentlélekkel eltelve vetik kezeiket az egyház és vele a társadalom átalakításának nagy munkájára. Szivembe nyillalik az apostol mondásának velőket és veséket megoszlató igazsága, hogy „tetszett az Istennek e világnak bölcsességét bolondsággá változtatni“. A sok között ez is egyik nagy tanulsága a történelemnek. Mert csak hogy tovább ne menjünk, hanem itt maradjunk amaz emlékek között, a melyek körülzsonganak épen a reformáció ünnepe táján, vajjon nem a világ bölcsesége lett-e bolondsággá megint a reformáció tényében?

1495-ben történt. A Miksa császár által tartott wormsi birodalmi gyűlésen a szent birodalom hét választófejedelem elhatározta, hogy mindenik egy-egy akadémiát alapít. III. Frigyes, a szász választófejedelem, a kit a történet „bölcse“ melléknévvel tisztelt meg, volt az első, a ki azonnal hozzá is fogott a határozat kiviteléhez. Első tanácsosát, a nagy tudományú, eszes Mellerstadt Mártont azzal bizza meg, hogy meglátogatván államának minden városát, keresse ki azok közül az egyetem felállítására a legalkalmasabbat. A tanácsos Wittenberget találja erre a legjobbnak. A fejedelem csak mosolyogva hallgatja az előterjesztést. „Wittenberg egy sötét, szűk falu, egy sárkunyhó csoport, a hol senkinek nem lehet szállást találni! Hova gondol ön? Néhány idegen elég volna,

hogy kiéheztesse a várost, melyet köröskörül sivár és mély homok kerít be“.

„De miért ne bízunk Istenben? — veti ellen Mellerstadt. „Ön e városnak tartozik a hála e jelével s azt, miután ősei ebből merítették legfőbb czimöket, nagygyá kell tennie és fölemelnie. Az akadémia, melyet ön Wittenbergben alapít, elhomályosítandja mind a többit egész Németországban“.

„Elfogadom e jóslatot“ — mondá a fejedelem — „és kérem Istent, hogy becsületes tanácsok és kegyes törekvések folytán az eredmény annak megfeleljen. Tehát Wittenberg legyen az akadémia székhelye“. (Nisard „Tanulmányok“ 315. l.)

És Frigyes legelősőr templomot épített Wittembergben, „Mindenszentek“ tiszteletére és azok kegyeibe ajánlva. Abban ereklyéket gyűjt össze, drága pénzen vásárolva meg azokat mindenünnét. Azt óhajtja, hogy ez legyen Németországon ereklyékben a leggazdagabb templom. Püspökséget alapít és azt akarja, hogy a püspök legyen a tanítás főfelügyelője, vezetője. Szóval minden megvan, a mi emberi bölcsesség szerint biztosíthatja az igaz hitet és garanciája lehet az egyedül üdvözítő egyháznak, hogy ott veszedelmes tanok nem hirdethetnek. És mégis?

Mégis épen Mindenszentek előestéjén az ereklyékben gazdag templom kapuján jelenik meg annak a nyughatatlan, az Isten előtt való megigazulás kérdését feszegető szerzetesnek a 95 tétele, a mely felforgatja a világot. Bölcs Frigyes is elmondhatta az első pillanatban, hogy „nem ezt akartam én, nem ezt!“

Az emberek bölcsesége bolondsággá tétetett.

II. Gyula megkezdi, X. Leó megépíti a szent Péter-templomot, hogy legyen óriási kúpolájával jelképezője a mindent körülfogó egységnek és ugyanakkor törik meg az erőszakolt egység, hogy létrejöjjön a Krisztusban hívők lelki egysége, a megigazulást a hit által Isten ingyen kegyelméből keresők és várók, az Istennél békességet találók egysége.

Nagy tanulságai vannak a történelemnek. Hiában keresik, kutatják a világtörténet két legnagyobb jelenségének, a forduló pontokat képező keresztyénség és reformáció tényének

közvetett vagy közvetlen okait, a főök mégis csak a világnak üdvösség után való sovárgása, az Isten előtt való megigazulásnak a lelkiismeret legmélyében gyökerező elodázhatatlan és kiirthatatlan örök nagy kérdése. És e kérdésre adott felelettől függ az egyesek és a társadalmak egész jelleme, fejlődése, a magán- és közélet berendezkedése, a szociális etika és az állami politika. Nem esetleges dolog az, hogy éppen a bűnbocsánat áruba bocsátásának botránya hozta színre a reformációt. Csekélyebb és kevésbé egyetemes jellegű kérdés, mint a megigazulás kérdése, létre sem hozhatta volna azt. Lett volna Erasmus még tízszer nagyobb tehetség, mint a milyen volt, az ő szellemessége akkor is csak aránylag kis körben hathatott volna. A classikus világ szép, de csak kevesekhez szól. Kis kört érdekelt csak a Reuchlin és Hochstrat között felmerült harc, csunya pénzkérdés is mozgatta azt Hochstrat részéről. De a bűnbocsánat kérdésére az üdvösség volt feltéve. Ez már mindenkit érdekel, ha se latinul, se görögül, se zsidóul nem tud is s ha a Hesperidák jól őrzött arany almáiból egyet sem szakíthatott is. „A lét vagy nemlét kérdése ez!” És az egyháznak ezt kellene mindig szemelőtt tartania; mert ez égető társadalmi problémává válik, mikor a hittan köréből kilép a gyakorlati térre, az étellel érintkezik s annak lehelletétől húst és vért nyerc. Harczra kél az élet tényezőivel s vagy leveretik általuk, vagy pedig diadalmas-kodik felettük. Irányítja-e őket, vagy pedig csak utánok sántikál; vezet-e avagy csak vezetetik más pórázán az, a mi szabadnak, függetlennek teremtetett, a mit világi „tekintetek” nem korlátozhatnak?

Igazában egészen komolynak tartja-e a reformációban újból az emberiség előtt felmerült lét vagy nemlét kérdését a mi egyházi életünk is? A maga mélyében ez mozgatja-e, vagy csak a megélhetés kérdése? Feleljenek erre illetékesebbek. Csak annyit konstatalok, hogy úgy látszik, mintha mi mindennel csak éppen incidentaliter szeretnénk foglalkozni; mintha mélyebb alapokon nyugvó s szilárd elvekből kinövő céltudatosság kevéssé nyilvánulna eljárásainkban, mondjuk egyházpolitikánkban. Mikor reformáció emlékünnepe van, el-

zengjük dicséreteinket, elszavaljuk ódáinkat, vagy dicsbeszédeinket; de azután mindezekből nem következik semmi. Hétköznapjainkba nem csendülnek be ezek és nem adnak reformáló erőt. Vagy hogy mást mondjunk, mikor pl. a körülöttünk zúgó társadalmi élet egy-egy mély örvényt tár fel, borzalmasan mutatva a bűnnek, a hitetlenségnek rettenetes hatalmát, az infernális erőknek megrázkódható nyilvánulásait: akkor a megfélemllett ember megdöbbenésével feljajdulunk, vérmérsékletünknek megfelelő erős, sokszor túlzott vonásokkal a jelenséget kiszínezzük, borzalmunknak kifejezést adunk; de aztán optimismusunk hamar megtalálja a vigasztalást is abban, hogy hála Isten, még minálunk nem jelentkeznek azok a felforgató erők olyan nagyon. Népünk *józsansága* nem hajlandó azoknak tért engedni! A jelenségeket elszigetelten csak önmagukban nézzük s nem úgy, mint valamely mélyen fekvő egyetemes bajnak nyilvánosságra kerülő mozzanatait. A felvetődő tényekkel szemben a kárhóztatás szavát megtaláljuk; de hogy a praeventiv céltudatos munkát is megkezdjük és az egész vonalon keresztülvigyük, arra már kevésbé vagyunk hajlandók. Jó mentségünk: népünk józsansága. Pedig, hogy erre magára egészen nem lehet építeni, mutatja az, hogy épen a legkonservatívebbnek és józanabbnak állított alföldi híveink között ütötte fel fejét a szocializmus és ott terjed folyton a nazarenismus és baptismus. És azzal a csendőr- és szolgabírópolitikával, a mely közéje ló a tömegnek, vagy kitolonczozza az izgató elemeket, a hamis prófétákat, csak növeljük magát a bajt; mert hiszen a történelem elég tanulssággal szolgál arra is, hogy a martyrok vére minden ügyet csak megtermékenyít. A modern hygiéna is ma már nem annyira a bajok utólagos gyógyításával foglalkozik, mint inkább a megelőző közegészségügyi feltételekkel, hogy így a bajok előállítását, a ragály terjedését stb. a lehető minimumra szállítsa le.

Nekünk az egyházi és nagy társadalmi életünk jelenségeivel nemcsak egy-egy ünnep, vagy felmerülő s talán megrázó mozzanat ötletéből kellene foglalkoznunk, hanem tisztába kellene jönnie minél előbb egyetemes egyházunknak azzal, hogy olyan életkörnyezetet teremtsen, a melyben a hétköz-

napra is egészséges ethikai és szociális viszonyok lehetségesek. Nemcsak elméletben kellene hinnünk és hirdetnünk, hogy a társadalmi jellegű nagy nemzeti feladatok a keresztyénség, sőt merem mondani, épen az evangéliumi protestantismus nélkül meg nem oldhatók, hanem ezt a meggyőződésünket életteljes intézményekké kellene átfórnunk, hogy az eszme testet öltjön, megfoghatóvá váljék. Eszméknek csak úgy van hatásuk, ha testté válnak, intézményekké tömörülnek; különben csak szétfolyó ködképek, vagy csillogó szappanbuborékok nagy gyermekek gyönyörködtetésére. Tökéletesen igaza van *Wichern*-nek, mikor azt mondja, hogy „a keresztyénség nem mellékes dolog az élet egyéb feladatai mellett, a melyet építő voltaért, vagy kedélyességéért, avagy azért kellene ápolni, mert általa egyéb más czélok elérhetőknél látszanak, hanem a keresztyénség a maga lényege és rendeltetése szerint kovász, a melynek az egész tésztát át kell hatnia. Feladata megragadni a népet a maga életgyökerében és átjárni annak életét szelében, hosszában. Feladata a nemzeti életnek alapot vetni, azt védbástyákkal körülövezni és az életnek amaz erővel megszentelni, a melyek az evangéliumban adattak. Ennélfogva nem is keresztyénies, ha a társadalmi életnek bármely nyilvánulását vagy törekvését a keresztyénség elhanyagolja és a maga mindenre kiterjedő hatását nem érvényesíti amaz ígéretnek megfelelőleg: „Mindenek a tiéitek, ti pedig a Krisztuséi vagytok“.

A keresztyénségnek ez a társadalmi feladata nagyon kevésbé győzött még meg bennünket s mikor egyesek ajánlanak is eszközöket a feladat megközelíthetésére, szépen félretesszük azokat s a bizottsági tárgyalások útvesztőjébe utasítjuk. A labirintus mélyében lakó Minotaurus nem egészen csak mese.

A bajokat világi uraink is érzik. „Az egyházi életet bensőbbé kell tennünk“ — hangoztatják; tehát érzik, látják, hogy a bensőség hiányzik. De sajnos, egyetlen pozitív javaslattal sem állanak elő, hogy mivel lehetne ez életet bensőbbé tenni? Egyetlen eszközt sem említenek fel e cél elérhetéséhez. Pedig a bajnak csak pusztá megállapítása még egészen

negatív értékű; arra volna szükség, hogy a gazdag gyógytárból legalább csak egyetlen szert is megneveznének. Mert addig, a míg világi uraink nem vetik kezüket az egyház-építő munkára, a lelkészek önmagukban vajmi keveset csinálhatnak. A mi erejük volna is, az elapad és megtörik támogatás nélkül. Az administratio nagyon szükséges és nem lehet eléggé dicsérnünk atyáink bölcseségét, hogy az egyházkormányzásba minden fokon belevitték a világi elemet; de csupán kormányzásból meg nem élhetünk. Nem azt várjuk a világi elemtől, hogy ők vessenek fel új ideákat az egyházi élet bensőbbé tételére, — a reformáció nagy kérdését is nem Bölc Frigyes vetette fel, — hanem azt, hogy látnánk őket egész erővel odaállani valamely építő munkához, hogy így mintegy sanctionálnának a közül a sok minden munkából valamit egyet, a mit már hitbuzgó lelkészek itt is, ott is megkezdtettek. És ha ezt tennék, elnémulna az a szemrehányás, az a fejét emelgető vád, mintha kezükben az egyház is csak politikai czélok eszköze volna s megszűnnék az a sanda gyanú, — a minek pl. legközelebből egyik egyházi lapunk kifejezést adott, — hogy az a nyilatkozat, mely szerint inkább legyünk evangéliumiak, mint protestánsok, egyszerűen csak azt teszi, hogy az állammal szemben ne protestálgassunk, hanem engedelmesen hajtsunk térdet, fejet. Pedig annak a nyilatkozatnak egészen világos és félremagyarázhatatlan a vallás-erkölesi intentiója és mégis politikai háttérrel keresnek benne. A miért?-re ott van a fentebb mondottakban a felelet; másfelől azonban abban is, hogy nálunk megszoktak az emberek mindent csak épen egyetlen egy szempontból, politika szempontjából nézni s alig tudják elhinni, ha valaki mást is meglát és önzetlenül egyebet is szolgál. Ez a megszokás is csak a történelem egy tanulságából levont következtetés. Nyílt kérdésnek kívánjuk egyelőre fennhagyni, hogy helyes vagy helytelen-e?

Nagyon jókor, szinte actualisnak mondhatólag jelent meg Payr Sándornak a „Magyar pietisták a XVIII. században“ czimű mélyreható, szép tanulmánya, most a mikor „az egyházi élet bensőbbé tételére“ megkezdett legkisebb törekvés is, még

ha csak egészen elméleti is az, egyszerre a pietismus vádjával illetetik s e gúnynévvel fosztatik meg hitelétől. Hát ha a kegyesség csak kegyeskedés, ám sujtassék; de nagyon boldognak mondhatnók magunkat, ha újból Sartoriusokkal, Szeniczai Bárányokkal és Bél Mátyásokkal dicsekedhetnénk s a lelki életnek olyan gazdagsága tárulna fel előttünk, mint a minő fakadt az ő munkásságuk nyomán. Bámulatos, szinte kápráztató világ! Micsoda irodalmi gazdagság! Mekkora hit és lelkesedés! Most már megkaptam a kulcsát annak, hogy összes egyházkerületeinkhez viszonyítva, miért a legmelegebb az egyházi élet még másfélszáz esztendő után is épen a dunántúli ág. h. ev. kerületben. A késő unokákra is szállott át még valami a mult hagyományaiból. Az örökség persze elaprózódott annyi idő alatt; de az a kicsiny rész is, a mi ide-oda esett, még mindig tud gazdagítani és a puszta emlékek is tudnak melegíteni.

„Miért ne bízánk Istenben?“ — mondá Mellerstadt.

Miért ne bízánk mi is abban, hogy e világnak bölcsességét az Isten majd megint csak bolondsággá változtatja és a mi láttatik bolondságnak lenni, az lesz bölcseséggé?

* * *

T Á R C Z A.

RÓMAI ÁLLÁSPONT ÉS MODERN PHILOSOPHIA.

(Első közlemény.)

A történeti dolgok vizsgálásának és megítélésének kettős módja van: a *dogmatikus* és *történeti*. Amaz a föltétlen érvényesség mértékét állítja a gondolatokkal és intézményekkel szembe, s e szerint ítéli őket igazaknak vagy hamisaknak, jóknak vagy rosszaknak; emez a kor föltételeiből igyekszik őket megérteni, s első sorban a szerint ítéli meg értéköket, hogy mik voltak koruk számára.

A dogmatikus tárgyalásmód a theologiai világban uralkodik. A vallásos hit és cselekedet formáinak közös vonásuk, hogy önmagokat abszoltnak állítják s minden eltérést mint veszedelmes tévedést üldöznek. Megfelel az ember természetes hajlamának, hogy a sajátját igaznak és jónak, az idegent képtelennek és ellenszenvesnek találja. A theologiából ez a tárgyalásmód átment a philosophiába is; a bölcsezsét története még a mult században is teljesen dogmatikus módon szemlélte és tárgyalta a bölcsezséti rendszereket.

A történeti érzék kifejlődésével a XIX-ik században változás történt ez irányban. Megszüntünk az egyházi atyákkal vagy még a reformátorokkal a görög vallásban pusztán a pogány bálványimádás elvetendő alakjait látni, úgy tartjuk, hogy a homerosi istenek és Phidiás alkotásai szükséges alakok, a melyekben a görög szellem előtt először nyilatkozott meg az isteni; ezzel egyszersmind viszonylagos igazság-tartalmok becsülésére, sajátyszerű szépségök szabad érzésére is fölemelkedtünk, úgy hogy az emberiség történetéből való kipusztításuk veszteségnek tünnek föl előttünk. Épen úgy a bölcsezséti és tudományos rendszerek fölfogásában is a dogmatikus megítélés helyére a történeti megértésre való törekvés

lépett. A nagy rendszerek, a melyek, mint uralkodó gondolkodási alakok korunkra eljutottak — Aristoteles, Tamás, Spinoza, Locke, Kant — az emberi szellem szükségképeni alkotásai nekünk; annak, úgy tartjuk, ilyen meg ilyen vallásos környezetben, a tudományos megismerés ilyen meg ilyen állása mellett ilyen végső gondolatokat kellett minden dolgok természetéről és jelentőségéről létrehoznia. Ezt a belső szükség-szerűséget fölismerni annyi, mint ama rendszereket történetileg megérteni. És ezzel egyszersmind történeti fejlődésük lehetősége is adva van. Balga önhittség volna őket saját gondolkodásunk, a jelenkor gondolkodásának szempontjából mint hiábavaló tévedés alakjait megítélni és elvetni. Hegel volt az, a ki először nagy vonásokban a történeti gondolkodásmódot a bölcsészeti történetében érvényre emelte, persze nem a nélkül, hogy azt a saját rendszerének szolgálatába ne állítsa: a nagy rendszerek mindenikének szükségsszerűsége szerinte nem csupán történeti, hanem egyszersmind logikai is: mindenik logikailag szükséges lépés az abszolút igazságra való haladásban, a mint az most már az abszolút idealismus rendszerében megjelent.

A tudományos világban a gondolatok történetének ez a tárgyalásmódja teljesen érvényre jutott. Ez nem követeli, hogy a bölcsészeti rendszereknek az igaz és nem igaz jelzővel való megítéléséről általában lemondjunk; valamely rendszer történeti szükségességét megérthetjük és egyúttal beláthatjuk, hogy ez a gondolatrendszer ma, a tudás és érzés változott világában miért nem lehetséges többé. Csak annyit kell elismernünk, hogy saját rendszerünk se föltétlen igazság, hanem történeti föltételek eredménye, a melyek a jövőben is változni fognak. Persze a jövőt nem ismerjük előre s így a saját gondolkodásunk bizonyos tekintetben szükségképen mint utolsó és föltétlen áll előttünk; történetileg föltételezett s ezzel mulandó jellemének *in concreto* nem vagyunk képesek tudatára jutni. De *in abstracto* tudjuk, hogy a mi gondolkodásunk is az időben létezik s az időből származik, s ez nyújtja nekünk a subjectiv előföltevést a korábbi rendszerek történeti méltatására is.

Ebből az átváltozásból azonban a római egyház kizárta magát. A történeti gondolkodásmódhoz való fordulásból, mely századunkat jellemzi, ő is nagy hasznot húzott ugyan, de arra nem tért át, hanem megállott a dogmatikus gondolkodásmódnál. És ez lényegében rejlik; ő bizonyos a felől, hogy a föltétlen igazságot bírja, az ő tanán kívül nincs igazság, nincs üdvösség. Miután nincs kettős igazság, egy tudományos és egy vallásos (az egyház mindig elutasította ezt a kiegészítő eszközt),

ennélfogva csak egy igaz bölcsészet lehet, t. i. az, a melyet az egyház approbált. S ez a helybenhagyott, ajánlott s e szerint egyedül igaz bölcsészet a szent Tamás bölcsészete, miként azt a két utóbbi pápa növekvő határozottsággal kinyilatkoztatta. A pápai abszolutizmusnak az egyházi tanban való érvényesítése a bölcsészetnek és a bölcsészeti oktatásnak teljes megkötöttségét is maga után vonja.

E szempont határozza meg aztán római részen a bölcsészet történetének tárgyalását is. Történeti fejlődés számukra legfőleg az igaz bölcsészet czéljának eléréseig, t. i. szent Tamásig van. Innen kezdve alapjában véve csak elsajátítás és kiképzés található polemikával és apologetikával, de semmi átalakítás az alapelvekben. A gondolkodás új alapformái, a melyek különösen a reformatio óta a protestáns világban fölmerültek, mind csak többé-kevésbbé súlyos formái a tévedésnek. Materialismus, naturalismus, pantheismus, nominalismus, sensualismus, empirismus, agnosticismus, kriticismus, scepticismus, nihilismus, ezek azon szokásos alakok, a melyekben a bölcsészettörténet előadásai római részről a modern rendszerekkel foglalkoznak. A rendszerek gyors váltakozását, különösen a XIX. században, mint empiriai bizonyítékot nyomatékosan hangsúlyozzák azok tarthatatlansága mellett, mind-egyikök a másikat ítéli el és végezi ki. Ezekkel szemben a thomistikus bölcsészet glóriafényben jelen meg, mint *philosophia perennis*.

Megszoktuk már, hogy az efféle dolgok fölött minden nagyobb fölindulás nélkül napirendre térjünk; azok — úgy ítéljük — hozzátartoznak a római rendszerhez, a melyet megszoktunk különleges, a tudományos világon kívül álló világnak tekinteni. A bölcsészeti gondolkodás történetének egyik legújabbán megjelent előadása azonban, véleményem szerint, a modern bölcsészet képviselőinek bizonyos mértékben köteletségévé teszi, hogy lépjenek ki ebből a tartózkodó állásból: ez „*Az idealismus története*“ az ismert prágai philosophustól és paedagogustól, Willmantól. (O. Willmann, Professor an der deutschen Universität in Prag: „*Geschichte des Idealismus*“. I. Geschichte des antiken Idealismus. II. Der Idealismus der Kirchenväter und der Realismus der Scholastiker. III. Der Idealismus der Neuzeit. Braunschweig, Vieweg, 1894—1897.) E mű fölött nem lehet hallgatással napirendre térni, sőt nekem úgy tetszik, hogy ez, mint az idők jele, szélesebb körök figyelmére is méltó.

Megvallom, hogy nem minden fájdalmas csalódás nélkül tettem le e könyvet kezemből. A scholastikus bölcsészetnek

a II. kötetben nyújtott magasztaló előadása után a III. kötettől nem vártam a modern bölcsészet teljes és szabad méltatását; de olyan ismertetést, a milyen most előttünk fekszik, még sem tartottam volna lehetőnek. Én nem vagyok érzékeny, ha az újkort nem akarják az emberiség tetőpontja gyanánt s a modern bölcsészetet a bölcsesség teljessége gyanánt magasztalni. De hogy valaki a Willmann állásával és jelentőségével lealacsonyítsa magát arra, hogy oly férfiakat, mint Kant és Spinoza, *képmutató sophistáknak* nevezzen, ez már kínos megfélemletés volt számomra. Ha egy pártember, ki a történethez semmi egyébét nem visz, mint a pártprogramot és a maga tiszta meggyőződését, történet helyett pamphletet ír, azon nem csodálkozhatunk; de ha egy független ember, kiben az ismeret és szellem se hiányzik, odáig süllyed, hogy komoly és becsületes gondolkodókat ily csaknem minősíthetetlen elbánásban részesít, akkor ez azt mutatja, hogy a keletkezésében talán nem egészen jogosulatlan római reactio-mozgalom immár vészes hatalomra tett szert a kedélyek fölött.

Lássuk legelőször a fejlődés általános schémáját, a mely Willmann előadásának alapul szolgál. Az első kötetben az igazi idealismusként a platoni-aristotelesi philosophiában való előállítását adja elő; a másodikban továbbkíséri fejlődését és befejezettségét a keresztény ó-korban és középkorban; a harmadik első felében a bölcsészet elfajulásáról szól a reformatio óta; a subjectivismusként és az autonomismusként a „hitújítás“ által nekiszabadított szelleme szétrombolta azokat az ideális alapelveket, a melyeken a középkor hite és életrendje biztosan nyugodott s egy „ál“-idealismust hozott létre, a mely Kantban érte el tetőpontját s a forradalomhoz vezetett. A XIX. század kezdete óta a philosophia protestáns részről is azon fáradozott, hogy az objectiv ideális alapelveket ismét megnyerje, de ezek csak tökéletlen, lényegében hiábavaló kísérletek maradtak. Csakis a thomismusként római részről való megújítása által, a mi az utóbbi félszázad alatt ment végbe, nyertünk ismét a bölcsészet számára szilárd alapzatot.

Én tudtam volna érteni, ha Willmann azt mondja vala: az újkor ama szilárd positionnak (persze már rég előkészített) elvesztésével kezdődék, a melyet az idealismus Tamás bölcsészetében bírt vala; a XVIII. század az idealistikus irányzat hanyatlását mutatja; ama túlsúly által, melyet a XVII. század óta a természettudományok a modern gondolkodásban elértek, a szellem bizonytalanná lett önmaga felől; de Kant óta azon az úton van, hogy ismét megnyerje önmagát. S a saját állásponkjából még hozzátehetné volna Willmann: az utolsó kezességet

erre nézve az arisztoteleszi scholastikus bölcselet megújulása nyújtja; a bölcselet föladata most az, hogy az idealistikus bölcselet alapelveit a végtelenségbe nőtt valóság egész mezején érvényre emelje. S a történeti vizsgálódás kimutathatta volna, hogyan állott elő a subjectivistikus irányzat a modern bölcseletben, mint a tudományos gondolkodás erőteljes kifejlődése és a történeti élet objectív erőinek gyöngesége vagy elfajulása közti összetalálkozásnak történetileg szükséges eredménye. Akkor aztán, ha egészben véve kárhóztató ítéletet mondana is oly férfiakra, mint Spinoza, Hume, Rousseau, Kant, de e mellett az elismerés szavaival adózhatnék nekik azért, hogy volt bátorságuk, hogy mindenik a maga módján s a maga szakállára egy eszményi világot építsen föl.

Az ilyen előadást képes lettem volna megérteni és elszívlelni, habár szőröstül-bőröstül nem tudtam volna is magamévá tenni. E helyett mást se kapni, mint gúnyt és szidalmat, vádolást és kárhóztató ítéleteket, ez igazán elszomorító.

Nem szeretek innen-onnan kikapkodott részletekkel jellemezni egy könyvet, ez könnyen fölötte tisztességtelen eljárásá válhatik. Ha az alábbiakban mindamellett ide iktatok egy-néhány jellemző helyet, ezzel — remélem — nem fogom a méltánytalanság szemrehányását vonni magamra; ezek tisztán azt a szellemet fejezik ki, a mely az egész könyvet átlengi. Haragjának első teljes csészéjét Willmann, miután Descartes és Leibniz még meglehetősen könnyű szerrel tulesett az ítéleten, Spinozára önti ki. „Spinoza oly férfiú, kinek hite és reménye hajótörést szenvedett, de a ki sokkal kevésbé igazelmű, hogy ezt magának bevallaná, sőt inkább mindent elkövet, hogy elszegényedését igazi gazdagságnak, szétszakadozottságát igazi békének tüntesse föl. *Sophista* tetőtől talpig s mint ilyen összes bölcseletét csak e czél eszközévé teszi; *autonomista* minden ízében s mint ilyen önhitt követeléseit az emberi gyöngeségről, a tudomány fenségéről, a természettörvény méltóságáról szóló phrázisokkal cifrázgatja, de a mag az *autonomismus*“. (287.) „Az ő tanában minden találmány, mesterkéltség, a látszatra számított, törékeny; úton-útfélen fölszedett nézetek a geometriai módszer zubbonyába való öltöztetés által kapnak némi külformát; átlapozott könyvekből származó megemésztetlen reminiscentiák szolgálnak némi diszítés gyanánt“. (284.) „Mint fortélyos *hamisítóval* ismerkedünk meg vele mindjárt labyrinthusának bejáratánál; az ontologiai bizonyíték jámbor gondolata: Isten lénye magába zárja az ő létét, itt ezt a fordulatot kapja: Isten lényegisége szüli az ő létét, képezi ennek reális alapját“. (293.) Szent Ágostontól lopta „a zsidó atheista“

e kifejezést „*sub specie aeternitatis*“ . (290.) Hogy művét *Ethica*-nak meri nevezni, egyszerű „zsidó fintorgatás“. A *Tractatus theol.-politicus*-nak csak fogyatékosan leplezett magva „a vallás kiirtása a radikális felvilágosultaktól vezérelt államhatalom által“. (288.) „A bibliai kritika atyja azonban a zsidó radikalizmus atyja is, a mely a XVII. században még nem terjeszthette ki keselyűszárnyait, azonban a forradalom előkészítő idejében már kitárta azokat, s ma az európai társadalom testét rágja, mintha az már dög volna“. (285.)

A gyűlölet fanatismusa, a mely e részletekből kihangzik, tetőpontját egy Spinoza személyiségéről szóló megjegyzésben éri el: „Spinoza életrajzírói nyomatékosan biztosítanak bennünket a felől, hogy magánélete feddhetetlen volt, a minél az a helyes érzés vezetheti őket, hogy gonosztevő-morálja mellett gyalázatos életet is várnánk tőle. Legyen hát, hogy nem úgy élt, a mint tanít; de ellentéte a bölcsesél abban nyilvánul, hogy emez úgy él, a hogy tanít, erénye igazság-megismerésének visszfénye“. (311.)

Nemde, valóban semmirekelő ettől a zsidótól és atheisztától, hogy a fogalomhamisítás mellett miért nem űzött váltóhamisítást is s más efféléket; mennyire megnehezítette ezzel az ő igazságszerető vádlóinak tisztét! De valószínűleg ezt is csak eme nemes férfiak iránti alávaló gonoszságból mulasztotta el, és így az ő erénye, a mely — mint önmaga meghatározza — nem egyéb, mint az a képesség, hogy saját előnyünket észrevegyük (*potentia suum utile quaerendi*), nem érdem. S utójára is, ki tudja? „Megl lehet, hogy nem úgy élt, a mint tanított“, de talán értett hozzá, hogy ravaszul eltitkolja a dolgot; „gonosztevő-morálja mellett gyalázatos életet is várhatunk tőle“.

Úgy vélem, egy oly férfiú emlékének efféle bántalmazása, ki semmi egyéb rosszat nem követett el, mint hogy Istenről, a világról és az életről magának önállóan gondolatokat alkotott, egy oly férfiúnak, ki semmi egyebet nem kívánt a világtól és az emberektől, mint hogy őt ebben az életmunkájában ne háborítsák, ki a nyereségre és megtiszteltetésre való minden utógondolat nélkül az emberek előtt a maga módjára szolgált az igazságnak, ez minden kemény szidalmat megérdemelne és igazoltta tenne. De mi visszaemléksziünk Spinoza e szavára: ellentétben azokkal, kik az emberek indulatait és cselekedeteit kárhóztatni vagy kinevetni szeretik, ő föltette magában, hogy úgy fogja azokat szemlélni, mintha matematikai idomokról vagy physikai problémákról volna szó, azaz szükségképeni föltételezettségökben igyekszik őket

megérteni. Ama gyűlölet okát nem nehéz kitalálni: a ki rászánta magát arra, hogy a maga részéről lemond a szabad gondolkodás jogáról, vagyis a szellem azon ősjogáról, hogy gondolkodásában egyedül az ész okai által határoztatja el magát. az aztán hajlandó lesz a szabad gondolkodást mint elvetendő gőgöt másoknál is elkárhoztatni. S gyűlölni fogja a szabad gondolkodót, mivel őt a maga biztonságára nézve veszélyesnek tartja, sőt annak pusztja léte szemrehányás gyanánt hat reá.

Avagy Willmann nem akarja magát azok közé számíttatni, kik értelmökkel is engedelmeskednek? Azt fogja mondani: engem egyedül a saját eszem, nem külső tekintély tanított meg gondolkozni? De hát akkor elvetné-e mindenütt az ész *autonomismusát*, mint a baj tulajdonképeni gyökerét a philosophiában? Sőt nem azt tanácsolná és javasolná-e inkább mindenkinek, hogy csak kövesse bátran az észet, mint a mely őt magától a helyes célhoz fogja vezetni.

Nem akarok annál a hasonló tárgyalásmódnál időzni, a melyben Locke, a gentleman-eknek való tudatlan alkalmi philosophus, Berkeley, a kevély anglikán püspök, ki egy ír egyházmegyét követelt magának, Hume, a sekélyes okoskodó és atheista. „kinek skepsise azon férgekhez hasonlít, a melyek holt testekben fejlődnek ki“, Rousseau, a lapos naturalista és elveszett sophista, kinél a jellemtelenség volt a jellem, mint autonomismusának következménye, szerzőknél részesülnek. Csupán Kantról szóló fejtegetéseire akarok egy-két pillantást vetni.

Paulsen Fr. után L—s.

IRODALMI SZEMLE.

a) Hazai irodalom.

Tiszántúli ev. ref. papok. 1597—1679. A tiszántúli ev. ref. egyházkerület legrégebbi jegyzőkönyvéből közzéteszi dr. Borovszky Samu. Különlenyomat a „Történelmi Tár“ 1898. évf. IV. füzetéből. Budapest, 1898. Nagy 8-drét, 61 lap, ára 1 frt. Kapható szerzőnél.

A tiszántúli ev. ref. egyházkerület legrégebbi jegyzőkönyve (1578—1765) valóságos kincses bányája a magyar prot. egyháztörténetnek. Eltekintve a Sinai Miklós és Tóth Ferencz által közölt egyes adatoktól, voltaképen Révész Imre nyitotta meg e kincses bányát a tudomány számára. Mint egyházkerületi levéltárnok, azonnal felismerte e jegyzőkönyv kiváló fontosságát s munkát és fáradságot nem kimélve, a jegyzőkönyvnek időrendet sem követő s igen sok esetben rossz és elfakult írással megörökített bejegyzéseit a kutatók részére hasznavehetőkké tette, a mennyiben nemcsak *időrendi tárgymutatóval* látta el e régi jegyzőkönyvet, de összefoglaló kivonatokat, úgynevezett *regesztákat* is készített annak adataiból, s a *Tóth Sámuel* (Révész Imre levéltárnok utóda) által „*Adalékok a tiszántúli ev. reformált egyházkerület történetéhez*“ cím alatt kiadott történeti munka *első* füzeté (Debreczen, 1894) egytől-egyig a Révész Imre által készített regesztákat tartalmazza. Meg kellett e tényt itt említenem, mivel a most jelzett munkát folytonosan a Tóth Sámuel neve alatt szokták idézni; a mennyiben T. S. csak annyit említett meg a mű bekezdésében, hogy „ezen legrégebbi jegyzőkönyvhöz az időrendi tárgymutatót h. e. Révész Imre készítette.“ Egészen más dolog az időrendi tárgymutató, megint más a regeszta;¹ e két dolog

¹ „Az úgynevezett regeszták, nem pusztán megnevezései, kimutatásai a források tárgyának, mint az indexek, de nem is rideg kivonatok, mert a lényeges pontokon magoknak a forrásoknak saját szavait közlik s az eredetinek hangulatát, színezetét és egész üdeségét lehetőleg megtartani igyekeznek s mindezek felett még szigorúan tárgyilagosak, tehát semmiféle egyéni célzatnak, nézetnek vagy érdeknek bevegítését nem tűrik.“ Épen

összeszavazásából történhetett, hogy az „Adalékok“ I. füzetének valódi szerzője épen úgy elfedtetett a kiadó által, a mint Debreczeni Ember Pál nagy egyháztörténeti művénel a kiadó, Lampe neve által történt. Mindezekkel pedig nem rekriminálni, de a kérdéses munkát Révész Imrének revindikálni volt szándékom; Tóth Sámuelnek a munka kiadása körül szerzett kétségtelen érdemeit, legkevésbé sincs okom és szándékom érinteni.

Révész Imre célja az volt, hogy e regesztákban a jegyzőkönyv tartalmának mintegy kicsinyített hű mását adja, a teljességgel a rövidséget párosítsa s az utána következő kutatók kezébe biztos vezérfonalat adjon, melylyel magukat a régi jegyzőkönyv valóságos rengetegében tájékozhasák. Ezért történt, hogy például az egyes zsinatokon ordinált lelkészek neveit és szolgálati helyüket nem írta be a regesztákba per extensum, hanem csak az ordináltak számát említette meg, legfeljebb néhány kiváló egyén nevét közölte pár helyen. Az 1680. évtől kezdve azonban Tóth Sámuel kiírta és közölte az ordinált lelkészek és szolgálati helyük teljes névsorát.

Nagyon természetes, hogy az 1680. előtt ordinált papok teljes névsora még nagyobb történeti fontossággal bír, mert abból tudhatjuk meg, hogy az előző száz év (1597—1680) folyamán hol voltak Tiszántúl református egyházak s kik hirdették azokban az evangéliumot. Nagy szolgálatot tett ennélfogva dr. Borovszky Samu a magyar prot. egyháztörténelem ügyének, midőn e névjegyzéket a tiszántúli egyházkerület legrégebbi jegyzőkönyvéből diplomatikai hűséggel lemásolta s a fent idézett cím alatt közrebocsátotta. Ő, mint Csanád vármegye monográfusa, ösmerkedett meg a tiszántúli legrégebbi jegyzőkönyvvel, melyről kimondja, hogy „tele van értéke-sebbnél-értékesebb adatokkal, melyeknek a *maguk egészében való közzététele* nemcsak a magyar protestáns egyháztörténelem legvitálisabb érdeke volna, hanem művelődéstörténetünk forrásait is jelentékenyen gazdagítaná.“

Dr. Borovszky füzetéből több mint 1000 tiszántúli református pap nevével, szolgálati helyével és idejével ösmerkedünk meg, az 1597—1680. közötti időszakból. Maga ez a nagy szám mutatja e publicatio kiváló értékét, melyet a kiadó nagyban emelt azáltal, hogy úgy a papokról, mint a helynevekről pontos, betűrendes mutatókat készített és csatolt munkájához.

Révész Imre írja ezeket „Egyháztörténelmi irodalmunk ügyéhez“ cím alatt 1880-ban megjelent kis röpiratában, legutolsó irodalmi művében, mely eredetileg a „Protestáns Egyházi és Iskolai Lap“ 1880. évf. 13. számában jelent meg. A kis füzet 13. lapján 1582. június 12-ről és 1587. július 17-ről és 1657. márcz. 11-ről közöl R. I. regesztákat, melyeket, ha a T. S. által kiadott „Adalékok“ I. füzetének 3., 6., 7. és 40. lapjain közölt ugyanazon keletű regesztákkal összehasonlítunk, rögtön láthatjuk, hogy az utóbbi műben is a R. I. regesztáival van dolgunk.

Úgy a másolás, mint a nyomdai javítás (korrektura) a legnagyobb gonddal történt, úgy hogy csaknem hibátlan szöveg áll előttünk. Alig egy-két helyen vettem észre valami megjegyezni vagy igazítani valót. Így például 1603-ból Michael *Tinkodi* bizonyára Tiukodi, azaz Tyukodi Mihály; 1678-ból Johannes *Tankafalvi* bizonyára *Jankafalvi* János, ki szülőhelyére, *Jankafalvára* (és nem Tankafalvára) ordináltatott; a minthogy 1600-ban is találkozzunk egy Jankafalvi Mihálylyal. Azt már csak gyanításképp említem meg, hogy 1604-ből Georgius *Peri* valószínűleg *Petri* György, mert Gálospetriben ordináltatott; 1608-ból pedig Franciscus *Zell* talán Zeli — *Szeli* Ferencz; ámbár *Szell* is lehet.

A kiadás pontossága, szabatosága és használhatósága tekintetében tehát a legteljesebb elismerés illeti meg dr. Borovszky munkáját; annál nehezebben esik azért, hogy annak terjesztési módjáról határozottan elítélőleg kell nyilatkoznunk. Az egész munka a „Történelmi Tár“ f. évi IV. füzetéből vett különlenyomat, mely azonban még *májusban*, tehát *négy hónappal elébb megjelent*, mint az *eredeti* közlést tartalmazó füzet. Így nyert újabb megfajtást az ösmeretes talány: „Még az apja meg sem született, fia már a háztetőn nyargal;“ májusban nyomtatott levelezőlapon lett felhíva figyelmünk e munkára, melyet — természetesen — siettünk megszerezni, hogy aztán szeptemberben a „Történelmi Tár“ IV. füzetében másodszer kapjuk meg ugyanazt. Ilyenformán csakis a két — különben derék — tárgymutatóért fizettük meg az 1 forintot. Távolságtól legyen tőlünk, hogy sajnáljuk; de azt igenis nagyon sajnálnók, ha a tudomány komolyságával és méltóságával össze nem férő ilyen eljárás — mely nem a legelső a maga nemében — jövőre még több követőre is találna.

Révész Kálmán.

Adalékok a dunamelléki ev. ref. egyházkerület történetéhez. Közli *Földváry* László vácz-hartyáni ev. ref. lelkész. I. rész, négy térképpel, ára 4 korona, nagy 8-ad részben 318+XIV lap. Budapest, 1898., kiadja a dunamelléki ref. egyházkerület.

Egyháztörténetíróink között tisztas helyet foglal el Földváry László, a vácz-hartyáni református lelkipásztor. Különösen mint szorgalmas gyűjtő érdemel figyelmet s vívott ki elismerést. A most közzétett adalékokkal a dunamelléki egyházkerületnek számos, eddig homályos pontját világítja meg. Mert ennek a kerületnek története rendkívül hézagos és homályos volt. Bent a török hódoltság kellős közepében, a felszabadulás után meg leginkább kiteve a pápista reactio garázdálkodásának, a dunamelléki egyházkerület az összes

kerületek között a legtöbbet szenvedett, a legerősebben megviselve érte meg a vallási szabadság felderülését az 1791-dik évben. Aztán előbb a török szorongatása, majd az osztrák kormányynyal szövetekezett r. klerus pusztítása miatt ennek a történetéből maradt fenn a legkevesebb történeti feljegyzés, úgy hogy az egész 17-ik század folyamáról csak itt-ott tudott eddig a történetíró egy-egy fixpontot megjelölni. Lampe-Ember és Bod Péter is a dunamelléki egyházkerületről tudnak és írnak a legkevesebbet. Maga a mostani székes főváros protestáns egyházi története is a török uralom idejében áthatolhatatlan homályban borong, csak itt-ott ismeretes egy-egy pesti, budai, meg ó-budai pap neve; Buda visszavívása után pedig a klerus és az osztrák politika együttes erőszakoskodása miatt egy teljes századig még csak nem is állhatott fenn Pest-Budán se református, se lutheránus egyház.

Földvály Adalékjai számos helyét megvilágítják ennek a homályos történetnek, számos új adattal gyarapítják történeti ismeretünket, de azért ezek után is sok még a felderíteni való.

A könyv, miként címe is mutatja, nem szerves története a dunamelléki sok viszontagságot látott egyházkerületnek, csak adalékokat szolgáltat ez egyházvidék történetéhez. És nagyon becses adalékokat. Nem is teljes mű, csak első része annak. Az Alsó-Dunamellékre vonatkozó adatokat foglalja magában, részint nyersen, részint feldolgozva.

Így az I-ső szakasz az Alsó-Dunamellék reformációját s a prot. egyháznak a török uralom alatti állapotát ismerteti. Itt feldolgozott adatokkal van dolgunk s a Földvály rajzolta kép, úgy látszik, egészen valószerű. «Nagy tévedés a törököt nemesebb értelemben türelmesnek képzelnünk a protestantismus iránt s azt hinnünk, hogy azt különösen és tettelesen pártfogolta volna. A török egyik keresztyén felekezetet sem becsülte feljebb a másiknál, de lenézte mindegyiket. Templomra és egyéb egyházi építkezésre adott engedélyleveleiben a kálvinistáknál csakúgy emlegeti a gaz-keresztyének és alávaló istenteleneknek pokolbeli sátánok gyűlhelyétül s kárhozatos ördögök fészkeül szolgáló fertelmes templomát és hiábavaló szertartásait és balgatag szokásaik gyakorlását, mint a pápistáknál; és e mellett vajmi keveset törődött azzal, hogy alattvalóik mit hisznek és melyik felekezethez tartoznak. Neki nem a vallás volt a kedves, hanem a minél több adófizető, s védte itt a pápistát, amott a protestántst a szerint, a mint valamelyik többségben volt; de nyomta és zsarolta is mindegyiket a szerint, a mfnt érdeke kívánta vagy szeszélye magával hozta» (29. l.). «A török, ha őseinket nem háborgatta is lelkiismeretükben, de vallásuk nyilvános gyakorlatát sok és erős megszorításoknak vetette alá s a kálvinista keresztyént csakúgy lenézte, nyomta és zsarolta, mint a pápistát» (33. l.).

A II. fejezet a dunamelléki egyházkerület területén született amaz egyének névsorát, néhánynak életrajzi és irodalmi adatait is, közli, a kik 1523—1600-ig külföldi egyetemen megfordultak. Ismerőbb alakok közülök: *Osorai Imre*, *Kópácsy István*, *Szegedi Kis István*, *Eszéki Szigeti Imre*, *Szegedi Máté*, *Czeplédi György* (Nagyvárad első református lelkésze), *Szegedi Gergely*, a híres énekszerző és énekeskönyv szerkesztő, *Méliusz Péter*, a nagyhirű debreczeni lelkész és superintendens, *Tolnai Ambrus Lukács*, *Szegedi Lőrincz*, *Decsi Gáspár*, *Skaricza Máthé*, *Tolnai Fabriczius Bálint*, *Laskói Csókás Péter*, *Tolnai Fabriczius Tamás*, *Baranyai Decsi János*, *Ujfalvi Katona Imre*, *Decsi István*, *Kecskeméti Sánta János* stb.

A III-ik fejezetben a hercegszöllősi kánonoknak aláírt prédikátorok névsora olvasható Tóth Ferencz és Ember Pál közlése szerint.

A IV-ik fejezet az Alsó-Dunamellék püspökeinek életrajzát közli, következő sor- és időrendben. *Bakonyi Albert*, *Szegedi Kis István* 1563—1572, azután húsz évi szünet után *Körtvélyesi János* 1592-ben, *Herczegszöllősi Gáspár* 1607-ben, *Kecskeméti Molnos István*, *Monostori János* 1625-ig, *Simándi Bodó Mihály* 1626—1631. E püspökök közül *Szegedi Kis Istvánnak* és *Simándi B. Mihálynak* életéről és működéséről kimerítőbb adatokat közöl és dolgozott fel szerző, de a többieknek jóformán csak a neve ismeretes (65—112. lap).

Az V. fejezet az 1626-ik évben Ráczkevíben tartott püspök-választó gyűlésen megjelent prédikátorok névsorát és szolgálati helyét közli, melynek különös történeti értéket kölcsönöz az a körülmény, hogy a közzétett okmány a püspökké választott Simándi B. M. sajátkezű és egykori feljegyzése. Földvárny az okmányhoz érdekes jegyzeteket fűz, melyek főleg azokra a helyekre vonatkoznak, hol most nincs református gyülekezetünk. Ilyenek: Becse (a Csepel-szigeten), Rátót, P.-Csaba, Torda (a Szent-Endre szigetén), Tápió-Szt.-Márton, Bikács, Kaláz, Bottyán, Csolnok, Kis-Tarcsa, Hencse, Nagy-Tarcsa stb.

A VI., VII., VIII., IX. és XI. fejezetek szintén prédikátorok és gyülekezetők névjegyzéke az 1628., 1629., 1630., 1631. és 1632. évekből a ráczkevei, duna-pataji, ráczkevei, duna-vecsei és dömsödi generalis synodusokról. A jegyzetek itt is az elpusztult ref. egyházakra vonatkoznak, melyek Püspökszék (valószínűleg a mai Püspök-Hatvan), Forna, Kerepes, Szilas (a mai Rétszilas) és Sződ; továbbá Pásztó, Kara, Budakeszi, Pladics (ma Paládics pusztja Szolnok mellett), Egyháza (ma Dunaegyháza), Hegyi, Karád (Somogy megye), Érmellék, Hékkút, Gyúgy; majd Hugyi, Siger, Gölle; aztán Némedi (ma Kis-Némedi) és Ősi; és végül Itse (Tolna megyében), Nyárs-Apáti, Tököl (a Csepel-szigeten) és Dombóvár. Hasonlólag lelkészek és gyülekezetek névjegyzéke a XIV. pont, melyből a következő elpusz-

tult ref. egyházak nevét mutatja ki a közlő, ú. m. Fövény, Vám, Hörcsök, Haraszi (Pest mellett), Szent-Tamás (ma puszta Kún-Szt.-Miklós mellett), Legénd, Duna-Keszi, Czinkota, Újfalú, Szent-Lőrincz (Kecskemét mellett), Jánoshídja, Felszaru (ma Fényszaru, a Jászságban) és Tab.

A X., XII., XIII., XV., XX. és XXII. fejezetek ismét püspökök életrajzai. *Barsi* Fabritius János 1632—1638-ig, *Paksi* K. György 1638—1651-ig, *Pathai* P. Sámuel 1652-től bizonytalan időig, *Ungvári* Gergely 1661-től 1691-ig, *I. Pathai* B. János 1691-től 1729-ig, *Kecskeméti* Pál 1729-től 1730-ig igazgatta a dunamelléki egyházkerületet. Életrajzi adataikat, a mennyire lehetett, mind össze-szedte és működésöket kellőleg jellemzi Földváry.

A XVI. fejezet az 1674-ik évben Pozsonyba idézett dunamelléki ref. prédikátorok jegyzékét közli, melyből megtudjuk először azt, hogy a pozsonyi delegatum judicium elé 72 dunamelléki lelkészt idéztetett Szelepcsényi primás, másodszer azt, hogy az akkor még meg volt gyülekezeteink közül is végleg elpusztultak a következők: Gőd (ma puszta), Rákos-Keresztur, Taksony és Csemöte (ma puszta Vác és Kosd között).

A XVII. fejezetben ismét egy nagybecsű okmányt tesz közzé Földváry s ez az 1675-ből, Pongrácz György püspök idejéből való összeírása a váci egyházmegye területén akkor fennállott róm. kath. és *eretnek* plébániákról. E szerint a 72 róm. kath. plébánia mellett 55 református és 6 lutheránus anyaegyház volt a váci püspökség területén. E közül az 55 gyülekezet közül azonban már a következő 8 nem érte meg a XVIII. század első évét, ú. m. Zádor (ma puszta Kalocsa mellett), Fajsz, Tolna, Agárd, Rétság, Nótincs, Felső-Petény és Tereske. S ha ezekhez hozzá számítjuk a Dunamelléknek Ember Pál jegyzéke szerint elpusztult egyházait, melyeknek csak a kisebb része támadt fel halottaiból (nevezetesen Ó-Buda, Pest, Buda, Jászberény, Gyöngyös, Szolnok), a nagyobb rész pedig végleg megsemmisült (ilyenek az eddig felsoroltakon kívül Gyevi, Rébél (ma puszta), Káll (ma puszta), Bojár (puszta), Jmsós (puszta), Lak (ma Géderlak), Sámberk és Thura, akkor elképzelhetjük azt az irtózatot egyházpusztítást, melyet a Dunamelléke a 17. században kiállott.

A XIX. szám alatt azt az érdekes okmányt közli Földváry, melyben Dvornikovics Mihály váci püspök a maga egyházmegyéje területén hivatalosan 42 olyan községet jelöl ki, melyekben a prot. templomot el kell foglalni. S hogy ez a terv nagy részben sikerült, mutatja az a jegyzék, melyet Földváry a könyv függelékében tesz közzé s mely név szerint felsorolja azt a 80 dunamelléki református egyházat, melyek 1700 előtt részint a török háborúk, részint a pápista üldözések következtében teljesen megsemmisültek. E legnagyobb részt pestvidéki községek kevés kivétellel ma is megvan-

nak, de nem református és magyar, hanem római kath. és tót vagy német ajkú lakossággal.

A könyv végén négy térkép van, melyek elseje a pestmegyei, második a fehérmegyei, harmadika a somogymegyei, negyedik a tolnamegyei református egyházakat tünteti föl a 17-dik században, 1626-tól 1686-ig. Szomorú szívvel lapozgatja az ember ezeket a térképeket, melyek 80 szép magyar kálvinista község végleges s közel félannynak ideiglenes elpusztulását jelzik. Mi volna most a dunamelléki egyházkerület, ha népességének és gyülekezeteinek mostani számához ezt a 80 községet s ezek számbeli súlyát hozzá számíthatná?!

Földvály könyve rendkívül becses adalékokat szolgáltat a dunamelléki egyházkerület viszontagságos történetéhez. Értéköket részletesen nem mérlegeljük, az a szakkritika dolga lesz; de látjuk ezekből a közlésekből, hogy a könyv nagy szolgálatot tesz a hazai egyháztörténetnek, s hogy Földválnak a szorgalma és lelkiismeretes buzgósága úgy a történetkedvelők, mint a dunamelléki egyházak és a református közönség teljes elismerésére méltó. Érdeklődéssel várjuk a munka II-ik részét, mely, úgy halljuk, nemsokára szintén ki-kerül a sajtó alól.

Sz.

Isten és világ. Tanulmány a vallás eredeti alapjáról. Írta *Amstrong A. Richard*, angolból fordította *Péterfi Dénes*. Kolozsvár, 1898. Ajtai K. Albert nyomása, kis 8-adrétben, 189 lap, ára . . ?

E mű célja, miként a fordító előszavában olvassuk, a vallásos hitet az értelem előtt igazolni. A könyv tehát a vallás apológiája akar lenni, még pedig lélektani s közelebbről rationalista alapon. A józan észre, a közös lelkiismeretre és a közös érzelmre hivatkozik mindenütt. Theistának vallja magát és következetesen tiltakozik az agnosticizmus ellen, mely a vallásos hit legfőbb tárgyát, az Istent, megismerhetetlennek állítja; valamint a pantheizmus ellen is, mely a modern bölcseletről oly gyakori hibája.

Kiindul abból, hogy lelkünk ismerő képességgel bír, még pedig nem csupán az érzéki, hanem az érzékfeletti dolgok megismerésére is. Ezt az I-ső pontban bizonyítja, mely «Tehetségeink megbízhatósága» címet visel. Érzékei különböző értelmi, erkölcsi és tapasztalatokra támaszkodik s arra az eredményre jut, hogy «vannak bizonyos értelmi tehetségeink és meggyőződéseink, melyeknek hinnünk kell és helyesen cselekszünk, ha azoknak hiszünk. Ez elsődleges tehetségek közt van az emlékezet s az elsődleges meggyőzések közt az a meggyőződésünk, hogy a külső világ létezik». Ilyen továbbá

az «okság törvénye», meg az «erő törvénye». «Az emberi szellem, alkotásánál fogva, sohasem tud megnyugodni, míg meg nem ismeri azt az élő erőt, mely a világegyetem mozgásaiban működik.» Ez az egységes, állandó, mindenható Akarat-erő az Armstrong Isten fogalmának első lényeges jegye, melyről a II. fejezet szól eme cím alatt: «Isten mint Hatalom». «Ez az egész mindenség s annak minden részei fölött uralkodó egy isteni Akarat-erő fogalma a legszébb módon egyesít minden tudományos és bölcséleti gondolatot». Ennek szemüvegén nézve, az «egész világegyetem nem úgy fog látszani, mint egy gépezet, mely felhuzatott és elindítva magára hagyatott; hanem mint egy növény, mely soha se szakítottatott el az erőktől, melyek életét adják, hanem feljök vonatik és azok által fentartatik és ápoltatik». Ez az egyetemes erő hat az anyag minden atomában, az élet minden lüktetésében. Ez az élő erély (energia) az Isten, kit a természeti világ Hatalom gyanánt jelent ki.

De Isten az erkölcsi világban is kinyilatkoztatja magát. Erről a III. fejezet (Isten mint Igazságosság) tanít. «Az erkölcsi érzék vagy a lelkiismeret azt nyilvánítja ki, hogy egy isteni lény hív minket a jó követésére és a rossz elkerülésére; és azt is tanítja, hogy a benső hangnak, mely hozzánk beszél, joga van ahhoz, hogy teremtményeitől engedelmességet követeljen». (82. l.)

S végül kijelenti magát az Isten az érzelmek világában is, miről a IV-ik fejezet szól (Isten, mint Szeretet). Ez az Isten kijelentése az emberhez a szépérzeten át. E szerint tehát Isten kijelenti magát az embereknek értelmük, erkölcsi természetük és érzelmeiken át, mint Hatalom, Igazság és Szeretet. «E három mód az, melyen az isteni Hatalom, Igazságosság és Szeretet, melynek mi az Isten nevet adjuk, eszközli, hogy az emberi lélek őt felfogja, ezekkel a módokkal hat és hatott évezredek óta az emberi lélekre, arra segítve lassanként az embert, hogy durva állati természetét legyőzze és elvesse s lépésről-lépésre a valódi és tökéletes fiúságra, az Atyához való hasonlóságra emelkedjék». (113. l.) S ebben a munkában az embert leghathatósabbban az imádság segíti.

De az Isten megismerésének eme hármasság kinyilatkoztatás mellett is nagy nehézséget okoz a fájdalom és a bűn, vagyis a természeti és erkölcsi rossz. De «a bűn és fájdalom, szerző szerint (s ezt az V. pontban fejt ki) nem összeegyeztethetetlen azzal a nézettel, hogy Isten mindenható és egyetemlegesen jó. A helyes okoskodás el tud bánni a rossz kérdésével és szabadon hagyja, hogy Isten, mint olyant tiszteljük és szeressük, a milyennek őt a legjobbak és legszentebbek hirdették. De a mi ítéletünket az érzése vezeteti inkább, mint az okoskodás». (148. l.)

Armstrong következetes híve az észelvűségnek. Nyíltan kimondja, hogy «részemről nem hiszek semmi kijelentésben, sem ihletésben,

sem tekintélyben, melynek széke nem az az isteni ige, mely az ember természetes tehetségeiben szól». «Egyházak, szentkönyvek, proféták ránk nézve annyiban a kijelentés közvetítői, az ihlet s a tekintély hordozói, a mennyiben annak az igazságnak, melyet kijelentenek, megfelelő benső érzetét keltik fel bennünk». «A mi vallási hitünk valódi alapjai és forrásai a mi természetes tehetségeinkben vannak». Ezért Armstrong szerint «a mysticismus szó, ha helyesen használják, nem hogy szemrehányó vagy gúnyszó lenne, hanem tényleg a valódi vallásnak központi és mindig maradandó elvét fejezi ki.» E helyes mysticismus védelmével foglalkozik a könyv VI. fejezete. («Mysticusok és mysticismus».)

A végső pontban («Hát a biblia» czímmel) Armstrong a saját naturalista álláspontját védi a kijelentés-hívő supranaturalistákéval s közelebbről Gladstone-nel szemben. «A mi nézetünk szerint, mondja egyik helyen, a vallásos hit alapja és legfőbb ítélőszéke az ész, a lelkiismeret és az Istennek a lélekre való közvetlen hatása. Amazok hite szerint a vallásos hit egyetlen biztos alapja az isteni kijelentésben van, melyet az a könyvek gyűjteménye foglal magában, melyet bibliának nevezünk» (179. l.). «Nekünk az az álláspontunk, hogy nem az ész és a lelkiismeret bizonyítandók a biblia állításai által, hanem a biblia állításai az ész és lelkiismeret által» (183. l.)

Ennél nagyobb és messzehatóbb eltérés alapvető elvekben alig lehetséges. Ez az eltérés a naturalismus és a supranaturalismus elvi ellentéte, mely Armstrong philosophiai álláspontját az evangéliumi egyházak kijelentésen nyugvó hit — és meggyőződés — világától elválasztja. Könyve nem is alkalmas arra, hogy szilárdítsa és mélyítse a keresztyén hitet, hanem csak úgy tekinthető, mint az újból feltámadt naturalismusnak erőteljes reakciója az agnosticismus ellen, mely utóbbi gondolkozásmód a jelenkori angol bölcselők egy részén Spencer Herbert hatására elhatalmasodott. Ennek a modern naturalismusnak nagyon is az elevenjébe vág az agnosticismus ama vezérelve, hogy természetes tehetségeink az érzékfeletti világról semmi megbízható ismeretet nem nyújtanak. Nagyon érthető tehát, ha azok, a kik Armstronggal egyetértve a vallás valódi alapját és forrását csupán a mi természetes tehetségeinkben látják, következetes irodalmi harcra folytatnak az ő alapelvök létjogosultságát gyökerében támadó és tagadó agnosticismus ellen. De úgy a Spencer agnosticismusát, mint az Armstrong naturalismusát ismét elsöpri az idő, hogy ismét annál fényesebben ragyogjon a Krisztus evangéliumának ember- és természetfölötti fényessége.

V. F.

A Magy. Prot. Irod. Társ. pénztárába

1898. október 1-től 31-ig befolyt összegek kimutatása:

1. Alapító és Pártfogó tagok tőkebefizetése: n. Gróf Tisza Lajos 500 frt, dr. Baltik Frigyes ev. püspök B.-Gyarmat 15 frt, Révész Kálmán ev. ref. lelk. Kassa 10 frt.

2. Alapító tagok kötvényei után 5%-os kamatok 1898-ra: dr. Tüdös István Sárospatak, dr. Baltik Frigyes ev. püspök B.-Gyarmat (2 frt), Révész Kálmán ev. ref. lelkész Kassa (3 frt 50 kr.), Csegey Gusztáv tanár Eperjes, Bács-szerémi ág. h. ev. egyházmegye, Külső-somogyi ref. egyházmegye, Türkeve ev. ref. egyház, Csikay Imréné Keekemét, Beöthy Zsolt Budapest, Rohod ev. ref. egyház. 1897—98-ra: Abauj ev. ref. Egyházmegye, n. Purgly Sándor örökösei Kókut, Nagyenyei Bethlen főiskola. 1895—98-ra: Nagyenyei Bethlen főiskolai ifj. egyesület, Szalay Károly Budapest. 1895—97-re: Bánó József Budapest.

3. Rendes tagsági díjak évi 6 frtjával befolytak 1898-ra: Faragó István coll. tanár Pápán, Ruszkay Gyula ev. ref. lelk. Jánosi, Kassai m. n. ág. h. ev. egyház Bihar, N.-Bajom ev. ref. egyház, Láposy János ev. ref. lelkész T.-Eszlár, Müllner Mátyás Sopron, Pakánszky Béla theol. tanár Pozsony, Tisza-derzsi ev. ref. egyház, Kármán Pál ev. ref. lelk. Torzsa, Kérészy Barna ev. ref. lelk. Tisza-Nána, Görze Zsigmond ág. h. ev. lelk. T.-Némedi, Kelemen Mór Budapest, Laky Dániel Budapest, Péterfy Sándor Budapest, Pulszky Ágost Budapest, Simonides János ev. lelk. Szécsény, Vámosy Mihály Budapest, Tóth Gábor ev. ref. lelkész Szabadszállás, Szánthó János ev. ref. lelkész Kosd. 1897. és 1898-ra: Szabó Lajos ev. ref. lelk. H.-Hadház, Hajdu-bagosi ev. ref. egyház, Gergely Károly ev. ref. lelk. N.-Bánya, Zitás Bertalan ev. ref. lelk. Pthrégy, dr. Dirner Gusztáv Budapest, Szatmárnémeti ev. ref. egyház. 1897-re: Molnár Hugó ev. ref. lelkész Újvidék, Balla Dezső ev. ref. lelk. Kupa, Jóba József ev. ref. lelk. Magy.-Atád, Hajdu András ev. ref. lelk. Lipótvár, ifj. Kovács Antal Kilyén, Kérészy Barna ev. ref. lelkész T.-Nána, Medgyaszay Vinceze ev. ref. lelkész Balatonfő-Kajár, Hamar István Budapest, Hajpál Benő ev. ref. lelkész Budapest. 1896—98-ra: Szalay Ferencz ev. ref. lelkész Szaporeca. 1899-re: Soproni felső ág. h. ev. egyházmegye. 1896-ra: Czike Ferencz Budapest.

4. Pártoló tagsági díjak évi 3 frtjával befolytak 1898-ra: Debreczeni Gábor ny. ev. lelkész Sárospatak, dr. Rác Lajos főgymn. tanár Sárospatak, Payr Sándor ág. h. ev. lelkész Pápa, Földváry László ev. ref. lelkész Vác-Hartyán, Rác Gyula tanárjelölt H.-M.-Vásárhely, Majtis ev. ref. egyház, T. Varga Lajos ev. ref. lelkész Majtis, Gulyás Lajos ev. ref. lelkész Kisújszállás, Kenessey Dezső Budapest, Kókai Lajos Budapest, Rupp Kornél Budapest, László János evangélikus református lelkész Lábatlan, Bajcsi Lajos evangélikus református lelkész D.-Moes. 1897—98-ra: Zalai ág. h. ev. egyházmegye, Polgár János ág. h. ev. lelkész Meszlény, Püspök-Ladány ev. ref. egyház, Harsányi Sándor ev. ref. lelkész Türkeve, Szontagh Sándor ág. h. ev. lelkész Sz.-Váralya, Csulak Zsigmond ev. ref. lelkész Kóbor, Keckeméthy Jenő ev. ref. lelkész D.-Almás, Zathureczky Gyula gondnok Baróth, Szarka Károlyné K.-Geresd, Varga Sándor ev. ref. lelkész Győr-Szemere, Kardos Károly tanár M.-Sziget, Várságh Béla B.-Csaba. 1895—98-ra: Olajos Pál ev. ref. lelkész Gesztely. 1896—1898-ra: Szombath György Arad, Parádi Kálmán tanár Kolozsvár, Németh Péter ev. ref. lelk. Csomonya. 1896-ra: Farkasdy Béla ev. ref. lelkész Patas. 1894—98-ra: B.-Bánfalva ev. ref. egyház. 1895—96-ra: Karika László Csep.

5. Népies kiadványok: Türkeve ev. ref. egyház 5 frt.

6. Szemleért: Révész Kálmán ev. ref. lelkész Kassa 90 kr. Kolozsvári ev. ref. theol. fakultás ifj. egylete 4 frt, Virág István ev. ref. s.-lelk. B.-Ujfalu 9 frt.

Összesen befolyt III8 frt 40 kr.

Budapest, (IV., Deák-tér 4. sz.) 1898. november 1-én.

Bendl Henrik,
társ. pénztárnok.

**A tagsági díjak és hátralékok befizetését
Társaságunk érdekében e helyről is sürgősen
kérjük.**

Tájékozás

a Magyar Protestáns Irodalmi Társaság felől.

A Magyar Protestáns Irodalmi Társaság célja egyfelől «a protestáns tudományos irodalomnak, még pedig első sorban a protestáns egyháztörténelemnek művelése» és irodalmi s társadalmi úton való népszerűsítése; másfelől a «közhasznú vallás-erkölcsi olvasmányok terjesztése» s az evangéliumi keresztyén élet erősítése és nemesítése.

Ezekre a czélokra jelenleg a következő kiadványai szolgálnak:

I. Protestáns Szemle.

Tudományos havi folyóirat. Megjelenik (július és augusztus kivételével) minden hónap 15-én, évenként 10 füzetben 40—45 iven. Tartalmát értekezések, tanulmányok, kisebb monografiák, hazai és külföldi egyházi és irodalmi szemlék képezik. Cikkei a tudomány színvonalán állnak, de a nagyközönség által is élvezhető módon vannak kidolgozva. *A Protestáns Szemlét a Magyar Prot. Irod. Társaság minden tagja tagdíj fejében kapja.* Előfizetési ára nem tagoknak egész évre 4 frt. Most a X-dik évfolyam járja.

II. Monografiák.

Tudományos egyházi, főleg egyháztörténeti művek sorozata, melyben kidolgozott egyháztörténeti eredeti monografiák jelennek meg. Évenként egy kötet, eddigelé 10 kötet. A Társaság *pártfogó, alapító és rendes tagjai tagdíj fejében, a pártoló tagok kedvezményes áron kapják.*

III. Koszorú.

Vallás-erkölcsi népies kiadványok sorozata. Elbeszélések, életrajzok, történeti rajzok, hitelesítő traktátusok. Évenként 10 füzet, eddig 50 füzet. *A pártfogó és alapító tagok tagdíj fejében kapják.* Ára füzetenként 4 kr., 15 füzetből álló kötetenként 80 kr.

IV. Házi Kincstár.

Vallás-erkölcsi építő könyvek sorozata, főleg a művelt közönség számára. Első kötet: *Csendes órák*, angolból fordította *Szász Károly*, dunamelléki püspök. A tagok is előfizetés vagy megrendelés útján szerezhetik meg. Ára csinos vászonkötésben 1 frt, finom papíron díszkötésben 2 frt.

Mindeme kiadványok megrendelhetők a Társaság főbizománysánál, *Hornyánszky Viktor könyvkiadónál* (Budapest, Akadémia bérháza).

A Magyar Protestáns Irodalmi Társaságnak tagja lehet bármely művelt honfi és honleány, ki a Társaság célját előmozdítani hajlandó s ez iránti szándékát vagy a titkárnál (*Szöts Farkas*, IX. Kálvintér 7. sz.) vagy a pénztárnoknál (*Bendl Henrik*, IV., Deák-tér 4. sz.) bejelenti. *Pártfogó* taggá lehet az, a ki egyszer-mindenkorra ötszáz frtot befizet vagy kötvényileg biztosít, *alapító* taggá az, a ki egyszer-mindenkorra száz frtot fizet vagy biztosít a Társaság javára. *Rendes* tagok évenként *hat* frt tagdíjat, *pártoló* tagok évenként *három* frtot fizetnek. T. tagtársainkat bizalommal fölkérjük, hogy mindenik bár egy új tagot szerezzen a Társaságnak.

Szöts Farkas,

a Magyar Prot. Irod. Társaság titkára

A MAGYAR PROTESTÁNS IRODALMI TÁRSASÁG
KIADVÁNYAI.

PROTESTÁNS SZEMLE.

SZERKESZTI

S Z Ö T S F A R K A S,

THEOL. AKADÉMIAI IGAZGATÓ TANÁR,
A MAGYAR PROT. IRODALMI TÁRSASÁG TITKÁRA.

A Protestáns Szemle, mint a Társaság folyóirata,
július és augusztus kivételével minden hó 15-én
jelenik meg.

Az egész évfolyam előfizetési ára nem tagoknak 4 frt.

BUDAPEST,

HORNÝÁNSZKY VIKTOR CS. ÉS KIR. UDVARI KÖNYVNYOMDÁJA.
1898.

TARTALOM.

I. Értekezések és tanulmányok :

	Lapszám.
1. Nietzsche úri morálja és a keresztyéniség. <i>Dr. Szlávik Mátvás</i>	569
2. Az átdolgozott Károli-bibliáról és bibliából. (Bef. közl.) <i>Radácsi György</i>	578
3. Báthory Zsigmondné és a váradi kálvinisták. <i>Dr. Veress Endre</i>	604

II. Tárca :

1. Egyháztörténeti adatok. <i>Révész Kálmán</i>	622
2. Római álláspont és modern philosophia. <i>L—s.</i>	625

III. Egyházi Szemle :

Külföldi egyházi élet. <i>p—f.</i>	612
--	-----

IV. Irodalmi szemle :

a) *Hazai irodalom :*

Nagy István és Boros György: Az imádkozó ember. Szivemet hozzád emelem. <i>Sz. F.</i>	635
Morvay Győző: A biblia és a költészet. <i>Péter Mihály</i>	639
Begedi Lajos: Új Énekeskönyv. <i>Sz. F.</i>	642

b) *Külföldi irodalom :*

Sabatier, A.: Esquisse d'une philosophie de la religion. <i>Váradi F.</i>	645
---	-----

Értesítés és kérelem.

1. Társaságunk kiadásában a „**Koszorú**”-ból tíz új füzet (41—50. sz.) készült el, melyek a fizető **pártfogó- és alapító-tagoknak** 1898. évi illetményül szept. hónapban küldettek meg.

2. Ugyancsak a Társaság kiadványaként kikerült a sajtó alól az 1898. évi **monográfia** is, mely a **pártfogó-, alapító- és rendes tagok** könyvilletménye. A fizető tagoknak ezt is megküldöttük szeptember folyamán.

A legutóbbi közgyűlés határozatából azonban a **több évről hátralékos tagoknak sem a fentjelzett két kiadványt, sem a havi folyóiratot mindaddig nem fogjuk expedíáltatni, míg hátralékukat ki nem fizetik.** A tagdíjak hanyag befizetése már is pénzzavarba hozta a Társaságot.

Ezért bizalommal kérjük tagtársainkat, hogy hátralékukat minél előbb törleszteni sziveskedjenek, ellenkező esetben — szintén a közgyűlés határozatából — kénytelenek leszünk őket ügyészünk közbejöttével törvényes úton szorítani a fizetésre.

NIETZSCHE ÜRI MORÁLJA ÉS A KERESZTYÉNSÉG.

Nietzsche, ez a tragikus életű lipesei philosophus, a legszélesebb körök figyelmének tárgya napjainkban. Lehet, hogy épen tragikus élete költötte fel a figyelmet tanai és iratai iránt. Előkelő folyóiratok foglalkoznak világnézetének ismertetésével, a róla és tanairól szóló ismertetéseknek, tanulmányoknak és értekezéseknek ma már egész irodalma van,*) legújabbán a bölcsellettörténeti tankönyvekben is helyet kapott s Németország egyes egyetemi katedráin immár előadásokat tartanak róla.

Bármennyire korszerűtlen is az egyénisége, ignorálnunk őt, napirendre térnünk fölötte nem lehet.

Életrajzi adatait a következőkben ismertetjük : szül. 1844 okt. 15-ikén a szászországi Röckenben, Lützen mellett, lengyel eredetű prot. papi családból. 24 éves korában tanárainak ajánlatára Baselben a philologia tanára lett, hol egészen 1879-ig igen elismert munkásságot fejtett ki. Különösen a nevelés ferdeségeiről tartott felolvasásaival tűnt ki. A mint azonban positiv reformjavasolatairól lett volna szó, bölcsen elhallgatott és félreállott.

Nagy feltűnést keltett mai zavaros kulturánk, a morális értékfogalmak, s az egyéni meggyőződés hiánya feletti bírálata is. Állásáról azonban betegeskedése miatt lemondott s felváltva Nizzában, Lipcsében és Turinban tartózkodott s legutóbb állandóan Lipcsében lakott. Lelke 1889 óta elborult, az őrzöngő nagyzás hóbortjában szenved, s most szellemileg

*) Részletesen felsorolva *Überweg* bölcsellettörténetének III., 2., 292—293. l. Benne a művészt és a gondolkodót mesterileg rajzolja *Riehl* a Frommann-féle „Klassiker der Philosophie“ vállalatában.

és testileg megtörve Naumburgban édes anyja és nővére karjai között vergődik.

Gyors egymásutánban megjelent művei minden cynismusuk és szertelenségük mellett irodalmilag a legelőkelőbb és legolvashatóbb termékekhez tartoznak. Styljának zamatoságát, előkelőségét és hangzatosságát tekintve, a németek között elsőrangú író. Valódi mestere az irálynak. Képekbe és hasonlatokba, olykor rejtélyes kifejezésekbe öltözteti eredeti és merész gondolatait. Határozott tehetség, eredeti gondolkozó, de inkább aphoristikus-feuilletonista, mint rendszeres tudós és következetes gondolkodó. Nagy önérzettel, de némi igazsággal mondja egy helyütt: „az aphorismus. a sententia terén az első mester vagyok a németek között“.

Tanai leginkább e három művébe*) vannak letéve: „*Genealogie der Moral*“ 1887, „*Jenseits von Gut und Böse*“ 1887 s „*Also sprach Zarathustra*“ 1884 s köv. E művek, (különösen a Zarathustra) teljesen érett kifejlődésében és egységes keretben foglalják magukban a Nietzsche világnézetét, a melyben „romanticismus, libertinismus, egoismus, aristocratismus és anarchismus gyors tempóban váltakoznak“.

Nietzscht jobbjára anthropologiai, moralis, socialis és történetphilosophiai eszmék érdeklík, a philosophia többi ágait alig érinti. Maga magát is úgy jellemzi, hogy „egyedülálló és korszerűtlen egyéniség“. Ellensége minden rendszernek, dialektikának és okoknak, mert „a rendszerhez való ragaszkodás az igazságban való hiánnyal azonos“. Egyéni fejlődésében több stádiumot lehet megkülönböztetni. Tanári éveinek romantikus korszakában Wagner és Schopenhauer voltak az ő „istenei“ s a muzsika és a tragoedia az ideáljai. Második, vágyis intellectualistikus korszakában az ész és a tudományt dicsőíti, s lelkét a positivistá moral félszégei ejtik meg.

*) Művei közül világnézetének megismerésére nézve a legfontosabbak Morgenröthe, Menschliches Allzumenschliches, Also sprach Zarathustra, Jenseits von Gut und Böse, Die Genealogie der Moral, Götzendämmerung oder wie man mit dem Hammer philosophiert, Der Antichrist stb., a melyek 1879–1888 között jelentek meg. Összes műveiből nővére, Försterné segítségével Kögel rendez összkiadást, melyből eddig 15 kötet látott világot.

Végül fejlődése harmadik stádiumában mindenek mesterének és bírójának tolja föl magát, és minden hagyománynak, tekintélynek és igazságnak hadat üzen. E ponton a legtermékenyebb és legborzasztóbb, ki kérlelhetlenül töri össze „a régi erkölcsi táblákat“, s a gyűlöletes keresztyénséggel szemben új istenek oltárain áldoz.

Bennünket a fejlődésének második és harmadik korszaka érdekel közelebről.

Nietzsche szerint a való életben az igazság utáni törekvést „a hatalomhoz való akarat“ vezeti. Ép azért a személyiség hatalmát és életteljességét kell emelnünk az egész vonalon.

Nem egyedül az ész, hanem az ösztönöket is, szóval az ember egész valóját, személyiségét kell kielégítenünk. Fő-dolog az akarás, az önérvényesülés, a hatalom. Mert „az ember lett, és nem teremtett“. Ezért erkölcsstanának vezér-elve így hangzik: „*Tégy, a mit akarsz, csak akarni tudj!*“ Tanai szerint az emberiség célja és feladata létrehozni az emberfölötti embert („Hervorbringung des Übermenschen“), a melynek rajzát „Zarathustra“ című művében adja. Bővíteni, szaporítani, gyarapítani kell az emberi organismus összes élet-erőit; nem kell tehát elhallgattatni az indulatokat, nem kell megfékezni a szenvedélyeket az emberben.

Új ideál lévén az emberiség elé állítva, „új erkölcsi táblára“ is van szükség. Az erkölcsstan régi táblái, a törvény és az evagélium, össze vannak törve. Az eddigi emberiség hibáját abban látja, hogy az egyéniség ápolása és kulturája helyett személytelen célokat, eszményeket követett. Az emberi fejlődés végcélja a személyes egyéni életösztönök teljes kifejtése. Új Mózesként azt hirdeti, hogy jó csak az lehet, a mi parancsoló, hódító, a mi szánalom és irgalomnélküli. A célokat teremtő hatalmas egyéniség könyörtelen a céljai kivitelében. „A háború és a bátorság több nagy dolgot művelt, mint a felebaráti szeretet, s az erősebbnek joga és győzelme a gyengébb felett teszi az emberi fejlődés igazi lényegét“. S ha Schopenhauer a világot részvéten és könyörületen épült „kórháznak“ mon-dotta, ezzel szemben Nietzsche azt vallja: „Az élet a maga lényegében kiaknázása, meghódítása a gyengébbnek és az

idegennek ; önerőszakolás, önérvényesítés, hatalmaskodás vagy legalább kizsákmányolása másoknak: ez az igazi életezél“.

Ez új morál szerint tehát nem kell kímélni a gyengét, az alázatost, a lemondót, mert hát „Leidensehn thut wohl, Leidenmachen noch wohler“. A mi nem alkalmas az „Übermensch“ létrehozására, az pusztuljon el irgalmatlanul. Azt lehetne haladásnak nevezni, mondja a Zarathustrában, ha az egész emberiség mint egy tömeg feláldozható volna egy új erősebb emberi faj kifejlődésére ; ezért „kemények és könyörtelenek legyetek“ — mondja új erkölcsi tábláiban. Az ilyen erős egyéniség határozza meg gondolkodása és cselekvése irányát, tekintet nélkül az ész törvényeire vagy az „Isten akaratára“. Az ilyen egyéniségek mind „parancsolók és törvényhozók, mivel ismeretük alkotás, alkotásuk törvényhozás s az igazsághoz való akaratuk hatalomhoz való akarat“. Csak egy causalitás van, s ez a hatalomhoz való akarat. S e tekintetben történetbölcészeti elmélete abban culminál, hogy „*a kultura a hatalomhoz való akarat kifolyása*“. „Az emberek természetes distantíája és differentíája“ nélkül nincs haladás, nincs fejlődés az „Übermensch“ felé, mert nem az átlagos emberiség, hanem az aristokratikus különbségeken alapuló „Übermenschlichkeit“ a végcélja az emberiség társadalmi fejlődésének. Az emberiség egyenlő jogairól és kötelességeiről beszélni merő esztelenség. „A kevesek érzelmi nagyságának, szépségének, előkelőségének, gondolkodó erejének, szívbeli tisztaságának és akaraterejének végnélküli fokozása“: ez az egyéniség lényege.

Íme a féktelen hatalomváagnak, íme a hatalomnak és erőszaknak egoistikus evangéliuma, melynek classikus példái és bizonyítékai gyanánt Borgia Caesart és I. Napoleont idézi és dicsőíti.

E bomlott morálphilosophiából önként folynak azok az örült kirohanások, melyeket életfejlődése harmadik stádiumában a keresztyénség ellen intézett.

A keresztyénséget a buddhizmussal egy színvonalra állítja s iránta való gyűlölete nem ismer határt. Következétesen atheista. Nyíltan hirdeti: „megtagadjuk az Istent és az Isten előtti felelősséget, mert csak ezzel váltjuk meg a világot“.

A keresztyénség és a humanismus „régii elavult moráljai“ elvetendő, a melyekkel szemben „az új morál: úri morál“ s a melynek hirdetett jó tulajdonságai „a született hatalmasok tulajdonságai“. Feuerbach szellemében „a ker. vallást önámításnak“ mondja, a melynek forrása az emberek tudatlansága, félelme és tehetetlensége, s a mely csak a papoknak vált hasznára. Zarathustrájában barátok, királyok és pápák jelenlétében lefolyt ünnep képében gúnyolja a keresztyénséget. Az undor egy nemével fogadja vasárnap reggelenként a régi harangszót. A crucifix ellen pedig így berzenkedik: „milyen borzalmas helyet csinált a keresztyénség a földből azáltal, hogy mindenüvé keresztet állított, s ezzel a földet annak a helynek jelezte, a hol az igazságot halálra kínozzák. A názarethi Jézusról azt mondja, hogy „zsidós értelemben átalakította az erkölcsi értékfogalmakat és emberi ideálokat“, és megbotránkozva emlegeti, hogy a világ az ő (m. t. Nietzsche) „úri morálja“ helyett három zsidó és egy zsidónő előtt hódol, ú. m. a názarethi Jézus, Péter a halász, Pál a szőnyeggyártó és a siránkozó Mária előtt (Genealogie der Moral, 35. l.).

Pál apostolt „fenhéjázó, tolakodó, babonás, sőt megátalkodott embernek“ mondja, kinek „lelkiismeretét sok dolog terhelte“ és hallatlan merészséggel utal Pál apostol „ellenségeskedéseire, gyilkolásaira, képimádására, erkölcstelenségére és kicsapongásokban való örömére“. „A törvény szüntelen vádolta, azért törekedett annak megsemmisítésére“.

S nem ismer kiméletet Lutherrel s a reformációval szemben sem. „A keresztyénségnek legtisztátalanabb és leggyógyíthatatlanabb alakja a protestantismus, mely a németek lelkiismeretét terheli“. Az olasz renaissance korában csak rövid időre csillámlott fel az ósrómai harczias szellem klasszikus ideálja, míg a reformáció, ez a Juda győzelmét hirdető „parasztfölkelés“, az erő, a hatalom és az előkelőség morális ideálját összetörte. „Luther Németország legfecsegőbb és legszerénytelenebb parasztja, kinek érdeme talán abban áll, hogy volt bátorsága az evangéliumi szabadság czímével megjelölt érzékiesség felszabadítására“.

Az ó- és új-szövetség egymáshoz való viszonyáról azt

tartja Nietzsche, „hogy a szent lélek elleni bűnnel határos a kettőnek egy könyvvé való összeforrasztása“ s lelkiismeretlenséggel vádolja azért az irodalmi Európát. „Az új-szövetség a rokoko-ízlés egyik neme, a melyben csupa kicsinyes szektáskodással, csudálatos alázatossággal és nagyképűsködéssel“ van dolgunk, míg ezzel szemben az ó-szövetségben „nagy emberekre, heroikus szenvedélyekre s az erős szívek utólérhetlen naivitására“ akadhatunk.

S még szertelenebbek a keresztyén morálra mondott ítéletei. „Régi esztelenségnek“ mondja a jónak és rossznak elvileg ellentétes értékkülönbségét, mert „senki sem felelős a maga cselekedeteiért s a maga lényegéért“. „A nagy erényhősöket, szenteket és világmegváltókat ki kell nevetnünk“, sőt kegyetlen állatkinzásnak mondja azt, „ha a vallások bűnről és tartozásról“ regélnek; tehát „semmi sem igaz, és minden szabad“. Mi több, az ú. n. „lelkiismereti furdalásokat“, a melyeket elvégre is elhallgatni még sem lehet, „az ember legmélyebb megbetegedésének“ mondja. A zsidók heroikus papi morálja messze fölötte áll Jézus sentimentális tehetetlen moráljánál. Nincs a ker. erkölestannak az az igazsága, a melyet gúnynyal és szidalmazással ne illetne. „A keresztyénség tisztátalanná tette a levegőt minden téren, a midőn a rabszolgai morált, ezt a „csordák számára való morált“ meghozta az emberiségnek. Költött, sőt hamisított történeti alapon „a keresztyénséget az emberiség legnagyobb átkának és örök szégyenének“ mondja. Különösen kérlelhetlenül támadja meg a ker. részvét erényét. „Mert nincs ártalmasabb bűn, mint a gyengéken gyakorolt részvét“, s mert a ker. morál „fékezni és gyengíteni“ tanította az embereket, a „hóhér morálja“ lett és általános decadentiát eredményezett.

Ilyen szellemben nyilatkozik a lélekről, melynek halhatatlanságába vetett hitet „sentimentális esetlenség“-nek nevezi; így a jogegyenlőség elvéről, melyet „fogalmi képtelenség“-nek tart; így a nőről is, a kit a keleti népek despotismusába szeretne visszahelyezni s a keresztyén morál követelte monogamicus házasság helyett a polygamiát és a szabad szerelmet sürgeti.

Nietzsche „úri moráljáról“ s egész világnézetéről kritikát

írni nem nehéz dolog. Gyakorlatilag véve egész rendszere tarthatatlan és megvalósíthatlan utópia. Valóságos erkölcsi anarchia, írója pedig „szellemi dynamitárius, ki bombákat fabrikál minden téren“, az erőszak és zsarnokság őrző prédikátora, igazi morális anarchista, sőt modern Antikrisztus. Rinaldóra emlékeztetőleg sárba tipor minden szentet, nagyot és előkelőt, különösen a próféták, Jézus, Pál és Luther valóban emberies morálját. Afrika „fekete bestiába“ szerelmes indiai morálja halomra dönt minden positívumot, hogy annak helyére lépjen az ösztön, a szenvedély, a féktelen bír- és hatalomvágy, s a testiség apotheosisa, mint új ideál. Életfelfogása sívár, csupa menydörgés és villámlás, a melyet derűtlenség soha sem követ. Így szólva „az erősekhez és előkelők-höz: semmi sem igaz, minden szabad“, és „tég, a mit akarsz, csak akarni tudj!“ — e szabályokkal, mint könyörtelenül követendő normákkal — nyilvánosan ki van hirdetve és szentesítve az erkölcsi anarchia.

Mi keresztyének továbbra is a Krisztust követjük és nem várjuk az új Messiást az „Übermensch“ képében. Jogosság és igazság többet ér nekünk, mint előjog, hatalom és erőszak. Szabadságunkat korlátozni engedjük a törvény és az erkölcs által, hogy másnak szabadsága se csorbítottassék. A szeretetet és részvétet felebarátaink irányában erénynek tartjuk, s szeretjük a nőt és a hazát. Isten, erény, halhatatlanság s a velök járó szabadság, egyenlőség és testvériség továbbra is a mi hitünk, célunk és reményünk. Igyekezünk, hogy szeretetet és részvétet ker. humanistikus érzelme hassa át továbbra is modern társadalmunkat és törvényhozásunkat, hogy kevesebb legyen a baj, az elnyomás és az erőszak.

Nietzschét pedig, mint ideges korszakunk egyik tudós specialitását hagyjuk tovább őrzöngeni a maga erkölcsi anarchismusában. Mindössze is azt a jelentőséget tulajdonítjuk neki, hogy elpuhult nemzedékünket az akaraterős személyiség ethikai fontosságára figyelmeztette s mesterkéltséggel kulturánk egyenlősítő túlzásait földérinteni segített. Ámde e munkásságában is több a sensatiohajászat s a szertelenség, mint a komoly igazságszeretet.

Dr. Szlávik Máttyás.

AZ ÁTDOLGOZOTT KÁROLI-BIBLIARÓL ÉS BIBLIÁBÓL.

(Befejező közlemény.)

Az első hír a Károli-biblia revisiójáról 1885-ben jutott a közönség közé.¹ *Duka Tivadar* bizodalmas kérdést intézett *Szász Károlyhoz*, Dunamellék püspökéhez, az országos nevű fordítóhoz és költőhöz, a biblia-revisio módozatai felől. S a Bethesda tava megmozdult.

Szász Károly nagy körültekintéssel s a hazai bibliafordítás történetéből elvont tanulságok böles tiszteletével adta meg jó tanácsait, a melyeket *Duka* és igazgató-társai helyesléssel fogadtak. *Szász K.* most már elérkezettnek látta az időt a zászló kibontására. 1886-ban nyilvánosság elé bocsátotta irányadó nézeteit² s közölte azokat a két prot. egyház püspökeivel is, azzal a kéréssel, hogy saját körükből sziveskedjenek a tervezett munkához alkalmas erőket ajánlani, hogy így a nagy vállalat lehetőségig közös akarat és közös fáradozás által a két prot. egyháznak előre eljegyeztessék s multjához illő jövendője mintegy eleve biztosíttassék. Így ohajtotta a Biblia-Társaság is.

Az átdolgozás főbb elvei gyanánt a következőket ajánlotta *Szász Károly*, a miket a Brit- és külföldi Biblia-Társaságon kívül, a megkeresett püspökök és szakférfiak is általában helyeseltek:

1. Ne új fordítás kívántassék (a mit bibliaszerező népünk és lelkészeink sem fogadnának szivesen), „hanem a Károli Gáspár szövegének pontos átnézése, nyelvének a mai kor kívánalmaihoz alkalmazásával, de ódonszerűségének s bibliai zamatának megóvásával, a bibliai tudomány és kritika már megállapítottaknak vehető eredményei figyelembevételével, de minden — a prot. egyház hitelveivel és symbolikus könyveink tanáival ellenkező új tudományok mellőzésével; szóval a bevett s máig általános használatban lévő fordítástól csak a helyes értelem s nyelvtani szabatosság követelte eltérések engedtes-

¹ „Sárospataki Lapok“ 1885. évf. 47. sz.

² „Prot. Egyh. és Isk. Lap. 1886. 31. sz.

senek meg, de minden felesleges s megütközést, idegenkedést vagy épen botrányt okozható újítások gondosan kerüljék tessenek“.

2. Az alapul veendő Károli-szöveg hasonlítottassék össze versről-versre az eredeti (héber) szöveggel s a mellett tartásának szem előtt más nevezetes (különösen protestáns) fordítások, jelesen a Luther-féle német s az angol Authorised és különösen az ennek alapján eszközölt „Revised Version“ s esetleg mások is. A Károli szövege, a hol azon változtatni nem szükséges, tartassék meg; a hol változtatni kell, történjék az óvatosan és kiméletesen.

3. Az átdolgozás ne egyházi főhatóságok vagy talán a zsinat rendeletére¹ s utasításai szerint történjék (a mi sehol és soha nem volt így), hanem magán-vállalkozás útján, a mi inkább biztosítja a terv gyors megvalósulását.

4. Alkalmaztassék az átdolgozásnál a munka-felosztás elve. A vállalkozók vagy magok oszszák fel magok közt a munkát vagy oszszá azt fel közöttük — szóbeli vagy írásbeli nyilatkozataik alapján — egy *központi bizottság*, a melynek feladata lesz a kétes helyek felett dönteni, de a mellett az egész szöveget még egyszer — bibliai, tudományos, dogmatikai, mindenek felett azonban nyelvtani s irályi (magyaros és bibliai styl) szempontból átnézni, végleg megállapítani és nyomatás alá bocsátani.

E vezérelekhez — az innen-onnan felmerült aggodalmak eloszlatására és az ügy érdemeért — maga *Szász Károly* s később az általa összehívott szaktérfiak bizottsága is pótolta még némelyeket, a mik szükségeseeknek látszottak a munka egyöntetűsége és az általános siker szempontjából.

Szász Károly ugyanis közölvén a „Prot. Egyh. és Isk. Lap“-ban² az angol „Revised Version“-nál alkalmazott átdolgozási elveket, arra az eredményre jut, hogy „a Károli-biblia ódon nyelvén csak annyi változtatás engedhető meg, a melynyit az eredeti szöveghez való hűség okvetetlenül megkíván. Változtatást azonban — hasonlólag az angolok eljárásához — ott nem is kellene tenni, hol a mondat értelme megfelel az eredetiben kifejezett gondolatnak, még ha az különben nem is volna szó szerint fordítva. Másfelől a változtatásoknál is, a midőn a Károli bibliájánál az eredeti szöveggel jobban meg egyeznek, a Bátor László, a Benczédi Székely István, a Heltai Gáspár, a Melius vagyis Horhi Juhász Péter, a Káldi György,

¹ A Szeremley S. fönnebb említett nézetében — úgy látszik — többen osztózkodtak, valószínűleg bizodalmas levelekben is.

² „Prot. Egyh. és Isk. Lap“ 1886. évf. 46. sz.

és a Komáromi Csipkés György-féle fordításokat kell felhasználni, mint a melyekben a XV., XVI. és XVII. század nyelvkincse is fel van dolgozva; sőt felhasználhatók a régi magyar irodalom világi és egyházi (pl. Geleji Katona István, Bornemisza Péter stb. művei) termékei is, ha itt-ott czélunknak megfelelő jó, erőteljes és szabatos kifejezést kaphatunk belőlök . . . Az archaismusoknál csak arra kell ügyelni, hogy oly kifejezések, melyek a nyelvhasználatból teljesen kivesztek s melyeket az irodalmi nyelv nem is elevenített fel, teljesen mellőztessenek“.

Ugyanesak *Szász Károly* azonban — tekintettel az angol bibliafordítás történetére¹ — kénytelen beismerni s mintegy vezérelvül felállítani azt, hogy *ha az angolokéhoz hasonló jeles átdolgozást óhajtunk adni, egy s más helyen némileg merészebbeknek kell lennünk, mint voltak ők* a klasszikus szépségű „Király-Biblia“² átdolgozásánál, mivel a Károli-biblia nem állhatja ki a versenyt az angolok „Király-Bibliájá“-val, a mely az angol irodalom első klasszikus munkái közé tartozik.

A központi bizottság, a mely mindjárt 1886-ban megalakult s a melyben az ókori és modern nyelvészet és hazai nyelvünk legkiválóbb bűvarai s bibliánk és egész theol. és nemzeti irodalmunk legalaposabb ismerői fogtak egymással kezét³ s majd a központi bizottság által kiszemelt szakférfiak⁴ és később a tágabb körű revisionalis bizottság⁵ kimondta még a fönnebbi vezérelvek pótlása s illetőleg tisztázása végett, hogy:

¹ Lásd röviden a *Szász K.* közleményében: „Tájékozás a magyar biblia átdolgozása tárgyában“. (Prot. Egyh. és Isk. Lap 1886. 46. sz.)

² Így nevezték I. Jakab királyról és a királyi oklevélről, a melylyel 1611-ben kiadott s így az Erzsébet-korabeli „Püspökök bibliájá“-val szemben, a melynek átdolgozott másolata.

³ Elnöke: *Szász Károly*, a műfordító, a költő és püspök; tagjai: *Ballagi Mór*, a keleti nyelvész, a hazai modern theologiai irány apja, szótárkészítő, bibliafordító; *Hunfalvi Pál*, az újabb összehasonlító magyar nyelvészet alapítója; *Szilády Aron*, a régi magyar nyelv és irodalom elsőrendű bűvara s mindnyájan a M. Tud. Akadémia tagjai. Szerenesébben alig alakulhatott valaha biblia-javító bizottság, mint ilyen vezérek alatt, a kikben minden biztosíték együtt található a munka sikerére nézve.

⁴ Az 1886. nov. 5–6. napjain ülésezett előkészítő bizottságban részt vettek a központi bizottság tagjain kívül: *Keresztes József*, n.-enyedi tanár, a ki biblia-fordítási mutatóványaival és a „Tájékozás a legújabb theologia körében“ czimű s a „Prot. egylet“ által 1878-ban kiadott műben „Biblia“ név alatt közölt isagogikájával méltán keltett maga iránt szép reményeket; *Bachát Dániel*, ág. ev. esperes és *Fröhlich Róbert*, ág. ev. gimn. tanár, *Kenessey Béla* és *Petri Elek* budapesti lakosok, utóbbiak az ev. ref. theologiai akadémia ismeretes tanárai.

⁵ A püspökök által ajánlott s önként ajánlkozó vagy a központi bizottsági elnök által felkért szakférfiak 1887. ápr. 4–5. napjain tartottak ülést a központi bizottság tagjaival Budapesten, majd 1890-ben szept. 12-én Sárospatakon. Amabban részt vettek — Keresztes, Bachát és Fröhlich kivételével

a) Az átdolgozásnál a *masoretikus* héber szöveg és az 1608-iki *hannau* (Szenczi Molnár Albert-féle) biblia veendő alapul.

b) A *Jehova* helyett, ott a hol ez az értelem kára nélkül mellőzhető, az „*Úr*“ szó használtassék.

c) A hely és egyéb személynevek a Károli útján megszokott alakjokban maradjanak meg.

d) Az olyan nevek, a melyeket Károli lefordított, eredeti alakjokban visszaállítandók.

e) A részek és versek maradjanak a Károli-biblia szerint, legfőleg a masoreticus szövegre lehetnek az átdolgozók némi tekintettel.

f) A részek előtt álló tartalmi kivonatok rövidítendőek s a mennyiben nem felelnek meg teljesen a tartalomnak, átalakítandók s át különösen abban az esetben, ha már valamely írásmagyarázati irányzatot képviselnek.

g) A zoltárok felirataiban található s mindez ideig megfietlen szavak eredeti alakjokban hagyandók meg.

h) A párhuzamos helyek megjelölésénél a tartalmi, tárgyi és eszmei és nem a szóbeli hasonlatosság vagy azonosság legyen elhatározó.

i) Az egymástól eltérő exegetikai felfogásokra, magyarázatokra az angol „Revised Version“ szövege legyen mérvadó.

k) Oly közmondásszerűvé vált mondások, a melyek bementek a köznyelvbe, hagyassanak meg még ott is, hol az exegeta különben nem tudná is elfogadni a Károli fordítását.

l) Az ódonyszerű s hosszabb formájú kötőszók és névmások ne cseréltesse fel a rövidebb, de újabb szavakkal.

m) Azok a latinismuskok és germanismuskok, a melyekhez úgy a kathedrai nyelv, mint a nép nyelve hozzászokott, ne irrtassanak ki teljesen.

n) Ugyanazon szavak lehetőleg ugyanazon szavakkal fordíttassanak.

o) A különböző isten-nevekre nézve Károli tartandó szem előtt, ha azonban a szöveg értelme más név használatát kívánja, az használtassék.

— az előbbieket, továbbá: *Limberger István* késmárki ág. ev., *Erdős József* új-sóveji ev. ref. lelkészek s *Poszvék Sándor* soproni ág. ev., *Dicsőfi József* debreczeni, *Németh István* pápai, *Radácsi György* sárospataki és *Szabó Aladár* budapesti theol. tanárok. Emelben részt vettek: *Szász Károly* elnöklése alatt: *Szilády Áron*, *Duka Tivadár* Londonból, *Millard Henrik Eduard* a biblia-társaság osztrák-magyar ügynökségének vezetője, *Csengey Gusztáv* eperjesi, *Pukánszky Béla* pozsonyi, *Poszvék Sándor* soproni, *Erdős József* debreczeni, *Radácsi György* sárospataki, *Petri Elek* és *Kenessey Béla* budapesti theol. tanárok, utóbbi úgy is mint jegyző.

p) A *ki, mely, mi* névmások helyett jobb az *a ki, a mely, a mi*, amazok tehát ne erőszakoltassanak.

r) A sok conjunctivus modus és „*vala*“ korlátozandó.

s) A költői és prófétai iratokban — a melyekkel a XVI. századbéli magyar nyelv még nem birkózhatott meg teljesen — az átdolgozó több szabadsággal működhetik, mint egyebütt.

t) A revisorok az egyes bibliai műveket a maguk egészében nézzék át s egymással érintkezve beszéljék meg netalán eltérő nézeteiket.

u) Az utolsó szó a vitás esetekben, de minden tekintetben is a központi bizottságé.¹

E vezérelveket a prot. közvélemény megnyugvással fogadta; legalább annak lehetett és kellett tekinteni azt a nagy csendességet, a mely a vezérelvek nyilvánosságra jutását követte és azt a türelmes várakozást, a melyet a prot. sajtó a revisio folyása alatt tanúsított.²

A revideáló bizottság azonban nem elégedett meg a vezérelvek összeírásával, hanem mindjárt 1887-ben megpróbálta azokat alkalmazni is, s illetőleg kipróbálta azokat a XXII. zsoltáron, a Ruth könyve I. fejezetén, a Jeremiás profeciájának L-dik, a Jób könyvének XXXVIII-ik részén és a Debora énekén (Birák V. r.), a melyeket két napi buzgó munka és az ellentétek komoly kiegyenlítése után, *minták gyanánt* szolgáló szövegezésben állapított meg.³ Azt cselekedte kicsiben, az eszközök csekélysege mellett, a mit az angolok nagyban, az egész ó- és új-szövetségre nézve.

És a munka ilyen gondos előkészítés mellett is 10 évig tartott, holott Károli Gáspár néhányad magával a teljes szentírást s ebben az apocryphus könyveket is lefordította három év alatt. E késedelmeskedésben jelentékeny része volt a halálnak⁴ s a munka-erők elégtelenségének, vagy a egyes vállal-

¹ E vezérelveket lásd az 1887. és 1890. évi bizottsági értekezlet jegyzőkönyveiben s a „Prot. Egyh. és lsk. Lap“ 1887. és 1890. évfolyamaiban s „Sárospataki Lapok“ 1887. évf. 15. és 1890. évf. 39. számában.

² Sem alsóbb fokú egyházi gyűlések, sem konvent, sem zsinat nem tette szóvá 1885-től a biblia fordítását s az egyházi sajtó sem érdeklődött az üggyhez méltó figyelemmel a fordítás vagy revisio folyása iránt. Leginkább a „Sárospataki Lapok“ adott időnként hírt felőle és közölt mutatványokat a revideált bibliából. A németek közt a Luther-biblia revisiója egész nagy irodalmi mozgalmat hozott létre s így az angoloké is.

³ A 22-ik zsoltárt a Szabó A. és Radácsi Gy.; a Ruth könyve I-ső részét az Erdős J. és Radácsi Gy.; a Jeremiási részletet a Limberger I., a Jób könyve 38-ik részét a Ballagi M. s a Debora énekét a Kenessey B. fordítása alapján. Ugyanekkor Szász K. is felolvasta a maga Debora énekét, hogy annál inkább kitünjenek annak költői szépségei.

⁴ Keresztes J., Fröhlich R., Ballagi M., Hunfalvi Pál egymás után hunytak el a munka közben. (Lásd Szász K. „Jelentés“-ét az előbbi füzetben.)

kozók tulságos elfoglaltatásának is; de sokkal inkább a munka minőségének és a vezérelvekben felállított korlátoknak.

Károli Gáspár és társai fordíthatták a biblia könyveit, úgy a mint azt az ihlet órája hozta magával, vagy a mint az Isten tudniok engedte. Izlésöket, munkaösztönüket, tudásukat nem feszélyezte, nem akadályozta semmi. Esményiük volt a kor igényeihez képest a lehető legjobban fordítani s az Istenige titkait a fölük telhető fényben sugározatni. Nekik elég volt az „Isten segítségül hívása“, ha oda ültek a munka asztalához és szárnyuk emelkedhetett ég felé szabadon. Ők, a hol beleütköztek a homályosságba, ott elővették a magyarázó bölcsességüket, hogy „minden tartóztatás nélkül mehetne az olvasó az olvasásban“. Ők „a mennyire lehetett, éltek a tiszta, igaz Magyar szóval s idegen szólnak módját nem követték, sőt inkább, a mi darabosnak tetszett vagy a Sidó vagy a Deák szólnak módjában, annak is kimondásában a Magyar nyelv szólnak módját követték“.¹ Nem így a revisorok és super-revisorok! Az ő haladásuk előtt ott meredeztek a munka-programm szírtjei. Scyllát akarván kerülni, beleütdötek Charybdisbe; távozni kénytelenítettén Károlitól, fordulniok kellett Káldihoz, Komáromi Csipkéshez, sőt Heltaihoz és Báthorihoz is stb. s mikor kedvök s izlésök szerinti szót vagy kifejezést találtak az elkopottak és helyettesítendők helyett, akkor oda kellett azokat állítaniok a mérték alá, hogy kiderüljön, ha illenek-e azok a Károli Gáspár neve alá; van-e rajtok elég moha, elég ódon zamat s nem fognak-e esetleg kiríni a többiek közül s nem válnak-e a kívánatos összhang ellenségeivé? Háromszáz év bevitte a Károli bibliát a szivekbe, az elmékbe, a prédikációkba, az imádságos könyvekbe, a keresztelőkbe, a lakodalmakba, a kántáló gyermekek és a násznagyok rig-musaiba, az átokba, az áldásba, a közmondásokba: gondolni kellett tehát a parancsoló kegyeletre is s úgy ejteni a módosítást, hogy a kegyelet a lehetőségig sértetlenül maradjon, a közmondásossá vált Károli-sajátosságok különösebb csorbát ne szenvedjenek. A XVI. századot kellett kibékíteni, összeegyeztetni a XIX-czel, de úgy, hogy ez utóbbinak legyen belőle épülése s amannak jusson a dicsőség koronája; a biblia-kritika nyeső kését is alkalmazni kellett, de úgy, hogy az ősi cserfa formája felismerhető legyen. *Károli Gáspárt* kellett egybeolvasztani *Arany Jánossal*, *Peleit*, „az iskola-mestert“ *Ballagi Mórral*; de úgy, hogy ez újabbkori nagyjaink fénye csak amazokat vonja tetszősebb ragyogásba.

¹ A vizsolyi biblia „Előljáró beszéd“-éből, a mi megvan a hannaui bibliában is (1608).

A mit a revisor végzett, azt kellett végeznie a lelkiismeretes super-revisornak, sőt bizonyos mértékig a központi bizottságnak is a szöveg végleges meghatározása körül. Három egyénnek is megküzdeni ugyanazzal az egy feladattal (s közben folyvást küzdeni önmagával is...) s a másodiknak kijavítani az első fogyatkozásait vagy leszállítani annak mértékét vagy felemelni azt, talán csak azért, hogy a harmadik, az utolsó mindkettőjük fáradságát elveszettnek igazolja és újra kezdesse az elhibázott feladat megoldását talán az elsővel, talán a másodikkal, vagy egy negyedikkal: hát bizony az ilyen munkálkodáshoz időre volt szükség és nem csekély mértékű önmegadásra, sőt önmegtagadásra.

A Septuaginta készítőit — az ismeretes vallásos monda értelmében — úgy igazgatta a mindnyájokat átható egy lélek, hogy ugyanazt a munkát valamennyien épen úgy és teljesen egy idő alatt végezték el. A Károli-biblia revisorainak ilyen megkülönböztető kegyelem nem adatott s azok magoknak ilyet nem is vártak s ilyennek felőlük való hivesét nem is követelik. Emberek, gyarló halandók, törekeny cserépedények voltak rész-szerint való ismerettel, de buzgóságos jó akarattal. Izlésők, mint egyéniségök is. lehetett különböző s az is volt valóban; eltérhettek egymástól — a mint hogy el is tértek — az átdolgozási vezérelvek magyarázatában s az engedett szabadság élvezetében; de a Károli iránt érzett tiszteletökben s a felvállalt munka jelentőségének megbecsülésében nem volt közöttük semmi különbség.

Együtt, egyéniségük teljes korlátolatlansága, ismereteik szabad folyása mellett okvetetlenül jóval kevesebb idő alatt tudtak volna egészen új bibliát adni a hazai protestantizmusnak, mint a mennyit elfogyasztottak a Károli biblia átdolgozására s minden valószínűség szerint a központi bizottságnak is sokkal kevesebb munkája akadt volna egy új fordítás körül, mint a fönnebbi kikötések nyomán átdolgozott biblia mellett; de hát fő volt az elv!¹

¹ Szász Károly a gönzei örömnépen tartott beszédében — a közönség tapsai közt hirdette, hogy nagy szolgálatot fog ugyan tenni nyelvünknek és egyházunknak s a magyar tudományosságnak, a ki kellő előkészüléssel s Isten lelkétől vett ihletéssel egészen új és önálló bibliafordítással ajándékozza meg nemzetünket s protestáns egyházunkat; de — szerinte — ennek az ideje nálunk még több ok miatt nem érkezett meg; nem különösen az ortholog és neolog iskolák még egyre folyó nyelvészeti vitája miatt, de nem főleg azért, mert saját theol.-irodalmunknak még igen kevés alapja van ilyen nagy kezdeményhez. A leendő önálló bibliafordításhoz is a legjobb előkészületnek ismerte a *revisiót*. (Lásd az i. m. 124., 125. lapjain!)

A munka most már — noha sok fáradozás és tusakodás árán — elvégre is készen van és várja megítéltetését. Ha a kritikus és a nagy közönség annyi melegséggel fogadja, mint a mennyi az átdolgozók lelkét hevítette és hajtogatta: akkor a sorsa már előre biztosítva van.

Csak egy tekintet ide és oda a 882 lapnyi, két oszlopos, szép nyomású műben, s az olvasó legott megérzi az új idő szárnyának lebbenését a sorokban és a sorok között s ha aztán végig futja emlékezetében hazai bibliafordításunk történetét s különösen elgondolja azt a sok édes törődést, a mit egyesek a Károli-biblia sorsának meghosszabbítása végett elviseltek: lehetetlen azonnal el nem ismernie, hogy épen 310 év múlva a vizsolyi biblia első javítgatása után, *csakugyan megszületett a Károli-biblia első, nagyobb mérvben átdolgozott kiadása, a mely ingyen sem hasonlítható az eddigi javított kiadásokhoz.*¹

Az éles szemű kritikus, a ki ismeri az eredeti szövegű bibliának alig meglábolható mélységeit és járhatatlan magaslatait; a vitás helyeket, a melyekért az exegeták engesztelhetetlen harcokat vívnak; a kritikus, a ki újjain tudja elszámolni azokat az ellenvetéseket, a melyekkel ellenség és jó barát a Károli-bibliát 300 éven át megostromolta: — az ilyen bizonyosan meg fog akadni az átdolgozott ó-szövetség egyes pontjain is és támaszthat azok ellen könnyen s alaposan okadatolható kifogásokat is; de az ilyen is kénytelen elismerni, ha őszinte szándék vezérli, hogy az átdolgozók azokat a nehezen bevehető várakat is megszállották és nem kerülte ki figyelmüket a Káldi és Ballagi Mór többrendbeli ellenvetése sem s a mennyire a szükség parancsolta és a munka-programm megengedte, megszívlelték tanácsaikat, sőt a szunyog-szűréshez hasonló kicsinykedéseiket is.

Káldi, a jezsuita ellenfél, a ki azért készítette a maga bibliáját, hogy „a magyarok, megvetvén Károlit, ha kívánnák a Sz. Írást olvasni, az ő igaz fordítását olvassák”: — sokféle csúfkodás és gyalázkodás után — azt veti a Károli² szemére, hogy: 1. Nem jól fordított, hanem új bibliát koholt. 2. Sokat toldott a bibliához. 3. Sokat ellopott belőle. 4. Homályosan fordított. 5. Elváltoztatta az igaz betűt (szöveget). *Ballagi Mór*, mikor ez ellenvetések nagyobb részét *lényegükben* helyesli és maga is igazolja: ugyanakkor különösen a *hűség, világhosság*

¹ A hannaui biblia 1608-ból való.

² Lásd a Káldi-biblia „Oktató intése”-ét, a melyben ő rendezerint *Károlyi*-i névvel emlegeti ellenfelét.

és *csin*-jelszavak alá foglalja össze a Károli-biblia gyöngeségeit s illetőleg e hármassal erősből rengeti meg a vizsolyi-biblia százados fundamentumát.¹

Ám forgassa az átdolgozott ó-szövetséget bárki elfogulatlanul s állítsa a Káldi és Ballagi által megszabott mértékek alá s tapogassa meg a sebhelyeket kétszer is, százszor is: be kell látnia, hogy a hánytorgatott gyöngeségek számát az átdolgozók a minimumra tudták leszállítani, a nélkül, hogy a Károli szellemi képét végképen letörülték volna, vagy hogy az ő neve az átdolgozott ó-szövetségen immár idétlenségnek tűnhetnék fel.

A hol a *hűség* követelte a maga jogát, ott útát nyitottak a hűségnek; a hol több *világosságra* volt szükség, ott nem sajnálták a tudomány fényét, s a hol a *csinért* kellett megfáradni, ott beleöltözködtek dicsőségesen átváltozott nyelvünk újabb szépségeibe s rajta voltak, hogy a hol festeni kellett a szavakkal, vagy a hol lendülni kellett a próféta ihletett lelkének: ott ne maradjon meg a Károli színtelen, erőtlen kifejezése s a terjengősség ne legyen az írói egyéniség vagy a műfaj jellemének hátrányára. Csak azt hagyták meg Károliból — főként a költői és próféta iratokban — a mi diadalmasan élte át a letűnt három századot; azokat pedig, a miket átgázolt az idő vagy a tudomány, megjavították, kipótolták, újjal cserélték fel általában.

* * *

De hívjuk bizonyosságul magát az átdolgozott ó-szövetséget, összehasonlítván azt nem a *hannau*i kiadással (a mi pedig az átdolgozóknak kiindulási alapul szolgált), hanem annak a „Brit és Külföldi Bibliai Társaság“ által nyomtatni szokott többé-kevésbé javított kiadásával; így igazoljuk, hogy itt, a mint a címlap kifejezi, csakugyan *az eredeti szöveggel egybevetett és átdolgozott kiadású ó-szövetségi szentírással van dolgunk.*

Álljon itt mindennél előbb az ó-szövetség első része, a melyen annyi fordító próbálta már a tehetségét s a melynek Károli-féle fordítása ellen Ballagi Mórnak is föbbrendbeli erős kifogása volt¹ s a mely a Károli-biblia egyéni tulajdonait szembeszökően feltünteti.

¹ Idézett akadémiai értekezésében és „A biblia“ című Tholuck-féle művében.

MÓZES ELSŐ KÖNYVE,

MELLY A TEREMTÉSÉRŐL VALÓ KÖNYV.

I. RÉSZ.

E világnak hat napokon lett teremtetése.

KEZDET BEN* teremté Isten a mennyet és a földet. *rész 2, 4. 5. Solt. 33. 6. 136, 5. Csel. 14, 15. 17, 24. Sid. 11, 3. Jób 33, 4.

2. A föld pedig vala ékesség nélkül való és pusztá, és setétség vala a mélységnek színén, és az Úrnak Lelke táplálja vala a vizeket.

3. Akkor* mondá az Isten: Legyen világosság: és lett világosság.

*2 Kor. 4, 6.

4. És látá Isten, hogy jó volna a világosság, és* elválasztá a világosságot a setétségtől. *Ésa. 45, 7.

5. És nevezé a világosságot napnak, és a setétséget éjszakának: és lett az estve és a reggel, első nap.

6. Aztán mondá az Isten: Legyen kiterjesztetett* erősség a víz között, melly elválaszsa a vizeket a vizektől.

*Jer. 10, 12. 51, 15.

7. És szerze az Isten kiterjesztetett erősséget, mely elválasztaná a kiterjesztetett erősség* alatt való vizeket, a kiterjesztetett erősség felett való vizektől: és úgy lett.

*Solt. 148, 4.

8. És a kiterjesztetett erősséget az Isten nevezé égnek: és lett az estve és a reggel, másod nap.

9. Azután mondá az Isten: *Gyűljenek egybe az ég alatt való vizek egy helyre, hogy tessék meg a száraz, és úgy lett.

*Jób 38, 8. Solt. 33, 6. Solt. 136, 6.

10. A szárazt pedig nevezé Isten földnek: a vizeknek sokaságát tengernek: és látá Isten, hogy ez jó volna.

11. Monda annakfelette az Isten: Hozzon a föld gyenge füveket, maghozó füveket, gyümölcsfákat, mellyek az ő neme szerint való gyümölcsöket hozzanak, mellyekben, legyen az ő magvok e földön: és úgy lett.

12. Hozza annakokáért a föld gyenge füveket, maghozó füveket az ő neme szerint, és gyümölcsstermő fákat, mellyekben *vala* az ő neme szerint való magvok: és látá Isten, hogy az jó volna.

Protestáns Szemle. X. évf. X.

MÓZES ELSŐ KÖNYVE.

A TEREMTÉSÉRŐL.

I. RÉSZ.

A világ teremtetése.

KEZDET BEN* teremté Isten az eget és a földet. *rész 2, 4. 5. Zsolt. 33, 6. 89, 12. 136, 5. Csel. 14, 15. 24. Zsid. 15, 3. Jób 33, 4.

2. A föld pedig kietlen és pusztá vala, és setétség vala a mélység színén, és az Isten Lelke lebeg vala a vizek felett.

3. És* mondá Isten: Legyen világosság: és lőn világosság.

*2 Kor. 4, 6.

4. És látá Isten, hogy jó a világosság; és* elválasztá Isten a világosságot a setétségtől. *Ézsa. 45, 7.

5. És nevezé Isten a világosságot napnak, és a setétséget nevezé éjszakának: és lőn este és lőn reggel; első nap.

6. És mondá Isten: *Legyen mennyezet a víz között, mely elválaszsa a vizeket a vizektől.

*Jer. 10, 12. 51, 15.

7. Szerzé tehát Isten a mennyezetet és elválasztá a mennyezet* alatt való vizeket, a mennyezet felett való vizektől. És úgy lőn.

*Zsolt. 148, 4.

8. És nevezé Isten a mennyezetet égnek: és lőn este és lőn reggel, második nap.

9. És mondá Isten: *Gyűljenek egybe az ég alatt való vizek egy helyre, hogy tessék meg a száraz. És úgy lőn.

*Jób 38, 8. Zsolt. 33, 6. 7, 9. Zsolt. 136, 6.

10. És nevezé Isten a szárazt földnek: az egybegyült vizeket pedig* tengernek nevezé. És látá Isten, hogy jó.

*Zsolt. 95, 5.

11. Azután mondá Isten: Hajtson a föld gyenge füvet, maghozó füvet, gyümölcsfát, mely gyümölcsöt hozzon az ő neme szerint, mellyben legyen neki magva e földön. És úgy lőn.

12. Hajta tehát a föld gyenge füvet, maghozó füvet az ő neme szerint, és gyümölcsstermő fát, melynek gyümölcsében mag van az ő neme szerint. És látá Isten, hogy jó.

13. És lett az estve és a reggel, harmadik nap.

14. Azután mondá az Isten: Legyenek * világosító állatok az égnek kiterjesztésén, hogy különbséget tegyenek a nap közt, és az éjszaka közt: és legyenek jelei bizonyos időknak, napoknak és esztendőknak.

* Zsolt. 136, 7.

15. Legyenek, *mondok*, * világosító állatok az égnek kiterjesztésén, hogy világosítsák a földet: és úgy lett.

* Jer. 31, 35.

16. Szerze azért az Isten két nagy világosító állatot: * a nagyobbik világosító állatot, hogy világosítsana nappal: a kisebbik világosító állatot, hogy éjszaka világosítsana és csillagokat is.

* Zsolt. 136, 7—9.

17. És helyzeteté az Isten azokat az égnek kiterjesztésén, hogy a földet megvilágosítsaná.

18. És hogy vezérei lennének a napnak és az éjszakának, és különbséget tennének a világosság és setétség között: és látá Isten, hogy az jó volna.

19. És lett az estve és a reggel, negyedik nap.

20. Azután mondá az Isten: Hozzanak a vizek úszó élő állatokat: és a madarak repdessenek a föld felett, az égnek kiterjesztésének színén.

21. Teremte azért az Isten nagy czethalakat, és minden úszó élő állatokat, melyeket a vizek hoztak az ő nemek szerint, és minden repdeső szárnyas állatokat az ő nemek szerint: és látá Isten, hogy az jó volna.

22. És megáldá az Isten azokat, mondván: * Gyümölcsözzetek, és sokasodjatok, és töltsétek bé a tengernek vizeit: a repdeső állatok is pedig szaporodjanak a földön.

* rész 8, 17.

23. És lett az estve és a reggel, ötödik nap.

24. Azután mondá az Isten: Hozzon a föld az ő nemek szerint való élő állatokat, barmokat, csúszó-mászó állatokat, és földi vadakat az ő nemek szerint: és úgy lett.

25. Teremte azért az Isten az ő nemek szerint való földi vadakat,

13. És lőn este és lőn reggel; harmadik nap.

14. És mondá Isten: Legyenek világító * testek az ég mennyezetén, hogy elválasszák a nappalt az éjszakától és legyenek jelei bizonyos időknak, napoknak és esztendőknak.

* Zsolt. 104, 19.

15. És legyenek * világítókül az ég mennyezetén, hogy világítsanak a földre. És úgy lőn. * Jer. 31, 35.

16. Szerzé tehát Isten a két nagy világító testet: * a nagyobbik világító testet, hogy uralkodjék nappal és a kisebbik világító testet, hogy uralkodjék éjjel; és a csillagokat.

* Zsolt. 136, 7—9.

17. És helyzeteté Isten azokat az ég mennyezetére, hogy világítsanak a földre.

18. És hogy uralkodjanak a nappalon és az éjszakán és elválasszák a világosságot a setétségtől. És látá Isten, hogy jó.

19. És lőn este és lőn reggel; negyedik nap.

20. És mondá Isten: Pezdüljenek a vizek élő állatok nyüzsgésétől: és madarak repdessenek a föld felett, az ég mennyezetének színén.

21. És teremté Isten a nagy vízi állatokat, és mindenféle csúszó-mászó állatokat, melyek nyüzsgönek a vizekben az ő nemek szerint, és mindenféle szárnyas repdesőt az ő neme szerint. És látá Isten, hogy jó.

22. És megáldá azokat Isten, mondván: * Szaporodjatok és sokasodjatok és töltsétek bé a tenger vizeit; a madár is sokasodjék a földön.

* rész 8, 17.

23. És lőn este és lőn reggel; ötödik nap.

24. Azután mondá az Isten: Hozzon a föld élő állatokat nemök szerint: barmokat, csúszó-mászó állatokat, és szárazföldi vadakat nemök szerint. És úgy lőn.

25. Szerzé tehát Isten a szárazföldi vadat neme szerint, és a földön

és harmokat az ő nemek szerint, és a földön csúszó-mászó minden állatot az ő nemek szerint: és látá Isten, hogy az jó volna.

26. Azután monda az Isten: Teremtünk embert a mi ábrázatunkra, és a mi* hasonlatosságunkra: és uralkodjék a tengernek halain, az égen repdeső madarakon, a barmokon és mind az egész földön, és a földön csúszó-mászó minden állaton.* rész 5, 1. 1 Kor. 11, 7. Eféz. 4, 24.

Kol. 3, 10.

27. Teremté azért Isten embert az ő képére, az Istennek képére teremté azt:* férjüvé* és asszonyi állattá teremté őket. *Máté 19, 4.

28. És megáldá Isten őket, és monda nékik az Isten: Gyümölcsözzetek, és sokasodjatok, és töltsétek bé a földet, és hajtsátok azt birodalmatok alá: és uralkodjatok a tengernek halain, és az égnék repdeső madarain, és a földön csúszó-mászó minden állaton.

29. És monda az Isten; Imé adtam néktek minden maghozó* füvet, melly vagyon az egész földnek színén, és minden gyümölcsstermő és maghozó fát: hogy azok legyenek néktek eledeltekre. *rész, 9, 3.

30. A földnek pedig minden* vadainak, és az égnék minden madarainak, és a földön csúszó-mászó minden állatoknak, a melyekben élő lélek vagyon, a földnek minden fűvét *adtam* eledeltekre: és úgy lett.

* Zsolt. 104, 14.

31. És minekutánna megtekintette volna Isten valamit teremtett vala, imé igen* jó vala. És lett az estve és a reggel hatodik nap.

* 5 Móz. 32, 4.

csúszó-mászó minden állatot neme szerint. És látá Isten, hogy jó.

26. És monda Isten: Teremtünk embert a mi képünkre és* hasonlatosságunkra: és uralkodjék a tenger halain, az ég madarain, a barmokon, mind az egész földön és a földön csúszó-mászó minden állaton.

* rész 5, 1. 1 Kor. 11, 7. Kor. 3, 10.

27. Teremté tehát Isten az embert az ő képére. Istenképére teremté őt: férfiúvá* és asszonyi teremté őket. *Máté 19, 4. Márk 10, 6.

28. És megáldá Isten őket, és monda nékik Isten: Szaporodjatok és sokasodjatok és töltsétek bé a földet és hajtsátok birodalmatok alá: és uralkodjatok a tenger halain, az ég madarain, és a földön csúszó-mászó minden állaton.

29. És monda Isten: Imé nektek adok minden maghozó* füvet, az egész föld színén és minden fát, melyen maghozó gyümölcs vagyon, az legyen néktek eledelül.

* rész 9, 3. Zsolt. 115, 16.

30. A föld minden* vadainak pedig, és az ég minden madarainak, és a földön csúszó-mászó minden állatnak, a melyekben élő lélek vagyon, a zöldelő fűvet *adom* eledelül. És úgy lőn. * Zsolt. 104, 14.

31. És látá Isten, hogy minden, a mit teremtett vala, imé igen jó. És lőn este és lőn reggel, hatodik nap.

Ime még most is Károli Gáspár, de már 300-ados fogyasztkozásai nélkül. Rövidebb a tartalmi kivonata, hűbb a szövege, mint volt s tömörebb az egész, mert hiányzanak belőle a *pótlékok*, de teljesebb is, mint volt, mert pótolva vannak *hiányai* s általában csinosabb, nyelvünk mai fejlettségének kétségbevonhatatlan nyomaival. A 2-ik versben nincs ott többé a „*táplálja vala a vizeket*“ neheztelt kifejezés, a minek felvételére — mint Ballagi igazolta — Chrysosthomos csábította Károli Gáspárt. A „*kiterjesztett erősséget*“ szerencsésen helyettesíti a „*mennyezet*“, a „*világosító állatok*“-at a „*világító testek*“,

a „vizeknek sokaságát“ az „egybegyült vizek“, a „hozzon a föld“, „hozzanak a vizek“ kifejezések helyett ott vannak a megfelelőbb s az eredetihez is hübb: „hajta a föld“, „pezdüljenek a vizek“, a „nagy czethalak“ helyett a „nagy vízi állatok“, az „úszó élő állatok“ (21. v.) helyett a „csúszó-mászó állatok“ stb. s más a szórend és megfelelőbbek az igeidők és a kötő-szók.

Ha egy csepp vízről képesek vagyunk megítélni egy egész tengert, úgy ez az egy mutatvány maga is elégséges lehetne az egész átdolgozott ó-szövetség ismertetésére. De ne fukarkodjunk a bizonyítékokkal! A húsvéti bárányról szóló rendelet például így hangzik a kétféle fordításban:

2. MÓZES. XII. RÉSZ.

A húsvéti báránynak rendelése stb.

SZÓLOTT vala pedig az Úr Mózesnek és Áronnak az Egyiptom földében, ezt mondván:

2. Ez hó ti nálatok minden havaknak kezdete *legyen*, első hó legyen néktek az esztendőnek havai között.

3. Szóljatok az Izráel egész gyülekezetének, mondván: Ez hónap tizedik *napján* minden ember válasszon *egy* bárányt az atyáknak házok szerint. *azaz* házanként *minden gazda egy* bárányt.

4. Hogyha a háznép kevés volna a báránynak *megételére*, a gazda és az ő házához közel való szomszédja vegyenek *ketten egy bárányt* az ő házok népének száma szerint: minden ember *annyi személyt* vegyen melléje, a mennyi elég a báránynak *megételére*.

5. A bárány *pedig* ép, hím és esztendő legyen néktek: *mellyet* vagy juhok közül, vagy a kecskék közül válasszatok.

6. És ez hónap tizennegyedik napjáig legyen nálatok őrizet alatt és megöljék azt mind az Izráel egész gyülekezetének serege a két estve között.

7. És vegyenek annak vérében és a melly házban azt megeszik, annak az ajtajának két mellékét és a felső küszöbét hintsék meg azzal.

8. Megegyék pedig a *báránynak* husát azon éjjel sütve és a kovász nélkül való kenyereket, keserű *fűvekkkel* egyék meg azt.

A húsvéti bárány stb.

SZÓLOTT vala pedig az Úr Mózesnek és Áronnak Egyiptom földében, mondván.

2. Ez a hónap legyen néktek a hónapok elseje; első legyen ez néktek az esztendő hónapjai között.

3. Szóljatok Izráel egész gyülekezetének, mondván: E hónap tizedikén mindenki vegyen magának egy bárányt az atyáknak háza szerint, házanként egy bárányt.

4. Hogyha a háznép kevés a bárányhoz, akkor a házához közel való szomszédjával együtt vegyen a lelkék száma szerint: kit-kit ételéhez képest számítsatok a bárányhoz.

5. A bárány ép, hím, egy esztendő legyen: a juhok közül vagy a kecskék közül vegyétek.

6. És legyen nálatok őrizet alatt e hónap tizennegyedik napjáig és ölje meg Izráel közösségének egész gyülekezete estennen.

7. És vegyenek a vérből és azokban a házakban, a hol azt megeszik, hintsenek a két ajtófelre és a felső küszöbre.

8. A húst pedig egyék meg azon éjjel, tűzön sütve, kovásztalan kenyérral és keserű fűvekkkel egyék meg azt.

A kettő ugyanaz és mégis mennyire más! Az utóbbi újnak tűnik fel, de azért mégis régies, Károlias. Minden feleslegesség hiányzik belőle, de azért egyszerre érthető, unalom és boszúság nélkül olvasható. Lehetne még szabatosabb, tömörebb, de akkor már nem illenék a Károlai neve alá. Átmenetnek — úgy hiszszük — nyugodtan elfogadható.

De nézzük a mindenki által jól ismert 10 parancsolatot!

2. MÓZES XX. RÉSZ.

A Tíz parancsolat kiadatik a Sinai hegyről.

A tízparancsolat.

ÉS az Isten szólá mindezeket az igéket, mondván:

2. Én* vagyok a te Jehova Istened, ki Egyiptomnak földéből, a szolgálatnak házából kihoztalak tégedet:

3. Ne legyenek néked én* előttem idegen Isteneid.

4. Ne* csinálj magadnak faragott képet és semmi hasonlatosságot azoknak formájára, melyek ott fenn az égben *vagynak*, se azoknak formájára, melyek a földön, *itt* alatt *vagynak*, se azoknak, melyek a vizekben a föld alatt *vagynak*.

* 3 Móz. 26, 1. Solt 97, 7. Ésa. 40, 18, 25.

5. Ne hajolj meg azok előtt és ne tiszteljed azokat: mert én vagyok a te Jehova Istened, erős bosszúálló, ki megbüntetem az atyáknak vétkeit a fiakban harmad- és negyediglen, azokban, a kik gyűlölnék engemet.

6. És irgalmasságot cselekeszem ezeriglen azokkal, a kik engemet szeretnek és megtartják az én parancsolatimat.

Így tovább az egész tíz parancsolat. Csak egy-két szó változott meg egy-egy versben vagy kapott más helyet és ime mennyivel rövidebb, világosabb az egész. A *Jehova*-szót jobb lett volna megőrizni, mint Károlai, de a tíz parancsolat annyira egyetemes jellegűvé vált már a keresztyén világban is, hogy tanácsosabbnak látszott — ha már nem lehetett azt mindenütt meghagyni! — innen is kiküszöbölni. Megfelelőbb volna ugyan, a „*te Urad Istened*“ helyett (2, 5. vers) „*az Úr, a te Istened*“, a mint sok esetben így is találjuk a „*Jehova-elohim*“ szavak fordítását; de az átdolgozó vagy a super-revisor itt is a köz-szokásra lehetett tekintettel.

A Leviticus, a Mózes-féle 3-ik könyv — közmegegyőződés

ÉS elmondá Isten mindezeket az igéket, mondván:

2. Én* vagyok a te Urad Istened, a ki kihoztalak téged Egyiptom földéről, a szolgálat házából.

3. Ne legyenek néked én* előttem Isteneid én előttem.

4. Ne csinálj magadnak faragott képet és semmi hasonlót azokhoz, a melyek fenn az égben, vagy a melyek alatt a földön, vagy a melyek a vizekben a föld alatt vannak.

* 5 Móz. 5, 6-21. * 5 Józ. 24, 14.

5. Ne borulj le azok előtt és ne tiszteld azokat, mert én, a te Urad Istened, bosszúálló Isten vagyok, a ki megbüntetem az atyák vétkeit a fiakban harmad- és negyediglen, a kik engemet gyűlölnék.

6. De irgalmasságot cselekeszem ezeriglen azokkal, a kik engemet szeretnek és az én parancsolatimat megtartják.

szerint — a legnehezebben fordíthatók közé tartozik tárgyi sajátosságai miatt s Károli és társai kevésbé tudtak azzal megbirkózni, mint a többiekkel. Az átdolgozott biblia ezzel a kényes természetű könyvvel is szerencsésen végzett. Például:

3. MÓZES VI. RÉSZ.

Égő áldozat. Eledeli és bűnért való áldozat.

SZÓLA ismét az Úr Mózesnek s monda:

2. Mikor valamely ember vétkezédk és* gonoszságot cselekedédk az Úr ellen, *tudniillik* ha megtagadja felebarátjának nála letett pénzét vagy hogy kereskedésben való társaságra felebarátjától pénzt nem vett, vagy ha *megtagadja*, hogy erővel és patvarral nem vette el másnak marháját. 4. Móz. 5. β-8.

3. Vagy ha elvesztett marhát talált és azt megtagadánlja vagy valami dologért hamisan megesküszik, mindenben, valamely dolgot az ember bűn nélkül nem cselekedhetett.

4. Mivelhogy azért bűnt tett és vétkezett, mindazt, a mit erőhatalommal vett el, vagy álnoksággal csalt el, mind pedig a nála leteitet, melyet megtagadott volt, mind az elveszett és megtalált marhát adja meg.

5. Akármí legyen, a min megesküdt volt hamisan, fizesse meg azt, a mit ért: és annakfelette a marhának ötödrésze, a mit tenne, azt fizesse annak, a kié a marha volt azon a napon, a melyen az ő bűnéről vallást téssen a bűnért való áldozat által.

Mennyi homályosság válik itt egyszerre világossággá s a szavakba fulasztott értelem mint mosolyog ki az átdolgozott kiadásból, akár csak a salaktól megtisztított ezüst s mutatkoznak az eredeti író vagy törvényhozó egyéni sajátosságai is, a mi szintén nem kicsinylendő dolog. A „*holmi*“ szó szerencsésen helyettesíti a „*marha*“ szót s az értelmi jegyek változtatott felrakása is megkönnyíti a kemény héjú dió élvezését. Így van ez az egész papi törvénykönyvön keresztül, a melyen az átdolgozás nyomai lépten-nyomon szemlélhetők, de a melynek erre az átdolgozásra igen is nagy szüksége volt.

Az átváltozásnak kedves jeleit látjuk a Mózes-féle 4-ik és 5-ik könyveken, Józsué és a Birák könyvein is. Az elbe-

Égőáldozat; étel- és bűnért való áldozat.

SZÓLA ismét az Úr Mózesnek, mondván:

2. Mikor vétkezik valaki és* hűtlenséget követ el az Úr ellen, *tudniillik* eltagadja felebarátjának reá bízott vagy kezébe adott holmiját vagy megrabolja, vagy zsarolja felebarátját. * 4. Móz. 5., 6-8.

3. Vagy ha elveszett holmit talált és eltagadja, vagy valami miatt hamisan esküszik, akármí is az, a mit az ember úgy cselekszik, hogy vétkezik azokkal:

4. Mivelhogy azért bűnössé lett és vétkezett, térítse vissza az elrablottat, a mit rabolt vagy a zsaroltat, a mit zsarolt vagy a reá bízottat, a mi reá bízott vagy az elvesztett, a mit megtalált;

5. Vagy akármí legyen, a mire hamisan esküdt, fizesse meg azt teljes értéke szerint és hozzátoldva az ötödrészt, adja azt annak, a kié volt, bűnbevallásának napján.

szelő részletek épügy, mint a látomások vagy lyrai természetű költemények, bucsúénekek, végrendelet-félék mind kellemesebb hangzásúak s illetőleg tömörek, lendületesek s a szükséghez képest a helynevek is visszanyerték eredeti formájukat. Például:

4. MÓZES XXI. RÉSZ.

17. Akkor éneklé az Izráel ez éneket: Jöjj fel óh kút, énekeljetek ő néki!

18. Melly kutat ástak a Fejedelmek, ásták azt a népnek Fejedelmei a Törvénykiadóval egybe az ő páczájokkal. És a pusztából Mathanába *menének*.

19. És Mathanából Nahalielbe és Nahalielből Bámothba.

20. És Bámothból abba a völgybe, melly a Moáb tartományában van a halomnak elején és van a Jesimon pusztája ellenébe.

Itt már a «*Pisza*» azzá lett, a mi valóban s eredeti nevét is megkapta, a képzelt «*Jesimon*» pedig alátörpült névtelen sivataggá. A «Törvénykiadó»-ból kormánypálca alakult. Így kívánta a bibliai tudomány, a földrajz. Van ilyen sok!

Vagy lássunk csak egy részletet a *Bálám látomásaiból*, a legszebbet, a leginkább jellemzetest:

4. MÓZ. XXIV.

14. *Mindazáltal, mivelhogy* most az én népem közzé kell megtérnem, imé megmondom néked, mit fog cselekedni e nép a te népednek, az utolsó napokban.

15. Akkor vevé az ő értelmét, mondván: Monda Bálám a Beór fíja, monda a férjfiú, kinek szeme nyilatkoztatva vagyok.

16. Monda, a ki hallgatja az Istennek beszédét és a ki tudja a Magasságbelinek értelmét és a ki a Mindenhatónak látását látja, a ki noha szunnyad, mindazáltal megnyilatkoztatott a szeme:

17. Látom azt, de nem most; nézem azt, de nem úgy mint közel valót: Származik csillag Jákóbból és támad királyi pálca az Izráelből, és általveri Moábnak* oldalait és elrontja Sethnek minden fíjait.

* 2. Sám. 8. 2. Sof. 9. 9.

17. Akkor éneklé az Izráel ez éneket: Jöjj fel óh kút, énekeljetek néki!

18. Kút, a melyet fejedelmek ástak, a nép előkelői vájtak, kormánypalczával, vezérbotjaikkal. És a pusztából Mathanába.

19. És Mathanától Nahalielbe és Nahalielből Bámothba *menének*.

20. Bámothból pedig abba a völgybe, a mely Moáb mezején van, onnan a Pisza tetejére, a mely a sivatagra néz.

14. Most pedig én elmegyek imé az én népemhez: jöjj, hadd jelentsem ki néked, mit fog cselekedni e nép a te népeddel, a következő időben.

15. És elkezde az ő példázó beszédét és monda: Bálámnak, Beór fiának szózata, a megnyílt szemű ember szózata.

16. Annak szózata ez, a ki hallja Istennek beszédét és a ki tudja a Magasságosnak tudományát és a ki látja a Mindenhatónak ábrázatát, leborulva, de nyitott szemekkel.

17. Látom azt, de nincs most; nézem azt, de nem közelvaló. Csillag tűnik fel Jákóbból és királyi pálca támad Izráelből, és általveri Moábnak halántékait és Seth minden fiának koponyáját.

Mennyivel szebben lendül az új, mint a régi, s mennyivel inkább érezhető rajta az ihletett lélek hatása, a prófétai hevület s biztosabb a párhuzamos sorokba rejtett gondolatok hasonlósága is. Ilyen az egész Bálám-történet. Megérezhető a fordításon az irat minősége s ezzel tartozik is a fordító a lefordított mű szerzőjének. Vagy ime itt egy részlet, a legköltoőbb: a *szereket törvénykönyvéből* (Mózes 5. könyve), a népvezér és törvényhozó *bucsubeszédéből*, a mire Arany János is rávetette a szemét a gondolat-rythmus igazolásakor.¹

5. MÓZES XXXII. RÉSZ.

Mózes éneke.

Hallgassatok* Egek és szölok: és a Föld hallgassa az én számnak *ékes beszédét*.

* rész 31. 28. Ésa 1, 2. Jer. 2. 12.

1. Tsepegjen mint az első az én tudományom, folyjon mint a harmat az én beszédem, mint az esőnek tsepei a pázsiton és mint a záporosó a fűvön.

3. Mivelhogy az Úrnak nevét hirdetem, tulajdonítsatok nagyságot a mi Istenünknek.

4. Annak a kösziklának, kinek tselekedete tökéletes, mert néki minden útai igazság; az erős hív Istennek, ki hamisságot nem tud; ki igaz és jó.

5. Megfertéztette magát a gonosz és elfordult nemzetség az ő bűnével, melly nem ő fiai tulajdonsága.

6. Avagy ezzel kell vala-e fizetetek az Úrnak, bolond és esztelen nemzetség! Avagy nem ő é a te atyád, a ki megszabadított? Avagy nem ő tett-e nagygyá, és nem ő erősített-e meg tégedet?

7. Emlékezzél meg a régi idökröl, gondoljátok meg minden nemzetiségnek esztendeit? Kérdjed meg a te atyádat és megjelenti néked: a te Véneidet és megmondják néked.

8. Mikor a nagyságos Isten örökségeket osztana a népeknek és mikor elszéleszté az embereknek fíjait, még akkor a pogányoknak határokat elrendelé az Izráel fiainak száma szerint.

Mózes búcsú-éneke.

FigyeljeteK egek, hadd szöljak! Hallgassa a föld is számnak beszédeit!

2. Csepegjen tanításom, mint eső; hulljon mint harmat a beszédem; mint langyos zápor a gyenge fűre s mint permetezés a pázsitra!

3. Mert az Úr nevét hirdetem: adjatok dicsőséget Istenünknek!

4. Köszikla ő! Cselekedete tökéletes, mert minden ő útá igazság! Hí Isten ő és nem család; igazsága és méltányos ő.

5. Gonoszak voltak hozzá, nem fiai öK, a magok gyaláztatja; elvetemült, megromlott nemzedék.

6. Így fizettek-e az Úrnak: balga és értelmetlen nép?! Nem atyád-e ő, a ki teremtett? Ő alkotott és ő erősített meg.

7. Emlékezzél meg a régi idökröl, gondoljátok el annyi nemzedék éveit! Kérdezd meg atyádat és tudtodra adja; a te véneidet és megmondják néked.

8. Mikor a Felséges örökséget osztott a népeknek, mikor szétválasztá az ember fiait: megszabta a népek határait Izráel fiainak száma szerint.

¹ Arany János: Prözai dolgozatok.

9. Mert az Úrnak öröksége az ő népe, a Jákob néki sorssal jutott öröksége.

10. Találá ötet a pusztá földön és a kietlenségnek iszonyú pusztájában; körülvevé ötet, oktatót ötet, őrizé ötet, mint szeméinek fényét.

Így halad tovább és így végződik. Károlinál is eléggé szép ez a részlet, de ő nem fogta fel az eredeti szöveg titkát teljesen. A felindult szív szaggatott feljajdulásai szólnak hozzánk az 5. Móz. XXXII-ben; ilyen szaggatottságnak (sententiosus) kell mutatkoznia a fordításon is; tehát nem alkalmazhatók a hosszas kötőszók, határozók stb. s színeseknek, árnyalatosoknak kell lenniök az egyes szavaknak is, mert olyanok az eredetiben is.

Versenytársa ennek a *Debora-ének*, de még több titokzatossággal s a balladai szaggatottság és homályosság nagyobb mértékével. Számosan próbálkoztak már vele, egész tanulmányok jelentek meg róla¹ s mégis nehéz minden szépséget visszatükrözni. A revizornak ez nem közönségesen sikerült!

BIRÁK V. RÉSZ.

Bárák és Debora dicséret-éneklések.

Éneke pedig Debora és Bárák az Abinoám fia az napon, ezt mondván:

2. Áldjátok az Urat, mivelhogy az Izráelen esett bosszút megállotta, a népnek szabadakarát szerint való engedelme által.

3. Halljátok meg Királyok és főleitekbe vegyétek Fejedelmek: Én én az Úrnak éneket mondom; éneklek az Izráel Urának Istenének.

4. Uram, mikor Seirből kijőnél, mikor elébb mennél az Edomitáknak földökből: a föld megindula, az egek is tsepegnek vala: a sűrű fellegek is vizeket tsepegtetnek vala.

5. A hegyek elolvadának az Úrnak orczája előtt, sőt a Sinai hegy is az Izráel Urának Istenének jelenolta előtt.

6. Sámgárnak az Anáth fijának idejében, Jáhelnek idejében megpusztultak vala az utak és az útonjáróknak seregek kerengő utakon járnak vala.

Debora és Bárák dicséret-éneke.

Énekelt pedig Debora és Bárák az Abinoám fia azon a napon, mondván:

2. Hogy eljött a megtorlás napja Izráelnek, s a nép rá önként kele föl: áldjátok Jehovát!

Halljátok meg Királyok, figyeljete Fejedelmek! Én, én az Úrnak éneket mondom, dicséretet zengek Jehovának, az Izráel Istenének.

4. Uram, mikor Seirből kijővél, mikor lépdélél Edom mezejéről: megrendült a föld, csepegett az ég, a föllegek is víztől áradának.

5. A hegyek megrendültek az Úrnak orczája előtt, még ez a Sinai is a Jehovának, az Izráel Istenének színe előtt.

6. Sámgárnak, az Anáth fiának napjaiban, Jáhel idejében pihentek az utak és az útonjárók tekervényes ösvényekre tértek.

¹Nálunk *Varga István*: Exegetica theologia. 1807. — *Dicsőfi József* a «Debreczeni Prot. Lap»-ban stb.

7. Elpusztultak vala az erősség nélkül való városok Izráelben, elpusztultak vala *mondom*, míg nem én Debora felkelék, míg nem felkelék, mint anya Izráelben.

19. Eljöttek a Királyok és harczoltak, akkor harczoltak a Kanaán Királyai Tahanák tartományában, a Megiddó vizénél; de csak egy kis darab ezüstöt sem kaphatának.

20. A mennyekből harczoltak *mi mellettünk*: A csillagok az ő helyekből harczoltak Sisera ellen.

21. A Kison patakja seprerte el őket, a Kedumim patakja, a Kison patakja: Tapodj meg, óh én lelkem minden erőt!

22. Akkor az ő erős vitézeinek lovoknak körmeik megtörödének az ő futások miatt.

7. Megszüntek a kerítetlen helyek Izráelben, megszüntek végképen, míg nem én Debora felkelék, felkelék Izráel anyjaként.

19. Királyok jöttek és harczoltak: akkor harczoltak a Kanaán Királyai és Taanakhnál, Megiddó vizénél; de csak egy darab ezüstöt sem vettek.

20. Az égből harczoltak, a csillagok az ő helyekből vívtak Siseraival!

21. A Kison patakja seprerte el őket, a rohanó patak, a Kison patakja! Végy erőt én lelkem!

22. Akkor csattogtak a lovak körmei a futás miatt, lovagjaik futásai miatt.

Olvasni kell az egészet, hogy teljes szépségét kitárja. Mutatványul is készülvén, annak megmutatására is igen alkalmas, hogy mennyit merészelt a revizor a költői iratok átdolgozása közben. A közös megállapodás ellen ugyan, de a végső helybenhagyás mellett, *tört sorokban*¹ van nyomatva s ez a forma maga is segít kiemelni a mű sajátosságait.

A *Birák könyve* egészben véve hasonlít az átdolgozás mértékét illetőleg a «Hexateuchos»-hoz, csak itt-ott szögellik ki a megsimított szövegből egy-egy erős conjunctivus modus, vagy latinus részesülői forma, vagy «ki. kik» visszavívó névmás a «hogy» stb. helyett (Birák 2, 16; 3, 1; 4, 9, 10), a mik azonban Károli- emlékek s így alig kifogásolhatók, s helylyel-közzel a Hexateuchosban is előfordulnak.

A *Birák* könyvéhez hasonlít a *Ruth könyve*, a *Sámuel-féle* első könyv; a 2-dik azonban kevésbé, mert itt már szaporábban nyomulnak eléink a latinus ige-alakok («kimenvén», «visszajöven», «mely dolgot minekutána megtudott volna Dávid» 2. Sám. 3. r.) s rendes az «ötet» szó az «öt» helyett (ellentétben az első könyvvel is!) s gyakoriak az ilyen mondások: «*Lőn ennekutánna, hogy mikor Absolonnak, a*

¹ E sorok írója mindvégig forró kívánságképen hangoztatta, hogy — miként a mintául vett «Revised Version»-ban — a mi átdolgozott bibliánkban is minden költői részlet formailag is megkülönböztessék; de ez túlságos reformnak tetszett. Mindamellett a *Debora éneken* kívül így nyomtatott az ü. n. «*Anna-ének*» (1. Sám. 2. r.) és a *Dávid hatyudala* a mi a XVIII. zsoltár néhány szó különbséggel. (2. Sám. 22. r.). Azt hisszük, hogy a közönség örömmel mondja rá az Ament s egy újabb kiadás alkalmával a «Revised Version»-hoz ebben a tekintetben is közelebb jutunk.

Dávid fiának igen szép huga volna, kinek neve Támár vala: Amnon, a Dávid fia megszeretné őt.» (2. Sám. 13, 1.). Az átdolgozásbeli egyenlőtlenység látszik a *Királyok és Krónikák könyvein* is, de ezekben is általában a javított, a tárgyi hibáktól lehetőségig megszabadított Károlival találkozunk; e tekintetben a többieknek méltó versenytársai. Talán, hogy részben krónikás modorú elbeszéléseket, történeti feljegyzéseket tartalmaznak, ezért kívántak a revizorok és superrevizorok e könyveken több ódonserűséget megtartani; ódon zamat azonban latinismus nélkül is képzelhető.

Az átdolgozó nagyobb határozottságát s önmagához való teljes következetességét mutatják már az *Esdrás* és *Nehemiás*-féle könyvek, a melyekben szintén gyakoriak ugyan a részeseülői igealakok, de másféle alkalmazásban, mint az előbbi könyvekben, a foglaló félmult és régmult-féle idők azonban nem találhatók, hanem annál inkább bizonyos törekvés az ódon iz biztosítására. Például:

ESDRÁS III. RÉSZ.

10. Felveték annakokáért a mester-emberek az Úr templomának fundamentomát és rendelének egy néhány föltözött Papokat kürtökkel és Lévitákat, kik Asáfnak maradékai valának czimbalmokkal, hogy dicsérnék az Urat az Izrael Királyának Dávidnak keze által *csinált dicséretekkel*.

11. Egyenlőképen pedig ezt énekelik vala, mikor az Urat dicsérik vala és néki vallást tesznek vala: Mert* jó, mert mindörökké vagyon az ő irgalmassága Izraelen! Továbbá mind az egész nép nagy felszóval kiált vala, mikor az Urat dicsérik vala az Úr háza fundamentomának felvetése felett. * 1 Kun. 16, 1. 34.

10. S midőn az építők letették az Úr templomának alapkövét,* Josua és Zorobabel oda állíták a papokat öltözetükben, kürtökkel s a Levitákat, Ászáf fiait, czimbalmokkal, hogy dicsérjék az Urat Izrael királyának Dávidnak rendelete szerint.

* Rész 2, 41. 69. 2 Krón. 5, 12, 20, 21, 23, 18. 1 Krón. 25, 2.

11. És énekelének, dicsérvén az Urat és hálát adván neki, mert jó,* mert mindörökké van az ő irgalmassága Izraelen! És mind az egész nép nagy felszóval kiált vala, dicsérvén az Urat, hogy az Úr házának alapköve immáron letétegett.

* Zsolt 106, 107, 118, 136. 1 Krón. 16, 1. 34.

Ime mennyi tárgyi javítás, mennyi változtatás, anélkül mégis, hogy az újszerűségben bárki is megütközhetnék és a Károli ellenére behozott részesülői formákon fenakadhatna.

Az *Eszter*-féle könyv a Sámuel és Királyok-nevű könyvek jellegét viseli magán. A „sing“ helyett a „könyöknyi“ szót használja s így ellentétben van a mintául is ajánlott Hexateuchos 2-dik könyvével és a Királyok könyvével is (2. Moz. 25, 26. stb; 1. Kir. 6. r.), de ilyen apró ellentétek egyebütt is megakadnak s a munka értékét nem csökkenthetik.

A több szabadság feltűnő nyomaival kínálkoznak mint-

egy a *költői* és *profétai* iratok, a fordításnak ezek a keményebb próbakövei. A keleti költészet minden szépsége, ereje, erős színezése, buja képei; a Jordán, az Eufrates, a Kébár, a Tigris, a Nilus-vidék pompája, félelmei kísértének és vonzanak az ó-szövetség költői vagy tanító és profétai könyveiben. Ezekkel a XVI. század magyar nyelve nem bírhatott meg s szerencse, hogy annyira is megbirt, mint a vizsolyi biblia. Megbirt-e velök és mennyire a XIX. századé: próbáljuk meg egy pár mutatóványon!

JÓB. III. RÉSZ.

3. Elveszszem az a nap, melyen én születtem, az éjszaka is, *melyen* azt mondták: férjfi *gyermek* fogantatott!

4. Az a nap legyen setéség s az Isten onnét felül azt meg ne látogassa és a világosság is azon ne fénylőjék.

5. A setéség meghomályosítsa azt és a halálnak árnyéka; azon a felhő lakozzék, a napnak hévsége háborítsa meg azt

6. Azt az éjszakát homályosság fogja be, ne örüljön az esztendőnek napjai között, ne számláltassék a hónapokhoz.

7. Imé az az éjszaka legyen magának való; ne legyen örvendetes ének és azon.

11. De mire nem holtam meg az én anyámnak méhében? avagy miért hogy kijövé az én anyámnak méhéből, el nem veszttem?

3. Veszszem el az a nap, a melyen születtem és az az éjszaka, a melyen azt mondták: fiú fogantatott.

4. Az a nap legyen sötétség, ne törődjék azzal az Isten onnét felül és világosság ne fénylőjék azon.

5. A sötétség tartsa fogva és a halál árnyéka; a felhő lakozzék rajta, nappali borulatok tegyék rettenetessé.

6. Az az éjszaka! Sűrű sötétség fogja be azt; ne soroztassék az az esztendőnek napjaihoz, ne számláltassék a hónapokhoz.

7. Az az éjszaka! Legyen az magtalan, ne legyen örvendezés azon.

11. Mért is nem haltam meg fogantatásomkor; mért is ki nem multam, mihelyt megszülettem?

Még inkább látszik az átdolgozás fáradsága és tetszetős volta a következőn, de a szükségessége is a Károli biblián.

JÓB. XXVIII. RÉSZ.

BIZONYÁRA az ezüstnek *helye* vagy onnét kivájják és *vagyon* helye az aranyonak a honnét kiássák.

2. A vas a porból ásattatik ki és a kőből ércz önttetetik.

3. A setéségben vetett határnak és minden tökéletes dolognak *az ember* végére megyen: a setéségnek és a halál árnyékának követ is megkeresi.

BIZONY az ezüstnek bányája van és helye az aranyonak, a hol tisztítják.

2. A vasat a földből hozzák elő, a követ pedig érczé olvasztják.

3. Határt vet az ember a sötétségnek és átkutatja egészen és végig a homálnak és halál árnyékának követ.

4. Mikor a víz nagy hamar ki-
árad a *bányára*, elhagyván az ő
fészket: a *vizek*, melyeket semmi
láb nem tapodott, kimerítetnek és
az embernek munkájával kimennek
a *bányákból*

5. *Vagyon* oly gabonatermő föld,
jöllehet alatta más vagyon, tudni-
illik tűz.

6. Melynek köveiből zafir lészen,
a porából pedig arany.

7. *Vagyon* oly ösvény a föld
alatt, melyet semmi repeső állat nem
tud, sem pedig a varjúnak szeme
nem látta.

8. A melyen nem jártak a kegyet-
len vadak, sem pedig a fene orosz-
lán azon által nem ment.

5. Aknát tör távol a lakóktól;
mintha lábukról is megfelejtkezné-
nek, alámerülnek és lebegnek embe-
rektől messze.

5. Van föld, a melyből kenyér
terem, alant pedig fel van forgatva,
mint egy tűz által.

6. Köveiben zafir található, görön-
gyeiben arany van.

7. Van ösvény, a melyet nem ismer a zsas, sem a sólyom szeme nem látja at.

8. Nem tudják azt büszke vadak,
az oroszlán sem lépked azon.

Ez még csak a kezdete az isteni bölcseséget kutató rész-
letnek, csak a kevésbbé szép bevezetése. De ilyen az egész
Jób-könyv. Eddig vonzott tartalmának gazdagságaért, most
olvasható már alaki szépségeiért is. Nagy mértékben más,
mint eddig mindenképen. Nagyobb átdolgozás azonban így
sincs rajta, mint a Debora-éneken, a *mutatványon*.

A Zsoltárok is ünnepi ruhát öltöttek s lehullott róluk
sok felesleges, még a tartalmi kivonatukból is. Például:

II. ZSOLTÁR.

Jövendölés a Krisztus országáról.

MIÉRT dühösködnek a pogányok
és a népek miért gondolnak
hiábavalókat?

2. A földnek Királyai öszvegyül-
nek és a Fejedelmek tanácsot tar-
tanak egyetemben az Úr ellen és az
ő Krisztusa ellen, *ezt mondván*:

3. Szagassuk el az ő köteleket
és rázzuk le rólunk az ő igájokat!

4. A ki lakozik az egekben, ne-
veti, az Úr megcsúfolja őket.

5. Akkor szól az ő haragjában
nékik és búsulásában megrettentí
őket, *ezt mondván*:

6. Én pedig választottam az én
Királyomat a Sionon, az én szent
hegyemen.

7. Megbeszélem az Úrnak dekrét-
tomát, ki ezt mondá nekem: Én
Fiam vagy te, én ma szültelek té-
gedet.

Jövendölés a Messiás hatalmáról.

MIÉRT dühösködnek a pogányok
és gondolnak hiábavalóságot
a népek?

2. A föld királyai öszvegyülnek
és a fejedelmek együtt tanácskoz-
nak az Úr ellen és az ő felkentje
ellen:

3. Szaggassuk le köteleiket s ráz-
zuk le magunkról bilincseiket!

4. Az egekben lakozó neveti, az
Úr megcsúfolja őket.

5. Majd szól nekik haragjában és
megrettentí őket gerjedelmében:

6. Én kentem ám fel az én kirá-
lyomat a Sionon, szent hegyemen!

7. Határozatot mondok: Az Úr
mondá nekem: Én fiam vagy te;
én ma nemzettelek téged.

Mint ennél a zsolnárnál, úgy több *messiaticus* költemény-nél is visszatértek az átdolgozók a héber költők álláspontjára, t. i. *Krisztus* helyett a *Messias* vagy *Felkent* szót használják, a mi, ha visszatetsző volna valakinek, az gondolja meg, hogy ez nem újítás, hanem igazságszolgáltatás. Ez történt a prófétai iratokban is a Krisztusra magyarózott részleteknél s ugyanez az Énekek énekében is. (Lásd: Ezsaiás 9. 12, 32, 33, 35, 41, 52, 53, 61 stb., Zakarias 9, 13 stb. részeket s az Énekek énekét egészen).

De lássunk valamit a XLV. zsolnárból is, a melyet az egyetlen világi éneknek tartanak némelyek s az Énekek énekével soroznak egy vonal alá.

XLV. ZSOLTÁR.

Jövendölés a Krisztusról, úgymint az ő gyűlekezetének völegényéről.

1. Tanúság és menyegzői ének, adatott a Sofannimra a Koráh fiai közül való éneklőmesternek.

2. Nagy kívánsággal kíván az én szívem mondani jó beszédet; elmondom az én énekemet a királyról, az én nyelvem gyors írónak penája.

3. Te szebb vagy minden emberek fíjainál: kedvesség öntetett ajakidra; mert megáldott téged az Isten mindörökké.

4. Kösd fel oldaladra fegyveredet te erős vitéz: a te dicsőségédért és ékességédért.

5. És legyen a te ékességében előmeneteled; uralkodjál az igazságnak ígéjeért és a szelid igazságért; és tanít téged a te jobb kezéd csodálatos dolgokra.

9. Minden te öltözetid mirrha áloes és kácsia illatuak; melyek kihozatnak a te elefánttetemből csinált palotaidból, honnét *mikor kijösz*, neked mindnyájan örvendeznek.

10. A királyoknak leányai a te ékességében *járnak*: a te jegyessed pedig áll a te jobbold felől aranyos öltözetben.

11. Hallgasd meg én leányom és lásd meg és hajtsd ide a te füledet; és felejtkezzél el a te népedről és a te atyádnak házárol.

12. És megkívánja a király a te ékességédet, mert ő a te Urad és te tiszteljed őtet.

Üdvözlő ének a király menyegzőjéről.

1. Az éneklőmesternek a Sofannimra, Koráh fiaitól való elmélkedés, menyegzői ének.

2. Fölbuzog szívem szép beszédre, elmondom művemét a királyról. Nyelvem jártas írónak tolla.

3. Szebb, szebb vagy az ember fíjainál, kedvesség ömledez ajakidon, azért megáld az Isten örökké.

4. Kösd derekadra kardodat vitéz! Dicsőségédet és ékességédet.

5. Indulj, haladj diadallal az igazságért, a szelidségért és jogért és csodákra tanít meg tégedet a te jobb kezéd.

9. Mirrha, áloe, kácsia-illatú minden öltözeted; elefántcsont palotából zenezóval vidámitanak téged.

10. Királyok leányai vannak kedveseid között; jobb kezéd felől királyné áll öfiri aranyban.

11. Halld csak leány, nézd csak; hajtsd ide füledet! Feledd el népedet és az apád házat.

12. Szépségédet a király kívánja; hiszen urad ő, hódolj hát neki!

E zsolnárnak a Kálmán Károly-féle átalakítását Szász Károly méltónak találta a Kisfaludy-társaság figyelmére; átdolgozott alakjában is méltánylást érdemel. Az egész zsolnáros könyvről is fogalmat szerezhet magának kiki e pár mutavány után. Bármely műfajba tartozó zsolnárok egyaránt megszüpültek s némelyikben szinte ragyog a sok belső szépség az új formában. Ha kedvelt olvasmány volt eddig, inkább azzá lehet majd ezután. Éppen ilyen az *Énekek éneke*, a mely a Debora énekhez stb. hasonlóan tört sorokban van nyomatva. A *Példabeszéd könyv*-ben és a *Predikátor*-ban több maradt meg a régeből, de azokon is sok a reformálás, sőt igen sok példabeszéd egészen más, mint volt idáig. A bibliai irodalom ismerője tudja, hogy ezek igen rongált szövegben maradtak reánk, értelmük pontos meghatározása és főleg a példabeszédek epigrammszerűen rövid, tömör kifejezése annál nagyobb nehézségekkel jár; de ha sikerül, annál nagyobb érdem. Az átdolgozó, a mit csak lehetett, megtartott Károli Gáspárból s e miatt e könyvön is bizonyos egyenlőtlenség mutatkozik, különösen az ige-idők használatában (ritkán ott találjuk az ilyeneket „felemelénded“, „menéndesz“, de többször, sőt legtöbbször át vannak az ilyenek alakítva). Például:

PÉLDABESZÉDEK. II. RÉSZ.

SZERETŐ fiam! Ha bévejénded az én beszédimet és az én parancsolatimat elrejténded te nálad;

2. Ha figyelmeztetvén a bölcseségre a te füleidet, hajtándod a te elmédet az értelemre;

3. Ha a bölcseségért kiáltándasz és az értelemnek megnyeréseért a te szótát felemelénded;

4. Ha keresénded azt, mint az ezüstöt és mint az elrejtett kincseket vizsgálándod azt;

5. Akkor megérted az Úrnak félelmét és az Istennek esméretire jutsz;

6. Mert az Úr ad bölcseséget, az ő szájából tudomány és értelem származik.

FIAM, ha beveszed az én beszédimet és az én parancsolatimat elrejt magadnál,

2. Ha figyelmeztetvén a bölcseségre a te füleidet, hajtod a te elmédet az értelemre.

3. Igen, ha a bölcseségért kiáltasz és az értelemért a te szótát felemelénded (!),

4. Ha keresed azt, mint az ezüstöt és mint a kincseket, kutatod azt;

5. Akkor megérted az Úrnak félelmét és az Istennek ismeretére jutsz.

6. Mert az Úr ad bölcseséget és az ő szájából tudomány és értelem származik.

A *prófétai irodalom* ugyanazt a képet mutatja, a mit a *költői*. Új, kedvesebb képet annál, a melyet behomályosított a haladó idő fényessége. A hol imént még tapogatva jártunk és tudakolva kérdeztük, hogy „mi léssen ebből?“ — ott most bátran siethetünk és bizonyossággal láthatjuk az Isten-ige mélységeit és magasságait. Erő, szín, íz, ihlet, mind megjelen-

nek ott, a hol az eredeti szöveg s az eredeti író lelke úgy követeli. Az egészet nem mutathatjuk be, legyen azért száj-izelítőül csak egy pár példa!

EZSAIÁS KÖNYVE. IX. RÉSZ.

Krisztus személye, tiszte, országa: Izrael s Juda országának megfeddése.

A Messiás dicső országlása, feddő szózat Izrael ellen.

MINDAZÁLTAL nem leszen az ő setétülése a nyomorúság szerint, melly ő rajta esék akkor, mikor először tsak könnyen illeté az *ellenség* Zebulonnak és Nafthalinak földét: sem úgy, mint utólszor, mikor megnehezíték a néppel teljes Galileát a tengernek útján, a Jordánon túl.

2. A nép, melly setétségben jár, lát nagy világosságot; a kik a halál árnyékának tartományában ülnek, azoknak világosság támad.

3. *Mikor* ezt a népet megsokasítod vala is, *mindazáltal* állandó örömet nékik nem adsz vala, *hanem e képen* örültek te előtted, mint az aratók az aratásnak idején, mikor örültek az ellenségnek prédáját osztván.

4. Mikor az ő terhes igáját és hátának vesszejét, az öt nyomorgatónak pálczáját megrontattad, mint a Midiániták napján;

5. Mikor mind az egész tábor, az egymásra támadott sokaság és minden vérbe fertéztetett öltözet nagy hirtelen *úgy mint* megégett és lett a tűznek eledele:

6. De nékünk egy gyermek születik, Fiú adatik nékünk, kinek vállán leszen Fejedelemség, kinek nevét nevezi Tsudálatosnak, Tanácsosnak, erős, hatalmas *Isten*-nek, örökkévalóság Attyának, békesség Fejedelmének.

MERT nem lesz mindig sötét ott, a hol most szorongatás van; először megalázta Zebulon és Nafthali földjét, de azután megdicsőíti a tenger útját, a Jordán tulsó partját és a pogányok határát.

2. A nép, a mely sötétségben jár vala, lát nagy világosságot; a kik lakoznak a halál árnyékának völgyében, fény ragyog fel fölöttök.

3. Te megsokasítod e népet, nagy örömet szeresz neki és örvendeznek előtted az aratók örömevel és vígadoznak, mint mikoron zsákmányt osztanak.

4. Mert terhes igáját és háta vesszejét, az öt nyomorgatónak botját összetöröd, mint a Midián napján;

5. Mert a vitézek harczy saruja és a vérbe fertéztetett öltözet megé és tűznek eledele leszen;

6. Mert egy gyermek születik nékünk, fiú adatik nékünk és az uralom az ő vállán leszen és hívják nevét: csodálatosnak, tanácsosnak, erős Istennek, örökkévalóság atyjának, békesség fejedelmének.

És ez nem is a legjellemzetesebb mutatvány a prófétai iratokból (sőt Ezsaiásból sem!); de jó arra, hogy egyszerre láthatóvá legyen a Károli Gáspár terjedelmessége, mondhatnók: terpettsége mellett a javított szöveg tömörsége s amannak ködössége mellett ennek áttetsző volta.

Ezsaiás szent felháborodása a bűnök miatt; boldog áradozása, halás ömlengése a szabadságát visszanyert nép hazaindulása felett; *Jeremiás* honfíui bánkódása, kitörései, siral-

mai; *Ezékiel* szövevényes, mesterkélt képei; *Dániel* merész álmai, reményei, látomásai s a *kis próféták* is valamennyien: mind, mintha a megdicsőültek ünnepi színében állának előttünk és hivogatnának magokhoz az átdolgozott kiadásban. A hol lehetett s az izlés rovása nélkül megeshetett, nem maradtak el a héber költők és próféták kedvencz szójátékai, betűrímei, de a Kámory-féle túlságoskodás nélkül. Az összes prófétai írásokban van most már élet, mozgás, tűz, lánglobogás. Például:

JERÉMIÁS KÖNYVE. VI. RÉSZ.

22. Így szól az Úr: Ímé nép jő el észak földe felől és nagy nemzetség indul fel a földnek végéről.

23. *Kiknek* kezekben kézív és pajzs léssen, kegyetlenek lésszenek és semmi irgalmasság benne nem léssen: az ő szavok mint a tengernek zúgása és lovagok lésszenek, mind egyik viadalhoz készültek te ellened, Sionnak leánya!

24. Kiknek csak hírek hallására a mi kezünk ereje elszakadott, a veszedelem körül fogott minket és a fájdalom, mint a gyermekszülő asszonyi állapot.

25. Ki ne menjetek a mezőre és útra ne induljatok: mert az ellenség fegyvere és a félelem mindenfelől *körülvett*.

26. Én népemnek leánya, öltözzél zsákba és heverj a porban, sírj keservesen, *mintha* egyetlenegy *fiadat* síratnád: mert hamarsággal eljő reánk a pusztító!

22. Így szól az Úr: Ímé nép jön az északi földről és nagy nemzet serken fel a földnek végéről!

23. Kézívet és kopját ragad, kegyetlen az és nem könyörül; szavok zúg, mint a tenger és lovokon nyargalnak, fejenként viadalra készen te ellened, oh Sion leánya!

24. Halljuk a hírét: kezeink el-esnek; szorongás vesz erőt rajtunk, reszketés, mint a vajudó asszonyon

25. Ki ne menjetek a mezőre és az úton se járjatok; mert ellenség fegyvere, rémület *fenyeget* körül!

26. Népem leánya! Ölts gyászt és heverj a porban; sírj, a mint az egyszülöttet síratják; zokogj keservesen, mert reánk tör a pusztító hamar!

Vagy tegyen még bizonyosságot az átdolgozók munkája mellett ez az utolsó példa, a melynek szintén vannak tanulságai:

NAHUM PRÓFÉTA KÖNYVE. I. RÉSZ.

Isten természetéről s Ninivé ellen szól.

NINIVÉ város ellen való terhes Prófétzia: az Elkos városbéli Nahum látásának könyve.

2. Nem szenvedhetője az Isten a bosszúnak és bosszúálló az Úr, bosszúálló, *mondom*, az Úr és buzgó haragú; bosszút áll az Úr az ő ellenségén és megtartja *haragját* az ő ellenségei ellen.

Protestáns Szemle. X. évf. X.

Isten természete és végzése Ninive ellen.

NINIVE megbüntetése az elkos Nahum látásának könyve.

2. Haragos és bosszúálló Isten az Úr, bosszúálló az Úr és rettenetes haragú; bosszút áll az Úr az ő ellenségein és kiönti haragját gyűlöldre.

3. Az Úr nagy türethető és nagy hatalmú, ki a bűnt büntetés nélkül semmiképen nem hagyja: az Úrnak úta nagy szélvészben és forgószélben vagyon és a felhők az ő lábainak porok.

4. Ki a tengert megfeddi és megszárasztja azt és minden folyóvizet megszáraszt, a Básán és a Karmel megerőtelenül és a Libánusnak vimeghervad.

5. A hegyek megrendülnek ő előtte és a halmok megszakadoznak; a föld ég az ő színe előtt, e földnek kerekége is és mind azok, kik azon laknak.

6. Az ő haragja előtt ki állhat meg és kicsoda allhatja meg az ő haragjának búsulását? Az ő búsulása kiomol, mint a tűz, a kősziklák megrepedeznek ő előtte.

7. Jó az Úr és a szorongatásnak napján erősség: és nem hagyja azokat, a kik ő benne bíznak.

3. Tartós haragú az Úr és nagy hatalmú; nem hagyja az Úr a bűnöst büntetlenül. Szélvész és vihar az ő útja és lábainak pora a felhő.

4. Megfeddi a tengert és kiaspasztja azt és minden folyamot kiszáraszt. Elfonnyad a Básán s a Karmel és a Libánon virága lehervad.

5. A hegyek reszketnek előtte és a halmok szétmállanak. Tekintetétől megrendül a föld és a világ és minden, a mi rajta él.

6. Ki állhatna meg haragja előtt s ki bírhatna ki búsulásának tüztét? Heve szétfoly, mint a láng s a kőszálak is szétporlanak tőle.

7. Jó az Úr és erősség a szorongatás idején és megismeri a benne bizókat.

Átdolgozott kiadásban olvasva az ó-szövetséget, ennek kivált a lélekre erősebben ható költői és prófétai könyveit, szinte csodálkozunk kell, hogy annyi szépség élvezésétől miként is tudott prot. egyházunk eddig ellenni s hogyan bírta magára s az egyes hívők lelkére nézve különösen a prófétai iratok gazdagságát értékesíteni? És mert ezen csodálkozni tudunk, hinnünk kell, hogy az átdolgozott ó-szövetség hatása csakhamar meg fog látszani egyházi irodalmunkon, az egyházi beszédek irányán, tartalmán, az imádságokon, sőt talán a vallásos jellemeken is!

A kinek a közlött mutatóványok nem elegendő bizonyítékok az átdolgozás halaszthatatlan volta mellett, az próbáljon többet látni és többet élvezni s kétségtelen, hogy velünk együtt fogja vallani s talán hirdetni is, hogy bibliánk átdolgozására az idő teljessége megérkezett s az átdolgozott ó-szövetség csakugyan az eredeti szöveggel egybevetett kiadás és jogosan viseli az *átdolgozott* jelzót.

A ki több fáradságra is kész az átdolgozott ó-szövetség értékének meghatározása végett, az okvetetlenül össze fogja azt hasonlítani a *Komáromy Csipkés*, *Kámory* és *Káldi-Tárkányi* bibliákkal, s be fogja látni, hogy az új átdolgozás ezekkel is győzedelmesen megállja a versenyt. Probatum est! Népesebb mint akár a Komáromy Csipkésé, akár a Kámoryé és hübb az eredetihez, mint a Káldié, mert nem a Vulgata után készült és magyarosabb, mint az „Izraelita Magyar Irodalmi Társaság“

(I. M. I. T.) éppen ez évben nyomatott *Szentírás*-ának első kötete (Budapest 1898.).

Apróbb s tagadhatlanul meglévő fogyatkozásait el kell majd távolítani az első alkalommal. A csipri-csupri kanaáni népek nevei (Kananéusok, Girgazzéusok, Jebuzeusok stb.) miért is maradnának *nagy kezdő betűkkel és latin-ragokkal*? Vagy a *Farahó* is miért legyen mindvégig megkülönböztetve? A kifejezésbeli *egyenlőtlenségek*, a mik most már hamarosan észrevehetőek s az értelmi jegyek felrakásában mutatkozó hiányok is mind megszüntetendők és a *sajtóhibák*¹ kiküszöbölendők. Ezekre most már könnyen megszülethetik a jó alkalom, mivel a százados mohoktól megtisztított ősi tölgyön a rajta felejtett moszatok kellemetlenül fognak hatni az egyszerűbb lelkekre is s XIX. századbeli nyelvünk szépségei közül mind jobban-jobban ki fognak ríni a latin világ maradványai. Egészséges fejlődés mellett a hazai prot. bibliának már a legközelebbi időben a lehetőségig tökéletessé kell átváltoznia.

Ha így: akkor a mi átdolgozott ó-szövetségünk egészen és jó időre meg fog felelni úgy a nép, mint a papi és tanári katedra igényeinek és látszani fognak majd az eredményei is. Így is valódi nyereség!

Áldott legyen az Isten, a ki erőt adott és segílyt küldött prot. egyházunknak e szent munka elvégzésére! Jutalmazzuk meg a Bibliai Társaság áldozatait azzal, hogy olvassuk és tanulmányozzuk!

Sárospatak.

Radácsi György.

¹ A *sajtóhibák* eltávolítása, de legalább megnevezése kiválóan sürgős teendő. Nehány igen erős hiba maradt benn a szövegben, kivált a prófétai iratokban. Ugy kellene eljárni, hogy kiki vizsgálja át a maga által revideált részleteket gondosan és feljegyezvén a sajtóhibákat, küldje be azokat az elnökséghez; ennek pedig gondja lenne majd arra, hogy azok kinyomattassanak és a bekötött bibliákhoz hozzá ragasztassanak. «Bálványok» *bárányok* helyett, «prédálók» *próbálók* helyett, stb. az ilyenek tönkre teszik egy-egy szép részlet értelmét, pedig nagy érdek az, hogy a bibliát senki ne olvassa boszankodással!

BÁTHORY ZSIGMONDNÉ ÉS A VÁRADI KÁLVINISTÁK.

Dr. *Szádeczky* Lajos „Báthory Zsigmondné“-jából¹ és *Zoványi* Jenő Derecskei Ambrus ref. praedicatorról írt értekezéséből² ismerjük azokat a szenvedéseket, melyeket a váradi kálvinistáknak 1598. tavaszán a törvények és országgyűlési végzések ellenére odatelepitett jezsuiták bosszantásai következtében tűrniök kellett; de nem tudtuk pontosan az események dátumait, s azokat a sérelmeket, melyek miatt az ottani protestánsok elkeseredésökben fegyverrel torolták meg a hitők szentségén elkövetett gyalázatot. A Báthoryak korával foglalkozván, a bécsi cs. kir. állami (titkos) levéltárban évekkel ezelőtt olyan okleveleket találtam, melyek mind e hiányokat pótolják, s közlésök így a míg részint eddigi tudásunkat bővíti, másfelől időszerű is lehet most, az események 300 éves fordulója évében.

Mária Christierna, a ki fejedelmi férje: Báthory Zsigmond Oppelnbe távozása után kénytelenségből Erdélyország kormányát vezette, 1598. május 25-iki Gyulafejevárról írt alábbi levelében értesíté, Gréczben lakó anyját: Mária főhercegnőt a váradi vallási zavargásokról.³ E szerint a keresztyáró hét

¹ A „Protestáns Szemle“ 1893. évf. 202—204. lapján.

² Báthory Zsigmondné Mária Krisztierna (Budapest, Athenaeum, 1883.) 26—28. lapján.

³ Érdekes levelének erre vonatkozó része egész terjedelmében így hangzik: Sunst hat sich jetzt neulich ein seltsamer und beser Handel zu Grosz-Wardein zutragen, dann [Báthory Zsigmondra használt jele] hat den Catholischen ein Kirchen dort bewilligt gehabt, welches die Calvinischen gar nit gern gesehen, aber doch aus Forcht haben sie nit darwider sein dörfen. Bald sie aber gewisz gewest, dasz er aus dem Landt ist, haben sie am Sundtag in der Kreizwochen den Catholischen entboten, sie sollen sich aus der Stadt machen, oder sie wellens hinausführen, dasz sie daran gedenecken werden; haben also die armen Leidt aus Forcht müessen die Flucht geben. Des andern Tags

vasárnapján (valószínűleg ápr. 26-án) szólították fel a kálvinisták a jezsuitákat, hogy takarodjanak ki a városból és másnap támadt rájuk a polgárság és fegyveres őrség, úgy hogy nemcsak templomukat és házukat rombolták le, „hogy kő kövön nem maradt“, hanem még a gyümölcsfákat is kitépték. A fejedelemnő erre kancellárát és udvarmesterét küldte Váradra május 8-iki levelével a zavarok lecsillapítására, mire a váradiak Bihar vármegye nemeseivel és egyéb rendjeivel gyűlést tartván, összeírták azt, a mit mentségökre felhozhattak.

Ezt eddig csupán baranyai *Decsi János* rövid latin kivonatából ismertük,¹ eredeti magyar szövegében azonban szóról-szóra így hangzik :

Responsum universitatis nobilium comitatus Bihoriensis, ac cunctorum statuum, et ordinum civitati et praesidii Varamdiensis, ad postulata dominorum commissariorum Serenissimae Dominae Principis Transilvaniae etc. datum.

Az hol Asszonyunk ő felsége az commissarius uraim által mi nekünk azt írja, hogy az pontificia religiön való atyafiak ellen pártot ütöttünk, és conspiráltunk volna, sőt azoknak veszedelmére (kezet adván egymásnak) conjuráltunk volna, és kápolnaházokat, jégvermőket, kertbeli gyümölcsfákat elhántuk, és pusztítottuk volna, melyet ő felsége kapitánunknak levelébül is, az pontificia religiön való emböröknek beszédikbül is megértött volna, arra mi, mint ő fölségének, az mi kegyelmes urunknak, az római császárnak alázasos hívei, és asszonyunknak is ő fölségének jámbor szolgálai, ilyen választ tehetünk.

Hogy mi ő fölségek ellen semmi pártot nem ütöttünk, sem az pontificius atyafiak ellen temere et ex praeconcepto furore, az mint ők exponálták, semmi violentiát nem csele-

sein sie mit gewehrtes Handt, die Bürgerschaft sowol, als die Kriegsleidt in das Haus gefallen, darinnen die Catholischen ein kleine Kirchen gehabt haben, und nit allain die Kirchen, sonder auch das Haus also zersterht, dasz nit ein Stein auf dem andern blieben wär; gar die Baum aus dem Garten ausgerissen. Darauf hab ich zwei Commissarii hingeschiekt, den jetzigen erwelten Kantzler und mein Hofmaister; haben alle verhofft, sie sollen sich stillen lassen, sie sein aber so rebellisch, dasz sie sich gantzlich erklert haben, sie wellen dem Kaiser nit dienen. Ich will E. D. den ganzen Tractat bald geschriebner schicken. (Eredetiye, mindvégig sajtókezüleg írva, a *Hungarica* osztály 1598-iki Nachtrag-esomagjában.)

¹ Magyar története 321—323. lapján ily ezímen: De excusatione Varamdiensium ad Principem missa.

kedtünk, hanem az dolognak origója, kiért arra kellett mennünk, hogy tovább ne patialjuk őket közöttünk, ez volt: Az elment Báthory Sigmond urunk, mikor Meggyesen ad octavum diem Decembris, in anno 1588 generális-gyűlést tétetött volna, cum universis dominis regnicolis elvégezte vala, nobis quoque praesentibus, et consentientibus, hogy semmiféle római religión való szerzetőknek itt Váradon, se kalastromok, se collegiomok, se templomok, se kápolnájok, se egyéb közönséges helyök ne lehessen, az hol közöttünk az ő religiójokat profiteálnák, és ceremóniájokat peragálnák, sőt jószágot is sohult ne birhatnának, annak az religiónak professori semminemű jussal, se donatioval, ha penig tempora in successu, avagy valakinek vocatiojára bėjünnének közinkben, vagy temerario ausu új magok obtrudálnák magokat mint ezök az közinkben beszállott pontificusok cselekedtenek vala, tehát mindenőknek szabad legyen őket személyökben is persequalni, s marhájukban is sákmánt vetni. Erről az minemű erős végzést az egész ország-beli uraink atyánkfiai velünk egyetömben töttek vala, azt az elment fejedelmünk juramentomával, chyrographomával, és sigillomával meconfirmálta vala.

Annak utánna, mikor új fölsége in anno 1591 ad primum diem Novembris ismét generális-gyűlést tétetött volna Fejérvárat, újolan abban az gyűlésben is új fölsége minden ország-beli híveivel elvégeze, hogy Magyarorszában az ő felsége birodalmában az megyyesi gyűlésben végeztetett articulus minden cikkelyben megtartassék, és ide Váradra az pontificia religio ne introducáltathassék. Sőt még Szöllösön is úgy lehessen helyök azoknak, az kik azt az pontificia religiót profiteálják, ha az megyyesi generális-gyűlésbeli articulus után nem introducáltattanak oda. Hasonlóképpen azt az articulust is azon fejedelmünk kezeirásával, pecsétivel megerősítötte. Harmadszor ugyanazon fejedelmünk új fölsége, mikor immár non solum Transsilvaniae, sed etiam Moldaviae, Walachiae, Transalpiniae, et Sacri Romani imperii principis, partiumque regni Hungariae domini titulum adeptas fuisset, újolan generális-gyűlést tétetvén, in anno 1595, ad decimum sextum Aprilis Fejérvárat, minden ország-beli híveivel elvégezte, és articulusában diserti verbis beiratta, hogy jó néven vövén azt ország-beli híveitül, hogy az ő felsége buzgó törekedésére megengedték azt, hogy az pater jesuiták Erdélyben, Fejérvárra, Colosvárra és Colos-Monostorra bémeheessenek, sohova egyéb helyökre be nem szállítja azon az religión való emböröket, nevezet szerint penig Váradra, és egyéb helyekre is sohova nem engedi beeresztetni, és semmi gyülekezetöt, collegiomot nekik nem

enged, és semmi innovatit nem teszön. Ezöknek az articulusoknak vigorával, mi mind ez elmúlt 1597 esztendőbeli júniusnak első napjáig az ország constitutiojában firmiter megtartattunk, sőt az mely gyűlés in eodem anno Szentgyörgynapban lött, akkor is sem említeni nem merte senki, sem hírrel nem hallatott, hogy az pontificia religio az ő professorival egyetemben introducaltatnék közinkben, hanem az gyűlés után ugyanazon elment fejedelmünknek valami földökből kibúdosott idegön nemzetök, kik mindenöket eltékozolván és az sok adóság előtt elbúdosván, ide intrudálták magokat,¹ úgy adták értésére, hogy ök az ő házokat, melyet feleségök után birtak, az pontificiusoknak oda adják, hogy ott kápolnát csinálhassanak és azoknak sinistra suggestiójára ú fölsége elfeledkezvén országabeli híveinek generális constitutioiról, sőt meg nem emléközvé az ő maga juramentomáról is (szánja meg Isten ú fölségét) bészállítá hertelenséggel úket közinkben, melyet mikor eszünkben vettünk volna, ragaszkodván az országnak erős statutomihoz, semmiképpen nem engedték nekik, hogy itt semminemű ceremonajokat peragálják, és közönségesen odagyűljenek, hanem cum solenni protestatione tiltottuk erősen azokat az pontificiusokat, hogy az országtól nekik designáltatott helyön maradjanak meg, és ne jűjjenek erővel be reánk, mert nem követközik jó belöle, sőt jámbor fő bizott urainkat, atyánkfiat követségbe béküldöttük ő felségéhez mind az vármegyebeli nemesség, mind az szolgáló rend, s mind az vársi rend közzül, és alázatos könyörgésünkkel megtaláltuk, hogy ő felsége az ország végezési ellen, melyeket az feljű megírt módok szerint megerősített ő fölsége, ne szállítsa be közinkbe azt az religiót, és ne háboritson meg hitünkben.

De ő felsége azzal nem gondolván, ex praeconcepto furore az mi követinket rűt gyalázattal illette, Fejérvárat az kapu között megpálcázattatta, és mi magunkra hallatlan rűt szidalmakkal íra levelet, melyek fejedelmi méltóságához nem illöttek volna, és erővel, hatalommal így veté reánk úket. Azért nem volt mit tennünk, nagy szűbeli fájdalommal itt kénszerítettünk ideig úket elszenvedni. Mikor penig az Úristen az minapi változásnak idejét adta volna érnünk, akkor is az ország között ezön dologrűl megemlékeztünk, és ő felségét megtaláltuk felöle, hogy ő fölsége ezt az innovatit tovább ne patialja közöttünk, hanem szállítsa ki közzülünk, de ú felsége nagy nehéz kedvvel hallotta könyörgésünket, és az országnak ő felségéhez beküldött írásiból kivonatta. Az

¹ Ezek egyike *Szamosközi* feljegyzése szerint Castaldo Ferenez volt.

gyűlésből megjövén az mi atyánkfiai, és az dolgot értésünkre adván, consultaltunk felőle, és jól értvén azt, hogy lassan-lassan az pontificius atyafiak elakarják az esztendő közöt-tünk tölteni, izenénk tisztösségösön nekik, még az elment fejedelmünk intra fines hujus ditionis lévén, hogy megelé-gődjenek véle, hogy eddig itt laktanak, menjenek békével helyökre, és senki nem bántja őket, de ők nem hogy ez mi jó intésünknek engedtenek volna, sőt inkább gyalázatos és bosszúbeszédekkel illettek bennünket. Azután azzal sem elé-gödvn meg, praedikáló székünkre oly czédulát irtak elle-nünk, hogy csak egy tisztességös lovásznak is. az kiben valami generosus animus volna, túrhetetlen dolog volna, nem hogy minékünk nem lött volna nehéz, mindnyájan, és önön magok ingerölvén bennünket. Az mi esött az ő kápolnájokon és gyüleközetöknek házán, sibi ipsis imputent. Mi ebben sem-mit az mi kegyelmös fejedelmünk, császáruk ellen, kinek vérünk hullásával, halálunkkal akarunk fenállásáig szolgálni, nem vétőtünk, hanem turbatam libertatem nostram vindica-vimus, hogy ne mondhassa senki azt, hogy infra unius integri anni spatium ezöket az hatalommal közinkben jött, és erővel reánk szállott emböröket patialtuk volna közöttünk. Hiszem, ha az ország végezési ellen szabad volt az keresztyén prae-dicatorokat Gyaloból, Zilahról, Dévából, Vinczről és Borbe-rekről per vim excludálni, mennyivel inkább szabad volt mi nekünk az ország végezési szerint, melyeket az mi fejedel-münk hitivel, pecsétivel, keze írásával megerősített, az mi szabadságunkat óalmaznunk. Annak ókáért mi ő felségének mint kegyelmes asszonyunknak ezen könyörgünk alázatosan, hogy ő felsége ilyen libertásunkban, melyet méltán és igazán állattunk helyére, minket ne háborítson meg; sőt mindenek ellen óalmazzon meg abhan, hogy mi es (így!) sublata intes-tina discordia minden üdőben jó kedvvel, víg orczával, és hűségösön szolgálhassunk az mi kegyelmes urunknak ő föl-ségének és az pogány ellenség is ne vegyön alkotmatosságot arra, hogy ez féle belső köztünk való discordiából, és ezök-nek az inquietus emböröknek illetlen magok viseléséből valami ellenünk való véletlen dologrúl, kit Isten eltávoztasson, gon-dolkodjék és tanácskozzék. Bizonyára ez pontificius atyafiak-nak ő magoknak kellene ezt kívánnok, hogy az ő nekik assignáltatott locusban, mely csaknem egyik útczája Várad-nak, csendesen megmaradván, távoly (így!) szeretnök egy-mást, hogy nem mint ultrocitroque köztünk forogván, és közinkben commisceáltván, ennél nagyobb háborúságra adattatnék occasio, in hoc praesertim turbulento tempore. Az

mi nézi az pontificius atyafiaknak donatióját, kiről ő fölsége emléközetet teszön levelében, az felől azt mondhatjuk, hogy az mint feljül is megírtuk, az az donatio non ritem, neque legitimem emanált, mert az országnak generális-gyűlésiben végeztetött constitutiójának ellene adta az elment fejedelmünk nekiök, és semmiképpen ahhoz nem ragaszkodhatnak, nem is állhat meg az az illegitima et irrita donatio az articulusok ellen.

Az mi illeti az mi jámbor praedicatorunknak Ambrus¹ uramnak személyét, az mi kegyelmös asszonyunk ő fölsége kegyelmesen megbocsássa, nem tagadhatjuk bizony, nagy lelki fájdalommal halljuk, hogy ő fölsége, ravasz, álnok, pártütő embörnek, és az meglött dolognak fű autorának és antesignánusának írta levelében, mert ő kegyelme nem hogy seditiosus volna, de inkább mind ő felsége felől, sőt az mi kegyelmes császárunk felől is nagy tisztességgel és böcsülettel emléközött, mind privatim, mind publicem minden üdőben, és sok szép, könyörgésöket tött, mi velünk is könyörgettetött ő felségökért még az rajtunk történt gyalázat után is, kikért nem gyalázatot, hanem nagy dicséretöt érdömlene ű kegyelme, et dignus esset, ut autor pacis, et concordiae, non discordiae appellaretur. Végezetre, az hol az legatus urink extra continentia literarum suae Serenitatae azt vetik előnkben, hogy császár ő fölsége megesküdt azon commissariusi által minden rendöknek, hogy omnes status, et ordines in suis privilegiis, libertatibus, praerogativis, iuribus, et immunitatibus illibate megtart, ac omnes constitutiones, articulos, et statuta dominorum regnicolarum firmiter observabit, s mi es juramentis mediante obligáltuk ű fölségének arra magunkat, hogy ellenséginek ellenségi, s barátinak baráti leszünk, és valaminémű formát előnkbe szab ennek az birodalomnak gubernatiójában, azt acceptáljuk, ezekből pedig azt akarják subinferálni, hogy ismét közinkben fogadjuk az pontificius atyafiakat; ez felől azt mondhatjuk ő kegyelmöknek, hogy mi az császár ő fölsége juramentoma ellen semmit nem contendálunk, sőt értvén azt, minémű kegyes természetű és kegyelmes fejedelem ű fölsége, igen örülünk rajta, hogy az Űristen ilyen igazságszerető, böles és értökös fejedelem birtoka alá adott minket. Híven is akarunk ő felségének teljes életünkben szolgálunk minden ellenségi ellen, valakik ő fölsége és az ő felsége birodalma ellen támadnának.

Az mi peng az mi kötelességünket illeti, semmi részé-

¹ T. i. Dereeskei Ambrus, kinek életrajzát Zoványi Jenő írta meg.

ben azt sem infigáltuk, mert mi úgy köteleztük meg magunkat az ő fölsége hűségére, hogy *salva sit religio nostra* és hitünkben ő fölsége meg ne háborítson ebben ez helyben, sőt ótalmazzon mindnyájunkat *in libertate professionis fidei nostrae*. Ellenségig pedig ő fölségének kiket értsünk, *jam immediate declaratum est*, mind törököt, tatárt és egyéb pogány ellenségeköt, sőt azokat is, az kik keresztyén nevet viselnének, értünk az hostisnak nevezetig, valakik ő fölsége ellen és ő fölségének valamellik birodalma ellen, *ad perturbantia status publicos regnorum suae Majestatis arma sumerent et hostilia quaeque palam, vel occulte contra Majestatem suam molirentur*; barátim ő felségének megint azokat értjük, az kik az ő felsége fejedelemségét és birodalmát *manifesta vi et armis hostilibus* nem impetálják, hanem velünk egyetemben híven igyeköznek ő felségének szolgálni, avagy *confoederatusi* lévén ő fölségének, *constanter colunt, et retinent pacta sua*.

Azt nyilván hiszszük és bizonyosan tudjuk, hogy ő fölsége az barátságának nevezetig nem kívánja azt tőlünk, hogy oly religiót profiteáljunk, az melyen az mi conscientiónk nem *aequiescal*, sem pedig erővel más oly hitet nem ad minékünk, az melyet nem akarunk recipiálni, hanem abba tart meg ő fölsége, az melyet vallunk. *Ex praemissis igitur rationibus* semmiképpen nem engedhetjük ennekutánna is, hogy *contra articulos* az pontificius atyafiak *noviter* közinkben beszéljanak, hanem *in loco eis assignato theologorum pacifice* maradjanak meg, *hoc et ipsis tutius, commodiusque erit, et publicae quieti, atque tranquillitati rectius consulatur*. Végetre minémű rendet szabjon előnkben in gubernatione, et administratione totius reipublicae Transsylvanicae, ac partium ei subiectarum az mi kegyelmes urunk császáruk ő fölsége, azt ennek utánna értjük meg, ezideig nem látta senki közöllönk.¹

Ezt a szerencsésen reánkmaradt iratot Mária Christierna június elején küldte fel anyjának fordításával együtt, a mely — sürgetése daczára elsején még nem volt kész.² A kellemetlen ügy azután elsímult, de a vallásos fejedelem-asszony továbbra is pártolta a katolikusokat, s tán még inkább,

¹ Kanczelláriai szép másolat, cím, dátum és aláírás nélkül, a bécsi cs. kir. állami levéltár *Hungarica* osztályában, hibásan az 1599. évi *sine die*-csomag végén.

² Június elseji levelében említi ismét, t. i. hogy «den wardeinischen Handl will ich gar bald schicken; er ist noch nit gar verdolmetscht», mivel ugyanis magyarul volt írva.

mint addig. Így pl. május 29-én 600 kőst ad a fejevári atyáknak, június 16-án teljes tizedet engedélyez a (pecze-) szállósi egyháznak, a hova a váradi jezsuiták menekültek, aug. 1-én pedig mesterembereket (építőket, fuvarosokat és lakatosokat) rendel a kolozsmonostori — ma már romokban heverő — collegium felépítéséhez, s a templom javításához,¹ a miről a templomba helyezett czímerek és felirat maig is tanuskodnak.

Déva.

Dr. Veress Endre.

¹ Rövid regesztájok a bécsi titkos levéltár Filiale-osztálya *Kollar-féle 244*¹⁴ kötete 289/9 lapján, továbbá Marqu. *Herrgot*: Monum. Aug. Dom. Austr. III. köt. 1. része Auct. dipl. p. 100 num. 76. és p. 101 num. 79. alatt.

EGYHÁZI SZEMLE.

Külföldi egyházi élet.

Politikai és egyházi lapjaink bőven foglalkoztak ugyan ama nagy jelentőségű eseménnyel, mely a német császár jeruzsálemi útjában, szinte világtörténelmi fontossággal emelkedik ki a mindennapi történetből; azonban nem tartjuk feleslegesnek, hogy ezen a helyen visszatérjünk erre a nevezetes jelenségre, a mely még ma is mozgalomban tartja az európai közvéleményt.

Magának az eseménynek magya igen egyszerű. Megemlékeztünk volt már e helyen, hogy a német protestánsok Jeruzsálemben egy templomot építenek, melynek szállítását 1897 végére készen kellett volna lenni. A munka átnyult a folyó évre is és a német császár időközben arra határozta el magát, hogy a templom-felavatáson, mely 1898. október 31-én legyen, személyesen fog megjelenni. Meg is jelent nevével együtt, Európa prot. fejedelmeinek s egyházainak képviselőivel együtt s a templom-felavatásban maga is tevőleges részt vett.

Mi nem kerestünk és nem is keresünk az egész cselekvényben olyan politika hátsó gondolatot, a melynek a vallás csak palástja, habár elismerjük, hogy egy uralkodónak bármely közszereplése soha sem marad politikai consequentiák nélkül, minthogy a jelen esetben sem maradt. Azonban a fő és egyetlen valódi indító ok, a mely az ünnepség minden részéből kitetszik, a császárnak vallásos érzése. Nemcsak úgy alkalmilag kereste fel a Szentföldet, mint már több európai uralkodó. hanem egyenesen annak meglátogatását tűzte ki célul. De van egy mozzanat mégis, a mi még jobban kiemeli az esemény fontosságát, és a mi e vallásos érzületből fakadó cselekvénynek egyetemes érdeket szerez, — ez az az, hogy a német császár, ki vallására nézve evangélikus és a ki egy nagyobb részt protestáns állam feje, épen ezen minőségét is kifejezésre juttatta egyfelől az által, hogy az illető templomavatás a reformatio évfordulóján, okt. 31-én történt,

másfelől ottan ez alkalommal tartott beszédében és a templom alapkövébe tett emlékiratában a leghatározottabb és pozitív evangéliumi vallásos meggyőződésének adott kifejezést.

Ezen körülmények együttvéve, a császár útját az egész világ evangéliumi protestáns közönségének ünnepévé, tényévé avatták s így már többé nem magán devotív cselekvényével, hanem a protestantismus egyetemes megnyilatkozásával állunk szemben. A hely és az ünnepély szelleme az, a mi itt első sorban fontos.

Jeruzsálem a keresztyénség alapítójának és fejének működése és halála helye. A keresztyénség nagy üdvtörténeti tényei vannak e városhoz és vidékhez is kötve, a mely tények a keresztyén vallásosság, de egyúttal a világ civilisatiójának is alapjai, megdönthetetlen bázisai. Jeruzsálem a hit világának és az egyetemes keresztyén világnézetnek közös forrása, közös kincse, az isten-embernek benne folytatott élete, benne szenvedett halála és benne történt megdicsőülése által. Symbolicus jelentőségű hely ugyancsak, de e symbolum a legnagyobbat, a legmagasztosabbat képviseli, a mi valaha az emberiség kebelében történt. Tehát ez a város a keresztyénségnek, az egyetemes keresztyénségnek születési, a világnak újjászületési helye és szellemileg egyúttal közös tulajdona is.

És a mi a szellemet illeti: az evangéliumi protestantismusnak tiszta és erőteljes megnyilatkozása ama szent helyen, manifestatioja annak, hogy e protestantismus az egyetemes keresztyénségnek részese, amaz újjászülő léleknek szülötte, a keresztyén világsszellemnek önálló, közvetlen és egyenjogú képviselője a többi felekezeti árnyalatokkal szemben. Az az okt. 31, mely a keresztyén öntudatot visszaadta önmagának, mely az emberi léleknek Istenhez való közvetlen járulására, a földi hamis tekintetektől való felszabadítására, az egyén jogának, szabadságának helyreállítására a kezdeményező lépést megadta; a legméltóbb volt arra, hogy a protestantismusnak a keresztyén közösségben elfoglalt kimagasló helye demonstrálására időpontul szolgáljon. Az a beszéd, a mely a német császár ajkairól elhangzott, mely a világ minden részében visszhangra talált, a legalkalmasabb nyilatkozat volt arra nézve, hogy protestantismusnak a keresztyén közösségben való részvétele, a protestantismus igazán evangéliomi és Krisztusi szelleme, megbizonyíttassék.

Mind ennek kétségtelenül van bizonyos éle, mely azok ellen irányul, kik a protestantismusnak a keresztyén közösségből való kitudására törekesznek folytonosan, és ennek régebben az által is kifejezést adtak, hogy a protestánsokat a

szenthelyekről kizárták: de az él tulajdonképen egy éles határvonal, mely a protestantizmusnak a többi felekezetekkel szemben önálló voltát, létjogosultságát jelzi, azonban mégis, mint határvonal, az elválaszthatatlan közösség kebelében az érintkezési pontokat is megjelöli. Jelöli az egységet abban, a mi isteni és a különállóságot abban, a mi emberi; az isteni-nek egyetemességét és az emberinek egyéniségét.

Azok a nagy keresztyén gondolatok, melyek a császár beszédeiben megnyilatkoznak, a hívő léleknek, a keresztyén-ség isteni eredetéről és hatásáról meggyőződött vallásos kebel-nek igazán remek virágai. „A szolgálatrakész szeretetnek munkásereje által abhoz vezetessenek itt a szívek — úgy-mond — a kiben egyedül találhat az aggságos emberi szív üdvöt, nyugodalmat és békességet ez idő szerint is az örökké-valóságban“. „Jeruzsálem azt a közös munkát mutatja nekünk, mely minden keresztyéneket felekezeti és nemzeti különbség nélkül az apostoli hitben egyesít. Az innen kiinduló evangélium világmegújító ereje arra indít bennünket, hogy őt kövessük. A keresztfán érettünk meghalt Udvözítőre irányuló hitbuzgó tekintettel int bennünket a keresztyén türelemre, minden emberek iránti önzetlen felebaráti szeretetben való részvételre és biztat bennünket, hogy az evangélium tiszta tudománya mellett való kitartásunk esetén, még a pokol kapui sem vehetnek diadalt a mi drága evangéliumi egyházunkon. Jeruzsálemből jött a világnak ama világossága, melynek fényénél a mi német nemzetünk nagygyá és hatalmassá lett. A mivé a német népek lettek, a golgothai kereszt zászlaja, az önfeláldozó felebaráti szeretet jelvénye alatt lettek azzá. Miképen majdnem kétezzer év előtt, úgy ma is innen kell megzendülnie a világ minden tája felé ama kiáltásnak, mely mindnyájunk reményteljes vágyát foglalja magában: békesség a földön. Nem fény, nem hatalom, nem dicsőség, nem tisztesség, nem földi jó az, a mit mi itt keresünk. Mi mindannyian ama egy, a legfőbb jó: lel-künk üdvössége után epedezünk, vágyunk és törekszünk. És midőn én Istenben boldogult őseim fogadását: én és az én házamnépe tiszteljük az Urat“ ezen az ünnepélyes napon ismételem, egyúttal mindnyájukat hasonló fogadásra hívom fel“ . . . A ki így tesz tanubizonyosságot az ő hitéről, vallásos meggyőződéséről, az hivatva van arra, hogy fényes példájá-val nemzedékekre kihatóan világoljon hitsorsosai előtt. A ki uralkodó létére így áll oda, mint egyszerű hívő, vallásos ember, ama drága vérrel szentelt földön emelt hajlékba, hogy kegye-letének, buzgóságának kifejezést adjon, és a ki népének nevében tanubizonyosságot tesz az evangéliumnak csoda nagy ere-

jéről: az példájával milliók lelkében fogja megrezegtetni a vallásos érzések húrjait és felkelteni a Krisztus evangéliuma iránti engedelmes odaadást.

És nem valamelyes képzeleti Krisztusról szól ez a vallo-más, hanem arról, ki nekünk Urunk és Üdvözítőnk, „ki keser- ves szenvedésével és halálával és győzedelmes feltámadásával a váltságnak munkáját végrehajtotta“. Ez a hit volt az, mely a világot meghódította, a melyet az apostolok és reformátorok hirdettek, ez volt, a mely népeket és nemzeteket újjászül- t és hatalmassá tett. Ez a hit az életnek lelke, mely az evangé- lium erejével felkölti az alvókat, feltámasztja a halottakat, mert a hol a léleknek eme szele fúvall és áthatja a társa- dalmat a császártól a koldusig, a tudóstól az együgyűig, ott minden éled, minden virul s a mennyeknek országa bonto- gatja kifelé kies tájait.

Ha valaki politikát keres a német császár jeruzsálemi útjában, íme itt van; íme ez a politika, hogy az evangélium- nak erejéről tanubizonytságot tegyen, s e hatalmas bizonytsá- g-tétel erejével áthassa annak az államnak társadalmát, a mely- nek élén áll s ez által még nagyobbá, még hatalmasabbá tegye népét — nem ő, hanem az, kiről népével együtt bizony- tságot tesz.

Az evangéliumi protestantizmus erejének növekedése, mely ezen császári úttól várható volt, ez ejté aggodalomba annyira a Vatikánt. A sakkhúzás, melylyel a császár utazását megakadályozni igyekezett, egészen Rómára vall. Politikai feltékenységet támasztani a rivális államban, Franciaország- ban, hogy ennek neheztelése a császárt útjától visszatartsa. Az a protektoratus, melyet egy század óta gyakorol Francia- ország kelet római katolikusai felett, ma már úgyis merő anachronizmus. Vajjon feltehető-e, hogy a róm. kath. vallású német polgár, csak azért, mert róm. katolikus, nem a német, hanem a francia konszultatus útján fogja vallásos és egyéb igényeit érvényesíteni és feltehető-e, hogy a mai államjogi és nemzetközi viszonyok között idegen állam alatt való felett, az illetékes állam háttérbe szorításával, erőszakos félretolásá- val a vallás czímén bármely állam is fenhatósággal bírjon? Ha egyetemes róm. kath. érdekről van szó, ám teheti az egy- ház feje, hogy ez vagy amaz állam közbenjárását kéri fel; de midőn egyes polgárokról, bármily vallásúak legyenek is, bármily érdekekben szenvedtek is sérelmet — van szó, akkor felekezeti internacionális protektorság; az már ma nonsens.

Az a tapintatlanság, melylyel Róma az evangéliumtól féltében a francia protektoratus emlegetésében és hangsúlyo-

zásában eljár, méltó és nemes választ nyert a német császár részéről. A mint híre járt a császár utazási szándékának, a pápa Langenieux francia bíborshoz intézett levelében ama nézetének adott kifejezést, hogy Franciaországban a keleti róm. katolikusok felett gyakorolt védnöki joga továbbra is fentartandó, sőt később ugyanezen tárgyban a francia zarándokokhoz, szent Péter sírjánál intézett beszédében oly hurokat pengetett, a melyek következtében a német birodalom vatikáni nagykövete, von Bülow, szabadságolás ürügye alatt hazahívott. És azért a császár mindezen kelletlenkedések daczára is nem veszté el nyugalmát, s midőn a szeretet evangéliuma első hirdetésének helyére ment, nem követte a Krisztus földi helytartójának czivakodást szító modorát, hanem saját róm. kath. alattvalóiról is megemlékezve, megszerezte és nekik ajándékozta azt a helyet, mely állítólag a Mária sírját foglalja magában. A császár e helyet a szultántól 8500 török fontért (közel 100,000 frt) vásárolta meg s ide a r. katolikus német palesztina-egyesület most egy új templomot szándékozik építeni.

Az ajándékozásról a császár a pápát személyesen kereste fel egy táviratban, a melyben hangsúlyoztatik, hogy a császárnak nagyon jól esik, hogy bebizonyíthatja, mennyire becsesek előtte azon katolikusoknak vallásos érdekei, kiket az isteni gondviselés az ő gondjaira bízott. A császárnak ezen nemes tette a legnagyobb zavarba hozta a vatikánt, mert jó arcot kellett vágni a szomorú játékhoz és kifejezést adni örömének, a melyből ugyan semmit sem értett s a „Kreuztg.“ római levelezőjének jelentése szerint, v. Bülow, ki nagyon jól ismeri a vatikáni politikát, teljesen tájékozva van a vatikán ezen hangulatáról s úgy tünt fel a vatikáni Monsignori előtt, mintha a pápai válasz-telegramm olvasása alatt v. Bülow úr gúnymosolyát észlelhették volna.

A német katolikusok el vannak ragadtatva a császár ajándéka által, melyet mint a paritas kifejezésének jelét fognak fel s örvendeznek, hogy saját templomukba fognak Palesztinában is járhatni és hallani sem akarnak holmi francia protektoratusról. Arenberg herczeg, centrumpárti képviselő, kijelenté egy berlini gyűlésen, hogy a véduraság kérdése Franciaország részéről nagyon különös formában vétetett fel, mintha valami joga lenne a német katolikusok felett annak a többnyire atheista kormánynak, mely katolikus pénzen leginkább schismaticus propagandát űz. Most a német katolikus jogos tulajdonok és területükön templomot építve abba a helyzetbe jutnak, hogy felettük idegen hatalom semminemű védnöki jogokat nem igényelhet.

A császár ajándéka és telegrammja, valamint a német katolikusok állásfoglalása által sarokba szorított Vatikán azt az elvet követi: „si fecisti nega“. A Vatikán hivatalos közlönye, az Osservatore Romano, a kínos incidensért az itáliai sajtót okolja, mely a pápának a francia zarándokokhoz intézett beszédét elferdítve közölte. Azonban a német császárral közöltetvén a beszéd hiteles szövege, ez megnyugtatólag hatott. Innen v. Bülow visszahívása is más szinezetet nyer, mert v. Bütow családi körülményeire hivatkozással maga kérte elbocsátását és mielőtt távozott volna, utódját is bemutatta volt, a kit a Vatikánban a legnagyobb előzékenységgel fogadtak úgy személyes tulajdonságaira, mint különösen arra tekintettel, hogy II. Vilmos képviselője.

Természetesen most már ez a felfogás is tárgyalás alá került és mint a klérikális „Ausburg Postztg.“ is említi, csakugyan bizonyos megállapodás czéloztatott a Vatikán és a porosz kormány között, a melynek folyamán a kuria egyáltalában semmi alkalmat sem adott a porosz kormánynak az elégületlenségre, a mit viszont a porosz diplomatai ügyvivő v. Bülow-Rutzau is elismert és kinyilatkoztatott volna. A „Hamburger Corresp.“ berlini levelezője szerint tény, hogy a megegyezés czéloztatott, de egyebekben az állittatik, hogy a nevezett klerikális ujság a pápai államtitkár Rampolla bitoros érdekében kissé szépítette a dolgot. — Azaz a mint kivehetjük, csakugyan merült fel valamelyes conflictus a Vatikán és a porosz kormány között, a melyben Rampollának van a legfőbb része, vagyis hogy a protektorátus kérdésében az olasz és német lapoknak lényegileg igazuk van, habár az Osservatore Romano és Augsburgische Postzeitung tagadni és eltakarni igyekeznek is.

Ily körülmények között tehát egyáltalában nem lesz meglepő, ha Franciaország felől nem épen valami békés és protestáns-szerető hangok emelkednek.

Charmetant Felix francia főpap egy felhívást tett közzé, hogy a keleti francia protektoratus érdekében „keresztsháborút“ kell indítani és a szent földön levő francia katolikus alapításokat szellemi és anyagi támogatásban kell részesíteni. De idetartozik az a másik hang is, mely már vastagabb durból kiindulva egyenesen a protestánsoknak ront. A „Soleil“ chauvinista hazafiság hangján támadja a protestánsokat, mondván: „A francia protestánsok saját országukban idegenek és a hazának nyílt ellenségei. A nantes-i edictum országos szerencsétlenség volt és visszavonása dicséretes cselekmény. Ha a protestánsok még napjainkban is hit és vallásgyakorlat szabadságot élveznek, hát azt tanácsoljuk nekik, hogy meg ne mukkanjan-

nak, mert különben puskalövésekkel adjuk értésükre, hogy hol van a jog.“

Míg Franciaországban így kancsal mészáros módjára adnak kifejezést a protektorátus kérdésében vallott kudarcznak, addig Spanyolországban, mely nincs épen olyan közlőre érdekelve, már nyiltabban beszélnek. Castelar Emil a spanyol szónokok királya, ki egyike a „legnemesebb“ spanyoloknak, ki hajdan tüzes, de ma már meglehetősen langyos republikánus és nagy francia barát, a madridi „Liberal“-ban foglalgozik a német császár jeruzsálemi útjával.

A Vatikán és a német birodalom közötti viszony — úgy mond — a „császárnak“ palesztinai zarándoklásával nagy válság közé jutott. Hohenzollern Vilmos, ki magát római királynak tolja fel, miképen az Ottók és Barbarossák a régi időkben, a szent földön levő keresztyének, különösen a német keresztyének felett való véduraságot igényli magának és nem hajlandó ezekből a német katolikusokat kihagyni, sőt ezek felett is véduralmat akar gyakorolni, mert alattvalói közül milliók vallják a róm. kath. hitet. Azonban több mint egy százados hagyomány következtében a szenthelyek s az ottani katolikusok feletti védnökség a francia köztársaságot illeti, ezt a teljesen keresztyén államot, mely sohasem szakadt el a pápától és a római nyájtól, nem még a mult század forradalmi láza közepette sem. És valóban készakarva kell annak szeméit behunyni az egész történelem előtt, a ki nem bírja belátni és felfogni azon okokat, melyet XIII. Leót a Palesztina feletti francia véduraság elismerésére vezetik. Aztán felsorolja Castelar, hogy mit tettek a frank és francia királyok Rómaért: Chlodowich, Pipin, Martel Károly, Nagy Károly; mit a francziák a keresztesháborúk és a clugni reform által, a mikért kapta Franciaország „az egyház első szülött leánya“ nevet. Aztán réá mutat arra, hogy a német császárok miképen bántak a pápákkal. Brundenburg is a kath. hitnek ellensége volt s harcban állott a catholicismussal a mühlbergi csatától a westphaleni békéig. De a „császár“ mindezt nem akarja belátni. Pedig a pápa is kifejezést adott annak, hogy a szentföldi katolikusok érdekeinek védelmezését kath. állam kezében akarja látni, a minek helyességét bárki is beláthatja, mert az ily állam vallási tekintetben az idegen alattvalókat is sajátjai gyanánt tekintti, nem úgy mint a protestáns, mely őket babonáskodó ördögfiaknak s az antikrisztus követőinek tartja. — De hát II. Vilmos — úgy látszik — nem tudja felfogni ezen logikai eszmeemetet. És mert a 90 éves pápa aggkorát mégis tiszteli, tehát helyette Rampollára zudítja sajtóját, hogy úgy mintegy Fran-

cziaországot protegálja, akárcsak mintha az teljesen szakított volna már a katholicismussal s attól idegennek látszanék.

A mint láthatjuk, spanyol szemüveg szerint is, bármennyire előtérbe van állítva a francia protektorátus, mégis a katholicismus és protestantismus kérdésén fordul meg az egész dolog. Tehát míg egyfelől a protestáns öntudat emelésére szolgál a német császár útja, addig másoldalról a felekezeti ellentéteket élesíti s az ultramontanismus heveskedését hívja ki. Azonban a mi az utóbbit illeti, ennek épenséggel nincs szüksége semmi különösebb kihívásra, mert úgy is dolgozik folytonosan, ingerel, lázít, ösztönöz a protestantismus ellen, de azért adja az ártatlant és ha a protestantismus valamely erőteljesebb életnyilatkozattal reagál szakadatlan szurkálódásaira, lármájával azonnal betölti a világot, hogy a szentszék, a katholicismus érdekei sértetnek, veszélyben forognak a protestánsoknak a történelem iránti vaksága és indolentiája miatt.

Azonban, — a mint a német császár is mondá — ha az evangéliumi tiszta tudomány mellett hűségesen kitartunk, a mi drága evangéliumi egyházunkon még a pokolnak kapui sem vehetnek diadalt. Pedig akarnak. Az ultramontanismus is döngeti alatta a talapzatot, de a hol az evangéliumi hit szilárd, ottan nincs mitől tartani.

Egyik-másik egyházi ujságunk a helyett, hogy a mi veszteségeinket látva, harci riadót fűna az evangéliumi munkásság ébresztésére és elől állana az evangéliumi hit terjesztésében, mintegy a helyzet igazolására Anglia példáját hozogatja elő, hogy ott miképen hódít a romanismus. Talán gúny akar ez lenni azokkal szemben, a kik a németországi és angliai erőteljes protestáns egyházi életet, az ott virágzó evangéliumi vallásosságot serkentő példa gyanánt szokták emlegetni. Oh mi csak söpörjünk a magunk háza előtt és ne féltsük az angol protestánsokat, ha ott olykor-olykor kissé erőteljesebb puseysta szellem támad. Angliában a római katholicismus nem hódít, de nagy mértékben fogy. Ime az aggságosok vigasztalására két statisztikával szolgálunk, Angliából illetőleg Nagy-Britániából :

A „Manning Times“ szerint: „Manning bibornok (a romanizálás előharczosa) 1890-ben kimutatta, hogy Angliában 1,500.000 katholicus van, de ezek közül csak 200,000 angol. A többiből 100,000 francia, német, olasz és 1,200.000 irlandi. Ha tehát az irek és a continensi katholicusok hazájukba térnének: a katholicismus Angliából eltűnnék. Az egyesült királyságok területén ma két millióval kevesebb katholicus él, mint ezelőtt száz évvel, habár az össznépeesség az alatt roppant sokat gyara-

podott.“ — A „Herald und Presbyter“ a fentebbi számokat még a következőkben világítja meg: „1841-ben Nagy-Britannia és Irland egyesült királyságban volt hét millió római katolikus, azaz az össznépeség 26⁰/₀-a. Ötven évvel később, tehát 1891-ben már csak 5,500,000, a népeség 16⁰/₀-a. Most pedig 5,253.059 a róm. hatholikusok száma.“ — Minthogy Irlandból folytonosan vándorol a népeség Amerikába, valószínű hogy a nagy-britanniai apadás egy része megtérül a róm. katolicizmusnak Amerikában, tehát a hiányt mégsem veszítette el teljesen. Mig a „Herald and Presbyter“ adata az egész egyesült királyságra vonatkozik, a „Methodist Times“-ben közölt s Manning bibornoktól származó számítás, csak épen Angliára szorítkozik. Hogy 200,000 angol katolikus oly sok-e, hogy az angol protestánsokat tőlük félteni kelljen: talán kérdésbe sem jöhet.

A mi a ritualizmus előhaladását illeti; erre nézve a jelen év szeptembere végén Bradfordban tartott „Church congress“ elég világos képet nyújt, hogy romanizmus hódításáról lehet-e beszélnünk. A yorki érsek által tartott megnyitó egyházi beszédből ide vonatkozólag a következő nézeteket közölhetjük: Egyfelől elveté a törvénytelen és a Common Prayer Book szavai és szellemével ellenkező szertartásokat, a melyeknek behozatalát néhány túlbuzgó lelkész magának megengedte, másoldalról pedig védelmezte a „hasznos symbolizmus új életre-keltését“, hogy az istentisztelet tetszetősebbé és hathatósabbá legyen és a Mr. Kensit, londoni könyvkereskedő által megindított „protestans“ mozgalomról azt állítá, hogy ez csak demagag választási manöver. Azonban ez a képnek csak egyik oldala. Most lássuk hozzá a másikat a riponi püspöknek s congressus elnökének megnyitó beszédét. „Mi nem elégíthetjük ki magunkat — úgymond — sem a világot „a fogalmak evangéliumával“ — mint Maurice azt nevezi. A dogmák az egyház számára tudományos szükségét képeznek, de ezek nem a lélek táplálékai. „Ez egyedül a Krisztus... Nagyön hasonlítottunk az írástudókhöz, mert nagy tekintélyekre és a mult nagy neveire bízunk magunkat. Megelégedve azzal, a mit Ambrosius, vagy Augustinus, vagy Luther, vagy Cranmer, vagy Simeon, vagy Pusey tanítottak, egészen elfeledtük, hogy az élő Krisztusnak lelkéből az erő és bölcsesség minő hatalmas folyama áramolhatik a szívbe minden időben. Vajjon nem volna-e lehetséges, hogy mai korunkban inkább tudatára jussunk annak, hogy az igazságot védelmező törekvésünkbe mennyi emberi vonás vegyült és hogy épen a jelen zavarok által oda vezetessünk, hogy egy egyszerűbb hitformát keressünk s abban testvéri egyesülésünket megtaláljuk?“

Ugyan mit jelent ez a két beszéd így egymás mellé állítva? Talán az anglikán egyháznak a róm. katholicismus felé haladását, avagy szakadást az egyház vezetőinek körében? Egyiket sem. Mert ismernünk kell annyira az angolokat, kik a világnak kétségtelenül a legliberálisabb és a mellett a legconservatívabb emberei, hogy ez a kettő náluk a legszorosabban összetartozik. Ugyan az a jelenség áll előttünk az egyházban is, mint az államban p. o. hogy egy esetet idézzünk: a Lord high Chancellor, az igazságügyminiszter, ki a felsőháznak az elnöke, mai napig is gyapjús zsákon, hajporos parókában ül elnöki székén, mint századokkal ezelőtt, de mégis az ő elnöklete mellett hozatnak a legliberálisabb korszerű reformok. Azaz az angol a formában conservatív; de a lényegben, a tartalomban liberális, sőt olykor radikális is. Tehát az angol ritualismus, mely túlzásba sohasem mehet, teljességgel nem érinti az anglikán egyház evangéliumi szellemét.

A hol az evangéliumi protestantismus szele frissen fűjdogál, ott nem kell tartanunk az ultramontanismus előhaladásától, de viszont a hol ez diadalmasan nyomul előre, a hol reversálissal és egyébbel szedegeti hiveinket, ott biztosak lehetünk, hogy az evangélium sója megízetlenült. Fájdalom, mi, a mi egyházunk veszteségeiről hóról-hóra nem épen épületes statisztikát olvashatunk. A só aligha meg nem ízetlenült.

Vigyázzunk, hogy ki ne dobassék és az emberektől meg ne tapodtassék!

p. — f. —

T Á R C Z A.

EGYHÁZTÖRTÉNETI ADATOK.

I.

Czeplédi István családfája.

A méltán nagyhírű kassai ref. papnak és írónak, Czeplédi Istvánnak származásáról és családi viszonyairól, e folyóirat 1897. évfolyamában közölt értekezésemhez egy pár újabb adatot találtam, melyeknek figyelembevételével következőleg egészíthetjük ki Cz. I. családfáját:

Czeplédi István

Krakkó, 1502. baccalaureus.

István

1567. mint esperes a szikszói zsinaton részt vesz.

István

1620 körül, tiszántúli lelkész.

István

1653—1671. kassai pap.

Második neje, özv. Kölesériné, *Kalmár Anna*, az I. Köleséri Sámuel édesanyja. Czeplélinek Kalmár Annától született gyermekei:

István

Szül. 1656. május 22. Meghalt csakhamar.

Pál

Szül. 1659. ápr. 15. Meghalt 1729.

II.

Czeplédi István sírja Pozsonyban.

Köztudomású dolog, hogy a Pozsony felé rabul hurezolt Czeplédi István, a nagyszombati mezőben, 1671. június 5-én meghalt. „Temetése azonban nem engedtetett meg Nagyszombatban — írja Köleséri — hanem épen Posonban kelle felvinni, a holott midőn kételkednének felőle, ha a Czeplédi

István holtteste volna-é, a kamara fiscusa megnézi a holttestet és eléggé szinleli, miért kellett a halálra való emberrel megindulni; végre a felsőktől temetésre való szabadság engedteték, és 7-ik napján Iván havának, minden halotti külső ceremonia nélkül, a Posonban citáltatott evangelicus főrendektől szép frequentiával elkísértetvén, a posoni közönséges temetőben Bónis Ferencz mellé temetteték“.

A „Czeglédi István haláláról“ szóló egykorú versezet 49—53. szakaszai szintén így adják elő az eseményeket:

Beérének azért Pozsony hóstátjában,
Szállás mutattaték kívül egy majorban;
Megtudták, hogy eljött Czeglédi, de holtan;
Ugyan megbódultak főrendek magokban.

Szinesképen főrend magyaroknak mondja:
„Protestálunk bizony, mert nem vagyunk oka.
Nem küldöttünk papért; nem tudom, ki dolga,
Ki hozott ily szégyent urunknak házára?!“

Parancsolom azért néktek, magyar rabok:
Koporsót testének mindgyárást hozzatok;
Úgy temessétek el, a mint ti tudjátok;
Azt ne költsék ránk, hogy üldözők vagyunk“.

Nagy sok tiszteletes idegen herczegek,
Vallásunkbeliek, noha más nyelvűek,
A temetésére szomorúan gyűlnek.
Kit nagy sokasággal föld gyomrába téznek.

A mely sírba tevék Bónis Ferencz testét,
Ellenben fekteték Czeglédi tetemét;
Ott várják mindketten Krisztus eljövését,
Ama Babillonnak megítélését.

Az az evangélikus köztemető, hova Bónist és Czeglédit temették, Stromp László barátom szives közlése szerint, a Szentháromság vagy Kreuzpater (régebben: Szent-Mihály) templom mellett, a Nagy Lajos-tér, Megyeház-tér és Jókai Mór-utcza között volt, hol ma a vármegyeház és a törvénytörvény-széki palota állanak. Pár évvel ezelőtt, mikor a Jókai-utczában a csatornázást készítették, temérdek emberi koponyát és csontot szórtak ki a munkások ásói. Nem lehetetlen, hogy e sorsra jutottak a szegény Czeglédi István csontjai is!

A mult század első felében még ismerték és mutogatták Pozsonyban a Czeglédi István sírhalmát. Lisznyai Damó Mihály (1755—1776. kassai ref. pap) jegyzeteiben olvasom ugyanis: „*Czeglédi István temetőhelye mellett, melyet mutattak, magam is Posonban condolentiával megállottam 1735-ben és tumulusát láttam*“.

III.

Gyöngyösi Pál családja.

Gyöngyösi Pál nem rég megjelent életrajzában (84. lap) azt írtam, hogy „Kassán, fogságában született Mária nevű leányáról nincsenek további adataink“. Azóta, Mészáros János kecskeméti lelkész társam szives tudósításából, illetőleg a kecskeméti ref. anyakönyvekből kiírt hiteles másolatokból kitűnt, hogy Gyöngyösi Mária is, ép úgy, mint nénye, Abigail, visszatért az elhagyott hazába s szintén egy ároni család tisztességes matronája lett.

Szathmári Pál, már mint megválasztott kecskeméti lelkész ment az odera-frankfurti egyetemre, melynek anyakönyvébe 1742. augusztus hó 30-án iratott be. Itt szövéődött a szeretet édes viszonya az ifjú lelkész és Gyöngyösi Pálnak 18 éves viruló leánya, Mária között. Két év múlva nemcsak sok tudományt, de ifjú feleséget is vitt haza Szathmári Pál Kecske-métre. Harminczkét évi házasság után, 1776. augusztus 26-án kísérté Szathmári a temetőbe elhunyt hitvesét; tíz hónap múlva, 1777. május 28-án magát Szathmárit temették el felesége mellé. Egyetlen leányuk, Szathmári Mária, a híres nagykőrösi pap, Szélesi Pál felesége lett. A száműzött Gyöngyösi Pál ezek szerint két ároni családnak, a Kármánoknak és Szélesieknek, leányágon egyaránt törzse, illetve előde.

IV.

Az 1554. évi óvárii zsinat napja.

Zoványi Jenő, most megjelent monografiájában (8. lap) az 1554. évi nevezetes óvárii zsinat napját február 25-re teszi. Id. Kiss Áron nagy munkájában (A XVI. században tartott magyar ref. zsinatok végzése, 27. lap) szintén ez a dátum van: „virágvasárnap előtt három úrnappal, vagyis bőjt harmad vasárnapján“. Régibb munkákban azonban más dátumokat találunk.

Tóth Ferencz (Túl a tiszai püspökök élete, 28. lap) minden forrás megnevezése nélkül ápr. 4-ikére teszi.

A tiszántúli ref. egyházkerület levéltárában őrzött Sinajegyzetek IV. kötet 132. lapján „triduo ante dominicam palmarum“, azaz márczius 15-én, csütörtöki napon volt a zsinat.

Lampe-Ember szerint (105. l.) „feria tertia ante dominicam palmarum“, azaz márczius 13-án, kedden.

Magam részéről, a két utóbbi adatot vélem inkább elfogadhatónak, melyek szerint az első óvárii zsinat 1554. márczius 13-ától 15-éig tartatott.

Révész Kálmán.

RÓMAI ÁLLÁSPONT ÉS MODERN PHILOSOPHIA.

(Befejező közlemény.)

Kant természetesen, az angolokkal együtt, szintén az *ál* idealisták közé tartozik. „Az eszménynek a Kant autonomismusa által való subjectiválása” — így hangzik a fejezet címe. Bölcselkedésének idegszála az *autonomismus*; Kant „történeti nagyság lett, mivel a kort eltöltő autonomismusnak speculativ alakot adott, a mely annak szóvivőit kellemesen lepte meg” (391). Tulajdonképeni vezetője Rousseau. „Kant pedantismusa megett lángoló lelkesedés rejtőzik a kor eszméi iránt”, a mint ez a francia forradalom iránt táplált rokonszenvben is megnyilatkozik. Az alany az, a mely — miként Luther által a vallásban, — úgy Kant által a speculációban a dolgok abszolút mértékévé tétetik; Protagoras sophista e tan őse. A tiszta ész bírálata az objectiv ontológiát subjectiv kategória-tanná változtatta, „a világ-állomány alanynyá van elenyésztetve, és diadalának magaslatán maga az alany tüneménynyé feloldva (438). És a dialektika az Isten, világ és lélek eszméivel, „melyeknek kiküszöbölése a Kanti autonomismus nagy feladata volt”, szerencsésen leszámolt (461). Moráljában magától érthetőleg ugyanaz a subjectivismus és autonomismus uralkodik. Igaz, hogy az objectiv észparancsnak, melyet a hajlamokkal szemben meg-alapított, abszolút uralmára hallgat. De nagy bölcsen csak az érzéki hajlamokat választja támadása célpontjául, „az önzőket nem támadhatja meg a nélkül, hogy azt az ágat le ne fűrészelné, a melyen ül. A nagyravágyás, engedetlenség, felfuvalkodás hajlamai az ő moráljának rugói; az öndicsőítés, a melyet tanít, a saját én-ünkben való gyönyörködés, a melynek porosz-lóivá még a törvény és kötelesség is lealacsonyítatik, a mit az eudämonismus nem merészelt megtenni” (483). Ezen az alapon akarja aztán a vallást látszólag ismét rehabilitálni; a gondolkodásban még eléggé élő nem haladottaknak odadobotnak „a postulatumok mint koldúsgarasok, és pedig hamis veretűek. Ez az, a mi a Kanti atheismust sokkal ellenszenvesebbé teszi, mint a minő a leplezetlen Hume-féle. A skepsis kiküszöböli az istenfogalmat s azt önmagára alapítja, az ész-

kritika azt gyökerestől kitépi, de aztán mint egy kisértetet, újra elővarázsolja, s isten-csinálásával vétkesebb theurgiát űz, mint a milyen a pogányságé“ (495). S csakhamar Fichte „becsületese természetét“ állítja szembe „Kant kétnyelvűségével“ és Spinoza „kétszínűségével“ (540).

A végeredmény: a bölcsesség és önmérséklet hiánya a Kant alaphibája; „mértéktelen függetlenségi vágy vezet lépteit, ennek engedve a szabad szellem nem-szabad szellemmé válik, a korszellem zsákmányává, a háborgó hullámok játéklapdjává, a melyek a forradalom örvényei felé sietnek, a *hit, erkölcs és tudomány megdöntésének praedicatorává*. Ő nála nem a tudomány szelleme működik, ő nála a bölcsészet amaz észistennő szolgálójává válik, a melyet Robespierre állított föl tisztelet-tárgyul“ (528). Persze ezt csak nagyon éleselméjű szellemek képesek fölismerni, mert a felforgatás embere óvatosan elburkolta törekvéseit: „előadásmódja száraz és pedáns, analóg kifejezés mód és mesterséges systematika által elhomályosított, csalóka lepel amaz excessiv és felforgató gondolatok számára, a melyek bölcsészetének idegszálát képezik. Oly nézetek, a melyekhez jobban illenek az aphorisma, a pamphlet, a satyra, a forradalmi vitairat alakja, iskolai modornan, feszesen és terjengősen adatnak itt elő; a skeptikus tüskék és kritikai török czikornyás idomok alakját öltik magokra; a sivitó, nem, az önimádásra való orgiaszerű felhívás hosszú lélegzetű zenedarab ó-divatú trillákkal és cadentiákkal elnyujtva; a forradalom lép itt elének, de puderral és parókával“ (406). A Rajnán-túli véres forradalmárok azonban fölismerték a rokon lelket: „1795. november havában jelenté a Moniteur, hogy Kant Németország szellemi fejlődésének élén áll“ (394).

Ide iktattam e részleteket, hogy az olvasó ismerje eredetöket, ha majd később a német birodalmi gyűlés szószékéről hallja őket. Mert nem kételkedem benne, hogy Willmann műve csakhamar az ultramontán ékesszólás válogatott fegyvertárává válik a Németbirodalom valamennyi politikai testületében: egy független ember, egy német egyetem tanára, egy tekintélyes tudós, — ez alkalmas tanu lesz a modern bölcsészet ellen. Itt végre megdönthetetlenül ki van mutatva, a mit a birod. gyűlés szónokai régen állítottak, hogy nyilvános életünknek minden baja, minden forradalmi hajlandóság, minden demokratikus és anarchistikus üzelem egyenesen a rossz bölcsészetből származik. A Kanti bölcsészet, a mely mindenféle vakítás és leplezgetés által (500) eddig képes volt a világot a maga valódi jelleme felől tévedésben tartani, végre le van leplezve. Úgy van, „e pontról éles megvilágításban látjuk a

protestáns Németország socialis decompositiójának okait“ (492); talán egy fenkölt államférfi szeme is rátéved e fényre, a ki épen még a kellő időben, a hitetlenségnek és forradalomnak e hajtasát kigyomlálja. Legfőbb ideje a felforgatás ellen föllépni s kivált ama felforgatás ellen, a mely a mély és nehézkes gondolkodás álarcza alatt lopózik be. A sokat rágalmazott Wöllner fölismerte a veszélyt és II. Frigyes Vilmos, a ker. igazság és erkölcs megoltalmazója a porosz trónon, kész volt azt megvédelmezni. Azonban uralkodása csak rövid ideig tartott s később az uralkodók könnyelműsége és vaksága a bajt tovább hagyta terjedni; — hiszen egy időben a Kanti philosophiát úgy tekintették, mint a materialismus és hitetlenség elleni védőbástyát. De ma nincs többé mentség: Kant, mint az eszményi alapelvek tulajdonképeni pusztítója, mint a hitetlenség és felforgatás sompolygó profétája van mindenkinek, ki látni akar, szemei elé állítva. — Én úgy vélem, nem a Kant tisztelete szenved ez által csorbát, hanem azé, ki így vétkezik ellene. Én nem vagyok vak a Kant hibái iránt, ép oly kevésbé, mint a Spinoza hibái iránt. De két dolgot senki se tagadhat tőle, valamint Spinozától se, senki, a ki csak látni akar és tud, Az első a tökéletes igazelműség; ha téved, ez nem azért történik, mivel nem keresi komolyan az igazságot. Ő nem előre megalkotott vélemények szerint lát, nem kacsintgat elismert dogmák után, vagy oly nézetek után, a melyek talán itt-ott tetszenének, hanem szemét mozdulatlanul a dologra irányozva, igyekszik oly gondolatokat alkotni, a melyek az ész előtt szükségeseznek tűnjenek föl. A másik gondolkodásának határozott iránya egy idealistikus metaphysika felé; *trans physicam* irányul az ő philosophiájának törekvése önálló gondolkodásának első megindulásától kezdve a kritikai korszak végső irataiig. A kritikai philosophia tulajdonképen semmi egyéb, mint az objectiv idealismus új rendszeréhez való fölszerelés, a metaphysikának régóta kereste és végre megtalálta „új módszere“. A Leibniz-Wolf-féle iskola demonstrativ metaphysikája semmi biztos alapot nem látszik neki nyújtani az eszményi világ számára az erősödő naturalismus ellen: bizonyosságának új substructionját keresi és találja egyfelől az ismeretelméleti tételekben, a melyek által a természet phänomenalis jelleme kimutatattik, másfelől az erkölcsi bizonyosságban, a melylyel a jó akarat önmagát igenli s törvényét, mint az igazi világrendet, mint Isten akaratát állítja föl; a „moráltheologia“ lép a physikotheologia helyére.

Én kevéssel előbb Kantról megjelent művemben kimutatam — s hitem szerint megdönthetetlenül — hogy Kant egész

világnézlete szerint nem Hume-mal, hanem Leibniz-czal és Platonnal áll a legszorosabb összeköttetésben; *Kantius Platonizans* — így czímezhettem volna e fejtegetésemet. Ő jelentékeny serkentéseket vett Hume-tól, de csak az iránt, hogy az ideális alapelvek biztosítására ennek skepticismusa ellenében annál jobban ügyeljen; ő oly kevéssé rombolja szét az ideális alapelveket, hogy egész gondolkodása arra irányul, mely szerint egyfelől az objectiv à priori megismerés lehetőségét a skepticismus ellen, másfelől a pusztán physikai világnézet elégtelenségét a materialismus ellenében kifejtse. Lehet valaki abban a nézetben, hogy e szándéka nem sikerült neki, de szándéka felől semmi kétség nem lehet.

Még egynéhány általános megjegyzést fűzök a mondottakhoz. Willmann Kantnak s általában a XVII. és XVIII. század böcsészeinek azt a szemrehányást teszi, hogy hiányzik a történeti érzékek. Jogosan, mert úgy a kegyelet, mint a mult történeti megértése hiányzik nálok; a dogmatikus gondolkodásmód uralkodik nálok. De hát van-e joga Willmannak e szemrehányást tenni? van-e ő benne kegyelet a mult iránt? Avagy azok a századok, a melyek a reformatio és a forradalom közt fekszenek, nem tartoznak-e szintén a történeti multhoz? Nem járultak-e ezek is hozzá az európai népek értelmi és erkölcsi képzéséhez? Vajjon a felvilágosodás százada, a melyet Willmann nem gyöz eléggé becsmérlni, egynémely tekintetben nem volt-e nagyon termékeny korszak kulturánkra nézve, úgy abban, a mit kiküszöbölt — gondoljunk csak a démon- és boszorkányhitre, — mint abban, a mit megalapított, emlékezzünk csak arra, a mit az általános népoktatásért tett!

Es ugyan van-e annak joga ama kor történetellenes gondolkodásmódját ócsárolni, kinek ítélete annyira hijjával van minden történeti méltatásnak, mint e könyv szerzőjéé? Ha Willmann nem lett volna oly teljesen kötve a maga dogmatikus felfogása által, bizonyára készletve érezte volna magát arra, hogy az újkori böcsészet általa annyira panaszlott elfajulásának, az „ideális alapelvektől“ való elfordulásának okai felől kérdést tegyen. Persze ő azt állítja, hogy a scholastikus böcsészet alapjában véve mindig életben volt, dominikánusokat és jezsuitákat sorol föl a XVII. századból, benedekrendieket és minoritákat a XVIII. századból: Badenstubert, a *philosophia Sulisburgensis* megalapítóját, Oberrauch Herculant, Lechleitner Gáspárt és másokat. Azt hiszem, e nevek magok — ugyan ki hallotta előbb híreket? — a legcsattanóbb bizonyítékok a felől, hogy a thomismus valóban halott volt. Miért volt halott? Nem belső életkimerülésből, erősíti Willmann (II. 553.), hanem

csak azért, mivel nem akarták hallgatni és megérteni. De hát miért nem akart senki ráhallgatni, fölöle hallani? Csupán az emberi szív álnoksága volt-e az, a mi az egész világot az ál idealismus ama nagy sophistáinak táborába hajtá? Azt hiszem, egy kevés történeti érzék elegendő lett volna, hogy az idealismus történetírójával fölismertesse azt az okot, a mi a scholastikus bölcsészettől és az azt oltalmazó egyházi tantól minden hatóerőt elvett: a tudományban önálló gondolkodásra és vizsgálódásra fölébredt ész bizalmatlansága volt az a tekintélyektől kötött bölcsészet iránt. Az egyházi tan sokkal szorosabban összefonódott az aristotelesi scholastikus tannal, semhogy meg lett volna belső szabadsága arra, hogy a tudományos kutatásnak — midőn az a hagyomány bilincseit tördelni kezdé — szabad folyást engedhessen. Mindenütt a tekintélyek léptek az új felfogásokhoz előrehatoló értelem elébe, a kozmológiában és physikában nem kevésbbé, mint a philologiai-történeti kritikában. Az új kozmológiának Galileiben történt elítélésével az egyház önmagára és ama hivatására, hogy a tudományos bölcsészeti vizsgálódást vezethesse, mondta ki az ítéletet. Willmann illőnek tartja, hogy e tény fölött hallgatással suhanjon tova, a mint Galilei általában úgyszólván csak azért említi meg, hogy őt az aristotelesi formák elvetése miatt gáncsolja, míg Copernicust és Keplert a „neologiai érzület” szemrehányása ellen védelmébe veszi s körülményesen kimutatja, hogy gondolataik előmintái a régibb bölcsészetben találhatók.

Épen úgy hiányzik minden kísérlet arra, hogy a physika fejlődésmenetéből megérthetővé tegye azt a megvetést, a melybe a XVII. és XVIII. században a substantiális formák és entitások, a belső qualitások és rejtett erők jutottak. Ha a scholastikus bölcsészet eme fogalmaiba több értelem rejlik is, mint megvetőik gondolják, mindamellet ama kor physikusainak felfogása egészen jogosult, hogy csak azóta haladtak előbbre, mióta a physikában megszabadultak tőlük és a matematikai-mechanikai szemléletre áttértek. Es az a gyűlölet, a melylyel ama fogalmakat elvetették, ismét érthetővé lesz abból a tényből, hogy a scholastikus bölcsészet az egyetemek egyedüli birtokában, a szellemi és világi tekintélyek oltalma alatt, az új gondolatokat mindenütt kizárta és üldözte. Erről a tényről a Willmann könyve úgyszólván semmit sem szól, pedig csak ebből érthető meg az a hangulat, a mely alatt a modern bölcsészet kinőtt: úgy kelt világra, mint ellenzéki bölcsészet, kizárva a nyilvános intézetekből, becsmérelve és fildözve az approbált bölcsészet és tudomány tulajdonosaitól. Akárhová nézünk, római mint protestáns országokban, az új gondolatok

üldözése napirenden van; nemcsak oly nyakas gondolkodók, mint Bruno, Hobbes, Spinoza, hanem oly engesztelékenyek is, mint Descartes, Leibniz, Locke üldöztetnek, mint hitetlen tév-tanítók. Olvassuk el a cartesianismus történetét Bouillier-től; mindenütt: Németalföldön, Franciaországban, Németországban ifjú tudósoknak — kik „neologikus“ gondolkodásmód hírébe jutottak, — denunciálásával, elítélésével, kizárásával találkozunk. Így gyűlt össze lassankint esordultig az a gyűlölet és megvetés, a melynek a scholastikus bölesészet, azaz a XVIII. sz. derekáig az iskolákban uralkodó bölesészet, örvendett. Csak miután uralma leromboltatott, enyészett el a gyűlölet s vált lehetővé a méltányosabb megítélés. Az aristotelesi scholastikus bölesészetnek e detronizálása először a protestáns Németországban ment végbe; ez az új bölesészetrel és tudománnyal kibékült hallei és göttingai új egyetemek föllépésével történt; a század második felében Németország r. kath. tartományai: Ausztria és Bajorország és utánok mentek egyetemeik és iskoláik modernizálásával. Ellenben a kath. Franciaországban a forradalom az ósdihoz való ragaszkodásuk miatt általános megvetésben részesülő egyetemeket bölesészetükkel egyetemben eltörölte. A görög s kivált az aristotelesi bölesészet becsülésében a tudományos világban beállott fordulat lényegében véve a protestáns bölesészettől és tudománytól indult ki; a Hegeltől képviselt speculativ iskola, és a Schleiermachertől képviselt történeti irány találkoztak egymással Platon és Aristoteles megújított nagyra-becsülésében. Aztán következett Trendelenburg, Bonitz s mások, és Berlint hosszú ideig az aristotelesi tanulmányok központjává tették.

Igy hát azt gondolom, hogy nem lett volna szükséges az aristotelesi scholastikus idealismustól való elszakadást a „hitújítás“ következménye gyanánt feltüntetni, bár egyáltalán nem akarom elvitatni, sőt ellenkezőleg hálásan ismerem el, hogy a reformatio, miként a lelkiismeret szabadságának, úgy a böleselkedés szabadságának is, az iskolabölesészet uralmának (előbb a belsőnek, aztán a külsőnek) feloldásával megnyitotta a pályát. De az objectiv idealismus, az ép úgy tenyészik protestáns, mint római talajon, miként a pogány-görög talajon is tenyészett.

Záradéku egy szót arról az állításról, mely szerint a protestáns modern bölesészet képtelen a socialis bölesészetben egészséges alapelvekhez jutni, a mivel a Willmann-féle állítás „a protestáns Németország socialis decompositiójáról“ (492.) összeköttetésben fog állani. Ennek oka szerinte az *autonomismus*, Stirner és Bakunin bölesészete szerinte csak a végső consequentia.

„Az autonomismus, a mint a hegeli bölcészet csatornáján át a harminczas és negyvenes évek nemzedékébe átömlött, erőteljesebb természeteknél az *anarchismus* alakját ölté magára. — Nem volna méltányos Hegelt (kitől amazok kiindultak) tenni ez érzületek szerzőjévé; sőt inkább ők csak utolsó szemei egy hosszú lánczolatnak, a melyben Kant, Rousseau és a felszabadítás férfiai már előttük helyet foglalnak. Lánczolatot képez az ő elődeinek műve abban az értelemben is, hogy a legteljesebb ellentétben a felszabadításról való beszédekkel a szellemeket vad szenvedélyeknek: a felfuvalkodásnak, gőgnek, önistenítésnek igája alá hajtá“ (580).

Úgy gondolom, a pusztá utalás Spanyolországra és a spanyol világra, hol a romanismusnak alkalmá volt arra, hogy a társadalom és az állam fölépítésére való képességét a „hit-újítók“ által meg nem zavartatva, bebizonyítsa, elegendő lehetne, hogy a vádlót orczapirulással hallgattassa el. És ha az absolutismus, a papuralom, az időszaki forradalmak classikus hazája nem lenne neki elegendő, tekintsen a másik két pápás országra, Itáliára és Franciaországra, a melyek az absolutismus és klerikalismus hosszú uralma alatt szerzett politikai meggyöngyülésökből hasonlóképen nem tudnak mind máig kivergődni; a klubok összeesküvései és fölkelései nem egyebek, mint az *ancien régime* demokratikus talajra átültetett udvari ármányai és palotacselszövényei. Valóban mindkét szemét be kell Willmannak zárnia, hogy e tényekkel szemben bátorsága legyen a protestáns Németország decompositiójáról beszélni. Ha az utolsó századok történetéből valami általánosítást bizonyossággal ki lehet vonni, úgy ez az, hogy a protestáns-germán népek, Anglia, Németország, Németalföld, Skandinávia, a nagy vallásos rázkódás utóhatásainak a XVII. században történt legyőzése óta a fejlődés bizonyos állandóságának örültek, míg a pápás és román népek mértéktelen absolutismusból a revolutionarismus állapotába estek, a mely őket anarchismus és tyrannismus közt ide-oda hányja. Észak- és Dél-Amerika köztársaságai ugyanazt a képet mutatják nekünk nagyobbított alakban.

Lehetetlen arra a föltevésre nem jutnunk, hogy a dolog a két csoport szellemi vallásos alkotmányával is összefügg. A socialis test egészsége az egyéni szabadság és a társadalmi megkötöttség helyes egyensúlyán alapul. Hogy a protestáns népek eddigelé szerencsésebbek voltak ez egyensúly elérésében, mint a pápások, előttem egészen kétségtelennek látszik. A római világban, a mint az az addig benne foglalt ellentétnek kiválása után a reformatio és ellenreformatio korában kialakult, a socialis megkötöttség a szellemi és világi hatalom

részéről oly egyoldalúan hangsúlyoztatott, oly nyers erőszakkal vitetett keresztül, hogy e miatt a szabadság észszerű használatára való képességet elvesztették. A protestáns népeknek, daczára a világi és egyházi hatalom egy kézben való egyesítésének és daczára némelyiköknél az állami absolutismus hasonló kifejlődésének, a vallásos élet bensővé válásában, a személyes mozzanatnak a hitnél való hangsúlyozásában, és erkölcsi téren a személyes felelősség élesítésében kedvezőbb föltételeik voltak arra, hogy nagykorúságra és férfias biztosságra kifejlődjenek. Ha ez a mondás: gyümölcsökről ismeritek meg őket, a történeti életalakokra is áll, akkor a protestantismus alapelveinek egyáltalában semmi ok sincs arra, hogy a romanismussal való összehasonlítástól tartsanak. Hiszen elmondhatjuk, hogy a prot. világnak a rómaihoz való erőviszonya századról-századra mindjobban a protestantismus előnyére változott. Ha a protestáns népek kulturájának túlsúlya fölött már a XVIII. században oly kevésse foroghatott fenn kétség, hogy azt a romanismus még a felvilágosodás korában is mindenütt annak követésével ismerte el, úgy a XIX. században ez a változás a népesség számában és a föld gyarmatosításában való részvételben a protestantismus előnyére nem kevésbbé bizonyos. A pápas mozgalomnak a XIX. század végén való újra föltámadása senkit nem ejthet e felől csalódásba; a csalatkozhatatlan pápaság ám hadd álmódja még egyszer végig a világalalom álmát, a világ ép oly kevésse fog a Canossába vezető útra térni, mint a hogy a nyugati népek gondolatait nem lehet megint a thomistikus rendszerbe bezárni.

Engem senki sem ismer úgy mint protestáns vagy nemzeti chauvinistát. Én kész vagyok minden jót, igazat és derekast elismerni; elégszer kellett kemény szavakat hallanom a miatt, hogy a középkori bölcsészet és műveltség felől, vagy a jezsuitákról s moráljokról és paedagogiájokról túlságos kedvezően ítélek, s a protestantismusról és humanismusról túlságos kevés jót mondok. Nekem nincs semmi szavam az ellen, ha valaki szent Tamást magasztalja; a görög bölcsészet nagy gondolatai ott vannak ő benne, s kétségkívül a keresztyenség által is több irányban mélyítve, tisztábbá téve. De én nem bírom magamat a felől meggyőzni, hogy a Tamás elismerése és történeti méltatása az egész modern bölcsészet elvetését maga után vonja; nekem sokkal több történeti érzékem van, sem hogy azt gondoljam, hogy egész századok az igazság lelkétől ügyszólván egészen elhagyatva lehetnének. Willmann a XIX. század történeti szelleméről sok dicséretet tud mon-

dani a felvilágosodás racionalistikus szellemének rovására, de könyvét egyáltalán nem történeti érzékkel gondolta és írta, hanem inkább az *extra ecclesiam nulla salus nec veritas* szűkeblű dogmatikus szelleméből folyt az. Még ott is, a hol elismeréssel adózik, mint a speculativ bölesészetnél, a történeti jog-iskolánál, a XIX. század bölesészettörténeti kutatásánál, utolsó szava mindig az, hogy a tiszteletreméltó törekvéseknél a teljes befejezettséghez mindig hiányzik valami lényeges, t. i. — no hát szent Tamás igaz bölesészetének alapelvei; a veszedelmes nominalismus és autonomismus nyomai mindig láthatók maradnak. Persze, a kinek az *universalialia ante rem, in re* és *post rem* tételekkel az ismeretelmélet és metaphysica minden kérdései megoldvák, hogyne gondolkoznék az dogmatikusan?

A kinek az ész és hit viszonyát IX. Pius egyik encyklikájának „monumentalis szavai“ határozzák meg: „Habár a hit az ész fölött áll, mégis sohasem foroghat fenn közöttük valódi meghasonlás, miután mindketten Istentől származnak, és egymást úgy támogatják, hogy a helyes ész a hit igazságát bizonyítja, oltalmazza és védi, a hit ellenben az ész minden kétségektől megszabadítja és az isteni dolgok megismerésével csodálatosan megvilágosítja, igazolja és teljessé teszi“ (879); a ki ily szavakban, a melyek a semirationalismus alakjában az ész teljes rabságát hirdetik a hitet meghatározó tekintély alatt, minden nehézség megoldásának zálogát látja, hogyne gondolkoznék és ítélne az dogmatikusan?!

Willmann idézi Grimm Jakab „szép szavait“, a ki „nem tévesztette a lutheri hit által, a középkor barbárságáról uralkodó fonák és irányzatos vélemény“ alól magát emancipálta: „Én nem tudom elfogadni azt a gőgös nézetet, hogy egész századok élete tompa, örömtelen barbárságba volt merülve; már Isten szeretetteljes jóságával ellentétben állna ez, a ki minden időben ragyogtatta napját s az emberekbe, a mint őket a test és lélek adományaival felruházta, a magasabb vezetés tudatát plántálta; valamennyi, még a legrosszabb hirű korszakba is okvetetlen esett a boldogság és üdv egy sugara“.

Vajjon ennek a szelíd, emberi, valódi történeti érzéknek bölesése nem illetné-e meg a protestantismus világát és a felvilágosodás korát is? Úgy gondolom, Grimm Jakab nem igen állt volna annak oldalára, a ki ezek iránt csak megvetést érez.

És hogy Aristoteles és Platon inkább a szent Tamás és tanítványai, mint a Kant és Spinoza oldalán foglalt volna-e

helyet, ez hasonlóképen legalább is igen kétségesnek tetszik nekem.

Az „autonomismus“-t, a mi történetírónk ezen rémalakját, bizonyára minden tartalék nélkül magokénak vallották volna. Avagy pontosabb utánnézés már nálok is akadna afféle hajlandóság nyomaira, hogy eszöket a pápai csalatkozhatatlanság alá rendeljék?

Paulsen Fr. után

L—s.

IRODALMI SZEMLE.

a) Hazai irodalom.

Két imádságos könyv. *Az imádkozó ember.* Imádságok és elmélkedések, az Istent kereső lélek gondolatai. Írta *Nagy István*, harasztosi református lelkipásztor. 1898, kis 8-adrétben 200 lap, ára kötve 1 frt 50 kr. Kapható szerzőnél Harasztoson, u. p. Felvincz. — *Szívemet hozzád emelem.* Elmélkedések és imádságok nők számára. Írta *Boros György*. Kolozsvár, 1898, kis 8-adrétben 242 lap, ára vászonkötésben 1 frt 20 kr., bőrkötésben 3 frt, bársonykötésben 5 frt. Kapható szerzőnél Kolozsvárt, Rózsa-u. 2. sz.

Két imádságos könyv, mindkettő magánhasználatra szánva. Egyiket református lelkész, másikat unitárius theologiai tanár írta. Csaknem egyidejűleg kerültek ki a sajtó alól. Most, mikor a magánimádkönyvek terén egymást éri a termelés. Bizonyára arányban áll e bő termeléssel a fogyasztás is, mert különben nem nyomatnák újból a régi áhitatos könyveket és nem adnának ki annyi újat újabb meg újabb szerzők.

«*Az imádkozó ember*» Nagy Istvánnak, a harasztosi reform. egyház ifjú lelkipásztorának a szerzeménye. Házi áhítatosságra szánt 51 imádságot tartalmaz, melyek hat csoportba sorozva, Torma Lajosné, szül. Betegh Eszter úrnőnek vannak ajánlva. I. Ünnepek. II. Az idő részeihez. III. Alkalmiak. IV. Különböző korban, sorsban, állapotban. V. A szeretet imádságai. VI. A sírnál.

«*Az imádkozó ember*» egy sokat hánykodó, vívódó lélek buzgólkodása. Tele a szív zaklatottságaival, fájdalmaival, keserűségeivel. Ezt maga a szerző is kiemeli az ajánló sorokban. «A határt nem ismerő emberi gonoszságban, istentelenségben őrzöngve kerestem Istent; emberi fertelmektől iszonyodó arczomat, szemeimet lihegve fordítám ég felé, vajjon nem nyílik-e meg, hogy leszálljon szemeink előtt az ítéletet tartó, bünt büntető Isten. Tusakodtam magával az Istennel is, de az én magam gyengeségével, hitelenségemmel is. Ez iszonyú lelki harcban születtek ez imádságok és elmélkedések, a melyek közül a kínoktól, gyásztól sötétlőknek szenvedéseit részben magam

átszenvedtem, részben közvetlen közelből szemléltem; az imádságokat pedig mind az én szívem, lelkem, nagy viharok után lecsendesülve, buzogták».

Ennek a háborgó léleknek viharzásai és öncsendesítgetései «Az imádkozó ember» imádságai és elmélkedései. Erős subjectivitásból fakadva, az élesen kidomborodó egyéniség és egyéniség számos árny- és fényoldalaival kerültek nyilvánosságra ezek a könyörgések.

«Az imádkozó ember» írója, úgy látszik, sok csalódást és sok keserűséget átélt ember. Imádságainak is ez a borongós, komor, sőt keserű és viharos lelkület az alaphangja. Az a zaklatottság, az a nyugtalanság, az a lelki háborgás, melyet az ajánló sorokban e kemény (s talán nem is helyes) szavakkal jelez: «örjögve kerestem Istent», nagyon gyakran fel-felsír az imádságaiban és nagyon ritkán talál csillapulást, enyhülést, békés megnyugvást. És épen ebből származnak az imádkozó ember leglényegesebb hibái. Először az imádkozó érzület hibája. Nagy István majd mindig háborog, viharzik lelkében s imádsága végén se tud szabadulásra, enyhülésre, megnyugvásra jutni. Ezzel felette egyoldalúvá és monotonná teszi a vele imádkozónak az érzélemvilágát, letörli az életnek azt a keresztyén derűjét, azt az evangéliumi kiengesztelődést, melyet Jézus Krisztus adott és ad a hívő világnak. Azután az a csaknem folytonos komorság nem engedi érvényesülni a keresztyén eszmevilág változatos gazdagságát, termékenyítő erejét s minden életviszonyra kiterjedő bölcs nyugalmát. Pedig én azt hiszem, nem az a jó imádságíró, a ki meghatólag fel tudja panaszolni az élet bajait, hanem és főleg az, a ki minél többet fel tud tárni az evangélium vigasztaló és megnyugtató erőiből a háborgó sziveknek. Nem a rikatásban, hanem a vigasztalásban, nem a felzaklatásban, hanem a megnyugtatóban áll az imádságíró virtuozitása. Az imádságírónak sokat be kell vennie a Krisztusi váltságerőből s úgy át kell hatva lennie az evangélium gyógyító erőtől, hogy feledni és feledtetni tudja az életbajokat, enyhíteni a szívsebeket s a fáradt lelkeket képes legyen megnyugtanni és felfrissíteni. Ebből a bajlegyőző, életbátorító hitből szeretnénk többet látni «Az imádkozó ember»-ben.

Am azért a könyv jó tulajdonságait sem hallgathatjuk el. Az imádságokban, szerzőnek épen fentebb kiemelt erős alanyiságából kifolyólag, van közvetlenség, melegség, természetesség és hangulatosság, mely jó tulajdonságok csaknem minden imádságában felismerhetők, de leginkább kidomborulnak az ünnepi és vasárnapi imádságokban. E mellett a stylusában határozott erő, egyéni jellegzetesség, kifejezésbeli színesség és árnyalatosság van, a mi szintén a munka javára irandó. De hát kifogásom az irálya ellen is van. Az egyéni jellegzetesség és erő itt-ott nyerseséggé válik, mikor pl. epedés helyett «örjögve» keresi az Istent stb. A bibliai kenetet, azt a kedves

zamatosságot is sajnosan nélkülözöm imádságaiban, mely a bibliából táplálkozó nagy imádságíróknak egyik fölülmulthatatlan előnye. Ebben a tekintetben azt is hibául rovom föl, hogy nem szeret idézni a bibliából, még azokból a classikus helyekből sem, melyek a keresztyén áhítatnak és kegyességnek szinte nélkülözhetlen kifejezései.

«Az imádkozó ember» kiállítása, papirja, nyomása elég csinos, de szövege tele van szarvas sajtóhibákkal, a mi az olvasásnál nagyon zavarólag hat.

A másik imádságos könyvet *Boros György* írta és adta ki nők számára «*Szívemet hozzád emelem*» cím alatt, Boros pedig unitárius theologiai tanár Kolozsvártt. A nagyon csinos kiállítású könyv az olvasóhoz intézett előszó után 14 elmélkedést és 69 imádságot, illetőleg rövidebb fohászt tartalmaz. Az imádságok. I. Mindennapiak. II. Az élet utain felirattal alkalmiak és III. Ünnepek.

Boros a maga imakönyvét következőleg mutatja be: «Az imakönyv segítség a szív kívánságainak kifejezésére, Istenhez fölemelésére. Ez a kis imakönyv is erre a segítségre vállalkozik. A női szív érzelmeinek és kívánságainak tengeréből összegyűjtött egynehányat és azokat megszólaltatja. Rendszere könnyen áttekinthető. Elmélkedéssel kezd. Az emberi szív nem áll mindig készen az imádkozásra. Az elmélkedések arra vannak szánva, hogy a mindennapi foglalkozás, az életviszonyok, a szomorú vagy ünnepi alkalmak szerint egy-egy imában nyilatkozzanak meg. Mind az elmélkedések, mind az imádságok rövidek, egy-két csöndes pillanatra valók; egyszerűek, hogy bárki is könnyen saját szavaira ismerjen bennök». Végül óhajtja a szerző, hogy «azok, kik e könyvet olvasgatják, vele együtt érezzék át, hogy az élet küzdelmeiben megszentelő az Istenben vetett hit, az evangéliumból táplálkozó buzgóság és az igazság diadalában helyezett rendíthetlen bizalom».

A könyv szellemére hímet varrhatni már az Elmélkedésekből. «A virág kinyitja kelyhét a harmatcsepp előtt; a szomjú szarvas keresi az enyhítő forrást; az ember lelke vágyódik Istenéhez. Minden fölfelé törekszik, a miben élet van. Az ember imádkozni vágyik, mivel lélek van benne. Imádkozik, imádkoznia kell, mert az Isten úgy teremtette. Úgy teremtette, hogy lelke éhezzen és szomjúhózzék a lelki eledelek után; és ha megtalálta, áldja érettök Istent. A nő szívében jóval nagyobb ez a vágyódás, mint a férfiéban. Lényéhez tartozik . . . A nő féli az Urat és ebben van az ereje. A kik az Istent félik, azoknak mindenek javokra szolgálnak». — «Az imádkozás mestere: Jézus. Lelki világunk tárházát a názárethi Mester ellátta mindazzal, a mi szent és boldogító». — «A ki azt hiszi, hogy ő reá a lélek még nem töltetett ki; a ki tudja, hogy nála a lelki élet, mely a testet megdicsőíteni van elhíva, még nem kezdődött meg: keresse első helyen Isten társaságát; szakítson magának egy

napot, abban egy órát, melyen megválvá a világi élet gyötrelmeitől, éljen az Istennek erős hittel, teljes odaadással és a lélek kitöltését érezni fogja». (11. l.)

Ezek a tartalmas, okos és vallásos melegséget lehellő elmélkedések több dolgot bizonyítanak. Bizonyítják először azt, hogy Boros György jól iskolázott elme, tanult, világos fej, a ki okosan, eszméletőleg tud írni; bizonyítják továbbá azt is, hogy kegyes lélek, hívő ember, ki bensőséggel, melegséggel, áhítatosan tud elmélkedni és imádkozni. Lelke magasabban szárnyal, mint a hitfeleinél szokásos racionalismus eszmezőre, szívét megihlette az evangélium nemesítő ereje. De bizonyítanak egy harmadik dolgot is, a mi még inkább kitűnik az imádságokból.

Az Imádságok elején a következő szép fohász olvasható :

•Istenem, óh egyetlen Úr,
Kinek trónod a kék azur.
Gyöngé lányod előtted áll,
Minden jót csak Tetőled vár.
Jőjj le ide kegyelmeddel,
A félelmet úzd el, vedd el.
Szereteted harmatcseppje
Hadd csepegjen szívsebemre.
Gyógyítsd meg e beteg szívet.
Ébreszd föl az élő hitet.
Erőd uralkodjék bennem,
Segéljen Tehozzád mennem.
A magas ég szentelt széked,
A tiszta szív oltárképed.
Reményem a fénylő csillag.
Fohászom az égő illat.
Hozzád emelem szívemet,
Óh hallgasd meg kérésemet!•

Hasonló szellem lüktet a prózában írt imádságokban is. Meleg, hívő szív érzései buzognak minden sorából, tele szöve gyöngéd, nőies vonásokkal, behímezve szép bibliai mondásokkal. Helyenként annyira belemelegszik a szerző az evangélium érzés- és gondolatvilágába, hogy unitáriusságát szinte feledni látszik. Boros határozottan azokhoz az unitáriusokhoz tartozik, kik Channinggel élükön egyik lábukkal már az evangélium kösziklájára helyezkedtek, kik külsőleg unitáriusok, de lélekben az evangéliumi keresztyénségnek váltságról, kegyelemről, újjászületésről, megszentelésről stb. szóló hitzikkeit vallják és hirdetik; kik nem elégszenek meg a racionalismus szín- és erőnélküli vallási általánosságaival, hanem a Jézusi hit bibliai igazságaival táplálják a lelkeket.

S ez az evangélium felé törekvő irány és szellem az a harmadik dolog, mire fentebb czéloztam s mit Boros elmélkedéseiből és imádságaiból én bizonyos örömmel konstatalok; mert minél bibliásabb lesz az unitarismus, annál közelebb jut a «közönséges keresz-

tyén anyaszentegyház» egyetemes eszméjéhez s annál szilárdabb lesz a polgárjoga a keresztyén testvériségben.

Am azért a «Szivemet hozzád emelem» mégis unitárius irodalmi termék s nem evangéliumi keresztyéneknek való áhitatossági munka. Mi a mi *megváltó* Jézus Krisztusunkat nem találjuk meg benne. De szép unitárius mű. Hivó, kegyes lélek derék alkotása: Stylusában is kiváló. Keresetlen, egyszerű, hangulatos, színes. E mellett sok benne a bibliai, főleg ótestamentomi kenet és íz. Nyeresége az unitárius hitbuzgalmi irodalomnak. Kiállítása nagyon csinos és ízléses.

Sz. F.

A biblia és a költészet. Irta *Morvay Győző*. Nagy 8-ad kiadás. Ára 6 korona. Budapest, 1898. Singer és Wolfner bizománya. Ajánlva Láng Lajosnak. v. b. t. t., a képviselőház volt alelnökének stb.

Korunkban a biblia olvasása és tanulmányozásában kevés ember talál gyönyörűséget. Magok azok, a kiknek élethivatásból kellene belemerülnük, a lelki pásztorok sem forgatják oly szorgalommal, mint azt ex professo tenniök kellene. Hiszen csak pár éve történt egyik prot. lelkészszel, hogy könyvet kért a budapesti ujságírók egyesületétől s kérését ezzel a különös kifejezéssel okolta meg, hogy különben az «elbutulástól» kell félnie. E jellemző esetet kommentálván, egyik egyházi lapunk helyesen jegyezte meg, hogy szánandó ember az, ki bibliája mellett ily baj bekövetkezésétől fél.

Nem akarom én a bibliának évezredek óta fennálló tekintélyét megvédelmezni. Még Goethe is csak az egyetlen Shakespearet tartotta méltónak arra a polczra helyezni, melyen a biblia áll, midőn ilyen formán nyilatkozott: «Ha romokba dőlne a világ és maga alá temetné az emberi szellem összes nyilvánulásait, csak két könyv maradjon meg, Shakespeare és a Biblia, e kettőből a rombadólt világot fel lehetne építeni». Valóban, a biblia becsével egyetlen mai könyv sem ér fel. A könyvek könyve páratlanul áll a legmagasabb piedestalon. Oda helyezi minden elfogulatlan gondolkozó, ki kétségtelenül beismeri, hogy az emberiség sorsára, erkölcsére, fejlődésére, művelődésére semmi más írás nem gyakorolt olyan mérhetlen hatást, mint a Biblia. Csak azt a tényt nézzük meg, hogy mily messze elmaradott állapotban vannak Koránból és más szentkönyvekből táplálkozó keleti népek a keresztyén népekkel szemben; csak azt figyeljük meg, hogy a prot. népek, hol a Biblia nagy elterjedésnek örvend, mennyivel fejlettebbek irodalom, erkölcs, művelődés tekintetében. Csak egy prot. és egy katolikus községet hasonlítottunk össze: az összehasonlítás minden tekintetben a Biblia-olvasó protestáns nép

javára fog kiütni. A legnagyobb költők, a kiknek könyveit, de csak félenken a könyvek-könyvének polczára akarták emelni, magok is legtöbbször a biblián termékenyültek meg, szellemök inspirációját onnan merítették.

E könyvbe mélyedt el egy fiatal író. Tudtunkkal sem nem pap, sem nem theologiai tanár, de költői lelkű s gondolkozó ember; hajlamából és tehetségéből kifolyólag a költészet szempontjából teszi tanulmányozása tárgyává a Bibliát s tárgyának mély szeretete és a vele való komoly foglalkozásának gyümölcse ez a 240 lapból álló vaskos tanulmány.

Az egész mű tulajdonképen három főrésze oszlik. Az I. rész a biblia költészetének forrásairól, a II-ik a biblia költészetének tárgya, formai és fajairól, a III-ik a biblia költői világnézetletéről értekezik. Az első részben sorra veszi mindazokat a forrásokat, melyekből fakadt s sajátságos színt és erőt nyert a bibliai költészet. A palesztinai föld, a maga szépségei és ellentéteivel, a Jordán vize, az éghajlati befolyások, a sajátságos természet felfogás, a szelek és az esőzés, a virágzás és hervadás a néplélekre és gondolkozásra gyakorolt befolyásával, a faji és nemzeti tulajdonságok, a héber törzs egységitő és hódító vonásai, a Mózes törvényeinek hatása, a zsidó népszokások, ünnepek, a táncz, a zene, az ebből folyó rithmusérzék, a történeti fejlődés kezdettől az idő teljességeig: mind sorra vannak véve, mint okai és forrásai a bibliai költészetnek. Az ebből fakadó eszmék pedig «mint a naprendszerek körül a planeták, úgy keringnek az Isten eszméje körül». «Tőle nyeri fényét minden kép, tárgy, gondolat.» Nem természet költészet és mégis telítve van a természettől kölcsönzött képekkel. Képelete mértékletes és józan, e mértéket megóvjja az ellentétek egyensúlya és az értelemnek Istenben való összpontosítása. «A képek ritka realismussal állanak előttünk, de e valóságba az Isten felfogás oltja be az idealis vonást». Általában mindaz, a mit a bibliai költészet forrásairól és főbb tulajdonságairól itt oly szépek, hogy szeretnénk belőlük bővebb szemelvényeket közölni, ha terünk engedné.

A második részben a bibliai költészet tárgyait mutatja be, a Mózesi költészettől fel a Jelenések könyveig. Mindeniknek tartalmát, keletkezése körülményeit, a legújabb kutatások alapján felsorolva, a legtöbbet magyarázó szemelvényekkel világosítva. Majd rendre veszi a biblia nyelvének és irályának sajátságait, szókincsét, szófűzéseit, hasonlatait, fő és fáradsággal összeállított kimutatásokat közöl az elemi, az állat, növény és ásványvilágból vett képekről és hasonlatokról. Tág fejezetben foglalkozik a bibliai verses formákról, felsorolja a verses formát támogató adatokat, Philoét, Josephusét, Jeromosét, Origenesét s az újabb kutatók, különösen Meier Ernő elméletét, ki a kérdéses és kétes versformákat a rithmus alapján

határozza meg; tárgyalja a hangsúlyt, a rithmust, az alliteratiót és rimelést, a gondolat rithmust és fajait, mindenikre példákat hozva fel.

Az e rész végén álló fejezetben pedig a költői műfajokat vizsgálja. Fejtegeti, hogy a bibliai költészet tulajdonképen lyrai, epikai és drámai műfajok keveréke; de a legtöbb benne a lyrai elem, mely a nép jelleméből folyó. Sorra megy a kisebb eposzokon, de Szász Károlylyal egyetértőleg azt vallja, hogy a biblia a maga egészében tulajdonképen egy nagy eposz, melyben Jehova az eposz hőse. A mi pedig a drámát illeti, annak számos elemét megtalálja a nyelvben, a stylusban és szerkezetben. Az Énekek énekét és Jóbot pedig Evalddal, Delitsch-csel és sok újabbkori vizsgálódóval együtt drámának tartja. Hogy mégis szinpadra alkalmazható drámájuk nem volt, holott arra nézve megható tragicus történetök oly gazdag forrásul kínálkozott volna: ennek igaz okát abban találja, hogy hiányzott a szinpad, a mely ismét a nép szigorúan vallásos felfogásában leli magyarázatát. A mózesi törvény ugyanis tiltotta Isten megszemélyesítését s Jehovának még a nevét is csak ünnepélyes alkalommal ejthette ki a főpap.

A III. rész végül a bibliai világnézetéről értekezik. E világnézetnek központja, főforrása az Istenről alkotott fogalom, az Isten-nézet, az egyisten hit. A természetről, az emberről, annak belső és külső tulajdonságairól nyilvánított nézet mind alá van rendelve a központnak; az Istenről alkotott nézetnek. Az egyiptomi, az assyr és a görög pantheista nézettel szemben ezekből és a bibliából vett párhuzamos példákkal igazolja, hogy a bibliai felfogásban a cselekvő istenség nem tartalma a természetnek, hanem fölötte áll, kormányzója annak.

E részben egy egész nagy fejezetet szentel annak, hogy az emberről alkotott összes felfogásokból élénk állítsa azon igazságot, miszerint az ember öntudatos, szabadakaratú lény, de minden tekintetben Istentől függő, kitől várja jutalmát, vagy büntetését.

Az emberről magasabb alkotásokra, az angyalokra, seraphokra, kherubokra és a sátánokra megy át, mint a világhatalmatban a jó és gonosz megszemélyesítőire, eszközeire. Végül a Messiás hit, az eljött Messiás, a Jelenések könyve, az új Jeruzsálem, mint Krisztus diadalmas egyházának rajza zárja be a könyvet.

Csak igen is vázlatosan említettük a tanulmány tartalmát, de ebből is látható, hogy az író mily derekas munkát végzett. Nem a theologia, nem a vallás-erkölcs, hanem az aestetica, a költészet szempontjából vette tanulmányozás alá a bibliát. A biblia költői szépségein csüggő lélek munkája ez a könyv, a ki el van telve a biblia eszmei és művészi gazdagságával s ennek megmutatására óriási fáradsággal vállalkozik. Bárcsak intő példa lehetne ez a bibliai irodalom tanulmányozására, melyben hazánk oly szegény, pedig a nem hivatalosok előtt

majdnem ismeretlenek kincsei. A bibliába való bemélyedésre mindenesetre igen hasznos segédmunka. Stylusa erőteljes magyaros, gördülékeny, méltó a bibliához, a melyről szól.

K -Azar.

Péter Mihály.

Új Énekeskönyv. A magyar ev. ref. egyház énekes könyveinek átdolgozásával és néhány új ének hozzáadásával szerkesztette és kézirat gyanánt, a tulajdonjog fentartásával közrebocsátja *Begedi Lajos*, magyar-laki ev. reform. lelkész, 1887, kis 8-adréttben 299 lap, ára vászonkötésben 1 frt. Kapható a szerzőnél Gyöngyösmelléken.

Tizenegy éve már, hogy ez az «Új Énekeskönyv» kinyomatott és mégis azt mondhatjuk, hogy alig tud róla valaki. Ennek pedig az a magyarázata, hogy a szerző, miként hozzám intézett levelében mondja, úgy látta ildomosnak, hogy az énekrevízió idejében visszatartsa a nyilvánosságtól. «Egy magas állású egyházi férfitől azt a figyelmeztetést kaptam, hogy hátha baj lesz a dologból, hátha valahol beviszik a templomba is, mielőtt az Új Énekeskönyv a hivatalos revízió alól kikerül, akkor az *enyém* annak az *igazinak* útjába áll. Most azonban, mikor az Énekeskönyv revíziójával egészen elhallgattak, mintegy kényszerülve vagyok a regula tanácsát követni: «ismerkedjél, hogy megismerjenek».

Ime ez a régen kinyomatott, de nyilvánosságra csak most bocsátott Begedi-féle «Új Énekeskönyv»-nek rövid története.

Az «Új Énekeskönyv» a régóta vajudó énekügyet hozza ismét szőnyegre. Az Előszóban elmondja, hogy mit tart a meglevő Énekeskönyvünkről, hogyan kellene azt átdolgozni s azután a saját átírása szerint közli mind a 150 zsoltárt s ezen kívül részint a meglevő énekesekből revideálva, részint a saját új szerzeményéből közzé tesz 200 éneket. Kétszeresen is érdekes tehát a munka.

«Énekeinkre nézve, mondja a szerző, az én felfogásom is az, hogy ezeknek nagy része Énekeskönyvünk belbecsét csökkenti és nem bírja meg a kiigazítást sem. Ezek helyett jobb újat írni. Egy másik rész igazítással még használható. Az egésznek mintegy fele pedig oly jeles tulajdonokkal ékeskedik, hogy helyettök jobbakat írni aligha lesz lehetséges.» Ezt a helyes kritikát aztán kiegészíti szerző amaz elvek ismertetésével, a melyek szerint a revízióban eljár s melyek ekként hangzanak: «Úgy jártam el, hogy minden egyes zsoltárnál a bibliai szövegben keresztül húztam azokat a sorokat, a melyekhez a mi templomunknak, a mi szívünknek semmi köze; töröltem minden személy- és helyneveket, töröltem mindent, a mi a főeszmének csak részleges járuléka, illetve a zsidó nemzeti élethez, kultuszhoz való fűződése. Meghagytam csupán azokat a sorokat,

a melyeket általában minden nemzet, minden felekezet érezhet. És az így megmaradt *általános eszmei tartalmat* igyekeztem azután úgy állítani össze, hogy minden zsoltárnak önálló jellege és magyaros kifejezése legyen. A magyarban ismeretlen, szokatlan szólásmódot, hasonlatot megfelelő szólásmóddal, hasonlattal cseréltem; a kedvezőtlen érzés- és indulat-kifejezést kedvezőbb színnel rajzoltam. A bosszúállással, átokkal teljes, vagy más ok miatt nem használható versekre nézve pedig a használati utasításban megjegyeztem, hogy «közisteniszteletben nem használandók»... A kevés igazításra szoruló énekeknek Begedi szerint is: «egy hibájok van csak: a szabatos versmérték ingadozása, vagy épen hiánya. A kinek sikerül ez egy hibát eltüntetni, a nélkül, hogy a tartalom szenvedne és a nélkül, hogy a mértékhez igazított új verssorok visszatetszést keltenének: az fogja Énekeskönyvünknek a legjobb szolgálatot tenni.» «Megtartottam mind a 150 zsoltárt... ezt azért tettem, mert a) valami olyant érezek a zsoltárok iránt, mint a mit Arany tulajdonít az Alföld népének a csillagok iránt: «A csillagokat, bár meg nem olvastátok, *Egy híján* szemlélni mintegy átalnátok;» és mert b) arra gondoltam, hogy a mi népünk már meg is olvasta a Szent Bibliában, hogy a zsoltárok százötvenen vannak.» «A mértékre nézve megjegyzem, hogy csakis a szótagmérték (sorméret) megtartására szorítottam, a mellett még időmértéket is, tehát kettős mértéket csupán egy éneknél (199.) alkalmaztam.»

A revízióban követett eme józan, tapintatos és elég conservatív elvek ellen alig lehet érdemleges kifogást emelni. Nagyjában meg egyeznek az énekrevideáló bizottság által követelt elvekkal, melyeket annak idején általában véve az egyházi sajtó is acceptált. Mindössze is csak azt lehet még pro et contra vitatni, hogy megtartassék-e mind a 150 zsoltár s hogy helyes-e minden személy- és helynév törlése a meghagyott zsoltárokban? Magam részéről az Erdélyi Énekeskönyv példájára s az énekügyi bizottság eljárása szerint nem tartanám meg mind a 150 zsoltárt; s a meghagyottakban teljességgel nem törölnék minden hely- és személynevet. Mert, kérdem, mivel cseréljem ki akkor pl. a 65. zsoltár fenséges kezdő sorában a «Sionnak hegyén» erőteljes kifejezését, mely egyetemleg elfogadott symbolikus szólam, vagy mit tegyek a teljesen közkeletű «Jeruzsálem», «Cherubim», «hozsánna», «halleluja» stb. szavak helyett?

A mi már magát a Begedi-féle revíziót illeti, az egészben véve nagyon vegyes érzéseket kelt az olvasóban. A jó akarat, a buzgóság, a nagy szorgalom s a zsoltárok általános eszméi iránt való kegyelet elvitathatlanul megvan a szerzőben. Ezt mind a zsoltárok, mind (az «énekek») átírásánál elismerőleg lehet és kell konstatálni. Azután: Begedi elég ügyes, formaérzékes, folyékony verselő.

Ám a jóakarató buzgóság és a rimelő ügyesség kiemelésénél több elismeréssel nem igen adózhatunk neki. Sem a hitének és kegyességének ereje, sem a költői tehetsége nem ér föl addig, hogy jó Szenczi Molnár Albertünket sikeresen korrigálhassa. Nem azt akarom ezzel mondani, hogy *valóban* sehol sem javított a Szenczi szövegén; óh igen, Szenczinek sok rossz rímét és hibás mértékét Begedi tényleg jobbakkal s helyenként jókkal cserélte fel. De a lényegben: a Szenczi bibliás lelkületének, mélységes hiterejének a jelenkor nyelvén való kifejezésében nem elég szerencsés. Nem tud vallásos hangulatot kelteni. Nincs elég vallásos ihlete. Színtelen, zamat- és melegségnélküli a költészete. Nincs elég karakteristikus irálya.

Sem erőben, sem színességben nem mulják felül ezek a Begedi átíratái a Szenczi-féle szebb verseket. Begedinek a legsikerültebb darabjai is csak a Szenczi közepes zsolttáraival állnak egy színvonalon. Legsikerültebb zsolttár-átdolgozások a 19., 24., 29., közel állnak ezekhez az 54., 57., 61., 72., 94. stb. Sajátságos azonban, de a fentebb mondottakból szinte természetszerűleg következik, hogy Szenczi legerőteljesebb zsolttárai (pl. a 23., 25., 33., 35., 42., 65., 84., 90. stb.) Begedinél a legkevésbé sikerültek.

Az «énekek» általában véve radikális átdolgozáson mentek keresztül. Néhányat egészen elvet s helyettök újakat szerez vagy az Erdélyi Énekesből pótol; a legtöbbjét pedig átírja, átkölti Begedi. Valami nagy szerencsével azonban itt sem jár el. Az átírások és átköltések itt sem jobbak, sőt egyes darabokban gyengébbek, mint a régi Énekes énekei.

Az új darabok, melyeket az énekek közé Begedi bevett, részint az Erdélyi Énekesből valók, részint saját szerzésűek. Ez utóbbiak száma mintegy 41. A legtöbbje ezeknek is száraz és erőtlen, inkább tanköltemény-féle. De van köztük egy pár szép keresztyén dicséret is. Ilyenek a 9., a 17., 47. számú ének, de legszebb közöttük a 9-ik.

Noha sok a bibéje, gyengéje, mégis örülnünk kell az «Uj Énekeskönyv»-nek s elismeréssel jutalmazzuk szorgalmas szerzőjét. Elismerés a nagy szorgalomért, melylyel 150 zsolttárt és 200 más éneket részben vagy egészben átírt. Elismerés a bátorságért, hogy újra felhívja a közfigyelmet énekügyünk égető kérdésére. Elismerés és köszönet az úttörő kísérletért, melynek néhány sikerült darabjával megmutatta, hogy kellene, s a hibákkal példát mutatott, hogy nem szabad végezni Énekeskönyvünknek sokáig már nem halasztható revízióját.

Sz. F.

b) Külföldi irodalom.

A. Sabatier: Esquisse d'une philosophie de la religion. 2-dik kiadás. Páris, 1897., Fischbacher bizománya, 415 lap, ára fűzve 7.50 frank.

A párisi protestáns theologiai fakultás dékán-tanára, A. Sabatier vallás-bölcséleti kísérlete sok tekintetben figyelemre méltó munka. Francia szellem terméke, e faj jó tulajdonságainak számos sajátságaival. Nagyon helyes történeti-bölcséleti módszert követ. Egészszéges keresztyén filozofiai szellem hatja át munkáját. Tiszta logikus fejjel, világos szép stílusban fejtegeti a fölvetett kérdéseket. Teljes irodalmi jártassággal bír a rengeteg kiterjedésű szakirodalomban.

Három nagy kérdést ölel fel a munka: a vallás lényegét és eredetét, a keresztyénség lényegét és eredetét s a dogma eredetét és mivoltát, melyeket három különálló, de eszmeileg összefüggő könyvben tárgyal a szerző. A vallásról szóló I-ső könyv a vallás pszichologiai eredetét és természetét, a vallásnak a kinyilatkoztatáshoz, a csudához és ihletéshez való viszonyát s a vallásnak az emberiség körében való fejlődését fejti ki. A II-ik könyv a keresztyénségről tanít s ennek a zsidóságból való történeti kifejlődését, tartalmi mivoltát és egyházi nagy alakulatait ismerteti és méltatja. A III-ik könyv a dogmával foglalkozik s ennek életével és történeti kifejlődésével, a dogmák tudományával és a vallási ismeret természetével ismerteti meg.

E röviden vázolt keretbe nagyon értékes és érdekes tartalmat önt a tudásban és hitben egyaránt kiváló szerző. A vallásról szóló könyv kimutatja, hogy a vallás őseredetileg a lelkünkhez tartozik, ennek csak oly kiegészítő része, mint az öntudat vagy a lelkiismeret. Élete se csupán a történet bizonyos időszakára, se csupán az értelmi fejlettség bizonyos fokára, se pusztán az életkorok vagy a két nem valamelyikére nem korlátozható; hanem a vallás oly örök életű működése a léleknek, mely a fejlettség mindenik fokán, minden emberfajnál, minden éghajlat alatt nélkülözhetetlen életeleme az emberi léleknek. Valódi atheisták nincsenek, a névleges atheisták eltévelyedés folytán csak valamely pozitív vallás theoszával hasonlottak meg, de lelkökben saját külön istenséget hisznek és imádnak. A vallás, mondja Sabatier, halhatatlan, mert halhatlan kűtfőből, Istenből fakad és halhatatlan, mert a halhatatlan emberi lélek örök szükségét, a lelkiismeretet elégíti ki. A mint Augustinus mondotta: Magadéinak teremttél minket Uram és a mi szívünk nyugtalan, míg benned meg nem nyugoszik.

A vallás *lényege*, Sabatier szerint, az imádat vagy az áhítat, mely legtermészetesebben és legsajátosabban az *imádságban* nyilatkozik meg. Ez az imádó áhítat különbözteti meg a vallásos érzelmet az erkölcs és a szép érzetétől. A vallásos érzelem két érzet összetétele: a függés és a szabadság érzetée. Az hódolatot tartalmaz az istenség akarata előtt, ez

önelhatározást foglal magában, a mint az istenség ereje által megerősített emberi akarat készséget, erőt nyer az önuralomra s a világ elleni küzdelemre: a mint erélylyé lesz.

Vallás és kijelentés lényegesen összetartoznak és kiegészítik egymást. A vallás: Istenkeresés, kérelem az Istenhez; a kijelentés: válasz és megnyugtató Istentől a kérésre és keresésre. A vallás: vágyódás az Isten után, a kijelentés: megnyugtató Isten részéről a hozzávágó léleknek. Miként Jézus biztosította a tanítványokat: Keressétek és megtaláljátok, zörgesetek és megnyitjátok: úgy keres és zörget minden imádó áhítat vagy vallás isteni segédelmet s akként talál minden igaz áhítat megnyugtató, kielégítő Isten részéről, az erő- és kegyelem-nyújtásban s ez a kijelentés. E szerint tehát az imádat az emberi oldala, a kijelentés az isteni oldala a vallásnak. Életteljes, léleknesztető vallás csak kijelentésből fakad. Az imádat kinyilatkoztatás nélkül: emberi hang isteni visszhang nélkül; a kinyilatkoztatás imádat nélkül: isteni erőközlés emberi elsajátítás nélkül. Az igaz vallás mindig teljes életközösséget követel az erőközlő, áldásnyújtó istenség és az áldásra s kegyelemre szorult ember között. A vallás eleje és veleje az, hogy: «Istenben élünk, mozgunk és vagyunk». Ennek az Istennel való életközösségnek isteni életgyökere vagy magva: a kinyilatkoztatás; emberi hajtása és gyümölcse: a hit és erkölcsi élet.

Ám a vallás nem csupán az egyéni belső élet jelensége, hanem egyszermind társadalmi és történeti tény is, sőt hatalmát és fontosságát a közéletben fejti ki. Minden vallás hitközösséget, cultus-közösséget és szervezetenközösséget, történeti alakzatot teremt magának. Ezt a társadalmi organizmust a keresztyénség egyháznak nevezi. A vallásnak hitben, cultusban és szervezetben nyilatkozó alakzata egyfelől az isteni életgyökérből, másfelől a történeti és társadalmi környezet hatásaiból veszi a maga táplálékát. Más szóval: a vallásnak *története* van, mely az isteni és emberi tényezők hatásai szerint alakul. Ha a vallás történetében az őseredeti tiszta kútfő (a kinyilatkoztatás) hatása a túlnyomó, akkor a vallás előre halad, fejlődik, nemesíti az emberi élet minden erőit. Ez a *vallás normális fejlődése*: az isteni kútfőből való táplálkozás. De ha a vallásban az isteni erők helyett az emberi és világi alsóbb rendű tényezők jutnak túlsúlyra, elfajul. Megzavarodik eszmei tartalmában, elfajul cultusban s emberi gyarlóságok érvényesülnek a külső szervezetében. Ez a vallás elfajulása, elemberiesülése. A vallás helyes fejlődése nem külső erők, pl. tudományos, politikai, művészi vagy anyagi tényezők átvétele és segédleme mellett történik; inkább a művészet fejlődéséhez hasonlít, melyet nem a múlt hagyományai és tapasztalatai termékenyítenek meg, hanem a magasabb ihlet teremtő hatalma visz előre. Poéta non fit, sed nascitur. Egészen ezt a a törvényt követi a vallás is, melyben az isteni erőközlések, a kinyilatkoztatások a fejlődés életmagvai, melyeknek csúcspontja és záróköve a Jézus Krisztusban történt kinyilatkoztatás. Etiam propheta non fit, sed nascitur.

A vallás eszmei tisztasága, erkölcsi és kulturális emelő hatása az eredeti kútfővel való megegyezés mértékétől függ.

A vallás fejlődésének mind eszmei, mind történeti csúcspontja a *keresztyénség*, az a vallás, a melyet a názárethi Jézus tanított és élt, tehát az evangéliumi keresztyénség. Történetileg ez is elő volt készítve a héber vallásban; de lényege, geniusa szerint még sem történeti fejlemény, hanem isteni életközlés, Isten életmegnyilatkozása. A keresztyénség lényege, örök magva az isten-emberi életközösség, az a tökéletes istenfűségi viszonya (tudat, bizalom és energia), melyet Jézus Krisztus feltár és kimutat az evangéliumokban. Ez a szentséges életközösség, mint isteni életplántálás, messizi fölötté áll a keresztyénség mindama történeti alakulatainak, melyek benne az idők folyamán kiképződtek. A Krisztusi keresztyénség, miként Jézus maga is kifejezte, az az élesztő kovász, mely megkeleszti a tésztát, azaz mag, melyből kifejlődik az emberek keresztyénsége; vagy a mint Pál kifejezte: az evangélium Isten ereje minden hívők üdvösségére. Ezért a keresztyén vallásban szigorú különbséget kell tenni a keresztyénség Krisztusi életalapja és a keresztyénség történeti kialakulásai között. A Krisztusi életalap: örök, tökéletes s a fejlődés normája, mert közvetlen isteni kútfőből származott; a történeti alakulások az evangéliumból, ennek különböző felfogásából és megvalósításából létrejött historiai fejlemények s ezért nem tökéletesek, nem öröklők, nem változhatatlanok. A Jézusi keresztyénség három nagy történeti alakot öltött: a zsidókeresztyént, a római katolikust s az evang. protestánst, melyek mindenkinek hittani, cultusi és egyházszerkezeti sajátossága van, s bár egyik sem kizárólagos birtokosa a krisztusi üdvigazságoknak, de az áll legközelebb a Krisztusi igazsághoz, a melyik a legtisztábban vallja és valószínűsíti meg a Krisztusi istenfűságot, az emberi lélek ez egyedül igazi üdvözítő és megváltó erejét.

A mű harmadik könyve a *dogma* eredetét, történetét és mivoltát fejtegeti, az eddigiekből látható szellemben.

A dogma, ép úgy mint a ritus meg az egyházszerkezet, a vallásnak a teste, míg a vallás lelke: a kegyesség, az áhítat, az imádat. Közelebről véve, a dogma a vallásnak értelmi alakja, tanszerű formulázása: hittétel és hitelv. A keresztyénségben a római katholicismus magát csalódhatatlannak tartja s ezért a dogmát is az isteni igazság örök időre szóló csalódhatatlan formulázásának, abszolút hittörvénynek nyilvánítja, tehát a tartalom isteni igazságához önhatalmulag a forma állítólagos isteni igazságát kapcsolja. Ezzel szemben a protestantismus a dogmát tartalmilag csak feltételes igazságnak tekinti (t. i. ha és a mennyiben az isteni kinyilatkoztatással megegyezik), alakilag pedig azt tartja, hogy a dogma emberi formulázás, hittétel, hitelv, mely az értelmi fejlődés szerint reformálható és a szükséghez képest reformálandó. Dogmára tehát lélektani és paedagogiai szempontból nagy szükség van az egyházban: ezek irányítják a tanítást és az életet; de ez a szükség nem abszolút, mert a dogma érvénye sem

absolut; absolut a keresztyén egyházban csak a Jézus Krisztus és az ő evangéliuma!

A dogma élete e szerint két mozzanatból áll. Alapja, magja a dogmának a kegyesség, az imádat; alakja pedig mindig valamely értelmi vagy philosophiai tétel, melyben a jelzett kegyességi vagy valláserkölcsei mozzanat kifejezésre jut. A keresztyén dogma magvát objective az isteni kijelentésből, subjective az egyéni vallásosságából kell venni, alakját pedig mindig a kor értelmi műveltsége, a kor philosophiája szolgáltatja. A dogma tartalmi eleme változatlan, örök életű, ha a vallás örök kútfejéből, a kinyilatkoztatásból vétetett; alakja azonban változó, fejleszthető, sőt fejlesztendő, mert az értelmi erő is fejlődik, melyből a dogma alakja vétetett. Ezért a dogmákról szóló tudomány, nevezetesen a dogmatika és a dogmák története, formailag szintén változó és fejlődő tudomány, de tartalmában a keresztyénség Krisztusi örök alapjához van kötve, arról nem szabad lelétnie, azt nem szabad se korphilosophiával, se egyházilag kreált úgynevezett dogmákkal, se a mindig változó ész ingatag talajával fölcserélnie. Ha ezt teszi, akkor elfajzik, elsatnyul, mert elszakadt a maga természetes életgyökerétől: a Krisztusi életerőktől.

A keresztyén vallásos ismeret tehát egészben véve a szellemi élet fejlődési törvényét követi. E fejlődésben azonban kettős szabályozó hatalom, a Jézusi kijelentés isteni és az emberi fejlődés emberi befolyása érvényesül. Amazok az isteni erők emelőleg, előbbrevivőleg, nemesítőleg hatnak a vallásra; az emberi behatásoknál azonban a végecségnél fogva folytonosan ki van téve a visszaesés, az elfajzás, az elsatnyulás törvényének. Ezért a vallási fejlődésnek, hogy az őt kísértő visszaesést kikerülje, folytonos önjavításra, reformációra van szüksége, melynek elvét és normáját az evangélium isteni élettartalma szolgáltatja. Mert a keresztyén vallás: az élet isteni beoltása, minek, miként azt az egyháztörténet bizonyítja, szüntelen ismétlődnie kell. Biológiai törvény, mely nemcsak a testi, hanem a lelki világban is érvényes, hogy a mely élő valóságot, növényt, állatot és embert nem nemesítünk, az eo ipso elfajzik, degenerálódik. A valláserkölcsei élet nemesítő ereje, oltó ága: Krisztus és az ő evangéliuma. Ebből kell az emberiség vallásának beoltatnia és megnemesíttetnie mindenhá. A hol az evangélium szerinti nemesítést bármi okból elhanyagolják, ott a keresztyénség s ezzel a népek degenerációja mulhatatlanul bekövetkezik.

Váradí F.

A Magy. Prot. Irod. Társ. pénztárába
1898. november hó 1-től 30-áig befolyt összegek
kimutatása:

1. Alapítványi tőke befolyt: Hajdú-Nánás ev. ref. egyház 100 frt.
2. Pártfogó tagok kötvényei után 5%-os kamatok: 1898-ra: Debreczeni ev. ref. egyházmegye.
3. Alapító tagok kötvényei után 5%-os kamatok 1898-ra: Debreczeni egyházm. ev. ref. lelk. kör, Vasvári Sándor ev. ref. lelk. Csepely, Keéki ev. ref. egyház, Keeskeméti ev. ref. egyházmegye, Hajdú-Nánás ev. ref. egyház. Losonez ev. ref. egyház. 1898-99-re: Bartalus János ev. ref. lelkész Bukarest.
4. Rendes tagsági díjak évi 6 frtjával befolytak 1898-ra: Szabó Károly ev. ref. lelk. Paks, Juhász György ev. ref. lelk. Ipp, Ádám Imre ev. ref. lelk. Makád, Sárospataki theol. egyesület, Kis Gábor ev. ref. lelk. Pápa, Szöllősy Antal ev. ref. lelk. Ny.-Szt-Erzsébet, Lévay Lajos ev. ref. lelkész Sárkeresztúr. 1897-98-ra: Solcz Ödön ág. h. ev. lelk. Agfalva. 1896-97-re: Varga Károly ev. ref. lelkész Komárom. Radácsi György th. tanár Sárospatak. 1895-98-ra: Soproni ev. theol. önk. kör. 1897-re: Nádudvar ev. ref. egyház, Belényesi ev. ref. lelk. kör (és 1 frt 1896-ra).
5. Pártoló tagsági díjak évi 3 frtjával befolytak 1898-ra: Kemény János ág. h. ev. lelk. Kis-Kőrös, Vitus Lajos tanár Szászváros, ifj. Imre Sándor tanárjelölt H.-M.-Vásárhely. Szabó Zsigmond ev. ref. lelkész Győr. Czecz András ev. ref. lelk. Atány. Rácz Károly ev. ref. lelk. Ete, Szekeres Mihály ev. ref. lelk. Takácsi, Kozma Zsigmond ev. ref. lelkész Mező-Sas. 1895-re: Lénárt Lajos ev. ref. lelkész Kisujfalu. 1897-re: Virág István ev. ref. lelkész B.-Ujfalu, Riecsánszky Endre ev. ref. lelkész Bénye. 1899-re: Farkasháza ev. ref. egyház. 1897-98-ra: Gomba ev. ref. egyház, Gaál Ferencz ev. ref. h. lelkész Poroszló. 1895-98-ra: Sebestyén Dávid ev. ref. lelk. Bana. 1896-98-ra: Gyarmathy Ferencz Sz.-Udvarhely.
6. Szemlére előfizettek: Alex Balassay Bridgeport 9 frt, Földváry Jenő Daruvár 4 frt.
7. Népies kiadványokra: Keéki ev. ref. egyház 1 frt.
8. Bibliai Lexiconra: Duka Tivadar adománya, Londonban 50 frt.

Összesen befolyt 413 frt.

Budapest, (IV., Deák-tér 4. sz.) 1898. december 1-én.

Bendl Henrik,
társ. pénztárnok.

**A tagsági díjak és hátralékok befizetését
Társaságunk érdekében e helyről is sürgősen
kérjük, valamint a taggyűjtő íveknek e hó vé-
geig való beküldésére is tisztelettel figyelmeztetjük t. tagtársainkat.**

Tájékozás

a Magyar Protestáns Irodalmi Társaság felől.

A Magyar Protestáns Irodalmi Társaság célja egyfelől «a protestáns tudományos irodalomnak, még pedig első sorban a protestáns egyháztörténelemnek művelése» és irodalmi s társadalmi úton való népszerűsítése; másfelől a «közhasznú vallás-erkölcsi olvasmányok terjesztése» s az evangéliumi keresztyén élet erősítése és nemesítése.

Ezekre a czélokra jelenleg a következő kiadványai szolgálnak:

I. Protestáns Szemle.

Tudományos havi folyóirat. Megjelenik (július és augusztus kivételével) minden hónap 15-én, évenként 10 füzetben 40—45 íven. Cikkait értekezések, tanulmányok, kisebb monografiák, hazai és külföldi egyházi irodalmi szemlék képezik. Cikkei a tudomány színvonalán állnak, de a nagyközönség által is élvezhető módon vannak kidolgozva. *A Protestáns Szemlé a Magyar Prot. Irod. Társaság minden tagja tagdíj fejében kapja.* Előfizetési ára nem tagoknak egész évre 4 frt. Most a X-dik évfolyam járja.

II. Monografiák.

Tudományos egyházi, főleg egyháztörténeti művek sorozata, melyben kidolgozott egyháztörténeti eredeti monografiák jelennek meg. Évenként egy kötet, eddigelé 10 kötet. A Társaság *pártfogó, alapító és rendes tagjai tagdíj fejében*, a pártoló tagok kedvezményes áron kapják.

III. Koszorú.

Vallás-erkölcsi népies kiadványok sorozata. Elbeszélések, életrajzok, történeti rajzok, hiterősítő traktátusok. Évenként 10 füzet, eddig 50 füzet. *A pártfogó és alapító tagok tagdíj fejében kapják.* Ára füzetenként 4 kr., 15 füzetből álló kötetenként 80 kr.

IV. Házi Kincstár.

Vallás-erkölcsi építő könyvek sorozata, főleg a művelt közönség számára. Első kötet: *Csendes órák*, angolból fordította *Szász Károly*, dunamelléki püspök. A tagok is előfizetés vagy megrendelés útján szerezhetik meg. Ára csinos vászonkötésben 1 frt, finom papíron díszkötésben 2 frt.

Mindeme kiadványok megrendelhetők a Társaság főbizományosánál. *Hornyánszky Viktor könyvkiadónál* (Budapest. Akadémia bérháza).

A Magyar Protestáns Irodalmi Társaságnak tagja lehet bármely művelt honfi és honleány, ki a Társaság célját előmozdítani hajlandó s ez iránti szándékát vagy a titkárnál (*Szőts Farkas*, IX. Kálvintér 7. sz.) vagy a pénztárnoknál (*Bendl Henrik*, IV. Deák-tér 4. sz.) bejelenti. *Pártfogó* taggá lehet az, a ki egyszer-mindenkorra ötszáz frtot befizet vagy kötvényileg biztosít, *alapító* taggá az, a ki egyszer-mindenkorra száz frtot fizet vagy biztosít a Társaság javára. *Rendes* tagok évenként *hat* frt tagdíjat, *pártoló* tagok évenként *három* frtot fizetnek. T. tagtársainkat bizalommal fölkerjük, hogy mindenik bár egy új tagot szerezzen a Társaságnak.

Szőts Farkas,

a Magyar Prot. Irod. Társaság titkára.